

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASSICA PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTIK

NÉMETHY GÉZA és PETZ GEDEON.

TIZENKILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1895.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1895-ben:*

Balassa József	Krajcsovics Soma
Bartal Antal	Lehr Vilmos
Bauer Simon	Major Károly
Bayer József	Maurer Mihály
Bálint K. József	Maywald József
Bellaagh Aladár	Melich János
Bódiss Jusztin	Mitrovics Gyula
Czeczkó Antal	Moravcsik Géza
Danka Placíd	Muller H. C.
Erdélyi Pál	Némethy Géza
Felsmann József	Pecz Vilmos
Fináczy Ernő	Petz Gedeon
Fiók Károly	Pozder Károly
Gärtner Henrik	Pröhle Vilmos
Geréb József	Radó Antal
Góbi Imre	Reményi Ede
Havas Adolf	Récsei Viktor
Hegedüs István	Rupp Kornél
Heinrich Gusztáv	Schack Béla
Hellebrant Árpád	Schneeberger Nándor
Heller Izor	Sebestyén Károly
Hittrich Ödön	Simonyi Zsigmond
Holosnyay Irén	Szinnyei József
Hornyánszky Gyula	P. Thewrewk Emil
Incze Béni	Timár Pál
Kanyaró Ferencz	Váczy János
Kardos Albert	Vári Rezső
Kassai Gusztáv	Veres Ignác
Katona Lajos	Waldapfel János
Kemény Ferencz	Wigand János
Kempf József	Zlinszky Aladár
Kégl Sándor	Zolnai Gyula
Kont Ignác	Zsoldos Benő.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Bauer Simon</i> , Schiller «Bürgschaft»-jának magyarázatához	100
<i>Bálint K. József</i> , A mykénei korszak és kulturája	89
<i>Czeczkó Antal</i> , Simai «Váratlan vendég»-e és «Mesterséges ravaszság»-a	392, 474
<i>Erdélyi Pál</i> , Horvát István	700
<i>Felsmann József</i> , György magyar vitéz vezeklése a purgatoriumban	439
<i>Gärtner Henrik</i> , Az első polgári tragédia	761
<i>Geréb József</i> , Francia vélemény a latin scriptumról	51, 139
<i>Hegedüs István</i> , Quædam observationes de infinitivo historico	211
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Grillparzer Bánk-drámájához	320
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magyar philologiai irodalom 1894-ben	516
<i>Holosnyaj Irén</i> , Theognis születési helye és ideje	673
<i>Hornjánszky Gyula</i> , Nemzeti eszme és tudomány	781
<i>Incze Béni</i> , De origine infinitivi historici	81
<i>Kanyaró Ferencz</i> , Karácsonyi misztérium Torockkőről	624
<i>Kont Ignác</i> , Hase kiadatlan jegyzetei Lessingnek, Wie die Alten den Tod gebildet? cz. értekezéséhez	709
<i>Kovács Antal</i> , Kazinczy Ferencz pályája 1803—1808	304
<i>Krajcsóvics Soma</i> , A Zrinyász vallás-erkölcsi eszméi	189, 275, 366
<i>Lehr Vilmos</i> , Alexandrinus és Zrinyi-sor	15
— A «bolygó zsidó» irodalmához	636
<i>Maurer Mihály</i> , Gyöngyösi Istvánnak Ovidiusból vett hasonlatai	37
<i>Mitrovics Gyula</i> , Az olympiai Zeus-templom	682, 771
<i>Némethy Géza</i> , Novæ emendationes in Firminicum Maternum astrologum 1,	353
<i>Reményi Ede</i> , Leírások Milton eposzaiban	111, 213
<i>Récsei Viktor</i> , Az athéni muzeumok	384, 459, 628
<i>Rupp Kornél</i> , Komjáti Benedek és Erasmus	691
<i>Sebestyén Károly</i> , A Pseudo-Phokylides	593
<i>Vári Rezső</i> , A classica-philologia módszeresítése hazánkban	177, 292
— Szövegjavítások kilikiai Oppianushoz	30
— Theodulus pázsatori költeménye	433
— Urbicius taktiko-strategikus munkájának firenzei codexe	820
<i>Wigand János</i> , Csiky Gergely, Vasember-e és Sophokles, Antigoné-ja	813

II. Hazai irodalom.

<i>Baráth Ferencz</i> , Irodalmi dolgozatok, <i>Váczy János</i>	643
<i>Beöthy Zsolt</i> , Színházi esték, <i>Góbi Imre</i>	717
<i>Ciceronis epistolæ selectæ</i> ed. <i>Joannes Csengeri</i> , <i>Pozder Károly</i>	490

	Lap
Csengeri János és Pasteiner Gyula, Görög földön, <i>Hegedüs István</i>	480
Demek Győző, Német olvasókönyv a német irodalomtörténet vázlatán belül, <i>Petz Gedeon</i>	491
Endrődi Sándor, A magyar költészet kincsesháza, <i>Lehr Vilmos</i>	488
Euripides, Iphigenia Taurisban, ford. és magy. <i>Kempf József, Pozder Károly</i>	329
Fiók Károly, Az árjak és ugorok érintkezéseiről, <i>Pröhle Vilmos</i>	409
Goethe, Torquato Tasso, magy. Demek Győző, <i>Timár Pál</i>	331
Hauptmann Gusztáv, Mythologiai képgyűjtemény, és Szövegkönyv a mythologiai képgyűjteményhez II., <i>Pozder Károly</i>	640
Holub M. és Köpesdy S., Latin-magyar kézi szótár, u. az	641
Hornyánszky Gyula, A classica-philologia mint történetírás, <i>Vári Rezső</i>	401
Kalnár Elek, Magyar olvasókönyv II., és Iskolai magyar nyelvtan II., <i>Kardos Albert</i>	232
Kazinczy Ferencz levelezése, közlése Váczy János III—V. köt., <i>Kovács Antal</i>	304
Kazinczy Ferencz versei, kiadta Kazinczy Gábor, <i>Havas Adolf</i>	836
Lukács Móricz munkái, összegyűjtötte Gyulai Pál, <i>Váczy János</i>	124
Némethy Géza, Dicta Catonis, <i>Szabó Sándor</i>	826
Pázmány Péter összes munkái, <i>Bellaagh Aladár</i>	403
Plutarchos párhuzamos életrajzai, ford. Kacsovics Kálmán, <i>Hegedüs István</i>	223
Pecz Vilmos, Ujgörög nyelvtan, <i>Pozder Károly</i>	323
Récsei Viktor, Pannonia ókori mythologiai emlékeinek vázlata, <i>Bartal Antal</i>	120
Richter, A görögök és rómaiak játéka, ford. Takács Menyhért, <i>Pozder Károly</i>	723
Seneca, L. Annæus, Vigasztalások, ford. Lévy József, <i>Kempf József</i>	47
Silberstein Ötvös Adolf, Dramaturgiai dolgozatok, <i>Sebestyén Károly</i>	406
Simonyi Zsigmond, A magyar határozók II., <i>Veres Ignác</i>	726
* Székely Aladár, Arany János Toldija, <i>Kardos Albert</i>	510
* Szinnyei József, Hogy hangzott a magy. nyelv az Árpádok korában? <i>Melich János</i>	509
Szinnyei József, Ugor kézikönyvek I., <i>Zolnai Gyula</i>	50
Tóth Béla, Szájrul szájra, <i>Katona Lajos</i>	827
Vass Bertalan, Horvát István életrajza, <i>Erdélyi Pál</i>	700
Wilkins, A római irodalom története, <i>Maywald József</i>	713
Zolnai Gyula, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig, <i>Balassa József</i>	327

III. Philologiai programm-értékezesek.

Balassa József, Az olvasmány szerepe az idegen nyelvek tanításában, <i>Schack Béla</i>	653
Bán József, Petőfi hazafias lyrája, <i>Zlinszky Aladár</i>	752
Binder Jenő, Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik, <i>Petz Gedeon</i>	73
Cserny Ernő, Goethe mint regényköltő, <i>Schneeberger Nándor</i>	423
Czapáry László, Heros Sinensis, <i>Bayer József</i>	74
Danielovics Kálmán, Az ember, <i>Bodiss Jusztin</i>	66
Fekete István Fidél, A görögök zenéjéről, u. az	69
Futó Mihály, Jókai Mór ünnepén, <i>Major Károly</i>	149

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* rovatában vannak ismertetve.

	Lap
Gáspár Leó, Nevelés és oktatás a rómaiaknál, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	849
Góbi Imre, Beszéd a Jókai-ünnepen, <i>Major Károly</i> ...	149
Gohl Ödön, A római birodalom pénzeiről, <i>Pozder Károly</i> ...	664
Hittrich Ödön, Megjegyzések Lucianushoz, <i>Némethy Géza</i> ...	505
Horváth György, Az újjörög nyelv, <i>Pecz Vilmos</i> ...	145
Kassai Gusztáv, <i>Πατριάρχης Ζητήματα</i> , <i>Müller H. C.</i> ...	144
Koltai Virgil, Jókai Mór ötvenéves jubileuma alkalmából, <i>Major Károly</i> ...	149
Krajesovics Soma, A Zrinyász vallási eszméiből, <i>Kanyaró Ferencz</i> ...	64
Krauze Ervin, Az istenek és a fatum Vergilius költszetében, <i>Némethy Géza</i> ...	506
Lázár Béla, Agis a világirodalomban, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	851
Máthé György, De carmine LXIV. Catulliano, <i>Némethy Géza</i> ...	419
Ledniczky Ipoly, Alkibiades és kora, <i>Zsoldos Benő</i> ...	246
Maczki Valér, Adalék a magyar irodalomtörténet elméletéhez, <i>Major Károly</i> ...	655
Mráz Elek, Arany János 'Tengeri hantás'-a, <i>Kardos Albert</i> ...	853
Névy László, Jókai Mór, <i>Major Károly</i> ...	149
Nogrády Jenő, Czakó Zsigmond két színműve, <i>u. az</i> ...	151
Obelecz József, Az igeidők és igemódok a latin nyelvben, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	742
Péter János, Az igenevek használata, <i>Balassa József</i> ...	855
Rímege Ödön, A rómaiak lantos költszete a legrégibb időktől Horatiusig, <i>Némethy Géza</i> ...	420
Ruprecht Alajos, Szív- és jellemképző vonások Arany Toldijában, <i>Zlinszky Aladár</i> ...	147.
Schmidt Attila, Cicero és Horatius, <i>Hittrich Ödön</i> ...	152
Soós József, Albius Tibullus költszete, <i>Némethy Géza</i> ...	344
Szakai Károly, A Faust-monda keletkezése és legrégibb prózai feldolgozásai, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	248
Székelly Salamon, A középkori francia vigjáték különös tekintettel a 'Farce Patelin'-re, <i>Moravcsik Géza</i> ...	661
Vajda Károly, Epiktetos kézikönyvecskéje, <i>Hittrich Ödön</i> ...	153
Vietórisz József, Vergilius költeménye az aranykorról, <i>Némethy Géza</i> ...	345
Vozári Gyula, Mátyás király a magyar költszetben, <i>Zlinszky Aladár</i> ...	746
Weber István, Az alsófokú latin nyelvi tanítás methodikájához, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	739
Zsigmond János, Róma forradalmainak általános jellemzése, <i>u. az</i> ...	648

IV. Külföldi irodalom.

*Aly, Friedr., Geschichte der römischen Litteratur ...	174
*Anthologia Graeca ed. H. Stadtnüller ...	351
*Anthologia latina ed. F. Buecheler et A. Riese ...	174
Aristophanis comediae ed. Fredericus H. M. Blaydes, <i>Danka Placid</i> ...	336
*Bæchtold, J., Gottfried Kellers Leben ...	255
Benedicti Regula monachorum ed. Eduardus Woelfflin, <i>Bódiss Jusztin</i> ...	845
*Berger, K., Die Entwicklung von Schillers Aesthetik ...	175
*Bernays, M., Zur neueren Literaturgeschichte ...	430
*Betulius, X., Susanna, herausg. v. J. Bolte ...	175

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* vagy a *Könyvészet* rovatában vannak röviden tárgyalva.

	Lap
*Brandes, G., Menschen und Werke	351
*Briefe von und an Chr. A. Lobeck und K. Lehrs, herausg. von A. Ludwig	515
*Busse, C., Neuere deutsche Lyrik	760
*Cauer, P., Die Kunst des Übersetzens	431
*Curtius, E., Gesammelte Abhandlungen	431
*Daniel von dem blühenden tal, herausg. v. G. Rosenhagen	760
*Festschrift zum siebzigsten Geburtstage R. Hildebrands	255
*Fick, Aug., Die griech. Personennamen	256
*Forschungen zur deutschen Philologie	351
*Fränkel, L., Shakespeare und das Tagelied, <i>Heinrich G.</i>	172
*Friedrich, G., Q. Horatius Flaccus	256
*Froude, J., Life and letters of Erasmus	432
*Grammatici Graeci IV.	175
*Griechische Studien	256
*Grundriss der iranischen Philologie, herausg. v. W. Geiger u. E. Kuhn	672
Hartmann, Aug., Deutsche Meisterlieder-Handschriften in Ungarn, <i>Heinrich Gusztáv</i>	413
Hausknecht, E., The English Student, <i>Schack Béla</i>	59
*Heliand. Nach dem Altsächs. von P. Herrmann	431
Hehn, V., Über Goethes Hermann und Dorothea, <i>Heller Izor</i>	175, 339
Heine, C., Der Roman in Deutschland von 1774—1778, <i>Heinrich Gusztáv</i>	133
*Herondas Mimiamben, übers. v. S. Mekler	432
*Historische Grammatik der latein. Sprache	175
Hoffs, Friedrich van, Der ungarische Volksdichter Alexander Petöfi, <i>Havas Adolf</i>	418
*Horn, F., Platonstudien	175
*Hyperidis orationes ed. F. Blass	175
*Jung, J., Fasten der Provinz Dacien	256
*Kern, O., Gründungsgeschichte von Magnesia	515
*Klee, G., Zu L. Tiecks germanistischen Studien, <i>Heinrich Gusztáv</i>	862
*Kluge, F., Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache	176
Koschwitz, Ed., Les parlers Parisiens, <i>Balassa József</i>	416
*Könnecke, G., Bilderatlas zur Geschichte d. deutschen National-litteratur	515
*Kretschmer, P., Die griech. Vasenschriften	256
*Lewy, H., Die semitischen Fremdwörter im Griechischen	432
*Litzmann, B., Das deutsche Drama in den liter. Bewegungen der Gegenwart	515
*Luckenbach, H., Abbildungen zur alten Geschichte	176
*Manitius, M., Philologisches aus alten Bibliothekskatalogen	672
Müller, F. Max, Theosophy or psychological religion, <i>Pozder Károly</i>	239
*Müller, J., Jean Paul u. seine Bedeutung für die Gegenwart	352
Müller-Fraureuth, C., Die Ritter- und Räuberromane, <i>Heinrich Gusztáv</i>	133
*Noreen, A., Abriss der urgermanischen Lautlehre	176
*Oldenberg, H., Die Religion des Veda	432
*Paulini Nolani Pontii Meropii carmina	515
Pizzi, Italo, Storia della poesia persiana, <i>Kégl Sándor</i>	497
*Portig, G., Schiller in seinem Verhältnis zur Freundschaft und Liebe	176
*Reinach, Th., Mithradates Eupator	256
*Riedl, Franz, Schillers Wallenstein als tragischer Charakter, <i>Heinrich Gusztáv</i>	171
*Rohde, Erwin, Psyche	256
*Sachs, Hans, Sämmtl. Fabeln u. Schwänke, herausg. v. E. Goetze	176

	Lap
H. Sachs-irodalom, legújabb, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	839
Schillers Demetrius, herausg. v. G. Kettner, <i>Tindár Pál</i> ...	738
*Schneegans, H., Geschichte der grotesken Satire ...	432
*Scholia antiqua in Horatium Flaccum, rec. A. Holder et O. Keller ...	352
*Schönbach, A. E., Über Hartmann von Aue ...	432
*Seiler, F., Die Heimat der Indogermanen ...	515
*Sidonius C. Sollius Apollinaris rec. P. Mohr ...	672
*Sittl, K., Archäologie der Kunst ...	352
*Theodori Prisciani Euporiston libri III. ...	352
*Tropsch, St., Flemings Verhältnis zur römischen Dichtung ...	760
*Virorum clarorum sæculi XVI. et XVII. epistolæ ed. E. Weber ...	432
*Wolf, M., Lorenzo Valla ...	176

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság közgyűlése 1894 decz. 30. ...	154
I. Elnöki megnyitó beszéd, <i>P. Theureux Emil</i> ...	154
II. Titkári jelentés, <i>Findáczy Ernő</i> ...	158
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése ...	161
IV. A választmányi ülés jegyzőkönyve ...	166
V. A közgyűlés jegyzőkönyve ...	166
Felolvasó és választmányi ülések 76, 166, 168, 252, 347, 426, 507, 757, ...	857
A Társaság tagjai 1895-ben ...	868
A Társaság alapszabályai ...	883

VI. Vegyesek.

Ahasverus-legenda bibliographiája ...	346
Alexandrinus és Zrinyi-sor, <i>Radó Antal</i> ...	168
Bánk-regény, német, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	860
Bligger von Steinach, u. az ...	860
Bohemus, Martinus, u. az ...	427
Constant B. naplója, <i>Kemény Ferencz</i> ...	668
Don Quijote legjobb német fordítása ...	346
Dukát, dutka, <i>Kanyaró Ferencz</i> ...	757
Dukát = dutka? <i>Melich János</i> ...	859
Ephesusi Matrona legújabb alakja, <i>Lehr Vilmos</i> ...	253
Északi irodalmak befolyása a francia irodalomra, <i>Kemény Ferencz</i> ...	169
Francia munka Magyarország szellemi életéről ...	758
Goethe első költeményei, <i>Heinrich G.</i> ...	666
Goethe vagy Schiller? <i>Kemény F.</i> ...	669
Günderode Karolina, u. az ...	349
Gyöngyösi egy félreértett helye, <i>Kanyaró Ferencz</i> ...	859
Halszky András Frigyes, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	667
Hány szó van a magyar nyelvben? <i>Kemény Fer. és Simonyi Zsigmond</i> ...	425
Helyreigazítás, <i>Fiók Károly</i> ...	513
Helyreigazítások, <i>Simonyi Zsigmond</i> ...	862
Hic Rhodus, hic salta ...	252
Ilosvai Péter életéhez, <i>Kanyaró Ferencz</i> ...	858
Kérdések és feleletek ...	173, 251, 346, 425
Könyvészet ...	78, 174, 254, 351, 429, 514, 669, 758

	Lap
Körner Zrinyi-drámájáról, <i>Petz Gedeon</i>	77
Mörke levelei, <i>Kemény F.</i>	429
Német hősmonda, <i>Heinrich Gusztáv</i>	428
Név- és tárgymutató	865
Nyilatkozat	864
Péter apostol a népies hagyományban, <i>Petz Gedeon</i>	511
Philologia halottjai 1894-ben	172
Philologiai programm-értekezések 1893/4	79
Sachs, Hans, Bánk-drámája, <i>Heinrich G.</i>	861
+ Szarvas Gábor, <i>Szinnyei József</i>	755
A személynevekről, <i>Petz Gedeon</i>	77
A székelyek Erdélyben, <i>Kardos Albert</i>	348
Szűnidei tanfolyamok Jenában, <i>Waldapfel János</i>	512
Tiberius császár és az idegen szók	251
Tüzetes magyar nyelvtan tört. alapon	350
Vita Karoli Magni, <i>Heinrich Gusztáv</i>	349
Wolfram Parzivaljáról, <i>u. az</i>	171

NOVAE EMENDATIONES

in Firmicum Maternum astrologum.

(Pars prior.)

Anno MDCCCLXXXIX. publici iuris feci meam de Firmico Materno commentationem,¹⁾ ubi scriptorem librariorum negligentia incredibilem in modum corruptum esse docui nonnullosque locos probabili ratione emendare temptavi. Temporum inuriam, de qua tum conquestus eram, neminem scilicet inventum esse, qui Mathe-
seos libros via ac ratione quæ vocatur philologica recensere operæ pretium putaret, tandem aliquando correxit *Carolus Sittl*, qui anno præterito ad codicum fidem edidit primos quattuor libros²⁾ reliquosque brevi se editurum promisit. Quem librum ut perlegi, statim cognovi verissima esse quæ in commentatione mea exposueram, non ita multum in emendando scriptore a codicum auxilio posse sperari. Editio enim Sittelii, quamquam vir doctissimus permulta optime emendavit vel saltem probabili coniectura sanare temptavit, corruptelis lacunisque adeo scatet, ut commode legi non possit. Itaque cum purgare hoc Augiæ stabulum non unius hominis sit,³⁾ certe bene faciunt, qui condicionem librorum manuscriptorum ex libro Sittelii cognoscentes auctoris vulnera divinando sanare locosque misere dilaceratos coniecturis explicare conantur. Quare laborem

¹⁾ *Quæstiones de Firmico Materno astrologo*. (I. Emendationes in F. M. astrologum. II. De F. M. Manilii sectatore). Budapestini, MDCCCLXXXIX.

²⁾ *Iulii Firmici Materni Matheseos libri VIII*. Primum recensuit *Carolus Sittl*. Pars I. Libri I—IV. Lipsiæ, in ædibus B. G. Teubneri, MDCCCXCIV.

³⁾ Confer Sittelii verba in præfatione editionis p. XV.: «Non quantum volui, sed quantum potui, laboravi; erunt alii, qui his usi nec cum editionibus antiquis velut ego nosterque typographus conflictati longius progredientur».

meum non omni ex parte fore inutilem speravi, cum emendationibus meis ante editionem Sittelianam publici iuris factis novas addere constitui.*)

I.

L. I. c. 6. §. 10—11. agitur de mente divina totum mundum complectente, quæ etiam anima mundi vocatur:

«Quis dubitat, quod per has stellas terrenis corporibus divinus ille animus necessitate cuiusdam legis infunditur, cui descensus per orbem solis tribuitur, per orbem vero lunæ præparatur ascensus? Mens enim illa divina animusque cælestis per omne mundi corpus in modum circuli collocatus et nunc intrinsecus, nunc extrinsecus positus cuncta regit atque componit et propriæ originis generatione conceptus ad procuranda et conservanda omnia ignita ac sempiterna agitatione *perpetua*.»

Confer, quæ sequuntur eodem loco §. 12: «Nec hoc officium aliqua fatigatione deponit, ut se ipsum atque ipsum mundum omniaque, quæ intra mundum sunt, *perpetua* sui atque infatigabili *mobilitate sustentet*», unde apparet, mentem illam divinam et se ipsam et totum mundum perpetua agitatione sustentare. Cf. præterea duos locos, ubi de homine ad similitudinem mundi facto agitur, primum l. I. c. 5. §. 1: «Vere enim sunt res arduæ atque difficiles et quas non facile possit animus terrenis sordium laqueis impeditus, licet ipse ignea sit divinitatis immortalitate formatus, facili inquisitionis ratione percipere; divinitas enim eius, quæ *sempiterna aqi-*

*) Emendationes meas Sittl diligenter in usum suum convertit, duobus tamen locis, fortasse errore typothetarum, parum accurate eas commemorat. Nam p. 162. in adnot. ad vs. 26. perperam scribit: «comparare *meditante* viros: coniecit Némethy»; ego enim locum hunc in modum sanare temptavi (in comment. p. 7.): «aut meretrices amoris instinctu comparare *meditantes* viros»; p. 28. in adnot. ad vs. 29: «contradicunt ut et postea et non posse: coniecit Némethy»; recte: «*contradicunt ut* lex necessitasque factorum *et* non posse videatur aliquid et posse». Ceterum in ipso textu corrigenda enotavi, quæ sequuntur: p. 15. vs. 28: perpetuitates, *recte* perpetuitatis; p. 20. vs. 16: commeata — commenta; p. 83. vs. 14: invenire — inveniri; p. 90. vs. 11: diximus, denegari — diximus denegari; p. 95. vs. 30: incidit — indicit; p. 101. vs. 10: maxima — maximas; p. 106. vs. 32: Mercuris — Mercurii; p. 107. vs. 27: armatis — armatos; p. 132. vs. 1: libidinosus — libidinis; p. 134. vs. 17: fortiora — fortiore; p. 137. vs. 13: magisterio — magisteria; p. 140. vs. 25: nulli — nullis.

tatione sustentatur, si in terreno corpore fuerit inclusa, iacturam quandam divinitatis suæ patitur temporalem, cum vis eius atque substantia coniunctione et societate terreni corporis et assidua dissolutione mortalitatis hebetatur»; deinde l. III. praef. §. 3: «Hac ex causa hominem quasi minorem quandam mundum stellæ V, Sol etiam et Luna *ignita ac sempiterna agitatione sustentant*, ut animal, quod ad imitationem mundi factum est, simili divinitatis substantia gubernetur».

Vides iam loco corrupto tale quid esse restituendum, quod idem fere ac *verbum sustentandi* significet. Rectam autem emendandi viam monstrat nobis l. I. c. 10. §. 17, ubi agitur de Sole, quem Firmicus mentem mundi appellat: «Sol optime maxime, qui mediam caeli possides partem, mens mundi atque temperies, dux omnium atque princeps, qui ceterarum stellarum ignes flammiferarum luminis tui moderatione *perpetuas*».

Pro *perpetua* igitur scribendum est *perpetuatur*, ut sensus sit: «Mens divina totum mundum sustentat, ipsa autem perpetua sui agitatione sustentatur».

II.

L. I. c. 10. §. 10—11. agitur de diversis hominum formis quas astrologi compositis stellarum mixturis ac rationibus tribuunt

«Unde se sibi singuli propria corporis lineamentatione cognoscunt? Unde filios, fratres, cognatos, unde cives, peregrinos, vicinos, amicos, hospites norunt, si non singulis varios diversosque vultus stellarum potestas ascribit? Consideremus itaque conciliationem generis humani et retractando inveniemus, quam nefaria et quam impia poterant illic scelera committi, si cunctorum una facies populos illos æquæ similitudinis formatione confunderet; ad sororem frater deceptus similitudine quasi maritus intraret traheretque alius *contacti impudentia* alieni iuris uxorem; alii de filio erratici contentionis conflictatione certarent; alii nescirent, qui essent illi, qui sibi paulo anto servierant; alter ingenuis natalibus natus quasi servus ex confusa similitudine obstinati ducentis errore traheretur, nisi uniformem istam colorum similitudinem maxima vultuum dissimilitudo variaret: quæ omnia compositis stellarum mixturis ac rationibus temperantur».

Verba *contacti impudentia* corrupta sunt; nam illud *contacti* non est quo referatur, *impudentia* autem hoc loco quid sibi velit,

eum de vitiis non de industria, sed fatali quodam errore commissis agatur, nemo colligere potest. At plana fiunt omnia, si scribimus: «traheretque alius *contactam* imprudentia alieni iuris uxorem», ubi adiectivum *contactam* referendum est ad *uxorem*, *imprudentia* autem est ablativus causæ. Ceterum verbum *contingendi* sensu translato significat idem ac *polluere*. Firmicus igitur de adulteriis non morum pravitate, sed imprudentia commissis hoc loco disputare voluit.

III.

L. III. præf. §. 2—4. agitur de homine ad similitudinem mundi formato, minore quodam mundo, qui Græce *μικρόκομος* dicitur:

«Scire itaque nos principe in loco oportet, Lolliane decus nostrum, quod ad imaginem speciemque mundi formam hominis atque statum totamque substantiam deus ille fabricator hominis natura monstrante perfecit; nam corpus hominis ut mundi ex quattuor elementorum commixtione composuit, ignis scilicet et aquæ, aëris et terræ, ut omnium istorum coniunctio temperata animal ad formam divinæ imitationis ornaret, et ita hominem artificio divinæ fabricationis exposuit, ut in parvo corpore omnium elementorum vim atque substantiam natura cogente conferret, ut divino illi spiritui, qui ad sustentationem mortalis corporis ex cælesti mente descendit, licet fragile sed tamen simile mundo pararet hospitium. Hac ex causa hominem quasi minorem quendam mundum stellæ V, Sol etiam et Luna ignita ac sempiterna agitatione sustentant, ut animal, quod ad imitationem mundi factum est, simili divinitatis substantia gubernetur. Quare illi divini viri atque omni admiratione digni, Petosiris et Nechepso, quorum prudentia ad ipsa divinitatis secreta accessit, etiam mundi genituram divino nobis scientiæ magisterio tradiderunt, ut ostenderent atque monstrarent hominem ad naturam mundi similitudinemque formatum isdem principiis, quibus ipse mundus regitur et continetur, perenniter perpetuitatis sustentari *comitibus*».

Qui sint *comites illi perpetuitatis*, nemo explicare potest. Sed facile emendatur corruptela, si confers l. I. c. 6. §. 13—14., ubi agitur de animo humano, parte mentis divinæ universum mundum complectentis: «Ex hoc animo (scil. *ex animo mundi*) hi sempiterni ignes, qui, globosæ rotunditatis specie formati, circulos suos or-

besque celeri festinatione perficiunt, maiestate divinæ illius mentis animati partem animi ad terrena corpora transferunt et spiritum ex illis *perpetuis animi fomitibus* mutuuntur. Hac ratione immortalis animus in nobis caducam terreni corporis fragilitatem confidentia suæ maiestatis exornat, ut et ipse auctori suo originique ex aliqua parte respondeat, qui diffusus per cunctas animantes, quæ terrena conceptione gignuntur, facit, ut *divino animatæ fomento* perpetua generationis propagatione vivescant». Hoc loco igitur *fomites* vel *fomenta* appellantur partes divinæ illius mentis, quæ omnia animalia sustentet. Quare loco in quæstionem vocato procul dubio scribendum est :

«Hominem ad naturam mundi similitudinemque formatum perenniter perpetuitatis sustentari *fomitibus*».

Firmicus enim hoc loco exponere vult terrena hominum corpora, eodem modo, quo universum mundi corpus divina mente sustentetur, partibus sive fomitibus divinæ illius mentis sustentari. Partes autem animæ mundi facile possunt fomites appellari, cum divinitas ipsa ignea sit natura. Cf. l. I. c. 5. §. 1: *animus* ... licet ipse *ignea* sit divinitatis *immortalitate* formatus».

IV.

L. III. c. 2. §. 1—2. agitur de Saturni stella in cardinibus genituræ collocata :

«Saturnus per diem in horoscopo partiliter constitutus, id est si in ea parte est, qua horoscopus, faciet cum summo clamore edi partum. Erit autem iste, qui nascitur, maior omnibus fratribus aut, si quis ante eum natus fuerit, a parentibus separatur. Semper autem deus iste per diem in omnibus quattuor cardinibus faciet primos nasci aut primos nutriri *aut eos fratres qui ante se nati fuerint*. . . .»

Enuntiatio ultima propter lacunam mutila est. Sed lacuna ista facile expleri potest, si diligenter perlegimus l. III. c. 3. §. 2—3., ubi agitur de Jovis stella in cardinibus genituræ collocata : «Si vero per noctem in horoscopi parte fuerit inventus (scil. *Juppiter*), faciet primum nasci inter fratres vel, *qui ante ipsum natus fuerit, interimet*, vel in longinquis eum separabit et constituit regionibus ac locis, ut ipse in paterna domo habeat principatum. Facit autem bene nutriri et parentes in maxima felicitate constituit. Quodsi sic

per noctem Jovi posito malivola stella restiterit, omnem paternam ac maternam substantiam dissipabit. Semper autem Juppiter in cardinibus genituræ collocatus aut primos nasci faciet aut *fratres eius maiores interimit*, ut ipse (sicut superius dixi) solus in domo paterna habeat principatum.»

Lacuna igitur sic explenda est: «Deus iste (scil. Saturnus)... faciet... eos fratres, qui ante se nati fuerint, *interimi*».

V.

L. III. c. 5. §. 10—11. agitur de Sole in signo horoscopi constituto:

«Sed si sic omnes positos, idest solem in signo horoscopi, Jovem Venerem Mercurium in ceteris cardinibus, Saturnum vero in trigono aut in hexagono aut... loco cum ipsis constitutum Mars aliqua raditione respexerit aut cum ipsis constitutus aut hos omnes de quadrato respexerit aut de diametro et huic stellarum commixtioni *coniunxerit*, faciet maximos iudices, habentes vitæ et necis potestatem, sed fures rapaces et qui res alienas avaro rapiant cupiditatis instinctu. Sed nihilominus hos eosdem post maximam depredationem vel post maximas rapinas vel post *immensa fortia* exules facit aut biothanatos.»

Hoc loco primum pro *coniunxerit* legendum est *se coniunxerit*, quod sæpe occurrit apud Firmicum Maternum, ut etiam paulo inferius §. 11: «Quodsi per noctem Solem in horoscopo constitutum Saturnus aut Mars per quadratum respexerint aut per diametrum vel simul cum eo fuerint, ille *se* illis quacunque radiatione *coniunxerit*, maiores quidem fratres perimit, sed et ipsis vitæ atque omnem patrimonii substantiam et actus omnes funesta profligat eversione ac dissipat.» Cf. etiam l. III. c. 13. §. 5., de quo c. VIII. disputationis nostræ agemus.

Deinde non placent mihi *immensa fortia*, quamquam Sittl in præfatione editionis suæ p. VI. adnot. 2. hanc verborum coniunctionem Firmico Materno propriam esse affirmat dicitque scriptorem artibus liberalibus non fuisse adeo imbutum, ut tam pure scribere posset quam vellet. At *immensa fortia* non solum a genuina Latinitate abhorrent, sed hoc loco etiam sensu carent; nam Firmicus non dicit Sole in signo horoscopi posito nasci viros fortibus factis claros, sed commemorat *fures*, rapaces et qui res alienas avaro rapiant

cupiditatis instinctu». Huiuscemodi autem hominibus tribuit primum «*maximam depraedationem*», deinde «*maximas rapinas*»; tertio igitur loco procul dubio scribendum est: *immensa furta*, quod præcedentibus optime respondet; nam ut *rapinas* ad *rapaces*, ita *furta* ad *fures* referamus necesse est.

VI.

L. III. c. 5. §. 15. agitur de Sole in tertio ab horoscopo loco constituto:

«Si vero in tertio genituræ loco positus sit, in domo sua vel in domo Jovis vel in domo Veneris vel in domo Mercurii vel in altitudine sua vel in altitudine Jovis vel Veneris vel Mercurii, facit *religiosos deorum . . . vel cultores*, qui simulacra deorum per se facta religiosis consecrationibus dedicent et qui fabricationibus templorum iussu principum vel iudicum præsent».

Lacuna expletur collatione l. III. c. 5. §. 36: «In nono loco Sol ab horoscopo constitutus *fabricatores deorum facit vel cultores* divinorum simulacrorum vel ornatores deorum vel fabricatores templorum aut hymnologos et qui laudes deorum cum iactantiæ ostentatione decantent, ex quibus rebus gloriam et honorem habebunt».

Scribendum est igitur loco in quæstionem vocato *religiosos deorum fabricatores vel cultores*.

VII.

L. III. c. 11. §. 19. agitur de Marte et Mercurio in decimo ab horoscopo loco pariter constitutis:

«In Jovis vero domo vel in partibus constituti præpositos facient, tribunos aut scelerata ac facinorosa officia tractantes; facient enim *tortores, carnifices*, interfectores, delatores, *proditores eorum*».

Confer l. III. c. 11. §. 13., ubi agitur de Mercurio in octavo ab horoscopo loco cum Marte partiliter constituto: «Erunt *fures* aut effractores aut qui commendatas sibi res aut fidei suæ creditas obstinatis soleant cupiditatibus abnegare, aut nefariorum facinorum inventores vel executores. Faciunt enim aut *tortores* aut *carnifices*

aut *proditores suorum*, et ex istis artibus fortunæ ac facultatum sibi maximas substantias comparantes».

Scribendum est igitur loco corrupto *proditores suorum*.

VIII.

L. III. c. 13. §. 5. agitur de Luna in tertio ab horoscopo loco constituta :

«Si vero in hoc loco cum Jove fuerit inventa, his, qui sic eam habuerint, a fiscalibus vel a publicis annonis alimenta suppéditat. Si vero *Jove* et *Luna* in hoc loco constitutis *Mercurius* se aliqua radiatione coniunxerit, antistites faciet maximæ cuiusdam deæ vel potentissimæ religionis sacerdotes aut *dispositores publicarum* . . . vel *correctores*».

Cf. l. III. c. 7. §. 3 : «Si vero *Mercurius* sic partiliter in nocturna genitura, in horoscopo fuerit inventus, divinos sensibus facit et qui omnia, quæ volunt, facillimis semper rationibus consequuntur; reddet etiam honestos moribus et graves, *rationibus etiam faciet praepositos* aut conductionum aut instrumentorum aut vectigalium aut negotiationum aut mensarum aut fenerationis negotia tractantes».

Cf. l. III. c. 7. §. 5., ubi agitur de Mercurio in secundo ab horoscopo loco constituto : «Si vero sic positum Mercurium aliqua Juppiter radiatione respexerit vel si cum eo fuerit inventus et Luna se illis bona coniunctione sociarit, facit magnis ac famosis locis præponi, sed qui non habeant potentiam principalem, sed in ipso actu alienæ potestati subiaceant. Facit autem *magnis rationibus praepositos*». Hoc loco, sicut loco corrupto, Mercurius, Juppiter et Luna inveniuntur in horoscopo.

Cf. l. III. c. 7. §. 9., ubi agitur de Mercurio in quinto ab horoscopo loco constituto : «Faciet sane negotiosos ac *rationibus publicis quacunque administratione praepositos*».

Lacuna igitur explenda est hoc modo : «Dispositores publicarum *rati on u m* vel correctores».

IX.

L. IV. c. 1. §. 3. agitur de natura hominis :

«Fabricator enim hominis deus cum animal hoc divina ac singulari artificii ratione componeret, immortalis animi divinitatem

mortalis ac terreni corporis vinculis obligavit, ut *animus . . . intrinsecusque* diffusus et magnæ cuiusdam necessitatis obligatus imperio caducam servientis sibi corporis fragilitatem divinæ potestatis licentia gubernaret».

Cum sciamus hominem secundum Firmicum Maternum ad similitudinem mundi esse formatum, videamus l. I. c. 6. §. 11., ubi agitur de mente divina universum mundi corpus complectente: «Mens enim illa divina animusque cælestis per omne mundi corpus in modum circuli collocatus et *nunc intrinsecus, nunc extrinsecus positus* cuncta regit atque componit».

Facile est igitur lacunam explere: «*animus extrinsecus intrinsecusque diffusus*»; nam ut mens divina in corpore mundi, ita animus humanus, pars mentis divinæ, in corpore humano, parte mundi, et extrinsecus et intrinsecus diffunditur.

X.

L. IV. c. 10. §. 10. agitur de Luna a Jove ad Mercurium defluente :

«Si vero minuta lumine a Jove defluens feratur ad Mercurium, ex litteris vel ex disciplina aliqua aut ex horreis aut ex negotiationibus faciet vitæ substantiam vel subsidia quærentes; *quidam hereditates consequuntur, alii . . . invenient, alii commendatas sibi res abneqant*, ut ex ista perfidia patrimonii sibi præsidia comparent».

Cf. l. IV. c. 12. §. 4, ubi agitur de Luna a Sole ad Mercurium defluente : «Frequenter tamen, si eos Juppiter trigonica radiatione respexerit, curam civitatis tuitionemque suscipiunt. Erunt autem difficilium litterarum aut sophiæ cuiusdam inventores aut cælestibus religionibus dediti et quibus divinitatis secreta credantur aut qui absconsarum aut illicitarum litterarum actibus inhærescant; *alii absconsas res invenient, aliis confertur hereditas*, si tamen alieni ab his fuerint Mars pariter et Saturnus». Cf. deinde l. IV. c. 14. §. 6., ubi agitur de Luna a Mercurio ad Jovem defluente : «Si vero a Mercurio defluens minuta lumine Luna ad Jovem feratur, aut rationibus præponit aut ex fenore negotiationibus facit esse præpositos, aut facit actores et tales, quibus publica vel fiscalia instrumenta credantur aut ponderibus publicis aut fiscalibus facit præponi aut privatarum litium iudices facit et ex his actibus maxima facultatum incrementa decernit, sed et felicitatis largitur insignia; *aliis heredi-*

tates decernit, alios res depositas et abscondas invenire compellit, apud alios res commendatae remanent et apud eos sine fraudis vitio perseverant, ut ex istis rebus gloria et substantia illis et magna felicitas comparetur».

Unde certissima fit emendatio: *alii abscondas res invenient.*

XI.

L. IV. c. 12. §. 1. agitur de Luna a Sole ad Venerem defluente:

«Erunt sane præposteris amorum vitiis obligati aut impuris aut turpibus cupiditatibus dediti, servilibus semper studiis et servilibus actibus occupati, *facultatis . . . nimia* comparantes et per semetipsos vitæ sibi subsidia maxima quærentes et qui felicitatis augmenta processu temporis consequantur».

Cf. l. IV. c. 12. §. 5: «A Sole defluens Luna si ad Saturnum feratur et sit diurna genitura, patrimonium dissipat, parentes dividit et ipsis miseræ orbitatis indicit incommoda, sed processu temporis ipsis *maximam* decernit *substantiae facultatem* et magnarum felicitatum tribuit augmenta et multorum fundamentorum dominia largitur». L. IV. c. 12. §. 6: «Si vero per noctem a Sole defluens ad Jovem feratur, faciet per semetipsos sibi *facultatum substantiam* comparantes et qui sint assiduis peregrinationibus dediti, sed hos in prima inventute decipit et cum fuerint eorum propectu temporis ætates, glorias, commendationes bonas et idoneas decernit sibi subsidii facultates». L. III. c. 7. §. 8: «In quinto loco Mercurius ab horoscopo constitutus si in matutino ortu fuerit inventus, abscondosores auri et divitiarum faciet et qui providentia sua *maximam* faciant *substantiam facultatum* aut alienis, sed magnis facit præpositos pecuniis et qui divinis moribus esse videantur». L. III. c. 11. §. 13 (de Mercurio in octavo ab horoscopo loco cum Marte partiliter constituto): «Faciunt enim aut tortores aut carnifices aut proditores suorum, et ex istis artibus fortunæ ac *facultatum* sibi *maximas substantias comparantes*».

Unde sponte sequitur certissima emendatio: *facultatis substantiam nimiam comparantes.*

XII.

L. IV. c. 12. §. 5:

«Si vero per noctem a Sole defluens Luna ad Saturnum feratur, *orbitatis* *decernit* et patrimonia minuit et malarum peregrinationum decernit incommoda, facit etiam vitia et graves valetudines aut periculorum gravium et violentorum facit casibus implicari».

Cf. l. IV. c. 13. §. 13: «Si a Venere defluens Luna feratur ad Solem, parentes acerba dissensione dissociat aut ipsis *onus miserae orbitatis* indicit, *patrimonium* (fortasse *patrimonii*) et vitæ decernit angustias, impuros facit et qui miseris amorum libidinibus ligentur».

Scribendum est igitur: *orbitatis* o n u s decernit.

XIII.

L. IV. c. 17. §. 7. agitur de loco et efficacia Fortunæ:

«Vides ergo dominum totius signi, qui est et dominus partis istius, idest in cuius stellæ finibus ista pars sit et quo in loco sit uterque dominus signi pariter et partis, eius scilicet partis, in qua locus fortunæ fuerit inventus, et in quibus genituræ locis sint constituti, an in principalibus, idest in cardinibus aut in secundis an in deiectis an in altitudinibus suis aut in domibus an in deiectionibus et si dominus partis ipsius, idest si dominus finium, in quibus locus fortunæ fuerit inventus, ipsam partem ex eo loco, in quo est, opportunis radiationibus respicit et si sint ambo invicem sibi cardinaliter t u n c».

Verba ultima sensu carent. Cf. l. II. c. 27. §. 13: «Si quæ se itaque stellæ in ordinatione genituræ non viderint, quærendum est, an *sibi* per antiscium sociata radiatione *iungantur*». L. II. c. 20. §. 2: «Omnia signa *invicem sibi* obligata *iunguntur*». L. II. c. 20. §. 3: «Unde omnia *sibi* signa *invicem* vicinitas coniunctionis *associat*; quæcunque itaque integro partium numero iuncta CCCLX partes fecerint, ipsa *sibi* æqualitas societatis radiatione *iungitur*».

Locus igitur emendandus est huncce in modum: «Et si *sint* ambo *invicem sibi* cardinaliter i u n c t i».

XIV.

L. IV. c. 17. §. 6:

«Ex hoc loco (scil. loco Fortunæ) *qualitatem* vitæ et patrimonii *substantiam* et felicitatis atque infelicitatis cursus *ostenditur*».

Amor etiam et affectus virorum circa mulieres qualis sit, ex hoc loco *dicitur* et nutrimentorum et desideriorum omnium effectus ex istius loci substantia *quaeritur*».

Locus manifesto corruptus nescio quomodo fugit Sittellii diligentiam. Scribendum est procul dubio pro (acc.) *qualitatem* (nom.) *qualitas*, pro (acc.) *substantiam* (nom.) *substantia*.

XV.

L. III. c. 5. §. 1. agitur de Sole in parte horoscopi constituto :

«Sol in parte horoscopi constitutus difficile fratres dabit; in masculino autem signo constitutus in domo sua aut in altitudine sua et benivolæ stellæ radiatione coniunctus benivolis protectus magnæ nobilitatis largitur insignia. Si vero malivolæ stellæ Sole in horoscopo constituto prope radiis accedant, oculorum aciem ex maxima parte *desiderat*. Sed quia diximus maximas decernere felicitates, omnia debemus specialiter explicare».

Verbum *desiderandi* hoc loco sensu caret; scribendum est fortasse *debilitat*.

XVI.

L. III. c. 11. §. 9:

«Si vero per noctem in VI. vel in XII. ab horoscopo Mercurius cum Marte fuerit constitutus, facit multis debitis et multo usurarum fenore implicatos, sed aestus animi et interceptiones facient. Reddunt etiam pigros in omnibus actibus et decernunt maximas accusationes et graves insidias, sed quæ aut a servis aut propter servos *faciant*».

Sittl verbo *faciant* rectissime signum corruptelæ apposuit scripturamque codicum recentiorum (*patiantur*) et coniecturam editionis Aldinæ (*fiant*) repudiavit. Ego mutatione levissima scribendum esse censeo: *accidant*.

XVII.

L. IV. c. 17. §. 13—14:

«Sed et si nulla ex his stellis, quarum mentionem fecimus, bene fuerit collocata, vide, an in MC vel in anaphora horoscopi benivola stella condicionis suæ secuta potestatem inveniatur: nam si inventa fuerit, præcedentis mali processu temporis infortunium corriget. Si vero illis tribus, quibus ante diximus, male positus in

MC et anaphora horoscopi *nondum* benivolarum stellarum praesidio relinquatur, infelix, misera et omni malorum erit ista genitura continuatione depressa».

Confer l. II. c. 18. §. 5—6., ubi agitur de stellis benivolis et malivolis: «Quemcumque enim locum benivolæ stellæ respexerint vel in eodem loco constitutæ vel de trigono vel de hexagono, omnia, quæ quærenda diximus, feliciter proveniunt. Si vero sine testimonio benivolarum stellarum *solæ malivolæ stellæ* vel ibidem constitutæ vel de quadrato vel de diametro hæc eadem infecerint loca, pro qualitate uniuscuiusque loci omnia, quæ diximus in singulis locis videri debere, crebris infortuniorum calamitatibus cumulant». Confer etiam l. IV. c. 19. §. 46: «Si ergo malignus fuerit, benivolarum stellarum prosperis radiationibus mitigatur et tota malitiæ mutatur improbitas et, licet sit ad nocendum paratus, ex bonarum stellarum testimonio gratia quodammodo inficitur, præsertim si *omnium benivolarum stellarum* radiatione conventus . . .»

Pro *nondum* igitur scribendum est: «o m n i u m»; nam secundum astrologos tunc erit infelix, misera et omnibus malis referta genitura, si *omnium benevolarum stellarum praesidio relinquatur*.

XVIII.

L. IV. c. 20. §. 9:

«Si Mercurius actum decreverit et fuerit in principalibus locis constitutus, sicut de Venere et de Marte ante diximus et sit in sua altitudine vel in finibus suis aut in domo sua, natura decernit; facit enim aut reges aut iudicibus præpositos aut eis rationes regias credi aut magistros imperatorum aut his similes actus omni ratione decernit secundum signorum naturam et eorum potestatem, qui *et* testimonium commodarint».

Pro *et* scribendum est ei (scil. Mercurio); Mercurius enim decernit secundum naturam signorum, quæ ei testimonium commodant.

XIX.

L. IV. c. 19. §. 37. agitur de Mercurio, genituræ domino:

«Faciet etiam magistros aut grammaticæ artis aut oratoriæ aut philosopharum litterarum interpretes ac magistros et qui omnia negotiationis officia facili ratione pertractent, accipientes pariter ac exhibentes fidele commercium. Erunt sane in omni negotiatione

solliciti, utiles et qui substantiæ facultates suis viribus colligant, patres familiæ ab omni luxuriarum sepositi voluptate, iusti, sibi vacantes et a conversatione publici strepitus separati et qui omnes religiones ac deos cum quadam trepidatione *suscipiant*».

Quid significet *religiones ac deos suscipere*, nemo explicare potest; at plana fiunt omnia, si scribimus levissima mutatione: *suspiciant*; verbum enim suspiciendi sensu translato idem significat, ac *magni aestimare, colere, venerari*.

XX.

L. IV. c. 20. §. 11—12. de Mercurio actum decernente, cui Mars testimonium perhibeat:

«Generaliter itaque illud scire debemus, quod, quotiescunque Mercurius actum decreverit, si benivolarum stellarum fuerit testimoniis adornatus, gloriam honorumque processus et maximæ auctoritatis decernit insignia; contra vero malivolæ stellæ deiectionem, humilitates, miserias infamiasque decernunt, sed in ipsis decretis ex natura stellarum non modica differentia est. Mars enim testimonium perhibens faciet *auctores* audaces, periculosos, cito mobiles et qui omni ratione fallantur et qui nunquam alicuius potestatis subiugentur licentia».

Confer l. IV. c. 20. §. 2, ubi agitur de Marte actus decernente: «Si vero Mars actus decreverit et bene fuerit collocatus et benivolis stellis opportuna fuerit radiatione coniunctus et sit nocturna genitura, dat arma, *ducatus* ac gloriam, licentiam gladii et maximarum potestatum decernit insignia, prout se decreti potius potestas extulerit, aut certe claras artes et nobiles ex igni et ex ferro facit et quæ ad omnium scientiam famoso nobilitatis iudicio perferantur.» L. IV. c. 19. §. 21. agitur de Marte domino genituræ: «Quodsi fuerit nocturna genitura et ipse (scil. Mars) in domo Saturni vel in domo Jovis fuerit inventus vel in finibus suis vel in domo sua vel in finibus suis et in quinto vel in XI. ab horoscopo loco constitutus vel in MC vel in horoscopo deficientem respexerit Lunam vel deficientis Luna dominium Marti decreverit et Jovis se cardinibus trigonica radiatione coniungat, faciet *duces*, tribunos, terribiles ac potentes et qui regiones maximas et multas civitates obtineant et quibus totius orbis iudicia credantur». L. III. c. 4. §. 2: «Si vero per noctem horoscopus in Martis domicilio sit constitutus, in signo

scilicet masculino et in eodem signo, idest horoscopo Mars fuerit inventus et Juppiter cum eo sit partiliter in eodem signo ac solida eum radiatione respexerit, faciet *bellorum duces*, sed quibus omnis committatur exercitus, mortis ac vitæ dominos et quorum adventum-civitates semper ac provinciæ maxime perhorrescant, felices, fortes, graves et quorum iræ magnis semper indignationibus proferantur».

Quare pro corrupto *auctores* legendum est *ductores*; Mars enim testimonium perhibens secundum naturam suam duces facit.

GEYZA NÉMETHY.

ALEXANDRINUS ÉS ZRÍNYI-SOR.

— Verstörténeti adalék. —

I.

Hogy mennyire mögötte marad a gyakorlatnak az elmélet, azt alig bizonyíthatja jobban valami, mint a verstan. Míg a nép természetes érzékétől vezettetve önkénytelenül alkotja dalolva a versalakok legkülönbözőbb változatait, míg költőink már elég régen, gyakorlatban tökéletesítették a nemzeti verselés nyers anyagát és a műköltészet tényezőjévé tették, addig az elmélet e téren még csak most bontakozik, csak Arany óta vizsgálja érdemlegesen a magyar verset a vele együtt születő dallam alapján (mert Verseghy kezdeményezését akkoriban nem folytatták); s bár igaz, hogy a kulcs már megvan, de a megfejtés, azt hiszem, még elég időbe, elég fáradságba fog kerülni.

Sok tévedésre adnak alkalmat olyan versalakjaink, melyek esetleges, külső körülmények folytán idegen versnemekhez hasonlítanak s így a fölületes szemlélet előtt könnyen és általában idegen számba mennek, holott törzsökös hajtásai nemzeti költészetünknek. Ilyen versalakunk kivált kettő van: a *tizenkettős* és a *nyolczas*.

Ez alkalommal a tizenkettőssel szándékozom e szempontból foglalkozni.*)

A *tizenkét szótagú hangsúlyos magyar* verset külső, esetleges hasonlósága miatt a múlt század óta *alexandrin*-nak vagy *Sándor*-

*) A *nyolczas* Kardos Albert *Mért oly gyarló középkori verselésünk* cz. cikke (*Egyet. Phil. Közl.* XVIII, 467.) tárgyalja.

(*sándori*-)versnek nevezték a francia *Alexandrin* után. Ez a név csakhamar azt a nézetet szülte, hogy a magyar költészet ezt a verset idegenből, a francziából vette. Hozzájárult még az a harcz is, mely a *négysarkú* és *kétrímű* tizenkettős körül folyt.¹⁾ Bessenyei volt ugyanis az első, a ki francia minta szerint azt követelte, hogy költőink az eddig megszokott «*négysarkú*» vers helyett, a «*kétsarkú*» használják, minthogy ez jobban felel meg az izlésnek, nem olyan kopogós, egyhangú, mint a régi; Péczeli József pedig Henriásával tényleg meg is mutatta, mennyire felette áll a kétsarkú vers a négysarkúnak. Bessenyei követelése tulajdonképen csak elméleti téren volt újítás, mert kétrímű tizenkettőst már a XVII. században is találunk,²⁾ a XVIII. században pedig már szerte használják fölköszöntőkben, alkalmi versekben.

Arany d. e.
7: 123

Idővel az «alexandrin», «Sándor-vers» név teljesen áthármlott a magyar tizenkettősre. Arany János is «Sándor-vers»-nek nevezi, bár határozottan megkülönbözteti az «idegen alexandrintól, melylyel csupán a szótagok számában egyez, de belső szerkezete egészen mienk, eredeti, zenénkben gyökerező».

A névcserevel azonban megvolt a fogalomzavar is; verstannaink, különösen az iskolaiak, nem tettek többé különbséget és lábrakapott az a hiedelem, hogy a mi tizenkettősünk, Apáthy feddő énekétől kezdve, a népballadákban, egészen Toldi szerelméig, mind idegenből, francziából származik. Hiába ismételte és hangsúlyozta Négyesy (Verstan 1886.) Arany szavait: «Mindenestre igen régi forma és bizonyára eredeti; — — az a vélemény, mintha a magyar költészetbe is e nyugati versalak (t. i. az alexandrin) jött volna át, minden rhythmikai alapot nélkülöz, — — aztán e mögött nemzeti melodiák állanak, a melyek végkép elütnek az idegentől. E forma a nép ajkán él s oda épen nem kerülhetett franczia forrásból». Legújabb kiadású iskolai könyveinkben is a legnagyobb járatlanságot találjuk e kérdésben. Így például Greguss Magyar Költészetтанában (második, lényegileg változatlan kiadás 1890) a következőket olvassuk: «(az alexandrin) mindenfelé elterjedt s a magyar költészetben is meghonosult, csakhogy emelkedő-

¹⁾ Kiss Ernő, Verstechnikánk fejlődése a múlt század végén. Budapest, 1892.

²⁾ Nadányi János, A kerti dolgok leírása négy könyvben. Kolozsvár 1666, Mizold orvos könyve után.

ből ereszkedő lebegésűvé változott s ezért nevezzük *magyar alexandrin*nak. A magyar alexandrin vagy sándori vers ... stb.» — Hasznoléképen Góbi Magyar Irálytanában (1892) «Modern vagy nyugat-európai versformák» czíme alatt ezt mondja: «b) Mértékes rímes versszakok. Az *alexandrin versszak*. Négy soros, páros rímű, régi költőinknél egy rímű. A sor tulajdonképen hat jambusi láb-ból állana, közepén sormetszet; de költőink inkább trochæusi menetűvé tették, vagy beérték cæsurával. Zrínyi azt is elhanyagolja.» — Kacziány Géza pedig¹⁾ egyrészt a görög trimeter módosításának és népszerűsítésének, másrészt a középkori zsoltárok és antiphonák versének tartja, valamint a magyar ősi nyolczast is latinból származtatja.

A következőkben az alexandrinus valódi lényegét és vers-történeti fejlődését szándékozom feltüntetni, azután pedig a magyar költészetben való előfordulását kimutatni s egyszersmind a magyar tizenkettős eredeti voltának főbb adatait fölemlíteni.

II.

A francia verselés tudvalevőleg a *hangsúlyon és a szótagok számán* alapúl²⁾; francia felfogás szerint tehát a vers *meghatározott* számú szótagok összege, melyek közül *bizonyos szótagoknak* hangsúlyosoknak kell lenniök. Helyzete és fontossága szerint lehet ez fő- vagy mellékhangsúly. Főhangsúly rövidebb sorokban csak egy, t. i. az utolsó, rímelő szótagon van; pl.:

Dans l'alcôve ^vsombre
Près d'un ^vhumble autel,
L'enfant dort à l'^vombre
Du lit ^vmaternel.

Hosszabbakban, a hol sormetszet osztja a verset, a cæsura-előtti szótagon is kell lennie hangsúlynak; pl.:

Oui, c'est un Dieu ^vcaché || que le Dieu qu'il faut ^vcroire,
Mais tout caché qu'il ^vest, || pour révéler sa ^vgloire,
Quels témoins ^veclatans || devant moi [^]rassemblés!
Répondez ^vcieux et ^vmers || et vous terres, ^vparlez.

¹⁾ «Ősköltészetünk. II. A magyar versalakok Erdősiig.» Budapest. 1891.

²⁾ Ernst Träger, Der französische Alexandriner bis Ronsard. Leipzig. 1889.

Ezen főhangsúly mellett lehet hosszabb sorokban egy vagy két mellékhangsúly is, mely azonban *nincsen határozott szótaghoz kötve*, hanem szabad. Főtörvény, hogy a vers hangsúlyának feltétlenül *egybe kell esnie a szó hangsúlyával*, mely a francziában mindig az utolsó szótagra esik, legyen a szó bár két-, három- vagy többtagú; a szavak végein esetleg előforduló olyan szótagok ugyanis, melyekben *e muet*, néma *e* van, verstanilag nem önállóak, s az előttükvaló szótaggal egységet képeznek. Hogy hány mellékhangsúly legyen egy sorban, arra határozott törvény nincs, mérvadó egyedül a jóhangzás érzéke; döcögő például az olyan verssor, melyben két hangsúlyos szótag kerül egymás mellé, így ha a sor egytagú szóval végződik, mely föltétlenül hangsúlyos, előtte pedig olyan szó áll, melynek utolsó szótagjában nincsen néma *e*:

Ainsi que la naissance || ils ont les esprits bas.

Hosszabb sorok e szabad mellékhangsúly folytán roppant változatosak és kifejezhetők lehetnek; legjobb példa erre az alexandrinus, melyet épen ezek a tulajdonságok tettek oly kedvelté a franczia költészetben.

Az alexandrinus a mai franczia poetika szerint tizenkét, illetőleg, ha a sorok végén előfordulható néma *e*-t is számítjuk, tizenhárom szótagból áll; a hatodik és tizenkettedik szótag feltétlenül hangsúlyos; a hatodik szótag után sormetszet áll, mely jellemző és mellőzhetetlen jegye az alexandrinusnak, és az egész versszakot így két részre, használjuk a műszót: *rendre osztja*. Egy-egy renden belül lehet még egy-két hangsúly, úgy hogy az egész sorban, a főhangsúlyokat beleértve, lehet négy, öt, hat hangsúly, különféle változatban; pl.

négy hangsúlylyal:

La trompette sacrée || annonçait le retour,
Les prêtres ne pouvaient || suffire aux sacrifices,

ötöl:

Un vers brûlant d'amour || et de larmes trempé,
Et les vents altérés || m'ont mis la lèvre en feu,
Daigne, daigne, mon Dieu || sur Mathan et sur elle,

hattal:

Joas laissé pour mort || frappa soudain ma vue.

E néhány példából is látható már, mily változatos és hajlékony lehet e vers a francziában; csak nem szabad abból a hibás föltevésből kiindulnunk, hogy a francia alexandrinus *hatos jambus*: igaz, hogy van alexandrinus hat hangsúlylyal, de ennek nem kell jambikusnak lennie (hangsúlytalan — hangsúlyos szótag = jambus, mint a németben), s ez nem az egyedüli. A hatos jambus elmélete a németből származik, mert ott, annak törvényei szerint úgy alakult. Míg a francziában *egy* szóban csak *egy*, még pedig csak az utolsó szótag lehet hangsúlyos (retour, annonçait, néma *e*-vel; suffire, sacrifices), addig a németben *egy* szóban több hangsúly is lehet (jämmerlicher augenblick, wundervoll.).

Jambusok szerint skandálva majd minden kéttagúnál hosszabb szót ki kellene rekeszteni a francia versből, vagy pedig a hangsúly törvényeit a legdurvább módon megsérteni. Így a fentebb dézett vers:

la trompette sacrée || annonçait le retour

jambusok szerint:

la trompette sacrée || annonçait le retour

világosan mutatja, hogy ez nem volna más, mint a francia hangsúlytörvény kiforgatása.

A francia alexandrinust nem is lehet egyhangúsággal vádolni; azzá lett, midőn más népek költészetébe átmenve:

∪ ∪ ∪ || ∪ ∪ ∪ (∪)

hatos, illetőleg hetedfeles jambust csináltak belőle. A hangsúlynak ez a törvénye oly erős a francziában, hogy időmértékes versnek utánzása még annyira nem lehetséges, mint a németben, hol a hosszú és rövid szótagokat hangsúlyosakkal és hangsúlytalanokkal helyettesítve az antik versalakok némelyikét nemcsak tűrhetően, de mesterien is lehet utánozni, gondoljunk csak Goethe hexametreire. Hogy a francia alexandrinus nem egyhangú, arról legjobban az egybevetés győzhet meg.

Például Voltaire Henriade-jából:

Je chante ce héros || qui regna sur la France,
Et par droite de conquête, || et par droit de naissance;

Qui par les longs malheurs || apprit à gouverner,
Calma les factions || sut vaincre et pardonner.

Németül Krafft fordítása szerint:

Den Helden singt mein Lied, || der Frankreichs Thron bestiegen
Berufen durch Geburt, || berechtigt durch sein Siegen,
Den langes Missgeschick || des Herrschens Kunst gelehrt,
Der nach dem Sieg verzieh'n || und die Partei'n bekehrt.

Ezért mondja *Ebert* (Entwicklungs-Geschichte der französischen Tragödie. Gotha 1856.): «ein deutscher (t. i. Alexandriner) verhält sich zu einem französischem, wie ein Holzschnitt zu einem Kupferstich.»

A jambikus elmélet egy időben még a francia poetikusok közt is talált követőkre (Malherbe, Boileau), de az újabb tudomány (*Becq de Fouquières*: *Traité général de versification française*. Paris 1879; *Lubarsch*: *Französische Verslehre*. Berlin 1879; *Quichérat*, *Gramont*, *Quisard*, *Foth*, *Tobler*) ismét visszahelyezték a hangsúlyt régi jogaiba.

Kiegészítésül emlitem még, hogy Ronsard előtt a caesura előtt is állhatott még egy szótag néma *e*-vel, nem csak, mint ma, a sor végén; az ilyen caesurát azután női caesurának nevezték, ellentétben a hím caesurával, mely hangsúlyos szótaggal végződik, épen úgy mint a sorvéget és rimet is, a szerint, a mint tompa vagy csengő volt, hím-vagy női rímnek. Ha az ilyen női caesura és a második rend első szótagja között hangűr, hiatus volt, azt ki lehetett ejteni, s így elisiós caesura keletkezett. E szerint az alexandrinus tizennégy szótagú is lehetett és pusztán e szempontból hatféle változat volt lehetséges:

1. hím caesura és hím sorvég:

Il la prist par le puin || des un olivier

2. hím caesura és női sorvég:

Les Turs et les Persanz || et cele gent haie

3. női caesura és hím sorvég:

Emperere, dist-elle, || trop vus poez preisier

4. női caesura és női sorvég:

Demeinent grande barnage || car l'emperere est riches

5. elisiós cæsura és hím sorvég:

En la cambre volue || en un perun marbrin

6. elisiós cæsura és női sorvég:

Cum il vit la caere || icele part s'aprocet.

* * *

Az alexandrinus a XI. és XII. század mesgyéjén jelenik meg egy *chanson de geste*-ben: «*Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople*» (kiadta Koschwitz, Heilbronn 1879¹, 1883¹¹), vagy a mint Gaston Paris után röviden idézni szokás: *Pèlerinage de Charlemagne*; összesen 870 alexandrinusból áll.¹⁾

Az első terjedelmes mű, melyben az alexandrinus kizárólag, szigorú epikus formájában föllép, a 20000 versből álló «*Roman d'Alexandre*», mely 1184-ben fejeztetett be. Nevét is ettől kapta versünk; nem, mintha ebben a műben szerepelt volna először, hanem mert ilyen általánosan kedvelt és terjedelmes műben, mint a *Roman d'Alexandre*, nyer először kizárólagos alkalmazást; bár előtte is már sokféleképen dolgozták fel a Nagy Sándor-mondát egy Kallisthenes-nek tulajdonított eredeti után nyolczas és tizes sorokban, most új alakban, új episodokkal bővítve, nagyobb terjedelemben méltán fölkelthette az általános érdeklődést; és ha versünkről szólottak, így említhették, hogy: «az új *Roman d'Alexandre* verse», röviden «*alexandrin*». Hasonló esetet másutt is találunk a verstan történelmében. Így a *leoninus*-t is nem első szerepléséről nevezték el, hanem valami *Leo*, XII. századi benczés barátáról, ki először használja *terjedelmesebb* műben.²⁾

A *Roman d'Alexandre* után következő Nagy Sándor eposok, más elbeszélő költemények, legendák már mind alexandrinusban vannak írva s ettől az időtől fogva nem csak az epikus költészet elfogadott versalakja, hanem, mint köztudomású, a drámának, sőt lyrának is legkedveltebb formájává lett. Hogy nevét nem *Alexandre de Paris* költőtől kapta, az ma már bebizonyított tény,

¹⁾ A *Biographie Universelle* 1140-re teszi az alexandrinus megjelenését, de kellő bizonyíték nélkül: «le grand-vers était déjà en usage au temps de la naissance d'Alexandre de Paris et l'on peut fixer l'époque où il fut employé pour la première fois, à peu près vers 1140.»

²⁾ *Lehr Vilmos*, A *leoninus*. Budapest 1892. 16. l.

bár még ma is sok helyütt elfogadott nézet. Már *Lambert li Cors*, vagy *le Court* is előtte írta meg Nagy Sándor eposát ily alakban, ő csak még tovább bővítette. E mellett szól a *Biographie Universelle* is: «Il (t. i. Alexandre de Bernay) continua le roman d'Alexandre, commencé par Lambert li Cors (le court, le petit) de Chateaudun. Les vers suivans ne laisseront aucun doute sur ce fait:

La verité de l'histoire si com li roys la fist,
Un clers de Chiastiadum Lambert li cors l'escrit,
Qui du latin la frait et en romant la mist . . .
Alexandre nous dist, que de Bernay fu ner,
Et de Paris refu ses surnom appeler,
Qui ot les sieus vers o les Lambert meller»

Ugyanígy nyilatkozik a *Histoire littéraire de la France* (vol. XV. p. 126) is: «Les vers que nous nommons Alexandrins ne peuvent, comme on l'a dit avoir pris ce nom d'Alexandre de Paris qui fut le continuateur de Lambert li Cors, mais plutôt de cette suite de romans sur Alexandre, tous écrits en vers de douze syllabes.»

III.

Valószínű, hogy a renaissance lefolyása alatt fejlődött az az elmélet, mely a francia verselés lényegét nem ösmerve, antik mintára szabta az alexandrinust is, hosszú és rövid *lábak*-at keresett benne, és végre hat jambusra osztotta, melyek hármásával két rendre szakadnak. Ez az elmélet uralkodott azután majd a legújabb időkig; a legnevezetesebb metrikusok és poetikusok, Boileauval élükön, ezt vallották, s a mi a legfurcsább, de egyszersmind természetes is, nem elméletük szerint, hanem öntudatlanul, teljesen a nyelv költői törvényei szerint írták verseiket. Kísértse meg valaki, hogy lehet-e a francia tragikusok, Voltaire, Boileau, vagy bármely más akkori költő alexandrinusait a természetes verstörvények megsértése nélkül hat jambusra szedni: teljesen lehetetlen. Az elmélet azért mégis fennállott, sőt terjedt is. A német költészetbe az alexandrinus így, mint hatos jambus jutott. Első fellépése (Myllius Márton 1517) már ilyennek mutatja; majd később Opitz, az újnémet verselés «atyja», úgy elméletileg,*) mint gyakorlatilag

*) *Buechlein von der deutschen Poeterey* 1624: «unter den Jambischen Versen sind zue förderste zu setzen, welche man Alexandrinische zu nennen pflaget, und werden anstatt der Griechischen und Römischen heroischen Verse gebraucht».

is terjeszti és alkalmazza s azóta az alexandrinus a németben is úgy az epikának, mint a drámának, egészen a XVIII. század derekáig, uralkodó verse, sőt a lyrában is elég gyakori, hol egész sorokban, hol pedig a sormetszetben kettészakítva három jambusos sorokban félrímekkel. Némelykor a franczia páros rímtől eltérőleg keresztrímekkel kötik össze a sorokat, majd meghatározzák a «női»- és «hím»-rimű sorok helyeit, alkotnak új versszakokat, szóval a legnagyobb változatossággal használják az alexandrinust; de a francziának hajlékonyságát és változatosságát mégsem tudják elérni, a mi kivált a drámában tűnik szembe, hol az a hat jambus páros rímeivel, de kivált állandó sormetszetével unalmassá, egyhangúvá, kopogóssá lesz.

A német költészet révén jutott az alexandrinus a miénkbe is. *Ráday Gedeon*, a nyugoti verselés megkezdője irodalmunkban írja az első alexandrinust. 1730-tól 1733-ig a Majna-melletti Frankfurtban tartózkodván, ott ismerkedhetett meg a nyugoti költőkkel és azoknak verselésével. Látja, jobban mondva érzi, sejti a különbséget a német-franczia verselés és a miénk között. Kiválóan feltűnnek néki a rímelés szabályai, melyek «*asszonyi és férfiúi rhythmusok*»-at különböztetnek meg, a szerint, a mint a sorok trochaikus vagy jambikus végűek. Első kísérlete 1735-ben, a «*Tavaszi este*», mely tizenöt szótagnyi sorokból áll, négy-négy sorral egy versszakban; a sorokat *hemistichium*-mal két részre: hét és nyolcz vagy nyolcz és hét szótagúra osztja úgy, hogy ha a sor vége «*férfiúi rhythmusú*», azaz rímű, akkor a hemistichium «*asszonyi rhythmusú*» legyen, és fordítva. Homályosan érezhette, hogy a nyugati verselésben a sor végén, vagy a sormetszetben tűnik ki leginkább a vers lejtése, de pontosan számot adni erről még nem tudott magának; ha az ő utasítása szerint, melyet az említett vershez csatolt jegyzetében ad, osztjuk be azt, mai fogalmak szerint való nyolczadfeles trochaikus verset kapunk, mely 4 és $3\frac{1}{2}$, majd $3\frac{1}{2}$ és 4 trochaeus szerint van ketté osztva:

Kisé- | táltam | az er- | $\overline{\text{döre}}$ || boldog | Isten | mely $\overline{\text{so-}}$ | kat = 4 || $3\frac{1}{2}$

a sor végén lévő «*férfiúi rhythmus*» csak negyedfeles sorban állhat elő, így a «*hemistichium*» a négyes, az «*asszonyi rhythmus*»; ennek fordítottja:

Ha így | van, így | van $\overline{\text{pe-}}$ | $\overline{\text{dig}}$, || mit hasz- | nál ké- | nyesen | $\overline{\text{élni}} = 3\frac{1}{2}$ || 4

A hemistichiumon belül vegyest használ, a mint ő hiszi *francia mód* szerint minden másféle lábat is.

Később egészen német minták szerint tiszta, jambikus alexandrinusokat ír, a nélkül, hogy beléjük «francia módra pyrrhichiust, dactylust, anapæstust, kiváltképen choriambust» vegyítene. A «József császár gyermekségéből», tehát 1750 körül származó Árpád stanzák, melyek már nagy haladásról tesznek tanúságot, bár a sorvégek és cæsurák mértékére nem ügyel még eléggé, meglehetősen gördülékenyek.

Mintaképe minden valószínűség szerint *Gellert* volt, mert attól nagyon sokat fordít, annak modorában írja alexandrinusait. Szolgáljon például «*A kereszténynek estveli maga megvizsgálása Gellert szerint*», melyben egész szorosan az eredetihez ragaszkodik:

Egy nap ismét eltűnt || s borúlt már éjszakába:
Mint múlt az tölem el? || Nem múlt-é' csak hijába?
A jó után egész || erőm vetettem-é?
S nem kényemként, hanem || tisztémként jártam-é?

Gellertnél: «*Prüfung am Abend*»:

Der Tag ist wieder hin || und dieser Theil des Lebens:
Wie hab ich ihn verbracht? || Verstrich er mir vergebens?
Hab ich mit allem Ernst || dem Guten nachgestrebt?
Hab ich vielleicht nur mir, || nicht meiner Pflicht gelebt?

Ez az elrendezés: két-két hetedfeles és hatos jambus páros rímmel egy szakban, nem csak Gellertnek, hanem számos más német költőnek is kedvelt versalakja volt, s ezt *Dayka Gábor* is követte, a ki Ráday után másodsorban ír alexandrinusokat.

Dayka lefordította *Colardeau* francia költőnek két heroidáját «Helois Abelardhoz», valószínűleg a következő gyűjteményből: *Collection d'heroides et pièces fugitives en vers de Mrs Dorat Pezay Blinde Sain, More, Colardeau, de la Harpe et autres. Liège 1765. VI, Vol. in 12-o.* Először páros rímű magyar tizenkettősökben; utóbb 1792-ben az első heroidát újra átdolgozza alexandrinusokban, még pedig a fentebb említett modorban. Az átdolgozás nem mondható szerencsésnek, mert míg az első fordítás, bár nem alexandrinus, megtartja a francia eredeti tovafolyó, egyenletes menetét, addig a második versszakos alexandrinus fordítás szaggatott és darabos. Ezt már Csokonai is megrója *Kazinczyhoz* írt levelében (Debreczen 1803, febr. 20), melyben Dayka verseit bírálja:

«Sokkal szerencsésebbnek látom a kettős strópháit Daykának, mint alexandrinusait; — — Valóban könnyen folynak az ő 12 lábú (értsd: 12 szótagú) versei, numerosusabbak is, jobban is egyezik mindenütt a folyamatjuk a gondolatok periodusaival, és az érzések megszaggatásaival. — — Kár volt Daykának a maga első fordításában választott strophát a Colardeau írása módjához nem annyira alkalmas alexandrinusokkal feleserélni. — — A Dayka alexandrinus versei négy sorból állanak; a két első 13 syllabájú, vagy $6\frac{1}{2}$ lábú asszonyi sor, az utolsó pedig hatlábú férfiúi vers: mind ezek, mind amazok egymás után nyomba következnek, s úgy formálnak egy 4 sorból álló strophát. Az ilyen strophákban, ha az érzések és gondolatok s átaljában a periodusoknak részei a versificatio ízeivel össze nem esnek: darabossá, nehezen menővé lesz a munka, — — ha pedig a mondottakat nagy gonddal kifacsarja: igen rhythmicussá teszi a munkáját, monotoniát sem kerülheti el; — —. Egyébiránt sem szeretem, megvallom a Dayka alexandrinusait. Ugyanis olyan vakúl követi a német prosódiát, mint Rajnisék és Szabóék a ró-mait.» Csokonai e levelében, nem csak ezen, de más megjegyzéseivel is tanúsítja, hogy szabatos külalak mellett, mily szükségesnek tartja, hogy az a tartalomhoz szabott legyen, és ezt nemcsak gyakorlatban bizonyítja, hanem elméletben is pontosan kimondja. Verstani nézeteit tekintve sokban felette áll kortársainak, kik nagyon is a formalizmus felé hajlanak, s e tekintetben méltán Arany János előfutárjának tekinthető.

Dayka után jó soká az alexandrinusnak nincs művelője. Bessenyeiék, mint már említém, külalakra nézve másban nem követték a francziákat, minthogy a rímek számát négyről kettőre szállították le az ősi tizenkettősből, a Zrínyi-szakban. Ebben is csak a folyékony-ság követelménye vezette őket, minthogy a négyes rím egyhangúságá mellett négy-négy sort oly szorosan kapcsol egybe, hogy drámában, eposban az egyöntetű menetet megszakítja, feldarabolja. A magyar tizenkettőt nemcsak teljesen egyenértékűnek és megfelelőnek találták az alexandrinussal, hanem azonosnak is; innen van, hogy a páros rímű tizenkettőt hova-tovább *alexandrinusnak*, *Sándorversnek* is kezdték nevezni, a nélkül, hogy a kettő közötti lényeges különbséget tekintették volna. Oka volt ennek egyrészt, hogy «nem a külsőségek vonzották őket a francia

irodalomhoz, hanem annak eszmei tartalma»,*) másrészt, hogy a magyar verselés elmélete alig hogy csírájából kikelni készült és lényegtelen különbségeken kívül annak lényeges tulajdonságairól nem tudott semmit sem.

A «*Magyar Aglájá*»-ban (1806) már Verseghy Ferencz sem tesz különbséget, holott Ráday, Dayka, Csokonai még világosan elválasztja a magyar «rhythmosos» verset az alexandrinustól. Könyvének előszavában a hosszabb verssorokról szólván, kiemeli a cæsura szükségességét: «Szükséges legalább egy olly nyugovó pontocskát csinálni, melynél a' cadentia előtt szó végződvn, lélekzetét a' Declamátor orozva megújjíthassa. Illyen az imént említett versekben:

Nincs olly szomorúság az ember' szívében,
Melly sírját ne lellje az üdö' keblében.

a szomorúság és lellye szavak után való cæsura, melly fél cadentia-nak is neveztetetik. — — — — Illy versekkel élnek' a Francziák és az Olaszok, kiktől mireánk is elszakadtak. A' Régiek négyesben szerették írni, a' cadentia által négy verset ragasztván össze, de a' Mostaniak a' kettőst jobban szeretik.» Ezek után áttér a rím tárgyalására. Látnivaló, hogy előtte a négyrímű tizenkettős, a Zrínyiszak sorai teljesen egyenlők a «Francziák és Olaszok» alexandrinusaival.

Verseghy után a «Sándorvers» vagy «alexandrinus» neve egészen átmegy a tizenkettősre, holott az alexandrinus elenyészőleg csekély arányban szerepel ezután is a magyar tizenkettőshöz képest.

Legtöbb alexandrinust, tizennyolcz esetben, Tompa írt, a ki nem csupán páros rímmel köt össze négy-négy sort egy versszakká, hanem bonyolódottabb szakokat is alkot.

Változatai a következők:

1. négy soros, páros rímű szakok következő verseiben: Levél egy kibújdostott barátom után; Alkonyatkor; A távozó után; Ebéd után; Bár még . . .; Két levél; Levél egy anyához; A hajó; A testvérek; Cserna Hora.

Összesen tíz eset.

2. kétsoros szak páros rímmel: A jövevény.

*) Kiss Ernő i. m.

3. *háromsoros szak, hármás rímmel*: A tél.

4. *hatsoros szak, rímképlet a b a b c c*: Életem; A gályarab fohásza; Sámson.

5. *hatsoros szak, rímképlet a a b c c b*: A vihar; Téli reggelen,

6. *nyolcsoros szak, rímképlet a b a b c d c d*: Isten akaratja. Ily nagy számmal és ennyi változatban nem találjuk az alexandrinust több egynél sem. Elszórt egyes esetek kiválóbb költőinknél még:

Kölcsey: Ideál; négysoros szak keresztrímmel: a b a b.

Szemere Pal: Vida Lászlóhoz; négysoros szak, páros rímmel.

Vörösmarty: Kemény III. része; folyó vers, páros rímmel. Végül *Arany-nál*, a magyar tizenkettős mesterénél, csak egyszer az «Irjak? Ne irjak?» második részében, folyó vers, páros rímmel összesen *harmincz* sorral.

Érdekes, hogy Ráday és Dayka után egy költőnk sem használja többé a hetedfeles alexandrinust, mely a franczia és német költészetben oly általános; továbbá, hogy Vörösmartyn kívül egyik sem ügyel arra, hogy a harmadik, azaz a sormetszet előtti láb mindig jambus legyen s pusztán csak az utolsó lábat írja szabály szerint annak.

Sokkal kedveltebb volt az alexandrinus, kivált a század első felében, sőt még ma is használja egyik-másik költőnk, rövidebb, különösen lyrai költeményekben, nem egy sorban írva, hanem sormetszetben két sorba szakítva; így két páros rimű alexandrinusból lesz egy négysoros szak, hármás jambusokkal, keresztrímmel. Teljesen hasonló jelenség ez, mint mikor más hosszabb sort, például a Nibelung-verset, a sormetszetenél félbeszakítva két sorba írunk (az ú. n. Heinei lyrai strópha). Az alexandrinusban ez esetben azt észlelhetjük, hogy költőink sokkal jobban ügyelnek arra, hogy: ne csak a hatodik, hanem a harmadik láb is jambus legyen. Pl. Petőfi, A kutyák dala:

Süvölt a zivatar
A felhős ég alatt;
A tél ikerfia,
Esz és hó szakad.

teljesen azonos Vörösmarty említett versével:

Ompolynak árjai || vérben hempelygenek,
Csatázva partjain || húzódik két sereg

Előfordúl ily módon két alexandrinus négy sorban, ritkábban négy alexandrinus nyolcz sorban *egy* versszakként. Szolgáljon áttekintésül csak nagyobb költőink műveiből következő táblázat.

Bajza: A lanthoz; Éjféلكor; Sóhajtás; A rabköltő; Epedés: öt eset.

Kerényi Frigyes: 1841-ből; Nottingham Bettihez; Távozó; Vidám napokból V., VI: öt eset.

Vörösmarty: A rabló; Az árvízi hajós; F. E. kisasszony emlékkönyvébe; Pipiske; Ki a hamis?; Az ifjú költő; Az elveszett ország; Az anyátlan leánya: nyolcz eset.

Garay: A távolból; A tolvajok; A váró lány; Emma: négy eset.

Tompa: Éjféلكor: egy eset.

Petőfi: Két vándor; Élő halott; Ebéd után; Láttam két...; A kutyák dala; A farkasok dala; Szín és való; Az első dal; Könynyeim; Színészdal; A huszár; Csatában; Vízét iszom (két jambusos, ráütörímtű refrainnel): tizenhárom eset.

*Arany*nál ez az alak elő sem fordul.

* * *

Látnivaló, hogy bár nem tartozik verselésünk gyakori alakjai közé az alexandrinus, mégis megvan, és így nevét is meg kell tartanunk; de meg is kell különböztetnünk a magyar tizenkettőstől, mely, bár szótagszáma és sormetszetre nézve egyezik vele, jellegénél, fejlődésénél fogva a magyar verselés eredeti és elvitázhatatlan alakja. Természetszerűen keletkezett abból, ép úgy, mint ama számos, mondhatnók számtalan versalakja; vagy elhíhető-e, hogy a magyar verselésben, a népköltészet óriási formagazdagsága mellett, melyben a legrövidebb háromtagú sortól a tizenhat- és azonfelül tagú sorig minden változat megvan, csak ép tizenkettős ne fejlődött legyen ki, mikor ez az ősi nyolczas után majdnem legegyszerűbb és legtermészetesebb alakja? Ellene szól e téves nézetnek már magának a tizenkettősnek roppant változékonysága és mozgékony-sága, mely mellett, nem az eredeti francia alak ugyan, hanem a német révén hozzánk került hatos és hetedfeles jambusos alexandrinus merev és kopogó; ellene szól, hogy a népköltészetnek ősi alakja, miről bizonyosságot tesznek a székely népballadák tizenkettősei is, melyek a verselés oly ősi időire mutatnak vissza, mikor még a rím sem volt szükséges kellék, a mi pedig úgy a francia

alexandrinusnak, valamint a középkori latin egyházi költészetnek is jellemző sajátága. Nem is gondolható el, hogyan származhatott volna át a francia műköltészetből — mert főleg annak a verse az alexandrinus — a magyar népköltészetbe, az alföldi és székely népballadáiba.

De nem is fejlődhetett a magyar tizenkettős sem a «humanisták által újra felkarolt ó-görög dráma versalakjából, a trimeterből», sem a «karácsonyi mysteriumok és passiók antiphonáiból és zsoltáraiból»; mert a magyar verselés ismerője el sem képzelheti azt, hogyan népszerűsülhetett volna a humanisták trimetere annyira, de azt sem fogja elhinni soha, hogy a mysteriumok latin hymnusai lettek mintái a népdaloknak. A mysteriumok szereplői, az angyalok, pásztorok, katonák énekelhettek ugyan a latin hymnuszok dalaihoz alkalmazkodva magyar ájtatos dalokat is, de a mi azokon kívül van, sem tartalomra, sem alakra, sem dallamra nézve nem simúl az eredetileg «szent» szöveghez. Erről bárki meggyőződhetik, akár nyomtatásban olvassa azokat, akár szem- és fültanúként vegyen részt az alföldi «betlehemesek» és «három királyok» előadásában. Különben is egész más rhythmikai alapon, a nemzeti dalok alapján fejlődött a tizenkettős; egészen más a lejtése, más a mondatok elhelyezése, a sorokba való osztása, más a gondolatok «numerus» benne, egészen más élet lehel belőle, mint amazokból. A tizenkettőt idegennek mondani szinte annyi, mint az egész magyar verselés eredetiségét megtagadni.

Ezért tartom szükségesnek, hogy a neveket is megkülönböztessük egymástól. Tartsuk meg a tényleg idegenből származott versnek az «alexandrinus» nevet; de a mi versünket nevezzük egyszerűen *tizenkettősnek*, még pedig megkülönböztetve a 4 | 4 | 4 beosztásától, irodalomtörténeti szereplésénél fogva «epikus tizenkettősnek», vagy még inkább állandóan «Zrínyi-sor»-nak, a mint már eddig is *elégyszer* (Kölcsy, Arany, Négyesy stb.), de nem *állandóan* nevezték.

Karmay Bernyész

Dr. LEHR VILMOS.

SZÖVEGJAVÍTÁSOK KILIKIAI OPIANUSHOZ.

Második közlemény.¹⁾

VI.

Ismeretes nyelvtani jelenség az *epikai hangzöhasonulás* (*assimilatio vocalium*, *epische Zerdehnung*), melynek *Leo Meyer*-től (*Vocalvorschlag*, *Vocalzerdehnung*, *Distraction*, *Kuhn's Zeitschrift* X. 45—48. l.), *Mangoldt*-tól (*De diectasi Homerica*, *Curtius Studien*-jei VI. köt. 143—213. ll.) és *Curtius*-tól (u. o. III. köt. 192—200. ll.) megállapított, a philologusoktól nagyobbbrészt helybenhagyott, de azért többektől (így *Wackernagel*-től, *Leeuwen-Mendeséktől*, *Cauert*-tól) megtámadott törvényeit Oppianus Halieutikájára még nem alkalmazták. E jelenség *Blass* rövid, de kielégítő meghatározása szerint ebben áll: « . . . dass zwei kontraktionsfähige Vocale, von denen der erstere ein *α* ist, nicht kontrahiert werden, wohl aber eine solche Anziehungskraft auf einander ausüben, dass der eine dem andern sich anähnlicht oder ganz angleicht, indem entweder der nachfolgende O-Laut den vorhergehenden A-Laut in den O-Laut, oder der vorhergehende A-Laut den nachfolgenden E-Laut in den A-Laut verwandelt ».²⁾ E szerint megkülönböztetjük az *assimilatio progressiva*-t és *regressiva*-t, de még a két processus összeműködéséből keletkezett *assimilatio reciproca*-t is. E három fajta hangzöhasonulásból magyarázhatók meg az ily alakok, mint:

αἰτιάσθαι (Il. X. 120, XIII. 775), ναϊετάσκειν (Il. XI. 673, XVII. 308, Od. XV. 385), ἀντιάαν (Il. XIII. 215), βοάα (Il. XIV. 394), μενοιρήησι (Il. XV. 82), εἰσορόωντες (Il. IV. 4, VII. 214 stb., Od. VII. 71 stb.), μητιόωντο (Il. XII. 17), αἰτιόωτο (Il. XI. 654), καρχαλόωσι (Il. III. 43), καρχαλόωσα (Od. XXIII. 1, 59), κρεμώω (Il. XVII. 83), μαιμώων (Il. XV. 742) és még sok más Homerosnál, hol az újabb kiadók, így *Fick* (a hol nem aolizál), *Leeuwen-*

¹⁾ Az elsőt lásd az Egyet. Philol. Közlöny 1892. (XVI.) évf. 455—464. ll.

²⁾ Ausführliche Grammatik der griech. Sprache von Dr. R. Kühner. I. Theil. Elementar- und Formenlehre. 3. Aufl. in 2 Bänden in neuer Bearbeitung von Dr. Friedrich Blass. I. Bd. Hannover 1890. 252. l.

Mendes, Cauer αἰτιάεσθαι, ναιετάεσκεν, ἀντιάειν, βοάει, μενοινάησι, εἰσοράοντες, μητιάοντο, αἰτιάιτο, καρχαλάουσι, καρχαλάουσα, κρεμάω, μαυμάων stb.-t restituálnak. Hogy jogosan-e? nem akarjuk most vitatni. Szükségünk nekünk csak a restituálók azon kijelentésére van, hogy az alexandriai korszak homerosi szöveg hagyománya már az assimilált alakokat ismerte csak és hogy a görög irodalom későbbi epikusai is a homerosiak mintájára használták az assimilált formákat.¹⁾ Ez utóbbi állítás nyomatékosabb megbizonyítására elsorolok a későbbkori görög epikusokból assimilatiókat:

Kallimachos: ἀντιώντες (Hymn. in Dianam 142), γελώσα (An. fragm. 171 ed. Schneider), γελώσι (H. in Dian. 149) stb.

Aratos: τροχῶσι (27), περῶσι (39), ἐσχατώντι (207) stb. (de azért ily alakok, mint πελάει 74., τροχάει 227 nem változtathatók nála).

Apollonios Rhodios: δηριάσθον (II. 89), ἐλάαν (IV. 101), ἐυξετάσθαι (IV. 588), ἐμνώνοντο (I. 518, 1073), διχρόντο (IV. 1616), φρυσιόντες (II. 87), πλαθῶσαν (II. 662) stb.

Nikandros: ἀντιώντα (Ther. 77), βοάα (Al. 215), γελώσιν (Ther. 776) stb. De pld. γανάουσα (Fragm. 74. 39. ed. Schneider).

Theokritos (csak participialis alakoknál) κολοιδιόντες (I. 38), κομῶντι (IV. 57) stb.

Bion: βοῶσα (I. 24), ἀσχαλῶν (IV. 7), μειδιῶν (IV. 11).

Moschos: πεδάα (II. 4), ὑπνώουσα²⁾ (II. 24), ἀμφράσασκε (II. 95).

Orphei Lithica: κομῶντα (235), λαμπετώσαν (89), μηχανῶνται (44) stb.

Orphei Argonautica: εἰσορόοντες (247), εἰσχετάσθε (289) stb.

Gregorii Nazianzeni Carmina: ἐκπερῶμεν (De anima 127). βοῶντι (De testamento et adventu Christi 74) stb.

Pseudo-Oppiani Cynegetica: ἐδδιῶσα (I. 13), γαληνιῶσα (I. 115), ἀντιάαν (I. 204) stb.

¹⁾ V. ö. *Rzach*: Grammatische Studien zu Apollonios Rhodios. Bées 1878. 150. l.: «Bei solchen Verben, die bei Homer nicht vorkommen, sucht sich unser Dichter stets wenigstens an die zunächst liegenden homerischen Muster anzulehnen».

²⁾ V. ö. *Christ* Homeri Ilias I. 175. l.: «Veterem autem et late diffusam hanc fuisse opinionem inde cognoscitur, quod simili modo ζου pro ου.... ἐπνῶντας pro ἐπνόοντας.... in codicibus omnibus leguntur».

Quintus Smyrn.: κωδιόωσα (I. 46), εἰσορόωντο (I. 107), κωδιόασκεν (I. 166), μαυμώωντες (I. 177 semmi váriáns), βοόωσι (I. 322), μαυμώωντι (I. 620), ὑπνώουσα (I. 664), ἀσχαλώων (II. 174), καγχαλάα (II. 652).

Nonnus Dionys.: εἰσορόων (I. 90), περόων (I. 125), ὀρόωσα (I. 324), ἀμφαφάασκε (I. 514) stb.

Tryphiodoros: κωδιών (331), λοχόωσι (459), χνοόωσαν (343) stb.

Kolluthos: ἀσχαλώωσαν (192), ὀράας (334), ὑπνώουσι (345) stb.

Oracula Sibyllina: τεχνώνοντο (I. 97).

Látjuk tehát, hogy az epikai hangzóhasonulás a későbbkori epikusok mindegyikénél előfordúl, de nemelyiknél nem oly általános érvényű, mint Homerosnál. Épen azért Oppianusnál is valamennyi assimilatiót kell hogy ismerjük, hogy e jelenség kiterjedtségéről magunknak számot adhassunk. Az oppianosi assimilatiók ezek:

ὀράα (I. 13, III. 501), ἰχθυάα (I. 426), ἀφριάα (I. 772), ἀντιάα (II. 334), μειδιάα (III. 228).

περάασκε (V. 450).

εἰσοράαν (I. 433), ὀράαν (II. 60), ἀντιάαν (II. 330), ἐμπελάαν (II. 431), ὀράασθαι (III. 550, IV. 626, V. 553).

ἀντιόωσιν (I. 48, IV. 57, 362), ἀντιόωσι (III. 242, IV. 152), περόωσι (I. 49, 444), λοχόωσι (I. 149), μαυμώωσιν (I. 287), ἡβώωσι (I. 474), ἐφορμώωσι (II. 94), χαλώωσι (II. 451), ἐρευθιόωσι (III. 25), ἀμηχανόωσιν (III. 328), γελόωσι (III. 583), κελαινόωσι (IV. 67), εἰσορόωσιν (V. 64), ἐλόωσιν (V. 242), βοόωσι (V. 300) ἀφρώσιν (V. 329; így *L*, ἀμφρώσιν *M*, ismeretlen kéz ἀμφωσιν-ra javította, ἀφρώσιν a többi kézirat, ἀφρόντα van II. Z 322 is), ἐξελόωσι (V. 435), ὀρόωσιν (V. 531), καγχαλώωσιν (V. 236).

ἐπιμηχανώνονται (I. 322), αὐδώνονται (I. 378, 776), ὀρμώνονται (I. 598), δηριώνονται (II. 555, IV. 375) μηχανώνονται (III. 42), βιώνονται (III. 284, 317).

ἐπιμηχανόφοτο (IV. 439).

ἀντιόωντα (I. 13, II. 660, V. 56) ἰσχανόωντες (I. 287), καγχαλώωντες (I. 471, III. 241, 619, IV. 644, V. 234), ἀσχαλώων (I. 576, III. 309, V. 167, 195), ἀσχαλώωντα (IV. 231), εἰσορόων (II. 111, 224, IV. 549), εἰσορόωντες (II. 94, 114, IV. 56, 130), εἰσορόωντας (III. 580), φυσιόων (II. 325, V. 550), φυσιόωντος (II. 545), κομώωντες (II. 534, III. 624), ἐλόωντες (II. 548, III. 574, V. 260, 389). ὀπαντιόωντος (II. 565), τηλεθώνοντι (III. 53), τηλεθόωντα (III. 418), εὐδιόων

(III. 58), γελώντες (III. 182), μαμίων (III. 311), ὀρώντες (III. 380, 472, 616, IV. 87, V. 573), ὀρόντος (IV. 623), ὀρών (V. 333), περι-καρχαλόντες (IV. 326), πεινώνοντα (V. 50), ἀφριών (V. 183).

εὐδιώσα (I. 460), φυσιώσα (I. 570), γανώσα (I. 658), καρχα-
λώσα (I. 658), ἀσχαλώσ' (II. 344), ἀσχαλώσαι (I. 724), ἐπεγγε-
λώσα (II. 303), εἰσορώσα (II. 353), λιπώσα (IV. 129), τηλεθώσαν
(IV. 279), ὀρώσα (IV. 623), ὀρώσαι (IV. 574), ἀντιώσαι (IV.
39, 292).

Eléfordul tehát, úgy szólván, minden fajta assimilatio, és oly gyakori, hogy az alább felsorolandó eseteket, melyek törvényei ellen vétének, kell, hogy megvizsgáljuk.

1. γράει (III. 407), ἐλάει (IV. 388), εἰσελάει (IV. 378), ἐμπελάει (II. 176), ναιετάει (II. 187). Lényegesebb kézirati variáns csak az εἰσελάει-hez van: *FR* εἰσελάοι-^{οι}t, *V* εἰσελάει-t nyújt, de ez utóbbi olvasások elfogadhatatlanok.

Mindenesetre érintetlenül fogjuk meghagyni a ναιετάει alakot; már Homerosnál vegyesen fordulnak elő az assimiláltak a feloldott alakokkal. Egy ναιετάα alakot pedig egyáltalában nem tudok idézni a görög epikából.

Érintetlenül marad az ἐμπελάει alak is; a fentebbi ἐμπελάων pusztán csak az V. 496-ban levő πελάειν-nek πελάων-ra való átváltoztatására csábít; πελώω-nak vagy ἐμπελώω-nak assimilált alakjai, tudtommal, egyebütt nincsenek.

Az ἐλάει, εἰσελάει alakok egymást kölcsönösen támogatják; a Homerosnál előforduló ἐξελάαν, a Homerosnál és Apollonius Rhodiusnál előforduló ἐλάαν alakok nem vihetnek rá bennünket a mondott formák megváltoztatására.

Másként állunk a γράει alakkal. Ennek az igének gyakran fordulnak elő assimilált alakjai: γράων (Odyss. XI. 196), γράασκεν (u. o. VIII, 92), s a βοάα mintájára (Hom. II. XIV, 394; Nik. i. h.) γράα-t restituálhatunk.

2. ναιετάει (I. 411), ναιετάειν (II. 665), ναιετάουσιν (IV, 179, 352) alakokat, a fentebb említett oknál fogva nem bántjuk; πελάειν-ről már volt szó, az I. 489 olvasható πελάουσιν-t pedig nem fogjuk megváltoztatni, mivel feloldottan fordul elő. (V. ö. ἐμπελά-
οιτο Nic. Alex. 356, ἐμπελάουσα Alex. 498.)

3. κατασχιάοιτο-^{οι}t (III. 467) ugyancsak nem fogjuk az ἐπιμη-
χάνοιτο kedvéért megváltoztatni.

4. A participialis szerkezetek közül érintetlenül hagyjuk ugyan a feloldottan elé nem forduló *βριόντα*-t (V. 96), de kijavítjuk a *μαιμώντας* (IV. 93, V. 375), *ὕπνώντας* (II. 657) és *συνηβώντας* (V. 471) alakokat *μαιμώντας*, *ὕπνώντας* és *συνηβώντας*-ra. *Rzach* ugyan i. é. 154. lapján ekként argumentál: «... wir lesen *μαιμών* A 1270, Γ 1351 (das an und für sich nicht in Betracht käme), dann einerseits *μαιμώντι* Δ 1544 (so nach L), anderseits aber *μαιμώντες* Δ 219 und *μαιμώνσαι* B 269. Zweifellos ist die Form des Partic. Femin., die wir ja aus Homer belegen können, z. B. E 661. In Bezug auf die anderen Formen entsteht die Frage, ob wir den doppelten langen Vocal überall herstellen sollen oder nicht, da die handschriftliche Überlieferung schwankt. Ich glaube . . . die Formation mit doppeltem langen Vocal musste dem Dichter bei näherer Beobachtung doch gar zu sehr als Singularität vorkommen, und wenn er sich auch *μαιμώνσαι* gestattete, weil er es bei Homer so las, so spricht doch z. B. *ἀμώντος* Γ 1187, wieder für durchgängige Anwendung dieser Bildung bei dem Part. Masc. Wissen wir doch, dass auch Aristarch I. 446 *ἡβώντα* las». Csak hogy a régiek az assimilatio törvényeit nem ismerték. Ha *ἀφριώ*-ból *ἀφριών* lesz, ill. *ὀράοντες*-ből *ὀρόωντες*, akkor a *μαιμώντες*, *ὕπνώντας*, *συνηβώντας* alakok is lehetségesek. Quintus Smyrnaeus legújabb kiadója, Zimmermann is (Lipese, 1891) *μαιμώνωντες* (I. 177, II. 454), *μαιμώνωντος* (III. 152), *ἡβάωντι*-t (II. 328) stb.-t ír. Az V. 50 olvasható *πεινώνοντα*-t már Brunch a Suppl. gr. 388. sz. párisi cod. tanusága szerint javította *πεινώοντα*-ra («forma poetica Oppiano familiaris»).

5. Természetesen az *ἐσώσσε(ν)* [V. 96, 16] alakot változtatni nem fogjuk.*)

VII.

I. 522—524:

Αἱ δὲ μέγα τρομέουσι καὶ ἐχθαίρουσι χελῶναι
ὄν γάμον· οὐ γὰρ τῇσιν ἐπίμερος οἷα καὶ ἄλλοις
τερπωλὴ λεχέων, πολὺ δὲ πλεον ἄλγος ἔχουσι·

Lehrs latin fordításában:

*) V. ö. *Cauer* Ilias-kiadásának praef. XXIII. lapját: «Etiam *σαώω* verbi nonnullæ formæ, quarum et de vocalibus et de accentu libri manuscripti inter se discrepant, *olim* inter distractas referebantur: *σώωσι* I. 393, *σώφ* I 424, *σώφς* I 681. Pro eis Nauckius postulavit et ipse (a. 1877) scripsit *σαῶσι*, *σαοῖ*, *σαοῖς*.»

At vehementer horrent et oderunt testudines
suum coitum; non enim his expetenda est, uti etiam aliis
delectatio cubilium, sed multo plures dolores sustinent.

A codexekben πολὺ δὲ πλεόν ἄλγε' [ἄλγε *u*] ἔχουσι áll, a glossa ἰδόντας. Csak *R*-ben áll a margón miniumos betűkkel: πολὺ δὲ πλεόν ἄλγος ἔχουσι τερπωλῇ; az ἄλγος-t tartja meg *Schneider* mindkét kiadásában, s a πλεόν-t adverbiumnak veszi, s helyteleníti az általa a kéziratoknak imputált πλεόν'-t, mit pedig egyetlen egy kéziratban sem olvasunk. Pedig megtarthatta volna az ἄλγε'-t, s adverbiumnak megmaradhatott volna a πλεόν is. A hiatus nem szigorú; IV. 204. ἄστε' ἔχουσι, V. 353 τεύχε' ἔασι-t találunk. S szól-e ok a πλέον' ellen, melynek koronisa Oppianus-archetypusunk másolójának tollában ép úgy maradhatott, mint az *u*-codex írójában az ἄλγε' koronisa?!

VIII.

II. 15—16.

Κεῖνοι: [t. i. οἱ μάκαρες πανυπέρτατοι] καὶ τέχνας
πολυκερδέας ἀνθρώποισι
δῶκαν ἔχειν, καὶ πᾶσαν ἐπιφροσύνην ἐνέηκαν.

Lehrs latin fordításában:

Illi etiam artes lucrosas hominibus
dederunt habere, et omnem solertiam immiserunt.

ἐνέηκαν-t, melyet *Brunck* konjiciált, csak egy kézirat, az értéktelen *m ad*; a kéziratok túlnyomó része [*M L A H R* (inter lineas) *s o u b*, *F* (inter lineas)] ἐδίδαξαν-t nyujt, kisebbik része [*F V v l R*] ἀνέηκαν-t. A πᾶσαν-t (πᾶσιν *b*) elhagyják *F V m*, míg *v l z* καὶ πᾶσαν helyett κεῖνοι δὲ καὶ-t adnak, egyúttal ἐπιφροσύνην helyett σωφροσύνην-t (*F* a szövegben εὐφροσύνην-t). A hagyomány tehát itt felette ingadozó. Az εὐφροσύνη (vidámság), σωφροσύνη (a mindenben mérsékelő okosság) lectióknak nem vehetjük hasznát, amazzal t. i. az értelem, emezzel a rhythmus ellen vétenénk. A következő sorokban elmondja a költő, miket köszönünk az *egyes* isteneknek, mit Déméternek, mit Pallasnak, mit Arésnek stb.,... általában az isteneknek a πᾶσα ἐπιφροσύνη-t, a minden körülményben megnyilatkozó ildomot. Hogy az ἀνέηκαν miként szoríthatta ki az ἐδίδαξαν-t, vagy megfordítva, az nehezen elképzelhető? De azt

már el tudom képzelni, hogy eredetileg δεδίαξαν*) állott, s annak fölébe írták glossaképen ἐδίδαξαν, ἀνέηξαν-t. Oppianus a legnagyobb mértékben fertőzve van glossákkal, s e glossáktól a szöveget megtisztítani az Oppianus-kritika egyik feladata.

IX.

IV. 254—255.

Ὅδ' γὰρ πρὶν φεύγουσιν ἀπώτροποι, εἰσόχ' ἑταῖρον
ἐλκόμενον λεύσσωσιν ὁμοῦ δ' ἐθέλουσιν ὀλέσθαι

Lehrs fordításában :

Non enim prius fugiunt retrogradi, quam socium
tractum viderint, simul vero cupiunt perire.

A ὁμοῦ-val jobbadán csak participiális mondatot fűzünk a főmondathoz, s azért inkább ὁμοῦ δ' ἐθέλοντες ὀλέσθαι-t olvasok. V. ö. IV. 301, 302:

θαλλοὺς γὰρ ὁμοῦ δ' ἤσαντες ἐλαίης
ὅττι μάλ' εὐφρέας, μόλιβον μέσον ἐγκατέθηκαν,

és IV. 356—358:

ἐς δ' ἄλλα βάλλει
κρείσσιν αἰγείοισιν ὁμοῦ κνίσση τε λιπῆνας
ἄλφειτα.

X.

V. 589—593:

Ἐθνεα δ' ὀστρακόρινα, τὰ θ' ἔρπύζουσι θαλάσση,
πάντα φάτις μήνης μὲν ἀεξομένης κατὰ κύκλον
σαρκὶ περιπλήθειν, καὶ πίονα ναιέμεν οἶκον·
φθινούσης δ' ἐξαῦτις ἀφαιροτέροις μελέεσσι
ρίκνοῦσθαι· τοίη τις ἐνὶ σφισιν ἐστὶν ἀνάγκη.

Lehrs fordításában :

Genera vero ostracea, quæ serpunt in mari,
omnia rumor est luna quidem augescente secundum orbem
carne repleta esse et pinguem habitare domum,

*) V. ö. lejjebb a 21—23. sorokat:

Λοῦρα δὲ τεκτῆνασθαι ἀναστῆσαι τε μέλαθρα
φάρεά τ' ἀσκῆσαι μῆλων ἐνανθεί κορπῶ
Παλλάς ἐπιχθονίους ἐδιδάξατο.

decescente vero rursum tenuioribus membris
corrugari; talis quædam *in ipsis* est necessitas.

Az ἐνὶ σφισιν helyett ἐνὶ φρεσίν-t conjiciálok; vessük csak össze e helyekkel:

IV. 471:

αἰεὶ δὲ σφιν ἐνὶ φρεσὶ φῶζα δέδηκε.

V. 36:

τίς δὲ λέοντος ἐνὶ φρεσὶν αἰθεταὶ ἀλκή

V. 246:

τοίη γὰρ ἐνὶ φρεσὶν ἴσταται ἀλκή.

V. 286:

μέγα δ' ἄλγος ἐνὶ φρεσὶν ἀσπαλίηων.

Minden psychikai processust t. i. a görögök a φρένες-ekben hisznek végbemenni (v. ö. *Buchholz* Die homerischen Realien III. k. 2. Lipse 1885, 73—101. l.), kérdéses helyünkön a σφισιν-szón semmi nyomaték nincs, a mondathangsúly a τοίη és ἀνγκη szók között oszlik meg.

Dr. VÁRI REZSÓ.

GYÖNGYÖSI ISTVÁNNAK OVIDIUSBÓL VETT HASONLATAI.¹⁾

Gyöngyösi a „Kemény János“-hoz írt bevezetésében hozzá illő őszinteséggel ezeket mondja: «Mivelhogy a poezist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi *fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak* közbenvetésével.»

Hogy a „fabulás dolgokat“ Ovidiusból vette át Gyöngyösi, azt eléggé bebizonyította Rupp Kornél,²⁾ kinek összehasonlítása azonban csak a mythologiai vonatkozásokra és leírásokra terjeszkedik ki. Pedig Gyöngyösi még sokkal többet vett mesterétől. Nyelvén is meglátszik, hogy Ovidius szellemi műhelyében dolgozott. Nem szólok itt a nyelv gazdag fordulatairól s a gyönyörű tropusokról, melyek mind antik szabásúak s Ovidius költői lelke bélyegét hordják magukon; pedig megérdemelné a

¹⁾ Megjegyezzük, hogy e dolgozat Bartal Antalnak *Találkozások a klasszikus és modern költészetben* (Közl. XVIII, 625. 721. 822.) cz. értekezésével egyidejűleg volt már kezünkön; a szerző tehát ettől függetlenül jutott részben azonos eredményekre.

Szerk.

²⁾ Ovidius és Gyöngyösi. Egyet. Phil. Közl. 1891. 361. l.

fáradtságot, hogy ezzel a kérdéssel is foglalkozzunk. Fényes bizonyítékot szolgáltatna ez is, mennyit köszön költői nyelvünk a régi klasszikusoknak. Részemről most Gyöngyösinek csak Ovidiusból vett *hasonlatait* állítottam össze, melyeknek az eredetiekkal való egybevetéséből mindenki meggyőződhetik arról, hogy nagyszámú hasonlatainak legnagyobb része is ugyanabból a forrásból fakadt, melyből 'fabulás dolgait' merítette.

Azt hiszem, Gyöngyösi ezért nem szorul mentségre, elég bizonyosságunk van már arról, a mit egy német költő így fejez ki:

«. Ohne Sonnen leuchten Monde nicht,
Und ohne Urbild dichten Menschen nicht.»

Hogy csak a hasonlatoknál maradjunk, tudjuk, hogy Homeros hasonlatai képezik tulajdonképpen a forrást, melyből az utódok merítettek. Vergilius hasonlatai is kevés kivétellel onnét származnak; néha még át sem alakította, csak lefordította.*) Ovidius e tekintetben kivétel. Kimeríthetetlen gazdagság jellemzi hasonlatait, meglepő eredetiségben s új fordulatokban, ritkán esik ismétlésbe. És Gyöngyösinek vagy 150 teljes hasonlata közül alig van néhány, melyben ne volna egy-egy fénysugár abból a gazdag költészetből, melyet méltán csodálunk Ovidiusban.

Hogy azonban a párhuzam felállításában túlzásba ne essem, csak azokat a helyeket állítottam egymás mellé, melyeknél kétségtelen Ovidius hatása. Mert végre is bajos megjelölni azt a határt, melyen belül összehasonlításnak helye lehet. Tudjuk pl., hogy a gyorsaságot csaknem minden költő a szélnek vagy a madárnak sebességével veti egybe, s ha ilyenféle megegyezést lát valaki, ezen éppen nem fog csodálkozni. Az ilyenekre nem is helyeztem nagy súlyt s ha fel is említem, csak azért teszem, mert a kifejezés is megegyező.

Egészen másféle megegyezés állapítható meg a két költő hasonlatai közt. Van Gyöngyösinek nem egy hasonlata, melyet csaknem változtatás nélkül vett át. Hogy e helyen csak egyet említsek, ilyen a következő:

Leszelt nyelve pedig a földhöz üt- tétvén.	. . Radix micat ultima linguae,
Miképpen a kígyó farka el-metszet- tétvén,	Ipsa iacet, terraeque tremens im- murmurat atrae,
Ugrik ide-tova, nyugtát nem lelhet- tétvén,	Atque salire solet mutilatae cauda colubrae
Ugy szökdécsel ez is fel s alá vet- tétvén.	Palpitat et moriens dominae vestigia quaerit.
Cs. C. I, 624.	Met. VI, 558.

*) V. ö. Carolus Hermannus Müller: «De similitudinibus imaginisque apud poetas elegicos» Bremis 1887.

Legtöbb esetben azonban úgy vette át költőnk Ovidius hasonlatait, hogy a hasonlat arányának csak három vagy két tagját tartotta meg. *)

Pl. a következő hasonlatban :

Gerjednek hatalmi a belé lőtt nyílnak
Mint száraz cserjékhez, mikor lángok nyúlnak.

M. V. I, 174.

Ovidiusnál:

Non secus exarsit conspecta virgine Tereus,
Quam siquis canis ignem subponat aristis.

M. V. I, 174.

Arányba állítva a hasonlat tagjait:

Széchi Mária: szerelem = cserje: láng
Tereus: amor = arista: ignis.

Látjuk, hogy az arány három tagja ugyanaz, hogy Ovidius hasonlatát költőnk csak más személyre alkalmazta. Számos hasonló példát talál majd az olvasó az alábbiakban.

Főképpen a Metamorphosisokból merített sokat Gyöngyösi, még pedig már költői pályája kezdetén, mikor a Murányi Venust írta. Főképpen itt érzik Ovidius hatása, Kemény Jánosban és a Csalfa Cupidóban már önállóbbak hasonlatai; a Rózsakoszorú már tartalmánál fogva is kevésbé alkalmas hasonlatok közbeszövésére.

Néha egy-egy hasonlat úgy megragadta figyelmét, hogy soká nem tudott hatásától szabadulni. Pl. a szél hányta-vetette hajóról vett hasonlata Ovidiusnak (l. lejjebb) nyolczszor fordul elő Gyöngyösinél. A Murányi Venus I, 81. versszakában használja először, nemsokára visszatér hozzá az I, 170, a II, 134, 156, 176, a II. 227-ben újra alkalmazza s Kemény Jánosban is kétszer fordul elő.

Valamint epizódjaiban s leírásaiban, úgy hasonlatainak szerkesztésében is terjengőssé lesz sokszor: Ovidiusnak 2—3 sorából 2 versszakot csinál; nem nyugszik, míg a felvett képet minden oldalról meg nem világosította. De azért találók, szépek hasonlatai s hosszúságuk mellett is kellemesen hatnak az olvasóra.

Leírhattam volna még összehasonlítás kedvéért mythologiai vonatkozású hasonlatait, melyek tárgyát Ovidiusból vette, pl. a hol összehasonlítja a világ mulandóságát Proteus változásával (K. J. II, 58) vagy Kemény dolgát a kőhengergető Sisypphussal (K. J. III, 4, 57), — de minthogy csak a közvetetlenül átvettek bírnak bizonyító erővel, mellőzöm ezeket. Általában csak a leginkább megegyezőket írtam le, lnéhányat

*) A hasonlatot az arányok elméletére fektette Gerber Gusztáv, Die Sprache als Kunst (II, 2, 105.). V. ö. még Pecz Vilmos dr. «Rendszeres tárgyalása Aeschylus és Sophocles tropusainak.»

jelezttem. Itt is a qualitas és nem a quantitas határoz. Szóljanak helyet-tem a példák. *)

Az állatországból.

Gyöngyösinél :

Ovidiusnál :

A bárányt raboló farkas, tigris és oroszlán ; bárány és nyúl a sas
karmai között.

Mint a juhakolban béesett farkasok,

Utque rapax stimulante fame cupi-
dusque cruoris

Kiknek sok éhséggel üresült a hasok,

Ineustoditum captat ovile lupus,
Aut ut edax vultur corpns circum-
spicit ecquod

Vagy ludak seregét térengető sasok,

Úgy üznek, kergetnek a tatár-nyila-
sok.

Sub nulla positum cernere possit
humo.

K. J. II. 2, 49.

Trist. I, 6, 9.

Mint az elvert Galamb az ölyvnek
lábánál,

Ille tremit, velut agna pavens, quæ
saucia cani

Vagy az el-kapott juh a Farkas szá-
jában,

Ore excussa lupi nondum sibi tuta
videtur;

Úgy forog nyavalás sógora markában.

Utque columba suo madefactis san-
guine plumis
Horret adhuc, avidosque timet, qui-
bus hæserat, unguis.

Cs. C. III. 621.

Met. VI. 527.

S mint nyúl, a mely kerül a Sasnak
körmére

Non aliter, quam cum pedibus præ-
dator obuncis

...
Úgy reszket.

Deposuit nido leporem Jovis ales in
alto.

Cs. C. I. 621.

Met. VI, 516.

A kölykétől megfosztott oroszlán, tigris és tehén.

Mint kölyke-vesztett oroszláný mér-
gében

Utque furi catulo lactante orbata
leæna,

Úgy futos alá-s fel boros seregében.

Signaque nacta pedum sequitur, quem
non videt hostem.

Cs. C. I. 627.

Sic Hecuba.

Met. XIII. 547.

Azonközben mint a Kaukasz he-
gyében,

Ut vitulo mugit sua mater ab ubere
raptó,

*) A következő kiadásokból idéztem : P. Ovidius Naso ex iterata R. Mercklii recensione. — Toldy Ferencz : Gyöngyösi István válogatott Poetai Munkái, és kiegészítésül : Dugonics András : Gyöngyösi Istvánnak Költeményes Maradványai.

- A mely oroszlánynak elloptak köly- Et quærit fetus per nemus omne
kében, suos:
Sír-ri az erdőkön felforrott mérgében, Sic dea.
Mindent kerget, űz, ront kölyke ke- Fast. IV. 459.
restében,
Oly szű-iszonyító nagy sivalkodással
Érkezik a Pogány.
K. J. III., 6, 91.
V. ö. még K. J. II. 5, 26. — M. V.
II. 92. Cs. C. III. 630. és Met. XIII. 671. — Met. II. 621.

A levágott tinó és bárány.

- Mint a metszett bárány halálos . . . At ille
sebében, Procubuis terræ mactati more iu-
Még nem hül párája mozgó testé- venci.
ben, Met. V, 121.
Szánd szép nemzetedet a Tatár ke- V. ö. még Met. VIII, 762.
zében
Hasonlóképpen fetrengni vérben.
K. J. II, 2, 52.

A kígyó elmetszett farka.

- Leszelt nyelve pedig a földhöz üt- . . . Radix micat ultima linquæ
tetvén,
Miképpen a kígyó farka el-metszet- Ipsa iacet, terræque tremens immur-
vén, murat atræ,
Ugrik ide-tova, nyugtát nem lelhet- Atque salire solet mutilatæ cauda
vén, colubræ
Ugy szökdécsel ez is fel s alá vet- Palpitat et moriens dominæ vestigia
tetvén. quærit.
Cs. C. I, 624. Met. VI, 558.

A kígyó vedlése.

- Vajba mint Féniks most megújul- Utque novus serpens posita cum
hatna! pelle senecta
Vagy héjából mint a kígyó kibúj- Luxuriæ solet, squamaque vivere ve-
hatna! centi:
Verdett orcájára gyengébb bőrt von- Sic . .
hatna, Parte sui meliore viget.
Örömet tenné azt, s mást is, mint Met. IX, 266.
tudhatna.

- K. J. I, 3, 5.
V. ö. még K. J. III, 2, 62. Met. IV, 362 — IV, 714.

A kutyák üldözte vadkan.

Virágzik vala már a teste sebekkel,	Sicut aper longe silvis Lucrentibu
Mint a búsult vadkan oly lévén	actus
ezekkel,	Fulmineo celeres dissipat ore ca-
Kik mikor üzetnek szeléndekkel,	nes,
Megáll s visszacsap sok ellenveté-	Mox tamen ipse perit, sic non mori-
sekkal,	untur inulti.
.....	Fast. II, 231.

Vitéz Kemény kardját a szerént for-
gatja.

K. J. III, 6, 108.

V. ö. még K. J. III, 6, 82. és Met. IV, 723.

A megsebesített állat.

Mint mikor seb esett medvén üzésé-	Haud aliter graditur, quam si vena-
ben,	bula tigris
Lőn az egész tótság nagyobb zendü-	Corpore fixa gerat.
lésben.	Met. IX, 205.

M. V. III, 161.

V. ö. még K. J. III, 6, 76. és Met. XI, 510.

Méhrajzás.

Zsibongnak nyelvei sokféle népek-	Diffugiunt Tyrii, quo quemque agit
nek,	error ut olim
Mint mikor rajzása indul a méhek-	Amisso dubiæ rege vagantur apes.
nek.	Fast. III, 555.
M. V. (Előszó) 21.	

A madár repülése.

Olyan sebesen menni mondhatnám	Effugit et celeri non segnior alite
ezeket,	ludit.
Mintha Ráró-szárnyak viselnék tes-	Met. VII, 777.
töket.	

Cs. C. II, 597.

Mint játszó madár megint megfor-
dula.

K. J. II, 5, 10.

A hurkon csüngő madár.

Most mint árva madár, a ki magán	Utque suum laqueis, quos callidus
szakadt,	abdidit auceps,
Bujdosási után az ágon felakadt,	Crus ubi commisit volucris, sensit-
	que teneri,

Verődése között ereje elszakadt,	Plangitur, ac trepidans astringit vin-
Vesz, ha nem oldatik lábakötő lakat,	cula motu.
Úgy vajuszom én is közel a halál-	Sic, ut quæque solo defixa cohaese-
hoz.	rat harum,
	Externata fugam frustra temptabat.
Pal. 42.	Met. XI, 73.

A növényországból.

A cserje és kalász égése.

Gerjednek hatalmi a belé lőtt nyíl-	Non secus exarsit conspecta virgine
nak,	Tereus,
Mint száraz cserjékhez, mikor lángok	quam siquis canis ignem subponat
nyúlnak.	aristis.
M. V. I, 174.	Met. VI, 455.
V. ö. még K. J. I, 12, 17; K. J. I,	
3, 48. és Met. I, 492. Met. XII, 274.	Heroid. XXI, 9. — Ars. Am. III, 573.

A sudar szálfá.

Mint a sугár Cédrus, olly karcsú	. . . Interdum longa trabe rectior
dereka.	extat.
Cs. C. I, 611.	Met. III, 78.

Az ásványországból.

Arany a tűzben.

Van a kívánt jóknak sok próbálta-	Scilicet ut fulvum spectatur in igni-
tása,	bus aurum,
Mint aranynak böcse tűz által ju-	Tempore sic duro est inspicienda
tása.	fides.
K. J. II, 4. 49.	Trist. I, 5, 25.

Az ércz keménysége.

Marpesusi ércznél keményebb szívé-	. . . Pectus mihi firmitus æro.
vel.	Met. II, 855.
K. J. II, 2, 3.	
V. ö. még K. J. II, 9, 54.	

Meteorologiai tűnemények.

Napsütötte felhő.

Mint tüzeztől pirosult éjjeli üdönek,	Qui color infectis adversi solis ab
	ictu
Vagy nap sugaritól sebesült felhő-	Nubibus esse solet aut purpureæ
nek,	auroræ.

Személye olyan szint veszen mind Is fuit in vultu visæ sine veste
kettőnek, Dianæ.
Az mikor egymásnak ellenében jö- Met. III, 183.
nek. . . . Talisque apparuit illi,
K. J. I, 4, 30. Qualis ubi oppositas nitidissima solis
imago
Evicit nubes, nullaque obstante re
luxit.
Met. XIV, 767.

Nap és csillagok feltünése.

Mely mint mikor Titán feljő napke- Surgit Juleo iuvenis cognomine dig-
letről, nus,
A homályt elüzi minden szegeletről, Qualis ab eo lucifer ortus aquis.
Úgy ereszkedik le a köves heggyek- Ex Pont. II, 5, 49.
ről,
Vélnéd, hogy a szép nap lejött az
egekről.
M. V. II, 240.
V. ö. még Cs. C. I, 611. — K. J.
II, 9, 46. és Met. V, 570 — Met. IV, 347. — Am. I, 5, 5.

Villámcsapás.

Mint a gyors menykőnek közel csa- Non aliter stupui, quam qui Jovis
pásával ignibus ictus
Majd láttatik lenni elhanyatlásával. Vivit et est vitæ nescius ipse suae.
M. V. VIII, 332. Trist. I, 3, 11.

Jégeső.

Reánk szórt nyílának temérdek zá- . . . Tela volant hiberna grandine
pora, plura.
Mint mezőt rontó kő rajtunk oly Met., V, 158.
szapora.
K. J. II, 2, 43.

A szél ereje és sebessége.

(Mint) mikor prédál a szél a gabo- Corpus ut impulsæ segetes aquiloni-
nás mezőben, bus ictus.
Úgy tehettek volna nagy csapást Heroid. X, 139.
ezek is.
M. V. III, 166.
Oly az gyorsasága mint könnyű szel- . . . Fugit ocior aura.
lőnek Illa levi.
K. J. III, 3, 42. Met. I, 502.
V. ö. még K. J. II, 1, 3. — K. J.
II, 4, 38. és Met. III, 209.

Olvadó hó.

Kiöntvén keservét ezekkel szívé-
nek,
Csendesül zápora könyező szemé-
nek.
Kik az első hírrel tódulva jövé-
nek,
Mint tavaszi árja olvadt hó vizének.
K. J. II, I, 71.

Exemploque nivis, quam mollit aqua-
ticus auster,
Gutta per attonitas ibat oborta ge-
nas.
Ex Pont. II, 3, 89.
Fluunt lacrimae more perennis
aquae.
Fast. II, 820.

Folyó, tenger és hajózás.

Folyó.

. . . Napjai a muló életnek.
Mint a folyóvizek, a kik úgy siet-
nek.
K. J. III, 5, 23.

Labitur occulte, fallitque volubilis
aetas,
Ut celer admissis labitur amnis
aquis.
Am. I, 849.
. . . Eunt anni more fluentis
aquae.

Ars Am. 62.

Nézd kevély dagályát a vizek árjá-
nak,
Nem térvén öblében telített árká-
nak,
Minden töltését szaggatja gátjának,
Szabad utat csinál s kicsapást magá-
nak.
.
Hasonlót lát Kemény mostani dol-
gával.
K. J. III, 5, 57.

Ecce velut torrens undis pluvialibus
auctus
Aut nive, quae zephyro victa tepente
fluit,
Per sata perque vias fertur, nec ut
ante solebat,
Riparum clausas margine finit
aquas :
Sic Fabii vallem latis discursibus
implent.
Fast. II, 219.

A hajót, mely már-már partot ér, ismét a tengerre ragadja a szél.

. . . Mint a hajós a kék tengere-
ken,
Kinek útja forgott sok veszedelme-
ken,
Végre átalkelvén hajója ezeken,
Örül, hogy megnyugszik a várt rév-
helyeken.
Azonban a parthoz már csak közel
lévén,
Ellenkező szelet vitorlája vévén,

Ut subitus, prope iam prensa tel-
lure, carinam
Tangentem portum ventus in alta
rapit.
Sic me saepe refert incerta cupidinis
aura.
Am. II, 9, 31.

Elkapja hajóját, attúl messze tévén,
Reméllett partjának nem nyughatik
révén:

Ily Keménynek dolga mostani igyében.

K. J. III, 4, 58.

A szél hányta-vetette hajó.

Mikor vad Boreas szeleit mustálja,
Erejét Eurussal küzködvén próbálja,
A mint ezek között tengeren a
gálya,
Haboktól csapatván, helyét nem találja,

. . . Ita fertur, ut acta
Præcipiti pinus borea, cui victa remisit
Frena suos rector, quam dis votisque reliquit.

Met. II, 184.

. . . .

Igy búsul elméje háboruiban.

M. V. I, 82.

V. ö. még M. V. II, 176, II, 156.

K. J. II, 4, 64. és Am. II, 4, 8.

Tengermoraj.

Végre ugyan sikolt, mint gályát-rontó
zaj.

K. J. I, 586.

Nec tamen est clamor, sed parvae
murmura vocis,
Qualia de pelagi, siquis procul audiat, undis.

Met. XII, 49.

Hullámcsapkodta kőszál.

A kemény Kemény is ily állapotjában,
Mint tengeri kőszál habok csapásában,
Nem hajol s változik szíve nagy voltában.

K. J. II, 4, 78.

Sőt oly bátran állott a hét vitézekkel,

Mint a mely kőszikla csapatik szelekkel,

De meg nem hajtatik habzó erejekkel.

M. V. II, 227.

Haud secus ac moles, magno quam
murmure fluctus
Oppugnant; manet illa, suoque est
pondere tutus.

Met. IX, 40.

HAZAI IRODALOM.

Vigasztalások. Irta Lucius Annaeus Seneca. Latinból fordította *Lévay József*. (Olcso Könyvtár 327. sz.) Budapest, 1894., Franklin-Társ. 165 l.

Őszinte örömmel veszem mindig kezembe az «Olcso Könyvtár» egy-egy füzetét, mely a görög vagy római irodalommal, vagy írókkal foglalkozik. Vagy ki ne olvasná élvezettel az olyan füzetkéket, mint Boissier Gaston «Virgil»-je, Beulé «Augustus családja és kora» vagy akár Theophrastus «Jellemrajzai». Tapasztalásból tudom, hogy az ifjabb nemzedék is mily szívesen megszerzi magának eme kis műveket, mennyi lelkesedést merít azokból classicus tanulmányai közt. Igazán örülnünk kell, ha az érdemes szerkesztő az ókori írókra ezentul gyakrabban kiterjeszti figyelmét, ha lassan-lassan hazai nyelvünkön is meglesznek az írók, kikre irodalomtörténeti tanításunk közben annyiszor kell utalnunk. Bárcsak ott volnánk már, hogy tanuló ifjuság s művelt közönség valamennyi ókori író, ha másképp nem, legalább kivonatos, gondos fordításokban ismerhetné; mert hisz a szükiben levő irodalomtörténetekben felsorolt nevek nyomtalanul tűnnek el ismét, valamíg az olvasó csak az íróról s nem magából az íróból szerezhethet tájékozódást.

A ki a jelen művecskét gondosan olvasgatja, bizonyára soha el nem mosódó képet szerez magának a magasztos világnézetű stoikusról. Sőt bizonyynyal akad olvasói közt, ki élete viszontagságai között enyhet, írt talál sebeire, mint megtalálta ezt a fordító, ki «uj vesztesség után ismét a régi gyógyforráshoz, Seneca művéhez, fordult». A magunk részéről is kívánjuk, hogy ez a művecske jótékony «Vade mecum» legyen minden szenvedő szív számára.

Teljes elismeréssel kell szólanom a munka gondos, szép nyelvezetéről s ha az alábbiakban elmondok egyet-mást, ne menjen akadémikuskodó szörszálhasogatás számba, hanem csak szolgáljon felvilágosításul arra, mennyi gondos csiszolás, mennyi, sokszor tán aprólékoskodásig menő körültekintés megy rá az ókori művek fordítására, s mily nehéz a találó, de magyaros kifejezést megtalálnunk, ha az eredeti szöveg gondolatmenete vagy szava nyomban eléje áll a kifejezésnek vagy szónak, mely a saját gondolatunk kifejezésekor menten utat tört volna magának. Ime (Helvia vigasztalása):

I. fejezet. «Utcumque connitar non fiducia ingenii, sed quia possum instar efficacissimæ consolationis esse ipse consolator: *iparkodni fogok vigasztalni*, a mennyire lehet, nem tehetségembe bízakodva, hanem mivel magam szolgálhatok a leghathatósb *vigasztalás* gyanánt». Kissé széttagolt a két infinitivus, döcögős, s talán inkább «példám, esetem» szolgálhat,

vigasztalás gyanánt, ha a *consolator* szót általán «vigasztalással» fordítjuk.

A 2. fejezet harmadik sorából kimaradt ez: *quo nihil est apud miseros potentius*. Általán a fejezetek jelzése, interpunctiók többször eltérnek a szokásos beosztástól. A 3-dik fejezetből ismét kimaradt ez: *et manus medicorum magis quam ferrum horrent*. «Vajjon félénken bánni látszom-e veled» nem magyaros; ugyanigy a nyomban következő: «mert elhatároztam legyőzni fájdalmadat». *Perdidisti enim tot mala, talán inkább: «annyi szenvedésed kárba veszett» mint «hiába türtél annyi rosszat».*

A hol valami megvilágítandó alaptétel van, czélszerűbb lett volna dölt, vagy ritkított betűkkel szedetni. Így van ez sok kiadásban s könnyebb áttekintést nyújt a gyakran hosszadalmas mondatok között. 4. f.: «azok a körülmények, melyek által engem sujtolva gondolsz, nem tűrhetlenek» — ismét latinos. «*Sin id credi non potuerit*» talán világosabb lett volna: «ha ezt nem sikerül veled elhitetnem» mintsem általán: «ha ezt nem hihetni». 5. f. *nec secunda sapientem evehunt, nec adversa demittunt*, fordításunkban így: «a bölcs embert se a szerencsések föl nem emelik, se a szerencsétlenek le nem sujtják»; czélszerűbb lett volna «se a szerencsés körülmények» mert különben nehezen, vagy félre érthető. Ugyanitt a «*non tantum negarem miserum esse me . . . prædicarem etc.*» két igével jobb volna kifejezni, mert a magyarban egy igével képzett chiasmus nem domborítja ki egészen. *Nunquam ego fortunae credidi, etiam cum videretur pacem agere*: «habár nyájas viseletűnek látszék is»; lehetne talán így: «a mikor látszólag békén hagyott is», vagy «megszűnt zaklatni» czélzással az író hányt-vetett életére. Ugyanitt «*pecuniam, honores, gratiam eo loco posui etc.*», «pénzt, tisztességet, dicsőséget (sajtóhízával: dicsőget) oly pontra helyeztem», másként kellett volna fordítani. «*Itaque abstulit illa, non avulsit*», «ezért csak *elvette* azokat, nem *elragadta*», nincs az ellentét kellőleg kihegyezve. A fejezet végén ismét kimaradt: *ita enim populus jussit*. A 6. fejezetben «*Carere patria intolerabile est*» idézet, a mit jó lett volna jelezni a magyar-szövegben is. Ez pedig: *quidam venalem formam adtulerunt, quidam venalem eloquentiam*, így van fordítva: «némelyek áruba bocsátott szépségöket hozták el, némelyek áruba bocsátott ékesszólásokat». Mivel arról van szó, mi minden elérése *végett* csődülnek fel Rómába, czélszerű lett volna így: némelyek áruba bocsátandó szépségüket, mások eladó ékesszólásukat hozták ide. Utána az . . . *urbem, magna pretia ponentem* «e városba . . . mely nagy *becset tulajdonít*» helyett «nagy árt kínál» Ugyanitt alább *eme passus: si primam originem adspexeris: non est ex terreno et gravi concreta corpore*, így van fordítva: «ha eredetére tekintesz. Mert földi, nehéz állományu testből való». Ellenkezőleg: mert nem földi, lomha testből eredt; az első részét meg lehetne: «ha őseredetét kutatod», mert a *prima origo* ezt akarja kifejezni.

«Bár az egyetemmel fordul» prægiansabb s félre nem érthető lett volna «világegyetemmel». — Igy lehetne haladni nyomról-nyomra, de már is félek, hogy hosszadalmassá találok válni, azért a «*Helvia vigasztalása*» I—VI. fejezetére szorítkoztam; egyébiránt a czímet is czélszerűbb lett volna az eredeti szerint «*Vigasztalás anyjához, Helviához*», mert «*Helvia vigasztalása*» kétértelmű. A Polybius vigasztalásában eme helyet (4. fej.) = «Egy dolgot sem kell inkább kimélni, mint ezt, melyet oly gyakorta elő-részünk» nem értettem meg.

Szívesen elismerem, hogy a fordítás nagyon sok helyen emelkedett, gyakran emlékeztet a biblia komoly, keresetlen, itt-ott régies nyelvére. Csak még azt szerettem volna, ha az íróról, életéről egy kissé terjedelmesebb s tüzetesebb ismertetés előzné meg a fordítást, valamint ha a szöveg megértését tüzetes, rövid jegyzetek könnyítenék. Érdemes szolgálatot tenne szerző a classica philologiai irodalomnak, ha Seneca egyéb műveiből is állítana össze hasonló munkát. Ott kínálkoznának szép levelei, melyek iránt még Petőfi is lelkesedett, ott a «*De animi tranquillitate*», «*De brevitae vitæ*», melyek mind bele illenének szerző hangulatába. Érdemes volna Senecával, mint a kereszténységhez oly közel álló íróval is foglalkozni; hisz alig képzelhető érdekesebb vizsgálódás, mint az, mely a pogány- és kereszténykor egybeolvadásával foglalkoznék. A szent Pálhoz írt apokrypheknek tartott levelek is mily érdekléssel kínálkoznának! Hisz legrégibb fordítóink is szívesen foglalkoztak a «*Keresztyén Senecával*» (V. ö. Kéri Sámuel 1654. Szilágyi Sámuel 1740.)

Azok kedvéért, kiknek nehezebben esik kezök ügyébe a Zsoldos Ignác-féle Seneca-fordítás (Budapest 1874 Aigner), ideiglatok néhány sort egy kis egybevetéssel. Zsoldos (186. l.) I. fej. «Tudva van, mikép viselted magad' atyád' személye iránt, kit nem kevésbé szerettél, mint gyermekeidet; kivéve azt, miszerint nem kívánád, hogy ő túléljen. S nem is tudom, ha kívántad-e? Mert a nagy kegyelet némieket a jó erkölcs ellenére is megenged magának. Atyád' — A. Cremutius Cordus' halálát a mennyire tehetéd, megakadályozád». Léva ynál (91. l.) «Tudva van, miként viselted magadat atyád személye iránt, a kit nem kevésbbé szerettél, mint gyermekeidet; egyedül csak azt nem óhajtád, hogy túléljen téged. S nem tudom, vajon nem óhajthattad-e? Mert hiszen némely dolgot jó erkölcs ellenére is megenged magának a nagy kegyelet. Atyád Aulus Cremutius Cordus halálát, a mennyire tőled telt, akadályozád». stb. Ily összehasonlításul szolgálhatna a II. fejezet is. Ebből látszik, hogy mind a két író szinte tulságosan is ragaszkodott az eredeti szövegéhez, s a szók és mondattagolás nagyon közel állanak egymáshoz.

Rövidke ismertetésemet azzal fejezem be, bár mentül többen szeretnék meg maguknak a szóbanforgó kedves kis könyvecskét s gyönyörködnének a nagy stoikus fenséges gondolataiban; ha meg életviszonyaik

vigasztalásért epezstik : találják meg Lucius Annaeus Seneca Vigasztalásaiban.

KEMPF JÓZSEF.

Ugor kézikönyvek. Szerkeszti Szinnyei József egyetemi tanár I. Budenz József: *Finn nyelvtan.* (Hang- és alaktan.) Harmadik kiadás. Átdolgozta Szinnyei József. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása. 1894. Ára 1 frt.

Szinnyei József, Budenz egyetemi katedrájának örököse, a föntebbi czím alatt igen hasznos vállalatot indít meg, mely az ugor nyelvek tanulmányával foglalkozó egyetemi hallgatók s általában kezdő nyelvészek számára rövid hang- és alaktani vázlatokat, fordítani és elemezni való olvasmányokat és hozzájuk való szójegyzékeket fog tartalmazni. A sort Budenz József Finn nyelvtanának alapos átdolgozásával nyitja meg, melyre kötelességünknek tartjuk e folyóirat olvasóinak figyelmét fölhívni.

Ez átdolgozás Budenz nyelvtanának csupán hangtani és alaktani részét adja, a mit a könyv könnyebb megszerzése céljából tesz a szerző s a mit annyiaval kevésbbé kifogásolhatunk, mert a sajtó alatt levő finn olvasókönyvben alkalmas példamondatok után a finn nyelv főbb mondattani sajátságaival is megismerteti a tanulmányozót.

Nem terjeszkedhetünk ki e rövid bemutatató sorokban az új kiadás és az eredeti részletes egybevetésére, az újítások, változtatások külön ismertetésére, csupán általánosságban szólunk az átdolgozás természetéről és értékéről.

Kiválóan becsessé teszi a munkát, hogy Szinnyei saját alapos nyelvismeretén kívül az újabb finn nyelvészeti irodalmat, különösen Genetz nyelvtanát és Setälä fontos dolgozatait is fölhasználta. A könyv valóban az élő finn nyelvnek adja szabályait s például a hangok ismertetésében a kiejtést, a mi hangjainktól való eltéréseket s a hangsúlyt is magyarázza. Utal több helyen olyan irodalmi vagy irodalmivá lett népies alakokra, melyeket Budenz nyelvtana nem ismertet. Szabályait világosabbá, áttekinthetőbbé és több helyt gazdagabbá tette, némely fejezeteket pedig csaknem teljesen új alakba öltöztetett. Igen helyes és világos pl. az úgynevezett *mássalhangzó-gyengülés* tárgyalása, melyet egy összefoglaló táblázat is kísér. Itt megjegyezzük, hogy a *t* hangnak teljes kieséséről is szólni kellett volna, a mely a *-ta -tä* végű infinitivusban, a *-te* képzős gerundiumban s a többes képzőjében fordul elő. (A szótövekről szóló fejezetben természetesen tárgyalja is e változást.)

Különös becsül emelhetjük ki Szinnyei művének azon magyarázatokat, melyeket az egyes alakok és sajátságok keletkezéséről ad. Könyve tulajdonképp, mint Budenz eredeti munkája is, leíró grammatika, a melynek nem föladata a nyelvi jelenségek magyarázgatása. Mindazonáltal igen helyesen járt el az átdolgozó, midőn egyes kivételes alakoknak s föltünőbb jelenségeknek röviden keletkezésükre is utalt, mi által művét a nyelvészre

nézve is értékesebbé tette. Ilyen magyarázatokat találunk pl. a felsőfok *-impa -impä* képzőjének (12. l.), az *-ittain*, *-ittäin* és *-itellen* határozóknak keletkezéséről (39. l.) és még számos egyéb nyelvsajátságról. Az utóbbiak keletkezése módja teljesen analog azon magyar határozó alakokéval, a melyekről e folyóirat XV. kötetében (1058. s köv. ll.) szólottunk; vagyis úgy keletkeztek, mint a magyar *raktában*, *sebtiben*, *széltében*, *vég-tére* stb. határozók.

Ha még megemlítjük, hogy Szinnyi Budenz nyelvtanának⁷ itt-ott nehézkes nyelvén is változtatott s nyelvtani műszavait a mai nap divatozó terminusokkal pótolta: befejezhetjük munkájának rövid jellemzését, a legmelegebben ajánlva azt, mint nélkülözhetetlen segédkönyvet, a finn nyelv és irodalom iránt érdeklődők figyelmébe.

ZOLNAI GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Francia vélemény a latin scriptumról.

Mindnyájan tudjuk, hogy közoktatásügyi kormányunk 1893 december 25-én felszólította az Országos Közoktatási Tanácsot, tegye tanulmány tárgyává, vajjon az érettségi magyar-latin fordítás, «melynek mellőzését mind az irodalomban, mind a szakkörökben több oldalról sürgették», az érettségi vizsgálat lényegének s a latin nyelvi tanulmány eredményének kockáztatása nélkül mint végső tanulmányi cél el volna-e ejthető, s ha igen, milyen más intézkedéssel pótolható. Az is ismeretes dolog, hogy a Közoktatási Tanács már 1894 februárius 16-án tartott ülésének határozata szerint a magyarból latinra való fordítást elejtendőnek javasolta, s ajánlotta helyébe latin szövegnek magyarra való fordítását, melyet a jelöltek grammatikai és tárgyi magyarázatokkal kísérjenek. Kormányunk azonban eddigelé e kérdésben nem határozott.

Nem véletlen, hanem természetes jelenségnek tartom, hogy Franciaországban is ugyanez a problema fogja foglalkoztatni e télen a közoktatási tanácsot. Mert európaszerte izgatja a tudósokat és pädagogusokat a latin és görög nyelv kérdése, valamint az a szerep, mely őket a tanításban megilleti. Alig van problema, melynek megoldására vonatkozólag oly homlokegyenest eltérnének a nézetek; s méltán, mert ne csalogassuk magunkat: nemcsak az iskola belső viszonyait érinti a dolog, hanem általános kulturánkat is; s a felelet, melyet a kérdésre adunk, attól fog függni, milyen fogalmat alkottunk magunknak a nevelés szerepéről általában, meg hogy miképen képzeljük el társadalmunknak jövő fejlődését.

A problema nehézsége abban áll, hogy igen sok, még pedig igen bonyolódott érdek játszik közre; s valahányszor fölmerült, a reform törekvések végzetes hatása miatt nem merték a dolgot élére állítani. Ezúttal azonban a kérdés úgy nálunk, mint Franciaországban új formát kapott. A francia közoktatási tanács (conseil supérieur de l'instruction publique) e tanév folyamán azt a reformtervet fogja megvitatni és egyzsersmind eldönteni, vajjon az irodalmi tanulmányokra képesítő egyetemi vizsgálaton (licence és lettres) fentartsák-e a latin scriptumot mint kötelező dolgozatot.

A kérdés fontossága miatt a *Journal des Débats* szerkesztője felszólította a francia akadémia tagjait, hogy plebiscitum alakjában mondjanak róla véleményyt; felhívta őket, nyilatkozzanak a közönség előtt, miképen tanul meg felfogásuk szerint az ember francziául írni, s véleményük támogatása végett állítsák oda példaképül önmagukat; — különben is nem kételkedik, hogy mind a negyven «halhatatlan» gondolkozott a tárgy fölött, s hogy mindnyája mestere a nyelvnek . . . Igaz-e hát, hogy a latin nyelv tanulásához szükséges a latin írás és beszéd gyakorlása? Igaz-e más részről, hogy a jó francia stílus elsajátításához szükséges a latinnak tudása?

Rendkívül érdekes és tanulságos dolgot végezne fővárosi tanár, ha az akademikusok nyilatkozatait összegyűjtve, érveiket és ellenérveiket csoportosítva közzétenné. Én csak kettőnek véleményéről értesültem: *Lemaître* Gyula és *Bourget* Pál, a francia szépirodalom e kiváló képviselői, határozottan a klasszikus tanulmányok érdekében törtek lándzsát. Ugyan e tárgyról értekezik a *Revue des deux mondes* 1894 június 15-iki számában (p. 924—934) *René Doumic*-nak «A latin nyelv tanítása és a francia irodalom» felíratú cikke; s nemcsak azért tartom érdemesnek átdolgozását, mert a kérdést komoly alapossággal tárgyalja, hanem *philologiai szempontból* is oly becses párhuzamot von a latin és francia irodalom között, okoskodásai igen gyakran annyira találók saját irodalmunkra és irodalmi viszonyainkra is, hogy az analogia önként kinálkozik. Meg is kísérelm Doumic cikke után, melyet itt közlök, érveinek igazságát saját viszonyainkon — röviden legalább — jelezni.

* * *

Azt akarjuk kutatni, — mondja Doumic — vajjon a klasszikus tanulmányoknak, még szorosabban véve: a latin nyelvnek fentartása vagy megszorítása mennyiben érinti a francia irodalomnak jövőjét. S talán azt a kérdést kellene először megvitatni, vajjon nem hasznos, sőt feltétlenül szükséges dolog-e, hogy az ifjak más nyelven is tanuljanak írni, mint anyanyelvükön. Bizonyára tanácsos, hogy korán szokjanak a stilizáláshoz, s hogy mielőbb tudják gondolataikat francziául kifejezni és

kifejteni. Ámde még nem tudnak a szók értékéről számot adni, s mihelyt valamelyik eszükbe jut, rögtön elfogadják. Így aztán lassanként elvesztik az érzéket minden kutató és összehasonlító eljáráshoz, s banális könnyedséget, pongyolaságot sajátítanak el. Pedig az írás ép abban áll, hogy a szavakat megválogatjuk; s ez a kutató eljárás a feladata annak, a ki kénytelen előtte idegen szótárban keresgélni. Az ismeretlen kifejezés után vadászva, az emlékezetet megerőltetve, az olvasmányokat fölhasználva tanulja meg a fiatal ember az írás kínos mesterségét, azaz a stílus igazi művészetét. Azt vetik ellene, hogy ugyanily eredményt érünk el, ha olyan feladatokra szorítkoznánk, melyeknek közvetlen hasznát lehetne látni, s nem kellene kényszeríteni az ifjakat, hogy latinul gondolkozzanak. Csakhogy e fajta feladatok nem tanítanak másra, mint a szók és fordulatok egyformaságára; a képzetnek nem hagynak semmi szabadságot, a szellemnek semmi kezdeményező tért; azonkívül pedig, ha megpróbálkoztunk idegen nyelven gondolkozni, már ez maga haszon, s hozzájárul ahhoz, hogy eszünk hajlékony és erős legyen. Azt is mondják, hogy ugyanezen előnyöket élő nyelvvel is el lehetne érni, s hogy a tanulókkal németül vagy angolul kellene íratnunk. De ép e körül forog a dolog, s ez vezet hennünket a latin nyelv kérdésére.

Először is szükséges-e latinul írni, hogy a latin nyelvet megtanuljunk? A felelet nem lehet kétséges, gondoljunk csak per analogiam az idegen nyelvekre. Idegen nyelvet tanulni annyit tesz, mint azt beszélni tanulni; e tekintetben mindenkinek egy a véleménye, s két módszer nem létezik. Akarsz tudni németül vagy angolul? Gyakorold magad a társalgásban, lépj át, ha lehet, a határon vagy tengerszoroson, s szívd az illető ország levegőjét; csak így értheted meg az újságcikket vagy egy írónak művét, csak így érezheted át amannak finomságát és emennek szépségét. Ezzel a módszerrel iparkodtak a középkor iskoláiban meg a régi egyetemeken a latint élő nyelv gyanánt fentartani, a mennyiben a tanárok előadásaikon, a tanítványok egymással társalogva latinul beszéltek. E rendszernek azonban több volt a hátránya, mint az előnye; holt nyelvet nem lehet föléleszteni. De midőn a nyelvet már nem beszélik, legalább azzal lehet a beszédet pótolni, hogy rajta írnak; s e tekintetben az iskolai tapasztalat is elég jellemző. Annak az oka, hogy középiskoláink legjobb tanulói a görög nyelv grammatikájára, a görög írók fejtegetésére és a legkiválóbb szövegek fordítására szánt több évi fáradság után is gyöngye hellenisták maradnak, nagyrészt nem más, mint hogy nem írnak görögül. A mi pedig legutóbb a latin nyelvtanítás érdekében történt, annak még ékesebb szülő a bizonyító ereje. Mert mindenki a latin tanulmányok hanyatlásáról beszél, s habár túlozzák a dolgot, mégis igazuk van. Jogos dolog tehát fölvetni a kérdést, hogy micsoda ennek a szomorú hanyatlásnak az oka. Bizonyára nem a tantervünk egyéb tárgyaira (természet-

tudományok, történelem, földrajz) fordítandó óraszámok gyarapítása, mikor különben sem látjuk, hogy e tárgyak nagyobb ismeretével hagnak el ifjaink az iskolát, mint a multban. A latin nyelvre kiszabott órák teljesen elégségesek. Ámde hibás a módszer, melyet jószándékú és gondos reformereink a klasszikus nyelvek tanításának javítása czéljából tizenöt évvel ezelőtt behoztak; ez juttatta a tanítást oda, a hol most látjuk. Abban a hitben, hogy a methodust tudományosabbá teszik, a tárgyat rendkívül ellenszenvenné tették. Az írásbeli gyakorlatokra fordítandó időt az olvasott szöveg magyarázásának javára megkurtították. A latin versescsinálást kis epigrammok gyártására reducálták. A prózai compositió hasonlókép rövidséget szenvedett; már a baccalaureatusi (egyetemi fölvételi) vizsgálaton nem követelik meg, s csak az irodalmi képesítő (licencia-tusi) vizsgálaton meg az École normale szigorlatain szerepel, s a vizsgálótanárok szavai szerint itt is elég hitványan tölti be szerepét. Ez főleg az ok, a miért ma végleges eltörléséről beszélnek, s kétségtelen, hogy ha ez sikerül, a megindult mozgalom nagyobb arányokat ölt. Mert itt a franciaországi latin tanulmányok meggyöngítéséről van szó, s némelyek örülni is fognak, a kik azoknak végleges megszűnéséről álmodoznak. De ha a latinról lemondunk, kockára tesszük a francia nyelv intelligentiáját és irodalmi tradícióinak ápolását, s így a francia szellem jövője forog kockán.

Mert szükség-e ismételnünk, hogy a francia nyelv alapján véve maga a latin? Nem Vergiliusnak és Ciceronak, hanem a népnek a nyelve, a katonaké és kereskedőké, mely átültetve francia földbe, folytatja életét s még ma is folyvást benső erejét fejleszti. Bizonyos tekintetben jogos az a tan, hogy nyelv dolgában a népszokás az egyedüli tekintély, s hogy a beszédben a piaczi napszamosok a mi mestereink. Franciaországban a nép latinul beszél, a nélkül, hogy tudná, s lehetetlen is volna másképp tennie. De azonfölül a latin népnyelvre, a milyenné a francia lett, sohasem szűnt meg az irodalmi latin nyelvnek a hatása; a hagyomány Franciaországban sohasem szakadt meg. A renaissance előtt a latin az egyháznak és a scholastikának egységes nyelve. A renaissance-tól kezdve a francia írók, tudósok, s még azok is, a kik a tudományosság nyelvi hatása ellen küzdenek, sok latinból kölcsönzött szóval gyarapították a francia szótárt. Hiába úz tréfát Rabelais a limogesi tanulóból, hiába védekezik Ronsard, hogy ő nem vétkes abban, a mivel sokáig vádolták, a szavaknak barokk átírásában: úgy az egyiknek, mint a másiknak szókinése teljesen latin. Csalatkoznék továbbá, a ki azt hinné, hogy a XVI. század után a szóalkotás e módja megszűnt, vagy hogy ez az irány csökkent. Nemrég írta Darmesteter *«Formation des mots nouveaux»* című könyvében (p. 273.): «Akármit tegyünk is ellene, a latinos szóalkotás napjainkban annyira befészkelődött nyelvünkben, hogy hasztalan kísérelnők

meg kiírtani vagy visszautasítani.» És egy folyóirat cikkének első sorait idézve, kimutatta, hogy bennök a szóknak több mint fele nem volt francia eredetű. A nyelvtörténészeknek kétségtelenül igazuk van, midőn olyan szók erőszakos behurczolása miatt panaszkodnak, melyek nem a hangsúly törvényeinek szemmeltartásával vannak megalkotva, s így a francia nyelv szerkezetében valóságos monstrumok. Azonban nem kevésbé igaz, hogy e szók háromszázados használat és a nagy írók példája által szentesítve ragadtak reánk, s önként jönnek tollunk alá. Senkisémi hiszi, hogy meg lehetne tőlük szabadulni; sekisem ajánlja számkivetésüket. Tehát kétféle módon keletkezett a francia nyelv a latinból, s kettős jogcíme van arra, hogy gyermekének tekintsük. Akár tartotta meg a francia szó eredeti alakját, akár formálódott át lassanként: eredete latin. De hogy helyesen írjunk egy nyelven, szükséges előbb tudni a szók jelentését, a gondolat pontos árnyalatát vagy a képletnek különös nemét, mely bennök rejlik. Az etymologia itt kétségtelenül nagy szolgálatot tenne; sőt helyettesíthetné a latinnak ismeretét, ha nem volna helyesebb mondani, hogy azt föltételezi.

A mi szókinszünkre vonatkozólag igaz, szint úgy vonatkoztatható a syntaxisra is. A francia nyelv igen sok szófordulatot egyenesen átvett a latinból. Hemzseg az a sok phrasis, mely mindannyi megfejthetetlen talány volna annak, a ki nem tudná a megfelelő latin kifejezéssel egybevetni. A mi pedig magát a francia periodust illeti, mindenki tudja, hogy a mint a XVII. század íróinál kifejlődik, a latin periodus mintájára alakult. E századnak első éveiben nagyon hosszú, nagyon nehézkes, s ezért homályos; később világosabb és egyszerűbb alakjában a gondolatnak egyedüli eszköze lesz, hogy magát teljesen kifejezze, megőrizve a logikus kapcsolatot és a gondolatok subordinatiójának rendjét; lassanként azonban feloldódik, apróbb darabokra szakadozik, öntudata elvész. A XVII. század tudományosan megszerkesztett periodusát a következő század kis mondatkák sorozatával helyettesíti, hol az írók megelégedtek azzal, hogy gondolatokat egymás mellé helyezték, a nélkül, hogy mindegyiket a maga helyére tegyék. Egészben véve ez veszteség volt a nyelvre, s e tekintetben Rousseu szolgálatot tett neki, midőn szónoki prózájában új életre keltette a pariodust, melyet tőle Chateaubriand, s utánna e század lyrikus költői örökölték. De mivel a periodus a synthesis szellemének az alkalmazása, s így bizonyos módon ellentétben áll a francia nyelv analitikus szellemével, csakhamar kifárasztotta volna az írókat, ha nem sajátították volna el e tulajdonságot, miután lépten-nyomon találkoztak vele latin olvasmányaikban.

Tényleg mindig benső kapcsolat volt a latinismus fejlődése és a francia nyelv állapota között, s csak a nyelv physiognomiájára kell tekintenünk, ha tudomást akarunk venni azon változásokról, melyeknek a

latinos műveltség Franciaországban alá volt vetve. Megjegyzem először, hogy a francia csak akkor tudott irodalmi nyelvvé válni, mikor a latin írók iskolai auctorok lettek. Mert a XVI. század íróit pedantizmussal vádolják, szemökre hányják, hogy a nyelvet megzavarták rendes fejlődésében, és egész működésük utánzás volt. A tény az, hogy nem voltak elődeik, s hogy a francia nyelv, bármily hajlékonysága és naivitása volt is, őket megelőzőleg még várta a pillanatot, a mikor irodalmi nyelvvé válhatik. Továbbá konstatálták, hogy egy irodalom történetében vannak korszakok, a mikor mindenki jól ír. A XVII. század a francia irodalomban olyan korszak, midőn azok, kiknek nincsen eredeti és ragyogó stíljük, legalább tisztán írnak. Ugyanez az idő, a mikor legjobban virágoztak a klasszikus tanulmányok. A következő században hanyatlanak. S ha tényleg tudni akarjuk, hogy mikor írtak Franciaországban a legrosszabbul, kétségtelenül az a felelet, hogy ez a XVIII. századnak második fele, s hozzá kellene még adni a jelen századnak első éveit. Ekkor törődnek legkevesebbet a mondat szerkezettel és a szók megválogatásával. A leglazább, a legszintelenebb és leghelytelenebb kifejezések használatának eredménye volt az a *jargon*, melyet akkor minden másodrendű író beszélt, s még e kor nagy íróinál is lépten-nyomon találkozunk vele, egyedül Voltaire kivételével. Manapság a nyelvrontás egy másik munkájában mesterkedünk, pedig íróinknak, kik csak középszerű klasszikus műveltségben részesültek, tisztelni kellene a nyelvet, mely megőrizte tisztaságát a parnassusi költőknél és a realista regény első képviselőinél; de most szenved az impressionismus és a művészkedő stílus theoretikusaitól. Folytatják e rombolást a decadensek és az új folyóiratok, melyek egy része külföldi irodalmak befolyása alatt áll, más részük pedig csak tudatlanságukat tárják elénk. Követelik a jogot, hogy kényük kedvük szerint kínozzák a nyelvet, s kérkednek, hogy ép azon fordulatokkal gazdagították, melyeket szemükre hányunk. De csalatkoznak; mert a nyelv nem olyan alakatlan tömeg, melyet akárki kedve szerint alakíthatna. Előzőleg megállapított keretekbe szorítja a szavakat; ezek a keretek pedig a syntaxis, melyhez sekinek sincs joga nyulni, ezt még a legvakmerőbb újítónak is respektálnia kell. Rabelaisnak, a francziák közt a legnagyobb szófaragónak, csak olyan syntaxisa volt, mint akárki másnak. Hugo Victor hasonlóképp cselekedett, s igaza volt, midőn azt mondta: «Hadat a rhetorikának és békét a syntaxisnak»; s Gautier Théophile kedvencz mondása volt: «Fődolog, hogy az írónak jó syntaxisa legyen.»

Hivatkoznak a nőkre, kik sem görögül, sem latinul nem tudnak, sőt sokáig fogyatékos műveltségük volt; s mindez nem gátolta meg, hogy némelyikük ne váljék jó, sőt nagy íróvá. A példának mindazonáltal nincsen meggyőző ereje, mivel ez író nők benső viszonyban voltak klasszikus műveltségű férfakkal, s hatásuk alatt állottak. Mi több, Sévigné asszony

Tacitust eredetiben olvasta, s el kell hinnünk, hogy értette is. Ménage latin nyelvre oktatta Lavergne kisasszonyt, s mondják, hogy ezen a nyelven vallott neki szerelmet. De még azt is érdemes kutatni, hogy mely műfajra szorítkoznak a nők iratai, s miféle joguk van az írói névre. Kiválnak a levelezésben, s leveleikben olyan természetesség, élénkség és könnyedség lakozik, a minőt férfiak leveleiben majdnem sohasem találunk. Ezért nyerik el a babért a társalgásban is, s itt annyira otthón érzik magukat, hogy ott, a hol nincs asszony, értekeznek vagy beszélgetnek, tréfálnak vagy kacagnak, de nem csevegnek. Társalgási módjukkal találkozunk leveleikben, s mindez, a mit könyvben hibának bélyegeznénk: pongyolaság, hanyagság, túlzás, gyöngédség, - itt kiváló tulajdonságok. A regényeket, melyeket írnak, inkább az érzület és szenvedély teszik becsesekké, semmint művészi értékük. Főleg a művészi érzék hiányzik bennük, s a mire képtelenek, az a munka, mely a gondolatot végleges formába önti. S ez még legkiválóbb képviselőikre is találó. A *Princesse de Clèves* stílusát csak átlátszó tisztasága teszi becsessé. Sand George mondatai egyforma és bőszavú áradatban ömlenek, s ebben rejlik összes bájuk. A mi Staël asszonyt illeti, a mily mértékben volt szellemének merészsége, ereje és határozottsága, ép oly mértékben volt stílusa pongyola és zavaros, mely számtalanszor a legsajnálatosabb hibákat követi el. Nincs itt terünk a női irodalom jellegét bővebben fejtegetni, bár elégséges volna néhány idézet is, hogy tételünk igazságát könnyű szerrel bebizonyítsuk. Még annak a kornak az iratait sem veszem ki, a mikor Courier szavai szerint a legkisebb asszonyka is jobban írt, mint azóta a férfiak. Hivatkozom azokra, kik komolyabban foglalkoztak Scudéry vagy Montpensier kisasszonyok műveivel. Ha a nők iratai elvesznének, kétségtelenül egyik eredeti és bájos tulajdonát vesztené el a francia irodalom; de nem veszne el sem könyv, sem lap, melynek a francia nyelv történetében számottevő szerepe volna.

A nők jól vagy rosszul beszélnek, a szerint, a mint környezetük beszél; azonkívül a nyelv fejlődésére tényleges hatást gyakorolnak, s könnyű észrevenni, hogy e hatás miképen nyilvánul. Ha ők régente megbecsülhetetlen érdemet szereztek, midőn a tisztességes emberek társalgásából és az írók stílusából száműzték vagy enyhítették a durva kifejezéseket, ez sem járt veszedelem nélkül. Finomságuk mindig bizalmatlansággal viseltetik a tulajdonkép helyes szó iránt, s ez észrevétlenül a nyelv elerőtlenítését idézte elő. Izlésük az átfinomult és keresett felé vonja őket; a francziák összes nagy íróinak kellett befolyásuk ellen küzdeni; hiába dolgozott Molière és Boileau, e befolyás elég erős volt a század végén, hogy megrontsa Fontenellet, Fléchiert, Massillont, s hatással legyen az *Esprit des Lois* és a *Lettres persanes* későbbi szerzőjére. A nők ösztönszerűleg szeretik az újat, s ha nem elég erősek arra, hogy a

divatot irányítsák, legalább ékeskedni akarnak vele, hogy túlságba vigyék. Minden időben a nőknek köszönte a neologia, ha utat tudott törni. Egykor olasz és spanyol kifejezéseket hajhásztak, mert ez volt a finom tonus; s ez elég ok volt arra, hogy a dolog nekik tessék. Hasonló jóakarrattal fogadják el és terjesztik ők manapság az angolból átvett szavakat. Minden új kifejezés, ha csak nem durva, nyitott ajtóra talál náluk. Tegyük hozzá, hogy van egy fajta dialektus, melynek a nők szorgalmas hívei: ez a nagy világ dialektusa, a szalónok nyelve, mely évről évre változik, s minden szalonban más a jellege. Látni tehát, mivé válhatnak a nyelv, ha semmitem állná útját a nők működésének: alávetve minden befolyásnak, idegen szók átszűrődésének, napi divatnak, minden fajta és szüntelen változó csorbításoknak — folytonosan hanyatlanék. Eredetével egybefűzni tehát a legbiztosabb mód, hogy állandóságát biztosítsuk.

Mindeddig csak annak a kimutatására szorítkoztunk, hogy mennyire függ a francia szókincs és syntaxis a latintól. De a nyelvben más elemek is vannak, mint szók és törvények, melyek szerint a szók egymás mellé sorakoznak. Sőt ép a szók jelentése alatt és a szófordulatokban lakozik a fajnak szelleme. Áttérve a nyelvről az irodalomra, könnyű lesz kimutatni, hogy a latin szellem alakította meg tulajdonkép az egész francia irodalom formáját.

Jobb lesz talán előbb néhány író elkülönítenünk, kik a francia irodalomban inkább a görög kulturának a képviselői. Számuk nem oly nagy, s valamennyien jellegzetes vonások által különböznek. Példájuk azonfelül annak a megállapítására szolgálhatna, mily benyomást gyakorol a szellemre a nagy antik irodalmak egyikével való foglalkozás. A XVI. században Montaigne és Calvin latinok, míg Rabelaisre és Amyotra a hellenismus gyakorolt döntő hatást. A mit Rabelais a görögöktől kölcsönzött, vagy talán a mi őt a görögök családjába vonta, az képzeletének termékenysége és, hogy úgy mondjuk, plasztikus energiája. A francziák közt egyedül neki volt meg a tehetsége mythoszokat teremteni, s egyedül ő tudta fölébreszteni Aristophanes phantasiáját. Szokás dicsérni bőséges stílusát, sokkal inkább lehetne még csodálni változatosságát. Minden hangon tudott beszélni, az élet minden viszonyainak megfelelő kifejezést és formát tudott találni. Amyot abban tűnt ki, hogy könnyed mondatai feltűnő ellentétben állanak korának íróiéval. Annyi bennök a fordulatok gazdagsága, és olyan bájosak, hogy a görög író stílusát a kedélyesség színezetével ruházzák föl. *) A XVII. században Corneille római, Racine viszont görög; s a hellenismus befolyása nem csupán tiszta izlésében, stílusa egybeolvadó árnyalataiban, a tragédia sok ellentétes eleme közé varázsolt összhangban ismerszik föl; de ha oly nai-

*) Amyot tudvalevőleg Plutarchos mesteri átültetője volt.

val tudta megszólaltatni a szenvedélyt, s fel tudta találni a sok javítás és átdolgozás következtében a természetet, nemde annak köszönheti, hogy a jansenisták e tanítványa a görögökhöz járt tanulni, főleg azokhoz kik művészetükkel a természet igazságát fejezték ki, megtisztítva mindentől, a mi azt meghamisíthatná vagy eltakarná? Bossuet római, viszont Fénelon görög, és sohasem lehet eléggé dicsérni művészetének behízelgő báját, hajlékonyságát és tökéletességét. A XVIII. században, midőn a költészetet a conventionalis finomság és a dagályos ünnepi hang megfojtotta, elég volt, hogy André Chénier születésével járó ösztönénél, szellemi rokonságánál és végzett tanulmányainál fogva megtalálja a hellén traditiót, s ime új életre keltette ezt a lankadó költészetet és ezt a petyhüdt nyelvet. A görög ókor szellemébe behatolva tudták e kiváltságosak azokat a szabad, könnyed, természetes és eleven tulajdonságokat lehelni műveikbe, melyekről rögtön felismerjük őket.

(Vége köv.)

DR. GERÉB JÓZSEF.

The english Student. Lehrbuch zur Einführung in die englische Sprache und Landeskunde. Von Professor Dr. *Emil Hausknecht*. Berlin, Wiegand u. Grieben, 1894. — 266+83 lap. Ára vászonkötésben 2-50 mk.

Nem mint iskolakönyvről akarok e műről folyóiratunk olvasóinak számot adni, hiszen az angol nyelv tanításával még alig foglalkozunk néhányan, hanem úgy óhajtom Hausknechtet bemutatni, mint a németországi újabb nyelvtanításnak egyik gyakorlatilag legkiválóbb, talán éppen legkiválóbb képviselőjét. *Methodusát* kívánom elemezni, s e tekintetben meglehetősen egyre megy, hogy mely nyelvre látjuk azt alkalmazva.

Hausknecht könyvének *céljára* nézve nem lehet kétségben az, ki címét figyelmesen olvassa. Az angol *nyelvre* és az angol *nép ismeretébe* szándékozik az író a tanulót bevezetni. A reformerek egyikéről lévén szó, mondanom sem kell, hogy *nyelv* alatt első sorban az *élő beszédet* kell érteni. A mi a második helyen kitűzött célét illeti, tudvalevő dolog, hogy az nem áll kezdettől fogva az újítók zászlaján. Az idegen nép életmódjába való bevezetés, az u. n. *realiák* tanítása újabb keletű; de azért a modern nyelveket tanító német szakférfiak oly sürgősen követelték felvételét a tanításnál kitűzendő célok közé, hogy — a többi reform-eszméket megelőzve — már is megtalálta útját az utasításokba is. Mi nálunk az első sorban tanítandó modern idegen nyelvre, a németre nézve éppen ezen cél kitűzése ütköznék ellenmondásba; tudjuk, hogy a nyelvtanításon teljesen kívül fekvő okokból. — A németországi modern nyelvtanítás célja azonban e bővítéssel mind kerekebben áll előttünk: a tanuló az élőbeszéd alapján hasson be az idegen nép érzelem- és gondolatvilágába, ismer-

kedjék meg szokásaival, majd földrajzi- és történelmi viszonyaival és végre — ha idő marad rá — irodalmával.

Az eljárás észszerű és fokozatos; a tapasztalás mindenütt megelőzi az abstractiót, s a módszer olyan, a melynek okvetetlenül érdeket kell keltetni a tanuló ifjában.

De az elmélettől még nagy lépés választja el a gyakorlati kivített. Annak, a ki ezen oly egyszerűnek látszó eljárásnak meg akarja találni a természetes, hogy úgy mondjuk: naiv megoldását, a ki tehát e módszernek megfelelő jó tankönyvet akar írni, vagy szerinte csak jól is akar tanítani, annak nemcsak tisztában kell lenni gyakorlatilag is a nyelv minden csinja-binjával, hanem a feldolgozandó anyagnak külső formáját is annyira magáévá kellett tenni — hosszabb gyakorlati tanításból ere dő pontos megfigyeléssel s bizonyos veleszületett intuitív tehetséggel —, hogy a mondandókat, úgy az egész tervezésénél mint a részletek kidolgozásánál, kész művészi remekbe tudja önteni. Az ilyen mű megteremtéséhez nem elég az a, különösen Németországban a tankönyvirodalom terén újabban nagyon lábrakapott eljárás, hogy az új műbe kapó szerző összeollóz néhány régibb iskolakönyvet. A tanulók kezébe csak egyöntetű, még az aprólékosságokban is leggondosabban kidolgozott műveket volna szabad adni, nem pedig olyanokat, a melyeken — mint a gipszöntvényen — az avatatlan is könnyen észre veszi a varratokat. Az ilyen könyvektől a tanár csakhamar csalódottan fordul el, valaminthogy ezek a tanulókat sem képesek a tárgy iránt felélénkíteni s reájuk azt a benyomást tenni, hogy biztos, erős kéz vezetése alatt állnak.

Már most ezek után, s így tekintve a tankönyvíró feladatát, a Hausknecht tárgyalása módját — ha szabad ezt a kifejezést egy egyszerű tankönyvre alkalmazni — egyenesen classicusnak merném nevezni. Olyan arányos e könyvnek egész beosztása, olyan friss az előadása módja, olyan helyénvaló benne minden, a mit a szerző mond, annyira ki van itt irtva az a felesleges nyelvtanítási gaz, a mit évtizedek óta nagy gondossággal ápolnak a grammatikusok, hogy az ember csakugyan hajlandó Hartmann M. dr. véleményét osztani, a ki az «Anglia»-ban ezt mondja a műről: «Fast möchte man wünschen, noch einmal jung zu sein, um aus einem solchen Buche englisch zu lernen».

Miután a mondottakkal talán sikerült t. olvasóim érdeklődését a könyv iránt felkeltetni, szándékom a következő sorokban Hausknecht eljárását röviden vázolni.

A mű legelején egy öt lapra terjedő *bevezetést* találunk, mely a tanulót általánosan elterjedt angol szavak, tulajdonnevek és mondások alapján megismerteti a kiejtéssel, a könyvben használt (facultatív) fonetikus jelzéssel, a conventionalis helyesírással, és az alaktan legegyszerűbb fogalmaival. Ezt a bevezetést követi rögtön az első *párbeszéd*.

Hogy a könyv alapjául szolgáló mesét, s ezzel az egésznek tervét megismerjük t. olvasóim, előre kell hocsátanom a következőket. Szerzőnk két angol tanulót, Saunders Bob-ot és Vaughan Tim-et, szerepeltet, a kik a godalming-i régi híru u. n. karthauzi iskolának bennlakó növendékei. Az első évfolyam anyagát javarészből e két fiu beszélgetései szolgáltatják. A tanuló ezen minden ízében modern s az életből vett nyelvényeg alapján tehát első sorban azt sajátítja el, a mi őt is legjobban érdekli, a mi hozzá legközelebb fekszik, és a mire neki magának is legtöbb szüksége van a társaival való érintkezésnél. A beszélgetések rendkívül ügyesen s megfelelő könnyű stílusban vannak fogalmazva. Sehol sem hiányzik az etikai momentum, a nélkül azonban, hogy az előadás hangja bárhol is pedánsná valnék; sőt sok helyütt az angol nemzetre nézve oly jellemző egészséges humor felcsillámlásában is gyönyörködünk.

Visszatérek az elbeszélésre. Az első leczkében a két barátnak a felkelésnél folytatott beszélgetését hallgatjuk meg. Ezt a leczkét, valamint a következőket is, csinos, az angol berendezést szemléltető *kép* díszíti. A következő két leczkében az Angolországban szokásos ismétlő, az az a tanításra előkészítő órán (study) vagyunk jelen; erre a közös reggeli, majd egy cricket-párti következik. A hatodik és hetedik leczkében Londonba ki sérjük el fiatal barátainkat s megtekintjük velük az óriási város néhány látványosságát. Azután meghallgatjuk, mint várják Bob és Tim a vizsgálatok eredményét, a melyek jól sikerülván, megkezdődik a vacatio.

Ezt Bob falun, és pedig Timnél, kinek atyja jó barátja és hajdani «kamarása» (chum) a Bob atyjának, tölti. Itt alkalmunk nyílik a karakteristikus angol vidéki élettel megismerkedni. Bob ecseteli is ezt egy atyjához intézett levélben, melyet könyvünk a végből, hogy a tanuló az angol, sok tekintetben különleges kézírással megismerkedjék, hű facsimilében közöl. Hogy a falun való tartózkodás unalmassá ne váljék, a 13. leczkében a szerző a londoni állatkertet, a 14-dikben pedig egy portsmouth-i hadihajót látogattat meg a fiukkal. A most következő utolsó (15.) leczke megint Bob egy levelét közli hasonmásban. Ez ügyes átmenetet eszközöl a második cursusra, a mennyiben a falusi élet folytatólagos leírásán kívül azt is írja benne Bob, hogy mellékelve küld atyjának egy csomó dolgozatot, a melyet ő és Tim, az utóbbi bátyja nevelőjének kezdeményezésére és felügyelete alatt, a szünidő alatt készítettek.

Ezek a fogalmazványok, számszerint 19, alkotják a második évfolyam tartalmát. Mielőtt azonban velük foglalkoznám, szükségesnek tartok egyet-mást az első cursus anyagának értékesítése módjára nézve elmondani.

Valamennyi párbeszéd mellett ott van a kiejtés és a grammatika gyakorlása. A kiejtés alapjául az előmondás szolgál: a phonetikus átírás csak kisegítő gyanánt szerepel. Fordítás az első részben nincs; a gyakorlás

abból áll, hogy a párbeszéd tüzetes feldolgozása után a tanár az anyagot kérdésekre és feleletekre alakítja át, majd — a grammatikai magyarázatok után — gyakorlatokat tart, a melyek kezdetben főképen *egész mondatok* conjugálásából állnak. Pompás ismétlés az u. n. *narrative* is, a milyent minden lecke után találunk; ezek nem írásbeli dolgozatokra, hanem csak a hallás és kiejtés megerősítésére szánvák, s mint ilyenek nem kívánnak a tanulótól új szóismeretet, mert csak az előbbi lecke anyagát nyújtják új *variációban*. Nem állhatom meg, hogy az eljárás és az egész könyv hangjának ismertetéseül ne közöljem itt az első párbeszéd kíséretében az első ilyen «elbeszélő részt». Így hangzanak:

First Dialogue.

Getting up.

In a bedroom of Charterhouse School at Godalming, Surrey.

Tim (pulling the blanket and counterpane off Bob's bed). Hulloo, Bob, get up. Doesn't Parker ring the bell loud enough?

Bob (waking up and rubbing his eyes). What, six o'clock already? I still feel very sleepy.

Tim. That's how it is every morning. Make haste and get dressed. It's twenty minutes past. Have you forgotten what the Doctor said last week?

Bob. No, so I won't be late again. (Throwing off the sheets, he gets out of bed, puts on his trowsers and socks and begins to wash.) I say, where's my sponge?

Tim. Don't you see it? There it is. It has dropped down on the floor.

Bob. All right, I'll pick it up.

Tim (after a few minutes). Are you ready now?

Bob. Yes, I'm coming. I'll just brush my hair and put my brush and comb away.

Tim. That's good. We are just in time.

First Narrative.

Tim and Bob are friends. They are at Charterhouse School. Charterhouse is at Godalming. Godalming is in Surrey, south of London. They are in the bedroom. It is past six o'clock. Tim is up. Bob is still in bed. Every morning he feels very sleepy. Now it is twenty minutes after the first morning bell. Tim pulls the counterpane off his friend's bed. He pulls the blanket off. Bob wakes up. He rubs his eyes. He has not forgotten what the Doctor said last week. He throws off the sheets. He gets up. Now he is out of bed and begins to dress. He does not see his sponge. Tim sees it. It has dropped down. It is on the floor. Bob picks it

up. He makes haste and gets dressed. He brushes his hair. After a few minutes he is ready. He puts his brush away. He won't be late. They'll begin work now.

A második évfolyam (59—116. l.), mint említettem, angol dolgozatokat, azaz tulajdonképen olvasmányokat (Compositions) tartalmaz, a melyek most már az *írott* nyelv alapján, ügyesen vezetik be a tanulót Angolország, Amerika és Ausztrália sajátos viszonyaiba. Leírások váltakoznak itt történeti fejtegetésekkel, s az utóbbiak körébe a legújabb események is be vannak vonva. A szerző maga is sokat utazott s több ideig volt a japáni tokiói egyetemen a pædagogia tanára. Ausztráliai viszonyokkal foglalkozik Mr. Saunders, ki Sidneyben. és környékén nagy juhnyájak ura, fiához, Bobhoz intézett levelében.

Ez olvasmányok feldolgozása ép oly gondra vall, mint az első rész párbeszédeié. Tizenegy composition-hoz módszeres jegyzékben találja a tanuló a szükséges szavakat, a következőkhöz egy betűrendes szótárban kell lapozgatnia. Az egész egy 83 lapra terjedő külön füzetben van a könyvhöz mellékelve.

A composition-okkal gyakorlatképen beszélgetésgyakorlatok vannak összekötve, melyek eleinte szorosan az olvasmányhoz simulnak, hovatovább azonban távolabbfekvő tárgyakra is kiterjednek. További gyakorlatképen itt már német szöveget is találunk a végből, hogy azt a tanulók angolra fordítsák. A szöveg összefüggő, csak elvétele akadunk egyes, magukban álló mondatokra. A fősúly általában a szabad, tehát az anyanyelv kizárásával készült gyakorlatokra van helyezve. Mint mindenütt, itt is könnyű felismerni a könnyebbről a nehezebbre haladó fokozatos menetet. A szabad gyakorlatok, a melyek eleinte csak egyszerű transformatiók, mindinkább önálló, szép fogalmazványokká épülnek ki. Sehol sem hagyja e mellett szerzőnk figyelmen kívül, hogy a tanuló csakis idiotikus tösgyökeres angol kifejezéseket halljon és alkalmazzon. Mindegyik composition-hoz tartozó gyakorlat azonkívül egy-egy fejezetét tárgyalja a grammatikának — gyakorlatilag; a rendszeres összefoglalás a mintegy 80 lapra terjedő systematikus nyelvtanban történik. Ez a rész egyik gyöngye a műnek. Sok nyelvtant láttam és olvastam már, de még egyikben sem találtam a nyelv szabályait, ezt a formába oly nehezen önthető anyagot, olyan virtuositással tárgyalva, mint Hausknecht könyvében. Kétszeresen érdemnek kell ezt betudni az angol nyelvnél, a hol különösen nagy nehézséggel jár a lényegesnek a lényegtelenről való elválasztása és helyes csoportosítása. Legjobban megközelíti még szerzőnk nyelvtanát a *Vietor és Dörr*-é, mely rövid, ügyes és feltétlenül megbízható, csakhogy kissé tabellászerű.

Szinte felesleges megemlítenem, hogy mennyire helyes eljárás az

Hausknechtnél, hogy a grammatikának minden példamondatát a már átdolgozott olvasmányból meríti. Örömmel tapasztalom, hogy e methodikailag nem eléggé ajánlható módot a mi nyelvtanítók is mind sürűbben követik.

Befejezésül néhány válogatott, könnyű *költeményt* ad a szerző. Így tetőzi be a művet, mely rendes (heti 3) óraszám és gondos 'feldolgozás mellett számításom szerint két évre látja el minden szükségessel a tanulót.

A kiállítás, nyomás és papiros kitűnő, angolos soliditásra valló. Az illusztrációk jellemzetesek és hasznosak. Az ár feltűnően mérsékelt.

Melegen ajánlom e művet nyelvtanítással foglalkozó és a methodus haladása iránt érdeklődő szaktársaim figyelmébe. Gyöngé tollam legfeljebb ha az érdeklődést tudta felköltetni iránta; teljes méltatására elkerülhetetlenül szükséges a személyes meggyőződés.

Dr. SCHACK BÉLA.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1892/93.

32. Krajcsovics Soma : A Zrinyiász vallási eszméiből. (Szarvasi főgymnasium, 3—16. l.) — Mutató részlet ez a szerzőnek egy nagyobb terjedelmű tanulmányából, mely a Zrinyiász egész vallási- és erkölcsi eszmekörére terjeszkedik ki s a híres eposznak nem annyira művészeti, mint inkább ethikai értékét igyekszik feltüntetni. Bár az értesítőben kiadott vázlatos mutatóvázlathoz a felvetett eszmék sokoldalú volta miatt alig szólhatni, mégis bátran elmondhatjuk, hogy szerző e néhány lapon ítélő tehetségének oly jelét adta, hogy sajtókész munkájának, «A Zrinyiász vallási- és erkölcsi eszméi»-nek megjelenését érdekléssel várhatjuk.

Az értesítőben közölt vázlatos mutatóvázlat első sorban az egész Zrinyiászon tenglyeként átvonuló megváltás eszméjével foglalkozik. «Krisztus, a világ megváltója, meghalt az emberiségért, hogy az emberi nem bűneitől megtisztulván, új nemesebb és istenesebb életet éljen; Zrinyi Magyarország megváltója, meghalt hazájáért, hogy a magyar nemzet bűneiből kivetkőzvé, isten kegyelméből újra kivívja szabadságát és önállóságát.» A mit Krisztus nagyban az egész emberi nemért tett, azt Zrinyinek ismételnie kellett kicsiben a saját nemzeteért. Így válik a megváltás eszméje a cselekvény tengelyévé, a melynek két polusa az isten haragja és kiengesztelődése, hogy megóvja nemzetét a költő a csüggedéstől s megerősítse reményében, mikor új török-verő hadra serkenti.

Az isten haragja, a megváltás munkája s az isten megengesztelődése szerkezetileg is a mű három főrészének irányvető eszméje, mondja Krajcsovics, s e három eszme fonálára fűződik fel minden, a mi az eposzban

történik. Ez eszmék legnagyobb részt magába a cselekvénybe vannak művészi érzékre valló helyes eljárással beszöve; mindazonáltal, hogy célja világosabbá váljék, a költő szereti eszméit reflexiókban és beszédekben is hirdetni.

A megváltás eszméjét néhány vonással elég szerencsésen kimutatja szerzőnk. Sikerülten fejt ki a megengesztelődés eszméjét is. Itt Zrinyi apotheosisának bevezetését Tassóra való utalással tárgyalja, kimutatván, miben mulja felül legelső eposzírónk a nagy olasz költőt.

Kevésbé sikerültnek kell tartanunk a Zrinyiász harmadik s talán leginkább alapvető főeszméjének kifejtését. Helyesen mondja Krajcsovics, hogy Zrinyi felfogására e részben a jeremiád-költők hatottak, de ez odavetett állítás minden bizonyíték nélkül szűkölködik. Thury József azóta pótolta némileg az *Irodalomtört. Közleményekben* (IV. k.) szerzőnk mulasztását; de az ő felsorolása is annyira hézagos, hogy távolról sem nyújt hű képet a Zrinyire ható XVI. és XVII. századi magyar költőkről. Leginkább figyelemre méltó része Krajcsovics értekezésének, mikor Toldyval és Aranyval szemben kimondja, hogy a «bálványimádás», melyért isten a magyarokra haragszik, korántsem a protestantizmusra értendő, hanem egyszerűen csak az országban elhatalmasodott vallástalanságra s a nemzetet erőtt vett erkölcsi- és politikai bűnökre. «A mű koncepciójánál fogva magának az eposznak főhőse nem lehet katolikus, hanem oly keresztény hős, ki nem a katolikusok, nem is a protestánsok, hanem az összes magyar keresztények megváltására szenved a vértanui halált, az egész keresztény Magyarország vallási és erkölcsi romlása miatt. Személyeskedő felekezetieskedés nemcsak megzavarná az ideális conceptio összhangos egységét; de vonatkozása terjedelmét is megszükitené és magasztos jellemét törpítené. A költő fenkölt lelkének csak becsületére válik, hogy ő, Pázmány tanítványa s a jeremiád-költők utódja, kora vakbuzgóságán fölül emelkedni s az epikus költészet elfogult irányával szakítani tudott». (12. 13. l.)

Valóban e felfogás áll legközelebb Zrinyi fenkölt lelkületéhez. Csupán csak azt kell sajnálnunk, hogy Krajcsovics a legerősebb bizonyítékokat mintegy szántszándékosan mellőzte az itt felvetett új eszme bebizonyításánál. Ha Zrinyinek nemcsak költői és hadtudományi munkáit, hanem az összes tőle származó iratokat, ideértve leveleit is, igyekszik megismerni, a mellett nem sajnál időt és fáradságot attól, hogy az egykorúak, sőt a megelőző egy-két nemzedék irodalmi munkáiba is, az összehasonlítás kedvéért, betekinthesse: akkor kitűzött szép céljához, Zrinyi lelki életének megismertetéséhez bizonyára még sok nagybecsű adalékot fog közrebocsátani.

KANYARÓ FERENCZ.

33. Danielovics Kálmán: Az ember. (Munkácsi állami főgymn. 43. i.) — Ez a dolgozat a lehető legkülönösebb szerzemény. Címe szerint az emberi művelődés történelmét igéri, s csakugyan elkezdve az úgyn. történelemelőtti időszakon s az ős állapotokon, a vadász- és pásztor-élet, patriarchalis és földművelő élet korszakain át vezeti az embert egész a történelmi szerepet játszott népeknek jelentőségre jutásaig, sőt ezentúl is haladva szól az egyiptomi, babyloni és phoeniciai népek jelleméről, a görög intézmények jelességéről s a görögöknek az egyes népekre való befolyásáról a gyarmatosítás stb. által, végül a rómaiaknak saját történetíróik felfogása szerinti dicső tetteiről és hasznos alkotmányáról, de egyszersmind az utóbbinak az emberek kezében való hanyatlásáról főleg a pún háborúk után, a midón a párturalom, belvillongások s az erkölcstelenség ülték orgiáikat Rómában. A mondott erkölesi romlás teljes erejével a Catilina-féle anarchiában tetőzött; ennek a kornak a gyermeke Sallustius is, a kinek élete bár ellenkezik műveinek nemes és komoly irányával, mégis volt hozzá elég bátorsága, jobb útra térte után a maguk valóságában mutatni be az akkori korhadtt viszonnyokat s a főszereplőt úgy megbélyegezni, hogy a Cicero-féle igen érdes jellemzést (négy híres beszédében) ha nem érte is utol, de nem is maradt el tőle nagyon. A hosszú bevezetésnek folyamán yaul aztán lefordítja D. úr a *Bellum Catilinae*-t v. *Catilinarium*-ot s végül — pour la bonne bouche — hozzá teszi néhány sorban: ime az ember küzdelme a *tökéletesedés útján*, a hol a jó- és rossznak folytonos tusájából (perzsa parzismus?!) végleges győzőként mindig a jó kerül ki; küzdjünk azért az Istentől elénk szabott pályán, törjünk folyton előre s bízzunk a jó ügynek győzelmében!

Az értekezésnek első része Sebestyén Gyulának könyvecskéjét (Az őskor története) és Varga Ottónak rövid ókorát vallja mestereinek, a fordítás pedig valószínűleg az iskolai megbeszélés nyomán készült, még pedig a Bartal-Malmosi kiadása és Jánosi jegyzeteinek lelkiismeretes, legtöbbször szóról-szóra való felhasználásával.

A fordításhoz kevés szavam van. Ismerjük már D. urat ama dicséretes oldaláról, hogy iskolamesteri munkáját meg is szokta örökíteni, s ennek eredményei voltak tőle eddigelé: Vergilius-fordításai (1., 2. és 6. én.), a melyeket Némethy és Pruzsinszky méltattak e folyóiratban, és a Plautus Három ezüst pénzé-nek nyelvünkre való áttöltetése. Magam is ezt az irányt szolgálom, mert az a meggyőződése, hogy csakis a szorgalmas jegyzet-készítés és alapos fordítgatás óvja meg a tanítót a tudós kalandozásoktól s tartja folyton együttes munkában tanítványai. Így kerülheti el a tanító legkönnyebben a tudakosság veszélyeit, mert sohasem tévesztheti szem elől az igazi czélt: a classicusok tartalmi és alaki megértését; csak így hatolhat bele mélyen és tartósan a class. íróknak

szellemébe, mikor t. i. nem a class. *íróról* beszél, hanem az *író*t beszélteti a maga remek alkotásában. — D. úrnak fordítása, mint iskolaias fordítás, megüti a mértéket és a Vajdafi (Vojdisek) v. Kapossy fordításának nem áll mögötte; ugyanis nem zamatoskodik a túlon túl, hogy szinte keresni kelljen a latin és magyar szövegnek egymáshoz való viszonyát, hanem a szerző álláspontjáról igen érthető szolgáltsággal, *verbum verbo reddens fidus interpretes*-ként lehetőleg a latin szöveghez alkalmazkodik. Épen azért dolgozata nem is tarthat számot a műfordítás nevére, minő a Kazinczyé (1836., a régiektől: Décsy Jánostól 1596. és Szent-Györgyi Gellértől 1811. szerzetteket nem ismerem), kinél — mint Váczy mondja (Képes irodortört. 22. füz. 166. l.) — először jut irodalmunkban mesteri kifejezésre Sallustiusnak archaismusokkal teljes és mégis eleven festőisége mind a hangban, mind a mondatszerkesztésben, mind az egyes szavakban és szóárnyalatokban; bár igaza van Beöthynek, midőn kellő határon túlmenő merészségnek minősíti a K. eljárását, minthogy az eredetinek még hanglejtését is iparkodott utánozni. Azonban ez a véleményem D. úrnak iskolaias fordítására nézve nem akar leszólás lenni; de azt hiszem, helyes mértékül szolgálhat dolgozatának megítéléséhez. Félreértést nem igen találtam benne, legfőlebb a következőkre figyelmeztethetem: a 30. fejez. végén a sestertius-számítás helytelen; a 37. fejez. a «*facile*» fordítása elmaradt, pedig Jánosi (34. l.) kiemeli; a 40. f. «nem volt alkalmatlan tervéhez» kifejezése helytelen és zökögös (Jánosi 37. l.: nem ellenezte a tervet); az 51. f. (37. l.) az «in M. Tullio» = az ő consulsága alatt (l. Jánosi 47. l.). De annál több magyarosság elleni dolgot olvastam nála, a melyeket különösen tőle nem vártam. Így: ő, ők sokszor alanyul, az őt, azt, azokat fölösen teszi ki tárgyas ragozású ige mellett, úgy, mint, ki, mely, mi latinosan, hát (sokszor idomtalanul), által, helytelenül, de (hanem helyett tagadás után), fogatás, képes, belát, nélkülöz, közepette (nek nélkül), időbeli egyenetlenség, szorongattatva, miután (okadólag), eszközöl (tesz, okoz h.), kiket mivel — kiket ha (latinos), tilt maradni, elhatároz vmit tenni v. remél nyerni, v. látszik tenni, fölött (németesen), hoz-visz fölcserélése, igazságszolgáltatási utak s hasonló, gyakorol (hatást), eltekintve vmitől, kilátás, beszédet tart, ván-vén hátul, menhely, súlyt fektet, elhanyagoltatás, érdem vmi körül, oh hadvezér (megszólításban esetlen óbégatás), szenv. alak sokszor, egyeztetés (34. l.: legnagyobb részők lekötelezettjei valának), megszólítás hátra vetve, stb., stb. Ámde mindezeknek nem tulajdonítanék nagy fontosságot, ha olyan szörendeket nem tapasztaltam volna fordításában, a melyeket semmi szín alatt sem szabad megrovás nélkül hagynunk; mert nyelvünk szellemét veszélyeztetnők, ha nem-magyar ajkú társainknak stilusában rá nem mutatnánk ebbeli fogyatkozásaikra. Ilyen az igekötőknek folytonos (főleg német-

ajkuaknál szokásos) hátravetése minden kis hangsúly után, valamint az igéknek a mondat végére való helyezése, holott ez nagyon latinos ízt ad írásunknak. Pl. ily szörnyűséges mondatok olvashatók nála (24. l.): «Ezen barátaiban s czimboráiban bizakodva *Catilina*, s egyszersmind, mivel az eladósodás mindenfelé igen nagy vala, s mivel Sulla volt katonáinak legnagyobb része, szerzeményével kevésbé takarékosan bányán, visszaemlékezve a hajdani zsákmányolásra és győzelemre polgárháborút kívánt, *az állam felforgatását elhatározta.*» Silyen akárhány van! Pedig tudvalevő, hogy efféle mondatalkotást még Eötvös J. és Kölcsey stílusában is megróvunk. Mondhatom, a szőrendi botlások legkirívóbb hibái a szóban levő fordításnak; azért legjobb volna, ha D. úr többszörönként felülvizsgáltatná írásait valamelyik törzsökös magyar társával.

Azonban a fordítás elé bocsátott hosszú bevezetésnek tartalma szinte érthetetlen. Ugyan mi szükség volt reá? Vajjon minő természetes kapcsolatba hozható az ember művelődésének multja a *Catil.* összeesküvésével? Általában hogy értsük az emberiség fokozatos fejlődését, a melyet Herder és Lessing vittek a túlságba; mikor épen a népek történelme az, a mi sok esetben világos czáfolata lehet az említett törvényszerűségnek? Vajjon nem rohant-e Róma fokozatosan a lejtőn lefelé? Vagy talán a *Catil.* tettei és kora nem visszaesés-e a tökéletesedés pályáján? Hát a mit az ember szépet, jót alkotott: fenmarad-e s győzedelmeskedik-e mindig? Vajjon a Cicero tervei s jóra irányuló törekvései diadalmaskodtak-e? A *class. stílus* mestere nem csapta volna-e össze kezét a latin nyelv hanyatlásának láttára csak néhány évtized mulva is halála után, hahogy feltámad vala?! Mondhatom, rendkívül veszélyes talajra lépett D. úr, a midőn szinte Ádám-Evától kezdte a dolgok feszegetését s jó nagyokat ugorva, egyszerre Róma nagy századainak ecsetelésére vállalkozott, a hol természetesen a nagy fény mellett a sötét oldalak is oly szembeötlők! Azt még érteném, ha Sallustiusról v. általában a rómaiak történetírásáról hallanánk holmi okos dolgokat a szerzőtől, vagy ha Sallustius isk. tárgyalásának módszerével számolt volna be, vagy különösen ha az ókori társadalmi mozgalmakról s szorosabban a római államnak agrarius-politikai v. egyéb socialis zavarairól értekezik vala, a melyeknek orvoslása a Gracchusok óta a legutóbbi sicíliai lázadásig és a Crispinek reform-törekvéseiig már annyi elmét kifárasztott. De hogy az emberiség testi-lelki fejlődésének mi köze a *Catil.*-féle mozgalomhoz: annak képzelt tehetséggel se birom urát adni. Egyszóval erőltetett, valóságos *ab ovo Leda*-féle bevezetés az egész elüljáró beszéd melynek észszerű czélját nagyon bajos felfogni. De a mi az egészben a legérdekesebb: a szerző az alázatos hívőnek álláspontját egyesíti avval a lappangó evolutionalismussal, mely a Hückel E. művéből (*Anthropogenie*) ragadt az epigonokra. Szerzőnk azonfölül a ki nem

forrott v. meghaladott állításoknak egész tömegét hordja fel csak amúgy odavetőleg, deákjainak akaratlan megmételtyezésére. Mert igazán sajnálkoznom kellett azon a fiatalságon, mely az elméleteknek akkora halmazát volt kénytelen a Catil. összeesküvésének megérthetése végett magába színi; főkép mikor azt tapasztaltam, hogy a téves állításoknak egész sokadalmát zúdította nyakukba különben jóakarató s keresztény gondolkozású tanítójok.

34. Fekete István Fidél: A görögök zenéjéről. (Lévai kegyesr. főgymn. 47 l.) — A címbeli értekezés külön füzetben is megjelent (1. a Budap. Hirlap jelentését 1894. jan. 15. sz.), a «Szépirodalmi Kert» cz. heti folyóirat pedig mutatóványokat közölt belőle (1893., 29. s. köv. sz.). Úgy tudom, hogy irodalmunkban még nem értekeztek a görög zenéről, s így kétszeres érdeklődéssel vettem kezembe a szerző dolgozatát, hogy részint a Freund Trienniumából (5. kötet.) nyert ismereteimet, részint Müller Handbuchjában (2. köt.) Gleditschnek tollából kelt sommás összefoglalást egybevessem véle, bár az utóbbit F. úr nem használta, míg amazt annál erősebben. Megvallom, többszöri olvasás után nem a legjobb képet nyertem a cikkirónak képzettségéről és szorgalmáról; bátor, mint az értesítő (85. l.) mondja, F. úr rendes zeneművelő. Forrásokul főlemlíti ugyan dolgozata végén egy csomó könyvet, de nyilván édeskevés köze lehetett hozzájuk munkálata közben, hanem talán érdekesség szempontjából sorolta fel őket. Svobodának «Musik-geschichte» cz. legújabb művét pedig szinte bajos felfognom, miként használhatta, mert akkor máskép kell vala dolgozatának a kohóból kikerülnie; — nem is feszegetve azt a körülményt, hogy a nevezett nagy műnek prospectusát tudomásom szerint 1893. okt. hóban küldözték szét, bár szívesen megvallom, hogy a könyv bevezetése maga 1892. aug. hóról van keltezve. — Én eddigelé a trienniumbeli könyvet tartom a könnyen megközelíthető összefoglalások közül legjobbnak, a mely szerintem nagy műveket pótol. Helyeslem tehát, hogy F. úr is ezt használta; csak abban hibáztatom, hogy nem jól kivonatolta. Ugyanis Freundnél minden oly tüzetes és mégis érthető, beható, de világos, pontos és kiesinyes, mindamellett könnyed. Például hozom fel az Ambros-féle felosztást a görög zene történelmében: mily alapos és világos jellemzést olvashatni Freundben a fejlődés egyes korszakairól Ambros nyomán; ellenben a szerző mily elszórtan és bizonytalanul adja tudunkra elaprózott állításait! Azonkívül Freund szól a zenetudományról (harmoniké), az aöl és ion dallamok mibenlétéről, külön fejezetben tárgyalja a görög zene-elmélet ókori íróit, végül a görög hangjegyzírásról is szépen beszámol, sőt a görög zenei compositiók maradványait (négyet) is ösmerteti, valamint izelítőül mutatóványokat is közöl modern átírás-

ban a görög dallamokból, a melyek tapasztalásom szerint nem valami szépek s tudtommal nem igen tetszenek a mai zenetudóknak sem (Mahaffy, Ó-görög élet 43. l. és Ábrányi a Pallas lexikonában; l. különben a Harrachnak közlönyünkben is ösmertetett «Arion» cz. könyvében a Pindarosnak egyik pythiai ódáját, a chrysea phorminxot, melyet 1894. márcz. 7-én adott elő a budapesti zeneakadémia, egyik karénekes estéjén). Magától érthető, hogy Freund a Rajner főherczeg papyrusai közül az Euripidés Orestéséhez való partitúrát (v. ö. a Pester Lloyd 1894. febr. 20. tárczáját s a Budapesti Szemle 1894. ápr. füz. 20. s köv. ll. a Goldziher ismertetését; különben Weszely Károly fel is dolgozta ezt az Augustus-idejebeli papyrust, l. K. W.: Papyrusfragment des Chorgesanges von Euripides' Orest, mit Partitur, gedruckt im 5. Bände der Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainers, Wien 1892.) még nem közölhette, sem a delphoibeli Apollón-hymnust (két tábla, egyik ép, s olvashatók rajta mind a szöveg, mind a hangjegyek a Kr. e. II. századból, v. ö. Budapesti Hirl. 1893. nov. 10. és 16. sz., Berliner Phil. Wochensch. 1894. 10. füz. hátul; e hangjegyeket Reinach modern átírással kidolgozta, s ennek alapján adta elő a hymnust egy négyes férfiúkar Athénben a görög királyi család s az összes diplomatia jelenlétében: Egyetértés 1894. ápr. 2.) nem vehette föl tárgyalásába; ámde felhasználta a nagy zenetudósoknak (Westphal stb.) könyveit, úgyhogy bizvást ezeknek talpraesett összefoglalásaul tekinthetjük a nála található kimerítő értekezést. Ellenben szerzőnk az imént említett dolgokról egyáltalán nem szól; azért cikkelye a befejezetlenség és elnagyoltság hatását teszi az olvasóra. Keresem továbbá dolgozatában a népszerűséget a tanulók v. olvasói miatt, de nem találom; ilyen népszerű s illusztrált értekezés olvasható a gör. zenéről pl. a köv. nagy munkában: «Illustrirte Musikgeschichte . . . » Naumann Emil drezdai professzortól (Berlin-Stuttgart, 1885.). Egyedül abban a tekintetben méltányolhatom igyekezetét, hogy a görög hangszerek közül többet bemutatván, a szemléltetést elősegítette, bár itt is nagyobb választékot és utánjárást vártam tőle. Egyben e helyütt főlemlítem, mint curiosumot, hogy Howard angol (műve: The *Autlōs* or Tibia, Boston 1893.) maga elkészítette a régiek hangszereit. — Továbbá a szerző még hazai két rhythmikusunknak (Thewrewk, Négyesy) fejtegetéseit sem használta fel; azért felfogása és nyilatkozatai lépten-nyomon az avatatlanság és határozatlanság bélyegét viselik magukon. Nyelvezetében is igen kezdetleges, darabos és szintelen, tele pontatlanságokkal; philologiai v. más tekintetben kifogásolható adatainak pedig se szere se száma. Különben legegyszerűbb, ha valaki a szerzőnek dolgozata mellett a Freund könyvét olvassa: egyszerre meglátja a gyarlóságokat frónknál, a melyek épen ezen szempontból hanyag voltáról is tanuskodnak. Hisz' még azok

a dolgok is, a melyek mindenkinek a száján forognak: a görögök zenei nevelése (v. ö. a Browning-Kármán munkácskáját), a zene történelme a görögöknél (mythikus zenészek, továbbá Terpan-dros, Olympos, Thalétas stb.), a gör. lantos költés, zenés ünnepek stb. — oly nehézkesek és bágyadtak a szerző előadásában, hogy méltán kételkedhetik benne az olvasó, vajjon e dolgozat részesült-e több gondozásban egyszeri gyors fogalmazásnál.

Hogy azonban ne csak állítsak, hanem bizonyítsak is, megteszem a zenei részre vonatkozó megjegyzéseimet, a melyeket egy, a zenében kiválóan jártas rendtársammal beszéltem meg (a ki egyúttal class.-philologus), s így az ő útbaigazításainak alapján biztosíthatom e közlőny olvasóit, hogy kifogásaim nem légből kapottak.

Elsőben is megjegyzem, hogy a szerzőnek hibái részint abból eredtek, hogy a Freund Trienniumát használva, a német szöveget nem értette, részint hogy a zenében járatlan, részint együtt mind a kettőből.

A zenében való járatlanságáról tanuskodik ez az állítás (11. l.): «Terpan-dros a tetrachordot átváltoztatta heptachorddó, a mi által fölfedezte az oktávot; ő ugyanis két tetrachordot tett össze, de nem minden szabály nélkül.» Erre nézve tudnivaló, hogy két hang (húr) sohasem ad oktávot, hacsak a Terpan-drosról írt cikkelyben (Freundnél) említett «szabályt» figyelembe nem vesszük. Ott ugyanis az áll, hogy Terpan-dros a második tetrachord harmadik, ill. az egész skála hetedik hangját, mint előtte lényegtelen, elhagyta; e szerint a heptachord skálája dór hangnemben: e, f, g, a, h, c, —, e || phryg hgnben: d, e, f, g, a, h, — d || lyd hgnben: c, d, e, f, g, a, —, c. Úgy látszik, a szerző előtt is derengett homályosan valami erről a szabályról, mert a 13. l. már így beszél: «De ezen időben már a hiányzó hűrt helyettesítették s így oktachord lett.» — 12. l.: két dór, két phryg, két lyd skála összekapcsolása álta létrejött a hasonnevű, t. i. dór, phryg, lyd — csak-hogy nem oktáv, mint a szerző írja, hanem skála; mert oktáv = C—c, D—d, E—e, vagyis hangköz. — Az enharmonikus hangnemet (12. l.) máskép definiálja s máskép írja le a példában; mert a meghatározás szerint az enharmonikus tetrachord skálának képlete ez: e $\frac{1}{4}$ (= hangköz) X f $\frac{3}{4}$ fis $1\frac{1}{2}$ a; a példa szerint pedig ez: e $\frac{1}{4}$ X f $\frac{1}{4}$ f 2 a. — 13. l.: «Az $\frac{1}{4}$ hangnál még rövidebb hangot is használtak.» A szerző bizonyosan ismeri az $\frac{1}{4}$ hangjegyet (♯), melyet mindenesetre rövidebb ideig kell kitartani, mint a fél = $\frac{2}{4}$ -es (♮) hangjegyet; csak-hogy itt nem a hang hosszúságáról, hanem a hangközről van szó, s azt akarja mondani, hogy míg a mi civilizált fülünk csak félhangokat tud megkülönböztetni, addig a régiek ezeknél egymáshoz közelebb eső hangokat = kisebb közöket, $\frac{1}{4}$, sőt állítólag $\frac{1}{8}$ hangközöket is észrevettek. Freund ezt elég világossá teszi. Értetetlen állítás (13. l.): «Szerepelt a negyed és ötöd hangköz.» De

hol? a skálában? ott eo ipso megvan a secund, terz, quart, quint, sext, oktáv, ill. az oktachordon: sext, septim, oktáv hangköz. Freund azt mondja, hogy az oktáva után a legegyszerűbb összhangok (t. i. a quart és quint) uralkodtak — a *régi compositiókban*. Végül a 13. l. alján ez áll: «Némelyekben egy-egy zenei gondolat, eszme»; — hát a többiekben (a némelyekben kívül) mi volt feldolgozva? — 14. l. helytelen beszéd: «A fuvola hangját jellemző czifrázat» (kissé jobban beszél már a 31. l. utolsó előtti kikezdésében); mert a fuvola hangját jellemző czifrázat körülbelül annyi, mint a hegedű hangját jellemző futamok. Nem ezt mondja Freund, hanem azt, hogy a fuvalán kifújható hangok sokasága alkalmat nyújt a czifrázatra; fújhatja pl. az *a* hangot, míg csak szűszszal győzi: nem fogja azt semmi czifrázat jellemezni! A különféle futamok, trillák, cadenceok csak a fuvola sokhangúsága miatt lehetségesek; de éppen ezek sértették, még pedig azért bántották a görögök izlését, mert nem illettek a komoly hymnuszokhoz. — Helytelen továbbá zenei szempontból a 17. lapon tett ama megjegyzés, miszerint a $\frac{7}{4}$ tak-tus ma már nem szerepel; mert gyorsasága szédítő és kábító, mint a dervis-tánczé (nb. tapasztalásom szerint nem is minden dervis-táncz gyors és nem is a gyorsaság miatt szédítő). Tekintsünk csak bele a köv.: «Alla Trinita Beata, chant d'Eglise du XVI-e Siècle» cz. chorálba, mely $\frac{3}{4}$ -es ütemben van írva ezen megjegyzés kíséretében: *lento*; biz' ez oly lassan, szinte szuszogva kell játszani, hogy a szerző akár el is alhatnék mellette; míg $\frac{3}{4}$ -es ütemben van írva pl. a gyorspolka, a magyar csárdásnak pedig mind a lassúja, mind a frisse $\frac{3}{4}$ -es taktusban. — Nunc venio ad fortissimum. Tudnivaló, hogy a «sarkophag» szónak ered. jelentése: húsevő, azután olyan fajta koporsó, melyben a holttest gyors feloszlásnak indul, végre koporsó, síremlék (*σαρκοφάγος* 2. és főnévül *ῥή*, t. i. *χιθωρός* v. *σορός*). Olvassa már most valaki a 31. l. ezt: «kettős fuvalát fúvó sarkophag» s vesse össze a sarkophag szóhoz fűződő képzetével: nem fog-e nevetésre fakadni? Mert van muzsikáló óra, ivó pohár, varró eszköz stb., de fuvalázó antik koporsót aligha láttak Rómában (mert a Vatikánban láthatni) a nem rég ott megfordult magyar professzorok sem. Megnéztem a 17. sz. ábrát, mely a felhozott sarkophagot szemlélteti, s nem birtam rájönni, hogy' lehet egy női alakot sarkophagnak mondani! Bizonyára félreértés lesz a dologban, de F. úrra nézve elég tanulságos és komikus tévedés ez is.

Egyéb hibáit a tér szűke miatt immár nem sorolhatom fel, azért összefoglalom véleményemet.

Jó lenne, ha F. úr utánok járna tévedéseinek: a Freund könyve jó útbaigazítója lehet. De ne restelje a fáradságot, hanem búvároljon át egyéb nagy könyveket is; egyes dolgokban a Pallas-lexikon is jó kidolgozásokat nyújtott már. Vagyis okuljon minden jó könyvből, mely szak-

jára vonatkozik, s többé nem fog legalább nagy dolgokban tévedni. Jelen alakjában értekezését nem tartom sikerültnek.

BÓDISS JUSZTIN.

35. Binder Jenő: Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik. (Brassói áll. főrealisk. 3—40. l.) — E kiváló figyelemre méltó értekezés azokat a Mátyás király nevéhez fűződő adomaszerű történetkéket, 'trufákat' tárgyalja, melyek egy része már Székely István krónikájának (innen veszi szerzőnk a *trufa* alakot, melyet 'tréfás elbeszélés' értelmében a francia *facétie*, *bon tour* vagy az angol *jest* fogalmának kifejezésére óhajt feleleveníteni) és Heltai Gáspár hasonló művének ily tárgyú feljegyzései előtt élhetett a magyar nép ajkán, más része azóta került forgalomba s öltött irodalmi alakot. E tréfás történetekről sokan, legújabbán Jókai Mór is (*Osztrák-magyar monarchia* I, 333.), abban a véleményben voltak, hogy mindannyian az eredetiség jellegét viselik magukon. Pedig az irodalomtörténeti kutatás már többjüknek idegen eredetét mutatta ki. Imre Lajos (1886) behatóan foglalkozott a czinkotai kántorról szóló adomának német és angol változataival s hasonló irányú tanulmányok e *Közlönyben* is láttak napvilágot (Baráth Ferencz-é XIII, 472 és Bognár Teofil-é XVI, 739.). A fenti értekezés írója már most valóban tudományos apparatussal, széleskörű olvasottsággal, éles ítéllettel és dicséretre méltó óvatossággal tárgyalja e kérdést és meggyőzően kimutatja, hogy népünk «mint legtöbb meséjét, úgy igen sokat e trufák közül is abból a hullámmzó meseáradatból merít, mely egyes esetekben tán más kiinduló pontokról, de legtöbbször az árja népek őshazájában eredve, a századok hosszú folyamán át egész Európán át végig hömpölygött». Az egyes történetek *közvetlen forrását* ugyan egy esetben sem mutatja ki szerzőnk — helyesen azt tartván, hogy «a népmesék fluctuáló természeténél fogva általában óvakodni kell e téren elhamarkodott ítéletektől», — de az egyezések, a rokonság és az elérhető végső források kimutatása már magában véve is érdekes és becses eredmény. Kétségbevonhatatlan adatokkal megvilágosítva látjuk itt a népszellem amaz eljárását, mely nagyobb mértékben a régi hősmonda körében nyilvánul, hogy a legkülönbébb eredetű eseményeket és vonásokat egy-egy kedvelt hősének személyéhez fűzi s így egyrészt megeleveníti s közelebb hozza a nagy alakot, másrészt új fényt derít népszerű nevével ama különben tán érdektelen hagyományokra is.

Binder a Mátyás királyról szóló trufák közül hétnek kutatja rokonait a különféle irodalmakban. A *Mátyás király lustái*-ról szólva megtalálja a lustaságban nyilatkozó humor feltüntetését persa történetekben és görög facetiákban, a lustáknak versenyét és ennek végében a leglustábbnak kitüntetését keleti mesékben, majd a középkor moralisáló irataiban és XVI-XVII. századi német íróknál. A *Róka fogta esuka, csuka fogta róka*,

varga fogta mind a kettő történetének eredetét Ázsiában keresi; az európai irodalomban először a XIV. században lép fel Sacchetti novellái között (v. ö. Közl. XVI, 740) s innen kezdve elég gyakran találkozunk változataival. A *Különös megajándékoztatás* legrégebb variánsai a XIV. századból valók, egyik ugyancsak Sacchetti egy novellája (Közl. XVI, 744), a másik egy latin változat, mely majd *Rapularius*, majd *Raparius* czimen több kéziratban maradt ránk. Az *Egyszer volt Budán kutyavásár* címűhöz hasonló mesék előfordulnak más népeknél is: szerzőnk egy német és két bretagnei változatát ismeri. *Mátyás király aranygyapjas báránya* keleti eredetű történet, a XIII. századtól kezdve Európában is többször megjelenik irodalmi formában (Gesta Romanorum, Straparola, Wendunmuth). A *Mátyás és a velencei követekről* való elbeszéléssel majdnem azonos történeteket mondanak el régi írók III. Frigyes és Miksa császárokról is. Végül a kulcsnyílason át borsószemeket dobáló 'tudós' történetét tárgyalja, a mely irodalmunkban csak Gyulai Pálnak *A tudós* cz. költői feldolgozásában ismeretes. E költemény keletkezését illetőleg, — ép Binder értekezéséről beszélgetve — még azt a felvilágosítást kaptam magától Gyulai Páltól, hogy ő azt 1846-ban, kolozsvári theologus korában írta Gáspár János Magyar Olvasókönyve számára (a II. részben jelent meg). Az e könyvbe szánt költemények közül, úgymond, néhányat német minták után írt vagy dolgozott át, a *Tudósnak* tárgyát azonban maga Gáspár ajánlotta neki; még pedig már Gáspár is Mátyás király személyéhez kapcsolta ez eseményt. — Binder e történetnek két német variánsát ismeri: az egyik Lauremberg facetia-gyűjteményében, a másik Hebel ismeretes *Schatzkästlein*-jében fordul elő (*Brotlose Kunst*, cz. a.; megjegyzem, hogy Hebel e kis elmélkedésének forrásairól szól Keller, *Zeitschr. f. d. deutschen Unterr.* V, 234., csakhogy, úgy látszik, ép a minket érdeklő részlet eredetére ez által nem derül világosság).

Szerzőnknek őszinte elismeréssel adózunk becses kutatásaiért és érdeklődéssel várjuk az e körbe tartozó egyéb tárgyakra (köztük a czinkotai kántor történetére) vonatkozó fejtegetéseit.

PETZ GEDEON.

36. Czapáry László: Heros Sinensis (Székesfejervári kath. főgymn. 23—43. l.). — Czapáry László, az iskolai drámák szorgalmas bűvára, a cisztercita rend zirczi könyvtára 14 drb. isk. olai drámája közül, melyeket egy mult évi értekezésében (v. ö. Közl. XVII, 311) részletesen méltatott, a legérdekesebbet: a *Heros Sinensist*, rövid bevezetés előrebocsátásával, lenyomatta. A dráma latin címe daczára magyar szövegű s így már ez okból is megérdemelte a kiadást. Keletkezése éve 1763, tehát azon korból való, midőn a jezsuiták iskolai drámái, sokféle okból, magyar nyelvűekké kezdenek válni. Czapáry szerint e dráma tárgya «a gazdag cselekvényű,

fényes kiállítású *Sesostris* című latin iskolai drámával azonos». a m zonyára azt jelenti, hogy csak a mese lényege egy, a részletekben pedig eltérnek egymástól. Mi a Heros Sinensisnek 1763-nál régibb keletű előadását ismerjük (1761 Szakolcza), ugyan más címmel, de ha a *Leangus* személyeit összevetjük a *Heros Sinensis*-ével, minden kétségünk eloszlik. Ime egymás mellett a magyar s a Nemz. Múzeum könyvtárában meglévő program után a latin nyelvű dráma személyzete:

Leangus. Azonban a Sinai birodalomnak kormányosa.

Sivenus (valóban Soevangus), kit Leangus fiának tartottak, Lisingusnak jó barátja.

Lisingus. Tatárország királyának fia, a sinaiaknál rab.

Ulanius. Ugyanannak öcsese, rab.

Mintheus. Fő hadi-vezér, Sivenusnak jó barátja, Ulaniusnak kedves pajtása.

Leangus. Gubernator Imperii Sinensis.

Szeucangus. Filius Imp. Livanii, habitus pro filio Leangi sub nomine Siveni.

Zeilanus. Tartarorum Imperatoris filius, captivus apud Sinenses, amicus Siveni.

Almansor, unus e Ducibus Tartaris, cum Zeilano captivus, clam favens Minto.

Minteus. Mandarinus Militaris, Amicus Siveni, postea deprehenditur filius Leangi.

Teljesen hiányzanak a magyarban: *Zunigus*, *Taicungus* (Nobiles Sinenses); valamint a statisták megjelölése is kimaradt: Mandarinus, Militares, Literarii, Milites, Populus etc. A két dráma szerkezete is eltér egymástól, mert míg a magyarban az 1. és 3-ik végzés 9—9, a 2-ik 8 ki menetelből, addig a latinnak minden actusa 5—5 scenából áll. Nagyon valószínű, hogy a későbbi keletű magyar szöveg ha tán nem is szószerinti fordítása az előbbi latinnak, alig egyéb az után készült átdolgozásnál. A muzeumi program a mese forrását is megjelöli («P. Du Halde S. J. in Fastis Monarchia Sinensis et alii»), a miből kétségtelen, hogy a magyar szöveg szerzője nem írt teljesen eredeti munkát. Meséje különben is olyan cosmopolita jellegű, mint a jezsuita-drámáké rendszeren. Hőse épugy lehetne assyr vagy babyloni, mint sinai: a helyi színezet teljes hiánya okából. «Scena figitur in urbe Singan, Imperatorum sede» — pontos megjelölésnek hangzik, de ez a «Singan» egy holdbéli birodalom székvárosa.

A Heros Sinensis meséje a kicserélt gyermekek ismert történetének egyik változata, érzelmes mellékizzel, mivel a királyi családhoz hű alattvaló inkább a saját gyermekét áldozza föl, csak hogy az élet-halálra keresett csecsemő királyi sarjat a lázadók dühétől megmentse. Leangus a királyi család iránti hűségnek igazán csodálatos hőse, bár az áldozatra készség valódi okát éppen nem értjük meg a drámából. De hát az ilyen

finomságokkal nem igen bibelődik az iskolai dráma, mert az előre kiczirkalmazott meseszerint úgy is jó vége lesz mindennek: a hősnak áldozatul oda dobott fiát titkon fölnevelik s midőn az igazi királyi sarj története titkának hét pecsétet zára fölpattna, az apát is megtudják vigasztalni régen halottnak hitt gyermeke bemutatásával. Arra a drámaíró nem gondol, hogy Soevangus-Sivenus Mintheus-Sivenussal a származás titka révén összeütközésbe jöjjön s legalább erre a külsőségre alapítsa meséje bonyodalma — nála csak rövid ideig tartó félreértés van csupán, mely megbontja ugyan az utolsó „végzés” unalmasságát, de nem egyébért, mint hogy a hullámfodrocskák elsimuljanak s a barátság meg a hősiség érzékeny diadalt üljenek.

Czapáry jól jegyzi meg, hogy a Heros Sinensis «a magyar nyelvű iskola-drámák közül szerkezeti ügyességben éppen nem kimagasló darabunk, *némi nyelvtényei és régi volta miatt* azonban megérdemli, hogy a kiadással az esetleges elkallódástól mogóvassék». Szerintünk még morálja és kortörténeti érdekessége miatt is megérdemli a közzétételt és kíváncsatos, hogy a kiadó példája minél számosabb követőkre találjon.

BAYER JÓZSEF.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1894 december 5-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Reményi Ede*: Theokritos IV. idyllje.

2. *Maurer Mihály*: Goethe «Reineke Fuchs»-a magyarul (részletek az I. és VII. énekből; bemutatta Petz Gedeon).

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Petz Gedeon másodtitkár. Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok; Badics Ferencz, Bayer József, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Némethy Géza, Pozder Károly, Reményi Ede és Vári Rezső választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt:

1. Az 1894 nov. 7-én tartott választm. ülés jegyzőkönyve felolvasatik és hitelesítettik.

2. Cserhalmi Samu pénztárnok előterjeszti havi kimutatását, mely szerint a Társaság *bevételei* 1894 decz. 4-ig 3969 frt 17 krt, *kiadásai* 3641 frt 32 krt tettek; a pénztárkészlet 327 frt 85 kr. Tudomásul szolgál.

3. Petz Gedeon másodtitkár az alapszabályok módosítása ügyében kiküldött bizottság megbízásából előterjeszti e bizottság munkálatát. A választmány a tervezetet pontonként tárgyalván, azt némi módosításokkal elfogadta s a közgyűlés elé terjeszti.

4. Több választmányi tag a társaság folyóiratára vonatkozó következő indítványokat terjeszti a választmány elé: *a)* legyen a Közlönyben — egyéb hazai folyóiratok (Magyar Nyelvőr, Magyar Pædagogia, Természetud. Közl.) mintájára — egy rovat, a melyben a tagok részéről beküldött, a philologiai tudományok köréből vett *kérdések* és a reájuk adott *feleletek* közöltessenek; *b)* a *Könyvészet* rovata terjedjen ki a külföldi irodalom nevezetesebb jelenségeire is; *c)* szólíttassanak fel a nevesebb külföldi kiadók a náluk megjelenő philologiai művek beküldésére s esetleg kiadványaiknak a Közlönyhöz csatolandó mellékletekben való hirdetésére. — A választmány mind a három indítványt elfogadja.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Körner Zrinyi-drámájával az utolsó években, főleg a költő születésének százados évfordulója (1891. szept. 23.) alkalmából, sokat foglalkoztak Németországban. Stern Adolf kiadásáról megemlékeztünk e *Közlönyben* is (XVII, 363.). Bischoff H. a dráma forrásait kutatta (*Th. Körners „Zrinyi“ nebst einer allgem. Übersicht über Körner als Dramatiker*; Lipcse, 90 l.). Ilyenekül említi Ortelius és Badena jelentéseit, továbbá Hormayr Zrinyi-életrajzát. A tárgyak előbbi feldolgozásai (így a Pyrker László-é, 1810.) is voltak rá hatással. — Legújabbban Evers M. a *Zeitschr. f. d. deutschen Unterricht* 1895-ki évf. 1. füzetében (IX, 48. s k. l.) iskolai olvasmányul is ajánlja e drámát. Az *Ober-Tertia* tanulói (átlag 14 éves fiúk) szerint még nem bírnak kellő érettséggel oly drámának felfogására és átértésére, mint Schiller *Tell*-je. E fokon oly drámák olvasását tartja kívánatosnak, a melyeknek tárgya, cselekvénye, eszmei tartalma a tanulóra nézve érthető, érdekes, sőt lelkesítő is, s a melyeknek formája a mellett eléggé egyszerű. E körülményeknek Uhland „Herzog Ernst“-je és Körner Zrinyi-drámája felelnek meg első sorban. Ezek, úgymond, a hűség és hazaszeretet dicsőítésében valóságos Énekek énekei. Melléjük sorakoznék Herder *Cid*-je, a mivel érdekes párhuzamokra is nyílnék alkalom: mind a Körner műve, mind a Herderé a kereszténység és iszlám közti nagyszerű kulturharcznak adja képét. — Ránk nézve érdekes, hogy a német ifjúság hazaszeretetét egyebek közt *magyar* tárgyú dráma olvasásával is akarják ébresztgetni, bár különben egy aesthetikai szempontból fogyatékos műnek iskolai tárgyalását nem tarthatjuk helyesnek. P.

— A személynevekről a *Zeitschr. f. den deutschen Unterricht* utolsó köteteiben több érdekes közlemény jelent meg. Feist Zs. e folyóirat VI. k. 544. s k. lapjain arra figyelmeztetett, hogy a német hősmonda főszemélyeinek nevei előbb mint személynevek, majd mint családnevek közkedveltségben állottak s míg pl. az udvari epos virágkorában gyakran előforduló idegen eredetű nevek alig hagytak valami nyomokat, addig a régi hősmonda nevei részben mint keresztnevek, részben mint családnevek (pl. Amelung, Dietrich, Dittmar = Dietmar, Eckart, Günther = Gunther, Hagen, Hildebrand, Rother, Rückert = Rüdiger, Walthier) egész a legújabb időkig fenmaradtak. — Különösen a keresztnevekkel foglalkoztak Steinhäusen (u. o. VII. k., 616. l.), Mackel (VIII, 483.) és Stehle (IX, 68.).

E cikkekből kitűnik, hogy Németországban egész a XII. századig túlnyomó számban germán eredetű neveket használtak; 1100-ig a papok és szerzetesek egy része is ily ó-német keresztnévet viselt. E század végétől vagy a XIII. század elejétől fogva azonban az egyházi szellem föllendülésével bibliai és egyéb keresztyén egyházi nevek is kapnak lábra. Első sorban — valószínűleg Keresztelő János és János evangalista kiváló szereplésénél fogva — a *Johannes* név terjed el; a XIII. századtól egész a XVIII. századig ez volt Németországban a legkedveltebb név: számos német város névjegyzékéből kitűnik, hogy a polgárok $\frac{1}{4}$ -ed része, néhol $\frac{1}{3}$ -ad része viselte e keresztnévet; hasonló az arány az egyetemi hallgatók névsoraiban is (a giesseni egyetemen pl. 1650-ben 152 deák közt 55 János-t találunk; 1651-ben 128 között 38-at; 1656-ban 88 : 35; 1659-ben 109 : 48; 1661-ben 87 : 47.). Nagy kedveltségre tett szert Európa egyéb országaiban is: az angol *John*, hollandi *Jan*, franczia *Jean* (bécsiesen *Schani*), spanyol *Juan*, orosz *Ivan* bizonyosságot tehetnek róla. E népszerűség azonban végzetessé válik: a név mindinkább vulgarissá lesz, mintegy köznévvül használják (a *Hans* gyakran csak 'férfi személy' értelmében, v. ö. *Prahlhans*, *Schmalhans*, *Faselhans* stb.) s a XIX. század elejétől kezdve ismét ritkább használatú. — Most ismét az idegen eredetű és hangzású nevek kedveltek; Németországban, az újabb nemzeti irányú áramlattal összefüggésben, a régi germán neveket is kapják föl.

P.

KÖNYVÉSZET.

Emerson Ralph Waldo. Az emberi szellem képviselői. A magyar tudományos Akadémia megbízásából fordította Szász Károly. (8-r. XVI. 199 lap.) Budapest, 1894. Akadémia. 1 frt 50 kr.

Holub M. és *Köpesdy* S. Magyar-latin szótár a középiskolák számára. Lényegében változatlan második kiadás. (8-r. 690 lap.) Budapest, 1894. Lauffer Vilmos. 2 frt 40 kr.

— Latin-magyar szótár a középiskolák számára. Harmadik javított és bővített kiadás. (8-r. 628 l.) Budapest, 1895. Lauffer Vilmos. 2 frt 40 kr.

Husza József. A székely ház. Függelék: Az árjak és ugorok érintkezéséről, írta Fiók Károly. 85 szövegábrával. 37 fénynyomatu és 3 színes ábrával. (8-r. VII, 96 l.) Budapest, 1895. 9 frt.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Szarvas* Gábor. XXIII. köt. XII. füz. (1894. decz.). Tartalom: *Szinyei* József, A magy. nyelvbe átvett oláh szavak. — *Albert* János, A magyar nyelv jelene és jövője. — *Szarvas* Gábor, A 'redő' eredete és története. — *Zolnai* Gyula, Unuttei. — *Schmidt* Győző, Wreassdan. — *Komáromy* Lajos, A népiskolai magy. nyelvtanok bírálatához. — Helyreigazítások, magyarázatok. — Tájszótárlozlat. — Népnyelvhatyományok.

Marlowe. Faust. Angolból fordította Londez Elek. (8-r. 96 l.) Arad, 1895. Ifj. Klein Mór. 1 frt.

Récei Viktor. Pannónia ó-kori mythologiai emlékeinek vázlata. (N. 8-r. 114 lap és LX képes tábla.) Esztergom, 1894. Buzárovics Gusztáv. 2 frt 50 kr.

Richter W. dr. A görögök és rómaiak játéka. Fordította Takács

Menyhért dr. 83 kőppel. (8-r. 222 l.) Kassa, 1894. Eggenberger bizománya. 1 frt 20 kr.

Szőke Adolf és *György* Lajos. Præparatio a Bartal-Malmosi-féle latin gyakorlókönyvhöz. Középiskolák I. és II. osztálya számára. (8-r. 76 l.) Budapest, 1894. Eggenberger. 50 kr.

Silberstein (Ötvös) Adolf dr. Dramaturgiai dolgozatok. I. kötet. Társadalmi arcképek. — Magyar esztétika. — Szerelem és vallásosság. (N. 8-r. 183 lap.) Budapest, 1894. «Könyves Kálmán.» 2 frt. Kötve 3 frt.

— Im Strome der Zeit. Ausgewählte Blätter. 4 kötet. (N. 8-r. 205, 238, 241, 212 lap.) Budapest, 1894. U. o. A négy kötet ára füzve 10 frt. Kötve 14 frt.

Tómpa Mihály. Összes költeményei. Rendezték barátai Arany János, Gyulai Pál, Lévy József és Szász Károly. Illusztrált díszkiadás. (4-r. 807 l.) Budapest, 1894. Méhner Vilmos. Díszkötésben 16 frt.

Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából. Huszonöt mellékletbeli s egy szövegközi hasonmással. (4-r. IV, 296 l.) Budapest, 1894. Akadémia. 6 frt.

Philologiai program-értekezések 1893/4.

Balassa József: Az olvasmány szerepe az idegen nyelvek tanításában. (Debreczeni állami főreálisk.)

Bán József: Petőfi hazafias lírája. (Debreczeni algymn.)

Berghoffer József: Contributi allo studio del dialetto Fiumano. (Fiumei áll. főgymn.)

Burányi Gergely: A római polgári perekben való bíraskodás a köztársaság idejében. (Keszthelyi kath. főgymn.)

Cserni Béla: Harmadik látogatás Apulumban. (Gyulafehérvári kath. főgymn.)

Cserny Ernő: Goethe mint regényköltő. (Gyöngyösi kath. főgymn.)
Csomortáni F. Gaudens: Martinovics Ignác és társainak összeesküvése. (Kézdivásárhelyi kath. algymn.)

Erdélyi Károly: Utazás Görögországban. (Temesvári kath. főgymn.)
Ielsmann József: Unser Frauen Wunder. Középkori német szemelvény a kalocsai codexből. (Budapesti VIII. ker. közs. főreálisk.)

Futó Mihály: Jókai Mór ünnepén. (Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn.)

Fülöp Árpád: Egy nagypénteki misztérium. (Ungvári kir. főgymn.)

Gáspár Leo: Nevelés és oktatás a rómaiaknál Cicero és Quintilianus alapján. (Kőszegi kath. algymn.)

Gergye Lénárt: Görögországi tanulmányutam. (Esztergomi kath. főgymn.)

Góbi Imre: Beszéd a Jókai-ünnepen. (Budapesti ág. h. ev. főgymn.)

H. J.: Gryphius András tragoediái. (Rózsashegyi kath. főgymn.)

Hám Sándor: Athen. (Kolozsvári kath. főgymn.)

Hitrich Odón: Megjegyzések Lucianushoz. (Bpesti ág. h. ev. főgymn.)

Hollósi Rupert: Görögországi tanulmányutam. (Soproni kath. főgymn.)

Horváth György: Az újjörög nyelv. (Kecskeméti kath. főgymn.)

Kassai Gusztáv: Παλαιὰ ζητήματα. (Budapesti V. ker. kir. főgymn.)

Keczer Géza: A görögországi tanulmányútról. (Fehértemplomi áll. főgymn.)

Kincs Gyula: A zilahi ev. ref. collegium könyvtárának régi magyar nyomtatványai. (Zilahi ev. ref. főgymn.)

Koltai Virgil: Jókai Mór ötvenéves írói jubileuma alkalmával (Budapesti Róser-féle gymn.)

- Koncz Ákos*: Az egri főegyházmegye két nagy költőjéről. Mindszenty Gedeon és Pájer Antal. (Jászberényi közs. kath. főgymn.)
- Krauze Ervin*: Az istenek és a fatum Vergilius költészetében. (Kassai kath. főgymn.)
- Lázár Béla*: Agis a világirodalomban. (Budapesti VII. ker. áll. főgymn.)
- Ledniczky Ipoly*: Alkibiades és kora. (Bajai kath. főgymn.)
- Maczki Valér*: Adalék a magyar irodalomtörténet elméletéhez. (Egri kath. főgymn.)
- Máthé György*: De carmine LXIV. Catulliano. (Lugosi áll. főgymn.)
- Molnár János*: A német nyelv a gymnasium III. osztályában. (Újvidéki kir. főgymn.)
- Mráz Elek*: Arany János «Tengeri hántás»-a (Rozsnyói ág. h. ev. főgymn.)
- Négy László*: Jókai Mór. (Budapesti kereskedelmi akadémia.)
- Nógrádi Jenő*: Czakó Zsigmond két színműve. (Esztergomi közs. alreálisk.)
- Obelcz József*: Az igeidők és igemódok a latin nyelvben. (Nagykanizsai kath. főgymn.)
- Pápai Károly*: Az ugor típus. (Budapesti VI. ker. áll. reálisk.)
- Péter János*: Az igenevek használata. (Gyulafehérvári kath. főgymn.)
- Petri Mór*: A Két szomszédvárról. (Zilahi ev. ref. főgymn.)
- Fozder Károly*: Intézetünk szoborművei. (Budapesti V. ker. kir. főgymn.)
- Rímeg Ödön*: A rómaiak lantos költészete a legrégibb időktől Horatiusig. (Marosvásárhelyi kath. gym.)
- Ruprecht Alajos*: Szív- és jellemképző vonások Arany Toldijában. (Szatmári kir. főgymn.)
- Schmidt Attila*: Cicero és Horatius. (Nagyszebeni áll. főgymn.)
- Soós József*: Albini Tibullus költészete. (Kecskeméti ev. ref. főgymn.)
- Szabados Ede*: A költészet viszonya a többi művészetekhez. (Szatmári ev. ref. főgymn.)
- Szakai Károly*: A Faust-monda keletkezése s legrégibb prózai feldolgozásai. (Pápai ev. ref. főisk.)
- Szathmáry József*: Kazinczy és a nyelvújítási harc. (Rimaszombati egyes. prot. főgymn.)
- Székelly Salamon*: A középkori francia vígjáték. (Aradi áll. főreálisk.)
- Szöcs Géza*: Bethlen Miklós élete és művei. (Szentesi közs. főgymn.)
- Takáts Sándor*: Pállya István élete. (Budapesti IV. ker. kath. főgymn.)
- Vajda Károly*: Epiktetos kézikönyvecskéje. (Fehértemplomi áll. főgymn.)
- Várdi Károly*: Három hét görög földön. (Szegedi áll. főgymn.)
- Vietorisz József*: Vergilius költeménye az aranykorról. (Nyiregyházi ág. h. ev. főgymn.)
- Vozári Gyula*: Mátyás király a magyar költészetben. (Munkácsi áll. főgymn.)
- Weber István*: Az alsófokú latin nyelvi tanítás methodikájához. (Miskolci kir. algymn.)
- Wolff János*: Ein siebenbürgisch-deutscher Humanist. (Segesvári ág. h. ev. főgymn.)
- x*: Cicero De Imperio Cn. Pompei cz. beszédének phraseológiája. (Zombori áll. főgymn.)
- y*: A római birodalom pénzeiről. (Szabadkai közs. főgymn.)
- Zs.*: Róma forradalmainak általános jellemzése. (Dévai kath. főgymn.)

DE ORIGINE INFINITIVI HISTORICI.

Linguae Latinae praecipua et singularis forma est infinitivus hist., qui iam in antiquis litterarum reliquiis usurpatus paullatim in usum communem transiit atque, imprimis in descriptione celeri, vivida, in narratione rerum gestarum, quae inter se brevi tempore sequuntur, apud rerum scriptores, ut Sallustium, Tacitum, Livium, saepissime invenitur. E linguis cognatis in Lithavica sola nobis occurrit (qua re originem eius ad antiquissimum tempus Indo-germanicum referri difficile existimes), sed notus est in lingua Italica, ut in aliis quoque Latinae filiabus, ubi semper imperfecti, vel perfecti loco, in eisdem constructionibus, easdem partes, atque in Latino, agit, ut (Ital.)

Ed ecco verso noi *venir* per nave

Un vecchio

(Dante, Inf. III.)

Haud aliter in lingua Francogallica, ubi tamen hunc inf. semper cum praepositione *de* coniunctum videmus.

Subjectum sententiae, in qua inf. hist. est, omniaque ei addita, in nominativo casu ponuntur atque verbi finiti loco, quod sententiae deest, ipse infinitivus fungitur praedicati partibus. Sed in ambiguo habetur quomodo sit, ut inf., quem nominis dativum esse recentiores grammatici demonstraverunt, licet in omnibus linguis usitatus *) sit, hanc formam atque constructionem solum in Latino et in Lithavico habeat, et quomodo fungatur partibus verbi finiti, quomodo sit absolutum praedicatum sententiae, cum sit nominis dativus. Quamobrem et propter alias difficultates, si grammaticorum veterum ac recentiorum de origine infinitivi hist. sententias

*) E nominibus huius inf. usitatissimum est nomen historici, sed nonnulli philologi semper aliis nominibus utuntur ut narratorio, absoluto (Wagnerus), adumbrativo (Kuehnerus), schildernde und beschreibende, charakterisierende, graphische, skiographische.

conspexeris, inter tot varias opiniones rem tamen haud probabiliter interpretatam esse videbis.

Antiquissima est et multum tempus viguit sententia *Prisciani*, quæ originem suam ad illam beatam ætatem refert, qua grammatici omnes linguæ formas *ellipsis* interpretabantur. Priscianus igitur infinitivum hist., quippe qui solus prædicati vices obtinere nequeat, nec quæquam conjunctio ejus cum verbo finito inveniatur, per ellipsim explicavit. Ipsius verba: «Itaque apud Græcos quidem pro imperativo ponitur (inf.), apud nos autem pro præterito imperfecto. Et apud illos tamen et apud nos hoc fit per figuram ellipseos, id est defectionis, gaudere enim dicunt pro gaude et subintelligitur jubeo, vel volo, vel opto. Sic ergo et apud nos, cum imperfectum sit dicere cœpi, pro dicebam, scribere cœpi pro scribebam, per ellipsin verbi cœpi solent auctores proferre infinita, ut Terentius in *Andria*:

Ego illud sedulo negare factum¹⁾

deest enim cœpi, negare pro negabam». ²⁾

Quod judicium jam apud *Quintilianum* invenimus, is enim in *Instit. oratt.* §IX, 3, 58 ait: «Quæ per attractionem fiunt figuræ brevitatis novitatisque maxime gratiam petunt; quarum una est ea, cum substractum verbum aliquod satis ex ceteris intelligitur, ut Cælius in *Antonium*:

Stupere gaudio Græcus

simul enim auditur cœpit». —

Plurimos veterum grammaticorum et recentiorum quoque nonnullos Quintiliano Priscianoque consensisse admirabile non est, cum enim infinitivus persæpe cum verbo cœpit vel parat conjungatur, secundum Priscianum nihil impedit, quominus apud infinitivum hist. semper illud cœpit vel parat subintelligatur. Verba cœpit et parat, quæ infinitivo soli adjiciuntur, vel supponuntur, præsertim, quod temporum infinitivi semper præsens habemus in infinitivo hist., *actionis originem significant* et ob eam rem aptissima sunt infinitivo, qui solam actionem nudam indicat. At quoniam alia ratio, cur ea verba infinitivo apponantur, non est, nisi origo actionis, in omnibus locis, ubi sensus totius sententiæ et sic ipsius infinitivi non originem sed alium quendam statum actionis expri-

¹⁾ Ter. Andr. I, 1, 120.

²⁾ Keil. Grammatici Lat. Priscian. l. XVIII. §. 48.

mit, cœpit, vel parat infinitivo subintelligi nullo modo potest. Conspicis exemplis, ubi inf. hist. usurpatur, nemo est, qui neget infinitivum in eis ubique prædicati vices obtinere, nedum cœpit, vel aliud quodvis verbum finitum necessarium sit.

Quibus e causis rejecta Prisciani sententia, quæ minime probabilis et a grammaticis jam dudum refutata est, videamus nunc Wagneri opinionem, qui alio modo interpretatur infinitivum hist. Antiquissimis, inquit Wagnerus, temporibus, verbo nondum per tempora modosque digesto, solo utebantur infinitivo; quæ ratio ut est balbutientis infantiæ, ita hodieque invenitur apud populos quosdam rudes et barbaros; retenta interdum illa quidem etiam a cultioribus populis nec in concitatiores solum, sed etiam in sedata oratione.¹⁾ Ante omnia concedendum est iis temporibus antiquissimis, de quibus Wagnerus verba facit, infinitivum verbi vices non egisse nec verbum, sed nomen fuisse atque ut nominis dativum sententiæ accessisse, quod apud Græcos in Homero optime cognoscitur. Præterea infinitivus hist. *non adeo antiquis temporibus ortus est, ut verbum nondum per tempora modosque dispositum fuisset, nam ut exempla linguarum cognatarum demonstrant, eum in omnibus stirpis Indogermanicæ linguis cognitum non habemus.* Sane vis ad evolendum infinitivum hist. jam in antiqua lingua Indogermanica, jam antiquissimis temporibus exstitit, sed ex ea facultate, licet eam omnes linguae cognatæ hereditate acceperint, *inf. hist. nusquam alibi enatus est, quam in Latino* (Lith.), postquam Latini a stirpe communi et a reliquis cognatis sejuncti erant. Quare inf. hist. in suis vestigiis, vel ut aptius dicam in fundamentis primis nihil aliud est, quam forma quædam communis Indogermanica, quæ tamen in suo progressu et usu Latinorum singularis et propria forma habenda, et quod ad linguas cognatas pertinet, non valde antiqua sit necesse est. — Temporibus præhistoricis, ut Schmaltzius opinatur, in omnibus linguis Italicis pervulgatum et usitatum fuisse hunc infinitivum, nihil est cur credamus.

Melius quicquam protulisse sibi visi sunt Muellerus,²⁾ Holtzius,³⁾ Madvigius, Drægerus,⁴⁾ Mohrius.⁵⁾ Secundum Holtzii

¹⁾ Wagner. De inf. absoluto (Vergilii Opp. Heyne-Wagner. Lipsiæ. 1832. Tom. IV. excursus XXX.).

²⁾ Mueller. De usu atque not. Inf. h. Progr. Celle, 1833. p. 20.

³⁾ Holtze. Synt. prisc. scr. Lat. Lipsiæ, 1861. vol. II. p. 29.

⁴⁾ Dræger. Hist. Synt. 2. Aufl. I. Bd. Leipzig, 1878. p. 203. 309.

⁵⁾ Mohr. De inf. hist. Diss. Halis Sax. 1878. p. 33.

sententiam inf. hist. e celeritate et festinatione ejus, qui res describere velit, explicandus sit; cum enim infinitivus omni definita personarum et numerorum distinctione careat, animo commoto scriptoris in describendis hujusmodi rebus hæc verbi forma aptissima fuisset, utpote quæ nihil nisi actionem redderet, ne temporis quidem significatione indicata, cum hoc in genere semper usurpetur inf. præsentis. Mohrius item animum scriptoris, vel ejus, quem loquentem faciat, eis rebus, quas narret, tantopere permoveri atque quasi auferri putat, ut justæ orationis notionem non habeat. Haud aliter Drægerus. — Sane in infinitivo jam inde a principio fuerunt nonnullæ verbi proprietates, sed licet usus inf. historici secundum verbi naturam optime intelligatur, tamen dubium est in ejus origine vis verbi pro fundamento habenda sit necne, præsertim quod inf., ut esset nomen verbale, et actionem significaret, tamen omnino dativus erat nominis. Sed, prætermissa hac quæstione, animus scriptoris commotus haud satis est ad intelligendum, cur inf. hist. fere ab omnibus scriptoribus usurpetur, nam rebus, celeriter alia aliam sequentibus, animisque permotis figuræ quæ dicuntur lectionis et sententiæ, proferuntur, inf. autem hist. ex alio quodam fonte manare videtur.

Aliam ingressus est viam Reisigius *) qui, in prælectionibus suis de arte grammatica Latinorum, infinitivum hist. e litteris, quibus imperatores exercitus Romani populo vel senatui res gestas enuntiare solebant (Rapport, Meldung) ortum esse verisimile putat: «Es ist wahrscheinlich, dass dieser Stiel ein Rapportstiel gewesen ist, der sich zuerst bei der Armee bildete. In der Eile lässt sich so am leichtesten schreiben.» Nos quoque supra diximus infinitivum hist. vice verbi finiti aptum esse celeri descriptioni, sed tamen Reisigii sententiam, quod is inf. hist. e militaribus renunciationibus in sermonem quotidianum translatum fuisse ait, non accipimus. Quis enim nobis sine dubio demonstrabit, utrum imperatores vel duces in renunciationibus semper hoc dicendi genere usi sint, cum nihil de hac re apud veteres inveniamus. Deinde rectissime jam Jollyus admonuit Reisigii opinionem ideo quoque rejiciendam esse, quod inf. hist. longe antiquior sit renunciationibus imperatorum. Denique e Cæsaris illo *veni vidi vici*, e quo res

*) Reisig. Vorlesungen. ed. 2. a Schmalz et Landgraf. Berolini, 1888. Tom. III. p. 802—6.

gestas ejus intellectas esse nemo unquam est qui neget, renunciationes imperatorum certis formis et præceptis caruisse sequitur, quare Reisigii sententia, etiam si præter linguam litterarum et quotidianam alter qualiscunque sermo militaris fuisset, ne tum quidem probabilis atque accipienda esset.

Haud rectiorem judico sententiam Jollyi,¹⁾ quem postea, secundum meam notitiam, Schmalzius²⁾ secutus est. Jollyus hunc infinitivum in narrationibus «aus der vorwärts strebenden dativischen Kraft des Infinitivs» interpretatus est, non aliter Schmalzius, qui usum inf. hist. e natura infinitivi finalis (h. e. dativi) deducit et ab eo novam actionem, cui subjectum se advertat, significari dicit. — Quæ sententia etsi valde probabilis est, non tamen omnem nobis dubitationem tollit. Postquam infinitivi nominalis natura et vis constituta est, rectissimum quidem putamus usum ejus ex hac primaria præcipuaque natura explicari, sed tunc inf. ut nominis dativus, hujus casus partibus fungatur et adverbii, quo finis determinetur, locum obtineat necesse est; *quod apud historicum nunquam vidimus, nam inf. hist., jam in antiquissimis litterarum reliquiis non conjunctus verbi finiti formis invenitur, et non adverbii finalis loco accessit verbo finito, sed semper solus, a prædicato absolutus loco prædicati usurpatur* ut Q. Claud. Quadrig. Ann. II, 39: comprehensere suos quisque saviare, amplexere. L. Corn. Sisenna, Ann. III, 30: ali saltu ac velocitate certare. Plaut. Amph. I, 1, 75: Imperator uterque — vota suscipere, tum exercitum hortarier; Rud. III, 14: Atque illa nimio jam fieri ferocior. Terent. Andr. I, 1, 35: Quom id mihi placebat, tum uno ore omnes omnia bona dicere et laudare fortunas meas; I, 1, 120: Ego illud sedulo negare factum; Eun. III, 1, 1: Magnas vero agere gratias Thais mihi? — Quibus, ut aliis quoque multis locis, infinitivi semper in *primariis sententiis usurpantur (et in secundariis per analogiam translati sunt)* atque prædicati vices obtinent; quomodo sint enim adverbia sententiæ, cujus prædicatum deest, quæ igitur non est vera sententia, aut quomodo indicent *novam* actionem subjecti, cujus adhuc, sine prædicato, nulla indicata est actio. Quamquam inf. hist. nonnunquam cum verbi finiti formis conjunctus inveni-

¹⁾ Jolly. Gesch. des Inf. München, 1873. p. 181.

²⁾ Schmalz. Lat. Syntax. (Iwan M. Handbuch. Nördlingen, 1885. II. Tom. §. 21. adn. 2.)

tur, non tamen ulla ratione usurpatur ut *dativus finalis*, sed ubique, sive solus, sive cum verbo finito, in primariis sententiis, aut (per analogiam) in secundariis invenitur, jam in antiquissimis reliquiis semper prædicati vices obtinet, quod e vi atque natura dativi explicare non possumus.

Restat adhuc sententia Wackernagelii,*) qui in actis XXXIX. *conventus* philologorum Teutonum hunc infinitivum prope ex eodem fonte ac Jollyus et Schmalzius interpretatur, atque refutatis Prisciani, Wagneri, Mohrii et Jollyi quoque sententiis, tamen ad id se vertit ut infinitivum hist. ex inf. *imperativo deducat*. Jam Jollyus constituit similitudinem inter inf. imperativum et historicum, cum uterque verbi finiti partibus fungatur, utriusque subjectum in nominativo ponatur.

Quo fit, ut inf. imperativus, qui apud rerum scriptores sæpissime nobis occurrit, et inf. hist. ex eodem fonte manare videantur, hoc est, ut ait Wackernagelius, inf. historicum ex inf. imp. evolutum esse verisimillimum sit, primum, quod uterque in narratione usurpetur, *deinde, sicut inf. hist. solus esse in narratione non possit, sic et imperativo præcedere debeat aliud quoddam verbum finitum, denique inf. imp. sæpe inveniatur in linguis cognatis, etiam in Teutonica hodierna*. Sed exempla linguarum cognatarum, quæ in explicandis fere omnibus linguæ formis magni ponderis argumenta sunt, quod originem formarum atque conjunctionem cum aliis formis in luce ponunt, quoniam de infinitivo Latino agitur, nullo pacto nobis demonstrant inf. hist. ex infinitivo imperativo esse ortum, nam Latina lingua *infinitivum imperat. non habet*, historicus igitur ex eo ortus non est. Alterum argumentum Wackernagelii, qui inf. hist. solum stare posse negat, jam supra refutavimus et exemplis demonstravimus eum jam antiquitus semper solum, loco prædicati et in primariis enunciationibus usurpatum fuisse.

Quæ cum ita sint, quamquam in hoc omnes consentiunt infinitivum nominis casum eumque dativum fuisse, e qua primaria natura infinitivi Græci nonnulla genera optime derivari possunt, tamen res dijudicatu difficillima esse videtur. Dubium non est, quin

*) Wackernagel. Gesch. d. Hist. Inf. Verhandlungen d. XXXIX. Vers. deutsch. Philol. u. Schulm. in Zürich. Leipzig, 1888. p. 276. Wackernagelio consentit Schmalzius in altera editione Syntaxis lat. suæ (J. M. Handbuch. II. Bd. 2. Aufl.) atque Schweizer-Siedler (L. Gramm. 2. Aufl.).

Latinus quoque inf. nominis dativus esse debeat, atque ut appositum, quod ad totam sententiam referatur, pro primo finem actionis exprimat, æque ut Græcorum inf. finalis inf. in acc. c. inf., cum ὥστε, cum πρὶν.

At Latinorum infinitivus dativi naturam et vim perdidit atque nihil aliud est, quam nomen, quod actionem significat, propterea *aetate historica ejus originis nullum vestigium habemus*, cum vero eadem apud Græcos in Homero optime cognoscatur. Et quoniam dativus, quamquam exprimit finem actionis, propositum, ad quod spectemus, sed non indicat tamen ipsam actionem, quo propositum contingamus, sic et infinitivi Græci nonnulla genera, ut inf. absolutus, imperativus, exclamatorius, originem iis temporibus sibi sumpserunt, cum jam vis dativi *evanida facta est*, nam alio modo explicari non possunt. Fieri potest, ut una forma infinitivi nihil habeat, quod dativo commune sit, in altera autem, ei proxima, vis dativi intelligatur, in illa vis verbi, in hac vis nominis summum locum obtineat; si una forma, in qua vis dativi prævaluit, principio nihil aliud fuit, quam *praedicati nomen supplens*, altera, propter vim verbi, sententiæ prædicatum facta est, quod tamen, ut omnia genera infinitivi, in quibus vis dativi non agnoscitur, per analogiam orta esse luce clarius est.

Quibus consideratis nihil restat, nisi ut rem atque opinionem nostram in aperto ponamus. Quoniam ex eis, quæ adhuc dicta sunt, *apparet infinitivum hist. per analogiam esse ortum*, quærentibus illam formam primariam, in qua nonnulla vestigia infinitivi hist. et vis ejus nascendi agnoscantur, quæ igitur infinitivo hist. originem dare possit, aptissimus occurrit nobis *inf. in exclamationibus, ita, ut ipse infinitivum historicum ex infinitivo exclamatorio ortum esse censeam*. Hoc exclamatorio sæpe utuntur scriptores antiqui, ut Ennius, Cato, Plautus, Terentius, Cicero. Exemplar: Ter. Andr. 870: Tantum laborem cupere ob talem filium; 879: adeo impotenti esse animo; Eunuch. 755: Militem secum ad te quantas copias adducere. Cic. Fam. 8, 17, 1: Ergo me potius in Hispania fuisse tum, quam Formiis; Att. 15, 20: Nunc dubitare quemquam; 12, 49: O tempora, fore, cum dubitet Curtius consulatum petere; 12, 44, 2: Quid enim? Sedere totos dies in villa. — Apud Cæsarem, Sallustium, Vellejum, Tacitum non invenitur; apud Livium 9, 11, 12: Hæc ludibria religionum non pudere in lucem proferre; 26, 29, 4, alibi nusquam; bis apud Senecam, Brev. vit. 12, 6. Const.

sap. 18, 2. Apud poetas tres locos habemus, duos in Vergilio, I, 37 et I, 97. Aen., atque unum in Horatio, Sat. I, 9, 72. *)

Apud scriptores posteriorum temporum, jam inde a morte Ciceronis, in dies rarius fuit, atque paullatim toto evanescente in ejus locum progressus est inf. historicus ita, ut jam ætate *Plauti et Terentii* utramque formam, infinitivum exclamatorium atque historicum, quasi pariter usurpatam videamus, post Ciceronem exclamatorius totus aboleat, et apud rerum scriptores, quoniam ejus locum inf. hist. *obtinet, minime inveniatur, sed ejus partibus semper inf. hist. fungatur.* Infinitivum autem hist. in locum exclamatorii procedere potuisse nemo negabit, qui progressum linguarum, historiam atque leges linguæ Latinæ in animo habuerit. Nihil aliud profero, quam *Odyssæe XVII, 354, Ter. Andr. 870. 879. Cic. Att. 15, 20. 12, 44, 2* ubi infinitivi exclamatorii, historico similimi inveniuntur. Aut quis est quin sana mente confiteatur maximam esse similitudinem inter hos duos infinitivos: Quid enim? *Sedere* totos dies in villa (Cic. Att. 12, 44, 2) et: *Magnas vero agere* gratias Thais mihi (Terent. Eun. III, 1, 1), *cum vero hic inf. hist., ille autem inf. exclam. sit.* Deinde inf. quoque exclamatorius in descriptionibus, et enarrationibus usurpatur, ubi animus scriptoris gravibus arripitur affectibus et celeritas, agitatio, vel gravis animi motus suum jus et locum obtinent æque ac in infinitivo historico. *Progressus autem simplicissimus est: in inf. exclam. vis dativi non sentiebatur, sed inf., etiam si subjectum ejus in accusativo positum sit (acc. c. inf. exclamatorius) semper prædicati partes egit, et sic ubi primum inf. exclam. ortus est, prompta et facta erat via infinitivi historici.* Historicus igitur propius est exclamatorio quam alii cuivis formæ infinitivi, et cum lingua Latina, exceptis accusativo c. inf., inf. hist., inf. exclam., inf. objectivo et subjectivo, aliam infinitivi formam non habeat, hist. optime confertur cum exclam., qui ei proximus est, non autem cum imperativo, quo Latini carent. Nam illud unum mihi manifestum est, hist. e vi atque natura dativi explicari non posse, etsi omnia infinitivi genera dativum fuisse non negem. Nec ellipsis, nec dativus, vel imperat. sed solus inf. exclamatorius explicat nobis infinitivum historicum.

BENJAMINUS INCZE.

*) Confer: Drægeri Hist. Synt. I, 232. et Kühner Ausf. Gramm. II, 532.

A MYKÉNEI KORSZAK ÉS KULTÚRÁJA.

Úgy hiszem, hazai philologusaink, de sőt historikusaink között sincs egyetlen egy sem, a kit e kérdés ne érdekelne. Meg vagyok győződve, hogy sokan Görögország műveltségtörténetét csak Homéros korától ismerik, pedig az újabb kutatások még az ő koránál is előbbi századokra utalnak bennünket.

Jelen csekély vázlatommal e kutatások eredményéről akarok egyet-mást elmondani, hogy némi fogalmat szerezhessünk az akkori műveltségi állapotokról és hogy ezek idejét, ha nem is pontosan, de legalább megközelítve körvonalozhassuk.

I.

Az ős trójai kultúrát ugyanis, mely az aegi tenger partvidékein a „præhistoricus” állapotokat képviseli, Görögországban egy új civilisatio váltotta föl, melyet keletkezési helyéről mykéneinek szoktunk nevezni. Ezen új civilisatio lassankint a tengeren túli földterületekre is kiterjeszkedett a szigetek közvetítésével egész Krétaig; de sőt Rhodos és Cyprus szigetén, részben még Itáliában és Egyiptomban is megtaláljuk nyomait. Így a thérái épületromok, a trójai palota és vár, s az ezen helyeken talált kincsek, valamint az elszórtan előforduló hatalmas kúpalakú sírok rendkívül érdekes és fontos emlékei e kornak. Azonban éppen ezen emlékek korszakát nem tudjuk pontosan megállapítani, mivel újabban Kahuni Fajrüm bejáratánál egész városi telepeket fedeztek föl a 18-ik és a 19-ik dynastiák idejéből (körülb. 1680—1273 közti időkből Kr. e.) s itt mykénei korszakat is találtak. Viszont Rhodoson és a kúpsírokban, valamint a mykénei palotában III. Amenhotep (körülb. 1440—1400 Kr. e.) nevével oly gyakran találkozunk, hogy minden esetlegesség ki van zárva. Hogy a schardana tengeri népre, melyből a 19-ik dyn. alatt számosan mint zsoldosok egyiptomi szolgálatba léptek és hogy azon népekre, melyek Merneptah és III. Ramszesz alatt*) Egyiptomba és Szíriába betörték, a mykénei kultúra hatással volt, bizonyítja fegyverzetük. Hogy a phoinix tengerészettel és gyarmatosítással, mely az egyiptomi hódítások kezdeténél tovább is teljes virágzásban volt, a mykénei kultúra szoros összefüggésben állott-e, komolyan ezt senki sem vonhatja kétségbe.

Mykéne, Trója és Orchomenos gazdagsága és pompája szolgáltatnak okot az egyes mondákra, melyek aztán a görög eposzokban bővebb

*) Körülbelül 1326—1241. Kr. e.

kifejtésre találtak. E kultúra tehát már előbb fejlődésnek indult, mint a mikor a homérosi költészet elkezdődött. De kérdezhetné talán valaki, hogy mivel a mykénei korszak állapota szolgáltatott anyagot a homérosi költészetnek, azért e két korszak műveltségi viszonyait azonosoknak vehetjük. Korántsem, mivel a homérosi őskor kultúrája a mykéneivel semmiben sem egyezik meg és mindenekelőtt tudva van, hogy a homérosi kor szoros tartós összefüggésben nem volt Kelettel, melynek hatása a mykénei emlékeken lépten-nyomon szemünkbe ötlük. Következésképpen régebbinek kell lennie Homérosnál. S ezen állítást az egyes mondák analysise is megerősíti. Így tűnik ki, hogy a mykénei kultúra már a 15-ik században Kr. e. teljes virágkorát élte. Az emlékek maguk is hosszas fejlődés nyomait mutatják; a legrégebbi monumentumokat, mint a mykénei sziklasírokat III. Amenhotepnél korábbi időre, a Kr. előtti második évezred elejére kell helyeznünk. Erre vallanak azon roppant halmok is, melyek Ilion városa és az ős királyi város, Trója palotái között fekszenek. Hogy azonban a mykénei kultúra kifejlődése egész a homérosi költészet fölléptéig eltartott, az ellen nincs argumentum; fejlődésének időtartama ugyanis a trójai kultúrából való kibontakozásától kezdve egészen az újabb kultúrából való elnyomásáig tart, a mikor t. i. az agyagiparcsikkek jönnek divatba. A kettős edények több századon át, talán teljes 1000 évig ismeretlenek voltak — az emlékekre való egyetlen tekintet erről győz meg bennünket.

A görög gyarmatok keleti jellege újabban egyes archæologusokra olyan benyomást gyakorolt, hogy az egész gyarmatosítást nem a phoinixoknak, hanem egyes kisázsiai népeknek, mint a károknak és a chetitáknak tulajdonították elannyira, hogy ezeket tartják a mykénei épületek és mesterművek szerzőinek is. Azonban e hypothesis oly következtetésekre vezette ezen archæologusokat, melyeket határozottan el kell vetnünk. Ha ugyanis Tiryns és Mykéne káriai városok volnának, akkor Athénnek, Orchomenosnak és Trójának is azoknak kellene lenniök. Mert vagy a görögök bevándorlása esik oly későre, hogy Kisázsia és Cyprus gyarmatosításáról egész Homérosig szó sem lehet, vagy a mykénei kultúrát kell messzebbre kiterjesztenünk, mint azt az összegyűjtött bizonyítékok mutatják. Azonban mindkét esetben azt vesszük észre, hogy a görögök előnyomulásáról, a károk hódításairól, későbbi lakhelyeik elnyeréséről sem az emlékeken, sem a mondákban nincs említés téve, más szóval, a mykénei korszak előtt tétlenségnek kellett uralkodnia. S e mellett a káriai uralom idejéről szóló mondákat is Görögországban kellene szerepeltetnünk s azt tartanunk, hogy a görögök idegen fejedelmek dicsőségét tették magukévá a nélkül, hogy saját tetteikről, győzelmeikről csak a legcsekélyebb adattal is szolgálnának. Ekkor valóban teljesen fölösleges a hypothesis, mivel nem tudhatjuk a priori, hogy

a görögök legrégebb kultúrája miként fejlődött, hanem épen a mykénei leletek által akarjuk kifürkészni az arra szolgáló bizonyítékokat.

A mykénei kultúra nyilvánvalóan a trójaiból fejlődött, de némi tekintetben még ennél is régebbinek kell tartanunk. Tekintetbe kell vennünk aztán a keleti hatást is, mely számos, részint Egyiptomban, részint Babyloniában talált leletek típusát állítja szemünk elé. A mykénei korszak művészete, mely főforrásunk a kutatásokban, határozottan azt mutatja, hogy a teljesen kifejlődött kultúra a keleti kultúra elemeit a hazai primitív, de azért életerős fejlődéssel, csak szoros kapcsolatba ejtette. Már pedig e kapcsolat csak kétféleképpen történhetett: vagy a phoinixok által a tengeren, vagy Syrián és Kisázsian keresztül a chetiták közvetítésével.

II.

Tapasztaláson alapszik, hogy a találmányok és gyarmatosítások mindjobban összehozzák egymással az azelőtt sokáig elkülönített népeket. S csak ha az idegen kultúra anyagi okait magukéivá tették, nyernek képességet arra, hogy a politikai függéstől megszabadulva, addigi uralkodók ellen támadólag lépjenek föl. A phoinix gyarmatosítás Észak-Afrikában szintén ilyen jellemű. De már Görögországban, miként Sici-liában és Spanyolországban is, többé-kevésbbé bátrabban lépnek föl, hogy igazi uralmukat megalapítsák, vagy, hogy a benszülött lakókat igájuk alá hajthassák.

Kelet iparczikkait elviszik az ægei tenger partjaira, a honnét nyers terményeket hoznak. Ez által az ott lakók jóléte emelkedik, de viszont életszükségletük is szaporodik. Kelet hatása folytán nem sokára náluk is sokoldalú kultúrai tevékenység indul meg.

A keleti hajósok a görög szárazföld öt öble kinálkozik, u. m. a lakoniai, az argosi, a saroni, az euboiai s a pagazei tengeröblök. Mindez ötben megtaláljuk a mykénei kultúra nyomait; így a királyi várakat, a sírokat roppant pompájukkal és felszereléseikkel. A középpontban fekszik Argos, az új kultúra igazi hazája, a honnét a műveltség az északi és déli partokra, a tengeren át a Trója és Cyprus felé eső szigetekre is elterjedt. A nyugati részen ellenben semmi nyomot sem találunk. Ennek oka abban rejlik, hogy a nyugati rész kevésbbé vala megáldva a természettől, ámbár itt is voltak termékeny síkságok, valamint a korinthusi és ambrákiai öblök is az előttük fekvő szigetekkel együtt bő alkalmat nyújtottak a hajósok kutatásainak. De itt nem észlelhető semmi idegen hatás. A kultúra középpontjától el van szigetelve s azért e részen még akkor is az ős állapotok tartanak, mikor már Keleten a magasabb kultúra virágzik. Hasonlókép Korinthus is igen csekély szerepet játszik az ősidőben. A hajósok csak a lakoniai síkság öbleit, azután Argost, Attikát és Thessáliát keresik föl.

A trójai kultúra egyes vonásaiban még a kő-korszak nyomait mutatja. De a réz és a nemesebb érczek földolgozása óta — a vas a homerosi korban ugyanis csaknem egészen ismeretlen — messzire előrehaladt s új alakot öltött. Trója már átmeneti korszakát éli, midőn a görög városokban a kő-korszak elemi műveltségét találjuk. Ott már az érczművészet eléggé virágzott s ennek hatása meg is látszott a mykénei korszak művein úgy a formában, mint a díszítésben. Nyilvánvalóan ez időben nyitak meg az ország érczbányái a phoinixok, még inkább a benlakók leleményessége folytán, mint pl. a paugaioni aranybányák Thrákiában, a thasosi, az astyrai Troasban, a tmoiosi Sardes mellett, Siphnos szigetén, a laurioni ezüstabányák, a chalkisi rézbányák és az aidepsosi Euboián. Ezenkívül az ércz kiviteli cikk is volt. A réznek nagy részét, talán még Spanyolországba is elvitték. A réz mellett szokásba jött ennek a czinzel való vegyülete, az u. n. bronz is. A czinzt csak a phoinixok hozhatták, talán a pyrenei félsziget nyugati cinzbányáiból, de nem tudjuk, hogy ezek miért nem kutatták ki hazájukban a cinznek addig ismeretlen forráshelyeit, a melyek például az egyiptomiaknak is a szükséges érczet szolgáltatták.

Az érczből készült fegyverek, dísztárgyak vagy eszközök értékesek voltak. A közönséges cserekereskedésben az ökör volt az árú értékének mértéke, de az ércz portékák ezeknél sokkal értékesebbek voltak. S miként a német, úgy a görög hősmondákban is a fejedelmek, királyok kincsei igen fontos szerepet játszanak. S nem jog nélkül dicsérik a régi királyi palotákat, különösen arany gazdagságuk miatt; a kincsek ugyanis, melyeket Trója és Mykéne romjai alól kiástak, szintén megerősítik az époszok adatait.

A mykénei korszak egyik városa sem fekszik közvetlen a tenger mellett, hanem valamennyi ennek lehető közelségében valamely a természetől megvédett magaslaton. De azért megjegyzendő, hogy pl. azon domb, melyen a tiryinsi vár állt, a parti síkság fölött 10 méternél nem magasabb. Trója is síkságon fekszik, nem messze a tengertől, csekély hegyháton, melynek egész lábáig elnyúlnak a Skamander és Simois nagy síkságai. — A királyi lakok nem egyebek, mint lovagvárak s mindegyiknél az a fő, hogy a tenger lehető közelségében legyen, s egyszersmind a kereskedés és a közlekedés számára biztos és nyugalmas középponttal szolgáljon. Legtöbbje igazi műremek; így mindenekelőtt a Kopais-tó melletti erősség, de Tiryns és Mykéne is, mások pedig, mint Trója, Amyklai, Athén, Argos és Thebai, bár ezek is nevezhetők annak, mégis inkább a körülfekvő tartományok természetes középpontjai. Fekvésük mindenütt egyforma. Ilyen pl. Görögországban az u. n. «kyklopsi fal» óriási méreteivel, úgy, hogy már roppant tömege is rendkívüli tartósságot biztosított. Tirynsben és Mykénében a várak alsó falai között folyo-

sókat és kamarákat is építettek, melyeket élestartárul használtak. A főfal az alapokon nyugodott, mely gyakran egyenetlen kövekből volt lerakva, mint Trójában s talán Tirynsben is; Mykénében ellenben gondosan megfaragott sokszögalakú kövekből. A vár főkapujához hegyi ösvény vezetett föl. A bejárat fölött hatalmas tornyok voltak. A főkapun kívül voltak még kisebb kapuk is, melyek vízvezetésre és az alsó város összeköttetésére szolgáltak. A vár belső udvarában volt a királyi palota. A tirynsi, mykénei és a trójai a fővonásokat illetőleg a fekvés- és berendezésre nézve megegyeznek; a Kopais-tó melletti városban a palota romjait még eddig nem találták meg; az athéni várnál pedig igen kevés maradványra bukkantak.

A királyság bukásával az épületek is elpusztultak. Tiryns- és Mykénében a romokon templomot emeltek, Athénben pedig a régi királyi palota Erechtheus és Athene szentélyévé lett, melyben a város istenasszonyait a királyi család mythikus hőseivel egyetemben tisztelték.

A várak közelében voltak a sírok, részben, mint még a trójai korszakban, csak sziklásírok. A mykénei várban 6 értékes, a halotti ékszerek által híres sírra bukkantak. Az egyes sírok nagy kőlappal vannak befödve, ezen ismét kövek vannak s egy oltár a halotti istentisztelet számára. Ezek a sírok régebbiek mint az oroszlánkapu és a kyklopsi fal. A sziklákban sírkamarákat is találtak; ezekhez, ha a térség megengedé, a kivéssett sziklákon keresztül folyosók vezettek. Ha a sírt már nem lehetett használni, a bejáratot elfalazták. Így keletkezett a királyok sírjának alakja, a mely igen jellemző a mykénei korszakra, az ú. n. kúpalakú sír. A hegyen roppant magasságu hatalmas körépületet csináltak. Falai koncentrikus köralakúak voltak állandóan kisebbedő átmérővel, úgy, hogy az épület fölfelé folytonosan kisebbedett, s végre csak egy zárkóval volt befödve s ez által tartották össze a hatalmas kötömeget. Az egész épületet földdel vakolták be. A bejáratot itt is folyosó képezte elzárható kapuval, mely egyes esetekben gazdag vésetekkel volt díszítve. A kúpépület falait pedig bronz ékszerekkel ékesítették. Az ilyen épületeket, különösen a mykénei korszak sírkamráit egész családok, sőt egész nemzedékek használták. Ilyen kúpalakú sírokat egész keleti Görögországban találtak, még pedig hetet Mykénében, egyet az argosi Heraionnál, Amyklénél, Attikában, Orchomenosban és a thessáliai Pagasænél. Kisázsiaiban ellenben egyetlen egyet sem találtak. Különösen az »Atreus kincses házának» nevezett mykénei sír az, mely mind méreteinek egyszerűsége, mind a kivitel arányossága, mind szilárdsága és hatalmas kőoszlopai által lekötő figyelmünket s igazán az egyiptomi gúlákra emlékeztet bennünket. Valóban ez egyike lehet a legrégebbiknek, hacsak nem egyszersmind a legegyszerűbb. S valamint a pyramisok építésénél, úgy ezeknél is a későbbi generációk nem igen tudták utánozni elődeiket. Így már az oroszlánkapu

is kisebb méretekben készült, épígy a legtöbb mykénei sír, valamint az attikaiak vagy pagasæbeliek is. Atreus kincses házához közel volt az orchomenosi kúpsír.

Az építészet egyes dolgokban azonban még igen kezdetleges technikájúnak mutatkozik, bár a városok és sírok falai azt mutatják, hogy az minden rendelkezésére szolgáló eszközön uralkodott. Különösen bámulhatjuk mindemellett azon kőlapokat, melyekkel a sírok és a mykénei várfalak kapuit elfödtek. A boltozat építését ép oly kevéssé ismerte a mykénei kor, mint akármelyik más kezdetleges építészet. Trójában a padlózatot és a falakat agyaggal vonták be, a görög palotákban pedig ennek helyébe a mészvakolat lépett, a melyet a falak beburkolására is felhasználtak. A falakat kivésett alabastromlapokkal is befödtek, a padlózatot pedig apró kövekből mozaikszerűleg kirakták. A tetőt nagyobb körökben fazsindelyből rakták. A mykénei oroszláncapu oszlopai a tetőzet gerendáinak összeállításától kezdve nagyszerű látványt nyújtanak. Az ajtószárnyak nagy kőlapokból vannak. — A keleti paloták ép úgy, mint a modern szultánszeráilok, teljesen el voltak zárva a külvilágtól. A mykénei palota ellenben a külvilággal érintkezett s az uralkodónak népe előljáróival való együttélésére szolgált.

Igen valószínű, hogy ezen épületek alakja keleti Görögország szűk körén túl is elterjedt. A mykénei vár alakja a palotával együtt egyszerűbb és régibb formában Trójában is föltünik. Lehetséges, s nem is nagyon kétséges, hogy Kisázsziában keletkezett s innét jutott el Görögországba. Bizonyára e dologban is azon élénk kereskedés fönnállása veendő tekintetbe, mely az ægei tenger mindkét partját behálózta. Nyilvánvalóan udvarról-udvarra jártak az építőmesterek s ezek építették a Skamander síkság uralkodójának várait, ép úgy, mint emezeknek a Kopais-tónál és Inachosnál. De a sírok kúpalakja Görögországban született és Kisázsziába nem jutott el. Ellenben megtaláljuk Siciliában Syracusénál és Etruriában, valamint a pyrenei félsziget nyugati részén Palmettánál Lissabon közelében — boltozatok itt sincsenek — de máskülönben sziklából vannak építve. A sardiniai, továbbá a baleári szigetek hatalmas kősírfjai is a görög kúpsírokra emlékeztetnek. Azonban igen nehéz eldönteni, mi csak analog találmány s mit nevezhetünk tisztán átvételnek. Ez utóbbi esetben a közvetítők egyedül a phoinixok lehettek.

III.

A mykénei korszak alkotásai a politikai és a szociális viszonyok mélyreható átalakulását is föltüntetik. Míg a félsziget nyugati oldalán egyszerű, kezdetleges állapotok uralkodtak, addig keleti részén szilárd állami rend és mindenekelőtt hatalmas királyság létezett. A királyokat a

törzsfőnökök közül választották s ezek még Sidon és Tyrus uraival is szövetségben állottak. A roppant építmények korlátlan hatalmuk hirdetői. A nép zömét igájuk alá hajtották és terveik kivitelére ép úgy felhasználták, mint akár az egyiptomi fáraók. A mykénei királyság a régi államformát megdöntötte s ilyenképp e korszak elválik amattól s mind a megelőző, mind a következő korszakok közül kimagaslik elannyira, hogy az utána következő korszak sokáig semmi rendkívülit sem teremtett s csak a 6-ik és az 5-ik századok nagy templomai hasonlíthatók össze ismét a mykénei építményekkel.

A királyi hatalom erősödése a városi telepítések, a kereskedelem, mindenekelőtt pedig az érczművesek és a fazekasok felkarolása által a lakosság szaporodását nagyban előmozdította. A kiásott romok világosan azt mutatják, hogy kiváltképp az argív városokban nyilvánult rendkívüli munkásság, a mely már nemcsak a belszükséglet kielégítésére, hanem a kivitel számára is dolgozott. Az Argosban, Rhodoson, Krétán, Cypruson és Közép-Görögország számos helyein talált mykénei agyagedények azonosságából joggal következtethetjük, hogy azok csak egy közös centrumból kerülhettek ki s ez a centrum csakis Argos lehetett.

A hajósoknak, kereskedőknek itt és más nagyobb városokban gyakorolt fensőbbiségét is tekintetbe kell vennünk. A megváltozott életmódnak bomlást, vagy legalább is többé-kevésbbé jelentékeny átalakulást kellett előidéznie a népség régi osztályaiban. A régi szövetségek nem léteztek többé, hanem helyettük helyi társaságok alakultak. De hogy világosan láthassuk a mykénei socialis állapotokat, magát Mykéne városát kell szemügyre vennünk. Mykéne lakossága ugyanis nem képezett igazi városi társadalmat, hanem azon helységek csoportjából keletkezett, melyek a királyi várhoz voltak kapcsolva s ezek csak részben feküdtek a város kőfalán kívül. E helységek közvetlen szomszédságában voltak a sírhelyek, melyek egy kúpalakú sír körül csoportosultak; ez utóbbiban valószínűleg a nemzetségfőnökök vagy a királyi sarjak nyugodtak. Míg a nép nagyobb része szolgaságban nyomorgott, addig ezzel szemben a kisebb rész a nemességet képezte, melyre a telepítések eszközésének terhe is ki volt róva. Hadvezéreik valószínűleg maguk a királyok voltak s ezek, hogy a nemességet mindig készen tarthassák s az anyagi gondoktól megmenthessék, nagy birtokokkal jutalmazták meg őket és számos alattvalóval dicsekedhettek.

Az ős-nemesség tagjai közé egészen közönséges embert nem vettek föl a mykénei korszakban s egyedül az érdem, vagy a királyi kegy tette ezt lehetővé.

IV.

A mykénei korszak állami és igazságügyi viszonyairól is meg kell emlékeznünk. Hogy a király csak a nemesség, vagy pedig minden szabad ember véleményére hallgatott-e, vagy sem, és hogy mennyire gyakorolta királyi hatalmát, valamint jogát és hogy miképpen szolgáltatott igazságot s mennyire változtatta meg az előbbi törvényeket, mindezen kérdésekre nem felelhetünk. A királyok legerősebb védelmét a tőlük kiszemelt és mindig harczképes testőrség képezte. Talán közvetlenül a királyok ügyeltek föl nemzetségi birtokaikra és a koronajöszágokra is; ezekből, továbbá ajándékokból s talán a kereskedésből húzták jövedelmüket. Ezenkívül a Kopais-tó melléki halászati jövedelem is az övék volt, bár ez a következő korszakban alig érdemel említést.

Homérosztól félrevezetve alig tudunk biztos képet alkotni magunknak a régi királyságról. A helyi körülmények és az uralkodó személyisége szerint a viszonyok igen különbözők voltak — ezt bátran állíthatjuk. De mindenekelőtt csak azon éles ellentétet kell meggondolnunk, mely keleti és nyugati Görögországot elválasztá egymástól. A nyugati rész lakóit ugyanis a földművelői és a pásztorélet választák el a keleti kultúrállamoktól. E válaszfal következtében nem is igen érintkeztek a keleti művelt görögökkel, bár a belső egyenetlenségek idején hegyeik közül a síkság lakóira is ki-kirohantak. Más képet kell tehát alkotnunk a keleti és nyugati Görögország királyságáról!

V.

A mykénei korszak háborúviselésében igen sok különös hazai sajáttság volt keleti elemekkel összevegyülve. Valamint Keleten a hikos uralom óta (körülbelül 1950 táján Kr. e.), épúgy most Görögországban is a gyalogság mellett lovas csapatok is voltak, de ezek szekereken harczoltak. E lovasság a nemesek és a pórok közt nagy hézagot teremtett, melyre a nemesség hatalmi állása is nyilvánvalóan befolyt. A homérosi csataleírásokban a hős még szekérre kapva tör az ellenségre, jóllehet akkor már valóságban a lovasság lépett életbe. A harcziszekér, épúgy mint Keleten, egyszerű kétkerekű talyiga volt, melyen a harczos kocsisával együtt állt. A harci fogások Kis-Ázsiából szivárogtak Görögországba.

Legrégibb fegyvereik a buzogány és az íjj voltak s különösen a hegyitörzseknél az íjjászatot rendkívül fontosnak tartották. A lokrisiakról tudjuk az Iliásból (XIII. én. 527.), hogy íjjal és nyíllal harczoltak s ezért sem sisakot, sem pajzsot nem viseltek. Az egyes mondák hőseinek fegyverei szintén az íjj és a nyíl. Vadászatra legalkalmasabb fegyvernek

az íjjat tartották. S mit látunk e tekintetben Keleten? Az egyiptomi fáraók vagy az asszír királyok mit tesznek? Szintén íjjakkal vadásznak s így lehetetlen a keleti hatást eltagadnunk a görögökre nézve. A párbajozásra a csatabárdot használták, melyet kezdetben kemény kőből, később pedig bronzból csináltak. Helyette azonban a kultúra előbbrehaladtával inkább a lándzsát forgatták. E végből lassankint a pajzs is divatossá válik, t. i. hogy vele testüket elfödjék.

A gyalogság szoros, egymással kapcsolatos sorokban harczolt, miként Keleten is. Az egyiptomi légiók lándzsával és pajzsokkal voltak fölfegyverezve; a chetiták gyalogsága meg elzárható csatasorokban a makedoni phalanx módjára hadakozott. A mykénei korszakban szintén e csatározási módok uralkodtak; egyenlő lépésekben, hosszú s ép azért támadásra alkalmasabb lándzsákkal látjuk az edények rajzain a harczosokat a csatába menni. A lándzsákon kívül törrel és buzogánnyal is föl voltak szerelve. A buzogányt azonban csakhamar a kard váltja föl. A mykénei csatakard kétélű, hosszú és hegyes, rövid markolattal, vágásra és szúrásra egyaránt alkalmas. S a kardot rendesen megtaláljuk a szekérharczosoknál, részben még a gyalogosoknál is. Kéz- és lábvértet, továbbá páncélt is találunk az edények rajzain. Az egyes emlékeken nagy ötszögalakú pajzsokat is találunk, a milyeneket az egyiptomiak használtak; de gyakoriabbak a két kisebb pajzsból összeillesztett igazán óriás nagyságú pajzsok s ilyeneket — s ez igen jellemző — a chetitáknál is találunk. Így tehát a görögök katonai fensőbbsege Kelet fölött már a mykénei korban meg volt alapítva.

VI.

A réznek és a nemes fémeknek földolgozása az egész iparra és művészeti kivitelre lényegesen befolyt. Görögországban az érczöntés mellett különösen a kovácmesterség és az aranyművesség virágzott. Serlegeket, poharakat, főzőedényeket készítettek aranyból, ezüsből meg rézből. A vékony aranylemezeket pedig összesajtoltva ékszerek, mint pl. karpereczek, fülbevalók, hajtúk, övek, gombok stb. készítésére avagy fegyverek díszítésére használták. Az érczművészet egyes titkait Kelettől tanulták el, bár azon díszítési stíl, mely a mykénei művészetre oly igen jellemző, Keleten teljesen ismeretlen. Domborulatok, körök, számtalan módon változtatott s hosszú fémsodronyból készült csigaalakok teszik művészetük alapelemeit. E mellett gazdag változatban leveleket, rózsákat, lepkéket stb. s a mi a mykénei kultúrára különösen jellemző — tinhalakat — is utánóztak.

E stíljuk a művésziességnek minden nyomát magán viseli. A mykénei sírok csigákkal vannak díszítve; a falak díszítésében pedig a honi

motívumok keletiekkel vannak vegyülve, egyes oszlopokon meg, mint pl. Atreus sírjánál, gazdag vonal- és csigaalakú díszítményekkel vannak kirakva a virágkelyhek. Rózsákkal is szokták díszíteni az oszlopokat.

A fazekasság forma és díszítés tekintetében igen előrehaladt; az agyagkorsók és serlegek nem egyenes utáinzatai az ezüst és arany serlegeknek és kantáknak. A trójai korszak fejletlen alakjai lassankint megszűnnek s a szőnyeg, valamint a szövetsminták utáinzását, miként ez a következő korszakban az úgynevezett «geometriai stílusban» lépett fel, nem igen találhatjuk meg. Ellenben a növény- és állatvilág gazdag változatú képeivel lépten-nyomon találkozunk. Számos új alakokat is láthatunk, mint pl. vízi csigákat, ludakat, teheneket, lovakat, csatába rohanó fegyveres katonákat és szekérharczosokat. Ezek után világos, hogy a rajzolás folyton tökéletesedett, azonban — sajnos — a hazai fejlődésnek mind jobban ellentálltak a Keletről átszivárgó elemek. De azért sok jó dolgot köszönhetek Keletnek. Innét ismerték meg ugyanis az elefántcsont feldolgozásának s az üveg készítésének módját, a paloták falainak alabastromlapokkal való kirakását, melyeknek véseteit az úgynevezett «kék üveggel» (mozaik!) töltötték be; továbbá a török pengéjének arannyal való kiczifrázását s talán a sírok s még inkább a lakóházaknak bronz-rózsákkal való díszítését.

Több phoinix elemet is találunk mind az ércművészet, mind a fazekasság alkotásaiban. Például a sphinxet szárnyakkal és gazdag nyakékkal; a griffet különféle alakban; csaknem egészen emberi alakokat gazdag keleti ruházatban, továbbá a keletiektől annyira kedvelt oroszlán- és más vadászati jeleneteket. Ilyen keleti elem a «Gorgófő», melynek alaptípusa a Besa. Ez utóbbi igen fontos chronologiai bizonyíték, mert ezt csak Hatshepsutnak (III. Dehutmesz?) Kr. e. 1500 körül Puntba történt expedíciója alkalmával hozták Délarábiából Egyiptomba, tehát a görögök sem örökölhették a phoinixoktól a 15-ik század előtt.

A chetiták művészetének hatása is meg-megnyilatkozik, mint pl. a mykénei oroszlánokban s ezekhez hasonlókat találunk a phrygiai sírokon és az iahysosi emlékköveken is. Egy szintén mykénei falfestmény pedig számárfejalakú ördögöket ábrázol s ehhez hasonlókat találtak a sendjerli palotában is; az iflatuni és hoghazkiói-i reliefsen pedig ökörfejjel. Ilyen közös típusokat találtak más tárgyakon is, pl. ékszereken. Találkozunk a chetita típusok bizarr elfajulásával is, különösen az összetett alakoknál. Így pl. az előrészt ló, számár, oroszlán, bika vagy kecske emberi végtagokkal. A Pegasos (szárnyas ló), a sphinx, a chimera s a már említett Gorgófő, továbbá a harpiák, Kentaurok, satyrok alakjai vagy teljes átvételek, vagy többé-kevésbé utáinzatok.

A keleti típusok gazdagságánál fogva, mely a mykénei művészetet oly kiválóvá teszi, igen fontos azon kérdés eldöntése, hogy mi tulajdon-

képen a talált leleteken phoinix és mi kisázsiai (chetita) elem? De ezt nem tudjuk meghatározni. Azt azonban jól tudjuk, hogy a görögök nem utánzóztak szolgálilag s ezért műveik technikai szempontból is messze állanak a phoinixok s még inkább az egyptomiakéitól. A gondosan kutató szem azonban mindamellett eleve látni fogja, hogy az idegen stíl hatása folytán némi közös sajátság kerekedik fölül elannyira, hogy a mykénei korszak alakjai életteljesebbek és realistikusabbak előképeiknél.

A festészet is, úgy a freskókon, mint az edényeken lévő alakokban, keleti motívumokat árul el. Azonban a görögök e motívumokat nemcsak átvették, hanem fejlesztették is. S jóllehet mindketten távoli vidékekről vették alakjaikat, a mykénei művésznél mégis bizonyos önállóság — s ez jól megjegyzendő — lépett előtérbe. S míg a phoinixok művészetében bizonyos schéma uralkodott, addig a mykéneiben a való-élet volt irányadó.

* * *

Ezek után joggal kimondhatjuk, hogy e kultúrának Kelettel való összefüggése és azon egyes sugarak, melyek a keleti forrásból az őskorra esnek, nagyobb történelmi egybeforradásra utalnak bennünket. Ennek megismerésére pedig csak az utolsó két évtizedben jutottunk el a régi romok rendszeres kifürkészése folytán, melyet első sorban Schliemann H. vezetett. Írásbeli bizonyítékokat ugyan nem igen találtak (egy-két egypt. király nevének kívül), de azért olyan előzetes kultúra tárult elénk, mely a helyes történelmi fölfogást legott megkönnyítette és lehetővé tette.

A 19-ik század közepéig a korinthusi edényeket tartották a legrégibb görög emlékeknek és Homérosnál tovább nem igen merészeltek kutatni. Most már Homérosra túl is szilárd álláspontra helyezkedhetünk s a második évezred közepéig (1500 Kr. e.) Görögország egész élete szemünk elé tárul. Az újabb kutatásoknak köszönhetjük, hogy egyes isteneik eredetéről is igaz fogalmat szerezhethetünk. Így pl. hogy néhányat említsünk, Aphrodíte (Astarte-Ashtoret-Aftoret-Afrotet) kétségtávon kívül ázsiai eredetű, Herakles pedig Melkart. Dionysos kultusza szintén ázsiai. Ares és Harmonia a phoinixok férfi és asszonyi főisteneire vallanak. Zeus kultusza világos, hogy phoinix eredetű. Orchomenos és Koroneia közt, valamint a thessáliai Jolkosban Zeus Laphystios tiszteletére kezdetben embereket áldoztak. Az ember-, de különösen a gyermekáldozatok is a phoinixok istenére — Molochra emlékeztetnek bennünket.

A Kr. előtti 15-ik században tehát a görögöknek már határozott műirányban nyilvánuló kulturájuk volt, mely azonban tetőpontját csak a homérosi s még inkább az ezután következő időszakban érte el.

BÁLINT K. JÓZSEF.

SCHILLER «BÜRGSCHAFT»-JÁNAK MAGYARÁZATAHOZ.

Nem vagyok barátja annak az eljárásnak, mely a költői olvasmányokat az iskolában agyonmagyarázza, úgy, hogy az egészséges érzékre gyakorolt közvetlen hatása minden igazi költészetnek teljesen megsemmisül. Még kevésbé vagyok barátja annak a módszernek, melyet Goethe röviden, de igen találóan úgy jellemzett: «Und legt ihr's nicht aus, so legt ihr's unter!» Ha mindazonáltal most oly költeménynek a magyarázatába bocsátkozom, melyről — túlzás nélkül mondhatjuk — már egy egész kis irodalmat írtak össze, mindenekelőtt számot kell adnom az okokról, melyek e merész vállalatra indítottak. Az első ok a költeménynek népszerűsége. Nemcsak Németországban, hanem, azt hiszem, mindenütt, a hol a német nyelvet tanítják, nincs tanuló, a ki a középiskolai tanfolyam valamelyik fokán nem olvasta, vagy talán a legtöbb esetben könyv nélkül is meg nem tanulta volna a «Kezesség»-et. Nálunk Magyarországon minden középiskoláknak szánt német olvasókönyvben előfordul e költemény a negyedik osztálytól fogva egész a nyolczadik osztályig. A tanárnak tehát nemcsak évről-évre van alkalmja foglalkozni vele, hanem az oktatás különböző fokain is, mi semmi esetre sem maradhat befolyás nélkül a tárgyalás módjára és mértékére.

E népszerűségét a költemény első sorban *erkölcsi* tartalmának köszönheti. Schiller minden egyes balladájában találunk egy erkölcsi alapeszmét, de egy sem áll oly közel az ifjúság felfogásához, egy sem tehet oly közvetlen hatást az ifjú kedélyére, mint épen az, melyet a költő a «Bürgschaft»-ban kifejt, t. i. a *baráti hűség*. Hiszen épen ez az a kor, a melyben az igazi barátság kötelékei fűződnek, és tapasztalásból tudjuk, hogy az iskolapadokon kötött barátság a leghívebb és legtartósabb, mert önzetlen, — eszményi. Növeli még a hatást az a körülmény, hogy a barátok egyike a haza- és szabadságszeretet vértanúja lesz. A haza és szabadság eszméje nem mindig és nem mindenütt jár együtt. Nálunk kezdettől fogva elválaszthatatlanul forrtak össze és e tekintetben talán közelebb is állunk a görög szellemhez, mint a németek, a kiknél a történeti fejlődés gyakran éles ellentétbe hozta e két fogalmat.

A balladának ezen erkölcsi alapeszméje, mely hatalmasan megragadja az ifjú kedélyét, okozta, hogy a költeményben rejlő másik és szintén igen lényeges motivumot, mely az *akadályokban* talál kifejezést, elhanyagolták és a magyarázók sem fejtették ki teljesen és rendszeresen. Ez a második és legfőbb ok, a miért e költeménnyel foglalkozom, hogy ezt az eddig nem eléggé méltányolt részt is érvényre juttassam.

1798 augusztus 31-én Schiller azt írja Goethének, hogy az almanach számára két balladát készített el. («Der Kampf mit dem Drachen» és «Die Bürgschaft»). Szeptember 4-én pedig azt írja barátjának a Bürgschaftra vonatkozólag: «Ich bin neugierig, ob ich alle Hauptmotive die in dem Stoffe lagen, glücklich herausgefunden habe. Denken Sie nach, ob Ihnen noch eines einfällt. *Es ist dies einer von den Fällen, wo man mit einer grossen Deutlichkeit verfahren und beinahe nach Principien erfinden kann*». A költő ezen nyilatkozata arra jogosít, hogy a költemény magyarázatánál is *elvek szerint* járjunk el, a mint ő idézett szavai szerint a feltalálásnál eljár. Ez a feltalálás azonban itt kizárólag az akadályokra vonatkozik, melyek a visszatérő barátnak útját állják; mert minden egyéb: a merénylet, melyből a cselekvés kiindul, a megoldás, sőt még az erkölcsi alapeszme is, a költő forrásában, a Hyginus-féle mesegyűjteményben megvan már. Ezek az akadályok pedig, melyeknek elsejét, a megáradt folyót, a költő szintén előtálalta már forrásában, folytonos sort képeznek, melyben nemcsak — mint Viehoff mondja — «ein Mittel zur Versinnlichung der Freundestreue»-t kell látnunk, hanem oly rendszert, mely egy egészen önálló, de szintén a tárgyban rejlő főmotívumot igen sikerült módon fejt ki.

Ezt a motívumot — a mennyire én tudom — az eddigi magyarázók nem vették figyelembe. Onnan van, hogy a költeménynek ez a része, mely költészeti szempontból a legértékesebb és a szerkezetre nézve határozottan a legfontosabb, a legkülönbébb, gyakran homlokegyenest ellenkező magyarázatokra, sőt nem ritkán éles — de a mint kimutatni vélem — igazságtalan ócsárlásra is adott alkalmat.

Mi értelme és mi célja lett volna például, ha a költő — mint Götzinger kívánja — Mörost még visszatérése előtt harcza sodorja övével, kik csellel és erőszakkal vissza akarják tartani? Azok után, a miket Möros a zsarnoknak, a mit barátjának mond, kételkedhetünk-e csak egy perczig is, hogy családja hiába fogja tartóztatni, hogy ő be fogja váltani szavát? Hazája szabadságáért való nemes lelkesedésében teljes tudattal áldozza fel életét. Csakis e tudatban vallhatja be a zsarnok előtt tartózkodás nélkül, sőt büszke megvetéssel merész vállalatának célját: «die Stadt vom Tyrannen befreien». Nincs is semmiféle megindító, tragikai hatása, ellenkezőleg csak mint a tehetetlen dühnek szájalomra méltó kifakadása hangzik a zsarnok szájából az ítélet: «Das sollst du am Kreuze bereuen!». Ez az ítélet csak attól fosztja meg Mörost, a mit már előbb is önként feláldozott. Valóban, ha már előbb nem nézett volna bátor elszántsággal a halál szemébe, a zsarnok sohasem juthatott volna abba a helyzetbe, hogy őt elítélje, és szinte látni véljük a gúnyos mosolyt Möros ajkán, midőn azt válaszolja: «Ich bin zu sterben bereit». És mégis kér halasztást? Igenis! Mert sok és sokféle kötelék fűz ben-

nünket az élethez. Haza és család, szeretet és barátság, mindannyi erős kapocs, mely megnehezíti az élettől való megválást. Ha tehát hazájáért való hősies önfeláldozásában az egyik kötelék, mely hősünket az élethez fűzi, erőszakos módon megszakad, akkor legalább a többit gyöngéd kézzel fel akarja oldani. A kegyelem, melyet a zsarnoktól kér, tehát csak abban áll, hogy maga megnehezíti magának élete utolsó perceit azáltal, hogy még egyszer visszatér családi körébe, hogy mindenkorra búcsúzzék tőle. Oly kegyelem az, melyet még a legvérengzőbb zsarnok is megadhat, annál is inkább, mert áldozata biztos neki, hiszen ott marad zálogba a barát. Hogy a zsarnok maga egy perczig sem kételkedett abban, hogy Möros be fogja váltani szavát, mutatja az a körülmény, hogy maga mintegy bátorítja a szőszegésre, kilátásba helyezvén neki életét és szabadságát, ha cserben hagyja barátját. De valamint e biztatás nem képes megintgatni Möros hűségét, úgy a barát is rendíthetetlen bizalommal, *hallgatva* öleli át a távozót és kiszolgáltatja magát a zsarnoknak. Möros útra kel avval az egyetlen gondolattal, hogy a határidőt el ne mulasztja. Családja nem tarthatja, nem is fogja visszatartani. De egy másik, magasabb hatalom saját akarata ellenére szőszegővé teheti. *Ez a magasabb hatalom a bizonytalan jövő, az ismeretlen sors.* Három napra elzalogosítja barátjának életét és a legközelebbi percznek sem ura! Mi minden történhetik három nap alatt, hány elháríthatatlan akadály állhatja útját! Erre a kérdésre, mely a válás perczétől aggodalmas feszültségben tart bennünket, úgy hogy a barát életéért reszketünk, felelt meg a költő az akadályok sorozatában, és kimerítő rendszerben szemünk elé állította mindazokat a tényezőket, melyek a jövő pillanatot bizonytalanná teszik, tehát azt képezik, a mit közönségesen sorsnak szoktunk nevezni. Az embernek kérlelhetetlen ellenségei azok, melyek lépten-nyomon leskelődnek rá, üldözik őt, melyek ellen mindig küzdenie kell, és melyeknek akárhányszor áldozatul is esik. Ezek az ellenségek lehetnek *belső*k és *külső*k, azonkívül vagy *physikai* vagy *erkölcsi* természetűek; tehát négyen vannak összesen, melyeknek mindegyikét egy-egy jellemző példában mutatja be a költő és pedig a következő logikai sorrendben: *természet*, a külső physikai, *társadalom*, a külső erkölcsi ellenség; *a testi szervezet*, a belső physikai, *a kísértés*, a belső erkölcsi ellenség. Kimaradt-e valami ebből a rendszerből, kell-e valamit elvenni belőle vagy hozzá toldani? Képzelnék már most, hogy a költő a Götzinger ajánlotta *motivumot*: a család rábeszélését vagy éppen cselfogását, csakugyan alkalmazta volna, és Möros e miatt, bár meg nem tántorítva szándékában, mégis elkészt volna; akkor annak következménye ugyancsak tragödia lett volna, de *a csel-szövések tragödiája*, minden kiengesztelő befejezés nélkül, melynek szármalmas áldozata az ártatlan barát. De ha a barát az említett négy tényező akármelyikének esik áldozatul, akkor is *tragödia*, azonban egészen a

Schiller értelmében vett *sorstragoedia*, mely megrázkodtató ugyan, de egyszersmind kiengesztelő.

De a költő nemcsak az embernek ellenségeit állítja szemünk elé, hanem bemutatja hőjét az ellenük való küzdelemben, mi által azokat a föltételeket is szemlélteti, melyek alatt lehetségessé válik az ellenséges sorsot is legyőzni. Pirkad már a harmadik nap hajnala és Möros, ki most már azt a megnyugtató tudatot viheti magával halálos útjára, hogy senkit sem hagy árván maga után, «eilt heim mit bangender Seele, damit er die Frist nicht verfehle.» Ekkor először is a természet állja útját mint ellenség, mint akadály. Ősidőktől fogva érezte az ember függését az őt körülvevő természetben titokzatosan működő erőktől, a melyeket személyesített is, de csak nagyon kis részben mint jó, barátságos, legnagyobb részben mint gonosz hatalmakat, melyek folytonosan üldözik és vészthozóan avatkoznak sorsába: «denn die Elemente lassen das Gebild der Menschenhand», mely igaképen nehezedik rájuk, hogy alávesse őket az ember akaratának és melyet bőszyűlten lerázni iparkodnak. Ámde mi biztosítja az embernek uralmát e rakonczátlan erők fölött, mi képesíti arra, hogy daczukat megtörje és akaratuk ellenére is szolgálatába kényszerítse? A természet törvényeinek megismerése, melyek által egyedül lehet a természetet legyőzni. Nem idegen, csak saját törvényeinek veti alá magát. És azon mértékben, melyben az ember behatol titkaiba és ellesi törvényeit, megszűnik egyszersmind a függésnek nyomasztó érzése is, nem nézi többé titokzatos borzalommal, hanem úgy tűnik fel előtte, mint egy kimeríthetetlen kincstár, mely szívesen ad gazdag tartalmából, hogy ezerszeresen fokozza az emberi erőt. A széles folyó nem akadály többé, ha a hídnak erős igájába hajtjuk. Ha fel is lázad néha ellene és hullámai szétrepesztik a boltozat recsegő íveit, mégsem állunk fegyvertelenül a tomboló elemmel szemben. Ellestük a békától az úzás mesterségét és a hullám, bár hány-vet is, kénytelen célunk felé vinni. «Er wirft sich hinein in die brausende Flut und teilt mit gewaltigen Armen den Strom.» A költemény forrásában, Hyginus elbeszélésében, egy szóval sincs megemlítve, hogyan jutott Möros tulajdonképen a másik partra. Azt tudjuk, hogy az egész napot ott töltötte — hiszen egyéb nehézségek nem gördültek útjába — és föltehetjük, hogy a vihar végre lecsendesedett és egy hajó átszállította a tulsó partra. Ilyítetlenül Schiller hőse nem várhatja a jó szerencsét. A költő föltalálása tehát nem — mint a magyarázók állítják — a második, hanem mindjárt itt az első akadálynál kezdődik, melyet rendszere értelmében használ és alakít át. Schiller érdeme tehát nemcsak — mint Viehoff mondja — abban van, hogy «das gegebene erste Motiv unter seiner Hand sich verschönert hat»; nemcsak a tomboló folyam remek festésében, mely különben nagyon emlékeztet Bürgernek «Das Lied vom braven Mann» című költemé-

nyére; hanem a hősnek döntő elhatározásában, mi által tulajdonképi motívummá, a rendszernek első organikus részévé lesz. Viehoff az akadályokban egyáltalában csak halmozást lát oly czélból, hogy a hatás annál erősebb legyen. Azt mondja: «Aus seiner (Schillers) Beschäftigung mit der dramatischen Poesie hatte er aber die Überzeugung gewonnen, dass man einen abgezielten Eindruck auf das menschliche Gemüt erst vollständig erreicht, wenn man, wie er selbst in der Abhandlung über tragische Kunst sagt, 'eine zweckmässige Verknüpfung mehrerer Handlungen wie ein Knäuel von der Spindel abwindet' und dass man nur 'Schritt vor Schritt durch lauter kleine Schläge zum Ziel gelangt und die Seele erst ganz durchdringt, wenn man sie *gradweise* rührt.» Demnach konnte er sich mit dem einen bei Hygin schon gegebenen Hinderniss nicht begnügen, sondern musste noch eine Reihe anderer erfinden, *wodurch des Freundes Liebe und Seelenstärke wiederholt und stufenweise zur Anschauung gebracht würde.*» A baráti hűség és szeretet szemléltetésére kell-e hathatósabb eszköz, mint magának a kezességnek ténye és a vizionlátás jelenete? Ha csak erről van szó, ez Hyginus egyszerű elbeszélésében ép oly megható bensőséggel nyilatkozik, mint Schiller költeményében és éppen azért a költő e tekintetben híven ragaszkodott is forrásához, mert jól érezte, hogy semmiféle művészet nem fokozhatja az egyszerű ténynek hatását. És azután, miféle mérték, miféle összehasonlítás alapján talál Viehoff *fokozást* az akadályok sorrendjében? Talán a szeretet jobban nyilatkozik az egyikben, mint a másikban, vagy nehezebb leküzdeni az egyiket, mint a másikat? Ha csak az akadályok nehézségén mérhetnők a baráti szeretet nagyságát, akkor Möros visszaterése egészen elvesztené erkölcsi értékét, ha véletlenül nem gördülnek utjába akadályok. Már ebből is látjuk, hogy az akadályok nem a baráti hűség, hanem azoknak az ellenségeknek szemléltetésére szolgálnak itt, melyek bizonytalanná teszik a jövőt. Hogy Möros ilyen bizonytalan jövőre bízza barátja életét, az vétkes könnyelműség, és e hibájának tudata a lelkiismeret egész erejével űzi, fokozza erejét, elszántságát, hogy nem várja be a vihar lecsendesedését, hanem bele veti magát a tomboló hullámokba. Ámde nem csak az ellenséges természet állja útját, az embernek ellensége maga az ember! Ezzel kell megküzdenie a létért való nehéz küzdelmet; minden talpalatnyi földet, melyen meg akarja vetni lábát, meg kell hódítania, és ezer meg ezer utána tóduló ellen megvédenie. És százszor jobbak még azok, kik durva erőszakkal, de nyiltan lépnek elénkbe, mint azok, kik ármány és cselfogással vetnek nekünk hálót. Az embernek ez a harcza az emberek ellen a legnehezebb, nemcsak azért, mert mindenki egyedül áll, minden egyes mind a többi ellen, «bellum omnium contra omnes»; hanem azért, mert a legborzasztóbb szenvedélyek: irigység, gyűlölet, bosszú, dicsőség-

vágy és mindenféle fanatizmus kerülnek felszínre e küzdelemben és épen Schiller igen helyesen mondja: «der schrecklichste der Schrecken-ist der Mensch in seinem Wahn». És ehhez járul még mindenféle szükség és nyomor, a kínzó éhség, mely a társas rend minden korlátait áttöri. Ily harcban csak egyetlen egy fegyverünk van, mely biztosítja a győzelmet, és ez a szilárd és szent meggyőződés, az erkölcsi eszmény iránti tiszta lelkesedés. Mert e harcban nem az a győztes, ki véletlenül megöli a másikat, hanem az, a ki hitét, meggyőződését rendületlenül megóvja. «Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae.» Tiszta, önfeláldozó hazaszeretet adja Móros kezébe a gyilkot. Le van-e győzve azért, hogy terve nem sikerült! Korántsem? Hiába dühöng a zsarnok, hiába ítéli halálra. Meg fog halni, de nem fogja megbánni tettét soha. És példáján lelkesedni fognak a jövő nemzedékek és végre is győzni fog az eszme. A hű barát elvállalja a kezességet és hiába gúnyolja Dionysos jóhiszeműségét. Még abban a percben sem, mikor ott a keresztfán kilehelné lelkét, rendülne meg a baráti hűségbe vetett hite, szent meggyőződése, — «ihm konnte den mutigen Glauben der Hohn des Tyrannen nicht rauben!» Ily hit, ily meggyőződés aczélozza a kart, növeli a bátorságot és legyőzhetetlenné tesz még a halálban is. Ily harci kiáltással: «Um des Freundes willen erbarmet euch», szembe száll Móros a rablókkal és egymaga legyőzi az egész csapatot.

A harmadik akadály leginkább ki volt téve a kritikának. Már Goethe megjegyzi 1798 szept. 5-ikéről kelt. Schillerhez intézett levelében: «In der Bürgschaft möchte physiologisch nicht ganz zu passieren sein, dass einer, der sich an einem regnigen Tage aus dem Strome gerettet, vor Durst umkommen will, da er noch nasse Kleider haben mag. Aber auch das Wahre abgerechnet, und ohne an die Resorption der Haut zu denken, kommt der Phantasie und der Gemütsstimmung der Durst hier nicht ganz recht. Ein anderes schickliches Motiv, das aus dem Wanderer selbst hervorginge, fällt mir freilich zum Ersatze nicht ein.» Goethének e kifogása tisztán physiologiai szempontból, mint maga is mondja, nagyon is jogosult lehet; de megengedi ő maga is, és ezzel bizonyára helyesen fogta fel a költő intentióját, hogy e harmadik akadálynak most már a vándorból magából kell erednie: azaz, míg az első két akadály *külső* volt, t. i. a természet és az ember, most már a *belső* vagyis az egyénben magában rejlő akadályoknak kell következniök. És hogy a rendszer teljes legyen, a költőnek itt is a physikai és az erkölcsi akadályt kell szemléltetnie.

A *belső physikai akadály* pedig, mely a jövőre épített terveinknek annyiszor útját állja és még a legközelebbi pillanatot is bizonytalanná teszi, nem más, mint *testi szervezetünk* gyöngesége és gyarlósága, ezerféle ellenes véletlennek alávetett megbízhatatlansága. Messzelátó tervek

érlelnék lelkünkben, szent lelkesedés ragad el bennünket oly eszméért, melyeknek megvalósítása hosszú évtizedeknek a feladata. Nemes buzgalommal fogunk oly munkához, mely egy egész emberöltőt vesz igénybe, és mégis folytonosan fejük fölött függ testi gyarlóságunknak Damokles-kardja. Nem olyan ritkák a példák az emberi művelődés történetében arra, hogy a bátor úttörők, a hőslelkű előharczosok kezeiből a küzdelem, a munka közepette kiesett a fegyver, a szerszám. «Was sind Hoffnungen, was sind Entwürfe, die der Mensch, der flüchtige Sohn der Stunde, bauet auf beweglichem Grunde!» Három napra zálogosította el Möros barátja életét. Mi minden történhetett három nap alatt! Ha a kínzó szomjúság nem lankasztja el, száz más véletlen állhatott be, melyek éppen véletlenségük, kiszámíthatatlanságuk miatt gyakran oly megrendítő tragikai módon nyúlnak be életünkbe. Mi értelme van tehát annak, hogy Götzinger ezt a motívumot még abból az okból is ócsárolja, mert olyan akadály ez, mely nem Möros saját erejéből, hanem csak véletlen által hárrítható el? Kevésbé véletlen volt-e az, hogy tudott úszni? Kevésbé véletlen, hogy ilyen fárasztó úszás után még mindig volt elég ereje, hogy három rablót leterítsen? És kevésbé véletlen, hogy a többi rabló elég gyáva volt megszökni? És nem képezi-e éppen ez a véletlen a legmindennapibb, a legtermészetesebb, a legjelentősebb tényezőt sorsunk ezerszeres szövevényében? A mit Götzinger véletlennek nevez, azt Hoffmeister csodának mondja, és oly hangon, mely mintegy mentetgetni kívánja a költőt, azt hiszi, hogy «das plötzliche Hervorsprudeln des Quells aus dem Felsen könnte, nach der ganzen Darstellung, wenn auch gewiss nicht nach dem Sinne des Dichters, als eine Erhörung des Gebetes angesehen werden, wodurch die Erzählung den Intentionen Schillers zuwider ins *Wunderbare* hinüber spielen würde.»

A *véletlen* és a *csoda* fogalmai nagyon közel fekszenek egymás mellett és nem ütközhetünk meg azon, hogy nagyon sűrűn feleсерélik egymással. Egyáltalában lehetetlen biztos határt megállapítani arra nézve, hogy hol végződik a pusztá véletlen és hol kezdődik a csoda, mert ez a határ nem magukban a tényekben, hanem a mi felfogásunkban rejlik. Szomorú szívvel állják körül a gyermekek atyjuk, fentartójuk ágyát, ki forró lázban küzd a halállal. Az ő életén függ életök, az ő halálával beláthatatlan nyomorúság kezdődik számukra. Ily pillanatokban mit tehetnek egyebet, mint hogy buzgón imádkoznak? Hiszen az orvos is, kit tudománya cserben hagyott, csak a gondviselésre utalhatja őket, kétkedve talán, de még kétkedésében is vigasztalva őket, hogy Isten még segíthet. És íme, a beteg kinyitja szemét, megismeri környezetét — meg van mentve! Véletlen volt-e vagy csoda? És ennél nagyobb csoda volna az, hogy egy vándor, kit útja az erdő szélén elvezet, ha lankadva összerogy, közelében üdítő forrást talál? Nevezzétek különben bárhogy,

de azt nem tagadhatjátok, hogy ilyen csodák mindennap történnek. De ép oly kevéssé foszthatjátok meg az illetőket attól a vigasztaló hittől, hogy a gondviselés meghallgatta imádságukat, hogy különös kegyében részesítette őket. És ha a kegyelet nélküli skepticismusnak sikerülne is ezt a gyermeki jámbor hitet megrendítenie, üdvös volna-e az embert ismét kitaszítani a vakon uralkodó véletlennek kietlen birodalmába? Az emberiség ős időktől fogva a véletlen rémes rengetegéből a hit barátságos birodalmába menekült, és ha ezerszer kitaszítjátok, ezerszer vissza fog térni a gondviseléshez, melynek kezébe bizalommal és megnyugvással teheti le sorsát. Miért ellenkeznék tehát ez a csoda a költő intenciójával? Miért nem felelne meg az ő felfogásának, hogy a vándor imája csakugyan meghallgatást nyer? Én Schillernek egyetlen egy mondatát sem ismerem, mely a gondviselés illetén felfogásával ellenkeznék, itt pedig az a felfogás feltétlenül szükséges és egyedül helyes, különben nincs értelme a vándor imádságának. És ez a sajátos, hogy Hoffmeister magán az imádságon nem is ütközik meg, csak következménye ne legyen! Ez izléstelenség. Vagy valóban azt hiszi-e, hogy itt az imádság művelte a csodát, mint azt, melyet Mózes művelt, mikor a sziklára ütött, hogy vizet csaljon ki belőle? A költőnek szavait: «Und sieh, aus dem Felsen geschwätzig schnell springt murmelnd hervor ein lebendiger Quell», lehet-e így értelmezni? Nézetem szerint nem. A forrás régtől fogva bugyog ottan, nem törődve azokkal, kik vizéből merítenek üdülést, de az eltikkadt vándor csak most leli fel. Az imént mondtuk, hogy a csoda nem a tényekben rejlik, hogy az mindig csak hitünkben létezik. A körülmények találkozása: a legnagyobb szükség és a közeli segítség a szomszéd lelkében csodává egyesülnek, a jóságos gondviselésbe vetett hitnek csodájává — und diesen Glauben kann ihm kein Kritiker rauben! Csak a hit művel csodákat és a hitnek csodáit elismeri Schiller is; és itt. a hol más nem segíthet, nem lehet intenciói ellenére, ha a könyörgő hiszi, hogy könyörgése meghallgattatik. Mert hogy mi is ugyanazt higyük, az nem volt a költő szándéka.

Viehoff a Götzinger-féle véletlennel szemben még talál védelmet a költő számára. «Die Veranschaulichung der Freundestreue des Möros — mondja — ist Hauptzweck: jedes Motiv, das hiezu mitwirkt, ist zweckmässig. Äusserte sich in den früheren Motiven die Freundestreue in Tat und Anstrengung, so spricht sie sich hier im Gebet aus, das sich ja auch als ein feuriges Streben der Seele darstellt.» De már Hoffmeister ellenvetéseivel szemben ő sem tudja megvédeni a költőt. Mert ha az imádság, mint «feuriges Streben der Seele» csak eszköz akar lenni a baráti hűség szemléltetésére, akkor csakugyan fölösleges még ennek az imádságnak a meghallgatása is, mert ez már több volna, mint a mennyi szükséges a *baráti hűség* bizonyítására. De már most

azt kérdezzük, hogy ezen csoda nélkül, melylyel Hoffmeister és Viehoff sehogy sem tudnak kibékülni, hogy állítsa ismét lábra a költő az ő hőstét, hogy útját folytathassa? Ez ellenség, saját testünk gyarlósága ellen nincs fegyverünk. Ezzel szemben a hívőnek csak a gondviselésbe vetett bizalma, a hitetlennek a kedvező véletlenbe való reménye marad. Mily közeli rokon e két érzelem, azt már nem akarom bővebben fejtegetni, itt csak arra akarok utalni, hogy mind a kettő teljesen *passiv* és így a költő ezen akadálylyal szemben hőstét is csak teljes passivitásban mutathatta be.

A negyedik akadálylyal röviden végezhetek, — ennek értelmezésében megegyeznek mind a magyarázók. Az embernek negyedik hatalmas ellensége, mely ő benne magában, de nem testében, hanem erkölcsi lényegében rejlik, a *kisértés*. «És ne vigy minket a kísértetbe», így imádkozunk, mert annyiféle és oly csábító alakokban lép elénk, hogy nem is ismerjük fel mindjárt az álnok ellenséget benne. Oly hizelgően tud hozzánk beszélni, hogy gyakran a legőberebb lelkiismeretet is elaltatja. Hősünket a legveszedelmesebb helyen támadja meg, mert önfentartási ösztönéhez fordul. Ez az embernek legerősebb ösztöne, és az a néhány szomorú áldozata egy sötét kétségbeesésnek, kik az életet tehernek érzik és levetik magukról, bizonyára csak pillanatnyi elmezavar hatása alatt cselekesznek. Hányan élnek szükségben és nyomorban és mégis minden erővel ragaszkodnak az élethez. Ha a természet az ösztönöknek ezen leghatalmasabbikát nem oltotta volna belénk, hogy küzdhetne volna át az emberiség az évezredeknek mind ama nehéz küzdelmeit, hogy tarthatta volna fenn magát mind e napig? De éppen a nehéz küzdelmek, az önfentartásnak sanyarú munkája arra a megismerésre is vezettek, hogy az életnek értéke nem csak az életnek puszta létezésében rejlik, hanem azokban a magasztos erkölcsi javakban, melyeket az ezeréves művelődési munka az emberiség számára kivívott és biztosított, mert csakis ezek teszik emberhez méltó életté az egyesnek lételét. Éppen azért minden egyes köteles is e javakat megvédeni és szükség esetén életét is feláldozni, hogy azokat az összeség számára megmentsse. A ki a szabadságért és hazáért nem áldozza fel szívesen életét, az emberhez méltó életet szabad hazában nem is érdemel! A halálnak ilyen elszánt megvetése ellenkezik-e az önfentartási ösztönnel? Sehogysem. A hőst, ki a csatamezőn ezerszer is bátran szemébe néz a halálnak, sötét félelem fogja el a kórágyon. Ott halálának magas erkölcsi értéke volt, itt pedig nem egyéb, mint az életében rejlő értéknek megsemmisülése. Mörosban is, a ki hazája szabadságáért szívesen megy a halálba, még hatalmasan szólalhat meg az önfentartási ösztön. Ha csakugyan későn jött, ha a zsarnok a baráti hűség ártatlan áldozatát már feláldozta, ha megjelenésével nem mentheti meg többé azt a drága életet, — ne tartsa-e meg

önmagát hazájának, ne éljen-e már csak azért is, hogy barátja halálát megbosszulja? Veszedelmes kísértés volt az, mely Philostratus személyében elébe lép, annál veszedelmesebb, mert váratlanul, készületlenül találja őt, mert eddig erre az eshetőségre még nem gondolt és ez csakugyan megzavarhatja lelkét. Hoffmeister azt hiszi, hogy Philostratus szándékosan! felkeresi urát, hogy visszatérését megakadályozza, és hibáztatja a költemény szerkezetét, mert ez a *szándékosság* nincsen kellően kiemelve és jobban indokolva. «Er geht doch wohl seinem Herrn mit Fleiss entgegen, — azt mondja — um ihn von der Rückkehr abzuhalten. Dies muss man aber erraten, besonders da die Worte: *Der erkennt entsetzt den Gebieter* voraussetzen scheinen, Philostratus habe ihn nicht erwartet.» Persze, hogy *most már* nem várta, valamint senki sem várta már és mindenki meg volt lepve, hogy még az utolsó pillanatban megjelent. Hogy egész nap várta Möros megérkezését, az csak természetes, hiszen mindenki epedve várta. De hogy azért menjen ura elébe, hogy azt visszatartsa, az épen olyan feltevés, mint a Göttinger-féle kívánság, hogy a család akadályozza meg Möros visszatérését. Hiszen akkor azt is kell feltételeznünk, hogy csak ámitás czéljából mondja a megérkezőnek: «Zurück, du retttest den Freund nicht mehr». A Philostratus alakjában fellépő kísértést ilyen egyszerű, durva cselfogásnak nem szabad tekintenünk. Nem a szolga csábító beszédében, hanem magában a tényleges helyzetben rejlik ez a kísértés, mely épen azért, mert a tény hatalmával lép fel, az embernek legveszedelmesebb ellensége. Ámde ez ellen is van fegyverünk és pedig a *szilárd nemes jellem*, mely a megmászhatatlan tényből is habozás nélkül levonja magára nézve a következményeket. Az az élet, melyet Möros csak barátja rovására folytathatna, hozzá nem méltó és egy perczig sem tűrheti még a gyanút sem, mintha csakugyan ilyen áron akarta volna magát megmenteni. «Er schlachte der Opfer zweie und glaube an Liebe und Treue!» Hoffmeister azt hiszi, hogy ez úgy sem történhetik már, hogy a zsarnok nem fogja kivégeztetni Mörost, mert: «der Tyrann würde seinem eigenen Zweck entgegenhandeln, wenn er dem Möros das Versprechen nicht hielte, ihm nach Selnuntius' Tode die Strafe zu erlassen. Er wollte ja an diesem Beispiel den praktischen Beweis liefern, dass die Treue ein leerer Wahn sei. Er musste also, weil Möros ihm durch seine verspätete Ankunft Recht zu geben schien, triumphieren und den steten Beweisführer seiner Menschenverachtung am Leben erhalten»; — erre azonban csak azt feleljük, hogy a zsarnok halálra ítélheti ugyan áldozatát, de *életre nem*, legkevésbé oly életre, melyet az tovább viselni nem akar. Ha a zsarnok nem fogja végrehajtani az ítéletet rajta, akkor ő maga teszi, mert saját erkölcsi törvénye szerint kénytelen vele. És akkor kevésbé lesz a zsarnok áldozata, a ki abba a helyzetbe juttatta? Nem is arról van szó, mint Viehoff

mondja, hogy: «Beide (Möros és Philostratus) waren in ihrer Lage besonnener Prüfung nicht fähig genug, um in des Tyrannen finstern Busen lesen zu können; ihnen schwebte nur das Bild des ‚Wüterich‘-s vor, von dem ein Festhalten am gegebenen Wort nicht zu erwarten war». Akár beváltja szavát, akár nem, az bizonyos, hogy Möros nem fogja túlélni barátját, ha az miatta csakugyan már kiszenvedett. A legcekélyebb ingadozás, a pillanatnyi habozás ez esetben nem csak jellembeli gyengeség lett volna, hanem csakugyan végzetessé válhatott volna. Csakis az a körülmény, hogy egy perczig sem engedett a kísértésnek, hogy azonnal és erélyesen visszautasította, vezette ezúttal is győzelemre. Megmenti barátját és megmenti önmagát, nem a haláltól, melyet szívesen elszenved, hanem saját lelkiismerete átkától és a nemesen gondolkozó emberek megvetésétől. «Das Leben ist der Güter höchstes nicht, der Übel grösstes aber ist die Schuld!»

Mielőtt bevégezném elmélkedésemet, még egy adatot kell fel-
említenem. Kern F. «Zur Methodik des deutschen Unterrichts» című könyvében azt mondja költeményünkre vonatkozólag: «Die äusserst durchsichtige allgemeine Gliederung des Gedichts bedarf auf der Stufe, auf welcher es behandelt zu werden pflegt, kaum der Besprechung: dagegen ist es für die Schüler sehr lehrreich und führt ungezwungen auf allgemeine wertvolle Gedanken, wenn die specielle Gliederung des zweiten Teiles mit ihnen besprochen wird. Es ist ja kein Zweifel darüber, dass hier die verschiedenen Situationen den Gedanken in sich tragen, dass der edle Mensch von der Erfüllung der Freundespflicht sich durch nichts abhalten lässt, nicht durch Naturgewalten, durch feindliche Menschen, durch körperliche Ermattung, nicht durch Überredung, die ihm das Schreckliche, das ihn erwartet, vor sein geistiges Auge bringt, nicht durch die sinnliche Gegenwart des Schrecklichen selber. Ja es ist zweckmässig auf die noch abstraktere Fassung des Gedankens hinzuführen: ihn hindert nichts Körperliches, weder Äusseres noch Inneres, ihn hindern nicht Vorstellungen, weder fremde noch eigene. Und dass nun Vorstellungen über die Menschen dieselbe, ja oft eine noch viel grössere Gewalt ausüben können, als Materielles, wird dem Schüler aus der Erwägung klar, dass der Dichter offenbar nicht auf grössere Hindernisse hat geringere folgen lassen wollen, und aus der zweiten Erwägung, dass es recht gut denkbar gewesen wäre, wenn der Freund trotz aller seiner *Tapferkeit* in der «brausenden Flut» und im Kampf mit der «raubenden Rotte», doch noch schliesslich umgekehrt wäre, als ihm der *Anblick* des Kreuzes den Gedanken an den martervollen Tod mit lebendigster Anschaulichkeit vor die Seele führte.» (59. l.) Ezek tehát Kern szerint azok az «általános értékes gondolatok, melyek a tanulóra nézve tanulságosak». Ugyan miféle tanul-

ságot vonhatunk le abból, hogy Mőros minden bátorsága mellett a keresztfa pusztá látásától visszariad és cserben hagyja barátját? Szerencsére nem áll az, a mit Kern mond, «dass es recht gut denkbar wäre». Nem, ezt el sem képzelhetjük, mert képtelenség. Ilyen szörnyű gondolatra csak az a helytelen föltevés juthat, hogy a költő az akadályok által fokozni akarta a hatást. Ezt a *fokozást* végkép el kell ejtenünk annyival inkább, mert a *rendszer* fogalmával ellenkezik, melyet pedig maga Kern is megsejtett ebben a második részben, bár világosan nem ismeri fel. Két dologban téved: először is az alapeszmében, melyet a költő az akadályok által ki akar fejezni, és másodszor a rendszer felosztási alapjában. Az alapeszme nem az, hogy a nemes embert a baráti kötelesség teljesítésében semmi sem bírja feltartóztatni, hanem egy sokkal mélyebb és értékesebb általános emberi igazság, az t. i. hogy *mindenki, a ki a jövőre építi terveit, kénytelen megküzdeni azokkal a hatalmas ellenségekkel, melyek a jövőt bizonytalanná teszik*. A felosztás pedig Kernnél a következő: I. *Körperliches*, 1. Äusseres (der Strom, die raubende Rotte). 2. Inneres (die Ermattung). II. *Vorstellungen*. 1. Fremde (Philostratus Ermahnung). 2. Eigene (Der Anblick des Kreuzes). E felosztás ingatag alapja sokkal szembeszököbb, sem hogy bővebben kellene fejtegetni, de nem hagyhatom szó nélkül, hogy e szerint nem *négy*, hanem *öt* akadályval van dolgunk és hogy az *ötödik akadály* a következő: «Und die Sonne geht unter, da steht er am Thor, und sieht das Kreuz schon erhöhet, das die Menge gaffend umstehet». Ez ép oly új, mint helytelen felfogás, a melyből a szerkezetre vonatkozólag még az a hibás következtetés is folyik, hogy a 18. versszak még a második részhez tartozik.

Ha helyesen felismerjük a második részben rejlő alapeszmét, a belőle folyó rendszer is világos lesz. Az embernek ellenségei, melyekkel minden komoly törekvésében meg kell küzdenie: I. *Külsők*. 1. a természet, 2. a társadalom. II. *Belső*. 1. testi szervezetünk, 2. erkölcsi lényünk. Ez alapeszme felismeréséhez és tisztázásához és ezzel együtt az egész költeménynek helyesebb felfogásához és megítéléséhez e soraimmal, azt hiszem, hozzájárultam.

Dr. BAUER SIMON.

LEÍRÁSOK MILTON EPOSZAIBAN.

Lessing Laokoonjában a költészet és a képzőművészetek birodalmi között határvívul egy hirneves tantételt tűzött ki, mely szerinte egyszersmind próbakő gyanánt is szolgál *minden* hivatott költő leírásainak *költői* voltára nézve. A költészetnek e szerint a consecutivitásban

rejlík a lényege vagyis csupán időben egymásra következő eseményeket és cselekvényeket utánozhat a maga rendelkezésére álló eszközeivel. («Gegenstände, die aufeinander, oder deren Theile aufeinander folgen, heissen überhaupt Handlungen. Folglich sind Handlungen der eigentliche Gegenstand der Poesie. . . . Auf der andern Seite können Handlungen nicht für sich selbst bestehen, sondern müssen gewissen Wesen anhängen. Insofern nun diese Wesen *Körper* sind, oder als Körper betrachtet werden, schildert die Poesie auch Körper, aber nur andeutungsweise *durch Handlungen*». Laokoon XVI.)

Hogyan jár el tehát Homeros, az epikusok ezen örök időkre tündöklő fátylaja olyan esetekben, hol az események sora *tárgyaknak* leírására készíti? Bizonyos «mesterfogással» (Kunstgriff) szokott ilyenkor élni. Ennek segítségével mintegy beleolvastván a leírást a folyton továbbhaladó cselekvény áramlatába, egyszersmind teljessé teszi az illusiót a hallgatóra nézve és őt fennakadás nélkül magával ragadja. Így pl. *elbeszéli*, miként ölti magára ruházatát Agamemnon, egy darabját a másik után, ahelyett, hogy leírná öltöztetését és fegyverzetét. Nem Achille s kész paizsát írja le temérdek bas-relief alakjaival, hanem a mennyei kovácsműhelybe ragad bennünket; szemünk láttára *kovácsolja* Hephaistos. Lessingnek ezen híres elmélete azonban már Homerosnál sem válik be mindenütt. Ennek — szerintem — főoka az, hogy egyoldalúlag az Iliasból vett példákbl vonta le és úgy aztán deductiv módon kimondta általánosan érvényes voltát. Azonkívül az epikus költészet *Lessing óta* is kiváló termékekkel gyarapodott, melyek bővelkednek leírásokban.

Azt pedig igen gyakran tárgya válogatja, ha vajjon módjában van-e a költőnek a leírást valamelyes haladó cselekvés (Handlung) fonalához kapcsolni. Igen könnyű ugyanis ama «mesterfogást» alkalmazni oly tárgyak leírásánál, amelyek *elkészíthetők, részeikre bonthatók és ismét összerakhatók*, mint pl. Here harci szekere, noha a költő már eme példában sem tehet egyebet, mint hogy bizony megállapodik egy percze, hogy a mennyei szekér csudás szerkezetét részei és darabjai egymás mellettségében *felsorolja*. Vegyük csak jól szemügyre az egésznek menetét:

Ἡβη δ' ἀμφ' ὀχέεσσι θοῶς βάλε χαμπύλα κύκλα,
 Χάλκεια ὀκτάκνημα, σιδηρέω ἄζονι ἀμφίς.
 Τῶν ἦτοι χρυσήϊτις ἀφθιτος, ἀντάρ ὑπερθεν
 Χάλκῃ ἐπίσσωτρα, προσαρηρότα, θαῦμα ἰδέσθαι.
 Πλήμναι δ' ἀργύρου εἰσὶ περιδρομοὶ ἀμφοτέρωθεν.
 Δίφρος δὲ χρυσεόισι καὶ ἀργυρέοισιν ἱμῆσιν
 ἔντεταται, δοιαί δὲ περιδρομοὶ ἀντιγῆς εἰσιν.
 Τοῦ δ' ἐξ ἀργύρεος ῥυμὸς πέλεν· ἀντάρ ἐπ' ἄκρω
 δῆσεν χρυσεῖον καλὸν ζυγόν, ἐν δὲ λέπαδνα
 Κάλ' ἔβαλε, χρύσεια. (Ilias V. 722 stb.)

Homeros e helyütt *elbeszéli*, hogy Hebe az érczkerekeket a vastengelyekhez illeszti. De erre *megszakítja* az elbeszélés fonalát és a zárójelbe foglalt sorokban egymásután *felsorolja* részletezve, hogy milyenek a keretek aranyos dús ékességű részei, továbbá hogy a szekérkas arany meg ezüst szijakon lebeg, hogy a rúdja ezüstből van stb. És ez igen természetes, mert az említettem darabjai a harci szekérnek állandóan egybe vannak illesztve és azokat nem a használat pillanatában rakják össze. A jármot és járomszijakat persze már megint Hebe dolga szemünk látára a kocsirudhoz erősíteni.

Már az Iliasban előforduló számos hasonlat a természet tüneményeinek, pl. a háborgó tengernek valóságos leírásait tartalmazza. Az Odysseában pedig Kalypso grottája (Od. V.) és Alkinoos palotája (Od. VII.), továbbá Od. VI. 261—272, VI. 290—294, XXIV. 225—231 stb. oly terjedelmes leírások példái, melyekben bizony nyoma sincsen a «mesterfogásnak».

Lessing e kérdés fölött elsiklik, adós marad a magyarázattal, így szólván (Laok. XVIII.): «Und dennoch sollte selbst Homer in diese frostigen Ausmalungen körperlicher Gegenstände verfallen sein? Ich will hoffen, dass es nur sehr wenige Stellen sind, auf die man sich desfalls berufen kann; und ich bin versichert, dass auch diese wenigen Stellen von der Art sind, dass sie die Regel, von der sie eine Ausnahme zu sein scheinen, vielmehr bestätigen».

Lessingnek ennél fogva — ha az epikai költészet *egész birodalmára* terjesztjük ki szempontunkat — nem lehet minden esetben igazat adni. Az való, hogy a *naiv* eposz inkább *hallgatóságnak*, semmint olvasó közönséghez szólván, lehetőleg kerüli a henye leírásokat. Ilyenekkel ellankasztaná hallgatói figyelmét, a kik képtelenek a leirt tárgyak egyes részeit emlékezetből visszaidézve egymással egybevetni. Az elbeszélés ezen rohamos természete okozza a diszító jelzők használatát leírások helyett, noha ilyeneknek Miltonnál, Aranyánál is nagy szerepe van és békességgel megférnek a leírásokkal.

Lessing maga is készséggel elismeri Milton eposzainak halhatatlan becsét. Laok. XIV. így nyilatkozik róluk: «Das verlorene Paradies ist darum nicht weniger die erste Epopöe nach Homer». Csakhogy sokszor Milton *vakságának* rója fel, ami inkább mysticismus, vagy pedig költői felfogásának sajátásaiban rejlik. Így pl. Anhang zum Laok. egy helyén:

«Ich bin der Meinung, dass die Blindheit des Milton auf seine Art zu schildern und sichtliche Gegenstände zu beschreiben einen Einfluss gehabt hat. In Par. Lost III. 722. will Uriel dem in einen Engel des Lichts verstellten Satan den Erdball, die Wohnung des Menschen zeigen:

«Look downward on that globe, whose hither side
With light from hence though but reflected shines.»

Man merke, dass beider Gesichtspunkte in der Sonne sind, von da aus sie nicht mehr von dem Erdballe sehen konnten, als eben die Seite, welche der Sonne zugekehrt war. Aus den Worten des Dichters aber sollte es scheinen, als ob sie auch die andere unerleuchtete Hälfte hätten erblicken können, welches unmöglich ist», etc.

Ezt pedig nem lehet az idézett két verssorból kimagyarázni, mely csupán annyit mond: «Tekints le a földtekére, melynek *innenső* oldala tőlünk jövő, de visszasugárzott világossággal ragyog». Sem több, sem kevesebb nincsen benne, a földteke tulsó sötét oldaláról egy árva betűvel sem emlékezik meg.

Lessing általában *Milton vakságának* szereti betudni, ami pedig az ő meg kortársai (pl. Thomson, Pope) költészetének jellemző, ha ily terjedelemben nem is épen dicsérendő sajátsága: t. i. a túlterjengő leírásokhoz való hajlandóságot. «Die allgemeine Wirkung seiner Blindheit aber scheint die gefissentliche Ausmalung sichtbarer Gegenstände zu sein.» Tehát mintegy a vak beszél a színekről!

Jó lesz a kérdést más oldalról is szemügyre venni. Ami Milton eposait a sok ragyogó leírason kívül jellemzi, az a lépten-nyomon előforduló temérdek idézet és szellemes vonatkozás a szentírás és az ó-classicus költők műveire és mythosaira. A hagyomány ezekre nézve egy jellemző adomát tartott fenn. Eszerint költőnk, miután már megvakult volt, szigorúan megkövetel leányaitól, hogy neki időnként görög, latin, sőt héber és szyr könyvekből is felolvassanak. E furcsa robotmunka kedvéért leányainak legalább az említett nyelvek ábéczejével kellett megismerkedniök. Ez adomában meglelheti tehát a sok helyes és találó idézetnek magyarázatát az, a ki Miltonban semmi áron sem akar egyebet látni *vak költőnél*. Így Caylus gr. sem átalotta azon szellemes megjegyzést kockáztatni, hogy a vakság Miltonnak Homeros-szal való egyetlen közös vonása.

De ne legyünk mi magunk is vakok! A dolog úgy áll, hogy a temérdek leírás Milton gigantikus — még a vakság és nyomortól sem kiapasztható — *képzelmének és emlékező tehetségének* eleven forrásából fakadt. Inventiója pedig messze fölülmulja Homerosét.

A «khioszi csalogány» századok költői előmunkásságát aknázza ki; a trójai mondakör járt csapásán halad és épen ebben rejlik egy ily *nemzeti epopœia* örök értéke. Milton ellenben csupán a Genesis meg az evangéliumok néhány fejezetéből merít. Az a nagyszerű compositio, amely 12 énekben festi a földi paradicsom elvesztét és 4 énekben a mennyeknek visszanyertét az Üdvözítő által, végesvéig az ő agyában szülemlett meg! Dr. Johnson is, aki költőnk legelfogultabb elleneseinek, legmaróbb kritikusainak seregébe tartozik, kész elismerni Milton e kiváló adományát: «*Invention is the only literary labour, which blindness cannot obstruct*

and therefore he naturally solaced his solitude by the indulgence of his fancy». (Life of M. III.)

Ha pedig Milton költői műveit a maguk teljességében tartjuk szem előtt, *mindeniütt* szemünkbe ötlenek sajátságos művészetének jellemző vonásai, ezek közt kiváltkép a leírásokra való hajlama. Ezt legfőlebb hogy csak öregbítette vaksága, de okát nem lehet ebben keresnünk, mert különben ez kizárólagos sajátsága volna megvakulása *után* szerzett két eposzának.

Már pedig egy futólagos pillantás is meggyőzhet bárkit is arról, hogy Milton *ifjúsági művei*, költői működése első, körülbelül 30 éves koráig terjedő szakának gyümölcsei is jobbadán *leíró természetűek*. Leírás, elmélkedés és erős subjectiv hangulat: ez a Milton poézise iskolás diák korától kezdve egész a sirig.

Tudjuk, hogy két eposzát mint csaknem 60 éves vak, elhagyott és elkeseredett agastyán írta meg, noha már ifjúkora óta forralta tervét agyában. A közbeneső 30 esztendőn át pedig férfiukora javabeli erejét mint «Latin secretary to Cromwell» politikai és vallásos polemiákban fecsérelte el. Prózája fegyvereit hazájának szentelte; de költészete leg-szebb gyöngyeit magának tartogatta vén napjai vigaszául.

Ifjúkori művei közül kiváltkép a *L'Allegro* és *Il Penseroso* cz. két remek pendans csupa hangulatos leírás és festés, persze a vidám, vagy borongó kedély subjectiv szemüvegén keresztül tekintve. Pl. az *Il Penseroso*-ban a gótikus építészet mystikus hatása:

«And let my due feet never fail
To walk the studious cloisters *pale*,
And love the *high-embower'd* roof
With antique pillars *massy proof*,
And *storied* windows richly dight
Casting a dim religious light.
There let the *pealing* organ blow
To the *full-voiced* quire below»

Csaknem minden főnévnek megvan a maga diszító jelzője, itt is, mint Milton valamennyi későbbi költeményében. Pedig eme költeményt Milton évtizedekkel *megvakulása előtt* szerzé. Lessing tehát beláthatta volna, hogy a leírás nem pótolja minden költőnél a festői jelzőket és vice versa. A *vak* Demodokos dala sincs különben stilizálva, mint az egész Odysseia, hogy hasonlattal utaljak Homerosra.

Sőt már Milton legelső fenmaradt szárnypróbálgatása is az ő eleven *képzelmére* vall és csakis képzelemgazdagságából magyarázható az ő hajlama a leírásokhoz és a jelzők halmozásához. Ha eltekintünk a még a cambridgei collegeben írt pedans latin verses gyakorlataitól — mert az illetén mesterkélty költeményeket méltán hasonlítja össze Johnson üveg-

házi veteményekkel, — az *«On the death of a fair infant dying by a cough»* cz. elegia bebizonyíthatólag a legelső, anyanyelvén írt költeménye. Még az álclassicismus modorosságának békóiban vergődik ugyan, de csupa kép és leírás; már mutatkoznak benne az oroszlánckörmök:

«O fairest flower, no sooner blown, but blasted;
Soft silken primrose fading timelessly.
Summer's chief honour, if thou hadst outlasted
Bleak winter's force, that made thy blossom dry.
For he, being amorous of that lovely dye,
That did thy cheek envermeil, thought to kiss,
But kill'd, alas! And then bewail'd his fatal bliss». etc.

Csaknem határtalan képzelőtehetségét nem is volt képes elhomályosítani egész hosszú élete! Mert hosszúnak mondható, ha nem évei számát, hanem azt a sok szenvedést, keserű küzdelmet és komoly tanulmányt vesszük számba, melyekből ő részét kivette. Vak korában aztán, élete végső határán, teljes erejében felülkerekedett benne ezen isteni adomány. Vakságának gyászos korszakából való az a sonettje is, *«On his deceased wife»*, melyben második nejét, Catharine Woodcockot siratja. Csupa vízió; vízió arról, hogy látta forrón szeretett hitvesét!

«Methought I saw my late espoused saint»

A Paradise Lost és Regained összevissza mintegy 50 rövidebb-hosszabb leírást tartalmaz. Akad ezek között néhány olyan is, mely nem szüklöködik a Lessingtől követelt Homeros-féle «mesterfogás» nélkül T. i. oly tárgyak leírásai, melyek rövid idő alatt — mintegy az olvasó szeme láttára elkészíthetők, — vagy összeilleszthetők, mozgathatók, egy szóval olyan folyamatoknál, amelyek fejlesztése valamely élő lénytől függ. De már a természetből vett jelenségek, tájképek stb. leírásainál semmikép sem lehetséges a részek térbeli egymásmellettségét (die Coexistenz im Raume) időbelileg egymásután következve tüntetni fel.

Homeros sem tesz különben, mint azt az Odysseiából vett példáinkon láttuk, ahol természeti tárgyakat ír le. Hogy azonban tiszta, úgy szólván a festészet birodalmába átcsapó leírások Homerosnál ritkaság számba mennek, annak megvan a maga oka. Az antik költészet tárgya ugyanis szinte kizárólagosan az ember; a modern költészet köre tágabb, úgymint az ember és a természet. Nekünk a természet úgy, ahogy van, velünk való összefüggés nélkül is csak tegyen hatást kedélyhangulatunkra: már tárgya a művészetnek. Ezért van tájképfestészetünk staffage-alakokkal, vagy anélkül is; míg az ókorban, sőt még a renaissance idejében is a tájkép legfőlegbb díszítés gyanánt szolgált az alakokkal. *) Homerosnak

*) Innen van a legnagyobb olasz mestereknél is az *alakok* tökéletessége és a háttért képező tájkép modorossága között való ellenmondás.

pedig a természet főleg arra jó, hogy hasonlatai kifestésére a színeket kölcsönözze tőle. A természet *nagyszerűségének* átérzéséhez *kereszttyén* felfogás szükséges, mely annak minden jelenségében az isteni mindenhatóság bölcs intézkedéseit szemléli.

Ha az építkezések nagyobbszerűek lettek volna Troiában — Schliemann fölfedezései pedig bizonyítják, hogy *nem* voltak — ezen építkezések festői leírása is gyakori volna az Iliasban. Ilyenek hiányában azonban Homeros jobbadán fegyverekre, diszművekre stb. szorítkozik, csak Alkinoos palotájának leírása terjedelmes, hiszen meseszerű.

Ámde Milton mindkét eposa meseszerű, sőt *mystikus*, a leírások ennél fogva beleillő feldiszlítései. A képzelem szárnya szabadjára kelhet. Homeros százsorta realisabb, sőt realistikusabb is Miltonnál. E két ellentétes lángelme legérdekesebb érintkezési pontja az, ahol (P. L. XI. 430—750.) Milton *tudatosan* utánozza az Achilles-féle paizsleírás jeleit. Persze a maga phantastikus módján, annyira, hogy az ő utánzata eredeti alkotás számba megy, akárcsak Goethe és Euripides Iphigeniája. Vergiliusé ellenben rabszolgamunka és hozzá még kényszeredett erőlködés is, melynek tendenciája nagyon kirívó, amint azt Lessing Laokoon-jában lelepi.

Milton mystikusan hat az olvasó képzelmére; sejtelmekkel tölt el, többet mond a sorok közt, mint a sorokban. Homeros azonban — *hallgató közönségnek énekelvén*, még pedig köztudomású eseményekről — kielégít, kész dolgot ad elő, magát a korabeli realitást, lévén az ő főereje a *tökéletes* megfigyelés és plastikus előadás. Érdekesebben állítja párhuzamba Macaulay (Essay on M. 22.) az antik és modern epos e két fejedelmi mesterét: „The most striking characteristic of the poetry of M. is the extreme remoteness of the associations by means of which it acts on the reader. Its effect is produced not so much by what it expresses, as by what it suggests. The most unimaginative man must understand the Iliad. Homer gives him no choice and requires from him no exertion, but takes the whole upon himself and sets the images in so clear a light that it is impossible to be blind to them. The works of Milton cannot be comprehended, or enjoyed, unless the mind of the reader cooperate with that of the writer.”

Térjünk át a két eposzban előforduló különféle tárgyú leírások bővebb méltatásához. Csillagokként ragyognak ezek Milton költészetének megmérhetetlen égboltozatán. Ami pedig Homerosnál költői traditio, azt ő a szentírásra és az antik költőkre való sűrű vonatkozásokkal pótolja. Ezen eljárása a geniusok közösségének és közös érdeklődésének érzetéből ered és messze fölötte áll a szolgai utánzásnak vagy kölcsönözgetésnek, amire ő sehogysem szorult. Merészen kimondja a Par. Lost invocatiójában, hogy eddigelé be nem járt régiókban fog dala kalandozni:

«I thence

Invoke thy aid to my adventorous song,
That with no middle flight intends to soar
Above the *Aonian mount*, while it pursues
Things unattempted yet in prose or rhyme».

(Par. Lost I. 14—18.)

Továbbá a másik eposz invocatiójában :

«And bear through height or depth of nature's bounds,
With prosperous wing full summ'd to tell of deeds
Above heroic, though in secret done . . .»

(Par. Reg. I. 13—16.)

Megnyilatkozik előtte a mennyország és fölvonulnak a mennyei seregek. A pokol feltárja kénlángos méhét. Előttünk pompázik a paradicsom isteni békében és benne a boldog emberpár. Szemeink bekalandozzák az egész universumot.

Szavának állt tehát, kelletén túl is! Sokszor oly magasra és oly mélyre száll, hogy olvasója válogatja, ha kibírja odáig követni. Az előforduló leírások pedig sorrendben a következők :

1. P. L. I. 60—69. Sátán szemei előtt feltárul a *pokol*, mintegy óriási izzó kohó, honnan a béke, csend és a mindeneket vigasztaló remény örökre száműzve vannak. A szenvedők részletes leírását a *szenvedések* rövid abstractiói pótolják :

« . . . darkness visible
Served only to discover sights of woe,
Regions of sorrow, doleful shades . . .
. . . but torture
Without end still urges . . . »

2. P. L. I. 180—184. Egy sivár *térség a pokolban*, melyre a kékes halvány lángok kísértetes fényüket vetik.

3. P. L. I. 232—237. Az *Aetna*, a melynek méhében a felhalmozott gyulékony anyagok attól fogva, hogy Sátán elrepült fölötte, («thence conceiving fire») lánggra kaptak. Ez a monda *M. sajátja*.

4. P. L. I. 283—295. Sátán nagy, kerek, tömör («*βροῦν, μέγα, σπιθαρόν*») *paizsa*. Olyan, mint a teli hold tányérja, melyen Galilei («the Tuscan artist») új tájakat, folyamokat és hegyeket kémlel távcsövével. *Lándzsájához* képest pedig a legmagasabb norvég fenyőfa akár csak egy vessző! Hasonlat leírás helyett, hogy a képzelet szabadon csaponghasson. Homeros és minden népies költő alkalmazza, Miltonnál ritka.

5. P. L. I. 534—539. Azazel *kibontja* a bukott angyalok hadi *zászlaját* («the imperial ensign»), mely meteorként ragyog a szélben lobogva. Leírás a Lessing-féle «mesterfogással».

6. P. L. I. 600—605. A Sátán szörnyű *arczkifejezése*.

7. P. L. I. 670—675. Egy lávaborította füstölgő *tűzokádó* a pokolban.

8. P. L. 709—730. A Mulciber építette *alvilági palota*, mely édes dallamok hangjára, miként egy párázat emelkedék föl, kívül-belül az izlés és pompa remeke. Milton Mulciberje a bukott angyalok egyike, a kit — mint Hephaistost Zeus — az Uristen maga vetett le a mennyből az általános bukáskor. Kétséggkívül az Ovidius-féle Sol palotája (Met. II 1—18) lebegett M. szemei előtt. Milton, daczára protestans bibliamániájának, nem állhatta meg, hogy olykor-olykor antik mythosokból kereszttyén legendákat ne alakítson. A korabeli classicismus meg az ő folyton teremtő phantasiája vitte rá.

9. P. L. II. 299—310. Beelzebub gondteli *arczkifejezése* és *parancsoló tekiutete*, mielőtt beszédébe fog, mely csendre és figyelemre készíteti hallgatóságát. A dolog helyett annak *hatása*, mint Homeros is Helene szépsége helyett a trójai aggastyánokra gyakorolt hatását írja el.

10. P. L. II. 351—353. Az Uristen kinyilvánítja elhatározását és azt *eskiüvel* erősíti meg. Utánzása az II. I. 528—30-féle híres verssoroknak: «by an oath, that shook heaven's whole circumference», v. ö. «μέγαν ὄ' ἐλέλιξεν Ὀλυμπον.»

11. P. L. II. 432—444; 574—595; 644—675. Sátán nagy beszéde közben leírja a pokolból való kijutás lehetetlen voltát. Börtönük egy óriási *tűzboltozat* («huge convex of fire»), mely kilenczrét borul föléjük. Kapui izzó aczélból (?) vannak.* — A *négy alvilági folyam*, melyek gyászos habjukat az *égő tóba* ontják: a gyűlöletes *Styx*, a komor *Acheron*, *Cocytus*, a partjain hallható jajveszékléstől így nevezetvén és a bős *Phlegethon*. Távol ezektől folyik a *Lethe*, a lomha és hallgatag folyam. Túl rajta egy megfagyott ország fekszik, melyen vihar, forgósél és jég-eső dühöngenek; de a jég ott nem olvad fel, gletschereket képez. A rémes *csoda* pedig az, hogy a fagyos levegő lángra gyúl a hidegtől táplálva! — Megjegyzendő, hogy M. eltér az antik traditiótól. Homeros szerint a 4 alvilági-folyam *egymásba* szakad. V. ö. Od. X. 514—516. «ἐνθα μὲν εἰς Ἀχέροντα Πυριφλεγέθων τε ρέουσιν, Κώκυτος δ', ὃς δὴ Στυγὸς ὕδατος ἐστὶν ἀπορροῶς». A classicusoknál az alvilág inkább szennyes, sáros, ködös voltamiatt rettenetes. V. ö. Oγ. Met. 432—435, Aeneis VI. 295—9.

«Hinc via Tartarei quæ fert Acherontis ad undas.
Turbidus hic cæno vastaque voragine gurgēs
Aestuat, atque omnem Cocyto eructat harenam».

*) «Gates of burning adamant». Valószínűleg a görög ἀδάμας-t kell alatta értenünk.

12.—13. Végül következnek a *pokol határai* háromszor hármás (bronz, vas és izzó aczél) *kapuival* («thrice threefold the gates»). Előttük jobbrul-balrul egy-egy rémalak ült. Egyik a *Bűn*, csipőig szép nő, azon alul tekergő, pikkelyes halfarkkal, mely halálos kigyómarásra képes. Dereka körül pokolbeli kutyák üvöltenek szünetlenül, ha pedig megijednek, visszabujnak anyjuk méhébe. — Hogy e szörnyalak mintájául Homeros *Σχόλλη*-je szolgált (Odyss. XIV. 86—93), magában a költeményben említés tétetik:

«Far less abhorr'd than these
Vex'd Scylla, bathing in the sea, that parts
Calabria from the hoarse Trinacrian shore».

Igy véli Milton. Nekünk azonban bajos volna eldönteni, vajjon az ő «*Bűn*»-e, avagy Homeros 12 lábú, 6 nyakú, *kölyök kutyaként* nyilhogó óriási *Σχόλλη*-je az ijesztőbb rémalkotás.

A másik az alak- és anyagtalan *Halál* elvesző körvonalakkkal. Mint a «fekete» éj áll fenyegetődzve fején valami koronafélével, kezében iszonyatos dárdát forgatva.

E két allegorikus alakhoz, melyeknek az epos további fejleményében oly fontos szerep jutott, Jakab apostol levele (I. 15.) adta meg az eszmét Miltonnak: «Annakutána a kivánság, minekutána fogadott, szűli a bűnt; a bűn pedig, minekutána véghez megyen, nemz halált!»
(Vége köv.)

Ifj. REMÉNYI EDE.

HAZAI IRODALOM.

Pannonia ó-kori mythologiai emlékeinek vázlata. Összeállította *Récsei Viktor*. Esztergom 1894. Nagy 8. r. 115 l. szöveg és 55 képes tábla.

Pannoniának a római uralom idején való állapotáról, a classicus archæológiával foglalkozó kutatók, folyton újabb, tisztultabb és kimerítőbb képet töreksenek nyújtani. Ebben az irányban való kutatásoknak egyik alapos, hivatott és megbízható művelőjét, dr. Fröhlich Róbertet, csak nem rég ragadta el a korai halál. Ezen buzgó példa után indulva látnak hozzá az újabb nemzedékhez tartozó kutatók, hogy az e téren még homályban levő sok teendőben részt vegyenek.

Ez utóbbiakhoz tartozik Récsei Viktor, a ki fenncímzett munkájában céljául azt tűzte ki, hogy kimutassa: mely istenségek voltak azok, melyeket a rómaiak uralma alatt Pannoniában tiszteltek. E munkának

egy része már 1892/3-ban jelent meg az «esztergomi főgymnasium értesítő»-jében, melyhez általános Bevezetést is írt Pannoniáról. E részben újabb adatokat is találunk a pannoniai *legatusokról*, kiknek névsorát lehetőleg teljesen sorolja elő a *Mommsen*-féle *Inscriptiók* nyomán. Ebből azt is tanulhatjuk, hogy milyen kitűnő római államférfiak és hadvezérek, sőt későbbi császárok is viselték ezt a méltóságot Felső- és Alsó- Pannoniában. *)

E Bevezetésnek egy másik részét képezi a római mythologia fejlődésének rövid története. — Ugyancsak bevezetésképen szól szerző még általában a pannoniai szoborművészetről, melynek termékeit három csoportra osztja. Az elsőben azokat az emlékeket veszi tekintetbe a szerző, melyeket a rómaiak magok hoztak Pannoniába. A második csoportba osztja azokat, melyeket római polgárok tisztultabb izléssel készítettek helyben. A harmadik csoportban pedig elősorolja a pannoniai barbároknak esetlen utánzásait. Igen helyesen cselekedett szerző, hogy e helyütt a pannoniai szobrászatról szól, még pedig azért, mivel ókori mythologiai emlékeinknek java része Pannoniában szoborművekből áll.

Erre áttér Récsei a tulajdonképi fejtegetéséhez. E tekintetben igen helyesen csoportosítja mythologiai emlékeit az egyes istenségek nevei alatt, következőképen : Az I. fejezetben «Fő- és uralkodó istenségek» czíme alatt *Juppiter* és környezete : *Juno*, *Minerva*, *Apollo* mythusá, *Diana*, *Sol* és *Luna* van tárgyalva. A II. fejezetben «Mars és környezete» czím alatt : *Mars*-, *Faunus*- és *Fauna*-, *Silvanus*-, *Maia*- és *Bona Dea*-ról van szó. A III. fejezetben : «Venus és környezete» czíme alatt : *Flora* *Venus*, *Amor*, *Priapus*, *Pan*, *Pomona* és *Magna Mater* pannoniai emlékeivel foglalkozik. A IV. fejezetben : «Földi istenségek» alatt szól szerző *Tellus*- és *Ceres*-, *Nymphák*-, *Satyrok*-, *Liber*- és *Libera*- valamint *Pannonia* istennőről. Az V. fejezetben «Alvilág és holtak tisztelete» alatt vannak a *Lares* és *Manes*. A VI. fejezetben «A folyékony elem istenei» czíme alatt szerepelnek : *Neptunus*, *Fluvius Danuvius* és *Savus*. A VII. fejezetben «A tüzes elem istenei» cz. a. *Vulcanus*. A VIII. fejezetben «Az ember élete és sorsa» cz. alatt elő vannak sorolva : *Fortuna*, *Nemesis*, *Genius*, *Mercurius*, *Aesculapius*, *Hygieia*, *Salus*, *Bellona*, *Honos*, *Pax*, *Victoria*, *Virtutes*, *Hypnos*, *Dexteritas*, *Tutela*. A IX. fejezetben «Fél-istenek és hősök» cz. alatt tárgyalja szerző *Hermes*-, *Theseus*-, az *Argonauták* nem különben a többi mondakör emlékeit, melyek hazánkban találtattak. A X. fejezetben szó van néhány istenített állatról. A XI.

*) Ilyen felsőpannoniai legatusról nem rég értekezett Récsei. Az illetőnek nevét egy győrmegyei községben talált római bronz-diplomán sikerült fölfedeznie. Neve : *Minutius Natalis*, a ki Rómában Pliniusnak hivatal-utódja, nálunk meg mint *legatus* szerepelt.

fejezetben «A pogányság utolsó erőlködése» cz. a. *Bacchus-, Jupiter-Dolichenus, Isis- és Serapis-, Bál- és a többi keleti kultuszra vonatkozó* adatok. Végre bőven ismerteti szerzőnk a Mithras-kultuszt névszerint az *aquincumi* (ó-budai), a *rákosi* és *carnuntumi* (német-óvári) *mithraeumokat*.

A Pótlékban 77. lapon ugyanazok alatt a címek alatt, melyeket az imént részleteztem, kiegészíti szerzőnk előbbi adatait. Jele annak, hogy még sok a fölfedezni való és hogy úttörő munkáját, esetleg még sok becses adattal lesz alkalma, ha kedve nem lankad, kibővíthetni.

«Befejezés» cím alatt tiszta áttekintést és fogalmat iparkodik nyújtani szerzőnk arról a tényről: hogy miképen jutottak a római istenségek Pannonia népei eszmekörébe. Érdekes különösen annak a ténynek és körülménynek a megfigyelése és kimutatása, hogy éppen a keleti kultuszok meghonosítása készítette elő a talajt hazánkban is a kereszténység terjesztésére. Csak helyeselhető szerzőnknek az az eljárása, hogy korról korra haladva kimutatja: hogy az egyes császárok milyen istentiszteletet terjesztettek pannoniai provinciájukban.

Bő index zárja be a gazdag adattárt, melyben körülbelül 200 istenség van felsorolva. Igaz, hogy ezek között ugyanazok többször külön-külön címen szerepelnek: mint pl. *Apollo Conservator, Diana Patrensis, Fortuna Redux, Genius Centuriae, Coloniae* etc.. *Jupiter Aeternus, Fulminator, Dolichenus* etc., *Mars Trophaeophoros, Victoria Augusti* etc.

Az LV darab képes tábla tárja elének a kő-, bronz- és agyag-szobrok és domborművek, oltár- és sírkövek- valamint az üvegedényeknek pannoniai leleteit.

A tiszta nyomású cinkographiák a tud. akadémia archæol. bizottságának, a nemzeti muzeumnak, néhány bécsi tud. intézetnek felvételei és újabb képek után készültek. Pannonia római feliratos emlékein előforduló istenségekre vonatkozólag szerzőnk *Mommсенnek* nagy Corpusan kívül az «*Ephemeris Epigraphica*», az «*Archæologisch-Epigraphische Mittheilungen*» és az «*Archæologiai-Ertesítő*»-ben megjelent minden inscriptiót vett tekintetbe. Csak helyeselhető ez alkalommal eljárása, hogy minden általa tárgyalt istenségnek megállapításánál első sorban az erre vonatkozó pannoniai feliratot idézi, utána meg leírja az illető istenségnek szobor- és domborműví emlékeit hazánkban.

A kő- és bronz-előállításoknál nem elégszik meg szerzőnk azoknak egyszerű és lehető jellemzetes leírásával, hanem műtörténeti és æsthetikai szempontból is tárgyalja azokat. E tekintetben mindig arra az eredeti görög vagy római typusra vonatkoztatja az illető pannoniai emléket, a melynek az utánzata. Ebben nagy hasznára volt szerzőnek az autopsia útján szerzett gyakorlottsága, midőn, mint előszavában állítja, Athenben, Olympiában, Mykenæben, Byzanczban, Rómában, Nápolyban, Pompeji-

ben, Flórenczben, továbbá Németországban (Berlin, München, Drezda) a műemlékeket eredeti alakjukban szemlélgette és bennök a mi pannoniai mythologiai emlékeinknek mintáit (nem ugyan műérték, hanem előállításukra nézve) felismerte.

Ide lehetett volna a pannoniai forgalmú érmeiken és a cameákon előforduló istenségeket is felvenni, de szerző (mint előszavában mondja) sokkal csekélyebbeknek találja hazánkban az ez irányban való előtanulmányokat, hogysem ezekre építhetett volna.

Úgy is abban a keretben, melyet maga elé tűzött, sokat kellett eredeti kutatás útján a n. muzeum lapidariumában, a régiségári naplókban, a Pannonia területén levő muzeumokban (Bregetio, Arrabona, Sabaria, Sopianae, Scarabantia, Carnuntum, Siscia, Poetovio és Salona gyűjteményeiben) nem különben dilettans gyűjtőknél felkeresnie. Ez sok fáradságos utánjárásba, levelezésbe és hálátlan tudakozódásba kerül. Ilyen munkát csak az tud kellőleg méltányolni, a ki képes egy adatért hónapokon át utána járni, költséget, kényelmet és mindenféle tekintetet feláldozva. Rómernek országos vándorlásai nem egy sikert tudnak felmutatni és Fröhlich Róbert csak azóta tudott Pannonia limeseinek utairól, tábor-helyeiről tiszta képet nyújtani, mióta reaszánta magát a Dunántúl erre vonatkozó nyomainak felkeresésére. Récei is nem hiába járta be Pannoniának még szomszéd állomásait is, a Vindobona, Grác, Laibach, Klagenfurt és Salzburg vidékére vonatkozó muzeumokat, hogy annál teljesebb képet nyújthasson Pannonia mythológiájáról.

Sokban elősegítette e munka teljességét a tavalyi ausztriai archæologiai kiállítás Bécsben, mely sok becses pannoniai leletet tartalmazott.

Szakértelem és kritikai megkülönböztetés kívántatik meg az ilyen munkálatokhoz. Körültekintés, kitartó szorgalom ahhoz való kellékek.

Mennyi mindenféle forráshoz kellett szerzőnek folyamodnia, arról tanuskodik a jegyzetekben idézett nagyszámu szakmunka. Clarac, Overbeck, Roscher, Pichler, Schneider, Cumont, Helbig, Brunn és Ziehen mellett több kisebb-nagyobb értekezések és évkönyvek egész serege, a külföldiek ép úgy mint a hazaiak (nevezetesen: Pulszky Ferencz, Hampel J., Kuzsinszky B., Storno, Havas etc.) szolgáltatták a bő anyagot.

Hosszú évek sora kívántatott ahhoz, míg szerzőnek sikerülhetett ehhez az új témához, a pannoniai mythológiához szükséges gazdag anyagot összehordani. Csak a szaktudósok szűk köre képes ezt a sikert megbecsülni és azért is a philologusoknak ajánlom ezt a munkát. Midőn a rómaiak mythológiáját tárgyalják, hivatkozhatnak e gyűjtemény fonalán arra, hogy hazánkban mely vidékén és milyen alakban tisztelték az illető istenséget a rómaiak. Hogy az olyan előadás, mely a tanulónak szűkebb körű hazájára van vonatkozással, csak ha-

tásos lehet, nem lehet kételkedni. De a történelem tanára is használhatná e munkát és pedig haszonnal. Meg lennék elégedve, ha ez megtörténnék, mert ez esetben meg volnék arról győződve, hogy szerzőnk nem fáradozott hiába. A munka tartalmának megfelelő ízléses kiállítása is. (kivéve a többenmű sajtóhibát) és dicsérettel kell kiemelnem, hogy szerzőnk dr. Fehér Ipoly pannonhalmi főapát úrnak, a tudományos törekvések avatott pártfogójának mæcenasi nagylelküségéről hálásan megemlékezik. .

BARTAL ANTAL.

Lukács Móricz munkái. Összegejtötte *Gyulai Pál*. Kiadta a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1894. I—II. kötet. Sr. XLV, 452; 459 lap.

Régi kötelességét róttá le a Kisfaludy-társaság Lukács Móricz munkáinak kiadásával, a ki végrendeletében úgy intézkedett, hogy munkáit Gyulai Pál és Greguss Ágost gyűjtsék össze és bocsássák közre. Greguss azonban nem sokára követte a halálban érdemes barátját, s így a munkát egészen Gyulai végezte: ő írta meg Lukács életrajzát is egy igen szép essayben, méltóan e mai nap már kevésbé ismert finom ízlésű essay-írónkhoz, a ki a tudomány annyi különféle nemét művelte nem annyira önálló kutatással, mint a fölmerült nézetek, vélemények és eszmék széleskörű ismertetésével, kapcsolatával vagy kiegyeztetésével. 1829-től haláláig a költészet, műfordítás, politikai- és államtudomány, történelem és nyelvészet, majd a journalistika mezejét járta egymásután, de munkásságát sokszor évekig abbahagyta.

Mindamellet az a két testes kötet, mely Gyulai szerkesztésében a múlt évben jutott kezünkbe, sok becses és tanulságos fordítást, kisebb-nagyobb terjedelmű irodalmi, jogi, politikai, történelmi, nyelvészeti tanulmányt tartalmaz. Különböző lapokból és folyóiratokból gyűjtötte össze ezeket Gyulai, úgymint a *Koszorú*-ból, *Társalkodó*-ból, *Aurorá*-ból, a *Budapesti Szemlé*-ből s máshonnan; a németül megjelent cikkeket lefordította az *Allgemeine Zeitung*-ból és a *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn*-ból, s a tartalomban följegyezte, melyik dolgozat hol jelent meg. Lukács «összes» dolgozatainak gyűjteménye e kiadvány, ámbár tudjuk, hogy Eötvössel együtt is kiadott egy művet, a *Vélemény a fogházjavítás ügyében* címűt, mely azonban nagy részt Eötvös műve s csak kisebb részében Lukácsé. A kiadó meg is mondja, mely részeket tarthatjuk a Lukácséinak. Azonban e mellett emlegeti Lukács s utána Gyulai is, hogy Teleki László halála után Lukács egy nyilatkozatot tett közzé barátja érdekében másokkal együtt. E nyilatkozatot, habár jegyzetben is, nem lett volna fölösleges szintén fölvenni a gyűjteménybe, mint bizonyosan egészen Lukács munkáját, a mely reá nézve sokképen jellemző s máskülönben sem érdektelen. Nincs ugyan benne bizonyára

más, mint a mi részint a róla mondott emlékbeszédben, részint az önéletrajz rövid töredékében olvasható, legfőlebb hangjában lehet némi eltérés a magyarul megjelent apologiáktól: de mégis jobb lett volna ki nem hagyni, már csak a lehető teljesség szempontjából is.

Az egyes dolgozatok időrendi egymásutánban következnek oly formán, hogy az I. kötetben a hosszabb tanulmányokat, a II. kötetben pedig a rövidebb, jobbára hírlapi cikkeket, emlékbeszédeket s a Kisfaludy-társaság ünnepélyes ülésein mondott elnöki megnyitó beszédjeit olvashatjuk. A kiadás szerkesztése e szerint arányos a kötetek terjedelméhez képest s könnyen áttekinthető sorrendet tart.

Lukács Mórícز munkáinak kiadását nem csak azért fogadjuk szívesen, mert evvel a társaság s annak elnöke régi kötelességüket teljesítették, hanem azon kiváló érdeknél fogva is, a mely Lukács egyes dolgozataiban nyilvánul. A most összegyűjtött tanulmányoknak nemcsak történeti becsük van, hanem általános értékük is. A művelt közönség bátran kezébe veheti e munkákat, belőlük sok tanulságot meríthet, sok kérdésre nézve tájékozódást szerezhet, ha szinte ama kérdések némelyike más alakban talált is azóta megfejtést.

Lukács Mórícз nem tartotta magát sem hivatásos írónak, sem tudós-
nak vagy államférfiúnak. Pedig kétségtelenül sok tehetsége volt mind ehhez. De, mint Gyulai többször mondja, hiányzott becsvágya és erélye. Jobbadán azért foglalkozott egy-egy kérdéssel, mert barátai ösztönzésének engedett s másfelől élvezetet és örömet talált magában az írói és tudományos foglalkozásban, mint művelt ember, a ki figyelemmel kíséri korának irodalmi, politikai és tudományos eszmemozgalmait, a melyeket épen kiváló műveltségénél s finomabb érzékénél fogva könnyebben fog fel másoknál s több tehetséggel népszerűsíti azokat. Alig volt valaki a magyar írók közt, a ki inkább rendeltetve lett volna a külföldi eszmemozgalmaknak sikeresebb közvetítésére Lukács Mórícznál. Mind neveltetése, mind sok irányú képzettsége, nagy nyelvismerete, mind a kor jeles embereivel való ismeretsége vagy épen benső barátsága, mind a külföldön szerzett tapasztalatai egyaránt képesítették erre a működésre. Nem könnyen lelkesült, természetében volt kételkedni az egyoldalú törekvések sikerében. De ha valamely eszme mélyebben megragadta, valamely kérdés megoldása közelebről érdekelte, hosszasan, néha évekig is neki szentelte minden idejét s egész tehetségét. E mellett épen legfontosabb, legértékesebb dolgozatainak egyik forrása, hogy úgy mondjuk, a való élet körülményeire, utazásaiban szerzett tapasztalataira, a helyszínen szerzett benyomásaira, szemlélődéseire vezethető vissza. Kevés volt benne a szobatudós elvont vizsgálódásaiból; mint független állású ember, a ki épen nem szorult arra, hogy tollával keresse kenyerét, vagy tollával nyisson maga előtt utat valamely állás elnyeréséhez, minden külső kény-

szertől menten csak a fölvetett kérdés tárgyi értéke serkentette a vele való behatóbb foglalkozásra. E mellett hazánk, nemzetiségünk érdeke szólította sorompóba, hogy meggyőződéseért a küzdők sorába álljon. Tevékenyebb részt ugyan nem igen vett sem irodalmi, sem politikai mozgalmainkban, de mindenikre hatással volt sokoldalú tanulmányaival, fontolgtató vizsgálódásaival s a szabadelvű eszmék pártfogásával s hirdetésével. Mint fölserdült ifjút barátjukká fogadták Vörösmarty, Bajza és Toldy, s mint férfiú Eötvöshöz, Kemény Zsigmondhoz, Trefort Ágostonhoz és Csengery Antalhoz csatlakozott, osztozván e férfiak működésében, a külföldi irodalmak fontosabb kérdéseinek a magyar közönség előtti ismertetésében, hazánk alkotmányos törekvéseinek a német sajtó elleni védelmében, de kevésbbé azon férfiak nagy sikereiben. Hasonlóan benső barátság csatolta gróf Teleki Lászlóhoz, gróf Desseffy Aurélhoz, Lónyay Menyhérthez, Szentkirályi Móriczhoz és Szalay Lászlóhoz. Ugyszólván a hírnevesebb írók és államférfiak szárnyai alatt fejlődött ifjúvá és férfiúvá s ennek köszönhette azt a figyelmet, a melyet a kezdő író kísérletei keltettek.

Lukács Móricz írt egynehány eredeti költeményt is, de azok, úgy látszik, mind elkallódtak egy négysoros epigrammán kívül, a melyet Gyulai a jelen kiadás előszavában közöl, s a melyben a 18 éves ifjú a hűtlen barátira panaszkodik. Valószínűleg tapasztalnia kellett e költeményeinek írásakor, hogy a nyelv nem igen készséges eszköze gondolatai kifejezésének, minek oka az, hogy az irodalmi nyelvet már serdültebb ifjúságában kezdte ismerni és tanulmányozni épen a főntebb említett írók buzdításaira. Nem is adta ki e szárnypróbálgatásokat, hanem fordításaival lépett föl először a nyilvánosság előtt. A görög anthológiából fordított epigrammok és Byron *Child Harold*jából fordított részletek nyomán lett neve ismeretessé az írók és műveltebb közönség előtt. A nagy angol költő műveit ő ismertette meg először fordításban nálunk. Önkéntelenül vonzotta őt Byron búskomolysága és keserű humora, bár itt is többször tapasztalnia kellett, mily nehéz Byronnak tömör nyelvű, ragyogó színezetű rajzait fordítania, a ki még a verselés technikájában sem volt valami gyakorlott. Lukács azt hitte, hogy példája talán tehetőségesebb műfordítókat ösztönöz a nehéz feladatra, de csalódott. Byron semmi hatást nem tett ekkor a magyar költőkre, minek okát Gyulai az akkori idők politikai és társadalmi állapotában találja. «Széchenyi fölépte óta — olvassuk Gyulainál — fölébredt a reformvágy, s inkább az optimismus, mint pessimismus áradt el a kedélyeken: a jövőbe vetett erős hit lelkesítette a nemzetet. A költők mélyen érezték a jelen nyomorát, de vagy a mult dicső emlékein, vagy a jövő derengő reményein merengtek, világfájdalom helyett hazafi-fájdalom töltötte el keblüket és részvét a jelen küzdelmei iránt. Mindez nem engedte, hogy búskomor-

ságba süllyedjenek, vagy világfájdalmas gúnyban törjenek ki». Lukács mint ifjú «kétkedő, érzékeny és pessimista» volt, s jól esett «elmerengenie egy rendkívüli szellem búskomorságán s bámolni, sőt irigyelni benne a szenvedélynek azt az erejét és bátorságát, mely a világgal szembe száll».

Az angol irodalom iránti szeretet különben akkor nála volt legjobban kifejlődve. Jól ismerte az angol irodalom legkiválóbb alakjait s Byron mellett Bulwert és Popeot is fordítani kezdte, amattól egy rövid költeményt és egy prózai részletet, emettől a *Műbirálat*-ról szóló híres tan-költeményt. Mind e kiváló* angol íróknak egyszersmind rövid életrajzával is megismertette közönségünket. E mellett jól ismerte a franczia, spanyol és olasz irodalmakat is, de csak spanyolból fordított, még pedig Cervantestől a *Bőkezű szeretőt*. Cervantesnek szintén megírta életét bevezetésül a fordításhoz, s e műve maig is nagyon figyelemre méltó s egyik legjobb életrajza irodalmunkban a nagy spanyol költőnek.

Cervantes fordításával búcsút vett Lukács a műfordítástól s az élnélkül politikai mozgalmak árja őt is magával ragadta a negyvenes évek elejétől kezdve. Magyar és német lapokban és folyóiratokban néhány évig nagy tevékenységet fejtett ki részint a magyar szabadelvű törekvéseknek a külföldi sajtóban való védelmében, részint az ujabbkori jogi és politikai intézmények utjainak a régi magyar társadalom romjaira való kiépítése ügyében, részint a történet-philosophiai eszméknek, a melyeket a külföldi hírnevesebb írók fölvetettek, a magyar közönség előtti magyarázatában.

A Kossuth *Pesti Hirlap*ja korszakot alkotó jelenség volt a magyar journalistikában, a mely ekkor kezdett nagyobb lendületet venni. A *Pesti Hirlap*, a *Világ*, *Jelenkor* és a *Nemzeti Ujság* voltak a legolvasottabb lapok. Természetesen az első mellett valamennyi messzire maradt. Jobbadán az nevelte az ifjú politikusokat, kivált a kik tollal is küzdöttek a reformokért. Lukács Móricz egyik laphoz sem csatlakozott állandóan, de a *Pesti Hirlapot*, *Világot* és *Jelenkort*, a Széchenyi lapját, legtöbb figyelemmel olvasta, s kivált az elsőhöz közelebb érezte magát, a melynek eszméit jobbadán ő is elfogadta, ha módorát nem helyeselte is. 1844-ben az év közepén, egyik legjobb barátja vette át a *Pesti Hirlap* szerkesztését: Szalay László,* s most már Lukács is kiléphetett volna tartózkodó

*) Gyulai téved, midőn a *Pesti Hirlap*nak ezt a szerkesztő-változtatását 1843. nyarára teszi. (XXI. l.) Egy évvel később történt. Kossuth 1844. június végén szünt meg a lapot szerkeszteni. Szalay mindössze egy évig volt a *Pesti Hirlap* szerkesztője; utána Csengery Antal vette át a lapnak szerkesztését, a ki mellé később Kemény Zsigmond is hozzá szegődött. Kossuth az 1844. ápr. 11. számában jelentette ki, hogy az első félév

állásából, hogy azokkal egy sorban küzdjön, a kikkel a politikai elvek azonossága legszorosabban csatolta össze: de noha a centralisták irodalmi és társadalmi mozgalmaiban részt vett is, a *Pesti Hírlap*-ban nem védelmezte ama mozgalmak eszméit. Azonban annál nagyobb hasznot tett azon a téren, a melyen alig mérközhetett volna valaki Lukácssal, s a melyen az ő tulajdonságai szinte pótolhatatlanok voltak. Értjük az *Allgemeine Zeitung*-ban két évi journalistai működését. 1843 áprilisétől kezdve egészen a következő év novemberéig dolgozott a nagyon olvasott német lapba, rendszeresen ismertetvén a magyarországi állapotokat, különösen az 1843-ban megnyílt országgyűlés tárgyalásait, az országgyűlés főalakjait, az akadémiát, szóval a magyar nemzet szellemi és anyagi viszonyait, politikai és társadalmi intézményeit s az ezeknek fejlesztésére megindultmozgalmakat. E védelemben finom tapintatot mutatott Lukács, a mire a körülmények is ösztönözték. Ha élesen támadta volna a bécsi kormány eljárását, valószínűen nem közölték volna cikkeit. Így higgadt modorával mégis sokat használt a nemzeti ügynek s legalább részben visszaverte a Metternich sajtóirodájából kikerült rosszakaratú közleményeket, a melyek Magyarországot folyvást gyalázták a külföldi olvasók előtt. Jól és igazán mondja Gyulai, hogy Lukácsnak e cikksorozatában hűbb képét találjuk meg az országgyűlésnek kezdettől-végig, mint az akkori magyar lapokban.

De nemcsak az *Allgemeine Zeitung*-ot használta föl Lukács, hogy a külföld érdeklődését nemzetiségünk fejlődő folyamára terelje, hanem a *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn* című évnegyedes folyóiratot is, a melyet Henszlmann Imre alapított, s Wigand György volt a kiadója. Két szép értekezést írt e folyóiratba Lukács. Az egyikben a magyar jobbagságnak egész történelmét rajzolja, a másikon pedig két röpiratot bírál meg, a melyek hazánk jövőjét nagyon kétségesnek tüntették föl. E politikai tevékenység nyomán Lukács «mind szorosb viszonyba lépett a magyar politika vezérférfaival... Úgy tekintették őt, mint a nemzeti ügy fő képviselőjét a külföldi sajtóban s a legszívesebb előzékenységgel viseltettek iránta.» Kétségtelen, hogy ő maga is megvolt némileg az elért sikerrel elégedve s fölfogta az efféle működésnek egész fontosságát. Ép azért vállalkozott a De Gérando Ágost fölötti emlékbeszédre, hogy a magyar ügynek a külföldi sajtóban folytatott védelmét még egyszer alkalmá legyen a maga teljes értékében méltányolni. «Rágalmakat hallgatva túrni — mondja ez emlékbeszédben — nem szerénység, hanem gyávaság; ócsárlóink ellen szóval, tollal, tettel föllépünk, nem hiúság,

megvállik a laptól s később figyelmeztette a közönséget, hogy tovább is hírlapíró marad.

hanem a becsületérzés követelménye». Bizonyosan e szempontból vette kezébe a tollat, midőn a most érintett működésre rászánta magát.

Az ujabbkori jogi és politikai intézmények meghonosítása ügyében indult eszmesurlódás mélyebb vizsgálódásra serkentette Lukácsot; így írta a *Büntető jogi teoriák, Városok szerkezete külföldön, Néhány szó a szocializmusról, Néhány eszme az egyesületi jog körül* című értekezéseket, a melyek a negyvenes évek korabeli kérdésekkel kapcsolatosak. A maga nemében mindegyik becses dolgozat. A három elsőben tekintettel van a külföldi irodalmak hasonló irányú munkálataira, a melyeket folyvást bírálva ismertet s nagy tájékozottságot mutat a kérdések egész körében; a negyedikben csupán a maga véleményét mondja el oly ügyben, a mely mind az ellenzéki, mind a conservatív párt előtt mennél gyorsabban rendezendő volt. A *Büntető teoriák* Lukácsnak egyik leghosszabb dolgozata, a melynek négy szakasza a büntető jog eredetét, célját és rendszereit fejtegeti. A büntető jog alapjául Bentham után a szükséglet s feladatául a közboldogság és haszon előmozdítását ismeri el s rendszerére vonatkozólag szoros vizsgálat alá veszi a bosszúállás, megelőzés, javítás, fenyegetés és intés forrásait, a melyekből a különböző rendszerek megalkotói kiindultak, mindegyiknek lényegét felsorolja s kapcsolatba igyekszik hozni egymással. A negyedik szakaszban a büntetésről, különösen a halálbüntetésről szól, a mely az akkori jogi vitáknak mintegy sarkpontja volt. A halálbüntetés célirányosságát pusztán gyakorlati kérdésnek fogja fel s megfejtését a tapasztalás útján hiszi elérhetőnek. Felhozván a mellette és ellene szóló érveket, fejtegetésében arra az eredményre jut, hogy a halálbüntetést «veszedelem nélkül lehetne számkivetni a törvénykönyvből, vagy legalább igen kevés és csak oly esetekre szorítani, melyek gyáva s az élethez ragaszkodó jellem bizonyosságai, mert sikerét csak ilyeneknél várhatni».

A socialismus elméletét Lukács először tárgyalja irodalmunkban behatólag. Rendre veszi a saint-simonismus, Fourier és owenismus elveit s elmondja mindegyiknek lényegét avval a folyton kételkedő vizsgálódó módszerrel, a mely annyira sajátja az írónak. Némi megnyugvással emeli ki, hogy a magyarországi állapotok e kérdés megoldását még nem sürgetik, azért a tudomány higgadtságával lehet a megoldás utjait egyengetni. Az egyesületi jogot nem tartja törvénytörvénnyel szabályozandónak, úgy fogván fel a kérdést, hogy valamint «az egyes ember sem vár vagy kér a törvénytől engedelmet arra, hogy munkáját, idejét, pénzét egy vagy más, polgárilag nem tiltott célnak szentelhesse», úgy a társaságba gyűlt embereknek sincs szükségük a törvény beavatkozására, a mi különben káros is lehetne, mert zsibbasztólag hatna az egyesületi szellemre. Tudja, hogy hazánk fejlődése mennyit köszön irodalmi, társadalmi és tudományos téren a mind inkább fejledező egyesületeknek, a melyeket

elfojtani, vagy útjaikat törvénnyel korlátozni annyi volna, mint egy új, a mostaninál jobb, humanusabb társadalmi rendszernek útját vágni. «Én az egyesületi elvben — írja — többet látok a haladás és reform hatalmas eszközénél, én attól a társadalmi rendnek megmentését várom.»

E röviden érintett értekezéseken kívül van még Lukácsnak három, tisztán tudományos becsű essayje, a melyekben történet-philosophiai, történetkritikai és nyelvészeti vizsgálódásainak fontos eredményeit olvashatjuk. *Az újabb polgárosodás elemei Európában a római birodalom bukása után* címűt Guizot nyomán írja s célja csak az, hogy a hírneves francia író eszméit a magyar közönség előtt ismertté tegye. Ezt kivonatos átdolgozásnak tekinthetjük, a melynek folytatását is igéri, de az abban maradt. *A Róma régi történetének hitelessége és eredete* című essayje egyike a legsikerültebb dolgozatoknak nemcsak a Lukács összes munkái között, hanem általában mindazok között, a melyeket e tárgyban írtak. A mi irodalmunkban eddig páratlan. A római történet forrásainak külső és belső hitelességét, e forrásokkal foglalkozó külföldi tudósok vizsgálódásainak eredményét széles látókörrrel, éles elmével s átlátszó világossággal fejtegeti. A különböző eredményeket egymással kiegyeztetni törekszik s oly keretbe állítja a megoldandó kérdést, a mely a szaktudósokat és a nagyobb közönséget egyformán érdekelheti. Fejtegetéseit a következőkben összegezhetjük. A római hagyományos történetek át vannak szöve a történeti valóság szálaival, a melyek talán a város alapítása előtti korba is visszanyúlnak; «a köztársaság első két százada történeteiben a historiai tények összege már a festészet által használt fabábhöz hasonlít, melyet a monda és mese tarkaszínű és bő redőzetű palástja csaknem egészen eltakar és elrejt.» Perizoniusnak, Niebuhrnak és Macaulaynak igazok van annyiban, hogy a régi rómaiaknak voltak történeti tartalmú énekeik, a melyekből néhány rege és adat becsúszhatott a régi történetekbe, de nem valószínű, hogy összefüggő nagyobb hőskölteményeik lettek volna; Schlegel Vilmosnak és Dahlmannak igazok van annyiban, hogy a római történeti források némely görög adomákat átvehettek, de hogy Diokles regényét és a «görög irkászok koholmányait» átvették volna, ez egyáltalában valószínűtlen; Schwegler helyesen vélekedik, midőn a római mondák egy részét a későbbi római írók történetnyomozási kísérleteiből származtatja, valamint Lewis is, midőn azoknak nagyobb részét szóbeli hagyományból hiszi eredőnek; s végre «e különféle forrásokból származó tények, mondák, regék és mesék rendezése, sorozása, egybefűzése, a hézagokat pótló toldások, szóval a római őstörténetek összes szerkezete, írói munkásságnak eredménye.»

A román nyelvek alakulása című értekezés legjobban mutatja, mennyire össze tudta kötni Lukács a való életben szerzett tapasztalatait

a tudomány egyes fontosabb feladataival. Sokáig tartó utazásaiban közelről megismerkedett a román nyelveknek nemcsak irodalmával, hanem dialektikus sajátágaival is, és a román nyelvek történeti megalakulását épen oly tárgyi világossággal írja le, mint nyelvészeti különbségeiket. Hézagot pótol az értekezés akkor, hézagot pótol még most is irodalmunkban.

Lukács — mint Gyulai írja — a magyar essay-írók úttörői közé tartozik s mindegyik essayje kisebb-nagyobb figyelmet ébresztett, feltűnést keltett. Minden egyes dolgozatában látjuk a fölvetett kérdéssel teljesen tisztában levő író. Sokkal többet tud, mint a mennyit elmond. Általános jellemzésére nézve a kitűnő életrajz megfelelő helyét idézzük. «Lukács ereje inkább a szerkezetben nyilvánkozik, mint az előadás különösebb kellemében, vagy a stíl kiváló hathatóságában. Jól érti, hogy mennyit és mit ölelhet föl dolgozatának terjedelméhez képest. Erős érzéke van a lényeges, a jellemző iránt. A részek arányosan emelkednek, a fejtegetés világos, szabatos és oly kevésbé dagályos, mint száraz. Azonban néha küzdeni látszik a nyelvvel, kivált oly eszmék kifejezésében, a melyek körébe tartozó műszóink akkor még nem voltak megállapítva.»

1860-ban újra kezébe vette Lukács a hírlapíró tollát s a *Pesti Napló*-ban néhány cikkben pártjára kelt az 1848-ki törvényeknek, a jogfolytonosságnak, bár tudta, hogy az akkori viszonyok közt alkotott alapvető törvények némi módosítás nélkül át nem mehetnek az életbe. Ugyanekkor tartotta egyik emlékbeszédjét az akadémiában De Gérando Ágost és a következő évben Teleki László gróf fölött. Mindakét emlékbeszéd eléggé nevezetes a maga nemében, de különösen az az utóbbi. Teleki László meghitt barátja volt Lukácsnak, a ki a kiváló férfiú halála után minden alkalmat megragadott, hogy annak öngyilkosságát tisztázza s okait földerítvén, indokolja a maga lélektani folyamatában. Ilyennek lehet tekinteni ez emlékbeszédet, mely körülbelül az egyetlen komoly dolgozat, mely Telekiről mint államférfiről szól. Hogy Lukács a Teleki öngyilkosságát igazolja s a jellemére szórt rágalmakat, a melyeket kivált az emigránsok terjesztettek, megczáfolja, önéletrajzi töredékében még egyszer foglalkozott az öngyilkosság kérdésével, egy specialis esetből általános körre akarván következtetéseket vonni. Főbb említett nyilatkozatát is e célra írta s általában nagyon szíven feküdt, hogy régi barátja jellemének emléke a maga teljes tisztaságában jusson a nemzet köztudatába.

Vagy tizenöt esztendeig semmit sem írt innenfogva Lukács és aztán is keveset. A Kisfaludy-társaság ünnepélyes gyűlésein mondott néhány megnyitó beszéd és életrajzi töredéke mind az, a mi inntől kezdve haláláig kikerült tolla alól. Ennek magyarázata életsorsának nagy változásában keresendő, a melyről pár szóval megemlékezni a kitűnő életrajz nyomán szinte elkerülhetetlen.

Lukács Móricz 1812-ben született Pesten s egy előkelő családnak volt egyetlen sarjadéka. Tizennyolcz éves koráig folyvást otthon tanult nagyműveltségű anyja gondjai alatt, még pedig nem magyar szellemben, a minek nyomai meglátszottak egész életén és működésén. Még az egyetemi tanulmányokat is magán uton végezte s rövid ideig mint megyei jegyző szolgált, majd egy pár megye táblabírájává választotta. A hivataloskodáshoz semmi kedve sem volt, de annál jobban otthon érezte magát a pesti casinóban, az előkelők és főrangúak salonjaiban, a hol mindig szívesen látott vendég volt. «Nagyon értette a társalgás művészetét, melybe ösztön, tapintat, gyakorlottság gyermekségétől fogva mintegy beleoktatták. Kellemesen szállott egyik tárgyról a másikra, napi eseményekről irodalomra, művészetre, családi ügyekről társadalmi elmélkedésekre és politikára, keresettség és köznapiságnélkül. Komolyabb vagy vidámabb hangulata mindig változatos volt, de sohasem bonyolódott vitába, nem emelkedett az érzelmességig vagy épen pathoszig». Nők és férfiak egyaránt keresték barátságát, mert tökéletes gentleman volt élvezeteibe, szokásaiban, magatartásában s öltözetében. Szabad idejét az irodalmi, tudományos, társadalmi és politikai mozgalmainkban való részvét foglalja el, s közpályára csak az új alkotmány kivívásakor lépett, mint a földművelésügyi ministerium elnöki osztályának a vezetője Klauzál Gábor minister és Trefort Ágoston államtitkár mellett. Ezt a hivatalt is csak hosszas rábeszélésre fogadta el, de annál buzgóbban és teljesebb hivatással felelt meg kötelességének egészen 1848végéig. A honvédelmi bizottságban az első magyar felelős miniszterium lemondása után ő volt a földművelésügyi tárca képviselője mint helyettes államtitkár. Mikor azonban a kormány Windischgrätz közeledtekor Debreczenbe menekült, Lukács megvált hivatalától s Pesten maradt özvegy s beteg anyja mellett, mint annak egyedüli gyámola. Öreg édesanyja már hetvenedik évét is túlhaladta s minden vigasztalását egyetlen gyermekében találta. Férfias lélekkel vallja be később Lukács, mi tartóztatta Pesten anyja mellett. «Hagyhattam-e — írja — szülőmöt magára, vagy idegenek, cselédek gondjaira egy városban, melyet az ellenség készült megszállani? Vannak brutusi lelkek, a kik azt mondják, hogy a hazát mindenk fölött kell szeretni; én nem restellem bevallani, hogy anyámat jobban szerettem a hazánál. Életemet kész lettem volna, ha meggyőződésből nem, becsületérvzésből fölláldozni, anyámat nem». Kortársai, a kik ismerték életkörülményeit, egy szóval sem merték a derék fiút vádolni e miatt. Még egy pár évig, 1851 derekáig, ápolta anyját, a ki ekkor meghalván, Lukács külföldi útra indult s több évig tartózkodott Európa nevezetesebb fővárosaiban, meglátogatván az emigránsokat s huzamosabban időzván körükben. Anyja életében, úgy látszik, már csak a miatt sem gondolt komolyan a házasesetre, hogy akkor nem élhetett volna

anyja mellett; egy negyvenéves férfiú pedig már kevésbé foglalkozhatott e gondolattal még más nyugodtabb állapotban is. Le is mondott végkép a házaselet örömeiről, bár a hazába visszajövén, újra szívesen látott vendég volt az előkelő társaságokban.

Teleki László halála «mély sebet ütött szívéen», de a sebet nem-sokára begyógyította egy már régibb keletű viszony, a melynek azonban házassággá történt fejlődésében sem maga, sem barátai nem hittek. Gyulai igen érdekesen beszéli el, mint lett e viszony Birly Krisztinával, egy kitűnő orvosnak árva leányával mind bensőbbé, míg végre egy napon, mikor Lukács nem is gondolta, jegyese lett a leánynak. 1862 végén, tehát ötvenéves korában vezette oltárhoz a leányt s nyolcz évet töltött vele boldogúl, midőn a nő betegeskedni kezdett, s a férj most négy évig épen oly önfeláldozással ápolta hitvését, mint az előtt anyját. Lukácsné 1874 elején halt meg Meránban s Lukácsot e katastropha mélyen sujtotta. A házaselet gyönyörei előbb annyira elfoglalták egész valóját, hogy házaseletének tartama alatt semmi ösztönt nem érzett az írói foglalkozáshoz. Nem is írt semmit. Most némi külső kényszer hatása alatt, mikor Toldy Ferencz után a Kisfaludy-társaság elnökévé választotta, megint részt kellett vennie a társaság működésében s így az irodalmi mozgalmakban is. Így érzett kedvet megírni memoirejait öt kötetben, de csak a vázlatot készíthette el. A halál meggátolta terve kivitelében, de emléket nemcsak a most kiadott munkái, hanem az akadémiának és Kisfaludy-társaságnak tett nagyobb alapítványai is megőrzik a feledéstől.

Lukácsra íróink közül talán legjobban ráillik a „literary gentleman” elnevezés az életrajzíró szerint. De nemcsak az irodalomnak volt gentlemanje, hanem a közéletnek is. Gyulai jellemző szavaival fejezhetjük be mi is e sorokat: «Mint író és a közélet emberét kortársai közül fölül-mulhatták és fölül is múlták többen, de mint fiút, barátot, férjet és nemes szívű férfiút aligha. Ő leginkább ezt tűzte ki élete föladataul és híven meg is oldotta».

Dr. VÁCZY JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

1. Carl Heine, *der Roman in Deutschland von 1774—1778*. Halle, 1892. 140 l. Ára 3 mk.
2. Carl Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane. Ein Beitrag zur Bildungsgeschichte des deutschen Volkes*. Halle, 1894. 112 l. Ára 2 mk 60.

A német regény története még nincsen megírva. Bobertag Felixnek nagy hézagai és feltűnő gyengéi mellett is becses nagy műve (*Geschichte*

des Romans und der ihm verwandten Dichtungsgattungen in Deutschland, Berlin, 1881—84. 2 köt.) csak a XVII. század végeig tárgyalja a regény és a regényszerű termékek fejlődését, azaz ott szakad meg, a hol a német regény története (egyes kiváló, de elszigetelt vagy önállóan előzményeket nem tekintve) voltaképp kezdetét veszi. Sokkal többször kísértették meg a XIX. századi regény történetének megírását, de e művek (Kreyssig, Mielke, Rehorn) nagyrészt népszerűsítő természetűek, sokszor csak jóakarató dilettánsok kísérletei, többnyire megbízhatatlanok, mert csak elvétve merítenek a forrásokból, s így tudományos szempontból alig jönnek tekintetbe.

A regény történetének, a németeknél és másutt, az a főakadálya, hogy az óriási, egyetlen szakembertől egyáltalában le nem győzhető anyag, tudományos irányú, megbízható alaposágú és biztos eredményekkel kecsegtető monographiákban még nincsen földolgozva. Mintha e belátás most általánosabbá kezdene válni: öröndetesen szaporodnak az utolsó években az oly tanulmányok, melyek a regényirodalomnak egyes alakjait és termékeit vagy csoportjait és irányait kutatás és behatóbb előadás tárgyává teszik. Ily irányú az a két könyv is, melyet most röviden bemutatni szándékozom.

1. Az első dolgozat nem tekinthető sikerültnek, de anyaga becses. Szerző négy évet ragad ki a német regény fejlődéséből, oly négy évet, mely szerinte e műfaj tekintetében nagy átalakulás korszaka: 1774-ben jelent meg „Az ifjú Werther keservei”, 1778-ban „Meister Vilmos tanuló éve”, amaz „az egyoldalú önképzés leggeniálisabb megtestesülése”, ez „a jellem mindenoldalú, teljes harmóniájának ideálja”. Szerzőnk szerint a német regénynek 1774-től 1778-ig fejlődésében fölismerhető, az egész vonalon, ez átalakulás, és ez teszi e négy évet korszakossá.

E tétel eleve valószínűtlen, és Heine fejtegetései csakugyan kétségtelenné teszik, hogy ez elméletnek az irodalmi tények sehogy sem felelnek meg. Az idézett korszakban 283 regény jelent meg Németországban (már t. i. szerzőnk ennyit sorol föl; bizonyára jóval több jelent meg) és pedig 154 eredeti (t. i. mely magát eredetinek vallja) és 129 fordítás; ez utóbbiak közül, a mi művelődéstörténeti szempontból nagyon tanulságos, 87 angol és csak 36 francia regény; a többiek spanyol, olasz, dán és svéd művek fordításai. Csak 115 regénynek ismerjük szerzőjét, összesen 83 író, kik közül csak 43-ról tudunk nevénél többet.

E regénytömeget szerző két főcsoportba osztja, a mennyiben e műveknek egy részében „a nyugalom eszménye”, másikában „a szenvedély ideálja” dominál; amazok kedvező, ezek tragikus kimenetelűek. Az *első főcsoport* mintája Richardson, legkiválóbb német képviselői Jung-Stilling Henrik és Miller Márton, de legjelesebb terméke Engel János Jakab híres regénye „Herr Lorenz Stark”, mely csak *1796-ban* jelent meg! Hol

marad e ténynyel szemben az 1774—78. évek korszakos jellege? E regényeket azután ismét három alcsoportra osztja szerzőnk: az egyik moralizáló, a másik érzelgős, a harmadik az ész kiképzését tekinti az ember főczéljának. De Heine fejtegetései kétségtelenné teszik, hogy ez az osztályozás is csak az ő fejében van meg; a regényekben e különböző 'irányok', amennyiben ilyenekül csakugyan érvényesülnek, folyton tarka keverékben éreztetik hatásukat. — A *második főcsoport*, a szenvedély ideáljának regényei; itt a minták Shakespeare, Percy, Ossian, de különösen Rousseau, s ezeknél is fölismeri szerző a fönti három alcsoportot: az egyikben az erkölcs szabadsága (Wieland és Heinse), a másikkban az érzelem szabadossága (Werther), a harmadikban az ész joga (Thümmel, Hippel) az uralkodó eszme. Szerző minden fő- és alcsoportban nemcsak a nagy jelentőségű, még ma is ismeretes, hanem számos csekélyebb értékű, jelenleg még igen terjedelmes irodalomtörténetekben is meg sem említett, de a maguk idejében igen népszerű és sokat olvasott termékeket is jellemez és elemez; behatóan tárgyalja a szereplő személyek külsejét és belsejét, a költőknek leírása és jellemzése módját; tanulságosan világítja meg az egyes regények eszmekörét és irányát. Ez elemzésekben van a munka értéke, melyet nem szabad kicsinyelnünk, midőn szerzőnk erőszakos csoportosítását sikerültnek nem mondhatjuk.

2. Sokkal jelesebb, mert eleve megállapított kerettől nem feszélyezett a második munka, mely a múlt századi 'német' (a mit a címlap elég feltűnően elhallgat) lovag- és rablóregényeket tárgyalja. Egy régibb tanulmány e regényekről (J. W. Appel, *Die Ritter-, Räuber- und Schauerromantik*, 1859. 92 l.) felszines és rendkívül hézagos; Müller, a ki a Goedeke *Grundriss*-ának legújabb kiadásában a megfelelő szakaszokat (279. és 295. §§.) szerkesztette, mindenképen gazdagabb anyagot jóval alaposabban és mélyebb fölfogással dolgozott föl, úgy, hogy aránylag, t. i. e termékek rengeteg számához mérten, nem nagy terjedelmű tanulmánya a legjobb irodalomtörténeti monografiák egyike, mely először ad a múlt századi német közönségnek legkedveltebb olvasmányáról s közvetve uralkodó izléséről eleven, érdekes képet. Legalább fővonásokban akarom e tanulságos (nemzeti irodalmunk szempontjából is igen figyelemre méltó) és új szempontokban gazdag dolgozatot bemutatni.

A német regény tudvalevőleg a XIII. század végén indul meg a középkori epikai termékeknek prózai elbeszélésekké való átalakításával. Ez elbeszéléseket követték a XVI. században az Amadisok, a XVII. században a picari regények (Simplicissimus 1668.) és a Robinsonádok, a XVIII. században a kalandor (Gil Blas) és a családiregények (Richardson). A régibb német regények közül a leghíresebb kettő: 'Das Leben der schwedischen Gräfin' Gellerttől (1746.), melyről a szerző helyesen mutatja ki, hogy nem első sorban 'családi regény', milyennek rendesen tekintik, hanem

,kalandor regény', melyet Richardson csak mellesleg befolyásolt, és az igaz első német regény, ,Werther' (1774.), Goethe halhatatlan remeke, a szenvedélyesen cselekvő és szenvedő ember története, az első e fajbeli műremek, mely az előző idők tanító irányával alaposan szakít. E tanító irány a múlt század végén csak egy körben maradt érvényben: létrejött a ,történeti' regény, melynek valóságos megalapítója Christiane Benedikte Naubert (1756—1819.), Walter Scott igazi német előzője, kinek első regénye (Emma és Eginhard) 1785-ben jelent meg. Őt követték Friedr. Christian Schlenkert (1757—1826.), Ludw. Adolf Frz. Jos. von Baczko (1756—1823.), és Joh. Georg Schilling (1759—1823.), mind a három tanár ember, a kik a ,történeti' jelzőt komolyan vették; Naubert is tanárnak volt leánya. Az új irány gyorsan hódított: az egy Gottlob Heinr. Heinze gerai könyvkiadó 1786—93., tehát hét év alatt, 23 történeti regényt adott ki (46 kötetben), melyek mind az ,igaz történet szerint földolgozottaknak' hirdették magukat.

E ,történeti' regény, jó részben a ,Götz von Berlichingen' (1773.) hatása alatt, csakhamar a középkori történelemnek egy sajátos köre felé fordult s így keletkezett a szorosabb értelemben vett lovagregény, a melynek igazi megalapítója Veit Weber (tul. Leonhard Wächter tanár, 1762—1837.), kinek ,Sagen der Vorzeit' (1797—98.) cz. nagy műve rendkívüli tetszésben részesült és óriási hatást tett. E regények abban különböznek a ,történetiektől', hogy alakjaik és cselekvényök költött (néha szerény történeti háttérrel), ellenben a lovagi élet rajzában történeti hűsége törekszenek, természetesen a mint szerzőik a középkort ismerték és képzeletükben megalkották. Weber hősei: lovagok és papok, ez utóbbiak minden gazság megtestesítései. Már ő szereti a különöst, a ,regényest', de a kegyetlent is; a ,Burgverliess' (vártömlöcz) az ő találmanya. A ,Götz' hatása kézzelfogható: ugyanazon alakok, motívumok, összeütközések, helyiségek stb. (melyeket Brahm, *Das deutsche Ritterdrama*, 1880. igen jól állított össze és jellemezett); még abban is emlékeztetnek elbeszélései Goethe drámájára, hogy nagyrészt párbeszédben írvák, de szerepel a Richardson iskolájából származó levél is. Nyelvben és stílusban is hajhászsa a régiest és népiest, sok túlzással s ízléstelenséggel, de figyelmet érdemel, hogy számos régi szót és szólást hódított vissza az irodalom számára. Weber általában nem tehetségtelen író, van leleménye is; a középkort persze ő sem ismeri, de nem túloz még nagyon, és előadása ellen sem tehető alaposabb kifogás. Már nála is szerepel a ,minnedalos', ki közbeszótt költeményeket elénekel. Hogy Kisfaludy Sándorra mily hatással volt, más összefüggésben kimutattam az ,Irodalomtörténeti Közlemények' I. kötetében.

Weber utánpótlóinak száma légio s az ,előidő' uralkodó divattá válik. Eredetiségnek, önállóságnak ez utánpótlók műveiben semmi nyoma,

ugyanazok a jelenetek, körülmények, személyek, motívumok stb., mint Webernél, csak a kapcsolat eltérő és eltérő ez elemek túlzása, stílben és előadásban is. A kifecszartott mondatok, a hallatlan esküvések és káromkodások, a hihetetlen és képtelen tettek és érzelmek napirenden vannak. Már nem elég a „Vorwelt“ sőt a „graue Vorwelt“ sem; vannak már „Erzählungen aus der Urwelt“ (pedig a XIV. században játszanak!), sőt az ókor homályos korai sincsenek biztonságban: „Der keusche Josef“ (1792.) cz. párbeszédés regényében Albrecht a lovagi regények szerszámát a zsidó őskorra alkalmazza.

Weber leghíresebb két tanítványa, Cramer és Spiess, a lovagi ideált kapcsolatba hozzák a rablóvilág romantikájával, persze már „A haramják“ (1781.) hatása alatt. Carl Gottlob Cramer (1758—1817.), szintén tanár ember, előbb elcsapott diákokat (Moor Károly!) és kalandor genieket dicsőített, de nem aratott ez első termékeivel sikert. Annál óriásibb tetszésben részesültek ezután következő regényei: „Erasmus Schleicher“ (1789.), „Hasper a Spada“ (1792.; ez még 1837. is jelent meg új kiadásban) és még 68 rokon jellegű munkája. A középkor nála az eszményi durvaság kora, melynek főjellemzője az ököljog. Erő szerinte e korszak lelke, csak-hogy munkáiban ez az erő mint műveletlenség, aljasság, brutalitás, sokszor mint vastag kétértelműség s érzékiség is érvényesül. Nyelve is népies akar lenni, de csak faragatlan s pórias, szándékos nyelvtani hibáktól és idegen szóktól hemzseget. Hősei a Götz és Moor Károly jellemző vonásainak esztelen túlzásaiból vannak összetákolva; a középkor rajza nála valóságos torzkép; a cselekvény és jellemzés rendszerint képtelen. És Cramer oly népszerű és kedvelt író volt, hogy még jóval halála után is jelentek meg regények „a Hasper a Spada szerzőjétől“, mert az ily munkák eleve számíthattak kelendősegre. De volt egy hatalmas vetélytársa: Christian Heinrich Spiess (1755—99.), a ki megőrült, a mit regényeinek átlapozása után mindenki természetesen fog találni. Az ő eleme: a csodálatos, természetfeletti, iszonyatos, melyet a lovag- és rablóromantikával elismerésre méltó leleménnyel kapcsol össze. Hősei: öngyilkosok, gyermekgyilkosok, örültek, ezenfelül kísértetek s egyéb szellemek is. „Götz“ és „A haramják“ mellett főleg Schiller regénye „Der Geisterseher“ (1789.) volt reá döntő hatással. Ha ma Spiessnek e műveit olvassuk, meglepetéssel látjuk, hogy a sokat dicsőített felvilágosodás százada mennyi esztelen babonát tudott megemésztetni. De ha figyelembe vesszük, hogy ez ellentétekben oly gazdag kor a szédelgők, csodátevők, szellemidézők és aranycsinálók (Cagliostro, St. Germain, Schrepper, Gesner, Mesner stb.), a szabadkőművesek, rózsakeresztesek, illuminárok s egyéb titkos társaságok virágzó kora, megértjük Spiess rendkívüli népszerűségét is. Hogy regényeiben a „végzet“ is uralkodik, hogy távol nemzedékekre kiható átkok és nyugtalanul bolyongó ősanák is szere-

pelnek, a mondottak után magától értetődik. Tanítványai közt történeti szempontból főfontosságú Heinrich Zschokke, mivel 'Abällino' (1793.) cz. híres regényében, melyben az iszonyatos sajátosan vegyül az édes-késsel, a rablóromantika színhelyét Olaszországba tette át. Ide tartozik e csoportnak még ma is legismertebb terméke, 'Rinaldo Rinaldini' (1798.), melyet Goethe sógora Christian Aug. Vulpius (1762—1827.) követett el. E 'nemes' rablókhoz, kik az elnyomottak és üldözöttek őrangyalai és a hatalmas gazemberek ostorai, járultak csakhamar közönséges rablógyilkosok, kóbor cigányok s minden képzelhető egyéb elvetemedett népség. Hogy a közönség mennyire vágyódott ez eledel után, mutatja az ide tartozó termékeknek bámulatosan nagy száma. Egyes emberek valószínűséggel gyártottak ily rabló- és kísértet-regényeket, pl. Daniel Bornschein gerai könyvkereskedő (1774—1838.) 39-et vagy Aug. Heinr. Kerndörffer lipcsei tanár (1769—1846.) negyvenet. Szerzőnk Goedeke művében csak a múlt század végéről 267 író sorol föl, a kik ily fajta regényeket (Goedekénél 880 van cím szerint idézve) írtak, s megemlíti, hogy egy lipcsei kölcsonkönyvtárnak jegyzéke még 1836-ban 6100 regény közt 1700 lovag- és rablóregényt sorolt föl. Természetes, hogy a kisebb embereknél az ízléstelen túlzás még nagyobb, a nyelv és stíl még dagályosabb és képtlenebb, mint Spiessnél és Cramernél.

Eleve valószínű, hogy ez az egész irodalom nem létesülhetett és nem virágozhatott volna, ha valamelyes benső momentum nem kapcsolta volna a kortársakhoz. E momentum a kor általános elégedetlensége az adott viszonyokkal és mélyen érzett gyűlölete a fejedelmek, papok, hivatalnokok s mindazok ellen, kiket 'vérszopóinak' tekintett. Ez irodalom, mondhatni, írott forradalom volt, persze olcsó és veszélyekkel nem járó, az elnyomottaknak merész szólamokban és gyűlöletes rajzokban nyilvánuló forradalma elnyomói ellen. Talán nem is szükséges még külön is hangsúlyozni, hogy e termékek mennyire rontották a közönség erkölcsét és ízlését. Hogyan élvezhette volna Goethe és Schiller munkáit az oly olvasó, a ki rendszerint Cramer, Spiess és társaik műveiből táplálkozott? A korabeli kritikát ez epidemia uralma miatt nem érheti vád, mert az igen keményen bánt el e termékekkel. Csakhogy e kritikának nem igen volt hatása; nem igen hatott az az egészséges népies irodalom sem, melylyel e rabló-romantikát ellensúlyozni törekedtek, még kevésbbé voltak persze hatással az oly szatirikus művek, melyekben ez irodalmat Cervantes mintájára nevetségessé tették (ilyen pl. Kühnemund von Thoreneck, 1795., melynek hőse a középkori lovagiságot à la Don Quijote megújítani akarja). Ma ez irodalom a nép alsó rétegeibe szorult, melyeknek olvasóit a nyers erő nyilvánulása, az idegen világ rajza, az események tömege és rendkívülése e művekben még ma is annál erősebben ragad meg, minél csekélyebb a műveltségök és minél kevésbbé ismerik a világot

és az embert. Történeti szempontból ez irodalom nagy figyelmet érdemel, mert mellőzésével alig érthetjük meg, hogy Goethe és Schiller folyóiratai miért buktak meg és munkáik miért tudtak csak oly csekély közönséget hódítani. Nagyon üdvös volna, ha valaki a rokon jellegű magyar termékeket is tárgyalná, melyekre a német minták valószínűen a legnagyobb befolyással voltak.

HEINRICH GUSZTÁV.

Francia vélemény a latin scriptumról.

(Vége.)

A mi a latin elemet illeti, szeretné az ember különválasztani a francia elemtől, hogy meg lehessen becsülni, mennyivel járult a francia irodalom kifejlődéséhez. De őszintén szólva, a francia irodalom, a mióta létezik, sohasem bontakozott ki a latinismusból. Végig lehet nézni a nagy írók névsorát, nincs közöttük egy sem, a ki ne hatolt volna be az ókor szellemébe. A XVIII. században maguk a szabad és független szellemek (les irréguliers et les indépendans) is előbb klasszikus műveltséget kaptak. Azok, kik azzal büszkélkedtek, hogy nem írók, előbb a régiektől tanulták el az írás művészetét. Retz képes volt cicerói idézeteket improvizálni; Saint-Simon olyan szókészlettel rendelkezett, hogy latinul szónokolhatott. A XVIII. században micsoda egy Marivaux, egy Sedaine vagy maga Beaumarchais összehasonlítva olyanokkal, mint Montesquieu, Buffon, Diderot vagy Voltaire? Rousseau Fabriciusnak nemes lelkére emlékeztet: a forradalom emberei tele vannak az ókor eszméivel, s egyaránt parodizálják nyelvét, szokásait és intézményeit. A XIX. század elejét egy hatalmas erőlködés jellemzi, hogy lerázza az ókor igáját. Staël asszony idegen irodalmakkal ismertet meg; a romanticismus a közép-korban keresi gyökerét; Shakespeare nevében forradalom üt ki a színpadon; Lamartine példaképül fogadja Byront, s Mussetnek is szemére hányták, hogy szolgálilag volt utánzója. A lovagias középkortól, a germán és angolszász eszménytől várták, hogy megszabadítanak bennünket a görögöktől és rómaiaktól. El kell ismerni, hogy ez idő tájban szakítottak az elévült formákkal, melyek képzeletünk szabadságát lánczra verték. Elvesztette hitelét a tantétel, hogy ezentúl is a három egység szabálya szerint kell megszerkeszteni a tragédiát, hogy mythologiai díszletekkel kell díszíteni az eposzt, hogy beszédek kell beszólni a történeti művekbe. Ámde kutassa bárki, miféle német vagy angol elem van a francia romantikus irodalomban, s van-e véletlenül valami shakespearei vonás Hugo Victor drámáiban. Ellenkezőleg, Hugo alapjában, és majdnem teljességgel latin. Michelet, és annyi sok más, kiket alig tudnánk felsorolni, rendkívüli klasszikus műveltséget sajátítottak el. Taine az École Normalenak, Renan a St.-Sulpice-iskolának a tanítványa. S a mai akade-

mikusok közül, mert hisz' hozzájuk van intézve a kérdés, hányat fogunk találni, ki nem kapott volna latin műveltséget? Meilhac és Halévy bizonyára nem fogják megtagadni az ókort, melynek a *Szép Helénát* köszönhetik. Coppée Ferencz nem fogja tagadni, hogy gymnasiumba járt; mert valahányszor jutalmak kiosztásánál elnököl, mindig dicsekszik, hogy ott szánalomraméltó tanuló volt. A mi a többieket illeti, tagadhatják ugyan, ha van hozzá kedvük, hogy semmi hasznát sem látják ifjúkori tanulmányaiknak, s csak saját szellemükből merítettek, mégis csak igaz, hogy tudtukon kívül váltak vérükké első tanulmányaik, s hűtelen vagy szégyenkező létükre mégis csak tanítványai a régieknek. Minthogy Franciaországban nem létezik népies irodalom, tényleg csak két osztályba sorozhatók az írók: vannak műveltek, kik a görög-latin tanulmányok hatása alatt fejlődtek ki, és műveletlenek, kiket nem számíthatunk az irodalomhoz.

Franciaországban sem a nyelv, sem az irodalom nem fejlődött ki önállólag; a nyelvnek és irodalomnak önálló tanulmányozása tehát magában véve nem elégséges; szüksége van arra, hogy egy másiknak segítségével derítsünk reá fényt. Erről sohasem szabad megfeledkeznünk; ez a kérdésnek lényege. Látva különben, hogy a latin és francia szellem együttműködésének mi az eredménye, nincs miért sajnálkoznunk; s ha oly benső összhangban olvadhattak össze, bizonyára az az oka, hogy a két faj szelleme közel rokonságban van egymással. Azok a kiváló tulajdonságok, melyek az egész francia irodalomnak jellemvonásai (becsületére is válnak!), egyszersmind latin tulajdonságok. Főleg a világosan körvonalozott forma éles ellentétben áll azon iránynyal, mely az északi irodalmaknak, a némettől kezdve a skandinávig, jelleme, hogy a gondolat körvonalai ide-oda lebegnek. A francia szükségét érzi, hogy az eszme kifejezésében jelezze a rendet és logikai kapcsolatot; míg másutt a logikai láncz gyakran meg van törve, s a helyett, hogy egy gondolatot kifejténének és igazságát bizonyítanák, megelégednek azzal, hogy csak sejtetik. A francziának izlése az egyetemes felé hajlik, míg az északi irodalmak individualisták. Végre a francziában van bizonyos moralizáló hajlam, melynél fogva nem elégszik meg szívesen, hogy egy műalkotás csupán a szépség egy típusának megvalósulása legyen, hanem azt kívánja, hogy azon eszmék egyikének megvalósulására is szolgáljon, melyeken az emberi társadalom nyugszik.

Az újabb francia írók ma elfeledik, hogy igazi rokonaik az újlatin fajok. A francia sokat köszön Itáliának és Spanyolországnak, bár viszont ezek talán még többel adósok neki. Itálián át hatoltak be Franciaországba a renaissance eszméi, s általa fejlődött ki benne a művészi érzék. Spanyolországban találta meg Corneille szellemének ébresztőjét, Senecát és Lucanust Guilhem de Castro előtt. A *Gil-Blas*, a *Sevillai bor-*

bély, a *Hernani* szerzői (Lesage, Beaumarchais, Hugo) nem követtek el hibát, midőn a Pyreneusok határain át tekintettek. Manapság nem törődünk mással, minthogy az Észak befolyásának nyissunk tág kaput. A francia philosophia ma a németnek tanítványa, hacsak az angolnak nem. Az angol regényeken kívül ma az orosz regényeket fordítják, s hogy mily lelkesedéssel és fanatismussal, mindenki tudja. Norvégiában keresik a színmű mintáját, s ép ilyen az irányzat egyéb művészetben, a zenében és festészetben. Kétségtelenül helyeselni kell ezen érdeklődést, mely lehetővé teszi, hogy egy európai eszme se kerülje ki figyelmünket; de nem szabad megengednünk, hogy a nemzeti szellem szenvedjen ez invasio alatt. Mert itt van a veszély, nem lehet eltagadni, s néhányan már érzi. Ezért alapítottat meg legújabbán egy *Revue hispanique*; hivatása az, hogy visszavarázsolja a francia-spanyol szellemi érintkezést. Hasonló törekvés alapította meg a *Société d'Études italiennes* című kört; czélja az, hogy fölkeltse az érdeklődést a francziákban azon irodalom iránt, melyet a művelt francia társadalom két századon át szeretett, s melyet ma teljesen elhanyagol. Ilyen törekvések annak a szükségnek felelnek meg, hogy a latin eredetű irodalmak bizonyos módon szervezkedjenek az ellenállásra; de bizonyára rosszul választott eszköz volna Franciaországban a latin tanulmányoknak elnyomása vagy akár gyöngítése is.

Tényleg a legfontosabb érdek fűződik ezen pædagogiai kérdéshez, nem kisebb dolog, mint a francia szellemnek integritása. Nem szabad elnéznünk, hogy a hagyomány, mely minden oldalról jövő befolyások, szokásváltozások és forradalmak után is föntartotta magát, durván megszakadjon. Pedig ez következne be azon a napon, mikor a latint nem tanítanak, s tanulmánya oly kis seregnek volna foglalkozása, minő a szanszkritnak és a hébernek van. Szintúgy le kellene mondani a francziáknak összes irodalmi örökségükről; nagy íróik nyelve, eszméi az utódok előtt érthetetlenekké válnának, Corneille és Bossuet elévültebeknek látszanának, mint ma tényleg Froissart és Jean de Meung. Voltaire egy lapja, Hugo egy verse olyan fordításra szorulna, mint valamely idegen szöveg. Mi volna eredménye az egész irodalmi multtal való szakításnak? Nem is lehet elképzelni, ha meggondoljuk, hogy az irodalomnak normalis fejlődése abból áll, a mi a multból a jelenben él és előkészíti a jövőt.

Mindezen érvek a mellett szólnak, hogy a latin tanulmányok elnyomása Franciaországban menthetetlen hiba volna, s nem is félünk, hogy ez valaha megtörténne. Nem ma szónokolnak először a klasszikus műveltség hiábavalósága ellen, s nem hiányoztak újítók, kik szerint annak semmi kapcsolata sincs a modern szellem szükségleteivel. E tanulmányokat korszakonként elnyomták, hogy később sietve helyezzék vissza

jogaikba, belátva szükségét annak, hogy a francia irodalom föltétlen alapja gyanánt azokat tiszteletben kell tartani. A következés tehát önmagától kínálkozik: ha e tanulmányokat fönn kell tartani, azt is meg kell kívánnunk, hogy azok a lehető legalaposabbak legyenek, s minden módot fell kell használnunk, hogy a tanulók kedvét és a tanárok bugalmát ébren tartsuk. Az volna a legbosszantóbb, ha a tanulmányokat meghagyva, rájuk a hitelvesztesség egy nemének árnyékát vetnők; már pedig a latin compositionnak eltörlését ebben az értelemben magyaráznák. Ezért nem hiszszük, hogy a közoktatási tanács tagjai a reformot elfogadnák. Mert ha helyes dolog föntartani a latin tanítását, csak olyan föltétel alatt érdemes, hogy egy eszközzől sem mondunk le, mely annak tanításához rendelkezésünkre áll.

* * *

A francia kritikusnak finom és alapos érvelését mérlegelve, minden elfogulatlan ember el fogja ismerni, hogy annak a mi viszonyaink között is bizonyító ereje van, habár fölszólalását némileg elütő körülmények idézték elő. Franciaországban a gymnasiumok nem adnak az ifjoknak útlevelet az egyetemre, hanem itt kell fölvételi vizsgálatot tenniök; a licenciatusi vizsgálat pedig már majdnem a mi tanári szigoratainknak felel meg, s az ezen vizsgálaton megkövetelt latin dissertatiót azért szeretnék némelyek eltörlöztetni, mert azokra nézve is kötelező, kik a modern nyelveknek lesznek tanárai; kötelező tehát mindazokra nézve, kik Franciaországban bármiféle irodalommal vagy humán tárgyakkal foglalkozva, e téren az irodalom új nemzedékének tekinthetők. Mindazonáltal a klasszikus műveltség súlypontját Doumic is a középiskolában keresi, ép azért találtam időszerűnek cikkét lefordítani. Érveit három kategóriában csoportosíthatjuk, a mennyiben magára a nyelvre, az irodalomra és az iskolai munkára vonatkoznak.

A magyar nyelvről nem mondhatjuk, mint a francziáról, hogy a latinnak gyermeke; s mégis alig találunk népet, mely oly sokáig ragaszkodott volna a latinhoz, mint a magyar. Már a kereszténység fölvétele nyitott tág kaput a latin nyelv befolyásának; még intensivebb volt a hatás a politikai élet terén, midőn még századunk első tizedeiben is a latin volt törvényeinknek és alkotmányos küzdelmeinknek nyelve. Nemzetünk szoros kapcsolata a latin nyelvvel nemcsak nyelvkincsünkre volt gazdagító hatással, melyet még ma is föntart a nemzetközi tudomány, hanem syntaxisunkra, irodalmunkra, sőt vezérlő osztályaink karakterére is. Nem lehet e cikk feladata fejtegetni a latinnak nyelvi hatását a magyarra; felhívjuk azonban nyelvészeink figyelmét arra a sajátságos körülményre, hogy míg nemzetiségeink és a modern nyelvek hatását szorgalmasan kikutatták, addig a latin szóknak és a latin phraseológiának

egyetemleges hatását kimutatni még nem találta senkisémmé méltó feladatnak, bármennyire szükséges volna az adatok csoportosítása. Szintúgy önálló tanulmánynak a feladata a latin szellem hatását vizsgálni irodalmunk fejlődésében; és sokkal ismertebb tényekre mutatok, hogysém bővebben kellene taglalni, midőn régibb irodalmi korszakainknak latin irányát, klasszikai iskolánknak a modern szellem ellen kifejtett reakcióját jelzem. Mindnyájan tudjuk, mennyit köszönhetett irodalmunk regenerátora, Kazinczy Ferencz, a latin íróknak, míg viszont Kölcsey inkább a görögöknek volt nagyobb tisztelője. Jelentékenyebb irodalmi alakjaink között nincs egy sem, ki a latin szellem hatása alól ki tudta vagy ki akarta volna magát vonni. Sőt a nemzeti irány megalapítói, Arany és Petőfi is a klasszikusok emlőin nevelkedtek; s míg Arany a görögöknek, főleg Homerosnak hatása alatt alkotta meg plasztikus nyelvét, Petőfi, kivált hazafias költeményeiben, Horatiushnak hatása ismerszik föl. De nemcsak irodalmunkra, hanem tiszteletreméltó táblabíró-világunk jellemére és érzületére is ellenállhatatlan befolyással voltak a klasszikusok; ők voltak a politikai nemzetnek nevelői, kedvencz írói, bújában-bájában vigasztalói; — s hogy egy jellemző adatot idézzek: egykori latin professortól, Jámbor Páltól (ki Hiador néven ismertesebb) tudom, hogy Deák Ferencz halálos ágyán Horatiust olvasgatta.

Nem kisebb traditio köt tehát bennünket magyarokat a latin nyelvhez, mint a francziákat. S ha egy hatalmas irodalom képviselői nemzeti veszedelmet látnak e traditio gyöngítésében, mennyivel nagyobb veszedelem volna ez ránk, a kis népre, melynek nem lehet akkora energiája, hogy a külföldi szellemi áramlatokkal, szeszélyes divatokkal szemben épen megőrizze nemzeti vonásait, jellemét? S vajjon nem látjuk-e a mai irodalomban a különböző hatások ellentétessége által előidézett anarchiát, az ifjabb írók stílusában a vétkes pongyolaságot? Ilyen körülmények közt eltörülni a latin érettségi scriptumot nemcsak azért járna káros következménnyel, mert a hitelvesztettség bélyegét sütné a latin tanulmányokra, hanem azért is, mert a latin tanítás methodusa szükségkép megváltozva, a felületesség melegágya lenne gymnasiumainkban. Nem philologus-elfogultság mondatja ezt velem; elismerem, hogy minden tantárgy tanítása egyaránt fejlesztheti az ifjú elme gondolkodási erejét. De a tények igazolják, hogy a legtöbb tárgy még ma is csak az emlékező tehetséget terheli, s a gondolkodás fejlesztése szempontjából tényleg a latin tanítás methodusának van leggazdagabb multja. Némelyeknek amaz érve, hogy magyarból latinra való fordítás nélkül is meg lehet tanulni a latin nyelvet, — hiszen hány ember (leginkább önmagukat hozva föl példáiúl) olvas angolul vagy francziául, a nélkül, hogy ezeken a nyelveken írni is tudna?! — abban sántikál, hogy a tanulóban a grammatikai kategóriák olyan biztos ismeretét tételezi föl, mint

a grammatikailag kiművelt elmében. Mert csak körül kell néznünk, s arra a tapasztalatra jövünk, hogy ilyen (hogy úgy mondjam: optikai) módon csak tanárok, főleg philologusok tanulnak nyelveket; mások majdnem kivétel nélkül írásbeli és beszédgyakorlatok útján sajátítanak el idegen nyelvet; ifjú elme pedig nem is képes más módon nyelvet megtanulni.

Az érettségi vizsgálat követelményei tűzik ki a középiskolai tanítás célját, ezek szabják meg a methodust is. Oly igazság ez, melyet mindennap igazol a praxis. De ép oly igazság az is, hogy a tudomány nívauját az iskolák tüntetik föl. A philológiának pedig tudományos értelemben alig van nálunk nagyobb multja negyed századnál. Ha tehát az érettségi latin scriptum nem üti meg a kívánatos mértéket, akkor nem az a gyógyszer, hogy eltöröljük, hanem a philologia hazai csemetéjét kell gondosabban ápolnunk. Annál kívánatosabb ez, minél nagyobb ellentétben van vele a korszellem, melynek még hazai philologusaink jó része sem tud ellenállani. A mai kor nem lelkesül a multért csak abból az okból, mert elmúlt. Bármily buzgalommal rendeznek ásátásokat, bármily lelkesült hangon hirdetik az archæologusok az újabb fölfedezések rendkívüli fontosságát: nem nézi már őket az a művészi szem, mely a kiásott márványban Winkelmann idejétől kezdve a hetvenes évekig szellemi megnyilatkozást látott. A közönség is hiányzik, mely az újabb leletekben szunnyadó gondolatok titokzatos erejének hitelt adna. Még csak nem rég volt az, hogy a tudományos világ mindenütt föltétlen tiszteletben tartotta a görög és latin nyelven kifejtett gondolatokat. Századunk legkiválóbb tudósainak lelkében élt egy kedves «ókor»-ért hevülő sejtelen, mely a jelenkort nyugtalanító titkokat végre is föl fogja tárni. Ez a varázs ma megszűnt. Sokan hisznek még az ókor fönségében, csak kevesen mindenhatóságában. A jelenkor saját lábára állt, célját nem a multban, hanem a jövőben keresi. Komoly gondolkodók azonban még mindig a klasszikusokban látják az alapot, a honnan ki kell indulnunk. Nem volna tehát tanácsos arról az eszökről lemondanunk, mely a latin tanítás alaposságát leginkább biztosítja. S mivel ez nem csak pædagogiai, nem csak nemzeti, hanem egyszersmind *eminens philologiai érdek*, azért kértém e cikknek közlönyünkben helyet.

Dr. GERÉB JÓZSEF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

1. Dr. Kassai Gusztáv: *Πλατωνικά Ζητήματα. Συνέχεια καὶ τέλος.* (Budapesti V. kerületi kir. kath. főgymn.). — A jelen dolgozat folytatása

és befejezése Kassai azon értekezésének, melyről már előbb megemlékeztem. Bírálatomat a szerkesztőség magyarra fordíttatta és az *Egyetemes Philologiai Közlönynek* 1894. évi januári füzetében közzétette. Ez a folytatás, a melyről most irunk, Protagorassal, Euthydemossal és sok más dialogussal foglalkozik. Csak kevés dialogus hordja (Kassai szerint) a valóság bélyegét homlokán, nevezetesen az Állam, a Törvények, Timaios, hasonlóképen Phaidon, Symposion, Menon, Gorgias, a nagyobb Hippias, Phaidros, Theaitetos, Philebos.

Némileg kétséget támasztanak Sophistes, Politikos, Apologia. A valószínűség szól Protagoras, Laches, Charmides Euthydemos mellett. De tovább e kérdésben (így végzi) nem mehetünk mint odáig, hogy kimutatjuk ama párbeszédeket, melyek még most is a kétség tárgyát képezik, utalva egyúttal a legvalószínűbb és e nehéz kérdés megoldását leginkább elősegítő szempontokra.

Mi azonban nem merjük itt Kassai eredményeit sem vizsgálni, sem bírálni, mert az ilyen nehéz kérdés méltó volna egy teljes értekezésre. Reméljük, hogy maga Kassai rövid idő alatt megtalálja a szükséges időt arra nézve, hogy tanulmányát megírja és kiadja nem az aránylag ismeretlen gymnasiumi Értesítőben, hanem valamely folyóiratban, hogy Európa összes hellenistái nézeteivel megismerkedhessenek. Fölötte örvendünk, hogy Telfy és annyi más híres hellenista hazájában Platon tanulmányozását el nem hanyagolják, ellenkezőleg, hogy a fiatalabbak azon híres tudósok példáját kezdik követni, a kiknek egyike a Hellas V. k. 1. füz. megemléített Szabó István is volt, a ki alig három év előtt halt meg.

A nyelv, a melyen Kassai értekezését írta, az igazi *καθαρεύουσα* (ή γνησία καθαρεύουσα), a melyen különösen Athenaeiben a műveltek írnak és a melyen a triesti *Néa 'Hμέρα* szerkesztve van. Csak kevés sajtóhibát kell kiigazítanunk, úgymint 2. l. *Γόργίας* — *Γοργίας* helyett; 3. l. *καθ' ἣν δέν ὁ Πλάτων* — *ὅχι ὁ Πλάτων* helyett (a δέν inkább igék mellett fordul elő); *περὶ τοῦ ψεύδους* — *ψεύδους* helyett; 4. l. *θεωρετέα* — *θεωρητέα* helyett; 5. l. *ῥωμαῖσι* — *λατινιστὶ* helyett; *θεωρετέα* — *θεωρητέα* helyett; *Σιλαεῖραμαχέρου* — *Σειῖραμαχέρου* helyett; 6. l. *πρὸς δ' ἰστίον* — *πρὸς τοῦτοισι δὲ ἰστέον* helyett.

Ily módon bebizonyúl, hogy a görög nyelv elsőbbséggel bír a latin fölött, mert gazdagabb és a kifejezésre alkalmasabb,*különösen pedig ha ilyen bölcséleti és minden ízében görög kérdéssről van szó.

Amsterdam.

MULLER H. C.

2. Horváth György: Az újjörög nyelv. (Keeskeméti kegyesrendi főgymn., 45 lap). — Teljes mértékben elismerést és dicséretet érdemel, hogy szerző fent említett értekezését tanítványai számára írta, és

abból a czélból, hogy nekik kimutassa, hogy a görög nyelv, ha régi szépségéből veszített is valamit, folytonosan élt és él most is a régi görögök ivadékainak ajkain, egy oly népén, mely keleten a nyugoti műveltségnek terjesztője s általában keletnek legszámottevőbb népe. Örvidenünk kell egy ilyen irányu kezdeményezésnek, mely arról tanuskodik, hogy ha nem is a nagy közönség, de legalább a szakemberek között kezd lassanként szaporodni azoknak a száma, kik a mai görögökről és nyelvükről elfogulatlanul ítélnék, és az újjörög nyelvnek az ógöröggel való szoros kapcsolatát elismerik.

Az értekezés, egy öt lapra terjedő bevezetés után, mely az újjörög nyelvnek általánosságban való ismertetését foglalja magában, a beszéd-részek szokásos sorrendjében tárgyalja röviden ennek nyelvtanát. A bevezetésben mondottakra nézve megjegyzem a következőket: 1. Az újjörög nyelv grammatikájában nem a román nyelvek hatását látjuk (v. ö. az 5-ik lapot), hanem a görög nyelv grammatikájában ugyanaz az analytikus fejlődés mutatkozik, mint a többi modern európai nyelvekben, nevezetesen a románokban, a nélkül, hogy az utóbbiak egyéb mint a szókinés tekintetében gyakoroltak volna hatást a görögre. 2. Koraes nem a régi klasszikus nyelv visszaállításának s elterjesztésének kezdeményezője (v. ö. a 6-ik lapot), hanem az újjörög irodalmi nyelv megalapítója, s mint ilyen compromissumot hozott létre a régi klasszikus és az újkori beszélt nyelv között. 3. Miklosich 129 görög szónak mutatta ugyan ki a szláv eredetét (v. ö. az 5—6. lapokat), de G. Meyer legújabb értekezésében (Neugriechische Studien. II. Die slavischen, albanischen und rumänischen Lehnworte im Neugriechischen. Wien, Tempsky, 1894.) 273 szláv eredetű újjörög szót mutat ki, a mi igaz, hogy szintén csak csekélység.

Szerzőnek azt az állítását, hogy «a mai iskolai olvasásmódot Erasmus *egy tévedés alapján* kezdette el, midőn azt gondolta, hogy a régi görögök kiejtése más volt, mint a korabeli görögöké» (7-ik lap), nem írom alá, jóllehet híve vagyok a mai kiejtésnek. Azt hiszem, hogy az újjörög kiejtés előnyeinek bebizonyítása czéljából nincs szükségünk arra, hogy nyelvtudományi lehetetlenségeket állítsunk, nevezetesen azt, hogy a régi görögök kiejtése ugyanaz volt, mint a maiaké. Fölöslegesnek tartván ez alkalommal a kérdésre bővebben kiterjeszkedni, egyszerűen utalok az Erdélyi Múzeum X-ik kötetének V—VI. füzetében felsorolt érveimre.

A betűk kiejtéséről szóló rész teljesség és pontosság tekintetében több kívánni valót hagy maga után (utalok e tekintetben a Franklin-Társulatnál nemrég megjelent újjörög nyelvtanomra), de nagyjából véve helyesnek mondható. Hibás állítás, hogy az *υ* mint *i* vagy *ji* mondatik ki, mert az *υ*-nek mindig csak *i* hangja van, hanem az

υι-nek i hangja a köznyelvben néha átmegy ji hangba, a mikor is γι-nek íratik, m. pl. *υίός*, *ιος* vagy *γιός*, *γιος* (fiú). Hogy pedig a *χ* a *ν* és *τ* előtt körülbelül mint *kj* vagy *gj* hangzik, szintén nem igaz.

A görög szavak helyesírásában tévedést láttam a következőknél: *καθωμιλουμένη* (4-ik l.) e h. *καθωμιλημένη* vagy *καθομιλουμένη*, *καθαρουῖσα* (5-ik l.) e h. *καθαρουόουσα*, *ἐλεφας* (8-ik l.) e h. *ἐλέφας*, *μητήρ*, (8-ik l.) e h. *μήτηρ*, *κοντές* (11-ik l.) e h. *κόντες*, *κεφαλή* (12-ik l.) e h. *κεφάλι*. Csak elnézésből mondja szerző a 11-ik lap alján, hogy «a harmadik névejtegetéshez tartozó hímnemű és *kevés nőnemű* főnév accusativusához *ς* ragasztásával a népnyelv új főneveket alkot», mert a következő lapon már helyesen szól az ógörög harmadik névragozása nőneműeknek a nép nyelvében való átalakulásáról. Sajtóhibák nem csekély számmal fordulnak elő, melyeknek elkerülésére annál is inkább kellett volna törekedni, mert az értekezés tanulóknak szól.

Külömben eltekintve a fent említett tévedésektől, szerző értekezése ügyesen és kellő szakértelemmel van kidolgozva.

PECZ VILMOS.

3. Ruprecht Alajos: Szív- és jellemképző vonások Arany Toldijában. (Szatmári kir. kath. gymnasium, 3—24. l.). — Egy lelkiismeretes tanárnak ügyesen megírt értekezése viseli a fenti címet. Ruprecht Alajos tisztában van tanítói feladatával, melyet a Toldi olvastatásával meg kell oldania s ha dolgozatának kissé ósdi czímnél és nehézkes bevezetésén áthatolunk, valódi örömmel merülhetünk bele további fejtegetéseibe.

Annak a kérdésnek tárgyalásán kezdi, — nem teljesen tisztázottnak állítván azt — vajjon az iskolának csupán oktatnia vagy egyzersmind neveléssel is kell-e foglalkoznia? Azt hisszük, ezt a kérdést, legalább magunkra nézve, végleg eldöntöttnek tekinthetjük s nincs köztünk művelt tanár, a ki ne vallaná Herbarttal: «Ich gestehe, keinen Begriff zu haben von Erziehung ohne Unterricht, sowie ich rückwärts auch keinen Unterricht anerkenne, der nicht erzieht». Az oktatás végső célja, mint Utasításaink hangoztatják: *a nemes erkölcsű jellemesség*. Egyébként a szerző maga igen helyesen foglalja össze bevezető fejtegetéseinek eredményét a következőkben: «Nem elégedhetünk meg tehát a klasszikus olvasmányoknak és a költői műveknek egyoldalú nyelvi vagy æsthetikai tárgyalásával, a mi olyan felfogásra vezethetné a tanulót, hogy olvasmányai nem egyebek a grammatikai példák, stilisztikai és poetikai szabályok gyűjteményénél, hanem foglalkozunk az emberi szívet és akaratot mozgató törekvésekkel, az életet szabályozó elvekkel is, hogy tanítványainkat ne csak értelmi, hanem erkölcsi utra- valóval bocsássuk el az életnek egészséges gondolkodást, erős akaratot és nemes szívet igénylő nehéz útjára».

Nagyon elkelt az a figyelmeztetés, hogy az olvasmányok műfaji sajátosságainak megismertetésével még egyáltalán nem merítettük ki nevelői feladatunkat. Mert éppen nem vagyunk meggyőződve arról, mint a szerző, hogy e tekintetben feladatát «bizonyára minden kartársa megteszi». Eddigél igen keveset foglalkoztunk azzal s Utasításaink sem igazítanak útba, miként kellene az irodalmi oktatás etikai oldalait lehetőleg kiaknázni, tanulságait feldolgozni, sőt valamelyes rendszerbe is foglalni. Pedig kétségtelen, hogy a nevelő oktatás az úgyn. historiai tanszakokon nyugszik s első sorban annak keretén belül oldandó meg, kivált ha az irodalmi művek olvasását, herbarti értelemben, valóban a *szellemi lényekkel való társalkodás* kiegészítésének tartjuk. Ifjaink jó részének elvtelensége, a köztük uralkodó mindennemű téves fogalmak a becsületről és jellemről elég szomorú tanúságai ebbeli mulasztásainknak.

Ruprecht a következő fejezetekre osztotta dolgozatát: *Vallásosság, Gyermeki szeretet, Miklós és Bencze, Miklós és György, Hivatásérzet és kötelességteljesítés, Igazságszolgáltatás*. Részünkről ezt a keretet merevnek és hézagosnak tartjuk; azonkívül következetlen is, mert egyszer etikai kategóriákat, másszor meg szereplő személyeket vet alapul. Jobb is lett volna (e fokon) meghagyni a személyek szerinti felosztást s e kereten belül rendezni aztán a költemény egész erkölcsi anyagát.

Maguk a magyarázatok mindenütt a kellő hangon vannak tartva: mintha az életet megjárt atya oktatná majdan odainduló gyermekeit. Sehol kenetteljes prédikáció, melyet koronként feddő hang tesz még kelletlenebbé. Szintúgy majd mindenütt sikerült a szerzőnek megmaradni azon a magaslaton, a melyre a költemény hangulata éppen fel-emel. Nem lesz trivialisá, köznap példákat hajhászva. Csak egyszer áll hozzá közel, mikor a szülei házat elhagyó Toldinak lelkiállapotát a nevelésbe adott diákéhoz hasonlítja (10 l.). Azonkívül magyarázatai tárgyszerűek, nem esetlegesek, a költeménynyel laza kapcsolatban állók. Irányuknak és hangjuknak megítélésére hadd idézzem itt dolgozatának két sikerült helyét, melyek egyszersmind eleven megfigyelő képességéről is tanuskodnak. Az egyik a *Gyermeki szeretet*, a másik a *Hivatásérzet és kötelességteljesítés* című fejezetből van véve:

«Toldiné elég korán — Miklós még kicsiny gyerek volt — özvegy-ségre jutott. Nagyobbik fia, György, a király udvarában nevelkedett, mint apród, később is állandóan ott tartózkodott s csak néha jött haza a sáskahaddal «a kész haszonnak egy felét fölenni, más felét magának tarsolyába tenni». Ezek a találkozások, a hogy Györgynek szívtelen, gögös természetét ismerjük, bizonyára nem lehettek olyanok, hogy belőlük az édes anya szíve és kedélye táplálékot nyerhetett volna. Mi természetesebb tehát, hogy az anyai szív egész melegével fordult az árván maradt Miklós felé, a kinek természetétől gyöngéden érző lelkében viszontszerete-

tet ébresztett az anyai szeretet s a kinek folyton fejlődő, erősödő lelki és testi deréksége vigasztalást nyújtott a *bánatos özvegynek* s kárpótlást a másik fiú hideg magaviselete miatt az *anyának*.

Tanító módját pedig jellemezze ez a másik hely:

«Az a foglalkozás, a melyben Miklós most van, nem elégíti k becsvágyát, a mely őt magasabbra sarkalja, de ennek elérése még nem lehetséges. De azért azt a munkakört, a melybe nem a hivatás, hanem a kötelesség helyezte, lelkiismeretesen tölti be; ő a legserényebb, legéberebb munkás s míg a béresek a boglyák hűvösében hortyognak, az ifjú Miklós egyedül áll talpon az egész vidéken. Nem úgy tesz tehát, mint azok, a kik pályatévészetteknek hiszik magokat s tétlen ábrándozásban keseregnek egy más pálya után, a melyet el nem érhetnek s e mellett elhanyagolják azt, a melyet tényleg be kellene tölteni. Az ilyenek hamis okoskodással akarják áltatni magukat és másokat, valósággal pedig az egyetlen élethivatás, a melyre hajlamot éreznek, — az édes semmittevés. Miklós, a kinek ép lelke mindenben megtalálja a helyes utat, itt is azt a komoly belátásra valló magatartást követi, hogy gondolkodik ugyan a vitézi élet szépségeiről, de a mellett végzi teendőit, mert tudja, hogy *munkabíró embernek minden körülmények között dolgoznia kell*».

Vajha programértekezéseink többet foglalkoznának az olvasmányok ethikai értékesítésének problémájával!

ZLINSZKY ALADÁR.

4. Futó Mihály: Jókai Mór ünnepén. (Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. 3—22.). — 5. Góbi Imre: Beszéd a Jókai-ünnepen. (Budapesti ág. hitv. evang. főgymn. 1—4.) — 6. Koltai Virgil: Jókai Mór ötvenéves írói jubileuma alkalmából. (Budapesti Röser-féle gym. 3—10.) — 7. Névay László: Jókai Mór. (Budapesti kereskedelmi akadémia 3—22.). — Jókai Mórnak a múlt év januárjában 50 éves írói munkássága jubileumára rendezett országos ünnepségekből az iskola is méltán kivette a maga részét. Középiskoláink ifjusága egy napot szentelt annak a magyar regényírónak ünneplésére, kinek hosszú pályája követendő mintaképében a nemesítő munka becsét és áldásait tanulja megismerni és becsülni. Ez iskolai ünnepségek szép kifejezői a jelzett beszédek is, melyek felett rövid szemlélt kívánunk tartani.

A közös tárgy hozza magával, hogy úgy felfogásban, valamint hanglejtásban a gondolatoknak és érzelmeknek érdekes érintkezéseivel, egyező vonásokkal találkozunk e beszédekben. Közös vonása a négy beszédnek, hogy a behatóbb bírálattól tartózkodnak. Íróik közül csak Koltai, a ki Jókai phantasiájáról szólván, mondja, hogy: «Gyakran kártyavarákat épít erős épület helyett, bűnöket, erényeket fest, a melyek hihetetlenek; borzalmasságokat rajzol, melyek nem a magyar életet jellemzik» (6. l.),

és Névy, ki szintén a jellemalkotásban mutatkozó hiányokat említi, érintik ez oldalt. Igen helyesen. Az ünnepi hangulatot bizonyára zavarta volna a kritika dissonans hangja, s a tulajdonképi czélt tévesztette volna szem elől, midőn hirneves írónk ünneplésében nem annyira a fogyatkozásokat, mint inkább azt a jóval nagyobb értékű hatást kell elismernünk, melyet az egész nemzetre, kiváltképen pedig a mai nemzedékre, annak nemesítésére gyakorolt és gyakorol művészetének erejével, tiszta erkölcsi irányával.

Kettő közülök, a Góbi és Koltai beszéde rövidebb — a mi azonban éppen nem azt jelenti, hogy e miatt tartalmas ne volna, — mint másik két társa, Futó-é és Névy-é. Futó nagy tárgyszeretettel, pragmatikus lelkiismeretességgel egész irodalomtörténeti keretet ad (körülmenyesen szól a Jókai előtti irodalomról, majd Jókai regényírásának népies-nemzeti vonásait, nyelvét stb. méltatja), hogy abba illeszthesse Jókainak mint embernek, hazafinak, s legmagyarosabb regényírónknak jól megrajzolt képét, mely ily módon, hozzá véve még lendületes, szónoki hévre emelkedő irányát, egy kis akadémiai beszéddé szélesedik; Névy meg, ki a Petőfi-Társaság megbízásából írt Jókai-beszédének a kereskedelmi akad. ifjúsága ünnepélyén rövidített vázlatában az író életrajzát, művei időrendi összeállítását, de főleg humorának s egyéniségének adja találó jellemrajzát. Góbi és Koltai beszédei viszont az ifjúság szempontjából, nézetünk szerint, éppen rövid tömörségükkel közelebb állnak a gyakorlati czélhoz, a midőn az ifjú nemzedéknek kedvelt íróját kellett pár erőteljes vonásban jellemezni. Az ifjúságot ugyanis, mint olyat, az általános irodalmi és aesthetikai szempontokon kívül kiválóan az ethikai vonások érdekelhetik egy író életéből, s így Jókai gazdag életéből is azok az eszményi, erkölcsi elvek és irányok, melyek az ifjút, mint a nagy társadalom egyik tagját vezetni, irányítani vannak hivatva; azok az eszmék, gondolatok és érzések, melyek legnagyobb regényírónkat a kor hangulatának, a közös nemzeti aspirációknak, az erős fajszeretetnek hivatott tolmácsává teszik, s melyek a magyar ifjúnak nemzeti öntudatát kell hogy megszilárdítsák.

S éppen az válik dicséretére az emlékbeszédeknek, hogy különösen a jelzett szempontokat domborítják ki Jókai egyéniségében, melylyel egyszersmind számíthatnak arra, hogy ha nem is mindenik ifjúnál, de a legtöbbször nem marad el az állandóbb és termékenyítő hatás. Megtanulja Jókaiában becsülni mindenek felett a *munka emberét*. Helyesen idézi itt Koltai magát az ünnepelelt író: A munka az imádság után a legszebb isteni tisztelet! — Az ő élete e szép axiómának az igazi megtestesülése. «Ha jó sorsa örömmel áldja: csak tetterejét fokozza; ha a legfájóbb csapás sujtolja, fájdalma lesz költészetének gazdag forrása», — mondja Futó. Megvannak Jókaiában a férfijellemnek nemes vonásai: meleg, jó szíve, férfiu hűsége, állhatatossága, következetessége, emel-

kedettsége. Az ő alkotásaiból meríthet az ifjú, az öreg önérzetet, vallássóságot és sok oly nemes vonást, mely a dicsőség- és népszerűséghajhászás korában felette szükséges, hogy megszívleltessék. Sok hazafiaskodó és demokratiát szenvedő fiatal óriás vehet leczkét Jókaitól, a ki nem csak hirdette, de élete munkájának gazdag örökségével valósította meg azt, a mi művének minden egyes lapjáról lesugárzik, hogy: «A hazafi fájdalomnak megvan a maga joga, a maga szentsége, de megvan a maga határa és kötelessége is; hogy a régi nemesi világ örökre letűnt, a magyar életnek át kell alakulnia az igazi demokracia és 1848 szellemében.» (Góbi. 3. l.).

8. Nogrády Jenő: Czakó Zsigmond két színműve. (Esztergomvárosi nyilv. reáliskola 3—26 l.) — A 40-es évek kedvelt drámaírójának a nemzeti színházban 1844—45-ben előadott két darabját, a «Kalmár és Tengerész»-t és a «Végrendelet»-et veszi vizsgálat alá a drámai cselekmény és jellemzés szempontjából a fenti értekezés. Ujat, jelentősebbet alig mond, legfeljebb azon részeiben, hol Berczikkel, Ferenczyvel szemben ellenkező véleményen van, (5. 8. 23.) s ha a munkának van érdeme, mit szívesen elismerünk, kétségkívül az, hogy tájékozott lévén a tárgyra vonatkozó irodalomban, felfrissíti emléket olyan írónknak, ki ma már feledésbe merült s kiről helyesen jegyzi meg éppen értekezőnk, hogy művei rövid félszázad után nem bírnák kiállani a modern színpad lámpafényét, mert «nem bírjuk (?) többé megemésztetni csinált pathosát, dagályos phrasisait, természetellenes hangját». (22. l.) Ma a színszerűségnek más elemei vannak, s a drámai cselekmény motivumai a complicált társadalmi élet ezernyi szálaiból szövődnek. Természetes, igazi szenvedélyek festését várjuk a drámaírótól s hidegen és visszatetszéssel hagyjuk el a színházat, valahányszor a természetlenség, szertelenség útvesztőire téved. A tragikus meggyőzésnek önkényét, acselekmény kérlelhetetlen logikájából kell fakadnia. És éppen ez hiányzik Czakónál, ez nincs meg a 40-es évek sentimentalis, romantikus irányában.

A Czakó szertelenségeit, túlzásait a conventionalis divaton kívül főképen és majdnem kizárólag az ő sajátos egyénisége, különczködése teszi érthetővé. Czakó, külön dramaturgai elvei mellett, exaltált, meghasonlott, beteges kedélyű ember volt. Ha most ehhez hozzávesszük, hogy a kor divata egyenesen kiadja a jelszót a tűzön-vízen való hatásvadászatra, külső színpadi siker keresésére, világos, hogy a Czakó-fajta drámaíró a legszélsebb végletekbe esik. Beteges kedélye hajtja képzelmet a bomlasztó, a lelki élet egyensúlyát veszített egyének rejzolására. És e részben adott megjegyzései Nográdynak helyes megfigyelésről tanúskodnak (v. ö. 3. 4. 5. l.) De mennyire elmaradnak a mi Czakónk lelki betegai, örültjei egy Shakespeare Lear-jától, Hamlet-jétől! Azok megdöbbennek,

borzongásba hoznak; egy Táray kevésbbé száználmas, mint inkább nevetéses. Ehhez mély lélektani ismeret kell; de ennek türelmet kívánó megfigyeléséhez, tanulmányozásához már ideges természeténél, zaklatott életfolyásánál fogva sem volt meg szegény Czakónak a megfelelő dispositiója.

A «Kalmár és Tengerész» és a «Végrendelet» cz. társadalmi drámákat az irodalomtörténeti közfelfogás alapján szerzőnk is Czakó sikerültebb alkotásainak tartja, melyektől lehetetlen a tehetség jeleit elvitatni, de a mit nyújt (a Kalmár és Tengerész-re vonatkoztatva) — mondja tovább — «első, kissé fanyar, kissé ízetlen termelése volt egy még kiforratlan talentumnak» (12. l.) E közhelyet csak annak okáért jegyeztük ki, hogy rámutassunk arra a logikátlanságra, mely ily módon Nogrády előbbi állításai és végszavai közt nyilván szembeszökő. Czakó első, nagyobb hatást ért darabjának hibái alapgyarlóságaiában, hogy úgy mondjuk, megüledett gyarlóságaiában gyökereznek. Abban az évben (1844), midőn a «Kalmár és Tengerész» színre került, Czakó, a mennyiben róla, mint egy irodalmi irány képviselőjéről szólhatunk, 24 éves kora daczára is, már mint kész és többé-kevésbbé megállapodott író lépett fel. A másik szintén nagy hatást keltett darabja, a «Végrendelet» — egy év, igaz, nagyon rövid idő — fejlődést, haladást alig mutat, de igenis, épen azon hiányokban szenved, melyekben többi drámái. Kevés bennök a drámailag bonyolítható cselekmény, vagy ha van is a cselekménynek magva, ügyetlen a motiválás, s mindezek miatt pszichológiai képtelenségek a jellemek. Czakó a színpadi hatásnak áldozza fel a művészet magasabb igényeit. Persze, ez volt a kor hangulata, divata. A közönség önmagának tetszelgett, valahányszor kedvelt írójában a hibákat is tapsokkal jutalmazta; az elkényeztetett írónak pedig, már az opportunismus szempontjából sem lett volna észszerű, ha elszakad közönségétől s a valódi művészet szavát követve ír talán művészileg tökéletesebbet, de aztán csak kevesek számára. De e részben meg ismét az a felfogásunk, hogy Czakó új irányt jelelni, a műizlésnek utat törni aligha lett volna képes, nem már imént érintett temperamentumánál fogva, nem még akkor sem, ha a hozzáfűzött nagy várakozást önmaga meg nem is semmisíti meghasonlott életének oly korai kioltásával.

Dr. MAJOR KÁROLY.

9. Dr. Schmidt Attila: Cicero és Horatius. (Nagyszombati állami főgymnasium.) — Schmidt ezen értekezésében Cicero orator-át és Horatius ars poeticá-ját veszi párhuzamos tárgyalás alá. Az orator-nak «de oratore» és «de claris oratoribus»-hoz való viszonyítása után röviden jellemzi a főbb szónoklati irányokat. Az orator-ról általában tudjuk, hogy Cicero ebben a szónok eszményképét akarja elének állítani. De bátran hozzátehetjük, hogy Cicero ez eszménykép alatt egyenesen magát

gondolta, a min, tekintetbe véve ismert hiuságát, nincs mit csodálkoznunk. Schanz szerint is csak az volt célja ez iratának, hogy egyedül a maga szónoki irányát tüntesse fel, mint egyedül helyeset. Az orator gondolatmenetének közlése után szerzőnk a köztársaság vége felé történt politikai változások folytán átalakuló irodalmi viszonyokat rajzolja; mire az *ars poetica* gondolatmenetének vázlata következik. Helyesen járt el, hogy utalva Ádám hypothesisére, mellette és ellene szóló érveket is hozván fel, nem kutatta azt a meddő kérdést, vajjon mindkét mű Brutus ösztönzésére íratott-e; hanem inkább a két író hasonló irodalmi helyzetét jellemzi s kimutatja a főpontot, a melyben megegyeznek; továbbá, hogy kik ellen és mi fölött polemizálnak. Több hasonló gondolatot állít egymás mellé a két műből, melyeknek alapján összefoglalja a két író ideális célját, mely nem egyéb, mint hogy Róma az irodalom és művészet terén is uralkodjék. Azt hiszem, hogy igen helyes dolgot cselekedett Schmidt ezen kis értekezésének megírásával, mely egy érdekes fejezetet tár elénk a római irodalomtörténetből, annak két legnagyobb alakját, mint a római nemzeti irány harczoait tüntetve fel. A részletesebb összehasonlítást szerzőnk más alkalomra ígéri.

10. Dr. Vajda Károly: Epiktetos kézikönyvecskéje. (Fehértemplomi állami főgymnasium.) — Dicséretre méltó munkát végzett a fordító e munkájával, melyet bárcsak oly buzgósággal forgatnának, mint a mily jóakarattal ő ajánlja. Az előszóban röviden elbeszéli Epiktetos életéről a mit tudunk; ismerteti a stoicismus főelveit s néhány sorban rajzolja azt a viszonyt, a melyben Epiktetos a stoicismussal állt. Az előszó után az Epiktetosra vonatkozó bibliographiai adatokat közli, melyeket nagy gonddal szedett össze, de az Engelmann-Preuss féle Bibliotheca néhány adata nincs közölve, valamint a kezemben levő Heyne féle (Lipsiæ MDCCLXXXIII) kiadás sem.

A fordítás általában sikerült, magyaros és világos. Csak néhány helyhez van némi megjegyzésem: Az 1. c.-ből kimaradt a *ὁρμή*-nak megfelelő szó; a 4. c.-ban a *πλουτεῖν*-nek megfelelő «gazdaságot» olvasunk, világosabb, ha «gazdagság»-ot írunk; a 2. c. 2. pontjában ezt olvassuk: «A hatalmunkban álló dolgok közül azonban még semmit sincs, mit tisztességgel megkívánni lehet.» Ez a mondat így nem eléggé világos; Heyne így értelmezi: ea autem, quæ in potestate nostra sunt, quatenus appetere liceat, nondum tenes —; az 5. c.-ban *δόγματα*, 'vélemények' majd meg, 'nézetek'-nek van fordítva; jobb volna állandó következetességgel fordítani a philosophiai műszavakat; a 6. c.-ban *ἴσθι ὅτι ἐπὶ τοῦ ἔππου ἀγαθῶ ἐπαίρη* — így van fordítva: «tudd meg, hogy szép lóra büszkélkedél», a mi nem elég pontosan van fordítva az által, hogy az *ἀγαθὸν* jelző lett és a birtokviszony elmosódott, holott e helyen éppen ezeken

van a nyomaték; a 12. c. 2. pontjában ezt olvassuk: *ὅταν δὲ καλῆς τὸν παῖδα. ἐνθυμοῦ, ὅτι δύναιται μὴ ὑπακοῦσαι καὶ ὑπακούσαι, μηδὲν ποιῆσαι ὧν θέλεις. ἀλλ' οὐχ' οὕτως ἐστὶν αὐτῷ καλῶς. ὁλως δὲ σοι καλῶς, ἵνα ἐπ' ἐπεινῶ μὴ ᾗ, τὸ σε ταραχθῆναι* — gondolat utóbbi része így van fordítva: «talán nem teheti, a mit akarsz; de annyira jó dolga már még se legyen, hogy lelked nyugalma tőle függjön»; — ugyanezen fejezet előző pontjában mondja Epiktetos: «— jobb, ha szolgád rossz, mint ha magad boldogtalan vagy», úgy itt is azt akarja mondani, hogy szolgád esetleg nem akarja megtenni, a mit akarsz, a mi nem szép tőle, de tőled meg az szép, ha nem szolgádtól függ lelked nyugalma. Ezen csekély eltéréseket mellőzve, e fordítást sikerültnek és kellemes olvasmánynak mondhatjuk.

Dr. HITTRICH ÖDÖN.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYÜLÉSE.

1894. decz. 30.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés!

Mikor ezennel a Budapesti Philologiai Társaság XX. közgyűlésére egybegyűlt tagtársainkat e díszes helyen a szellemi rokonság és összetartás élénk érzetével üdvözljük, valóban alkalomszerű lesz társaságunk húsz éves fennállására visszapillantánunk, hogy multunk sikeréből némi meglegedést, s a meglegedésből új erőt merítsünk.

A philologiai és historiai tudományok jelentősége mindazok előtt elvitázhatatlan, a kik az emberiség szellemi fejlődését a maga történeti útjában követni és megítélni képesek. Míg azonban a természettudományok értékét és jogosultságát nagy és életbevágó eredményeik mindenki világosan és közvetlenül megértetik — hiszen a létért való küzdelem számára minduntalan újabb meg újabb segédeszközöket teremtenek —: addig a philologiai és historiai tudományok, melyek halhatatlan emlékü Hunfalvynk kifejezése szerint «igazán legelsők és legnagyobbak az eszmélkedő emberiségben», korántsem bírjak a maguk jelentőségét mindenütt, általánosan elismertetni. Azért nem csoda, hogy a pædagogiai materialismus, a hajsza-életű közönségnek e felkapott hitvallása, mely csak a praktikus élet szükségleteivel törődik, a szellemi élet nagy érdekeit mellőzhető fényűzésnek tekinti.

Mindazon intézeteknek a feladata tehát, melyek a hazai humanismus szolgálatában állanak, szűnös-szüntelenül oda törekedni, hogy a humanistikus tudományok mentől mélyebb gyökeret verjenek, s nemzeti életünkre mentől művelőbb hatást gyakoroljanak. A mi a philológiát illeti, úgy hiszem, egy sincs közöttünk, a ki társaságunk eredetére s jelen állapotára pillantva örömmel nem vallaná, hogy ezen a téren csakugyan jókorát haladtunk.

Minthogy eddigi életünk és munkálkodásunk vázlatát első titkárunk jelentése fogja a tisztelt közgyűlésnek bemutatni, megnyitó beszédemmel egyelőre csak legközelebbi multunkra fordítom figyelmüket s arra a két sírra teszem le a hála és elismerés koszorúját, melyekben *Fröhlich Róbert* és *Barna Ignác* nyugszanak. Nem szándékom e két tagtársunk életét s működésük érdemét vázolni, csak rövid megemlékezést szentelek nekik, a melyet nem a tudomány pontossága, csak szívem ösztöne sugall.

Fröhlich Róbert társaságunknak egyik legszorgalmasabb tagja volt. Alig volt ülésünk, melyről hiányzott volna. Mindenikünk élénken emlékszik még arra a szerény alakra, mely itt bal felül közelemben ült, arra a készségre, melylyel minden rábizott teendőben eljárta. Felolvasásainkat a legnagyobb figyelemmel kísérte, s a mi ellen netalán k fogása volt, azt a legnagyobb szelídséggel es nyugodtsággal nyilvánította. Mikor maga értekezett, saját kutatásainak eredményeit oly egyszerű hangon adta elő, mintha az általa kiderült igazságban semmi meglepő nem volna. *Fröhlich Róbert* emlékét már megírta legilletékesebb tudósunk, *Hampel József*, kit nemcsak baráti viszony, hanem a tudományos pályán való kapocs is fűzött az elhunythoz, a kinek képét oly híven megőrizte lelkében s oly díszesen festette a távolabb állók számára, hogy abba egy vonást sem kell hozzá adnunk.

Fröhlich jelentőségéről röviden csak annyit idézünk *Hampel* emlékbeszédéből, hogy azon kevés tudósaink közé tartozott, a kit külföldön is ismernek és méltatnak, hogy a pannoniai nép- és helyrajznak ő volt legavatottabb ismerője, hogy irodalmi öröksége oly tartós és értékes, hogy a kutatók minden későbbi nemzedéke arra bizton tovább építhet és azért neve nem fog meghalni, de a kutatók közt nemzedékről nemzedékre át fog szállani, mert a római nép nevéhez fűzte, a mely rég meghalt ugyan, de az emberek emlekezetében örökké élni fog.

Barna Ignác, ki társaságunknak eleinte igen tevékeny mun-

kása volt, nem mint tudós, hanem mint fordító véste nevét irodalmunk történetébe.

Mint ügyes fogorvossal voltam kénytelen vele megismerkedni s akkor tapasztaltam, hogy azt az időt, míg betegek jelentkeztek, fordítgatással töltötte. Épen *Juvenalissal* foglalkodott. Nagyon megörültem neki, buzdítottam is, csak folytassa; de mert már Horatius-fordításából kiderült, hogy valamint régebbi fordítóink mind, úgy ő is, a reáliákban járatlan, némi tanácsos is akartam szolgálni, nevezetesen a Rich-féle szótárra figyelmeztettem, hogy annak jó hasznát fogná venni. Barna megköszönte tanácsomat, hogy ő semmiféle segédkönyvre nem szorul. Az lett a vége, hogy fordításaiban a reáliák azután is sok helyütt félre vannak értve. Hanem azért mégis azt mondhatjuk, hogy Barna a fordításban elődeit egészben véve fölülmulta s mai közönségünk Horatius ódáit és szatirait, §Juvenalist, Vergilius Aeneisét elég jó fordításban olvashatja. Sulpicia költeményét, melynek eredetije most a Bæhrens-féle *Poetae Latini Minores* V. 93—97. lapjain olvasható, eddig csak Barna fordította magyarra. Fordítása *Közlönyünk* I. évf. 6—7. lapján a magam jegyzeteivel jelent meg. A M. T. Akadémia Barna Ignác emlékezetének megírásával azt a derék philologus társunkat bizta meg, kinek a Barna Aeneiséhez írt bevezetést köszönjük. Én ezuttal csak *Naplómból* akarok egyetmást ideiktatni, a mi másutt nem olvasható.

Mikor 1883-ban az Akadémia Class. philol. Bizottsága megalakult, *Barna Ignác*nak a már kiadásra ajánlott magyar *Aeneise* is e bizottság foruma elé került. Ügyrendünk értelmében új bírálat alá kellett bocsátanunk. Minthogy azonban az sok javítani valót talált benne, Barna megharagudott s 1885. május havában visszaküldte az Akadémiának a levelező tagságáról szóló diplomáját. Mihelyt megtudtam a dolgot, elmentem hozzá békéltetni; de ő nem tágitott. Jogra hivatkozott. Volt iskolatársa, *Csemege*, is neki ad igazat. Engedelme nélkül nem volt szabad a fordítását senkinek is újra bírálgatnia. *Res iudicata*. Ebből aztán hosszas alkudozás lett. Barna végre mégis csak engedett, s Aeneisét újra átjavíttatta s a Classica philol. Bizottság 1890-ben végre közzé bocsáthatta. Abból az évből való hozzám intézett utolsó levele, melyben *Menage*-nak Myron tehenére latinul írt páratlan epigrammáját magyar fordításom után tiszteletemre következőleg fordított a latinra:

Ingenuit zelo, dum vidit Juno Myronis
Vaccam cernere se credidit Inachidam.

Érzékenysége s hevessége onnan magyarázható, hogy évről-évre rosszabbul hallott, a mi a vitatkozást rá nézve majdnem lehetlenné tette s végre is komorságát okozta. De hogy szíve kedélyesen is megnyilhatott, örömmel tapasztalhattuk, valahányszor az akadémiai nagygyűlések után gellérthegyi Tusculumában plátói symposiont rendezett.

Társaságunk is csak készséges munkásságot tapasztalt részéről, azért iránta való hálánkat s elismerésünket mindenkor épen fogjuk megőrizni.

Még egy veszteséget kell gyászolnunk, a melyet ugyan már sok évvel ezelőtt szenvedtünk, a nélkül, hogy okát tudtuk volna, s melyet csak a nemrég kapott gyászjelentés magyarázott meg. Meghalt *Edelspacher Antal*, társaságunknak első idejében nagyreményű tagja, kinek a magyar nyelvbe került rumuny kölcsönszókról szóló értekezését Hunfalvy Pál akadémiai jutalomra ajánlotta. Egyszerre csak eltűnt az irodalom mezejéről, s csak most tudtuk meg, hogy elméjében megzavarodott volt, s hosszú évek során át egész haláláig elmegyógyintézetben tengődött.

Áldásunk fődje hamvait.

A multról jövőnk felé fordítva szemünket, azon akarunk lenni, hogy veszteségünket új erőkkal pótoljuk, s társaságunk díszét is új fényes nevekkel gyarapítsuk.

A választmány ugyanis azzal az indítvánnyal fog járulni a tisztelt közgyűlés elé, hogy tiszteleti tagjaink sorába egy külföldi s egy hazai celebritást iktassunk: *Hartel Vilmost* és *Szász Károlyt*.

Dr. Hartel Vilmos lovag, udvari tanácsos, bécsi egyetemi tanár, a cs. és kir. udv. könyvtár igazgatója, az osztrák urak házának, tagja a 42. philol. congressus elnöke. Kiváló tudós voltát elég azzal igazolnom, hogy előkelő hivatalait és kitüntetéseit egyenesen nagy műveltségének s tudományos érdemeinek köszöni. Hogy mink is elismeréssel akarunk adózni neki, azért van, mert ama kevés német tudósok közé tartozik, a kik a magyarok iránt őszinte rokonszenvet éreznek s társaságunk működését örömmelnézik. Milyen előzékenységgel fogadtak bennünket a tavalyi bécsi congressuson, az, úgy hiszem, mindnyájunk legszebb emlékei közé tartozik.

Másik ajánlottunk *Szász Károly*, kit fölösleges bemutatnunk. Mindannyian ismerjük kiválóságát: a magyar irodalom régóta hirdeti érdemeit, és társaságunk is büszkén vallhatja munkatársának

Erősen meg vagyok győződve róla, hogy a választmánynak Hartel és Szász tiszteleti tagságra jelölését a budapesti philologiai társaság egyhangu helyesléssel fogadja.

Ezennel 1894. évi közgyűlésünket megnyitottnak nyilvánítom.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt közgyűlés!

Midőn a Budapesti Philologiai Társaság mult évi működéséről tisztemhez képest beszámolok, általánosságban előrebocsáthatom, hogy a lefolyt 1894. év mind szellemi, mind anyagi téren a *haladásnak* kétségbevonhatatlan jeleit tünteti fel. Társaságunk immár annyira megizmosodott, hogy létele minden körülmények közt biztosítottnak látszik. Hosszú és vállvetett törekvéseinknek sikerült *egy* kötelékbe egyesíteni hazánk philologusainak java részét, s ha a jelek nem csálnak, lehet reményünk arra is, hogy azok, kik ez idő szerint társaságunkat megalkotják, híven meg fognak maradni körünkben, részvételökkel erősítve a kapcsolatot, mely mindnyájunkat összefűz, s életre képesítve az oly szervezetet, mely irányának és tényezőinek kizárólagossága következtében minden egyes tagjának lelkes kitartására egyenesen rá van utalva. Megértük támogatásuk jóvoltából a huszadik év végét; legyünk rajta, hogy e két évtized megsokszorozódjék, hogy a philologia különböző ágainak munkásait teljes számban egyesíthessük s hogy társaságunk kihatása mindig újabb és újabb barátokat szerezzen ügyünknek. Törekedjünk azon ideális állapot felé, a mikor majd mindaz, ki a philologus nevére számot tart, becsületből sorakozik velünk egy rendbe, s mintegy «point d'honneur»-nek tekinti a közös munkában való részvételét.

Haladást jelez legutolsó évkönyvünk lapjain az, hogy míg 1893-ban 585 tagunk és előfizetőnk volt, a folyó évet már *601 taggal és előfizetővel* zártuk le, kik között volt 11 tiszteleti, 7 alapító, 354 rendes és 74 rendkívüli tag, és 155 előfizető, — többnyire középiskoláink melyeknek legnagyobb része járattja a társaság folyóiratát. Látszólag csekély a szaporodás, de oly kis körben, minő a mienk, ez is számot tesz. Igen *kedvező állapotban van pénztárunk*, a mennyiben az 1894. évben több év óta először sikerült elérnünk azt, hogy összes tartozásaink kiegyenlítése után is teljes (azaz: realis) súlygyennel zártuk le bevételeink és kiadásaink mérlegét. A bevétel 4355-57, a kiadás 4352-50 forint volt. Kétségkívül még sokkal kedvezőbbé alakulhatott volna a helyzet, ha tagjaink kivétel nélkül lerótták volna tartozásaikat és tagdíjaikat, melyekből, sajnos, még jelentékeny összeg szerepel a társaság cselekvő vagyonmérlegében.

Üléseinkről a következőket jelenthetem. Volt összesen 8 felolvasó és 9 választmányi ülésünk. *Felolvasó* üléseink öröndetes érdeklődés mellett folytak le: hallgatóság aránylag szép számmal volt mindig, s a felolvasásokhoz többször érdekes és termékenyítő eszmecsere fűződött. Összesen 16 felolvasást mutathattunk be, melyeknek fele a classica philologia, fele a modern philologia körébe sorolható. *Jakoblovits Lajos* tagtársunk értekezett Achilles és Herakles pajzsainak leírásairól, *Holosnyay Irén* Theognis születése helyéről és idejéről, *Nagy Zsigmond* Terentius-ról és az ó-római vígjátékról, *Incze Béni* az infinitivus historicusról, *Hegedűs István* a görög értelmi egyezésről, *Némethy Géza* Firmicus Maternushoz való újabb szövegjavításait, *Márton Jenő* Musaeus Hero és Leanderének, *ifj. Reményi Ede* pedig Theokritos IV. idylljének magyar fordítását mutatta be. A modern nyelvek és irodalmak körébe tartozó felolvasások a következők voltak: *Solymossy Sándoré* a betlehemről a népmisteriumokban s a dráma történetében; *Maurer Mihályé* Gyöngyösi Istvánnak Ovidiusból vett hasonlatairól; *Róna Béla* értekezett Kisfaludy Sándornak eddig ismeretlen Bánk-bán tragédiájáról, *Zolnai Gyula* magyar nyelvemlékeink olvasásáról, *Gärtner Henrik* az első polgári tragédiáról, *ifj. Reményi Ede* Milton eposzainak leíró részeitől, *Heinrich Gusztáv* Goethe Elpenor-töredékéről; *Maurer Mihály* magyar fordításban mutatta be Goethe Reineke Fuchs czinú eposzát. E felolvasásokkal együtt a társaság fennállása óta tartott felolvasásaink száma meghaladja a 300-at. Összesen 301 felolvasásunk volt 20 év alatt, melyekből általános nyelvészeti és irodalomtörténeti volt 11, magyar nyelvbe és irodalomba vágó 58, classica-philologiai 179, archæologiai 13, sémi nyelvekkel foglalkozó 3, a szanszkrit nyelv és indó-európai összehasonlító nyelvészethez tartozó 7, szláv philologiai 3, német nyelvi és irodalmi 9, román (azaz: francia, olasz, rumén) nyelvészeti és irodalmi 9, s más nyelvek és irodalmak körébe tartozó szintén 9.

Választmányi üléseinkben a társaság administratív ügyeit, a pénztárnok jelentéseit, a tagok belépéseit, az Egyetemes Philologiai Közlöny-nyel egybefüggő különböző rendes és folyó ügyeket intéztük el. Mint jelentősebb mozzanatokat említem fel a folyóiratunkhoz való tárgymutató ügyét, mely most már kedvező megoldásnak néz eléje, továbbá a régebbi idő óta érvényben volt, de a mai fejlettebb viszonyoknak többé meg nem felelő alapszabályok módosítását, melylyel a tisztelt közgyűlés van hivatva foglalkozni.

Mint az előbbi években, most is külön kívánok foglalkozni társaságunk organumával, az *Egyetemes Philologiai Közlöny-nyel*. Folyóiratunk az 1894. évben 60 ívnyi terjedelemben jelent meg, s 56 író tollából hozott 29 önálló értekezést, 25 hazai és 125 külföldi könyvről szóló ismertetéseket és könyvbírálatokat, s 31 középiskolai program-érteke-

zésről szóló bírálatokat. Az értekezésekből 13 volt classica-philologiai tartalmu, a többi 16 a modern nyelvek és irodalmak közt oszlott meg. A 25 ismertetett hazai munkából 11 volt classica-philologiai tartalmu. A 125 külföldi mű között csak 9 német szerepel, ellenben 116 francia munka. Ezen aránytalanság a választmány kebelében is behatóbb eszmecsere tárgyát képezte, s van rá reményünk, hogy a helyes arány a jövő év folyamában érvényesülni fog, a mi különösen hazai viszonyaink szempontjából fölötte kívánatosnak látszik.

Jelentésem élén a haladást constatáltam. A közölt részletek szavaim igazságáról tanuszkodnak, és őszinte örömmel tölthetnek el bennünket. Csakhogy ezen örömről fájdalmas hangok is vegyülnek belé: őszinte bánatérzetünk azokért, kik tavaly ilyenkor még körünkben időztek s azóta elköltöztek oda, a honnan visszatérés nincsen. Köztünk, itt e teremben tanácskozott velünk felejtethetlen barátunk, hosszú éveken át társunk jóban és rosszban, a tudomány és iskola igaz bajnoka, a philologiai és történeti tudományok lelkes apostola *Dr. Fröhlich Róbert*, kinek érdemeit évkönyveink minden lapja visszatükrözteti. Férfikora tetőpontján dőlt ki, mintán a küzdelmes mult letűntével belepillantott az ígért földjére, a gondtalan tudományos munkásság csábító országába. Fájdalom, csak belepillanthatott; mert mielőtt e földre igazában ráléphetett volna, elragadta a kérlelhetetlen sors körünkből. Egy másik halottja társaságunknak, kit szintén a magunkénak vallhattunk, *Dr. Barna Ignác*, ki a régibb időben, társaságunk életének első éveiben tevékeny részt vett működésünkben s felolvasó üléseinknek szorgalmas látogatója volt. Társaságunkban lépett fel Juvenalis-fordításai-val először; 1875-ben a II. és X., 1876-ban a VIII. satira fordítását s ugyanezen évben a teljes Juvenalist mutatta be magyar fordításban. Fiatalabb tagtársaink közül *Czvach Gyula* verseczi tanár és *Tiefenthaler Zénó* benzés tanárjelölt húnytak el a múlt évben, őszinte fájdalomunk és részvétünk mellett. Nehány nap előtt vettük végül a szomorú hírt, hogy *Dr. Baligó János* tagtársunk meghalt, ki társaságunknak 1888 óta volt tagja. Nyugodjanak mindnyájan békében.

Ime rövid vonásokban a Budapesti Philologiai Társaság múlt évi történetének jó és rossz napjai. Emezekért szolgáljon vigasztalásul az, hogy a tudomány embereinek csak porhüvelyük enyészik el, de szellemük munkája velünk van és lelkünk örök birtokává lesz: amazokból pedig merítsünk erőt, kitartást, felbuzdulást és lelkesedést a további tökéletesedéshez, minden emberi intézménynek, s így társaságunknak is igazi céljához.

Dr. FINÁCZY ERNŐ.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Alulírottak, mint a Budapesti Philologiai Társaság választmányától kiküldött pénztárvizsgáló bizottságnak tagjai, f. é. december hó 27-én tisztünkben eljárván, vizsgálatunk és tapasztalataink eredményét van szerencsénk a következő jelentésben a tisztelt Közgyűlés elé terjeszteni:

A) alatt mellékelve bemutatjuk Társaságunk f. é. *bevételeinek* és *kiadásainak* részletes kimutatását, szembeállítva az eredményt az előirányzattal. Előirányoztatott 228 frt 84 kr. pénztármaradvány, de az eredmény csak 3 frt 07 kr., tehát 225 frt 77 krral kedvezőtlenebb az előirányzatnál.

Azonban sietünk kinyilatkoztatni, hogy ebből még nem következtethetni kedvezőtlen pénzügyi helyzetre, mert Társaságunk minden költségét kifizette, a mi előirányozva volt s a mit ez évben kifizetnie kellett, úgy hogy csak egy, 21 frtos kifizetetlen nyomdai számlát találunk, de ez is csak 1895. márczius havában leszen fizetendő.

Az előirányzatnál azért volt kedvezőtlenebb az eredmény 225 frt 77 krral, mert bár a 4273 frt 84 krral előirányzott bevétellel szemben az eredmény 4355 frt 57 kr., tehát 81 frt 73 krral *kedvezőbb*, mégis ezen kedvezőbb bevételi eredménnyel szemben viszont 4045 frt kiadási előirányzat helyett is az eredmény 4352 frt 50 kr., tehát szintén *nagyobb* levén 307 frt 50 krral, — a 81 frt 73 kr. kedvezőbb bevételt a 307 frt 50 kr. többkiadás fölemésztette és okozta, hogy egészben az eredmény 225 frt 77 krral kedvezőtlenebb az előirányzatnál. — A *bevétel* azért volt különösen kedvezőbb 81 frt 73 krral az előirányzatnál, mert a 'Közlöny' eladásából az előirányzott összegnél 167 frt 18 krral és 'Különféle bevételek' czímén 154 frt 77 krral több folyt be; ellenben az 'Előfizetések' czímén 155 frt 50 krral és 'dr. Lázár Béla térítményénél' 90 frt 50 krral volt kedvezőtlenebb az eredmény. A *kiadás* azért volt nagyobb az előirányzatnál 307 frt 50 krral, mert a 2. 3. 6. 8. 10. és 11. rovatokban nagyobb összegű hiteltúllépések történtek. Az 'Írói tiszteletdíjnál' 48 frt 50 krt tesz ki a hiteltúllépés; de ez csak látszólagos túllépés, mert a 'Különféle bevételek' czímén bevételezett 304 frt 77 krrban 121 frt 50 kr. írói díjletét is fordul elő, — a pénztáros tiszteletdíjánál 39 frt 69 kr. túllépés a több bevételben leli magyarázatát; 'Egyéb nyomdai költségek' rovatán 79 frt 30 krral volt több a kiadás, mert az év elején nagy mennyiségben bocsátott ki a pénztáros előfizetési fölhívást, melynek költségei okozták a túllépést. 'Irodai költségek' rovatán 75 frt 41 krral több a kiadás, mely viszont a Közlönyök eladásánál

mutatkozó 167 frt 18 kr. nagyobb bevétel természetes következménye, s mely két utóbbi eltérés az előírányzattól a választmánynak annak idején bejelentve és attól jóváhagyva lett. A „Különféle kiadások”-nál 91 frt 10 kr. több a kiadás az előírányzatnál, de ez is csak szinleg nagyobb, mert 141 frt 10 kr. különféle kiadásból csak 8 frt 50 kr. a megtérítetlen; ellenben 132 frt 60 kr. fedezetét leli a 304 frt 77 kr. különféle bevételben. Megjegyezzük még a különféle bevételekről azt is, hogy a 121 frt 50 kr. írói díjletét a következőktől vételeztetett be: dr. Heinrich Gusztáv 24 frt írói díját a Társaságnak ajándékozta; Bartal Antal 95 frt 50 kr. írói díját az Akadémia fizette ki helyettünk; Muller H. C. 2 frtnyi írói díja kézbesíthetlen volt.

B) alatt mellékelve bemutatjuk a *Vagyonmérleget*. E szerint a vagyon 2511 frt 99 kr.; a teher 870 frt 05 kr., a vagyonegyenleg 1641 frt 94 kr. — A vagyonmérlegre az a megjegyzése van az alulirott bizottságnak, hogy az abban vagyonként szereplő 152 frt 51 kr. követelés a „Pótkötetek” hátralékos díjában illusorius levén, — a mint e czímen volt követeléseink egy részét a választmány a múltban törölte volt, úgy most ezen utolsó részösszeg törléséről is gondoskodjék, fölhíván a pénztáros esetleg pontosabb részletes kimutatás beterjesztésére. A „Közlöny” raktári készlete czímén nem véltünk többé 300 frtot a vagyon rovatán fölvehetőnek, mert az idén a pénztáros a készlet nagy részén túlادott, minek eredménye volt épen a már említett 167 frt 18 kr. több bevétel.

C) alatt csatolva bemutatjuk a *jövő évi költségvetési előírányzatot*. E szerint a bevétel lenne: 4186 frt 97 kr., a kiadás 4140 frt. A kiadási előírányzathoz figyelmeztetésképp csak azt jegyezzük meg, hogy a „Közlöny” nyomdai költségeire ugyan 2250 frtot irányoztunk elő, de nem azért, mintha talán jövőre megengedhetőnek tartanók 55 ívnél többnek kiadását, hanem azért, minthogy a lefolyt évben a választmány a szerkesztőségnek az előírt 55 ív túllépésére adott felhatalmazást s így ezen túllépés fedezetéről kívántunk gondoskodni a 2250 frt előírányzatban, mely az ideinél valamivel több.

Ezek alapján a bizottság kedves köteleességet teljesít, midőn a Társaság pénztárosának buzgó, pontos és lelkiismeretes működéséért elismerését fejezi ki, és tisztelettel fölkéri a tisztelt Közgyűlést, hogy neki a szabályszerű fölmentést megadni méltóztassék.

Kelt Budapesten, 1894. évi december 27.

BERMÜLLER FERENCZ,
biz. tag.

Dr. FINÁCZY ERNŐ,
biz. tag.

Dr. GYOMLAY GYULA,
biz. tag.

Mellékletek a pénztárvizsgáló bizottság jelentéséhez.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1894. évi bevételének és kiadásainak kimutatása

Pénztárkönyv: 400. lap 1. tételétől 467. lap 837. tételéig. — Idő: 1893. december 30-tól 1894. december 26-ig.

Rovat	Bevétel		Előirányzat		Rovat	Kiadás		Előirányzat		Eredmény	
	frt	kr.	frt	kr.		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
1	Pénztári készlet 1893. év végén...	---	98	04	1	A közlöny 1893. é. 8-10. és 1894. é. 1-7	---	2.200	---	---	---
2	Előfizetés 1894-re...	---	1.000	---	2	fizetel...	---	---	---	2.189	94
3	Rendes tagdíjak 1894-re...	---	1.300	---	3	Szétküldési költségek	---	160	---	164	65
4	Rendkívüli tagdíjak 1894-re...	---	90	---	4	Írói tiszteletdíj	---	770	---	818	50
5	Rendes tagdíjhátralék	---	300	---	5	Czímcsalagok irásáért	---	55	---	54	---
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	100	---	6	Szerkesztési költségek	---	200	---	200	---
7	Oklevelekért	---	50	---	7	A pénztárnok tiszteletdíja	---	250	---	289	69
8	Előfizetési hátralék	---	34	80	8	Oklevelek nyomása, szétküldése	---	40	---	19	91
9	A M. T. Akadémia segélye	---	1.000	---	9	Egyéb nyomdai költségek	---	140	---	219	30
10	Dr. L. B. térítménye	---	91	---	10	Teremszolgá	---	10	---	10	---
11	A Közlöny eladásából	---	35	---	11	Irodai költségek	---	170	---	245	41
12	Különféle karnatok	---	25	---	12	Különféle kiadások	---	50	---	141	10
13	Különféle bevétel	---	150	---	13	Pénztárkészlet 1894. év végén	---	228	84	3	07
	Összesen	---	4.273	84		Összesen	---	4.273	84	4.355	57

11*

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtatott. — Budapest 1894. évi december hó 27-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Bermüller Ferenc, biz. tag.

Dr. Fináczy Ernő, biz. tag.

Dr. Gyomlay Gyula, biz. tag.

B) Vagyommérleg.

Sor- szám	V a g y o n	forint	kr.	Sor- szám	P e h e r	forint	kr.
1	Pénztári készlet 1894. decz. 27-én ---	3	07	1	A Közlöny 1894. évi VIII., IX. és X. füzetel- ért ---	780	36
2	Alapítványok ---	650	—	2	Egyéb nyomdai tartozások ---	89	69
3	Latinoavis Géza kötelezvénye ---	100	—	3	Vagyonegyenleg --	1.641	94
4	Kamatok 1894-re ---	23	40				
5	Előfizetési hátralék ---	37	—				
6	Rendkívüli tagdíjhátralék ---	231	—				
7	Rendes tagdíjhátralék ---	1.124	51				
8	Pótkötetekért ---	152	51				
9	A Közlöny rak tári készlete ---	100	—				
10	Dr. L. B.-től követelés ---	90	50				
Összesen ---		2.511	99	Összesen ---		2.511	99

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtatott. — Budapest, 1894. évi december hó 27-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Bernüller Ferencz, biz. tag.

Dr. Fündözy Ernő, biz. tag.

Dr. Gyomlay Gyula, biz. tag.

C) A Budapesti Philológiai Társaság bevételeinek és kiadásainak előirányzata 1895-re.

Bevétel		frt	kr.	Rovat	Kiadás		frt	kr.			
1	Pénztárkészlet 1894 végén	---	3	07	1	A Közlöny 1894. é. 8—10. és 1895. é. 1—7 füzetei	2.250	—			
2	Előfizetés 1895-re	---	890	—	2	Szétküldési költségek	165	—			
3	Rendes tagdíjak 1895-re	---	1.367	—	3	Írói tiszteletdíj	800	—			
4	Rendkívüli tagdíjak 1895-re	---	116	—	4	Czimszalagok irásáért	54	—			
5	Rendes tagdíjhátralék	---	400	—	5	Szerkesztési költségek	200	—			
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	70	—	6	A pénztárnok tiszteletdíja	271	—			
7	Előfizetési hátralék	---	37	—	7	Egyéb nyomdai költségek	150	—			
8	A M. T. Akadémia segélye	---	1.000	—	8	Teremszolga	10	—			
9	Dr. L. B. térítménye	---	90	50	9	Irodai költségek	170	—			
10	A Közlöny eladásából	---	30	—	10	Megtérített különféle kiadások	50	—			
11	Különféle kamatok	---	23	40	11	Meg nem térített különféle kiadások	20	—			
12	Különféle bevételek	---	160	—	12	Pénztári maradvány	46	97			
Összesen				---	Összesen				---		
				4.186	97					4.186	97

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1894. december 30-án a közgyűlést megelőzőleg tartott üléséről.

Elnök: P. Thewrewk Emil.

Jegyző: Petz Gedeon m.-titkár.

Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Finácsy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly, Reményi Ede és Vári Rezső választm. tagok.

1. Az 1894. decz. 5-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. Az első titkár jelenti, hogy a Társaság tagjai közül elhunytak dr. *Barna* Ignác és dr. *Balogó* János r. tagok. A választmány részvétellel vesz tudomást e halálesetekről.

3. Finácsy Ernő első titkár a kiküldött pénztárvizsgáló bizottság nevében bemutatja e bizottság jelentését. A választmány a jelentést tudomásul veszi s a közgyűlés elé terjeszti.

4. Némethy Géza a kijelölő bizottság nevében tesz jelentést. A választmány e bizottság javaslatát egész terjedelmében elfogadja.

5. Új tagokul ajánlatnak: *a*) rendes tagul: *Nagy* Iván, a M. T. Akadémia r. tagja, Horpácson (aj. P. Thewrewk Emil); *b*) Rendkívüli tagokul: *Alter* Béla, *Jakobinyi* Alajos és *Király* Lajos kegyestanítórendi tanárjelöltek Kolozsvárt (aj. *Drajkó* Béla). Megválasztatnak a Társaság tagjaivá.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

K. m. f.

PONORI THEWREWK EMIL, s. k.
elnök.

Jegyzette
Dr. PETZ GEDEON, s. k.
másodtitkár.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1894. december 30-án tartott közgyűléséről.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil.

Jegyző: Finácsy Ernő első titkár.

Jelen voltak: Alexits György, Badics Ferencz, Baráth Ferencz, Bermüller Ferencz, Csengeri János, Cserhalmi Samu, *Drajkó* Béla, *Fiók* Károly, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Heinrich Gusztáv, Katona Lajos, Kemény Ferencz, Lintner Lajos, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, Pozder Károly, Pruzsinszky János, Radó Antal, ifj. Reményi Ede, Schack Béla, Schill Salamon, Szinnyei József, Szlávnits György, Vári Rezső, Váczy János, Zolnai Gyula stb.

1. Az elnök megnyitottnak nyilvánítja a közgyűlést s felolvassa megnyitó beszédét (l. fent I. sz. a.)

2. Az első titkár felolvassa a Társaság 1894. évi működéséről szóló jelentését (II. sz.), melyet a közgyűlés tudomásul vesz.

3. Gyomlay Gyula felolvassa a pénztárvizsgáló bizottságnak jelentését (1. fent a III. szám a.). A közgyűlés a pénztárvizsgálatról szóló jelentést elfogadja s a pénztárosnak megadja a felmentvényt.

4. A választmánynak az alapszabályok módosítására vonatkozó javaslatát a közgyűlés néhány stilaris módosítással elfogadja.

5. A választások megejtése céljából az elnök a szavazatszedő bizottságba Némethy Géza, Bermüller Ferencz és Gyomlay Gyula tagokat jelöli ki s a szavazást elrendeli, Hegedűs István indítványára azonban a közgyűlés az elnököt, alelnököt, első- és másodtitkárt a szavazás mellőzésével közfelkiáltással választja meg, és pedig *elnökké* Ponori Thewrewk Emilt, *alelnökké* Heinrich Gusztávot, *első titkárrá* Fináczy Ernőt, *másod-titkárrá* Petz Gedeont. Az elnök a tisztviselők nevében megköszöni a bizalomnak újbóli nyilvánulását, és a választmányi tagokra a szavazást elrendelvén, a szavazatok beérkeztéig a közgyűlést felfüggeszti.

Miután a szavazatok beadattak és szabályszerűen megszámláltattak, az elnök folytatólag megnyitja az ülést. A szavazatszedő bizottság jelentése szerint a választás eredménye a következő:

Fővárosi választmányi tagok: Badics Ferencz (26 szavazattal), Bermüller Ferencz (25), Csengeri János (26), Gyomlay Gyula (26), Hegedűs István (27), Katona Lajos (27), Maywald József (27), Némethy Géza (27), Pozder Károly (24), Reményi Ede (26), Váczy János (25) és Vári Rezső (24). Azon kívül kaptak: Szinnyi József 6, Radó Antal 2, Schill Salamon, Jancsó Benedek, Simonyi Zsigmond, Bayer József és Erdélyi Pál 1—1 szavazatot.

Vidéki választmányi tagokkal ettek: Bászai Aurél, Bódiss Jusztin, Dóczi Imre, Geréb József, Horváth Cyrill, Nátafalussy Kornél, Pecz Vilmos, Petrovich Ferencz, Pirchala Imre, Spitzkó Lajos, Szamosi János és Veress Ignác (28—28 szavazattal).

6. Némethy Géza előterjeszti a választmánynak két tiszteleti tag megválasztására irányuló indítványát, melyet a közgyűlés egyhangulag elfogad és tiszteleti tagokká választja meg *Szász Károlyt* és *Hartel Vilmos* bécsi egyetemi tanárt, az osztrák urakháza tagját, udvari tanácsost stb.

Egyéb tárgy nem lévén, az elnök a közgyűlést berekeszti.

K. m. f.

PONORI THEWREWK EMIL, s. k.
elnök.

Jegyzette
Dr. FINÁCZY ERNŐ, s. k.
első titkár.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. január 9-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő első titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Sarudy György*: Fordítások új-görög költőkből (bemutatja Fináczy Ernő).

2. *Czeczko Antal*: Simai «Váratlan vendég»-e és «Mesterséges ravaszság»-a.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Petz Gedeon másodtitkár. Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok; Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Katona Lajos, Némethy Géza, Pozder Károly, Reményi Ede és Váczy János választm. tagok.

1. Az 1894. decz. 30-án tartott ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. A közgyűlés jegyzőkönyvének 4. és 6. pontja kapcsán Fináczy Ernő első titkár a közgyűlés határozatainak végrehajtása ügyében tesz előterjesztést. — A választmány ennek alapján elhatározza, hogy Szász Károly és Hartel Vilmos újonnan megválasztott tiszteleti tagok számára oklevél állíttassék ki s hogy a közgyűlésen elfogadott alapszabályok a m. kir. belügyministeriumhoz terjesztessenek fel megerősítés végett. Egyúttal, Fináczy Ernő indítványára, Petz Gedeon másodtitkárnak az új alapszabályok ügyében kifejtett munkásságáért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz.

3. A Társaság *rendes* tagjaivá választatnak: dr. *Lehr* Vilmos pozsonyi ev. lyceumi tanár, eddig rk. tag; *Pécsi* Ödön és *Tomozy* Endre budapesti kegyesr. tanárok (aj. Maywald József) és *Stern* Ábrahám budapesti izr. elemi iskolai igazgató (aj. Némethy Géza). — *Rendkívüli* taggá választatik *Czeczko* Antal kegyesr. tanárjelölt Budapesten (aj. Petz Gedeon).

4. Cserhalmi Samu pénztárnok kimutatása szerint 1894. decz. 27-től 1895. jan. 8-ig a Társaság *bevételei* 356 frt 67 kr., *kiadásai* 164 frt 26 krt lettek; a pénztári maradvány 192 frt 41 kr. Tudomásul szolgál.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Alexandrinus és Zrínyi-sor. Lehr Vilmos dr.-nak e folyóirat januári füzetében e cím alatt közölt igen érdekes cikkében olvasom a következő sorokat: «Érdekes, hogy Ráday és Dayka után egy költőnk sem használja többé a hetedfeles alexandrinust, mely a francia és német költészetben oly általános; továbbá, hogy Vörösmartyn kívül egyik sem ügyel arra, hogy a harmadik, azaz a sormetszet előtti láb mindig jambus legyen s pusztán csak az utolsó lábat írja szabály szerint annak.» (27. l.). Engedje meg Lehr úr, hogy felhívjam figyelmét Cid-fordításomra (Olcsó Könyvtár 259. sz.), mely ez állítás mindkét részét megegyeztet. Ebben ugyanis én ép oly szabályosan váltogatom a hatos és hetedfeles alexand-

rinust, mint az eredeti francia, másfelől a sormetszet előtti láb is mindig jambus. Ime néhány sornyi példa a 74. lapról:

«Oh hány vitézkedés, nagy hősi tett is hány van,
Mely dicstelen maradt az éjjeli homályban!
Osztójuk látta csak a szép csapásokat
S nem tudta, hogy a sors mint fordul azalatt.
En jártam mindeütt biztatva, feltűzelve,
Indítva csapatot, segítve hogyha kelle;
Kik később jöttek, rendeztem soraik',
S nem sejtém a sikert egész pitymallatig.
Szürkül, s már látható, hogy győzünk ellenökben,
A mór is látja: vesz, és bátorsága csökken». stb.

Hasonló formában fordítottam számos francia elbeszélő költeményt, melyek nagy részét *Idegen költők albuma* cz. könyvem tartalmazza. Ugyanott találhat sok kereszttrimes alexandrinus-strófát is, szintén szabályosan váltakozó 12 és 13 szótagos sorokkal. Azt hiszem, 13 szótagos alexandrinust más újabb verselőknél is találhatna Lehr úr. A francia alexandrinus ama sajátosságát, hogy a 12- és 13-szótagos párversek *mindig szabályosan váltakoznak*, azt hiszem, előttem mások nem próbálták megtartani. Azt vélem különben, hogy e kísérletem nem érdemelte meg a rá fordított nagy gondot és fáradságot, mert most már én is úgy találom, hogy a francia alexandrinusnak ez a merev hűséggel való átültetése nyelvünkön kissé monoton.

RADÓ ANTAL.

— A modern északi irodalmak befolyásáról a francia irodalomra írt egy kitűnő tanulmányt Jules *Lemaître* a *Revue des deux mondes* egyik utóbbi (1894 decz. 15-i) számába. A hírneves szerző azon általánosan elismert tapasztalatból indul ki, mely szerint immár az északi népek: angolok, oroszok, skandinávok, dánok és részben a legifjabb németek irodalmi háttérbe szorították a francia irodalmat s ennek legjelesebb jelenségeit is elhomályosítják úgy a szorosabb értelemben vett irodalomban, mint a színpadon. Hisz maga de *Vogüé*, a nagy oroszbarát, is így nyilatkozik: «*Les idées générales qui transforment l'Europe ne sortent plus de l'âme française*». Lemaître ezzel szemben nagy apparatussal s még nagyobb hévvel száll síkra a francia írók védelmére s a következő kérdésekre igyekszik megfelelni: 1. Az északi irodalmak bámulói nem önámításuknak áldozatai-e s vajjon az, a mit Eliot, Ibsen és Tolstoi műveiben annyira bámulnak, nem található-e fel régibb francia íróknál? 2. Mivel magyarázható meg ezen illusio s mi az, a mivel az idegen írók nagyobb mértékben rendelkeznek, mint a francziák? 3. Végül ha amazok bizonyos fölény birtokában vannak, ez csak átmeneti jelenség s máris mulandófélben van.

Világos, hogy az első, *elvi* kérdés eldöntése rendkívüli olvasottságot és emlékezetet tételez fel. S valóban Lemaître egész könyvtárral a fejében lép a küzdőtérre: felsorolja dióhéjban az összes modern északi regények tartalmát, kiemeli a vezető személyeket, rámutat a *pointe*-re s tanulságosan melléállítja és összehasonlítja a francia írók megfelelő műveit. Így a George Eliot típusait George Sand-nál mutatja ki, vagy a mint szellemesen

önmaga fejezi ki: a *George d'outre Manche* és a *George français* alapvonásai egyazok. Ibsen regényhősei közül nem egy ugyancsak a Sandéival áll rokonságban, míg színdarabjai a Dumas fils-ével vehetők egybe. Dostoevsky és Tolstoj pedig prioritás szempontjából Victor Hugóban, G. Flaubertben és a francia romantikusokban találnak méltó ellenfelekre. Ezen összehasonlító és elemző munka rendkívül érdekes és tanulságos arra, a ki az irodalmi műveket magasabb és nemzetközi szempontból tekinti és minden újabb szervi kapcsolatot és nemzetközi összefüggést és találkozást élvezettel szemlél.

Ha tehát mindaz, a mit az újabbkori északi írónál csodálunk, fellelhető a francziák egynémelyikénél is, miért tetszik náluk eredetibbnek, újabbnak? Tán nagyobb művészek a francziáknál avagy alaki tekintetben tökéletesebbek? «Úgy vélem, mondja Lemaitre, hogy e kérdés megoldhatatlan. Alak dolgában csak az ítélné oda a díjat, a ki az összes európai nyelveket oly alaposan bírná, mint mi a miénket: azaz képes volna a nyelv legfinomabb árnyalatait, azt, a mi együttvéve minden egyes író stílusát alkotja, egyenlően felfogni.» Szerinte a fordítások az idegen művek előnyére szolgálnak (!), mert a tartalmat nem érintik s az eredeti stílusának pongyolaságait eltüntetik. — A mi a külföldiek irodalmi műveiben annyira megkapó, az a hangulat (*accent*) és a francziánál jóval szemérmesebben nyilvánuló realismus, mely sohasem mond ki mindent. Ezen tartózkodás a vallásos szellemben gyökeredzik, melyből önmaguk daczára sem képesek egészen kivetközni. Az irodalmi különbözőségek tehát a népek, helyesebben a fajok természetének mélységeiből indulnak ki; így Ibsen és Eliot művei alapjában véve protestáns könyvek, a francziáké katolikusok.

Lemaitre ezen idegen külső befolyásokat nem fájlalja, mert mindkét táborban máris felfedezni véli az előnyös visszahatásokat. A németek közül Gerhard Hauptmannot Zola, a dán Strindberget az ifjabbik Dumas, Nietzsche Renan inspirálják, másrészt Bourget-t az angol Eliot, Paul Margueritte-ot és Pierre Lotit az oroszok előnyösen sugalmazták. Mindez nemsokára oda fog fejlődni, hogy a francia irodalom ismét visszahódítja az őt befogadó képességeinél fogva megillető európai színvonalat, azon kosmopolita magaslatot, mely évszázadok óta nemzeti képességeiknek megfelelt és Európa népeinek egyaránt volt megérthető.

Itt egy pillanatra meghökkentem: a legelső francia folyóiratban egy kiváló író a *kosmopolita* irodalmat mint a *nemzeti* tulajdonságok hivatott és eszményi kifejezését meri odaállítani! Nos igen, a *francziák* ezt megengedhetik maguknak.

Tülszékenyeknek és félénkeknek ajánlom még Lemaitre következő reflexióit: Az eszmék kölcsönhatása és kölcsönvétele mindenha megvolt a népek közt s ma, midőn a kereskedelmi összeköttetések könnyűsége maga után vonta a szellemi összeköttetéseket, e kölcsönhatás inkább megvan, mint valaha. Az eszmék ezen körútjában a tartozás és követelés rovatai mindinkább elmosódnak, az eredeti birtokost mind nehezebben ismerhetni fel, de nem is szükséges, mert a földolog az, hogy minden nép a

kölcsonre saját bélyegét nyomja rá és azt minél többek részére élvezhetővé tegye. A hó és köd hazáinak íróit is jó lesz addig szeretni, a míg lehet és a míg hathatnak, valamint a divatos gyógyszereket — *car il se pourrait qu'une réaction du génie latin fut proche.* kf.

— Wallenstein jellemét tárgyalja dr. Riedl Ferencz a laibachi állami főreáliskola utolsó értesítőjében: *Schillers Wallenstein als tragischer Charakter* (Laibach, 1894. 64 l.). E terjedelmes dolgozat beható és igen sikerült elemzését adja a cselekvény előfeltételeinek és lefolyásának és ez elemzés kapcsán a legkisebb részletekre kiterjedő jellemzését Wallensteinnek, kit szerző méltán kiválóan sikerült alaknak tekint, a kinek sorsa a legmélyebb tragikus hatást kelti bennünk. Alapjában nemes és idealis eszméktől áthatva, „áldozatává lesz a „végzetnek“ t. i. jellemének és a saját maga alkotta viszonyoknak. De e viszonyok még az utolsó perczben sem oly hatalmasak, hogy elhatározásának szabadságát megsemmisítenék. Még halála órájában is teljes tudatában van erejének és bátorságának, melylyel a sarkaiból kiforgatott állami szervezet romjain jogtalan harcban a dolgoknak új, jobb rendjét akarja megalapítani. Alakja a darabban inkább passiv, mint activ. Jelleme sajátzerű vegyülék észből és babonából, elővigyázatból és elbizottságból, idealismusból és realismusból. Jó hírnevét és élete tisztaságát félti, Európa javát akarja; de egyúttal nagyravágyó és önző. Büszke önérzete és önbizalma merész bűnre csábítja, de szívének nemesebb indulatai visszatartják a meredek lejtőn. Voltakép nem szabad és mégis bízik erejében, hogy minden perczben szabad elhatározásra képes legyen. Nagy tettet akar véghez vinni, de voltakép sem nem akarja, sem nem tudja véghez vinni. Tény, hogy Hamletre emlékeztet. Ludwig Ottó tervében a hős egyszerűbb jellem, a ki folyton cselekszik és tudatosan alkotja meg „végzetét“, mely őt megsemmisíti; de kérdés, hogy Ludwig megóvhatta volna-e a cselekvény és szerkezet egységét e tervének kidolgozásában. Antik értelmű „végzetről“ természetesen hallani sem akar szerzőnk. Két ellenfél áll a darabban egymással szemközt: a császári udvar, mely eleve lehetetlenné akarja tenni Wallenstein árulását, és a császári hadvezér, kit az udvar magatartása a rég tervezett, de folyton halasztott árulásra kényszerít. De az udvar magatartása is Wallenstein műve, kit jelleme egyoldalról nagyravágyó, bűnös tervekre csábít és másoldalról e terveinek erőlyes és gyors keresztülvitelében megakadályoz. Így hatalmasabb lesz ellenfele, és Wallenstein kénytelenségből követi el az árulást, melyet régóta tervezett és előkészített. — A legnagyobb gonddal írt tanulságos értekezés, mely a cselekvényt és a hős jellemét apró ízekre szedi és legkisebb részleteiben is megvilágítja, figyelemre méltó dolgozat. h.

— Wolfram Parzivaljáról terjedelmes és alapos tanulmány jelent meg Heinzel Rikárdtól (Bécsi akad. Sitzungsberichte, CXXX. köt. 113 l.), a ki első sorban a német költő forrásait keresi. Szerinte Wolfram hivatkozása a provenzal Kiotra hitelt érdemel; továbbá azt hiszi, hogy Chrestien és Kiot nem tudtak egymásról, de volt közös forrásuk: az a

munka, melyet Chrestien Fülöp gróftól kapott. E felfogással szemben hangsúlyozza Martin, a ki Heinzel előtt legtöbbet foglalkozott e kérdéssel (Anz. XX, 256), hogy Kiot valószínűen folytatta Chrestien félbe maradt művét s eshetőleg előcelekvényt is költött hozzá. Wolfram csak az eposz utolsó részében, mely Chrestien művéből hiányzik, hivatkozik Kiotra. Hisz Heinzel is lehetőnek tartja, hogy Kiot neve csak tévedésen alaptul, a mennyiben a Chrestien folytatója talán azt írta önmagáról: *Ki ot reprise l'oeuvre*. — A német „Parzival” forrásainak homályos kérdését Heinzelnek sem sikerült megoldania.

h.

— Shakespeare und das Tagelied czimen Fränkel Lajos egy 132 lapra terjedő könyvet írt (Hannover 1893), mely szerinte „adalek a germán népek összehasonlító irodalomtörténetéhez”. Célja, bebizonyítani, hogy Romeo és Julia ismeretes gyönyörű dialogusa a nászjé után (III. felv. 5. jel.) nem egyéb mint egy „hajnali dálnak”, melyet az angol költő Németországból kapott, dialogizált átdolgozása. De a szerző ezt nem hogy bebizonyítani, de még valószínűvé sem tudja tenni, és a rengeteg chaotikus anyag, melyet ok nélkül összehordott, sem céljára nem tartozik, sem egyébként nem használható. A „germán szellemet Shakespeareben” akarja ez adalekkel föltüntetni, „tudatosá tenni”, s nem veszi észre, hogy témája e célra már azért sem alkalmas, mert a „hajnali dal” nem germán, hanem román alkotás (v. ö. cikkemet e Közlönyben IX, 1885, 393—403. l.), mely ugyan a németeknél is népszerűvé lett, de melyet Shakespeare könnyebben és közvetlenebbül vehetett a francia vagy olasz irodalomból, melyeknek nyelveit talán (de csakis talán) ismerte, míg németül bajosan tudott. Persze, szerző azt is állítja, hogy a Romeo-tragédiában rajzolt helyzet és a madár szerepe e helyzetben Angliában Shakespeare előtt egészen ismeretlen volt. Ez nagy tévedés és Brandl (*Zts. Anz.* XX, 228) helyesen utal már Chaucernek „Mars panasza” cz. költeményére, melyben ugyane helyzet található, és Chaucer teljesen a román műveltség talajában gyökerezik. De a pacsirta mint a reggel és a csalogány mint az éjjel madara is ismeretesekek már Shakespeare előtt Angliában is, úgy hogy a nagy angol mesternek nem kellett külföldre mennie e különben is igen közel fekvő képzetekért. Fränkel egész dolgozata ennél fogva egészen eredménytelen, de azonfelül még nagyon gazdag helytelen adatokban s következtetésekben. Így pl. a Shakespeare előtti népköltészet termékeit keresi a Percy-féle gyűjteményben, mely pedig tudvalevőleg legnagyobbbrészt egy XVII. századi kéziratból és még későbbi forrásokból merít.

h.

— A philologia halottjai 1894-ben. A philologiai tudományok nevesebb munkásai közül a lefolyt évben elhunytak a következők: január 6-án dr. Schmidt János, a königsbergi egyetemen a class. philologia r. tanára (43 éves korában); — jan. 9-én dr. Forchhammer V. Péter, a kieli egyetemen a class. philologia r. tanára (93 é.); — jan. 10-én dr. Seidensticker Osvald, a philadelphiai Pennsylvania-egyetemen a német nyelv és irodalom tanára (69 é.); — jan. 13-án Waddington Henrik francia állam-

férfit és archæologus Párisban (67 é.); — febr. 8-án dr. *Dümichen* János a strassburgi egyetemen az ægyptologia r. tanára (61 é.); — febr. 15-én *Lorenz* Ágost, a «Cöllnisches Gymnasium» tanára Berlinben, a ki Epicharmosról és Plautusról írt munkáival szerzett érdemeket (58 é.); — február 22-én dr. *Colling*, az athéni museum epigraphiai osztályának főnöke; — márcz. 12-én dr. *Frankl* Lajos Ágost író Bécsben (84 é.); — márcz. 31-én dr. *Schweizer-Sidler* H. János, a zürichi egyetemen az összehasonlító nyelvtudomány tanára (79 é.); — márcz. 31-én *Smith* Robertson, a cambridgei Christ College-en az arab nyelv tanára (48 é.); — ápr. 14-én *Schack* Adolf gróf, német költő és irodalomtörténetíró, Rómában (79 é.); — máj. 14-én *Morley* Henry, a londoni University-College-en az angol nyelv tanára (72 é.); — máj. 23-án dr. *Fröhlich* Róbert, a Magy. tud. Akadémia főkönyvtárnoka, a class. philologia és archæologia művelője Budapesten (50 é.); — máj. havában dr. *Freund* Vilmos, a philologia volt egyet. tanára Boroszlóban; — május havában *Brosserio* Angelo, a philologia tanára Milanóban (48 é.); — jún. 8-án dr. *Whitney* Dwight William, az összehasonlító nyelvtudomány tanára Newhawnben (Észak-Amerika; 68 é.); — júl. 17-én *Leconte de Lisle* akadémikus, költő és görög classikusok fordítója Párisban (76 é.); — aug. 26-án dr. *Frauer* Lajos, a stuttgarti polytechnicumon a német irodalom volt tanára (73 é.); — aug. 27-én dr. *Keil* Hermann, a halléi egyetemen a class. philologia tanára (72 é.); — sept. 9-én dr. *Brugsch* Henrik Károly ægyptologus Berlinben (68 é.); — okt. 5-én dr. *Bechstein* Reinhold, a rostocki egyetemen a német irodalom r. tanára (61 é.); — okt. 28-án dr. *Hildebrand* Rudolf, a lipseai egyetemen az újabb német nyelv és irodalom r. tanára (70 é.); — nov. 16-án dr. *Sundbye* Thor, a kopenhágai egyetemen a román nyelvek tanára.

KÉRDÉSEK ÉS FELELETEK.

Társaságunk választmányának m. é. decz. 5-én hozott határozata értelmében (l. *Közl.* XIX. k., jan. füz., 77. l.) rovatot nyitunk a philologiai tudományok köréből vett kérdések és a reájuk adandó feleletek számára. Abban a reményben, hogy ez intézkedéssel előmozdítjuk szaktársainknak egymással és folyóiratunkkal való élénkebb érintkezését, tudományos érdeklődésük fokozását és némi részben magának tudományunknak is javát, — t. olvasóink figyelmébe ajánljuk e rovatot s kérjük őket, sziveskedjenek egyrészt közlésre alkalmas, szakszerű és közérdekű kérdéseket, másrészt a közzétett kérdésekre vonatkozó feleleteket — az illető szak szerkesztőjéhez czimezve — beküldeni.

A szerkesztőség.

KÖNYVESZET.

I. Hazai irodalom.

Baróti Lajos dr. Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról. (8-r. 44 l.) Budapest, 1894. Toldi Lajos 50 kr.

Erdélyi Múzeum. Szerk. dr. Szádeczky Lajos. XI. köt. X. füz. — *Hindy* Árpád, Kultsár István mint szerkesztő. — *Bálint* Gábor, A hindu vallások. — *Wertner* Mór, Pál fia Miklós erdélyi vajda. — *Domján* István, Cserei Mihály, a kálvinista. — Irodalmi szemle. — Különfélék.

Hornyánszky Gyula dr. A classica philologia mint történetírás. Történet-bölcseleti értekezés. (N. 8-r. 99 lap.) Budapest, 1895. Hornyánszky Viktor. 1 frt 20 kr.

Kazinczy Ferencz levelezése. A magyar tud. akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János dr. V. köt. 1807 május 1. — 1808 június 30. (N. 8-r. XXII, 592 lap.) Budapest, 1894. Akadémia. 5 frt.

Magyar Könyvszemle. Szerk. *Schönherr* Gyula. II. k. IV. füz. — *Schönherr* Gyula, A thorni Corvin-codexről. — *Horváth* Ignác, A m. n. múzeumi könyvtár ősnymtatványai (V.). — Magyar könyvesház. — Külföldi szemle. — Tárcza. — Szakirodalom. — Vegyes közlemények.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Szarvas* Gábor. XXIV. k. I. füzet (1895. jan.). — *Szarvas* Gábor, Hazafiaskodás a tudományban. — *Melich* János, Német vendégszók. — *Kiss* Ignác, Faludi Ferencz nyelve. — *Prikkel* Marián, A „kutya” a magy. szólásokban. — *Molnár* Gerő, Fordításaink. — Helyreigazítások, magyarázatok. — Kérdések és feleletek. — Népnyelv-hagyományok.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerkeszti *Simonyi* Zsigmond. XXIV. köt. IV. füzet. (1894. december.) — *Balassa* József, A magyar magánhangzók története. — *Munkácsi* Bernát, Ősi török-árja nyelvérintkezés. — *Szilasi* Móricz, Kombinált műveltető és mozzanatos ígéképzés. — *Haldsz* Ignác, Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése. — *Prikkel* L. Marián, A «nap» szóhoz. — *Munkácsi* Bernát, Az «ember» szó magyarázatához. — Ismertetések. — Kisebb közlések.

Szilasi Móricz. Kombinált műveltető és mozzanatos ígéképzés. (8-r. 78 l.) Budapest, 1894. Szerző sajátja. 50 kr.

Szinnyi József. Finn olvasókönyv mondattani példákkal. (8-r. 84 l.) Budapest, 1895. Hornyánszky Viktor. 1 frt.

II. Külföldi irodalom.

Aly, Friedrich. Geschichte der römischen Litteratur. Berlin, 1894. R. Gärtners Verlagsbuchhandlung. XII és 355 l. 7 mk. — A római irodalomnak a gymnasiumok legfelső osztályai számára írt története, melyet azonban tanárjelöltek is haszonnal olvashatnak. A főszínyt az írók jellemzésére helyezi a szerző, de azért felemlíti röviden az irodalmat, a kritikai kiadásokat, kéziratokat is. Az archaikus kor 110, a klasszikus kor 148, a későbbi irodalom 70 lapon van tárgyalva. Mindenütt az írókból vett szemelvények. Népszerű.

Anthologia latina sive poesis latinae supplementum ediderunt *Franciscus Buecheler* et *Alexander Riese*. Pars prior: Carmina in codicibus scripta rec. A. Riese. 2 fasc. Fasc. I. Libri Salmasiani aliorumque carmina. Editio altera denuo recognita. 8-o Lipsiae, Teubner. — XLVII és 372 l. —

1894. 4 mk. — Az anthologia új kiadásának első füzeté, melynek szövege az 1869 óta megjelent idevágó munkálatok figyelembévételeivel állapított meg. Felhasználta a kiadó a IX—X. századból való codex Lipsiensis is (és pedig a 481. számhoz) s az előbbi collatiókat a szükséghez képest helyreigazította. A szöveg a mai kutatások színvonalán áll.

Berger, Karl. Die Entwicklung von Schillers Aesthetik. Weimar, 1894. VII és 325 l. 4 mk. — E könyv Schiller aesthetikai nézeteinek fejlődését tárgyalja a költő ifjkorától kezdve, 12 fejezetben. A szerző főleg azt akarja feltüntetni, mily összefüggés van a fiatal Schiller aesthetikai nézetei és későbbi, Kant művei tanulmányozásán alapuló felfogása között. E tekintetben jellemzi 1. a költő kritika-előtti korszakát (Károly-akadémia, Sturm és Drang, Schiller és Körner) 2. Az átmeneti korszakot (*Die Künstler*), 3. a kritikai álláspont korszakát (Kant: *Anmuth u. Würde*, a fenséges, az ember aesthetikai neveléséről való levelek, Schiller és Goethe).

Betulus Xistus: Susanna. Herausgegeben von Joh. Bolte. (Lat. Literaturdenkm. des XV. u. XVI. Jahrh. 8. sz.). Berlin, 1894. XVIII és 92 l. 2 mk 50 f. — Az augsburgi születésű Betulus (Sixt Birk) Zsuzsánnadramájának, a mely a németalföldi Gnaphaeus hatása alatt készült, az 1537-i szöveg alapján való új kiadása. Bolte bevezetése a dráma keletkezéséről szól és Betulus életrajzát adja.

Grammatici Graeci recogniti et apparatus critico instructi. Pars IV. Volumen alterum: Choerobosci scholia in canones verbales et Sophronii excerpta e Characis commentario continens. Recensuit et apparatus criticum indicesque adiecit Alfredus Hilgard. Lipsiae, Teubner. 1894. CXXXII és 526 l. Nagy 8-o. 22 mk. — Óriási szorgalommal készült, korszakos kiadása Choiroboskos és Charax glossáinak és scholionjainak. A bevezetés művelődéstörténeti szempontból is nagy érdekű, a mennyiben a byzantinusok működésének messze terjedő hatását, s különösen tankönyveik és compendiumaik változatos történetét adja elő.

Hehn, Viktor. Über Goethes Hermann und Dorothea. Aus dessen Nachlass herausgegeben von Albert Leitzmann u. Theodor Schiemann. Stuttgart, 1893. 164 l. 3 mk. — Hehn, a kinek «Gedanken über Goethe» című műve annak idején méltó feltűnést keltett, a *Hermann u. Dorothea*-ról szóló eme munkáját még 1850—1851-ben írta s az csak most, szerzője halála után, lát napvilágot. Mindenekelőtt az epikus költészet lényegét és törvényeit fejtí ki; majd Geothére áttérve úgy találja, hogy ő egészen epikus költőnek született. Erre a költő koráról és nemzetéről szól, a politikai eseményekhez való viszonyáról, majd a költeményt elemzi és a személyeket jellemzi. Szól az előadás módjáról, a dictióról és verselésről. Végül Klopstock Messiásához és Voss Lujzájához való viszonyát teszi vizsgálat tárgyává.

Historische Grammatik der lateinischen Sprache. Bearbeitet von H. Blase, G. Landgraf, J. H. Schmalz, Fr. Stolz, Jos. Thüssing, C. Wagener und A. Weinhold. In mehreren Bänden. Ersten Bandes erste Hälfte: Einleitung und Lautlehre. Von Fr. Stolz. Leipzig, Teubner. 1894. 8-o (XII és 364). 7 mk. — Első kötete a latin nyelv történeti grammatikáját tárgyaló nagy műnek, mely a latin nyelvtan egész birodalmát fel fogja ölelni, a tudomány mai álláspontjáról. Külön-külön szakfejrők vannak megbizva a hangtan, szóképzés, alaktan, esettan, mód- és időtan, verbum infinitum, s a mellérendelés és alárendelés tanainak kidolgozásával.

Horn, Ferd. Platonstudien. Wien, Tempsky. VIII, 408. 8-o. Ára 6 mk. — Schleiermacher és Bonitz módszere alapján írt könyv Platon dialogusainak hitelességéről és chronológiai sorrendjéről. Mélyreható fejtegetésekben s új szempontokban gazdag. Csak az ethikai tartalmu dialogusokat, különösen a Lysist és az u. n. Lysiscsoportot (Lysis, Charmides, Euthydemus, Menon) tárgyalja behatódobban.

Hyperidis orationes sex cum ceterarum fragmentis edidit Fridericus Blass. Editio tertia insigniter aucta. (LVI+176) 8-o Lipsiae, Teubner. 1894.

ára 2 mk. 10 f. — Annyiban fontos, hogy a kiadó a Hyperides munkáiból való újabb leletekkel bővítette ki a szöveget. A beszédek száma 4-ről 6-ra emelkedett, s azonfelül a Demosthenes elleni és Lykophon mellett beszédek szövege is az újabbban feltalált fragmentumokkal bővült.

Kluge, Friedrich. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 5. verb. Aufl. Strassburg, Trübner 1894. XXVI és 491 l. — Kluge ismeretes és rendkívül ajánlatos etymol. szótárának ez új kiadásában a tárgyszt szavak száma jóval nagyobb, mint az előzőkben; a szerző főkép sok idegen szót vett fel. Azonkívül, amennyire lehet, megállapítja, hogy az egyes szók mikor és hol váltak először használatosakká. Egy függelék a német szóknek chronologiai szempontokból való összeállítását adja.

Luckenbach, Dr. H. *Abbildungen zur alten Geschichte.* München und Leipzig. Verl. von R. Oldenbourg. 1894. Lex. 8-o ára 1'80 mk. — Az ó-kori történelem oktatásához, s egyúttal a klasszikusok olvastatásához való szemléltető képek gyűjteménye rövid magyarázó szöveggel. A képek az ó-kori műemlékek legjelesebbjeit ábrázolják. A mű 10 részre oszlik: 1. Tiryns és Mykenæ. 2. Építészeti stílfajok. 3. Olympia. 4. Athen. 5. Pergamon és a hellenismus. 6. A képzőművészet fejlődéséhez. 7. Görög arczképek. 8. Róma. 9. Pompeii. 10. Római arczképek.

Noreen, Adolf. Abriss der urgermanischen Lautlehre. Mit besonderer Rücksicht auf die nordischen Sprachen. Zum Gebrauch bei akademischen Vorlesungen. Strassburg, Trübner 1894. 278 l. 5 mk. — A hírneves upsalai tanár német átdolgozásban adja ki a german hangtan vezérfonalát, mely svéd nyelven 1890-ben jelent meg. Az első rész a sonansokat tárgyalja, kiindul az 'indoeurópai' hangrendszerből, majd az ősgermán hangtörvényeket ismerteti s részletesen szól a quantitativ és qualitativ ablaut-ról. A második rész a consonansokat tárgyalja, itt is az idg. mássalhangzórendszerből indul ki, majd az ősgerm. hangtörvényeket fejtegeti, mindenekelőtt azokat, melyeknek összességét 'lautverschiebung' neve alá szoktak foglalni. Részletes index (mely az indogermán nyelvek szavain kívül a finn-lapp szókra is van tekintettel) fejezi be az érdekes könyvet.

Portig, Gustav. Schiller in seinem Verhältnis zur Freundschaft und Liebe sowie in seinem inneren Verhältnis zu Goethe. Hamburg, Voss 1894. XVI. és 775 l. 16 mk. — Schiller népszerűsége a szerző szerint jórészt abban gyökerezik, hogy benne az egyén, az ember épp oly magasan állott, mint a költő és a gondolkodó, s hogy műveiben egy ritka tisztaságú kedély tükröződik. Közelebbről meg akarja őt ismertetni a barátság és szerelem viszonyaiban. Goethével való együttműködésben ügymond, a tökéletesség tetőpontjáig fokozta a férfibarátság ideálját és éppoly fenkölt volt Lengefeld Saroltához való szerelme. A barátság és szerelem tette őt tulajdonképp azzá, a mi volt.

Sachs, Hans. Sämtliche Fabeln und Schwänke. In chronologischer Ordnung nach den Originalen herausgegeben von Edmund Goetze. (Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. u. XVII. Jahrh. 110—117. és 126—134. sz.). Halle, Niemeyer 1893—1894. I. köt. XV és 594 l., ára 4 mk 80; II. köt. XXXI és 640 l., ára 5 mk. 40). — Goetze, a ki előzőleg Hans Sachs farsangi játékeit adta ki (*Sämtl. Fastnachtspiele*; 7 köt.), a legszebb adalékkal járult hozzá a XVI. századi költő születésnapja negyedszázados évfordulójának (1894. nov. 5) megünnepléséhez. A *Fabeln und Schwänke* két kötete 387 darabot foglal magában, néhány eltérés kivételével pontosan a költő kézírata szerint kiadva.

Wolf, Max. Lorenzo Valla. Sein Leben und seine Werke. Eine Studie zur Litteraturgeschichte Italiens im XV. Jahrhundert. Leipzig, 1893. Seemann. VI és 134. l. 8-o. 2'50 mk. — A híres olasz humanistáról szóló s szélesebb köröknek szánt népszerű monographia. Az eddigi kutatások összefoglalása.

A CLASSICA-PHILOLOGIA MODSZERESÍTÉSE HAZÁNKBAN.

Talán többre terjeszkedem ki e tanulmányom folyamán, mint a mennyit a címben ígérek vala. De midőn megírásához fogtam, már tisztában voltam azzal, hogy sok oly dologra is kell majd az olvasó figyelmét felhívnom, melyet mások külföldön már megvitattak ugyan, s elmondtak többé-kevésbbé már minálunk is, de a mi specialis nemzeti viszonyainknak figyelembe vétele nélkül. Nem tudom, hogy sikerült-e, de nekem célom itt azokat a feladatokat megvitatni, melyek a classica-philologia művelőire várnak hazánkban és azt a módszert elemezni, melylyel véghezvihetőknek vélem nemcsak ezen, egyedül hazai erőinktől megoldható feladatokat, hanem lehetőknek tartom önálló, életerős hazai philológiának a létrejöttét is.

Miért próbálkozom meg éppen én ezzel a csekély erőmet tán meg is haladó problémával, holott elméleti és gyakorlati téren képzetebb, tapasztaltabb, tekintélyesebb szavú férfaink vannak, e kérdésre kielégítő feleletet adni nem tudok. Hacsak azt nem, hogy már régóta töröm szegény fejemet class.-philologiai mostoha viszonyaink megjavításán, vitatkozom felette másokkal, de sehol sem látok kísérletet az út egyengetésére, és jelszók, irányadó elvek hangoztatására, perspektívák kitzűzésére. És ha más célzt nem értem el pozitív javaslataimmal, esetleg jámbor szándékaimmal, mint azt, hogy illetékes tényezőink néminemű figyelemre méltatván azokat, kijelentik, hogy mit tartanak belőle lehetetlennek, meg nem valósíthatónak, talán megelégedhetünk egyelőre azzal is, ha tudjuk, hogy mit *nem* kell tenni, és legalább a szembeötlőbb hibákat szüntetjük meg.

Magam persze jobban szeretném, ha e tanulmányom oly ifjak kezébe is kerülne, kiket philologiai pályájuk kezdetén egy évezredes tudomány bányája csalogat; kik az aknába lebocsátkoznak, de

vezetés híján később tapogatózva szoktak előre haladni, s a tárnába értükkor elhagyatva, megfélemlítve érzik magukat. Ha van is egyik-másik eszköz kezükben, ott kalapálnak, hol csak értéktelen törmeléket tudnak leverni és felhordanak oly anyagot, melyre a mindennapi élet embere csodálkozva tekintget, és mondja: Hát érdemes-e ilyesmiért leszállani, s nem nevetséges-e, hogy magad sem veszed észre, mi értéktelen anyaggal kínálsz bennünket? Légy okosabb, keress munkát magadnak ide fenn, az élet ezer mindennapi feladatával elmédet és karodat csak úgy megkívánja! S a könnyen csüggedő és hamar hívő legott elhagyja korábbi foglalkozását, az önhitt vagy gyanakvó természetű ember pedig rendszerint tovább vájja a homokot áldástalan munkában. Amaz tagadja kincsek lehetőségét, emez, a veszedelmesebb, hitelét veszi az éplátású emberek szemében az egész efajta munkásságnak.

De hiába! A kiben sejtelmek lappangó tüze és kincsek szomjúsága ég, mélyre ássa fel a földet elásott vagy a hajdankortól eltemetett kincsek után és munkája gyöngyöző verejtékében fittyet fog hányni művét félvállról néző embertársának. Fel nem tudjuk fogni az Olt-melléki aranymosó cigány türelmét, pedig nagy és vaskos aranytömbökre csak a sors kiváló kegyeltje szokott bukanni. Napok szakadatlan nehéz munkája néha, míg a közet vékony, alig látható ereiből kimunkálják a pár grammnyi nemes fémét. De a szerzettet azután gondosan egymáshoz téve az emberi-ség életében számottevő óriási kincset munkálunk ki.

Az ókorban is sok eltemetett kincs rejlik, s azt addig, a míg ember él, napfényre hozni nem egy fogja megkísérelni. Hiába mondjuk, hogy engedjük azt át a németeknek, az emberi természet közös voltánál fogva mindig fog akadni magyar ember is az ilyen-mű munkára. Ennélfogva első sorban arra kell törekednünk, hogy munkája a nemzeti haladás számára kárba ne vesszen. De talán bebizonyíthatóvá vált akkor az ily kutatás jogosultsága általában, sőt szükséges volta hazánkban is?

I.

Közönségünknek legnagyobb része a *philologia* szót a magyar «nyelvészet», «nyelvtudomány» szókkal veszi egyértelműnek. Némelyek ismét a «philologia» fogalmát a «grammatika», nyelvtani tudományok fogalmával zavarják össze, — végre mások — igaz, a

legkevesebben — specialisan a classica-philologia alatt «régészetet» értenek. Nem a közönség hibája, ha egy tudományos kutatásnak oly irányáról, melynek napjainkban Bostontól Odesszáig, Helsinkitől Salonikiig vagy Kairóig sok ezer, s köztük nevezetes mesterei vannak, téves fogalmakat alkotott magának. Talán sehol sem tehettek oly keveset a philologiai disciplinák meghonosításáért, népszerűsítéséért, mint mi nálunk, és tagadhatatlan, hogy egy szellemi iránynak sincsenek hazánkban oly csüggeteg követői, munkásai, hívei, mint éppen a classica-philológiának. Ez a jelenség pedig csak onnan lehet, hogy egész philologiai tudóskodásunk, úgy a hogy van, áttétetett mi hozzánk az egész idegen talajfölddel együtt, előttünk idegen problémáival, idegen feladataival, és így az csak ideig-óráig teremhetett, azután elsenyvedt, virágot, gyümölcsöt nem hozott, s a kinek tovább tenyészteni hajlama volt, annak mindig megint újabb talajért a külföldről kellett fordulnia, s nem fontolgatta meg, mint lehetne e melegházi növényünket hazai talajban is meggyökeresíteni, akklimatizálni. Oly rendkívül buján látták teremni az idegen éghajlatok alatt, hogy nem igen mertek gondolni arra, gyakorlati útmutatást pedig egyáltalában nem adtak, — hogy nemzeti magyar egünk alatt mi módon honosítható meg, mi volna pozitív tenni valónk?

A philologia in ultima analysi *história*; eredményeiben egy nép szellemi fejlődésének beható ismeretét czélozza. A mit az egyén és az összeség a múltban tett, munkált, létre hozott, tanult, azt indítékjaival és előzményeivel együtt iparkodik a philologia megismertetni. Körébe vág tehát minden, a mi az emberi szellem lankadatlan működésének valamelyes produktuma, és minden, a mi az emberi szellemnek e működésére valamelyes hatással lehetett. A philologia ki is terjedhet ennél fogva mindazon tudományoknak, melyekkel az emberi elme a jelenkorban foglalkozik, arra az anyagára, mely az illető nép szellemének közremunkálása mellett jött létre. Minden, a mi az illető nép szellemi tárházából korunkra jutott, legyen az holt betű, irodalmi vagy technikai termék, mind a philologia tárgya lehet, föltéve, hogy belőle következtetést vonhatók az illető nép szellemi munkásságára, minek a philologiai kutatásnál mindig végeczélként kell előttünk lebegnie. Éppen abban különbözik a *nyelvtudománytól*, hogy ez a nyelv anyagán kívül törvényeinek levezetéséhez, rendszere megalkotásához egyébre nem szorúl, és az emberi szellem fejlődését így csak

egyik irányból s azt is csak fogyatékosan világítja meg. A philologus azonban mindenre kiterjeszti figyelmét, mindent apróra elemez, hiszen épp ez az analtikus eljárása zúdítja rá gyakran a synthetisálónak azt a vádját, hogy aprólékoskodik, betűn rágódik és nagy feladatok megoldására képtelen. Hogy mennyiben jogosult e vád, lejjebb fogjuk bővebben megvizsgálni. A synthetisálók azonban ne feledjék, hogy ők az analysis útján nyert eredményeket a philologusoktól már készen kapják synthesisre alkalmas anyagként.

Minden nép, melynek szellemi élete van, philologusok bűvárkodásának tengere lehet. A görögöknek és rómaiaknak, kik az ókor legjelentékenyebb népei voltak, a philológiájukat classica-philológiának nevezzük. A classica-philologia mellett lehet egyptomi, babylon, assyr, zsidó, román, olasz, germán, német, török, magyar philologia is, látni való tehát, hogy már ebből a szempontból is helytelen volna a philológiának a *régészet* szóval való értelmezése, melyet az alább meghatározandó «archæologia» kifejezés számára kell lefoglalnunk, — vagy a *régiségtudomány* szóéval, mely a német *Alterthumskunde*, *Alterthumswissenschaft* fordítása, de a németben mást jelent, és nyelvünkön mást.

Azt mondtuk, hogy a philologia in ultima analysi *história*. S ez a Boeckh-féle (Encycl. und Methodologie der klass. Alt.) meghatározás, melyet Wundt (Logik, II. köt.) lerontani igyekszik azzal, hogy kifejti a történelmi és a philologiai kutatás végezteljesítését a synthetikus és analtikus eljárás között levő különbséget. Igaz, cél és eljárás különbözök, de az eredmény homogén; csak hogy míg a philologust minden detail, minden nuance érdekli, a történetírónak csak annyira van szüksége, a mennyi elégséges annak illusztrálására, hogy egy korszakban minő áramlatok sodorták, mily eszmék, minő egyéniségek vezették tetteiben a népet a maga politikai conformatiójában, és e vezettetés okait fürkészszse, attekinthetőleg és főképen a chronologicus nézőpontnak állandó szemmel tartásával. A történetíró tehát kisebb munkakörben mozoghat, mint a minőben a philologus. Emez összehordhat minden gyöngyöt, kavicsot, homokszemet az illető nép szellemi produktumainak nagy tengerfenekéről, hogy okkal-móddal kiválogassa belőle valamely speciális disciplina követelményeihez az épületanyagot, — emez az összehalmozás nagy munkáját a philologusra hagyja és csak annyit válogat ki, a mennyi a nép korszakos vagy helyi történelmét megvilágosítja.

A klasszikus népek történelmének fokozottabb ismerete tehát a philologizálás intenzív művelése által okvetetlenül nyer. A philológiának legmutatósbab disciplinája a *történetírás*; alapos történetíró ennél fogva az sem lehet, ki a philologiai kutatás módszerében nem otthonos. Philologiai iskolázottságra minden történetírónak van szüksége, mert philologiai kutatás lehet ugyan a nélkül, hogy történelmet akarnánk adni, de oknyomozó történelmet megírni a philologiai módszereknek alkalmazása nélkül lehetetlen. Hiszen a philologia maga nem is annyira tudomány, csak módszer, csak methodikai folyamat; mi nem beszélhetünk a philológiáról úgy, mint például a természettudományról, ethnographiáról, államtudományokról, a név t. i. nem vonatkozik a felölelt anyagra, csak magára a kutatás módjára. E kutatásnak módja pedig abban áll, hogy a ránk jutott kész anyagot, pl. írásművet, felíratos vagy faragott tárgyat, szójelenséget, kritikailag megvizsgáljuk s a hermeneutika segítségével pld. eredetét, egykori rendeltetését, történetét megállapítjuk, hogy azután további kutatásra kész épületeknek használhassuk.

De hogy ezt tehessük, első sorban az illető nép nyelvének rendszerét és szókincsét kell ismernünk. S ezt az ismeretünket a *nyelvtudomány* közvetíti, mely megállapítja számunkra az illető nyelv hang-, alak- és mondattanát és szótárt készít a nyelvtérmekeknek egyelőre felületes megérthetése céljából. Később ez a tudomány is fejleszthető a philologiai methodus segítségével.

Ismervén az illető nép nyelvét, másodsorban palaeographiai ismeretekre van szükségünk, hogy a (nevezetesen a klasszikus ókorból) reánk maradt, kézzel írott írásműveket a viszonylag hiteles hagyomány alapján betűzni, olvasni, lemásolni tudjuk. A philologiai disciplinának egyik fontos segédtudománya a *palaeographia*, a kéziratolvasás.

De nemcsak kézzel írott írásművek maradtak reánk, hanem tömördek felírat is, melyet kibetűzni az *epigraphika*, a felíratlan segédtudománya tanít meg bennünket.

A nyelv szerkezetének és elemeinek ismeretével, a palaeographia és epigraphika segítségével fog a philologus tulajdonképi feladatai megoldásához, a szorosan vett philologiai disciplinák kiépítéséhez. Melyek e feladatai?

1. Megismerni az illető nép *történelmét*. De e célra szükséges előbb az illető nép chronológiájának és a szintérnek az ismer-

rete, melyen történelme lejátszódott. A ki tehát a történelmi disciplina művelésére szánja magát, annak előbb az e disciplinába bevezető alsóbbrendű disciplinákat kell ismernie, t. i. az illető nép *időszámítását* és politikai életének *hely- és földrajzát*.

2. Megismerni az illető nép *állami* intézményeit, *magánéletét*. De ennek beható ismerete feltételezi egy bevezető disciplinának, a *metrologiának*, vagyis az illető nép mértékszámításának ismeretét. Ki e disciplinák körét behatóan műveli, azt fogjuk nyelvünkön régiségtudósnak nevezhetni.

3. Megismerni az illető nép *technikai* és *művészeti* életét, technikai és művészeti produktumait. Ez a régésznek, az archæologusnak a disciplinája.

4. Megismerni az illető nép vallási hitelveit, esetleg metaphysikai világnézetét; vagyis negyedik feladata a philológiának, rendszeresen előadni az illető nép *mythologiáját* s a mennyiben vallási hitelv és bölcselkedő gondolkozás régtől fogva egymás határraira átkalandoz, — *philosophiáját* is.

5. Megismerni az illető nép irodalmi és tudományos törekvéseit, haladását, s ez a philológiának *irodalomtörténetnek* nevezett disciplinája.

Úgyde ezek mind a philológiának csak kittüzött feladatai, melyeket, ha megvan a kellő anyag, megoldhat a historikus, a régiségtudós, az archæologus, a mythologus és philosophus meg az irodalomtörténész egyaránt. Az anyag előteremtése, az anyag előkészítése, ez a philologus pekuliáris munkája, ezt csak a philologiai módszerek alkalmazásával teljesítheti.

Melyek ezek a módszerek? A *kritikai* és a *magyarázó* módszer.

Azaz első sorban mindent, a mi mint az illető nép szellemi működésének produktuma jutott reánk, meg kell kritikai szemmel vizsgálni, vagyis megállapítani hitelességét és hagyományát. A kritikának azt a nemét, mely a korunkra maradt tárgy, emlék, írásmű hitelességével foglalkozik, *históriai kritikának* nevezik; magam, a mennyiben nemcsak írásművet tartok szem előtt, hanem technikai, ipari készítményt is, a philologiai kritikának ezt a nemét inkább *materiális kritikának* nevezném. Az oly fajta kritika ellenben, mely valamely tárgy vagy mű hagyományának megállapítását tűzi ki feladatának, ezt csak irott indiciumoknak substratumul vételével teheti, miért is *szövegkritika* a neve. Szövegkritikai ana-

lysisek csak ritka esetben tételeznek fel materiális kritikai analysiseket, — materiális kritikai tételek kidolgozásakor azonban csaknem mindig a szövegkritikai vizsgáló módszernek eredményeire vagyunk utalva; már ezzel is kitűnik tehát a szövegkritikai vizsgálódásnak szükséges volta, jogosultsága. Lapos munkássággá, henye játékká csak azon esetben fajúl a szövegkritizálás, ha már első pillantásra is értékteleneknek minősíthető kéziratok variánsainak kijegyzgetésévé és okokkal nem támogatható, nem logikai úton megszülemllett konjekturák gyártásává torzúl. Tudjuk, ide tévelyedett az ú. n. német epochának a philológiája melynek méltán vétkéül róvják fel, hogy a philologiai disciplinák napjainkban — és nem éppen csak hazánkban — oly nehezen művelhetőkké váltak, — hogy annyi selejt és szemét közöl a közte vesző hasznos, értékes holmit kiválogatni már eleve is magasabb röptű lelkeket a további munkától gyakorta elriaszt.

Legtöbbszörre a kritikai módszer alkalmazásával már egydejükleg alkalmazzuk a magyarázó módszert, a hermeneutikát. Mindent, a minek értelme a nyelvünk szerkezetéhez szokott olvasónak nem eléggé világos, vagy a mi ad rem homályos, azt kivált analog példák egybeállítása, régi, nem egyszer nálunk illetékesebb kommentátoroknak magyarázatai által megvilágosítjuk, tisztázzuk, hogy a modern olvasó és kutató az előtte levő tárgyat vagy művet mind egészében, mind részleteiben fennakadás nélkül megértse, élvezze; és e kritikai vizsgálat és hermeneutikai illustratio segítségével lehetőképen kicsiszolt és kifaragott mozaikokat, épületköveket készítünk ki, hogy beilleszthessük valamely disciplina nagy épületének többi téglája, mozaikja közé. Az ilyfajta munkának persze különböző értékű eredménye lehet, — már triviális hasonlatunkkal is ezt véltük kijelenteni: vályogvető czigánymunka, téglahordó napszámos verejtékes fáradaalma mellett van jobban díjazott, intuitiót, elmeelt, elmélyedő gondolkozást feltételező munka is; — miként a gyakorlati élet, úgy a tudomány világa sem szűkölködik azoknak nagy száma nélkül, kiknek a léttel nehezen és makacsul kell küzdeniök. Csak nyitva legyenek a sorompók és legyen mód, hogy törekvés és jogos ambíció is céljához érhessen, s hogy a szerényebb igényű munka is önmegelégedettségben nyerje jutalmát, mindenki tisztában legyen közreműködése hasznával és fáradsága céljával.

A kritikai és magyarázó módszer helyes alkalmazásába a régi

philologusok kritikai és hermeneutikai munkáinak forgatása vezet be leginkább. Mely munkák és mely szellemek azután azok, a melyek e kritikai és magyarázó methodusnak szabatos alkalmazása által a philologiai disciplinákat előbbre vitték, — megjelöli nekünk a *philologia történelme*, melynek ismerete tehát a philologiai methodus helyes alkalmazásának elengedhetetlen feltétele.

II.

Megadtam az első fejezetben a philologia fogalmát, encyclopædiáját, kijelöltem nemzetközi feladatait; lássuk már most, hogy hazánkban minő tere van műveltetésének, s milyen feladatok várnak hazai philologusainkra?

Nem beszéltem fennebb szorosán véve csak a classica-philológiáról, hanem a philológiáról általában, s így ha elvben helyeseljük az assyr, zsidó, román, angol, germán stb. philologia kultiválását, helyeselnünk kell elvben még inkább az ural-altáji és magyar philologia művelését is, sőt kétségkívül gyakorolnunk kell, mert ez nemzeti feladat, s más nemzet faitól nem igen várhatjuk, hogy a mi kötelességeinket teljesítsék. Sőt intenzív közreműködésünk nélkül még szégyellenünk, elleneznünk kellene azt. Sajnos, még nincs eddigelé *magyar-philologiai kézikönyvünk*, mely felölelné az egyes magyar-philologiai disciplinákat, adna t. i. magyar történelmet, magyar régiségeket, magyar mythológiát, magyar földrajzot, magyar archæológiát, irodalomtörténetet *philologiai módszerrel és forrásidézéssel*, s hozzá a bevezető segédtudományokat, magyar nyelvtudományt, palæographiát. Ha ezt az eszmét lehetne megvalósítani, ez volna — persze csak a magam nézete szerint — Magyarországon a philologia kultiválásának legszebb gyümölcse.

De mivel eddigelé a classica-philologia legtökéletesebben építette ki a maga disciplináit, minden más nép szellemi produktumaival foglalkozó philologusnak a classica-philologia iskolájába kell járnia, a mint azt *Heinrich Gusztáv* egy philologiai társasági elnöki megnyitójában (Egyet. Phil. Közl. 1887. 296—302. l.) szélesebb alapon fejtegette is. Nem absurdum tehát azt állítani, hogy a magyar philologia művelője egyelőre csakis a classica-philológián tanulmányozhatja intensive a philologia kritikai és hermeneutikai módszereit. Éppen azért nemzeti szempontból korai volna iskoláink-

ból a görög nyelvnek teljes kiküszöbölése, a latin nyelvnek még csak redukálása is. Mert a magyar philológiának sikeres művelése talán több ismeretet tételez fel, mint a germán vagy classica-philológiáé. *S így a classica-philológiának az a hivatása van Magyarországon, hogy megismertesse a philologiai kutatás módszereit éppen azokkal, a kik a magyar nemzet nyelvével, történelmével, nyelvének írott emlékeivel azon czélból foglalkoznak, hogy a nemzet szellemének minden nyilvánulata a rég- és a közelmúltban a kegyeletes utódok előtt világosan álljon. Ha a kutatásnak módszere némely irányban talán idegen szellemű lesz is, az nem fogja még elnemzetietleníteni azt, kit a tárgy, az anyag, az emlék nemzeti bece munkára serkentett és folytonosan lelkesít.*

Ám jó! mint minden tudomány, minden tudományos módszer, a classica-philologia is okvetetlen ismertetendő Magyarországon; de hogy önállóan műveljék, fejlesszék, hogy lekössön nemzeti erőt és elmét, vajjon szükséges-e ez? Kérdik majd sokan, a hogy eleddig kérdezők.

Igen is szükséges, mert a classica-philológiának vannak oly speciális feladatai, melyeket nekünk kell megoldanunk, mi épp úgy nemzetközi kötelességünk, mint a hogy a Vaskapu szabályozása a mi nemzetközi megbízatásunk. Nemzeti önállóságunkat és függetlenségünket megóvjva, ha híven betöltjük az európai népek nagy műveltségi versenyében a mi szerepünket is. Idegenek követeljenek részt kulturai előrehaladásunkból? Mihelyt intensivebben törekszünk megoldani a speciálisan mi reánk váró feladatokat, legott nemzetiesebb alakot fog ölteni, legott hazánkban több népszerűsége fog szert tenni a classica-philologia, s a budapesti philologiai társaság erősebb szervezetet nyer.

E feladatokat ugyan már többszörösen elsorolta *Ponori Thewrewk Emil* (l. különösen 1882. évi elnöki megnyitóját; Egyet. Philol. Közlöny, 1883. évf.), s így az, a mit e téren eleddig produkáltak, méltán az ő iniciatívájának köszönhető, — én csak megtoldom azokat, kissé részletezem, de hangsúlyozom egyúttal, hogy előbb meg nem oldhatók, míg a kellő alapvető classica-philologiai munkáink meg nincsenek.

A görög nyelvi philologia terén első sorban ránk vár azon *byzantinus munkák kiadása*, melyek magyar vonatkozásúak. E tekintetben sok a kiadatlan mű az athoszi, patmoszi, szmyrnai stb. görög könyvtárakban, de valószínűleg a nyugateurópai könyv-

tárakban is. A byzantinisztika s különösen a byzáncki művészet tanulmányozása fáradságot érdemelne már csak azért is, mert geographiai helyzetünknel fogva e téren méltó versenyre kelhetnénk a nyugateurópai nemzetek munkásaival, sőt Oroszországéival is, míg a Balkán államok philologizálásával magasabb intelligenciánknál fogva is kiállanók a versenyt. Legújabban *Pecz Vilmos* (Új-görög nyelvtana 41. lapján) kezdte hangsúlyozni, hogy ránk magyarokra nézve nem csak az ókori Görögországgal foglalkozni hálás dolog, — hogy a byzantin lexicographia, alak- és mondattan terén még tömérdek a tenni való, — hiszen az egész byzantin philologia még a Nyugaton is úgyszólván csak négy éves.

A latin philologia terén ránk vár a pannóniai és dáciai inscriptióknak további szorgalmas gyűjtése, a hazánkban lévő latin codexeknek megtekintése, esetleg palaeographiai leírásuk, s a magyarországi latinság alak- s mondattanának és szókincsének megállapítása, melylyel már eddig is nagy érdemeket szerzett magának *Bartal Antal*.

A mi az ókori történelmet illeti, inscriptiók és egyéb írásbeli testimoniumok alapján a pannóniai és dáciai városok monographiáinak megírása vár reánk; jelenleg *Király Pál* (Fehértemplomon) míveli sikeresen ezt a disciplinát.

A régiségek és archæologia művelését tekintve, megnyugvással tölthet el hennünket a tudat, hogy az országos régészeti és embertani társulat derekasan fogta fel nemzeti hivatását s kiválóan oldja meg mindazokat a feladatokat, melyeknek megoldása geographiai helyzetünknel fogva mi reánk vár.

A mi az irodalomtörténetet illeti, a mi feladatunk megállapítani a hatást, melyet az ókori költők nemzeti költőinkre gyakoroltak; de megirandó még a magyarországi latin költészet története is, mire tudtommal eddig még nem figyelmeztettek senkit. Pedig a m. nemzeti múzeum kéziratai között a XVI. XVII. XVIII. századból tömérdek latin vers, egész eposzok vannak hazai szerzőktől; van bizonyára közte sok értéktelen is, de vannak, mint meggyőződésem róla magam is, formában és tartalomban jelesebb művek, melyek szellemben és irányban még mindig nemzetiesebbek, mint egynémely évkönyvünk, a kozmopolitizmust dicsőítő költeményeivel.

A magyarországi humanizmus ismertetését *Ábel Jenő* korántsem fejezte be. Figyelmeztessenek-e arra, hogy Dudith András-

nak, Zsámboki Jánosnak még nincsenek meg a kellő biographiái! Pedig különösen utóbbinak az emléke, kinek gazdag codexgyűjteménye a bécsi udvari könyvtár kézirati kincseinek törzsállományát teszi, kinek arcképét is ismerjük (*Kende*, bécsi antiquarius árulja), méltó volna egy tüzetesebb, behatóbb monographiára.

Látjuk tehát, a classica-philologizálásnak hazánkban tág tere van, csak vezessenek be annak módszerébe és ismerjék meg annak külföldön elért jelesebb eredményeit. Mert hiszen kinai fallal nem zárhatjuk el a mi philológiánkat a külföldiekétől. Kérdés itt azonban az, áll-e a töröl-metszett magyar fiúnak módjában a classica-philologia mai állásával megismerkedni?

S itt határozott *nem*-mel kell felelnem. Jelesebb philologusainknak túlnyomó nagy része idegen származású és vagy anyanyelvük volt a német, vagy már otthon a családban hallottak idegen nyelvet is beszélni. De az alföldi reformátusok, e nyelvben exkluzív és nemzeti érzésben oly erős hazánkfiai, kikben a magyar észjárás és egészséges, értelmes gondolkozásmód oly kiválóan nyilatkozik meg, kik a családban, az atyafiak közt, a helységben és városban, a megyei hivatalos életben magyarul beszélni hallanak és magyaros gondolkozást észlelhetnek mindenütt, — erdélyi magyarjaink, kiket a társadalmi viszonyok is nyelvük meleg ápolására, gondos szeretetére kényszerítenek, kiket hazafiságuk magyarul érezni és gondolkozni tanít, azoknak a fiaiból német értelemben vett és német kézikönyvek emlőin (*sit venia verbo*) táplált candidatus philologiaikat sohasem faragcsálunk. Már pedig magyar szerzőktől nincsenek classica-philologiai kézikönyveink.

Nincsen, a mi pedig legnagyobb desideratumunk, egy nagyobbrendű görög-magyar kézi szótárunk. A magyar tud. Akadémia, mely a humanisztikus műveltségnek mindenkor tettekkel előljáró szóvivője volt, tartsa egyik elsőrendű feladatának egy ily szótár létrejöttét előremozdítani. Hiányozása megköti classica-philológiánk előrehaladását és magyarajkú tanárjelöltjeinket arra kényszeríti, hogy fordítások segítségével olvassák a görög auctorokat. Pedig egy nagyobbrendű görög-magyar szótár, mely a helyek idézésével, megjelölésével készült, a kommentáros kiadásokat némiképen fölösekké teszi, mert már gyakoribb használása is hermeneutikára késztet, a kellő jelentések kiválasztása philologiai akribiára, kritikára tanít. De egy ember készítse, ki a görög nyelvet érti s tudja, a magyarnak is tökéletesen az ura, s ily szótár meg-

szerkesztésére évek hosszú sorát kész rászánni. E szótárnak a németekéitől lehető függetlenül kellene készülnie, úgy, hogy az illető a m. tud. Akadémia classica-phil. bizottsága által kiadott Görög remekírók fordításaira támaszkodnék első sorban.

Hangoztatom különösen, hogy a helyek pontos idézésére nagy gond fordítandó, mert még le nem fordított auctorok lefordításánál az így készült szótár igen nagy hasznót hajtana. Legyen egyelőre csak a következő auctorok olvasásához szótárunk: Homéroszhoz, a Batrachomyomachiához, Hom. Hymnuszokhoz, Hesiodus, Herodotus, Thukydideshez, Xenophon (Anabasisához), a Bergk-féle Poetæ lyrici Græcihez, Aeschylus, Sophocles, Euripides, Aristophaneshez, egyes szónokok (főleg Demosthenes és Isokrateshez), Plato (egyes ismertebb műveihez), Aristoteles (Poetikájához), Kallimachus, Apollonius Rhodius, Theokritus, Plutarchus, Polybiuszhoz. A többi auctorokból való citatumok másodkézből vehetők.

Nincsen másodszor egy *kommentált Homérosunk*, mely a mai philologiai tudományos színvonalon állana és melynek egyúttal magyaros habitusa volna, mint a Thewrewk által kiadott «Ilias VI. énekének.» A kommentátornak csak a külföldi legkitünőbb magyarázatok kiválogatására kellene szorítkoznia, s mindattól gondosan óvakodnia, a mi még kétes. Úgyszintén óhajtanék egy *kommentált* teljes *Herodotust*, — miért éppen ezt, arról alább lesz szó.

Hiányzik harmadszor egy *latin stilisztika* magyar nyelvi alapon. Mert valamint az iskolában szomorúan tapasztaljuk, hogy latin olvasókönyveink német anyanyelvű ifjaink számára készültek, latin mondattanaink a német mondattanok kaptafájára, úgy latin stilisztikánk sincs, mely megtaníthatna valakit arra, hogy egy jó magyar beszédet jól latinul is tudjon visszaadni. Épen azért már alul kell kezdeni. Latin stilisztika feltételez magyar szellemű latin alaktant, mondattant és olvasókönyvet már a gymnasiumban. Thewrewk Emil, Finály Henrik, Szarvas Gábor voltának képesek e feladatot megoldani, Brassai Sámuel is csak magas kora gátolhatná ily nagyobb fajta mű elkészítésében.

Negyedik desideratumképen *egy római irodalomtörténet* szükségességét hangoztatom. Szinte el sem képzelhető, hogy olyan, mely legalább szerényebb igényeket elégítsen ki, nincsen. A római költőkről még a Ribbeck munkája tájékoztat, no meg egyes mono-

graphiák, de a római prózáírók történetét alig van módunkban megismerni.

Nem tűzöm itt napirendre a régóta vajdó classica-philologiai reálencyclopædia kérdését, nem beszólek itt arról, hogy philológiánk története a legújabb időkig még tájékoztatólag sincs feldolgozva, hogy égető szükség volna a Bartal-féle: «A classica-philologia és az árja nyelvtudomány művelése hazánkban» cz. munkának egy *javított* és *bővített* második kiadására, görög irodalomtörténetre, ókori mythológiára, a magyarban idegen szók szótárára, stb. stb., — én csak a fennebb említett négy munka megkészítését sürgetem, mint minden hazai philologiai studiumnak nélkülözhetetlen alapfeltételét.

Ha e kézikönyvek meglesznek, akkor síma lesz bármely magyar anyanyelvű ifjúnak is a philologiai pálya, de mit tegyen addig, míg a sürgetett kézikönyveink rendelkezésére nem állanak? Számoljunk a jelen viszonyokkal! Hogyan segítsen magán a jelen körülmények közt? Hogyan rendezze be tanulmányait, hogy módszerre tegyen szert, mely nélkül nincsen philologia?!

Erre a kérdésre — tudtommal — még nem feleltek nálunk gyakorlati útmutatással; megkísérlem tehát — jól rosszúl — a következő fejezetben.

(Vége köv.)

Dr. VÁRI REZSŐ.

A ZRINYIÁSZ VALLÁS-ERKÖLCSI ESZMÉI.

A török világbeli politikai és társadalmi pusztulásunk miatt a XVII. században senkinek több hazafias gond és bú nem zaklatta a lelkét, mint Zrínyinek, a költőnek és hadvezérnek. A haza siralmas sorsán tépelődő nagy szív az egyetemes romlás közül visszavágyott a múltnak dicsőségben teljes alakjaihoz, nem annyira vigasztalást meríteni csupán, mint inkább a nagy ösök példáján okulni és erősödni, tőlök lelkes, önfeláldozó honszeretetet tanulni. Ezért kiváló előszeretettel tanulmányozta a historiát s az események rendjén és okain elmélkedve azon meggyőződésre jutott, hogy hazáját a végromlástól megmenteni csak úgy lehet, ha felujulnak a hős apák honfiúi erényei, ha a magyar nemzet

derék őseinek nyomdokába visszatérve, hazájáért fáradságot, vért, életet áldoz. «Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái, az kik egyik világ szegeletiről az másikra vitézséggel a magyarokat, és egyik tengertől a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békességes megtelepedést nekik, nem hadnak nékem alunnom, mikor kívánnám, sem henyélnem, ha akarnám is. Igen szeretője vagyok az ő dicsőségeknek, hogy én elmulassam az ő intéseket, kiket nem csak nappalbéli elmélkedésemben juttatnak, de még éjszakabeli elmém-ben is előmben tüntetnek, mondván: ne alugyál, ne keresd a gyönyörűséget; látod-e romlott hazánkat, melyet mi annyi vérontással, verésekkel, és untalan való fáradsággal nyertünk, oltalmaztunk, és sok száz esztendeig megtartottunk: kövesd az mi nyomdokunkat, ne szánd fáradságodat, ne szánd véredet, ne szánd életedet. Ezekkel az ösztönökkel serkengetnek engemet nyugalomban.» *)

Ezekkel kívánja hazafias kötelességre serkenteni Zrínyi is a maga honfitársait. A dicső ősök példájának üdvös hatásába vetett mély hite s az a vágy, hogy hazája siralmas állapotán segítsen, lehetett első forrása annak a gondolatnak, hogy a költő nagy eposzát, a Szigeti Veszedelmet megírja. Az önfeláldozó hazaszere-tetre követendő példát akart nemzete szeme elé tárni, hogy megmutassa egyúttal az utat-módot, hogyan rázza le a százados igát a nyakáról. A történet kimagasló jelesei között lelkesedve bámulta a Corvinokat, a hős apát és nagy fiát, kik politikai és stratégiai erényeikkel bizonyára alkalmas hősök lettek volna eposzi tárgyalásra; de az időbeli közelség, a korviszonyoknak azonossága, végre az egyéni kegyelet és hajlam mellett — az epopöia vallási jellemére is reflectálva — az istentől sujtott nemzet hitbeli erősítésének célja, a megváltás eszméje kapcsán a család nagy őst, a szigetvári hős vértanút ajánlotta epikai földolgozásra. A hogy a pusztulásnak nem csupán politikai és stratégiai, hanem vallási és erkölcsi okai is voltak, úgy a baj megorvoslása is egyfelől politikai és stratégiai, másfelől vallási és erkölcsi javulást követelt. Erről szerette volna Zrínyi minden áron meggyőzni a nemzetet s azért mindenen felett eszméltetéssel, a maga hazafias eszméinek hirdetésével próbált reá hatni. Úgy tudta továbbá régi traditiókból,

*) Zrínyi Dedicatioja hadtudományi munkáihoz.

meg talán az olvasmányok lelkére gyakorolt hatása után tapasztalásból is, hogy minden korban kiváltkép a költőknek volt mintegy istentől vett hivatásuk a nemzeti eszmék hirdetése, és lehet, hogy sikerüket nemcsak az eszmék erejének, hanem az előadásmódnak, a költészet varázsának is tulajdonította. Ezért kíváncsúnak látta Zrínyi magasztos célja érdekében a lehető legnagyobb hatás elérésére, nagy őse személyi fenségéhez és a maga eszméinek erejéhez a költői forma művészi hatását is csatolni, annyival is inkább, mert költői kísérletekben eddig is kedvét lelte.

Igy gondolom a Zrínyiász genesisét hazafias kötelességből és költői hivatásból kimagyarázhatónak s ezt sejtetik a költő önérzetes szavai a Zrínyiász IX. énekében, hol a saját munkája felett elmélkedve így szól:

Még sem tanácstalanul kezdtem munkámat,
Tudván ez dologhoz nagy tartozásomat,
Nem rőjtöm istentől vett talentumomat:
Kézzel is, ha lehet, követem Atyámat.

(IX. 4.)

A személyi fenség iránti érzék egyébiránt Zrínyi előtt sem hiányzott irodalmunkban. Megvan ez a pogánykori költészet mondaanyagában mint középponti elem a fejedelmi jog nimbusában és a rettenthetlen hősök vitézi erényeiben. Tinódi vitézeinek hőstetteiben a bravourokat az önfeláldozó hazaszeretet eszméje nemesíti meg s tendentious feltüntetésök a költő öntudatos eljárására vall, a mint hogy Tinódi históriái nem is szűkölködnek eszmék nélkül, csakhogy ihlettsége a prózai felfogás és tárgyalás józanságában egyszerű reflexióvá hűl le. Tinódi históriáinak műfaji törvénye a merő történeti valóság s tendenciájában a tények lelkesítő példájával jóformán csakis politikai igazságra törekszik; Zrínyi ellenben — a műfaj törvényének is megfelelően s a kor-szellem igazolása mellett — eszmei valósággal szövi át tárgyát a gondviselésnek, mint természetfölötti motivumnak alkalmazásában, tehát nemcsak politikai, de költői igazságra is emelkedik s míg Tinódi csupán politikai belátásra számít, Zrínyi vallás-erkölcsi meggyőződésre is épít lelkesítésében. A kor közmívelődési fokát jelenti azután, hogy Tinódi józan politikáját megértette a saját kora, — Zrínyi eszményi magaslatára, az igaz költői ihlettség niveaujára fölemelkedni nem tudott. Ugyanerre vall a Gyöngyösi költészetének messze terjedő hatása is, miben nem csupán a stíl és

forma viszonylagos fejlettségét tekintem egyedüli tényezőnek, de először is a történeti hűség szigorát, melyhez minden átalakító erő nélkül, lazán fűződik a classikus reminiscentiák eleme, továbbá a romantikus természetű eseményanyagot, melyben élénk változatosságot idéznek elő a sokszor naturalistikusan kiszínezett érzékcsiklandó jelenetek.

A feladat megoldásában, illetve a kész mű jellemében háromféle tényező hatására ismerhetünk. Az első tényező az *idegen mesterek tekintélye*, különösen Vergiliusé és Tassoé, kiknek azonban korántsem szolgai utánzója, a kiktől jóformán csak példát vesz epopöiai vagyis műfaj szerinti tárgyalásmódra, de ezt is önállóan, műve sajátos szellemével egyeztetve, sőt mestereit némely motívumok alkalmazásában fölül is múlva, mint azt Arany kitűnő tanulmányában legalább az első négy ének tárgyalása közben kimutatta. A másik tényező a *történeti és szóbeli hagyomány* meg bővítve a kor szellemével, az epikai hitelnek e mellözhetlen föltételével, mely különösen abban a biblíás fölfogásban nyilvánul, hogy a török invasio okozta inséges állapotoknak Isten haragja a forrása, ki a magyar nemzetet politikai és vallási bűneiért sújtja. A harmadik tényező a *költő saját egyénisége*, a nemzeti és családi büszkeség, tiszta keresztyén álláspontja, politikai, stratégiai és historiai elvei s általán komoly erkölcsi és életphilosophiai nézetei.

E tényezők közül az első inkább csak a mű formai megalkítására, az utóbbi kettő tárgyi és eszmei tartalmára folyt be irányadólag. A tárgy költői feldolgozását nézve, — ha szemügyre vesszük az egész eseménysorozatnak az expositióban gondos, úgy a korszellemhez hű (idealis) mint a történeti valósághoz hű (realis) megokolását és előkészítését (I—IV.), azután a tárgyalás további menetében a harczok természetes, világos és változatos fejlődését (V—XIII.) végül pedig a katastrophában és apotheosisban a történeti és ethikai kérdéseknek teljes megoldását — szerkezeti kerekdedség tekintetében minden hiuskodás nélkül a Zrínyiászt erőteljesebb költői alkotásnak ítélhetjük akár a Vergilius, akár a Tasso eposzánál. A részletek kidolgozásában az idegen mesterek igenis magasan fölülmulják a mi költőnket akár a stíl báját és pompáját, akár a vers zenei könnyed folyását nézzük, de a nagyszabású compositio alapvázának biztosságában, szabatosságában és befejezettségében a pálma Zrínyié. Természetes, hogy a költőnek mentegetőzését, hogy rövid idő alatt egy télben történt véghez vinnie

munkáját» komoly mentségül elfogadni nem lehet, még kevésbbé azt a kijelentést, hogy a poezis nem mestersége s legkevésbbé azt a humoros megjegyzést, hogy fogyatkozás nemcsak az ő verseiben, «de vagyon mind az holdban, mind az napban». A corrigálásról kicsinylőleg nyilatkozik, de azt elhihetjük neki, hogy némely helyen jobban is írhatott volna, ha több munkáját nem szánta volna rá vesztegetni. Legalább verselés tekintetében határozott formaérzékre vall kisebb költeményeinél az a jelenség, hogy a versformát a tartalomhoz képest változtatja, pl. a hol idylliumaiban az enyelgő részlet következik, szerencsés kézzel nyúl a gyorsabb menetű rövidebb sorok után. Igaz, hogy e versek sem mérhetők össze sem a Vergilius gördülő hexameterével, sem a Tasso zengzetes ottavéival, de nem mérhető össze az a nyelvény sem, melyből e költők műveiket alkották: nyers anyagból nem lehet oly ragyogó szoborművet faragni, mint carrarai márványból s azért amannak eszmei tartalma mégis fölülmulhatja emezét. Már pedig a Zrínyi költészetének fölve az eszmei igazság, s a költői tárgyalásmód maga, noha az eszmei igazság fényét fokozhatja, mégis másodrendű. «Az én-professióm avagy mesterségem — úgymond — nem a poezis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál.» Őszinte meggyőződéssel mondhatta, s az ő politikai és stratégiai érdemei mindenesetre kitűnőek voltak, de ma már azoknak a szolgálatoknak egészen nyoma veszett, az «Obsidió Szigetiána» ellenben él mint nemcsak régi irodalmunknak legremekőbb költői alkotása, de a maga nemében mind e napig legjelesebb keresztyén eposz, mely nagyszabású conceptiójával és compositiójával a világirodalomban is számot tehet. A mit tehát az előszóban mond, inkább szerénységnek vehető, mint kicsinylésnek. Ez a szerénység mondatja vele a Zrínyiászban: «Kis elme ez, ki ír nagy Atyám dolgául» (IX. 1.). Ugyanez a szerénység tartóztatja attól, hogy a maga «pennáját» a Vergiliuséhoz vagy Homeroséhoz hasonlítsa, a mi már hódolatot is jelent a nagy költő elődök iránt. A költészet becsülését jelenti az a felfogása, melynél fogva az ihlettséget égi adománynak tekinti s a bán cselekedetét keze úgy írja, a mint «Isten lölke elméjébe fujja» (XIV. 1.). Embrulahról magasztalva jegyzi meg, hogy «Ő Musáknak vala szerető szolgája; Ő kobzot, ő miszkált, ő chingiát tuda» s még folytatja e dicséretet egy versszakon át (X, 55. 56.). E dalnok különben, ki «szép énekével Erdőt mezőt töltött sok gyönyörűséggel», sorsával már részvétre is

hangolja a költőt, a miből kierzik a költészet szeretete. A költői tárgyalásmód hagyományos szabályainak tisztelete lehet a forrása annak a sok reminiscentiának, mely a Gerusalemme liberata-ból a Szigeti Veszedelembe jutott. A műfaj természetét meghatározó technikai sajátosságokkal Homerosról Vergiliusra, Vergiliusról Tassóra magának a cselekvény szövedékének nem egy szála, a szereplő személyeknek nem egy jellemvonása öröklődött át s Zrínyi is nyugodt lélekkel vett át az örökségből, a mi és a mennyi az ő meséjébe beleillett akár Vergiliusnál, akár Tassónál találta. Tassóban többet talált a költemény keresztény elemeinél fogva, tehát többet is merített belőle, de a mit átvett, tökéletesen a maga műve szelleméhez alkalmazta, a maga céljához képest átalakította, átdolgozta s a cselekvény folyamában úgy rendezte el, hogy a hasonló tettek és hasonló személyek egészben véve mégis teljesen megváltoznak, szóban-tettben a kölcsönvett alakok újakká, eredetiekké lesznek. A két mű olvasása közben és után úgy vagyunk, mintha két templom emelkednék fel képzeletünkben. A két épületben vannak egymáshoz hasonló kövek, oszlopok, részletek, de az egésznek stílje mind a kettőnél más és más, valamint más és más célú és érületű az az áldozás, mely a két templomban folyik, noha a szertartást végzők között is arczra, ruhára némelyek nagyon hasonlóknak látszanak, de lelkületükben annál inkább különböznek. Az egyik templomnak csillogó síma fala teli van festve színdús képekkel, főhajóját keresztül-kasul szelik mellékhajók, melyeknek fülkéin itt-ott keleties kéjrlakok érzékingerlő bája ömlik el; a másik templomnak vakolatlan érdes fala a structiv erő szemléletes nagyságával a biztonság érzetét, egyetlen hajója óriási arányaival s nemes egyszerűségével az áhitat komoly hangulatát árasztja lelkünkre. Amannak oltárán a kereszt mellett a pogány Venus isten-asszony gyönyörűen festett képe ragyog, a kereszt előtt a hitnek, a kép előtt a szerelemnek áldozati tüze ég, és az áldozás papjai, mint lebegő kölképek, a hit keresztje elől oda-oda tévednek a kéj istenasszonyának észbontó képe elé, mire ennek áldozati tüze annyira föllángol, hogy a kereszt csaknem homályba borul. Emenek a templomnak oltárán a haragvó Isten fonséges képe áll e fölirattal: «Én vagyok ama nagy bosszúálló Isten!» Elötte a feszület s lábánál a honszeretet szent lángja lobog s a hitnek térdeplő bajnoka buzgón imádkozza: «Te vagy nagy Isten, te kívülötted máshon isten nincsen! Nem nekünk, nem nekünk, uram, tisztessé-

get, De szent nevednek adj örök böcsületet!» Majd fölhangzik az áldozóknak, ama ködképek élő másainak, férfias esküje: «Harczalnunk kell keresztyén szerelmes hazánkért s minékünk meghalnunk kell ebben a helyben, avagy meg kell győznünk, bízván Istenünkben!» Amott a művész a távozónak szenteskedve csevegi: «E tu perdona se intesso fregi al ver, se adorno in parte d'altri diletta, che de' tuoi, le carte.»*)

Emitt a művész ihlett ajakkal hirdeti: A hogy láttad, úgy volt! Tanulj meg tőlök Isten szerint élni és halni a honért! Ez az ige a költő honszeretetének hitelve, ez a szózat költői művének hivatása és rendeltetése. Művét az egész magyar nemességnek dedicálta s hogy okuljon, lelkesüljön belőle, beleöntötte minden bölcsességét, beleöntötte egész lelkét. Ez a nemes, hazafias erényekkel teljes lélek tükröződik vissza a mű eszméinek gazdagságában, tisztaságában, magasztosságában. Ez eszmék népes világában kalauzolni, tájékoztatni e tanulmány célja, hogy megismerjük fényében a XVII. század legnagyobb költőjének fenkölt lelkét, a mint az Isten kegyelmében erősen hinni, a sors jórafordultában bölcsen remélni, a hazát önzetlenül szeretni tanít.

I.

A Szigeti Veszedelem tárgyát ideális conceptiójánál fogva eszmei jelentőségével nem közönséges várostrom, hanem a *kereszténységnek és mohamedanismusnak harcza* képezi. A szigeti hősök a keresztény Magyarország nevében és helyett első sorban vallásharcot vívnak a támadó török nép fanatismusa ellen. Ez a fölfogás teszi az epopeia jellemét vallásos természetűvé s az események során bizonyos hitelvek a cselekvény főmotoraiaként szerepelnek. Ez a cselekvény Istennel kezdődik és Istennel végződik, az események sorát a haragvó Isten bosszuja indítja meg és a megengesztelt Isten kegyelme zárja be, a mi közbe esik: a harcok rendje, a szigeti hősök önfeláldozó tusakodása a kereszt nevében s vértanui halála — a bűnbe merült magyar kereszténység megváltását jelenti, hogy legyen igazság itt e földön s bűn ne maradjon büntetés nélkül.

*) És bocsáss meg, ha a valót diszítéssel megtoldom, ha a képet más bájakkal ékesítem föl, mint a tieid. Tasso X. *La Gerusalemme liberata* I. 2.

Krisztus, a világ isteni megváltója, meghalt az emberiségért, hogy az emberi nem bűneitől megtisztulván, új nemesebb és Istenesebb életet éljen; Zrínyi, Magyarország emberi megváltója, meghalt hazájáért, hogy a magyar nemzet bűneiből kivetkezvén Isten kegyelméből újra kivívja szabadságát és önállóságát. De ezt csak istennel teheti, mert az «Isten az, a ki a mi állapotunkat dirigálja, kit fel akar magasztalni, megáldja szerencsével, kit leverni, elvonja előle a szerencsét, bár minden erővel igyekezzék azt megtartani, és bár maga felől profiteálja ember azt, hogy quisque suæ fortunæ faber». És aztán «az mi bűneink elfordították az ő szemeit tőlünk, és a mi tunyaságunk elundorította segítségünkétől, mert noha ő tusakodóknak is meggátolja utjokat, a kiket gyűlöl, mindazonáltal ugyan, tusakodás nélkül a maga kedves szolgálinak sem enged győzedelmeket». ¹⁾ A szigeti magyarok az Úrnak kedves szolgálói, de hogy megengeszteljék, az egész nemzet bűnei fejében tusakodniok, szenvedniök, sőt halniök kell, — a költőnek e komoly és szigorú meggyőződése a cselekvény motívumai közt a vallásos eszmét tette uralkodókká s a mit Krisztus nagyban az egész emberi nemért tett, azt Zrínyinek kicsiben meg kellett ismételnie a saját nemzeteért. Így válik a megváltás eszméje a cselekvény tengelyévé, a melynek két polusa az Isten haragja és megengesztelődése, az ő és új szövetségnek emberi arányok szerint megújuló föfelve, hogy megóvjá nemzetét a költő a legnagyobb veszedelemtől, a csüggedés és kétségbeesés erőtbénító érzetétől, sőt megerősítse reményében, a mikor új törökverő hadra serkenti, mint a hogy később hirdeti a Deborah énekével: nova bella elegit Dominus, et portas hostium ipse subvertit. ²⁾

Az Isten haragja, a megváltás munkája, az Isten megengesztelődése szerkezetileg is a mű három főrészének irányvető eszméje, s e három eszme fonalára fűződik fel minden, a mi az eposzban történik. Ez eszmék legnagyobbbrészt magába a cselekvénybe vannak beszöve — művészi érzékre valló helyes eljárás — mindazonáltal, hogy a mű tendenciája annál jobban kiérezzék, izgató és oktató célja világosabbá és érthetőbbé válják, a költő

¹⁾ Zrínyi, *Az olvasónak*. Hadtud. munkái előtt.

²⁾ Új háborút kíván az Ur s az ellenség kapuit maga rontotta le. *Ajium* utolsó soraiban.

eszméit szereti reflexiókban és beszédekben közvetlenebbül is hirdetni.

A *megváltás eszméje* érdekében legtöbb cselekedet történik s tán ép ezért erről legkevesebb a közvetlen kijelentés, de ez aztán a műnek szerkezetileg jelentősebb helyein szólal meg. Így már az invocatio rámutat nemcsak a vértanúság megváltó értékére:

Adj pennámnak erőt, úgy irhassak mint volt
Arról, *ki fiad szent nevéért bátran holt,*

hanem erősítő és üdvözítő erejére is.

Engedd meg, hogy neve, mely most is köztünk él,
Búvöljön jó hire valahol nap jár kél,
Lássák pogány ebek: az ki Istentől fél.
Soha meg nem halhat, hanem örökkén él.

Ez eszmék öntudatos és célzatos bejelentését bizonyítja az a körülmény is, hogy Zrínyi a Tasso invocatiójától épen ez eszmék betoldásával és önálló hangoztatásával tér el, noha szellemében ez invocatiót néhány tassói képes kifejezése daczára egészben is bizvást tekinthetjük eredetinek. Kitől is kérne segítyt a költő az égiek közül, ha nem Magyarországnak a költői és vallási köztudalomban élő patronájától, a Boldogságos szűztől, kinek neve eladdig is annyszor zendült meg a magyar lanton? A megváltás eszméje itt az invocatióban mint általános kijelentés szerepel, de az expositio egyik kimagasló helyén a Zrínyi imája jelenetében mint anticipáló jóslat még egyszer megismétlődik, még pedig határozottabban a főcselekvény jellemzésére s a csodás színezettel még jelentősebbé válva, a mikor «háromszor láttatott Zrínyinek feszület, hogy hozzá lehajlott» s biztosítván őt a mennyei dicsőségről, megígéri, hogy

Martiromságot fogsz pogánytul szenvedni
Mert az én nevemért fogsz bátran meghalni. (II. 83.)

E jövődölés szerkezetileg az expositiónak közepére esik közvetlenül a siklósi harc elé, a mely a voltaképi cselekvény lánczának úgyszólván első szeme mint a háboru realis indító oka. Ezzel szerkezetileg szinte szabatos ellenpárul a katastropha közepén, közvetlenül a végső kirohanás, mint a cselekvény utolsó láncszeme előtt, Zrínyi buzdító beszédében a megváltást mint megvalósult ténnyt hirdeti, kijentvén, hogy Isten

Nem haragszik már ránk, mert itt büntetését
Megvette bűneinkért, s igaz törvényét

Beteljesítette: most hűség érdemét
 Az nagy mennyben készíti, s oda visz minket. (XV. 4.)

Ez voltakép a végső tusára készülő bajnokok lelkesítésére szól s az üdvezülés reményével a vértanui halálra erősíti őket, de a mű tendenciája szerint érthet róla a költő korabeli magyarság, hogy bátorodjék a döntő nagy háborúra, mely az országot a török járom alól fölmenteni van hivatva. A haragvó Isten harmad-negyed iziglen kívánta a nemzetet sujtani (I. 23.) a szigeti ostrom tartama alatt ez idő le nem telhetett, s e büntetés meg nem történhetett, ellenben «Zrínyi és öltője már *negyed iz*, térjenek meg, halálról életre: akkor Isten eltöri haragja vesszejét, a törököt, melylyel eddig sujtotta».*) Azért a mit Zrínyi, a szigeti hős, vitézeinek mond, azt szórul szóra mondja a költő a maga kortársainak:

Ne irtózzunk azért mi halálra menni
 Mely örök öröme grádicsot fog adni. (XV. 5.)

a politikai béke s a nemzeti jólét örömére.

Míg a megváltás eszméje, akár mint az eposz cselekvényének alapeszméje, akár mint a magyar nemzethez intézett szózatnak harcra buzdító hitelve, a költőnek egészen eredeti gondolata, mely saját egyéni lelkületéből és meggyőződéséből fakad fel, addig az *isten haragjának eszméje* a korát megelőző biblíás költészetnek s a maga korában is elterjedt közfelfogásnak uralkodó eleme, mely tehát egészen a korszellemben gyökerezik s a mely épen a Zrínyi eposzában növekszik fel igazán életrevaló költői motívummá. A Bati-ziaknak, Dézsieknek, Horváthoknak, Farkasoknak, Sztáraiaknak többnyire bibliai példákra és analógiákra épített feddő krónikáiban ugyanis az elbeszéléshez jóformán tudós toldalékképen fűződik a világ végével fenyegetőző morál, tendenciájával is inkább csüggedésnek mint bátorkodásnak hintve magvait; ellenben Zrínyi eposzában egyenest a magyar nemzet történetéből vett eseményt úgy mond el, hogy benne az isteni harag és a cselekvény szerves egészkép függ össze s következményeiben nem kishitűséget, de lelkesedést és erősödést van hivatva teremteni. A biblíások a zsidó nép történetéből elvont tanulságokkal megfélemlítve a bűntől visszariasztani, Zrínyi a nemzet dicső, közeli multjából kiragadt

*) Arany, Zrínyi- és Tasso-tanulmányok. *Hátrahagyott iratai*. II. 469. l.

példával fölbuzdítva az erénynek visszahódítani törekszik. A bibliások a felekezeti szűk korlátai közül átokkal és gyűlölettel zúdítják egymásra az Isten haragja előidézésének vádját, Zrínyi a tiszta őseredeti kereszténység álláspontjáról elfogulatlan nyíltsággal és őszinteséggel sorolja fel az egyetemes romlás vallási tényezőit, hogy:

Nem járnak az úton, kit fia rendelte.

Láta az magyarnak állhatatlanságát,
Megvetvén az Istent, hogy imádna bálványt

Csak az, ereszténé szájára az zablát!

Csak az, engedné meg, tölthetné meg torkát! (I. 7. 8.),

hogy a szép keresztény hitet lábbal tiporják s különb-különb vallásoknak gyönyörködnek. Toldy óta irodalmunkban meglehetősen lábra kapott az a fölfogás, hogy Zrínyi is szigorú felekezeti, még pedig katolikus szempontból itéli meg Isten haragjának eredetét s mintegy a *protestantismusra* hárítja a pusztulásért a felelősséget. Esmélkedésében azonban sehol nem látni azt a maga dogmáira mereven szorító fölfogást, mely a katolikus és protestáns felekezetek százados viaskodásában gyűlölködő fanatizmussá élesedett. Arany rámutat ugyan a Zrínyi elfogulatlanságára, fölvilágosodottságára, lelki szelidségére, vallásos emberbaráti szeretetére s a költő prózai munkáiból vett idézetekkel is illusztrálja e jellemvonásait, de azért a «bálványimádást» a protestantizmussal egy jelentésű kifejezésnek tartja s az isten beszédjéből a protestantizmus elvadását magyarázza ki,*) holott ezek az idézetek teljesen megvilágítják Zrínyi vallásos érzületének természetét és a reformatióval szemben elfoglalt álláspontját; kivált ha Zrínyinek még egyéb nyilatkozataival is meg bővítjük: «*Hun vagy az az egész keresztyének regulájában vagy Krisztus urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretneket, törököt az mi hitünkre hoznunk?*» Sohol bizonyára én azt fel nem találom, de találom azt, hogy békeességesen, türéssel, szenyvedéssel szenyvedjünk mindent . . . Sz. Péternek nem vala szabad a maga oltalmáért is kardoskodni . . . Ok nélkül és csak religiónak színe alatt valakire támadni nem jó, nem Isten kedve szerint való . . . De ezt a mostani világban levő papjaink másképpen értik, holott

*) Arany, Zrínyi- és Tasso-tanulmányok. *Hátrahagyott iratai.* II. 466. 467.

éjjel-nappal szegény országunkban zelusnak neve alatt lutheránusok s kálvinisták ellen declamálnak, ezekre hadakoznak és kiáltanak *nem mezítlen igazság okaival és az Istentől rendelt instructióval*, hanem haraggal, gyűlöléssel s ha ötölök lehetne, tüzzel-vassal. Nincsen talán *charitas* benne, avagy ha van is, besötétített az gyűlöléstől és a maga passiójától; azért *nem isteni zelus ez, hanem lábok alól felszedett ambitó*, kivel magok javát s nem az Isten dicsőségét keresik, kivel *Krisztus urunk intentióját, fundatióját és testamentomát elrontják.*»¹⁾ Az ambióriól szólva később «Látta az mi időnk, most is látja ennek (t. i. a papság ambióriójának) hasznát, avagy igazán hogy megmondjam, ártalmát, holott *most a papság első fundamentomját a maga conditiójának tartja, hogy tapodhassa s gázolhassa az politicus administratióval együtt a világi urakat.* És látni fogja azután is minden ország, a ki ezt az abusust a clérusban megengedi. Nem ez volt a mi sz. István királyunknak intantumja, de mi az ő szent gondolatjával abutálunk a ki bár ne volna inkább, hanem minden rend tartaná magát hivataljához.»²⁾ Majd meg a franczia Bartholomæus Gramondus munkájából idézi de clero: A régi erkölcsös szokások visszaéléssé lettek: hogy az egyház jövedelmei, a nép verejtéke és vére, a legrosszabbul használtattak fel, úgy mint vadászatokra, fényezésre, kétes és hiába való fegyverekre, családok gazdagítására: úgy hogy a püspökök négyes fogatokban, apródokban, udvari nemesekben, aranytól tündöklő házieszközökben s más ilyfélékben az undorig bővelkednek, óriási költségen, míg a szegény, kinek vérén lakmároznak, a hidegtől dermed meg s éhségtől pusztul el. *Innen ered az eretnekek megbotránkozása s a római szék megvetetése, ezért megy tönkre az egyház.*»³⁾ Ime az út, melyen az egyházfők járnak, de a melyet nem az Isten fia rendelt, ime az isteni zelus ürügye alatt lábok alól felszedett ambió, a hatalomváagnak és érzekiségnek bálványa, melyet imádnak, az a bálvány, mely «megereszti szájukon a zablát», a *korlátlan garázdálkodás szabadsága*, s az a bálvány, mely engedi, hogy teljék meg a torok, a *lakmározáshoz kíváncsi bőség* (I. 8.). Ime a költő szemüvege, melyen át a reformatió eredetét a Krisztus inten-

¹⁾ Zrinyi Mátyás király életéből való elmékedések. Hadtudományi munkái. 149—151. l.

²⁾ Ugyanott 153. l.

³⁾ Zr. Mátyás k. életéről. Hadtud. munkák. 154. l. Az eredeti szöveg latin nyelven van írva.

tiójának, fundatiójának, testamentomának megromlásában s a főpapság életmódja fölötti megbotránkozásban látja. A költő e fölfogásából megítélhetni, hogy *nem a protestantismusnak tulajdonítja Isten haragját*, hanem általában a kereszténységben fölmerült visszaéléseknek, az igaz krisztusi tanoktól való eltérésnek, melyek magát a vallási szakadást is okozták. Vallásos érzületében az őskeresztény egyház tanainak egyszerű nemes idealismusa tükröződik s ez verődik vissza abban az égi fényben, mely az égről letekintő Isten alakját körveszi s beszédének ó-testamentomi szellemű fenyegetőzésében (I. 22. 23) ép úgy fölismerhető mint az új-testamentomi szellemben hozzátoldott záradékban, mely megtérés esetén új életet, a töröknek megtörését ígéri. A szakadást magát méltán fájlalja a költő; az Isten beszédjében is inkább a fájdalom mint a harag hangján mondja: «De ők ennyi jókért, ah, nehéz mondani! Ah, báladatlanok, és merték elhadni (t. i. a szép keresztyén hitet)». De haragossá válik megint e sorral: «Nem szégyenlik Isteneket elárulni, Ellenemre minden gonoszba merülni». Az *egyetemes vallási és erkölcsi romlás* az, mi az Isten haragját fölkelti s csak az egyetemes javulás, mi őt megengesztelheti, az egyetemes bűnbánó beismerés, hogy a Krisztus eredeti tanaitól eltértek, hogy «urokat elhatták», föltétele a török veszedelem elmúlásának. Zrínyinek e határozatlanul — mert általánosan értett — kijelentéseit lehetetlen a protestantismus elleni vádra zsugorítani, ha figyelembe vesszük, hogy a török hadjáratok jóval megelőzték a reformatiót, hogy ezt Zrínyi történeti tanulmányaiban bizton láthatta s az egyetemes vallási romlásról, a Krisztus tanainak hamis félremagyarázásáról már Mátyás király életét tárgyaló elmélkedéseiben panaszkodik. «Nem vala László királynak oka, Murat császár ellen fegyvert fogni, mikor megesküött vala neki sz. evangeliumra a békeesség megtartására; de Eugenius pápa Juliánus cardinál által elhiteté, hogy bizvást, *lélek-sérelem nélkül megbonthatja, kire ő dispensálá. De másképpen értette az Isten, mert nem akará, hogy vége legyen annak a kötés bontásának, a kiben az ő szent neve heában rétetett es emberek dispensatiója alá vettetett.*» E történeti reflexióhoz csatolja az író fon-
tebb idézett s már a saját korára vonatkozó vallási korholását az eszmék önkéntelen társulása folytán, a mi teljesen kizárja azt a anachronistikus fölfogást, hogy a később történő dolog oka legyen olyasminek, a mi korábbi eredetű. Zrínyiről, a ki épen a szóban forgó elmélkedéseiben oly erős és mélyrelátó historiai érzéket

tanusít, ilyen felszínes nézetet föltennünk nem szabad. — Végre a költő vallásos érzületének emelkedettsége és történeti érzékének biztossága mellett, ha figyelembe vesszük, hogy eposzában az eszmei motívumok alkalmazásában milyen gondosan és cél tudatosan jár el, alig vehetjük stílárís esetlegességnek, hogy épen az »eretnekség» fogalmát hagyja ki a bűnlajstromból, holott a neki tulajdonított intentiót ez a szó fejezné ki legszabatosabban, mint a hogy e szóval idézett prózai munkájában tényleg ismételten is él. Sőt ellenkezőleg, ha e fölé még szemügyre vesszük az eposz tendenciájának egyetemes jellegét, melynél fogva az az *egész* magyar nemzethez intézett szózatot képez, könnyű belátnunk, hogy sem a gyakorlati célnak, sem a művészi egységnek nem felelt volna meg, egyes osztályoknak vagy felekezeteknek hibáit ostoroznia, hanem olyan vétkekből kellett a bűnlajstromot összeállítania, melyek többé-kevésbé a *nemzet egész testét* áthatották. A mű conceptiójánál fogva magának az eposznak főhőse nem lehet katolikus, hanem keresztény hős, ki nem a katolikusok, nem is a protestansok, hanem az összes magyar keresztények megváltására szenved a vértanui halált, az egész keresztény Magyarország vallási és erkölcsi romlása miatt. Személyeskedés, felekezetieskedés nemcsak megzavarná az ideális conceptio szerves és összhangos egységét, de vonatkozása terjedelmét is megszükitené és magasztos jellemét törpítené és a költő fenkölt lelkének s hatalmas művészi érzékének csak becsületére válik, hogy ő, a Pázmán tanítványa s a jeremiádköltők utódja kora vakbuzgóságán fölülemelkedni s az epikus költészet elfogult irányával szakítani tudott.

Zrínyi a megváltás hőse, a vallási erényeknek is főképviseelője, az istennek kegyelt, hű szolgája, kinek imájában a költő hitvallása főeszméit szintén nem katolikus dogmák, hanem az egyetemes kereszténység őseredeti tanai szerint mutatja be, úgy a mint azokat a szentírásból, különösen a zsoltárokból ismerte. Mint Arany kimutatta, magában a szövegben is sok a királyi szent dalmok hymnusaiból vett reminiscencia,*) talán hogy a költő hitelvek dalgában nemcsak kiváló tekintélynek tartotta, mi az Isten udvartartásában neki juttatott díszes szerepből is kierzik, hanem azért is, hogy a zsoltárokat áhitatos óráiban vallásos eszmélkedésre gazdag s az ő fenkölt lelkületének megfelelő olvasmányul használta. E hitvallás

*) Arany, *Prózai dolgozatok* 123. 124. ll.

szerint az Isten véghetetlen irgalmával segíti az embert minden ügyében, ő a győzelemnek és védelemnek s minden reménységnek forrása, ki az ember könyörgését nem érdem törvénye szerint hallgatja meg, hanem irgalmas szíve szerint, ki az eredendő bűntől is csak a maga irgalmából tisztította meg az embert, a kinek kezéből minden világi jó származik, uraság, vitézség, világi böcsület nem érdemek jutalma, hanem Isten adománya, mert az ember érdeme isten kegyelméhez képest annyi, mint a fecske szájába férő víz a tenger mélységéhez képest. Az ember gyarló természeténél fogva naponkénti bűneivel az Isten jótéteményei iránt háladatlanná válik s az elszunnyadó vallási érzületet is csak Isten ébresztheti és tisztíthatja meg az ő szent lelkével (II. 65—70.). Ez az ima első felének a gondolatmenete, az emberi őszinte alázatosságnak jámbor vallástétele s egészen általános jellemű; második felében azonban már a korabeli országos viszonyokra vonatkozik s az eposz cselekvényéhez is közvetlenebbül illeszkedik, a mennyiben az atyák vétkeinek és minden bűnöknek feledését s az élők dicséretének meghallgatását kérve s a törökök keresztényellenes törekvéseire reflektálva, töredelmesen vallja, hogy megérdemlenénk a földig töretettést, de a keresztény vallás dicsőségeért és az Isten szent nevének böcsületeért áldást és segítséget esdekel, tehát nem személyes dicsvágyból, hanem a szent ügy iránti buzgóságból (II. 71—75.). Az ima záradéka már egészen személyi érdekűvé válik, a hol a hős aggkorával fogyó erejét az úr ellenségének megtörésére (úgy mint előbb) elégtelennek érezvén, kéri az Istent, vegye majd magához lelkét, mely nem hogy irtóznék a haláltól, hanem úgy várja bűnös testéből szabadulását, mint hadtól megszállott vár a segítséget (II. 76. 77.). E hitvallás szelleme: a keresztény alázatosság, és a könyörgésben kifejezett vágy: Isten dicsőségére élni és halni a magyar kereszténységért — hatják át Zrínyinek minden további szereplését, összes beszédeit és összes cselekedeteit s az ő lelke szállja meg minden vitézeit. A hogy az egész cselekvény Isten akaratából történik, úgy a szigeti hősök is mindent Isten nevében cselekesznek, mindenhez Isten segítségével bizakodva fognak s minden sikert hálás szívvel az Isten irgalmának tulajdonítanak. Mikor Zrínyi vitézeit Mehmet ellen harcra buzdítja, így végzi beszédét:

No már, én jó szolgálaim, bátran induljunk,
 Urunk Jézus nevét háromszor kiáltunk,
 Az pogány ebektől mi semmit ne tartsunk,

Az Istennel kezdett harc végén pedig első dolga Zrínyinek, az isteni segélyért hálát mondani a sereg előtt:

Mert Isten mi vezértünk s kemény paizsunk. (III. 47.)

Kit vártunk Istentől és szüüből kívántunk,

Ihon, jó vitézek, most megadta látnunk;

Ihon ellenségünkön jár az mi lábunk,

Látjátok, Istennek irgalma van rajtunk,

Vegyük ezt ötüle nagy háladó szível stb. (IV. 15. 16.)

Hazatérőben is a nagy diadalmi menet Szigetvár közelében megállapodik s a seregek

Együtt hálát adván az élő Istennek

Háromszor szent nevét hanggal kiálták meg. (IV. 28.)

Zrínyi leszáll lováról s a főhadnagyokkal mindenekelőtt a szent-egyházba megy és

Ott a nagy Istennek sok hálákat ada

Mert eztet Istennek ő tulajdonítá. (IV. 29.)

később, a szigeti első ostrom végén Zrínyi diadalmasan visszatérve a várba, a nagy öröm közepette vezér és népe «Seregek megbontó istenét dicsérnek» (X. 106). Szuliman közeledtének hírére egybegyűlt hadnagyait a vallásos meggyőződés erejével lelkesíté a harcra a bibliából vett példákkal illusztrálva, hogy esztelen, ki csak tömeges hadában bizakodik és «Utoljának tartja az Isten kegyelmét» (V. 8.), de a történelem tanúsága szerint is nem egyedül a vitézi készség és keménység szerzi a dialokat, a nagy próbáknál nagyobb erő, az Isten az, ki hatalommal harcol (V. 14.), a jelenben pedig a vakmerő siklósi csatánál Isten rontá meg a török «rendeket» és egyéb sok példa igazolja az isten segedelmét. A szent írásból, a történelemből s a jelenből vett meggyőző érvek után lelkesen kiáltja Zrínyi:

Előbb elfogy éltem, oh erős vitézek

Hogy sem kimondhassam kegyelmét Istennek.

Most sem hágy el nagy hatalmu keze titek:

Ti is ő szent nevéért serénykedjetek. (V. 23.)

E vallásos kötelesség a vitézi ambíciónak is jelentős rugója, azért így folytatja a vezér:

Minden felől ránk néz az nagy kereszténység,

Mi vitéz kezünkön van minden reménység; stb. (V. 24.)

Zrínyi levelét, a melyben a királynak a török közeledtét jelenti, noha kevés reményt fűz a vár megmaradásához, áthatja az isteni gondviselésbe vetett hit és megnyugvás és ezzel ajánlja urát az isten kegyelmébe. Fiának mindenekelőtt azt köti lelkére, hogy tanuljon isteni félelmet, mert az Isten megneveli minden szerencséjét; az életből azt a tapasztalást merítette, hogy megelégedést és megnyugvást csak akkor talált, a mikor Jehovát szolgálta, az az igaz út, melyet Isten fia rendelt e világon. A mikor a diplomata Halul azzal próbálja capacitálni Zrínyit, hogy a hatalmasszultán Isten akaratját viszi végbe, annak ne próbáljon ellenszegülni, akerszény hős, meg épen abban látja Isten kegyelmének biztosítékát, ha érte áldozza életét, kincsét, gazdagságát, mindenét, még elmulandó világi hírét is (VI. 17. 44.). Az isteni kegyelem jelének tekintti Zrínyi a lelkesedésnek önfeláldozásra kész példáját a Juranics és Radivoj vállalatában, mert nem akarhatja elveszteni őket az, ki közükbe «ily erős sziveket» ad. A vitézek meg, a mint kijutnak a várból, «hiják segítségül Jehovát szivökben» (IX. 32. 33. 44.) s ugyanezt teszi Deli Vid is végzetes párbaja előtt (XIV. 102. 103.). Tehát az isteni segedelem reménye s hálája, az égi kegyelem szükségének mély érzete, a köteleesség teljesítésének erősítő és megnyugtató tudata, a gondviselésbe vetett hit, az Isten félelme, a Jehova szolgálata s az önfeláldozás lélekemelő készsége azon fővonások, melyek a szigetiek vallásos életét és cselekedeit jellemzik. Mindezt pedig mintegy kiegészíti s a vallásos kedélynek mint e tettek forrásának hitelét mintegy megpecsételi az az erős és mély hit és meggyőződés, hogy a földi erények a túlvilág dicsőségében biztos jutalomban részesülnek, úgy hogy a hívő keresztény a halál fogalmát minden félelmes elemtől megtisztítva látja s nem a megsemmisülés lélekbenítő kényszerűségének, de az istenes élet égi koronájának tudja, a minél fogva a halál neki nem a rettegésnek, hanem a vágnak tárgya. A Zrínyi imája után rögtön megszólaló feszület végzetes hőssé avatván Sziget kapitányát, neki nemcsak földi sorsát, vértanúságát, dicsőségét, de a mennyei koronát is megjósolja. E túlvilági dicsőségre gondol Zrínyi, mikor a siklósi csatában «keresztény módra» elhullt bajtársak temetésénél így szól:

Szűből kívánhatom, köztetek fekünném,
Ti szerencséteket hogy ne irigyeném,
Mert ültük Istennek ti mostan jobb kezén;

Légyen hát veletek isten mind örökkén.

Talán az az isten, kinél vigadtok mast, stb. (IV. 33. 34.)

A túlvilági élethez bizonyos mennyei hivatás és hatáskör fogalma fűződik, a hivatás az Isten dicsérete, a hatáskör, hogy az égiek a földiek javára Istennél könyörgésekkel közbenjárhatnak. A haldokló Farkasits azzal a biztos ígérettel bucsuzik az életben maradó bajtársaktól, hogy az egekben értők a jó Istent imádni fogja (VII. 36.). Ugyanezt ígéri fiának Zrínyi (V. 84.). A Deli Vid álomlátásában a Radivoj alakja azzal végzi jóslatát, hogy számára Istennél erőt kér (IX. 94.) s a mikor Deli Vid maga meghal «látja ég a lelkét, főveny szíja vérét» (XIV. 114.). A költő közvetlenül is subjectiv reflexiókban ilyen felfogást tanusít, a midőn Juranics és Radivoj halálos kalandját ez érzelmes felkiáltással végzi:

Míg a nap meg nem áll, míg a magyar nemzet

Karddal oltalmazza a keresztény hitet

Élni fog nevetek; ti pedig az Istent

Örök boldogságban mostan dicséritek.

(IX. 78.)

A végső harcban a szigeti hősök között föl nem hangzik egyetlen jajdulás sem. «Mert nagy vigassággal s örömmel hal minden, az mely helyen állnak, ugyanazon helyben, bocsátják lelkeket Isten eleiben» (XV. 105.). Sőt a halálos veszélyben megszeppent Cserei is a végső pillanatban megvigasztalódva mondja Olaj bégnek: Egy erős kéz miatt lelked pokolba száll, engem pedig mennyország vár kívánsággal (III. 98.). Szóval nincs a keresztények között haláleset, melyben a megdicsőülés gondolatát a költő föl nem vetné. E hősök mindent Istennel kezdenek és mindent Istennel végeznek.

De nemcsak a hősök cselekesznek mindent Isten nevében és nevéért, hanem viszont Istennek is kiváló gondja van a maga népére még pedig a nélkül, hogy a haragvó Isten intentiójával ellenmondásba keverednék. Az alapeszmével megegyezőleg Isten nem is a szigetiekre haragszik, hanem az egész romlásnak indult magyar nemzetre, a mint hogy keresztény fölfogás szerint megváltó értékű csak is a jelesek vértanúsága lehet. A költő ez eszméjét néhány a cselekvényre vonatkozó közvetlen reflexión kívül részint a gondviselésnek munkájában, részint a végzetnek nyilvánulásában s néhány esetben a felsőbb lények beavatkozásában, a mű voltaképi machinatiójában, fejezi ki.

Szulimán eredetileg Egerre veti gondolatját, de az Isten Szigetre fordítja haragját, mert:

Nincs állandó tanács emberokosságból;
 Ha mit elvégez is ő gondolatjából,
 Ottan megfordul Isten akaratjából.

(III. 1.)

azaz: Ember tervez, isten végez. «Az Isten megengedi ugyan, hogy törődjünk, fáradjunk világi állapotokon, de ő azt a véget hozza ki, a kit akar, sokszor különbözött az mi várakozásunknak és reménységünknek. Homo proponit, Deus disponit» (Vitéz hadnagy II. discursus a szerencséről). Az isteni gondviselés és a szerencse fogalmát lényegében azonosnak tartja. «De, hogy igazat mondjak, ez az hatalom, a kiről szólunk (t. i. a szerencse) semmi nem más, hanem maga az Isten, a mennyire közbenveti istenségét a mi mind akaratunkban, mind cselekedetünkben és a maga végére viszi a dolgokat» (U. o.). Mindazonáltal finom distinctiót tesz a keresztény felfogás szerinti gondviselés és a classikus traditio Fortunája között. «Mi felettünk igazságnak világával rendeltetnek mindenek és az vak istenasszony, a kinek Fortuna nevet adtak az emberek, philosophoknak csak álma; a mi keresztyén hitünk ezt elrontotta, mert elrontotta a bálványozást» (U. o.). Mind a két fölfogással találkozunk költeményében s a mikor poetikus igazságra törekszik, a meg személyesített szerencse lebeg képzeletében, melyet jóformán egyéni tulajdonokkal ruház fel, mely ad és vesz, gyönyörködik az ember kudarczában, hatalmaskodik, szeszélyesen jár-kel, vigadó orczába öltözik, néha porázra kerül s ezt leszakgatja nyakáról, sőt megharagszik és mérgelődik s különösen a bátorszívűekkel játszik. Ismételten is elmélkedik róla a költő, még pedig részint a maga nevében az elbeszélés közben, részint valamely szereplő személy szájába adva a szót s dicsérőleg megjegyezhetjük, hogy az elmélkedő részletek mindenkor szoros eszmei összefüggésben vannak az eseményekkel s a situatiót nézve is mindenkor megfelelnek a valószínűség törvényének. Mehmet elbizakodottan ül le csendes estén Szkenderrel «meleg kávé mellett agg szót kovácsolni» s közbe fölzendül a török ifjú éneke a hallgatók kedélyhangulatának, törökös ízlésének és eszejárásának megfelelően a szerencse adományairól, mik között rendre fölhangzanak: tavasszal a természet örömei, zöld erdő lombja, szerelmes fülemile csattogása, tarka madár, lassú víz moraja, lágyan lengő szellő, azután a szerelem soha el nem muló gyönyörei; nyáron a kéjelmes élet cziprus árnyékában vagy sátor ernyője alatt, szomjat oltó illatos víz mellett; ősszel az inyenchezég dús élvei gyümölcsben, vadban, madárban; télen, «a mikor

minden panaszkodik», fürgeteg és hideg ellen gondosan óvó tűzhelynél a kényelem; és végül a rang, császár kegye, népszerűség, el nem fogyó vagyon, jó ló, éles szablya, szép szerető. Ime az érzéki jólét és boldogság képe, a mint azt nemcsak Mehmet eddig a szerencse jóvoltából élvezte, de a mint azt a török világnézet meghatározza. Mindez azonban kiváltképp abban az erős hitben éri el tatópontját, hogy ez a szerencse állhatatos is, a mit aztán menten megczáfol a siklósi csata eredménye s a miben már az az eszme is kifejezésre jött, hogy az elbizakodás nyomában ott jár a kudarcz. Oly erős és közvetlen az ellentét a két jelenet közt, hogy a költőnek ily irányú eszmemenetét egészen biztosra vehetjük, kivált ha figyelembe vesszük a Zrínyi beszédét, ki a harczosok önérzetét nemcsak a mult dicsőségével fokozza, hanem a pogány elbizakodásának föl-
emlegetésével is ingerli, a mikor így szól:

Ahon! az pogány nép bizvást ül Siklósnál
Boszna felé indult huszonhat zászlóval,
Nem fél kereszténytül; beszéli föl szóval,
Hogy siklósi mezőn mi szégyenünkre hál. (III. 44.)

s rögtön erre viszont óv az elbizakodástól, a mikor lelkükre köti, hogy «noha Mehmetnek van tudatlan népe, de mi úgy gondoljuk, mintha legjobb lenne». Arany megjegyzését, hogy nem való Mehmet elfogultságát ama végzetszerű túlbizakodásnak venni, mely az eposz hőstét közvetlen a veszélyt megelőzőleg elvakítja, azaz a görög vallás hübriszének, a Zrínyi beszédjében és a cselekvényben jelentkező eszmemenet még jobban megerősíti. A harmadik ellentétet a török ifju énekével a költő saját elmélkedése képezi az elbeszélés folyamán közvetlenül a siklósi csata után, a mi szintén támogatja a föltevést, hogy az elbizakodás kudarcza eszméjét öntudatosan alkalmazta. E szerint a szerencse állhatatosságában való elbizakodás emberi tévelygés, a szerencse «kis édesért száz ürmöt» ad, mentül magasabb, annál nagyobb uzsorával dönt a bánatba, sőt a költő pessimistikus felfogása szerint a szerencse ravasz és kárörvendő, a mire, úgymond, annyi példát mondhatna, a mennyi a haja, Mehmet esete is ezt jelenti, «Ült magosan s bizott, de lám lehanyatlott» (IV. 4.). Boldog tehát az, ki a szerencsében el nem bizza magát, jóban-rosszban kész szívvel várja forgását. Zrínyin is hatalmasodik a szerencse: «Ma a törökökön nagy győzedelme van, Holnap vitéz fejét meglátjuk karófán» (IV. 6.) — anticipálja tovább a költő, de siet kijelenteni, hogy Zrínyi ismervén a maga végzetét, el nem

bízta magát és az «állhatatlan szerencse ajándékját Nem más szüvel vette, mint egy piros almát, Az kit bánat nélkül mindjárt visszaadhat; Avagy ha nem ád is, tudja hogy megrothad» (IV. 9.). A szerencse forgandóságát igazolja a későbbi tényekkel s hogy erre figyelmeztessen, a X. ének elején még egyszer elmélkedik róla s megint anticipálja az eseményeket. A kegyetlen szerencse ugyanis különösen hadi dolgokban mutogatja állhatatlanságát, s itt már nemcsak hogy kedve telik a változásban, de a kiosztott adományokért megharagszik és «végre sok méreggel bő forrású kút» válik belőle. «A szerencse ugyan (= ugyancsak) kívánja azt, hogy az ember neki tulajdonítsa jó állapotját és szerencsés történetét és a ki néki nem tulajdonítja, megháboroszik vele» (Vitéz Hadnagy II. Disc. a szerencséről). Maga Zrínyi is csodálkozik rajta, de hitét történeti példákkal erősítgeti, mire így kiált fel: «Ihon ha e szerencse megharagszik mit teszen; ihon az, ki a maga okosságának sokat tulajdonít, elvesz» (u. o.) s okoskodásában azon babonás eredményre jut, hogy «az ész, vitézség semmi szerencse nélkül. Csak jó szerencsét adjon hát az Isten, semmit többet nem kell kívánnunk; ebben értésünk, értelmünk, vitézségünk, hírünk-nevünk ebben foglaltatik». E babonás hitben gyökerezik az író és hadvezér jelszava: *Sors bona nihil aliud*, s e babonás hitben a saját sorsa csakugyan meg-megerősíthette. A szerencse hatása különben más a félénk és más a bátor katonára:

Bátor szüvel szokott szerencse játszani;
De bátor önéki nem szokott engedni.
Valamint kormányos habbal tusakodni
Tud, ugy kell bátor szüvnek evvel küzködni.
Kisebbedik s lágyul szüve félénkeknek
Gonosz szerencsében, de nem jó Zrininek:
Sőt nő bátorsága, ha veszedelemnek
Látja öregbülését s roszt szerencséjének. (X. 5. 6.).

A jó Zrínyit, a keresztény hívőt tehát nem csüggeszti a balsors, de Szulimán császár megijed a szerencse szellőjétől s tekintélye megóvása céljából, bár kelletlenül, maga küld a makacskodó Delimanért követet (XII. 65. 66.); Kumilla meg szinte panaszra fakad, a miért vitéz urát a szerencse elveszi tőle (XII. 102.). A személyi tulajdonokkal felruházott Fortuna tehát mint epikus elem a classikus reminiscenciák talajában gyökerezik ugyan, de a keresztény élet-philosophia légkörében növekedve, virága az a morál, hogy a sze-

rencse forgandóságának tudatában egyaránt óvakodnunk kell a két végelettől: jó sorsban az elbizakodástól, balsorsban a csüggedéstől.

A mikor az isteni gondviselés és végzés eszméje tiszta keresztény felfogás szerint jelentkezik, a keresztény alázatosság jó sorsban mint az isteni kegyelembe vetett mély hit, bal sorsban mint az isteni bölcsességben és akaratban való megnyugvás kíséri. Sziget ura megírja a királynak, hogy a fenyegető veszély ellenében «providéált Sziget szükségének, Ha kézből maradást rendelt Isten ennek, Ez tartja meg (V. 72.). Fiának önmegadással jelenti: «Szükség, hogy én itten végezzem napomat. Mert Isten rendelte itt végső órát» (V. 96). A haldokló Farkasits keserűen panaskodik, hogy «dicséret nélkül» kell meghalnia s mégis benső megnyugvással mondja:

De jól van, ha úgy van mint Isten akarja
Gyakorta szolgáját keményen sujtolja
Azért hogy mennyégben szebben koronázza
Szenvedéséért bőven ajándékozza.

(VII. 35.)

Zrínyi első kiütésénél a török hadak nagy tömegére vonatkozólag az isteni gondviselésbe vetett hit erejével jegyzi meg a költő: «A kit az uristen meg akar tartani, Száz ezer között is meg fog az maradni» (VII. 63.). Ugyanily értelmű nyilatkozatot ad a pogány Deliman szájába is, hol a szerencse munkája és Isten akaratja kombinálva jelenik meg:

Homlokunkon vagyon mi szerencsénk írva,
Kerülje és fussa, de nem távozzhatja
Senki is halálát, ezer közt meghagyja
Szerencse, kit Isten másra választotta.

(XII. 93.)

Teljesen ez értelemben elmélkedik a költő a XIII. ének bevezető soraiban az isteni végzésről, mely szerint kinek-kinek sorsa predestinálva van, mert «Isten az embernek vezérli ő dolgát», minden addig tart a meddig Isten határát szabta, elébb el nem pusztulhat. A bán s Deli Vid folyton a halál országában járnak, őrző angyal megtartja őket, de a mikor órájuk üt, meg kell halniok. A törökök közt bolygó Vidát senki föl nem ismerheti, mert «Isten szemeknek az fényét elvette», holott máskülönben ő a legismertebb hadfia a szigetieknek. Az isteni pártfogás ellen a gonosz hiába agyarkodik, a fölvarázsolt Ali szelleme fölvilágosítja Alderánt, hogy Szigetben nem olyan keresztények laknak, kiknek az Alkorán vagy a pokol-

beliek árthatnának, mert «Nagyobb Mahometnél Istene ezeknek» (XIV. 62), neki magának, a Mahomet legkiválóbb vitézének zöld fíkjárját Isten porrá zuzta s csak mikor Ali rettenetes lován keservesen elröpült, akkor vette észre, «hogy keresztyénnel az igaz Isten van» (XIV. 68.). A furiák harczában sem vesztí el Istenbe vetett hitét és az Isten akaratában megnyugvását s így biztatja harczosít:

. Ne féljetek semmit,
Mert evvel Isten érdemünket öregbít,
Ha száz annyi ördög dühös szájt reánk nyit,
De nem árt lelkünknek, mert az Isten segít.

Pokolbeli fölhők vannak ellenséggel,
Az mi reménységünk van penig Istennél.
Őérte meghalunk mi jó kedves szűvel;
Legyen úgy, a mint ő szánta magában el. (XIV. 76. 77.)

A furiák ostromában a tűz csak látszólag száll a keresztyényekre, valójában több kárt okoz a pogányban, mert tatárt, törököt, szerencsét veszélybe dönt «Istennek tetszése» (XIV. 82.). Nemcsak megnyugvással, de hősies elszántsággal kél utolsó harczára a bán s vitézei ambícióját avval a gondolattal tüzeli a halálos harczra menőben, hogy «Végső óránkon is az török romoljon, Lássá, keresztyénnel, hogy az Isten vagyon» (XV. 7.). Az idézett helyekből az is kitetszik, mily ügyesen szövi be a keresztyén isteni gondviselést az eposznak pogány eredetű machinatiójába, keresztyén eszmét a pogány cselekvénybe.

(Folyt. köv.)

KRAJCSOVICS SOMA.

QUAEDAM OBSERVATIONES DE INFINITIVO HISTORICO.

Non possum me retinere, quin aliquot observationes faciam in commentationem B. Incze (V. p. 81). Coniecturam novissimam ad explicandum usum historici infinitivi refutare ex ratione grammaticæ comparativæ haud mihi proposui; sed dubia, quæ hæc interpretatio originis huius formæ mihi iniecerat, haud dissimulare possum. Indolem et progressum infinitivi inde ab origine linguarum Indogermanicarum usque quoad iam in sermone latino suo iure

usus prædicati locum obtinere inciperet, perpaucis illustrans exemplis auctor huius opinionis audentius ultra terminos ratione grammaticæ comparativæ concessos progressus est.

Nam si historicus infinitivus ex infinitivo exclamatorio ortus esset, cur apud eosdem scriptores utrumque invenimus? E. g. apud Vergilium inf. excl.: Aen. I, 37. inf. hist. Aen. VI, 491. et sqq. I, 423. II, 97, 132, 169, 685, 775. II, 153, VIII, 35. III, 141, 666.

Haud minorem vim habent apud Terentium Andr. I, 5, 10: Adeone esse hominem infelicem quemquam, ut ego sum (inf. excl.); apud eundem historicos infinitivos scriptor ipse affert. Apud Ciceronem Verr. V, 44.: «Illam clementiam mansuetudinemque nostri imperii in tantam crudelitatem inhumanitatemque esse conversam» (inf. excl.) et Pro Roscio. Am. 34.: «Tene cum ceteri socii tui fugerent ac se occultarent, tibi potissimum istas partes depoposcisse, ut in iudicio versarere et sederes cum accusatore» (inf. excl.) Apud eundem Verr. IV, 18.: «minitari absenti Diodoro, vociferari palam, lacrimas interdum vix tenere»: qui vice historici infinitivi funguntur.

Apud Horatium unicum exemplum extat infinitivi exclamatorii Sat I, 9, 72.: «Huncce solem tam nigrum surrexe mihi» et infinitivi historici: Sat. I, 8, 47. Sat. I, 9, 9. Sat. I, 9, 66. Sat. II, 6, 113. Sat. II, 8, 35. Epist. I, 7, 67.

Drägerus laudat Synt. hist. l. lat. I² 329—333 permulta exempla ad infinitivos historicos et exclamatorios. Exempla e scriptis Ciceronis sumpta demonstrant æque utramque formam Ciceroni dilectam fuisse.

Sed haud immemores esse debemus constructionem, quæ exclamationem exprimit, persæpe formam interrogativam assumere, quæ tantum abest, ut infinitivo historico congrueret, ut plane eam excludere videatur.

Dignum est memoratu, quod noster Aemilius Thewrewk laudat, ex interpretatione hungarica Aristophanis, quam illustrissimus nostratum poëta Joh. Arany fecerat Nub. 1308: «Egyszer felugrik ez rám és *útni*, *verni* engemet! *kinozni*, *fojtogatni*» — ad quem locum ipse interpres observat: «histor. infin. qui in usu vulgari occurrit» ubi ellipsis evidenter sentitur.

Quomodo explicare possumus historicos infinitivos post coniunctiones: *ubi*, *ut*, *postquam* (Liv. III, 37, 5.; II. 27, 1. et apud Tacitum et Sallustium passim), si naturam huius infinitivi ex animo commo-

tiore, ex affectibus vehementioribus ortis infinitivis exclamatoriis deducimus? Hæ coniunctiones rapiditatem sententiarum, quasi in alveum suetum reducunt. Ellipsim^{*} in constructionibus, in quibus infinitivi exclamatorii occurrunt quis est, qui non sentiat. Rectum habet Zumptius in hac ellipsi per «credibile est?» vel «verumne est?» explenda. Sed si elliptica forma huius sententiæ, quæ in orationem obliquam transire solet, sentiri potest, quomodo originem præbeat alii formæ, quæ prædicati locum in sententiis primariis obtinet et implet?

Argumentum, quod auctor sententiæ affert infinitivum in sermone latino loco imperativi nunquam usurpatum fuisse, debilitant exempla apud Vergilium Aen. II, 350.: *sequi*; II, 707.: *imponere*; III, 401.: *velare* et secundum Ladewigium VII, 126.: *sperare*, qui infinitivi in sensu imperativi usurpati esse inveniuntur. Locus apud Cæsarem D. B. G. III, 12, 1, 2.: «Illi vero duros se *negare*» etc. quasi ante oculos ponit ellipsim huius verbi: «*coepit*».

Exempla Italica, quæ infinitivum post vocabulum *Ecco* quasi historicum usurpatum esse præbent, minus valent, si hanc particulam, quasi ellipticam formam pro: «*vide sis*», «*videte*», consideramus. E. g.: Ecco dell' ime tenebre Balzar ridente il di (Giuseppe Borghi). = Videte ex tenebris imis diem surgere. Et alias formas induit constructio cum «*Ecco*». E. g.

Ecco io non so ora dir no
Quand' ecco egli entrò tutto pallido
Ecco, ecco, quel che vuol dire.

Minime mihi sumere vellem, ut originem huius infinitivi explicem, tantum quasdam observationes facere necesse habui, quæ me coniecturæ novissimæ refragari cogunt.

STEPHANUS HEGEDŰS.

LEIRÁSOK MILTON EPOSZAIBAN.

(Vége.)

14. P. L. II. 892—910. Az ős *Éj* és a *Chaos forrongása*. Hő, Hideg, Nedvesség és Szárazság küzdenek az elsőségért csiraszerű atomjaikban. Ovidius (Met. I. 7—21.) hatása kétségbevonhatatlan: «*Frigida* pugnabant *calidis*, *umentia siccis*, *Mollia cum duris* stb.

Érdekes, hogy Milton — *ellentétben* a Mózes-féle kosmogoniával — a hellén bölcselők elméletét csempészte be keresztyén eposzába, t. i. hogy a *Xáosz* és a *Nüx* kezdettől, öröktől fogva uralkodnak a világegyetemben. Milton világnézlete eszerint az hogy a *Láng-menny* («Empyrean Heaven») és a *Chaos*, azaz a Sötétség megelőzték a teremtetést. Fenn terjedt ki az Ég, alatta meg a Chaos. Az angyalok bukása után pedig a Chaosból kivált az alant messze terjedő Pokol, fölötte lebegvén az Ég és Föld. V.ö. Hes. Theog. 123—125.)*

15. P. L. III. 351—370. Az angyalok a jáspis-tengerként ragyogó kövezetet arany és amaranthusból kötött koszorúikkal szórják teli. Az *amaranthus* és több *mennyei virágok* leírása.

16. P. L. III. 375—883. Az Uristen — a *fényforrásának* — megjelenésével elhomályosul a mennyei ragyogás! A leirhatatlannak leírása hatásában.

17. P. L. III. 418—439. A *föld kerekége* («the firm opacous globe») Chaostól környezve, sötét csillagatlan éjtől borítva. Megkapó ellentéte az előbbi képnek.

18. P. L. III. 500—525. A *mennyei kapuja* gyémánt, arany és tündöklő keleti drágakövekkel kirakva. Ezután következik a mystikus lépcsőzet, melynek fokai eltüntethetők. Alatta egy híg jaspis- és gyöngy-tenger folyik.

19. P. L. III. 576—587. A *nap* mint fejedelmi fénygolyó. Körülte tánczolnak vazallusai, a többi sűrűbb csillagzatok oly rhythmusban, mely napoknak, hónapoknak és éveknek felel meg. Delejes sugarai mindent körülötte forgatnak és a mélységek mélyibe is behatolnak. A Galilei-féle felfogás bibliai költeményben!

20. P. L. III. 621—628. Sátán megpillantja *Uriel* arkangyalt, hátul fordulva feléje. Fejét és ragyogó fürteit napsugaras arany tiára övedzi («Of beaming sunny rays a golden tiar»). Erre ő hirtelen átalakul egy *ifjú angyallá* («stripling cherub») két orcáján csigázó göndör fürtökkel, tarkabarka tollazatú szárnyakkal, felövedzett zubbonykával, kezében ezüst botot tartva.

21. P. L. IV. 132—311. A *Paradicsom* leírása. Egy oldalain bozót-tal benőtt halom, melynek tetejét czedrus-, fenyű- és palma- erdő koro-

*) Csaknem a hesiodosi felfogásnak felel meg egy további passzus, hol a personificált Éj mint Chaos uralkodó *neje* szerepel;

«When straight beheld the throne
Of *Chaos* and his dark pavilion spread
Wide on the wasteful deep. With him enthroned
Sat sable-vested *Night*, eldest of things,
The consort of his reign».

(P. L. II. 959—963.)

názza amphitheatrumszerűleg emelkedő gyűrűkben. Ezek csúcsai fölött meredez a Paradicsom zöldelő bástyája («the verdurous wall of Paradise»), honnan gyönyörű kilátás nyílik közös ősapánk («to our general sire») számára az alantas tájakra. Ezen zöld fal mögül emelkednek égnek a szebbnél-szebb paradicsomi gyümölcsfák, melyek *egyszersmind**) virágoznak és arany szín-zománczczal tarkázott gyümölcsöket teremnek. Gigantikus képzelet szülte meseszerű tájkép, mely itt és innentől szemünk elé tárul.

Következik az Éden földrajzi (!) meghatározása, keleti határai Seleuciáig terjedtek. Ezen áldott vidéken volt Isten kertje, telve a legnemesebb gyümölcsfákkal. Köztük kiváló az *Élet fája eleven arany* gyümölcsökkel rakva («blooming ambrosial fruit of vegetable gold»). Közel az élethez pedig halálunk, a *Tudás fája* volt ültetve. Dél felé egy nagy *folyam* veszi irányát, de csakhamar eltűnik egy bozótos domb gyomrában. Átszivárogván rajta, a túloldalon sok csermelyre oszolva bugyog elő, hogy megöntözze ezt az isteni kertet, azután végleg az ismeretes *négy főágra* szakad.

A költő maga sem bizik benne, ha képes-e művészete leírni a következőket: «But rather to tell how, if art could tell.»

Zafirforrásból fakadó patakok gyöngy és arany fővenyen folydogálva át nektár habjaikkal, minden növényt és minden egyes virágszált meglocsolnak és felüdítenek. Olyannyira, hogy a számtalan virág ép oly buján nyílik az áthathatatlan árnyékú lugasokban, mint a verőfényes mezőkön (!). A ligeteken szerte pedig a fák illatos balzsamot izzadnak, aranyhéjú gyümölcseik pedig *megvalósítják* a Hesperidák kertjéről szóló regéket. A közöket lankások meg buja rétek töltik ki, melyeken nyájak legelnek, a nedves völgyek virágos ölében pedig *tövistelen rózsák* pompáznak. Más oldalon hűs, csábító grották láthatók biborszín fűrtös szőlővel befutva. Ekközben madarak hallatják kardalukat, tavaszi szellő susog a reszketeg lombok közt. A mindenütt jelenlevő («universal») Pan a Grációkkal és Horákkal karöltve járja az *Örök tavasz* körtánczát. (Milton a renaissance költője: az antik mythologia tehát neki mindig kezeügyében van, ha a bibliai képzetek cserben hagyják).

Sátán kedvetlenül pillantja meg az *állatok* ezerféle szokatlan, új nemeit. *Kettő* különösen, magas és egyenes alakjával meztelen fenségében valamennyi többi urának látszik. Isteni ábrázatukon a Teremtő

*) A tropikus és subtropikus növényzetnek ez tényleges sajátossága. Különböen Homeros is említ ilyen szőlőket Alkinoos kertjében, az útleírások is mindenütt megemlékeznek róla. Fenyő és pálma is előfordul egy magaslaton, de *nem* ugyanazon régióban.

képe ragyog, csupa igazság, bölcsesség és kegyelet. De van különbség ket-tejük közt: egyikük *elmélkedésre és bátorságra*, a másik *gyengédségre és édes vonzó bájra* látszik teremtvé. A férfi széles homloka és magasztos tekintete korlátlan uralmat fejez ki. Homlokáról dús fűrtői a széles váll-lakig omlanak alá. A nőnek ellenben rendezetlen tömegekben verdesi karcsú csipejét arany hajzata, mely tömött csigákban kacskaringózik, mint a szőlő kacsjai, jelezvén csábító, vonakodó, kaczer hódolását a férfival szemben. Szembesítve látjuk e két östypusban a férfi és a nő physikai és psychikai természetét. Valamint hogy Ádám és Éva Milton keze alatt hovatovább örök, a nő és férfi összes tulajdonait megtestesítő, húsból és vérből való költői alakokká válnak.

22. P. L. IV. 541—547. A Paradicsom keleti oldalán egy fellegeket érő, messzire látható, megmászhatatlan *alabástrom-szirt*.

23. P. L. IV. 597—609. A *naplemenet* leírása. Az esti szürkület beálltával minden nesz elhallgat, csupán a csalogány hallatja szerelmes dalát. Hesperus felvezeti a csillagsereget, míg végre az éj királynője, a hold lefátyolozza felleգborította arczát és ezüst palástját veti a sötét tájra. (*Időben* egymásrakövetkező jelenségek felsorolása. Valódi *költői* leírás tehát, mert a tárgya úgy kívánja. Itt a térbeli egymásmellettség ki van zárva.)

24. P. L. IV. 690—702. Az *első emberpár lugasa*. Teteje babér és myrtus, oldalai akanthus és egyéb illatos bokrok; lábuk alatt ibolya, jáczint stb. dus szövedékben szolgáltak tarka szőnyegül.

25. P. L. V. 20—25. A *reggel gyönyörei*. Virul a citromliget, balzsam és myrrha csepeg; a természet felrakja minden színeit s a méh kiszíjja a virágok édes kelyhét.

26. P. L. V. 210—219. *Ádám és Éva kertészkedése*: a gyümölcs-fákat nyesegetik, a szőlőtőt a szilfával házastíják össze. A szőlőtő átfonja férjét karjaival és hozományul fűtőket aggat meddő galyaira. E szép metaphorákra alighanem Horatius 2-ik epodája szolgált mintául:

«Ergo aut adalta vitium propagine
Altas maritat populos.....
Inutilesque falce ramos amputans
Feliciores inserit.»

27. P. L. V. 277—283. *Rafael arkangyal 6 szárnya*. A *felső pár* fejedelmi diszszel borítja széles vállait egész a mellig. A *középső pár* csil-lagos öv gyanánt köríté derekát, csípője körül égszin zománczot vonva. Az *alsó pár* — mint Hermesnél — bokáit árnyékolá be. Milton egyik leggroteszkebb képzelmi alkotása ez, melyre nézve eltérő ítéleteket mondtak az aesthetikusok. Richardson festőinek tartja, Lessing szerint: «es

ist offenbar, dass er eben dieser 6 Flügel wegen ein sehr untauglicher ist. Obschon das Bild aus dem Jesaias genommen ist, so ist es doch um nichts malerischer». (Anh. zu Laokoon, 8.) Adjunk igazat Lessingnek. A görög szobrásznak vagy költőnek bizony sohasem jutott volna eszébe pl. Hermesnek a szárnyas sisakon és sarukon fölül még vállaira vagy csipőire is szárnyakat rakni. Két szárnypár megjárja, három már *karrikatura*!

28. P. L. VI. 750—765. Az *Uristen hadiszekere*, melyre a Fiúisten fölszáll kiűzni mennyekből a lázadó angyalokat. A lángoló kerekék maguktól forognak («itself instinct with spirit»), mozgó erő nélkül. Négy cherubszerű alak van mégis befogva. *Négy* csodás *arcza* van mindegyiknek (nyilván túlzása a Janus-fejnek!), egész testükön és szárnyaikon szerte csillagként ragyogó szemek vannak elhintve. (V. ö. Argus száz szeméről és a páva farkáról szóló antik mythost.) Egy kristály mennyezet alatt áll az ámbrával kirakott és szivárványszínekben játszó zafir trón, melyen a Fiúisten foglal helyet Urim által készítette mennyei vértzetben. Jobbján ül a sasszárnyú Victoria, mellette van íjja és a mennykövekkel rakott tegez. A szekér körül szikrákkal elegy füst gomolyog.

E lehetetlen, mystikus hadiszekér is jellemzi a túlsapongó képzeletű Miltont; hozzá képest a Hera-szekér mesészerű pompája az Iliasban merő realizmus!

29. P. L. VII 212—264. A *Fiúisten* elindul mindenhatósággal övezve és isteni fenséggel koronázva, hogy a bukott angyalok helyébe emberi nemet teremtsen. Harci szekérét körülveszi a sok cherub, szeráf, szárnyas szellemek és *szárnyas szekerek* az Isten szertárából, az utóbbiak *lelkes* automatok (Milton alkotása):

«Celestial equipage . . . came forth
Spontaneous, for within them spirit lived
Attendant on their Lord.»

30. P. L. IX. 497—504. A *Sátán kígyó képében*: farka egymásra toluló karikákba van csavarodva, fején hatalmas taréj van; szemei karbunkulusként, nyaka pedig zöldes aranytól ragyogók.

31. P. L. IX. 1100—1110. A *fügefá*, melynek leveleiből Ádám és Éva meztelenségük tudatában övet készítenek. Nem közönséges gyümölcstermő fügefá, hanem amaz óriási fajhoz tartozott, melynek hosszú hajtásai földig érnek s ott gyökeret vernek, árnyas tornácot képezve az anyatörzs körül. Alattuk szokott az indiai pásztor hűsölni és a sűrű lombfalba vágott ablakokon (Loop-holes) keresztül vigyáz nyájára. *)

*) Ez nem pusztán képzelmi alkotás. A kalkuttai botanikus kertben is látható egy szakasztott ilyen óriási fa, melynek fattyúhajtásai valóságos sátozt képeznek a törzse körül.

32. P. L. X. 290—303. A *Bűn és Halál áthidalják* a Chaost, mely eleddig a Világot a Pokoltól elválasztá. Szilárd és iszapos alkatrészei a Chaosnak összevissza kavarogva tolongtak a *Pokol szája* felé. Erre Halál jogarával («with his mace») — mint Neptun a tridenessel — mért csapást az összetömörült földre, mely azonnal megmerevült egy helyben «miként hajdanta az uszkáló Delos szigete». A többi anyag, is megigézve gorgói tekintetétől, mozdulatlan megállt. Ezután aszfaltos iszappal tapasztották össze a tajtékzó örvény fölött az *óridási hidat* («the mole immense»), mely magas boltíveken nyugodva, csodálatos hosszában elér a már most védetlen Világ faláig. *Időbeli egymásutánban* szemünk láttára *készül el* a Pokol hídja; a már elkészült híd csupán néhány utó-jelzővel (high-over-arch'd, of length prodigious) van festve. Lessing is felsorolja a Miltonnál található «progressivische Gemälde» közt.

33. P. L. XI. 128—133. A Mihály arkangyalnak segédkező *örködő cherubok* («watchful cherubim»). Mindegyiknek négy arcza volt, mint egy dupla Janusfőnek. Egész alakjuk telehintve több és éberebb szemmel, mint Argusnak volt.

34. P. L. XI. 239—245. Mihály arkangyal megérkezik, de nem meny-nyei, hanem emberi alakban, hogy a vétkes emberpárt kiűzze a paradicsomból. Csillogó vértete fölött bibor hadi köntös lebegett. Oldalán lógott kardja, Sátán e réme, kezében lándzsát tartott. A művészi hagyomány és így ábrázolja Sz. Mihályt.

35. P. L. XI. 385—754. Mihály arkangyal egy magaslatról megmutatja Ádámnak az egész föld kerekességét, *valamennyi régi vagy újabb hirnevű városával*. Azután öt visióban tárja fel előtte az emberiség jövőjét. *Madách «Ember tragédiája», ha nem is tárgyi, de mindenesetre eszme-kapcsolatban áll ezen progressív víziókkal*, melyeknek célja Ádámot megnyugtatóni ivadéka sorsa feől.

I. visió. Szántóföldeket pillantanak meg frissen aratott gabonakévékkel, oldalt juhnyájak és karámok látszanak. Középen egy gyepes hantból emelt oltár áll. Következik *Kain és Abel áldozata* és a *testvérgyilkosság* mint a bűnbeesés első folyománya.

II. visió. A mértéktelenség következményei, a *betegségek és nyavalyák*, Éva önuralomhiányának («the inabstinence of Eve») folyományaiként. Mindvégig érvényesül a bibliai felfogás, mely szerint az atyák vétkeiért a gyermekek bűnhődnek. Egy rideg, sötét épület ötlík szemünkbe, mely megható képét nyújtja a *Milton-korabeli kórházaknak*. Felsorolvák névszerint a legkinosabb nyavalyák. A betegek szörnyen hánykolódva nyögnek. A *Kétségbeesés* ágyról-ágyra járva ápolja őket; fölöttük a diadalmas *Halál* («triumphant Death») dárdáját rázza, de a kegyelem döféssel késlekedik, noha ezen egyetlen végső reményükért forrón könyörögnek a szenvedők.

III. visió. A *mesterségek, művészetek, a menyegző*. Tudatos, noha szeszélyes utánzása az *Achilles paizsán* ábrázolt *békés jeleneteknek*. Egy tágas térséget látnak tarka-barka sátrakkal, ide s tova legelésző marhanyájakkal. Hárfa, orgona és más zeneeszközök melodikus dallama hallszik, látják a *zenészt* is, a mint röpke ujjaival megrezegteti a hurokat. Egy másik alak pedig a *kohóban* dolgozva két nagy kolonc vasat és bronzot olvaszt meg. A folyékony érczet alkalmas mintákba öntvén, legelsőbb is saját szerszámaint (!) készíti el, aztán öntvényeket és domborműveket alkot. (V. ö. az Iliasban Hephaistost, a mint Achilles fegyverzetét kovácsolja. Ez, meg a legelső kovácsnak, kinek még előbb fel kellett találnia mesterségét, a képe lebeghetett M. szemei előtt.) Más oldalon egy csoport ereszkedik le a hegységről a síkra. Meglátszott (!) rajtuk, hogy *igazságos férfiak*, telve buzgósággal Istent méltóan imádni és az ő műveit, valamint mindazt, a mi az emberiség *békéjét* és *szabadságát* előmozdítja, tanulmányozni. (Ezek M. *subjectiv* ideáljai, csodamódon összekeveredve az Achilles paizsán ábrázolt békebirákkal). Ámde alig hogy megérkeztek e világ bölcsői, egy csapat dúsan öltözött szép nő járult eléjük a sátrak alól, lantot pengetve és tánczot lejtve. A komoly férfiak (!) persze hogy rajtuk felejtik szemüket, azután beleakadván a szerelem hálójába, szívük választottjával szerelemről *értekeznek* («of love they treat), míg fel nem tűnik a szerelem fullajtára («Love's harbinger»), az esthajnalcsillag. Erre oszt' meggyújtják a nász-fáklyákat, dalt zengenek Hymennek és a sátrak alatt nagy vígan vannak. (V. ö. a nászmenetet Achilles paizsán, melybe M. *saját korát* ostorozó szatirikus elemeket kever.)

IV. visió. Egy óriási területen hatalmas erősségek tűnnek fel előttük, bástyakapuk és tornyok merednek az égnek. Bátor és erős harczosok *háboruhoz* készülődnek, fegyvereiket forgatva és tajtékzó paripáikat fékezve. Ezalatt egy válogatott csapat a legelőről letereli a marhacsordákat és juhnyájakat. A menekülő pásztorok segítséget nyernek és erre véres ütközet támad. A csatamezőt, melyen csak az imént még békésen legelészett a jószág, most hullák és fegyverek borítják. (V. ö. a «lesvetést» az Achilles paizsán.) Mások meg egy kerített várost *ostromolnak* útegekkel, ostromhágcsókkal és tűzaknákkal. A várbeliek hajító dárdákkal, kövekkel és olvasztott kénnel védelmezik magukat. (*Homerosnál* az asszonyok, gyermekek és aggastyánok védik a falakat. Ezalatt a férfiak kivonulnak, lest vetnek a nyájakra, azután Ares meg Athenével élükön a főntebbi harczot vívják). Másfelől *jogaros hírnökök* («*ἄρπυξες*») *gyűlést* hirdetnek a város kapuinál. Komoly aggastyánok tanácskoznak. Végre egy jeles férfiú jut szóhoz és ékes beszédet tart isteni és emberi igazságosságról, a vallás szentségéről stb. De a böszült tömeg megragadja és már csak nem «meglyncheli», midőn — deus ex machina — egy hirtelen lecsa-

pódó felleg kiragadja őt a halálos veszélyből! (Az Achilles paizsán ábrázolt *biráskodási jelenet*, összekeveredve Miltonnak az *igazság vértanújáról* formált *subjektív* eszméivel. Ez a férfi, a ki bátran szeme közé veti az igazságot a tömegnek, senki más mint *ő maga*.)

V. visió. Az egész emberiség *puhálkodásba* és *kéjelgsbe* merült. A paráznalkodás és tobzódás általános verekedéssé fajul («from cups to civil broils»). Ezalatt Noe óriási szálfákat vág le a hegyeken és elkezd *bárkáját* építeni. Külsőjét szurokkal keni be és ajtót vág oldalába. Megrakja eleséggel emberek és állatok számára. Erre következik egy *csuda*: valamennyi négylábú, repülő, vagy csuszó-mászóállatból egy-egy pár vonult be, utoljára pedig maga a patriarcha szállt föl családostul. Ezalatt a déli szél messzire kitérítve fekete szárnyait, összeterelte a fellegeket. Megnyiták az egek csatornáit, az eső szakadt, míg teljesen el nem borította a földet. Csupán a *bárka* uszott horgas orrával a hullámokon tánczolva; az emberiség egyéb műveit minden pompájukkal egyetemben eltemette a *vizözön*. A palotákban, hol még az imént bujaság és fényűzés honolt, tengeri szörnyek kölykeznek; az összes emberiség maradványa ott uszik egy hajó öblében! (V. ö. a *vizözön* leírását Ovidiusnal, Met. I.)

36. P. L. XII. 138—145. Mihály arkangyal leírja az *Igét földjének határait*. Északon Hannath, délen a sivatag; Hermontól egész a «Nyugati tengerig»; Carmel hegyétől *Jordanig*.

37. P. L. XII. 249—257. Az Úr «*Szent hajlekának*» leírása. (V. ö. Exodus, XXV.) Czédrusfából készült, arannyal borítva, benne pedig a frigyláda őriztetik. Fölötte áll az arany trónus, két fényes cherub szárnyaitól árnyékolva. a frigyláda előtt meg 7 lámpa örök lángja lobog, a 7 bolygót jelképezvén.

38. P. R.*) I. Sátán a levegő főuraival (peers) tanácskozik. Sűrű sötét fellegek tizszeresen veszik körül a titkos *gyülekezetet*.

39. P. R. I. 91—93. Az *Üdvözítő megjelenése*: vonásaira, alkatára ember, de arczáról Atyja dicsősége sugárzik.

40. P. R. I. 497—500. Az *éjszaka* borítja el bús szárnyaival a sivatagot, melybe az *Üdvözítő* visszavonult. A madarak fészkeikbe bujnak, csak a fenevadak barangolnak az erdő szerte. (Időben *egymásra* következő jelenségek.)

41. P. R. II. 154—166. A *női csáb* jellemzése *Beliál beszédében*. Terem mindenütt *szép nő*; inkább istennőkhöz, mintsem halandó lényekhez hasonlók. Kecsesek, szellemesek, a szerelem művészetében járatosak, szavuk csábító. Egész lényük szendesség és gyönyör vegyüléke. De a közeledő elől ügyesen visszahúzódnak és a szerelmi hálóba akadt szíve-

*) *Paradise Regained*, a Visszanyert Paradicsom, 4 énekből áll, míg a *Paradise Lost* tizenkettőből.

ket maguk után rántják. A legdurvább jellemet is megpuhítják és a kőj reményével tönkre teszik; orránál fogva vezetik a legelszántabb hőst, mint a hogy a mágneskő magához vonja a kemény aczelt.

42. P. R. II. 288—296. Egy völgy fenékén fekvő *líget*, mely har-sog a madarak dalától. Egy magasan boltozott lugashoz hasonlít, melynek árnyában sétányok vannak és közepén egy erdős tájra nyit kilátást. A szűz természet műve! (A tájképek szépségeihez és a kertészet gyönyöreihez való hajlam visszhang M. ifjúsági emlékeiből. V. ö. L'Allegro-ját).

43. P. R. III. 336—364. *Fejedelmi lakoma*, melyet a kisértő Sátán terít az Üdvöztőnek, megrakva a legválogatottabb étkekkel. Vad- és madárpecsenye pástétommal, nyárson sült, vagy főzve egész halmazzal, mindennemű tengeri és édesvizi halak és csigák bőséggel. Egy pompás mellékasztalon kancsók állnak illatos borral teli és dús öltözékű szép ifjak szolgálnak fel. Kis távolságra innen Diana nymphái lejtének tánczot és Naiádok nyujtják Amaltheának gyümölcscsel és virággal teli szaruját. Ezalatt húros és fuvó hangszerek hallatják harmonikus dallamaikat és enyhe szellők arabiai lehellete és Flora tavaszi illatai töltik el a levegőt.

44. P. R. III. 252—336. A *magas hegy*, melyre az Üdvöztő a Sátántól vitetik, hogy meglássa a *föld birodalmait*.

A magas hegy lábánál egy óriási térség terül el, melyet két folyó szel át, az egyik nagy kanyarulatokban, a másik egyenes irányban, miglen egyesülvén a tengerbe szakadnak. A folyamköz bőséggel terem gabonát, olajat és bort, legelői csordákkal, a magaslatok nyájakkal ellep-vék. A látóhatáron nagy tornyokkal megrakott városok tűnnek fel, hatalmas uralkodók székhelyei; közbe-közbe pedig meddő, sivatag térségek. Szemlét tartanak. Először is *Assyria* tűnik fel. Határai a Káspitótól keleten az Indusig, nyugot felé az Euphratesig terjednek. Fővárosa *Niniveh*, melynek körfala több napi járás. Amott *Babylon* fekszik, a világ csodája; *Persepolis*, Cyrus székhelye; *Baktra* és *Eckbatana* meg *Susa* Choaspes ámbra habjainál, mely csak királyoknak szolgál italul.

A *párthusok harczba vonulnak*. Büszke csapatok, tetőtől talpig vértézve, páncélos lovakon. A csatamező szinte ég a csillámló fegyverektől, gyalogság és vértések lepik el. Felvonulnak a hadiszekerek, elefántok, toronynyal a hátukon. Asóval és csákánynyal felszerelt utászok (anachronismus!) halmokat döntenek le, völgyeket temetnek be, büszke folyamokat hajtanak hidjaik járma alá.

45. P. R. IV. 25—70. Sátán egy varázsvessző segítségével feltűn-teti nyugat felé az ókori *klasszikus földet*. Egy hosszúkás keskeny országot pillantanak meg (Italiát), melyet északról egész széltiben egy hegy-láncz (az Alpések) oltalmaz a fagyos téli szelektől. Középen egy folyótól

(Tiberis) átszelt nagyszerű város emelkedik *hét alacsony dombon*, palotákkal, csarnokokkal, színházakkal, fürdőkkel, vízvezetékkel — egyszerűen a művészet és fényűzés minden eszközével felékesítve. Ott emeli fel büszke fejét a Capitolium, a bevehetetlen erősség! Amott meg a Mons Palatinus, a császári székhely. Óriási alkotása lángeszű építészeknek, aranytól csillogó épületei és tornyai messzire ellátszanak. A város kapuin temérdek népség tolong ki s be; praetorok, proconsulok igyekeznek «provinciáikba». Vesszőnyalábos lictorok, legiők, cohorsok és távoli országok követségei tolonganak a Via Appián.

46. P. R. IV. 236—254. és köv. A Sátán *Hellas fővárosa* felé irányítja az Üdvözítő figyelmét. Ottan ragyog *Athen*, Görögország szeme, a művészetek és ékesszólás anyja, a szellem hazája. Mellette feltűnik az olajfa-ligettől árnyékolt *Academia*, távolabb a virágos *Hymettos*, melyet szorgalmas méhek donganak körül, meg a csevegő *Ilissos* patakja. A városban meg a bölcselek iskolái, a *Lyceum*, továbbá a «*Festett Stoa*» válnak ki. Következik *Athen* költészetének, bölcseségének és szónoklatának méltatása, hogy az Üdvözítő a «pogány» szellemi élet iránt érdeklődjék. Sátán részéről kárba veszett fáradság!

47. P. R. IV. 397—422. A Sátán végül az *elemek dühöngésével és rémekkel* igyekszik megtántorítani az Üdvözítőt. A nap lemerül és ijesztő sötétség lepi el a tájat. Az Üdvözítő egy sűrű árnyas helyen keres oltalmat. Az ég mindkét sarka megrendül a mennydörgéstől, záporosó szakad a villámokkal terhes fellegekből: tűz és víz vállvetve pusztítanak! A szelek zúdulva törnek elő a világ négy tájáról; a legmagasabb fenyők s a legvaskosabb tölgyek is megalázzák büszke nyakukat. Eközben kísértetek és pokolbeli furiák jelennek meg ordítva, sikítva, vonítva, némelyek izzó dárdaikkal fenyegetődzve. De mind ez a rémség kudarcot vall az Üdvözítő tiszta, nyugodalmas ártatlanságán. «*Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae!*»

48. P. R. IV. 545—550. A Sátán *Jeruzsálem* felé ragadja az Üdvözítőt. Alattuk a szent város emelkedik magas tornyaival, melyek közül a dicső *templom* kolosszális tömege mered égnek. Ugy tűnik fel messziről mint egy alabástrom hegy megrakva arany tornyocskákkal.

*

A ki egyebet sem ismer Milton kolosszális alkotásaiból, mint a fentebb felsorolt leírásait, máris fogalmat szerezhet képzelmerőről, mely bekalandozza úgyszólván az egész világegyetemet és a történelem minden kiváló korszakát. Egy magasztos gondolkodású, csaknem minden subjectivitásból kivetkezett megfigyelő Milton, a milyenné válik a lángelme, ha egy hosszú — tettekben, tapasztalatokban és tanulmányokban

gazdag — élet alkonyán testi vaksággal sujtatik és csupán szellemi alkotásaiban és az isteni gondviselésben keres és talál vigasztalódást.

Az ó- és újtestamentom megható eseményeit, a klasszikus mythoszal és a középkor rege- és mondavilágával összeszövőve, egy epikus cyklusba foglalta Isten és fiának dicsőségére. Elmondhatta volna ő is magáról: «exegi monumentum ære perennius». Nem tette, azt vallván keresztyéni alázattal, hogy Isten dicsősége előtt minden emberi nagyság eltörpül.

IFJ. REMÉNYI EDE.

HAZAI IRODALOM.

Plutarchos párhuzamos életrajzai. Görögből fordította *Dr. Kacs Kovics Kálmán*. Budapest, 1894. Dobrowszky és Franke bizománya.

«Numa a földművelést mintegy a béke varázsitalául nyújtá a polgároknak és benne inkább az erkölcsképző mint gazdagító ipart méltányolta» . . . Plutarchos e szavainak hatását érzem azon a szép munkán, melyet egy fenkölt gondolkodású magyar földbirtokos ajándékozott a mi szerény klasszika-philologiai irodalmunknak. Az antik kor erkölcsi erejét, a nobile officium szolgálatát érezi az, ki úgy át meg át tanulja a legnemesebb, legtisztább jellemű írók egyikét, mint *Dr. Kacs Kovics* úr tette Plutarchossal. Mert csakugyan, ha az antik kor szabadságszeretete, hősies vonása árad ki Herodotos, Livius és Tacitus műveiből, e kor erkölcsi hatalma sugárzik elénk a Plutarchos életrajzaiból. Eme mélyen meghatott szív, az antik kor összes tudásával fölfegyverezett elme, a bölcselmi iskolák küzdelmeiben megtisztult gondolkodás, a római világpolgárság egyetemes színvonalára fölemelkedett, de azért a görög eszményiségtől áthatott lélek, a párhuzamos életrajzokban mint mesteri mozaikban kidomlóroodva lép elénkbe. És eme mozaikmű remek összhangját nem rontotta meg, nem tördelte össze a fordítás, sőt a mi komoly pathosra annyira alkalmas zengzetes magyar nyelvünkön teljesen érvényre juttatá. A Jean Paul által a történetírás Shakespeare-jének nevezett Plutarchos a maga gazdagságával ajándékoz meg a kitűnő gonddal készült fordításban. Megbecsülhetetlen értéket fog képviselni a teljes Plutarchos. Mert hiszen, ha a történet epikusai Herodotos és Livius, annak politikusai Thukydides és Tacitus, adomázó elbeszélői Cornelius Nepos és Suetonius: valódi moralistája, jellemrajzolója Plutarchos. És ha Edgar Quinet: «Le genie de la Grèce» cz. posthumus (mert neje adta ki) munkájában a századok hullámlásában menedékszírtnek nézi Herodotos történeti munkáját: a görög-latin egybe olvadt szellem kincseivel megrakott hajónak lehet tekinteni a Plutarchos életrajzait.

De mellőzve a hasonlatokat, a képeket: az antik kor legtöbb szép gondolatát Plutarchos műveiben mintegy összegyűjtve találjuk meg. Ép ezért stílusa nem egyöntetű, idézetekkel túlhalmozott, kivált morális értekezéseiben a körmondatos szerkezet kerekdedségét a közbeszótt gondolatok szakítják meg, a mondatok alkotása meg-meg szaggatott, de azért szét nem eső. Ki az egész Plutarchost lelkében nem hordja, az Plutarchost kivetközteti klasszikus bevégzett-jellemű összhangjából.

Dr. Kacs Kovics úr fordítása fényes bizonyosságot tesz arról, hogy Plutarchos jó, a lehető legjobb kezekbe került. Mert Plutarchost nem nehéz megérteni, de nehéz visszaadni. A mozaikszerű összerakás könnyen részekkel szétmálló darabokká tördelődhetik, pedig akkor hová lesz ama komoly fenség, amaz egybehangzó nyugodt gondolkodás, ama logikus ész-járás, mely Plutarchost nemcsak tanulságos előadóvá, de entusiastáa erkölshirdetővé teszi?

Nem a történetírói megbízhatóságról van szó; e tekintetben Plutarchost óvatosan lehet használni, habár sokban mintegy kiegészítője a nagy történetíróknak, így Periklesre nézve Thukydidesnek, Camillusra, Fabiusra nézve Liviusnak és a történeti hagyomány gondos fentartója. Van szó a *jellemkép*-rajzolósi stílusáról. E tekintetben a történetírás azon iskolájának hagyott mintát, mely mint Carlyle a történetet *hősök* történetének tekinti. Az apró részletekbe menő rajz a miniaturfestő eljárására vall.

És habár ő Phylarchosról gáncsképen állítja, hogy «a történettel tragédiaként bánik el» (Themistokles XXXII): maga is szereti ép e vonásokat, mert az erkölcsi rugókat szereti észrevétetni. Sűrűn beszédeket nem szó ugyan be művébe, de a hol ehhez folyamodik, ott a szó nem szónoki sallang, mint Sallustiusnál «legtöbb helyt», de erkölcsi mélységet takar. Ha a fordító fölszínesen adja vissza, Plutarchost kivetközteti lényegéből.

A fentebbiekből kitetszik, minő nehézségekkel kell megküzdnie Plutarchos fordítójának: idézeteket összesimítani a szöveggel, a beszédekben megtartani a szók és mondatok mélységes vonatkozását.

Még egy nehézségről kell megemlékezni és ez a költői idézetek fordítása. A legkülönbözőbb költőkből a legkülönbözőbb mértékű verseket idézi Plutarchos. Ezeket úgy visszaadni, hogy döczenést ne okozzanak, sok gondot igényel. A jegyzetek is okoznak itt-ott nehézséget. Meg is esett fordítón, hogy egy pár helyt téves jegyzetet adott.

Utolsó, de nem a legutolsó (the last but not the least) nehézséget okoz a kiélezett stílnem, mely a Kr. u. I. század jellemét viseli magán. Úgy a görög mint a latin irodalomban a Seneca, Martialis, Lucanus kiélezett írásmódja volt a hangadó. Quintilianus kerekdedsége inkább tanulmányainak mint lelkületének szüleménye. Plutarchos moráliát ugyanez

a szellemes, szójátékokban, etymologikus figurákban tetszelgő irány jellemzi. Az életrajzokban is ez írásmód ki-kitör, habár a nagy erkölcsi képek komoly rajzolása mérsékli és mintegy fékezi. *Dr. Kacskovics* úr e téren is a nehézségekkel becsületesen megbirkózott.

Ha most a részletekre visszatérve, látszólag sok észrevételt vesz az olvasó, ne a fordítás hanyagságának, de a nehézségeknek tulajdonítsa és főként fordítót kérem, hogy ne aprólékos hibakeresésnek, de annak vegye, a mi: egyszerűetnek. Nem tanácsolni akarok, mert erre ily fordítás készítője nem szorul, de vele társalogni egy oly íróról, kit közösen szeretünk. Kecsegtet a remény, hogy *dr. Kacskovics* fordításának értékét észrevételeim nem csökkentik, de azok az eredeti szövegbe való behatásra indítják az olvasót.

Egy pár észrevétel eltérő felfogásra vihető vissza, de van olyan is, mely határozott *tévedésre* mutat rá. Lássuk a részleteket.

Mintegy három ívre terjedő jegyzeteimből csak a fontosabbakra szorítkozom és előre bocsátom, hogy a fordítótól alapul vett kitűnő *Sintenis-féle* kiadással vetettem össze a fordítást.

I. Theseus.

IV. A Theseus neve etymologiai származtatását a *τίθημι*-ből csak az egyik irányban magyarázta meg. Némikép a magyar *tesz* rokonhangzására alapítva a szójátékot ki lehetett volna színezn.

VIII. Plutarchos a kiélezett stil kedvelője, mi őt a szójátékok kedvelésére vezeti. Így *ἡττημένῃν* (δηλ. *χορύνῃν*) *μὲν ὅπ' αὐτοῦ μὲν αὐτοῦ δὲ ἀήττητον οὖσαν*, fordítónál: «legyőzte ugyan a bunkót, de ez nála legyőzhetetlen lesz», holott «tőle legyőzve, vele győzhetetlenné vált a bunkó».

U. i. *ἀρετῇ*-t *derekséggel* fordítja, de szembeállítva a gyakorlattal és mesterséggel = *őserő*-t jelent.

XI. *ἀπιστοῦν αὐτὸν ἀναγκάσας* áll az eredetiben (Prokrustesről van szó), fordítónál: «kényszerítve őt, hogy ágya hosszúsága szerint nyújtózkodjék», holott itt Prokrustes megtorlásáról lévén szó = kényszerítve őt, hogy most ő szabja magát ágya hosszához.

XII. *προαισθημένην* (δηλ. *Μήδεια*) *περὶ τοῦ θήσεως*, ford.: «előre kieszelvén a Th. szándékát», holott «valamit észrevett, megsejtett Th. felől». Eyth fordításában is: «Diese merkte zuerst Etwas von Th.»

XIV. *ὀποχορισμοῖς* = «ily hizelgő kifejezésekkel» (ford.), talán inkább «kényeztető nevekkkel».

XV. *Ἀνδρογέω δόλῳ ἀποθανεῖν δοχοῦντος*: mivel A. *úgy látszik* csalárd módon veszett el» (ford.), holott: «mivel az volt a hiedelem, hogy A. csalárd módon veszett el».

XIX. *τὰ ἐδάφη τῶν Κρητικῶν νηῶν ἔκχοφαι* = «a kretai hajókat el-

sülyeszté» (ford.), holott itt arról van szó, hogy betörte a hajók fenekét.

XXIV. az idézett vers első hexameterében :

«Theseus! az Aegeusnak s Pitheus lánya szülötte!»

nincs sormetszet; jobban hangzanék így:

Theseus, Aegeusnek fia, Pitheus lánya szülötte.

p. 48. 118. jegyzetben az «*Asphalaïos*» nem teszi «megtorló», hanem «biztosító».

Hogy fordító mily kitünő tapintattal tud kifejezéseinek szint adni, bizonyítja pl. a XXXII. fej.-ben ὁ π ο β λ έ π ω σ ι fordítása: és (a betolakodott zsarnok) pillantásától függjenek; továbbá: μ ε ρ ά λ η ρ ο π ή = erős lökés.

De e sorban :

«Szépfürtű Helenának bajnoka vérze el egykor»

csak trithemimeres metszet van.

II. Romulus.

V. Az ἄ λ ὶ ω ν által jelölt örült, eszelős gondolat nincs kifejezve fordításban: elunván magát... arra a gondolatra jött. Eyth híven kifejezi: *im Unsinn der Langeweile*.

VII. θεοῦ συμπαρόντος καὶ συνεπυθύνοντος ἀρχὰς μεγάλων πραγμάτων: «valószínűen valamely jelenlévő s a nagy események eredete iránt érdeklődő istenség sugallatára», holott «valamely jelenlévő és nagy dolgok kezdeményezésére célzó istenség sugallatára».

XII. utolsó mondatát úgy fordítja, mintha μ ἄ λ λ ο ν ᾗ helyett η τ τ ο ν ᾗ állana, pedig a Sintenis-féle szöveget követi.

XVI. χ ε φ α λ ῆ ν χ ο μ ῶ σ α ν: «röpködő haját», miért nem fürtös (vagy üstökös) fejét?

XVII. A második versben ily sor áll:

«Így tisztes temetés érte gyalázatos őt», mely legalább is darabos.

XIX. Hersilia beszédében: τί γὰρ ὁ μᾶς, δεινόν... ἐργασάμενοι, τ α μ έ ν ᾗ δ ῃ πεπόνθαμεν κτλ.: Mit vétettünk ti nektek, mondák, mi rosszat tettünk azzal, hogy szenvedtünk, félreértése a szövegnek = mi szörnyű dolgot műveltünk ellenetek, miért már részint szenvedtünk, részint stb.

XXI. χ α ι ν ᾶ ς: más közösek, nyilván χ ο ι ν ᾶ ς-t fordított, holott χ α ι ν ᾶ ς van és csak ez állhat a szövegben.

XXVIII. ἀ φ ῖ ξ ο ν τ α ι: el fogunk jutni, holott el fognak jutni, biztosan tollhiba.

χ α τ ᾶ τ ὸ ν ε ἰ χ ὅ τ α λ ὅ γ ο ν: «az ész elveinél fogva», holott: a valószínűség törvénye szerint.

Theseus és Romulus összehasonlítása.

II. Ὁ γὰρ Ἀ ρ ι ᾶ δ υ η ς ἔ ρ ω ς: A. szerelme pedig, holott: mert A. szerelme. Ezt a szoros összefüggés kívánja.

III. *σχέσις περὶ κοινῶν συμφερόντων διαφορᾶς γενομένης*: «a közérdekű ügyekre vonatkozó vizsgálódás folytán viszály keletkezvén», pedig = a közérdek felől támadt nézetkülömbőségéből versengés keletkezvén.

III. Lykurgos.

Fontos hely ez Thales költészetének jellemzésére a IV. f.-ben.

λόγοι γὰρ ἦσαν αἱ ὥδαι . . . διὰ μελῶν ᾄμα καὶ ῥυθμῶν πολὺ τὸ χάσμιον ἔχόντων καὶ κατὰστατικόν: «dalai tulajdonkép beszédek valának, melyek . . . szelid és megnyugtató hanglejtésükkal»; itt a *κατὰστατικόν* ellentéte a *διασταλτικόν*-nak, szerintem: «melyeknek rythmusa mérsékelt és megnyugtató jellegével». Ugyan e mondatban: *ἐκ τῆς ἐπιχωριαζούσης τότε πρὸς ἀλλήλους κακοθυμίας*: az *ἐκ* itt *ὅπό* helyett. Fordító külön mellé rendelt mondatot alkot és *ἐς*-sel köti össze, holott itt a *κακοθυμία* szembe van állítva a *ζῆλος τῶν καλῶν*-nal.

IX. f.-ben: *τοῦ θολεροῦ*, nem: *piszok*, hanem: *iszap*, *salak*. Eyth helyesen: *das Schwammige*-val fordítja.

XII. *σχωπτεν ἄνευ βωμολοχίας*: «durvaság nélkül gunyolódni», holott a *βωμολοχία*: léhaság. E szót a Platon Állam-ában előforduló értelemben használja, mert neveléstani szempontból alkalmazza Plutarchos.

XIII. *τὰ κυριώτατα καὶ μέγιστα*, fordítónál: «legfontosabb és kiváló *rendeletek*», holott itt csak egyszerűen *dolgok*-ról van szó.

XIV. *αἰδοῦς μὲν παρούσης, ἀχρασίας δὲ ἀπούσης*: «mert csak a szemérem volt jelen, az illetlenséget nem ismerték»: az él eltompul e hely fordításánál = mert csak a szemérem volt jelen és a féktelenség távol. Eyth: *die Schamhaftigkeit wurde gewahrt, jede Lüsternheit blieb entfernt*. Az ellentétes szócsoportokra a Plutarchos stílje egyéni sajátságának visszatükrözéseért kell lehetően ügyelni.

XV. Platon élceze, hogy «Spártában a szerelmi és nem *geometriai* kényszer vonzza az ifjakat», jelen alakjában érthetetlen. Itt az érdekházasságra van vonatkozás = «nem geometriai érdek, de szerelmi érdeklődés vonzza az ifjakat». Eyth is: *nicht durch den Zwang geometrischer, sondern erotischer Beweise geleitet wurden*.

XVII. *ὅπο πλήθους τροφῆς εἰς βάθος καὶ πλάτος πιεζόμενον*: «a melynek súlya és tömege azt (az életerőt) lenyomja». Minthogy itt a *magas növésre* való törekvésről van szó, a *βάθος* és *πλάτος* ellentétét jobban ki lehetett volna emelni = «melynek tömege szélesség és potrohossá nyomja a termetüket». Eythnál: «*von der Masse der Nahrung in die Tiefe und Breite gedrückt wird*».

XX. *οὐκ ἐν δέοντι χρέη τῷ δέοντι*: «szükségen kívül használod

a szükségest»: a szellemes él elvész. Eyth egy kissé szabadon, de ügyesen adja vissza e szójátékos fordulatot: du brauchst deine Zeit zur Unzeit. Én így fordítanám: te kellete korán mondod, a mi kell.

XXI. $\delta \iota \chi \tau \epsilon \upsilon \rho \upsilon \acute{\alpha} \gamma \upsilon \iota \alpha$: «tág uralommal a jog». E szép jelzöt tán jobban kifejezné:

nyílt utcán uralg a jog.

Eyth szépen adja vissza: «Helle (t. i. glänzt) das Recht durch die Gasse». p. 122 a jegyzetben egy tévedés csuszott be. «Kastori dal: így nevezve szerzőjéről Kastorról», holott itt a Kastort dicsőítő harci dalról, anapæstikus ritmusu harci énekről van szó, melyről Pindaros is megemlékezik *Pyth. II, 69. és Isth. I, 16.*

Ákár Thiersch, akár Dissen, Tycho Mommsen, Mezger egyformán így értelmezik az illető pindarosi helyeket. Ujabban *Jurenka* is megemlékezett a német philologusok bécsi gyűlésén felolvasott értekezésében a $\nu \acute{o} \mu \omicron \varsigma \text{ } \text{Κ} \alpha \sigma \tau \acute{o} \rho \epsilon \iota \omicron \varsigma$ -ról.

IV. Numa.

V. $\alpha \lambda \lambda' \omicron \upsilon \delta \delta \epsilon \acute{\alpha} \delta \eta \lambda \alpha \tau \acute{\alpha} \tau \eta \varsigma \beta \alpha \sigma \iota \lambda \epsilon \iota \alpha \varsigma$: «de hogy a királyság állapota nem oly bizonytalan» kétértelmű, mert ép a királyság állapotának bizonytalanságát említi föl a királyságot elfogadni vonakodó Numa = de hogy mi voltakép a királyság, az nem is kétséges (nem is bizonytalan).

U. i. $\tau \omicron \upsilon \tau \acute{\rho} \omicron \upsilon \beta \alpha \sigma \iota \lambda \epsilon \acute{\upsilon} \epsilon \iota \nu \pi \acute{o} \rho \rho \omega \mu \acute{\epsilon} \lambda \lambda \omicron \nu \tau \omicron \varsigma \acute{\alpha} \nu \delta \rho \acute{o} \varsigma$: ha jellememben valamit dicsérnek, az nagyon elüt attól, mire egy uralkodni kívánó férfinak szüksége van. $\text{Μ} \acute{\epsilon} \lambda \lambda \omega$ itt nem teszi: óhajt, kíván. E mondat így felel meg a szövegnek: az nagyon elüt egy uralkodásra hivatott férfi jellemétől.

VII. Ha Hermest némelyek *Kadmillos*-nak nevezték: e nevet nem volt helyes δ betű nélkül írni. *Kadmillos* a samothrak Kabir-kultusban is szerepel és valaha tudományos vita tárgya volt, midőn Creuzer híres *Symbolik und Mythologie* etc. cz. műve oly mély hatást gyakorolt.

VIII. p. 146. Timon két verssora két hibával van fordítva: $\sigma \epsilon \mu \nu \eta \gamma \omicron \rho \iota \eta \varsigma \acute{o} \alpha \rho \iota \sigma \tau \acute{\eta} \varsigma$, nem: «ragyogó szónoklattal csalogatja az embert», hanem «fellengő beszéd kedvelője».

IX. A nap sugaraiból nyert tűz előállítására használt edény leírásában a $\tau \rho \acute{\iota} \gamma \omega \nu \omicron \nu$: «háromszög» szó kimaradt és én e szavakkal: $\sigma \upsilon \nu \nu \epsilon \acute{\upsilon} \epsilon \iota \delta' \epsilon \acute{\iota} \varsigma \acute{\epsilon} \nu \acute{\epsilon} \chi \tau \eta \varsigma \pi \epsilon \rho \iota \varphi \epsilon \rho \epsilon \acute{\iota} \alpha \varsigma \chi \acute{\epsilon} \nu \tau \rho \omicron \nu$: a gyujtó-lencsét pótló e kezdetleges edény alkotását látom kifejezve és nem a csucsba menő három oldal találkozását, mint fordítónál találjuk e szavakban kifejezve: «melyeknek köpenye egy csucsban végződik».

XIII. $\acute{\alpha} \gamma \chi \upsilon \lambda \omicron \nu \tau \acute{o} \sigma \chi \eta \mu \alpha \pi \omicron \iota \omicron \upsilon \sigma \iota$ (a római *ancile* leírása): «a

görög ankylon alakját mutatják», holott itt a görög-ről szó sincs = «gömbalakot öltenek, görbületet alkotnak».

XV. ἀτολία: «izetlenség», holott *képtelenség*.

V. Solon.

II. p. 178. Solon versében e sor:

«Hogy gyomrát, derekát soh' se kínozza a baj»

prózai és itt nem tagadó mondat van = ἀβραπαδ εἶν fordul elő.

III. Ép így helyén nem volt a tengerre alkalmazott:

ἐστὶ δὲ καὶ οὐρανὸν

«senki se károsodik» által gyöngíteni. Itt szép költői képet tesz homályossá. A tenger, ha senki föl nem haragítja: «a legigazságosabb, a legkegyesebb».

VII. ἀγαπητὸν: «a vonzalom eszméje», holott: «a szeretet elve, csírája».

XIV. A tetrameter trochaicus metszeteit mindegyre elhanyagolta fordító a Solonra írt gunyversben és az utolsó sor fordításában:

ἀντὶς ὅσους ἐστὶν οὐρανὸν

nem is adja vissza.

XV. A συχχέας καὶ τάραξας feltételes vonzati viszonyban vannak a főmondattal, fordító még is így fordítja: «félvén, hogy miután a várost összezavarta és felforgatta, az majd erőtlenebb lesz», holott: «félvén attól, hogy ha a várost összezavarná és felforgatná, nem lesz elég ereje» stb. (ἀσθενέστερος γένηται, tehát Solont érti Plutarchos).

XXX. (p. 210).

Ne vádoljátok *bőszen* az isteneket.

«*Bőszen*» nincs a szövegben és helytelen szó. Én így fordítanám:

Ne vádoljátok érte a bosszús eget.

VI. Publicola.

III. *Ezt* is (a vagyonról van szó) száműzik a zsarnokkal együtt = ezt is kidobják stb. (συνεχθαλεῖν).

VII. Themistokles.

I. A Th. anyjára írt distichon 2-ik sora csonka.

III. (p. 248): erkölceik külön becase (τῶν τρόπων ἀνομοιότης) = különböző volta.

XII. Themistokles «nehéz szívvel vette, hogy a *terv* és szorosok által nyújtotta előnyt föladva». Itt bizonyára sajtó- vagy tollhiba van, *terep*-ről van szó: ἀπὸ τοῦ τόπου καὶ τῶν στενῶν.

XXIX. Themistokles kitünő éleztét: ὦ παῖδες, ἀπωλόμεθα ἂν,

εἰ μὴ ἀπώλομεθα, így fordítja: «Gyermekeim, elvesznénk, ha el nem vesztünk volna»; talán inkább: «Gyermekeim, elveszünk vala, ha el nem vesztünk volna». Eyth: «Kinder, wir wären verloren, wenn wir nicht verloren wären».

VIII. Camillus.

VI. Ebbe a mondatba: «Azonban az ilyen dolgoknak igen nagy vagy igen kevés hitelt lehet adni, egyaránt veszélyes» stb. nyilván tollhiba. A lehet felesleges = τὸ λίαν ἀπιστεῖν ἐπισηφάλες.

XXVII. (p. 303). Közel voltak ahhoz, hogy az előfalakat levegyék: τοῦ προτετιχισματος ἀπτεσθαί, bizonyára «bevegyék», tehát tollhiba.

IX. Perikles.

I. A második mondat az eredetiben kérdő alakú mondat, a fordításban állító alakba áttérve, bágyadtabb és erőtlenebb.

II. τὸ γὰρ καλὸν πρακτικῶς κινεῖ: «a jó *tényleg* vonz magához»: itt a gyakorlati életre való hatásról van szó = a jó tevékenységre sarkal.

V. ὀλιχῆς καὶ πανούργου βωμολοχίας: minden köznapiasság és agyafúrt szószaporítástól, holott «a pórias és rosszindulatú élcelődés»-ről van szó.

σέμενότης = komoly méltóság és nem «öntudatosság».

E fejezet utolsó mondatában e szavak: mert a jónak szemlélése észrevétlenül előidézi bennünk annak szeretetét és megszerzését = ὥς τῆς προσποιήσεως αὐτῆς τῶν καλῶν ὑποποιούσης τινὰ λεληθότως ζῆλον καὶ συνήθειαν». Itt nem szemlélésről, de külszín szerinti elfogadásról, utánzásról van szó. Eyth ki is emeli fordításában: «die blossе äusserliche Annahme» etc.

IX. δοκιμασθέντες: «helyöket megállták»: Itt a δοκιμασία birálatán szerencsésen átesett egyénekről van szó.

XVI. A Telekleidestől idézett anapæst sorok fogyatékosan vannak visszaadva.

XXVI. A samaina hajó leírásánál φορτοφορεῖν nem «könnyen kezelhető», hanem «teherszállításra is alkalmas».

U. i. Aristophon szójátékát: πολυγραφύματος-t nem adja vissza elég éllel: gazdag írásjelekben, inkább: írástudó. Eyth is: Schriftgelehrtevel fordítja.

XXXIII. A versben:

«Hiszen Teles lelkét bírod!»

a jegyzetből látszik, hogy Telest hősnek véli fordító, holott gyáva ember: Az értelem is az, hogy «szájával hős, de lelke Telesé», mint ez a μέν — δέ ellentétes szófűzésből kiviláglik. Tehát: «Holott a lelked a Telesé».

X. Fabius.

V. Utolsó mondatban: *δεσπόζειν κακῶς φρονοῦντων*-t «kiknek kicsapongásait korlátozni kellene» fordítja, holott: kiken uralkodnia kell, ha azok rossz érzelműek.

XII. *ἀλλ' αὐτὸς ἔχων κατασχοπῆν*: itt: «ő maga tartott szemlét», pedig a fordítás szerint: (gondoskodott arról), hogy a történetekről személyesen szerezzon tudomást *megfigyelő helyéről*.

XI. Alkibiades.

XIII. (p. 403). A komikus Platontól idézett trimeterekben az utolsó sor így hangzik:

«Az ostrakismus ilyenek nem büntetés»,
holott *οὐ γὰρ τοιοῦτων εἶναι ὁστραχ' ἐύρέθη*ν mást tesz: nem ilyenek találták föl a cserépszavazatot.

XII. Coriolanus.

I. *τῷ λόγῳ δεξιμένῃν τὸ μέτρον* (δηλ. τὴν φύσιν), nem: «az eszélyesség megkedvelteti velük a mértékletességet», hanem az ész józan mértéket ölt.

III. Hibás magyarázat a *μελίτερον*-ra, hogy «mézből készült ital», mert itt csak a tölgyre lévén vonatkozás, a *vadmézzől* lehet szó vagy a tölgy nedvéről. Eyth is így értelmezi.

p. 483: *συμπολεμοῦντας* fordítására: «a kik ellen harczolt» helytelen és bizonyosan tollhiba. Dittographia útján csuszhatott be.

A sajtóhibák jegyzékét megkészítém, de ezzel felesleges untatnom az olvasót. Egy pár: telep terep helyett, terv terep helyett, mértékletesség helyett mértéktelenség értelemzavaró is, de hát csak eligazodhatik valahogy az olvasó.

Maga a könyvnek kiállítása és a szövegbe nyomott és külön álló képek kivitele a legkényesebb ízlést is kielégítheti.

Nem végezhetem ismertetésemet mással, mint lelkes köszönettel fordító derék és kiváló szakértelemmel végzett munkájáért. Kötelezze le az irodalmat azzal, hogy teljes Plutarchossal ajándékozza meg mielőbb.

A magyar renaissance legfényesebb tehetsége Janus Pannonius Plutarchos-fordításokkal kezdi írói pályáját. Az eddig megjelent Plutarchos-irodalom még igen szegény és fogyatékos arra, mintsem ne örül-nénk dr. Kacsovics úr föllépésén, mert hivatottnak bizonyítja magát Plutarchos átültetésére. Az ifjuságnak pedig tápláló tej az, mit Plutarchos olvasásából meríthet, mert a moralis igazságot nyomja be az ifju lelkébe, mert ő az erkölcsi czélért kutatja a történetet: *c'est la verité morale, non la verité historique, qu'il poursuit* — mondta róla Gréard.

HEGEDŰS ISTVÁN.

- I. Magyar Olvasókönyv.** A középiskolák alsó osztályai számára szerkesztette *Kalmár Elek*. II. kötet. A második osztály számára. Budapest, 1894. Franklin-társulat. 181 l. Ára 1 frt.
- II. Iskolai Magyar Nyelvtan** elemzés alapján. A középiskolák alsó osztályai számára írta *Kalmár Elek*. II. rész. A második osztály számára. Budapest. Franklin-társulat. 1894. 127 l. Ára 70 kr.

I. Kalmár olvasókönyvének I. kötete, a középiskolák I. osztályának szánva, nem csekély föltűnést keltett s a sajtóban a bírálóktól a legnagyobb elismeréssel fogadtatott. Balassa József az *Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közlönyben* (XXVII. évf. 119. l.) nyilatkozik róla rendkívül kedvezően, míg Vozári Gyula e *Közlönyben* (XXVII. évf. 580. s köv. l.) nem habozik e művet a hasonló olvasókönyvek között a legjobbnak, a leghasználhatóbbnak kijelenteni. E dicsérethez nagyjában véve magam is szívesen csatlakozom, de mindez nem tartóztat, hogy a II. kötet fogyatkozásait és hibáit észre ne vegyem.

Szerző a II. kötetben teljesen megtartja az I. kötet felosztását, csak az *Utazások* fejezetével toldja meg az I. kötetből ismert tíz csoportot, melyek a következő címeket viselik: I. Népmesék, II. Népköltemények, III. Közmondások, IV. Népregék, V. Tanító mesék, VI. Elbeszélések és költemények, VII. Magyar föld és állatvilág, VIII. Magyar népelet, IX. A húnok és magyarok történetéből, X. Görög regék.

E szerkezettel a II. kötet nem csekély mértékben tér el a második osztály használatos olvasókönyveitől s itt mindjárt fölmerül az a kérdés, hogy a második osztály olvasókönyvének kell és helyes-e beosztásában ennyire egyeznie az első osztály kézikönyvével? Ha a tantervet szó szerint követjük, sőt ha akár a gymnasiumi utasítások szövegéhez is ragaszkodunk, a két osztály olvasókönyvének a tárgyalandó olvasmányok műfajára nézve nem is lenne szabad egymástól különböznie. A szerző tehát csak a tanterv és a gymnasiumi utasítások szavaihoz köti magát, midőn a második osztálynak ugyanazon fajta olvasmányokat nyújtja, mint az elsőnek; így nép- és tanítómeséket, valamint a magyar népelet ismertetésére szolgáló darabokat, melyeket más szerzők a második osztály olvasókönyvéből már ki szoktak hagyni.

Míg ezek szerint Kalmár eljárása nem kifogásolható, a kérdésnek másik része is élénk tolúl: vajjon helyesen értelmezte-e a tanterv és utasítások szövegét? Őszintén megvalljuk, hogy a szerző álláspontját, bár újnak és első tekintetre különösnek látszik, nem merjük megtámadni. Mert szerintünk is nem árt a tanulóknak a nép- és tanítómesék iránti érdeklődését a második osztályban is felújítani, sőt állandóan ébren tartani. A magyar föld és népelet ismertetése pedig a legnagyobb igyekezettel sem szorítható egy iskolai évnél a rövid tartamára; ha e tárgykörben nemcsak élénk érdeklődést akarunk kelteni, hanem maradandó

ismereteket is nyújtani, olyan részletes ismertetést, a milyennel a földrajz és természetrajz nem szolgálhat, akkor nemcsak helyes, hanem elkerülhetetlenül szükséges két iskolai év folyamán is foglalkozni e tárgy-körbe vágó olvasmányokkal.

Azonban az olvasókönyv használhatósága nem a felállított kereteken fordul meg, hanem az egyes keretek tartalmán. Nekünk is tehát főkötelességünk azt vizsgálni, vajjon nem hézagosak-e az egyes keretek avagy nem foglalnak-e magukban fölöslegest, nem terjeszkedik-e ki egyik a másik rovására, nem állanak-e az egyes darabok sokkal alacsonyabban vagy magasabban az osztály értelmi fokánál, végül megfelelnek-e a kiválasztott olvasmányok formailag is a magyar irodalmi nyelv, a magyar költői és prózai stílus szigorúbb szabályainak?

A föltett kérdések sorát megtartva, azonnal szemünkbe tűnik, hogy a húnok és magyarok történetének szánt fejezetben igen nagy hézagok tátonganak. A fejezet tulajdonkép a keresztyén középkort volna hivatva áttekinteni Szent Istvántól a mohácsi vészig, de a kornak legjellemzőbb és legkidomborodóbb alakja, Sz. László, csak egy olvasmányban lép elénk, akkor is nem Aranynak örökbecsű s a tanításnak e fokán annyira kiaknázható legendájában, *Szent László fivében*, hanem Tompának a tordai hasadékról szóló vegyes hangulatú és vegyes értékű költeményében. Endre és Béla, Salamon és a hercezek mondái érintve sincsenek, pedig mennyit foglalkoztatták ezek nemcsak a középkor hegedőseit, hanem a jelen század költőit is. A tatárjárást — úgy látszik — a szerző a harmadik osztály olvasókönyvére hagyja, mert itt csak Vida J. költeménye nyújt némi felvilágosítást róla; ellenben meg kell dicsérnünk a szerzőt azért a gondért és tapintatért, melylyel a Hunyadi-kor bemutatására, kivált Mátyás fényes alakjának föltüntetésére összeválogatta az alkalmas prózai és költői olvasmányokat.

Még kevésbbé elégíthet ki bennünket a görög regék csoportja, a melyben csak Orpheus és Perseus mythosát találjuk, holott az utasítások is a görög állami élet kezdetéről szóló mondákat kívánnak (Kadmon, Kekrops, stb.). Együttal itt azt is meg kell jegyeznünk, hogy nekünk egyáltalában nem tetszik a Cox-Komáromy-féle mythosok édeskés hangja, erőltetett naivsága s kivált szintelen, minden magyarosságtól ment stílusa.

Ezzel ellentétben a népmeséknek és közmondásoknak legalább fele elmaradhatott volna, annnyival inkább, mivel a népmesék mégis csak az első osztálynak szolgálnak főbb anyagául; százakra menő közmondást pedig felnőtt ifju sem tud rövid idő alatt megemésztetni, nem hogy serdületlen gyermek. A népmesék iránti érdeklődést éppen eléggé felköltheti Arany *Rózsa és Ibolyája*, a melynek tárgyalása közben fölhívható a tanulók figyelme más, versbe foglalt mesékre is (*János vitéz, Jókai ördöge*).

A két első mese (*Az édes meg a mostoha lány, Péter és Pál*) igazán csak a helyet foglalja, hiányukat már csak azért sem vennők észre, mert az olvasókönyv I. kötete hasonló tárgyú és sokkal nehezebben felfogható mesét eleget adott (*A mostoha és az édes gyermek, A gonosz mostoha*).

A legteljesebb és a legkifogástalanabb csoportokat *Magyar föld és állatvilág*, valamint *Magyar népelet* címek alatt találhatjuk, melyekből, ha az I. kötet ugyanazon című fejezeteit is hozzávesszük, igazán olyan kép tárul elénk a magyar földről és népről, a milyent sem szakmunka, sem szépirodalmi mű avagy iskolai könyv eddigelé még nem nyújtott. Csak dicséernünk lehet a szerző éles szemét és szerencsés kezét, hogy észrevette és előkutatta a régibb és újabb irodalomnak némely rejtettebb termékeit, melyek kitűnően szolgálják a magyar föld és nép ismertetésének célját. Petőfitől *A Tisza, A csárda romjai*, Jókaitól *A tordai hasadék, A medve tavasza*, az újabb írók közül pedig Herman Ottónak hegyszajzi és halászati leírásai, Bársony Istvánnak vadászrajzai, Baksay Sándornak az alföldi magyar nép életéből vett remek képei már maguk eléggé biztosítják e fejezetek nagy értékét; ide járul Kozma Andornak oly jellemző költeménye a magyar parasztról, a mely mintha csak iskolai használatra temett volna, továbbá a Vasárnapi Ujságból kivett, magán-tudomásunk szerint Szivos Bélától való néhány cikk, melyek megkapó elevenséggel mutatnak be óesztendő estéjéhez fűződő, Debreczen környékén élő némely népszokásokat.

Tulajdonkép szintén a magyar népeletet ismerteti a II. fejezet nagyobb része is, melyben, mint a népköltemények csoportjában, főképp a katonaeletre vonatkozó népdalok foglaltatnak: ezeket valóban célszerűbb is lesz az iskolában a népeletről szóló olvasmányok között tárgyalni, mert csak természetes, ha bemutattuk a magyar embert, mint halászt, mint vadászt, mint földmivest, mutassuk be mint katonát is.

A IV. fejezet két népregéjét (*Kenyérkő, Hamis tanú*) helyén valónak tartjuk, de az V. VI. és X. fejezet ellen (ez utóbbi *Utazások* címet visel) van kifogásunk. Itt találkozunk ugyanis leginkább a szerző azon hibájával, hogy nem mérte mindig az osztály értelmi és erkölcsi színvonalához a kiválasztott olvasmányokat. Ennek a hibának nyomaira már előbb is rámutattunk; így a népmesék két elseje nagyon is alacsony fokon áll; a népköltemények között pedig *A megégetett János*, mely családi vagy szerelmi tragédiát burkol magában, egyáltalán nem tárgyalható alsóbb osztályokban.

De leginkább az említett fejezeteknél hagyja cserben a szerzőt máskülönben szerencsés tapintata; a tanítómesék között alig van csak egy is eléggé világos és értékes. *A leány és a gazdasszony* tanulsága homályos, *A fazekas és cserepeinek* nincs éle, *A tündérek ajándéka* pedig sokkal magasabb rendű életbölcseletet érzékít meg, mint a milyent a

második osztály megérthetne, mert Kazinczy e meséjének tanulságát még leghivebben az a latin szólás fejezhetné ki: *praetor minima non curat*.

A VI. fejezetbe osztott elbeszélések sem igen nyerhetik meg tet-szcsünket. Suonio, hivatott költő, finn elbeszéléseiben megható naivság és művészi gond egyesül, — Vikár Béla is jól fordít, de ilyen értékű elbeszélő prózát a magyar irodalomban is eleget találhatott volna a szerző. Jókai két elbeszélése közül is csak az egyik (*A huszti beteglátoogatók*) állhat meg e helyen; a másikba (*Bíró uram ítéleti*) annyi latin szó és szólás, annyi ügyvédi dolog van keverve, hogy a szükséges sok magyarázat kásahegyén nemcsak a reáliskolai, hanem a gymnasiumi tanuló sem fogná magát szívesen átrágni. Tolnai elbeszélését (*Eb inge*) pedig élénk előadása, tiszta magyar nyelve mellett is tartalma teszi lehetetlenné; e különös költőnk e művében is oly ellenszenves hőst rajzol, oly bántó pessimismust hirdet, hogy elbeszélésétől szándékosan kellene távol tartanunk a zsenge ifjúságot, nem pedig magunknak segíteni iskolai tüzetes fejtegetés útján megörökíteni csak veszedelmessé válható hatását.

Az elbeszélésekkel egy fejezetbe csoportosított költemények (töbnyire Petőfi és Arany művei) ellen semmi kifogásunk.

A X. fejezetet tartjuk a leggyöngébbnek. Lady Brasseynek Kanton kínai városról adott utirajza még csak hagyján, mert hangulatosan van megírva és folyékonyan fordítva, de Serpa Pintótól vett utleírások (Bihé népe, A mukasszekerek) sem formai, sem tárgyi tekintetben nem méltók iskolai fejtegetésre; különben is oly vad népeknek oly állati, undorító szokásait foglalják magukban, melyekkel elég ha a tanulók iskolán kívül és csak futó olvasás útján ismerkednek meg.

Ezen utóbb említett három fejezet elleni kifogásainkat leszámítva, tehát csak helyeselhetjük a keretek felállítását s a keretekbe osztott anyag kiválasztását, úgy hogy a szerző irodalmi jártasságát és izlését, valamint pædagogiai gondját és tapintatát méltó dicséret illeti. Ezzel azonban a szerző — hogy úgy mondjuk — csak passiv munkát végzett; activabb szellemi tevékenysége akkor kezdődik, midőn a kiválasztott olvasmányokat az iskolai tárgyalásra præparálja, midőn a szöveget a tanulók értelmi és erkölcsi színvonalához alkalmazza és a szükséges tárgyi s nyelvi kommentárral ellátja. Sajnálattal kell kijelentenünk, hogy szerző a præparatio egyik felét elmulasztotta, hogy megfeledezett a tanár azon jogáról, melylyel a legklasszikusabb, a legszentebb szöveget is módosíthatja, ha ezzel elkerüli növendékei nyelv- és erkölcsi érzékének a megbotránkoztatását. Így kellett volna a szerzőnek változtatni a prózai népmeséknek rendkívül szokatlan dialektusi sajátságain, mert elvégre is az iskolában nem székely vagy más nyelvjárást, hanem az irodalmi nyelvet kell tanítanunk.

Tárgyi tévedéseket is helyreigazíthatott volna, ha még oly nagy író követi is el azokat, mint Jókai. Azt a mesét, hogy Mátyás Pozsonyban tudományos egyetemet alapított, Budán pedig 40,000 tanuló számára való iskolaépületet emeltetett, nem szabad történeti tények gyanánt az ifjuság elé tálni. — Irodalmi izlése is föltámadhatott volna egyes népmeséknek s a Tolnai elbeszélésének néhány durvább kifejezése ellen (*vigyén a fene* 9. l. 25. sor; *ne legyen kullancs*, 68. l. 9. sor.).

A mit a szerző ilyenképen elmulasztott, azt bő kommentárral, nagy számú tárgyi s kivált nyelvi jegyzetekkel igyekszik pótolni. — Szerző elárulja, hogy első sorban philologus, hogy a népnyelv bűvárlója, mert főkép a népköltészeti termékekhez fűz jegyzeteket, talán kelletén is túl.

Azonban fölösleges magyarázatai, (v. ö. 74. l: *ebugattát*, 6. l. *vérbe fagyva*, 37. l: *zsákban macskát árulni*; 44. l: *rovásra hazudik*; 106. l. *medve terem a szérűn*), ha nem használnak, nem is ártanak; sokkal nagyobb baj az, hogy a szerző olyat is fejteget, a mit maga sem ért vagy a mit félreért. Legfeltűnőbb az a hiba, a melybe a *Kenyérkő* commentálása közben esik bele. (V.ö. 47. l.), E soroknál: «Ki táplálja az égnek madarát Atyja lön a szegényeknek — s a család Jóvóltából nem halt meg éhen», azt hiszi, hogy a család a kővé vált gazdag családját jelenti s a szövegbeli *család* szó után azért nem tesz vesszőt, mert azt látszik gondolni, hogy a szegény embert eltartotta a gazdag fukar családjá. — Szó sincs róla. Ez a rész vonatkozásban van a költemény elejével, a hol a költő a szegényről így szól: Aprós cselédivel Meg kell halni éhen! Ezt a családot érti a költő, nem pedig a gazdagét, a melyről az egész költemény folyamán említés sincs s a mely talán nem is volt. — Hasonló hibák a 24. l. 23. jegyz. *Nosza mindjárt tudja*: T. i. az öreget tudja = unszolja, kényszeríti. — A viláért sem! *Tudja* itt = észreveszi. 25. l. 42. jegyz. *Elvettük neked a cseh király leányát*. Szerző szerint, az «elvettük» alanya: én és a cseh király. — Dehogy! «Elvettük» t. i. én és anyád, vagy egyszerűen pluralis maiestatis.

Azonban a szerzőnek e kisebbrendű tévedései, melyek képzett, jó tanár tanítása közben alig okozhatnak kárt, még ha az olvasó könyvnek tartalmi hiányait, néhány olvasmánynak pedig stiláris fogyatkozásait is számba vesszük, távolról sem nyomhatják le előttünk a könyvnek többrendbeli értékét, úgy hogy ha nem ismételhetjük is e II. kötetről az I. kötetre szórt föltétlen dicséretet, mégis mint nagy gondnal és lelkiismeretességgel összeállított, igen használható művet a legjobb lélekkel ajánlhatjuk a kartársak szíves figyelmébe.

II. Kalmár Nyelvtanának I. részét beható bírálatban részesíttette e *Közlöny* lapjain (XVII. évf. 580. s köv. l.) Vozári Gyula, a *Tanár-egyesületi Közlönyben* pedig (XXVII. évf. 116. l.) Balassa József. Mind-

két ismertetésből kiolvashatta volna a szerző, Vozáriéból a sorok között, Balassáéból nyiltabban, hogy munkája messze meghaladja az I. osztályú tanulók fölfogását. Úgy látszik, mindkét bírálat később látott napvilágot, mintsem a szerző nyelvtana folytatásában hasznukat vehette volna, a mit annál inkább sajnálunk, mert mi nem fogjuk szépíteni a valót, hanem teljes nyíltsággal kimondjuk, hogy a szerző e művével, mint kézikönyvvel egészen kárbavesztett munkát végzett, hogy e nyelvtant nemcsak nem ajánlhatjuk, hanem egyenest veszedelmesnek tartjuk a középiskolák alsóbb osztályaiban.

Mi ugyan teljes elismeréssel vagyunk a szerző nyelvtudományi képzettsége, eredeti megfigyelő tehetsége, mélyreható buvárlatai iránt, de kénytelenek vagyunk kétségbevonni pædagogiai érzékét. A szerző egyáltalában nem számol avval, hogy kikkel van dolga, hogy 10—12 éves gyermekek sem az ő apró szörszálhasogatásai iránt nem érdeklődnek, sem az ő magasban járó, nyelvbölcséleti meghatározásait avagy az ő messzemenő nyelvtörténeti fejtegetéseit meg nem értik. Nem akarnók e szempontokból ízekre szedni a könyvet, de a szerző nagy tévedésének bizonyítására elég lesz fölemlítenünk :

1. hogy nyelvtana I. és II. részében 905, *mondd kilenczszázöt* szabály foglaltatik, melyeknek nagy többsége a lehető legelvontabb stílusban van megfogalmazva.

2. hogy az eredetiség hajhászásától elragadtatva csupán a II. részben a következő előttünk is teljesen ismeretlen nyelvtani kategóriákat vagy legalább szokatlan műszavakat használja: *kiterjedést jelentő melléknév, általános és határozott összehasonlítás, változatlan és fokozódó vagy változó tulajdonság, fordított felső és tulzófok* (mindez a melléknévről szóló 4—5 lapnyi részben); továbbá: *többszöröző számnév, nyomatékos személyi névmás, egymásra ható névmás, több- és egyszemélyű névmás, közönséges, nyomatékos, ismétlő mutató névmás, közönséges, megengedő, osztó, összefoglaló, tagadó határozatlan névmás, kapcsoló névmás*, végül csak az alaktanra szorítkozva: *rövidülő hangzójú, változó két mássalhangzós tövű, egyszerű v resztő, sz képzős és két képzőjú v resztő ige*.

A mondatnyi részből nem is idézünk példát, mert az olvasók így is be fogják látni, hogy a szerző alig-alig ismerheti a középiskola tanulóit, midőn ilyesmikkel akarja őket terhelni, de még kevésbé a középiskola tanárait, midőn fölteszi róluk, hogy egy eredetieskedéstől lázas elmének mind e szüleményeit betanulják és növendékeikkel betanulatják.

3. A szerzőnek másik gyöngéje, hogy mindent meg akar magyarázni s ez irányú buzgóságában ugyancsak keveset gondol a középiskolai utasítások-emelte korlátokkal. Megfelelkezik, hogy az utasítások megelégszenek és mi is bátran meg lehetünk azzal elégedve, ha a közép,

iskola alsóbb osztályú tanulói megismerkednek a legfőbb nyelvtani kategóriákkal, a leggyakoribb alakítani formákkal, a mondatrészekkel és a legegyszerűbb mondatfajokkal, elsajátítva e közben a helyes kiejtést és a helyesírást. A szerző mindezzel nem éri be, be akarja vezetni tanítványait a nyelvfilosófiájába és föl akarja előttük tárni a nyelv-alakulás, a szóképződésének legrejtettebb titkait. E törekvésének tulajdoníthatjuk, hogy a szókészletét és képzését szintoly részletességgel tárgyalja, mint a mondat- és beszédrészek megkülönböztetését, sőt ez alakítani elemzést oly fontosnak tartja, hogy minden egyes beszédrésznél külön foglalkozik az *összetétellel és a képzéssel*, a mi tömérdek ismétlést von maga után s a mi könyve szerkezetét áthatolhatatlanul bonyodalmassá teszi.

Természetes, hogy a magyarázgatásba belehevülve, olyan etimológiai fejtegetésekkel lepi meg a középiskolai tanulót, melyeket ráérne majd egyetemi hallgató korában meghallani, akkor is nem mint tudományos bizonyosságokat, hanem csak mint többé-kevésbé valószínű föltevéseket. Így találjuk a melléknevek képzőinek ezt az elemzését, mely a középiskolai tanároknak aligha nagyobb része előtt is ismeretlen nem lesz. «Az *-atag*, *-eteg*, *-ánk*, *-énk*, *-ékony*, *ékény* képzők tulajdonkép két részből állanak: *-at* és *-ag*, *-ány* és *-k*, *-ék* és *-ny*-ből.» Képzett szónak van bemutatva: *harmincz*. De legérdekesebb a birtokos névmások etimológiája; a szerző szerint ezekben, t. i. *enyém*, *tiéd*, *ővé*-ben *é* az alanyi birtokos rag, de azonkívül a kihagyott jelzett szó személyragjai is ki vannak téve bennök. Nemcsak tanuló, de tanár legyen az a talpán, a ki ezt hirtelen megérti.

Ha ily szigorúan ítéltünk Kalmárról a pædagogusról, annál nagyobb elismeréssel adózhatunk Kalmárnak a philologusnak. Nyelvtanának minden része elárulja, hogy ismerős a nyelvtudomány legújabb vívmányaival, hogy a magyar nyelvészet összes kérdéseiben tájékozott, hogy tárva van előtte a népnyelv kincsháza, sőt a mi mindennél magasabbra emeli őt, nyilván látjuk, hogy Kalmár szeret a nyelv mélyébe leszállni, hogy a legelrejtettebb jelenségek sem kerülnek el figyelmét, hogy eredeti gondolkodó fő, buvárlatokba mélyedő elme.

De eredeti megfigyeléseit, hosszú buvárlatokra alapított meggyőződéseit, nyelvtani és nyelvtanítási újításait nem lett volna szabad egy középiskolai, alsóbb fokú kézikönyvbe bevinni és a szakközönségnek ott mutatni be először, hanem minden egyes önállóbb gondolatát és megvalósítandó reformját előbb nyelvtudományi és tanügyi folyóiratokban kellett volna megvitatni.

Igy szeretnők, ha pl. a határozók önálló felosztását a szükséges magyarázattal együtt a *Nyelvőr*-ben vagy a *Phil. Közlöny*-ben közrebocsátaná és a szakférfiak hozzászólását provocélná; ott szívesen részt ven-

nénk egyéb tételeinek a megvitatásában is, egyszersmind meg volna állapítható, hogy a szerző új felfogásaiból és rendszeréből mi és mennyi értékesíthető az iskolában. Addig azonban ne lássunk Kalmár nyelvtani műveiben egyebet, mint egy becsületes tudással, a tanügy iránti lelkesedéssel kezdett, de az iskolára nézve teljesen céljátévesztett kísérletet.

KARDOS ALBERT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Theosophy or psychological religion, the Gifford Lectures delivered before the University of Glasgow in 1892 by *F. Max Müller*. London 1893; 8-r. XXIII. és 585. lap.

A híres tudósnek e könyve a befejező kötet azon művek sorában, a melyeket a vallás természetes keletkezéséről és fejlődéséről írt és a melyeket e folyóiratban (XIV., 686—695. XV., 990—997. és XVII., 280—284.) ismertettem. A sorozatnak ezen legjelentősebb kötetét is ugyanazon módon szándékozom ismertetni, mint a többi: nagyobbára magának a szerzőnek szavait idézem.

A Gifford-féle alapítvány megbízásából tartott felolvasásaiban a szerző feladata a következő volt: *Isten* felfedezése, a *lélek* felfedezése és *Isten és a lélek egységének* felfedezése. Minden elvont bölcselekedéstől mentten a Kelet szent könyveiből magyarázva kutatja a tényeket, észszerűséget, ok és okozat összefüggését keresve bennök. Módszere *genealogikus*, a mely egyedül képes a tapasztalati ismeretet tudományossá változtatni; a hol e módszert nem lehet alkalmazni, ott az *analogikus*-sal kell élni, kutatva, mi való a közös emberi természetből és mit kell egyes gondolkodók külön hatásának tulajdonítanunk. *Quod semper, quod ubique, quod ab omnibus*, habár talán nem mindig az igazság, de bizonyára mindig a természetesség, a mely a *természetes vallást* alkotja. Az objectív végtelen fogalmának történeti fejlődése a *physikus* vallásról, a subjectív végtelen fogalmáé pedig az *anthropologikus* vallásról írt kötet tartalma, az előttünk levő kötetben az objectív Isten és a subjectív lélek egységének felfedezését tárgyalja a szerző. Ezen egység minden vallás és minden bölcselet végső beteljesedése. A *kereszténység* a sémi és az árja gondolkodás összetétele; ebben rejlik ereje és ezért elégíti ki a szív vágyait és az ész követelményeit egyaránt. A vallási eszmék növekvésében folytonos hatás és ellenhatás látható; az első hatásra, a mely az istenséget az emberi elme felfogásköréből eltávolította és majdnem megközelíthetetlenül tetre, olyan ellenhatás következett, a mely megkísérelte a kettőt újra egyesíteni. E folyamat sok vallásban észlelhető

ugyan, különösen a *Vedánta* bölcselekedő vallásában, leginkább azonban a kereszténységbe átmenő zsidó vallásban jutott kifejezésre. Sehol sem távolították el annyira a láthatatlan Istent a látható világtól, mint a régi zsidó vallásban; ellenben sehol sem közeledett e kettő annyira egymáshoz és sehol sem egyesült úgy, mint a kereszténység azon alapvető tanításában, hogy az ember Isten fia. Ezen ellenhatást létrehozta vagy legalább siettetette a sémi és árja gondolkodás történelmi érintkezése, kivált Alexandriában, a hol a görög bölcselet igen nagy hatással volt a legkorábbi keresztény theológiára. Szerzőnket e véleményében leginkább a *nyelv* tényei erősítik meg, a bölcseleti műkifejezések, a melyekkel a zsidók is, mint *Philo Judaeus*, meg a keresztények is, mint *Sz. Kelemen* egyaránt élnek, és a melyek világosan a görög bölcseletből valók. Szókat lehet kölcsön venni, értelmöket módosítja, megtisztíthatja, nagyobbyszerűvé teheti a kölcsönvevő, de lényegök mindig ugyanaz marad és az arany, a melyből valamely pénz készült, ugyanaz az arany marad, ha isteni képet vésnek is reája. A *Logos*-ról, az Igéről való tanítás, a kereszténység valódi éltető eleme, kizárólag árjaeredetű gondolat és szó; ez a legegyszerűbb és való igaz következtetések egyike, a melyre az emberi elme juthat, ha a világban nyilvánuló észt vagy észszerűséget felismerte. A *klamath*-ok, a vörösbőrű indiánok egy törzse, azt vallják, hogy a világot a fenn lakozó Agg *gondolta és akarta*. A görögök ennél csak egy lépéssel mentek tovább: a Legfőbb Lénynek ezen gondolata, e *logos*-a, az Isten fia és minden teremtmény logosából vagy ideájából, vagy, miert mi szoktuk mondani, típusából áll. Minthogy e típusok legfelsőbbje az emberség típusa volt, az alexandriai egyházatyák azzal, hogy Krisztust az Isten Logosának vagy Igéjének vagy Fiának nevezték, a legkülönbet állították róla, a mi nyelvökben volt. A legelső görögök, kik a kereszténységre tértek, a logosban való régi hitök következtében vallhatták Jézust a testté lett Logosnak, Isten Igéjének vagy Fiának. Ha nem lett volna ilyen magasztos hitök Krisztusról, ha beérték volna az Istennek valami mythologikus fiával, nem felelhettek volna meg *Celsus* és más pogány bölcselelő gúnyolódására és támadására, nem csatlakozhattak volna az alexandriai katechetikus iskolához és nem követhettek volna olyan tanítókat, mint *Athenagoras*, *Pantaenus*, *Sz. Kelemen* és *Origenes*. Hogy mit tartott *Athenagoras*, a kereszténység legrégebbi apologetáinak egyike, az Isten fiáról, azt Marcus Aureliushoz intézett védő iratából láthatjuk: „Ne gondoljátok nevetségesnek, hogy Istennek fia van. Mert jóllehet a költők költeményeikben az isteneket úgy tüntetik fel, hogy nem különbek az embereknél, vagyis, hogy ők is nemzenek fiakat, mi nem gondolkozunk úgy sem az Atya, sem a Fiú Istenről, mint ők. Hanem Isten fia az Atya igéje (*logos*), ideában és működésben; mert az ő képére és tőle készült minden, minthogy az Atya és a Fiú

egy.» Mindez csupán a keresztény theológiához vagy theosophiához tartozik, nem pedig a keresztény valláshoz. Ennek élete más forrásból fakadt: Jézus történelmi személyiségéből, nem pedig az alexandriai logosból. E megkülönböztetés nagyon jelentős a kereszténység legrégibb korának történetére nézve és soha sem szabad elfelednünk, hogy a görög bölcselek, a kik a keresztény községhez csatlakoztak, miután megbékültek bölcséleti lelkiismeretökkel, Krisztusnak igaz tanítványaivá lettek és teljes szívvel fogadták el erkölcsi törvényét, a melyet hirdetett, a szeretet törvényét, a melyen minden parancsolata alapszik. Hogy mi volt Krisztus személyisége, azt nekik sokkal jobban kellett tudniok, mint nekünk, mert *Sz. Kelemen*, a ki a II. század közepe táján született, ismerhette Papiast vagy néhány barátját, a kik meg az apostolokat ismerték; aztán bizonyára sok keresztény iratot ismert, a mely azóta elveszett. E személyiség képének újból való megalkotását Krisztusnak minden egyes hívére kell bízni, azon eszmények szerint, a melyekre lelke képes, és a hogy elméje Krisztus azon néhány szavának mély értelmét fel bírja fogni, a melyet az Uj-Szövetség számunkra megőrzött. A történetíróra nézve érdekes kutatni, hogy egy kis csapat galilaeai halász hite és önmegadása mestere iránt miképen hathatott az egész hajdankor vallási hitére és bölcséleti meggyőződésére. Ezen rejtvény megoldásának kulcsát inkább Alexandriában kell keresnünk, mint Jeruzsálemben. Ha azonban ezt a rejtvényt valaha meg akarjuk oldani, a történetíró kötelessége a tényeket vizsgálni és csakis a tényeket, menten minden orthodoxiától, rationalismustól vagy agnosticismustól. A történetíró számára nincs orthodoxia. Neki csak tényekkel kell számolnia és olyan következtetésekkel, a melyeket tényekkel lehet igazolni. Szerzőnket, mint művének több helyéből kitetszik, az angol papság e felolvasásai miatt megtámadta.

Az első felolvasás a vallás történelmi tanulmányozásáról szól, a második a szent könyvek igaz értékét vizsgálja. Ebben az egész óperzsa szent könyvnek, az *Aveszta*-nak gyönyörűen megírt rövid, de velős ismertetését találjuk. Érdekes, hogy, holott a fogalmak fejlődésének rendes útja a concretumról az abstractumra vezet, ezzel ellenkezőleg *Ahuramazda* elvont tulajdonságaiból a perzsák vallásában megannyi magában meglevő lény, szellem, lett. Ahuramazda egyéb nevei között a következő is olvasható az Avesztában: *Ahmi jat ahmi*, Vagyok a mi vagyok. Az Ó-Szövetségben pedig a következőt mondja az Úr Mózesnek (Móz. II, 3, 14.): *Ego sum qui sum*.

A harmadik felolvasás a régi vallások és bölcséletek történelmi rokonságát világítja meg, a negyedik pedig a psychologikus vallásnak a physikus és anthropologikus valláshoz való viszonyát taglalja. A régi indiai vallás szent könyveiben a következőt olvassuk. A lélek a test halála

után elszállván megáll *Brahman* trónja előtt. Az isten kérdi: «Ki vagy?» És a lélek így felel: «Én olyan vagyok, mint egy időszak és az időszakok gyermeke, a ki a végtelen tér méhéből támadt, a ki a világosságból támadt. E világosság, az év kútfeje, a mely a múlt, a mely a jelen, a mely minden élő lény és minden elem, ez az *önmaga*. *Te vagy az önmaga, és a mi te vagy, az vagyok én.*» E felelet értelme nem egészen világos. Azonban úgy látszik, hogy a lélek, midőn *Brahman* kérdi, hogy mi vagy minek ismeri önmagát, azt feleli, hogy olyan mint az időszak, a mely jön és elmúlik, de hogy egyuttal a tér és idő gyermeke is, vagy azon világosságé, a melytől minden idő és mindaz ered, a mi térben és időben létezik. Minden létezésnek ezen közös kútfejét így nevezi: *önmaga*, szanszkrit nyelven *âtman*, az ember igazi lényege minden tulajdonság nélkül. Angolra, németre könnyű fordítani: *the Self, das Selbst*; magyarra nehéz, mert e szavunk: *önmaga* vagy *maga* nem használatos főnévként. Miután a lélek kimondja, hogy ez *önmaga*, e minden lét kétfeje *Brahman* isten, így fejezi be hitvallását: «A mi te vagy, az vagyok én.» Habár ezen idézetben a mythologikus észjárásnak még némi nyomát láthatjuk, uralkodó szelleme nyilvánvalóan bölcséleti. A léleknek *Brahman* trónjához való közeledésében az utolsó eredményt ismerhetjük fel, a melyet a physikus és anthropologikus vallás elérhet, a hogy az indiai nép elméje kifejtette. A trónján ülő *Brahman* tisztán az objectiv vagy kosmikus isten, a legmagasabb pont, melyre physikus vallás juthat; a lélekben, a mely szemtől szemben áll az istennel, az anthropologikus vallás végső eredményét láthatjuk. Ebben az emberi lelket mint subjectumot látjuk, a mely az isteni lélekre még mint objectumra tekint. Azonban a legközelebbi lépéssel, a melyet e szavak jelölnek meg: «A mi te vagy, az vagyok én», a gondolatok új sora kezdődik. Az emberi lélek magával azon tényről, hogy *Brahman* igaz ismeretére emelkedett, azt is megismeri, hogy a lélek is *Brahman*, felfedezi saját *Brahmaságát*, tényleg azzá válik, a mi mindig volt, *Brahmanná* vagyis az egyetemes önmagává. Ismeret, igaz ismeret, önismeret elégséges erre és a léleknek nem kell tovább fáradságosan és szenvedések között az anyagi világban vándorolnia, új meg új metempsychosisokon átmennie. Olyas valami, mint a lélek szenvedélyes vágyódása Istenre, a mi majdnem valamennyi vallás alaphangja, teljesen hiányzik a régi indiai bölcseletből, a *Vedânta*-ból. A lélek és Isten egységét kezdettől fogva bizonyosnak vették, mivel az *Upanisad*-okban foglalt kinyilatkoztatás tanítja.

Az ötödik felolvasás címe: A lélek utazása a halál után; a hatodik az Aveszta eschatológiáját fejtegeti, a hetedik pedig Platoét. Szerzőnk nem tartja igaznak azt a nézetet, hogy a Veda és az Aveszta vallása egymással ellenkezik és hogy az utóbbi az indiai és iráni törzs elválásakor, politikai és vallási szakadás pillanatában keletkezett; mindamellett sok

ellenkező pont fedezhető fel e két vallás között. A nyolczadik felolvasás az igaz halhatatlanságról szól, a kilencedik és tizedik pedig a Vedánta bölcselétét és két legnevezetesebb magyarázó iskoláját ismerteti. A lélek vagy önmagaság, a mely a legfőbb önmagaságról igaz ismeretre tesz szert, újra megszerzi a legfőbb önmagasággal való azonosságát és akkor azt élvezi, a mit már az Upanisadokban és a *buddhismus* keletkezése előtt *Nirvána*-nak neveztek az indiai bölcselők. Ezen eszme tehát, mint sok egyéb buddhista vallási eszme, a Veda vallásában gyökeredzik. Ha azt kérdezzük, hogy e Brahman-vallásból való Nirvána beleolvadást vagy megsemmisülést jelent-e, a Vedánta magyarázója, eltérőleg a buddhistától, egyiket sem engedi meg. A lélek nem olvad bele Brahmanba, mert soha sem szűnt meg Brahmannal való egysége, hiszen semmi sem lehet Brahmantól különböző; a lélek nem is semmisülhet meg, mert Brahman sem semmisülhet meg, már pedig a lélek soha sem volt egyéb Brahmannál teljességében; a kinyilatkoztatás által nyert tudás (*vidjá*) semmit sem ad ahhoz, a mi a lélek mindig volt, sem el nem vesz tőle semmit, csakis azt a tudatlanságot (*avidjá*), a mely ideig-óráig elhomályosította a lélek önismeretét. Hogy az ember az önámítás veszedelmeitől megmeneküljön, a Vedánta nagyon szigorú erkölcsi fegyelmet szab a hívőre a legfőbb tudás megszerzésének feltételeképen: «Brahman híve Őt a Veda tanulmányozásával, áldozattal, alamizsnával, töredelemmel, böjttel iparkodnak megismerni és a ki Őt ismeri, bölcsesé válik. Mivel egyedül ama világot áhitozzák (Brahmanét), azért elhagyják otthonukat, mint koldusok. A régiek, ismerve ezt, nem kívántak ivadékokot. Mit csináljunk ivadékunkkal, így szóltak, mink, a kik birjuk ezt az önmagaságot és nem vagyunk többé e világéi? És minthogy a gyermekekre, gazdagságra és új világokra való vágyakozás fölé emelkedtek, koldusokként járnak-kelnek.» Itt ismét láthatjuk az Upanisadokban a buddhismus csiráját. A koldus közhasználatú neve, *bhiksu*, ugyanaz, a melyet később Buddha követői elfogadtak. A régi görög természetbölcsélet és az indiai Vedánta-bölcsélet sok tekintetben megegyezik; kivált az *eleai iskola* metaphysikus fejtegetései, *Xenophanes*, *Parmenides*, *Zeno* és *Melissus* tanítása közelíti meg leginkább az indiait. A két rendszer legfőbb különbsége az, hogy az indiai mindig főleg theologikus maradt, a görög pedig mindinkább az ethikus és politikus irányba tért. Mind a ketten vallási eszmékből indulnak ki és végül methaphysikus fogalmakra jutnak, *τὸ οὐν*, a szanszkrit *szat*, a létező, legfőbb elvontságára, mint az egyetlen valóságra; mind a ketten a tapasztalat sokféleségét kétségesnek, tünetszerűnek vagy éppen megtévesztőnek szokták tekinteni, mint név és alak eredményét (*μορφαὶς ὁνομαζέειν*, *nāmarūpa*). Azonban a két rendszer különbsége is jelentékeny. Az eleai bölcselők görögök a személyes egyéniségben való erős hitökkel. Keveset beszélnek a lélekről és az Egyedül Létezőhöz

való viszonyáról, még kevésbé nyujtanak módot arra, hogy a lélek azzal egyesülhessen és eredeti azonosságukat felismerhesse. Van néhány mondat, a melyből úgy látszik, hogy Parmenides lélekvándorlásban hitt, azonban ez az eszme nem öltött nála akkora jelentőséget, mint például a Pythagoreusoknál. A psychologikus kérdések hátra szorulnak a metaphysikus feladatoktól, a melyeket az eleai bölcselek meg akartak oldani, holott az Upanisadokban mindig a psychologikus kérdés a legkiválóbb.

A tizenegyedik felolvasásban a mohammedán Keleten széltében elterjedt *szúfiságról* van szó. Ez, nem tekintve szertelenségeit, majdnem kereszténynek nevezhető; nem is lehet abban kétség, hogy legelső indító erőit a kereszténységnek köszönheti, és pedig azon szellemi kereszténységnek, a mely a platonikus és új-platonikus bölceleten alapult. A szúfik magok sem tagadják ezt, sőt ellenkezőleg, Jézusra (*Isza*) mint legfőbb tekintélyekre hivatkoznak, folyton az Új-Szövetség nyelvvel élnek és az Ó-Szövetség történeteit hangoztatják. Ha a kereszténység és az iszlám valaha szövetkeznek, hogy azon magasztos célokat elérje, a melyre mind a kettő vágyik, a szúfiság volna az a közös terület, a melyen leginkább találkozhatnának, egymást megérthetnék és segíthetnék.

A tizenkettedik felolvasás a *Logos*-t tárgyalja. A Logos, az Ige, mint Isten gondolata, mint az isteni és örök ideák összefoglalása, melyet Plato megjövendőlt, Aristoteles hiába bírálgatott, az új-platonikusok újra fölláttottak, olyan igazság, a melyen minden bölcelet alapszik vagy a melyen minden bölceletnek kellene épülnie. És ha teljesen fel nem fogjuk, mint a legnagyobb egyházatyák némelyike felfogta, soha sem érthetjük meg *Sz. János evangéliumát*, soha sem nevezhetjük magunkat igazi keresztényeknek. Mert a kereszténység csakis azzal bírja sajátos, egyetlen helyzetét a világ valamennyi vallása között megtartani, hogy a Logoson épült. A vallás bizonyára nem bölcelet. Más célja van és más nyelven kell beszélnie. Nincs nehezebb, mint a legmélyebbre ható gondolkodás eredményét olyan nyelven kifejezni, a mely mindenkinek megérthető és senkit meg nem téveszt. Ha ezt valamely vallás el nem érheti, akkor nem vallás vagy legalább is nem képes életre; mert minden nemzedék, a mely világgá születik, a legmagasztosabb igazságok népszerű, gyermeki lélek számára való előadását óhajtja, a melyeket a hajdankor bölcelei és prófétái felfedeztek és utódjaikra jutattak. Ha csak olyan gyermek nőhetne fel kereszténynyé, a ki a Logos igazi jelentőségét megértette, a mint a platoi, stoikus és új-platonikus bölcselek kidolgozták, azután az egyházatyák átvették és saját tanításukhoz alkalmazták, ugyan hány ember volna keresztény? Midőn az egyházatyák e szókkal éltek: Atya és Fiú, érezték, hogy csak olyan kifejezést használnak, a mely csupa igazat tartalmaz és a melyhez kielégítő magyarázat adható, mihelyt erre szükség van. És minden vallási nehéz-

ségünknek teljesen kielégítő magyarázatát és legjobb megoldását itt is és egyebütt is a történelmi iskola szolgáltatja. Kísértsük csak meg fölfeledezni, hogyan keletkeztek a szók és a gondolatok, hogyan lett mindegyik azzá, a mi, és általában azt fogjuk találni, hogy van annak valami oka, akár emberi, akár isteni. A tizenkettedik felolvasás tehát alaposan kutatja és fejtegeti a Logos eredetét és bölcséleti fejlődését, főleg *Sz. János evangéliumának* első mondatait tüzetesen taglalva. A tizenharmadik felolvasás az alexandriai kereszténységről szól, különösen *Sz. Kelemen* és *Origenes* tanításáról. A nem-keresztény bölcselek közül legtöbb figyelmet érdemel *Philo Judaeus*, a ki az Ó-Szövetség tanítását a görög bölcsélettel egyesítette. Majd a keresztény eszméknek a keleti, görög községekből és tanítóktól a nyugati, római hívőkhöz való átmenetét kíséri szerzőnk figyelemmel; ott a latin nyelv sajátosságai a görög bölcsélet egyes finom megkülönböztetését elhomályosították. Az egész tizennegyedik felolvasás főleg *Dionysius Areopagita* műveiről és a kereszténységre való hatásukról szól. Dionysius nyilván az új-platonikus bölcseletnek hódoló keresztény férfiú volt, a ki műveit körülbelől 500-ban Kr. u. írta.

A tizenötödik felolvasás tartalma a keresztény theosophia czíme alatt a kereszténységben kifejtett mysticismusnak, főleg a német mystikus íróknak ismertetése. Ezek közt legkiválóbb figyelmet fordít szerzőnk *Eckhart mesterre* és *Taulerre*. Végül összefoglalja Gifford-felolvasásainak tervezetét és eredményeit. A vallás a véges és végtelen között levő híd. E felolvasások mind a négy kötetének főczélja volt bebizonyítani, hogy az Istennel való egyesülésre vagy egységre való vágyódás, a mely egyéb vallásokban a legfőbb cél, a kereszténységben teljesen érvényre jut, ha vallásunkat helyesen megértjük, vagyis, ha a történelmi módszert alkalmazzuk rá, és hogy e vágyódás az embernek Krisztussal való testvériségébe vetett hitünkől elválaszthatatlan. Akármilyen tökéletlen az alak, a melyben az embernek ezen vágyódása Istenre a különféle vallásokban kifejeződött, ez a vágy mégis mindenkor minden vallásnak legbensejéből fakadó forrása és a legmagasabb csúcs, a melyre természetes vallás emelkedhetik. A különféle hidak, a melyeket a földet és a mennyországot, az embert és Istent látszólag elválasztó szakadékon vertek, akár a germán Bifröst, akár a perzsa Csinvat, akár a muszlim Esz-Szirát, akármi más a nevök, bármilyen bárdolatlanok és tökéletlenek is voltak, mégis számtalan hívő léleknek szolgálhattak ösvényül jobb hazába. A Vedántában, a szúfik irataiban, a német mystikusok tanításában, sőt a tizenhetedik századbeli cambridgei platonikusok műveiben is van egy metaphora a napról és sugarairól. A nap, azt mondják valamennyien, nem nap, csak az által, hogy világít; és Isten sem Isten, csak az által, hogy világít, hogy önmagát nyilvánvalóvá teszi. A napnak minden sugara a naptól való és el nem választható tőle, ámbár a világosság forrásával való egy-

ségök ideig-óraig elhomályosodhatnak a sötétségtől. Istennek minden sugara, minden lélek, Istennek minden fia, Istentől való és el nem választható Istentől, ámbár az isteni forrással való egységek ideig-óraig elhomályosodhatnak szenvedélytől és bűntől. Minden sugár különbözik a többi sugártól, azonban nem lehet semmi állományi különbség köztök. Minden lélek különbözik a többi lélektől, azonban nem lehet köztök semmi állományi különbség. Mihelyt a sötétség eloszlik, látható, hogy minden sugár a napnak része és hogy mégis különbözik tőle és a többi sugártól is. Mihelyt a tudatlanság eloszlik, minden lélek megismeri, hogy önmaga Istennek része és hogy mégis különbözik Istentől és a többi lélektől is. Egyetlen sugár sem vész el és jóllehet önmagában való sugárnak látszik, mégis mindörökké az marad, a mi mindenkor volt, el nem választva a világosságtól, el sem veszve a világosságban, hanem mindig jelenlevő a napban. Egyetlen lélek sem vész el és jóllehet önmagában való léleknek látszik, mégis mindörökké az marad, a mi mindenkor volt, el nem választva Istentől, el nem veszve Istenben, hanem mindig jelenlevő Istenben. És végre, valamint a napból nemcsak világosság, hanem meleg is árad ki, úgy Istentől nemcsak a tudás világossága, hanem a szeretet melege is ered, az Atya és a Fiu iránt való szeretet, sőt az Örökkévaló Atyának minden fia iránt való szeretet. Hát különbség egyáltalában nincsen a nap és sugarai között? Van. Egyedül a nap lövelli szét sugarait és egyedül Isten küldi szerte lelkeit. Az okság, akár teremtsnek, akár kiömlésnek (emanatio) nevezzük, egyedül Istené, nem sugaraié avagy lelkeié.

Ez körülbelül Müller Miksa érdekes könyvének tartalma, a mennyire vázlatos ismertetésbe foglalható.

Dr. POZDER KÁROLY.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

11. Ledniczky Ipoly : Alkibiades és kora. (A ciszterci rend bajai kath. főgymnasia, 29 l.) — Kellemtlenebb csalódás alig lehet az olvasóra nézve, mint az, hogy a műben, a melyet kezébe vett, a czímben megjelölt tárgy természetétől elütő tárgyalást s egészen közönséges, úgy szólván mindennapi dolgokat talál. Ezt a csalódást a czímbe megjelölt értekezés olvasója nem kerülheti ki. Azt lehetne tőle a czím elolvasása után várni, hogy főkép s mindenek felett Alkibiadesről fog szólni, a rendelkezésére álló anyagot akkép alkalmazza, úgy csoportosítja, hogy mindenütt ez áll az előtérben; nyomon kíséri ennek fejlődését, felkutatja s

kellő részletességgel kifejti azokat az okokat, a melyek folytán úgy indúlt, a mint hazája, sőt a hellenség szerencsétlenségére fejlődni kezdett; tisztán kimutatja s világosan elénk tárja azt, hogy miben s mennyiben volt saját korának gyermeke, mi hatott reá változtatólag vagy épen átalakítólag; mikép nyomta rá, miután működni, szerepelni kezdett, a maga egyéniségének bélyegét a saját korára, mely tettekben hagyta fenn a saját hazája történetében átkot, pusztulást okozó vagy áldást hintő hatásának nyomait. Szóval az ily értekezésben maga Alkibiades a központ s az ő korának története csak annyiban jöhet benne szóba, a mennyiben ő abba tényleg befolyt s rá alakítólag, irányozólag hatott.

Bizonyára csak ezt várhatnók az oly értekezéstől, a melynél a cím Alkibiadest állítja előtérbe, a kort pedig, a melyben élt, úgy szólván csak háttérnek tekintheti.

Sajnos azonban, hogy mindezek helyett ezen értekezésben egyszerű rajzát találjuk Athén azon korbéli állapotának, a melyben Alkibiades élt, tágabb keretben, mint ezt iskolai kézikönyvekben láthatjuk. Tárgyalva van benne a periklesi korszak és a peloponnesosi háború. Midőn ezekről szól, elég figyelmet fordít ugyan Alkibiadesre, de alig többet, mint a mennyit gondos történelmi előadásnak egy történelmi műben a közállapotok rajza, a tények és események előadása közben egy ily kiváló s mondhatni végzetes szerepet játszó történelmi személyiségre az érintett korszakok tárgyalása közben fordítania kell.

Ezen értekezés a fentebb említett korszakok történetét általában kielégítőleg tárgyalja, sőt elismerőleg emelhetjük ki, hogy benne a periklesi korszaknak eléggé tiszta képét, szabatos, tömör rajzát találhatni. Azt azonban már sajnálattal kell említenem, hogy benne a részletek tekintetében nincsenek mindenütt kellőleg felhasználva azok a források, a melyek a görög történetnek általa tárgyalt korszakaira nézve az írónak rendelkezésére állanak. Így például a 21-ik lapon ezt olvassuk: «Alkibiades, (midőn Szigiliából haza hívták, hogy törvényszék elé állítsák,) minden ellenszegülés nélkül engedelmeskedett hazája felszólításának, csak arra kérte Salaminia kormányzóját, hogy saját hajóján követhesse Salaminiaát, mit előzékenységből-e, vagy részvéteből, de könnyen megnyert.» Thukydides erről a VI. könyv 61-ik fejezetében szól s világosan előadja, hogy e tekintetben mi és hogyan történt. Az értekezés írója, ha ezt megtekinti, bizonyosan másképen fog beszélni róla. Továbbá a 28-ik lapon így szól: «Athén a győztes hadvezéreket (azokat t. i., a kik az arginusai-i tengeri ütközetben győztek), halálra ítélte csak azért, mert a beállott zivatar miatt nem üldözték, nem üldözhatték az ellenséget.» E vezéreknak, a politikai fondorlatok ezen szerencsétlen áldozatainak egész ügyét és elítélését Xenophon Hellenika cz. művében az I. könyv VII-ik fejezetében adja elő s a halálos ítéletnek egészen más okát adja.

Nem említve az értekezés stílusában itt-ott előforduló egyenetlenségeket, csak arról akarok különösen szólni, hogy benne a görög tulajdonnevek s az ezekből származó melléknevek írása tekintetében nem látható a kellő pontosság és következetesség. Így például Athén kikötője a 19-ik lapon *Pireus*-nak van írva; alább, a 26-ik lapon már ugyanez *Piraeus*. Pedig ha a latinos írásmódot alkalmazza is valaki a görög tulajdonnevekre nézve, ennél feltétlenül szükséges a legnagyobb pontossággal járni el, mert ennek mellőzése könnyen zavart idézhet elő. Nevezetesen a *Piraeus* szó a görögben csak ennek felel meg: *Πειραιος*; ez pedig korinthusi kikötőhely volt a saroni öbölben, tehát nem is igen messze az athéni kikötőtől. Ez utóbbinak egyedül helyes átírása csak *Piraeus* lehet, megfelelőleg eredeti *Πειραιεύς* nevének. Továbbá az író a 6-ik lapon egészen helyesen *eleusisi* szentélyt ír, alább azonban, a 19-ik lapon már *eleusini* nagy titokról szól, még alább, a 27-ik lapon pedig *eleusi* ünnepélyekről beszél.

Az elmondottakat röviden összefoglalva, ha a cím a munka tárgyának rövid, szabatos megjelölése tartozik lenni, a mi kétségbe vonhatatlan, akkor ez az értekezés nem viselheti helyesen az *Alkibiades és kora* czímet. Találókban lehetne ekkép címezni: *Athén Alkibiades korában*. S ezt az elősorolt kifogások levonásával csak mint a periklesi korszaknak és a peloponnesusi háborúnak a szűkre szabott keretben kielégítőleg megalkotott vázlatát ajánlhatom az olvasó figyelmébe.

ZSOLDOS BENŐ.

12. Szakal Károly: A Faust-monda keletkezése és legrégibb prózai feldolgozásai. (Pápai ev. ref. főgymnas., 3—49. l.) — E vonzóan és izléssel írt dolgozat három részből áll: az elsőben (3—21. l.) adja szerző a legrégibb Faust-könyv (1587) bő kivonatát, a másodikban (22—38. l.) jellemzi a többi Faust-könyveket, a harmadikban (38—49. l.) szól a történeti Fausról és a monda eredetéről. Az első rész annyiban önálló, a mennyiben szerző az eredetit lapról lapra követi és részben szó szerinti kivonatolja; persze tudományos célja vagy értéke ennek a résznek is nem igen van; a további két fejezet pedig, főleg az utolsó, alig egyéb mint kivonat az én könyvemből (Boyesen-Heinrich G., *Goethe Faustja*, 1888). Szerző mindenütt pontosan idézi a fölhasznált segédmunkákat, s így eljárása ellen alig volna komolyabb kifogás tehető, ha a Faust-kutatás 1888-ban megszakadt volna. De ismeretes dolog, hogy ez nem történt; hogy ép az utolsó években rendkívül sok és érdekes anyagot hordtak össze és értékesítettek a Faust-monda összes problémáinak megfjtására. Szerzőnk még mindig Reichlin-Meldeggre (1848) és Scheible gyűjteményeire hivatkozik, az újabb irodalomból pedig csak Szamatolski kiadását (1891) ismeri. Még e *Közlöny* Faust-adalékait sem vette figyelembe, pedig 1888 óta is rendszeren ismertettem a tárgyunkra

vonatkozó legfontosabb kutatásokat és leleteket. Így tehát e dolgozat általában túlhaladott állásponton van és igen sok kérdésre vonatkozóan elavult.

Elég lesz ez ítéletem indoklására csak néhány adatot kiemelnem. A 22. lapon beszél szerző a legrégebb Faust-könyv különböző kiadásairól, de nem ismeri Jul. Dumcke alapvető tanulmányát: *Die deutschen Faust-bücher* (1891, 101 l.), mely a régibb adatokat lényegesen helyreigazítja és módosítja. Így szerzőnk szerint az első tartalmilag eltérő Faust-könyv az 1590-iki berlini, melyben szerinte hat új fejezet (az erfurti történetek) van. De még 1587-ben jelent meg, állítólag szintén Spiesnél Frankfurtban, egy kiadás, melyben 8 új fejezet található, az erfurti hat fejezet pedig a helynélkül megjelent 1589-iki kiadásban szerepel először. A berlini 1590-iki szöveg már e régebbi kiadások összekapcsolásán alapul. E fejezetben egyéb tévedések is akadnak. „Widman szerint (mondja szerzőnk) Faust születési helye Anhalt, — pedig Sontwedel az anhalti hercegségben; azután bajos azt mondani, hogy a legrégebb Faust-könyv „kizárólagos célja az olvasó mulattatása“, hiszen moralizáló és tanító iránya már a címlap szerint is kétségtelen, bár tény, hogy Widman e tekintetben túlesz rajta. Az sem áll, hogy Widman orvos volt „a sváb Halléban“, ilyen nincsen, hanem Hallban. (Sajtóhiba különben rengeteg van.) Szerző említi, hogy Widmannál a famulus neve Wayger, de elfelejti megjegyezni, hogy Pfitzer óta (1674) Wagner. Különben érdekes, a mire Dumcke figyelmeztet, hogy a Widman könyvének hirdetésében (a könyvkereskedők 1598-iki lipcei katalógusában) a famulus neve még Wagner. Az 1725-iki névtelen Faust-könyv legújabb kiadását ismeri szerző, de midőn e kiadás képeire célozva azt mondja 33. l., hogy „Faust anyagiasság jellemének egészen megfelelők azok a képek is, melyek Faustot az Auerbach-pinczejében megörökítik s a melyeket állítólag Rembrandt készített“, ez furcsa félreértés. Az Auerbach-pince gyarló képeit eddigelé még senki sem tulajdonította Rembrandtnak, s Szamatólski nem is ezen képekről szól, hanem a Rembrandtnak tulajdonított Faust-arcképekről, melyek valószínűen Rembrandt egyik tanítványának (Jan Joris van Vliet) egy ártatlan tanulmányfőjére mennek vissza, melyet a németek találomra Faust arcképének vettek. Azt sem lehet oly könnyedén oda vetni, hogy a „Faust-históriák, ill. az ezek alapján keletkezett bábjátékok lényeges forrásai voltak Goethének“ (37. l.), mert Goethe valószínűen csak a Pfitzer könyvét és az 1725-iki névtelen elbeszélést, bábjátékot pedig alkalmasint csak egyet ismert. Azt is megemlíthette volna szerzőnk, hogy a Faust-kritikát Neumann György János indította meg „Curieuse Betrachtungen des sogenannten D. Fausten“ cz. könyvével, mely latinul 1683-, németül 1702-ben jelent meg és az 1725-iki névtelen Faust-könyv szerzőjének racionalistikus fölfogására kétségtelenül nagy hatással volt.

A harmadik fejezet alig egyéb mint kivonat könyvemből; az 1888 óta folytatott kutatást egyáltalában nem vette szerző figyelembe. Pedig főleg három pontra vonatkozólag sokkal többet tudunk ma, mint hat évvel ezelőtt: a történeti Faustról, a Faust-könyv forrásairól és a Faust-drámáról. A történeti Faustra vonatkozó újabb adatok még mindig nem elegendők arra, hogy a XVI. század ez érdekes alakjának teljes életrajzát megírassuk, de már azért is nagyon fontosak, mert az alaknak magának létezését és szerepét mind kétségtelenebbé teszik. Így vannak a történeti Faustról nyomaink 1494-ből, 1535- vagy 1539-ből (*Közlöny* XIII, 1889, 508. l.), 1536-ból stb. Ha szerző már újat nem adhatott, a mi ez esetben nem szorúlhat mentségre, legalább a tudomány mai színvonalára kellett volna emelkednie s az ismeretes anyagot összefoglalnia. A Faust-könyv forrásait szintén nagy buzgósággal kutatták s kimutatták, hogy az 1587-iki szöveg szerzője föld- s természetrajzi tudományát főleg Münster-Sebestyén, Jobst Vilmos, Franck Sebestyén könyveiből, de egy 1572 és 1587 közt szerkesztett *Elucidarius*ból is vette, valamint Agricola, Franck, Brant Sebestyén és Dasypodius közmondás-gyűjteményeiből is merített. E forrástanulmányok vezethetnek talán idővel a szerzőre is, és Ellinger György (*Zts. f. vergleich. Literaturgesch.* I, 166—71) csakugyan meg kísértette kimutatni, hogy a Faust-könyv szerzője a korabeli speyeri lutheránus papok (Wagner Theophil., Jütelin György és Beurer Ödön) egyike.

Legérdekesebb a Faust-dráma kérdése, mely azonban már nem esik szerzőnk dolgozatának körébe. Mellőzve itt a régi szövegek új kiadásait és a régi Faust-előadásokra vonatkozó folyton szaporodó tanulságos adatokat, csupán a német és angol (Marlowe) Faust-drámák viszonyára vonatkozó kutatásokra akarok utalni, melyeket Bielschowsky egészen új mederbe térített (*Közlöny* XV. 1891, 1095. l.), a mennyiben tudományos alapon kimutatni vagy legalább valószínűvé tenni törekedett, hogy a német Faust-dráma független a Marlowe tragédiájától (1589?), sőt (a mennyiben szerinte a XVI. század első feléből származik) magától a népkönyvtől (1587) is. Ez irányban tovább folytatták a kutatást mások, főleg Rich. M. Werner (*Zts. f. d. österr. Gymnasien*, XXIV, 1893, p. 193—205.), a ki Marlowe darabjából indul ki. Marlowe ugyanis 1593. június 1. halt meg, Faust-drámája tehát 1587 és 1593 közt keletkezett. De tudjuk, hogy nem eredeti alakjában maradt reánk: már 1597-ben dolgozták át első ízben, 1602-ben másodszor, nyomtatásban pedig csak 1604-ben jelent meg. Vajjon melyek az átdolgozók későbbi toldásai? Valószínűen Valdes és Cornelius, a kik Faustot a mágiaira tanítják, és a deákok, a kik az egyetem rektorát Faust keresztyén-ellenes életére figyelmetessé teszik. E két elem hiányzik az 1587-iki Faust-könyvből, de jelezve van Widmannak Marlowe halála után megjelent művében. A XVII. századi német Faust-drámáról csupán Schröder

György danzigi tanácsosnak 1669-iki értesítéséből tudunk. E darab a pokolban játszó előjátékkal kezdődött, melyet Creizenach Dekker Tamás angol színműírónak egy darabjára vezetett vissza. De ez indokolatlan eljárás, mert hiszen ilyen természetű jelenetek nagy számmal voltak meg régibb német drámákban, pl. a luzerni farsangi játékokban (1592), az alsfeldi passióban, az egeri úrnapi játékokban, a Theophilus-darabokban, több iskolai drámában is. Annyi bizonyos, hogy ez előjáték nem származik Marlowe művéből, s valószínű, hogy nem idegen kölcsönvétel, hanem német termék. Általában megjegyzendő, hogy Schröder jelentése nem vág annyira össze a Marlowe színművével, mint eddig föltételezték. Hisz Marlowe nem tud az ördögök gyorsaságáról sem, és Helena szerepe valamint a darab vége is más Marlowénál és a Schrödertől látott német darabban. Schröder elbeszélése teljes magyarázatát találja a német forrásokból; csupán az órák jelzése Faust borzasztó vége előtt van meg Marlowénál, bár az 1587-iki népkönyvben (62—64. jel.) ez is legalább jelezve van. A legjobb esetben ez az egy motívum talán utólagos kölcsönvétel Marlowe drámájából, egyébként pedig a német Faust-dráma csakugyan német eredeti termék lehetett. Látni való, hogy az argumentumok mind számosabbak és nyomósabbak lesznek, melyek a régi német Faust-drámát függetlenítik Marlowe hatása alól és csupán a német prózai népkönyvekre alapítják, melyeknek legrégebbikén alapul Shakespeare genialis kortársának műve is, a mi a rokon vagy hasonló vonásokat a német és angol színműben eléggé megmagyarázza.

HEINRICH GUSZTÁV.

KÉRDÉSEK ÉS FELELETEK. *)

1. kérdés. *Azt olvasom, persze a közelebbi adatok megjelölése nélkül, hogy Tiberius császár nagy ellensége volt az idegen szavaknak, annyira, hogy egy alkalommal bocsánatot is kért a senatustól, hogy megfelelő latin szó hiányában görög szóval kell élnie. Igaz ez? És ha igen, van annak nyoma valamely latin szerzőben? Az adatok esetleges szíves közlésével a t. szerkesztőség nagyon lekötelezne.*

*) E rovatban a philologiai tudományok köréből vett közérdekű kérdéseket s a közzétett kérdésekre vonatkozó feleleteket közlünk (I. Közl. XIX. k., febr. füz. 173. l.). Névtelenül beküldött közleményeknek nem adunk helyet.

A szerk.

Felelet. A mit Tiberius császárról olvasott, hogy kerülte az idegen szavakat, tény. Az a görög szó, melynek használatáért bocsánatot kért a senatustól, a «*monopolium*» volt. Legalább így jegyzi ezt föl Suetonius történetíró Tiberius életrajzának 71. fejezetében. A kérdéses hely így szól: *Sermone Græco, quamquam alias promptus et facilis, non tamen usquequaque usus est abstinuitque maxime in senatu, adeo quidem ut monopolium nominaturus prius veniam postularit, quod sibi verbo peregrino utendum esset.* Md.

2. kérdés. *Sokszor hallom ezt a latin közmondást: «Hic Rhodus, hic salta»; de nem tudom a szólásnak provenienciáját, valamint azt sem, hogy eredeti latin-e? A szives felvilágosítást köszönettel venném.*

Felelet. A kérdéses közmondásról «*Hic Rhodus, hic salta*» helyesen sejtí, hogy nem latin eredetű. A közmondás Aesopusnak «*Κομπα-στίης*» című meséjén alapszik (Halm kiadásában 203 és 203b), melyben egy szájhős azzal kérkedik, hogy mekkorát ugrott ő Rhodus szigetén; nincs az az olympiai győztes, ki akkorát tudna ugrani; ezt azok, a kik látták, bizonyíthatnák is. A mire a hallgatók egyike így szólt: Nem kell ide tanú, barátom; ha igaz a dolog, akkor «*ἰδοὺ ἢ Ρόδος, ἰδοὺ καὶ τὸ πῆδημα*». Itt ugorj! — Ennek a mondásnak a fordítása a kérdezett latin közmondás, melynek különben a latin íróknál nyoma nincs. Md.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. február 13-án *felolvasó ülést* tartott, melyen Heinrich Gusztáv elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Bartha József*: Lucanus Pharsaliája.

2. *Lehr Vilmos*: Az «Ephesusi Matrona» legújabb alakja.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: Heinrich Gusztáv, jegyző: Petz Gedeon. Jelen voltak: Fináczy Ernő első titkár, Csérhalmi Samu pénztárnok; Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly, Reményi Ede, Váczy János és Vári Rezső választm. tagok.

1. A jan. 9-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. A Társaság tagjaivá választatnak a következők: a) *rendes* tagokká *Bartha József* nagybeeskereki főgymn. h. tanár, dr. *Borcsa Mihály* kolozsvári ev. ref. főgymn. tanár, *Csiki Lajos* marosvásárhelyi ev. ref. főgymn. tanár, *Lakatos Vincze* keszthelyi premontr. főgymn. tanár, dr. *Reibner Márton* miskolci kir. kath. gymn. tanár, — eddig rk. tagok. *Szabó Iván* pannonhalmi benczés tanár és *Grusz Zsigmond* esztergomi benczés tanár (aj. P. Thewrewk Emil); dr. *Bergmann Ágost* egri főreálisk. igazgató, *Fleischhacker M.* Fridolin soproni főreálisk. tanár, dr. *Kárpáti Károly* soproni főreálisk. tanár, *Hegedűs Pál* egri főreálisk. tanár (aj. Heinrich

Gusztáv); *Evner* Győző, székesfejérvári áll. főreálisk. tanár, eddig rk. tag (aj. Finácsy Ernő); *Réger* Ede lévai kegyesr. tanár (aj. Incze István); *Teleky* László nagylittsei polg. isk. tanár, edd g rk. tag (aj. Cserhalmi Samu); dr. *Hénay* Tamás veszprémi kegyesr. főgymn. tanár, *Szegess* Mihály veszprémi kegyesr. főgymn. tanár, *Schüssler* Albert nagykanizsai kegyesr. főgymn. tanár (aj. Maywald József); *Strache* Tivadar premontr. tanár Budapesten (aj. Rupp Kornél); b) *rendkívüli* tagokká: *Csuddky* Bertalan bölcsészethallgató (aj. P. Thewrewk Emil) és *Szautner* Zsigmond bölcsészethallgató Budapesten (aj. Maywald József). — A tagok száma: tiszteleti 13, alapító 7, rendes 372, rendkívüli 70, előfizető 155; összesen 617.

3. A pénztárnok jelentése szerint a Társaság *bevételei* az 1894 decz. 27-től 1895 febr. 12-ig terjedő időközben 890 frt 43 krt, *kiadásai* 298 frt 41 krt tettek, a pénztári maradvány 592 frt 02 kr. Tudomásúl szolgál.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Az «Ephesusi Matrona» legújabb alakja. A hűtlen özvegy ezredéves története, mely a mesék őshazájában, Indiában keletkezett s egyrészt chinai közvetítéssel, másrészt az arabok útján jutott Európába és Titus Petronius Arbiter óta «*Ephesusi Matrona*» néven ismeretes,*) legújabb alakjában *Jókai Mór* «*Meséskönyvé*»-ben (Budapest, 1894) bukkant föl.

Az érdekes történet, mely majdem minden nemzet irodalmát többszörösen is bekalandozta, nálunk sem először jelenik meg. Heinrich Gusztáv már 1878-ban kimutatta e *Közlöny*-ben, hogy a *Historia Septem Sapientium* fordításában is megvan, melynek eredeti, 1573-iki szövegét is szószерint közli; továbbá *Verseghy* Ferencz *Szentesiné*-jében, midőn annak forrására, Voltaire *Zadig*-jára is rámutat. Így tudomásom szerint *Jókainál* ez harmadik változata a mesének minálunk. Címe: «*Mire kell a fűmag*». Minthogy igen rövid, tartalmának elbeszélése helyett jobbnak tartom magát az eredeti szöveget ideiktatni.

«— Kérek ezért a piczuláért fűmagot, — mondja egy gyászruhába öltözött asszony, a boltba belépve. — Minek magának az a fűmag? — kérdi a boltos. — Elvetem, hogy kikeljen. — Hová veti el? Van magának kertje? — Igenis: nincs kertem. Zsellérházban lakom; annak udvarán pedig magától is nő fü elég; de még laboda is, aztán meg kutyakapor. — Hát akkor minek magának egy piczula ára fűmag? — Hát tetszik tudni, szegény özvegyasszony vagyok. Múlt héten halt meg az uram; Isten nyugtassa meg szegényt. — Ismertem. Kalapos volt. — Nagyon jó ember volt; szerette a krumplit. — Mikor már pálinkának volt kifőzve. — Igenis, úgy szerette. Még most is szeretné, ha meg nem halt volna. De hát meg kellett neki költeni a keserű halált s engemet itt hagyni szomorú özvegyiségre. Már most ki csinál kalapot az egész falunak? — Jó az Isten, majd gondoskodik róla. — Már gondoskodott is. Itt van egy kalaposlegény a városból, a ki a megboldogultnak a hátrahagyott szerszámaait megvenné; mert hát sok szerszám kell a kalapossághoz; — de hát nincs szegénykének pénze; — hát aztán azt gondolta ki, hogy elvesz engem feleségül; akkor aztán a szerszámot is megkapja. — No hát csak fel kell neki csapni izibe. — A bizony! De a szegény megboldogultam (most is köybe lábad a szemem,

*) *Grisebach*: Die treulose Witwe. Wien, L. Rosner 1873, II. Aufl., 1. Heinrich G. ismertetését a 3. kiadásról; Egy. Phil. Közl. 1877.

mikor rá gondolok) a halálos órájában esküszavamat vette, hogy ha ő meghalálozik, én addig férjhez nem megyek, a míg az ő sírján ki nem zöldül a fű. — Ahá! Értem. Hát arra kell a fűmag? Hát csak azért kértem, mert oda négy krajczár ára is elég lesz. — No lám, milyen jó, ha az ember a baját elmondja valami jó embernek. Már most megmarad hat krajczár s ez épen jó lesz. — Egy kis papramorgóra a vőlegénynek. — Igenis. Azt akartam mondani. Köszönöm a jó tanácsot. Az Isten áldja megjártában-keltében, még az unokáinak az unokáit is: a miéért a szegény özvegyasszonyok sorsát ilyen igazán szívéen hordozza.»

Honnan vette Jókai e mese magvát, Verseghyből-e, valami régi olvasmányból, talán egy régen elfelejtett adomát öltöztetett új ruhába? nem tudhattam meg; az ő révén rá lehetne tán bukkanni mesénk nyomaira a mi népünkénél is, melynek létezését már Heinrich is kérdezi. Hogy nem az ő saját leleménye, az legalább is valószínű, ha az ismert alakokkal összehasonlítjuk. Az ura sírján fűvet vető asszony nagyon is hasonlít arra az asszonyra, ki a «hűtelen özvegy» chinai alakjában urának sírját legyezgeti, mert a sírhalom megszáradásához van kötvé újabb férjhezmenetel; továbbá Verseghy, illetve Voltaire asszonyára, ki a patak medrét téríti máshová, mert míg az a sír mellett elfolyik, addig hűnek kell maradnia özvegyi fátyolához. Érdekes, hogy ép úgy, mint a chinai s a Voltaire-Verseghy-féle változatban, Jókainál is az asszony esküvel erősíti fogadását, s hogy az eskűnek szavait megtartsa, ezért veti a fűmagot, legyezi a száradó sírt, téríti el a patakot. Jókai meséje az említett változatoknak csak felét tartalmazza, mert úgy a chinai alak sírtlegyező asszonya, valamint Voltaire-Verseglynél a medretásó özvegy csak előmeséje a hűtlen özvegy tulajdonképeni történetének. Hogy Jókai meséje külalakra nézve a három magyar változat közül a legtökéletesebb, hogy a hálálkodó bús asszonyban a legfinomabb ironiával gúnyolja az özvegyi hűtlenséget, talán fölösleges is különösen kiemelnem. Mindenesetre igen érdekes volna erre nézve magától a költőtől felvilágosítást kérni, miképen jutott e mese tolla hegyére.)*

LEHR VILMOS.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Erdélyi Múzeum. Szerk. Szádeczky Lajos. XII. köt. I. füz. — Fenichel Sámuel, A dák kardokról. — Szádeczky Lajos, Hogy éltek az erdélyiek

*) E felvilágosítást kértük és megkaptuk. A költő úgy nyilatkozott Heinrich Gusztáv előtt, hogy bár az ephesusi matrona történetét régóta ismeri — nem tudná ugyan megmondani, hogy honnan —, a kimutatott egyezés most mégis meglepte őt, mert meséje megírásánál *távolról sem gondolt ama régi elbeszélésre*. Nem volt reá hatással, úgymond, semmiféle *nép-mesei* vagy egyéb motívum sem. — Az esetből ekkép azt a methodikus tanulságot vonhatjuk le, hogy az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás terén még a nagyon tetszetős egyezéseket is a legnagyobb óvatossággal és inkább több mint kevesebb kételkedéssel kell megítélnünk. *A szerk.*

2—300 évvel ezelőtt? — XII. köt. II. füz. *Moldován* Gergely, Felméri Lajos. — *Gyalui* Farkas, Egy székely katonaköltő a múlt századból. — *Thallóczy* Lajos, Északkeleti Európa s az újabb magyar irodalom. — Irodalmi szemle. — Különfélék.

Latin nyelvtan dióhéjban. II. rész. Mondattan. (32-r. 84 l.) Veszprém, 1895. Krausz A. Fia. 20 kr.

Magyar Nyelvőr. Szerk. Szarras Gábor. XXIV. köt. II. füz. (1895 febr.). — *Szinnyei* József, Jelentésváltozások. — *Melich* János, Német vendégszók. — *Kiss* Ignác, Faludi Ferencz nyelve. — *Prikkel* Marián, A 'kutya' a magy. szólásokban. — *Albert* János, Pro domo. — Helyreigazítások, magyarázatok. — Nyelvészeti tarkaságok. — Nyelvtörténeti adatok. — Népnyelv-hagyományok.

Silberstein (Ötvös) Adolf dr. Dramaturgiai dolgozatok. II. kötet. Arisztotelesz. A költészetről. Fordítva és magyarázva. A természet biblijája. (N. 8-r. 250 l.) Budapest, 1895. «Könyves Kálmán.» 2 frt.

Vergili Maronis, P., Aeneidos Libri XII. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Pirchala Imre. II. kötet. VII—XII. 2. kiad. (8-r. 157 l.) Budapest, 1894. Eggenberger.

II. Külföldi irodalom.

Baechtold, Jacob. Gottfried Kellers Leben. Berlin, Hertz, 1894. I. köt. VII és 460 l., II. köt. 544 l. 8 mk. — Baechtold az 1889-ben elhunyt svajci származású írónak főleg leveleit és naplóját beszéli az életrajzban. Az I. kötet az 1819—1850. éveket tárgyalja, a költő ifjúkorát, festészeti tanulmányait, heidelbergi egyetemi tanulókorát. A II. kötet az 1850—1861. évekről szól, a berlini tartózkodásról és a zürichi hat évről. Függelékül számos eddig kiadatlan költemény és vázlat van közölve.

Festschrift zum siebzigsten Geburtstage Rudolf Hildebrands in Aufsätzen zur deutschen Sprache und Litteratur, sowie zum deutschen Unterrichte. Herausg. v. Otto Lyon. Leipzig, Teubner, 1894. (IV és 364 l.) 4 mk. — Hildebrand Rudolf, a lipcei egyetemen a német nyelv és irodalom tanára, 1894 márczius 13-án ülte meg 70-ik születésnapját s ez alkalommal tanítványai és tisztelői két ünnepi irattal kedveskedtek mesterüknek (a ki azóta már el is költözött az élők sorából, l. Közl. XIX, 173). Az itt említett 'Festschrift' a következő értekezéseket foglalja magában. *Biltz* K. a francia eredetű Melusina-monda 1456-i német feldolgozásáról szól; *Brenner* Oszkár a görög nyelv némely sajátosságaival akarja megvilágosítani a középfelnémet nyelvi oktatás egyes pontjait; *Feist* Zs. német etymológiákat ad (*burg*: πύργος; *hexe*: idg. *kek-*, *kenk-* gy. ravaszkodni stb.); *Franke* K. a meissenai népköltészetéről értekezik; *Gloede* O. az alnémet és felnémet nyelv és irodalom viszonyát világítja meg; *Gloël* H. az alsórajnai német nyelv sajátosságait tárgyalja. *Koch* Miksa Klopstocknak 'Der Lehrling der Griechen' cz. ódáját tárgyalja s kimutatja, hogy Horatius IV, 3. ódája volt mintája; *Landmann* Simrocknak Amelungenlied-jét fejtegeti; *Martin* E. az elzászi *haarig* és *haareule* szavakat magyarázza; *Müller* K. kifejti, hogy a XVI. századi *Laurentius Albertus* és *Albertus Ölinger* egy és ugyanazon író; *Henschke* Greif Márton hazafias drámáiról szól; *Schneidermann* a Schiller-nél feltűnő biblikus felfogásról ír; *Schlösser* a göttingai költőkör egy tagjáról, Seebachról értekezik; *Unbescheid* Goethe Faustjának I. részéről szól mint iskolai olvasmányról, *Wolff* Jenő terjedelmes tanulmányt közöl Gottschednek a német nyelv történetében való szerepléséről; *Fränkel* L. Tappe Eberhardról, a XVI. század egy német iskolamesteréről és germanistájáról ír; *Sahr* Gy. Bürgerről mint a német nyelv tanáráról; *Kluge* Fr. etymológiákat közöl, végül a szerkesztő *Lyon* a német oktatásnak az iskolában és az egyetemen való egységes összefüggését követeli. — A Hildebrandnak ajánlott másik ünnepi iratról legközelebb szólunk.

Fick, August. Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt und systematisch geordnet. 2. Aufl. Bearbeitet von Fritz Bechtel und Aug. Fick. Göttingen, 1894. Vandenhoeck & Ruprecht (XVIII és 474.) 12 mk. — Fick ismeretes Onomatológiájának, (megjelent 20 év előtt) másodikik, még egyszer akkora terjedelmű kiadásra. Hasznos kézikönyv, mely philologusnak, epigraphikusnak és történésznek egyaránt jó szolgálatot tesz. Három főrésze van: emberek, herosok és istenek nevei.

Friedrich, Gustav. Q. Horatius Flaccus. Philologische Untersuchungen. Leipzig, Teubner. 1894. VII és 232. 6 mk. — Horatius életére és műveire vonatkozó elmélgedések, főleg a költő kedélyvilágának megértetése érdekében. Külön fejezetek szólnak a carmen sæcularéről és az epistolák chronológiájáról.

Griechische Studien. Hermann Lipsius zum sechzigsten Geburtstage dargebracht. Leipzig, Teubner. 1894. III és 187. Ára 6 mk. — A görög régiségtan, mythologia, történet, epigraphika, topographia és szövegkritika körébe vágó kisebb czikkek gyűjteménye.

Jung, Julius. Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte. Innsbruck, Wagner. 1894. XLII és 191 l. 4-80 mk. — Tárgyalja Dacia provincia helytartóit, procuratorait, legatusait, tribunusait, præfectusait és centurióit, tekintettel származásukra, előléptetésükre és a római birodalom közigazgatására. Szól az Erdély déli részeiben fennállott közlekedési vonalokról és telepekről, az aranyvidékről, a községi szervezetek kifejlődéséről, a castellumokról s a hozzájuk tartozó táborhelyekről.

Kretschmer, Paul. Die griechischen Vasenschriften ihrer Sprache nach untersucht. Gütersloh, 1894. Bertelsmann. VIII és 251. 5-50 mk. — A szerző igen nehéz, de rendkívül érdekes munkára vállalkozott. Azon igyekszik, hogy azokból az írka-firkákból, hevenyében odavetett s nem ritkán hibás orthographiát mutató felírásokból, melyeket a görög fazekasok a vázákra ráfestettek vagy bekarcoltak, az attikai népnyelv dialektusához adalékokat merítsen. Pontos methodusra valló munka, melynek eredményei részben becsesek.

Reinach, Théodore. Mithradates Eupator, König von Pontos. Mit Berichtigungen und Nachträgen des Verfassers ins Deutsche übertragen von A. Goetz. Mit 3 Karten und 4 Heligravüren. Leipzig, Teubner. 1895. XVIII és 488. 12 mk. — Reinach kitűnő francia művének (l. Közl. XVI., 47.). javított és bővített német kiadása; Mithradatesnek az összes források felhasználásával, szépen megírt monographiája. A fejezetek czímei: A Mithradates-nemzetség eredete. — Pontos a Mithradates dynastiája előtt. — Pontos első királyai. — Mithradates neveltetése, kiskorúsága, trónralépése. — Pontosi háborúk. — Kisázsiai hadjáratok. — A Rómával való meghasonlás. — A sikerek kora. — A kudarczok ideje. — A dardanosi béke. — A leigázottak. — A kormány. — Az uralkodók. — Béke és háború közt. — Bithyniai örökösödési háború. — Mithradates Tigranesnél. — Mithradates halála. — Irodalom. — Feliratok.

Rohde, Erwin. Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. 2. Abth. Freiburg i. Br. 1894. Mohr (VIII és 289—711). Ára 12 mk. — Az öt év előtt megindult műnek második, nem kevésbbé jelentős része (Némely bíráló epochalisnak mondja). A szerző abból a hypothesis-ból indul ki, hogy a görögöknél a lélek halhatatlanságáról való hit legelső sorban a thrák eredetű Dionysos-kultusznak két alaptényezőjéből, az orgiasmusból és ekstasisből ered. Az istenség csodásságából fakadó, örvöngéssel határos rajongás azt eredményezi, hogy a lelkestült ember az istenséggel egynek hiszi magát, abban felolvad. A delphoibeli Pythiába vetett hit sem egyéb a lélek halhatatlan és isteni mivoltának öntudatlan felismerésénél. A szerző ezen alap gondolatot az egész görög irodalmon végig nyomozza, mindenütt kutatva, hogy a költőknek és bölcselőknek hitbeli képzetei mennyiben egyéniek, és mennyiben gyökereznek a köztudatban?

MIT ÉRTETT PLATO AZ IDEAKKAL ELLENKEZŐ ΑΙΕΙΡΟΝ-ON?

E kérdés igen sokszor meg volt már ugyan vitatva, az is igaz, hogy eziránt mindenki, a ki Plato bölcséletével foglalkozik, szeret nyilatkozni, de azért alaposan csalódnék, ki e kérdést vagy egészen kimerítettnek, vagy legalább könnyen megfejthetőnek gondolná.¹⁾ Az eltérő vélemények sokasága, melyek minden oldalról nyilvánultak, meg azon sok szempont sajátsága, melyekből a bölcselek e kérdés megfejtésénél kiindultak, eléggé mutatják, hogy e kérdés újból való tárgyalása korántsem fölösleges és haszontalan.

A vitás kérdésre vonatkozólag igen fontos helyre akadunk Plato Philebus című párbeszédében p. 23. C., a hol az összes lét egyes momentumaira fel van osztva. Itt ugyanis ez olvasható: «Isten a létezőt részint határtalannak (ἄπειρον), részint meghatározottnak (πέρας) nyilvánítja; ezeket tekintsük tehát két nemnek, harmadiknak pedig az e kettőből vegyítettet, negyediknek pedig azt, mely e kettő vegyületének oka.»²⁾ Plato ezzel metaphysikai principumait sorolja fel, a létezők nemeinek (γένη) vagy fajainak (εἶδη) nevezvén azokat. Jól megjegyzendő azonban, hogy az, a mi a meghatározott és határtalanból a vegyítés oka által létesül, épen nem principium, hanem az előbbi három nem összehatásának eredménye. Azért nevezi azt Plato vegyítettnek (τὸ μίχτον) vagy közösnek (τὸ κοινόν), mert a meghatározott és határtalannak vegyü-

¹⁾ V. ö. Dr. Pauer Imre, *Metaph.* 175. lap: «Mit értett Plato ezen más (ἄπειρον) alatt, melyet a Timäusban mint minden létesülés alapját ír le; mely a létesülés körfolyamában minden alak felvételére képes, de épen azért teljesen alakatlan és határozatlan, láthatlan lényeg = tér, határtalan stb. nehéz meghatározni.»

²⁾ Plato in *Philebo* quatuor genera posuit, πέρας, ἄπειρον, κοινόν, τὸ τῆς αἰτίας γένος, mondja Carolus Kiehn, de dialectica Platonis, Berolini 1843, 9. l.

letéből jött létre és mert mindkettőt közösen tartalmazza. Ezen elnevezések bizonyoságul szolgálnak arra nézve, hogy a létezőknek ezen nemét nem szabad principiumnak tekinteni. Így tehát csak három principiumot állított fel Plato, nem pedig négyet, mint Aristoteles.¹⁾ Mivel tehát a felsoroltuk principiumok közt még egy negyedik is principiumként szerepel, holott valójában nem az, Platonak mind a négy megjelölésére szükségképen valamely általános nevet kellett választania. Azért ezen három rész, melyekre Plato az összes létet osztja, és a vegyítésnek még hozzá csatolt oka általános jelentésűek; ezen három principium a legáltalánosabb és legfelsőbb principiumok, más szóval Plato metaphysicájának principiumai.²⁾

Minden, a mi létesült, Plato értelmében a határ és határtalannak vegyülete,³⁾ vagy, a mennyiben a határ által meg van határozva, valami határolt (πεπερασμένον). E szerint nem marad egyéb hátra, mint ἄπειρον-on, minthogy határoltatik és meghatároztatik, az anyagi, πέρας-on, minthogy a határoló és meghatározó, az alaki principiumot érteni. ἄπειρον jeleli tehát az anyagot, a materiát. Tudvalevőleg Plato ezen jelentményben még nem használja a ὕλη szót, ámbár neki Aristoteles e műszó használatát tulajdonítja.⁴⁾

¹⁾ Aristoteles tudvalevőleg négy principiumot (ἀρχαί) állított fel, úgy mint az anyagot (ὕλη), az alakot vagy fogalmat (εἶδος, μορφή, τὸ τί ἦν εἶναι), a mozgató okot (ἀρχὴ τῆς κινήσεως vagy θεὸν ἢ ἀρχὴ τῆς κινήσεως), és a végső okot vagy czélt (τὸ οὗ ἐνεκα). V. ö. Bonitz H. comment. in Metaph. Aristot. 59. l.: «Quatuor causarum genera Aristotelem notum est distinguere, ubicunque de rerum natura et generatione agendum est.» Azonban a két utóbbi a második principiumra, a fogalomra vezethető vissza, úgy hogy csak két principium marad: az alak vagy fogalom és az anyag, a mit maga Aristoteles is említ Phys. II. 7. p. 198 a 24. V. ö. Habern Jonathan, Arist. befolyása stb. 20. l. Dr. A. Schwegler, Gesch. d. griech. Phil. 178. l.

²⁾ V. ö. Dr. Gustav Schneider, Das materiale Princip der Platonischen Metaphysik, Programm des fürstlichen Gymnasiums in Gera, 1872. 4. lap.

³⁾ V. ö. Dr. A. Schwegler, Gesch. d. griech. Phil. 135. l. 4. jegyzet: Das Einzelding ist ein Produkt (ἔκγονον) der Mischung dieser beiden Elemente (ἄπειρον, πέρας).

⁴⁾ Arist. Phys. IV. 2. p. 209b 11: Πλάτων τὴν ὕλην καὶ τὴν χώραν ταῦτό φησιν εἶναι ἐν τῷ Τιμαίῳ. «Plato az anyagot és tért azonosnak mondja Timaeusában». V. ö. Dr. A. Schwegler, Gesch. d. griech. Phil. 134. l.: Den später technisch gewordenen Ausdruck ὕλη gebraucht Plato

Egyáltalában nála még nincsen állandó szó ezen metaphysikai fogalom kifejezésére. Ha az «anyag» nem platói kifejezést, úgy mint Aristoteles is plátói ὕλη-ről beszél, a Philebusban előforduló ἄπειρον megjelölésére használjuk, ezen mind az értendő, a mi önmagában véve határozatlan substratum gyanánt valamely alak képviselőjeként szolgálhat. Ezen meghatározás szerint lehet az anyag részint valami szilárd, mint például a fa vagy kőnél, részint valami gondolati, tehát ὕλη νοητή, ha Aristoteles elnevezését használni akarjuk. Valamely mértani idom például, melyet képzeletemben rajzolok, Plato-Aristoteles-féle felfogás szerint szinte anyag és alakból áll; a határoló vonal az alak, az pedig, a mi határolva van, az anyag, persze csak gondolati.

Minthogy az anyag arra való, hogy az alak képviselőjeként szolgáljon, ezen metaphysikai természeténél fogva minden alak és határoltság nélkülűnek kell lennie (ἄμορφον, ἀόριστον). Mert ha már önmagában alakkal bírna, ez a létesítendő alak felvételének akadályul szolgálna; tehát kell, hogy önmagában valami teljesen határtalan és határozatlan, vagyis ἄπειρον legyen. Minthogy Plato a metaphysikai értelemben vett anyag kifejezésére a «ὕλη» szót még nem használta, minthogy továbbá erre még nincs állandó műszava: igen természetes, hogy azt metaphysikai lényegének egyedül lehetséges meghatározásához képest, épen ἄπειρον-nak nevezte.¹⁾

Egészen ily értelemben ecseteli Timæus a substratumot, mely az érzékvilágnak alapul szolgál p. 50D—51B: «Annak, a minek valamennyi nemet magába fel kell vennie (τὸ τὰ πάντα ἐνδεξόμενον ἐν αὐτῇ γένῃ), szükségképen minden alaktól mentnek kell lenni (πάντων ἐκτὸς εἶδῶν εἶναι χρᾶν), épúgy mint minden illatos kenőcsnél (καθάπερ περὶ τὰ ἀλείμματα, ὅποσα εὐώδη) mesterségesen arra törekszünk, hogy az illatok felfogadására alkalmas folyadékok, a mennyire csak lehetséges, szagtalanok legyenek (ποιῶσιν ὅ τι μάλιστα ἀώδη τὰ δεξόμενα ὑγρὰ τὰς ὁσμὰς). És mindazok, a kik megkísérlik valami puha anyagban alakokat vésni (ὅσοι τε ἐν τισὶ τῶν μαλακῶν σχήματα ἀπομάττειν ἐπιχειροῦσι), nem

für diesen Urstoff noch nicht, wohl aber vergleicht er ihn mit der ὕλη, die von den Handwerkern verarbeitet werde.

¹⁾ V. ö. Franciscus Ebben, De Platonis idearum doctrina dissertatio. Doctori értekezés. Bonnæ, 1849, 28. l.: Infinita igitur ei fuit materia et ita quidem, ut omni certa et externa mensura et interna vi et ratione careret ideoque neque quanta esset neque qualis ullo modo posset definiri.

hagynak rajta semmi határozott alakot, hanem egyengetik az anyagot a lehető legnagyobb simaságig (προομαλύναντες δὲ ὃ τὸ λειοτάτον ἀπεργάζονται). Szintűgy kell annak, a mi gyakran minden örökkévalónak képmásait minden részében híven felfogadja, minden alaktól mentnek lennie. Azért minden létrejött láthatónak és egyáltalában az érzékileg felfoghatónak anyját és befogadóját sem földnek, sem levegőnek, sem víznek, sem tűznek nem nevezzük, sem annak nevével nem jelöljük, a mi ezekből, sem a miből ezek keletkeztek (μήτε ὅσα ἐκ τούτων μήτε ἐξ ὧν ταῦτα γέγονεν), hanem ha azt láthatatlan, alakatlan, mindezeknek befogadására alkalmas lénynek nevezzük, mely megmagyarázhatatlan módon (μεταλαμβάνον δὲ ἀπορώτατά πῃ τοῦ νοητοῦ) az érzékfölöttiben részt vesz és igen nehezen felfogható (δυσασωτότατον), téves nézetet nem nyilvánítunk.¹⁾»

A substratumnak ezen meghatározása még p. 50A. olvasható: «Ha valaki meg nem szünnék aranyból mindent minden alakká idomítani, valaki pedig egy alakra utalva kérdezné: mi az ugyan (δεικνύντος δὴ τινος αὐτῶν ἐν καὶ ἐρομένου τί ποτ' ἔστι), akkor, hogy a helyes válasz megadassék, legbiztosabb lesz ekként beszélni: arany, a háromszöget pedig és a többi idomot, melyek abban képződtek (τὸ δὲ τρίγωνον ὅσα τε ἄλλα σχήματα ἐνερίγντο) nem nevezni létezőknek, minthogy azalatt, míg valaki azt állítja, változnak, hanem, ha «az ilyesmit» biztosan elfogadni akarja, megelégedni.²⁾ Ugyanazon viszony létezik a minden testet magába felvevő lénynél is (ὁ αὐτὸς δὴ λόγος καὶ περὶ τῆς τὰ πάντα δεχομένης σώματα φύσεως), azt mindig azonosnak kell neveznünk (ταῦτὸν αὐτὴν αἰεὶ προσρητέον); mert korántsem lép ki saját lényegéből. Ámbár mindig mindent magába vesz fel, mégsem idomúl soha a belépőhöz, mert természeténél fogva mindennek képző anyagúl szolgál, melyet a belépő mozgásba hoz és alakít és ez által majd így,

¹⁾ V. ö. Dr. A. Schwegler, *Gesch. d. griech. Phil.* 135. 1. 4. jegyzet.

²⁾ Ezen szavak megvilágítására szolgálhat a következő: Dasjenige allein, in dem alles Werdende zu entstehen und in das es sich wieder aufzulösen scheint, verdient ein Dieses und ein Solches genannt zu werden; es ist dieses dem Golde vergleichbar, aus welchem die verschiedensten Figuren geformt werden können, ohne dass es selbst irgend welchen Antheil an der Veränderung nehme. L. I. P. Wohlstein, *Materie und Weltseele in dem platonischen Systeme. Inaugural-Dissertation*, Marburg, 1863. 4. lap.

majd másként jelentkezik (ἐκμαγεῖον γὰρ φύσει παντὶ κεῖται, κινούμενον τε καὶ διασχηματιζόμενον ὑπὸ τῶν εἰσιόντων, φαίνεται δὲ δι' ἐκεῖνα ἄλλοτε ἄλλοιον).» Ez a substratumnak metaphysikai természete. Igen természetes, hogy a valóságban ekként nem létezhetik, hanem mindig valamely határozott alakban kell előfordulnia, bár mennyire is tökéletlen legyen az.

Vizsgáljuk tovább Philebus nyomán a határtalannak határozmányait. Ide számítandó mindenekelőtt a több és kevesebb (τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἥττον). E szerint a határtalannak osztályába tartozik mind az, a mi minőségi vagy mennyiségi tekintetben valamely nagyobbodást vagy kisebbedést szenvedhet, mely nagyobbodás, vagy kisebbedés föltétlen lehetősége szükséges arra nézve, hogy az anyag a legkülönfelebb alakok és határozmányok felvételére alkalmas substratum legyen.¹⁾ Azért nagyon helyesen mondja Ebben de Plat. idear. doctr. dissertatio p. 29: «Quamdiu enim τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἥττον in rebus inest, nullus potest finis et terminus inesse», és azért használja Plato leginkább a többet és kevesebbet a határtalan ismertető jeleül.²⁾

A határozmány ezen általánosságának kifolyása az, hogy Plato a határtalannak több fajtát különbözteti meg.³⁾ Felsoroltatnak a következők: a melegebb és hidegebb (τὸ θερμότερον καὶ ψυχρότερον), a szárazabb és nedvesebb (τὸ ξηρότερον καὶ ὕγρότερον), a több és kevesebb (τὸ πλεόν καὶ ἔλαττον), a gyorsabb és lassúbb (τὸ θᾶπτον καὶ βραδύτερον), a nagyobb és kisebb (τὸ μείζον καὶ μικρότερον), a magas és mély (τὸ ὀξὺ καὶ βαρύ).⁴⁾ Igen világos, hogy mindenkor két egymással összekötött ellentét a határozatlannak egy fajtát jelöli. A több és kevesebb, a nagyobbodás és kisebbedés

¹⁾ V. ö. Carolus Kuehn, de dialectica Platonis, 38. lap: Cur Plato autem infinitatis loco, quam Pythagorei tenuerunt, duo infinita fecerit, Aristoteles in Phys. II, 6 dicit. Infinitatem enim aut augendo aut minuendo gigni, ergo et in infinite magnum et in infinite parvum patere.

²⁾ V. ö. Franciscus Ebben, de Plat. idear. doctr. dissertatio p. 29: «Ex tota autem hac argumentatione id sponte apparet, Platonem illud τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον imprimis materiæ proprium esse voluisse».

³⁾ V. ö. Franciscus Ebben, de Plat. idear. doctr. dissertatio p. 29: «Nam ab hac sententia, materiam τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον esse, tanquam a fundamento profectus dicit, τὸ θερμότερον καὶ ψυχρότερον ceteraque omnia ad infinitum spectare, quod in se habeant τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον».

⁴⁾ V. ö. Franciscus Ebben, de Plat. idear. doctr. dissertatio p. 29.

kell, hogy az egymásnak megfelelő ellentétek közt mindenkor előforduljon.¹⁾

Nézzük már most közelebről a határtalannak ezen fajait. A melegebb és hidegebb a még egészen határozatlan légmérsékletet jelöli, mely meleggé és hideggé és ismét mindkettővé a legkülönbözőbb fokban válhatik, azaz jelöli a légmérsékletnek még teljesen határozatlan substratumát, melyben a legellentétebb tulajdonságok minden lehető fokban jelentkezhetnek. A szárazabb és nedvesebb az elemek substratuma, de nem kizárólagosan, mert ezek egyszersmind valami hidegebb és melegebb, valami nehezebb és könnyebb. Ha Phileb. p. 25E cz. áll: «Nem szüli-e a betegségeknek ezeknek (t. i. ezen ellentéteknek) helyes egyesítése az egészség lényegét», a határtalannak elősorolt fajaiból ide csak a szárazabb és nedvesebb és a melegebb és hidegebb illik. A több és kevesebb jelöli a határtalannak azon faját, melyből a határral való összeköttetés következtében a számok keletkeznek.²⁾ A nagyobb és

¹⁾ Ama felsorolásban leginkább a comparativus használtatik, és minden esetre a középfok legalkalmasabb a határtalan természetnek megjelölésére. Mert mivel a comparativusok a mérték megjelölése nélkül vannak használva, a fok teljesen határozatlan, és így igen szépen van megjelölve az akadálytalan nagyobbodás és kisebbedés. V. ö. Franciscus Ebben, de Plat. idear. doctr. dissertatio p. 29: «Nam id quod firmissime est tenendum, comparativi isti non id significant, ut recte Stallbauminus ad Philebum p. 24. A. annotat, quod alio quopiam maius minusve sit, sed indicant gradum infinite crescentem vel decrescentem, quippe nullis inclusum finibus atque terminis». De az első fok is előfordul Phileb. 26A: *ἐν δὲ ὀξείῃ καὶ βαρεῇ καὶ ταχεῇ καὶ βραδεῇ ἀπειροῖς ὄσιν*. Aristoteles rendszeren az első fokot használja ott, a hol a plátói *ἄπειρον* fajairól beszél. Így nevezi Phys. III. 6. 206. l. 27. a plátói *ἄπειρον*-t *τὸ μέγα καὶ μικρόν*, míg Plato a mi helyünkön *μεῖζον καὶ μικρότερον* comparativusokat használ.

²⁾ V. ö. Aristot. Metaph. N I. 1888 a 15: *οἱ δὲ τὸ ἄνισον ὥς ἔν τι, τὴν δυνάδα δὲ ἀόριστον ποιοῦντες μέγαν καὶ μικρὸν, πόρρω λίαν τῶν δοκούντων καὶ δυνατόν λεγουσιν πάθη τε γὰρ ταῦτα καὶ συμβεβηκότα μᾶλλον ἢ ἐποκειμένα τοῖς ἀριθμοῖς καὶ τοῖς μεγέθεσιν ἐστὶ, τὸ πολὺ καὶ ὀλίγον ἀριθμοῦ, καὶ μέγα καὶ μικρόν μεγέθους...* «A kik pedig az egyenlőtlen egynek és a határozatlan kettes számot nagy és kicsinyből állónak tekintik, azoknak véleménye nagyon távol esik a valószínűség és lehetőségtől; mert ezek inkább affectiók és vonatkozások, mint a számok és mennyiségeknek substratumai (v. ö. Bonitz H. jegyzetét e h.: *magnum et parvum affectiones sunt vel numerorum vel extensarum magnitudinum, ideoque non possunt pro principiis iis subiici*), a sok és kevés a számnál, a nagy és kicsiny a mennyiségnél szerepel mint substratum». Az itt emelt kifogás

kisebb ellenben jelöli a teljesen határozatlan térbeli mennyiséget, de részben a platonikusok azt is a számok substratumául vették fel.¹⁾

Az anyag, mely a teremtő művésznak alkotandó művének substratumúl szolgál, nagyobb és kisebb, azaz sokat, vagy kevesebbet vehet, a szerint, a mint azt az abból létesítendő alak megkívánja. Ezen alak meghatározza a mennyiséget, mely ezáltal megszűnik határozatlannak lenni és mint az alak képviselője egyszerűsrimd töle határoltatik meg. Ugyanaz történik, ha a mathematicus valamely mértani idomot képzel. Az idomnak gondolati substratuma önmagában teljesen határozatlan, minthogy nagyobb és kisebbnek és minden gondolható alakban képzelheti. A substratum csak az őt körülfogó vonaloktól nyeri határozottságát. E szerint a *μεῖζον καὶ μικρότερον* kifejezés korántsem mutatja, vajjon ezen substratum szilárdnak, vagy gondolatinak tekintendő-e. Minthogy tehát ezen nagyobb és kisebbtől, a mint láttuk, a nagy és kicsiny semmiben sem különbözik, melyet Aristoteles tanubizony-sága szerint Plato anyagnak tekintett, úgy a platói anyagnak Aristotelesnél előforduló megjelöléséből nem is lehet következtetni, hogy Plato pusztán gondolati anyagot vett fel.

A határtalan fajaihoz tartozik továbbá a gyorsabb és lassúbb. A gyorsabb és lassúbb a mozgásnak és ezzel a rhythmusnak is substratuma. A mozgás, mely gyorsabb és lassúbb lehet, tehát a még teljesen határozatlan mozgás, a zeneművésznak substratumúl szolgál, melybe mértékeit beleilleszti; a mértéknek a gyorsabb és lassúbbal való ezen összeköttetéséből szabályozott mozgás és ezzel

inkább a szóra, mint a tárgyra vonatkozik. Metaph. A 9. 992a 16: *ἔσπερ οὖν οὐδ' ἀριθμὸς ὑπάρχει ἐν αὐτοῖς, ὅτι τὸ πολὺ καὶ ὀλίγον ἕτερον τούτων*, «valamint tehát a szám sincs ezekben benfoglalva, mivel a sok és kevés valami más, mint ezek».

¹⁾ Aristot. Metaph. N 1. 1087b 12: *ἀλλὰ μὴν καὶ τὰς ἀρχὰς ἄς στοιχεῖα καλοῦσιν, οὐ καλῶς ἀποδιδοῦσιν, οἱ μὲν τὸ μέγα καὶ τὸ μικρὸν λέγοντες μετὰ τοῦ ἐνός, τρία ταῦτα στοιχεῖα τῶν ἀριθμῶν, τὰ μὲν δύο ἕλην, τὸ δ' ἐν τὴν μορφήν, οἱ δὲ τὸ πολὺ καὶ ὀλίγον, ὅτι τὸ μέγα καὶ τὸ μικρὸν μεγέθους οἰκειώτερα τὴν φύσιν . . .* «De valóban a principiumokat is, melyeket elemeknek neveznek, nem helyesen határozták meg, a mennyiben némelyek közülök a nagyot és kicsinyt az egygyel együtt a számok ezen három elemének tekintik, úgymint a két elsőt anyagi, az eggyet pedig alaki principiumnak, mások pedig a sokat és keveset, mert a nagy és kicsiny természeténél fogva a mennyiséghez inkább tartozik».

határozott rhythmus keletkezik. A magas és mély végre a hangok összes tömegét képezi, a legteljesebb határozatlanságban, melytől a zeneművész alkotásainak létrehozására a szükséges substratumot nyeri. Mert ha a hangok ezen határozatlan tömege bizonyos viszonyok által lesz meghatározva és ha rhythmus hozzájárul, a zene jön létre. A substratum ezen elnevezéseinél szabad legyen Aristotelesről megemlékeznünk. Ha Plato mindig az ellentétes tulajdonságokat köti össze, hogy a határtalannak fajait megjelölje, annak azon gondolat szolgál alapúl, melyet Aristoteles így szokott kifejezni: az anyag potentia az ellentett.¹⁾ Magától értetődik, hogy a határ és határtalannak amaz elkülönítés- és összeköttetésén nem mindig valóságos, hanem gyakran metaphysicai értendő. Így a kő és az alak, melyet a szobrász belevés, a priori valósággal elkülönített és összeköttetéseket valóságosnak, a valóságban végbementnek kell neveznünk. Ellenben, ha valaki rhythmusokat és dallamokat szerkeszt, vagy képzeletében mértani alakokat construál, a substratum és alaknak mind elkülönítése, mind összeköttetése csak a gondolatban lehetséges. Egészen így áll a dolog az alak és anyag elkülönítése- és összeköttetésénél Aristotelesnél.

Vajjon a dolog realisticus, vagy gondolati-e, ez az *ἄπειρον* minőségétől függ. Hogy áll e tekintetben a dolog a platonai anyagot illetőleg? Aristoteles tudvalevőleg realisticus és gondolati anyagot vesz fel. Hogy Plato gondolati anyagot ismert, bizonyos. Így a szám, szintűgy a mértani vonalok, síkok és testek substratuma természetesen csak gondolati lehet. Azonkívül Aristoteles határozottan bizonyítja, hogy Plato az idea számára is a nagyot és kicsinyt substratum gyanánt vette fel.²⁾

¹⁾ Így az alvó potentia (*δυνάμει*) ébrenlévő, a szemét behúnyó potentia látó, a félvonal potentia az egész vonalban befoglaltatik. Alcinous, doctrinae Platonis lineamenta cap. VIII: *as potentia est statua, quoniam tum statua efficitur, cum eius suscipiet formam.* Böven és kimerítően értekezik a potentia és actus-ról Bonitz H. comment. in Aristot. Metaph. 384, 391, 398, 528. l.

²⁾ V. ö. Carolus Kuehn, de dialectica Platonis 38. l.: «Aristoteles autem non semel, sed ubicunque Platonis principia tangit, dicit, Platonem duo principia statuisse formam et materiam et non solum res in hæc duo dissolvere, sed etiam ideas. Nam in rebus ei fuisse formæ loco ideas, materiæ loco τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν, in ideis autem ipsis principium formæ, τὸ ἔν, materiæ rursus τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν statuisse». És a 34. lapon ez

Ez megint csak gondolati lehet. De már most az a kérdés lesz megfejtendő, vajjon Plato csak gondolati anyagot vett-e fel, kiváltképen hogy áll a dolog amaz anyagot illetőleg, melyet az érzéki világ alapjául vett fel, vagyis más szavakkal: a τριτὸν γένος, melyet Timæus ecsetel, idealisticus vagy realisticus substratum-e?

A platoi anyag realitását csak az újabb kor vonta kétségbe, az ókorban ez iránt nem volt semmi véleménykülönbség, és néhány, Aristotelesnél előforduló hely kivételével, melyeket újabb értelmezők különféleképen magyaráztak, az ókorból reánk maradt tudósításuk mind a platoi anyag realitása mellett szólnak. Böckh volt az első, a ki az ókor uralkodó nézetét megtámadta;¹⁾ állítása sok pártolóra, de egyszersmind számos jelentékeny ellenfélre is talált.²⁾ Hogy azonban e tárgy kellő átértésére juthassunk, magát Platot kell beszéltetnünk. Azért álljon itt e kutatás élén oly hely, mely döntőnek látszik. Tim. p. 31B ez olvasható: «A létesülnék testtel bírónak, láthatónak és tapinthatónak kell lenni (σωματοειδὲς δὲ δὴ καὶ ὁρατὸν ἄπτόν τε δεῖ τὸ γινόμενον εἶναι). Már most tűz nélkül semmi sem lehet láthatóvá, sem tapinthatóvá valami szilárd nélkül, sem szilárdná föld nélkül (χωρισθὲν δὲ πῦρ οὐδὲν ἂν ποτε ὁρατὸν γένοιτο, οὐδὲ ἄπτόν ἄνευ τινὸς στερεοῦ, στερεὸν δὲ οὐκ ἄνευ γῆς). Ezért kötötte össze Isten legelőször, midőn a mindenség testét alakította, a tüzet és földet (ᾧθεν ἐκ πυρὸς καὶ γῆς τὸ τοῦ παντὸς ἀρχόμενος ἐνιστάναί σῶμα ὁ θεὸς ἐποίησεν). Tehát látható és tapintható a világ, és annak oka substratumában keresendő. Ez kétségkívül arra mutat, hogy a világ felfogása Plato értelmében realisticus és hogy a világ realitásának okát az elemek realitásában keresi. A hely világos, határozott és tanulságos. Csak egy föltétel alatt veszítene bizonyító erejéből, ha t. i. Plato alanyi idealismusnak hódolt volna, úgy, hogy a látás és tapintás képzetei kizárólag az ember belséjének productumai volnának, mely elmélet az újabb kor-

olvasható: «Nam his (Aristoteles) diserte dixit, Platonem etiam in ideis duo principia distinxisse, materiam et formam, et quidem principium formæ τὸ ἐν, materiæ τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν statuisse». V. ö. Aristot. Metaph. A6. 987b 18—21 és 988a 10—14.

¹⁾ Ueber die Bildung der Weltseele im Tim., in den Heidelberger Studien III. p. 26.

²⁾ V. ö. Zeller, Philos. d. Gr. II. 1. 462. 1. 4. és 3. jegyzet.

ban a lángeszű Fichte Jánosban találta legtekintélyesebb képviselőjét.¹⁾

Azonban találóan jegyzi meg Zeller erre vonatkozólag (II. 1. p. 467.), hogy Plato, tekintetbe véve más helyeket, mindig az érzéki képzetet az érzéki tárgy mineműségétől származtatja, nem megfordítva.²⁾ Tehát Timæusnak ezen helye a substratum realisticus felfogására készlet.³⁾ Szintúgy állíthatjuk, hogy ama harmadik nem (τρίτον γένος) leírása ugyanazon meggyőződésre vezet. Erre nézve is elég bizonyítékot nyújtanak Zeller szavai (II. 1. 462.). Csak egy elnevezés látszik ezen felfogásnak egyenesen ellenmondani; Tim. 52. A. a mindenlevésnek alapúl szolgáló «τόπος» és «χώρα»-nak van elnevezve. S valóban tekintettel e helyre sokan azt állították, hogy ama harmadik az üres tér.⁴⁾

Mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy «τόπος» és «χώρα» szavakat nem szabad a közönséges, mindennapi értelemben venni. A tér kutatásával legelső a philosophia történetében Aristoteles foglalkozott; és ha ezen bölcsele a tért úgy határozza meg, hogy ez nem egyéb, mint a körülfogó testnek határa a körülfogott ellen, az eléggé bizonyítja, hogy legkevesébbé sincs jogunk ama föltevésre, hogy Plato «τόπος» és «χώρα»-nál ugyanazt gondolta, a mit mi a «tér» szó alatt gondolunk. Hogy a «tér» szóhoz kötött képzet minket felre ne vezessen, tanácsos lesz «τόπος» és «χώρα» szavakat nem «térrel» hanem «helylyel» fordítani. S valóban a világnak realis substratumát is így lehet elnevezni, a mennyiben az alakok- és minden levés tüneményeinek helyét képezi.⁵⁾ A «τόπος»

¹⁾ V. ö. Dr. Pauer Imre, Metaph. 176. l.

²⁾ V. ö. Dr. Schneider, Das materielle Princip d. plat. Metaph. 11—12. l.; Schwegler, Gesch. d. griech. Phil. 136. l., Pauer Imre, a philosophia történelme 42. l.

³⁾ Egészen másképen vélekedik Ast, Platons Leben und Schriften 363. l.: «Plato konnte sich die Materie nicht als etwas substantielles und reales denken; sie ist ihm vielmehr etwas unsichtbares, dass man berührt ohne Berührung und nur durch einen falschen Schluss annimmt, indem man das Subjective objectivirt».

⁴⁾ V. ö. Wohlstein, Materie und Weltseele in d. plat. Syst. 16. lap 6. jegyzet. — Ast, Platons Leben und Schriften, 363. l. — Dr. Franciscus Ebben, de Plat. idear. doctr. p. 38. l. jegyzet.

⁵⁾ Azért nagyon helyesen mondja Franciscus Ebben, dr., de Plat. idear. doctrin. dissertatio 40. l.: «Profusam eam (sc. materiam) esse et iacere tanquam massam omni specie carentem atque omni qualitate, quo

és «χώρα» szavak ilyenén felfogása múlhatatlanul szükséges, ha csak fel nem tesszük, hogy Timæus önmagával merő ellentétben áll. Mert ha Timæus a realis substratum helyett a tért, azaz az üres egymástóliságot állította fel, mi lesz aztán a világ testszerű és tapintatható voltából, a mi a föld szilárdságából.¹⁾ A substratum egész leírása már többé össze nem vág, és a nagy fáradság, melyet Platón természetének felderítésére fordított, nemcsak haszontalan, de még káros is; mert az egész fejtegetés egyedül csak az olvasó félrevezetésére szolgálhat.

De maga Aristoteles tanúbizonysága szerint is Plato az anyagot «τόπος»-nak tartotta. Aristoteles ugyanis Phys. 4. 2. 209. B. 11. a legvilágosabban mondja, hogy Plato Timæusában «τόπος»- és «χώρα»-án az anyagot értette.²⁾ És mivel egyszerűen «ἔλη» szót használ, a priori kénytelenek vagyunk valami realisticus anyagra gondolni. Mert ha a «ἔλη νοητή»-t (gondolati anyag) értette volna, azt minden esetre megmondotta volna. Hogy pedig Aristoteles valóban realisticus anyagra gondolt, bizonyítja a levegő és víznek kétszeres példaként való használata. Ezek csakugyan Aristoteles szemében realis dolgok.

Láttuk, hogy Timæus nyomán az érzékvilágnak realisticus substratum szolgál alapúl. Ezzel kapcsolatban az a kérdés merül fel: vajjon e realis anyag időben keletkezett-e, avagy öröktől fogva fennáll.

Az ókorban e kérdés élénk vita tárgyát képezte és különféle-képen fejtették meg.³⁾ Timæusnak erre vonatkozó fejtegetése az

melius officio suo satisfactura tota omnia, omnes formas figurasque, quæ introirent, posset recipere. Ex quo fit, ut non eo consilio idem ac locus esse dicta sit, ut tanquam inane et vacuum spatium mente informaretur; sed eam solam ob causam, quod rerum corporearum omnium receptaculum est: in eo autem Plato loci vim ac notionem sitam esse putavit, ut reciperet alia contineretque.

¹⁾ V. ö. Tim. 31. B: «Σωματοειδὲς δὲ δὴ καὶ ὁρατὸν ἀπτόν τε δεῖ τὸ γενόμενον εἶναι. (A létesült világnak testtel bírónak, láthatónak és tapintathatónak kell lenni).

²⁾ Aristot. Phys. 4. 2. 209B. 11: «διὸ καὶ Πλάτων τὴν ἔλην καὶ τὴν χώραν ταῦτό φησιν εἶναι ἐν τῷ Τιμαίῳ». (Azért Plato is Timæusában azonosnak mondja az anyagot és a tért.) V. ö. Franciscus Ebben, dr., de Plat. idear. doctrin. p. 35: Denique monendum est, Platonem, Aristotele quidem teste, materiam et spatium unum idemque habuisse.

³⁾ V. ö. Böckh, Ueber die Bildung der Weltseele im Tim. Heidel-

anyag örökkévalósága mellett szól,¹⁾ elannyira, hogy Schelling (Philos. u. Relig. p. 31.), minthogy ezen tant Plato szellemével összeférhetetlennek tartá, az egész Timæust Platonhoz méltatlannak nyilvánította. És ámbár Schelling, Böckh heves fellépésétől indítatva, nézetét visszavonta, mégis Bröcker (Polit. Plat. et Arist. comp. p. 11.) és Weisse (ad. Arist. phys. p. 274, 350, 471. és Idee der Gottheit 97. lap.) a tőle felhozott okot pártolták. Ezen ok azonban semmi ok. Mert Timæus úgy van írva, hogy az anyag örökkévalósága Plato tanának tekintendő.²⁾

Vizsgáljuk már most Timæusnak idevágó helyeit közelebbről. Tim. p. 30. A. ez áll: «Mivel Isten azt akarta, hogy minden jó legyen, rossz pedig lehetőleg semmi, (βουληθεὶς γὰρ ὁ θεὸς ἀγαθὰ μὲν πάντα, φλαῦρον δὲ μηδὲν εἶναι κατὰ δύνανμιν), ennél fogva, mivel mindent, a mi csak látható volt, nem nyugodt állapotban, hanem szabálytalan és rendezetlen mozgásban talált, azt a rendetlenségből rendbe hozta, mivel ezen állapotot egyáltalában jobbnak tartá mint amazt (ἡγῆσάμενος ἐκείνο τούτου πάντως ἄμεινον). Isten tehát a világ alakításánál az anyagot már készen találja. Ugyanazt mondja Plato p. 52. D. — 53. B. Elég lesz csak az utolsó mondatokat idézni. «Mielőtt az megtörtént, mindaz viszony és mérték nélkül vala (καὶ τὸ μὲν δὴ πρὸ τούτου πάντα ταῦτ' ἔχειν ἀλόγως καὶ ἀμέτρως); midőn pedig Isten az egésznek rendezéséhez fogott, először is a tűz, víz, levegő, föld, melyeknek nyoma már ugyan meg volt, de még valóságos tűz, víz, levegő, föld nem voltak, oly állapotban találtattak, a minőben minden dolognak kell lennie, mihelyt Isten tőle távol van. Ezt tehát, a mi akkor ily módon keletkezett, Isten mindenek előtt alakok és számok szerint alakította (οὕτω δὴ τότε πεφυκότα ταῦτα πρῶτον διεσχηματίσατο εἶδεσί τε καὶ ἀριθμοίς).» Tehát mindkét helyen Isten az anyagot már készen találja. A máso-

berger Studien, Bd. III. 26—34. l. — Proclus ad Tim. II. 116. — Wohlstein, Materie und Weltseele in d. plat. Syst. 17. l. — Az újabb korban is igen eltérők a vélemények, v. ö. Lichtenstädt, Platons Lehre auf dem Gebiete der Naturforschung, 20. s köv. l.

¹⁾ V. ö. F. Ebben, Dr., d. Plat. idear. doct. dissertatio 49. l.: «Tota Timæi disputatio ita comparata est, ut quorsum spectet quidve sibi velit nisi ab æterno exstitisse materia credatur, intelligi nequeat».

²⁾ V. ö. F. Ebben, Dr., de Plat. idear. doctrin. dissertatio 49. lap: «Ita enim Timæus a Platone scriptus, ut materiæ æternitas eius doctrina habenda sit».

dik hely végén világosan ki van mondva, hogy csak az anyag alakítása az Isten műve. Ezzel a legnagyobb összhangzásban áll, ha a következőkben Timæus az Istennel csak az elemek mathematicai alakjait képezteti: gúlás testeket a tűz, nyolczlapot a levegő, húszlapot a víz,¹⁾ kockát a föld számára.²⁾ Természetesen ezen mathematicai testeknek ama harmadik (τρίτον γένος) szolgál substratumúl; mert egyáltalában arra való; azonkívül gyakran és eléggé világosan annak van leírva, a minek minden idomot és alakot föl kell vennie.³⁾ Ehhez járúl még, hogy Plato Tim. p. 49. B.—51. B. kimerítően fejtegeti, hogy a négy elem csak minőségek, tehát csak alakok, állag csak az, a mi nekik alapúl szolgál. Azért egészen következetes, ha Plato az Istennel az elemeket matematikai testeknek képezteti, de természetesen az általános substrattummal köti össze. Ez az ἄπειρον, a mathematicai testek a πέρας, mindkettő összeköttetésének oka (αἰτία) az Isten. Így tehát minden kitünően megegyez. Azért Zellernek nem lehet igaza, ha azon az alapon, hogy Timæus az Istennel csak az elemek mathematicai alakjait képezteti, az anyag eszménységét állítja.⁴⁾

Mindezek után, nem szenvedhet kétséget, hogy az anyag Plato felfogása szerint öröktől fogva Isten mellett fennáll.⁵⁾

¹⁾ Tim. 55A.

²⁾ Tim. 55E: γῆ μὲν δὲ τὸ κυβικὸν εἶδος δῶμεν. (Adjunk a földnek kockaalakot.) V. ö. Lichtenstädt, Platons Lehre auf d. Gebiete d. Naturforschung 57. lap.

³⁾ V. ö. Wohlstein, Materie und Weltseele in d. plat. Syst. 16. l.

⁴⁾ V. ö. Dr. Gustav Schneider, Das materiale Princip der plat. Metaph. 16—17. l.

⁵⁾ V. ö. F. Ebben, Dr., de Plat. idear. doctrin. dissertatio 51. lap: «Quod quum ita sit, materia nullo modo ex Platonis mente procreata esse potest ex ipso Deo». És 50. lap: «Omnis autem disputatio ea tanquam fundamento nititur sententia, inde ab initio (æterno) Deum et materiam iuxta se positos fuisse. Atque hæc sententia toti antiquitati quasi innata fuit; et ipse Aristoteles acer ille quidem neque tamen malignus Platoniorum principiorum iudex totus ea obstrictus tenebatur; quod quidem num factum esset, si iam ante eum Plato Deum materiæ autorem et creatorem statuisset, maxime dubito meoque iure dubitare mihi videor». Azért nagyon helyesen jegyzi meg Kölcsény Hierocles ezen állítására, hogy Plato a materiát valóban Istentől teremtettnak tartotta, Philosophia és Historia 12. lap: «De kettőt kell megjegyeznünk. Egyet, hogy Hierocles ezer alkalmat nyert a keresztyén írók tanításaival, s általok a teremtés gondolatjával megismerkedni; másat, hogy a mit Platónnak tulajdonít, ennek írásából s az egész régiség bizonyításából tökéletesen megczáfoltathatik».

Ezen bizonyító okokon kívül még két külső bizonyító okot hozhatunk fel a platoi anyag örökkévalóságának bebizonyítására. Az egyik található Appuleiusnál de dogm. Plat. 1, 5. (vol. II. p. 183.) ed. Hildebrand: «*Materiam vero improcreabilem incorruptamque commemorat, non ignem neque aquam nec aliud de principiis et absolutis elementis esse, sed ex omnibus primam figuram capacem factionique subiectam, adhuc rudem et figurationis qualitate viduatam deus opifex conformat diversam.*» A másik Plutarchusnál, de anim. procr. p. 1014: «*βέλτιον οὖν Πλάτῳ πειθομένους τὸν μὲν κόσμον ὑπὸ θεοῦ γεγονέναι λέγειν καὶ ᾄδειν: τὴν δὲ οὐσίαν καὶ ὄλῃν, ἐξ ἧς γέγονεν, οὐ γενομένην, ἀλλὰ ὑποκειμένην αἰεὶ τῷ δημιουργῷ εἰς διάθεσιν καὶ τάξιν αὐτῆς, καὶ πρὸς αὐτὸν ἑξομοίωσιν, ὡς δυνατόν ἦν, παρασχεῖν. οὐ γὰρ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ἢ γένεσις, ἀλλ' ἐκ τοῦ μὴ καλῶς, μὴδ' ἱκανῶς ἔχοντος, ὡς οἰκείας καὶ ἱματίου καὶ ἀνδριάντος.*»

Vizsgáljuk már most, mit kell a többi principiumon, a «*πέρας*» és az «*αἰτία*»-n értenünk? A *πέρας*, a mint azt már mások helyesen fogták fel, a mennyiségi, az, a mi a számon alapszik. Minden törvényszerű levés a természetben és az emberek minden rendezett cselekvése mennyiségi viszonyokon alapszik, tehát alapjában véve a számon. Ez világosan ki van fejezve Philebusban p. 25. A—C. Ezzel tökéletesen megegyez Timæus. Tekintsük csak az elemek alakulását, a világlélek keletkezését, vegyük fontolóra azon nézetet, hogy az embernek arra van adva a szeme, hogy az égi testek rendezett mozgásait szemlélje s azokat utánózva belsejében összehanzatot létesítsen,¹⁾ vegyük még hozzá Philebusnak említett helyét: átlátjuk, hogy Plato felfogása szerint, minden rendezett levés a természetben, minden művészi alkotás, minden szellemi tevékenység, minden erkölcsiség és az egész államélet a mérték és számon alapszik. A mennyiségi tehát uralkodik a természeti, szel-

¹⁾ V. ö. Dr. Otto Weishaupt, Platons Lob der Philosophie 38. lap: «Im Timæus lautet eine classische Stelle ungefähr also: die wichtigsten Sinne des Menschen als Gabe der Götter sind das Sehen und Hören. Der grösste Vortheil, den der Mensch aus dem weisen Gebrauche derselben ziehen kann, ist der, dass durch das Erschauen der in den Kreisläufen am Himmel sich kundgebenden Weisheit sowie durch die Gewöhnung an den Einklang der Töne und durch willige Aufnahme des belehrenden Wortes die Umläufe der Seele geregelt und der göttlichen Harmonie der Weltseele, nach deren Bilde die Menschenseelen geschaffen sind, wieder näher gebracht werden».

lemi és erkölcsi világban. Azért becsüli Plato annyira a mennyiség-tannal való foglalkozást, mert ezen tudomány szerinte legalkalmasabb arra, hogy az embert a legfelsőbb dolgok megismerésére képessé tegye.¹⁾

De minden levésnek kell, hogy oka legyen, még pedig, mivel mennyiségi viszonyokon alapszik, eszes oka. Azért veszi fel harmadik principiumnak az «αἰτία»-t és azt észnek határozza meg. Ezen eszes oknak hatása a világ bámulatos rendjében és szépségében nyilvánul. Továbbá, mivel Plato az okot (αἰτία) észnek nevezi, az ok implicite egyszersmind az eszméket is magában foglalja. Mert a νοῦς az eszmék nélkül üres, egyáltalában nem νοῦς; csak az eszmék által, melyek tartalmát teszik, lesz azzá. Azért azt a platonikusok méltán «τόπος εἰδῶν»-nak (az eszmék helyének) nevezték.²⁾

Hogy azonban valaki ne gondolja, hogy Plato két alaki principiumot állított fel, az eszmét és a mennyiségit, meg kell jegyeznünk, hogy a mennyiségi az eszmétől meg van határozva. Így határozza meg a képző művész a szobor eszméje szerint, mely lelkében megvan, a méreteket, melyekkel a márványdarabot amaz eszme képmásává teszi.³⁾ A határ, vagy a mennyiségi tehát az, mi által az érzéki dolgok az eszmében részt vesznek és ezen eszme képmásaivá válnak. Látni való egyszersmind, miként esik össze ezen három principium (αἰτία, idea, mennyiségi), úgy, hogy egyre vezethetők vissza, t. i. az eszes okra (αἰτία). Az ész ugyanis tartalmazza az eszméket, melyek nélkül nem is volna ész, az ész továbbá ható ok s mint ilyen megvalósítja az eszméket a substratumban a mennyiségi viszonyok és határozmányok segítségével. Mindezek után azon kérdés merül fel s szorúl megfejtésre: mily viszonyban áll az

¹⁾ V. ö. All. VII. 526D sqq.; VI. 510C sqq.; Hipp. 1. 301D sqq.
V. ö. Dr. Otto Weishaupt, Platons Lob der Phil. 5. l.

²⁾ V. ö. Aristot. de anima III. 4. 429. a 27: «καὶ εἰ δὲ οἱ λέγοντες τὴν ψυχὴν εἶναι τόπον εἰδῶν». V. ö. Carolus Kuehn, de dialectica Platonis 35. l.: «Bonum enim copulare singulas ideas cum essentia, ut sint, et animum qui et ipse, ut ex Timaeo appareat, ex ideis compositus sit, cum ideis, ut inde scientia oriatur».

³⁾ V. ö. Carolus Kuehn, de dialectica Platonis 11. lap: «Nam si res ex duobus principiis construitur ex forma et materia, idea est norma et interna lex formationis, quam sententiam Platonem aequè atque Aristotelem complexum esse, ex Timaeo aliisque eius scriptis facile demonstrari potest».

anyag, melynek realis és örökkévaló volta e fentebbiekben kiderült, az eszes okhoz?

Plato, mind Philebus- (27. A.), mind Timæusban (47. A—C) azon nézetének ad kifejezést, hogy az anyag az eszes ok szolgálattevője, melyet az összes ok a levésre, azaz céljainak valóítására használ.¹⁾

Hogy azonban az anyag nincsen föltétlenül alávetve az eszes oknak, a világalkotó észnek, kitűnik Timæusból p. 48. A. Az erre vonatkozó hely így hangzik: «Ezen világ a szükségesség és ész egyesüléséből jött létre (ἡ τοῦ κόσμου γένεσις ἐξ ἀνάγκης τε καὶ νοῦ συστάσεως ἐγεννήθη.) Minthogy pedig az ész a szükségesség fölött győzött az által, hogy rábeszélte, hogy a létesülendőből a legtöbbet a legjobb felé vezesse (τῷ πείθειν ἀδτην τῶν γιγνομένων τὰ πλεῖστα ἐπὶ τὸ βέλτιστον ἄγειν), ily módon keletkezett a szükségesség által, melyet az okos rábeszélés legyőzött (δι' ἀνάγκης ἡττωμένης ὑπὸ πειθοῦς ἔμφορος) kezdettől fogva ezen mindenség. Ha tehát azt valaki, a mint keletkezett, így valóságban előállítani akarja, a bolyongó oknak nemét is hozzá kell vegyítenie akként, a mint azt annak természete megkívánja (μικτεόν καὶ τὸ τῆς πλανωμένης εἶδος αἰτίας ἢ φέρειν πέφυκεν).»

Ha itt Plato az anyagot szükségességnek nevezi, ezzel változatlan törvényekhez kötött természetét akarja kifejezni szemben az alkotó szellem szabad tetszésével. Ha bolyongó oknak nevezi, annak oka abban keresendő, hogy a rendező észről elhagyatva nem képes állandó és rendezett idomokat létesíteni. A mi azt illeti, hogy az ész a szükségességet rábeszéli vagyis, hogy, a szükségesség csak eszes rábeszélés által győzhető le, ezzel Plato a szükségességnek bizonyos fokig önálló hatalmat tulajdonít. A világalkotó Istennek nincsen teljes uralma fölötté és a legjobb felé irányzott törekvésében ő benne korlátra talál.

Abból tehát, hogy Timæus szerint Isten az anyagot rábeszéli, két igen fontos tétele következik: Először, hogy az anyag minden idealisticus felfogása lehetetlen, másodsor, hogy lehetetlen ama föltevés, hogy a világot alkotó Isten az anyagot teremtette. A «rábeszélés» kifejezés egyszersmind arra mutat, hogy Plato rendszeré-

¹⁾ Ide iktatjuk Philebus idevágó szavait: «Ἄλλο ἄρα καὶ οὐ τὰ τὸν αἰτία τ' ἐστὶ καὶ τὸ δουλεῖν εἰς γένειν αἰτία». (Tehát valami más és nem ugyanaz az ok és az, a mi az oknak a levésre szolgálatot tesz.

ben a dualismus nincsen teljesen megszüntetve. Mindazonáltal félreismerhetetlen nála a roppant haladás szemben Anaxagorassal, a ki Plato és Aristoteles tanúbizonysága szerint első sorban az anyagi okokat használta a dolgok értelmezésére és csak ott, a hol a természeti tűneményeket természetes okokból megfejtteni nem tudta, folyamodott az észhez (νοῦς), mint valami deus ex machina-hoz.¹⁾

Záradéku! még ezen kérdés lesz megfejtendő: miként ismerhetni meg az ἄπειρον-t, ama határozatlan substratumot? Érzékeinkkel nem vehetjük észre, mert az érzékileg felfoghatónak valamely határozott alakkal kell birnia, de szellemileg sem fogható fel, mert, mivel minden alak nélkül szűkölködik, még valami fogalmi sem lehet. Megismerjük azt Plato szerint valami νόθος λογισμός-sal.²⁾ Mit jelentsen az? Hogy valamely teljesen határozatlan substratum megismerésére szellemi tevékenység szükséges, azt Plato jól tudja; azért nevezi ezen működést λογισμός-nak, de a szellemi tevékenységnek Plato felfogása szerint valami fogalmira, valamely alakra kell vonatkoznia, holott itt valami teljesen alaktalan képezi tárgyát.

¹⁾ V. ö. Arist. Metaph. A4. 985a 18—21: «Ἀναξαγόρας τε γὰρ μηχανῇ χρῆται τῷ νῷ πρὸς τὴν κοσμοποιίαν. καὶ ὅταν ἀπορήσῃ διὰ τίν' αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης ἐστὶ, τότε παρέρχεται αὐτόν, ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις πάντα μᾶλλον αἰτιάται τῶν γιγνομένων ἢ νοῦν. «Anaxagoras a világ teremtésére gépül használja az észet, és ha nem tudja, mi okból létezik valami szükségképen, akkor előrántja azt, a többiben azonban a létesülendő okául mindent inkább vesz föl, mint az észet.» Aristoteles szavainak megvilágítására álljon itt H. Bonitz, Aristoteles e kitünő értelmezőjének magyarázó jegyzete, comment. in Arist. Metaph. 74. lap: «Movens autem principium non via ac ratione ab iis esse adhibitum ut cum integro doctrinae corpore coalesceret, Anaxagoræ maxime obicit, qui mentem non tam personam dramatici adhibuerit, quam deum ex machina; idem Plato in Anaxagora vituperat Phæd. 97c. sqq. de legg. XII. 967». — Lichtenstädt, Platons Lehren auf d. Gebiete d. Naturforschung stb. 30. l.: «Platons νοῦς stand offenbar weit höher, und war viel begründeter, als der des Anaxagoras und aller anderen, die sich scheinbar desselben Principis bedient hatten». V. ö. még Ernst Trommershausen, Ueber das Wesen der Seele sat. 78. l. Schwegler, Gesch. d. griech. Phil. 39. l.

²⁾ V. ö. Schwegler, Gesch. d. griech. Phil. 135. lap: «Er gibt zu, dass es schwer sei, diese Urmaterie mit Worten zu bezeichnen, da sie weder durchs Denken (νόησις) zu erfassen sei, wie die Idee, noch mit der Empfindung, wie das Sinnliche, sondern nur durch eine Art von Analogieschluss, λογισμῷ τινι νόθῳ, Tim. 52, a.»

Azért ez a λογισμός egy νόθος λογισμός, nem teljesen hasonló eredetű tag a platói megismerés-módok családjában: egy korcsgyermek, mely a szellemi tevékenységnek valamely teljesen alaktalan tárggyal való összeköttetéséből eredt. Hogy pedig ama substratum egyáltalában megismerhető legyen, Plato felfogása szerint az ideában kell részt vennie, főleg, mert a szellemi tevékenységnek, a λογισμός-nak tárgyát képezi, s mert egyáltalában az érzékvilág tárgyai is az ideáknak összerű másolatai, csakis az ideák által nyernek meghatározottságot és képességet arra, hogy az észrebevés és megismerés tárgyaivá lehessenek.¹⁾ De miként vehet amaz, egészen határozatlan és teljesen alaktalan substratum részt az ideában? Ἀπορώτατα πη, megfoghatatlan módon, hangzik a felelet.²⁾ A νόθος jelző és az ἀπορώτατα πη tökéletesen fődik egymást. Plato itt egyszerűen zavarba jött; ismeretében nincsen helye az abstractio-nak, és ennek oka ismét abban rejlik, hogy a megismerés fokokait nem fejtette ki eredetileg (genetice), hanem azon alapkülönbség szerint alapította meg, mely az őskép és képmása közt van.

Ha tehát eltekintünk Plato ismeretтанától, könnyen megmondhatjuk, miként juthatni ezen teljesen határozatlan substratum megismerésére: egyszerűen abstractio segítségével. Abstraháljunk, Aristoteles útmutatásán indulva³⁾ valamely összerű dologtól minden alak és határozottságot, a mi hátra marad, ez a határozatlan substratum.⁴⁾

¹⁾ V. ö. Dr. Fr. Ebben, de Plat. idear. doctrin. dissertatio p. 79: «Id docet Plato, ideas esse rerum veram essentiam; nam eo tantum res esse, quod idearum communione gaudeant; ideas rerum esse παραδείγματα, res idearum ὁμοιώματα» (képmásai). — Carolus Kuehn, de dialectica Platonis 10. l.: «Omnino illæ æternæ formæ etiam in sensilibus rebus insunt», és 11. lap: «quomodo exemplar ad simulacrum, sic ideæ ad res se habent».

²⁾ Tim. 51A: μεταλαμβάνων ἀπορώτατα πη τοῦ νοητοῦ, mely megfoghatatlan módon részt vesz abban, a mi csak észszel felfogható.

³⁾ Phys. 4. 2. 209B. 11: «Ha a gömbtől abstraháljuk a határt és valamennyi tulajdonságot, az anyagon kívül misem marad hátra. Sublati globi finitione et affectibus nihil præter materiam reliquum est. V. ö. F. Ebben, dr., de Plat. idear. doctrin. dissertatio p. 38. 2. jegyzet.

⁴⁾ V. ö. F. Ebben, dr., de Plat. idear. doctrin. dissertatio p. 57: «Inde enim factum videtur, ut magis magisque materiam a materia remove studeret, atque eo postremo rem perduceret, ut materiam nihil aliud esse videretur docere, nisi tanquam infinitatis notionem substrata aliqua substantia præditam».

Összefoglalva a mondottakat, e kutatás eredménye a következőkben összpontosul: az ἄπειρον vagyis anyag határozott törvények szerint változó lénynek tűnik elő, mely a módosulás minden phasisában az eszméket tartalmazó eszes ok rábeszélései következtében az örökkévaló, mindig egyenlő ideákat juttatja valósulásra az érzékvilágban. Az anyag az ideákkal ellenkező, s mint ilyen, nem áll velők semmiféle közösségben, de mert sohasem marad ezen ellentétességben, sőt mert az eszes ok indította levés által mindig valamivé lesz, azaz valamely határozott alakot vesz fel, szükségképen kell, hogy a világban valamely eszmét megtestesítsen, kell hogy az ideáknak utánzottja (μίμημα), képmása legyen. Azért mondja Plato Tim. 50C: «A substratum természeténél fogva, mindennek képző anyagúl szolgál, mely a belépőtől mozgást és alakot nyer. A belépő és kilépő pedig a mindig létezőnek utánzottja (τὰ δὲ εἰσιόντα καὶ ἐξιόντα τῶν ὄντων ἐστὶ μίμηματα).»*)

Dr. KASSAI GUSZTÁV.

A ZRINYIÁSZ VALLÁS-ERKÖLCSI ESZMÉI.

(Folytatás.)

Felső lényeknek mintegy tetteles beavatkozása a földiek dolgaiba voltakép szintén a gondviselés munkája, de csodás jellegénél fogva egészen epopœiai todaléknak kell tekintenünk, annival is inkább, mert némely részeiben határozottan a Tasso, illetve Vergilius példájára ismerhetünk, természetesen csakis a deus ex machina külső alkalmazásában, — eszmei tartalmában a költő itt is egészen önálló s a saját költeménye szelleméhez alkalmazkodik. Megpróbálja ezt az expositióban már Michael arkangyal, a mikor Isten haragja ellenében szószólójává szegődik a jámboroknak, hogy a hamisakért ne szenvedjenek, de Isten elcsitítja s az angyal szó nélkül utra kel, hogy megbizásában eljárjon. A jelenet drámaiságát Arany tanul-

*) V. ö. Wohlstein, *Materie und Weltse ele in d. plat. Syst.* 20—31. l.

mányában méltányolta, különösen figyelemreméltó «a közönyösnek látszó névcseré, hogy Gábor, a nunzio giocondo helyett *Mihályt* szerepelteti a bosszu lángpallosos angyalát»,*) a miben öntudatosan eltér Tassótól, mert a Szigeti Veszedelem szellemébe itt ez jobban illeszkedik, s a mi nyilván mutatja, milyen nagy gondja volt Zrínyinek a mű eszmei tartalmára. A megbízás tulajdonképi végrehajtója: Alekto furia, szintén tisztán költői motivum a cselekvényben, külsőségekben Virgiltól kölcsönzött alak és epopoeiás toldalék, mert a háborúnak van reális megokolása is Arszlán leveleiben. Lényegében ilyen természetű a feszület felelete: a krisztusi szózatban a gondviselés a végzetszerűség főtényezőjeként nyilvánul, a mennyiben a hős ebből tudja meg végzetes hivatását itt e földön s jutalmát az égben. Kisebbrendű, de a végzetszerűség érdekében fontos beavatkozással találkozunk a siklósi csatában, hol Zrínyinek csaknem halálát okozta a fiáért dühöngő Mehmetnek kétségbeesett kardcsapása, de

Az Isten angyala az csapást megtartá
És Mehmet kezében szablyát megfordítá. (III. 83.)

Ugyanilyen eset ismétlődik meg a katastróphában, hol meg a felbőszült Deliman rugaszkodik Zrínyi ellen s feléje suhintja hatalmas dárdáját. —

De Isten angyala elvevé erejét,
Mert Zríni paizsán megtompítá hegyét.
Tatár Hám dárdája az földre leesett,
Csodálja Delimán ezt az történetet. (XV. 86.)

Mi is csodálhatjuk e második incidenst, mert koránt sincs oly művészien alkalmazva mint az első, hol a halálra keseredett apai szív lélektani motivuma mellett a főhős végzetszerűségének hangoztatása is az expositióban inkább lehet helyén, mint itt az utolsó jelenetek során. Hogy Delimán amphitheatrumi bika módjára neki bőszi magát vagyis ambícióját, mindenesetre fokozza a harczeni erejét, de nem egyvívású azzal az erkölcsi factorral, mely a deus ex machinát a Mehmet csapása ellen tette szükségessé. Különben erre a költői toldalékokra egyenest a tassói szép hasonlat csábíthatta a költőt, melyben a vitéz harczi kedvét a viadalra vágyó bika szilajkodásával illusztrálja (Zrínyi XV. 83. 84. — Tasso VII. 55.).

*) Arany, Prózai dolgozatok 101. l.

A *varázslók szerepeltetése* szintén a Tasso és Vergilius módjára történik, de csak a külsőségekben, tehát az epopöiai tárgyalásmód kedvéért s mind a két esetben török részen, a hol ezt a kulturhistoriai hűség is támogatja, a mennyiben akkor a törökök, sőt valószínűleg a keresztények is, hittek az efféle varázslatokban. A két varázsló Kadilekher és Alderán, amaz az expositióban mint jós, emez a katastrophában mint a pokolbeli hatalmak földézője. Kadilekher ezer juhot vágván áldozatul, sas, holló, kánya, héja tömegesen száll a levágott baromra, de egy nagy sas mindannyit elkergeti a prédáról s aztán kevélyen sétál a sok dög között a nélkül, hogy csak egyhez is hozzányulna s végre sötét felhőben eltűnik. A főpap ebből Isten tiltakozását olvassa ki a Szigetvár ellen tervezett harezra vonatkozólag, de Szulimán meg nem retten, sőt a természeti jelenségből kedvező jóslatot olvas ki, elég elmésen azzal magyarázza a sok madár étvágytalanságát, hogy: «Vár keresztyén testből mert hamar jobb étket» (IV. 79.). Ugyanez esetet főlemlíti aphorismái között is, a hol megismerhetjük, hogy az író a természeti jelenségekre alapított jóslásokról hogy gondolkodik. «A farkály, a róka, a holló micsodás jelt tud nekem mondani, hogy így szól vagy amúgy, talán értheted te azt, mit mond, és mikor jót, mikor gonoszt mond? . . . Ha a madár ember nyelvén szólana, avagy a négylábú állat beszélne, mégis gondolhatnánk rajta. Az eszes kapitány mindazonáltal az ilyen emberek vélekedésének sokszor hasznát veheti, mert mikor valamit lát ő olyant, ő azt jóra magyarázhatja és elhitetheti a vitézekkel, hogy jót jelent. . . . Azért kapitányok jóra forgassátok a bolond vitézeknek gondolatjokat; avval bátorsága és confidentiája nő a hadának» (Aphorisma 85.). Tehát a rendkívüli jelenség magában véve természetes; csodás jellegét csak a babonás hit kölcsönöz neki, mely azonban a közjóra hasznosítható. Mint a komoly keresztény vallással össze nem férő a szigetiek világnézetébe nem volna illeszthető, de a «bolond» törökök babonás hitét találóan jellemzi. Magáról Szulimánról megjegyzi a költő: «Szüvében nem tudom ha mint szájával van, De bal jövendőket nevet megguggolván.» A Mehmetnek mutatott bátor arcz mögött a szívben rettegés is rejtőzhetik. Az egész jóslati epizódnak itt az expositióban a nagy fontosságú vállalat előtt költői és kulturhistoriai mozzanataival van helye s alig hiszem, hogy vergiliusi reminiscencián alapul (Aeneis IX. 327.). A természetesnek és csodásnak hasonló vegyülését, de a keresztény hittel már inkább össze-

férő epopeiás motivumot tartalmaz a Deli Vid álomlátása, melyben az imént elhullott Radivoj véres árnya Vidnek tudtára adja kalandja szerencsétlen végét s martiromságát neki megjósolja. «Elhunyt hős megjelenése legott halála után» közönséges eposzi sajátság és Arany figyelmeztet rá, hogy Hektor árnya mint jelent meg Aeneásnak (II. 268—297). Hogy az álomlátás jelentőséget a költő a keresztény felfogással inkább tartotta megegyeztethetőnek, kitűnik annak alkalmazásából, melynél fogva keresztény hős kesztény hősnek jelenik meg, a kinek feje köré evvel a költő a végzetesség nimbusát is árasztja, de még inkább kitetszik ez a «Visio, somnium» című aphorismájából. «Az álom sokszor Isten akaratjából vagy, sokszor csak az étkeknek füstölgő emésztetlenségéből; akár honnan vagy, az bizony dolog, hogy az embereknel kedves, nagy hatalma vagy; magamról mondom, hogy sokszor jövődökrül igazán álmodtam, sokszor az álom miatt conturbáltattam és kedvemben megváltoztam. Minekünk, kik keresztyének vagyunk, nem szabad az álomnak hinnünk; méltán is, mert sokszor az álom minket gonoszra vezérelne és az Isten imádásátul is elvonna; mindazonáltal a bizonyos, hogy a lélek bennünk nem aluszik, hanem fáradoz, és sokszor az Isten mutat minekünk oly látatot, a kivel int, hogy térjünk meg és oltalmazzuk magunkat a veszedelemtől» (16. aphorisma). Nem tartja tehát a keresztény valláshoz méltónak, komolyan hinni benne, de a saját tapasztalása, olvasmányai, sőt maga a szentírás idevágó példái meg-megingatják hitében. «Én azt nem hiszem, — folytatja — mindazonáltal száz példát láttam az álom jövődójének és más csudáknak, a melyek miképpen legyenek én azt nem tudom . . . Én mindazonáltal concludálom: az álomnak nem kell hinni . . . Álom, essős idő, mind elmulik; az Istennél vagy a jövődö, ő nála a szerencse és az ember szíve; ő ad szerencsét mikor akar, mikor tudja hogy jobb; légyen az ő neve dicséretes» (U. o.). Ime a költőnek vallásos megnyugvása az isteni gondviselésnek megfeythetlen nyilvánulásaiban, a mikor a hit szava és a valóságnak tetsző tünemény egymással összeütköznek. A rejtelmesnek e kérdése kétségkívül nem egyszer foglalkoztathatta a költő lelkét, a költőt szinte meghaladó hittel szövi be nagy költeményébe is s azért többnek kell azt itt tekintenünk az eposzi tárgyalásmód traditiójánál. — Az Alderán varázslata már tele van pogány elemekkel, de jóformán csak a szellemek idézése módja alapul tassói reminiscenciákon. Ismen is, Alderán is ura a gonosz szelle-

meknek (Zrínyi XVI. 14. — Tasso II. 1—4, IV. 6.), mind a kettő felbízta a maga urát, hogy természetfeletti erőhatalommal segíti (Zr. XIII. 17. — T. XIII. 12.), mind a ketten erdő mélyét választják a varázslat színhelyéül (Zr. XIV. 20. — T. XIII. 2.), a varázslat módja bűvös körök rajzolásával kezdődik (Zr. XIV. 23. 24. — T. XIII. 5.), a varázslat ideje az éj beállta (Zr. XI. 4. 22.). — T. XIII. 5.), mind a ketten a földet dobantják lábukkal s rémesen riogatják a szellemeket (Zr. XIV. 31. — T. XIII. 6.), mind a ketten a pokolbelieket idézik első sorban (Zr. XIV. 26. — T. XIII. 7.), mind a kettőnek a szavára felhőkbe borul az ég s a csillagok tovaillannak (Zr. XIV. 35. 36. — T. IV. 18. XII. 9.), mind a kettőnél fa gonosz szellemek első szóra engedetlenek (Zr. XIV. 30. — T. csak XIII. 9.), mind a két varázsló fenyegetőzik az Üdvözítővel, még pedig megnevezés nélkül körülírásokkal (Zr. XIV. 32. — T. XIII. 10.), mind a ketten egyrészt a megváltás tényében kifejezendő sérelemmel lázítanak, hogy t. i. Jézus megváltásával lelkeket rabolt el a pokoltól (Zr. XIV. 44. — T. IV. 11.), másrészt meg Isten elleni lázadásuk kudarczával s következményeivel ingerlik (Zr. XIV. 27. 43. 45. — T. IV. 9. 10.), a szellemek enumerációjában túlnyomóan a classikus mythos alakjait idézik a varázslók, de az ugató scyllákon, chimærákon és az égi viharok munkáját végző szellemeken kívül a két költő más más szörnyeket idéztet fel a maga varázslójával. Látni való, hogy a reminiscentiák felhasználása itt részben az eszmekörre is terjeszkedik a lázításban és ingerlésben, de az egyező és nem egyező elemek egymásközi viszonyulásukban teljesen eltérően szövődnek egy-egy nagy jelenetté, sőt motiválás szempontjából, meg a nagy szabású machinatio, úgy a maga egységes szerkezeténél, mint a főcselekvényre vonatkozó jelentőségénél fogva inkább van helyén a Zrínyi eposzának catastrophájában, mint szétszórt s kevésbbé jelentős alkalmazásával a Tasso Gerusalemmében. Ezen felül a szörnyek felidézését költői és történeti érdekek teszik megengedhetővé. A költői érdek az, hogy a végső nagy harcban a szigetiek vitézi fenségének emelésére szolgál, ha ellenfeleiket természetfeletti lények kénytelenek segíteni; a történeti érdek pedig az, hogy valósággal égi háború és tűzvész juttatta a szigetieket abba a végső kényszerhelyzetbe, hogy kirontsanak a várból, — a szelek és tűzvész isteneinek megjelenítése tehát nagyon találó poetikus illusztrálása a valónak, még pedig a közfelfogással megegyező módon, mert az égi háború munkáját szereti a közphantasia még ma is

dühöngő szellemek harcának tekinteni. A költő valószínűen arra gondolva igyekezett alig észrevehetően a megszemélyesített szélvész és tűzvész isteni munkájáról a törökök munkájára áttérni, a mikor a csodás elemből a természetesbe e sorokkal lép át:

Mert a törökök is sok tüzes labdákkal
Egyaránt futkosnak szörnyű Furiákkal,
Az külső várat már megvették ostrommal,
Bán belső várban szorult ötszáz magával, stb. (XIV. 74.)

Az *apotheosis*ban az isteni fenség rajzolása ragyogó párja az expositiót megindító isteni jelenetnek. Amott a haragvó Isten zordon banksódása a hálátlanokra osztott javakért, emitt a megengesztelt Isten derült kegyelme dicsősége fényét úrasztja a kereszténység vértanúira. A képet Zrínyi a keresztény mythos legszebb vonásai-ból rajzolja meg szintoly mesteri alkalmazással a maga költői cél-jához egységesen és megokoltan, mint a pokol szellemeinek harcá-ban, jobban mesterénél Tassónál, kinél e jelenetnek mintáját a IX. énekben találjuk, a mikor Solyman és Clorinda Alecto szelle-meinek segítségével már-már megfutamítják a kereszteseket. Tasso itt is a főcselekvény menetében különösebb ok nélkül vonja be a természetfeletti beavatkozását, Zrínyi takarékos machinatioja ezt a catastropha fényének emelésére fordítja, a mikor az expositió-ban jelzett isteni ígért beváltására kerül a sor. Az isteni jelenet a maga részeiben is gondos szerkezet. Az Isten udvartartásának plastikus rajzával kezdődik. Isten örök trónján ülve nézi a világot kegyelmesen, körülötte méltóság, tisztesség, alatta szerencse s természet alázatossággal állnak (Zr. XV. 19. — Ta. IX. 56. Ha sotto i piedi il Fato e la Natura ministri umili), előtte dicsőség és kegye-lem. A dicsőséges lelkek kara hymnusokat zeng, a zsoltárok költő-jének hárfája kíséri, a mennyei szózatra az Echo felel (Zr. 20. 21. — Ta. 58. Al gran concerto de' beati carmi lieta risuona la celeste reggia) és az egész mennyei sereg vígan kiáltja: «Szent, szent, szent mindenható Isten Jehova.» Itt következik egy olyan mozzanat, melylyel Zrínyi költői érzéke fölülmulja a Tassóét. Tassónál ugyanis az égi zaj közben áll szóba az Isten Mihály angyallal, Zrínyi ellenben előbb a nyugalom fenségével ünnepie-sebbé teszi a nagyföntosságú intézkedést, a midőn itt «az az jó, az az igaz, az nagy Jehova» előbb elhallgattatja a zenét s csak azután szólal meg:

Halljátok, halljátok ti forgandó egek,
Halljátok híveim, égbeli seregek,
Halld meg föld és világ, és világi vizek,
Az én mondanommat és ti nagy tengerek. (XV. 25.)

És csak miután nagy vonásokban vázolta, hogy az égből lesújtott gonoszság szelleme vakmerően ellene áskálódik s pokoli hadával az Istenért viaskodó szigetek lelkére leselkedik, küldi el nem Mihályt, a büntetés arkangyalát, hanem Gábritelt, az öröm és üdv hírnökét. Ez az égiek seregével s a kereszt jelvényével gyors szárnyon útra kel, az ég fölragyog röpte nyomán, a Szivárvány alázatosan megnyitja kapuját, a Tejes út díszét ölt láttukra, a Gönczöl szekere készségesen szállítja a mennyei had fegyverét s Herkules búsán fölfohászkodik, a mért velök nem tarthat, de helyét üresen nem hagyhatja, «istrázsát az égnek tart ő nagy botjával.» A köztudalomban ismeretes égi képletek ez egyszerű adataiból mennyi nemes bájjal írja meg Zrínyi az égi hadnak útját, épen nem kapva Tasso példája után, ki ezt az eposzi műfaj stíljének meg nem felelő tudákossággal teszi. A megbízás maga kettős: a pokolbeli szellemek elűzése és a vértanui halállal elhullt hősök lelkeinek égbe szállítása. Gábriel elébb megjelen Zrínyi előtt s e megbízásáról értesíti, föllelkesítve őt a dicső végső harcra. A gonosz szellemek elűzésében már újra Tasso nyomába lép, de csak a szellemek apostrophálásában összeválogatva néhány tassói kitétel. A szellemek elűzésében a harcziás elem erősebb, mert a Tasso gonosz szellemei első szóra sóhajtvá szöknek s az angyal csak a késlekedőket lökiböki lándzsájával (Ta. IX. 65. Disse, e quei ch'egli vide al partir lenti, Con la lancia fatal spinse e percosse: Essi gemendo abbandonar le belle Region della luce), Zrínyinél ellenben az angyal azért emeli haragosan rettenetes pallosát, mert látja, hogy «késéssel készítik útjokat s nem örömet fogadják parancsolatját»; mire az angyali legio is rögtön rájuk ront, s ezek, mivel megemlékeznek a régibb veszedelemről,

Azért. mint forgó szél keveregnek égben,
Keservesen tüvöltnék sötét fölyhőkben.
Igy kákognak hollók, ha sas jön közikben,
És éjjeli varjuk így járnak széltében. (XV. 51.)

Ez a hasonlat is elevenebb mint a Tassóé, ki csak a szám nagyságára gondol, a mikor a távozó szellemeket egyszerűen költöző madarakhoz és őszzel hulló falevelek sokaságához hasonlítja

(Ta. IX. 66. Non passa il mar d'augei sì grande stuolo, Quando ai Soli più tepidi s'accoglie; Nè tante vede mai l'autunno al suolo Cader co' primi freddi aride foglie), de megháborításukat korántsem jellemzi oly erőteljesen mint Zrínyi. A Zrínyi gonoszainak zajos kavargásában több az akaraterő, mint a Tasso pokoli hadának sóhajtozó meghunyászkodásában, a mi hozzájárulhat az isteni parancs fenségének emeléséhez, de csak egyoldalúan és mindenestre az epopoeiás egyénítés és harciasság rovására. Zrínyi ezután a szellemek elűzésének jelenetét szerkezetileg azzal kerekíti ki, hogy a megdühödt szellemek Alderán ellen fordulnak s testestül-lelkestül elragadják az «átok» felidézőjét (XV. 52.), a mi a jelenet eszmei tartalmát is meg bővíti az igazságszolgáltatás momentumával, a mikor a bűnös saját bűnében találja büntetését, holott a Tasso Alectójával semmi sem történik. Ezután a végső harc következik. Zrínyi «jól esmervén életének végét» (XV. 54.) végzetessége tudatában a személyi fenség teljes fényében a várból «kimegyen», a törökök szerte szét futnak előle, a piacon megáll, majd a lángtól nem maradhatva «lassan ballag a külső kapuból.» Ott önérzetesen viadalra szólítja ellenfeleit: «Ezt rettegve nézi vakmerő Delimán, Mint nyárlevél úgy reszket szultán Szulimán» (XV. 60.). Aztán kitör a vérrel, jajjal teli harc, melyben «Halál formára jár bán törökök között», megöli Delimánt, azután sajátkezüleg magát a császárt is, a török eszmének főképviseleijét, az Isten haragjának vesszejét s ezzel földi hivatását bevégezve, a megdicsőülés ténye csakugyan be is következik:

Angyali legió ott azonnal leszáll
 Dicsérik az Istent hangos muzsikával.
 Gábrriel bán lelkét két tized magával
 Földről fölemeli gyönyörű szárnyával.
 És minden angyal visz magával egy lelket,
 Isten eleiben úgy viszik ezeket.
 Egész angyali kar szép muzsikát kezdett (XV. 107. 108.),

és az isteni beavatkozás ez utolsó actusával a nagy isteni színjáték méltó befejezését éri.

A törökök cselekedeteinek és beszédeinek vallásos momentumait a költő a mohamedanizmus hitelveihez híven alkalmazza eposzában. A főcselekvény ideális indítéka keresztény felfogáson alapszik ugyan, mert Szulimán a keresztény Isten haragjának a vesszeje, de az isteni parancs végrehajtásában a furia már a szul-

tán mohamedán lelkületéhez alkalmazkodik, beszédében izgatva őt a gyaurok, hitetlen ebek ellen (I. 36.), s óva, hogy a saját vallásabeli kazulokat ne bántsa, mert azokat az ő fátumuk nem hagyja romlani (I. 39.), és biztatja, hogy Mahomet vezeti majd a kezét (I. 43.). A fölriadt Szulimán kész is rögtön a keresztény ellen vonulni, gyaurt halomba rakni s megfesteni lovát keresztény vértóban (I. 48.), majd meg az egybegyűlt divánt azzal üdvözli, hogy ők «meghódítói pogány keresztyénnek» (I. 53.), és azzal biztatja, hogy szemlátomást láthatják Isten irgalmát, ki Magyarországot nekik szánta s mind ennek hiteléül megesküszik az élő Istenre és a fényes holdra, hogy Mahomed neki atyja képében megjelent s a harcra serkentette (I. 60.). Látni való tehát, hogy a *vallási gyűlölet* egyik főrugója az ellenséges vállalatnak. Az összesereglett idegen hadak harczy készsége is a fanatizmusban gyökerezik, azért sietnek Szulimán táborába, mert «mindenik gyönyörködik gyaur romlásán» (I. 99.), messze földről az Indus vizén túlról «jöve király Atapalik, Mert látni akarja, keresztyén mint romlik» (I. 100.). Mikor Zrínyi már a várba szorult, a közeli sikertől izgatva

Mint sívó ördögök, ostromnak idejét
Várják vitéz törökök, az harcznak jelét
Kivánják, szomjuhozzák jó Zríni véréát
S ő vérével együtt az több keresztyénét.

(X. 8.)

Ez a gyűlölet telhetetlen is: «forgassuk elő a históriákat és megtaláljuk, hogy miolta az kaspiai barlangok közül kijött az török dühös nemzet, keresztyén vérnek patakul folyása soha meg nem állott» (Afium).*) E telhetetlen vérszomj főképviselője természetesen Szulimán, kit a katasztrófában e szavakkal támad meg Zrínyi: «Vérszopó szelendek, világnak tolvaja, Tehetetlenségednek eljött órája» stb. (XV. 98.), és fegyvertől sujtva átkozódva hal meg. E gyűlölet mint vallásos erény alapja annak a felfogásnak is, hogy keresztyének adott szót megtartani bűn (II. 57.). Erről tudnak a keresztyének is, azért teszi fel Vid olyan könnyen a különben lovagiasnak mutatkozó Demirhamról Amirassen árulásánál a hit-szegést, holott csak Amirassen volt az, a ki «esküt-mondását» megszegte (XI. 74. 82.).

A gyűlölet tehát egyik kiváló vonása a mohamedánok vallásának, a másik, hogy *az Isten és Mahomet az erőnek, segítségnek*

*) Zrínyi, Hadtudományi munkái. 82. l.

magasabb forrása. Mikor Szulimán útra kerekedik, két mértfölddel előtte jár hatvanhárom hodsza mindenfelé pénzt osztogatva a nyomorultaknak, «hogy ezek Istennél szerezzenek szerencsét könyörgésökkal» (II. 43.). Az Isten akaratába való bizakodás az oka, hogy Szulimánt a Kadileskher baljóslata meg nem ijeszti, hanem «Istennek szerető táborát» másnap útnak indítani készül, tudva, hogy Mahometnek nagy gondja van reá (III. 80.) Delimánnak is az a meggyőződése, hogy a mikor bennrekedt Szigetben s a mikor egymaga kergetett ezereket is, Mahomet tartotta meg. Mikor a végső harcban Zrínyit megpillantja, vitézi ambícióját önmaga azzal a vallásos hittel hevíti, hogy bár Zrínyi «kevélykedik isteni erővel», de neki is «Mahomet segít nagy szentséggel» (XV. 82.). E bizton várható felső gond és segély bizonyos *szertartásos és jámbor cselekedetekre* kötelezi őket: ilyen az áldozás, melyben Kadileskher ezer juhot vág isten nevében a sasoknak (III. 66.), ilyen a törökök háromszoros Allah kiáltása, a mikor Szigetvár alá érkeznek (VII. 18.), ilyen a hősák, dervisek, talismánok Mahomet hívása az Idriz és Kadileskher temetésénél (IX. 101.). Demirhámnnál soha az ég istentelenebbet nem látott, de azért ugyancsak fohászkodik nagy Allahnak, Mahometnek, szent Alinak a Deli Viddel való párbaja előtt és ötven tinót vágat a szegényeknek, hogy szerencsét kérjenek istentől számára, pénzt is osztat talismánoknak, derviseknek, szegényeknek ugyan-e célból. (XI. 51—53.). A legnagyobb szabású ilyen szertartásos cselekedet pedig az Alderán varázslata, mely egész komolyságával a törökök vallásos hitében gyökerezik. És az istenbe vetett hitük még sem oly szilárd, mint a keresztényeké, a bűvös hamalia hamisnak bizonyul (VI. 69.), s legjellemzőbb erre a Szulimán elkeseredett panasza, a mikor balsorsa kishitívé teszi, úgy hogy atyja lelkét csalónak, Mahomet prófétát hazugnak káromolja:

«Mit várjak még tovább (így kezd panaszkodni)
Kiben bízhatom én, s kinek kelljen hinni?
Ihon atyám lelke kész lón engem csalni,
Mondta hogy Szuliman Szigetben fog lakni.

Kevés volna, engem ha csalt volna atyám
Hazudott előttem Mahomet prófétám,
Hogy kezemben lészen az szép arany almám,
És világot birja alattam muzulmán . . .» (VIII. 12. 13.)

II.

Az események erkölcsi okai, a szereplő személyek *erkölcsi elvei*, javarészt a szorosabb értelemben vett vallásos motívumoknak majd kiegészítő, majd díszítő elemei. Az Isten haragjának okát nemcsak a vallási romlás, hanem az *erkölcsi süllyedés* is képezi. A vétkeket a költő mindjárt az expositióban felsorolja:

Jószágos cselekedetnek nincs keleti,
Sem öreg embernek nincsen tiszteleti.

De sok feslett erkölcs, és nehéz káromlás,
Irigység, gyűlölség és hamis tanácslás,
Fertelmes fajtalanság és rágalmazás,
Lopás, emberölés, és örök tobzódás.

(I. 9. 10.)

Riasztóan szomorú képe a kor erkölcsi romlottságának a nyilvános és magánéletben, a milyen csak a legziláltabb társadalmi viszonyok között lehetséges, a mikor Isten képe és az erény eszméje hitelét, hatását teljesen veszti. E bűnökhez sorakoznak az igazi országbukató bűnök, melyekben a szultán is a magyar korona hanyatlásának okát látja: a fösvénység, mely sajnálja a közügytől anyagi támogatását, a gyűlölség, mely egymás ellen uszítja azonagy hazának gyermekeit, a szeretet hiánya, mely nélkül nincs egyetértés, az oktalanság, mely pusztulásán segíteni nem siet, nem is tud a társadalmi rend teljes fölfordulása közben, mindez méltán szolgálhat morális és reális biztatásul a nagy háborúra (I. 58.). Arszlán jelentése is arról szól, hogy a magyarok veszni hagyták állapotukat, nincs sehol kész haduk, rá se gondolnak, hogy legyen, Maximilián semmivel sem gondol, csak eszik és iszik, a magyarok henyelő népek, egymást ebek módjára gyűlölik, hadtudó nincs köztök s ha akadna is, a feljebb valónak soha sem engedelmeskednek (I. 63—65.). A költő tehát háromszor is szemére hányja nemzetének erkölcsi vétkeit, pusztulásának okait, melyek miatt a török vakmerően garázdálkodhatik az országban. «Olyan messze estünk mi mostani magyarok a régiektől, hogy ha előljönének mostan más világról azok a mi vitéz eleink, sem mi őket, sem ők minket meg nem ismerhetnének. Mert nyelvünkön, szólásunkon kívül mivel hasonlítjuk mi magunkat azokhoz? És bizonyára mondhatnák nekünk: Vox quidem vox Jacob, manus autem Esau. Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig, valahonnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tar-

tásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért, és ezer ilyen vétkünkért. Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek, mert a prófétaként: *Popule meus* (más kiadásokban: *mi*), *qui te beatum prædicant, ipsi te decipiunt*; hanem im megmondom magadnak fogyatkozásodat, olyan szívvél és szándékkal, hogy megismervén magad is, vesd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet, öltözzél igazságban, övedzzél erősséggel, hídd segítségdre a Jehovát, resolváld magadat, avagy ajándékozd magad az Isten nevének, és magadnak oltalmára kössünk kardot a pogány ellen. Ha azért a magunk fogyatkozásit megismerjük elebb, könnyebben az orvosságot is fellelhetjük azután». (Afium).*) Ime a költő keserű energiájának intentiója a háromszor ismétlődő bűnsorozat a hazafias elbusulásnak bár haragos, de legjobb akaratú szózatává avatja.

E bűnsorozaton túl *egyek erkölcsi rétekekről* már csak imitt-amott emlékszik a költő az eposz cselekvényébe szöve, de többé nem a magyaroknál, mert ezekből csak a szigetiek szerepelnek, hanem a törököknél, de természetesen okulásul a maga honfitársainak. Arszlán epizódjában többszörösen is meg-megemlegeti a törökök *lerészegedését* s jóformán ennek tulajdonítja Arszlán vesztét: «Kurt aga estve vacsorán sok huzomost ivék» (II. 12.). Mikor öldösik az altában meglepett táborn, «Soknak gégejéből bor kiomlik, Mindnyájan részegségnek jutalmát veszik (II. 15.). Már maszlagtól vezir reggel részeg vala, Ugy hogy nem is tudá maga mit csinálna (II. 21.). Részegségnek mindenkor az a jutalma (II. 23.). Arszlán részeg vala bortól és maszlagtól» (II. 26.). Mind ez 30 versszakra terjedő kis epizódban! Radivoj és Juranics kalandjában a két táboron keresztül az átkelést s a sok török lemészárlását az teszi lehetségessé, hogy mind részegen alusznak, «nem veszik észre szörnyű károkat A részeg törökök», mert az ember «bor miatt nem láthat Akár melly okos» (IX. 47. 51.). A részegség ellen Zrínyi Afiumában is kikel. A török vesz hírére hamarosan összezsúrdult seregről szólva kérli: «Ismét ki volt ennek hadnagya? Ugyancsak szintén az ilyen, vagy a ki jobban megelőzte a többi részegséggel» (Afium, Relatio). «Fiaiink haszontalanul élnek vagy otthon atyjoknál anyjoknál, vagy ha derekason látni s hallani akarnak (a mint ők mondják) egy magyar Ur udvarában beállanak

*) Zrínyi Hadtudományi Munkái 92. és 93. lap.

és szerződnek. Ott mit tanulnak? Innya. . . . Az urfiak szintén illyek, az ital legnagyobb mesterség» (U. o.) «A ki bolond, a ki részeg, bűn is annak vitéz nevet adni» (14. aphor.) «A részegség nem hadviselő embernek való» (52. aphor.). Valóságos erkölcsi undorral szól ez állatias érzékiségről, mely mintegy képtelenné teszi az embert ideálisabb czélok szolgálatára.

Adott szónak megszegése nem fordul elő az expositió bűnlajstromában, mintha a költő magyar keresztényt erre legnagyobb erkölcsi hibái között sem igen tartaná képesnek. A hamis tanácslás, mi ott említve van, nem ezt jelenti, hanem álnokságot, intrigát, fondorkodást. A *hitzegés* bűnével csak a törökök között találkozunk, még pedig szóban, tetteben elég gyakran. A szigetváriakat esküre szólító beszédeben tapasztalásból mondja Zrínyi, hogy a török hitegetéssel akarja majd megejteni őket, ámde «Bolond az, ki török szavának ad hitelt» (V. 29.), később meg: «De hogy adna hitet, kinek hite nincsen, Töröknek hogy hinnénk, ki hazud mindenben» (V. 33.). Manethám Sziria királya ugyanezt mondja hitsorsosairól (VI. 98.). Ide tartozik az Amirassen esküszegése minden következményeivel. (XI. 74—100.), a miért keserű szemrehányásokkal illeti a lovagias érzületű Demirhám magát a császárt (XIII. 59—68.). De hát a töröknél erény számba megy a hitszegés s a magyarokkal kötött frigyét soha sem tartotta meg, a békesség örve alatt apró hitszegő rablások napi renden voltak a török világ idején. Ezért kárhoztatja költőnk Afumában a törökkel való barátságot: «Több száz esztendejénél már, hogy a frigynek árnyéka minket nem nyugotott, hanem rontott és ez alatt ugyan megromlánk; Erdélt az adózás s az alázatosság meg nem mentette, hanem az *elhitel* (= az elbizakodás) megrontotta» *).

Irigység, rágalmazás, szájaskodás, káröröm a Delimán és Rusztán viszonyában fordulnak elő, dőlőfős elbizakodás pedig minden valamire való török vitéznek sajátja. Delimánnak, a legkiválóbb török vitéznek, sok az irigye s a mikor a szigeti kaland végén hátrálni kénytelen, komoly aggodalomba ejti az a gondolat, hogy irigyei gyalázni, rágalmazni s kudarczának örülni fognak. Rusztánnak kárörvendő gúnyolódása okozta halálát is és szájhős barátja Al bég, ki első tanácsban, de kinek vitézségét harcban senki sem átta, Delimánra tolja minden veszteségeik okát (XIII. 43. 51.).

*) Zrínyi Hadtud. munk. 82. l.

A *sérelem megtorlása* erkölcsi kötelesség s a bosszú erény számba megy keresztény és török vitézeknél egyaránt. Maga az Isten mondja magáról: «Én vagyok ama nagy bosszúálló Isten!» Ezért az egész cselekvény ideális főmotivumában is benne van a megtorlás, a bosszú eszméje, de benne van a realis megokolásban is, mert Sziget ellen bosszúból fordul a török szultán a siklósi vere-sege miatt. A szereplő személyeknél először az elkeseredett Mehmet akarja fia halálát megbosszulni, majd az ő halálával futásnak készül a török sereget Olaj bég a megtorlás kötelességével riogatja további harcra. (III. 87.). Hamvivanért Kamber, a hűséges szolga, bosszúharcban vérzik el (VIII. 104—109.), Demirhám, a hűséges barát, pedig megesküszik Mahometre, hogy hóhérja lelkét megeszi a kardja, bosszút áll érte egész Szigeten s valamennyi kereszt-tyenen. Erre kötelezi őt az elhalt barát lelke (VII. 7—9.), erre biz-tatja, mint baráti kötelességre, a császár is, s Demirhám főczélja ezentúl, hogy Deli Viddel összekerüljön, s a mikor ez megtörténik, a mikor fölismeri barátja keresett «hóhérát», «mint ördög Nagy demeczki kardot kezébe ragadja, Ugy megyen dühösséggel nagy Deli Vidra.» Ebből fejlik ki aztán a bajvívás három epizódja. «Még aljos szüvet is nagyra visz boszuság, Nem hogy határtalant, kit nem bir okosság». Hivatkozik az Achilles példájára, kit a harag ingerelt a trójai háborúban a görögöktől elvonulnia megtorlaskép a vett sérelemért. De bármily jogosult is, ha oktalanul tör ki, kárhozatos.

Óh, ha ment lehetne némely ember ettül!
 Jobbat nem kérhetne világon istentül;
 Mert némely boszuság igen üdőtlenül,
 Némely penig kárral maga fejére dül.

(XI. 2.).

Ezzel a reflexióval vezeti be a költő a Delimán és Rusztán epizódját, melyben Rusztán élesen gunyolva a Delimán szigeti hátrálását, ez a goromba és méltatlan csufolódást avval torolja meg, hogy három kardcsapással megöli Rusztánt, a császár vejét (XI. 9—12.). Tehát a féktelen bosszúnak nyomában visszaháruló vesze-delem jár.

Mind ez erkölcsi hibákat böven ellensúlyozzák a cselekvény folyamában föl-fölmerülő oly erkölcsi motivumok, melyek a sze-mélyi fenség alkotó elemeivé lesznek, még pedig természetesen túlnyomóan a szigeti hősnél, hol erkölcsi szempontból a kereszt-teny vallásban gyökerező *«jóságos cselekedet»* az élet főfeladatát

képezi. Abban az oktatásban, melyet Zrínyi fiának ad, a keresztény erények, az isteni félelem, vitézség (= azaz hadtanulmány), fáradtság, hazához való hűség során ott következik a jóságos cselekedet, a vallási, vitézi, honpolpári kötelességek kapcsán az erkölcsiek (V. 79.). A boldogulásnak ez kiváló feltétele, mert

Mindenkor jót tegyen ember, ha akarja,
Istentül jutalmát hogy készen találja.

(XI. 54.)

Az erkölcsi életelvek tisztaságának és jóra valósságának tudata büszke önérzettel tölti el az eposz főszereplőit, s míg ez egyfelől a maga kiválóságára serkenti a vitézt ambíciójában, másfelől dicséretes szégyenérzettel tölti el, valahányszor akár a saját hibájából, akár a mások rosszakaratából, akár csak a balszerencse mostohaságából e személyi kiválóság hitelén csorba esik. A rettenthetlenségnek bő erkölcsi forrása az életcél szentsége. Zrínyi rettenthetlenül áll nagy gondjai között «mint tornyos kősziklák magas Késmárkon, Hiába küzködnek nagy szelek azokon, Erejüket vesztik hiában ostromon», «Mert állhatatosra a félelem nem es, A ki igaz ügygyel s jó szívvel fegyveres.» Az ő erkölcsi nagysága kiárad Sziget minden bajnokaira, kik a közelgő vészszel szemben épen olyan férfias tűzzel mondják hazafias hűségök esküjét, mint a vezér. A harc hevében gyakran meg-megszólal ez az önérzet a hősök ajakán. Az objurgationnak mindig ez az alapja. A hetvenkedő Benavir hosszas fecsegésére és sikertelen csapkodására Zrínyi röviden, szinte hamarosan feleli: «Talán jobb csapás ez, ki jön én kezemből, Mert keményebben, és jön is jobb embertül» (VII. 75.) s ezzel leteríti a törököt. Ilyen formán főzi le Radován a török Acsmedánt. Önérzet a forrása annak a tervnek, melyet Delimán, a törökök legderekabb vitéze, ajánl a császárnak, hogy hat erős török vitéz hat magyart (köztük Zrínyit) halálos bajra hívjon, ha ezek elhullnak, akkor a többivel könnyen elbánnak, Zrínyit Delimán magára vállalja s fogadkozik, hogy fejét a császár lábához teszi, majd meg az óvatos, higgadt csitításra, a kockázatot veszedelmének emlegetésére kitör belőle az önérzet: «Mi is erős kezünkben vasat hordozunk, A mi sebünkben is piros vér jó» (VIII. 87. 95.). Ali bég méltatlan rágalmaira ugyane Delimánnak fölhaborodó önérzete megvetéssel visszautasítva az álnok rágalmakat, büszke hevüléssel kiáltja, hogy ám kezdődjék a legádázabb harc, melyre haragja jeleül a császár meztelen szablyáját küldje, (mi

gyalázatos halált jelent minden huzakodóra) s ő elől megy, láttokra Sziget bástyáját saját kezével lerontja s ha száz Zrinyi jön elébe, tűzzel-vassal reátör (XIII. 52—57.). A ki kiválóságának tudatában másoknál többre tartja magát s büszkeségét nyilván mutogatja is valósággal féltve őrzi azt a nimbust, mely alakját a hozzátartozók tiszteletében és bámulatában környezi. Az ambitio fokának és erejének sokszor épen a szégyentől való rettegés a mértéke. «Nem jobb-e tisztességgel halni embernek, Hogysem szemén élni szégyennel mindennek», kiáltja futó hada elé Olaj bég (III.90.). Zrinyi vitézeit többek közt azzal is lelkesíti a harczra, hogy még eddig soha rájok «nem jutott szégyenség», jó hírükkel tele a világ s ezt most vagy meg kell nevelniök, vagy tisztességgel meg kell halniok (V.24.). Deli Vid az Almás patakján túl egymaga egy török sereg között dul, de végre a rávárakozó Zrinyi s rendes csoportba verődő hada láttára kénytelen felhagyni a véres munkával s vérrelporral lustosan kiballag az ellenség tömegéből; ezek nem mennek utána «Sőt inkább közülök hogy kiment örülnek. De ő gondolkodva indula a víznek; Hogy közülök kijött tartja azt szégyennek», s még azután is háromszor meg-megáll az Almás patakban, tanakodva, ne térjen-e vissza? (VI. 110—112.). Ennek a jelenetnek eszmei mása a Delimáné, ki Bot Péter vakmerő kapunyitása következtében bejut Szigetvárra, társai mind elhullnak mellette, ő egy ideig egymagában pusztít a várbeliek között, de végre eszébe veszi, hogy menekülnie kell és

Mint szives oroszlán sok vadászt erőben
Ha lát, nem fut, haraggal előttök megyen,
Delimán így ballag karddal kapu felé

a nagy tömeg láttára s mégis «Óh hányszor megfordult, szégyenli futását, Szégyenli mutatni keresztyénnek hátát, Akar vizsamenni, de ész bátorságát Meggyőzi» (X. 82—88.) és még azután sem tud megnyugodni a dologban, önmagára bosszus «Szégyenli kifutott hogy Szigetvárából», mert mit szól majd erre Rusztán, mit fog gondolni róla a császár, mint gyalázzák majd irigyei, hogy az ellenséget nem várta be arczul, látták hátát, látták szégyenét (XI. 3—6.).

Az önérzet mint a vitézi kiválóság tudata külsőleg a fegyverzet és ruházat díszében, a diadalmi emléktárgyak megbecsülésében s bizonyos szertartásos cselekedetekben is kifejeződik. Ilyen szertartásos cselekedet az a diadalmenet, melyben Zrinyi a siklósi harcz

után élő és holt vitézeivel haza vonul. Elöl kétszáz lovas fegyveresen, tollasan, fénylő páncélban, sisakban, karvassal, mindeniknek kopjására egy-egy török fej tűzve. Utánok kétszáz gyalog, mindegyik a maga rabjával oldalán, kecsesen, deli tekintettel «Vélnéd lába földet hogy nem is illeti». Azután hat török aga fejét viszi hat lovas kopjára tűzve, azután három fő török vezér fegyverzetét hozzák, utána meg a gazdáik fejét viszi kopjára tűzve három párducz-bőrös hadnagy, ezután a fogoly Olaj bég lépked haragosan, azután tizenhárom török zászlót hoznak, utána a dandárcsapat jó «rendelt seregben» zászlósan, végre husz teve a basa sátorával, negyven öszvér és 120 bival a zsákmánynyal. (IV. 21—27.). — Mikor meg a törökök Sziget alá érkeznek, az összes janicsárság a császár tiszteletére kilövi puskáit s egyszerre megdördülnek az összes ágyúk, hogy «Azt tudnád leszakad reá a magas ég, Alól a föld robog, repedez mint egy jég, Sziget bástyája is féltéből mozdul meg.» A bástya igen, de a vitézek benn meg nem rendülnek, sőt kegyetlen humor vegyül az üdvölvések viszonzásába, mert az rettenetes halált szór a törökök közé, mire az ágyumester ujjongva kiáltja: «Ihol van az jól jött bilikum pohára; Majd neki is adok az ki meg nem itta. Szigetvárból lesznek ilyen köszönetek, Erős gyomrotok van, megemészthetitek, Nem jöttök Szigetben, ha nem isszátok meg Zrínyi egészségéért álnok török ebek» (VII. 19—25.). Azután jött a ceremonia folytatása, még egy üdvölvés hasonló eredménnyel, úgy hogy a harmadik elöl már szertefutott a török had. — Az emléktárgyaknak, diadalmi jelvényeknek abban van értékük, hogy a személyi kiválóságnak, az önérzet jogosultságának tanujelei. Zrínyi Radivojnak és Juranicsnak merész kalandjuk sikere esetén hat-hatszáz aranyon felül sokat érő történeti nevezetességű tárgyakat ígér, egyiknek a Mehmet gazdag türkises kardját, másiknak Gyáfer szép arany sisakját; Deli Vid sem bocsátja el őket, üres kézzel «Mindenkinek ada szép emlékezetet, egyiknek odaadta arab oroszlánbörét, másiknak arannyal vart vörös atlaszingét, magának is csatán szerzett diadalmi jelvényeit; sőt a többi vitézek is mind adtak nekik ki kardot, ki sisakot. (IX. 35—42.). Ez ajándékokhoz Juranics az alvó török táborban is szerzett még egyet: Kadileskher mellett egy aranyos zofrán ott feküdt bársony vánkoson a török Alkorán, «Ezt jelért, Juranics, hogy volt ilyen próbán Magával elvivé» (IX. 56.). — Díszes ruhában, ékes fegyverben töröknek magyarnak egyaránt kedve telik. Embrulah aranyos fegyverben jár, szkófummal varrott

kápa van fejében, kezében megezfírált jancsár-puska s kemény bagdadi kard az oldalán. Dühös Delimánnak meg egy nagy carbunculus volt a sisakján, melyről sötétben is megismerik, de ennél is jobban fénylik a szablyája és szablyájánál is az ő bátorsága. Deli Vid úgy jár a had élén «mint gálya tengeren, kinek sok vitorlája lebeg az égben, Mert rettenetesen strucz tollat fejében Mozzatja forgószél (XI. 57.). Zrínyi bán dárdája aranyos, fegyvere tündöklök; utolsó harczára a legszebb dolmánt és mentét választja ruhatárából, a melyet csak az udvarnál, mennyegzőknél vagy triumfusoknál viselt, aztán két arany pereczet csatol a karjára, sisakjára kócsagtollat tűz s dolmánya zsebébe száz aranyat tesz két felől jutalmul a «maga hóhérának»; kincsét, fegyverét mind elégeti, csak a legkedvesebbiket hagyja meg, ezt oldalára köti s úgy indul az utolsó halálos tusára.

(Vége köv.)

KRAJCSOVICS SOMA.

A CLASSICA-PHILOLOGIA MÓDSZERESÍTÉSE HAZÁNKBAN.

(Vége.)

III.

Felteszem, hogy az ifjú, ki két hónappal az érettségi letétele után az egyetemen bölcsészethallgatónak beiratkozik, legalább Homéros két eposzának tartalmi ismeretével, és annyi latin tudománnyal kerül az egyetemre, hogy Cicerónak könnyebb beszédeit, Vergilius Aeneisének könnyebb helyeit nagyobb fennakadás nélkül olvasni, érteni tudja. Felteszem róla azt is, hogy a gymnasium felsőbb osztályaiban töltött éveit legalább a magyar irodalom tüzetes megismerésére is szentelte, hiszen idegen szellem termékein csak nem kezdheti levonni magának az aesthetikai és irodalmi törvényeket, mert hiányzanék hozzá az öntudatlan kritikai összehasonlításnak megkövetelhető mértéke.

Ha egyszer az egyetemen van, azt fogja látni, hogy azok az előadások, a melyeket hallgathat, bizony nem igen vezethetik be a philologiai módszer mystikus szövevényébe; azok csak olyanok (vagy legalább olyanoknak kellene lenniök), mint az írott, minden részletökben kidolgozott könyvek, de a melyek elmondhatnak: kész

tétellel, kész kidolgozással, előzetesen levont következtetésekkel, eredményekkel. A szemináriumi gyakorlatok viszont, a melyekben részt vesz, már az ismereteknek bizonyos készletét tételezik fel, s a tehetséget a szerzett, biztos ismeretekkel operálni, az ismeretes módszert példákon alkalmazni, helyes voltát megbizonyítani. Mindkettő természetesen hiányzik a mi ifjunktban, ki ennél fogva szemkáprázva fogadja a ráözönlő vegyes, kaleidoskopszerű behatásokat, néma hallgató lesz, ki a felületesebb szemlélő, sőt a vizsgáló tanár szemében is együgyűnek látszik, mert épen a legegyszerűbb, legismeretesebb dolgokat nem tudja. Ő egy kollégium igéit elejétől végig egyformán fontosnak tanulja, s azt hiszi, hogy a Volcatius Sedigitus-féle kánon ép oly fontos, mint a Lesbia kérdés, és Furius Bibaculus költői egyénisége (?) felér az Asinius Pollio írói egyéniségével. Megőrizni fogja sok esetben emlékezetében a kevésbbé lényegeset, és belőle elhalaványulni engedi a fontosabbat. De akkor talán ne is hallgassa kezdetben az előadásokat? Csak hallgassa, de az első évben a minimumot.

A mi ifjunknak t. i. nincsen szüksége mindjárt kezdetben «nagy, általános műveltségre szert tenni!» Mi, a kik Isten adományából, ha fényesen nem is, de nyomorban sem nőttünk nagygyá, s kiknek módjukban állott a modern társadalmi élet követelményeinek megfelelő képzettséget és műveltséget — no vagy legalább mindenből valamit — megszerezni, tudjuk, mily sok igénynyel van a mai élet és társadalom az ember iránt, s hogy csak lassan, fokról-fokra bővítheti az ember látókörét, okulva (megengedem, okosodva is) rendezheti tapasztalatait, tisztázhatja ismereteit. A mi ifjunknak nem azt a tanácsot adom: «Meg akarod ismerni a görög irodalmat? Jó! Bevezetésül nesze Carrière munkája, azután olvasd Jebb Homerosát, Flachot, Patint, Blassot; no meg a latin irodalom megismeréséhez íme Mommsen, Niebuhr és Drumann, itt meg van Nigra, Sellar és Ribbeck! Lásd, ezek azok a munkák, melyeket philologusnak ismernie kell!» Nem, ezt a tanácsot nem adom, még ha még volnának is a mi ifjunknak az ily tanulmányokhoz szükséges nyelvismeretei. Mert jól tudom, hogy a *Pullus ad margaritam* című mesének tanulságát bizonyítanám ily travestiájával is. *A ki philologussá akar válni, az inductive képezze magát azzá; azaz, philologiai fogalomköre, tudása kezdetben kis, de szorosan meghatárolt területű legyen, mindazonáltal az összes philologiai disciplinák köréből legyenek tartalom-elemei. Vagyis, egy, oly mun-*

kát kell ifjunknak legelőször kezébe adni, mely a görög vagy latin irodalomnak egyetlen egy alakjával foglalkozik kimerítően. Azoknak, kik a német és francia nyelvben elannyira járatosak, hogy a homerosi szakirodalommal könnyen megismerkedhetnek, Homéroszt ajánlom első sorban, mint kútforrását minden költészetnek, kincses bányáját nyelvnek és nyelvészetnek, mezejét történelemnek és mythológiának. De mivel itt első sorban tösgyökeres magyar ifjakat tartok szem előtt, ezeknek csakis magyar nyelven írott philologiai művet fogok kezökbe adni. És pedig a görög nyelvre vonatkozólag *Thewrewk* Anakreonját (1885), a latinra vonatkozólag *Csengerinek* most majd II. kiadásban megjelenő Catullusát. Anakreon költeményei t. i. és Catulluséi olvashatók jó magyar köntösben is, s ez a fő; mert a kezdő philologus még nem élvezheti a classicus auctort az idegen nyelven annyira, mint a nagyobb görög és latin olvasottsággal s eruditióval bíró tanultabb, előrehaladottabb philologus. Igaz, *Csengerinek* Catullusa nem oly kimerítő, mint *Thewrewk* Anakreonja, de ha hozzáveszszük Baehrensnek latinul írt kommentárját, akkor ennek a költőnek a műveiről is tájékozódhatunk minden irányban, tekintsük akár nyelvét és a művek tartalmát, akár æsthetikai és irodalomtörténeti jelentőségüket. Párhuzamosan e két költői olvasmány nyúl olvastatnék két prózai művet is, a görögből *Geréb* bilinguis Herodotusát, a latinból Cicero leveleit. Herodotus azért ajánlható, mert nyelve könnyű, tartalma érdekes, és kis, anekdotonszerű történeteit ismerni művelt ember feltétlenül el ne mulassza. Cicero leveleit pedig, melyeket a *Jánosi*-féle kiadásban és *Fábián* fordításának segítségével vételével olvastatnék, azért ajánlom melegen, mert a könnyed latin stilusnak mintái, s legfőként a római társadalom nyelvének tükörképei; olvasásuk történeti és irodalomtörténeti ismeretek szerzését segíti elő.

Szorgalom és kitartás mellett a mi kezdő philologusunk négy egészen hat hónap alatt megbirkózik ezekkel az auctorokkal; beleolvassa magát valamennyire a görög meg latin poézisnek és prózának néhány válfajába, s ha azonfelül mindazt, a mi ez auctorokra szorosan vonatkozik, mindent, a mi latin s magyar nyelven írott művet a könyvtárakban, magánúton megszerezhetett, elolvassa, akkor végezetül lapozza át a magyar nyelven írt jó latin, illetőleg görög irodalomtörténeteknek az említett auctorokra vonatkozó fejezeteit, s meg fog győződni arról, hogy ő tulajdonképen e szerzők

műveiről és műveiből tetemesen többet tud; de olvassa el azért, mert rajtuk fogja észlelhetni, hogy azok az ismeretek, melyeknek rendezetlen birtokában van, hogyan csoportosultak szerves egésszé, hogyan rendezkedtek a gyakorlott író és képzett gondolkozónak elmetusájában. Ezek után legott kezdhet módszeresen a szerzett anyaggal operálni.

Ha Anakreon után elővenné pld. Callimachus költeményeit, Herodotusra Isocratest, azon venné magát észre, hogy ugyanazokkal a nehézségekkel kellene megküzdenie, melyekkel kezdetben. Nem, ha a görög lyra egyik válfaját kezdte már egyetemi tanuló éveinek legelején tanulmányozni, akkor maradjon meg egy darabig a lyrikusok olvasása mellett s Thewrewk Anakreonja után vegye kezébe a Boros-féle Szemelvényeket a görög lantos költészet remekeiből, Catullus olvasása után pedig térjen át Tibullus és Propertius studiumára, szóval iparkodjék a már megkezdett költészetágnak amúgy is tág körén belül maradvá bővíteni az ismereteit. S vegyen magának e célra vaskos füzetet, és jegyezze abba bele mindazt, a mit az olvasott auctorokból kijegyezni érdemesnek tart, ritka szót, syntacticalai jelenséget, tartalmi összefoglalást, geographiai vagy történelmi adalékot; sőt legjobb, ha a maga használatára indexet készít az olvasott auctorhoz, akár pld. az igék, akár a tulajdonnevek, akár végre a geographiai adatok indexét, s főleg azt igyekezzék összeállítani magának az olvasott auctorból, a mit úgy összeállítva egyebütt nem talál. Ezen jegyzeteivel hozza lehetőképen összefüggésbe azt, a mit folytatólag olvasmányából kijegyezni érdemesnek tartand, és kész a philologiai munkásság, jóllehet munkája még nem lesz valami nagyszabású.

Kezdő philologusunk tehát az első évben a görög lyrikusokat és Herodotust s Thucydidest a hellén irodalomból, a római lyrikusokat és Cicerót leveleiből s egyes jelesebb beszédeiből fogja megismerni, s ha az adott tanács értelméhez hiven dolgozik, nem is lesz szüksége az egyetemen kollokválnia, s elegendő lesz, ha az egyetemen hallott anyagból első évben csak azt őrzi meg emlékezetében, a mi érdekét felkelti, s *kivált a mit olvasás folyamán nyert ismeretanyagához associálni tud.*

A második esztendőben az *Elischer-Fröhlich*-féle szótár és a hozzáférhető jobb fordítások segítségével fogjon Homeros olvasásához. Ime, nem perhorrescálom a jó fordításokat, mert tudom, hogy görög vagy latin auctort csehünkbeli embernek nem csak úgy

szabad olvasnia, hogy megértse a mű tartalmát, hanem, hogy gondolatot gondolatra helyesen értsen meg. Ha a fordítást ekként mindig összeveti az eredetivel, az állandó összehasonlítás megtanítja kritikára és hermeneutikára; nemcsak a tartalom egészében, nagyjában lesz emlékezetében neki, hanem az egyes passzusok is a maguk egész fogalmazásában. Dejszen! nem szabad, nem volna szabad neki félreértenie semmit, nem hinni, hogy megértette itt is, meg ott is a szöveget, neki, még nem iskolázott és correct módszerrel dolgozó philologusnak, meg is kell győződnie arról, hogy helyesen értett, helyesen fogott fel. A kezdő philologus tehát ne használjon magyarázatos kiadást, fordítás nélkül! Hanem lehetőleg mind a kettőt; s ha a készen kapott magyarázatokat a maga készítette jegyzeteiből, más hozzáférhető kézikönyvekből kiegészítheti, bővítheti, akkor megőrzi emlékezetében is a magyarázott hely lényegét, viszonylagos jelentőségét. A második esztendőben költői olvasmánya a görögben csak Homeros, legfeljebb még Hesiodus legyen, a latinban Vergilius Aeneise és Ovidius Metamorphosisai. Olvasson el lehetőleg minden magyar és latin nyelven írott művet, a mely ezekre az auctorokra vonatkozik. Kísérlelje meg jegyzeteit latin nyelven szerkeszteni, megtanítja őt erre a németországi programmértekezéseknek latinsága, melyet incorrectnek nem jelenthetünk ki. Ha e mellett prózai olvasmányát Xenophon, Cicero, Sallustius, Cæsar esetleg Suetonius műveinek olvasásával egészíti ki, a görög és a latin ókor egy-egy epochájának történetével fog megismerkedni.

A harmadik esztendőben olvassa philologusunk Aeschylus, Sophocles és Euripidesnek magyar nyelvre is átültetett darabjait s Aristophanest, a prózából ama görög szónokokat, melyeket az akadémia bilinguis kiadásainak sorozatában meglegel, esetleg Pindarost, a mennyi ódájával éppen megbirkózik. Olvassa ezeket a régi scholionok kíséretében, hiszen a modern magyarázatoknak is a java része e scholionokra megy vissza. A latinból olvassa Horatiust, Plautust és Terentiust a költők sorából, Liviust és Tacitust a prózairók közül. Ha a harmadik év végén ezeket az auctorokat ismeri, akkor philologiai erudíciója elég jelentékeny, ismeretei eléggé gazdagok lesznek, s a IV. esztendőt kizárólag philologiai gyakorlatokra fogja szánhatni, a doktori szigorlatra való előkészületre. A szerint, a mint jegyzeteiben a görögre vagy a latinra vonatkozó kommentálgatás uralkodik erősebben, fogja magát elhatározni

arra, hogy a két classicus nép közül melyiknek a szellemi világát vizsgálgassa behatóbban, s hogy munkásságának iránya irodalomtörténeti, történeti, mythologiai, regiségtudományi vagy műtörténeti karakterű legyen, vagy éppen csak a philologiai segédtudományok művelésére szorítkozzék-e?

Mindenesetre legnehezebb feladata lesz megválasztani helyesen a doctori dissertatiója tételét. Föltéve, hogy a mi kezdő philologusunk tanára részéről itt kellő tanácsot nem kap, s philologiai támogatást sem, miként fogjon tételének helyes megválasztásához és annak kidolgozásához?

S itt egyéb tanácsot nem adhatok, mint megválasztani a tételt *per analogiam*. Olvassa el emberünk figyelmesen az egy-egy auctorra vonatkozó, az egy-egy tárgyra tartozó philologiai művek lehető teljes bibliographiáját és látni fogja, mit írtak mindent erről a műről, tárgyról, s mi mindent a vele rokon műről, a rokon tárgyról. Esetleg azt is fogja észre vehetni, hogy némely értekezés már oly régen készült, hogy tételének újabb kidolgozása az újabb segédeszközök felhasználásával megérdemli vala a tüzetesebb fáradságot.

Hogy azután gyakorlatilag megmutassam a kutatás menetét, állítsunk itt fel egy tételt, s mutassuk meg vázlatban, mint fognók azt kidolgozni?

Tegyük fel, hogy irandó egy monographia: *Agathias, mint költő*. Mit is mond róla a Pallas Nagy Lexikonában M(angold) L(ajos)? «A., bizánci középkori történetíró és költő, Kis-Ázsiában született és a VI. század második felében Konstantinápolyban élt. Költeményei az epigrammok kivételével, nagyobbreszt elvesztek. Fontosabb történeti műve: Justinianus [uralkodásának] története 553—559-ig, melyben Prokopios művét folytatja. A. a jobb görög-keleti történetírók sorába tartozik. Művét kiadta utoljára Niebuhr B. G. a bonni gyűjteményben, 1822., mely kiadás előszavában A. bővebb életrajza is megtalálható. L. még Krumbacher: *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 1891. 49 s k. l.»

Első kötelességünk lesz megnézni a Krumbacher id. könyve id. helyét; ott a következő szakirodalmat találjuk a költeményekre nézve: «Die Epigramme stehen ausser in den Ausgaben der *Geschichte von Vulcanius*, Niebuhr, Dindorf auch bei Ph. Brunck, *Analecta* III. 33—68, Fr. Jacobs, *Anthologia Græca* IV, 3—39; XIII. 617. und in der *Anthologia Palatina* ed. Dübner.»

De mivel Krumbacher könyvének megjelenése óta már négy év folyt le, elé fogjuk venni a Calvary kiadásában megjelenő *Bibliotheca Philologica Classica*-nak 1891—1894. évfolyamait, s nem csak s. v. Agathias fogunk utána nézni, hanem s. v. Anthologia Græca is, hiszen nekünk a költeményeknek legújabb kiadására is van szükségünk. A s. v. Anthologia Græca alatt elsorolt irodalomból meg fogjuk nézni az oly általános című dolgozatokat is, minő pld. Dilthey-é: *Conjectanea critica in Anthologiam Græcam* (Göttingen, Ind. lect. 1892), hogy vajjon nem találunk-e benne Agathiasra is vonatkozó észrevételeket. Az Anthologia Græca legújabb, igaz még nem teljes kiadásából, a Stadtmülleréből (1894), s a legújabb teljes kiadásból, a Dübner-Cougny-féléből ki fogjuk keresni Agathias szétszórt költeményeit, s ha azokat figyelmesen elolvassuk, látni fogjuk, hogy Agathias költeményeinek összeállítására és költői működésének jellemzése megérdemel behatóbb monographiát.

Ha a monographiával azt a célt tűzzük ki magunknak, melyet a fenn említett tétel fogalmazásából egyedül kiolvashatónak tartunk, akkor kell, hogy tartalmazza:

1. Az Agathiasról, mint költőről ránk maradt régi tudósításokat. (Életrajzát nem fogjuk közölni, mert azt a mi esetünkben csak a főművének kimerítő tárgyalásával kapcsolatosan közölhetnők.)

2. A fenmaradt költeményeket, chronologiai rendben, műfaj szerint válogatva, vagy a mely sorrendben legalább a hagyomány adja lehetőleg az összes kiadások felhasználásával.

3. A ránk maradt költemények jellemzése; értékek, hatásuk stb.

4. Esetleges megjegyzések az elveszett költeményekről, s a talán még neki tulajdonítható anthologiabeli költeményekről is.

A dissertatio egész habitusa, azon esetben, ha latin nyelven van írva, mégis magyar karakterű legyen. Vagyis nem derűborúra idézni az idegen szerzőket, hanem arra törekedni, hogy, ha valamit magyar szerző munkájában is jól megtalálhatunk, s nem egyszerű kiírása az az idegen forrásnak, történjék a hivatkozás a magyar szerzőre. *Ne sajnálja a magyar embertől a saját fajtája ezt a vékony dicsőséget!* Lám a Bódiss Jusztin értekezése: *De forma et natura verborum deponentium* (1891), jöllehet, hogy latinul van írva, magyar közönségre számít; míg a Ziehen-féle *Ephemerides Tullianæ* (1888), mely szintén Budapesten jelent meg,

csakis külföldi közönség számára iratott, s Ziehent compatriotái egy perczig sem fogják hazafiatlansággal vádolni, mert látni fogják, hogy ha Berlinben vagy Münchenben nyomatja is ki értekezését, akkor is belső habitusa ugyanolyan lett volna.

A doktori szigorlat második melléktárgyául válaszszon philologusunk *összehasonlító nyelvészetet, archaeológiát, ókori történelmet, diplomaticát, vagy végre műtörténelmet*. Legjobb, ha az utóbbi kettő valamelyikét választja abban az esetben, ha a német nyelven írott szakkönyvek terminológiájával nem birkóznék meg egészen könnyen.

Az ötödik esztendőben végre utazzék; de ne látogasson német egyetemet! Tudvalevő dolog ugyanis, hogy a német classicus philologusoknak személyes hatása nem ex cathedra nyilvánul, hanem a magánéletben, a társadalmi érintkezésben. Társadalmilag pedig a német professor az idegen magyar ifjuval nem fog valami sűrűn érintkezni. Hiszen még a magyar professor sem teszi ezt! Különben is német irodalom, német viszonyok ismeretével, német szellemmel tele van ennek a mi országunknak nemzeti levegője és oly otthonosan érzi magát a német származású. A középkorban a román népekhez vonzódtak a magyarok, keressék fel legalább philologusaink azt a színhelyet, melyen az ókori classicus népek történelme lejátszódott: látogassák meg Franciaország nagy könyvtárát, élvezzék Olaszország művészeti ereklyéit, ismerjék meg Görögországnak nevezetesebb helyeit, akkor többet fognak tudni, mint, sörözni, és Gaudeamus igitur-t énekelni, — haza jönnek tapasztalatokkal gazdagon, szeretettel szívökben hazájok jóléte iránt.

IV.

Az előbbi fejezetben gyakorlati útmutatást igyekeztem adni az egyetemeinken hallgató kezdő philologusainknak; legyen szabad már most arra a kérdésre is felelnem, hogy miként képzelem én az egyetemi tanárnak, a tudományos intézetek előljáróságának, és végre a kormánynak közreműködését fennebb jelzett céljainknak és általános elveink érvényesítésének elérésében.

S midőn első sorban arról írok, hogy a kezdő philologus az egyetemi tanár részéről milyen vezetésben és útmutatásban részesüljön, ezt nem azért teszem, hogy illetéktelen polczról tanácsokat osztogassak. Csak összegezem tapasztalataimat, melyeket hallgató

koromban a budapesti egyetemen tettem, s levonom belőlük következtetéseimet. Nehol talán kissé szókimondó leszek s azért kell, hogy előzetesen hangsúlyozzam, hogy egyénileg a legmelegebb támogatásban és legszívélyesebb buzditásban részesültem a budapesti egyetem akkori philologus tanárai részéről, és én csak azt kívánom, hogy e támogatás rendszeresebb, tervszerűbb legyen, és a buzditás, melynek oly nagy hasznát vettem, általában minden törekvő ifjúra terjedjen ki.

Már fennebb rámutattam arra a visszás állapotra, hogy az egyetemi előadások nincsenek a hallgató igazi szükségleteihez mérve. Mit értsünk ez alatt: a hallgató igazi szükségletei? A közkeletű nézet az egyetemi ifjuság közt az: az egyetemi tanárok nem azt adják elő, a mire a hallgatóknak tekintettel a tanári vizsgálat követelményeire szükségük van. S mintha a philologus tanárok is elismernék e vád jogos hangoztatását, iparkodnak oly előadásokat tartani, melyeket a tanári vizsgálat letételére készülő jelöltek haszonnal hallgathatnak. De mellette oly előadásokat is tartanak, melyeket hallgatnia kell annak, ki a philologia, ill. disciplinái ismeretanyagából többet-kevesebbet elsajátítani akar. S így származik a visszás állapot: a ki a tanári vizsgálatot akarja letenni, az más követelményeknek köteles megfelelni, mint ha a classica-philológiából a doktori szigorlatot óhajtja letenni. A bajnak kútforrása itt nem az általános philologiai ismeretanyagnak megkövetelésében rejlik, hiszen a doktori szigorlat letételét nem gyakorlati célok kívánják meg, — hanem abban, hogy a jelenleg érvényben levő tanárvizsgálati szabályzat nem számol a philologiai disciplinának egymással való szerves összefüggésével, megbénítja a hallgatók önmunkásságát, megszorítja philologiai ismereteiknek concentricus fejlesztését, — sok mindenfélét követel, de mindent felületesen. Azért azok, kik csak a tanárvizsgálati szabályzat utasításai alapján fejlesztik ismereteiket, sohasem lesznek módszeresen dolgozó philologusokká, azok pedig, a kik doktori szigorlatra készülnek, rendszerint képtelenek a tanári vizsgálatot idejekorán letenni. Az a szabályzat, a mely megköveteli, hogy a jelöltek a második év végén a magyar nyelv és irodalomnak s a német nyelvnek az ismerete mellett otthonosak legyenek már a nyelvtudomány főbb eredményeinek vitatásában, ismerjék a classicus népek történetét és földrajzát s a főbb gymnasiumi auctorokat, az a szabályzat rosszul megválasztott követelményeket állít fel. Hiszen már a

tanári alapvizsgálatra való előkészület »gebundene Marschroute«-t. ad az egyetemen hallgató philologusoknak, kik bizony mind akarva-nemakarva arra a sanyarú gymnasiumi tanári pályára mennek. Ókori történet és földrajz bezzeg nehezebben elsajátítható. disciplinák, mint pld. az irodalomtörténet s egyébként is föltételezik a segédtudományoknak, de még a régiségeknek is az ismeretét. *A philologus tanárjelöltek számára tehát új tanárvizsgálati szabályzat készítendő, új tervezet,* mely a mi reális viszonyainknak mérlegeléséből eredt. A magam konkrét javaslata az volna, hogy csak egy tanári vizsgálat kellene s azt legkorábban az V. év végén, 4 egyetemi év és 1 tanári próbaév eltöltése után tehessék le. Az 1. év elején leteendő volna egy ú. n. baccalaureusi vizsgálat, s 5 évvel ennek letétele után a tanári vizsgálat. A baccalaureusi vizsgán pedig a magyar nyelv és irodalom ismeretén kívül a görög alaktan és latin nyelvtannak alapos ismerete volna megkövetelendő a tanári pályára lépő ifjútól.

Mi tehát a közkeletű felfogással ellenkezőleg azt óhajtjuk, hogy az egyetemi tanárok ne tekintsék a rosszul kidolgozott tanárvizsgálati szabályzat követelményeit. *A tanárképzés elválasztandó legyen az egyetemtől,* melynek hivatása módszeresen dolgozó philologusokat képezni. Az egyetemi katedrát betöltő philologus csak azon legyen, hogy 4 év leforgása alatt a philológiának lehetőleg minden ágából tartson collegiumot. De hogy e czélra 2 philologiai tanszék az egyetemen nem elég, még akkor sem, ha hozzászámítjuk az archæologia és az ókori történet tanszékét, azt könnyű belátni. Tegyük fel t. i., hogy egy tanár több collegiumot hirdet hetenkinti 7 órában, akkor sem fog a philologiai disciplinák minden körére kiterjeszkedhetni. Nyolcz félévben ugyanis heti óráinak száma csak 56, s egész collegiumrendje hozzávetőleg csak a következő lehetne: 2 óra classica-philologia története, 6 órában római irodalomtörténet, 6 órában latin nyelvtan, 8 órában római (állam-, magán-, színi) régiségek, 4 órában palæographiai gyakorlatok, 8 órában szemináriumi exercitiumok, 4 órában latin mythologia, mi összesen 38 órát tesz ki, s csak 18 órát juttatna speciális kisebb collegiumokra. Egy harmadik philologiai tanszéknek a felállítása tehát mind a kolozsvári egyetemen, mind a budapestin erőlyesen sürgetendő, a jelen viszonyok mellett követelendő.

De ha képzeletemben kissé messzebb elkalandozom és a fentebb elsorolt kézikönyveket elkészítve látom, akkor minden-

képen meg akarom győzni magamat és másokat arról, hogy egyetemünkön teljesen elegendő két class.-philologus tanárnak a működése is. Azt kívánnám t. i., hogy ne tartsanak ú. n. általános kollegiumokat, de még speciális kollegiumokat se, bízzák azt az egyetemtől elválasztott tanárképző intézet tanárait, ők maguk minden erejüket csak arra fordítsák, hogy a hallgatókat a philologia módszerébe bevezessék és önműködésre szorítsák. Vagyis, mivel hogy a philologia, mint az I. fejezetben kifejtettük, nem tudomány, csak methodikai folyamat, mintegy szemináriumi gyakorlatokat tartsanak in continuo, melyeknek az volna a céljuk, hogy a hallgatót philologizálásra tanítsák meg. *Megengedem, szerényebb határok között ez most is lehetséges*, de tekintettel arra, hogy mily nagy számmal látogatják az ily szemináriumi órát, be fogjuk vallani, hogy a kitűzött célt elérni csak ritka esetben lehetséges. E szemináriumi gyakorlatok abból állának: latinul stilizáltatni, codexeket olvasatni, auctorokat a legkülönbözőbb szempontokból magyarázni, metrikai és linguistikai gyakorlatokat végeztetni, és a témák kidolgozásához bibliographiai tájékoztatást adni. Meg kell őket tanítani önálló gondolkozásra, lelkesíteni őket és buzdítani s végtelen türelemmel foglalkozni produktumaikkal, s nem adni nekik nagyképűen valami világverő témát, hanem kinek a képességehez, kinek az eszéhez, kinek a szorgalmához mérten.

A személyes hatásnak tulajdonítok tehát kiváló fontosságot. A professor érintkezzék tanítványával az egyetem termein kívül is, lássa őt magánál és személye által tartsa tanítványában ébren a philologia művelése iránt benne felkeltett buzgalmat, éleszsze ihletét, melynek tüze e reális világban még a fiatal ember lelkében is könnyen kihamvad. Támogassa őt, ha megérdemli, ha tehetséges, azon forumok előtt, melyek hivatva vannak a tudomány híveit istápolni.

Értem itt könyvtáraink, múzeumaink, levéltáraink vezetőségét. Ide oly férfiak kellene, kik a tudomány művelését örömetst látják, s a fiatal emberben nem csak alkalmatlankodó, tolakodó strébereket látnak. A kinek könyv kell, azt lássuk el vele, még ha talán csak arra használná is, hogy valamit préseljen vele. Törődjünk abba is bele, ha egyik-másik könyv, mely nem unicum, elvész. Lehet a könyvtár budgetjében egy tétel, melynek összegét újravételekre fordíthatni. Magam, ki Európa minden nevezetesebb

könyvtárában dolgoztam, kénytelen vagyok itt kijelenteni, hogy míg külföldön mindenütt a lehető legszívesebben tették hozzám-férhetővé a kívánt könyveket és kéziratokat, mi nálunk a legnagyobb nehézségekkel kellett évekig, s különösen egyetemi hallgató koromban küzdenem, hogy a legszükségesebbeket megkaphassam. Csak, ha a könyvtárak *legfőbb hivatalnokaihoz* tudtam férközni, értem biztosan czélt. Hány levelet írt boldogult Ábel, hányszor mutatott be személyesen, míg rovott arczomra valamikép emlékeztek. Szünjék meg tehát *a gyanú* a szegény hallgatók iránt s ne nehezítsük meg tudományos kiképzésüket pld. azzal, hogy egyszerre csak egy-két könyvet adunk ki nekik a könyvtárból, s azt is határozott rövid terminusra. Hozassék be inkább az az intézmény, melyet az olasz, francia és spanyol állami könyvtárak látogatásakor tapasztaltam, hogy mindenkitől, ki a könyvtári épület kapuján könyvvél vagy füzettel a kezében kimegy, ú. n. *laissez passer*-t követeljenek meg. Hogy pedig azt a szolgát, ki a könyvet a látogatóknak csak kénytelen-kelletlen, morogva és pizsmogva viszi oda, kíméletlenül el kell csapni, az magától értődő dolog. Egy szegény egyetemi hallgató borravalót nem adhat, csak illedelmesen kérhet, legfeljebb alázatos arczot vághat. A ki pedig minálunk bizonyos biztos fellépéssel nem rendelkezik, ki feltétlenül nem parancsolgat, akkor is, a mikor kér, azt a mi könyvtárainknak szolgaszemélyzete nem respektálja. Emeltessék fel a fizetésük a szolgáknak ép úgy, mint a könyvtártiszteknek; a könyvtárlátogató közönség érdeke parancsolja, hogy a könyvtár alkalmazottjai elkeseredettek ne legyenek. Addig pedig, a míg viszonyaink nem változnak, kövessen el az egyetemi professor mindent, a mivel csak módjában áll a kezdő philologus tudományos előrehaladását előmozdítani.

De mozdítsa elő a kormány is. Bárá Eötvös Lóránt, kinek mint volt egyetemi tanárnak érzéke volt mindennemű tudományos működés iránt, felemelte a tanárképző-intézeti ösztöndíjak összegét 300 frtról 500 frtra s ezzel biztosította egyesek existenciáját az anyagi megélhetéssel való szívós harcukban. A külföldi ösztöndíjak számát is szaporította; nagy, kezdeményező lépések itt tehát már történtek. Kíváncsok csak az volna, ha ily külföldi ösztöndíjakat több évre is adnának egyeseknek, minél fogva természetesen azoknak számát még jobban kellene szaporítani. Az is óhajtható

volna, ha kieszközölné a kormány, hogy az athéni francia epigraphikai iskolán magyar ember is tanulhasson.

S mivel végre nekünk philologusoknak a megélhetésre más mód nem igen kínálkozik, mint a középiskolai tanári pályán való sínylődés, az a tanári állás pedig nincs úgy javadalmazva, hogy a léttel való harcunkban, a rangsorozat végetlen Jakablajtorjájának fokaín, sívár jövővel előttünk el ne vesszítsük a szellem rugékonyságát, meg ne bénuljon akaratunk ereje, azért, hogy tovább képezhessük magunkat, nekünk philologusoknak is országszerte hallatnunk kell szavunkat, hogy anyagi helyzetünkön nekünk, gymnasiumi tanároknak, segítsenek. Paupertas magna meretrix! A philologia ideális' czélokat követ, a XIX. század végén pedig kivált minálunk ideális czélok keresése a társadalomban nem imponál. Nem is viszi az ember vele semmire.

De a philologusban, mint ideális czélokat kereső emberben makacsul él a hit, hogy munkája az emberiség művelődési processusában akármi szerény mérvben bár, de mégis számot tesz. Ez a hit marad meg s ez tartja bennünk a lelket. Azért mondom, el ne riaszszuk az ifjút a tanári pályától, el ne riaszszuk a philológiától. S ezért nem adom a mi kezdő philologusunknak azt a tanácsot még pályája elején, hogy inkább *panem et Circenses*.

Dr. VÁRI REZSŐ.

KAZINCZY FERENCZ PÁLYÁJA 1803—1808.

Fölveszszük az ismertetésnek elejtett fonalát, a melyet Kazinczy Ferencz levelezésének akadémiai kiadása*) második kötete után pihentettünk egészen eddig. Immár három új kötetel szaporodott újabb irodalmunk e nagybecsű adatgyűjteménye, a mely első sorban ugyan Kazinczy pályájának teljesebb megvilágítására szolgál, de másodsorban a magyar műveltségnek és közéletnek is annyi jellemző történeti vonásával rendelkezik, a mennyihez fogható egyetlen magyar író pályája körébe sem tartozik, még agitator elődjeié közül sem. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti adatok közrebocsátásában nem tett annyit, mint akár a

*) *Kazinczy Ferencz Levelezése*. A magyar tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi dr. Váczy János. III—V. kötet. 1803—1808. jun. 30. Budapest, 1892—1894.

politikai történet, akár a nyelvészet terén. E kiadást e hiány pótlásául is tekinthetjük. Mert bár maga Kazinczy van mindenütt az előtérben, de körülötte vannak a kornak minden kiváló írói, költői, tudósai s általában azok, kik a közélet terén valami nevet vívtak ki. E levélgyűjtemény tehát körülbelül félszázad szellemi haladásának adatgyűjteménye, s mint ilyen valamivel nagyobb érdeklődésre tarthat számot, mint más írók levelezése. «Bátran állíthatni, — írja Heinrich Gusztáv — hogy e fontos és gazdag levelezés minden kötettel, melylyel előre halad, értékesebb és érdekesebb lesz. Nemcsak irodalmi viszonyaink és nyelvünk története tükröződnek e hamisítatlan korabeli nyilatkozatokban ; visszhangjai ezek az egész magyar közéletnek, tanulságos forrásai egyik legjobb és legérdekesebb emberünk rögzös pályájának, és még a nagy világnak ép akkor hatalmas eseményei is feltűnnek lelkes magyarjaink nyilatkozataiban.»*) Így csak természetesnek találják olvasóink, hogy néhány lapon megkísértjük az utolsó három kötet tartalma után Kazinczy életkörülményeinek s írói pályájának azt a korszakát vázolni, a melyre nézve e kötetek oly gazdag adatokat tartalmaznak.

Kazinczy kiszabadulása után másfél esztendőre már önérzettel tapasztalhatja, hogy írói tekintélyének a szenvedett fogság nem ártott, legalább az akkori írók és tudósok előtt nem. Azok, kik az udvar kegyének árnyékában éltek, a kik Ferencz király kormányának jó indulatára különböző szempontból továbbra is számítottak, most kerülték a Kazinczyval való találkozást. Így tettek Széchenyi Ferencz és Festetics György grófok. De a Telekiek, Prónayak, Vayak, Hallerek és Dessewffyek félretettek minden mellétekintetet. Az idősb Wesselényi Miklós pedig, a kit szenvedett fogsága csak annál jobban becsülni tanított a még tovább fogságot szenvedő nagy agitator, nemcsak szóval buzdította őt tevékenységre, hanem anyagi segélylyel is. Senki sincs az akkori főurak között, a ki élesebb szemmel látná a Kazinczy működésének rendkívüli hatását, mint Wesselényi, s viszont Kazinczy sem igyekszik senkit oly részletesen tájékoztatni terveiről, mint Wesselényit. Tudván, hogy a politikai változások hírei mennyire érdeklik pártfogóját, minden alkalmat megragad, hogy ez érdeklődésnek mennél több táplálékot adhasson. Sokszor azon melegében tudósítja fontos és kevésbé fontos eseményekről, a mint azokat ő maga meghallja. Leginkább Napoleonról s hadi szerencséről és a bécsi udvar zavaráról, a vármegyék önkéntes segítségéről meg a nádor szerepéről szereti elmondani legfrissebb impressióit, nem egyszer komoly aggodalommal kísérve a történt változásokat. Különösen kiemeli a magyar nemesség áldozó készségét, de függetlenségének még megmaradt csekély jelét is. «A rendek, — írja Kazinczy 1805. nov. 19-kén

*) *Akadémiai Értesítő* IV. köt. 613. 1.

költ levelében — a diaetán megnehezíteltek, hogy az ő oblatumok oly formán vétetett stílusba, hogy mivel azt ő felsége ez s amaz törvény erejéhez képest *úgy is parancsolhatta*. Erre felszólalt valaki, hogy az a statusoknak nehezen esik, hogy a mit ők nem tartozásképen, hanem hűségéből cselekedtek, és a mit nékik *parancsolni nem lehetett*, a cancellaria így szedte stílusba, s azt kívánták, hogy az ő stílusok meg ne változtassék, s úgy menjen articulusha, a mint ők rendelték. Néhány napra megint tudósítja Kazinczy Wesselényit s krónikaszerű rövideggel sorolván fel az újabb híreket, elmondja, hogy a bihari megyegyűlésen gróf Thurnt is majorságra candidálták, mire «egy pajkos falusi magyar ezt ordította, *gravamen az!*» Mert épen az akkori országgyűlés rendelői panaszkodtak, hogy «az udvar németeket tesz tiszteteknek a magyar regementekhez.»

Kazinczy általán bár mindig kész erszényét megnyitni, ha az ország áldozatokat követel: élénken érzi, hogy ha a haza áldozatot tesz, kapni is akar valamit, még pedig alkotmányunk tiszteletben tartását akarja megőrizni. Senki sem hivatkozik többször ama bizalomra, mely a király és a nemzet közötti egyetértésnek alapja lévén, a hon boldogságát legjobban elősegítheti; és senki sem fájlatja inkább, ha e bizalmat a félreértések megzavarják. Tudja, hogy országunk mentette meg Mária Terézia trónját: ezt a készséget most a napoleoni háborúk idején csak fokoznia kell a nemzetnek, főleg, mivel az 1805-iki országgyűlés a magyar nyelv jogaira nézve némi üdvös törvényezikket alkotott. Ez a szempont magyarázza meg Kazinczynak, mint hazafinak, magatartását. 1806 szeptember első napján részt vett a zemplénmegyei gyűlésen, a hol a só árának fölemeléséről tanácskoztak. Némelyek a rendelet visszavételét rebesgették. Ekkor Kazinczy szólott: Soha fejedelem — mondá — a mi készségünkre méltóbban számot nem tarthatott, mint ez, mert *ő alatta nyerte meg a nemzet a magyar nyelvnek közolgaink folytatására fordítása által a maga legszebb dicsőségét és jussát*, s ez állított a bécsi universitásban magyar nyelv professorát, s a korona örökösét magyarul első példával ez tanultatja. Hogy tehát terhén könnyítsünk, csak az a könnyítés a rendes útján menjen, az igen is méltó.¹⁾ A törvénytelen rendeletnek életbe léptetése azonban aggodalommal töltötte el őt is, a jelenlevőket is, azért ez ellen föl kell írnia a megyének — végzé szavait Kazinczy. Hanem indítványa nem fogadtatott el. 1807-ben a sárospataki consistorialis gyűlésen még jellemzőbb magatartást tanúsított, a mely őt úgyis, mint hazafit, úgy is mint protestáns újabb oldalról tünteti föl. Arról volt szó, hogy a király kész volna telket adni a protestáns iskoláknak. A jelenlevők közül némelyek örömmel fogadták el ezt az ajánlatot, de Kazinczy fölkel s kijelentette, hogy «a királytól ez a segedelem nem kell, mert veszedelmes.»²⁾

¹⁾ III. köt. 469. l. — ²⁾ V. köt. 94. l.

Ime a loyális Kazinczy a szabadságnak még megtartott védvárai oltalmazásában. Bármiként tisztelte más hazafiak véleményét, a magát szabadon s őszintén kimondá. Barátjai közül nem mind voltak vele egy-értelembe. Cserey Farkas, az ideális törekvésű hazafi, a bécsi kormány rendszerét sok tekintetben kifogásolta. Abban ő is egyetértett Kazinczyval, hogy a fenyegetett trón védelmére áldozni kell, de csak úgy, ha ez önkéntes áldozat az alkotmányt nem sérti s a következő maradékra terheket nem következtet. «Nem értem — írja Cserey — hogy ő felsége, ha nem adott volna Magyarországnak most egy batkát is, miért ne kívánná garantírozni constitutióinkat, holott csupán az tartja fenn mind fényét, mind erejét trónusának».*) Nemzetünk mindig nemes szívvel segített a monarchián, ha veszély környezte, de a kormány a nemzet áldozatát legkevésbé sem fordította a nemzet előmenetelének, haladásának biztosítására. Kazinczy is úgy véli, hogy ha a nemzet, *venni* is akar, de azért az ellenségnek Bécs felé közeledtekor megfélemedezik minden sérelemtől s nyugodtan várja a jobb időket, a melyek alkalmasak lesznek a békésebb eszmecserékre.

Valóban oly szigorú körülmények közt, a melyek mindjobban reánehazednek, nagy lelki erővel s mély belátással kellett bírnia Kazinczynak, hogy figyelmen kívül hagyja egyéni és hazafiúi sérelmeit s készséggel támogassa anyagilag is a veszedelem környezte hazát. Pedig mily sok baja volt családjával, s írói céljainak valóstítása elé mennyi akadály tornyosult. De az erős akarat, az elszántság, a szilárd hit fentartják pályáján s folyton előre vezetik.

Kazinczy magánélete a fénynek és árnyak, az öröm derűjének s a bánat borújának sajátos vegyülete. Anyagi romlásának szálai visszanyúlhatnak fogságára. Testvérei nem voltak hajlandók a maguk örökségéből fedezni azt a sok költséget, a melybe raboskodása került. József öcséje különösen ellenséges viszonyban volt vele. Azt szerette volna, s úgy látszik, ez a Kazinczy-család majd minden tagjának helyeslésével találkozott, hogy Kazinczy hivatal után nézzen, a gazdaság vezetése pedig öcsésére maradjon. Ferencz váltig szabadkozott, hogy hivatalba menni többé semmi kedve, hogy ő neki más céljai vannak, a melyekkel a jó emberek becsülését leginkább megszerezheti; hogy megelégedte a hivatal hiú fényét s immár kiesett a burokratizmus sodrából, mert családul «koczkázni» nem tud. A vármegyei hivatalhoz ép oly kevés kedvet érzett mindenek előtt nyugalmas élet után vágyakozott. Regmezeit el kellett hagynia, mert ott örökös lelki háborúságban élt. Még édes anyjával is voltak viszályai. Özvegy anyja, úgy látszik, József fiát jó gazdának tartotta és szívesen engedte magát vezettetni általa. Ezért mondja Ferencz, hogy

*) V. köt. 390. l.

azt nem tűrheti, hogy József legyen mindenben minden, ő pedig semmi. Világias passiói s a nők iránt mutatott lobbanékony tüze szintén sok megszólásnak voltak előidézői testvérei részéről, a kik Ferenczben semmi egyebet nem láttak egy ábrándos férfiúnál, kinek igen költséges hajlamai vannak minden gyakorlati érzék nélkül. Pedig Kazinczyban a művészi szép kutatása s mohó élvezése volt az a főrugó, a mely életét vezette. Így például 1803 tavaszán Bécsből jövet Tatára tért, hogy Eszterházy Ferencz gróf szisztovói és nápolyi nagykövetnek gyönyörű angol kertjét megnézhesse. Az úton azonban szerencsétlenül járt. A lovak elragadták még a városban, s a mint a szabadba ért, felfordult, képét és balkarját összeroncsolta s azok nagyon vastagra dagadtak. Egy szó panaszt nem emelt ajka, a kertet megláthatta, benne gyönyörködhetett s tudta, hogy az élvezetnek legtöbbször nagy ára van. De testvérei annál inkább fölingerlődtek ellene, hogy magának «készakarva» bajt szerzett. Kazinczy szívesen tűrte szenvedéseit, a melyeket Nagy Sámuel orvos enyhített Komáromban, s hamar megfeledkezett bajáról, hogy átadja magát annak a művészi szép festésének, a melyhez ily drága áron jutott. Természetesnek találta, hogy egyik-másik testvére meg nem érté őt, de hogy otthon, Regmeczen, békében nem hagyták, ez mélyen elkeseríté. Hisz épen ezért tett kirándulásokat, hogy mennél kevesebbszer legyen alkalmá testvéreivel pörlekedni, a mi aztán új viszályok szülőkévé lőn. Ér-Semjénben huzamosabb ideig tartózkodott kiszabadulása után, de nyugodt életet ott sem élhetett. Meghatóan panaszolja, hogy «házi környűl-állásai iszonyúak», hogy ő is Ulysses sorsára jutott, mert hosszas vándorlása utáni hazaérkezése sokaknak kedve ellen volt. «Irtózom — írja Kis Jánosnak — papirosra tenni, a mik értek és érnek. Én sem telhetlen, sem háládatlan nem vagyok. De az a juh sem vagyok, melyet kényekre nyírjenek. Szentgyörgyi, a kinek nem levélben, hanem élőszóval adtam elibe bántásaimat, és a ki frott bizonyosságait látta kezemben azon példa nélkül való vadságnak, melynek négy esztendő oltá ki vagyok téve, sírt sebeimre.»

Házassága gróf Török Zsófiával csak olaj volt a tűzre. Mily kiáltó ellentét van házaseletének boldogsága s anyagi küszködése közt, mily élénk színnel, az örömmel mily őszintén és keresetlenül ömlő szavaival tudja házasságának minden körülményeit rajzolni, s mily keserű hangon beszéli el azokat a durva sértéseket, a melyek még feleségét sem kímélték! A Kazinczy-család vagyonosabb nőt óhajtott volna Ferencznek, olyat, mint öcszei, József és Miklós, birtak. (Amaz a Ragályi-, emez a bihar-megyei Beóthy-családból nősült.) Tekintélyesebb családdal szerettek volna összeköttetésbe lépni, nem olyanal, a mely egyre szegényült, mert bár grófi czímet viselt, kevés jusra számíthatott Kazinczy Ferenczné. Különösen Kazinczy József mutatta ki, hogy bátyja házassága sehogy sincs

inyére. Leginkább ő ellene indított pert Ferencz, mert József azt akarta, hogy bátyja Semjénben gazdálkodjék, mire Ferencz nem akart ráállani, még pedig azon egyszerű okból, mivel ő már fogsága előtt Bányácskán kezdett építkezni, hogy ott csendes elvonultságban, de folytonos munka közt tölthesse napjait. Azonban bár pörre került dolga, készebb vala veszni — mint írja — semhogy valami olyat cselekedjék, a mi miatt a jó emberek előtt pirúlnia kellett volna. Azért tudósítja erről Kis Jánost, hogy ha «lármás perét» hallja, meg legyen nyugtatva az iránt, hogy «az ember, a kit Kis szeret, bizik ügye igazságához s nem hiszi, hogy magát megmocsolja». Végre is közeledett abbéli czélja eléréséhez, hogy Széphalomra költözködhessék.

Széphalom másfél órányira fekszik Regmeczhez, a hol Ferencz anyja lakott, s ugyan ennyire van Nagy-Kázmértól, a hol gróf Török Lajos, az egykori kassai főigazgató lakott, a ki hivatalából való elmozdítása után chemiai vizsgálódásokkal foglalkozott s tincturákat készített, a melyekkel «jövedelmét megszorította». 1806 közepén költözködött ide Kazinczy, de felesége még egy darabig Kázmérban lakott, s ő lóháton járt oda ne-jét látogatni. La ssankint elkészült az építkezéssel, rendezgette gazdaságát s a családi élet boldogságának szelíd fénye megaranyozta eddigi szenvedéseit, kivált midőn első gyermekének, Iphigeniának mosolygásában is gyönyörködhetett. Úgy tekintette házasságát, mint a melyet kárpótlásul adott neki a Gondviselés; sőt csak azért tette kemény próbákra, hogy annál jobban élvezhesse az igaz szeretet örömeit. Kazinczyné jó gazdasszony volt, gyermekét maga szoptatta s idejének nagy részét férje és gyermeke vették igénybe. Bár az akkori műveltségnek kétségtelenül színvonalán állott, beletörődött szegényes helyzetébe, s külső magatartása semmiben sem különbözött egy akármilyen más közönséges falusi tekintetes asszonyétól. Olvasgatta leánykori olvasmányait, vagy elővette imádságos könyvét, majd az apró jószágnak szórt magot s közben bebenézett férjéhez, a kit ha munkában talált, naívu l ingerkedett vele, hogy mindig csak könyvei közt ül s rá sem gondol. Ilyenkor ráparancsolt, hogy mire megint visszatér, elvégezze írását, hogy beszélgethessen vele. A férj természetesen mindezt a szerető nő gyöngéd figyelmeztetésének vette s boldog volt, hogy mindig közel érezhette magát ahhoz, a kinek szeretete pótolta minden szenvedéseit. Kazinczyné, úgy látszik, épen nem avatkozott férje írói működésébe. Bár jól beszélt magyarul, de legalább eleinte magyar könyveket nem igen olvasott. Kazinczy, midőn feleségével folytatott párbeszédjét közli egyik-másik barátjával, ezt mindig német nyelven írja, a mi arra mutat, hogy házasságuk kezdetén inkább németül társalogtak. Hogy később jól tudott magyarul a nő is, hogy szépen írt és beszélt e nyelven, azt fenmaradt levelei s más adatok is bizonyítják.

A Kazinczy-család azt sem nézte jó szemmel, hogy Ferencz idejé-

nek nagy részét könyvei között töltötte, hogy írással foglalkozott, könyvekre és képekre költött s azokkal a szegény írókkal levelezett s társalgott, a kik közül némelyik — mint Csokonai is — igen különös színben tűnt fel a család előtt. Az özvegy anyja, a ki átszenvedte első fia elfogatásának minden izgalmát s hetedfél évig tartó fogságának minden keserűségét, nagyon érthetőleg azért nem nézte szívesen fiának e működését, mert azt hívé, hogy 1794-ben is ez keverte bajba, s attól félt, hogy megint úgy jár. Testvérei pedig, legalább László és József, azért tekintették bátyjuknakírói foglalkozását ellenséges indulattal, mivel egyáltalánsemmi kézzelfogható hasznot nem reméltek abból, de meg annál több felesleges költséget okozott; pedig — úgy gondolkozhattak — egy oly embernek, a ki fogsága alatt már is annyiba került, czélszerűbb lesz anyagi jólétén munkálkodnia. Egyik-másik levelét feltörték, részint, hogy házassága előtti szerelmi viszonyát mintegy ellenőrizték, részint, hogy az esetleges bajnak, ha netalán megint olyan társaságba keverednék Ferencz, mint fogsága előtt, elejét vegyék. Gyanúsították azzal is, hogy hivatalát azért vesztette el, mivel író társai rosszra csábították. Ez a gyanúsítás felette fájhatott Kazinczynak, de még inkább fájhatott az, hogy apró kedvteléseit, örömeit is folyton kicsúfolták. Érdekes, mikép iparkodik anyját megnyugtatni írói működésének komoly következményei s annak haszna iránt. «Édes asszonyám — írja 1803. aug. 27-kén — én az írásban mulatságot lelem, és az az út, a melyen sok jó és valóban tiszteletet érdemlő emberek szeretetét megnyertem és megnyerem. A szkárosi Bónis Ferencz neveti a cseregdedő patakot, de a szkárosi Bónis Ferencznek nincs szava az ilyenekhez, ha különben jó ember is. Az említett jó emberek szeretete szintúgy megérdemli a tevést, mint a szántók megnézése és a pénzcsinálás, kivált mikor *a firkálásból pénz is jó be*. De ha meg nem érdemli is, *ha érte pénz nem is jó bé, már én azt abba nem hagyhatom.*»

Néhány év múlva, midőn az úgy nevezett tübingai pályakérdés megfejtésére készült, a kérdés fontosságán kívül főleg azért szerette volna a száz arany díjat megnyerni, hogy megmutassa testvéreinek, mikép az írói foglalkozás még sem oly haszontalan, mint ők hitték. «Szeretném elnyerni a koszorút — írja Kis Jánosnak — csak azok miatt is, a kiknek velem most és már hét esztendő óta bajok van, s még azt az örömet is háborgatják, hogy irkálók. Így elcsendesednének.»

Kazinczynak Csokonaival való barátsága különösen szálka volt a Kazinczy-család szemében. Kazinczy már 1792 óta ismeretségben volt Csokonaival, ki még akkor a debreczeni collegiumban tanult; verseiről azt ítélte, hogy azok «igen kedvesen folynak, s az ideák nemesek és nem földszint csúszók.» A *Helikoni Virágok*-ban közölni is kívánt azokból Kazinczy s némi orthographiai hibákra figyelmeztette az ifjú költőt, a kinek tehetségét ő vette észre először; aztán irodalomtörténeti adatokat

küldözgetett neki s Dayka költeményeit állította elébe mintául. Csokonai híven követte Kazinczy jó tanácsait, mert azt hitte, hogy sikerülni fog költeményeit általa napvilágra hozni. Mikor Kazinczy kiszabadult fogságából, Csokonai egy leplezett hangú, de igaz érzésű kis költeménnyel kedveskedett neki, hogy Orpheus

A poklok félelmes torkából,
Plútónak zordon országából
Mennybéli lantjával kiére.

Es kifejezést adott az írók közörömének :

Örültek a folyamatok,
Örült minden part és sziget,
Örült hegy, völgy, mező, liget,
Örültek a vad állatok;
Főként Eumolpus — a tanítván' —
Bús lúrijait felgazítván,
Zengette ötet énekén
Es úgy örült, mint néked én.

Kazinczy le is akarta festetni Csokonait, a ki a tervbe bele is egyezett. Mikor Dayka költeményeit Kazinczy megkapta, Csokonait kérte föl részint bírálatukra, részint némely töredékek kiigazítására, a mire Csokonai készséggel vállalkozott. Valószínűleg — mint Váczy is véli — ebben az ügyben akarta most is Kazinczy öt magához hívni. Midőn Bécsből hazatért, anyja azzal a megjegyzéssel adta kezébe Csokonai levelét, hogy az «valami haszontalan ember levele.» «Azt az embert — védelmezi Kazinczy Csokonait — Csóka János uram (érsemjéni pap, kit, mint a jegyzetekben olvasható — az egész környék legérdemesebb fiatal prédikátorai egyikének tartottak akkor) nem tartja alább való embernek magánál, a világ pedig különbnak tartja.» Ő neki van annyi ítélőképessége, hogy embereit megtudja válogatni. «Csokonainak — folytatja — vannak igen szép oldalai, melyért ötet nem én, de a legnagyobbak is distingválják. Én ő velem szoros kötelékben nem vagyok. De nekem nem válik gyalázatomra az ő barátsága, melynek ő most egy szép jelét adja, és a mely engemet háladatosságra kötelez, ha némely ember nevet is talán rajta». Eddig — úgy mond — nem akarta magához hívni Csokonait, de most kénytelen vele, mert oly dolgot kell végezniök együtt, a melyért «neki pénzt adnak.»*)

*) III. köt. 83—88. l. Van e levélben egy adat, a mely valószínűen tévedésen alapszik. Nevezetesen Kazinczy a családjának Csokonai ellen tanúsított lenézését onnan magyarázza, hogy «ő (t. i. Csokonai) testvére egy falusi notariusnak». Erről a Csokonai életrajzírói mitsem tudnak, s nyilván Kazinczy vagy unokatestvérére akart célozni, vagy valami más rokonára. Csokonai egyetlen fiú volt.

Ime így akarta Kazinczy minden áron meggyőzni anyját és testvéreireit, hogy mégis csak érdemes az irodalommal foglalkozni.

Annál bámulatosabb, hogy Kazinczy oly szorongató magán és oly lelketlen közviszonyok között milyen roppant tevékenységet fejtett ki az írói működés terén. Ha egyebet nem ír Kazinczy ily állapotban, mint az eddig ismeretes és kétségtelenül majdnem hasonló számú ismeretlen leveleit: munkaerejének és kedvének rendkívüli fokára ezekből is bizvást következtetést vonhatnánk. De éppen most látjuk, mennyi terv kergette egymást elméjében s mily lázas sietséggel fogott munkához, hogy pótolja hetedfél évig tartó önkéntelen hallgatását. Ahhoz a felfogáshoz, a melynek alapjára pályája kezdetén állott, most is hű maradt. A nyugat-európai és classica irodalom jelesebb termékeinek lofordításával kell szunnyadó irodalmunkba életet s gyorsabb vérkeringést önteni, s azt kívánja, hogy Goethének és Bürgernek, Tacitusnak és Cicerónak egy-egy munkája lofordítására tűzzenek ki a tehetségs főurak pályadíjakat olyan feltétellel, hogy «a fordítás az originálnak characterét egész mértékben utóljérje, azaz oly édes, oly könnyű, oly elegans legyen.» Nem helyeselte, hogy Széchenyi Ferencz már régebben egy magyar psychológiára, Péczeli József pedig egy eredeti tragoediára tűztek ki pályadíjat. Szerinte ezek az irodalomnak nem csecsemő korába valók.

Ő maga fogsága alatt is mindig dolgozott, mikor erre engedélye volt, s mióta szabadságát visszanyerte, a stílnak sokféle nemeiben gyakorolta magát. Újabb művészi símitás alá vette régebbi munkáit, a melyeket csak kísérletnek nézett, s a Marmontel regéit, Lessignek drámáit (Emilia és Minna), Ossziának és Denisnek énekeit s Klopstock nagy eposzáinak legszebb töredékeit összefüggő sorozatban öt kötetben kívánta közrebecsátani. E mellett Rochefoucauldnek gnómáit siet nyomtatni, Sylvester grammatikáját készíti sajtó alá, Dayka költeményeit gyűjtögeti és rendezi, Csokonai lyrai költeményeinek közzétételét tervezi, Kis János összegyűjtött verseit bírálja és írja sajtó alá, egy magyar grammatika készítésén dolgozik, pályáz a tübingai pályakérdésre, polemikába keveredik a debreczeni írástudókkal a Csokonai síremlékére ajánlott fölirat ügyében, Sartory Bernát «Naturwunder»-jét kezdi fordítani, sőt belefog Sallustius műveinek átültetésébe is, és mindezt öt-hat év alatt, 1803-tól 1808-ig. Hiszi, hogy talál oly gondolkozású hazafit, a ki «száz arany áldozatot nem tart haszontalan pénzfecserlésnek» s felsegíti őt; hiszi, hogy reformatori működésének az egész nemzetre teendő hatása érdemlett méltánylatban részesül és szűkösi anyagi erejét önmagának kimélni lehet. A kikben legjobban bízik, mint Prónay Sándor és Wesselényi Miklós bárókban, el is mondja öntudatos törekvésének irányát és céljait, gondolván, hogy az anyagi támogatás annál kevésbé maradhat el. Megmondja, hogy Marmontel regéivel a franczia elegantiát, Lessing drámáival

a német erőt, Rochefoucauld gnómaival a francia író szépségeit, könnyűségét akarja nyelvünkbe átültetni. De a remélt pártfogók, maecénások nem akarnak jelentkezni, sőt a szegényebb sorsú írók tőle várnak gyámoltást. Azok a férfiak, a kiknek arczképeit fordításai elé kívánja adni, épen nem ígérenk segítséget. Mindössze Wesselényi Miklós küld neki ötszáz forintot s ezzel csakugyan meg is indítja *Egyreleg írásai*-nak első kötetét.

Sok húzás-halasztás, a bécsi nyomdásznak, Haykal Antalnak, sok késlekedése után végre 1808-ban megjelenik a várva-várt első kötet fordítás, melynek árát ötforintra szabja. Már külső kiállításával, nyomtatásával, képeivel, papírával is példát akar adni, mikép kell oly műveket kiállítani, a melyekkel az író az ízlést akarja fejleszteni. De ily hallatlan áron a munka nem kel. Pedig a folytatást csak úgy adhatná ki, ha az első kötet költségei megtérülnének, mire azonban semmi kilátása. Jó barátaihoz folyamodik, hogy a munkát terjeszszék ismerőseik körében, mert különben legyőzhetetlen akadályok gördülnek írói céljainak megvalósítása elé. Azonban azt kell hallania, hogy munkáját nem értik nyelve miatt, a mire az a válasza, hogy ő azt csak a kiválasztottak kezébe kívánta adni, nem a nagy közönségébe. Semmi sürgősebb célja nem lehetett, mint, hogy először az írók ízlését fejlessze, gondolván, hogy az írók művészi érzéke lassankint maga után vonja a nagyobb közönség ízlésének fejlesztését is. E végből akarta az írókat a maga példájával serkenteni gondosabb munkára, finomabb ízlésre, művészibb stíltre, elegansabb nyelvre. Más irodalmakból is ezt az irányt látta s vonta el. Látta Klopstock példáját, a kinek Messiására Basedow azt mondá, hogy nem fogják érteni, a mire Klopstock azzal felelt, hogy *tanulják megérteni*. Látta Gusztáv svéd király példáját, a ki érezvén a svéd nyelv szűk voltát, maga csinált egy néhány szót és szólamot s a svéd írók elfogadták. Így tett a francia akadémia is. Nálunk — úgy mond — ilyeneket sem király, sem akadémia nem csinál, tehát csinálnia kell olyan írónak, a kinek ízlése van, a ki bízik magához, s van elég tehetsége s tanulmánya. Kazinczy azt tartja, hogy minél jobban ismerjük a műveltebb nemzetek irodalmát, annál inkább kívánjuk a magunk nyelvét azoké szerint reformálni. Az emberi természet mivolta ösztönzi az elmaradt nemzeteket az előrehaladottabbaknak követésére. Ez intő szótatot nemcsak maga érzi és követi, hanem minden valamire való író társával követtetni igyekszik.

Kazinczy reformatori működésének irányára és módjára nézve rendkívül tanulságos adatok tárnak elénk a szóban levő kiadás újabb kötetiben. 1804. febr. 5-kén Szentgyörgyihez írt levelében még bizonyos tartózkodással védi az újítást, a melynek szüksége egy pillanatig sem volt kétséges előtte. „Minden cruditast (Härte) elkerülni — írja —, az újításokat *nem halmozva*, hanem *jelenken* behozni, hogy az írás egészen tarka

ne legyen — s az újítás kedvetlenségeit két úton pótolni ki: 1. hogy az olvasó érezze, hogy *arra szükség* volt; 2. hogy az újítás édes legyen, legalább ne *kedvetlen* — ezek az én törvényeim.» Csinálni *lehet* új szót is, de használatára különösen figyelmeznie kell az írónak. «Én — mondja ugyane levelében — épen nem vágyok arra a dicséretre, a mi bizonyos értelemben és bizonyos határig kötelessége minden írónak, hogy úgy szóljon, a mint a szokás kívánja. Én egyéb dicséretre vágyok; arra, a mit Goethe és Klopstock nyert a német nyelv újításai által». Marmontel fordítására még kéziratban megtették észrevételeiket író társai. Kazinczy az észrevételeket hasznára kívánja fordítani s igazat ad Kis Jánosnak, hogy új szavai, új szerkezete, új szólamai s a többi írókétól egészen elütő orthographiája nemcsak a tanulatlan olvasót, hanem még a tanultabb írókat is meg fogják botránkoztatni. Azért újra a leggondosabb revisio alá veszi egész munkáját, bár alapfelfogásától tágitani épen nem hajlandó.

Újításainak épen azok a legkomolyabb ellenzői, a kik a külföldi irodalmakat nem ismerik. Ilyen Horváth Ádám, ilyen Szentgyörgyi József s a debreczeni írók mindenike. Kazinczy föl nem tudja fogni, mikép ítélhetnek munkájáról azok, a kiknek az aesthetika és philologia terén semmi jártasságuk nincs. Kazinczy évek óta tanulmányozta a külföldi irodalmak fejlődésének menetét s azt látta, hogy az ebből elvonható tanulságot magyar író még nem próbálta értékesíteni. Ez a munka az ő számára volt fentartva s most teljes erejéből hozzálátott. «Azt állítom — írja 1806. júl. 15-kén Horváth Ádámmal intézett levelében — hogy ha mi a magyar nyelvvel azt cselekedszük, a mit Klopstock, Goethe, Wieland, Schiller a németével, a magyar literatura fél század alatt oly formán fog a Tinódi Sebestyén és Illosvai korabeli literaturához hasonlítani és nem hasonlítani, mint a Klopstock etc. korabeli írók munkái hasonlítanak a Hans Sachs etc. munkáikhoz». A fejlesztés és újítás folyamán kétségtelenül sokat nyer a nyelv; a kik ezt be nem látják, azokkal vitába keveredni nem érdemes. Horváth Ádám a mai józanabb felfogást fejezi ki, midőn erre azt jegyzi meg, hogy ő is tudja, mit kell változtatni vagy igazítani a Tinódi és Illosvai művein, de a magyar nyelvet a maga természetéből kivenni még sem szabad. Szent dolog, hogy szépítsünk, lágyítsunk, igazítsunk valamit a magyar írásra, de «azt a sok gyönyörű napkeleti emphasist, eredeti ellipsist és a nyelvnek sok hasonlíthatatlan tulajdonit számkivetni s némely idegenekkel cserélni fel, hidd el, barátom, hogy sensu moralissimo vétek — kivált mikor te arra nem szorultál.*) Horváth Ádám nem bánja, bármennyire újítják is a nyelvet, ő megmarad a maga eredetiségében s azt kívánja, hogy a magyar nyelvnek minden eredeti szólama megőriztessék. Jellemző, a mit Kazinczynak válaszol:

*) IV. köt. 256. l.

«Én védelmezem az én magyar nyelvemet, ha magam maradok is s *nem hagyom a tetteket magyarnak nevezni*; legyen nyelv, legyen szép nyelv, de *adjak neki más nevet*».

Kazinczy most már egy lépéssel tovább halad az újítás szükségének és lehetőségének valószínűsítésében és magyarázatában. Előbb még csak nevetni tudta a Folnesics és Vandza ízetlen és semmitől nem indokolt új szavait. Már 1807-ben érteni tudja ezeket is. Barczafalvi Szabó példájára hivatkozik, a kinél nevetségesebb író még nem ismert, s mégis a sok rossz szava között jó is találkozott, a melylyel bizvást élni lehet (p. o. czim, lap, stb.). «Én — írja Ferenczy Lajosnak — *nem akadok fel azon, hogy a szó jó szó-e vagy nem jó*: csak szükséges legyen, különböző ideát jelentsen és a jobb írók által sanctionáltassék».¹⁾

Látni való, hogy Kazinczy ily irányban jut el a legmerészebb újításhoz, a szógyökök alkotásához. Most már nem mondja, hogy az új szavakat nem szabad halmozni, s hogy arra kell vigyázni az íróknak, mikép kedvetlenséget ne okozzon újítása. A *császárkorona* nevű virág nevét összevonja minden tartózkodás nélkül egy *császna* szóvá, a melyről azt hiszi, hogy jólhangzó magyar szó s vele a költészetben is élni lehet, s ő is használja, mihelyt jó módja kínálkozik.²⁾ A gyakorlatban azonban még most is némi tartózkodás, némi félénkség vehető észre új szavain, mondatszerkezetén és szólamain. De azért — mint fönnebb érintettük — a pesti írók azt mondták Marmontel fordítására, hogy érthetetlen. Válasza az, a mit sz. Ágoston mondott a szentírásra: «Si obscura est, pereuntibus est obscura». Tudta, hogy csak azok fogják munkáját megérteni, a kik a francia társalgás nyelvét ismerik. Ennek a mintájára akarta ő a magyar társalgás nyelvét kifejteni, a mely még bölcsőjében szendergett, vagy meg sem volt. A magyar műveltebb közönség francziául és németül beszélt. «Épen ezért kívánta Kazinczy — helyesen jegyzi meg a kiadó — a francia és német nyelv szépségeit átültetni nyelvünkbe, hogy az idegen beszédhez szokott művelt közönség a mi nyelvünkben is valami olyant lásson, a mihez az idegen nyelvekből hozzá szokott.» Íróbarátai közül Dessewffy József gróf értette leginkább Kazinczy célzatát, s abban a dialogusban, a melyet 1808. jún. 8-ki levelében előad, igen érdekesen kél pártjára a nyelvújításnak, úgy mind az által, hogy Kazinczy-nak egyik-másik szólamát csak úgy melleleg is kijavítani próbálja. De tudja, hogy egyszerre tökéleteset alkotni nem lehet; mert «még ezer meg ezer szép kitételeket foglal s rejt magában a magyar nyelv geniusa, melyeket, reájok találván, frissebb elméink lassan-lassan ki fognak fejtegetni és a melyek csak a nyelv természetével egyenesen ne ellenkezzenek,

¹⁾ IV. köt. 564. l.

²⁾ V. köt. 435. 436. l.

minden újságok mellett is idő folytával bé fognak vétetődni, a szokás által pedig a kelendők sorába fognak tétetni».

Kazinczy azonban az ő mesterének, mintaképének, Bárócynak az ítéletét várta legtöbb kíváncsisággal. Írói pályája elején tőle és Rádaytól nyerte a biztató szót s most is ilyent kívánt hallani. De csalódott. Báróczy szokott udvariasságával fogadja ugyan a neki ajánlott fordítást, de megütközik azon, hogy Kazinczy oly darabokat is lefordított, a melyeket már ő is megkísérlett nyelvünkre fordítani. S itt mutatkozik a mester és tanítvány közötti különbség. Báróczy csak szaporítani akarja a magyar irodalom termékeit, Kazinczy már a classicus ízlés hatását várja, a melytől nyelvünk csínra, kellemre, könnyűségre, választékosságra jut. Ezt tartja a magyar írók főczéljának s a magáénak első sorban. Ezt pedig csak neologismussal s a liturák alkalmazásával érhetni el. E végre folyvást sürgeti egy kritikai folyóirat alapítását. Kulcsár lapjától is ezt várta, de csalódott. Az ő körülményei sehogysen voltak alkalmasok ilyen folyóirat szerkesztésére. Leveleiben ugyan minden valamire való munkáról elmondja ítéletét, a melyeket nemcsak azok olvasnak, a kikhez a levelek intézve voltak, hanem azok is, a kik az illetőnek baráti köréhez tartoztak. De mind e mellett egy nyilvános organumot csak félig pótolnak levelei. Neki az eszmesurlódás jobban szívében feküdt, mint bárki másnak. Nemcsak a nyelv fejlesztését, az irodalom föllendülését várta ettől, hanem az általános művelődés terjedését, a magyarság általános és nagyobb mérvű kipallérozódását. Hogy ő a debreczeni írókat megtámadta az úgy nevezett «arkadiai pör»-ben, hogy az így kifejlődött polemikában az ő tanulmányait, a műveltebb nemzetek utánzásában látott tisztább felfogását szembe állította a régihez, a maradisághoz csökönyösen ragaszkodók szűk látókörével: megmutatta, hogy mennyi értéke van a tanultságnak, az ízlésnek a parlagiság mellett. Nemcsak Kis Imrének és Fazekas Mihálynak, nem is csak a debreczeni íróknak szólt, midőn saját felfogásának helyességét vitatta, hanem az egész művelt közönségre hivatkozott, a mely ha a kérdés valódi értelmében nem is, de az egész irányra nézve neki adott igazat.

E polemia először hozta hevesebb összeütközésbe Kazinczyt az ósdi felfogásokkal; először kísérlette meg Kazinczy a kritika fegyvereinek a harc tüzeiben való forgatását s először mutatta meg, hogy lehet valamely specialis kérdést általános érdekűvé tenni, hogy a csiszoltabb ízlés követelményeit is kielégítse. Pár évig sok gondot adott neki a Csokonai emlékkövének felállítása, a mely iránt a magyar közönség nagyon érzéketlen maradt. De ő is, Cserey barátja is, annyira fontos ügynek tekintették az emlékkő elkészítését, hogy 1806-tól 1808-ig nem igen ismertek ennél sürgősebb czélt. S midőn Cserey már-már lankadni kezd: ő tüzei újra barátját, hogy nagyobb anyagi erőfeszítéstől se riadjon vissza.

Es különös, midőn az anyagi segély már majdnem kezükben volt : a cél sürgőssége nem látszott oly minden előtt valónak. Csokonai költészetének értékeben mindinkább megingott ítélete, s most már Dayka műveinek kiadását sokkal sürgősebbnek találta a közízlés fejlesztésének szempontjából. Dayka költeményei ekkor estek át a censurán s készen várták a sajtót. Kis János verseit szintén összegyűjtötte Kazinczy s ezeket is közzé akarta tenni. E tervezgetés közben serkentette Dessewffy József őt egy grammatika írására, a mihez Kazinczy legott hozzáfogott, még pedig a Révai munkái alapján.

Révai és Kazinczy viszonya fölötte érdekes nemcsak e nagy férfiak egyéniségére, de sokkal inkább a magyar nyelv fejlődése szempontjából. Kazinczy őszinte híve volt Révainak, a kinek a nyelvtörténetben való rendkívüli jártasságát mindennél többre becsülte, s a kinek pályáját ő méltányolta akkoriban leginkább. Révai szívesen átvizsgálta a Sylvester grammatikáját s a hozzá írt magyarázatokat, egyben-másban fel is világosította őt avval az ideges éles modorral, a mely az elkeseredett Révait élete vége felé annyira jellemzi. Különösen a szószármaztatás és ragozás dolgában akarta őt egy pár pontban felvilágosítani és meggyőzni arról, hogy «a mi nyelvünkben a *régiségnek megegyezése nélkül* minden új szépítés igazán nyelvrontó rútitás, igazán bódult *szolnokiság*» (értsd Verseghyanismus). Minél tovább vizsgálta régi nyelvemlékeinket, annál jobban megerősödött abban a hitében, hogy a régi nyelvtől való eltávozásunk rontotta meg nyelvünknek egész rendszerét. Oda kell visszatérnünk, ha a nyelvmívelés nagy munkáját folytatni akarjuk. Az Isten őt olyan pontra helyezte, a hol nemcsak hazafias buzgósa, de tisztí kötelessége is bátorították a küzdőterre szállani, hogy az «ijesztő váz»-at diadalútjában megállítsa.

Kazinczy nem a nyelvtudós, hanem a stilista szempontjából indult ki, s bár a Révai és Verseghy közt kitört harczban minden utógondolat nélkül, határozottan a Révai pártjára állott : a maga ízlését nem rendelte alá a Révai okainak legkevésbé sem. S volt bátorsága kimondani, hogy a Révai tanítványai is túlmentek a jó ízlés határain. Ha az ellenfél műveltlenséget árul el támadásaiban, ez még nem indokolja, hogy mi is hasonló fegyverrel harczoljunk ; ezzel az ügy érdeke is sokat vesz. De mindennek fölött éles határvonalat húz a maga és Révai iránya közt Kazinczy következő szavaival : «Engedd megjegyeznem — írja Kazinczy — hogy a te igyekezeteid egészen egyebek, mint az enyeimek : te mindenben a régiek auctoritását keresed s megveted, a mi ez által nem támogatatik és új : nekem az új még kedves is, kivált ha a szót és szólást szebbé teszi, vagy az újabb nyelvek szerint nuanceolja az ideákat».*) A szók különböző

*) IV. köt. 5. l.

nemeiben más-másféleképen kell szólnia az írónak, s az ízlés törvényeit nem lehet matematikai világossággal szigorú formák közé szorítani. Ezt hangoztatja Kazinczy tudós barátjával szemben; ezenfölül, hogy «az igazságnak soha sem árt az ellenkezés, sőt az által mindig nyer az igazság, ha ugyan igazság».

A tervezett grammatika írását, a melyben Révait vala követendő, nemsokára abbanhagyta Kazinczy. Tárgyi és külső akadályok egyaránt hátráltatták ebbeli törekvéseit, és különben is úgy vélte, hogy a Sylvester grammatikájának s a krakói *abc*-nek magyarázataiban egyelőre legalább eléggé érthetően jelezte a maga álláspontját a debreczeni grammatika ellenében. «A magyar régiségek és ritkaságok» cz. első kötetét is pár évvel előbb akarta kiadni, de tervét itt is sok akadály hátráltatta s így e műve is csak 1808-ban jelenhetett meg. Főként a Verseghy magyarságát s a debreczeni grammatikát támadta meg magyarázataiban, a melyek sok ellenséget szereztek neki.

Most már Révai halála után föltétlennek hitte írói tekintélyét a nyelv dolgában s épen ez volt egyik főoka annak, hogy a «tűbingai pályakérdés»-re szánt feleletével ő akart síkra kelni a magyar nyelv jogai mellett.

Túlzás nélkül elmondható, hogy senki sem vizsgálta abban az időben mélyebben a magyar nyelv fejlődésének tényezőit, és senki sem értette jobban, hogy a kérdés eldöntése mily közeli kapcsolatban van nemzetiségünk alapelemeivel. Tudományának és hazafiúi buzgalmának egész mértéke latba esett e kérdés vitatásánál, s mintegy becsületbeli kötelességének tartotta megmutatni a németek és magyar-németek előtt, hogy Magyarországon csak a magyar nyelv lehet hivatalos nyelv mindenütt, országgyűlésen, vármegyéknél, az igazságszolgáltatás és közoktatás terén; hogy nyelvünknek megvan az erre kívántató kifejllettsége, s ha a magyar lesz a kizárólagos hivatalos nyelv, ebből kár semmi, de haszon kiszámíthatatlanul sok háramlik nemzetünkre. Kazinczy egyetlen művét sem dolgozta gyorsabban, mint e pályaművet, és egyben sem mutatta ki szembe-tűnőbben, mennyire jó magyar szíve mélyén, bármit mondjanak is ellenségei. Tudta, hogy a kik vele ellenkező véleményen vannak, «erővel s kelepczével jönnek: mi magunkat az igazság és hazaszeretet aegisével védelmezzük»; mintha csak azt mondaná: ott a hatalom, de itt az igazság érzése; tudta, hogy neki, a ki hetedfélvig raboskodott, tapintatosan kell még az igazságot is védelmeznie, s nem mondhat el mindent, a mit akarna s nem oly módon, a mint kellene. Hanem azért, ha előszavából itélnünk lehet: elég élesen pártjára kelt az igazságnak, régebbi felfogásához tartván magát, hogy nem szereti az eléggé az igazságot, a ki késznek nem mutatkozik érte minden alkalommal fegyvert fogni. Nem lehetetlen, hogy épen e miatt hagyták bírálói készakarva figyelmen kívül; mert a magyar

nemzetiség szempontjából ítélve, külön munka bizonyára nem érkezett a pályázatra.

Mint a korában legnagyobb műveltségű, legnagyobb tekintélyű magyar író fogadta el a kihívást a nemzetiségekkel kaczerkodó német-magyar hazafiak részéről, a kik sem történelmünket, sem nyelvünk haladását nem ismerték s még mindig a József császár rendszerének omladékein révedeztek. De Kazinczynak sajnosan kellett meggyőződnie, hogy a nyiltabb föllépés, a bátrabb megszólalás csírájában elnyomatik. Azért működött már évek óta lehető csendben, a nyilvánosságnak eleintén teljes kerülésével. Később az izgatás sodra mind jobban elragadja. Az «arkadiai pör» némi figyelmet támaszt az írók közt, Kis Jánosnak az ő házasságára írt üdvözlő verse, a melyről maga Kazinczy írt bírálatot, erősíti e figyelmet; aztán Kisfaludy Sándor költészetének méltánylata, Marmontel regéinek fordítása és a Sylvester grammatikájának megjelentése a széphalmi vezér elsőségét kétségen fölül mutatták. Kisfaludy Sándor czélzást is tett erre, bár avval Kazinczy nem volt megelégedve, de annál jobban meg volt a Fáy András meséinek ajánlatával, a melyben a kezdő író a magyar nyelv szeretetét egyenesen neki tulajdonítja. Ő buzdítja még 1803-ban Berzsenyit is, észrevevén, hogy benne egy rendkívüli tehetségű költőt nyert irodalmunk épen akkor, midőn a nemzeti szellem bágyadsága a tetőpontra hágott. Döbrentei Gábort, Ferenczy Lajost, Ragályi Tamást, Csehy Józsefet s a régi írók közül majd mindeniket a saját táborában látja, a kiknek útát egyenget classicaí izlésével s irányával. Izgató munkájában a látszólag csekély eredmény nem kedvetleníti el. Az elszánt küzdelem előbb-utóbb megtermi gyümölcsét, s ő minden alkalmat megragad, hogy a közszellemnek félénk szárnyait erősítse, a nemzetiséget szilárdítsa. A régi codexekben birt kincsekről épen oly buzgalommal kívánja a külföldet értesíteni, mint a lábbadozó eszmemozgalmakról és pedig a külföldi folyóiratokban, a melyek ez időben sokkal több adatot nyujtanak a magyar műveltség történetéhez, mint a magyar lapok. Senki sem érzi jobban a censura szigorát, mint Kazinczy, senki sem tartja azt veszedelmesebbnek, mint ő. Azonban erős hite van a jövőben. E hitnek köszönhetjük lankadatlan munkásságát s ennek ismét a magyar közélet föllendülését.

A Kazinczy levelezése újabb irodalmunknak legbecsesebb adaléka, s az Akadémia sok hasznos kiadványai közt kevés versenyezhet a széphalmi vezér és köre levelezésének fontosságával. Azért nemcsak az irodalom, hanem a magyar műveltség történetének minden barátja érdekel várja a nagybecsű kiadvány folytatását.

KOVÁCS ANTAL.

GRILLPARZER BÁNK-DRÁMAJAHOZ.

Ismeretes dolog, hogy a nagy osztrák költőnek legtöbbet gáncsolt s máig is csak kivételesen méltányolt színműve, mely Bánk bán tragikus sorsát tárgyalja („Ein treuer Diener seines Herrn“), 1828. febr. 28-án került először, az egész udvar jelenlétében, színre a bécsi várszínházban, hol rendkívül lelkes fogadtatásban részesült.¹⁾ E nagyszerű siker megdöbbentette vagy legalább meglepte a költőt, a ki e darabjával nem igen volt megelégedve s eleve tartott tőle, hogy a közönség félre fogja magyarázni; de ennél még jóval nagyobb meglepetés várta őt másnap. A rendőrség főnöke, Sednitzky gróf, ugyanis magához kérte a költőt és, feltűnően zavaros és homályos módon, tudatta vele, hogy legújabb darabja annyira megnyerte a császár tetszését, hogy ő felsége egyedül óhajtja bírni e művet. Ennélfogva felszólítja Grillparzert, hogy adja el a darabot a császárnak, a ki hajlandó azt igen jól megfizetni. A költő egy kissé nehezen, a miben részben a rendőrfőnök zavaros előadása volt a hibás, de végre mégis megértette, hogy darabját végkép meg akarják semmisíteni, még pedig jó pénzért. E követelés a milyen sértő, ép oly megfoghatatlan volt, hisz a censura minden megjegyzés nélkül engedte meg a mű színrehozatalát. Grillparzer nem is értette sem akkor sem később a császár indokait; a rendőrfőnök előadására pedig, nagy nehezen legyőzve felindulását és megbotránkozását, kijelentette, hogy a darab nem az ő birtoka többé, és így nem is képes, bár különben készséggel hajlandó volna is, a felség kívánságát teljesíteni. Az érdekes históriának különben nem volt következménye: a darabot tovább adták Bécsben is, másutt is, és a közönség mindenütt kedvezően fogadta; midőn pedig a költő kinyomatta, a censura ellátta az imprimaturrel, a nélkül hogy egy szót is helytelenített vagy törölt volna.

Igy adja elő Grillparzer maga e darabjának sorsát érdekes önéletrajzában.²⁾

Azóta Grillparzer életrajzírói sokat foglalkoztak az osztrák sajtószabadságnak e tanulságos ötletével oly darabbal szemben, melyet már a kortársak is a féktelen servilismus dicsőítésével vádoltak³⁾, — de többet, mint a költő annak idején maga megtudhatott, ez újabb kutatók

¹⁾ V. ö. a költő saját följegyzését is („Stürmischer Beifall“) naplójában. *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft*, Wien, III, 1893, 167. l.

²⁾ V. ö. *Bánkban a német költészetben* cz. könyvemben (Budapest, 1879) a VII. fejezetet.

³⁾ Legerősebben, ha talán nem is legelsőben Wolfg. Menzel, *Reise nach Oesterreich*, 1832, 168. és 170. l.

sem tudtak meg. Többet csak a bécsi cs. kir. belügyministeri levéltár táiból lehetett megtudni, és Sauer Ágost prágai tanár csakugyan átkutatta ez aktákat, melyekről legújabbán érdekes jelentést tett.¹⁾ Valami sokkal bölcsőbbekké ugyan ez oklevelek alapján sem leszünk; de az intéző körök gondolkodásába megis bepillanthatunk és megismerkedünk az udvar indokaival.

A császár aggodalmait Sedlnitzky jelentése tükrözteti vissza. Ferencznek kétségtelenül ellenszenves volt már a darabnak a tárgya: alattvalók föllázadnak királyuk ellen és meggyilkolják a királynét, a ki bűnös nő ugyan, de mégis koronázott királynő. Mint a szent szövetség egyik alapítója, a ki a keservesen kivívott békét megadta Európának, nem nézhette Ferencz császár szívesen a rend és béke ily megbontását, még a színpadon sem. Már Selim szultán erőszakos halála (1808) alkalmával is kijelentette, hogy ez az eset, igen rossz példa az alattvalók számára fejedelmeik iránt tanúsítandó viselkedésük tekintetében. Hozzájárul, hogy Grillparzer darabjában az udvar erkölcstelenségének rajza rendkívül sötét, hogy a királyné mint kerítő szerepel, és hogy testvére aljas kéjencz, a ki még örülésében is inkább undok mint szárnalmas alak. Ha nem is tekintette talán a császár a darabban szereplő fejedelmi személyeket rokonainak: neki, a legitimitas legszigorúbb őrének, elég volt már az is, hogy ez egyének fejedelmi vérből származtak és hogy helyeiket most ő maga és családjának tagjai foglalják el. Végre a darab nem bármínemű forradalmat rajzolt, hanem magyar forradalmat, és Magyarország a század huszas éveiben is oly elégedetlen volt, hogy a bécsi udvar folyton és nem minden alap nélkül tarthatott tőle, hogy ez a forrongás előbb utóbb nyílt forradalomba csap át. Már ez okokból tehát kérdést intézett a császár a rendőrség főnökéhez, Sedlnitzky grófhhoz, nem tartaná-e tanácsosnak, e darab előadását általában vagy legalább magyarországi színpadokon eltiltani.

Sedlnitzky erre magához hívatta Grillparzert és — a mint a költő saját följegyzéseiből már kiemelttem, — tudatta vele, hogy a császár egyedül óhajtja bírni legújabb darabját. A költő ugyan nem értette e sajátos kívánság indokait, de a rendőrfőnökhöz intézett levelében kifejtette, hogy a felség kívánságát készséggel teljesítené, csakhogy a darab nem az övé többé²⁾ s így nem vállalhat felelősséget, ha azt valaki kinyomatja vagy színrehozza. A költőnek e levelét Sedlnitzky, a ki ez ügyben határozottan és nyíltan Grillparzer pártját fogta, terjedelmes jelentés kíséretében terjesztette a császár elé.

¹⁾ *Grillparzer-Jahrbuch* III., 1893, 1—40. l.

²⁾ Zimmermann Robert bécsi egyetemi tanárral szemben úgy nyilatkozott Grillparzer 1866-ban, hogy a darabot akkor már öt színháznak megküldte volt. *Grillparzer-Jahrbuch* IV, 1894, 345. l.

E jelentésben behatóan kifejti, hogy a darab egyáltalában nem veszedelmes. Igaz, hogy a tárgya nem mondható szerencsésen választottnak és hogy egyes alakjai talán kelleténél rikítóbban rajzolvák; de kerültek már e szomorújátéknál rikítóbb darabok is színre, pl. 'Ottokar' (Grillparzer műve) vagy 'Wilhelm Tell'. A darab különben is a szerzőnek egyik leggyengébb műve. Azonfelül figyelembe veendő, hogy a gazság meglakol e színműben, úgy hogy az erkölcsösség elve teljes diadalt ül, és több helyütt a hazafias érzés is igen sikerülten jut kifejezésre. Mindezeknél fogva azt hiszi, hogy a darab kinyomatása vagy előadása nem lesz semmiféle káros hatással. Sőt ha Magyarországon adnák is a darabot, még ebből sem származhatnék sem a császár sem a dynastia érdekeire kedvezőtlen vagy káros következmény, mert hiszen az a túlságosan sötét vonásokkal rajzolt, idegen származású merani herceg sem közvetlenül sem közvetve nem áll a császári családdal semmiféle rokonsági viszonyban, úgy hogy az ő valamint nővérének, a királynénak helytelen viselkedése semmi tekintetben nem hathatna vissza a Magyarországgal oly régi és oly szoros viszonyban kapcsolatos uralkodó családra. Valószínű, hogy a darab Magyarországon első előadásai alkalmával nagy lelkesedést keltene, márcsak azért is, mert (mint némely más darabot) régi magyar viseletben adnák; de ez sem szolgáltathat okot semmiféle aggodalomra. Ellenben éppen Magyarországon tenné a legrosszabb hatást, ha a kormány oly darabot, melyet a császári Burgban nagy tetszéssel előadtak, a magyarországi színpadoktól eltiltaná, és e tilalom kétségtelenül mindenféle kedvezőtlen találgatásokra és magyarázatokra szolgáltatna okot.

A császár jó ideig nem felelt e jelentésre, melynek legfőbb becsét abban kell keresnünk, hogy a Sedlnitzky czáfolta aggodalmak és kifogások természetesen magának Ferencz császárnak aggodalmai és kifogásai, melyekkel éppen ez irományból ismerkedünk meg. Most Sedlnitzky, a ki, úgy látszik, attól tartott, hogy a felség nem volt megelégedve jelentésével, — bizalmasan fölszólította Grillparzert, hogy sűrűsse meg nála a darab ügyének elintézését. Ezt rögtön megtette a költő: beadványt intézett a grófhoz, melyben arra hivatkozik, hogy külföldi színházak előadni kívánják legújabb darabját, és ő még mindig nincsen abban a helyzetben, hogy ajánlataikra felelhetne. A maga részéről is igen kellemetlennek találja ugyan a helyzetet; de attól tart, hogy ennek még egyéb kellemetlen következménye is lesz: a közönség ugyanis, mely neszt vette a dolognak, már kezdi a darabban azokat a helyeket keresni, melyek kifogásokra alkalmat szolgáltathattak, pedig bizonyos, hogyha ilyeket sokáig keres, majd talál is. Így könnyen megeshetik, hogy a darab megszűnnék kifogástalannak lenni, csakis azért, mert kifogásosnak hitték.

Grillparzernek e szabad szavú beadványát sürgős jelentés kíséretében terjesztette Sedlnitzky a császár elé, a ki most a darab ellen emelt aggodalmait nyomban teljesen elejtette, úgy hogy a tragédia magyar színpadokon is előadható volt. Tényleg elő is adták Pozsonyban 1829. május 16. (Nestroy vendéggel,*) a ki a király komikus tanácsosát, Jánost, adta) és Nagy-Szebenben 1831-ben.

A censura történetében e darab sorsa mindenestre kiváló, mondhatni páratlan helyet foglal el.

HEINRICH GUSZTÁV.

HAZAI IRODALOM.

Ujgörög nyelvtan olvasmányokkal és bevezetéssel az ujgörög nyelvtudományba. Irta *Pecz Vilmos*. Budapest, Franklin-társ. 1894. 8-r. 217 lap. Ára 2 frt.

Ez a nyelvtan bármely nemzet tudományos irodalmában számot tenne, minthogy az ujgörög nyelvről és nyelvtudományról szóló nagybecsű bevezetésével és a nyelvtannak világos, szabatos és a jelenkori nyelvtudomány módszerének alapján való taglalásával nagyban felülmulja a legtöbb eddigelé megjelent ujgörög nyelvtant, még azokat is, a melyeket görög írók szereztek. Nálunk majdnem fél század alatt, *Télfy Iván*-nak 1848-ban megjelent «Gyakorlati ó- és ujgörög nyelvtana» óta, úgy tudom, ujgörög nyelvtan nem látott napvilágot. Szerzőnk előszavában azt írja, hogy nyelvtana csakis philologusok számára készült; átolvastam az egész könyvet elejétől végeig és mondhatom, hogy bármely VIII. osztályu tanuló, a ki görög-nyelvi tanulmányait jól elvégezte és az érettségi vizsgálatra következő szünet alatt, még melegiben elolvassa ezt az ujgörög nyelvtant, az bizonyosan megérti az ujgörög irodalmi nyelvet és élő példaként megczáfolhatja azt a badar vádat, hogy a gymnasium két holt nyelvvél kínozza a tanulót. És az, hogy nemcsak a tudós érti meg szerzőnk művét, hanem a középiskolai tanuló is okulhat belőle, bizonyára nem válik szégyenére. Az egész bevezetés igen érdekes és becses; főleg a jegyzetekben levő bibliographiája nagyon értékes. Míveltségtörténeti szempontból tekintve tanulságos az az arány, a mely szerint az *idegen szók* az ujgörög szókincs különböző kategóriái között megoszlának: latin eredetű számos hivatali és hadügyi műkifejezés; olasz a pénzügy, kereskedelem és különösen a tengerészet műszava;

*) Mellesleg megemlítem, hogy Nestroy paródiát is írt Grillparzer darabjára: *Der Einsilbige oder ein dummer Diener seines Herrn*.

a marhatenyésztés kifejezései a Görögországban pásztorkodó oláhok nyelvének hatását mutatják a szárazföldi lakosok nyelvében, az idegen hatástól, általában véve, inkább mentes szigetlakóknál azonban oláh szó nem található. Az enyelgés sok szava olasz, a szitkozódásé török; az ételek neve olasz, török vagy eredeti görög. Nagyon érdekes az a szakasz, a mely a *nyelv kérdéséről* szól; hiszen a magyar nyelv történetében is van ehhez fogható korszak. Avagy nem volt-e nálunk is *δγλωσσία*, az általánosan érthető magyarság és bizonyos tudományok rettenetesen érthetetlen nyelve? A bevezetés hetedik szakasza nagyon jelentős: ebben van az ó- és ujjörög nyelv között levő különbség húsz pontba összefoglalva. Erasmus és Reuchlin *kiejtésének* fejtegetése közben azt mondja szerzőnk, hogy az úgynevezett ujjörög kiejtés tanítása ajánlatos a gymnasiumban is, azonban rendeleti úton meg nem valósítható, hanem csak a tanárképzés tökéletesbedésével érhető el és a görög nyelvtanítás reformjának nem kezdetét, hanem csakis befejezését képezheti. Erre meg kell jegyezni, hogy az élő kiejtésnek a gymnasiumba való vitele csakis rendeleti úton érhető el, a mikor is valamennyi intézetben minden tanár köteles volna így tanítani; különben örökös zűrzavar lenne a közönségtől úgyis tévesen, kedvezőtlenül megítélt görög nyelvtanítás dolgában. Micsoda galiba volna például a fővárosban az örökösen bolygó diák, a ki a négy felső osztályt négy különböző gymnasiumban végzi és hol reuchlinista, hol erasmianus tanárát gyötörné ellenkező olvasásával, míg végre talán a VIII. osztályban szép erasmiano-reuchlinista zagyvalék kiejtésben állapodnék meg! Hát még ha egész osztály kerülne erasmianus tanár kezéből reuchlinistáéba! — A bevezetés után következik szerzőnk könyvében az *ujjörög irodalmi nyelv* tárgyalása, élén a mai kiejtés tanításával. Itt (a 42. lap jegyzetéhez és utóbb a 75. lapon a köznyelv tárgyalásában a 6. ponthoz) ismételhetem azt, a mit a görög hangsúllynak a szó végétől való távozására nézve e Közlönyben már megírtam (XI, 369—370.). A 47—48. és 94—5. laphoz megjegyezhetni, hogy az összehasonlításban is vonzhat a *παρά* praepositio accusativust. A *névmáshoz* meg lehet jegyezni, hogy a semleges kérdő *τί* ragozatlanul minden nemben, számban és esetben levő névszó elé járulhat jelzőnek, a mely a minőséget kér, pl. *τί ἀνδρῶπος εἶνε αὐτός*, szakasztott úgy, mint a magyarban: *micsoda ember az?* Az ujjörögben is meglevő *ὅστις, ἥτις* és *ὅ, τι* névmást jó lett volna megemlíteni, különösen mivel a semleges az *ὅ* sajátoságossá vevőjével azonnal feltűnik az ujjörög szövegekben, pl. szerzőnk olvasmányjaiban is, a 132. lapon: *ὁ μοι ἐναντιωθῆς εἰς ὅ, τι κρίνεις*, és a 148. lapon: *οἵτινες τριβόνται πρὸς πᾶν ὅ, τι ἀπαντῶσιν*. Ugyane szakaszban hiányzik az *udvariassági* névmás: *ὦν*, nom. *σεῖς*, többi esete *σῶς*, vagyis a többes szám 2. személye. Az *igeragozáshoz* meg lehet jegyezni, hogy az ujjörög irodalmi nyelvben

az act. inf. præs. és fut. is előfordul: *λύειν* és *λύσειν*, továbbá a part. fut. *λύσων λύσουσα λύσων*; a passivumban pedig a fut. continuum így is ragozható: *θέλω λύεσθαι*, a fut. absolutum pedig így is: *θέλω λυθῆναι*, a conditionális præs. így is: *ἤθελον λύεσθαι*, aor. *ἤθελον λυθῆναι*, inf. præs. *λύεσθαι*, aor. *λυθῆναι*. Általában meglepő az a roppant ingatagság, a mely az igealakok használatában, nyelvtani csoportosításában és meghatározásában látható; azonban Pecz nyelvtana itt is világosabb, rendszeresebb például *Angelos Vlachos*-énál, a ki pedig született görög, tudományosan képzett férfiú és író, és a kinek nyelvtana 1883-ban már negyedik javított kiadásában jelent meg. Az irodalmi nyelv *rendhagyói* közül kimaradt *ρίπτω*; egyáltalán hiányzik a rendhagyók sorából: *σφάζω* és *ψεύδομαι*. A *τρέμω* igéből, azt tartom, præt. imperfectumnak kell mondanunk az *ἔτρεμον* alakot, mint az ógörögben, habár talán aoristuskép használja is az ujgörög nyelv. Vlachos is azt írja, hogy ezen igének nincs sem fut., sem aor. ideje. Az irodalmi nyelv tárgyalása után a köznyelv következik. Itt (a 80. lapon) az *analogia* hatása alatt a többes semleges nom., acc. és voc. hatalmas analogikus erejét kell tekintetbe vennünk. A 85. lapon szerzőnk az ujg. *φάρι* szót új képzésnek mondja, holott ez régi görög szó: ógör. *ῥῥον*, a sült és főtt étel általában, kivált a hal; ebből lett ez a kicsinyítő: *ὀφάριον*, és ebből csonkult el a hangsúly hatásának következtében az ujgör. *φάρι* úgy mint pl. *τὸ μῆτι* ebből: *ὄμμα*, *ὀμμάτιον*, a szem (l. szerzőnk művének 215. l. XXVI, 3.) A kicsinyítő alakokat (a kicsinyítés értelme nélkül) különösen kedveli az ujgörög; pl. épen szerzőnk ragozási mintáinak sorában: *χαρτίον*, *παιδίον*, *παιδάκιον*, *σχολίον*, *νησίον*, *τραπέζιον*, *ὀδόντιον*, *ταξείδιον*, és *Christopulos* költeményében egy nevezetes szó (a 190. l. XVI.) *καλαμῆρι*, a kalamáris. Szerzőnk a ragozásnak minden sajátosságát, a mely az ógörögtől eltér, gondosan megmagyarázza és nyelvtörténetileg fejtegeti. E magyarázatban legfőbb jelentősége van az *analogiának*. Itt érdekes (a 98. lapon) az egyes szám 2. személyének névmása, *ἐσέναν*, a mely az ógörög *σέ*-hez képest négyszeres analogikus lerakódásról tanúskodik. Az ujgör. *κανεῖς* vagy *κανένας* (100, 101. l.) magyarázata: *καὶ ἂν εἴς*. Ugyanígy támadt *κάμποσος*, *ὄστις καὶ ἂν* és *ὁποῖος καὶ ἂν*. Szerzőnk nem említi (a 108. lapon), hogy a pass. ind. præt. imperf. egyes és többes 3. személye a köznyelvben egymással egyenlő, pl. *ἐλύουνταν* a helyett hogy *ἐλύετο* és *ἐλύοντο*; *ἐτιμοῦνταν* és *ἐτιμοῦνταν* e helyett: *ἐτιμᾶτο* és *ἐτιμῶντο*; különben így van a dolog az *εἶμαι* igének præs. imperf. idejében az irodalmi nyelv használatában is: *εἶναι* vagy *εἶνε*, van és vannak, a köznyelvben a præt. imperf. *ἦταν* vagy *ἦτανε*, vala és valának. E megjegyzésre szükség van az olvasmányok közt (a 180. lapon, V, 4. versszak): *τὸ βλέμμα του κινιούνταν*. Érdekes *néppsychologiai* adat (a 119. l.): *ἡμπορῶ*, *ἐμπορῶ*, *μπορῶ* a. m. képes vagyok, holott ered-

tije, az ógörög *ἐμπορεύομαι* a. m. kereskedni. A leigázott nemzet egyetlen ereje, egyetlen tehetsége a kereskedés volt. Vagy ez: *καῦμένος*, a *καίω*, *καύω*, égetek, igéből, a nép nyelvében a. m. szegény, nyomorult. Ime, e két fogalom azonossá válik ama nép nyelvében, a melynek hajlékát annyiszor felperzselte az ellenség! Ezt dörögi *Oikonomos* is Protreptikos Logos-ában: *Ἡμεῖς οἰκοδομοῦμεν, καὶ τοῦργοι κατοικοῦσι. Ἢ λέγω κατοικοῦσι; χρημνίζουσι καὶ καίονσι τὰς οἰκίας μας.* A 146. laphoz kellene *Ὀδυσσεὺς Ἰνδρούτσης* megmagyarázása: *Odysseus*, Andrikos fia, született 1790 Dórisban, meghalt Athenben 1825, midőn fogságából szökni akart; kiváló görög szabadságharczos volt. A 146. lapon elmaradt e néhány satirikus szónak fordítása: *ἀντὶ ἄνακτος ἀνδρῶν συνταγματικὸς βασιλεὺς.* A 156. s köv. l. érdekes összehasonlításra való *Periklés* híres bucsuztatójának kivonata *Paparrégopoulos* czikkében és az eredeti, Thuk. II, 37, 1—39, 1; 40, 1—3; 41, 1—4. Végül nagyon érdekes az irodalmi nyelven írt prózai olvasmányok között az utolsó, az 1885. évi okt. 31. elmondott *trónbeszéd*, a melynek előkelő nyelve szinte ógörög. A költemények közt kiváló érdekű az *«ujgörög Marseillaise»*, a melyet a nagy philhellén Byron, angolra fordított, némileg más beosztással, mint a hogy szerzőnk az eredetit közli. A híres Ad. Koraés is írt 1801-ben a Marseillaise-nek nagybecsű utánzatát: *Φίλοι μου συμπατριῶται. Christopoulos* «Akarat» című költeményét Scheffel németre fordította és pompás gyűjteményében, a *Gaudeamus*-ban H. Stadelmann sikerült latin fordításával együtt közölte. Nagyon érdekesek azon szók, a melyek a *latinból* vagy az *olaszból* származtak át az ujjörögbe; pl. *σαῖττα*, *sagitta*, *σπίτη* vagy *σπίτι*, *hospitium* (ház jelentésével); *φουρτοῦνα*, az olasz *fortuna*, tengeri vihar; *βαρέλλα*, az olasz *barile*, hordó; *χογιονάρω*, szinte világszerte elterjedt idegen szó az ujjörögben, v. ő. a franczia *couillon*, a német és magyar *kujon* szót. Sajtóhiba kevés van a könyvben és az sem igen zavarja meg a tanulót; pl. a 153. l. 21. sorában *κὺλβίλαγι* helyett *τὺλβίλαγι* kell; a 15. l. 7. s. *δ* helyett *θ* kell; a 176. l. alul *ποταμιδῶν* helyett *ποταμηδῶν* kell; azaz legjobb volna e szót az ógörög helyesírás szerint így írni: *ποταμηδόν*; a 192. l. XVIII. költ. 4. szakában se *πίνω* előtt, se utána nem kell vessző; a ᾽s elisiós alak több helyen hibásan van apostrophálva: *ς*’, pl. a 182. és 186. lapon. Az ujjörög *helyesírás* ingatagságának tulajdonítható, hogy pl. a 30. lapon *Χατζιδάκης* és *Χατζιδάκις*, a 134. és 208. lapon csak *Χατζιδάκις* alak olvasható; a 87. lapon *παπουτζίς* van, a 91. l. pedig *παπουτσής*. Mindezzel az apró-cseprő megjegyzéssel azonban épen nem akarom e könyvet becsmérelni, a melyet valóban tudományos becsűnek és gyakorlatilag hasznosnak tartok.

Dr. POZDER KÁROLY.

Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta *Zolnai Gyula*. (Huszonöt mellékletbeli s egy szövegközi hasonmással.) Ára 6 frt. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1894. Nagy 8-r. IV és 296 l.

A régi magyar nyelv ismerete a művelt közönség körében alig terjed túl a Halotti Beszéd első mondatán. Ezt gyakran idézgetik is, de csak oly formán, hogy a XIII. század betűit mai értékükkel olvassák el. Ennek a furcsaságnak emléke marad csak meg a középiskolai tanulók elméjében is, mikorra lerázzák magukról az iskola porát. S ezen nincs is mit csodálnunk. A régi magyar nyelv emlékei eddig majdnem hozzáférhetetlenül el voltak zárva az esetleg érdeklődők elől. A *Nyelvemléktár*-nak eddig megjelent 14 kötetét csak a szakember használhatta; ezek közül is csak kevesen fogtak az emlékek tanulmányozásához, s a bennük rejlő s a magyar nyelv történetét felderítő tanulságok kiaknázásához. Talán az is akadályozta a kutatást, hogy maguk az egyes emlékek legtöbb esetben nehezen megközelíthető helyen vannak.

E nehézségeken segíteni van hivatva Zolnai Gyulának most megjelent munkája, mely nemcsak arra szolgál, hogy bemutatja a könyvnyomtatás kora előtti összes nyelvemlékeinket, hanem megismerteti az olvasóval magát a régi magyar nyelvet is. Valóban nagy hálára kötelezte le a M. T. Akadémia a magyar nyelv minden barátját az által, hogy e könyv megjelenését lehetővé tette; s reméljük is, hogy e műnek meglesz a maga jótékony hatása. Világosságot fog deríteni a régi magyar nyelv állapotára azok előtt is, a kiknek eddig csak homályos sejtelmük volt róla; másrészt buzdítani fogja főleg az ifjabb tanárnemzedéket a régi magyar nyelv emlékeinek tanulmányozására, a minek hasznát fogja látni mind a magyar irodalomtörténet, mind a magyar nyelvtudomány.

E műben Zolnai, mint már említettem, kettős czélt tűzött maga elé: bemutatja egyrészt a régi magyar nyelv emlékeit, másrészt magát a régi magyar nyelvet. S mindkét feladatát derekasan oldotta meg, felhasználva s értékesítve munkájában mindazt, a mi értékeset a magyar nyelvtudomány eddigi irodalma nyújtott. Maga a könyv két részre oszlik. Első része a nyelvemlékekről szól általában, s miután két bevezető fejezetben tájékoztatja az olvasót a nyelvemlékek fontosságáról a nyelv-búvárlatra nézve, kijelöli a legfontosabb teendőket ez emlékek tanulmányozása terén, s útmutatást ad a nyelvemlékek olvasását illetőleg, elsorolja összes eddig ismert nyelvemlékeinket a XVI. század elejéig. A mű második és fő része szemelvényeket ad a legfontosabb nyelvemlékekből, s a legtöbbet hű hasonmásban is bemutatja. A tárgyalt nyelvemlékek a következők: Halotti Beszéd; Königsbergi Töredék; A Beszterczei és Schlägli Szójegyzék; Ehrenfeld-Codex; Bécsi, Müncheni és Apor-Codex; Németujvári Glosszák; Birk-Codex; Szabács Viadala

Bagonyai ráolvasások; Vér András menedéklevele; Guary Codex; Vásárhelyi András éneke a Szűz Máriához és a Peer-Codex; Nádor-Codex; Döbrentei-Codex; Margit-Legenda; Dóczy Ferencz kötelezvénye 1511-ből; Czech-Codex; Drágffy Mária kelengye-lajstroma 1516-ból; Jordánszky-Codex; Mátyás király halálára való emlékdal és a Gyöngyösi Codex; Kesserő Mihály és Krisztina békelevele 1523-ból; Wespriemi-Codex; Vitkovics-Codex; Thurzó Elek szerelmes levele 1525-ből; Érdy-Codex; Drágffy János végrendelete 1526-ból; Kazinczy-Codex; a verses Katalin-Legenda és az Érsekújvári Codex.

Minden egyes nyelvemléket előbb palaeographiai és nyelvi szempontból ismertet Zolnai, rámutatva mindig az illető nyelvemlék fontosságára irodalomtörténeti és nyelvtörténeti szempontból; azután egy nagyobb részt (a rövidebb emlékeknél az egészet) közöl betűszerinti olvasással, mellé állítva az illető szövegnek gyanítható eredeti olvasását. A szöveg megvilágítására szolgálnak a gondosan készült magyarázó jegyzetek.

A munkának legkényesebb része minden esetre a nyelvemlékek egykorú olvasásának megállapítása, s el kell ismernünk, hogy Zolnai ezt a feladatát is nagy óvatossággal és körültekintéssel oldotta meg. Ehhez nem elég a régi írásmód ismerete, hanem alapos nyelvészeti készség is kell hozzá, hogy az egyes betűk hangértékét pontosan megállapíthassa. Természetes, hogy a magyar hangtörténet behatóbb kutatása egy-egy olvasásmódot meg fog változtatni, kétes helyeket meg fog világítani, azonban mai ismereteinket, az ide vonatkozó egész irodalmat gondosan felhasználta Zolnai, sőt néha talán nagyon is óatosan járt el. Különösen a hosszú magánhangzók megállapításában volt nagyon is szűkkeblű, s olyan esetekben is hajlandóbb a rövid magánhangzót jelölni, a hol a nyelvtörténet, sőt néha a mai nyelvjárások tanúsága is, egész határozottan hosszú magánhangzóra mutat; így pl. a HB. következő szavaiban sokkal valószínűbb a hosszú magánhangzós ejtés: *félleim*, Zolnainál: *jelleim*; *évek*, e. h. *évék*; *kéássatuk*, e. h. *kéássátuk*; a 21. sorban valószínűleg sajtóhiba *bűnet* e. h. *bűnét*. Némileg változtatni fog a HB. olvasásán az a megfigyelés is, hogy a rövid magánhangzók nyiltabbá válása csak a töszótagban és a tövégi magánhangzókön mutatható ki (v. ö. A magyar magánhangzók története, Nyelvt. Közl. XXIV. k.); a szó belsőjében álló mai rövid magánhangzóknek pedig eredetibb hosszú hangok felelnek meg. Itt említem meg azt is, hogy a régi nyelv fontosabb hangmegfelelései közül el kell hagyni, vagy legalább másképp kell tárgyalni a rövid magánhangzók zártabbá válását (16. l.), mert ez mindig csak kivételes s csupán a környezet hatása alatt történő változás. Ha meg is említjük ezt a hangfejlődést is, semmi esetre sem szabad táblázatba állítani, mert ez oly szint ad az egésznek, minttha általános és minden esetre kiterjedő hangváltozás volna.

E könyvismertetését nem fejezhetem be a nélkül, hogy ki ne emeljem annak a férfinak az érdemét, a kiben egy ily mű megalkotásának terve először fogamzott meg, s a ki a kiadásnak anyagiés szellemi részét vezetve, a mű teljes sikerét ez által már előre is biztosította. Szily Kálmán, az akadémia főtitkára, e mű megteremtésével csak újabb jelét adta annak a szeretetnek, melylyel a magyar nyelv és nyelvtudomány iránt viseltetik.

BALASSA JÓZSEF.

Euripides, Iphigenia Taurisban. Fordította és magyarázta *Kemp József*, budapesti főgymnasiumi tanár. Budapest. Franklin-Társulat. 1895. (Jeles írók iskolai tára XLIX.) — 8. r. 99 lap. Ára 50 kr.

E műfordítás a görög nyelv helyett választható irodalmi tanulmányoknak tanulói számára készült, és úgy hiszem, a gyakorlatban nagyon jól fog beválni. A bevezetés kellően tájékoztatja az olvasót a mű megértéséhez szükséges tudnivaló felől; első szakasza Euripides életét, a második az Iphigenia-tragödia tartalmát, a harmadik a tragödia szerkesztését ismerteti meg az olvasóval. Az 5. lapon nagyon jó a három nagy tragikus jellemalakításának rövid, velős jellemzése, a mely *Aristoteles* mondásán alapszik (l. Euripidis tragödiæ ex recensione Augusti *Nauckii*, Teubner, 1860. I. köt. XXXVII. lap, 83. jegyz. E kiadást használtam az előttem levő fordítás megbírálásában.) Áttérve magára a fordításra, azt hiszem, többször jutott a szerző eszébe *Archimelus* epigrammája (Anthol. VII, 50.):

Τὴν Εὐριπίδew μήτ' ἔρχεο μήτ' ἐπιβάλλον
 δύσβατον ἀνθρώποις οἶμον ἀοιδοθέτα·
 λέγει μὲν γὰρ ἰδεῖν καὶ ἐπίφροθος ἦν δέ τις αὐτὴν
 εἰσβαίη, χαλεποῦ τρηχύτερη σκόλοπος

A szerző minden felvonás sorait újból számozza meg egytől kezdve, a mi az idézésben nehézséget okozhat. Az egész színművet négy felvonásra osztja és az első felvonást nézetem szerint aránytalanul rövidre szabja: 130, illetőleg az eredeti szerint 124 verssorra. Eleinte kissé pazarul bánt szerzőnk a sorokkal; az első felvonás első jelenetét ugyanis, a mely az eredetiben 66 versből áll, 69 sorral fordította le; később már jobban ragaszkodott az eredeti sorokhoz, úgy hogy az egész mű 1499. sorát 1504 sorban fordította magyarra. Legjobbnak tartom a tragödiát öt felvonásra osztani, mint például *Paul Martin* német fordításában: az I. felvonásban van 1—191. vers, a II. felvon. 392—656., a III. felvon. 657—1088., a IV. felvon. 1089—1233. és az V. felvon. 1234—1499. A 116. és 117. sort *Nauck*tól eltérőleg helyesen *Pylades*nek juttatja szerzőnk. A II. felv. 14. s köv. verseiben pompásan gördülő anapæstusok vannak: «Bejövék: mi a hír, mi a bú, mely epeszt? Mi okért hivatál szentélyed elé?» (*Ἐμολον τί νέον; τίνα φροντίδ' ἔχεις; Τί με πρὸς ναοὺς*

αγαρῆς ὄγαρῆς;) A 206—7. v. λόγιαί Μοῖραι kifejezésében az értelem súlya a Μοῖραι szóra esik, szerzőnk fordításában pedig (a II. felv. 77. v.) «a szülés nemtői» kifejezésében a *szülés* a nyomatékosabb, a mi az eredetitől egészen elütő gondolatot ad. Természetes, hogy az *epitheton ornansok* egy része elveszett a fordításban; bajos volna pl. efféle jelzőt a verssorba szorítani: βοῶς ὀλοφορβοῦς (261.), δέλιον πολύθυροι διαπρυχαί (727.), vagy csak ezt is: ἐπύρρυνον νεώς (1000.); de vannak szépen lefordított díszítő jelzők is, pl. IV. felv. 171: pirosan-tarkállt szikrás szemű sárkány, ποικιλόνοτος οἰνωπὸς ὀράων (1245.) A II. felv. 198. «az ölni szántakat» nem mondja világosan, hogy az istennő áldozatai, τὰ τῆς θεοῦ θύματα (329.) A II. felv. 285. nem helyes a fordítás: *összenövött szirtek*, πέτρας τὰς συνδρομίδας (421.) Licentiával él fordítónk a II. felv. 308. és 383. sorában: *pulos* (pallos helyett) és: *emlegettetett* Trója. Úgy tetszik, mintha nem volna eléggé pathetikus az a hely, a melyen Iphigenia értesül, hogy atyját megölték (II. felv. 419.) «Könyekre érdemes a gyilkoló s a holt»; ὦ πανδάκρυτος ἢ πτανοῦσα χῶ θανόν (553.) A II. felv. 445. s köv. v. nem a karhoz fordulva mondja Iphigenia; v. ö. 579. ὦ ξένοι. A III. felv. 4. v. nem helyes: *ég reletek*, hanem a helyzethez mértén: *örvendjetelek* (646.) Homályos a III. felv. 31. sora: miféle, mondd, s e mód világosabb leszén (673.) A senariusba nem férő szók vannak pl. III. 100: igen, 139: oh istenek; az eredetiben nincsenek e különálló lábak: 741—2. és 780. A 782. sort lefordíthatlan hagyta szerzőnk; nem is baj, hogy elmaradt. A 867. verset Naucktól eltérve Iphigeniának adta, III. 222. Szép a következő: *Uttalan útakon*, III. 238, δι' ὁδοῦς ἀνόδοις. Nem a görög eszejárása szerint való, hanem szinte keresztényi eszme, III. 296: *Bocsánat-ismerők* mégis bevettenek, 949: οἱ δ' ἔσχον αἰδῶ. Az eredetitől túlságosan eltérőnek tartom a következőt: III, 370: habár dícsérem *tervedet*, 1023: τὸ δὲ πρόθυμον ᾔνεσα. A görög színezet kedvéért lehetne a IV. felv. 58. versében *Grúziákkal* helyett ezt írni: *Khárisokkal*. Gondolatjelekkel kihúzott sorok azt jelentik, hogy ott valami elmaradt; egészen felesleges e jelzés a IV. felv. 91. sora után, a hol semmi kiegészíteni való nincs (1180.); a III. felv. 341. s. inkább lehet ilyen jelzést alkalmazni, ámbár ott is csak az eredeti sorainak áthelyezéséről van szó, v. ö. 993. sköv. v. Leginkább van helyén e jel a IV. felv. 395. s. után; ott csakugyan megszakad az összefüggés. Az 1212. és 1214. sort nem fordította le szerzőnk, a mi különben nem baj. A IV. felv. 308. versében levő *madzag*-ot nem lehet helyeselni még a metrum kényszere mellett sem a kötélhágcsó helyett. IV, 339. sem jó a *jöttek* e h. jövevények. Nem volt helyes az 1441. sor helyébe igtatni e sort: τῶν νῦν παρόντων πημάτων ἀναφυχάς, a mely Nauck kritikai megjegyzése szerint csak egy kéziratban fordul elő; kivált ilyen hibával (IV. 368.): *Hogy envedéseim ví ságra vál anak*. E helyett nagyon jó lett volna az 1441

sort lefordítani: ἄγαλμὰ θ' ἑρὸν εἰς ἐμὴν ἄξων χθόνα, minthogy ebben localis vonatkozás van Athénre. A könyv végén levő jegyzetekben mythologiai és egyéb tárgyi magyarázatok vannak. A 93. lapon alúl a *triglyphos* magyarázata helytelen; a dolog így van: a főgerendán keresztben fekvő, a tetőt tartó gerendák kilátszó végein két egész vályú volt, szélükön pedig a rézsutt lefaragott élők egy-egy félvályút képezett, így volt összesen mindegyik gerenda végén három vályú (*glyphis*), a miből neve támadt. A *metopé*-k ezen gerendák végei közt eredetileg ablakoknak hagyott apró, négyszegű nyílások voltak, a melyeket később faragványos kőablakkal beraktak. A III. felv. 280. sorához adott magyarázattal nem értheték egyet, a mennyiben Poe Edgar «A holló» című költeményében nem találók *ethikus* eszmét kifejezve vagy éppen megszemélyesítve, hanem csak phantastikus rémlátomást; ehhez képest az Erinysokról szóló görög mythusok és Poe költeménye külsőségekben is teljesen különböznek egymástól. Végre még csakis azt jegyzem meg, hogy az előttem lévő könyv a görög szók átírásában nem jár el következetesen, és hogy meglehetősen sok benne a sajtóhiba, kivált az írásjelek elmaradása olyan helyeken, a hol főleg a tanuláságnak volna szüksége szabatos interpunctióra. Különben az említett fogyatkozások, a melyeket egy újabb kiadásban könnyű szerrel ki lehet javítani, nem csökkentik a sikerült műfordítás becsét.

Dr. POZDER KÁROLY.

Torquato Tasso. Ein Schauspiel von Wolfgang von Goethe. Kiadta és magyarázta Demek Győző dr., állami főrealisk. tanár. Nagyvárad, Pauker D., 1895. 166 l. Ára 60 kr.

A gazdag Tasso-irodalom első magyar hajtását üdvözljük e könyvben. Kiadónk igaz lelkesedéssel fogott munkájához és könyve, különösen magyarázatainak bőségét és sokoldalúságát illetőleg, meg is állja helyét. Előszavában a Tasso iskolai tárgyalása mellett kardoskodik, hivatkozva Németország és Ausztria iskoláira, hol a Tasso egyike a legkedveltebb (?) olvasmányoknak. A magam részéről nem igen hiszem, hogy nálunk, hol majdnem mindenütt, még a legfelsőbb fokon is, küzdünk nyelvi nehézségekkel, épen e dráma olvasásánál a legjobb esetben is többet érnének el, mint a mese megértését; a különböző Tasso-problémák tárgyalását pedig, melyek ép e dráma jelességénél fogva oly bonyolultak, a melyek érintése nélkül viszont valódi megértéshez nem juthatunk, talán a szerző sem tartja nálunk lehetségesnek. (V. ö. Kern, *Goethes Torqu. Tasso*, 186. l., a hol a dráma némely jellemének annyira ellentétes megítélését épen a jellemzés tökéletességéből magyarázza: *in welcher Dichtung die Personen nicht in einer jedem erkenntlichen Weise mit groben, grellen Strichen gezeichnet sind, noch viel weniger in schönen Tiraden bei passenden und unpassenden Gelegenheiten selber sagen, wofür sie sich halten oder gehalten sein möchten, sondern ihren Charakter so zeigen,*

wie es im wirklichen Leben geschieht, durch das, was sie thun oder thun wollen, durch ihr Urtheil über Dinge und Personen, stb.). — Hogy pedig, a mire szerzőnk bevezetésében szintén hivatkozik, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Arany János szívesen foglalkoztak a Megszabadított Jeruzsalem költőjével, az talán még nem hozza közelebb e drámát a magyar iskolához.

A tulajdonképi Bevezetést, melyre vonatkozólag egyébiránt kiadónk azt a tanácsot adja, hogy «a dráma teljes tárgyalása után» olvassuk, a következő pontok követik: 1. A dráma tartalma. 2. A dráma keletkezése. 3. A dráma tárgya. 4. A történeti anyag drámai alakítása. 5. A főalakok jellemzése. 6. A dráma nyelvezete és verselése. E pontokhoz járul, elég anorganikusan, Zedlitz Tasso-költeménye. Feltűnő s épen nem helyes, hogy a dráma tartalmának elmondásánál szerzőnk teljesen mellőzi Sanvitale Leonorát, még csak nevét sem említi. Helyesen jegyzi meg Kern nevezett művének 70. lapján, hogy Leonora nem csak retardáló elem, mely a többi személy jellemét élesebb világításba helyezi, hanem hogy mindaz, a mi a IV. és V. felvonásban történik, nélküle úgy nem történhetett volna. Ha a dráma összesen öt személye közül az egyiket a tartalom elmondásánál még csak meg sem említjük, akaratlanul is a drámára mondunk evvel bizonyos tekintetben kárhoztató ítéletet vagy igen kedvezőtlen színben tüntetjük föl saját ítéletünket. — Ugyancsak e pont szerint Tasso «ridegen elzárkozik az általa nem ismert külvilágtól», Düntzer is (*Erläuterungen* 66. l.), azt mondja: *Tasso schliesst sich gegen die Aussenwelt ab.* Nem kell épen Kernnel tartanunk, a ki ellenkezőleg Tasso realismusát mondja bukása okának, hogy ez állítás nem egészen helyes voltát belássuk. Hisz a mi kiadónk maga is említi a IV. felvonás 2. jelenetének részletezésénél, hogy Tassót mennyire bántja az, hogy a herceg államügyekben nem él tanácsával. (*Hat er von seinem Staate je ein Wort, Ein ernstes Wort mit mir gesprochen?*) — Tehát Tasso nem zárkozik el a külvilágtól, hanem csak felszegen gondolkodik róla és érintkezik vele. — Hogy Antoniót a II. felvonás ismert vitájában is már a költő iránti jóakarat és gyógyító szándék vezetné, ezt még Antonio jellemének oly méltánylói, mint Düntzer és Kern sem hirdetik. A gyógyítás csak Antonio magabaszállása és a herceg előtt tett vallomása után kezdődik.

A dráma keletkezéséről szóló fejezetben kiadónk nem reflectál Kuno Fischernek oly nagy feltűnést keltett, annyi elismerésben és annyi czáfolásban részesült könyvére, mely széles mederben fejtegeti és a dráma keletkezésének történetéből magyarázza az úgynevezett antinomiát, melyet egyébiránt már Fischer előtt is emlegettek többen: így Hettner is azt a nézetet vallja, hogy az első Tasso-dráma a genius dicsőítésével végződött, Bulthaupt pedig dramaturgiájában (130. l.) szintén

határozottan antinomiát emleget: *der Plan ist und bleibt unheilbar zerstört, mit dem dritten Akt beginnt die Verschiebung*; hasonlóan vélekedik Geiger is (Goethe-kiad. IV.). — Sem e hypothesist, sem a vele összefüggő kérdéseket, szerepelt-e az első Tasso-dramában Antonio, és ha szerepelt, olyan volt-e szerepe, mint a kész színműben? sem az I. felvonás 4. jelenetére vonatkozó érdekes combinatiókat nem említi Demek; pedig azt tartom, hogy még iskolai tárgyalásnál is szóba kerülhet, ha más nem, az Antonio jellemében az I—II. és a III—V. felvonás közt mutatkozó — mondjuk, látszólagos — ellenmondás. — Ugyane fejezetben a dráma fogadtatását ismertetve szerző úgy vélekedik, hogy igazuk volt azoknak a műbírálóknak, a kik a darabot nem tartják színszerűnek, mert «tényleg híjával van a modern dráma élénken lüktető, megkapó, külsőleg látható cselekvényének». Ismét Kernre, Tasso legkiválóbb ismerőjére kell hivatkoznom, a ki Lessing e sorait idézi: *Sie (a kik megkapó, külső actiót kívánnak) finden in keinem Trauerspiele Handlung, als wo der Liebhaber zu Füßen fällt, die Prinzessin ohnmächtig wird, die Helden sich balgen*. Tudvalevőleg véletlenül mindez megvan a Lessing halála után napvilágot látott Tassóban; de azért a dráma mégis híjával van a külső cselekvésnek!

A 3. fejezet a drámában szereplő személyekre vonatkozó történeti adatokat foglalja össze, kimerítően, különösen behatóan a Tasso életére vonatkozókat. A történeti anyag drámai alakítása című fejezetben a Branconi grófnő, Leonora állítólagos modelljének említése bátran el is maradhatott volna. Minél kevesebb ilyen üres nevet! — Különös ez a passus: «Goethe az egész történetet a maga idejébe helyezte át»; bizonyára úgy kell ezt értenünk, hogy telítette saját, humanus korának eszméivel, a mit aztán később kiadónk maga is elmond. A bevezető részből még csak annyit, hogy a Tassót Demek is szorosabb értelemben vett színműnek tartja, mely «egy lelki gyógyulás lefolyását állítja elénk». Nem kifogásoljuk, hogy a kiadó nem emlékezik meg arról a nézetről, hogy Tasso tragoedia, a gyanakvás tragoediája. (Goethe maga is, bár Schauspielnek mondja, tragikusnak tartja a Tasso cselekvényét, a *Kunst und Alterthum*ban pedig a szeretett környezettől való megválást mondja a tragikum alapmotívumának; ismeretes Goethe e nyilatkozata is: *der schmerzliche Zug einer leidenschaftlichen Seele, die unwiderstehlich zu einer unwiderstehlichen Verbannung hingezogen wird, geht durch das ganze Stück*. Annak behatóbb motiválását azonban, hogy Tasso nem bukott hős, hanem meggyógyult beteg, elvárónk. — Antonio jellemzésében nem járulhatunk hozzá a kiadó azon nézetéhez, hogy «a gyakorlati irányú és gondolkodású Antoniónak költészete is mindenek előtt gyakorlati célzatú, felvilágosító, oktató». Ennek határozottan ellentmond Antoniónak rajongása Ariosto könnyed, bájos, búfeledtető költészeteért (I. felv. 4. jel.). Azt sem mond-

hatjuk (ilyen formában legalább) szerencsés jellemzésnek, hogy Antoniót a költő iránti ridegsége ragadja szenvedélyességre.

A bőséges sor-alatti magyarázatok arról tanuskodnak, hogy kiadónk lelkiismeretesen forgatta a jobb német commentálókat; különösen Düntzer, Strehlike és talán Palm (Bielefeld und Leipzig, é. n.) magyarázatai szolgálhattak könyvünknek főforrásainul. Sok helyütt a német kiadás magyarázatának szó szerinti átültetését találjuk; de semmi előnyt sem látnék abban, ha kiadónk csak azért, hogy eltérés legyen, az esetleg jól formulázott eredetitől sokban eltérne. Jegyzetei között, bár éppen nem elég nagy számmal, olyanok is vannak, melyek a magyar tanulónak a nyelvi nehézségeit iparkodnak eloszlatni; különösen sokszor hívja fel a figyelmet a szórendre, néha a legegyszerűbb inversiónál. Az olyanfajta realiak meg, hogy 9 múzsa volt, hogy Vergilius a rómaiak ünnepelt epikususa stb., a melyek ismerete még reáliskolai tanulónál is feltételezhető, bátran elmaradhattak volna.

A commentárra vonatkozó főbb észrevételeim a következők: I. 1, 171. *Und Geister mögen an unsrer Stelle gar seltsam ihm erscheinen*, nem úgy értendő, hogy neki tűnhetnek fel különöseknek képzeletének alkotásai, hanem hogy különös alkotások tűnhetnek fel. — Az I. 2, 323. 324. sorokhoz adott két alternatív magyarázat közül az első, hogy Tasso annyira összeforrt az udvarral, hogy az tőle el sem szakadhat, nem állhat meg; csakis arról van szó, hogy senki sem képes természetétől megváltni. — I. 3, 439. sorra helyesen mondja a magyarázat, hogy Tasso hálálkodása a herceg iránt, kit geniusának nevez és kinek utólérhetetlen felséges lényéről beszél, túlzott; de különösen annak, a ki a Tasso-dramában a gyógyulás processusát látja, ki kellett volna emelnie, hogy Goethe itt és egyéb hasonló helyeken (II. 4, 4. II. 4, 131) Tasso beteges lelkiületét akarta festeni, ki jóformán istent lát a hercegben. Scherr persze az ilyesmiről azt mondja, hogy 'Tasso': *das Hohe Lied der Bedientenhaftigkeiten*. — I. 3, 488. *Dort werden laute Stimmen dich begrüßen*. A magyarázat szerint *laute* = hivatottabb. Éppen nem, hanem: nagyobb zajjal ünnepelnek majd ugyan, de nem értenek meg ennyire. — I. 4, 585. *Du wirst mich wahrhaft finden, wenn du je Aus deiner Welt in meine schauen magst* magyarázatra szorul, mivel a *wahrhaft* értelme kétes; némelyek szerint őszintét jelent itt, mások szerint pedig a sor értelme: bizonyára meg fogsz találni, ha stb., így Geiger 450. — II. 1, 96. *So konnt' ich der Duldung stille Lehre dir bewähren*, mihez hibásan mondja a jegyzet, hogy a *bewähren* itt *bewahren* értelmében van használva és megőrizni-, tartogatnival fordítandó. A sor értelme valójában ez: A türes nemes tanának én lehettem példaképe; a *dir* dat. eth. E felfogás teljesen harmonizál az előző két sor értelmével is. — A II. 1, 257. sorhoz azt olvassuk, hogy Guarini, a 'Pastor fido' költője, az érzéki felé

hajlott. Ez ellentétben van azzal, a mit még ugyanebben a jegyzetben Guariniról olvasunk, hogy t. i. «Tassónak az aranykor szabadosságaért rajongó sorait elferdítette», avval is, a mit Düntzer (113. l.) mond ez íróról: *G. setzte den Vorzug des goldenen Weltalters in treue Liebe und wahre Sittlichkeit.* — II. 1. 290. *Wenn das Gedächtnis einzig schöner Stunden in euern Seelen lebhaft bleiben wollte.* A jegyzet szerint *einzig schön* páratlanul szép, ritka, feledhetetlen szép. Hiszen épen azt fájjalja a hercegnő, hogy nem felejthetetlen. — A II. 1, 296. sorhoz: *Wenn der Besitz, der ruhig machen soll, Nach fremden Gütern euch nicht lüsten macht,* Kernnel (52. l.) meg kellett volna magyarázni, mi értendő az idegen javakon; ugyanis nem hűtlenségről van itt szó, hanem az érzéki szerelemről. — Hogy a II. 2, 440. sorban: *Schwelle, Brust!* — *O Witterung des Glücks,* a megváltozott rhythmust Düntzerrel úgy magyarázzuk, hogy egy *O* vagy *Ja* a sor elejéről elmaradt, nem «nyilvánvaló». Legalább is meg kellett volna említeni, hogy a nagyfokú exaltatio jellemzetes kifejezésére szándékosan is megváltoztathatta Goethe a rhythmust, a mint azt Kern, Strehlke és mások hiszik. — Egyike Tasso legnehezebben érthető helyeinek II. 3. 655. *Vergieb dir nur, dem Ort vergiebst du nichts.* Commentárunk itt is két alternatívát enged meg: Magadnak megengedsz mindent, de a helynek semmit sem engedsz meg, azaz nem vagy tekintettel iránta; vagy: csak magadnak, ezennel megalázott becsületednek bocsáss meg, ezen magasan feletted álló helyet illetlen viseletteddel úgy sem sem bélyegezheted meg. Ez utóbbi Strehlke nézete. Ha a kiadó két magyarázatot bemutat, jó lett volna megemlíteni a harmadikat is, Kernét, ki szerint a *vergeben* mind két mondatban *compromittieren* értelmében van használva. Szerintem ez a legvalószínűbb. — III. 1, 46. (*Ich*) *befürchtete von dem geprüften Manne diese Nähe der raschen Jugend nicht.* A magyarázat szerint *fürchten* itt féltetni! — A III. felv. 2. jelenetében, hol a hercegnő önmagának szemére veti, hogy barátai szükségleteiért nem tesz semmit, így folytatja a 115. sorban: *Ich lass' es gehn.* Ehhez ezt a magyarázatot olvassuk: «Nem hagytam annyiban a dolgot, t. i. a jó tanács fogott rajtam és mégis most...» Ellenkezőleg e szavak azt jelentik, hogy a hercegnő az ő passiv természetével meg sem kísérli a hajlamai ellen való küzdelmet és, mint a köv. sorban mondja, épen ezért tünnie kell a szemrehányást. — Erősen félreértette kiadónk a szöveget a III. 2, 187—188. sornál: *Dass ich dir's gestehe, da ergriff ich mein Gemüth und wird ihn ewig halten.* Demek szerint «a hercegnő szeméremmel és szerelmi titoktartással elhallgatja, hogy Tasso is kivívta az ő szerelmét». Pedig mennyire világos, hogy épen e sorokban vallja be barátnőjének, milyen közel áll szívéhez Tasso. A kiadó az *ergriff ich mein Gemüth* kifejezést — elég különös — úgy érthette, hogy a hercegnő lelke elbűvölte a költőt! — Téves felfogásra adhat okot az, hogy kiadónk

e sorhoz (IV. 3, 356): *lass dich keinen Schein von Freundschaft oder Güte täuschen*, ezt jegyzi meg: *durch keinen Schein*. Az értelmén persze az nem változtat. — V. 5, 519. sorhoz, Tasso fékevesztett kitörésénél a *Buhlerin* szóhoz azt jegyzi meg kiadónk, hogy «Leonorát érti». Mint-hogy a hercegnőt jegyzeteiben rendesen így nevezi és nem nevén, itt az olvasó Sanvitale Leonorát érthetné. Senki sem kételkedik abban, bizonyára a mi kiadónk sem, hogy a *Buhlerin* névvel Tasso a hercegnőt illeti. — A jegyzetek ellen még több ilyen észrevétel volna tehető, azonban a tér szűke miatt itt csak ezekre szorítkozom.

Minden felvonást tartalmának beható, különösen Düntzerre támaszkodó részletezése követi, a mi az iskolai tárgyalásnak mindenesetre jó szolgálatot tesz. Szóvá kell végül tennem kiadónknak néha nehézkes vagy pongyola stílusát. Így egy helyütt ezt olvassuk: «a személyesen bocsánatot kérni és Tassonak szabadságot hirdetni megjelent Antoniot», másutt: «Antonio, a kit azelőtt csak mint irigy, döllyfös embernek ismertünk», a 73. l. azt találjuk, hogy *frohe Herden* «idyllikus kifejezés». Itt-ott nagyon válogatlan szólamokat használ, így e sort: *So mag der Schwarm dann kommen* így fordítja: «hadd jöjjön a víg csoport, kompánia»; a 117. lapon Leonora III. felvonásbeli monologusának részletezésénél idézőjel közt: «a platonikus szerelmű hercegnőnek úgy sincs szüksége Tasso állandó közellétére». A sok tautologia közül, melyeket magyarázataiban találunk, ízelítőül egyet: *Der Thaten stärkste Fülle auf die Nachwelt bringen*, «a legfőbb tettek bőségét, a legfőbb tetteket az utókorra (örökségül) hagyni, szállítani, hagyományozni».

E kisebb-nagyobb fogyatkozások daczára e könyv mégis jó vezérül szolgálhat a magyar tanulónak, ha akár az iskolában, akár kívül Goethe e drámájával foglalkozik.

TIMÁR PÁL.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Aristophanis Comœdiæ. Annotatione critica, commentario exegetico, et scholiis Græcis instruxit *Fredericus H. M. Blaydes*. Halis Saxonum MDCCCXCIII.

Blaydes 1880-ban adta ki Halleben nagy vállalatának első kötete-képen Aristophanes Thesmophoriazusæ darabját, melyet sorban követtek a többi darabok a következő sorrendben: *Lysistrata* (1880.), *Ecclesi-azusæ* (1881.), *Aves* (1882.), *Pax* (1883.), *Plutus* (1886.), *Acharnenses* (1887.), *Ranae* (1889.), *Nubes* (1890.) *Equites* (1892.) és végre *Vespæ* (1893.). Blaydes, mint utolsó (11.) kötetének előszavában maga is meg-

vallja, több mint 15 évet fordított munkájára. S csakugyan nem kis nehézséget okozhatott a szerzőnek ama roppant anyag összehordása és elrendezése, melyet a 11 kötetben találunk. Szorgalmasan föl kellett használnia a kéziratok legnagyobb részét, utána kellett néznie a különböző kiadásoknak, az Aristophanesről szóló értekezéseket tüzetesen kellett tanulmányoznia. S ha szem előtt tartjuk még a technikai nehézségeket is, melyekkel meg kellett küzdenie ily nagy vállalat létrehozásában, aránylag nem is tarthatjuk hosszú időnek a 15 évet, melyet munkájára fordított. S valóban oly kiadást teremtett, a melynek nyomába az összes eddigi legbecsesebb kiadások sem léphetnek, s e mellett nélkülözhetővé teszi Blaydes kiadása Aristophanes tanulmányozásánál az összes többi kiadásokat.

Blaydes kiadásának legnagyobb értékét a lelkiismeretes és pontos szövegkritika adja meg. Olvasatai egynehány merészebbet kivéve (pl. Vesp. 1223. *ΦΙ. χάλιστ' ἔγωγ' οὐδεις ἄμεινον δέξεται*, ellenben Dind. *ΒΔ. ἀλγῖς; ΦΙ. ὡς οὐδ' εἰ Διαιχρῶν δέξεται*. De Blaydes itt is azért változtatott merészebben, hogy alkalmas, megfelelő értelmet adjon e versnek) mind kifogástalanok és pontos kritikán alapulnak. A szöveg alatt adja az összes lectio variansokat s a magáét a codexek alapján vagy belső kritikai érvekkel mindig világosan okadatulja. Hogy mily gondos kritikán alapul Blaydes szövege, annak megmutatására elég lesz fölemlítenem ama codexeket, a melyeket kiadásában pontosan felhasznált és különböző kiadásokkal összehasonlított.

1. Thesmophoriazusæ: R. (Ravennas) coll. cum. ed. Bergk. 1887.

2. Lysistrata: B. (Par. Bibl. Nation 2712.) coll. cum ed. Dind. 1835. (Par. Bibl. Nation 2717.) coll. cum eadem. N. (Bibl. Monac. 492.) coll. cum. ed. Bergk. 1859. R. (Ravennas) coll. cum eadem. *Δ*. (Flor. Bibl. Laur. 31, 16.) coll. cum eadem.

3. Ecclesiazusæ: A. (Bibl. Reg. 2712.) coll. cum ed. Dind. 1835. B. (Par. Bibl. Reg. 2715.) coll. cum eadem. R. (Ravennas vv.) 1136—1182. coll. cum. ed. Bergk. 1857. *Γ*. (Flor. Bibl. Laur. 31, 15.) coll. cum eadem.

4. Aves. A. (Par. Bibl. Reg. 2712.) coll. cum ed. Dind. 1835. B. (Par. Bibl. Reg. 2715.) coll. cum eadem. S. (Ven. Bibl. Marc. 475.) coll. cum ed. Bergk. 1857.). Itt-ott megnézte még az R. Med. 8. 9. is.

5. Pax: B. vv. 1—1300 (Par. Bibl. Reg. 2715.) coll. cum ed. Dind. 1835. S. (Ven. Bibl. Marc. 475.) coll. cum ed. Bergk. 1852.

6. Plutus: A. (Par. Bibl. Reg. 2712.) coll. cum ed. Bergk. 1857. G. (Par. Bibl. Reg. 2820.) coll. cum ed. Dind. 1835. n. (Flor. Abbat. 2715.) cum. ed. Weis. 1842. Bodl. 6. 7. 8. 9. coll. cum. ed. Dind. 1835. Itt-ott megnézte még a következő codexeket: S. T. U. (Ven. Marc. 473.). W. Y. Z. *Δ. Θ. Ξ. Σ. Χ. Ω*. Med. 4. 5. Par. 8. 9. cet.

7. Acharnenses: A. (Par. Bibl. Reg. 2712.) coll. cum ed. Dind. 1835. B. (Par. Bibl. Reg. 2715.) coll. cum eadem. C. (Par. Bibl. Reg.

2717.) coll. cum eadem. R. (Ravennas) vv. 729—835 coll. cum ed. Bergk. 1857. *I'*. (Flor. Bibl. Laur. 31, 15.) vv. 729.—928. coll. cum. eadem. *A*. (Flor. Bibl. Laur. 31, 16.) vv. 729—928 coll. cum eadem. Használta még egyes helyeken az R. és Med. 9. codexeket is.

8. Ranae: A. (Par. Bibl. Nat. 2712.) coll. cum ed. Bergk. 1857. M. (Bibl. Monac. 137.) coll. cum ed. Weis. 1842. R. (Ranennas Bibl. Reg.) vv. 208.—268 coll. cum ed. Bergk. 1857. *Φ*. (Flor Abbat. 2715.) coll. cum ed. Weis. 1842. Felhasználta még az S. T. W. Y. Z. *A. Θ. X. Q.* Med. 4. Par. 6. codexeket, valamint az A. R. U. *Υ*. Med. 8. codexeknek Velsentől készített collectióját.

9. Nubes: Teljesen felhasználta a köv. codexeket. *A. G. Δ. Φ. X.* Bodl. 6. 7. 8. s itt-ott a következőket: S. T. U. W. Y. Z. *Θ. Σ. Ψ. Q.* Med. 4. 5. 8. 9. s a többi párisi codexeket.

10. Equites; A. (Par. Bibl. Reg. 2712.) coll. cum ed. Dind. 1835. B. (Par. Bibl. Reg. 2715.) coll. cum eadem. C. (Par. Bibl. Reg. 2717.) coll. cum eadem, de nem teljesen. S. (Ven Bibl. Marc. 475.) coll. cum ed. Weis. 1842. *I'*. (Flor. Bibl. Laur. 31, 15.) vv. 1—100. coll. cum ed. Bergk. 1857. *Δ*. (Flor. Bibl. Laur. 31, 16.) vv. 1—100. coll. cum. eadem. *Θ*. (Flor. Abbat. 2779.) vv. 1—100 coll. cum eadem. *X*. (Flor. Bibl. Laur. 31, 13) coll. cum ed. Weis. 1842. Par. 5. (Par. Bibl. Reg. 2716.) coll. cum ed. Dind. 1835. Megnézte még itt-ott a Med. 5 és 8. is.

11. Vespae: B. (Par. Bibl. Nation. 2715. coll. cum ed. Dind 1835. Nem teljesen: C. (Par. Bibl. Nation. 2717.) coll. cum eadem és S. (Ven. Bibl. Marc. 375.) coll. cum ed. Bergk. 1852.

Meg kell még itt említenem, hogy Blaydes az utolsó kötet előszavában néhány kritikai észrevételt tesz, a melyek munkájának esetleges második kiadásában volnának szem előtt tartandók. De világosság kedvéért idézem magának Blaydesnek erre vonatkozó szavait: «Si iterum mihi Comicum edere contingeret, semper εἰς (ut εἰσω), non ἐς, et in ipsa praepositione et in compositis scriberem. Præterea χλεῖω, non χλῆω, in comoedia scribendum puto. Semper εἴνεχα, quando praepositionis vice fungitur, scripsi, non οἴνεχα. Denique, quod magis dubium fortasse videri potest, xῆν, non xāv, quoties ex χαὶ ῆν (χαὶ εἰν) contractum est, optimorum codicum auctoritate in aliquibus locis fretus scipsi. Scio bene perantiquum hunc errorem esse, quum etiam in vetustissimis codicibus, ut in Aristotelis nuper repertis papyris scripturam esse xāv hoc sensu reperiatur. Sed veram scripturam esse xῆν analogia, dux tutissima ostendit. Viris doctis qui posthac Aristophani edendo incumbere volent sedulam praecipue Oratorum Graecorum, Platonis, Xenophontis, Plutarchi, Luciani lectionem commendo, ex quibus scriptoribus non pauca ad nostri emandationem et intelligentiam utilia derivari posse videntur.»

De különös elismeréssel kell adóznom az egyes kötetek második

terjedelmes részét alkotó kommentárokért. Oly hiányt pótolnak e kommentárok, mely az összes eddigi kiadások használatában még mindig érezhető volt. A Didot-féle kiadás a latin (ad verbum) fordítással sokat segített ugyan Aristophanes szövegének megértésében, de mindamellett minden nehézséget e pusztá fordítás még nem hárított el. Blaydes kommentárjai a scholionok lelkiismeretes fölhasználásával és összevetésével készültek. A legtöbb helyen, majdnem mindenütt, adja egyszersmind a különböző scholiumokat is. Igen becsesek a parallel helyek (Aristophanesből vagy más költők és prózairókból), melyek az egyes helyek helyes megértéséhez szintén nagyban hozzájárulnak. Igen sok helyen angolra fordítja vagy magyarázza az eredeti szöveget.

Dícséret illeti meg a szerzőt azon munkájáért is, melylyel minden egyes kötetben Aristophanes teljes irodalmát nyújtja, nem számítva természetesen az Aristophanesről szóló értekezéseket, melyek nem is tarthatnak ily mű keretébe. Fölsorolja mindegyik kötetben az illető vigjátékot tartalmazó codexeket, az összes Aristophanes kiadásokat; az első kötetben pedig a görög scholionok jegyzékét találjuk.

Minden egyes kötet elején gondosan összeállított bevezetést találunk, mely az egyes vigjátékok keletkezéséről szól, és általában az illető darab tárgyi ismeretét tartalmazza.

Nyugodtan kimondhatjuk Blaydes munkája fölött itéletünket, mert oly kiadást létesített, mely méltán kötelezi hálára a philologiai tudományt, de különösen «a Gráciák pajkos kedveltjének» olvasóit és tanulmányozóit.

DANKA PLACZID.

Über Goethes Hermann und Dorothea. Von *Viktor Hehn*. Aus dessen Nachlass herausgegeben von *Albert Leitzmann* und *Theodor Schiemann*. Stuttgart, 1893. 164 lap.

A német irodalomtörténetnek minden barátja hálás lesz a kiadóknak e könyv közzétételéért, a mely szerzőjének ritka elme-éléről tanúskodik és melyet Hehn meleg odaadással, finom érzéssel a költészet szépségei iránt és érdekes egyéni felfogással irt (v. ö. *Közl.* XIX, 175). Hehn e kutatásaiban a következő sorrendet és eszmemenetet követi. Először az epikus költészetnek törvényeit és lényegét keresi, azután rátér Goethére és kimutatja, hogy a nagy német költő a természetnek különös kedvezése folytán valódi epikus költőnek született. A következő fejezetben a kort vizsgálja, melyben a költő élt, vajjon az kedvezett-e az eposznak, vagy sem, könnyen lehetett-e az epikus anyagot megtalálni és szerencsés-e Goethe választása. Majd a cselekvényt, a szereplőket és előadást tárgyalja; végre a dictióról, nyelvről és versmértékről értekezik, az utolsó fejezetben pedig Klopstock «Mes-

siás»-ával és Voss «Lujzá»-jával hasonlítja össze eposzunkat, két elődjével a német irodalomban.

A munkának legérdekesebb részei az «epikus költészet korának» és Goethe korának jellemzése, valamint annak a megokolása, miért választotta a költő eposzának tárgyául azt a polgári történetet.

Az eposz jellemző sajátosságait e műfaj atyjánál, Homerosnál, az epikus kor jellemző vonásait Homeros korában keresi Hehn. Szerinte az eposz a népek gyermekkorának a költészete. E műfaj akkor virágzik, midőn egy nép a vadságból öntudatlanul szellemi életre tér. Az államélet még nem nyilvánul határozott, szilárd törvények alakjában, melyek az egyén szabadságát korlátozzák. Mindenki szívében hordja a politikai erkölcsöt és midőn szerinte cselekszik, nem is sejti, hogy másképp is tehetne. Az igazságszolgáltatásnak sincs még határozott alakja, csak az, melyet neki a közvetlen népelet adott igazságérzete következtében. Ha valaki pl. gyilkosság bűnébe esett, az volt a szokás, hogy vagy kiengesztelte a meggyilkoltnak családját váltságdíjjal, vagy elhagyta szülőföldjét. Ha ketten vitatkoztak egy darab arany fölött, a nép a szabadban kört képezett, azl aggastyánok, mint bírák, magas lépcsőkön ültek, kezökben tartva a bírói tekintély és bölcsesség jeléül a jogart, keresztül-kasul vitatkoznak, a nép közbe kiált, a heroldok csendre intenek, míg végre a vének döntenek. Így nincs határozott disciplina a katonaságban sem és sehol. Az egyén naivul és öntudatlanul cselekszik, a mint azt az illem parancsolja neki. Az emberiség lassanként kilépett eme specialisan epikus világból. Az állam már határozott törvényeket állít föl és az epikus-heroikus kor költői élete egy prózai disciplinává és államrenddé válik. De viszont az epikus korbéli embernek az érzéki élete még nincsen elnyomva a szellemi lét által. A homerosi hősök érzéki, de nemes szellemi emberek is, a természettel szoros kapcsolatban állanak, physikai szükségleteik és azok kielégítése szemükben ép oly fontosak, mint a hogy mi azokat elnyomni iparkodunk. A hős maga vágja le ökrét, szétdarabolja, megsüti. És midőn ily foglalkozásokba, ily physikai szükségletekbe saját énjét helyezi, e munkák is mintegy megnemesednek és emberibbökké válnak. Penelope és Helena maguk szövök ruháikat. Nausikaa fehérneműt mos a tenger partján. Egyik hősben a jó svádát, a másikban a hatalmas hangot magasztalja a költő, lábainak gyorsaságát, erejét, szóval érzéki tulajdonokat. A király tekintélye testi erején alapszik; az érzékiség uralkodik és az erkölcsi kiválóság a physikaival összeolvadva alkotja az egységes emberi természetet. E talajban terem az eposz.

Goethe korában és még inkább a mi korunkban egészen mások a viszonyok. Az emberek számára gépek és gyárak dolgoznak, szolgák és iparosok gondoskodnak ételeikről és edényeikről. A háboruk és csaták félig matematikai tudományokon alapszanak, melyek csapatokkal, sorokkal,

támadásokkal stb. operálnak. A szabad ég alatti naiv jogtárgyalások helyett most egész csomó aktát irnak össze hivatalszobáknak komor falai közt és paragraphusokat idéznek. A hol előbb szájjal és szemmel, szóval és tettel intéztek el ügyeket, ott most ügyiratokat irnak. A girbe-görbe, változatos ösvény, mely erdőkön, folyókon és hegyeken át vezetett, most egyenes országúttá, esetleg vasúttá lett. A városi ember napját a hivatal határozza meg pontosan, a földműves nem nézi többé a nap állását, ha az időt akarja megállapítani, hanem az órát. Így alakult át egész életünk a virágzó, naiv természeti létből egy elvont, reflectáló életté, melyet általános formák szabályoznak.

Goethe ily körülmények közt a társadalomnak oly osztályához fordult, a mely a naivsághoz és természethez még közel állott: a polgári családhoz, mely még a szent, patriarchalis földművelést űzi. A természettel folytonos érintkezésben van; szél és felhő, eső és nap még fontosak; fíradalmaik, pihenésük, mulatságaik érzékiek. Goethe finom érzékkel találta meg a kört, a hová epikus cselekvényét helyezte és kitűnően ki is dolgozta egész eposzát, a miért is Hehn Goethét első sorban epikus költőnek nevezi. Egész életét epikus költeményhez hasonlítja, a melyet sohasem akadályoztak mentében ellenséges gátak. Ő főképen objectiv költő volt és maga írja Schillernek, hogy nem érez magában képességet egy valódi tragédia megírásához, a melyben a subjectiv érzelmek jutnak kifejezésre. Shakespeare-től mindinkább eltávolozott, Homeroshoz egyre közeledett. Siciliában sokáig tervezett egy «Nausikaa» cz. drámát, megkezdett egy «Achilleis» című eposzt és mindkettőben Homerossal akart versenyezni. Természet és igazság főismertető jelei Goethe költészetének és az objectiv hűség, melylyel az emberi élet és a természet visszatükröződnek költészetében, a plastikus érzékiség, a melyben minden műve jelenik meg előttünk, csak Homeros plasticitásával és objectivitásával hasonlítható össze. Egy kissé túlzott azonban Hehnnek amaz állítása, hogy ha most a görögök feltámadnának sírjaikból, az egész újkori irodalomból csak Hermann és Dorotheát nyújthatnók nekik olvasmányul, a mennyiben ez tökéletesen megfelel a görög szellem követeléseinek. Különben Schiller is azt mondja Goethéről, hogy egy költőnél sem található annyira a dolgok érzéki valósága, mint ő nála.

Emez epikus, plastikai irány teljesen a plastikus Italiában ért meg. Olaszországnak a természeti és művészeti világa adta meg neki az átlátszó tisztaságot, az objectiv határozottságot és a szelid békét, mely műveit ezentul jellemzi.

A költemény *tárgya* tehát *polgári* és nem politikai, a mint egyáltalában nem engedett tért költészetében a politikai küzdelmeknek és az újkori eszméknek. Börne tudvalevőleg heves szemrehányásokat tett a költőnek, hogy önző módon elzárkozott nemzetétől és semmit

sem tett érte. Ő, úgymond, képes lett volna arra, hogy hatalmas dictiójával szabadság utáni küzdelemre tüzelje népét, tettekre buzdítsa és politikai nagyságra emelje. De a helyett, hogy az elnyomott jog érdekében szólaljon fel, a művészetekben keresett élvezeteket. Börnének ezen vádjával szemben Hehn védelmébe fogja Goethét, midőn a 18. századot és az *akkori népet* jellemzi. A 18. század Európának három legelső népénél különböző irányokat hozott előtérbe. Angliában az ipar, Franciaországban a politika és Németországban az aesthetikai gondolkodás dominált. Ezen rész kétségkívül a könyvnek legszebb és legelmésebb része, de csak azt emelem ki belőle, a mit Németországról mond. Németországban a reformatio óta két századon át uralkodott a theologia, a 18. század pedig a theologia romjain a szépet emelte úrnőjévé. Winckelmann vezette be először a németeket a régi művészet kapuiba. A görög isteneknek márványszobraiban, melyeket a theologusok ördögi műveknek és bálványképeknek bélyegeztek, fedezte föl az emberiség ideáljait, melyeket műtörténelmében naiv lelkesedéssel irt le. Lessing a költészetnek és vallásos érzelemnek igaz forrásaira utalt. Utolsó műve, *Bölcs Náthán*, egészen a század szellemében oldotta fel az emberszeretet és emberbecsülés ideáját a positiv vallások nyomása alól. Herder is iparkodott, hogy az élettelen formák merevségét felolvaszsa kedélyének meleg lehelletével. A lutheri orthodoxiába ő vitte be a költészet és monda éltető elemeit, a költészet elméletébe a természetet, a genialitást, a népdalt. Goethe volt az a lángész, ki az emberekben egy nemes és igaz létezésnek öntudatát ébresztette. Minden művében benső lélekállapotok képezik a témát és ezerféle variációkban énekel a szív szenvedéseiről és gyógyulásáról. Azért sikerült Goethének legjobban a női ideál, a kinek hivatása, hogy saját erejét egyensúlyba hozza a világgal és nem, hogy vele hősiezen harcoljon. A politikával, a hol a szenvedély és tett zajában a lélek belső zenéje elhallgat, Goethe és kora nem akart törődni. A hol politikai témához fog, mint Götzben vagy Egmontban, ott az a belső lélekállapotok rajzává válik. Schiller is inkább pszichológiai problémákkal foglalkozik drámáiban, mintsem hogy korrajzot nyújtana. Pfizer szerint Wallenstein is inkább mint pszichológus hős érdekel minket, nem pedig mint történeti hős. Stuart Máriában is inkább a női hiúság idézi elő a tragikai conflictust, mint az angol és skót érdekek összeütközése. A németek különben sem érdeklődtek a 18. században politika iránt. Goethe is beszéli, hogy ő és szűkebb köre ifjúságukban nem olvastak hírlapokat, inkább az embert akarták megismerni. A német ember természetében, folytatja Hehn, általában csekély a politikai érzék. Ők a családnak a népe, a kedély nemzete és ez jellemzi egész történelmüket. A németben a helyi és otthon iránti érzék van kifejlődve. Szorgalmasan és igyekvően szaporítja a német polgár vagyonát. Egy országos háborúnak, egy tűzvésznek ellent-

áll minben erejével, — a gonosz idő elmúlik és ő folytatja régi életet. A politikával nem gondol. Rendeleteket a hatóság iránti vele született tisztelettel fogad ; a fejedelem glóriában lebeg előtte. A legnagyobb dicsőségként hagyományúl szál fiuról-fiura, ha valaki életében a király előtt állt. A heti lapban inkább a csodás természeti tűnemények, érdekes perek, végrendeletek érdeklik, mint a politika. Saját családjában építi fel magának kis világát. A román ember az utcán él, a társadalomban és szobájának négy szűk fala közt rosszul érzi magát, — a német azonban föllélegzik midőn átlépi lakása küszöbét, mely szentélyét a külvilágtól elválasztja. Ott minden a nyugalomnak és a megszokottnak bélyegét hordja magán ; a hálóköntöstől a pipáig, a bibliától az örökölt családi óráig. Goethe korának nem volt érzéke a politikai működés iránt és azért nem is alakíthatta meg azt költészetében politikailag, és nem jogosult Börne heves szemrehányása. Most ugyan már nem léteznek oly mértékben ezen sajátságok : a vasutak ledöntötték a nemzeti válaszfalakat. A francia forradalom azonban akkor valami idegen volt, a mit a német nép nem helyeselt és a mi nem is lehetett német költemény tárgya. Hanem általános volt ama csendes, erkölcsös német családi és polgári élet. *Hermann* és *Dorothea* a német polgári erénynek az eposza, a család eposza, azért epikus idyll, mint Jean Paul nevezi, polgári eposz, mint Humboldt nevezi, de nem heroikus, nem történeti. Báját emeli még azon körülmény, hogy az idyllikus magánéletet mintegy létezésének utolsó pillanatában látjuk : a háttérben már jelentkezik a politikai kor, a család képével szemben már látjuk az elűzöttek csapatát egy békés völgybe hatolni.

Majd a mű *forrásáról* és *keletkezéséről* beszél Hehn és megemlíti, hogy ez Goethe egyetlen műve, melyet mindjárt megjelenésekor lelkesedéssel fogadott a közönség. A költőnek is kedvencz műve volt ez és sohasem tudta könyvek nélkül felolvasni. A következő fejezetben a *cselekvényről* és *tartalomról* értekezik a szerző és egy kitérésben idézi Humboldt nézetét, mely szerint *Hermann és Dorothea*-ban a véletlen pótolná a csodás elemet ; Dorothea pl. ily véletlenségből jön a kúthoz. Nem hiszem, hogy a költőnek ezen eseménnyel ilyen szándéka lett volna. Érdekes és behatóan szól a *jellemekről* és egy külön fejezetben a *nair szokásokról, közmondásokról*, melyek a műben előfordulnak, és az igazi polgári modorhoz tartozónak véli az oktató közmondások alkalmazását. Elmés megjegyzéseket tesz a *dictióról* és az *epithetonokról* : mindenben egyszerű és nemes a nyelvezet, nem találunk pathoszt vagy fellengző jelzőket. A *szórend* is sok érdekességet mutat, a mennyiben gyakran tér el ügyes fordulattal a megszokott szabálytól. A *versmértéket* igen sikerültnek tartja Hehn és miután röviden tárgyalta a hexameter történetét a német irodalomban, azt fejtegeti, hogy Goethe ültette át a hexametert a német irodalomba a német szellemnek megfelelően és ő vetköztette azt ki görög-latin jelle-

géből. Végül Voss *Lujzá*-jával és Klopstock *Messias*-ával hasonlítja össze a szerző eposzunkat. Mind a két művel szemben Goetheé a pálma. «*Lujzá*»-ban igen kevés az idealismus, a «*Messias*»-ban a realismus hiánya hiba is. Goethénél a jellemek cselekedeteikben ismerhetők fel, Voss csak leír, Klopstocknál meg mint a jóság és gonoszság abstractiói jelennek meg az alakok. *Hermann és Dorothea*-ban nincs szó tendenciáról, míg Voss és Klopstock theologusok: az egyik rationalistikus, a másik orthodox. Goethe nemzetibb is mind a kettőnél, minden német költőnél is és bár sohasem rajongott Arminiusért, mint Klopstock, Hermann és Dorothea-ban mégis valódi német szellem jut kifejezésre.

Ez Hehn alapos könyvének rövid ismertetése. A könyv még igen sok érdekes részletet tartalmaz, melyekre itt nem terjeszkedhetem ki, és valóban élvezetes olvasmány mindenki számára, a ki irodalomtörténettel foglalkozik, habár egyes részletek, melyek Hegel æsthetikájára emlékeztetnek, már egy kissé elavultak.

HELLER IZOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

13. Soós József: *Albius Tibullus* költészete. (Kecskeméti ev. ref. főgymnasium.) — Rövid tanári székfoglaló, mely pontosan összegezi a Tibullus életére és műveire vonatkozó tudnivalókat s végül az I. könyv 10. elegiájának Gruppe nyomán járó taglalásával igyekszik az olvasónak fogalmat adni Tibullus költői művészetéről.

Kifogásolni valót csak két helyen találtam. A 7. lapon ugyanis a költő-életéről szólván a többi közt így nyilatkozik: «Személyes viszonyai, melyekről azonban közelebbi tudomásunk nincs, Messala táborába vezették, kinek harcaiban nagyobb részt osztozott, s még keletre is elakarta kísérni, de betegsége Corcyra szigetén visszatartotta.» Ezzel szemben utalnom kell az I. 7. elegiájának 9—22. versére, melynek helyes magyarázatából az tűnik ki, hogy Tibullus részt vett Messalának nemcsak aquitaniai, hanem keleti hadjáratában is, tehát valószínű, hogy Corcyrában csakhamar felgyógyult és utána ment pártfogójának. Rendkívül zavaros a 8. lapon a római elegia jellemzése: «Már az elegia legelső római művelői, Catullus, Gallus és Valgius nem Simonides és Mimnermos egyszerűségökben fenséges dalait vették mintaképül, hanem az érzelgős alexandrinusokat, mesterkelt kifejezéseikkel, tudákos mythologiai vonatkozásaikkal. Azonban ezeknek elegiája nem az igazi római elegia. Az augustusi kor az, mely a társadalmi élet elpuhultsága, az élvezetekbe merült néplaza erkölcei, gyönyör és élvhajhászása által tárgyat szolgáltatott az ele-

gia e nemének, az u. n. erotikai elegiának művelésére Ovidius, Tibullus és Propertius műveiben. Mig a hellen elegia eredeti célja hőstettekre. serkenteni: *a római elegia már igazi gyászdal, a szerelem gyászának dala distichonba foglalt lyrai vagy lyrai-epikai költemény helyett.* A római elegia e szerint nem volna lyrai költemény, hanem erotikus gyászdal (!), oly állítás, melyet bizonyára az értekező maga sem hisz. Látni való, hogy a szerző nem tudta világosan kifejtteni a különbséget a római és az alexandrin elegia közt s ebbeli erőlködésében lett zavarossá és érthetatlenné. Ez a különbség röviden úgy fejezhető ki, hogy, mig az alexandrinusok a mythikus elemre fektetik a fősúlyt s így náluk az elegia a lyrai és az epikus költészet határain ingadozó, korcs műfaj maradt, addig a rómaiak az elegiában a szubjektív elemet, a hangulatot tették uralkodóvá s így e műfajnak ők adtak végleges formát. Ennyiben multák fölül mestereiket s hogy ide jutottak, abban Tibullusnak van legnagyobb érdeme.

14. Vietórisz József: Vergilius költeménye az aranykorról. (Nyíregyházi ág. hitv. evangélikus főgymnasium.) — Az értekező először is a IV. ecloga metrikus fordítását adja az eredeti szöveggel párhuzamosan s közeli kilátásba helyezi az eclogák teljes áttüztetését, a mit csak a legnagyobb örömmel üdvözölhetünk. A mutatóvány elég ügyes, de azért ráférne egy kis javítás. Így a 3. verset: *Si canimus silvas, silvae sint consule dignae*, ekkép fordítja:

Vagy ha berekről szólsz, legyen az méltó nagy urunkhoz.

Itt a *consul* szó az egész költemény megértésére oly fontos, hogy nem helyettesíthető ilyen általános kifejezéssel. — 7. vs.: *Jam nova progenies caelo demittitur alto* helytelen szószaporítással van elrontva:

Új ivadék maradék száll földre alá a nagy égből.

— 10. vs. *casta Lucina*-nak mint istennőnek nem megfelelő jelző a csak emberre alkalmazható *kegyes* élű. — 17. vs.: *Pacatumque reget patriis virtutibus orbem* fordításában:

Ösi erényekkel fog a békés földön uralni,

az uralni ige helytelenül van használva *regere* értelemben. — 63. vs.: *Nec deus hunc mensa dea nec dignata cubili est* teljesen el van hibázva:

Nem leszen az méltó a nagy istenek égi lakára,

mert a herosok kettős jutalma van itt megemlítve, az istenek lakomája és az istennők szerelme.

Az értekező ezután ismerteti az ecloga magyarázatához fűződő hypothesiseket s végül abban állapodik meg, hogy a IV. ecloga később keletkezett, mint a többiek túlnyomó része s oly körülmények közt, melyek boldogabb jövő reményére jogosítottak fel; a költeményben

említett consul maga Octavianus Augustus, a béke megszerzője s az utólag jószolt gyermek Octavianus kiszemelt örököse, Marcellus. Látni való, hogy a szerző nem mond semmi újat, hanem csatlakozik a Schaper hypothesiséhez, melyet ez nem állott a Ladewig-féle iskolai kiadásba is becsempészni. Ez az egész hypothesis pedig csak úgy vált lehetségessé, hogy Schaper a 11—12. sorban :

Teque adeo decus hoc ævi, te consule, inibit,
Pollio et incipient magni procedere menses,

a hol a Pollio nevet az összes kéziratok s régi testimoniumok és magyarázók közlik, Pollio helyett orbis-t írt! Igaz, hogy az első sor után okvetetlenül megvárnök a másodikban az említett consul megnevezését, igaz, hogy az orbis szó itt teljesen fölösleges, de legalább a kényelmetlen Pollio ki van küszöbölve s a consul alatt Augustust is érthetjük, a mire a hagyományhoz ragaszkodó ügyetlenebb philologusok álmukban sem mertek gondolni s mindig a Pollio consulságához voltak kénytelenek fűzni bármily kalandos hypothesiseket. Nos, ha az ilyen coniectura Vietórisz úrnak imponál, csinálók én különbet, mely jobban illik az összefüggésbe, metrikailag is kifogástalan s a genialis hypothesisist még kétségtelenebbé teszi :

Teque adeo decus hoc ævi, te consule, inibit,
Caesar et incipient magni procedere menses.

Szegény Schaper, ha ezt megértte volna !

NÉMETHY GÉZA.

KÉRDÉSEK ÉS FELELETEK.

3. kérdés. Hol található meg az Ahasverus-legenda legteljesebb bibliographiája?

Felelet. A legjobb könyv a bolygó zsidóról: L. Neubaur, Die Sage von ewigen Juden, 2. kiad., 1892 és ugyanazon szerzőtől: Neue Mittheilungen über die Sage vom ewigen Juden. 1893. Ehhez v. ö. Zeitschrift für deutsches Alterthum, Anzeiger XX. 1894. 195. l. és Literar. Centralblatt 1893 988. l. A monda teljes bibliographiáját adta Neubaur: Centralblatt für Bibliothekswesen X. 1893. 6. füzet. h.

4. kérdés. Melyik a Don Quijote legjobb német fordítása? a Tieck Lajosé?

Felelet. Ez semmi esetre. Különböznék ilyen kérdésre bajos felelni, mert az ízlés eltérő. Vollmöller Károly kiváló romanista ítélete szerint

(Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1885) a legjobb német fordítás a Braunfels Lajosé, mely 1883-ban jelent meg Stuttgartban. h.

5. kérdés. *Nem valami elromlott görög versszöveg-e ez a gyermek-mondóka: «en toj toko noj szí vem korpo noj, tike toke véje voj». Vagy ha nem görög, hát nem egyéb más valami vers maradványa-e ez? Nagyon lehetségesnek tartom részemről, hogy a dolog így áll, mert annak idejében ennek a mondatnak: «a perzsák a napnak és holdnak áldoznak» görög fordításából mi is csináltunk egy érthetetlen hexametert, mely aztán annak az iskolának ifjúsága közt általános keletülvé vált.*

6. kérdés. *Klasszikus eredetű-e ez a köszöntő: «astripetas Palamedis [aves] bis mente notavi, «i» posui medio, postremoque «ite» locavi», vagy későbbi eredetű? Kitől ered ez? Miért jelent «astripetas Palamedis» «v» és «v» betűket?* Cs. S.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. március 13-án *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Petz Gedeon másodtitkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Zsoldos Benő*: Beregszászi Nagy Pál élete és működése a külföldön (bemutatja Hegedűs István).

2. *Exner Győző*: A nőalakok Arany János hátrahagyott verseiben.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Petz Gedeon. Jelen voltak: Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Cserhalmi Samu, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Katona Lajos Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly, Váczy János és Vári Rezső választm. tagok. Az ülés lefolyása a következő volt.

1. A f. é. február 13-iki ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. Új tagokká választatnak a következők: a) *rendes* tagokká: *Pruzsinszky Pál* kisújszállási igazgató (aj. Fináczy Ernő és Pruzsinszky János); *Martoncsik Lajos* Albert jászóvári premontr. kanonok, rozsnói kath. főgymn. tanár (aj. Kapszdorfer Gyula); dr. *Sebestyén Gyula* múzeumi tisztviselő Budapesten, eddig rk. tag (aj. Heinrich Gusztáv); dr. *Schmidt Attila* áll. főgymn. tanár Budapesten, eddig rk. tag (aj. Némethy Géza); *Czweck Sándor* kegyesr. tanár Rózsahegyen és *Esztergályos Ágoston* kegyesr. tanár Nagy-Kanizsán (aj. Maywald József); b) *rendkívüli* tagokká: *Kaunitz Lajos*, *Latzkó Hugó* és *Wollanka József* tanárjelöltek Budapesten (aj. Petz Gedeon).

3. Cserhalmi Samu pénztárnok előterjeszti havi jelentését, mely szerint a Társaság *bevételei* az 1894 decz. 27-től 1895 márcz. 11-ig terjedő

időközben 1261 frt 33 krt, *kiadásai* 570 frt 59 krt tettek; a pénztári maradvány 690 frt 74 kr. Tudomásúl szolgál.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— A székelyek Erdélyben. Aranyosrákosi Székely Sándornak ez a kis eposza is azon művek közé tartozik, melyeket inkább csak hírből, mint olvasásból ismernek. Nem is csoda. E költemény, mely elhatározó befolyással volt Vörösmarty fölléptére, egy folyóiratban, Igaz Sámuel *«Hébe»*-jében jelent meg, 1823-ban, a mely az idétt sem örvendett nagy elterjedésnek, most pedig a könyvészeti ritkaságok közé tartozik. Csak dicsérhetjük tehát *Borbély* György tordai polgári iskolai tanárnak, az *«Aranyosvidék»* szerkesztőjének, jó gondolatát, hogy újévi ajándékkul *«A székelyek Erdélyben»* című hősköltemény lenyomatával lepte meg lapja előfizetőit. A lenyomatnak, illetve az új kiadásnak még inkább örvendhet az iskola, mely régóta szükségét érzi, hogy ez irodalomtörténeti szempontból oly nagy jelentőségű művecskét a tanár is színről-színre lássa, a tanuló is kezébe vehesse. — Az új kiadás csakugyan főkép az iskola számára készült. Az előszóban a kiadó elmondja Székely Sándor rövid életrajzát, felsorolja költői és tudományos dolgozatait, méltatja *«A székelyek Erdélyben»* cz. eposzát, a mibe talán sok is belevegyül a lokális patriotismusból és a kedvező elfogultságból, rámutat arra a szoros kapcsolatra, mely *«A székelyek Erdélyben»* és a *«Zalán futása»* között fennáll. — Minderre csupán annyi megjegyzést teszünk, hogy az mégis csak túlzás, midőn *Borbély* — igaz, hogy nem a maga feje, hanem Péterfi pancsovai tanár után — azt mondja: *«Nincs mű, melyen az eposz törvényeit az iskolában jobban lehetne szemléltetni, mint A székelyek Erdélyben»*. Ehhez a Székely kis művéből, ha egyéb nem is, bizonyára hiányzik a költői erő, az époszi fenség. — Tárgyi tévedés is fordul elő a bevezető sorokban: *Zalán futása* nem 1824-ben, hanem 1825-ben jelent meg.

A szöveg lenyomata gondos. A kiadó híven követte a *Hébe* szövegét, de a nyilvánvaló sajtóhibákat kijavította, azonkívül Székely Sándornak egy a kolozvári unitárius gimnasiunban őrzött kéziratát is fölhasználta némely homályos vagy egészen érthetetlen helynek kijavítására. A kiadó azonban a legcsekélyebb változtatásról is híven beszámol a szöveg alatti jegyzetekben, melyek egyébiránt főkép verstani és hangtani észrevételeket foglalnak magukban. — De ez észrevételek közül egy-néhány ismét a mi észrevételünket provocálja. — Székely nem azért vette hosszúnak a *«folyam»* első szótagját, mert az *ly* nála positióul szolgál, hanem mert ő e szót erdélyiesen: *fólyam*nak ejtette; az *egy* sem a prosodia ellenére hosszú, hanem mert az egész élő nyelv hosszan ejti. A mai magyar hangtannal sem egyezik az a felfogás, mintha a mai Nemere szelet Székely Sándor *Nemeze*nek írta volna*) és hogy ez a *z—r* változás azóta és úgy ment volna végbe, mint a latin *arbo*s és *arbor* szavakban: *z—r* vagy *r—s* hang-

*) A *Hébe*-ben csakugyan *Nemeze* áll, de Székely maga értesítette Toldyt, hogy ez sajtóhiba *Nemere* helyett. H. G.

változást a magyar nyelv nem ismer, mert a *Karsa—Kassa, korsó—kossó, tarsoly—tassoly*-féle hangváltozás egészen más szempont alá tartozik.

E csekélysegeket nem számítva, csak ismételhetjük dicséretünket azon szolgálatért, a melyet az irodalomtörténetnek és különösen az iskolának tett Borbély György e hasznavehető füzet kiadásával. A füzet ára 20 kr.; kapható az *Aranyosvidék* szerkesztőségében, Tordán.

KARDOS ALBERT.

— A Vita Karoli magni cz. fontos középkori és még szakkörökben sem elég ismert emléket kitűnően adta ki Rauscher Gellért: *Die Legende Karls des Grossen im 11. und 12. Jhdt.* (1890, 223 l.) E munkát I. Frigyes császár rendeletéből egy aacheni pap irta Nagy Károlynak a szentek sorába való fölvétele (1165 deczemb. 29) alkalmából, a német-római császári eszme dicsőítése és népszerűsítése czéljából. Történeti szempontból e munka természetesen egészen értéktelen. hiszen szerzője kijelenti, hogy Nagy Károly történeti tetteit (*historialia ipsius gesta*) teljesen mellőzi, mivel azok *in cathalogo virorum fortium et in cronicis* föl vannak jegyezve; de még mondatörténeti becse is igen csekély, mert forrásai (Einhard, az Annales Laurissenses, Regino, Theganus, Pseudo-Turpinus és a jeruzsálemi utnak XI. századi Descriptiója, melyet szerzőnk szintén közöl) reánk maradtak. Csak néhány legendai adat, *quae nostris temporibus mirifice contigisse glori-amur*, származik a korabeli hagyományból. — A 'Vita' 14 kéziratban maradt reánk, melyből hat Franciaországban van. A németországiak, a mennyiben eredetük megállapítható, Aachen-, Köln-, Regensburg- és Zürichben jöttek létre, tehát oly helyeken, a hol szent Károly tisztelete igen dívott s a hol a Károly-monda egyébként is népszerű volt. — Rauscher kiadta e kötetben, mint már említettem, a jeruzsálemi út forrását is: *Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam domini a Constantinopoli Aquis-grani detulerit qualiterque Karolus Calvus hec ad sanctum Dyonisiūm retulerit*, mely a 'Vita' II. könyvének forrása. E művet 1070 körül egy francia pap irta, s a mondát nem sokkal később egy francia hegedős költő alakba öltöztette. Németországban sohasem volt népszerű; az első, a ki e legendáról tud, Benedictus de S. Andrea (968 körül), a ki azonban nem tekinthető e hagyomány 'szerzőjének', mely valószínűleg S. Denisben keletkezett, hol a Nagy Károlyra és a keresztes hadakra vonatkozó reliquiák előmutatása a népnél könnyen vezethetett arra a gondolatra, hogy Károly maga is járt a szent földön.

h.

— Günderode Karolina, a német romantikusoknak ezen legregényesebb alakja, a ki 1806-ban alig 26 éves korában Winkel mellett a Rajna partján tört döfött szívébe, főleg egykori barátnője Bettina v. Arnim *Die Günderode* cz. kevéssé megbízható könyve alapján volt az irodalomtörténetben ismeretes. Nemrég Geiger Lajos Frankfurtban egy csomó kéziratot fedezett fel, melyekben a híres Savigny-nek, a két Brentano testvérnek és egy Nees Lisette nevű szeszélyes fiatal asszonynak a mi hösnönkhöz írt több levele is foglaltatik. Ezen anyagot Geiger Lajos *Karoline von Günderode und ihre Freunde* cz. legújabbán megjelent könyvében dolgozta fel,

mely sok tekintetben nem csupán Karolina életét és viselkedését helyezi helyesebb világításba, de egyúttal több érdekes vonással gazdagítja a német romantikusokról, elveikről és céljaikról mindeddig táplált nézeteket. E levélkivonatokból többek közt újból látható, hogy a romantikusoknak szenteskedő külszíne alatt gyakran a legérzékibb célzások és vágyódások rejlenek. — S nem tekinthető-e az irodalomtörténeti kritika egyetemleges és nemzetközi felfogása diadalának az, hogy a leghírnevesebb francia folyóirat, a *Revue des deux mondes*, egyike az elsőnek, mely még ily részletkérdésről is a szakférfiak és a szélesebb értelmiség által egyaránt kedvteléssel és haszonnal élvezhető tanulmányt siet olvasóinak nyújtani. E mellett azonban azt a sejtelmemet sem hallgathatom el, hogy a Günderode egyidőben eszményi és regényes alakja a naturalismusban fordulóponthoz ért francziák előtt alighanem a szerelemnek új, el nem koptatott, mondhatnám pikáns típusaként is tűnhetett fel. — *G. Valbert* a *Revue* f. é. febr. 1. számában, miután a német romantikusok hitvallását elemezte és elég élesen elítélte, az ő környezetükben nevelkedett Günderode Karolina tragikus sorsát beszél el igen rokonszenvesen s az új levelekből meritett idézetekkel okadatolva. Günderode bárókisasszony 1780-ban született Karlsruheban; kivételesen már 17 éves korában a frankfurti nemes hölgyek alapítványába léphetett, melynek szabályzata elég szigorú volt. Gyenge testalkatú, borongós kedélyű lény volt, ki Schelling műveivel foglalkozott és a költészetben találta legfőbb megnyugvását. 1804-ben jelent meg *Tian* álnév alatt költeménykötete, melyet Goethe «eine seltsame Erscheinung»-nak nevezett; Brentano, Kotzebue és a többi romantikusok azonban lelkesedéssel fogadták, bár nem minden tekintetben tartozott iskolájukhoz. Nemsokára ezután egy érzelmi dilemma következik be Karolinára nézve, melynek hősei két nő férfi: Savigny jogtudós és Creuzer Frigyes marburgi tanár, kit a romantikusok az ókori népekről írt symbolikus műve alapján nagyra becsültek. Amazt Karolina hagyja cserben, őt viszont Creuzer, ki súlyos betegségéből felépülván, hű marad 13 évvel idősebb s őt gondosan ápoló feleségéhez. Bizony úgy látszik, a *cherchez la femme* sokat és sokszor kárhoztatott elvének az irodalomtörténetben is valamivel nagyobb szerep jut, mint a laikus hinné!

kf.

— Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. *Simonyi* Zsigmondnak ily című munkájára hirtet aláírást a M. T. Akadémia főtítkári hivatala. A munka össze fogja foglalni sokoldalú újabb nyelvészetünk gazdag eredményeit, melyek élő nyelvünk, nyelvemlékeink és rokon nyelveink tüzetesebb átkutatásán alapszanak. Egyelőre a magyar *hangtant* és *alaktant* magában foglaló első kötet jelenik meg, melyet *Balassa* József és *Simonyi* Zsigmond írtak. A hangtan főleg az *egyes hangok történetét* adja elő részletesen. Az alaktan pedig a következő szakaszokra oszlik: a *szótólk*, az *összetétel*, az *igeképzés*, a *névszóképzés*, az *ígeragozás*, a *névragozás*. E kötet f. évi szeptember elején jelenik meg; terjedelme mintegy 40 ív lesz. Ára az aláírók részére 4 frt (bekötve 4 frt 50 kr.); bolti ára pedig 6 frt lesz; az aláírási nyilatkozatok a M. T. Akadémia főtítkári hivatalához külden-

dők. — Ezt a kötetet, mely magában is önálló munka, követi nemsokára még kettő a következő tartalommal: *jelentéstan* (a szók és szófajok jelentése, a synonymika alapvonalai), *mondattan* (a mondatok fajtái, mondatrészek, szórend, az összetett mondatok). — A valóban hézagpótló munkát t. olvasóink figyelmébe és pártolásába ajánljuk.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Apponyi Albert gróf. Aesthetika és politika, művész és államférfiu Székkfogláló értekezés. Felolvasta a Kisfaludy-társaságnak 1895. február 10-én Budapesten tartott díszgyűlésén. (8-r. 63 l.) Budapest, 1895. Révai Testvérek. 50 kr.

Bodnár Zsigmond. A tudomány csődjéről. Levél Brunetiere Ferdinándnak. (8-r. 36 l.) Budapest, 1895. Eggenberger. 30 kr.

Görög és latin remekírók gyűjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra (8-r. Budapest, 1895. Lampel Róbert. 11. füzet. *Sallustii Crispi de coniuratione Catilinæ et de bello Jugurthino.* Magyarázta Holub Mátyás. Sajtó alá rendezte Kempf József. II. rész. *De bello Jugurthino.* A 2. kiad. lenyomata. (123 l.) 70 kr.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Szarvas* Gábor XXIV. köt. 3. füz. (1895. márcz.). — *Szilasi* Móricz, Igen. — *Melich* János, Német vendégszók. — *Tóth* T. Albin, Az alanytalan mondatok. — *Zolnai* Gyula, A Königsbergi Töredék szalagjai. — *Kiss* Ignác, Faludi F. nyelve. — Irodalom. — Kérdések és feleletek. — Nyelvtörténeti adatok. — Tájszó-tarlózat.

II. Külföldi irodalom.

Anthologia Graeca epigrammatum Palatina cum Planudea, edidit *Hugo Stadtmüller.* Vol. I. Palatinæ libr. I—VI. (Planudæ Libr. V—VII.) Lipsiæ, Teubner 1894. XLI és 419. 6 mk — Minden philologus örömmel üdvözlí a görög anthológiának ezen új kiadását, mely tökéletesebb és hozzáférhetőbb is a Didot nagy alakú kiadásánál. A jó hírű kiadó pontos szöveget ad, s a bevezetésben a kéziratokat írja le (különösen a Cod. Palatinus 23 és a Planudes által írt Marc. 481 jelzetűeket).

Brandes, Georg. Menschen und Werke. Essays. Mit einem Gruppenbild in Lichtdruck. Frankfurt a. M., Rütten u. Loening, 1895. V és 533 l. 10 mk. 50. — Brandes e tanulmányaiban a német, dán, norvég, svéd, francia és orosz irodalom több irányát és alakját tárgyalja. Az első, már régebben is megjelent tanulmány Goethe és Dánia-ról szól; a többiekben tárgyalt írók a dán Holberg, Oehlenschläger és Jacobsen, a norvég Kielland és Elster, a svéd Strindberg, a francia Zola és Guy de Maupassant, az orosz Puskin, Lermontov és Dosztojevszki, a legújabb kor német írói közül tárgyalja Nietzsche, Sudermann és Hauptmann.

Forschungen zur deutschen Philologie. Festgabe für Rudolf Hildebrand zum 13. März 1894. Leipzig, Veit u. Comp. 1894. (324 l.). 7 mk 50. — E becses gyűjtemény, melyet Burdach Konrád szerkesztett, ugyancsak Hildebrand 70. születésnapja alkalmából látott napvilágot, mint a multkor ismertett ünnepi irat (255. l.). *Mogk* Jenő a német hősmondának az észak felé vándorlásáról értekezik, e vándorlást az 512. év utáni időre helyezi; *Sievers* Ede Wernher Mária-dalához közöl metrikai adalékot; *Braune* Vilmos a német szórendről értekezik, még pedig az igének mondatbeli helyze-

téről; *Flügel* Evald angol karácsoni énekeket közöl egy oxfordi kéziratból; *Stückelberger* Henrik a berni népnyelvben kutatja a régi nyelvkinccs maradványait; *Goebel* Gyula Amerikának a német költészethez való viszonyát tárgyalja; *Reissenberger* Károly Lessing Laokoonjáról szóló iskolai olvasmányról, *Rieger* Miksa Klingernek, a „Sturm u. Drang” költőjének életrajzából közöl egy fejezetet; *Vogt* Frigyes a hangsúlytalan *e*-nek versbeli szerepléséről értekezik; *Klee* Gotthold Tieck életrajzához nyújt adalékot; *Kögel* Rudolf Goethe és Beethoven viszonyáról szól, *Roethe* Gusztáv Schiller Tell-jének forrásairól, *Elster* Ernő Goethe egy kiadatlan opera-törredékéről (*Die Mystificierten*); végül *Burdach* Konrád az úfn. irodalmi nyelv történetéhez közöl értékes adalékokat.

Müller, Dr. Joseph. Jean Paul und seine Bedeutung für die Gegenwart. München, Lüneburg 1894. 436 l. 9 mk. — A szerző e terjedelmes munkában Jean Pault, a kit modernebbnek mond Goethénél és Schillernél s a kit „korunk tanítójának” nevez, mint embert, bölcselőt, paedagogust, költőt, nyelvalkotót, grammatikust és politikust jellemzi.

Scholia Antiqua in Horatium Flaccum. Recensuerunt Alfred Holder et Otto Keller. Volumen I: Pomponi Porphyronis Commentum in Horatium Flaccum. Recensuit Alfr. Holder. 1894. Innsbruck, Wagner. VIII és 620 Ára 20 mk. — Három főérdeme van e kiadásnak az eddigiek mellett: a) hogy teljesen új kritikai alapra helyezkedik, a Fulvius Ursinus codexére (most Vaticanus 3314), vagyis az archetypusnak a IX. századból való másolatára, s azonkívül más újból collationált kéziratokra, b) felhasználja az utóbbi két évtized alatt közölt s részben nagyon sikerült emendatiókat, c) teljes apparatust hoz, s függelékül egészen kimerítő index verborumot. Az egész vállalat tartalmazni fogja még a Pseudo-Acro-féle scholionokat (Keller Otto kiadásában), továbbá a Porphyrionnal rokon, későbbi eredetű, többnyire még kiadatlan scholionokat és glossákat (Holder adja ki).

Sittl, Dr. Karl. Archäologie der Kunst. Nebst einem Anhang über die antike Numismatik. Mit einem Atlas von 450 Abbildungen. (A Müller Iván Handbuchjának VI. kötete). München, 1895. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. VIII és 953 ll. Kötve 18.50 mk. — Az ó-kori műtörténetnek úgy szólva első, összefoglaló kézikönyve az egész irodalom összehordásával. A mű kiváló jellemvonása, hogy mindenütt kerüli a subjectív bírálatot, s csak pozitív eredmények közlésére szorítkozik. Tartalom: I. rész. A műemlékek: 1. A műemlékek viszonyosságai. 2. A megmentett műemlékek megőrzése és feltalálása. 3. Leletek és ásatások. 4. Gyűjtemények és museummok. 5. Archaeologiai helyrajz. 6. A műipar anyagai és technikája. 7. A műipari munkák alak és díszítés tekintetében. 8. Az építészet anyaga és technikája. 9. Az építészeti művek. 10. A tulajdonképeni művészetek. II. rész. Az ó-kori művészet története: 1. Bevezetés. 2. A művészet kezdetei. 3. Az egyiptomi művészet. 4. A babyloni művészet. 5. A világtörténelem első orientálisáló korszaka: A Ramessidák ideje. 6. A második orientálisáló korszak (660—525). 7. Az első hellenisáló korszak: A szabadság kivívása (525—445). 8. A második hellenisáló korszak: A művészet szabadsága (445—331). 9. A harmadik hellenisáló korszak: A királyok kora (331—63 Kr. e.). 10. A görög-római kor (63. Kr. e. — 285. Kr. u.). 11. A keletrómai idő (285—1204). — III. Rész: Alkalmazott archäologia (kritika és hermeneutika). — Függelék: Numismatika.

Theodori Prisciani Euporiston libri III. cum physicorum fragmento et additamentis pseudo-Theodoreis editi a Valent. Rose. Accedunt Vindiciiani Afri quæ feruntur reliquiæ. Lipsiæ, Teubner. 1894. XXII és 551 l. 5 mk. — Új és teljes kritikai kiadása a Theodorus Priscianus orvosi műveinek. Az előszó a kéziratok értékét mérlegeli. Az első rész a fej betegségeiről, a második a lázzal egybekötött betegségekről, a harmadik (gynæcia) a női betegségekről szól. Pontos tárgy- és névmutatóval.

NOVAE EMENDATIONES

in Firmicum Maternum astrologum.*)

(Pars altera.)

XXI.

L. I. c. 3. §. 1. agitur de coloribus hominum, quos stellarum mixturis tribuendos esse astrologi contenderunt:

«Si stellarum mixturis mores hominibus coloresque tribuuntur et quasi *quodam picturae genere* atque artificio stellarum cursus mortalium corporum lineamenta componunt, id est si Luna facit candidos, Mars rubeos, Saturnus nigros, cur omnes in Aethiopia nigri, in Germania candidi, in Thracia rubei procreantur, quasi Luna et Mars in Aethiopia vim suam viresque non habeant et potestatem suam *figendique* licentiam in Germania ac Thracia Saturni deserat stella.»

Agitur supra de *quodam picturae genere*, de coloribus hominum, quæ stellarum mixturis tribuantur; infra tamen *figendi licentiam* legimus, quod statim suspicionem movet. Cf. etiam l. III. c. 6. §. 28: «Sicut enim in imaginibus *artifex pictor* liniamenta membrorum ex varia mixturarum diversitate præsignat et *temperatis coloribus* certam corporis formam imitatione facit similitudine corporali, sic et *stellarum coniuncta radiatio* societatis consensu pariter temperata vim quandam vicissim ex coniunctis sibi potestatibus mutuatur et substantia sibi ex diversorum ignium calore collata fata hominum *ad picturae modum* æquata societatis moderatione *depingit*.»

Pro *figendique* igitur legendum est pingendique.

*) Partem priorem vide huius tomi pp. 1—15.

XXII.

L. I. c. 5. §. 2. agitur de difficultatibus astrologiæ, quas tamen animus humanus divinitate sua fretus facile superare possit :

«Quapropter quia nos libenter ac facile in ista parte consensimus ostendentes, cur divinæ res difficili inquisitione cernantur, confiteatur etiam ipse necesse est, quod animus, qui immortalis est, si a vitiis ac libidinibus terreni corporis fuerit separatus ac suæ originis et seminis constantiam (*conscientiam* : coniecit Kroll, *Hermes*, t. XXIX. p. 522, rectissime) retinens vim suæ maiestatis agnoverit, omnia quæ *difficilia* sunt *curantur* atque *ardua* facile divinæ mentis vestigatione consequitur.»

Verbum *curantur* supervacuum est totamque constructionem grammaticam perturbat. Cf. ibidem. §. 1: «Vere enim sunt *res arduæ atque difficiles* et quas non facile possit animus terrenis sordium laqueis impeditus, licet ipse ignea sit divinitatis immortalitate formatus, facili inquisitionis ratione percipere.» Ibidem §. 13: *Difficilia* sunt enim semper et *ardua*, ad quæ rudes et indocti inconstantia trepidationis accedimus nec facile possumus consequi ratione, quicquid non præcedentia nobis magisteria traderunt.» Unde manifestum est hæc *difficilia atque ardua* in hac disputationis parte artissime inter se cohærere neque bene divelli posse. Elicendum est igitur supervacuum illud *curantur*, ut sensus sit: «Animus omnia, quæ *difficilia* sunt atque *ardua*, facile consequitur.»

XXIII.

L. I. c. 6. §. 5. agitur de diversis hominum formis :

«Opinor hoc eum esse dicturum, quod omnes cives nostri dissimili sunt vultus varietate formati, nec eadem est omnium similisque forma, et si dubitat, quod non opinor, aspiciat, cum in unum se locum totius populi multitudo collegerit (quod in theatris vel in *coniunctionibus* fieri consuevit) et oculorum suorum aciem iudiciumque ad formam totius transferat turbæ et ostendat mihi, si potest, duos saltem aliquos in tantis milibus hominum, qui iisdem ac similibus membrorum lineamentis videantur esse formati» :

Quid sibi velit hoc loco *coniunctionibus*, nemo explicare potest; sed aptissimus evadit sensus, si scribimus facillima muta-

tione contionibus; nam in theatris vel in contionibus solet populi multitudo in unum se locum colligere. Ex abbreviatione autem huius vocis falso explicata corruptelam ortam esse iure suspiceris.

XXIV.

L. I. c. 7. §. 5. agitur de divinitate animi humani, qua confisi etiam fatalibus stellarum decretis aliqua ex parte resistere possimus:

«Hic (*hinc* fuit fortasse genuina lectio) intelligi datur stellarum quidem esse quod *petimur et* quæ nos incentivis quibusdam ignibus stimulant, divinitatis vero esse animi quod repugnamus.»

Hoc loco *petimur* sensu caret, et coniunctio autem constructionem grammaticam perturbat. Cf. ibidem §. 3: «Colamus itaque deos, quorum se nobis origo stellarum perenni agitatione coniunxit, et maiestatem eorum gens humana supplici semper veneratione suscipiat (*suspiat*: rectissime coniecit Kroll, *Hermes*, t. XXIX. p. 519.); invocemus suppliciter deos et religiose promissa numinibus vota reddamus, ut confirmata animi nostri divinitate ex aliqua parte stellarum violenti decreto et earum potestatibus resistamus.»

Scriptor igitur stellis tribuendas esse censet humanas cupiditates, divinitati autem animi tribuit liberam voluntatem. Quare plana fiunt omnia, si scribimus: *petimus* ea, ut sensus sit: «Stellarum est, quod *petimus* eas res, quæ nos cupiditate aliqua stimulant, divinitatis vero animi est, quod his cupiditatibus resistere possumus.»

XXV.

L. I. c. 8. §. 44. agitur de impunita Sullæ crudelitate:

«Ecce Sulla nefariis cædibus *paciscitur*, ecce tyrannico grassatur imperio nec cupiditates eius potestas aliqua divinitatis impugnat.»

Quid significet *caedibus pacisci*, nemo scit; sed facile sanatur corruptela, si perlegimus, quæ statim sequuntur §. 45.: «Quid sentis? Quid iudicas? Refuta quod dicimus! Ostende nobis ordinem rerum! Ubi sunt leges, ubi iudicia? Humano et divino sumus semper destituti iudicio, quia omnia hæc, quæ diximus, Sulla commisit impune. Ergo facinora eius cum tantis *caedibus pascere*ntur, nulla ultricium deorum flagella castigant imperia; nec est, qui dolorem suum verbis ac lacrimis prodat defunctis.»

Scribendum est igitur etiam §. 44. pro *paciscitur* procul dubio *pascitur*, quod aptissimum efficit sensum; nam Sullam, omnium mortalium crudelissimum, sicut feram quandam bestiam, cædibus pastum esse Firmicus iure scribere poterat.

XXVI.

L. III. c. 3. §. 1. agitur de Jovis decretis:

«Si Juppiter in primo cardine partiliter in parte horoscopi fuerit constitutus, in his præsertim signis, in quibus gaudet vel in suis domiciliis, etiam suis finibus vel in altitudine sua, faciet nobiles gloriosos, magnis semper præpositos civitatibus, pro mensura genituræ bonos, *vetustos*, benivolos, lætos, divites, præsertim si per diem in horoscopi partibus fuerit inventus et si nulla malivola stella sic ei *posita* ex aliqua parte *respexerit*.»

Adiectivum *vetustos* hoc loco intellegi non potest. Cf. similis argumenti locum, l. III. c. 6. §. 1: «Faciet autem (sc. Venus) gratos, *venustos*, divites, si nulla malivola stella sic *positae Veneri* aliqua se potestate radiationis obiecerit.»

Pro *vetustos* igitur scribendum est *venustos*; deinde pro *posita* et *respexerit* Kroll (*Hermes* t. XXIX. p. 519) confidenter restituit *posito* et *restiterit*; cf. quæ statim sequuntur §. 2.: «Nam si Jovem sic positum malivola stella contraria radiatione *respexerit*»; certe enim propter hoc sequens *respexerit* corruptum est præcedens *restiterit*. Verbum autem resistendi de stellis malivolis passim apud Firmicum usurpatur.

XXVII.

L. III. c. 3. §. 22. agitur de Jove in decimo ab horoscopo loco constituto:

«In decimo loco Juppiter ab horoscopo constitutus, idest in MC. partiliter per diem publicorum negotiorum faciet principes, faciet *maximorum decem primos* et quibus a populo honores maximi conferantur, claros et qui se velint semper gratia ostentationis exercere, sed in vita luxuriosos reddit.»

Quærendum est, qui sint *maximorum decem primi*, quo loco præterea admonendi sumus decem primos apud Firmicum idem ac *decemviros iuri dicundo* significare. Cf. l. III. c. 10. §. 1: «Mercurius cum Jove partiliter in horoscopo constitutus in diurna genitura faciet claros et gloriosos, civitatibus præpositos aut *maxima-*

rum civitatum decem primos iuridicos, et qui provinciis aut civitatibus iura restituant, sed qui iustis semper causis gaudeant.» Ibidem §. 9: «Faciet enim (sc. Mercurius) a mulieribus felicitates maximas conferri et faciet publicis muneribus præpositos et populorum aut *civitatum* principes aut *decem primos*, longioris vitæ et bonæ senectutis et bonis consiliis ac moribus et qui bonas res desiderent semper.» L. III. c. 6. §. 26: «Interdum *nobilium civitatum* faciet *decem primos*.»

Scribendum est igitur loco in quæstionem vocato: *civitatum maximarum*. Lacunam latere, ut sæpius, non sensit Sittl.

XXVIII.

L. III. c. 4. §. 34:

«In duodecimo loco Mars ab horoscopo constitutus, si per diem in hoc loco fuerit inventus, ægritudines maximas decernit et malis vitiis implicat et a servis crebras concinnat insidias et facit talem, cui semper servi nocere desiderent et *omnibus* eius multiplices per servos spargit infamias.»

Cf. l. III. c. 5. §. 13: «Unde quicumque sic Solem habuerit constitutum, nihil appetat, ad nullam rem audeat, cum sciat se sic posito Sole in *omnibus actibus* impediri.» Vide etiam l. III. c. 13. §. 10: «Si vero partem medii cæli præcedat aut sequatur (sc. Luna), in proximo tamen loco et vicinis partibus sit posita, duces, tribunos, administratoresque perficiet; si vero in eodem signo, in quo est medium cælum, platice fuerit constituta, magnos in *omnibus actibus* reddit et vario genere felicitatis ornatos.»

Scribendum est igitur: *omnibus eius actibus*. Lacunam non sensit Sittl.

XXIX.

L. III. c. 5. §. 30. agitur de Sole in septimo ab horoscopo loco constituto:

«Quodsi in septimo genituræ loco vel in quocunque alio cardine solus Sol cum Marte fuerit inventus vel in secundo genituræ loco vel in quinto vel in octavo vel in undecimo, Mars dabit ex igne et ferro et quæ ex alia duritie fabricentur.»

Cf. quæ statim sequuntur: «Sed in cardinibus Sol et Mars pariter constituti perpetua *hæc artificia* decernunt.» L. IV. c. 10.

§. 2: «Quodsi in deiectis locis Marte constituto sic ad eum Luna feratur, ignitas *artes* decernit, sed ipsos facit humiles et abiectos et valitudines et vitia et malæ mortis discrimina frequenti ratione decernit.» L. IV. c. 12. §. 9: «Si vero in deiectis locis fuerit ista coniunctio (sc. a Sole defluens Luna si feratur ad Martem) sine alicuius bonæ stellæ testimonio, patrimonium minuit, orbari a parentibus facit, humiliat vitam, vitia valitudines decernit aut certe facit biothanatos interire. *Actus vero aut ex igne aut ex ferro aut ex metallo* facit aut tales certe, qui sempiterni laboris continuationibus deterantur.» L. IV. c. 20. §. 2: «Si vero Mars actus decreverit aut bene fuerit collocatus et benivolis stellis opportuna fuerit radiatione coniunctus et sit nocturna genitura, dat arma, ducatus ac gloriam, licentiam gladii et maximarum potestatum decernit insignia, prout se decreti potius potestas extulerit, aut certe claras *artes* et nobiles *ex igni et ex ferro* facit et quæ ad omnium scientiam famoso nobilitatis iudicio perferantur.»

Lacuna igitur hunc in modum explenda est: «Mars dabit ex igne et ferro artificia.»

XXX.

L. III. c. 6. §. 9. agitur de Veneris decretis:

«In quarto loco Venus ab horoscopo constituta per diem, idest in IMC iacturam maximam patrimonii faciet et assiduas viduitates et tales reddit, qui difficile possint aliquid impetrare. Sed et si cum Mercurio fuerit partiliter radiatione coniuncta, adulteros faciet, *frequenter* **stoemem* propter malas administrationes vel publicas vel privatas proscribi *facit*.»

Sensus loci ita perfectus aptusque est, ut in corruptela nihil præter particulam quandam latere possit. Cf. ibidem §. 18: «In nono loco Venus ab horoscopo si fuerit constituta, in diurna genitura faciet eum, qui sic habuerit Venerem, assidua cuiusdam dæmonis interpellatione pulsari *reddit etiam* sic posita Venus somniorum *frequenter* interpretes. L. III. c. 7. §. 1: «Mercurius in parte horoscopi partiliter constitutus in his, in quibus gaudet, signis et in diurna genitura facit philosophos, grammaticæ artis magistros aut geometras aut cælestia sæpe tractantes aut qui ad hoc expectent, ut deorum possint præsentiam intueri, aut sacrarum litterarum peritos; *facit etiam frequenter* oratores et advocatos.»

Corruptela igitur facillime sanari potest: *frequenter etiam*.

XXXI.

L. III. c. 6. §. 18:

«In nono loco Venus ab horoscopo si fuerit constituta, in diurna genitura faciet eum, qui sic habuerit Venerem, assidua cuiusdam dæmonis interpellatione pulsari; faciet autem in templis manere *sordido* et sic semper incedere et, qui nunquam tondeant comam et qui aliquid velint quasi a diis dictum hominibus nuntiare, quales solent esse in templis, qui vaticinari consueverunt.»

Pro *sordido* scribendum esse *sordidos* nemo non videt; neque enim aliter grammatica huius sententiæ constructio apte restitui potest.

XXXII.

L. III. c. 7. §. 12. agitur de Mercurio in sexto ab horoscopo loco constituto:

«Si vero sic positus coniunctionem Lunæ venientis exceperit, faciet scribas aut iudicum aut auctoritatum aut senatus aut qui cum imperatoribus constituti dicendi habeant aliquam potestatem, aut qui actus principis *sui subeantur* dispositionibus *suis* gubernare, præsertim si sic Mercurio constituto Luna aut quæcunque alia stella X. genituræ locum possident.»

Hoc loco primum pronomen illud possessivum *sui* post vocabulum *principis* supervacuum neque Latinum est; deinde *subeantur*, quæ est codicum optimorum lectio, nullum habet sensum, quare codices recentiores et editiones omnes una cum Sitteliana *subeant* exhibent, qua tamen coniectura non multum adiuvamur, cum *subeant gubernare* Latine dici non possit. Sed omnis tollitur difficultas collato similis argumenti loco, l. III. c. 12. §. 1.: «In horoscopo Mercurius et Venus partiliter constituti in diurna genitura faciunt scutarios vel protectores imperatorum vel qui proprio excubitu salutem principis servant aut qui pecunias aut thesauros regios *suis iubeantur dispositionibus gubernare* et quibus huiusce-modi officia credantur.

Scribendum est igitur procul dubio: «qui actus principis *suis iubeantur* dispositionibus gubernare». Nam eiiciendum est post *dispositionibus* pronomen *suis*, quod certe propter corruptelam præcedentem irrepsit.

XXXIII.

L. III. c. 8. §. 9:

«In octavo loco ab horoscopo Mercurius cum Sole partiliter constitutus faciet debiles, vitiosos et qui facili ratione decipiantur, sed in loco . . . constituti biothanatam mortem faciunt et decernunt frequenter insanias».

Cf. ibidem §. 1: «*Per diem* Mercurius cum Sole in horoscopo constitutus faciet reges, duces, potentes; si vero *per noctem* in hoc loco partiliter fuerint inventi, patrem degenerem et ignobilem faciunt». Ibidem §. 7: «In septimo loco ab horoscopo Mercurius cum Sole partiliter constitutus, idest in occasu, si *per diem* in hoc loco fuerit inventus, faciet ei, qui sic natus fuerit, maximas res potestatesque committi, sed ipsos biothanata morte faciet interire. Si vero *per noctem* in hoc loco partiliter fuerit constitutus, faciet multa perpeti mala laborantes et quotidiano opere alimenta quærentes et malis semper ac sordidis actibus occupatos».

Lacuna igitur explenda est huncce in modum: «in hoc loco *per noctem* constituti».

XXXIV.

L. III. c. 11. §. 14:

«In nono loco ab horoscopo Mercurius cum Marte pariter constitutus iniustos, irreligiosos, periuros facient, sed isto mentis errore nihilominus ministros deorum, sed et hos ipsos deos, quibus serviunt, spoliantes atque nudantes, qui templorum *dominari ad prædam* suam faciant».

Absurdum est *templorum dominari ad prædam*, sed plana fiunt omnia, si scribimus: «qui templorum *dominia* prædam suam faciant.» Quod ad vocabulum *dominium* apud Firmicum usurpatum attinet, cf. l. III. c. 3. §. 4., ubi legitur: *magnarum possessionum dominia*.

XXXV.

L. III. c. 11. §. 16. agitur de Marte et Mercurio in decimo ab horoscopo loco pariter constitutis:

«Sed semper Mercurius cum Marte pariter constitutus . . . in actibus publicis aut in administrationibus aut in occupationibus *constituti*, sed in ipsis actibus nunquam longis temporum continuationibus perseverant; aut enim impediti aut accusati amoventur et

frequenter iudiciis applicantur et falsis interdum accusationibus opprimuntur».

Cf. l. IV. c. 3. §. 2: «Si vero in ista coniunctione fuerit minuta luminibus (sc. Luna), *faciet adoptari* vel expositos antea postea parentibus *reddi*». L. IV. c. 7. §. 3: «Si vero ad Mercurium sic positum tali testimonio Jovis feratur Luna, *faciet* rationibus *praeponi* fisci . . . *faciet* etiam his pecuniarum actus assiduis conversationibus *credi*».

Scribendum est igitur: «*faciet* in actibus publicis aut in administrationibus aut in occupationibus *constitui*».

XXXVI.

L. IV. præf. §. 1—2. auctor exponit, cur patrocinia causarum deseruerit:

«Patrocinia tractantes tenuerunt nos causarum conflictationes et caninae (ut ita dicam) contentionis iurgiosa certamina, ex quo studio nihil mihi aliud per dies singulos nisi periculorum cumulus et grave onus invidiæ conferebatur; semper enim factiosis hominibus et quos impotentiae delectabat improbitas vel qui avaræ cupiditatis instinctu alienis inhiabant vel qui miseris hominibus, ex iudiciorum metu terribiles videbantur, erecta constantiae confidentia *resistebam*. Hinc mihi malignus livor invidiæ et periculorum procellæ improborum hominum pravis cupiditatibus parabantur. Deserui itaque hoc studium, ne imperitorum ac delilorum hominum convalescente consensu pro alienis utilitatibus excubans, maximis me insidiis et maximis periculorum discriminibus implicarem, quibus semper et sine intermissione contra me sævientibus et acerba odiorum continuatione certantibus, nulla alia ratione *restitutionis quod* liberali animo contemptis forensibus lucris, laborantibus hominibus ac varia rerum diversitate sollicitis purum ac fidele patrocinium defensionis exhibui».

Corrupta sunt *restitutionis quod*. Sittl pro *quod* coniecit *quam*, quo contenti esse non possumus, nam neque grammaticas sententiarum constructio hoc modo apta fit neque, quid *restitutio* hoc loco significare possit, explicatur. Sed tota solvitur quæstio, si scribimus: «nulla alia ratione restiti nisi quod . . . fidele patrocinium exhibui». Ceterum cf., quæ supra leguntur: «erecta constantiae confidentia *resistebam*.»

XXXVII.

L. IV. c. 2. §. 1:

«Si se Luna Saturni applicaverit stellæ et crescens lumine ista se Saturno societate coniungat vel si ad Saturnum feratur. matri viduitatem et *mulierum* locorum assiduos dolores decernit»,

Cf. l. IV. c. 23. §. 3: «Luna cum Saturno in horoscopo si fuerit partiliter inventa, faciet primos nasci aut primos nutriri, sed matribus miserum pondus viduitatis imponit aut facit eas in templorum conversationibus detineri et ex necessariis aut ex *muliebribus locis* grave valetudinis discrimen indicit».

Pro *mulierum* igitur scribendum est *muliebrum*.

XXXVIII.

L. IV. c. 7. §. 3:

«Si vero ad Mercurium sic positum tali testimonio Jovis feratur Luna, faciet rationibus præponi fisci semper aut populi vel certe tales reddit, quibus *res posita* . . . vel a peregrinis *rationibus credatur*».

Quid sit *res posita*, quæ sint illæ *peregrinae rationes*, nemo explicare potest; ceterum in codice Parisino 7311., melioris notæ libro, non *peregrinis rationibus*, sed tantum *peregrinationis* legitur; pro *credatur* in codice Reginae 1244 et in Parisino supra memorato *cedam tum uel credatur* leguntur, unde in archetypo *credantur* fuisse iure suspiceris. Lacunam Sittl statuit, nam in libris manuscriptis nullum exstat lacunæ vestigium. Totus autem locus sanari potest, si corruptelam non lacunam statuendo explicare, sed facilima coniectura emendare temptamus: «quibus *deposita* vel a peregrinis *nationibus credantur*».

XXXIX.

L. IV. c. 10. §. 4:

«Si vero Luna deficiens in nocturna genitura a Jove defluens feratur ad Martem, . . . primos, claros faciet et si Mars in principalibus genituræ locis fuerit inventus et Luna minuta luminibus in nocturna genitura a Jove defluens feratur ad Martem, faciet iudices, duces et quibus summum potestatis credatur imperium».

Cf. l. III. c. 3. §. 22: «In decimo loco Juppiter ab horoscopo constitutus, id est in MC partiliter per diem publicorum negotiorum faciet principes, faciet *civitatum maximarum* (de hac emendatione

vide commentationis nostræ c. XXVII.) *decem primos* et quibus a populo honores maximi conferantur, *claros* et qui se velint semper gratia ostentationis exercere». L. III. c. 10. §. 1: «Mercurius cum Jove partiliter in horoscopo constitutus in diurna genitura faciet *claros* et gloriosos, civitatibus præpositos aut maximarum civitatum *decem primos iuridicos*». L. III. c. 10. §. 9: «Faciet enim a mulieribus felicitates maximas conferri et faciet publicis muneribus præpositos et populorum aut civitatum principes aut *decem primos*». L. III. c. 6. §. 26: «Interdum nobilium civitatum faciet *decem primos*».

Quare lacuna sic explenda est: «civitatum *decem primos*».

XL.

L. IV. c. 12. §. 6:

«Si vero per noctem a Sole defluens ad Jovem feratur (sc. Luna), faciet per semetipsos sibi facultatum substantiam comparantes et qui sint assiduis peregrinationibus dediti, sed hos in prima iuventute decipit et cum fuerint eorum *propectu temporis* ætates, glorias, commendationes bonas et idoneas decernit sibi subsidii facultates».

Mutila est sententia: «cum fuerint eorum *propectu temporis* ætates»; requiritur enim quales fuerint eorum ætates. Ego levissima mutatione scribendum censeo: «cum fuerint eorum *propectæ tempore* ætates». Cf. l. IV. c. 13. §. 3: «Si a Venere defluens Luna ad Saturnum feratur, si sit crescens aut plena luminibus et sit nocturna genitura, aut *propectæ ætatis* dabit uxorem aut publicam mulierem ad consortium tori genialis adducet».

XLI.

L. IV. c. 14. §. 19. agitur de stellarum decretis, si a Mercurio defluens Luna in nocturna genitura plena luminibus feratur ad Venerem:

«Alios oratores facit, sed affluentia sermonis . . . alios poetas facit et eos divinorum carminum auctoritate nobilitat aut in officiis deorum vel in officiis imperatorum assidua honorum continuatione constituit aut ex personis et commendationibus mulierum aut ex quibusdam muliebribus actibus ad felicitatem et potentiam perducit cum gratia venustatis».

Cf. l. IV. c. 19. §. 32: «Si Mercurius genituræ dominus

fuerit . . . et si in domo quidem sua fuerit inventus, cum genituræ fuerit dominia sortitus vel in finibus suis vel in altitudine sua vel in domo Veneris et si sub trigonica radiatione se formaverit, faciet poetas, oratores, *affluentia grati sermonis ornatos*».

Lacuna igitur sic explenda est: «*affluentia sermonis ornatos*».

XLII.

L. IV. c. 16. §. 10:

«Si vero per noctem minuta luminibus Saturno retrogrado vel stationem facienti se Luna coniunxerit, magnarum infelicitatum decernit . . . ; quidam secundum naturam signorum vel secundum locorum potestatem biothanati depereunt, sed hæc infortunia ex aliqua parte mitigantur, si in feminino signo Saturnus fuerit inventus».

Cf. ibidem §. 2: «Si enim Juppiter et Venus istas omnes coniunctiones vel defluitiones, per quas misera hominibus decernuntur exitia, bona radiatione respexerint, decretorum malorum *miserae calamitatis exitia* mitigantur». Ibidem §. 5: «Si enim fortis eius radiatio fuerit, fortia mala et *magnorum infortuniorum* ei decernit *exitia*; si media fuerit radiatio, malorum temperatur exitium».*) Ibidem §. 8: «Si vero cum Marte sic, sicut diximus, fuerit inventa (sc. Luna), *magnorum malorum* decernit *exitia*».

Lacuna igitur facillime tollitur, si scribimus: «magnarum infelicitatum decernit *exitia*».

XLIII.

L. IV. c. 16. §. 8:

«Si vero cum Marte sic, sicut diximus, fuerit inventa (sc. Luna), magnorum malorum decernit *exitia*; erunt enim aut . . . secundum signorum naturam biothanati, sed hæc mala mediocriter mitigantur, si in feminino signo Mars fuerit inventus».

Cf. ibidem §. 10: «Si vero per noctem minuta luminibus Saturno retrogrado vel stationem facienti se Luna coniunxerit, magnarum infelicitatum decernit *exitia* (vide supra commentationis nostræ c. XLII.); quidam *secundum naturam signorum vel secun-*

*) Sic interpunximus locum collato §. 8: «magnorum malorum decernit *exitia*»; nam Sitellii interpunctio: «si media fuerit radiatio malorum, temperatur exitium» sensum totius loci perturbat.

dum locorum potestatem biothanati depereunt, sed hæc infortunia ex aliqua parte mitigantur, si in feminino signo Saturnus fuerit inventus».

Facile igitur locum in integrum restituere possumus hunc in modum: «aut secundum locorum potestatem aut secundum signorum naturam».

XLIV.

L. IV. c. 19. §. 10. agitur de Saturno genituræ domino:

«Si vero in Martis finibus fuerit vel in domo Martis vel in domo Luna fuerit inventus (sc. Saturnus), faciet tristes, laboriosos, sordidos, humiles, ingloriosos et qui assiduus . . . lugubris *tristitia* sordidentur».

Cf. l. III. c. 6. §. 27: «In duodecimo loco Venus ab horoscopo constituta si in nocturna genitura sic fuerit inventa, faciet mulierum causa *assiduo tristitiae dolore* cruciari».

Scribendum est igitur: «qui assiduus doloribus lugubris *tristitiae* sordidentur».

XLV.

L. IV. c. 19. §. 29. agitur de Venere genituræ domina:

«Quodsi sic Venere collocata Mercurius aut in domo sua aut in finibus suis aut in altitudine sua aut in domo Veneris aut in finibus Veneris fuerit inventus et sit in opportunis genituræ locis positus, faciet poetas, quorum carmina fulgido gratiæ splendore *nobilitas* . . . ; si vero fuerit diurna genitura, decernit quidem nihilo minus paria, sed hæc omnia quantulacunque ratione debilitat».

Cf. l. IV. c. 14. §. 19: «Alios oratores facit, sed affluentia sermonis *ornatos* (vide comm. nostræ c. XLI.), alios poetas facit et eos divinorum *carminum auctoritate nobilitat*».

Scribendum est igitur: «quorum carmina fulgido gratiæ splendore *nobilitentur*».

XLVI.

L. IV. c. 20. §. 4—5. agitur de Venere actus decernente:

«Si vero Venus actus decreverit et sit diurna genitura vel in domo sua vel in finibus suis et sit in horoscopo partiliter constituta aut in MC. aut in XI. ab horoscopo loco aut in V. — in his enim

constituta locis ipsa decernit — et si sit nocturna genitura, dabit magnos actus et magnæ gloriæ decernit insignia, præsertim si eam sic positam Juppiter trigonica radiatione respexerit aut si Luna ad eam feratur minuta luminibus; in tanta enim constituit licentia potestatis, ut iste, qui sic habuerit Venerem, regibus vel imperatoribus conferatur. Tunc coronas aureas, tunc prætextas decernit aureasque palmatas consularium vel proconsularium *faciunt*».

Cf. l. IV. c. 10. §. 8: «Si vero a Jove defluens ad Venerem feratur minuta luminibus (sc. Luna) . . . decernit . . . honores potentias *fascēs prætextas* et magnificæ potestatis insignia». Cf. l. IV. c. 19. §. 27: «Si Luna ad eam (sc. Venerem) sine testimonio Saturni feratur minuta luminibus, *aureas prætextas et consularium fascium* decernit insignia».

Quare pro *faciunt* scribendum censeo *fascēs*.

NÉMETHY GÉZA.

A ZRÍNYIÁSZ VALLÁS-ERKÖLCSI ESZMÉI.

(Vége.)

Az önérzet azon neme, mely a származás kiválóságában gyökerzik, családi büszkeséggé bővülve, bizonyos erkölcsi kötelességekkel karöltve jár. Az ősök iránti kegyelet, a családi dicsőség épségben tartása és gyarapítása tesz az örökségre méltóvá. Ez a kötelező *családi büszkeség* egyik legkiválóbb eszméje annak a jelenetnek, melyben Zrínyi fiához utolsó oktatását intézve többek közt így szól:

Osztán emlékezzél az én sok próbámról
Ne légy, mint elfajzott galamb kemény sastul.
Karddal te keressed hiedet pogánytul;
Mondhassák igazán fajzottál Zrínitül.

(V. 83.)

Viszont az ifjú Zrínyi ott melegiben be is bizonyítja, hogy lelkületében méltó fia apjának. Egész lelkével fölriad azon kegyetlen gondolat ellen, hogy atyja vész idején magától el akarja távolítani, hisz ha ő félne a haláltól, nem sas fia lenne, «hanem elfajzott vesztetni való kölk». A mi szerencsét rendelt Isten atyjának, méltó hogy a fiú benne osztozzék. A bújás meggyalázná nevét, a nagy apának fiát minden nevetné, a mit Isten ne adjon. Önérzetes szavait ezzel az alternatívával végzi:

Uram, vagy engemet hagyj meg itt magaddal
 Vagy hogy végzzem éltemet magam kardjával.
 Elfogyjon Zríni név előbb nagy csudával,
 Hogy sem csak egyik is éljen gyalázattal».

(V. 90.).

Magát a költőutódot egyebek között nagy elődje iránti tartozása is készíté tollat ragadnia s hazafias eszmék kapcsán megörökítenie legdicsőbb őse hirnevét. E családi büszkeségnek a hazafias érdemek tudatában van legméltóbb alapja s ugyancsak a közérdekek szolgáltatában kifejtett erények nevében engedi magának a költő azt az egészen subjectiv természetű kitérést, melylyel a «historia» mentén vitéz öcscsét Zrínyi Pétert s más, hazafias szellemben vele rokon magyar főurakat köszönti. Ez apostrophálás ugyan külsőleg egyáltalán nem illeszkedik az eposz eseményei közé, de eszmei tartalmával teljesen összefügg vele. A katastróphát tárgyaló rész legkezdetén (XIV. 1—12.), a mikor a szigeti hősök már mintegy rászorgáltak a dicső végre, a mikor fölragyog a dicső ő csillaga, a keresztény hazafiságnak «mozdulhatatlan tramontanája», a hívségnek és vitézségnek e biztos «mágnesküve», az elbeszélés folyamán a közel végkifejlés előtti fordulónál megpihenőben a költő lelke a nem messze multból egyszerre mintegy önfeledten az eszmék társulása folytán a jelenbe rebben s eszébe jutnak azok, a kik lélekben egyek a multnak nagy alakjaival. Első ezek között a költő öcsce, ki vitézsége próbáját «észszel, kézzel, szívvel» a törökön már megmutatta, mert «Vitézség próbálja igaz Zrínyi fiát». A vitézségnek árnyékában ugyan ott jár mindig az irigység, a Zrínyieknek eleiktől maradott szomorú öröksége, kik ellen nem csak törökök, de mások is agyarkodnak, csakhogy az irigységnek «nincs hatalmán, Hogy ártson ő neki vitézséges voltán» s a Zrínyi nemzetségi családi büszkesége annál jogosultabb.

Az önérzet eszméje még jobban megbővül a *nemzeti kiválóság* hirdetésében. Ez mindenek előtt a haragvó Isten beszédében tárul elénk, különösen a gondviselés áldásainak felsorolásában, melyszerint az egész keresztény világban Isten senkivel több jót nem tett, mint a magyar nemzettel, mely tehát neki választott népe, melyet Scythiából úgy hozott ki mint a zsidókat Egyiptomból, melynek ellenségeit hatalmas kardjával verte, rontotta, vesztette, melyet e gazdag országban megtelepített, minden állapotjában megáldott, vitézi erényekkel felruházott s melyre a keresztény hitben szentséges lelkét reája szállatta, melynek szent királyokat, békeséget és

tisztességet ajándékozott. A nemzeti kiválóság tehát isteni eredetű és ennek érzete vallásjogi természetű, de ép ezért magasztos kötelességeket ró a nemzet fiaira. E kötelességek hív szolgái a szigetiek, azért a nemzeti kiválóság eszméje ezentúl valamennyi szigeti hős derék voltában fejeződik ki úgy cselekedeteiket, mint lelkületüket tekintve. A magasztos cél mindannyiát áthatja, a célért küzdeni, érte halni mindannyia kész. A harc mindnyájok közös kötelessége, szent feladata.

Harcoznunk peniglen nem akármí okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért
Urunkért, felségünkért, gyermekinkért
Magunk tisztességeért és életünkért, (V. 27.)

mondja Zrínyi lelkesítő beszédében, és

Minekünk meghalnunk kell ebben az helyben
Avagy meg kell győznünk Istenünkben. (V. 83.)

«Hic nobis vel vincendum vel moriendum est» — mondja az Afumban is. E közös szent cél s e kérlelhetlen alternatívának tudata a készségesen letett esküben egy ideális testületté tömöríti mindazokat, kiket külsőleg a vár fala zár körül. Mindannyia lelkes, önfeláldozó, hű magyarnak van jellemezve. Ezek pozitív vonások. A nemzeti büszkeségnek negatív képviselője Kerecseni László, ki Gyula várát hitre megadta, ezzel «Magát is, nemzetünket is meggyaláztatva» (II. 55.). Ez is csak szóba kerül, mint tanulságos egykoru eset. Cseri Pál gyávasága (III. 93.), egyetlen példa a szigeti hősöknél, de még az eskü előtti időből. Különben ez is e hibás utánzatokból való. Arany kimutatta, hogy ez epizód az Aeneis különböző helyeiből van összerakva. Merő utánzat tehát s két okból hibás, először mert mégis csak megzavarja a szigeti hősök egységes önfeláldozó szellemét, másodsor mert a haldokló jóslata, melynek kedvéért mint eposzi sajátságért, az egész epizód ide bekerülhetett, később meg sem valósul. — A török seregben nincs meg a nemzeti kiválóság, a nemzeti összetartozás, a nemzeti dicsőség egységesítő tudata. A különböző fajokat csak a szultán akarata tartja össze, ezt is lazának jelzi Rusztán megölése után a Delimán dölyfös dacza, melylyel mondja: «vagyok úr mint ő s hám». A hol lelkesedés van, az egyéni ambíció vagy hiúság kifolyása. A nemzeti büszkeségnek egyetlen egy esetben mutatja némi árnyalatát Szulimán, de itt is egyéni hiúsággal keverve:

Ha ugyan veszni kell, épen mind veszsz en
 Az egész török hír, ugy is tisztességgel
 Lesz, mert az Szulimánnal vitézség vész el,
 Török hold és jó hír véle aluszik el.

(XIII. 35.)

Maga a rengeteg néptömeget összetartó kényuri akarat sem jelent nemzeti célra törő eszmét, hanem az ideális motivációban: eredetileg a haragvó Isten törékeny vesszejét, azután pedig a furia beszédében a biztosra ígért győzelem reményét; a reális megokolásban: az Arszlán levelében rajzolt alkalmoszerűséget, később pedig a siklói veszteségért bosszúvágyat, a mihez a népek ezrei csak eszközül szolgálnak.

A *lovagias érzület* azon neme, mely egymásra lehetőleg méltó ellenfelek kölcsönös viselkedését kötelezőleg szabályozza [s melyet mind a két részen épen az önbecsülés állít a maga tettei fölé erkölcsi ör és bíró gyanánt, jelentős szerepet játszik először a Zrínyi és Olaj bég epizódjában, azután pedig a Deli Vid és Demirhám epizód ciklusában, mind a két helyütt azzal a kiérezhető célzattal, hogy a szereplő személyek jellemi fenségének legyen diszitó eleme. A lovagias eszmék nagy történeti tradícióhoz hiven, költőnk ez epizódokat kétféleképp fejleszti, még pedig szembeszökö erkölcsi motívumok alapján. A Zrínyi és Olaj bég epizódja engesztelődéssel végződik, a Deli Vid és Demirháméban ellenben harc folyik életre-halálra. Amott a motívum Olaj bégnek rettenhetetlen bátorságában nyilvánuló harci erénye, mely Zrínyit magát csodálatra és becsülésre készteti; emitt az az előzmény, hogy Deli Vid a Demirhám barátját megölte, Demirhámot halálos bosszúra, élet-halál harcra kényszeríti. Ott a nagyrabecsülés motívuma engesztelő, itt a megsértett baráti érzés motívuma halálos véget kíván. A két epizód ezen eszmei motorok iránya szerint így folyik le:

A siklói harc végén az egyetlen Olaj bég nem akar elfutni, hanem a tört sisakkal, tört szablyával, portól, vértől lustosan, száz kopja lyukgatta paizsszal egymaga tovább akar küzdeni mindhalálíig. Körül is veszik már a magyarok egész áradatostul. «De mint kősziklának nem ártanak habok, Ugy semmit nem tehetnek bégnek gyalogok» (III. 111.) Zrínyi pedig megpillantva az egyetlen harcot, lován oda száguld és

Vitéz Olaj béget bántani nem adta
 Mert nagy vitézségét maga is csudálta.

Igy szóla Zríni: add meg, vitéz, magadat

Eléggé mutattad már vitéz voltodat

Kiért nem kívánom én is halálodat

: Vagyok Zríni, ne szégyeld megadásodat. (III. 112. 113.)

A Zrínyi nevére Olaj bég rögtön elveti kardját, a jó gróf térdéhez borul azon kijelentéssel, hogy senki másnak meg nem adná magát, míg karját bírná. Így hódol meg az erény a nagyobbik erénynek. Olaj béget Zrínyi a várba viszi, de ott nem bánik vele úgy mint akármilyen közönséges fogollyal, a lakománál asztalához ülteti s midőn észreveszi, hogy a többiek szertelen jó kedve közepette egymaga szomorkodik, vigasztalja a szabadulás reménységével, biztatja, dicséri:

Mindent cselekedtél, ki tőled telhetett

Isten akaratját mássá nem tehetted.

Nem úgy mint rabomat tartlak én tégedet

De mint magától jött vitéz vendégemet.

Olaj bég neki is bátorodik, nem szégyenli rabságát egy ilyen nemes hösnél, tőle telhető nagy váltságdíjat kínál, mit azonban Zrínyi el nem fogad, de egy vitéz szolgáljéért cserében szabadon bocsátja. Ime a Zrínyi egyik legszebb jellemvonása, a lovagias nagylelkűség, melynek hatása alatt az egész epizod egészen könnyű szerrel folyik le.

Szilajabb, véresebb lefolyást parancsolnak a másiknak motívumai, melyet nem is a lovagias eszmék indítanak meg, ezek csak lefolyása közben szabályozzák. A szigeti első harcban találkoznak először Deli Vid és Demirhám s egymást fölismerve «mint két haragos lybiai oroszlán» rontanak egymásnak. Szörnyű viadal keletkezik, mely a harc végeig tart a nélkül, hogy bírnának egymással. Rájok esteledik, de a diadalnak nincs egyéb eredménye, mint hogy felismerték egymásban az egymásra méltó ellenfélt s a bosszúvágy helyét Demirhám lelkében valami nemes ambitio, vitézi dicsvágy fogja el, hogy e harc napvilágnál folytatódjék, a mikor «meglátja nagy ég, meglátja Szigetvár és a török sereg, micsodás bosszút áll Demirhám bég» és így szól Vidhez.

Azért esküdjél meg nékem az istenne,

Én is megesküszöm Mahomet hűtíre,

Hogy te is visszatérsz, én is erre helyre

Mihent néked, nekem is módunk leszen benne. (VII. 103.)

Deli Vidnek is kedve telhetik a maga ellenfelében, mert tet-

szik neki az ő «képes beszéde», de ő nem igen jöhet ki a várból, mert életét a nagy török had ellenében nem kockáztathatja. Ez aggodalmat azonban hamarosan eloszlatja Demirhám azzal az ígérettel, hogy előbb biztosító levelet szerez neki a császártól, mire aztán megalkusznak a halálos veszélyre. Ime mint fejlik ki ellenfelek kölcsönös személyi kiválóságának fölismeréséből a kölcsönös nagyrabecsülés s ezzel egymás iránt a kötelező lovagiasság érzése. Ez érzés még fokozódik azon körülménynél fogva, hogy a felizgott dicsvágy soká ki nem elégíthető, mert a megfogadott párbajra sehogy sem nyílik alkalom. Demirhám szíve e miatt sokat nyughatatlankodik, mert «Deli Vidot megismerte már harcban És neki megesküdt, hogy harcra visszatér». A dologhoz lát hát végre, a császár hitlevelével követet küld Szigetbe Vidhez s felszólíttatja a félbeszakadt párbaj folytatására. Vid rögtön engedélyt kér Zrínyitől a harcra, mibe ez, bár nem örömet, beleegyezik. Mikor Vid készségéről Demirhám értesül, teljesen átérzi a tervbe vett viadal fontosságát, «csuda gondok szívébe befolytak», sokat fohászkodik Allahnak, Mahometnek, fogadkozik Alinak, nagyszerű áldozást tesz — amilyennek ismerjük nem a haláltól, hanem a megszállásuktól féltében. A párviadal nagyszerűségét emeli a nézők sokasága. Zrínyi ovatosságból kétszáz vitézt ad kíséretül, Demirhámot huszszor annyi harcos kíséri. «Maga is a Császár egy dombról alá néz, Mit csinál szerecsen és keresztény vitéz» (XI. 59.). A lovagias erények fénye nem ismeretlen a török táborban sem, de valami hamis hősködés árnya is vegyül bele. Ez az objurgatio egészen epopeiás traditió. Ilyen van a Tancred és Argante utolsó találkozásában, hol a circassiai hős gunyolódva fogadja ellenfelét hosszas késése miatt, és gyalázkodik harci modora felett, melyre Tancred hasonló gúnnyal, sőt élcezen felel (Tasso XIX. 2—6.). Így tesz Demirhám is. A találkozásnál «Egészséggel» köszönti ugyan a «horvát levantát», de izetlen kötődést kezd vele Argantenál is szemtelenebbül a késés miatt, melyben maga volt a hibás. De Vid erre is megfelel neki. Ez az objurgatio éppen nincs javára annak a lovagias szellemnek, mely a hősök egyéb viselkedéséből kisugárzik s okát nemcsak a hagyományos utánzásban, de a török jellem félzszegegségének szándékos rajzában kereshetjük. A mikor a viaskodás megindul, ügyesség és erő Ars és Mars forgolódik köztök:

Néha összemennek, néha eltávoznak;
Mint ágyúbul kilőtt fényes tüzes labdák,

Melyek levegőben összetalálkoznak :
 Igy cselekesznek ezek vitéz leventák.

(XI. 67.)

Egyszer Vidnek porrá zuzza sisakját egy csapás, melytől maga a hős is meginog, mire a pogányság ujjongani, a magyarság busulni kezd, de rögtön fordul a koczka, Vid egy csapással ketté vágja a török paizsát s megsérti a vitéz oldalát is, másikkal meg összetöri sisakját és

Nem is hágy nyugodni az vitéz töröknek :
 Ujítton ujítja hatalmas kezének
 Nehéz csapásait. Az törökök félnek,
 Demirham barátjai igen rettegnek

(XI. 73.)

és erre bekövetkezik Amirassen hitszegő beavatkozása, a törökök Vidre rohannak,

Csudálja Demirham ezt az történetet
 Mert meg kell vallani, nem ő kedvéből lett.

(XI. 82.)

De Vid szemeire hánnya ellenfelének a hitszegést, bosszút fogad és Demirhám nem is mentheti magát, a tolongó hadtömeg gátolja

Szégyenli és pirul, próbálja tartani
 Török seregeket.

(XI. 84.)

A nagy zajban szava se hallik, a zürzavar ellen nem tehet semmit, Zrínyi is veszélybe került vitéze segítségére siet hadával, a harczt általánossá válik s ezzel megszakad a párbaj-cyklus második tagja. A szilaj Demirhámnak az ő lelkületéhez hív, nemes, bösz haragját a lovagiasság ellen elkövetett e bűnös hitszegés miatt sok lyrai erővel rajzolja a költő. Vadkan módjára dühöng a rajta esett szégyen miatt, szeretné a csorbát helyreigazítani, tépelődik rajta, hogy sok veszedelem árán szerzett jó hire, becsülete oda van, majd reménykedik, majd meg fogadást tesz ez alternatívával :

Vagy hogy fog szállani holló én mellyemre
 Vagy pedig tisztesség én vitéz fejemre

(XIII. 62.)

Azután szemrehányást tesz magának a császárnak kemény, erélyes kifakadásban :

Az mit hittél fogad, megállja magában
 Vitéz ha vagyon is csak egy vad barlangban,
 Vagy erdőn, vagy mezőn, vagy szép palotában,
 Hitit nem kell sohun elhadni romlásban.

(XIII. 64.)

Majd keserű szóval folytatja, hogy vajha helyre hozhatná e szégyent

halálával, aztán kéri a császárt, engedje még egyszer Viddal szembe szállnia:

Mert vannak mi köztünk halálos törvények
Melyet halál ítél. . . . (XIII. 68.)

a mi nyilván kifejezi, milyen szigorú felfogása van a lovagiasságról. Merő ellentéte e felfogásnak, a mit a császár gondol, ki kapacztálja, hogy ez nem bajvívásra való hely, hogy az ő vitézségében senki sem kételkedik, nem érdemes azt ilyen dologra pazarolni

Kevés haszon, kis tisztesség ebből jühet
De viszontag nagy veszély előkerülhet (XIII. 71.)

mutassa meg vitézségét a vár ostromakor, ott van annak helye. Erre «Ég Demirham, s nem szól». Hallgatagon távozik, a mi a császár «okos» beszédének megvetését jelenti, nem is törődik vele, ő szívében eltökélte már, meg is esküdött, hogy egyedül megy neki az ostromnak. A szilaj lelkületet jellemző hóbortos ötlet és a vad Demirhám bizonyára meg is cselekszi, de időközben a postagalamb okozta lelkesedéssel a császár amúgy is elrendeli a végső nagy ostromot. Ez ostromban Demirham a becsületét keresi

. hasonlít furiát,
Mert rettenetesül forgatja nagy vasát.
«Deli Vid! Deli Vid! mind untalan kiált,
Hon vagy és miért rejtetted el magadat? (XIV. 86.)

Megint az az izetlen, rágalmazó ingerlés, a mit vitéz, lovag meg nem tűrhet s a mit megtódít zajos fogadkozással, hogy akár hol is megkeresi és megöli. Vid csakugyan nem tűrheti tovább e méltatlan objurgálást, megváltik a tömeges harczból,

Oda rugaszkodik és neki így kiált:
Hitetlen, hol láttad az én bújásomat?
De te hitetlen vagy és meg nem érdemled
Hogy Deli Vid kardot is vonjon ellened,
Mert hitedet, szódat és emberségedet
Mind összekevervén, egyszersmind megszegted (XIV. 88. 89.)

Demirhám lecsillapul az igaz vádra, keservesen fohászkodik és kérésre fogja a dolgot, engesztelőleg vallja, hogy a «bújást» harag mondatta vele, mert ő nem tehet róla, hogy az egész tábor megszegte a hitét, ő nem vétkes, maga Vid láthatta jól, kért-e ő segítséget? Folytassák a párbaft, majd megváltik, hogy ő kicsoda:

Éljen, kinek Isten engedi s jó kardja (XIV. 93.)

Vid nem igen teheti a Demirham kívánságát, urát, várát a nagy ostrom idején elhagynia nincs is megengedve, de a török unszolására mégis kimegy a várból. Fölkeresnek Szigetvártól jó tova egy alkalmas szép kerek rétet és «Itten halálos bajt csak ketten vívának» (XIV. 101.). Vid elébb fohászkodik az ég istenéhez, aztán megindul a véres viadal:

Mindenike penig készebb az halálra
Hogysem egy kis félelem mutatására. (XIV. 106.)

És a szó szoros értelmében agyon kaszabolják egymást, a halálos sebből mind a két leventének annyi jut ki, hogy mind a ketten ott hálnak meg. — A Deli Vid és Demirhám párbajcyklusa erősen emlékeztet ugyan a Tancred és Argante párbajaira, de ezeknek korántsem szolgálai utánczása, sőt akár a motiválásban, akár a tettek fejlesztésében nemcsak sok önállóságot tanusít, de némely eltéréseiben motivumai természetesebbek, szellemével pedig egészen a Szigeti Veszedelembe illik. Arganténál pl. az első indító ok a viadalra jóformán csak egyszerű ötlet, Demirhamnál, mint láttuk, a cselekvényben gyökerező bosszúvágy; a biztosíték nyújtása Tassónál szintén önként történik, holott Deli Vidnél ennek a helyzetben és az ellenfél hitszegő hírében világos lélektani megokolása van. Az Amirassen árulásának eredetijét nem is a Tancred, hanem a Raimund párbajában találjuk, de itt búbajos uton Belzebub intézi, ki Argante halálos veszedelmének láttára egy felhőt Clorindához arczban, termetben, fegyverzetben, hangban, tekintetben, csupán lelkületének kivételével (senza mente) egészen hasonlóra alakít s ezzel a bolondos alakítással bolondítja el Oradint, a híres lövészt, hogy dicsőség és királyi jutalom reményében nyilazza le Tancredet, mit ez, a mint jutalmat említenek (Tosto che il suon delle promesse intese VII. 102.), rögtön meg is tesz. Ki ne ismerne rá a Pandaros nyilára, mely Homerosnál legalább igaz isteni közbenjárásra, de itt egy felhőbábu intrikájára pattan el? És megkívánja-e itt ezt a búbájt valami eszme? olyan erős-e a lovagias szellem az Argante pártján, hogy ez a deus ex machina elmaradhatatlan? hiszen Oradin olyan aljas, hogy egyszerűen jutalomért teszi meg! Evvel ellentétben mennyivel természetesebb az Amirassen árulása! és mennyire beleillik ez a sokat hangoztatott török hitszegés eszmekörébe! és milyen erős motivum a párbaj megszakítására és hogy belenyul a harmadik viadal eszmei tartalmába! Ez a hitszegés

egyéb körülmények nélkül egymagában is elegendő ok, hogy a becsstelennek látszó Demirhámmal Deli Vid ne keresse tovább a párbaj folytatását s csak a mikor ártatlanságáról meggyőződik, méltassa az utolsó mérkőzésre. Mennyivel gyarlóbb lovagi jellem ennél Tancred, ki női csábok miatt a párbajról elmaradva, adott ígérését be nem váltotta! Nem terjeszkedhetem a reminiscenciák részletes kritikájába, de ez egy-két adat összehasonlításából is kitetszik, hogy eszmék és cselekedetek oki összefűzése bensőbb és következetesebb Zrínyinél mint Tassónál s ezzel kapcsolatban jellemzése is szabatosabb és erőteljesebb.

A *bajtársi szeretet* munkáját először a siklósi csata színhelyén mutatja be a költő. Az elhullt vitézeket társaik ott nem hagyják, hanem hogy «érdemük szerint» eltemethessék, fölszedik őket s haza viszik. Méltó párja e kegyeletos intézkedésnek a sebesültek szeretetteljes gondozása:

Rokoni s társai körülöttök vannak,
Szép vitéz szókkal sebeseket bíztatják
Kötözik sebeit, szánják és óhajtják. (IV. 20.)

Ugyanez a szeretet a lelke a későbbi vigalomnak, mikor Zrínyi a vitézeket a siklósi győzelem örömeire megvendégeli, jó szívvel tartja, aranyos kupában borral köszönti, dicséri harczi vitézségöket és «szóval apolgat megajándékozván.» Viszont a vitézek jó kedvökben énekre, tánczra kerekednek, dicsekesznek,

Minnýajan peniglen urok vitézségét
Főn szóval kiáltják és dicsérik őtet. (IV. 40.)

Zrínyi maga középpontja e szeretetnek s legkiválóbb hirdetője szóban-tettben. Mikor a rabul esett Olaj bég váltság fejében hat mázsa ezüstöt és urnak való hat lovat ajánl fel, Zrínyi elutasítja a kincset és cserébe csak egy szegény szolgája szabadulását kívánja, kinek «Vitézségén kívül semmije nincs». E viszonyt a vezér és katonái között érdekes hasonlattal illusztrálja a költő a X. ének végén:

Nagy hosszú harcz után megtér szép várában
Mint az kölykeihez hű nőtény oroszlán
Elűzvén ártóit, megtér barlangjában:
Igy tér meg szolgálhoz Zríni vígságban.
Ők penig körülé, mint oroszlán kölkök,
Vigadnak, örülnek, s néki hízelködnek.
Seregek megbontó istenét dicsérnek
Vigyáznak, fáradnak és gondot viselnek.

Mennyi szeretet, mennyi erő e kis jelenetben! De a vezér bajtársi szeretete legmeghatóbban az Amirassen árulása folytán elkeletkezett harczyi jelenetben nyilatkozik, a mikor Deli Videt az eliramodó török had áradata magával sodorja. Ekkor Zrínyi nagy aggódva így kiáltoz:

Hon vagy édes szolgám, Deli Vid hon vagy te?

Élsz-e? török szablya vagy megemésztett-e?

Felelj meg, hogy ha élsz! Így jár a seregben

Zrínyi könyei teljesednek szemében.

azután pedig, minthogy kedves vitézét holtak hiszi, szíve nagy keserőséggel telik meg s elkeseredésében egymagában a törökök közé keveredik és irtózatot pusztítást tesz közöttök.

A *barátságga fokozódott bajtársi szeretetnek* egész éneket szentel a költő a Juranics és Radivoj kalandjában, a Nisus és Euryalus epizódjának szeretetreméltó mássában. Ez epizód csaknem izről izre megegyezik a Virgiléval és mégis indító okával, céljával, szereplőivel, eredményeivel, hangulatával teljesen belleilleszkedik a Szigeti Veszedelemnek úgy eseménysorába mint szellemébe. A ki elolvassa, ha nem tudja, alig sejtené, hogy a régi mondavilág egy érdekes, hangulatos, kis eseménye újul fel szeme előtt, egészen az epos eszmekörében marad. Ez a teljes beolvadás már maga is igazolná benne a kissé sok reminiscenciát, ha nem is vennők figyelembe azt az irodalmi tény, hogy voltakép maga Virgil is Homértól vette át s az örökségből utána még Ariosto és Tasso rendre kivette a maga részét. Mért ne nyult volna a közös örökséghez Zrínyi is, holott művébe teljesen beleillett? De nem szolgai módra tette ezt sem, gondosan mellőzött minden feleslegeset s a mit megtartott, azt a kor- és helyviszonyokhoz híven átalakította, s az egészbe — úgyiszlván — a maga lelkét lehelte, azt a közügyekért hévvel lelkesedő, barátjaiért önfeláldozásra kész, nemes lelket. Az egész epizód a közérdek szolgálatának vágya indítja meg s azontul végig a baráti szeretet eszméje uralkodik benne. Ez készíti Juranicsot, hogy a Radivoj vakmerő vállalatában mindenáron részt akar venni, ez sugalmazza Radivojnak, hogy ifjabb társát visszatartsa. Mindhiába! A barát el nem hagyja barátját a részben, együtt lopakodnak át éjnek idején a török táboron, az alvók mérszárlását együtt végezik, de mikor aztán az őrjáratra bukkannak, Radivoj beiramodik az erdőbe, de a fiatalabb harczos nem tud olyan jól futni s elmarad. Mikor aztán

Radivoj visszanéz s nem látja az társát:
Gondold meg az ő rettenetes bánatját.
Juranics! Juranics! sűrű erdön kiált,
De nem más csak echó néki bus választ ad.

«Juranics! Juranics! én hová hattalak?
Micsodás ebeknek prédául adtalak?
Hon keresselek már, és hon találjalak?
Micsoda föld hátán téged nyomozzalak?» (IX. 62. 63.)

A szörnyű aggódás, valami keserű önvád miatt, hogy barátját gondatlanul elhagyta, eszébe se jut, hogy örüljön, hogy a biztos halál elől elmenekült, de még az se, hogy a mire a közjó, a várbeliek érdekében vállalkozott, most végrehajthatja. A barátság érzelme uralkodik lelkén, visszatér s a mint a törökök közt látja kedves pajtását, botorul nyilazni kezd a háromezerre, majd meg a mint a vezér Juranicsot levágni készül

Nem tarthatja tovább Radivoj bánatját
Oda rugaszkodik az hun látja társát.
«Engem! engem, vitézek! messziről kiált,
Engem öljetek meg, nem az én társomat!

Én voltam az oka azok halálának;
Én nagyobbik feje ennek az próbának.
Semmit nem mivelt ez, de nem is árthatnak
Ily gyermekek, mint ez, ily hatalmas hadnak.»*) (IX. 70. 71.)

Még ilyen jámbor diplomatiára is elragadja a baráti önfeláldozás készsége. De a nemes készség mit sem használ, sőt kettős áldozatot von maga után. A deli szép ifjút levágják, a fájdalomtól neki dühödött bajtárs neki ront magának a vezérnek a sereg közepette, száz fegyverütés zudul rá mindenfelől, de nem lát, nem hall, nem érez, csak a bosszú indulatja hajtja előre, míg végre oda ér a vezérhez s «Egy csapásban ketté derekán szakasztá (IX. 76.), aztán maga is ott leli tragikus halálát. Meghalt barátjáért, holott a szent ügyért élnie kellett volna.

*) Me, me! adsum, qui feci, in me convertite ferrum,
O Rutuli! mea fraus omnis, nihil iste nec ausus
Nec potuit, cælum hoc et conscia sidera testor;
Tantum infelicem nimium dilexit amicum.

(Verg. Aen. IX. 427. stb.)

Csak a capacitálás, a bizonyítás eltérő. A római esküszik az égre és a csillagokra; a magyar ravaszkodik, a realis okkal él, hogy ez ki sem telnék olyan gyerektől, mert ilyet ért csak ellenfele.

Ilyen erővel működik a barátság eszméje a magyar hadban; a törökben kevesebb nyomát találjuk s akkor is bizonyos vadság érzik ki belőle. Természetes is, a rablelkek tömegét csak az egy úr hatalmának érzete fogja össze s faji együvé-tartozásuk. A holt kadilekherben a tatárok «Rettenetes zajjal Urokat siratják» (IX. 97.) csak, rokonérzés az elsiratók és elsiratott között nem is lehetséges. Ez kivétel s ennek kevés képviselője van. Ilyen a Hamviván és Demirhám, továbbá a Delimán és Demirhám barátsága. Az utóbbiak a tanácsban egyértelműen nyilatkoznak Rusztán ellenében; mikor Delimán megöli Rusztánt, Demirhám barátja érdekében odasiet a császárhoz, a bölcsesség ürügyével lebeszéli a büntetésről, azután pedig siet közölni vele a császár haragját, hogy «azért éltére gondot viselne». Ez nemes barátság jele. De miféle barátság az, mely Amirassent hitszegő árulásra ragadja, mikor a párbajban a török lankadni kezd? és úgy tenne-e az, mint Radivoj, ki azzal biztat, hogy százukra egy ellenség esik? Határozottabb rokonszenvre vezér és katonaság közt csak Ferhát hivatkozik, mikor az elvonult Delimánt népszerűségével is visszacsalogatja:

Téged az tábor is egyenlő kedvvel vár
Török és szerecsen, nemcsak krimi tatár
Jűj el hát közinkben s ne neheztelj immár. (XII. 76.)

A Hamviván és Demirhám barátságában még több lyrai bensőség van. Hamviván halála hírére a szilaj Demirhámban jellemzően nyilatkozik a «sértő bánat»:

Esztelen szakgatja ruháját magának
Mintha használhatna avval Hamvivánnak. (VII. 3.)

Majd esküszik Mahometre, hogy bosszút áll egész Szigeten s valahol talál, minden keresztényen s ebből a fogadásból fejlik a Vid és Demirhám nagyszabású párbajcyklusa, a mely egyébkint — mint láttuk — már az ambitio és lovagiasság eszméiből táplálkozik. De szintén megható s kivételes a Hamviván szolgájának, Kambernek viselkedése ott a csatában ura halálakor, ki hangos torokkal üvölti szitkait a török hadtömegre, mely között lehetséges volt egyetlen embernek Hamvivánt megölnie, aztán keserűen idézi a jós Menet-hám szavait.

Ne bizd el magadat török barátságban
Sok nép, sok jó vitéz csalatkozott abban (VI. 98.),

aztán dárdát ragad s «Mint sívó ördög Kamber Vidra megyen» (VI. 104.) s ott hal meg ura mellett a hű szolgálga, kinél «hívebbet soha anya nem szült» (VI. 109). A jós Menethámnak igaza volt. A török alsó katonaság közt bajtársi szeretetnek nincs nyoma, mikor Zrínyi elől szaladnak «Mindenik magával gondol, nem társáru!» (XI. 89.).

A *szerelem eszméjének* nem ad valami kiváló helyet eposzában, bizvást föltehető, hogy azért, mert Virgil és különösen Tasso ellenére nem tartotta igazi epopœiai motívumnak. Bevezető sorai-
ban is csak azért említhette, mert először is korábbi költeményeiben csakugyan élt az ifju elme e játékaival, másodszer azért, hogy a propositió fogalmainak progressiv sorozatában alkalmas kiindulási pontnak szolgált a kellem (édes vers) szépségétől az Európát rettetgető szablya fenségeig, az epopœia uralkodó eleméig emelkednie. Innentúl jelentős szerepet a szerelem eszméje csak a Delimán és Kumilla epizódjában játszik s ott is nem az édes, hanem a kegyetlen halált hozó szerelem a cselekvény eszmei tényezője. Ez epizódot a költő már az első enumeratióban előkészíti, Arany szerint helytelenül, mert idő előtt. A változatosságon és Tasso példáján kívül, mikkel Arany maga menti ez eljárást, jegyezzük meg, hogy ez nemcsak a szerelmi epizódot készíti elő, de motiválja a Rusztán és Delimán ellenséges viszonyát s ebből kifolyólag részben Delimán-
nak a tanácsban mondott indulatos sarcastikus beszédjét is (VIII. 46—55.), később meg támogatja azt a jelenetet, melyben a méltatlan gunyolódásra a felbőszült Delimán megöli a császár vejét — a Kumilla férjét, az ágyagyalázó nyelves Rusztánt (XI. 11., 12., 17., 26.). Az előkészítés maga már festi a szerelem hódító, leigázó erejét, a mennyiben

Kumilla szép haja megkötözé szívét
Ifju Delimánnak, és minden kedvét,
Egy tekintet vévé el minden erejét;
Ugy hogy nála nélkül nem kívánja éltét (I. 72.)

Miután meg Rusztán elkapta a hadaért járó s késedelmeskedő Demirhám elől, ez

Mast már nyughatatlan bánattal áll vagy ül,
Untalan szegénynek szeme keservvel fül
Melly miatt az szüve mint az hideg jég hül;
Eltével halálban bánatja közt merül.

Őrizd Rusztán vezér, jól ettől magadat,
Mert mint dühös farkas lesi halálodat
Az vitéz Delimán, nem tűrheti búját,
Kitölti, ha lehet, rajtad bosszuságát.

(I. 74. 75.)

A mi be is teljesedett s ily előzmények után legalább is felesleges a költőnek a dolgot a XII. énekben Cupidóval insinuáltatnia, a miben az óclassikai reminiscencia azért is hibáztatandó, mert a keresztény machinatióba sehogy sem illik bele. A rossz példán Gyöngyösi is kapva kapott, a daliás Wesselényit és szépséges Máriát szintén nem az egymás szeretetreméltósága, hanem Cupidó nyilazza össze, csakhogy a míg Gyöngyösi Cupidója a kettőnek boldogságát czélozza, Zrínyi Cupidót haragosnak, kegyetlennek, hatalmaskodónak, sőt kárörvendőnek tünteti fel, a ki minden rendeken uralkodik, kinek király, császár, szépség, vitézség adózik, ki ellen hasztalan tusakodik a bölcsesség, a ki az eszeveszetteken csak nevet s «bosszuját vészi a bolondon». E zordon felfogás a mellett, hogy az epopeia komoly hangulatához illeszkedik, megegyezik a költő idylliumainak s elégiaiának szerelmi elemével is, a hol Cupidó emberen, istenen kifog, szinte kedve telik benne, hogy kesergő fájdalomnak s kétségbeesésnek forrása legyen. Epizódunkban Cupidó a rettenetes nyilak közül azt választja, melynek

Siralom és bánat ő hegyes fulánkja
Rövid gyönyörűség vala fája s tolla

(XII. 7.)

a mivel a költő már előre jelzi egész lefolyásában a kis szerelmi epizód természetét. Ehez képest e részlet bővelkedik lyrai elemekben. A nyíl Delimánnak «mérges nyavalyát» hagy a szívében. A fülemile sirása a szerelem búját, a derült ég a kedves szépségét, a csurgó patak a könnyező szemet, a gyöngye szellő a szív izgalmát illusztrálja a sóvárgó szerelemben; a boldogtalan szerető pedig ily szavakra fakad:

Maga ez fényes nap és ez az derült ég
Nálad nélkül énnékem sűrű sötétség;
Ez az kikeleti mezei különbség
Énnékem unalom és nagy keserűség.

Tengelicz éneke, pintyőke sirása
Nálad nélkül mint baglyok huhogatása.
Lengedező szellők, csurgóknak folyása
Mint szélvész háború, és Lethe forrása.

(XII. 15. 16.)

«De Kumillának is hasonlatosképen szüvét általlüvé vak nyilával» a kis isten, mire a szíve kigyullad «szerelem mérgétől» s nyughatatlankodik vagy jár, vagy áll, vagy ül», a Fáti biztató szavára, meg, hogy

Az jót és az szépet az isten rendelte
 Másoknak hasznára, s ember, mely kémélte
 Másoktól javát, isten kedvét megszegte,
 És haszontalanul az földben temette (XII. 37.)

az így fanatizált szerelem az erkölcsi érzeken is hatalmaskodni kezd

Kumilla tisztességét hátra vetette,
 Sem az nagy Császár atyját meg nem böcsülte, (XII.)

levelet ír Delimánnak, melyben testestül lelkestül hódol annak, kit böcsül, tisztel, imád, kiért kész meghalni, kinek szolgáló rabként várja parancsát. Nyilvánvaló itt a török felfogás, melyet a faji jellemzés mulhatlanul megkíván s mely ép oly dicséretes, mint az a tisztos önmérséklés, melylyel a költő a Venus triumphusa rajzolásában (XII. 50. 51.) tündetőleg elhallgattatja a muzsát. Gyöngyösi aligha hallgattatta volna el, Tasso bizonyosan nem. De ezzel vége is a nyíl jelzette rövid gyönyörűségnek, a hogy megelőzte, csakhamar követi is a siralom és bánat, melytől meg nem óvja őket a szerető szív kételkedő előérzete, hogy a Ferhát beszédje csak sziréna éneke, sem a bizalmatlankodó élettapasztalás, hogy «Bosszút azok (t. i. a felbőszített császár és hada) nem tudnak elfelejteni», sem a kedves életeért remegő szív panasza. Delimán lelkében kemény tusát vív a szerelem és vitézi tisztesség, amaz Kumillához, emez a harczba húzza s közülök végre is a tisztesség győz, a büszke önértet, a szablyába vetett bizalom, a Mahomet kegyében való bizakodás, a végzet elkerülhetlenségének hite, mind kényszerítőleg hat reá s a győzelem reménye megerősíti. Elhatározásától a térdén zokogva imádkozó nő el nem tántoríthatja. Azt a nagy erőt, mely a nő szerelmében a vallásos fölfohászkodás és kétségbeeső panasz szálaiból szövődik, csak a férfi szerelmének dühöngése mulja felül, a mikor a véletlen mérgezés következtében Kumillának kissé gyengén motivált halála bekövetkezik. Az őrző szerelem végre is bosszúra hajtja a keresztények ellen, a mivel az egész epizód szerencsésen belefűződik a főeseménybe s elvárhatnók, hogy további vitézkedéseiben ez indulat is megtegye a magáét. Az igazi átkötő eszme azonban következetesen az marad, mely eddig is győzött a

férfi szerelmén s erővel húzta a harciba : a drága tisztesség, a mely még Zrínyivel szemben is helyreállítja a szívét a végső csatában. A török nőben a szerelem szinte könnyű szerrel fojt el minden egyéb női erényt, a török hősben pedig a vitézi erények diadalmaskodnak a szerelem felett.

Kevesebb lyrai bensőséggel, de ragyogóbb epikával rajzolja meg a költő Deli Vid daliás hitvesében a *női ideált*, a kinek

Szebb vala mindeneknél az ő szépsége

De még azonfelül urához hűsége.

(XIII. 6.)

Szépség és hűség ez ideál fővonásai. A pogány Kumilla is szép, sőt a hízlgő Fátí szerint «Szebb lélek szebb testben nem szorult e földön» (XII. 32.), mint az övében, de neki unalmas volt pogány Rusztán, kéjsóvár lelkének fáj, hogy ifjúságát mellette veszté s halálról életre csak akkor emelkedék, mikor vitéz urára tett szert, kiben nem is előbbi urának gyilkosát, de a maga megszabadítóját látja. A hitvesi hűségnek ő nála semmi nyoma. A keresztény Barbala ellenben kalandon bolygó urát hiába várva s nem tudva él-e, hal-e, eleinte «Sok könnyel áztatja társa üres ágyát», de csakhamar hősies terv fogamzik meg agyában

Száll Mars ő szívében, s nem mint más, sirással

Vagy nyomorult főske hosszú jajgatással

Csak óhajtja társát; hanem bátorsággal

Fegyverezi magát ura pánczéréval.

Pánczérát, fegyverét magára fölveszi

Urának jó kardját oldalára teszi,

Jó lóra fölugrik, kopját kézben veszi

Haját és szép fejét fátyollal tekeri.

Es így török formán Szigetbül kimegyen

Táborban mindennel szól csak török nyelven,

Imide amoda jár minden szegletben

Hogyha vitéz urát vehetné eszében.

(XIII. 9—11.)

De nemcsak hősies, hanem okos is, és csakhamar megtudja, hogy hol van Vid, hogy élete veszélyben forog. Erre a hősies lélek gyors hősi tette buzdul benne, az urát bejelenteni készülő szerezsennek utána fut, három ugrással utoléri, kopjával a nyeregből kiveti, szabljával gyorsan levágja a fejét s azzal felugrik jó lovára. A sok török persze rögtön körülfogja, egy goromba kéz a lóról letaszítja, de az okos asszony segít magán hamarosan egy hazugsággal, a

zajra hirtelen ott termett Vid pedig egy másik hazugsággal, meg a «törvényt és igazságot» tartalmazó szablyával kivágja s jobbra, balra néhány halálos csapást osztva, szerelmesét lovára kapja s a megdöbbenő törökök csak akkor ismerik fel Videt, mikor Sziget várában mint a könnyű köd eltűnik. Mennyi fényes vonás e kicsiny epizódban! Minő ellentét a szép, hű, hősies, okos, ügyes hitves vitézkedő erényének diadala s a szenvedélyes Kumilla gyászos bűnhődése között!

A szeretet eszmekörében végre némi szerepet nyújt a költő az *apai szeretetnek*, mint oly jellemvonásnak, mely az ideális hőst igazi embernek mutatja. Mehmet epizódjában, a mikor Zrínyi a rettenthetlen Rézmánnal mérkőzik, az apai szeretet főmotivummá válik. Mint a hogy a magas hegyekről levállott kőszikla mindent ront, bont, tör, a merre gördül, úgy a fia életeért aggódó s neki segítségére rohanó apa is útjában a seregen át

Valakit hon talál, elveszi életét;
Öl, vág, ront és szaggat, az ki menetelét
Tartóztatni akarja, ő sietését.

(III. 79.).

De mire oda ér, már késő, Rézmán halva, s ekkor az apa szörnyű fájdalmában

Mint az fene tigris kölkét halni látja,
Hállóját vadásznak s magát is szaggatja:
Igy mond jó Zríninek: «avagy te engemet,
Fiam mellé tészesz s elviszed fejemet,
Avagy én ezentül kiontom véredet,
S elevenen megrágom kemény szívedet.»

(III. 80. 81.)

Az eredményt ismerjük, ott hal meg fia után. Olyan ez a szeretet, mint az anyavadé, a veszély láttára is már fogát vicsorítja, s a ki hozzá nyul kölykéhez, minden erőből ráveti magát minden tétova nélkül vadul, féktelenül. Így Mehmet is, a szerencse dédelgetett, elkényeztetett vitéze, teljesen kivetkezik vezéri és hősi mivoltából s az emberi, faji ösztön böszíti vérszomjas bosszúra. Ilyen féktelen, vad kétségbeesésnek sejteti Demirhám azt a fájdalmat, mely Menet-hámra vár elvesztett fia halála hírére, melynek enyhítésére Demirhám a fiú megölőjének véres szívét készül elvinni, hogy «bánatát lágyítsa, noha úgy sem igen». (VII. 8.). A mikor a török császár Delimánt vissza akarja tartani a halálos veszedelemmel járó harczról, az apai szeretet nevében így kérleli:

Szánjad vén apádat, kinek egy fia vagy,
 Az te szerencsédde néki halált ne adj,
 Csak te vénségének erős istáppja vagy;
 Erőtlenységében tüle el ne szakadj.

(VIII. 93.)

Ez már a szív szelidebb hurján pendül. De még gyöngédebb, neme-
 sebb, áldóbb az a szeretet, melylyel Zrínyi a siklósi harcz után a
 maga fiát a viszontlátásnál honn köszönti s apja szemmel látható
 dicsőségének és példájának követésére serkenti (IV. 36.); az a gon-
 dos szeretet, a melylyel a királyhoz írt levelében fiát a király emlé-
 kezetébe és kegyelmébe ajánlja (V. 74.); az a végzetében megnyugvó
 szeretet, melylyel fiát útra készítöben megöleli, komoly sorsára
 figyelmezteti s végső bucsuzóul istenes, hazafias, erényes életre
 oktatja, az a szeretet, mely a siron tul is, az égbe is elkíséri, hol az
 Istent imáival majd arra kéri, tegye fiát az apához földön-mennyben
 méltóvá, az égbeli viszontlátásra érdemessé. (V. 76—84.). És a mikor
 a végzet beteljesedett, mikor az Isten szolgája Isteneért nem szánta
 világi romlását, nemszánta vére hullását, az apai szeretet nevében
 maga a költő a nagy dráma záradékaul rövid imában fölfohászko-
 dik a vitézek istenéhez, hogy a nagy ösnek vitéz véreért vegye ked-
 vébe fiát, vegye kegyelmébe a Zrínyiek minden ivadékát.

KRAJCSOVICS SOMA.

AZ ATHÉNI MUZEUMOK.*)

Görögország telidesteli van még szép és tanulságos ókori emlékek-
 kel, maradványokkal és az új ország haladásának minden lépésével
 emelkednek a régiségek iránti érdeklődés reményei.

Midőn Elgin lord a Parthenon-szobrokat Londonba vitette, akkor
 az ilyen elidegenítés érdem-számba ment. Midőn a németek Olympiá-

*) Szerzőnek görögországi tanulmány-útjáról írt jegyzeteiből. E helyütt
 mindjárt köszönetet mondok *Leonardos* atheni muzeum-felügyelőnek szíves
 barátságáért, melynek kizárólag és egyedül köszönhetjük, hogy a mykenai
 leleteket láthattuk annak daczára, hogy épen ottlétünkkor vitték át és ren-
 deztek újra a nemz. muzeumban. Tanulmány-utunk úti társait érdekelní
 fogja, hogy a szolgálatkész eforosszal az idén Münchenben találkoztam
 midőn Erlangenbe ment doctorrá avattatni. Ő az osztr. Ferencz-József-
 lovagja, mert királynénkat Olympiában mint ottani felügyelő kalauzolta

ban ásattak, akkor magától értetődött, hogy a mit görög földön találnak, azt Görögország számára kell megmenteni.

Ezen ásatások rendkívüli nagy gazdagsága, a keletkezett nyilvános nagy gyűjtemények Athenben — a helyi érdekű leletek sajátos előnyeit az általános művelődéstörténeti momentummal egyesítik. Minden tudomány nem egyes különálló jelenségekből, hanem csak a hasonló esetek egész sorozatából vonhat le következtetéseket és tanulságokat.

Épen a legnagyobb művészek hazájában az archæológiának és művészettörténetnek oly gazdag anyag áll rendelkezésére, hogy az ipari termékektől fel, egész a legtökéletesebb művészeti alkotásig, ott a helyszínen láthatjuk csoportosítva. A művészi érzék erőteljessége és egysége az, mely az ókori művészi alkotásokat a legfinomabb rostokig át meghatotta — az ily gyűjteményben, a helyszínen, sokszor jelentéktelennek látszó bizonyítékokból lehet visszakövetkeztetni a nagy műalkotásokra.

Ennek a nagyban való művészi termelésnek megértése magában az országban rejlik. Nem London ködei adják meg a kellő világitást a görög műrecekhez, nem Berlin modern légköre, sem München sörgyárainak füstje. Az Ilissos parti derült, verőfényes vidék derült ege, hol az Akropolison a Parthenon ragyogó műépítménye a kéklő légűrbe emelkedik.

Ezen szempontból tekintve van az atheni három muzeumnak *a)* A nemzeti muzeumnak (Ethnikon-Musion) *b)* A polytechnikumnak (πολυτεχνεῖον) és *c)* az akropolisi muzeumnak oly nagy jelentősége.

Ha ezen gyűjteményeket osztályozni akarnók, nem kis zavarba jönnénk, mert sem korbeli egymásutánt, sem más körülményt nem lehetne itt irányadóul felhozni.

Minthogy azonban atheni tartózkodásunk alatt helyezték át a mykenæi gyűjteményt a nemzeti muzeumba, mindjárt ezen kezdhethetők.

A) *Archaeologiai Nemzeti Muzeum.* «Ἐθνικὸν ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον.» Ez egy gazdag pétervári görög embernek (Bernardakisznak) köszöni keletkezését, ki eleintén a Theseion, stoa Hadriani stb. körül talált műemlékeknek szánta; utóbb azonban az összes ókori görög régiségi leletek számára nyitották meg.

Schliemann leleteihez, melyeket Mykenæben, Tirynsben és Orchomenosban napvilágra hozott, járultak más hasonló leletek, a Peloponnesosban, Attikában, Böotiában, Thessaliában, a görög szigeteken, Krétában és Rhodos szigetén, de Sicziliában, Trójában, Kariában sőt Egyiptomban, tehát az egész földközi tengerparton köröskörül.

Az atheni nemzeti muzeum legértékesebb tárgyait természetesen a mykenæi leletek képezik.

Ezek között pedig első sorban említésre méltók a sírkövek, kivált

az a három, melyen domború ábrázolások vannak. A képes részen az alakoktól üresen maradt rész csigavonalakkal van kitöltve. Ez a kezdetleges művészetet jellemző u. n. horror vacui. Az ábrázolás harci jelenetet állít elő. A győző négyküllős kereken mozgó ládaalakú kocsin készül legázolni vagy már legázolta ellenségét. A legyőzött, mint az egyiptusi emlékeken, Pharao tetteinek ábrázolásán látható, gyalog-járás által van jelképezve. A többi domború képekkel díszített sírkő-táblán szabályos fonású maeander-szalag-dísz vonul végig. Ezen stélék sokkal hátrább vannak művészi tökéletesség tekintetében az oroszán-kapunál.

A mykenai fémtárgyakat könnyebb áttekinthetőség végett arany, ezüst és bronz ékszerek és fegyverek csoportjába oszthatjuk.

Az arany ékszerek közül kiemelendők a körkörös díszszel, rosettákkal és tekercecsekkel ékesített diademák, melyek kerülékalakúak és a leggondosabb vert ötvösművet szemléltetik. Diadémáknak tartotta eleinte Schliemann azokat az arany csüngő díszeket is, melyekből egyegy sírban 24 darabot is találtak. Tyrinsben talált egy agyag szoborcskán ily csüngőkől álló mellédszt láthatni, a mi Studniczka (*Beiträge zur Geschichte d. griech. Tracht, Wien 1887*) azon véleménye mellett szól, hogy a mykenai arany csüngők is övdíszek lehettek. A mint az atheni muzeumban levőkön oly szegélyt is látni, melyen sodrony fűzhető át. Homerosnál Kirke olyan övet visel, mely száz czafrangból (thysanoi) áll. Egy olympiai bronz páncélon is látszanak ily fityőlékek; ez pedig K. e. a VII. századból való emlék.

Az arany ékszerekhez tartoznak az arany rosetták vagy csillagdíszek, melyek szárai keskeny lándzsa-alakú leveleiken a mykenai ékszereken jellemző dudor-dísz szemléltetik. A hol ezek a száraz egymást keresztezték, ott szeg tartja őket össze, és ez a ruhára való fűzésre volt szánva. Ily rosettát Mykenæben egy sírban 12—15-öt is találtak. Ezekkel rokonok azok a nagy számú aranypléh-lapocskák, melyek a mykenai műalkotást teljes gazdagságában tüntetik elénk. A stilizált tintahal, pillangó, pálma-levelek, kígyóvonalok és tekerődő alakok képezik díszítményüket. Schliemann nem csak a csontvázak alatt és fölött, hanem mellettök is szanaszét a sírokban talált ilyeneket. Egyben 701 darabot szedett össze.

A mykenai hölgyek valóban megterhelték magukat arany ékszerekkel. Kalapált és áttört művű díszszel ellátott arany fülön-függőket láttunk az atheni muzeumban, melyeken még a kis karika is rajt van, melylyel a fülczimpába akasztották.

Az arany nyakláncz és reteszek is nagy számmal fordulnak elő a mykenai leletek között. A feltűzésre szánt reteszeken bemélyített ábrázolásokat láthatni, melyeken a férfialakok fesztelen és ügyes mozdulatai előhaladottabb művészi korszaknak is becsületére válnának. Ezen nyak-

ékekre való gyöngyök agát, sodrony, amethyst és borostyánkőből fargottak. A borostyánkővek a keleti tenger vidékével űzött kereskedelemre mutatnak. (Schliemann «Mykenæ» 253 és 255. ábrája).

A mykenæi arany hajtűk nagyságra és súlyra nézve páratlanok. Az egyiken papyrus-kacsból alakított keretben bőruházatú lebegő férfi képét láttuk. Perrot az assyriai Ahura Masda szoborhoz hasonlóknak találja azt. A magas hajfonat viseletét egy arany gyűrűn is szemléltük a mykenæi leletek között, mely a sírokon kívüli területen került napvilágra. Félkör idomú fésű is van ott, melynek nyergét arany lemez borítja.

Arany csigavonalas díszszel ékeskedő karszalag igen feltűnően magára vonja figyelmünket, mert a gyűjteményben még eredeti rendeltetésében, a karsont köré tekerve látja az ember. Ide tartoznak azok a tömör aranyból való pántok és láb-pereczek is, melyek vert növény díszszel ékeskednek és a csuklyókra alkalmaztattak. Ezekhez hasonlókat Tyrinsben egy képen a férfi kéz és láb csuklyóján látunk feltüntetve.

Arany pecsét-gyűrűk is fordulnak elő a leletek között, melyeknek bemélyített ábrázolásai vadászati és harci jelenetet szemléltetnek. Ezek az ötvösség művészi fejlettségére mutatnak. A főbb említett gyűrűn a hajfonatokon kívül oly jellemzetes ábrázolásokat tüntet fel, hogy sokat foglalkoztak velük a műértők. Milchhöfer a rajta előforduló nap és hold jelképe miatt azt tartja, hogy az ez alatt levő női alakok Rheát és nympháit ábrázolják. A kettős fejsze Jupitert jelképezi, ki Rheától születik; a felfegyverkezett férfi a korybantokat, kik a hegyek anyját fegyver-tánczokkal tisztelik. (Anfänge d. Kunst in Griechenland 1883. 13. b. 1.) Ezen kívül van ott több gyűrűvé csavart aranytekercs, melyeket Schliemann ægyptusi ábrázolások nyomán pénznek minősített.

A női sírokban talált arany mérlegecskék is különböző vélekedésre adnak okot. Schliemann az ægyptusi sírokban talált festmények után érzékfeletti jelképeknek tartja, míg Schuchardt a házi asszony háztartási eszközt látja bennök. (Schuchardt id. m. 277.)

Sajátságos benyomást tesznek a szemlélőre azok az aranyból való álarczok, melyeken először láttuk a mykenæi művészet felülemelkedését a pusztá díszítmények készítéséből annak a feladatnak megoldására, melyet az összes képzőművészetek tetőpontjának szoktunk tekinteni, és ez az emberi arcz ábrázolása. Abban sem kételkedhetünk, hogy ezen álarczokban az elhunytak arczképeit láttuk, mert mindegyik különböző és karakteristikus vonásokat szemléltet. Mint a Graf-féle ægyptusi arczképgyűjteményen hazánkban is kiállítva láthattuk, Aegyptusban is szokás volt a mumiák koporsóira a holtakat jellemző arczképeket alkalmazni.

Különös dísz az az arany mellfedő is, melynek felső részén a női

kebel két mellbimbóját kerek dudorok jelzik. És ezek csakugyan a női sírok leletei között szerepelnek.

A ruhadíszül szánt ékszerekhez sorozhatjuk azokat az arany állat-alakokat, melyek sokszor heraldikai modorban kettesével egymás felé fordítva vannak alakítva. Ilyenek szarvasok (10 db), macskák, hattyúk és sasok. («Mykenæ» 264. és 266. ábra). Egyenként fordulnak elő a róka, sakáll, sphinx és tinta-hal (18 példány) («Mykenæ» 270. 272. 277.). Ezek szélei át vannak lyukasztva, hogy ruhára lehessen fűzni.

Ide tartoznak a ruhadíszül használt arany szobrocskák. Az egyik példány ülő helyzetében, mellén összetett karjaival, arcának szemközi fordításával szakasztott mása a magnesiái Sipylós sziklafalán levő ősrégi Cybele-képnek, mely a görög ősi mondakörbe vezethető vissza. Két arany női szobrocskának diadémája fölött röpködő galamb van alkalmazva. Erről Aphroditére ismerhetünk, kinek már mint keleti Astartének galamb volt a jelképe és csupán ezt szokták mezítelenül ábrázolni. («Mykenæ» 267. 268.) Tanulságos azon arany templomocskaalakú ruhadísz, mely egy épületnek teljes homlokzatát félhold díszítéssel és galambokkal ábrázolja. Hasonló kép fordul elő a paphosi érmeken *χοινών Κυπρίων* (a Cyprusiak főszentélye) körirattal. Ez tehát a cyprusi Aphroditének szentélye. Fent a nap és hold, kétoldalt a jelképes galambok. A templomocska három osztályú homlokzata a tirynsi és mykenæi paloták előcsarnokát szemlélteti. A középső része a két mellhajó között bazilika-módjára kimagaslik. Ilyen szentély egy-egy sírban kettő-három is előfordul. Hogy vallásos képek ruhadíszül szolgáltak, azt az Aegyptusban lánczozva fűzött nyakra való idolumok tanúsítják. («Mykenæ» 423. ábra).

Az arany-serlegek a mykenæi gyűjteményben két olyan alakra vezethetők vissza, mint a myleneket Mykenæben az agyag-edények között igen gyakran láttunk. Az egyik alak láb nélküli pohár egy darab-ból kalapálva; fülét úgy forrasztották reá. Másik alakjuknak kupája alatt meglehetősen magas, karcsú lába van. Ezek közül az egyik tökéletesen hasonlít a Trójában előkerült vörös agyag serlegekhez. Egy másiknak födelét sodrony köti össze a főrésszel. Ezen elzárási módot gyakran alkalmazták a trójai vázáknál is. Homerosnál is olvassuk, hogy a szelencze födelét mesterségesen bogozott kötéllel biztosították.

Feltűnőnek találtuk azt a nagy arany billikomot, melynek lába igen magas. Két fülét arany lemez köti össze. Mindegyik fülén galamb ül és ez a Homerosnál leírt Nestor-féle billikomra élénken emlékeztet (Helbig, Homer. Epos 115. sz. ábra). Egy másik kettős fülű arany serleg Schliemann trójai edényeinek alakjával egyezik. Ezt a műértők a görög kantharos legősibb példányának tartják.

Mindazok között, miket a mykenæi műveltségi korszakból bírnak,

legszebb az a két arany serleg, melyeket Tsountas «az atheni görög archæologiai társaság megbízottja» az amyklæi kupolasírban lelt. Itt a mykenæi művészet nemcsak a megrajzolásban, hanem a részletek realistikus kidolgozásában is bámulatra méltót alkotott. A félvadon rohanó bikák fékezésének jelenete mesteri alkotás. Az ægyptusi művészet egész életében sem tanulta meg az embernek oldalnézésben való rajzolását; mellét mindig szemközt mutatja. Az amyklæi alakok egész természetes állásukban és mozdulataikban láthatók. Ezen Vaphióban (nem messze a régi Amyklætől) talált remekműről azt mondja Overbeck, hogy a művészeti fejlettség oly magas fokán áll, melyet a görög művészet virágzási koráig nem lehet kimutatni. És Perrot-val szemben, ki peloponnesusi munkának tartja, azt állítja, hogy az atheni muzeum ezen műkincse még soká műtörténeti talány marad. (*Geschichte d. griechischen Plastik* I. 27—28. l. képmelléklettel.)

A fegyverek közül megemlítenünk az aranyból való kardmarkolatokat. Az arany kardhüvelyeken látható arany korong és gombdíszek Milchhöfer szerint Kis-Ázsiában is előfordulnak: a kereszteket a Midás sírjának nevezett épület homlokán Phrygiában, a három és négyágú csillagokat a lykiai érmeken találjuk. (Milchhöfer id. m. 256. l.) Az arany kardkötők ékítménye szintén rosetta. Van egy királyi pálczának markolata is a mykenæi gyűjteményben. A markolat áttört művű arany foglalatában riell módjára vannak hegyi kristály díszek. A pálcza, illetőleg jogar koronáját pikkelyes kígyótest képezi, végén sárkány- vagy kígyófejek láthatók. (Schliemann «Mykenæ» 451. sz.)

Az arany tárgyaknál még meg kell említenünk az arany lemezeket, melyek gyengéd rajzokkal ékszer-ládikát díszítettek.

A mint a szín-arany tárgyak közül az amyklæi (illetőleg vaphiói) díszes serleg domborműve, úgy a bronz tárgyak közül a művészi törpének indították Pasteiner Gyula dr. fáradhatatlan vezetőnket kimerítőbb magyarázatokra. Itt méltán hosszabb időre állapodott meg a tanulmányozó társaság, de sőt ismételve is visszatértünk ezen remekművekhez. Ezek bronzból valók, arany berakott munkával díszítve. Az egyik oroszlán-vadászatot, a másik macskafajhoz tartozó állatoktól hajsolt vízi madarakat szemléltet. Ha azt a gondos munkát, az élénk alakokkal, a pompás színeket tekintjük, mily nagy tiszteletre kell gerjednünk azon műveltségi korszak iránt, mely ilyent létre tudott hozni. Habár sohasem hiányoztak oly mély belátású férfiak, kik meg voltak arról győződve, hogy a csudás műérzékkel díszített paizsokról, pompás serlegekről, tündérelleg ékesített palotákról szóló leírások Homerosnál nem légből kapottak, de viszont találkozottak, kik mindent üres mesének tartottak, mivel a mykenæi ásatásokig ily fajta leletek elő nem kerültek. Achilles paizsa, melyet Hephaistos művészként kovácsol s egész képsorozatokkal von be,

Homerosz szerint berakott munkával készült (Homerosz II. XVIII. 561—597.). A mykenæi törökön is az oroszlanok s a férfiak meztelen testrészei aranyból, a nadrágok, paizsok ezüsből, a paizs-szíjak, jelvények és ruhadíszek valami fekete anyagból valók. Az alapot ugyanis sötét zománczczal vonták be, melyből az alakok élesen válnak ki. Az egész képet előbb külön bronz lemezen készítették el és azután azzal együtt illesztették a pengébe. Így jutott Homerosz a maga igazához és a mykenæi török a serlegekkel együtt azon művészet termékeihez tartoznak, melyek a dicső énekest leírásaiban lelkesítették. Milchhöfer ezeket is a mykenæi korszak legremekebb műemlékeihez sorolja (Die Museen Athens 1881. Athen 96. l. a.).

Egy ezüsből való edénynek részletén várostrom van ábrázolva. Ez már inkább assyriai féldomborműre emlékeztet, de azért Overbeck nem vonja kétségbe, hogy ilyen szolgálhatott a Hesiodusz paizs-leírásának alapjául (Gesch. d. griech. Plastik I. 28. képe, az *Ἐφημ. ἀρχαιολ.* 1891. II. IV. 2.).

A mykenæi leletek egyik legremekebb darabja egy ezüsből való ökör-fej arany szarvakkal. Collignon (id. m. I. 28. l.) azon bronz tehénfejhez hasonlítja, melyet Bagdádából hoztak a British muzeumba. És ha meg is engedi rajta a phœnikiai befolyást, mégis inkább ægyptusi típust vél rajta észrevehetni.

Az elefántcsont tárgyak között kiválik egy griff-madár, melyet Collignon szintén ægyptusi hatás alatt készültnek gondol. (Histoire de la Sculpture Grecque 44. l. ábrával.) Ezt Mykenæben találta az athenei archæol. társaság.

Sphinxnek tipikus féldomborművét tünteti fel egy Spataban talált elefántcsont-lemez (Collignon id. m. I. 21. ábrával).

A mykenæi gyűjteményeknél még az agyag tárgyakat is meg kell érintenünk. Ezekhez tartoznak első sorban azok a női bálvány-szobrocskák, melyekkel már Tyrinsben találkoztunk. A mykenæiek is sarlóalakúra emelik fel karjaikat. A természetes sárga alapra vörös sávokat vontak rajtok. Ezek a várban is nagy számmal fordultak elő.

Az agyag edények abból a finom sárgás-barna agyagból vannak, mely minden mykenæi készítményű edénynek kitüntető sajátossága és mindegyike akkor már fazekas-korongon készült, még pedig oly finom falazattal, mely a későbbi görög vázák hírnevének is egy fő okát képezi. Furtwängler és Löschke, kik az atheni német archæologiai intézet megbízásából a mykenæi váraknak, az Archipelagos szigetein egész Kis-Ázsiáig és Egyptomig, sőt nyugaton egész Sziciliáig is elterjedt összes fontosabb példányait leírták, alakra és díszítésre nézve a mykenæi edényeket két osztályba sorozzák. Az egyikben nagyobb számmal vannak a nagy, hasas edények, a másikon a karcsú korsók és kanták. Az egyik

osztály halavány sárga és veres színt és többnyire sodrony-mintát használ diszül, a másik fényes fekete firniszt alkalmaz és diszítéseit az élő lények sorából, különösen tengeri állatok közül veszi és algákat, kagylókat, polypokat és más puhányokat ábrázol. Ez utóbbi edények már a későbbi görög amphorák alakjához közelítenek. Az első osztály vonalas diszitményét említettem szakemberek a legrégibb műveltségi telepeken, Cyprus, Sicilia, Assyria és Phoenikiá-ban, sőt a barbár néptörzseknél mai napig észlelhető diszítési divattal hasonlítják össze. A mykenaei aknasírok mutatják az átmenetet a régebbi ízlésről az ifjabbikra, mely azután az egész görögségnek mintául szolgált. A fényes firniszszel való festésnek kezdetét a mykenaei vázákon lehetett megfigyelni. (Furtwängler és Löschke «Mykenische Thongefässe» Berlin 1879. I—III. képes tábl. 1, 8, 9, 11, 12 sz. és Vorhellenische Thongefässe Berlin 1886.)

Az összes mykenaei vázák között legfontosabb az, melyet Schliemann a sírokon kívül talált, és mely már emberi alakokat ábrázol. Ez egy hatalmas amphora maradványa, melynek hasát férfi alakokból álló szalag futja körül. Jellemző a viselet rajtok. Rojtos chitont, szárharisnyát, és sisakot viselnek. Térdükön és kéz csuklyóikon oly ékes kaolkák vannak, mint a sírokban talált arany lábpereczek között láttunk. Paizsot hordanak és lándzsáikon valami zacskó-félét, mit sokan tők-alakú palaczknak mondanak. Némely vonás a kengyeles kancsókra, más a dipylon vázákra emlékeztet. Az egyik rajz azonban inkább a melosi agyagfestésre utal, mely a későbbi valódi görög ízlésnek egyik előkészítője volt.

A mykenaei gyűjteményen kívül az atheni nemzeti muzeum még sok drága régiséget tartalmaz.

Kor szerint legérdekesebb ezek között az archaikus terem.

Ezen teremben azon emlékek vannak, melyeket Kr. előtt 5. századtól egész a művészi fejlődés magasabb fokáig osztályozhatunk.

Itt mindjárt az u. n. orchomenosi Apollo vonta magára figyelmünket. Nem hiába mondja róla Overbeck, hogy még a fából való szoborművekre vall az a merevség, melylyel ez a sötét kretai márványból faragott alak élénk tűnt. Még az anatómiai ismeret kezdetlegességét is le lehet róla olvasni. (Geschichte d. griechischen Plastik I. 115. és a 14. kép.)

Ugyanott van a másik Apollo Therából, mely egyik a legismertebb alakoknak, melyeket a legrégibb stílusú szoborművek között fel szoktak említeni. Overbeck ezt ellentétbe helyezi az előbbivel, a mennyiben a therai Apolló feje, arcza, testarányai, az alakoknak felfogásában már jelentékeny haladást lát. És ezt, habár egykorunak tartja mindakettőt. Collignon is megerősíti. (Ő a szigetek művészi iskolájának tulajdonítja. Historie de la Sculpture Greque I. 133. l. képpel.) Ugyancsak ezen kor-

szakhoz tartozik a Teneából való Apollo, melyet egybevetésül az idén a müncheni glyptothekában szemléltem meg, csak hogy technikailag jóval felülmúlja előbb felhozott társait. A mi az általános alakítási felfogást illeti, abban mind a három megegyez, u. m. a lejtős váll, a háromszög-alakú mellkas, és a keskeny derék; de a részletekben már értelmesebb és gondosabb kidolgozás észlelhető. Brunn szerint a hajzat fűrtjei itt még mindig azt a túlságos szabályosságot mutatják, hogy inkább fagerebennel, mint vésővel készülteknek látszanak (Brunn: Beschreibung d. Glyptothek in München 1887. 5. t. l.). Mind a három szobornál van az az archaistikus mosoly, melyet a művész a száj szögleteinek túlságos felhúzásával eszközölt. Hogy Apollóknak keresztelték el ezen híres régi férfi-szobrokat, azt Milchhöfer nem helyesli, mert valószínű, hogy sír- emlékek ezek és csak azon régi szokás szentesíti ezen elnevezést, mely minden meztelen ifjú-szobrot a mythologia ez alakjának tulajdonított. Collignon nem is nevezi másként, mint az orchomenosi, teneai stb. férfi-szobornak.

(Folyt. köv.)

Dr. RÉCSEI VIKTOR.

SIMAI «VÁRATLAN VENDÉG»-E ÉS «MESTERSÉGES RAVASZSÁG»-A.

Simai hat színműve közül négy össze volt már hasonlítva eredeti-jével e *Közlöny* előző évfolyamaiban ¹⁾ s egyébként is egész drámaírói munkássága kellő méltánylásra talált. ²⁾ Azonban két darabja van még, mely nagyon is megkívánja a hozzászólást: a *Váratlan Vendég*, mely még kellőképen nincs összehasonlítva eredeti-jével ³⁾ s a *Mesterséges*

¹⁾ Dr. Erdélyi Károly: *Simai Igazházi* VI. 681. (megjelent az Olcsó-könyvtárban is); Lázár Béla: *Simai Kristóf és a Házi Orvosság* XII. 495., 559.; Háhn Adolf: A «Fősvény» első magyar átdolgozása XIV. 783.; Ernye István: *Simai Kristóf Gyapár Mártonjának eredetije* XVII. 276.

²⁾ Bayer József: *A nemzeti játékszín története* I. k. 245., 309. l.; Ernye István: *Simai Kristóf élete és munkái*, nagybecskereki keg. r. gymn. értesítő 1892—93. Egyéb Simaira vonatkozó dolgozatok: Kapás Aurél: *Simai Kristóf élete és munkái* (mutatvány-részlet a privigyei algymn. értesítőjében 1887—88); Simai «Zsugori, telhetetlen fősvény ember» cz. drámájáról (Pozsony-szt-györgyi algymn. ért. 1888—89); *Néhány szó Simai «Mesterséges Ravaszág» cz. vígjátékáról* (Sátoralja-ujhelyi főgymn. ért. 1889—90). Ez utóbbi dolgozatok azonban nagyon gyöngék. Csaplár Benedek: *Nefeletszálak Simai Kristóf emlékére* (Magy. Allam. 1890 okt.). Adatok az Irod. tört. Közleményekben s a Phil. Közlönyben.

³⁾ Van ugyan egy értekezés (Kováts S. János: *T. M. Plautus hatása a régi magyar irodalomra*, doctori értekezés, Kőszeg 1891), melynek utolsó

Ravaszság, melynek forrásával nem vagyunk tisztában. Különösen a Váratlan Vendégről óhajtok e helyt szólani, de a mennyiben a Mesterséges Ravaszság eredete a V. Vendéggel összefügg, szükségesnek tartom erre is kiterjeszkedni.

Alkalmat ezen fejtegetésekre különösen az a körülmény szolgáltat, hogy a selmeczbányai kegyesrendi-ház könyvtárában előkerült a Váratlan Vendég eredeti compositiója, mely érdekes nemcsak azért, mert lényegesen különbözik a kassai Magyar Múzeum 1788—89-iki folyamában megjelent vígságos játéktól, hanem mert bevezetve bennünket Simai írói műhelyébe, következtetnünk enged a Mesterséges Ravaszság keletkezésének körülményeire. A kéziratról alább szólunk részletesebben, miután a nyomtatott darabbal, Plautus *Mostellariájával* való egybevetés közben megismerkedtünk.

I.

Plautus darabjának címe *Mostellaria*, a kísértet, egészen találó s ha Simai mindenáron meg akarta változtatni, inkább Ravaszira vonatkoztathatta volna, a ki úgyis az egész darabnak lelke és a kinek szerepe a váratlan vendégnek, Lambertnek szerepéhez viszonyítva, sokkal döntőbb a darab menetére.

Regnard, XVII. századi francia vígjátékíró, szintén hasonló cím alatt (*Le retour imprévu*) dolgozta át a *Mostellariá-t*; Erneyi hajlandó ebből azt következtetni (i. m. 21. l.), hogy Simai ismerte s esetleg föl is használta a francia író művét; Bayer erre megjegyzi (Ph. Közlöny XVII. 468.), hogy e feltevést mi sem támogatja, mert Simai francia nyelvi tudása nem állott azon a fokon, hogy Molièret fordíthatta volna. Mi is azt hisszük, hogy Simai egyenesen francziából egyáltalában nem dolgozott át semmiféle vígjátékot, mert munkáin (Zsugori, Gyapai Márton) meglátszik, hogy nem közvetlenül az eredetieket használta s mert — Révai ismeretes nyilatkozatát kivéve — különben sincs semmiféle adatunk Simai francia nyelvi ismereteire nézve. Hogy azonban Regnard vígjátéka valamely átdolgozásban az iskolai drámák írói előtt ismeretes lehetett, azt abból következtetem, hogy a *Mostellaria* egyik átdolgozásában, a *Comedia satis lepidában* (l. alább) *Theuropides* helyén *Gérontes* szerepel, a *Retour imprévu* *Géronte*-jének megfelelőleg. Iskolai drámaíróink jól ismerték a külföld jelesebb színműveit s azokat gyakran felhasználták, a nélkül, hogy a forrást említénék. Simai azonban az említett darabból, ha ismerte is, a címen kívül egyebet nem

fejjezte a *Mostellariát* és a Váratlan Vendéget egybe veti, mivel azonban az összehasonlítás épen nem pontos s a szerző több helyt téves alapon áll, s mivel az értekezés úgy is kevésbbé ismeretes, szükségesnek tartottam a részletes összehasonlítást.

vett át. Regnard műve a Mostellaria gyöngébb átdolgozásai közül való, a tárgy egy felvonásba van összeszorítva s az átdolgozás természetesen egészen szabad. (V. ö. Lorenz Plautus-kiadásának II. k. bevezetésében 62. l.) *)

A címre vonatkozó megjegyzéseink után áttérünk a szereplő személyekre. Ezek a következők:

<i>Plautusnál:</i>		<i>Simainál:</i>	
Theuropides, aggastyán		Lambert, egy gazdag kereskedő	
Philolaches, fia		Pasallai, ennek fia	
Simo, szomszédja		Mátyus, Lambert szomszédja	
Callidamates, Philolaches barátja		Köppents	Pasallai barátjai
—		Korlát	
—		Lodmér	
Philematium, Philol. kedvese		—	
Delphium, Callid. kedvese		—	
Tranio	Theurop. szolgálói	Ravaszi, Pasallai inasa	
Grumio		Bertók, majoros szolgáló	
Scapha, Philem. szolgálója		—	
Phaniscus, Callid. szolgálója		Mikó, Köppents inasa	
Uzsorás		Salamon, uzsorás zsidó	
Más rabszolga		Jósa, szótalan személy.	
Rabszolgák.		—	

A nőszereplők tehát, a kiknek a darabban különben sincs sok tenni valójuk, elmaradnak; Simai ebben Holberget követte s művét különben is az iskolai drámák mintájára szabván, melyekben nőszerepek csak a legritkább esetekben fordulnak elő, el kellett hagyni e szerepeket. Callidamates helyét három jó barát foglalja el, a mi épen nem valami előnyös változtatás; Callidamates szerepét különben egészen *Köppents* viszi, a kit azért hívnak így, mert ugyancsak tud «köppenteni» (inni). E név előfordul Igazházában is. Az iskolai drámák szerzői egyáltalában sokszor nevezik el személyeiket fő jellemző vonásukról s rendszerint aztán azon tulajdonság típusát is adják bennök. Találkozunk ezzel különben a

*) A Mostellariát mások is át dolgozták még: a francia irodalomban Regnardon kívül még Rivey, *Les esprits*; Montfleury, *Garçon sans conduite*; Destouches, *Le trésor caché* cím alatt, mind a XVII. században. Legjelesebb azonban a dán Holberg (1684—1754) átdolgozása: *Das Hausgespenst oder Abracadabra*. Holberg a tárgyat három felvonásba szorítja össze és sok mulattató jelenettel tölti meg; Simai ismerte (bizonyynyal csak átdolgozásban) és a mint látni fogjuk, fel is használta. Nálunk először *Benyák Bernát* dolgozta át a Mostellariát 1769—70-ben, Szegeden; darabjában már egy élénk népies jelenet is előfordul. (V. ö. Takáts S., *Benyák Bernát s a magyar oktatásügy* 113. l.). Ő is ismerte Holberg művét, a mi kitetszik onnan is, hogy az uzsorás nála is *Efraim*, mint Holbergnél. A Mostellariából veszik még tárgyukat a *Filargus* és *Comedia satis lepidá* című iskolai drámáink.

világi színművekben is, egészen Kisfaludy Károlyig.» «*Ravasz*» is ilyen jellemző név, előfordul még a Mesterséges Ravaszágban és Pallyának egy névtelen iskolai drámájában, a *Filargus*ban is. *Pasallai* is talán inkább Pazarlai (Pallyának egy színművében is szerepel), a hogy a kéziratban is többször előfordul; különös, hogy Simai nem tartotta meg ez utóbbit.

Áttérhetünk ezek után a két darab tartalmi összehasonlítására. Plautus *Mostellariájának* tartalma következő:

I. felv. Míg Theuropides utazik, fia, Philolaches kicsapongó életet él. Grumio, Theuropides hű szolgája, szemére is veti Traniónak, hogy ifjú urát rosszra csábítja (1. jel.). Philolaches maga is beismeri, hogy nem jó úton jár (2), de kedvesének látása, annak hűséget bizonyító szavai, minden jó szándékától eltérítik (3). Mindjárt lakomát csap, melyen az ittas Callidamates is részt vesz. (4.)

II. A lakomázókat Tranio nagyon kellemetlen hírrel lepi meg: haza jött Theuropides! Philolaches fejét vesztí, a ravasz Tranio azonban biztatja, hogy kimenti a csávából (1). Mikor aztán az isteneknek hálálkodó Theuropides be akar lépni a házba, ijedten kéri, távozzék a küszöbről, mert itt már két hónap óta kísértet garázdálkodik, a mi miatt fia is kiköltözött a pusztára. Erre Theuropides megijed és sietve távozik (2)

III. Traniónak nyakába új baj szakad: jön az uzsorás s kéri a régi tartozást; annál kényelmetlenebb a ravasz szolga helyzete, mert az öreg visszajött s megtudja, hogy fia el van adósodva. Tranio azonban nem fog ki a hazugságból: igaz, hogy adós, csak hogy a kölcsönvett pénzen házat vett, a szomszéd házat (1). De bezzeg megijed, mikor az emlegetett szomszéd, Simo, megjelenik; mindjárt elébe siet és befonja: Theuropides megszeretné nézni a házat, mert ennek mintájára akarna építtetni a fiának is egyet. Simo beleegyezik s megtekintik a házat, a nélkül, hogy a két öreg észrevenné, hogy orruknál fogva vezetik őket (2).

IV. Phaniscus jön a Theuropides házában dőzsölő uráért, Callidamatesért, s egy rabszolga társával zsörtölődik (1). E közben Tranio a házvétellel nagyon is megelégedett Theuropidestől a vételért szeretné megkaparítani, ki azonban nem meri kutyára bízni a szalonnát (2). Ez alatt Phaniscus zörög a zárt ajtón: az öreg ijedten küldi el onnét, mert hisz ott benn kísértetek járnak! Phaniscus erre felvilágosítja a valódi állapotról, melyben szerinte főrésze van Traniónak (3). Az öreg nagyot néz, különösen mikor Simótól megtudja, hogy a házvétel is csak mese. Persze nagy büntetésre készül (4).

V. Tranio azonban még biztosan érzi magát s épen sikereinek örvend, mikor megjelenik a haragos Theuropides. Mindjárt észreveszi, honnan fú a szél s egy oltárra menekül (1). E közben megjön Philolaches követe, Callidamates s bocsánatot kér és nyer a bűnbánó fiú szá-

mára; Tranio is könyörög s utoljára, bár nehezen, neki is megbocsát az öreg.

A *Váratlan Véndég*nek ez a tartalma: I. Bertók panaszkodik, hogy mióta az öreg úr, Lambert utazik, fia folyton dorbézol (1); mindjárt össze is vész Ravaszival, a ki az úrfinak rossz lelke, rókaeszü inasa (2); nyakára jön még Ravaszinak Salamon zsidó is, az uzsorás, kit nem lehet egykönnyen lerázni (3) s a ki Pasallaitól is hiába kéri pénzét, a gazdaság pusztulásáért bánkódó Bertókkal egyetemben. Pasallai dallal akarja őket biztatni s daloltat Ravaszival, a ki, mikor a pénzkérők csak nem akarnak felvidulni, elkergeti őket (4). Pasallai most mégis elbúsul sejt, hogy a sok dinom-dánomnak szánom-bánom lesz a vége. Ravaszi újra nótáz a mulattatására s biztatja, mulatni kell (5), lám itt jön Köppents, majd felvidítja az. Be is viszik a részeg vendéget, a ki állapotával elégedetlen inasára bízta minden gondját (6, 7). Még új vendégek is jönnek, Korlát és Lodmér, mindakettő jó mákvirág (8).

II. Tart a mulatság, mikor Ravaszi azzal a hírel toppan be: itthon van az öreg! (1). Pasallai oda van s egészen inasa róka eszére bízta magát (2). A megérkezett Lambertet csakugyan Ravaszi fogadja, hogy valahogy be ne merjen lépni a házba, mert ott kísértetek járnak: csakugyan lármáznak is odabent, nem annyira a kísértetek, mint inkább a dőzsölők, mire Ravaszi ijedten megmagyarázza az öregnek, hogy menten elpusztul, ha nem mond el egy pár abrakadabrárt. Lambert szót is fogad, azután elsiet (3), mire Ravaszi jót nevet a markába (4), de mindjárt megijed, mikor meglátja, hogy Lambert visszafelé jön (5), sőt mi több, megjelenik Salamon zsidó is és minden teketória nélkül kéri a pénzét. Kitérni nem lehet: Ravaszi azt hazudja a kérdezősködő apának, hogy fia a kölcsönvett pénzen megvette Mátyus szomszéd házát (6). A közelgő Mátyust titkon megkéri, engedje meg, hogy az öreg Lambert körülnézhessen a házában, a fiának szeretne építtetni ennek mintájára egy lakást. Mátyus szíves-örömet beleegyezik (7) s Lambert mindjárt meg is nézi a házat (8). Korlát és Lodmér élnek az alkalommal s gyorsan elszöknek a mulatók közül (9). Lambert meg van elégedve a vétellel, mire Ravaszi kéri a vételárt, hogy majd elviszi az uzsorásnak; az öreg él a gyanú-pörrel s nem enged (10); erre a gonosz szolgál elhatározza, hogy bármi módon, de megkeríti az öreg pénzét (11).

III. És nem is nyugszik: «kísértő ruhába» öltözve nagyon ráijesz az öregre, ki ugyancsak abrakadabráz, de hiába: végre is odaadja nagy keservesen a pénzét (1); kétségbe esik, hogy ilyen nagy szerencsétlenség esett meg vele (2). Jön Köppents inasa, Mikó és zörög az ajtón, mire Lambert ijedten inti, menjen onnan, mert majd megint kijön egy rettenetes kísértő lélek. Mikó nagyot néz s felvilágosítja az öreget, hogy ide bizony nem kísértetek, hanem fiának jó pajtásai járnak mulatni (3).

Megjön Mátyus, kitől azt is megtudja, hogy a házvétel is csak mese (4). Szegény Lambert nagyon elbúsul s vele kesereg hűséges szolgája, Bertók is (5, 6). Ravaszi még örül, hogy minden oly jól sikerült, de a haragos Lambert csakhamar megkötözteti s vissza követeli pénzét, Ravaszi azonban nem akar engedni (7) Közben megjön Pasallai követe s nagyon kérleli a rászédett apát (8); majd megjön a fiú is s mintha semmi sem történt volna, atyja nyakába akar borulni, a ki persze jól leszidja, de végre is megbocsát neki. Ravaszi már nem boldogul ilyen könnyen, de mert nagy alázatosan javulást ígér, elkerüli a «tatár-korbácsot».

Ime, a két vígjáték tartalma; látni való, hogy Simai meglehetősen híven ragaszkodott tárgyához s darabjának menete egészen azonos a Mostellaria menetével. Nem osztozunk azért abban a nézetben,^{*)} mely szerint a különbség nagyon nagy a két darab között, annyira hogy a Váratlan Vendég tartalma «csak főbb vonásokban egyezik meg Plautus vígjátékával». Megmaradnak a szereplők, kivéve a nőket, kiknek úgy sincs nagy szerepük Plautusnál sem, megmaradnak a motívumok, sőt három kivételével megmaradnak lényegükben a jelenetek. A mi aztán ez anyag felosztását és feldolgozását illeti, igaz, hogy ebben már Simai egészen szabadon járt el; az öt felvonást háromra szorította össze (ebben is Holberget követi), közbe is toldott jeleneteket, de azért a Plautus-féle darabnak minden lényeges része megmaradt. Átnézetül szolgáljon a következő táblázat:

Plautusnál:

I.	—
	1
	2—3
	—
	4
	—
II.	1
	2
	—
III.	1
	2
IV.	—
	1
	2
	—
	—
	3—4
	—
V.	1
	2

Simainál:

I.	1
	2
	—
	3—5
	6
	7—8
II.	1—2
	3
	4—5
	6
	7—8
	9
	—
	10
	11
III.	1—2
	3—4
	5—6
	7
	8—9

^{*)} Kovács S. János említett művének 40. l.

Látható, hogy csak három jelenet van Plautusnál, melynek Simai darabjában nincs megfelelője: az I. f. 2. jel., Philolaches monológja romlott állapotáról, mely Simainál később van az I. 5. j.-ben; egészen elmarad az I. 3. jelenet, a nők beszélgetése, mely a darab menetére úgy sem fontos, s elmarad a IV. 1. j., két rabszolga jelentéktelen czivódása. A többi megvan Simainál, csak hogy egészen szabad átdolgozásban; több kisebb részlet elmaradt, olyan jelenetet, melyet Plautus fordításának lehetne nevezni, nem is találunk. Simai változtatásai nagybárra olyanok, hogy Plautus vígjátékát bohózzattá alakítják; így pl., az a jelenet (P. II. 2., S. II. 3.), melyben a ravasz szolga a visszatérő öreget a kísértet meséjével rémíti, egészen bohózos lesz Simai átdolgozásában, mikor Ravaszi az öreg Lambertet letérdelteti s elmondhatja vele az abrakadábrát. E jelenetet is Holberg művében találta. A mint látjuk, sokat átvett a dán költő átdolgozásából; azonban nem kell azt hinnünk, hogy tán minden változtatása Holberg után való: az ő betoldásainak legnagyobb része sokkal gyöngébb a Holbergénél s a jelenetekre való felosztás is más nála. Azt hisszük, hogy Holberg Abracadabráját valamely elrontott átdolgozásban ismerte, az eredetinek ügyes betoldásaiból bizonynyal többet vett volna át.

A betoldott tizenegy jelenet nagybárra csekély fontosságú, a jellemek fejlődésére nincs hatással, s csak három van olyan, mely a darab menetén némileg változtat. E betoldott jelenetek a következők: I. 1., Bertók monológja, mely Plautusnál az I. 2. j.-be van olvasztva; úgy látszik, helyettesíteni akarja a prologust s mint ilyen, megjárja; az I. 3—5. jelenetei az elmaradt nőszereplők betöltetlen helyének pótlására vannak betoldva; e három jelenet annyiból érdekes, hogy ének is előfordul bennök, igaz, hogy éppen nem dallamos és nagyon gyöngye verselmény. Salamon zsidó felléptetése itt még fölösleges (ebben is Holberget követi), de a duhajkodó jelenetek annyiban helyükön vannak, hogy aztán annál nagyobb a meglepetés, mikor az öreg megjön. Pasallainak elbúsulása azonban itt (5. j.) nincs helyén, Simai Plautust követi (I. 2.), csak hogy Philolaches bölcselkedése a mélyebb s egészen más természetű, mint a gyámoltalan Pasallai sópánkodása. A 7. és 8. jelenet bátran elmaradhatott volna, különösen a 8-ik, melyben Korlát és Lodmér, egészen fölösleges szereplők. Ravaszitól a mulatság felől kérdezősködnék.

A II. felvonásba toldott jelenetek közül a 4-ik és 5-ik meglehetősen együgyűek; Ravaszi sírása egészen indokolatlan s az öreg Lambert itteni szereplése is nagyon gyámoltalan. A 9-ik jelenetben Korlát és Lodmér, érezvén a bajt, kiszöknek a mulatók közül, Plautusnál ez csak említve van (V. 1.).

A következő három betoldott jelenet (II. 11., III. 1., 2.) a leg-

nagyobb változtatás, melyet Simai Plautus tárgyán tett. Ravaszi elhatározza, hogy Lamberttől «kísértő ruhában» elveszi a pénzt s ezt meg is cselekszi. Plautus vígjátékába e jelenetek nem illenének, Simai darabjának azonban, melyet az alantabb járó komikum különböztet a Mostellariától, éppen nem válnak kárára. A motívum különben nem Simai eredeti gondolata, Holberg művéből vette ezt is, a ki meg Rivey művében találta; előfordul még a Comedia satis lepida című, ismeretlen szerzőtől eredő iskolai drámában is.¹⁾

Végül a III. 5-ik és 6-ik jelenetnek sincsen Plautusban megfelelője, ez érzelgős párbeszédek is csak a darab menetét feltartóztató jelenetek közé tartoznak. A betoldott jelenetek — mint láthattuk — nagyobbára ilyenek.

Simai igyekszik Plautus darabjának teljes megmagyarítására, de ez inkább csak a külsőségekben sikerül neki, s még itt sem annyira, hogy azt mondhatnók a Váratlan Vendég egyik ismertetőjével, hogy e darabot «át meg átszötte a magyar falusi élet igazi szálaival.»²⁾ A magyar vonatkozás nagyon kevés benne. A személyek közül legfőleg kettő illik teljesen a magyar viszonyok közé: Bertók, ki a magyar cseléd egy-két jellemző tulajdonságával van felruházva, és Salamon a magyar falusi zsidók típusa. Az iskolai drámák írói kezdik észrevenni, hogy a hazai életből vett alakok szerepeltetése, éppen a közeli vonatkozásnál fogva, nagy hatást kelt a színpadon s egymásután léptetik fel a falusi zsidót, a czigányt, korcsmárost, részeges parasztot, a felvidékről a magyarság közé szakadt tót atyafit (először Benyák említett Mostellaria-átdolgozásában Korecz Péter). Simai e tekintetben is példát mutatott egy pár népies alakjával. Egyébként Simai alakjai a Plautus-féle jellemeknek gyöngéi másai. Vegyük csak Traniót, Plautusnak e kitűnően jellemzett alakját,

¹⁾ A selmeczbányai kegyesr. ház könyvtárában. E drámának tárgya sok tekintetben rokon a Mostellariával; Simai ismerte s egy-két jelenetét föl is használta. Tartalma röviden: Míg Argantes és Gerontes utaznak, fiaik gonosz inasaik közreműködésével élik világukat s eladósodnak. Megjönnek az apák, van rémület; hogy az adósságokat kifizethessék, az inasok magukra vállalják a pénz megszerzését. Gerontesre álruhában rájlesztnek s az fizet is; Argantest hazugsággal fonja be inasa, hogy t. i. fia fogságban van egy török hajóján s a pénz váltságdíjra kell. Az öreg fősvény, nem fizet, az inas azonban boszút áll rajta: elhiteti vele, hogy halálra keresik, zsákba bujtatja s jól meggyötri. Kisül a turpisság, de az apák megbocsátanak fiaiknak, sőt a bajok főszerzőjének is, mikor sebesülten odahozzák. A darab meglehetősen gyöngé szerkezetű, de van egy pár mulatságos jelenete; nyelvezete magyaros s tösgyökeres kifejezésekben és szavakban bővelkedik. Milyen jó szó pl. a *pörálló* az ügyvéd helyén!)

²⁾ Kovács S. J. id. m. 41. l.

mivé törpül el Simai alakításában: Plautusnál ravasz, a megrögzöttségig romlott, de egyúttal éleseszű is, ki mindent számítás szerint tesz; Simai Ravaszija gyámoltalanabb, sokszor mintha kiesnék szerepéből, sőt a darab végén meg is változik. Egész alakja határozatlan s a magyar viszonyok között idegen. Simainak nem volt elegendő művészi ereje ahhoz, hogy a romlott római rabszolga típusát, kit a kegyetlen viszonyok, urainak szeszélye szükségképen erkölctelenné neveltek s ki mint épen ilyen van kitűnően jellemezve Plautusnál, más viszonyok közé ügyesen tudta volna helyezni. Ő erre nem is törekedett: jelenetezésre itt-ott gondot fordít, de jellemzésre épen nem. Callidamates Plautusnál mint alapjában jólelkű, de rossz társaitól elrontott könnyelmű ifjú jelenik meg; Simainál jelleméhez még együgyűség járul, a mi épen nem válik előnyére. Ugyancsak sokkal gyámoltalanabb az apa szerepe is Simai átdolgozásában. Személyeinél általában szinte feltűnő az az esetlen kapkodás, siránkozás; ha valami bajuk esik, fejüket vesztik s csak nehezen tudnak kibonyolódni.

Ez a körülmény még *stílusára* is befolyással van. Az ő töről metszett magyarsága az ilyen jelenetekben egyhangú, szintelen lesz a folytonos sopánkodás miatt; pedig egyebütt ugyancsak élénk, gyorsan folyó és zamatos; különösen a feleselő jelenetekben, hol aztán előkerülnek a czifrábnál czifrább hasonlatok, közmondások, szólásmódok, melyek bizony — minden törölmetszettségük mellett is — sokszor ízléstelenek és alantjárók.¹⁾ Ő közvetlenül a forrásból merített és nem szűrte meg, a mit onnan vett. Érdekes megjegyezni, hogy a finnyás Kazinczy még ilyes szólásmódjait is megvédelmezi.²⁾ Stílusának ezen kinövésével egybe van forrva fő erénye is: a magyarosság. A megrögzött latinismusokat (a módok használatában) kivéve, ment maradt idegen befolyástól; pedig hatással lehetett volna rá Plautus színműve is, de ilyen tekintetben nem mutathatunk ki semmiféle hatást. Plautus csak a tárgyat adta Simainak s ítéletünket is abban összegezhethjük, hogy ő a *Mostellaria tárgyát* megtartotta, de a feldolgozásban teljesen szabadon járt el s így lett aztán Plautus vígjátéka az ő átdolgozásában bohózat.

(Vége köv.)

CZECZKÓ ANTAL.

¹⁾ V. ö. Szólásmódok a Váratlan Vendégből. Magyar Nyelvőr XXIV. 91. és 131. l.

²⁾ Magyar Muzeum, 1788—89.

HAZAI IRODALOM.

A classica-philologia mint történetírás. Történetbölcseleti értekezés.

Irta *Hornyánszky Gyula*. 1893—94 Párisban és Londonban tett tanulmányuttal kapcsolatban. Budapest, 1895. Hornyánszky Viktor sajtója. Nagy 8-r. 99 l. Ára 1 frt 20 kr.

A fiatal nagy-szebeni professornak ezt az értekezését az érdeklődés bizonyos nemével vettem kezembe, mert épen akkor jelent meg, mikor hasonló tárgyú észrevételeimet írásba foglalva benyújtottam vala e Közlöny szerkesztőségének. Ismertem ugyan már értekezését az *Athenaeum* 1894. évfolyamából, de hallgatagon mellőzendőnek véltem az alább felsorolt okok miatt s létrejövetelét itt meg nem határozható, ephemer indoknak tulajdonítom. De a különlenyomat s a némi önérzetre valló czímlap azt következteték velem, hogy a fiatal szerző sokkalta több súlyt és jelentőséget tulajdonít az értekezésében kifejtett gondolatainak, mint a hogy azt róla föltételeztem. S ezért vettem értekezését az érdeklődés bizonyos nemével kezembe.

Pedig valóban milyen fáradságos uton vezetí végig a szellemet a szerző! A szókknak, mondatoknak valóságos sziklagörgetegén kell keresztülvergődnie az elmének, le mély hasadékokba, melyekből sohasem vél többé kitápaszkodhatni, sötét periodusoknak feneketlen vermébe, hová az értelem világa nem világít, s csak néha-néha egy kis sima uttal csábit az egész hosszú, fáradalmas pályának befejezésére. De hagyjuk a képes kifejezéseket s beszéljünk a lehető legvilágosabban.

Négy fejezetre osztotta értekezését. Az elsőben a philologiai módszeréről beszél. Ezt a fejezetet egyáltalában nem értettem meg egészében, csak egy pár mondatot, mint pl.: «ellenvetéseim ott kezdődtek, a hol a [német] módszer elégtelensége szemmeláthatólag mutatkozik;» «hogy nincs jogunk a tudományos munkásságot egy előre megconcipiált és nyilván elégtelen módszer kereteibe zárni, ehhez viszonyítva megbírálni, holott azt kétségen kívül csupán ahhoz az ideálhoz szabadna mérnünk, a melyet a tudástárgy összeségében saját maga állapít meg önmagáról s a melyhez minden módszernek alkalmazkodnia kell». Ezt nem találta meg a szerző a német philologiai módszerben, s ezért ment Francia- és Angolországba, mert úgy véli, hogy ott a classica-philologia művelői előtt a sociologikus szempont is lebeg, hiszen «az ember nemcsak mint ember, mint történeti jelenség is érdekel» s ezt fejezi ki munkája II. fejezetében, hol a történetírás általánosodó jellegéről és «subjectiv természetéről» szól, és sociologiai munkák ismert tételeit Hübele Balázs módjára folytonosan phantastikus gondolatassociációkkal zavaros lében felereszti. A harmadik fejezetben beszél azután csak tulajdonképi tárgyáról, téte-

léről, a classica-philológiáról, mint történetírásról, állítván, hogy a classica-philologia az egyetemes történetírásnak inhærens része, a minthogy ő általában a történetírásnak nagyobb működési kört tulajdonít, mint a classica-philológiának. Nem akarok vele ez irányban vitatkozni: hogyan fogom fel magam a classica-philologia viszonyát a történetíráshoz, azt úgy a magam módja szerint megkísérlettem már ismertetni; fiatal szerzőnknek pedig megjegyzéseimnek csak az a része lesz nem irreleváns, melyben törekszem példákkal igazolni, hogy az, amit hazai középiskolát végzett lateiner ember meg nem ért, az megírva nincs és logikailag is helyesen megconciálva nincs. Munkája IV. fejezetében, a záróban, ígért ismertetésére, mely a Francia- és Angolországban művelt classica-philológiát mutatja majd be, nem vagyunk tehát kíváncsiak, mert hisz azt ebben az értekezésben vártuk, s csalódtunk, — stilusa pedig nem nyújtja az élvezetes olvasmány reményének garantiáját.

Hiszen lássuk csak egyes periodusait:

10. l.: «Már itt figyelmeztetek az ilyforma, a philologiai módszer materiális feltételeitől lehetővé tett közös munkálkodás és azon tudósközösség [tudásközösség?] különbségére, mely a történeti reconstitúció azonos feladatából kiindulva, a munkálkodókkal szemben azzal a kötelezéssel lép fel, hogy nem minden egyetemesen érvényes szempont nélkül és egymás tekintetbevételével dolgozzanak.»

13. l. «A mit az egyes tudományunk sajátos mivoltának tiszta fel fogásával veszedelem nélkül megtehet, hogy azon eljárást, mely az igaz megismeréshez vezérel, szintén a tudás tartalmának egységébe olvasztja, annak ott a legsajnosabb következményekkel kellett járnia, a hol a közös munkálkodás feltétele mellett az előkészítés könnyen végezhető, s a körülhatárolt módszer közös alapjára fektetett feladata, a nehezebb, subjectivebb, strict elveket nélkülöző történeti feldolgozás szükségszerűségével volt egységes körbe zárva.»

35. l.: «Az a staticus momentum, a mely a társadalmi intézmények felvétele által jut a történetírás körébe, sehol sem mutatkozik kiválóbban, ép mert a dynamicus jelenségek ellentététől kiemelve, mint midőn a közös élet törvényes formáinak egységbe foglalása, karöltve azzal a szemponttal a mely e formákat *successiven* fejlődő és alakuló resultatumnak tekinti, a tudóst azon probléma elé állítják, hogy a kölcsönösségek szálait egyrészt az abstract egység részei, de másrészt ez utóbbiak és azon individuumok között is derítse ki, a melyek minden abstractum mögött rejlenek, s a melyek az állam elvont fogalmának is történeti concrét jellegét kölcsönzik; azt a viszonyosságot, a mely ép azon körülménynél fogva, hogy az államakaratot a maga concrét megjelenésében is egységesnek tartjuk szemünk előtt, végül is az államnak egyidőre vonatkoztatott, ideális reconstitúciójához vezet, de a nélkül, hogy egy gondolkozó fő egyöntetű ter-

vezetéhez hasonlóan akarnók ezzel megértetni a társadalom complicité gépezetét, s indokolni ilyformán egységes voltát, mert ez utóbbi azon relatiókat nem kevésbbé magában foglalja, a melyek a fixirozott intézmények és változó individuumok közt fennállanak, a melyek az előbbieknél sorsa felett már keletkezhetősöket tekintve is döntenek, s a melyeknek ugyanazok minden csekélyebb disharmonia lehetősége mellett is azt az intellectuális és morális æquilibriumot köszönhetik, a mely a magasabb közös fogalom alá való foglalásukat indokoltta teszi.»

De ne több példát! kiált majd könyörögve az olvasó. Pedig százával idézhetnék. Hát még philosophiai műnyelve: az a sok *strict, strictebb, legstrictebb, factum, postulatatum, resultatum, topicus, staticus, dynamicus, mechanicus, tudásconcepció*, stb. stb., szóval az a Schmitt Jenő-féle phraseologia, mely német főnek oly rendkívül imponál, de a szegény magyarnak bizony főfájást, fűszaggatást, csömört okoz; a ki így ír, nem fordul mi hozzánk, kik magyar középiskolában nevelkedtünk, nem az oly publikumhoz fordul, mely szent borzadálylyal néz arra, a mit meg nem ért, és saját elméjét tartja fogvatékosnak, gondolkodó képességét nehézkesnek, szóval lelkében magát együgyűnek. S a francziaországi útnak nem volt annyi haszna, hogy szerző, mint néppsychologus, a franczia embernek világos, értelmes gondolkozását a mondott és az írott szavakban fölismerje, csodálja, utánozza; vagy az angol író stílusának erejét, előkelőségét? Mért hat reá a német alsóbbbrangú bölcseleőknek abstract fogalmak körében mozgó ideológiájuk? Ah, bocsásson meg a szerző, de szinte kételkedem az ő francziaországi és angolországi utjában, s inkább azt hiszem, hogy valahol rejtőzködve procul negotiis olvasgatta a «Társadalmi elméletek és eszmények» cz. művét Medveczky Frigyesnek, kinek mint mesterének ajánlotta értekezését Hornyánszky úr.

Dr. VÁRI REZSŐ.

Pázmány Péter *bibornok, esztergomi érsek, Magyarország primása összes munkái.* A budapesti kir. magy. tud.-egyetem megbízásából egybe-együjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. I. köt. *Felelet Magyar könyvére.* — *Kempis Tamás Krisztus követéséről.* — *Az új tudományok hamisságának tíz bizonyossága.* Budapest, 1894. Nyomatott a m. k. egyet. nyomdában. Kis 4.-r. XVIII és 588 l. Pázmány czimerének képével.

Irodalmunk régi jelesíróinak munkái mind tartalmukra, mind nyelvökre nézve nevezeteseek, a velök való foglalkozás sokféle haszonnal jár: mindazonáltal még nem követtünk el mindent, hogy hozzáférhetőkké váljanak. Kivált régi jeles prózairóinknak munkáiról feledkeztünk meg. Könyvárusaink, vagy más magánosok nem vállalkozhatnak a régi jelesírók nagy terjedelmű műveinek kiadására, mert az ily vállalatok, legalább egyelőre — addig t. i. míg régi íróinknak munkái s általában irodalmunk iránt a valódi s állandó érdeklődés eléggé fel nincs keltve —

nemcsak hogy nem lennének jövedelmezők, hanem még tetemes anyagi kárral is járnának. Tudományos és irodalmi intézeteink és egyesületeink feladatai és kötelességei közé tartozik az ily munkáknak újra való kiadása. Erre rá kell érniök, és erre nem szabad sajnálniok a fáradságot és költséget.

Azért csak kötelességet rótt le a budapesti egyetem, a mikor elhatározta, hogy halhatatlan emlékü alapítójának, a magyar próza egyik legnagyobb mesterének, Pázmánynak, összes munkáit kiadja. Megelégedéssel és helyesléssel fogadták néhány év előtt ezt a hirt a magyar tudományosság iránt érdeklődő műveltjeink, — most pedig bizonyára örömmel látják, hogy a nevezetes vállalatból már két kötet látott napvilágot. Az egyik kötet a nagy író latin, a másik magyar műveinek újra való nyomtatását kezdi meg: a kiadás ugyanis két külön sorozatból áll, melyek egyike az író latin, másika magyar műveit fogja magában foglalni, összesen körülbelül 14 kis-negyedr. kötetben. Mind a két sorozatból évenként egy-egy kötet fog megjelenni, s így hét év alatt az egész mű készen lesz.

Ezuttal a most megjelent két kötetnek egyikét, a magyar műveket magában foglalót mutatjuk be.

E kötetet a hittudományi kar két jeles tagja rendezte sajtó alá, Rapaics Rajmond a *«Felelet»*-et és *«Az új tudományok stb.»* czíműt, Kisfaludy Árpád Béla pedig *Kempis* művének fordítását.

A régi írók műveinek ujonnan való kiadására vállalkozóknak munkája nagy, sokféle és fáradságos, kivált, ha oly írónak kell sajtó alá rendezni műveit, mint Pázmány, a kiről csaknem elmondhatni, a mit Sz. Jeromos mondott Origenesről: «Quis nostrum tanta potest legere, quanta ille conscripsit?»¹⁾

Szivesen elismerjük, hogy a szóban forgó kötet sajtó alá rendezői sok nehézséggel járó munkájukat sikerrel végezték.

A mi a kötetben Pázmány műveiből megjelent, az a régi s eredeti szövegnek teljesen hű másolata; de a helyesíráson változtatásokat tenni csakugyan kellett, — ezekről a kiadók az előszóban beszámolnak, — hogy a kik nincsenek a régi írók munkáinak forgatásához szokva, a kiadás olvasásától vissza ne riadjanak. Meglehet, hogy egyes nyelvészek, a kik a régi írók műveinek betűről-betűre való újra nyomtatását kívánják, nem fogják helyeselni a szöveg helyesírásán tett változtatásokat, de ezeknek a kiadók, Sz. Ágoston szavaival, méltán azt felelhetik: «Melius est ut reprehendant nos grammatici, quam non intelligent populi.»²⁾ A lapok alján a nyelvi jegyzetek a szövegnek egyes nehezen érthető szavait

¹⁾ Ep. 85. Pammachio et Decano. (A Migne-kiadás szerint.)

²⁾ In psalm. 138. in illud: «Non est occultatum os meum».

és kifejezéseit kellően megmagyarázzák; a nagy író egyes műveinek végén pedig tárgyi jegyzetek vannak, a melyek a szövegben említett sok ismeretlen személy életének néhány adatát foglalják magukban és a szöveg egyéb, magyarázatra szoruló helyeit megvilágítják. A jegyzetek szerkesztése általában nagy gondosságra vall és arra az igen helyes törekvésre, hogy kelletténél ne mondjanak se többet, se kevesebbet. A kötetben újra kiadott három mű mindegyike előtt nem terjedelmes, de tartalmas tájékoztató bevezetés van, melyben a kor jellemzése, a könyv keletkezésének története s céljának kifejtése foglaltatik. E bevezetések stílusán meglátszik, hogy íróik — nem feledve, hogy a magyar próza egyik legnagyobb mesterének műveiről szólnak — kiváló gondot fordítottak a helyes és tiszta magyarságra.

A kötet elején Pázmány élete történetének vázlata van közölve, a melya — mint összeállítója, a ki meg nem nevezimagát, megvallja — Fraknoi 1886-ban megjelent könyve nyomán készült, de, minthogy tapintatosan csoportosítja a nagy anyagból azokat az adatokat, a melyek a nagy ember életét, írói s szónoki működését és jellemét kellően megvilágítják, és mint-hogy helyes magyarsággal és folyékonyan van írva, szerkezeténél fogva önálló műnek mondható s céljának teljesen megfelel.

Ez életrajzi vázlat után, a kötet XIII. lapján, kezdődik a szóban forgó kiadás «keletkezéséről és módjáról» szóló «általános előszó», a melynek azonban a kötet legelején volna igazi helye. Ebből egyebek közt megtudjuk, hogy voltakép kinek köszönhető Pázmány összes munkáinak sokaktól rég óhajtott kiadása. Szilágyi Sándor, jeles történetírónk, a ki számos egyéb történelmi művei mellett, mint Pázmány életének és korának alapos ismerője, Pázmány és I. Rákóczi György egymással váltott nevezetes politikai leveleit is kiadta, volt az, a ki 1881 december 30-án, mint a budapesti egyetem könyvtárának igazgatója, avval a javaslattal járult az egyetemi tanács elé, hogy az egyetem, alapítása 1885-re eső 250-ik évfordulójának emlékére, nagy alapítójának kéziratban levő latin munkáit adja ki, a melyekkel azután magyar munkáinak gyűjteményes kiadását is egybe lehetne kapcsolni.

A negyedrét alaku vaskos kötetet az egyetem sajtója állította ki nemes egyszerűséggel, de nagy gonddal. A betűk szépek ugyan, de talán kelletténél egy kissé nagyobbak, sajtóhiba alig van a kötetben. Nem hallgathatjuk el, hogy a kiadásnak csak javára vált volna a kisebb alak, olyan pl. a minőben Kossuth iratai, Arany összes művei, Kazinczy levelei stb. megjelentek, és az is, ha az egyes művek külön kötetben jelentek volna meg, és így is kaphatók lennének; mert egyes művei, pl. Kempis fordítása, általános érdeklődésre tarthatnak számot, és bizonyára igen keresettek is lesznek.

Az egyes kötetek ára megrendelőknek 5 forint (bolti áruk magasabb),

mely összeg minden kötet átvételénél, postai utánvétellel fizetendő. Megrendelhető mindenik sorozat külön-külön is az egyetem hittudományi karának dékáni hivatalánál (Budapest, központi egyetem), rövid írásbeli nyilatkozat beküldésével, melyben a megrendelő kijelenti, hogy a magyar vagy latin, vagy mind a két sorozatot megrendeli s magát az utánvétellel megküldendő kötetek átvételére kötelezi.

Midőn a valóban hézagpótló és nemes vállalatnak, a melynek véghezvitelére sok tudás, ernyedetlen és nagy fáradozás kívántatik, megindulását szívesen üdvözljük, kívánjuk egyszersmind, hogy Pázmány remek prózája szünjön meg «rejtett kincs» lenni, s «véka alá rejtett világosság» se legyen többé, hanem világítson mindnyájunknak.

Nagy ideje, hogy megismerjük régi jeles íróinkat, a kik között egy sem volt nagyobb Pázmánynál, a kinek munkássága a vallás, művelődés, politika s irodalom terén egyaránt maradandó nyomokat hagyott.

«Wie doch ein einziger Reicher so viele Bettler in Nahrung
Setzt! Wenn die Könige bau'n, haben die Kärner zu thun».

(Schiller, Kant und seine Ausleger.)

BELAAGH ALADÁR.

Dramaturgiai dolgozatok. Irta Dr. Silberstein Ötvös Adolf. II. Arisztotelesz; A költészetről. Fordítva és magyarázva. Budapest. Wiener Izidor 1895.

A magyar philologiai irodalom önálló, nagy alkotásairól is még mindig el lehet mondani, fájdalom, Széchenyi szavát: oly kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosoknak is meg kellene kegyelmeznünk. Sőt kötelező örömmel kell üdvözlünk minden munkálatot, mely philológiánk szűk körét kiterjeszti s a szerencsésebb nemzetek nagy alkotásaihoz hasonló művekkel gazdagítja.

Igy fogva föl a dolgot, örömmel kell fogadnunk Silberstein Arisztotelesz-fordítását és kommentárjait is. Mert míg a német irodalomban Lessing fölkelte már az érdeklődést Aristoteles e kiváló fontosságú műve iránt; míg ugyanott a kitűnő Bernays Jakab két klasszikus értekezése töméntelen félreértést, tévedést, botlást igazított helyre a Poietike kérdésében s nyomán egész nagy irodalom támadt: addig a magyarhoni philologia nem igen tudja pozitív tényekkel bizonyítani a nagy világphilosophus iránt való érdeklődését. Pedig a Poietike még szerencsésebb Aristoteles egyéb iratainál. Hunfalvy Pál már 1846-ban lefordította; 1891-ben megjelent dr. Geréb József kitűnő fordítása és íme most veszszük már a harmadikat, dr. Silbersteinét.

A korra legkésőbbinek vannak a legnagyobb igényei, és illő is volna, hogy a legtöbb igényt ez elégítsen ki. Előszavában Hunfalvy fordítását alig méltatja szóra és Gerébéről is legföljebb annyit hajlandó el-

ösmerni, hogy «derék» munka; az övé «régi eredeti tanulmányok gyűmölse, mely csak most jelenhetett meg, Wiener úr áldozatkészségéből».

A régi, eredeti tanulmányokat kettős cél szolgálatába hatja Silberstein úr, egyik «a sok helyt homályos és romlott szöveg megértésének megkönnyítése saját fölfogású fordításával»; a másik «terjedelmes magyarázatok által Aristoteles esztétikai és bölcsészeti szellemének átültetése a magyar irodalom kertjébe».

E kettős cél kitűzésével önként kínálja a bírálónak a szempontokat, melyekből művéről ítéletet mondjon és én meg fogom kísértetni, hogy Silberstein két rendbeli munkáját elkülönítve tekintsem s külön ítélem meg.

Első itt a *hermeneutika*. Természetes, hogy először is azt a kérdést vetjük föl, miféle szöveget használ S., ha a homályos és romlott szöveget saját fölfogású fordításával akarja érthetőbbé tenni. Tüvé tettem érte az egész terjedelmes könyvet, de sehol nem akadtam a nyomára annak, hogy a szöveg meg volna említve. Mikor azonban a jelenleg legjobbnak tartott Vahlen-féle szöveget*) a kezembe vettem és összehasonlítottam a fordítással, akkor fölöslegesen találtam a kiadás megemléztetését a fordító részéről. Ez a fordítás ugyanis oly szabad, annyira saját fölfogású, hogy itt *egyes* helyek átültetésének helyessége nem is forog kérdésben. Ez a saját fölfogású fordítás költői és rhetori díszszel ruházta föl Aristoteles stíljét, a mire ő éppenséggel nem áhítozott. Helylyel-közzel a legmodernebb frázisok csuszznak bele az ó-hellen philosophus fejtegetéseibe, melyek nem a nagy stagiritának, hanem Silberstein Ötvös Adolfnak egyéniségét tüntetik föl. Ily korlátlan szabadsággal élván a fordító, joggal nevezhetné magát akár átdolgozónak, javítónak, Aristoteles jótevőjének, ki a száraz stíli philosophus írásának érdekességét elsimítja, nehézségeit megkönnyíti, zökkenéseit elegyengeti.

De beszéljenek a példák! A IX. fejezetben Aristoteles ezt mondja: *ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὸ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει.* S így fordítja: «A költészet inkább az általánost, a magasabb eszmét tünteti föl, a történetírás az (egyéni) részleteket kutatja». Mindenki egy pillantásra átláthat ezen a methoduson, ha ugyan ezt is methodusnak lehet nevezni. A «magasabb eszme», az «egyéni részletek» S. úr leleményei. E saját fölfogású fordítás azonban nem Aristoteles, hanem S. úr könnyebb megértését fogja csak előidézni.

Egy másik példa: C. XIV. *οὐ γὰρ καὶ ἀνευ τοῦ ὁρᾶν οὕτω συνεστάναι τὸν μῦθον, ὥστε τὸν ἀκούοντα τὰ πράγματα γινόμενα καὶ φρίττειν καὶ ἐλεεῖν ἐκ τῶν συμβαινόντων.* «A mesének t. i. olyképen kell

*) *Aristotelis de arte poetica liber*. Tertiis curis recognovit et annotatione critica auxit Joh. Vahlen. Lipsiæ, apud Hirzelium, MDCCCLXXXV.

szerkesztve lennie, hogy ha még a szem elé sem állíttatik, már csupán a dolgok hallása után mindenkinek borzadnia és szánakoznia kell a történők felett.»

Maga a híres és sokszor megvitatott definitio sincs a kellő pontossággal lefordítva. Aristoteles szövege szerint*) e meghatározás így hangzik: *ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ, χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις ὁρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φόβου περαινουσα τὴν τῶν τοιοῦτων etc.* S. fordítása így hangzik: *A szomorújáték egy erkölcsös, teljes, terjedelmes cselekménynek ábrázolása, kellemes, változó formájú előadásban, személyektől játszva, nemcsak elbeszélve, szánalmat és félelmet gerjesztve, de az ilyesféle indulatoktól meg is tisztítva.*

A fordítás nemcsak hogy nem hű, de még jó se. Másrétől, mint Aristoteles, nagy buzgóságában, hogy Aristotelest egészen kimagyarázza.

Geréb könyve, melyet S.-ével sűrűn összevetettem, kétségtelenül pontosabb, megbízhatóbb és mindenestre több philologiai akribiával készült.

Ámde az egész munka hangosan látszik hirdetni, hogy dr. Silberstein a philologiai szemponttal egyáltalán nem is törődik; a szöveg épességére nem gondol, a jobb conjecturákat nem keresi, az újabb kiadásokat meg se nézte, szöveg dolgában régi, eredeti tanulmányait nem újtotta meg, nem frissítette föl. Lelke előtt nem Vahlennek vagy Susemihlnek, hanem Lessingnek, Bernaysnak vagy Zellernek dicsősége lebegett. Igaz ugyan, nem lett volna szabad megfélekeznie arról, hogy ez utóbbiak is fegyelmezett philologusok, hogy Bernaysnak a Pseudo-Phokylides szövegének reconstitúciója és szerzőségének kiderítése körül ép oly nagy érdemei vannak, mint a *Katharsis* teoriájának tisztázásában; hogy Zeller a philosophusok fragmentumaihoz csaknem annyi jó conjecturát csinált, mint Bywater, hogy *ma* senki se lehet philosophus a philologus ismeretei nélkül.

No de mindezt nem tekintjük, s a mennyire e folyóirat kerete megengedi, belemegyünk ama fejtegetésekbe is, melyeket «*Magyarázatok*» czímen a fordításhoz csatolt. És itt első sorban meglepődéssel vesszük észre azt a szokatlan stylt, melyen S. úgynevezett philosophiai commentárokat közöl. «Mily rövid s mégis mily velős előadás!» kiált föl elragadtatásában a 75. lapon. «A komikumnak ez a definíciója remeknek mondható», mondja egy lappal odább. «A definíciók egyik gyöngye olvasható itt», ekkép méltatja a *Katharsis* meghatározását.

Azonban az elragadtatás e naiv hangjával éles ellentétben van az az önérzetes hang, melyen Ueberwegről beszél, a kinek helyes és Vahlen

*) Zeller: Geschichte d. griechischen Philosophie. II. 2.

által is elfogadott *διὰ τῆς φωνῆς* coniecturája helyett a *διὰ τῆς φύσεως*-t olvassa igen ingatag alapon (58. l.); s a kiről egyéb helyeken is (61. l.) nagyon kicsinylőleg hajlandó nyilatkozni. Még feltűnőbb Jakob Bernaysról való megemlékezéseinek hangja, holott neki nemcsak ezen művében, hanem a Katharsisról szóló füzetében is jóval több eszmét, igazságot és gondolatot köszönhet, mint — önmagának. Mert az aristotelesi eszméknek megértését minden önérzete mellett se vitte sokkal előbbre e commentárookban. Tény az, hogy sok elmeéllel, sok tudással és a legmodernebb dialektika minden fegyverével föl van ruházva, de az új gondolatok a tömérdek szó áradatában elvesznek. S bármily jóakarattal vezesse is kritikusat e mű végső értékének, eredményeinek megfigyelésénél, azt, hogy a komoly, igazi tudományt igazán előbbre vitte volna, nehéz lesz kimondania. Alkalomadtán és egyebütt a mű philosophiai értékére vissza fogok térni még; e lapokon csak philologiai mértékkel lehetett valójában mérni.

S itt a legjobb akaratú nagyítóval szemlélhetem, mégis kénytelen leszek kimondani rá: a fordítás szabadosságai, a szöveg teljes elhanyagolása, az új coniecturák elmellőzése miatt *nem üti meg a mértéket*.

DR. SEBESTYÉN KÁROLY.

Az árják és ugorok érintkezéseiről. Huszka József «Székely ház» cz. műve mellékletéül írta *Fiók Károly*. Budapest 1894. 55 l.

E lelkesedéssel megírt értekezés főleg Herodotos adataira s az úgynevezett indo-skytha érmeiken található nem-árja nyelvű feliratoknak az ugor szókincs segítségével való megfejtésére támaszkodva, főeredményképen a skytháknak, kozároknak, hunoknak és az Indiát Nagy Sándor után meghódító nem-árja népeknek *ugor voltát* állítja. Az utóbbiak ugor volta igazolva lévén, Fiók szerint az úgynevezett «indo-skytha» korszakba esik az ugorok és árják történelmi korban történt érintkezése. Ezen érintkezésen kívül azonban feltételez még egy másikat, melyet «őserintkezésnek» nevez; az pedig szerinte az ugorok és árják őshazájában történt meg s ezen érintkezésnek szerinte igen erős nyomait mutatják az ugor nyelvek, de bizonyítékai a hindu-árják nyelvéből sem hiányzanak. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a szerző philologiai uton való bizonyítgatásai közben széleskörű tudást árul ugyan el, de eljárása nem elég módszeres s azokat a szavakat, melyek némiképen rokon hangzásuak, egyszerűen azonosaknak, jobban mondva egyik nyelvből a másikba kölcsönvétel útján kerülteknek mondja, a nélkül, hogy az illető szóknek eredetét és fejlődését kellőképen megvizsgálta volna. A lehető legszigorúbb módszer s a legóvatosabb eljárás pedig éppen azon a téren alkalmazandó, melyen a szóban forgó értekezés mozog. Tudva levő ugyanis, hogy az ugor népnek emberemlékezet óta

egészen a mai napig árja eredetű népek tözsomszédságában élnek, s így mielőtt még valamely szónak az «őserintkezés» idejében történt kölcsönvételét megállapíthatnók, meg kell vizsgálnunk, vajjon ez a kölcsönvétel nem történt e hozzánk sokkal közelebb eső időben és azon a helyen, a hol e népek jelenleg tanyáznak. Erre azonban Fiók Károly ügyet sem vet.

Herodotos skytháit a szerző ugoroknak nézi. Ebben még nincs hiba, — mert hát miért ne lehetne megkísérteni e nép ugor voltának bizonyítását ép úgy, mint már megkísérlették török-tatár, sőt árja eredetének igazolását is? Azonban a képzeletnek nagyon szilaj csapongására vall az az eljárás, melylyel Fiók a *Σχόθης* szót fejtegeti (9. l.). E név szerinte *zu* «ember» osztják szó többesének — *zut* — görögös ejtés szerint való átírása. A szókezdő *Σ* nem okoz semmi nehézséget, mert hát mire való volna az a «sigma prostheticum», ha a magyarázás megkönnyítése végett még a *Σχόθης* szó elejéről sem lehetne elvetni! A skytha nép neve tehát Fiók szerint osztják szó, jelentése egyszerűen «emberek» — és így a skytha elnevezés alatt szűkebb értelemben *osztjákokat*, tágabb értelemben általában *ugorokat* kell értenünk. Most csak az a kérdés — szerintem —, hogy ezek a jó osztjákok miért nem használják mind e mai napig azt a világtörténelemben oly kitörülhetetlenül beírt fényes *szittyá* nevet? . .

Nem sokkal erősebb alapon áll a *Σχολότους* névnek a vogul *zolstból* való magyarázása (10. l.). *zolst* jelentése «emberek, halandók»; — itt csak a szó végén levő sigmát kell a szó elejére csapni — s minden meg van oldva! Hogy azonban mennyire igazolt az ilyen eljárás és mily mértékben lehet az ilyen fogásokkal átalakított és összehasonlított szavak értelmének meghatározását teljesen bizonyosnak venni, azt én nem igen vagyok képes felfogni. Így a szóelemzés nagyon könnyű játék volna. A «Sándor» név pl. — hogy tényleg honnan ered, az mellékes — ilyen uton nagyon jól kimagyarázható az arab és persa nyelvből, — *šân* (arab) méltóság, *dâr* (a persa *dâštün* praesenstöve) habens; tehát Sándor, mondjuk: eredetileg **šândâr* — «méltóságos». Vagy ha a mongol nyelvből nem marad fenn egyébemlékünk, mint a *kümün* —, ember' szó — pedig bizony a skythák nyelvéből sincs igen több rendelkezésünk —, úgy nagyon könnyű a mongolok germán, illetőleg gót voltának bebizonyítása. *Kümün* nem más, mint a gót *guma*, gen. *gumîn-s*, latinul *homo*! Hasonlóképen a chinai *mit* 'méz' szót a német *met*-tel egészen jogosan egynek vehetnők. Hogy a szerző úgy a szavakkal, mint a hangokkal mily könnyedén bánt el, — mintha csak azt vallaná, hogy a hangátmenetekről s egyéb nyelvbéli tünetekről szóló ismereteink csak arra valók, hogy segítségükkel bármely szónak megadjuk azt az alakot, melyből a nekünk éppen szükséges értelem könnyen kimagyarázható, — az elég világosan

kitűnik az *Ἐξαιπαῖος*, *Ἀριμασποί* és *Οἰόρπατα* szók magyarázásából. Az *Ἐξαιπαῖος* szónak *äk-sampä*-alakra való visszavitele (13. l.) még eléggé igazolt, de már az *Οἰόρπατα* szónak fejtegetése (15. l.) egy kissé különös. Ennek első részét az ugor, második részét a szanszkrit szókincsből magyarázza a szerző. Nézete szerint a szkr. *pat-* 'esni' jelentésű ige az árja-ugor őserintkezés korában került az ugorságba s evvel a *pat-* igével hozza kapcsolatba a magyar *pattan* igét is. Pedig ez a magyar szó, főleg mint hangfestő szó, semmi okot nem adhat arra, hogy Indiában keressük őseit, s ha már nem akarjuk egyszerűen magyar eredetű szónak venni, a hasonló jelentésű török *patlamak* ige sokkal közelebb áll hozzá, mint akár a szanszkrit *pat* 'esni' ige, akár annak szláv rokonai.

Igen könnyen bánik el a szerző azon szavakkal, melyek szerinte az őserintkezés idejében kerültek az árja nyelvekből az ugorba.

Minden scrupulus nélkül kijelenti, hogy a *név*, *víz*, *méz*, *tűz*, *ház*, *farkas* stb. szók egyenesen szanszkrit soron kerültek az ugor nyelvekbe. Hogy mily foku tájékozottság ez a magyar szókincs eredete felől, azt könnyű megítélni. Először is ugorság szempontjából e szavakat egymás mellé állítani nem is lehet. A *ház* szó eredete felett volt már elég vita; de Fiók ur épúgy mint Budenz az egész ugorságban meglevőnek tartja s így én most egyelőre szintén ugor szónak nézem s csak azt vizsgálom meg majd, hogy mennyire helyes az, a mit Fiók e szó eredetére vonatkozólag kisütött. — Ha már a *ház* szó egy eredetű a finn *koti*, *koto* szókkal s ezeknek ugor rokonaival, úgy a *ház* szót bátran egy csoportba vehetjük a *név* és *víz* szavakkal; azonban egészen más kérdés az, hogy a *méz* és *farkas* szókkal mit csináljunk. A *méz* szónak megfelelő szó megvan ugyan a finnben is, meg a lapp nyelvben is, de ez még nem jelentheti azt, hogy e szó az »őserintkezés« idejéből való, mert ugy a magyar *méz*, mint a finn *mete* (nom. *mesi*) szó eredhet valamely szláv nyelvből is, és így felesleges érte egyenesen a Himálaja vidékére menni; vagy legalább mielőtt ezt megtennők, bebizonyítandó, hogy a magyar *méz* s a finn *mete*-szónak semmi köze sincs az orosz медъ (gen. меда) szóhoz, se ennek európai rokonaihoz, hanem egyenesen a szanszkrit *madhu*-ból ered. A *farkas* szónál meg éppen nagyon kétséges, hogy mi-féle rokonságban van a szanszkrit *vrkas*-szal. Feltűnő ugyanis, hogy Fiók ur észre sem veszi, hogy szóegyeztetései közben mily alapos figyelmetlenségeket követ el. Szerinte ugyanis ház, vár, farkas az őserintkezés korából való szavak: *ház* a szanszkrit *ḥan*, 'ásni' igének perfectum part. pass.-jából (*ḥātas*, -ā, -am), *vár* a *vr* (*var*) 'körülvenni' igéből képzett *vāras* főnévből, *farkas* a *vrkas* szóból ered. De ha e szavak mind egy időben kerültek a magyar nyelvbe, honnan van az, hogy nem egyforma hangtörvények szerint nyerték el a magyar polgári jogot? Miért hangzik a szanszkrit *ḥātas* — scrupulus nélkül veszem fel a masculinum

nominativusát — a magyarban *ház*-nak, a *váras vár*-nak, *v̄rkas* pedig *farkas*-nak? Miért tartotta meg a magyar nyelv az utóbbi szóban a nominativust ragostul s miért vetette el a két elsőben még a szótő végső magánhangzóját is? Azután meg, ha a *v̄rkas* szó kezdő *v-je* *j*-be ment át, miért nem történt ugyanez a *váras* szókezdő *v*-jével?

A *víz* szó meg bizonyos, hogy megvolt már az ősz-ugorban, mivel az ugor nyelveknek, a lapp kivételével, mindegyikében megtalálható ma is. Miért szorultak tehát az ugorok a szanszkrit *ud-* „bugyog” töre, hogy vele megjelöljenek egy oly folyadékot, melyet már maguk, barmaikkal egyetemben, évezredek óta élveztek?

A *nér* szó is gazdag variációkban él az összes ugor nyelvekben, sőt a szamojéd is mutatja mását, és elég bajos volna ezt a szót a **gnâman*-ból (mert az őserintkezés idejében a görög *ὄνομα*, latin *nomen*, perzsa *nâm* és szanszkrit *nâman* alkalmasint ilyformán hangzott) kimagyarázni.

Hasonlóan lehet ellenvetéseket felhozni a többi ugyn. „őserintkezés” idejéből való szókra vonatkozólag. Mielőtt azonban e munka nyelvészeti részének bírálgatásától végleg búcsút vennék, meg kell említenem azt a valóban tüneményszerű nyelvészeti eszme-futtatást, melyet szerzőnk a *tenger* szóval véghez visz. (23. l.) Neki a *tenger* szó *ősaltaji* szónak tetszik, — pedig valószínű, hogy az inkább specialiter török-tatár. Kapcsolatba hozza e szót a magyar *ördög*-gel, mely a *tenger* szónak szerinte csak „metatheticus” formája, a *temérdek* szóval, továbbá a vogul *târem*-mel (coelum) sőt még a magyar *teríngetté*-vel is. Mindezekből azután összehasonlínál egy jelentésbeli fejlődést — árja analogiára — mely hívátva volna az ősz-altaji vallásos fogalmak fejlődésére is világot vetni. Erre a phantastikus okoskodásra azután felteszi a koronát, midőn ezeket mondja: „E *tam̄ra* szó az, melyet látunk a massagéták híres királynőjének, *Tomyris*nek, nevében — bizonyynyal coelum jelentésben.” (25. l.) Mintha csak néhai való jó Horvát Istvánt hallanók s Darius „tarajos”, Szemiramisz pedig csakugyan „szemérmes” volna!

A mily hiányos megokolással tartja árja eredetűeknek a *nér*, *víz*, *farkas* stb. szavakat, oly kevésbé igazolható az az állítása, hogy a szanszkrit *ékas* „egy” felhozott társaival együtt ugor eredetű. Az ember szinte meghökkenve olvas ilyesmit: „Ugorból, egyenesen ősmagyarból került, a szanszkritba a *béka* (*bhēkas*) szó.” E szót Fiók ur egyszerűen altaji eredetű szónak tartja, pedig alkalmasint csak török-tatár; a magyarba legalább ép úgy, mint az *ökör*, *kos*, *ürü* stb. csakis törökből került minden bizonyynyal jó idővel a török hódoltság előtt. És nevezetes, hogy Fiók ur ezt a szót ott említi, ahol az ugor-árja őserintkezésről szól! Így fel kell tennünk egy oly korszakot (mely még az árja-ugor őserintkezés idejét is megelőzte volna), a mikor a magyarság — mert a békáról lévén szó, ugor nyelvészek előtt érthető okokból az általánosabb *ugor* szót nem

használhatom — török cultura befolyása alá került s így a *béka, ökör, kos, ürü* szavak szintén abban a kiszámíthatatlan távolságba eső mult időben kerültek volna a magyarba. Hogy azonban ez a feltevés a történelem és nyelvészet bizonyítékaival szemben egy pillanatra sem állhat meg, azt jelenleg bizonyítani sem kell.

A mi a munkának az «indo-skytha» hódoltságra vonatkozó részét illeti, erről ki kell jelentenünk, hogy egy kissé zavaros. A szakák, a szerző szerint, ugorok voltak, nevük is azt mutatja, *szakák* = szegények, nyomorultak, — oly hódító nép tehát, mely önmagát gúnynévvel illette! India urait szerzőnk majd kozároknak, majd osztjákoknak mondja s egyszer meg éppen azt halljuk tőle, hogy «a magyarok és kozárok az indo-skytha korban egy és ugyanazon néptörzs kötelékében együtt éltek.» A munka ezen részének tüzetesebb birálatába nem bocsátkozván, csak annyit jegyzek meg, hogy az az eljárás, melylyel a szerző az indo-skytha uralkodók neveit magyarázza, fejtegeti, épen nem módszeres. Hogy egyébként a dolgozatban kimondott egyes állítások a történelem ítélőszéke előtt mennyire lesznek képesek az «igazság» nevét megnyerni, azt mások talán jobban fogják megmondhatni.

PRÖHLE VILMOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Deutsche Meisterlieder-Handschriften in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte des Meistergesanges. Von *August Hartmann*. München, 1894. 106 l. Ára 2 mk. 40.

Hans Sachs jubileuma (1894. novemb. 5.) szolgáltatott alkalmat e becses füzet kiadására, melyben a mesterdalnokok irodalmában kiválóan jártas szerző a budapesti nemzeti muzeum hét német kéziratosa dalgyűjteményét ismerteti. E kéziratok, melyekre már mások is figyelmeztettek, 1836-ban kerültek Jankovich Miklós gyűjteményeivel a n. muzeumba, s több mint valószínű, hogy Jankovich birtokába Eschenbachi Ebner Jeromos Vilmos nürnbergi patriciusnak 1813 és 1820 közt széthurezott becses könyvtárából származnak. A kéziratok XVI—XVIII. századiak s a bennök foglalt költemények a mesterdalnokok működésének második, kevésbé jelentős korszakából valók, mely a XVI. századdal veszi kezdetét és még a XVIII. században sem ért véget. Magam is ismételve forgattam e kéziratokat, de nem azért, hogy a mesterdalnokok „költészetét“ (sit venia verbo!) tanulmányozzam, — ez sohasem érdekelt s ma sem érdekel; — hanem, hogy hazai vonatkozásokat keressek bennök, a miket persze nem

találtam, mint Hartmann sem talált. E kézirati anyag feldolgozására különben sem lehetett soha gondolnom, mert ilyenhez az egész Németországban és Ausztriában elszórt, rendkívül nagyszámú rokon tárgyú és eredetű kéziratok beható ismerete szükséges, melyre soha sem volt módomban szert tehetni, — de persze kedvem sem, mert ez az irodalom oly üres és élvezhetetlen, hogy csakis akkor nyer a kutatóra nézve becset és vonzó erőt, ha ez egész erejét kiválóan neki szenteli.

Ezt tette és teszi Hartmann s így kétségtelenül ő e kéziratok leg-hivatottabb ismertetője. Előttünk fekvő beces adaléka két részből áll. Az elsőben adja, egy rövid tájékoztató bevezetés után, a budapesti kéziratokban szereplő mesterdalnokok névsorát és költeményeik címét. A leg-kiválóbbak, kiktől nagyobb számú darabok származnak, a welsi Freuden-lechner Pál (kinek költeményei talán saját keze írásában maradtak reánk, mire e szövegek bajor helyesírásából is szabad következtetni), Frey György (kiről Wagenseil már 1697. megjegyezte, hogy a mesterdalnokok műveiből álló egész könyvtárt hagyott fiaira), Hager Fülöp nürnbergi varga, Holzbock György takács, Holtzmann Dániel, a boroszlói Klipisch Gáspár (a ki többek közt ugyanazt a tárgyat dolgozta fel, melyet Schiller *Gang nach dem Eisenhammer* cz. költeményében), Metzger Ambrus, aki tudós létére a mesterdalnokokhoz szegődött s rendkívül termékeny rímkovács volt (a budapesti kéziratokban található darabjait 1624 és 1630 közt írta), Minderlein János késes, Steinlein János takács, Ungelehrt György, Watt Benedek, Winter János késes, Wolf Henrik és Simon, végre Zolner Jodók. Hans Sachstól is sok költemény van a budapesti kéziratokban, melyek őt majd iskolamesternek, majd vívómesternek mondják. Az első elnevezés helytelenségét már a nürnbergi varga első életrője, Ranisch Salamon (1765), is hangsúlyozza, a ki egyúttal meg is magyarázza e téves adat eredetét: H. Sachs ugyanis a saját házában is, másutt is gyakran «tartott iskolát» t. i. gyakorlatokat a mesterdalnoki művészet kezdő apolóival, mit azután némelyek félre értettek és az iskolamesterségre magyaráztak. A másik elnevezés talán nem egészen alaptalan. Tény ugyanis, hogy pl. Nürnbergben éppen a vargák már a XVI. században nagyon úzték a vívást, melyben azután a gyakorlottabbak a kezdőket oktatták is. És ez a divat másutt is járt; a boroszlói vargák pl. a vívás mesterségében még Nagy Frigyes király előtt is bemutatták ügyességöket (1741. nov. 5.) Így tehát magában véve nem volna lehetetlen, hogy H. Sachs is jeles vívó és fiatal társainak e mesterségben is, melyet, saját szavai szerint egy 1545. jul. 25. irt költeményében, «ifjukora óta kedvelt», oktatója volt. Csakhogy ugyan ő ugyanazon költeményében világosan mondja, hogy «e művészetet sohasem tanulta», a mi azonban talán nem szószerint értendő. Hogy H. Sachs mily sokáig maradt életben a nép emlékezetében, mutatja egy Körmöczbányán őrzött német kézirat, mely két népdramát tartalmaz: «Tura hajadon-

ról és Gottfrid lovagról» és «Egy szép egyházi játék Krisztus születéséről és a kegyetlen és zsarnok Heródes királyról.» Az első darab jóformán (t. i. a hosszabb hagyomány okozta kisebb eltéréseket és ferdtéseket le-számítva) azonos H. Sachs-nak egy 1558. novemb. 11. irt tragédiájával; a karácsonyi játéknak pedig, melyet már Schröer Károly Gyula kiadott (Weimarisches Jahrbuch III, 1855. 391—419. l.), egész nagy részletei származnak H. Sachs-nak egyazonostárgyú darabjából. Ily kisebb-nagyobb foszlányok a nürnbergi mesternek gazdag munkásságából találkoznak különben főrévi (Pozsony mellett), sziléziai, ausztriai, stájer és egyéb színi termékekben is. Egy másik, ifjabb Hans Sachs-ra, a ki 1590 és 1594 közt irt, tehát az 1576. elhalt híres nürnbergi vargával nem lehet azonos, figyelmeztetett már Schnorr Ferencz (Archiv für Literaturgeschichte, III, 1873, 52. l.); a budapesti kéziratokban szerepel egy Hans Heinrich Sachs is, a ki 1644. és 1645. irta költeményeit s eshetőleg az 1590—94. sze-replő ifj. H. Sachssal azonos.

Könyvének második felében Hartmann a nemzeti muzeum kézi-ra-taiból húsz költeményt (Sachs János, Holczmann Dániel, Winter János, Zolner Jobst, Metzger Ambrus, Holzbock György, Wolff Henrik, Steinlein János, Mozner János György s néhány névtelen e verselmények szerzői) és négy följegyzést közöl a mesterdalnoki «iskola» gyakorlatából. A köl-temények természetesen tartalom, alak, stíl és nyelv tekintetében oly élvezhetetlenek, hogy az ember egészen belekeseredik olvasásukba. De néha akad majdnem mulatságos darab is, pl. a következő, melyet curio-sumképen teljesen lenyomatok:

In der verssweis.

1. Fein	2. Im	3. Sie
ein	grim	die
dat	wart	not
hat	hart	got
goltwurm bekend't	Agnes verbrend't	klaget ellend't
gar	doch	gar
klar.	hoch	klar.

dicht Heinrich Wolff nagelschmit.

De művelődéstörténeti szempontból még ezek a keserves ríme-lések sem egészen értéktelenek, és azért Hartmann kétségtelenül érdemes munkát végzett, midőn a véletlenül Budapestre tévedt kéziratokat ismer-tette és mutatóványokban is a tudomány számára hozzáférhetőkké tette.

Néhány év előtt szó volt róla, hogy e német kéziratokat s a nem-zeti muzeumnak egyéb bajor eredetű vagy vonatkozású okmányait cserébe odaadjuk a müncheni udvari-könyvtárnak a Hunyadi-levéltárért, mely a bajor birodalom levéltárában van (Magyar Könyvszemle XIV, 1889, 252—310: Csontos János emlékirata ez ügyben). Csak nem aludt el örökre ez az egészséges és hazai tudományunkra rendkívül üdvös gon-dolat?!

HEINRICH GUSZTÁV.

Eduard Koschwitz : Les Parlers Parisiens. Anthologie phonétique. Paris. H. Welter. 1893. 4 fr. 50.

A mint általánosabbá válik az a meggyőződés, hogy az idegen nyelvek tanulásának főcélja az *élő nyelv* megismerése, szaporodnak azok az irodalmi segédeszközök is, melyek e célra szolgálnak. Ha a tanulók előtt be kell mutatni a mai élő nyelvet, előbb meg kell állapítani, milyen ez az élő nyelv. Vajon a mindennapi társalgás, vagy pedig az ünnepies formájú szónoklat és a színpad nyelvét kell-e tanítanunk? Mit tekinthetünk továbbá a művelt társalgás nyelvében megengedettnek; milyennek kell lenni az előkelő szónoki nyelvnek? Mindez olyan kérdés, melyet minden egyes nyelvre nézve külön kell az arra hivatott nyelvészeknek megállapítaniok. A nyelvtanítás reformjával egyidejűleg tehát a *helyes kiejtés* megállapítására célzó kutatás is megindult az egyes modern nyelvek körében.

A helyes kiejtés megállapítása az angoloknál már a mult század óta állandó vita tárgya; az orthoepiát tanító szótárak mindig megjelölik az egyes szavak helyes kiejtését. Igaz, hogy Walker, Smart, Nuttall, Stormonth s a hasonló szótárak többi szerzői igen sok esetben régies kiejtést jelölnek s néhány évtizeddel elmaradnak a mai kiejtéstől; azonban ezen is segített Murray-nak most megjelenő nagy angol szótára, mely minden egyes szónak ma élő hangalakját jelöli. Az újabban megjelent nagyobb angol-német szótárak, mint a Flügel-féle, Muret nagy szótára, s a Schröer átdolgozásában megjelenő Grieb-féle szótár legújabb kiadása, mind a mai kiejtést jelölik. A mai francia kiejtést leghívebben jelölik a Langenscheidt-féle szótárak. Azonban e művek csak az egyes szavak alakjáról adnak számot, már pedig egyes szavak egymás mellé állítva még nem tükrözik híven az élő nyelvet. A szavak hangalakja jelentékeny változáson megy át, mihelyt a mondat belsejébe jut. Tehát az élő beszédet a maga valóságában a kiejtést leghívebben feltüntető szótárakból sem ismerjük meg.

Az élő nyelv valódi hangalakjának megismerésére összefüggő szövegeken kellett a helyes kiejtést bemutatni. Így tárgyalta az angol nyelvet Sweet *Elementarbuch des gesprochenen Englisch* és *Primer of spoken English* cz. műveiben, továbbá Laura Soames *Phonetic Reading Book*-jában; a francia nyelv mai hangalakját Paul Passy műveiből (*Le français parlé, Elementarbuch des gesprochenen Französisch*) ismerjük meg; a német nyelv kiejtését pedig Vietor mutatja be *German Pronunciation* cz. művében. Mindezen művek igen becses anyagot nyújtanak első sorban az illető idegen nyelvek tanárai számára, azonban megvan az az egy bajuk, hogy bennük csakis a szerző kiejtésével ismerkedünk meg. Sweet műveiből nem az általános angol kiejtést ismerjük meg, hanem első sorban magát Sweetét, s Angliában tiltakoztak is ellene,

hogy Sweet az ő egyéni kiejtésének minden sajátosságát mint mintaszerű ejtést mutatja be. Épigy Passy műveiben nem általában a francia művelt kiejtéssel ismerkedünk meg, hanem csupán Passyéval. Nem azért említem ezt, mintha gáncsolni akarnám eljárásukat, mert hisz nem is tehetnek egyebet. Csakis a saját kiejtésüket ismerik teljesen, tehát csakis ezt mutathatják be. Ez egyoldalúságon csak úgy lehet segíteni, ha minél többen vállalkoznak rá, hogy saját mintaszerűnek tekinthető kiejtésüket híven bemutatják.

Koschwitz a czímben említett munkájában más úton igyekszik ugyanezt a czélt elérni. Ebben a phonetikus olvasókönyvben nem a maga kiejtését jelöli, hanem 15 kiváló francia író és színész nyelvét mutatja be. Minden egyes író vagy színész, kit Koschwitz e czélból meghallgatott, olyan, a kinek kiejtését méltán mintaszerűnek tarthatjuk. A phonetikus írás híven feltünteti mindegyiknek kiejtését egyéniségének minden sajátosságával együtt; e mellett a különböző egyének kiejtését összehasonlítva, magunk alkothatjuk meg magunknak az átlagos művelt francia kiejtést. Koschwitz természetesen az irodalmi nyelvet, vagyis a szószerkezt, a felolvasó szerkezt s a színpad nyelvét tárja elénk; s ebben különbözik Passy szövegeitől, a ki inkább a mindennapi társalgás nyelvét akarja bemutatni.

A gyűjtemény lehetőleg sokoldalú, az irodalmi műfajok minden fontosabb fajából nyújt legalább egyet, rendesen többet is. A szépprózát a következő szemelvényeken mutatja be: Daudet: *La chasse à Tarascon*, Zola: *La Cathédrale*, Edouard Rod: *Journal intime*; ide sorozhatjuk Paul Desjardins, a *Journal des Débats* szerkesztőjének újságcikkét: *Paul et Ménéage*. Költemények: François Coppée: *Pour ne pas vieillir*, Sully-Prudhomme: *Le Lever du Soleil*, Leconte de Lisle: *Le Verandah*; továbbá egy-egy jelenetet közöl a következő színművekből: *Mariage de Figaro*, *Sganarelle*, *La fille de Roland*, *Grisélidis*. A tudományos előadás példái: Gaston Paris: *Les Parlers français*, Ernest Renan: *Mort de Jésus*, Charles Loyson (P. Hyacinthe): *L'origine du Déisme*; végül a szónoki nyelv példája: Maurice d'Hulst: *Jeanne d'Arc*. Mindegyik szemelvényt (a színművekből vettek kivételével) maga az illető mű szerzője olvasta fel Koschwitz előtt, és pedig többször is, úgy hogy elég alkalma volt a kiejtés legfinomabb árnyalatait is megfigyelni és feljegyezni. A szemelvények előtt álló bevezetésekben bemutatja az illető szerzőt, illetőleg felolvasót s megmagyarázza kiejtésének egyéni vonásait, utalva születése és neveltetése helyére. Ily módon e gyűjteményből megismerhetjük az előkelő francia kiejtést, legkiválóbb képviselőiben. A felolvasók egyéniségét véve tekintetbe, az előadás különböző fajtát is módunkban van egymással összehasonlítani, s összevethetjük a prózai felolvasást a költemények előadásával is. A szónok mintaszerűnek ismert kiejtését

Maurice d'Hulst, a párisi katolikus egyetem rectorának nyelvén mutatja be, közölve a Jeanne d'Arc-ot dicsőítő beszédének egy részletét, melyet 1876-ban az orleansi székesegyházban tartott. A színpad nyelvét négy, különböző fajú szemelvényben mutatja be. François Got, kit Sarcey nemrég a francziák Ujházy-jának nevezett, két magánbeszédet szavalt el: *Figaro házasságából* Figaro monologját (V. felv. 3. jel.), és *Sganarelleből* a 17. jelenetet. Henri de Bornier drámai részletet szavalt: Victor Hugo *La fille de Roland* cz. darabjából Amaury beszédét (I. f. 2. j.). Végül Silvain és Bartet asszony a *Grisélidis* cz. drámából szavaltak el két részletet.

A felolvasók kiejtését a legnagyobb gonddal jelzi Koschwitz, s gyakran összeveti másoknak kiejtésével is, a kikkel szintén felolvastatta az illető részletet, leggyakrabban Passyével. E gyűjtemény, mint tartalmának e vázlatos bemutatása is tanúsítja, rendkívül becses anyag a mai francia nyelv tanulmányozására. Természetes azonban — a mit talán említeni sem kellene — hogy e könyv nem a kezdő tanuló kezébe való; ellenben az, a ki már ismeri a francia nyelvet, rendkívül sokat tanulhat belőle.

BALASSA JÓZSEF.

Der ungarische Volksdichter Alexander Petőfi. Von Dr. Friedrich van Hoffs. Mit Übersetzungsproben von und nach Heinrich Melas. Leipzig, 1895. August Schupp. 8-r., 31 l.

A mi legjobb e kis füzetben, az a gyöngéd rokonszenv és lelkes bámulat, melylyel szerzője a mi nagy költőnk iránt viseltetik, s mely, azt hiszszük, a német közönségben is élénk visszhangot fog kelteni, annival inkább, mivel Petőfi a fordítások özöne által úgy szólván polgárjogot szerzett a német irodalomban. Hoffs, a ki a trieri kir. gymnasium tanára, több mint husz év óta ismeri a puszták költőjét, s legutóbb örömmel megragadta az alkalmat, hogy előkelő közönség előtt, a trieri Tudományos Egyesületben, előadást tartson Petőfiről. Ez az előadás, mely mint a Schupp-féle *Kleine Studien* című collectionnak 9. füzeté most előttünk van, természetesen, nem mond semmi újat, sőt, minthogy a közlött életrajzi adatok első sorban Fischer könyvéből vannak merítve, néhány — noha csak jelentéktelen — botlást is tartalmaz. Nem áll az, pl., hogy Petőfi 1845 egész nyarát a felvidéken töltötte volna (23. l.); hogy hatalmas borisza volt (*er zog sich den Weinzahn aus*, 24. l.) stb. Hoffs különben nem is akart egyebet, mint Petőfinek vagy husz költeményét a Melas-féle — szerinte eddig legsikerültebb — fordításban bemutatni, s ő maga, discreten félrevonulva, csupán annyit tesz hozzá a magáéból, mennyi a költő pályájának feltüntetésére s jelentőségének kiemelésére okvetetlenül szükséges.

Hoffs a bemutatott fordításokat — bár a Melas-féle fordítást össze-

ségében dicsérettel halmozza el, — tehetsége szerint, javítani, símitani iparkodott. Még Melasnál is találni, úgy mond, egyes passusokat, melyek a jó ízléssel, sőt a nyelvhelyességgel is ellenkeznek. *A jó öreg korcsmáros refrainjét*, pl. Melas így fordítja:

Mag er mit voller Hand von Gott gesegnet sein!

Hoffs következőkép corrigálja meg ezt a sort: *«Mög er mit voller Hand»,* stb., mert a *mag* bizonyos föl sem vevést, nem törődömséget fejez ki, ennél fogva hibás értelmet ad. Efféle nuance-ok bizonyára könnyen elkerülhetik a magyarországi német fordítók figyelmét, — kikben Hoffs egyáltalán nem tételezi föl a biztos nyelvérzéket. Nem hiszszük azonban, hogy németországi németek, már eo ipso mert németországiak, immuni-sok volnának minden barbarismus és soloecismus ellen. A gyors közlekedő-eszközök és a napi sajtó roppant hódításai oly közel hozták egymáshoz a nemzeteket, hogy ma már nincs európai nyelv, mely idegen hatásoktól teljesen meg tudta volna óvni a maga substantiáját, s mely tökéletes szüzi tisztasággal dicsekedhetnék, — ha ugyan van ebben valamelyes dicsőség!

Mindazáltal igazat adunk Hoffsnak, midőn azt óhajtja, hogy Petőfit ne olyan magyarok fordítsák, a kik németül is tudnak, hanem olyan németek, a kik jól tudnak magyarul. Csakhogy mi nem vagyunk hajlandók Kertbenyt az előbbi kategóriába sorozni (az igazat megvallva, nem is tudjuk, melyikbe lehet, vagy kell), s a magunk részéről még azt az óhaj-tást fejezzük ki, vajha Petőfi végre *congenialis* fordítót találna a németországi németek közt. Ha nem csalódunk, Hoffs maga is ebben látja a németországi Petőfi-cultus törekvéseinek egyik célpontját, s szívesen elismerjük, hogy kis füzetével e cultus ápolásához töle telhetőleg hozzájárult.

HAVAS ADOLF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

15. Máthé György: *De carmine LXIV. Catulliano.* (Lugosi áll. főgymn., 9—18. l.) — Az értekező Catullusnak Peleus és Thetis lakodalmáról szóló költeményét tárgyalja s arra az eredményre jut, a mit ma különben mások is a legvalószínűbbnek tartanak, hogy a költő szem előtt tartotta ugyan Callimachusnak Theseusról és Ariadnéről szóló elbeszélését, de költeménye mindazáltal nem fordítás, nem is egy mintának az utánzása, hanem alexandrin szellemben készült önálló epyllion. Újat nem igen mond, de ha hasonló módon elkészítené, a mit ígér, a Catullus görög mintáiról szóló tanulmányát, úgy látszik, ez igen hasz-

nálható, az idevágó szakirodalom eredményeit pontosan összegező munka lehetne.

A mi az értekezés latinságát illeti, szemmel látható, mennyire küzd a szerző a nyelvvel s mily nehezen tudja magát latinul világosan kifejezni. Egyes botlásokra is kénytelen vagyok őt figyelmeztetni. 9. l.: «De Callimachi arte pangendi, quem Catullus in carminibus elegiacis imitatum sibi proposuit»; itt csak *imitandum* a helyes. — 10. l.: «*scaenas deorum domesticas*» ebben az értelemben: az istenek családi jelenetei, a *scena* szó hibás alkalmazása. — U. o.: «Sed carmina Mimnermi argumentum per se simplicissimum, nisi sententiis contrariis sibi oppositis, non variantur»; talán *variant* akar lenni, de még így sem érthető. — U. o.: «aliquid tamen ab iis *ad utilitatem suam convertisse* patet»; itt *in usum suum convertere* a helyes. — 11. l.: «Etiam illa *partium lyricarum inserendi* consuetudo»; nagy hiba. Vagy gerundiummal *partes lyricas inserendi* vagy gerundivummal *partium lyricarum inserendarum*. — U. o.: «Hoc genus scribendi quia *sibi* aptissimum videbatur, magniloquum Homerum ceterosque cyclicos neglexit (Callimachus)»; itt a *sibi* helytelenül van használva *ei* helyett. — U. o.: «Figuris rhetoricis, exclamationibus, *quaestionibus* saepius utitur». Talán az *interrogatio* szónoki figuráját akarta mondani? — 12. l.: «De quo iam *multi docti* disputaverunt». A *doctus* illetén használata főnév nélkül nem latinus, *viri docti* vagy hasonló a helyes. — U. o.: «Catullum omnium Alexandrinorum *artis componendae versatum*»; kettős hiba: először a szerkezet művészete nem *ars componenda*, hanem *ars componendi*; másodszer vagy *peritus alicuius rei* vagy *versatus in aliqua re*. — 14. l.: «Weidenbachius profert, *ut in Cydippa idem narretur* et primo visu Aconti amor exardescat». Az *ut*-nak lehetetlen használata acc. c. inf. helyett. — 15. l.: *querella* e h. *querela*. — U. o.: *saepiuscule*. Ne használja az értekező e szót, mert sehol sincs hitelesen hagyományozva *saepicule* helyett; klasszikus prózában egyébiránt egyik se járatos. — 16. l.: *Chyron* (az a szerencsétlen *y*!) e h. Chiron.

Ennyi nyelvi hiba bizony nagyon elégtelenít egy tíz lapnyi értekezést. Jó lesz tehát az ígért nagyobb munkát ebből a szempontból is gondosan megrostálni.

NÉMETHY GÉZA.

16. Rimeg Ödön: A rómaiak lantos költészete a legrégibb időktől Horatiusig. (Marosvásárhelyi r. kath. gymn. 3—44. l.) — Az értekezés a legismertebb kézikönyvekből oly gondatlanul van összetákolva, hogy gyakran azt sem lehet megkülönböztetni, mit tulajdonítsunk a szedő ügyetlenségének és mit a szerző felületességének. Mindjárt az elején (3. l.) következő *szellemes* jellemzését adja a régi rómaiságnak: «Róma fia komor oldaláról fogta fel az életet; a ház és gazdaság, jog és köteles-

ség uralkodott számító, józan észén. Nem virág, hanem gabonakalász kellett az ő szemének; s ha talán észre is vette a virágot, lehet, hogy megbámulta, *de illatát nem érezte.*» Mindenesetre új adat a rómaiak szagló érzékének ismeretéhez. A saturnusi versről a 7. lapon azt olvasuk: «Itt csak annyit jegyzek meg róla, hogy legnagyobb valószínűséggel rythmikus vers volt, mely két részből állott: emelkedés és esésből.» Először is melyik vers nem rhythmikus, másodszor mi fogalmat alkothat magának e szavakból a laikus közönség vagy a diákság a saturnusi versről? Ugyancsak 7. l. *carmina Salaria* e h. *Saliaria*. U. o.: «Az axamenta szó etymológiája különböző; némelyek *agito*-ból (élénk taglejtés) származtatják, mert *Tripodium*-ot (recte: *tripudium*) tánczoltak. Mások ab axibus származtatják, hol *axare* = *tabula*, mások *axare* = *assare* = *assa voce*.» Hol olvasta a szerző az *axare* szó *tabula* jelentését? 10. l. a *carmina Marciana*-ról: «E költeményeket *Lervius* szerint Apollo templomában őrizték, valamint a *Sybilla* könyveket is.» Talán *Servius*-t és *Sibylla*-t akart írni a szerző? U. o.: Müller Luciánnak *De versu saturnino* cz. művet tulajdonít; én csak *versus saturnius*-t ismerek. 12. l. a *grassatores*-ről: «Gyakran a *speciatores*-szel (sic!) összekötve említettnek.» Talán *spatiatores* akar lenni? U. o.: «Az ősi dicsőség dicsőítésére szolgáltak a *Neninae* (gyászdalok).» Ez meg talán *neniae*? 14. l.: «A drámával egy időben kezdett az epikai költészet is jelentkezni, majd a *satyra*.» Ez, úgy látszik, a *satyra* és *satira* írásmódok *contaminatio*ja. 16. l.: «Q. *Lutatius Catullus* consul.» Biz azt *Catulus*-nak hítták. 29. l.: «*Raeteum* hegyfokánál.» Helyesen *Rhoeteum*. 30. és 31. l.: Cæsar kedveltjét következetesen *Mammura*-nak írja; helyesen *Mamurra*. 32. l.: «Valószínűleg megrendelésre készült a *Diannát* dicsőítő hymnus, mely ugyanazon *rhythmusu*, mint a *himaeneus*.» Biz az *Diana*, *rhythmus* és *hymenaeus*. U. o.: *Hypponax* e h. *Hipponax*. Különben, úgy látszik, ez a szerencsétlen *y* a görög szók átírásának megölő betűje; v. ö. az *olygarchia*, *Syren*, *Chyron* stb. igen elterjedt írásmódokat. 41. l.: *catallepton* e h. *catalepton*. U. o.: «Ezen apróbb darabok vegyes gyűjteményében (*Catalecta Vergili*), melyet egy *Arotos*-tól (helyesen: *Aratos*) kölcsönzött név alá voltak foglalva.» Ez *Aratos*-féle czím *κατὰ λεπτόν*, mit keres hát itt a *Catalecta*? U. o.: Vergilius barátját *Sextus Sabinius*-nak nevezi, de az bizony *Sabinus* volt. Ennyi elég a szerző dolgozasmódjának jellemzésére.

Végül még egy kis személyes ügyet kell elintézni az értekezővel. A 18. l. a következőket olvasom:

«Azonban minél jobban ismerkedtek meg a rómaiak a görög műveltséggel — főleg Görögország leigázása után a bevándorlott görög tudósok által, kik nemzetök irodalmát a legilletékesebben tolmácsolhatták és magyarázhatták — annál nagyobb bámulattal teltek el a tanítványok

mestereik iránt s lemondtak az önálló alkotás terén való versenyről. Hű utánzás, az eredetít minél inkább megközelítő, annak minden finomságát szem előtt tartó fordítás, a forma tisztasága és tökéletessége lett most a jelszó.»

Van nekem egy *A római költészet korszakai* című értekezésem, mely eredetileg magántanári próbaelőadás volt s megjelent e Közlöny 1890. évi pótkötetében 1—14. l. E munkában új szempontból tekintettem át az egész római költészetet s a 7. lapon Terentius koráról a többi közt ezt írtam :

«De minél közelebből ismerkedtek meg a rómaiak, főleg Görögország meghódítása után, a legyőzöttek magas műveltségével, minél inkább szaporodott Rómában a bevándorlott tudós görögök száma, kik a maguk irodalmának leghivatottabb tolmácsai és magyarázói valának, annál nagyobb bámulattal teltek el a tanítványok mestereik iránt s lemondtak arról, hogy az önálló alkotás terén velök versenyezzenek. A tüzetes tanulmányon alapuló hű utánzás, az eredetinek minden finomságához simuló fordítás, a formabeli tisztaság és tökéletesség lett most a jelszó.»

Ugyancsak a 18. lapon olvasom P. Terentius Varroról:

«Varro, a mint az új iskola híveihez csatlakozott, egyik szélsőségből a másikba esve az alexandriai költészet bámulója lett, de egyszerűsmind követője is, s alexandriai minták után földrajzi és kosmologiai didaktikus költeményeket is írt. E ténynyel a római irodalom *a görög mellett az alexandrinismust is* (sic!) elfogadta utánzandó mintául; kihasználván már *minden remekét a görög költészetnek, még csak az alexandrinusok voltak hátra*, kik a formát mindennél többre becsülván a forma virtuózai voltak. Valerius Cato volt az, ki észrevette, hogy itt van még valami új azoknak, kik kopott tárgyakról nem akarnak beszélni.»

Itt is bámulatos találkozás mutatkozik — kivéve természetesen azt, hogy én az alexandriai költészetet is görögnek tartom! — idézett értekezésem 9. lapjával:

«Harminczöt éves korában nagy szorgalommal feküdt neki a görög nyelv tanulásának s egyik végletből a másikba esván, az alexandriai költészet bámulója és utánzója lőn, sőt nem elégedett meg a tudós Apollonius Rhodius Argonautica-jának fordításával, hanem még tudósabb geographikus és kosmologikus tanköltemények írására adta magát, szintén alexandriai minták után. Ezzel, t. i. az alexandrinismusnak mintául való elfogadásával ért el a római költészet ez időszakbeli fejlődésének utolsó stadiumába. Miután csaknem mind átdolgozták már a görög poesis klasszikus korbéli remekeit s miután e nehéz munkában a formát mindennél többre becsülni megtanulták: hátra voltak még az alexandrinusok, kik hasonlóan a római költőkhöz, a poesist tudós mesterség gyanánt üzték s a

forma virtuózai valának. Hogy itt van még valami új, elhódítani való az olyanok számára, a kik nem akarnak rég elcsépelt tárgyakkal foglalkozni, azt Valerius Cato, a híres grammatikus ismerte föl.»

A 39. lapon olvasom :

«E korszak költői a nyelvet a tökély legmagasabb fokára emelték, számos új műfajjal gazdagították a római irodalmat, minők: az allegorizáló idyll, a nemzeti műeposz, epistola stb., melyeket mind átvett a világirodalom is. A görög költészetnek nemcsak formáit vették át, nem volt egyszerű fordítás, szolgai utánzás, hanem behatoltak annak legmélyebb rejtekeibe, művészi eszméibe s így a legmagasabb fokot érték el: a görög formák művészi utánzását, elsajátítását.»

Ezzel magam is teljesen egyetérték id. ért. 11. l. :

«Ilyen válfajok, melyeket az aranykor nagy költői teremtenek meg, az allegorizáló idyll, a tanítóköltemény, a nemzeties műeposz, a satira, az epistola, a bölcselkedő lyra, az érzelmes elegia, melyek mind a világirodalom közkincsévé lettek. A fejlődés ez a foka, mely többé nem szolgai utánzás, nem egyszerű fordítás, hanem a görög formák művészi elsajátítása, a legmagasabb, a mit egy reproductiv jellegű költészet elérhet.»

Nekem végre csak örömömre szolgálhat, ha tanításaimnak így kézzelfogható hatását tapasztalom, de annyit mégis elvártam volna a szerzőtől, hogy akár nyomtatásból, akár egyetemi előadásaimból ismeri a római költészet fejlődésére vonatkozó gondolataimat s ha már a jegyzetben oly lelkiismeretesen nevezi meg forrásait, ne hagyjon ki abból a szép lajstromból éppen csak engem. Egyébiránt a dologban az a legvigasztalóbb, hogy az értekező maga írta meg munkájáról a leghelyesebb ítéletet a végszóban: «A mi rosszat tettem, az az én hibám, s a mi jó van dolgozatomban, az a fennjelölt (és — tegyük hozzá — *meg nem jelölt!*) forrásmunkák szerzőit illeti, a kiket a *legszigorúbban tartottam szem előtt.*»

Verbum non amplius addam.

NÉMETHY GÉZA.

17. Cserny Ernő: Goethe mint regényköltő. (Gyöngyösi kath. nagy-gymn., 3—17. l.) — Ez értekezésről bajos határozott ítéletet mondani, mert a szerző benne, megjegyzése szerint, egyik nagyobb tanulmányának csak kivonatát nyújtja. Ha már a hely szűk volta megszorítást parancsolt, ennek talán helyesebb módját is találhatta volna: nézetünk szerint több elismerésre tarthat számot, ha pl. Goethe csak egyik regényének a méltatását teszi közre, vagy ha csupán egy bizonyos szempontból tekint végig Goethe regényírói pályáján. Vizsgálat tárgyává tehette volna, miféle más regényírók hatása alatt állott, vagy mi módon örököltette meg Goethe saját életének eseményeit ezen műveiben. Elég érdekest is nyújthatott volna, ha tisztán a regények technikai oldalát

vizsgálja s kutatja, mennyire felel meg Goethe elbeszélő stílje a modern követelményeknek, hogyan viszonylik egyik vagy másik kiváló kortársához, hogyan hatott az újabb regényírókra stb. stb. De a szerző 16 lapra terjedő értekezésében vázolni akarja a német regénynek Goethe előtti állapotát, s azután minden egyes regényének külön-külön előadni a genesisét, meséjét, tendenciáját, hatását, szóval, minden kapcsolatos æsthetikai s irodalomtörténeti problémának a megoldását. A végén pedig az egyes regényeket művészi becsük és műfaji hovatartozásuk szempontjából veti alája mindenféle osztályozásnak. A felölelt tárgy nagysága és az értekezés terjedelme közti aránytalanság okozza, hogy a szerzőnek nemcsak hogy szakember számára nincs mondani valója, hanem még a tanuló ifjúságnak sem nyújt helyes képet Goethe regényírói munkásságáról, annyira hézagos és felszínes a tanulmány. Szerzőnknek akárhány állítása a laikusnak egészen homályos kell hogy legyen. Így pl. felesleges volt felhoznia a következőket: «Wilhelm Meister VI. könyve nem más mint Klettenberg kisasszony életrajza (?). Stolbergnek annyira tetszett ezen könyv, hogy a többit elégette, ezt azonban drága kincs gyanánt őrizte.» A ki annyira ismeri Goethét és a német irodalmat, hogy tudja, ki volt ez a Klettenberg kisasszony és ez a Stolberg, és hogy miért égette el ez utóbbi a regénynek többi részeit, az már nem szorul a szóban levő tanulmány elolvasására; a ki pedig nem tudja, annak rejtvény marad az egész passus.

Még legjobban sikerült a *Werther* tárgyalása, melynek szerzőnk a legnagyobb tért is szentelte. Azonban ezen rész értékét is jórészt elrontja, midőn hosszas bibelődés után ebben találja a mű tendenciáját: «Goethe ezen regényét azért írta meg, hogy a szenvedélyükkel küzködő kedélyeket az öngyilkosságtól elriaszsza.» Épen Goethe működése volt az, mely végleges diadalra juttatta a művészet és így a költészet öncéljának elvét, s így furcsa a legpoetikusabb művek egyikébe ilyen köznapi moralizáló irányzatot belevenni. Goethe összes regényei közül szerzőnk leg-sikerültebbnek találja a *Wahlverwandtschaften*-t, de ép ezzel végez leg-rövidebben. Úgy látszik arról még nem volt a szerzőnek tudomása, hogy Goethe itt is saját életének egy epizódját dolgozza fel, mert egy szóval sem emlékszik meg arról, hogy Ottiliában Minna Herzliebet örökitette meg. Leggyöngébb az a rész, mely *Wilhelm Meister*-ről szól; az ismer-tetés itt oly hézagos, felületes és félrevezető, hogy a tájékozatlan olvasó, a ki nem ismeri a német irodalomnak ezen kimagasló termékét, könnyen hajlandó lesz a szerző kicsinylő ítéletét magáévá tenni. A *Wilhelm Meister* bizonyára sokféle kifogás alá esik, de azért az első rész, mely önmagában befejezett egész, a maga nemében, mint egy emelkedő élet-pálya mintaképe, a németeknek egyik legjelentékenyebb regénye, mely-ről alig állíthatni, hogy a tizenkilencedik század német regényei közül valamelyik fölülmúlta volna.

A szerző, úgy látszik, ismeri az idevágó szakirodalomnak több jeles termékét, idézi Scherert, és forrásművei között Erich Schmidt és Hermann Grimm tanulmányai is szerepelnek; de a döntő tekintélynek megválasztásában nem találta el a helyeset. Aesthetikai kérdésekben Lewes rendszerint az utolsó instantia; egy helyen pedig szerzőnk, nem tudni mi okból, Goethe legnagyobb tisztelőjének is mondja. Köztudomású dolog, hogy Lewes a tudomány akkori álláspontjához képest igen ügyesen adja elő Goethe élettörténetét; de műveinek aesthetikai méltóságában már kortársait sem elégíthette ki, ma pedig egyáltalában elavúlnak tekinthető. Helyébe Richard M. Meyer Goethe-könyve (1894) lép, a ki becses művének újabb kiadásában a gyorsan haladó tudomány nyal remélhetőleg jobban fog lépést tartani, mint a szellemes és nagy műveltségű angol író.

SCHNEEBERGER NÁNDOR.

KÉRDÉSEK ÉS FELELETEK.

7. kérdés. *Hány szó van a magyar nyelvben?* — Egy külföldön élő hazánkfia tereli figyelmünket ezen érdekes kérdésre, melyre vonatkozólag mindjárt a következőket közölhetjük:

Czuczor-Fogarasi *A magyar nyelv szótára* VI. kötetének 1874-ből keltezett végszavában ezeket olvassuk: «Maga a Szótár 110.784 czikkből vagyis némi kivétellel, leginkább a betűk, pusztá gyökök és törzsek, s a ragok és képzők kivételével, csaknem ugyanannyi egyes szó följegyzés-, illetőleg értelmezéséből áll». Ugyanott még egy «Toldalék» van kilátásba helyezve. — A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (1890—93) III. kötetének Szómutatója 290 háromhasábos oldalra terjed és átlagos számítás szerint vagy 52.000 mutató szót tartalmaz. — Végre a Szinnyi J. szerkesztésében megjelenő *Magyar Tájszótár* I. kötetének Bevezetése szerint ezen szótár anyaga 80.000-nél több adatból áll. Igaz ugyan, hogy az angolok és a németek kiszámították, hogy Shakespeare-nél, illetve Goethe-nél mily terjedelmű szókinés fordul elő, de úgy tudom, hogy nálunk ily kétes-értékű, meddő vizsgálódásokkal még nem foglalkoztak. Vagy?

KEMÉNY FERENCZ.

Nekem is az a nézetem, hogy ez a problema kétes-értékű, sőt meddő. A nyelvnek gazdagsága először is nem a szók számától, hanem a szókban kifejezett fogalmak és fogalomárnyékok számától függ. Másodsor pedig egy nyelvnek a szavait sem lehet megszámlálni, mert a szótárak igen sokféle módon készülnek: sok tekintetben hiányosak, sok-

szor meg minden lehetséges szógyököt és képzést fölvesznek, akár járatosak, akár nem (mint minálunk Czuczor és Fogarasi, a finneknél Lönnrot). Nagyon elterjedt tévedés, mintha a műveletlen ember a műveltnél kevesebb szóval rendelkeznék. Müller Miksa is azt mondja Fölolvasásai-ban (251), hogy a művelt angol 3—4000 szót, a vidéki napszámos pedig alig 300-at használ. Ez mindenesetre tévedés, s a különbség csak relativ lehet. A művelt ember több történeti, művészeti, tudományos fogalom, árucikk stb. nevét alkalmazza, de a parasztnak sokkal több kifejezése van a mindennapi természeti tárgyakra s jelenségekre, azonfölül a közönséges emberi cselekvések árnyéklataira. Lám, a *votják* nép nem művelt nemzet, és szótárában (melyet Munkácsi B. készített), megközelítő számítással legalább 6—7000 szó van, a mi új Tájszótárunkban pedig, mely a magyar nép szókincsét gyűjti össze, azt is csak az irodalmitól eltérőt, az eddigi füzetekből ítélve, mintegy 20.000 szó lesz (nem 80.000, mert egy-egy szóra néha igen sok «adat» van). Ellenben Shakespeare, kinek az írók közt mindenesetre legnagyobb a szóbősége, munkáiban mindössze 15,000 szóval élt.

SIMONYI ZSIGMOND.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. április 17-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Petz Gedeon másodtitkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza*: Újabb adalékok Firmicus Maternus magyarázatához.

2. *Gyomlay Gyula*: A Chæroneánál elesett athéniek sírfölrirata Demosthenesnél (De corona, 289. §.).

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Petz Gedeon másodtitkár. Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Katona Lajos, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly, Reményi Ede és Vári Rezső választm. tagok.

1. A márczius 13-iki választm. ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. Az elnök jelenti, hogy dr. *Székelly István* nagyszebeni áll. főgymn. tanár 100 frtnyi alapítvánnyal a Társaság alapító tagjai sorába lépett. — Örvendetes tudomásul szolgál.

3. Új tagokul ajánlatnak a következők: a) *rendes* tagokul *Kosztka György* pécsi főreálisk. tanár (aj. Heinrich Gusztáv), *Krajcsovics Soma* szarvasi ág. h. ev. főgymnasiumi tanár (aj. Petz Gedeon) és *Schambach Gyula* budapesti I. ker. gymn. tanár (aj. Vári Rezső); b) *rendkívüli* tagokul

Chilf Márk, *Gasparics* Lajos, *Göttl* Arnold, *Heller* Izor tanárjelöltek (aj. Heinrich Gusztáv), *Kugel* Sándor és *Weiller* Gyula tanárjelöltek Budapes-ten (aj. Petz Gedeon). — Megválasztatnak a Társaság tagjaivá.

4. Cserhalmi Samu pénztárnok előterjeszti havi jelentését, mely szerint a Társaság *bevételei* az 1894 decz. 27-től 1895 április 16-ig terjedő időközben 1983 frt 51 krt, *kiadásai* 1001 frt 25 krt tettek; a pénztári készlet 982 frt 26 kr. — Tudomásul szolgál.

— Martinus Bohemus XVI. századi német drámáiról foglalkozik Spengler Ferencznek egy tanulmányos értekezése (a znaimi gymnasium értesítőjében 1893). A költő, Böhme vagy Behm Márton, 1557-ben született Lauban sziléziai faluban és meghalt 1622 szülőhelyén mint pastor primarius. Tudtunkkal négy drámát írt: *Geistlich Fastnachtspiel von Joseph* (1610), mely elveszett, és *Drey schöne geistliche Comoedien: I. Vom Holoferne vnd der Judith. II. Vom Alten vnd Jungen Tobias. III. Vom verlohrenen Sohne. Darinnen das Hauswesen vnd wie es im gemeinen Leben zugehet für Augen gestellet wird. 1618.*, melyek nagyon ritkák. Utolsó darabját már előbb tárgyalta Spengler (*Der verlorene Sohn im Drama des XVI. Jhs.*, 1888, *Közlöny* XI., 1890, 55. l.), most a másik kettőt ismerteti. A Judith történetéhez Luther tanácsára fordultak a XVI. századi költők, de csak a tárgy maga vonzotta őket; lélektani jellemzésre vagy az erkölcsi összeköttetés rajzára nem törekedtek; általában távol maradtak minden tendenciától. A kedvelt tárgyat sokan dolgozták föl: Joach. Greff 1536, Xystus Betulius 1539, Wolfg. Schmeltzl 1542, Hans Sachs 1551, Sam. Hebel 1566, Corn. Schonæus 1592, Martinus Bohemus 1618. Ez utóbbinál Judith a főszemély, és az előzők végtelen beszélgetései helyébe cselekvény lép, melyet a szerző epizodikus jelenetekkel vagy alakokkal életteljesebbé iparkodik tenni. Érti a színi hatást és törekszik reá, korának mértéke szerint bizonyára elismerésre méltó sikerrel. Még kedveltebb tárgy volt a szintén Luther ajánlotta Tóbiás története, a házasság élet dicsőítése, ellentétben a katolikus egyházzal, mely a nőtlenséget kiváltságos állapotnak vette. És itt a forrás is kedvezőbb: kerek elbeszélés, sikerült jellemzés, költői részletek. E tárgy megfelelt a kor pædagogiai hajlamainak is, mert alkalmat szolgáltatott a szülők és gyermekek, a háziasszony és cselédség közti viszony tárgyalására, mit némely színmű már címében is hangsúlyoz. A történet rendkívüli kedveltségét legjobban mutatja a földolgozók nagy száma: Hans Sachs 1533, J. Ackermann 1539, Mart. Balticus (1550 k.), Cornelius Laurimannus (1550—60), Jörg Wickram (1551), Corn. Schonæus 1569, Thom. Brunner 1569, Sam. Sollinger (1574), Gabriel Rollenhagen 1576, Thom. Schmid 1578, Balth. Crusius 1585, Joh. Ment 1586, Joh. W. Rosenbach 1589, Barth. v. Gadenstedt 1605, Joh. Jetzler 1605, M. Bohemus 1618, Georg Gotthart 1619, Névtelen 1632, Dan. Friederici 1637, Chr. Keimann 1641 és egy bécsi kézirat a XVII. századból. Szerzőnk Tóbiás-színműve a kornak egyik legelevenebb darabja. A szerző egészen önállóan, előzőitől eltérően, rendezi és szerkeszti a bibliai anyagot, melyet sok sikerült részlettel kiegészít és életteljesebbé tesz. Martinus Bohemus darabjai általában a század legsikerültebb termékei közé tartoznak. h.

— A német hősmonda tudvalevőleg egy skandináv és egy német változatban maradt az utókorra, melyek lényeges pontokban különböznek egymástól. Minthogy e hősmonda kétségtelenül német eredetű, tehát bizonyára Németországból került Skandináviába, még pedig Müllenhoff véleménye szerint 600 előtt, Jessen és Maurer fölfogása szerint csak a wiking korszakban, azaz a IX. és X. században. E vélemények nélkülözték eddigelé a megbízható alapot, melyet most Mogk (*Forschungen zur deutschen Philologie*, 1894., v. ö. Közl. XIX, 351) egy érdekes kis tanulmányban (*Die älteste Wanderung der deutschen Heldensage nach dem Norden*) a források helyes bírálatával kifejteni törekszik. Müllenhoff föltételezte, hogy a hősmonda oly alakban került az északi tartományokba, melyben Berni Detre már főszerepet visz. E fölfogást megczáfolja Mogk: a régi skandináv irodalom nem tud Detréről, a ki sem az Eddában, sem a szkáldoknál nem szerepel. Az eddai dalok közül csupán a III. Gudrun-dal ismeri Detrét, de e dal a XI. század terméke. A Detre-monda csak a VI. században keletkezhetett, hiszen Theoderich csak 526-ban halt meg s birodalma 553-ban ment tönkre. E két esemény előtt a Detre-monda nem jöhetett létre, tehát legkorábban a VI. század második felében alakult, mire idővel a nibelung-mondához kapcsoltatott. Skandináviába a Detre-mondának ez a kifejelett változata csak a XIII. században került. Ellenben már 600 előtt vándorolt északra az Ermanarich- és burgundi-mondával kapcsolatos nibelung-monda, melyben, e legrégibb alakjában, Kriemhild, a hún király neje, testvéreit bosszulja meg férjén, a mi a testvéreivel szövetséges Detre szereplését szükségtelessé, sőt lehetetlenné tette. Detre csak akkor lép be a mondába, midőn ez átalakul és Kriemhild nem férjét, hanem saját testvéreit veszíti el. Északra pedig a herulok vitték a hősmondát. Procopius szerint (*Bellum Gothicum* II, 15) a herulok az V. században a longobárdokkal, melyeknek urai voltak, délre a Kárpátoktól, a felső Tisza vidékén laktak. Itt iszonyú harc keletkezett a két nép közt, mely a herulok teljes leveretésével végződött. Az életben maradt heruloknak egy része 512-ben római területen telepedett le (*Marcellinus Comes* II, 312), másik része pedig hazájába, Skandináviába ment, a hol a gautok tözsomszédságában talált új lakóhelyeket. E herulok hozták a német hősmondát (de természetesen, mint említve volt, Detre nélkül) az északi tartományokba, hol az Ermanarichról, a burgundokról s a nibelungokról szóló hagyományok gyorsan elterjedtek, igen népszerűkké lettek és csakhamar a költészet kedvelt tárgyát tették. A herulok e szerepre annál alkalmasabbak voltak, mert tudjuk, hogy Attila alattvalói voltak (kik a nagy hún király halála után a keleti gótokkal együtt főlzsabadultak), hogy Attila hadaival ők is bevonultak Galliába és hogy Theoderich királynak Chlodomeus frank király ellenében szövetségesei voltak. A herulok tehát ismételve és huzamosabban érintkeztek a húnokkal, gótokkal s frankokkal, s így igen jól ismerhették mind azokat a mondákat, melyek e népeknél Attila haláláról, Ermanarich kegyetlenségéről és Szigfrid orgyilkos halálának megbosszulásáról a nép és a költők ajkán éltek. E szerint a következő eredményeket nyerjük: 1. a frankoknál keletkezett a mythikus Szigfrid-monda, melyet még az V. században a burgundok bukásáról szóló hagyo-

mánynyal összekapcsoltak; 2. az V. század közepén ismerkednek meg e mondával a keleti gótok, melyek azt az Attila haláláról szóló mondával hozzák kapcsolatba; 3. ezeket a mondákat 512 után berülok viszik Skandináviába, hol a hagyomány a Szigfrid-, burgundi- és hún-mondákat olyformán kapcsolta a keleti gót Ermanarich-mondához, hogy e király nejét, Svanhildot, Szigfrid leányává tette.

— Mörike levelei. A *Deutsche Rundschau* januári füzetében *Eduard Mörike. Briefe aus seiner Sturm- und Drangperiode (1826—34)* czímen *Krauss R.* a weimari Goethe-Schiller-Archiv és a stuttgarti kir. könyvtár felhasználásával 21 eddig ismeretlen levelét közli e kiváló s mély gondolkodású sváb lyrikusnak, ki ép 20 év előtt hunyt el. Mörike (1804—1875), kinek kimerítő életrajza még mindig késik, ön maga nevezte el «Sturm és Drang»-nak azt az időszakot, a melyben e levelek keletkeztek s a melyről mindeddig igen keveset tudtunk. Ezen időben igyekezett a költő az őt nyugtató theológiától megszabadulni s egész jövőjét költői tehetségének kifejlesztésével megalapítani. Mint segédlelkész bejárta szűkebb honának több helyiségét s 1832-ben jelent meg «Maler Nolten» cz. homályos és phantastikus regénye. E leveleknek azonban, a költő életétől és fejlődésétől eltekintve, abszolút irodalmi becsük is van, a mennyiben mind tartalom, mind hangulat és stíl tekintetében lényegesen különböznek Mörike későbbi leveleitől. Az életbe vetett bizalom, mely az ifjúkorral kapcsolatos, majd a csalódásokkal járó kételyek mindenütt őszinte kifejezést nyernek, míg iránya az érettség és világosság rovására, erőteljes és a nyersségig merész. Ez utóbbi sajátság azonban nem a költő egyéni tulajdonságaiból ered, hanem külső befolyásokra vezethető vissza, nevezetesen az akkori württembergi (tübingeni) seminariumokban uralkodó és nagy előszeretettel utánzott őstermészeti hangulatra. A levelek a költő anyjához és korán (1827) elhunyt nővéréhez Lujzához, mások barátjaihoz — Mährlen, Bauer, Hartlaub, Kauffmann — vannak intézve. Minőség tekintetében legbecsesebbek a két utóbbinak szóló levelek, melyekben (1826-ban) a költő még így írja nevét: Möricke. Ezen bizonyára nem a nyilvánosságnak szánt levelekben számos latin és franczia idézet és szólás fordul elő, nemkülönben rövidítések és titokzatos jelzések, melyeket a személy- és helynevekkel kapcsolatos magyarázatokkal együtt a kiadó nagy buzgalommal fejt meg jegyzeteiben. — Krauss egy későbbi alkalomra azon levelek közlését is kilátásba helyezi, melyeket Mörike ezen években egykori menyasszonyához (Schallné szül. Rau Lujza) intézett.

kf.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Erdélyi Múzeum. Szerk. *Szádeczky* Lajos. XII. köt. III. füzet: *Bálint* Gábor, A mongol császárság története I. — *Györke* Lajos, A fogarasmegyei oláhok építkezési és lakás-viszonyai. — *Thallóczy* Lajos, Északkeleti Európa története s az újabb magyar irodalom. II. — IV. füzet: *Szamosi* János

A nők az ó-kori görögöknél. — *Boross Gábor*, Berzsenyi esztétikai és kritikai munkássága I. — *Bálint Gábor*, A mongol császárság története II. — Irodalmi szemle. — Különfélék.

Fleischhacker M. Fridolin és *Kárpáti Károly*. Német nyelvtan. Gimnasiunok, reáliskolák, kereskedelmi középiskolák, polgári és felsőbb leányiskolák használatára. 2. javított és bőv. kiad. (8-r. 185 l.) Budapest, 1895. Kókai Lajos, 1 frt.

Magyar Könyveszemle. Szerk. *Schönherr Gyula*. III. köt. I. füzet: *Jankovich Béla*, Magyar Nemzeti Könyvtár. — *Sebestyén Gyula*, A kataloguskészítés kérdéséhez. — *Dézsi Lajos*, Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. I. — *Illésy János*, A Nádor-kódex kiadásának története. — Magyar könyvesház. — Külföldi szemle. — Vegyes közlemények. — Melléklet: *Szinnyei József*, A magyar hírlapirodalom 1895-ben.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Szarvas Gábor*. XXIV. köt. IV. (ápr.) füzet: *Szinnyei József*, Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? — *Melich János*, Német vendégszók. — *Tóth T. Albin*, Az alanytalan mondatok. — *Kiss Ignác*, Faludi F. nyelve. — Irodalom. — Helyreigazítások. Magyarázatok. — Népnyelv-hagyományok.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerk. *Simonyi Zsigmond*. XXV. köt. I. füzet: *Simonyi Zsigmond*, Mondattani vázlatok. I. A hiányos mondatok. — *Szilasi Móricz*, Vogul Szójegyzék. I. — *Zolnai Gyula*, XV. századbeli glosszák az Egyetemi Könyvtárban. — *Simonyi Zsigmond*, Szláv szavaink eredetéhez. — *Munkácsy Bernát*, Végszó a nap és virra magyarázataihoz. — *Réthei Pirkkel Márián*, Ósvallásunk egy-két nyelvi emléke. III. — Ismeretéseik. — Könyvészet 1894. — Kisebb közlések.

Olcso könyvtár. Új olcsóbb kiadás. Szerkeszti *Gyulai Pál*. — 1. 2. sz. *Csokonai Vitéz Mihály*. Dorottya. — 6. 7. sz. *Kölcsey Ferencz* elbeszélései. — 9—13. sz. *Kerényi Frigyes* összes költeményei. — 15. 16. sz. *Kármán József*. Fanni hagyományai. — 19. 20. sz. *Szigligeti Ede*. Liliomfi. — 25. 26. sz. *Chateaubriand*. Atala. Ford. Csiky K. — 27. 28. sz. *Tennyson Alfred*. Király-idyllek. Ford. Szász K. — 32—34. sz. *Kemény Zsigmond*. Serelem és hiúság. — 35. 36. sz. *Hugo Viktor*. Hernani. Ford. Szász K. — 37—40. sz. *Kölcsey Ferencz*. Válogatott szónoki művei. — 41. 42. sz. *Jósika Miklós*. Egy igaz ember. — 45. sz. *Pope Sándor*. A műbírálatról. Ford. Lukács M. — 47. 48. sz. *Boissier Gaston*. Virgil. — 51. 52. sz. *Macaulay*. Milton. — 53. 54. sz. *Goethe*. Iphigenia Taurisban. Ford. Kis János. — 55—58. sz. *Beaumarchais*. Figaro házassága. Ford. Paulay E. — 59. 60. sz. *Gyulai Pál*. A vén színész. — 65. sz. *Macaulay*. Byron. — 69. 70. sz. *Czuczor* népies költeményei. — 76. sz. *Horatius*. A költészetről. Ford. Czuczor G. — 77—80. sz. *Flegler Sándor*. A magyar történetírás történelme. *Sayous Eduárd*. A magyar történelem kútforrásai. Ford. Szinnyei J. — 83—86. sz. *Lessing* Laokoon. Ford. Braun Zs. — 89—90. *Csokonai Vitéz Mihály*. Lilla. — (16-r.). Budapest 1894—1895. Franklin-társulat. Egy-egy szám 10 kr.

Székelly Aladár. Arany «Toldi»-ja. Tanulmány. (K. 8-r. 129 l.) Budapest 1895. Franklin-társ. 80 kr.

Tóth Béla. Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi. (8-r. XVI és 446 l.) Budapest, 1895. Athenaeum. Vásonba kötve 3 frt.

Vámbéry Armin. A magyarság keletkezése és gyarapodása. (N. 8-r. 408 l.) Budapest 1895. Franklin-társ. 3 frt.

II. Külföldi irodalom.

Bernays, Michael. *Zur neueren Literaturgeschichte*. Stuttgart, 1895. X és 454 l. 9 márka. — A kiváló német irodalomtörténetíró összegyűjtött kisebb dolgozatainak első kötete, mely öt tanulmányt tartalmaz: 1. A Voltaire-Goetheféle Mahomet első előadása. 2. Goethe és Scott Walter. 3. A német és a francia Mahomet (t. i. a Voltaireé). 4. Schiller és Goethe

levelezése. 5. Schiller levelei Dalberg Heribert báróhoz. Az első három dolgozat itt jelenik meg első ízben; a 4. és 5. czikk régebben megjelent tanulmányoknak részben tetemesen javított új kiadásai. Rendkívül sokoldalú tudás, szellemes fölfogás, vonzó előadás jellemzik Bernays minden dolgozatát, melyek jóval többet tartalmaznak, mint címök sejtet. Így a 2. és 3. dolgozat behatóan foglalkoznak Scott Walter és Voltaire írói jelentőségével, korukra gyakorolt hatásukkal, népszerűségök gyors hanyatlásának okaival stb. Az első dolgozatban igen érdekesen mutatja ki szerző, hogy a bécsi cenzúra megtiltotta a „Mahomet” színrehozatalát, mivel a hős túlságosan emlékeztetett Napoleonra; a másodikban behatóan fejtegeti Scott sokat gáncsolt művének, nagy Napoleon-biographiájának keletkezését, jellemét és hatását. A kortársak e műben a nagy császárnak istentelen rágalmozását látták, a jelenkor (Lanfrey, Taine) nemcsak igazolta a skót író, de minden tekintetben erősen fokozta vádjait. Az utolsó két dolgozat leginkább szövegkritikai irányú; de szerző a levelek tartalmát is sok helyütt éles elmével fejtegeti. Schiller leveleinek teljes új kiadása (Jonas Frigystől, eddig négy kötet), mely a tudománynak minden igényét a legnagyobb mértékben kielégíti, e két dolgozatot voltaképen tárgytalanokká teszi, de nem csökkentti történeti jelentőségöket és tanulságos voltukat.

Cauer, Paul. *Die Kunst des Übersetzens*. Ein Hilfsbuch für den lateinischen und griechischen Unterricht. Berlin, Weidmann. 1894. VIII és 130 l. 2.40 mk. — Esmékben gazdag kis könyv, mely világhírességre helyezi a klasszikus nyelvekből az anyanyelvbe való fordítás nagy nehézségeit, de egyúttal az ily fordításnak termékenyítő hatását és kiváló jelentőségét magának az anyanyelvnek tudatosára tétele tekintetében. A szerző követelményeit jellemzi az, a mit a 6. lapon mond: „dann aber muss die Eigenart des alten Dichters oder Schriftstellers gewahrt werden: Homer muss in anderes Deutsch übersetzt werden, als Vergil; Tacitus anders, als Cicero.” Nyolcz fejezetben tárgyalja a fordítás művészetének szabályait, mindenütt példákkal illusztrálva fejtegetéseit.

Curtius, Ernst. *Gesammelte Abhandlungen*. In zwei Bänden. Berlin, 1894. W. Hertz. VI és 528; XII és 562. 22 mk. — Curtius Ernőnek majdnem valamennyi, kisebb dolgozatát tartalmazó gyűjtemény. Az első kötetet a görögök nyilvános életére vonatkozó három értekezés nyitja meg: az utak építése, a városok vízművei és a vásárok a görögöknél. Következik 8 dolgozat Hellas történelméből, s „Athen und Attika” cím alatt az Athen városa topographiájába vágó kisebb dolgozatok. Bezárja az első kötetet három kisebb adalék a görög onomatológiához. — A második kötet élén 3 vallástörténelmi tanulmány áll (Artemis, — A görög Olympos — Olympia oltárai); ezekhez csatlakozik 21 műtörténeti czikk, továbbá 9 epigraphikai és numismatikai dolgozat (többek közt: „Über den religiösen Charakter der griechischen Münzen”), végül 2 értekezés az újjörög nyelv és irodalom köréből.

Heliand. Nach dem Altsächsischen von Paul Hermann, Leipzig, (1895), Reclam. (Universalbibliothek 3324—25), 203 l. — Az ószász keresztényen eposz hatodik német fordítása; az előző fordítók: C. L. Kannegiesser 1847, C. W. M. Grein 1854, 1869², J. R. Köne. 1855, G. Rapp 1856, K. Simrock 1856, 1882³. Herrmann fordítása igen hű s azért helyenként egy kissé feszes vagy erőszakolt; de általában jól olvastatja magát és helyes képet ad a IX. század legértékesebb német költői emlékéiről. Itt-ott nem ártott volna, ha a szerző a szövegnek sajátos fölfogását egy-egy jegyzettel megmagyarázta volna. A bevezetés helyesen tájékoztat a mű eredetéről és jelentőségéről és találóan állítja szembe az ószász pap költeményét Klopstock Messiásával. Az alliteratio tárgyalásánál érdekesen kimutatja, hogy a rimnek e régi germán elve nagy szerepet játszik Luther bibliafordításában. Hogy Luther az alliterációs fordulatok alkalmazásánál sokszor tudatosan járt el, bizonyítják fordításának későbbi szövegei, melyek ismételve

tüntetnek föl betűrímet oly helyeken is, hol az első kiadásban alliteratió-nak semmi nyoma.

Froude, James A. Life and letters of Erasmus. Lectures delivered at Oxford. 1893/4. London, Longmans, Green & Co. 1894. 8-r. Ára 8 sh. — Az angol kritika egyhangú helyesléssel, sőt lelkesedéssel fogadta a hírneves angol stilisztának ezen utolsó művét, mely mind alaki szépségeivel (előadásával és szerkezetével), mind mesteri jellemzésével a legjobb e nemű monographiák közé sorakozik. Erasmus viszontagságos életét, működését, kortársaira való nagy hatását s egyházi álláspontját a nagy humanista művei, s különösen gazdag levelezése alapján részben új szempontokból tárgyalja. (V. ö. az Edinburgh Review f. évi januárhavi számában megjelent beható ismertetést, p. 173—205).

Herondas' Mimiamben. Eingeleitet, übersetzt und mit erklärenden Bemerkungen versehen von Siegf. Mekler. Wien, 1894. Konegen. Ára 1 mk. 60. — Nem annyira fordítás, mint igen sikerült költői utánzat, rímes iambusokban. A bevezetés a költő életét és működését ismerteti a rendelkezésünkre álló adatok alapján.

Lewy, Dr. Heinrich. Die semitischen Fremdwörter im Griechischen. Berlin, Gartner's Verlag, H. Heyfelder. 1894. 272 l. 7 mk. — Számos görög szó és név sémi eredetét mutatja ki eddig ismeretlen alapon. Művelődéstörténeti szempontból is érdekes fejtegetések.

Oldenberg, Hermann. Die Religion des Veda. Berlin, Hertz, 1894. IX és 620 l. 11 mk. — E könyv a véda vallását tárgyalja négy részben. Az előrebocsátott bevezetés a forrásokról szól. Az I. rész a védai istenekről és démonokról általános áttekintést ad; az egyes isteni alakokat (Agni, Indra, Varuna, Mitra, az Adityák, Aşvin-ok stb.) a II. rész tárgyalja. A III. rész a cultusról szól; a halottak cultusát külön tárgyalja az utolsó, IV. rész.

Schneegans, Dr. Heinrich. Geschichte der grotesken Satire. Mit 28 Abbildungen. Strassburg, Trübner, 1894. (XV és 523 l.) 18 mk. — A szerző mindenekelőtt a groteszk fogalmát határozza meg szemben a burleszkkal és bohózatossal: groteszk az, a miben 'etwas Ungeheuerliches und Phantastisches zum Ausdruck kommt'. A könyv első része a Rabelais előtti korról foglalkozik, szó van benne a groteszk szatírának középkori csiráiról, az olasz lovagi költészetről, a maccaroni-költészetről s a humanismus és reformatio korabeli német szatíráról. A második rész Rabelaisvel foglalkozik behatóbban, a harmadik Rabelaisnek a francia és egyéb irodalmakra (Fischart, Cervantes stb.) való befolyásával. A befejezésben kifejti, hogy a groteszk szatíra a renaissance-kornak igazi szülöttje.

Schönbach, Anton E. Über Hartmann von Aue. Drei Bücher Untersuchungen. Graz, Leuschner u. Lubensky, 1894. VIII és 503 l. 12 mk. — Schönbach e munkában Hartmann v. Aue műveit a korabeli összes culturával való összefüggésükben tárgyalja. Az első rész (Religion und Sittlichkeit) főleg a 'Gregorius' megértésére nyújt becses adalékokat, a második (Bildung) a költő neveltetését, fejlődését, műveltségét tárgyalja, a harmadik (Kunst und Charakter) a költő életrajzi adatait, jellemzését, műveinek chronológiáját nyújtja.

Virorum clarorum saeculi XVI. et XVII. epistolae selectae. E codicibus manuscriptorum Göttingensibus edidit et adnotationibus instruxit Ernestus Weber. Lipsiae, Teubner. 1894. XI és 195 l. 2-40 mk. — Német tudósoknak a XVI. és XVII. századból való kiadatlan levelei, összesen 91. Van köztök 8 levél Agricola Györgytől, 4 Fabricius Györgytől, 5 Helius Eobanus Hessustól és 2 Melanchthontól (ezek közül az egyik már ismeretes volt de eltorzított szövegében).

THEODULUS PÁSZTORI KÖLTEMÉNYE.

Nyelvészeink újabban lettek figyelmessé Szalkai Lászlónak, a Mohácsnál elesett esztergomi érseknek, iskolai kézikönyvére, melyet az esztergomi főegyházmegyei könyvtárban őriznek. A kézirat (Szamota I. leírása szerint, mely a Nyelvtud. Közleményekben fog megjelenni) negyedréti papírkódex, melyben elül kalendárium van s ehhez való magyarázatok, ezek után (24—27a) «*Epistola Aristotelis de regimine hominis*», továbbá néhány apróság után (80—167) «*Ecloga Theodoli*», s végül (168—258) «*Rhetorica Tybini oratoris*». — A másoló így nevezi meg magát a 78a. lapon: «Per me Laslonem de Zalka in Patak Rectore Johanne Baccalaureo de Kyswarda protunc existente.»

A magyar nyelvészre nézve becsessé teszik e kéziratot a magyar nyelvű jegyzetek, melyek a 82—142. lapokon vannak, s melyeket irodalomtörténetirőink már többször emlegettek. E magyar glossák egy bizonyos *Theodulus*-nak neve alatt járó pásztori költemény egyes szóihoz iskolai magyarázatok irattak.

XV. századbéli művelődésünk állapotának ismeretéhez hozzájárulunk, ha nem csak magáról a műről és szerzőjéről tájékoztatjuk az olvasót, hanem ha egyúttal e műnek kéziratunkban ránk jutott hagyományát is szemügyre vesszük és ilymód adalékkal szolgálunk e költő munkácskájának esetleges újabb (talán a bécsi Corpus scriptorum-ban megjelenő) kiadásához.

Mindenesetre meglepő, hogy életéről a költőnek, kinek műve oly sok kéziratban maradt reánk, semmit sem tudunk. Oka, magyarázata ennek csak az lehet, hogy oly kornak közepette élehetett, melynek latin philológiája nem volt, illetőleg az játékszerű, retorikai kommentálással alacsonyodott.

Tehát a VII—XI. század kora; ebben a korszakban élekezhetett a költemény, élehetett szerzője.

E szerzőnek különben még nevét sem hagyták reánk hiteles

alakban a kéziratok! A Theodulus, Theodolus, Theodosius, Theodorus, Theodorus variansok mellett a kommentátorok még valami Paradisus nevet is emlegetnek, — lehet, hogy a teljes név *Theodulus Paradisus*-nak hangzott. Itáliainak mondják, ki Athénben tanult, ott a keresztények és gentilisek közt kitört vitákat hallgatta, később coele-syriai püspök és presbyter volt, — mind oly adatok, melyekről *Beck A. A. A.*, a költemények legutolsó kiadója, ¹⁾ meggyőző okokkal bizonyítja, hogy költöttek, s hogy a kommentátorok a költeményből iparkodtak életrajzi adatokat kiolvasni, a szokásos *vita* megszerkeszthetése kedvéért. Személyéről Beckkel együtt (p. 15) csak ennyi mondható: «... eum se monstrare tam Graece doctum, ut vix putemus post septimum saeculum in occidente, i. e. in Italia, Gallia, Germania eum vixisse: accedit, quod vocabula Graeca ad Graecam potius, quam ad Latinam normam usurpat; ²⁾ nam codicum prope omnium consensus in hac re gravissimus est, quum a consuetudine haec ratio prorsus abeat, dicere *Alithia*, *Pseustis*, quae forma ab assonantia versuum defenditur. Adde nomina biblica ex Septuaginta potius interpretibus quam ex Vulgata Hieronymi ducta.»

A X. századba helyezik részint verselése miatt (a 344, a rosszabb kéziratokban 352 hexameter t. i. *középrimelő*), részint mert a gemblouxi kolostornak egyik szerzetese, a XI. századbéli Sigebertus Gemblacensis, De scriptoribus ecclesiasticis cz. művének 134. fejezetében csupa IX. és X. századbéli egyházi írókkal együtt említi; de akkor feltűnő, hogy pásztori költeményünknek első kommentátora, az 1110 körül élt *Bernardus Sylvestris* éppenséggel többet nem tud róla. *Schwabe*, utolsóelőtti kiadója, ³⁾ pláne költöttnek tartja nevét is, mint különben már a 2638. számú párizsi latin kódexnek scholiastája is a köztudomást latinul nem tudott s a IV. században élt aranyszáju szt. Jánost sejtí szerzőül. Nem tudom, a régibb kiadók közül figyelmeztetett-e valaki arra, hogy

¹⁾ *Theoduli Eclogam* e codicibus Parisinis et Marburgensi recensuit et prolegomenis instruxit. Sangerhusiae, Dittmar, MDCCCXXXVI. 8-o. 50. l. 3. §.

²⁾ V. ö. 190 Orphea, 264 Niobes, 286 Proteu, etc., de ezek oly alakok, melyeket a latinosakkal vegyest a klasszikus költők, Horatius, Vergilius, Ovidius is használtak.

³⁾ *Theoduli Ecloga*, edidit J. G. S. Schwabe, Altenburgiae 1773. 8-o 88. l. Megvan a bécsi udvari könyvtárban.

költeményünknek 334. sorában Martianus Capella idéztetik,*) és annak «De nuptiis Philologiae et Mercurii» cz. művére történik indirekt hivatkozás. Sokat ez az adat nem használ, de mégis az egyedüli szilárd chronologiai pont a költemény keletkezése idejének meghatározásánál, hogy t. i. okvetetlenül az V. század közepe után teendő.

Az eléggé ügyes verselőre valló költemény ekloga; két főszereplője, *Pseustis* athéni pázstor és *Alithia* a Dávid király sarjából való pázstorleány, amaz tilinkón, ez cziterán, versenyénekülésre kelnek. Mindegyik 4—4 sorban énekel; Pseutis görög mythosi tárggyal, Alithia ó-testamentombeli regékkel igyekszik ellenfele énekét felülmulni. *Phronesis* anya a versenybíró. A fáradt Pseustis végre maga visszavonul s így Alithia a győztes. A nevek kiválogatása, a tartalom megválasztása már mutatja, hogy a költemény allegorikus természetű: a *józan ész* ítélete szerint az *igazság*, az igaz hit győz a *hamisságon*, az álhiten. — Az ekloga e fajtáját ismerjük különben Vergilius III. és VII. bukolikus költeménye óta.

A költemény első kommentátora a már említett *Bernardus Sylvestris* volt, kinek kommentárát, bár többen használták (l. *Beck* i. m. 10. l.), még nem adták ki. Erre a kommentárra és valami *St.-Albansi* (város Angolországban) *Alexander* kommentárára, melyet említenek, mennék vissza a régi inkunabulumokban megjelent magyarázatok. Egy harmadik kommentátor a yorki *Stephanus Patrington* vagy *Petrington*, karmelita szerzetes volt. Egy negyedik kommentátor, kit *Beck* nem említ, *Odo* magister (natione Picardus) volt, kinek «explanatiója» Theodulusnak 1488-i párizsi kiadásában jelent meg.

Theodulus editio princeps 1481. jelent meg 4-r., de hogy hol, azt *Beck* sem tudja, ki még 18 kiadását sorolja el a költőnek a Schwabe-említette négyen kívül, úgy hogy összesen 24 kiadásról tudósít. Mindezek a XV. és XVI. században nyomattak legnagyobb-

*) Egreiam sobolem cui per Stilbontis amorem
Vi superum magna sociasti, teste Capella,
Obsecro te, Phronesi, iubeas reticere sorori.

E három sor persze csak úgy érthető, ha ide iktatjuk a *Martianus Capella* idetartozó sorait l. II. 99: «Denique ipse compertis superum decretis adultaque iam nocte Philologia peruigilans multa secum ingenti cura anxia retractabat». *Stilbon* Mercuriusnak mellékeve, *Phronesis* a Philologia anyjának a neve.

részt és felette ritkák; a bécsi udvari könyvtárból Theodolusnak összesen csak 4 kiadása állott rendelkezésemre.*)

A kéziratok közül Beck kiadása ezeket említi fel (5. §.):

Parisini regii latini: 7993 (β) saec. XIII; 8023 (τ) saec. XV; 6403 (γ) saec. XIV; 1862 (ν) saec. XIII; 2638 (α) saec. XIV; 7537 A. (o) saec. XIV; 1702 (ε) 1396-ból; 4390, 8115, 8259, 8460 mind saec. XV.

Marburgensis D 12 g, saec. XV (μ), kommentárral.

Guelferbytanus, saec. XIII (φ), Wolffenbüttelben.

Helmstadiensis, saec. XV (χ).

Müllerianus, 1458-ból (M). Ez v-vel mutat fel rokonságot. A legjobb kézirat a β jelzetű.

Ezekhez járul most a *Sárospatakenis nunc Strigoniensis* IV 14 (σ), 1490-ből, mely 80—129. levelein Theodulus eklogáját kommentárral tartalmazza.

Hadd álljanak itt a költeménynek a *Beck*-féle kiadás szövegétől eltérő olvasásai; a kurziv betűkkel szedett olvasásokat figyelemre méltóknak tartom.

Incipit egloga Theodoli. Ezután kommentár, folio 80^b a tulajdonképi költemény. — 1. Aetiopum. — 5. pantere. — utrimque. — 8. alatia. — 9. minis. — 10. cytharam. — 16. alitia. — 22. assit. — 25. simul.

*) T. i. a *Beck*-féle, a *Schwabe*-é, továbbá egy régi, melyet *Beck* is említ, s egy, melyet nem említ.

A *Beck* által nem említettnek teljes bibliographiai leírása:

Egloga Theoduli. A könyv homlokán. 51. folium 4-o. Az 50. folium rectóján lenn:

Egloge Theoduli cum notabili commen | to feliciter finem habent. Impresse in sancta | ciuitate Coloniensi per Henricum Quentell | Anno incarnationis domini. MCCCCXCV. | Tertio Idus Februarij.

Az 50. folium versóján és 51^r egy

Registrum egloge Theodu | li secundum ordinem⁷ alphabeti formatum.

A *Beck* által említettnek bibl. leírása:

Egloga Theoduli. A könyv homloklevele rectóján. Versóján primitiv fametszet, mely a Phronesis előtt versenygő Pseustist és Alithiát nyájukkal mutatja. 61 levél. 4-o. A 60. levél rectóján lenn:

Egloge Theoduli, finis impresse liptz per Conradum | Kachelonem. Anno Salutis MCCCCLXXXIX.

A 60. folium versóján és 61^r a fent közölt: *Registrum egloge Theoduli* se | cundum alfabeti ordinem.

gregem [et], de a glosszátor kijavítja simul^b et^a gregem-re. — 26. fronesis. proinde-t kijavítja a kommentátor vagyis az első kéz pro iudice-re. — 27. optulit. — 28. Huc] Nunc. — fronesis. — 30. fronesis. — 31. Accellerare. — 33. presumēns (így!). — 34. pseustis. — 37. cretheis. — 42. vipp'erum (a kampót a glosszátor tette oda). — Előbbi argento-t a kommentátor argenti-re javítja. — 49. prothoplaustus. — 54. Ipse. — bonis. — 57. Imolat. — Chaym. — 61. archas. — 63. nomen. — 64. luppus. — 68. leviatā. — Elia. — 75. pirra. 74. arche. — 77. gaminedes. — 83. viridentibus. — 86. fuit-ot a kommentáriró toldja be. — 89. babillonis. — arche. — 90. celos. — 94. peyone. — appollo. — 96. pecoris curam. — 97. abrahā, de a kommentáriró kijavítja abram-ra. — discedere patrio. — Saram. — 100. gubernat, de a kommentáriró kijavítja grauabat-ra. 101. — aera. — 104. Ipse. — 105. notus. 106. Quando, de a komm. kijav. Quin-re. — 108. In dumis se aries. — sequitur patrem. — 109. Philis. 111. tro-neum. — 112. philis. — (113. cinerem. —) 117. citharea. — 118. Titide. — 123. gerit, de a kommentáriró kij. gemit-re. — 125. Ipolitus. — acusante. — 126. Discerptus. — 127. dyane. — 128. Jpolitum. — qui]modo virbinus. — extat. — 131. Adductus. — vinculis. — 132. canophi. 133. gramata. — Cadmus]Latinus, de az L javítottatott C-ből. — 135. nondum. — 137. Raptusque a quis. — euellerat. — 142. thaurum. — 143. aggenoris. — 148. perhenni. — 150. bacha. — 154. quem. — 155. oculte. — 168. inmissos. — 173. Alcides. — 174. Gereonis. — 175. horci. — 176. Incenditque. — 177. Samson. — (αβν Sanson-t adnak. — indulta. — 178 Strauit. — 180. et Dalida (de az et törölve és a Dalida fölé írva vel dalila.) — canem, de törölve s föléje crinem írva. — 183. 182. — 184 helyett e verssor: Qui summi caeli, qui partes ducitis eui. — 188. nos] me. — 191. Ewridicē. 196. ceptro. — 197. — sucos. — 188. Exhortes. — 199. ut credas. — 201. — yti de. — zophie. — 204. gasis. — mulieris [v. ö. 276]. — 205. Gnosia. — dum. — dodoma. — 208. spemspeciem. 209. astruxit. — Elias. — 211. homo. — 212. asecla. — 215. Belloforon. perempto. — 217. yezabel. — 218. aureus. 219. uelit, de törölve s föléje uenit írva. — leauait később toldatott hozzá a sorhoz. — 221. Extinctum troye. — 225. Adductus. — 226. distullit. — 227. idem. — 228. cursus. sol retroflexit. — 231. Aurea. — 233. Josue. — 234. Macedonum. — 237. Cum. Salomon. 246. ittem. — fetontis. — 248. discedere. 250. que. 256. danem. — 262. incolumpes. — 264. tottidem. — nyobe. — vindictam (a metrum ellenére, de biztos!). — 270. Ypomenes. 272. peremptis. — 273. istinc. — 274. Olofernes. — 279. contempta. — plumās (tehát plummas) inssita. — 280. aer. — 283. locari-t vocar-ból javított a glosszátor. — 286. elycon. — Proteus. — 287. Assint. — 288. Henni-t a glossz. henne-ből csinált. — 290. A második si helyett sunt. — A második singula helyett singulia. — 291. restat. — 292. confitere — 294. oves id citisso, a glossz.

oves citisio-ra javítja. — 299. pius. — pascalis. — 303. ortica. — 307. carnis. — 310. relinquit. — 315. sompnum. — 321. Cum. — subsistat. — 322. aer. — 324. tetragramaton. — annuo. — 326. mobso. — calcantis. — 328. Vesperus. — 331. *Utar*. — sacrum. — 332. assumisit. — 355. fronesi. — 336. cessisse felett vel vicisse. — 339. Ex inspiratu. — 340. suplicat. — 341. Tracius. — 343. occassum. — succendit. — [345—352] s helyettök e sor : Arte nimis clara pseustim vicit alatia.

Összevetvén ez olvasásokat a többi kézirat olvasásaival, biztos eredményre nem juthattunk, mert a Beck-féle apparatus criticus a legnagyobb mértékben hiányos. A kéziratok családfáját maga Beck sem szerkesztette meg, s mi csak annyit állíthatunk, hogy σ nagy rokonságot mutat α , o , ν , a marburgi és wolffenbütteli kéziratokkal; de mivel e két utóbbi a 345—352 verssorokat, melyek pedig későbbkori toldások, tartalmazza, a σ codex velök csak igen távoli atyafiságban állhat. α -nak különösen o és ν -vel igen sok közös olvasása lévén, a Sárospatakinsist egyelőre e párizsi kéziratok családjába kell beosztanunk.

Hadd álljon itt végre a kommentárnak két bevezető szakasza :

Incipit egloga Theodoli. Notandum, quod 4or sunt genera distinctionum : scilicet virgula, coma, colon et periodus. Virgula, vocatur subdistinctio. Tale enim signum ostendit orationem imperfectam, in qua nec oratio nec sententia est perfecta. Coma est punctum cum virgula sursum ducta, et vocatur subdistinctio. Ostenditur enim per punctum, quod oratio sit perfecta, quantum ad constructionem generalem. Per virgulam sursum ductam ostenditur, quod oratio sit imperfecta, quando ad specialem, colon est punctum planum, sicut virgula, et denotat orationem perfectam quoad constructionem generalem et quoad specialem. Periodus est punctus (!) planus cum virgula deorsum protracta et significat, quod iam oratio omnino est finita. Exinde ut haec : virgula coma? colon periodus; etc.

Circa Incium Jstius libri Videndum est. de titulo et causis; unde titulus istius libri est iste Incipit egloga Theodoli sive Theodori aut paradisi, unde egloga dicitur ab egle, quod est capra et logos quod est sermo, quasi caprinus sermo. Iste autem sunt partes eglogarum *sive sermones* (?) : quedam consistit in amaris reprehensionibus, et huiusmodi egloga usus fuit Oratius in sermonibus suis. Est autem et alia egloga ut quando aliquis inducit viles personas in opusculo suo et de ipsis tractat; et huiusmodi egloga usus fuit

martianus et Virgilius in Buctolicis (!). Est autem et alia egloga, que tamen (?) in humanitate consistit et huiusmodi egloga usus fuit Theodolus in hoc opere suo, quoniam invitatur ad humanitatem. Unde Theodolus, seruus dei vel domus (így!) dei, interpretatur Theodorus videns deum. Paradisus locus deliciarum et ideo dicitur liber paradisi, quia de fidelibus loquitur, qui sunt ortus deliciarum.

A kommentár tehát teljesen iskolai czélokra szolgáló silány rhetorizáló tákolmány.

VÁRI REZSŐ.

GYÖRGY MAGYAR VITÉZ VEZEKLÉSE A PURGATORIUMBAN.

A Magyar Nemzeti Múzeum hungaricái közt a 26. sz. alatt van egy német papírkézirat a XV. századból, mely tartalmánál fogva reánk nézve is érdekes.

A könyv tizenkétrét alakú, 15 cm. magas, 11 cm. széles és 4 $\frac{1}{2}$ cm. vastag s kopott bőrrel bevont kemény fatáblákba van kötve. A kis codex háta későbbi, világos bőrrel van bevonva és vörös vignettával ellátva, melyen arany gót betűkkel következő felirat áll: *Legende des heiligen Georg von Ungern. Manuscript. 1489.* A hátbőr jobb szélén fölül írónnal: 26. Duod. Germ. A könyvtáblák a négy külső sarkon és a középén sárga gömbszögekkel vannak díszítve, melyek közül az alsó táblán bal felől a szög feje hiányzik. Ugyanezen táblában kívül több szűlyuk látható. A régi rézcsat bőrszalagja hiányzik. A codex tábláinak belsején és a tulajdonképi kéziratot fedő papír első és utolsó oldalán át egy-egy pergamentlap van ragasztva. A két, illetőleg négy fedőpapírnak beillesztése és pergamenttel való átragasztása később történt. A felső tábla belső oldalpergamentjén fölül írónnal ugyanazon jegyzés áll, mint a hátbőr szélén: 26. Duod. Germ., alatta pedig kék czeruzával a Múzeum későbbi signaturája: 52., látható. Az első fedőlap alsó részén szintén írónnal jegyezve: *Emtus pro Museo Nat. Hung. per Ser. Dn. Josephum CR. Archid. Palat. e limetiis Nicol. Jankovich.* A következő lap közepén áll, ugyancsak plajbászszal, a már fönnebb említett vignetta felirata: *Legende des heil. Georg von Ungern. 1489.*

A szöveg papírja elég vastag, hasonlít a pergamenthez, a könyv elején sárgult, a belsejében világosabb. Az egyes lapokat alul, fölül, jobbról és balról tentával huzott halovány vonalok szegélyezik, mely kereteken belül foly az írás. Az első oldal közepén, fölül, újabb keletű

159. szám áll, mely a codex összes lapjainak számát jelzi. Ugyancsak az első oldal alsó szélén a Múzeum bélyege látható. Az említett tőszámától jobbra van a folyó számok elseje. A folyó számok ezután csak minden lap előoldalán állanak, úgy hogy a megfelelő túloldalnak nem lévén külön száma, egy-egy folyó szám két oldalra vonatkozik és az egész régi könyv 318 oldalt foglal magában.

Az írás sűrű, bajosan olvasható; az olvasást még megnehezíti az a körülmény, hogy a kis codexet, különösen annak második részét, többen írták. A nyelv középnémet. Az orthographia nagyon következetlen, a mi valószínűleg a különböző íróktól is származik. A könyv nyelvésetileg is érdekes, nevezetesen az abban foglalt orvosi feljegyzések, melyekben középkori ritka német szók fordulnak elő. Az interpunctio hiányzik és csak néha fordul elő egy kis fekvő vonás valamely logikai szünet jelzésére. Az egyes fejezetek címei vörös festékekkel vannak írva, az előforduló initialisok pedig szintén vörös vagy zöld festékekkel készültek, néha mind a két színből. Ezen initialisok primitívek, egyhangúak és csak a 42. oldalon látható egy vörös, a 44. oldalon zöld kígyó, a 48. oldalon pedig vörös és zöld sisak. Tarkításul a szövegben egyes szók kezdőbetűi függélyes vagy dűlő vörös vonalokkal vannak ellátva, de nem következetesen. Az egyes fejezetek címei különböző terjedelműek és a sorszámok sem folynak rendben, mert pl. a legenda csak tizenegy fejezetet és huszonkilencz visiót jelez, tényleg azonban negyvenhét fejezetet számlál. A legenda zárószavai valamint az írás befejezésének évszáma a 92. oldalon : MSLXXXViii, szintén vörös betűkkel vannak írva.

A codex két részből áll : az első György, tizenharmadik századbeli magyar vitéz vezeklése a purgatoriumban 184 oldalon, és ez a könyvnek tisztább fele, a második rész, a 93. oldaltól végig, orvosi könyv, igen érdekes tartalommal. Vannak benne bizonyos kóros állapotokban mondandó imádságok, áldások és mondások, óvószerek (talizmánok), alchimiai és gyógyító szerek, orvosságok és eljárások különféle betegségek ellen, keretési és lótenyésztési utasítások s néhány más feljegyzés.

A könyv eredetileg vallásos irányú elbeszélések gyűjtésére lehetett szánva, miként ezt az első helyen álló György-legenda és az alább említendő Christophorus története és még egy másik, teljesen közölt legenda is gyaníttatja. Azonban csak György vitéz vezeklése van összefüggésben és önállóan közölve; ezzel azután a legendák folytatása ismeretlen ok miatt megszakadt és a könyv következő lapjait a már említett orvosi és egyéb feljegyzésekre használták. A codexnek ezen második része külön könyvet is képezhetett; erre vallhatnának a különböző írások, a keretvonalak hiánya a 140 oldaltól kezdve és a későbbi kéztől eredt utalások bizonyos paginákra, melyek azonban nem találhatók. Feltűnő ezen orvosi részben a sok későbbi törlés, különösen ott, hol a mai felfogás

szerint babonadolgok vannak ajánlva, mely vastag törlések az illető helyeket épen a legérdekesebb részeknél teljesen olvashatlanokká tették.

A 137^b oldalon újabbkori írással áll: *Segvitur historia de Sancto Christophoro*, de maga a történet hiányzik és a következő oldalon más írással tovább folynak az orvosi feljegyzések. A 152. oldalon van közölve azon ismert legenda, mely szerint bizonyos zárdában elhalt zarándok sírján liliom nőtt, melynek levelein arany betűkkel «*Ave Maria*» volt olvasható. A liliom a jámbor ember szívéből fakadt. Ezen legenda, némi eltérésekkel és kötött beszédben megvan a *Kalocsai codexben* is.¹⁾ A 158^b oldalon fel van jegyezve, hogy 1. 5. 5. (talán 1495 ?)²⁾ évben pünkösöd napján este 5 óra tájt a ház sarkában, a szomszédháza közelében tűz támadt és az akkor leégett két szobát Wolfgang Schindinger sokkal magasabbra és cseréptetővel újból fölépítette. A következő 159^a oldalon áll: 1491-ben sz. Valentin napja előtti szombaton 11 órakor a főséges fejedelem, római király és főherczeg Ausztriában³⁾ Melkből elvonult. Az utolsó lap 159^b oldalán fölül szép, de már alig olvasható *fractur* írással áll: *Hans glockeres sein handschrift*; de ezen négy szón kívül aligha írt többet ezen könyvbe. Ugyancsak a könyv ezen utolsó oldalán van feljegyezve, miként lehet bodzavirággal a bornak jó illatot adni, és ezen leírás utolsó sorának végén áll: *MIHIXC* (sic!).

A kézirat keletkezésére vonatkozólag magában a könyvben különböző helyeken különböző évszámok fordulnak elő. A 92^a oldalon György vitéz legendája végén áll 1489, a 139^b oldalon elmondott azon eljárás után, miként lehet az alvót kikérdezni, 1490 van feljegyezve; a 141^b oldalon bizonyos csodatevő pilulák leírása után vörös festékben olvasható, hogy ez a 89. évben lett befejezve, a 157^b oldalon a nehéz nyavalya gyógyítására vonatkozó utasítások után 94 szám áll, a 158^b oldal tűzeseténél 155 (?) van említve, mely adat azonban, mert tökéletlen, számba nem vehető;⁴⁾ 159^a oldalon 1491 és ugyanazon lap b oldalán vagyis a *könyv végén 1490. évszám* látható. A *codexben* levő feljegyzések tehát 1489—94 közt változnak, noha a György-legenda végén levő évszám és a könyv utolsó oldalán látható szám arról tanuskodnának, hogy az orvosi rész írása csak egy évet vett volna igénybe. Az ellenmondás akként volna megmagyarázható, ha felteszszük, hogy egyes

¹⁾ *Felsmann J.*, Unser Frauen Wunder, Budapesti VIII. k. főreáliskola tudósítványa, 1893/4. 7. l.

²⁾ L. lent 4. jegyz.

³⁾ *I. Miksa*, ki már 1486-ban lett római király és csak 1496-ban német császár.

⁴⁾ Az író egy számot kihagyott; meglehet hogy az eset 1505., 1550. vagy 1555-ben történt, kevésbbé valószínű, hogy a kérdéses évszám 1455 volna. L. 2. jegyz.

oldalak a könyv végén üresen maradtak és ezeket használták fel más dolgok feljegyzésére.

A könyv első részét, vagyis a György-legendát, ugyanazon kéz írta, az orvosi és magán feljegyzések azonban különböző egyénektől és különböző időben keletkeztek, s noha eredetre nézve az orvosi feljegyzések régiebbek mint a legenda, leírásuk szerint az utóbbi valószínűleg megelőzte az orvosi könyvet, hacsak fel nem tesszük, hogy a codex két különböző része, később került össze vagy az orvosi feljegyzéseket már elejétől fogva a könyv másik felébe írták.

A codex valamely szerzetes-ház, még pedig valószínűleg benczések tulajdona volt és a melki apátság könyvtárából kerülhetett ki, mely utóbbinak székhelye fönnebb meg is van nevezve. Hogyan és honnan jött Jankovich Miklós birtokába, eddig nem volt kideríthető.

György vitéz vezeklését sz. Patrik barlangjához a codex szövege után rövidítve alább közöljük és itt előzetesen csak annyit említünk fel belőle, hogy hősünk *Kriszaphán* nevű magyar nemes ifjú, ki Nagy Lajos királlyal Nápolyba vonult, ott Apuliában kapitánynya és parancsnokká lett, mint ilyen kegyetlenkedett és mintegy harmadfélszáz embert koncizoltatott fel. Ezen és más bűneiért eleget teendő, vezeklő útra kelt s megfordulván Rómában, majdnem Compostellában, eljutott Irlandba sz. Patrik barlangjához, ott a purgatoriumba szállt alá, honnan bűneitől megtisztulva szerencsésen visszatért és azután életét zárdában fejezte be.

Habár hősünk neve nem hangzik magyarosan és egykorú krónikások sem ismerik, mégis a történelem fonálán bizonyosra vehetjük, hogy az magyar volt, ki sok más magyar vitézzel Nagy Lajos király nápolyi hadjáratában részt vett. A kalandos hadjárat befejezése után a magyarok közül többen visszamaradtak vagy később tértek ismét vissza Olaszországba és más nemzetbeli vitézekkel szövetkezve, kisebb-nagyobb zsoldos csapatokat képeztek. Egy ily csapatnak, a *fehér csapat*nak, második vezére vala hős *Toldi Miklós*.¹⁾ György is tagja lehetett ily csapatnak, és talán annak feloszlása után indult világgá, a minthogy a magyar condotierek közül többen zárdákba is vonultak.²⁾

György vitéz vezekléséről, nevezetesen annak történetét tartalmazó latin codexről Toldy Ferencz 1871-ben a M. T. Akadémiában is tartott felolvasást, mely értekezés ugyanott vitára is adott alkalmat.³⁾ Toldy F. a tárgyra vonatkozó két latin kéziratot, egy bécsit és egy melkit hasz-

¹⁾ *Szilády A.*, Régi magy. költők tára, 4, 358.

²⁾ *Pór A.* Magy. tört. életrajzok. 1892/3. 253.

³⁾ Egy XIV. századbéli magyar vezeklő Irlandban. Századunk, 1871 I, 229—247.

nált,¹⁾ harmadikul egy német legendát említ, mely a vatikáni könyvtárban van.²⁾ Pór A. is megemlékszik *Kriszafánfia* György vitézről Nagy Lajos királyról írt tanulmányában.³⁾ Minthogy Toldy nem látta az előbb említett vatikáni német codexet, meglehet, hogy a mi kéziratunk megfelel amannak és mindketteje az egyik latinnak fordítása,⁴⁾ mert az ezekből közölt adatok tökéletesebbek és különösen a hős személyére vonatkozók részletesebbek is. Csak a latin codexekből tudjuk, hogy György 1329-ben született és erős testalkatú ifjú volt, a fenséges fejedelem és király által neveztetett ki több város és vár kapitányává és huszonnégy éves korában követte el a már említett kegyetlenségeket, és ugyancsak a latin kéziratok mondják, hogy atyja magyar mágns és hatalmas zászlós úr volt.

Róma, Santiago de Compostella és szt. Patrik barlangja valának a középkor világra szóló búcsújáró helyei. Mind a három helyen megfordult a bűnbánó György vitéz is és az utóbbi helyen szállt alá szt. Patrik purgatoriumába. Patrik,⁵⁾ Irland apostola, az evangéliumot terjesztvén, a vad írek csak úgy voltak hajlandók szavainak hinni, ha valamelyikök saját szemeivel látja a gonoszoknak hirdetett kínjait. Isten erre magányos szigetre vezette Patrikot és félelmetes barlangot mutatott neki azon kinyilatkoztatással, hogy a mely őszinte bűnbánó a barlangba leszáll s ott egy napot és egy éjt töltve, onnan ismét visszatér, bűneitől megtisztul. Szt. Patrik templomot építtetett a barlang közelében és annak őrzését sz. Ágoston szabályait követő szerzetes kanonokokra bízta. Évek során át sok zarándok szállt alá a barlangba, és a kik visszatértek, iszonyú dolgokról adtak hírt. Mivel pedig csak megtisztulva lehetett visszatérni a barlangból, azért a helyet sz. *Patrik purgatoriumának* nevezték.

A sz. Patrik purgatoriumáról vagy a pokoljárásról szóló monda a középkorban nagyon el volt terjedve és ismeretes volt nálunk is.

¹⁾ A bécsi udv. könyvtárban az asceticus codexek közt 1398. sz. jeggyel van egy XV. századbéli latin colligatum, ívrétben, melynek III. darabja a 209. lapon így kezdődik: Incipit registrum de purgatorio sancti patricij. — A melki benedictinusok könyvtárának egy 4-rétű colligatumában 4. darabul a 185. laptól a 266-ig van egy elbeszélés, mely így kezdődik: Incipit prologus cuiusdam Georgij qui fuit in purgatorio sancti patricij Anno dni M.CCC.Lij^o Amen. U. o.

²⁾ Legújabban vett értesítés szerint György vitéz történetének egy német átdolgozása is létezik a melki könyvtárban.

³⁾ Peregrinatio Georgii Equitor Vngarici et de Purgatorio, germanice scripta. U. o.

⁴⁾ Magyar történeti életrajzok. 1892/3. Pór A. Nagy Lajos. 8, 253.

⁵⁾ Szül. 372. † 464.

Tóth Lőrincz, Nagy Lajos király tárnokmestere,¹⁾ és Tar Lőrincz, Zsigmond, király főpinczemestere, szintén a pokolban jártak, és az utóbbi Tinódi Sebestyén szerint egyebek közt ott látta azon tüzes ágyat is, melyet a könnyüvérű Zsigmond királynak készítettek volt.²⁾ Tinódi maga is hallotta a Tar Lőrincz pokoljárásáról szóló éneket, sőt a dolognak egy leírása is létezett: Peregrinatio Laurentii Taar.³⁾ Azon időben a pokol alatt pedig sz. Patrik purgatoriumát értették. Ugyancsak sz. Patrik purgatoriuma képezi *Calderon* egyik legszebb drámájának tárgyát is: E purgatorio de San Patricio (1635),⁴⁾ melyben a nagy spanyol költő megkísérté Dante A. Divina Commedia-ját a színpadra juttatni, és a két nagy költő szellemi érintkezése a dráma zárójelenetében nyilvánul. Ezen nevezetes dráma főalakjai: *Patricius*, ki mint fogoly kerül Irland szigetére, tanít, tanításával és csodatételeivel diadalmaskodik. *Egerius*, a keresztények Istenét vakmerően kihívó pogány király, ki elbizakodva leszáll a barlangba és oda is vesz. *Ludovicus Enius*, kóbor, gonosztevő vitéz, ki végre egy csontvázszal is megverekedvén, ellenfelében önmagára ismer, mire megtér, szintén a barlangba száll, onnan visszatérve, elmondja a látottakat, *alapjában Dante szerint*, s azontúl bűnbánó életet él.⁵⁾ Ugyanígy beszéli el György vitéz is a látottakat, csak kimerítőbben; találkozik az időközben elhalt atyjával és két fivérével is, látja édesanyját, ki esdőleg nyújtja feléje kezeit, de szavát nem hallhatja. Egyik legszebb vonása a magyar vezeklőnek, hogy veszedelmes útjában háromszor is könyörög édes anyjának megszabadításáért és midőn szerencsésen visszatért a barlangból, az őt vezető arkangyal a megújított kérelem teljesülését megígéri.

A tradíciók rendesen történeti alapon keletkeznek, de az idő és a kor felfogása azokat lényegökben is megváltoztatja. Azon kútfőkön kívül, melyekre Toldy F. és Pór A. rámutattak, létezik még sok más is,

¹⁾ Pór A. Nagy Lajos. 255.

²⁾ A nyoszolya négy szegénél négy hamis ember várta a királyt, egy érsek, egy püspök és két parasztúr. A király a hírre válaszolá, hogy «léssen arról nagy gondja, mint ő ágyát pokolból kiiktassa és hogy menyországára igazgathassa.» *Szilydy Á.*, Régi magy. költők tára, 1881, 3, 357. és 358.

³⁾ U. o. 468. és 469. továbbá: 4, 356.

⁴⁾ Dr. *Lorinser*, Calderons gröfste Dramen.

⁵⁾ «Denn wer gesehen hat, was ich gesehen, Kann nur mehr bügend leben.» U. o. Das Fegfeuer des heil. Patricius. III. A drámában előforduló nők közül legérdekesebb alak *Polonia*, a király egyik leánya, kit *Ludovicus* szintén megölt, de *Patricius* halottaiból feltámaszt *Polonia* a barlangot kereső *Ludovicus*-t ekként óvja: «Nicht gut ist's, wenn die Menschen sich erfrechen Geheimnisse des Himmels zu erbrechen.» U. o.

melyek közül még csak *Henricus Saltariensis* és *Jocelinus* középkori írókat említjük. *Henricus Saltariensis*, irlandi szerzetes, 1150-ben írta *De Purgatorio S. Patricii* című értekezését, melyben bizonyos *Oenus*, elvetemedett életű lovagról van szó, ki Stephanus de Blois király alatt szolgált,¹⁾ lelkiismeretétől gyötörve, 1153-ban a barlangba szállt, hogy bűneiért eleget tegyen. Stephanus Gilbert cistercita-apátot adá melléje kísérendőül, ki a barlang közelében új zárdát alapított és 1196-ban az ugyanott élt *Oenus* történetét is följegyezte. Calderon ezen *Oenust* *Patricius* kortársává tette. *Jocelinus* cistercita a tizenkettedik század vége felé írta meg sz. Patrik életrajzát, melyben bizonyos *Milcho* királyról szólván, azt legpogányabb királykának és gonoszul hazug embernek mondja. Sz. Patrik mind ezek ellenére a királyt csodáival az igaz hitre térítette. *Jocelinus* *Milcho*-ja Calderon-nak *Egerius* királya.²⁾

Annyi tény, hogy a csodálatos barlang létezett, hogy annak csodáiban hittek és sok zarándok kereste fel. A barlangra felügyelő augustinusokat a reformatio viharai elűzték, később egy ideig sz. Ferenczrendiek bírták a zárdát, míg azokat is elzavarták, a klastromot lerombolták, a barlangot pedig betömték. Pór A. az ismételve említett történeti tanulmányában közli egyszersmind *Holly-Irland* vagy a *Szent sziget* rajzát, melyen hajdan sz. Patrik *purgatoriuma* állt és mely szigetet a nyári hónapokban még ma is sokan látogatják.³⁾

György magyar vitéz vezeklése a purgatoriumban.⁴⁾

I. *György magyar vitéz miként szállt alá a barlangba.* (Von geore Ritter von vngern wie er Inn di werctn ginne.) Krisztus sokat hirdetett sz. evangelistái, apostolai és tanítványai, tanítói és térítői által. Kijelölte az emberiségnek az üdvösség útját akkor, most és minden időben. Kr. után 1300. évben az üdvösségnek ugyanazon útját mutatta meg magyarországi György úr által, ki Kriszaphan tiszteletre méltó lovag fia vala. György minden bűneit töredelmesen megbánván, különösen azon gonosz tetteit fájlalta, melyeket harmadfélszáz emberen követett el. Ezeknek és más bűnöknek tudatában György eltökélte magát gyalog Yberniába sz. Patrik barlangjához zarándokolni. És György szándékát Isten segítségével végre is hajtotta, miként végül ki fog tűnni, ama pecsétekkel megerősített és kihirdetett levelekből, melyeket Rikárd

¹⁾ Ezen *bloisi-i István* Normandia ura és azon időben az angol trón bitorlója volt.

²⁾ Dr. *Lorinser*, *Calderons* gröfje *Dramen*, 4, 118. További kútfőket a 16. és 17. századból l. u. *Das Fegfeuer des heil. Patricius*, 9.

³⁾ Magy. tört. életrajzok. 1892/3. 8, 254.

⁴⁾ Az önálló cím a codexben hiányzik. Az egyes fejezetek római számai egymásután folynak, de a könyvben hiányzanak és nem is vágnak össze az eredeti szöveg fejezeteivel.

érsek és Miklós chlochorni püspök, kinek megyéjében valának az említett barlangok²⁾ és Pál, prior szt. Patrik szigetén és mások állítottak ki, mindnyájan bizonyítván azon dolgok valódiságát, melyről röviden írni akarunk.

II. *György a fejedelem udvarába érkezik és ott tartózkodik.* (Wie der georg cham An des fürsten hoff vnd wartt da drenen.) György, miként már említettett, Kriszaphan magy. lovagnak és főúrnak fia vala. Gy. mintegy 24 éves ifju volt, midőn Apuliába érkezett, hol *Troja* várának és városának kapitánya lett.³⁾ György igen szigorú volt, ellenfeleit kérelhetlenül üldözte, sarczolta és csatlósai által harmadfélszáz embert igazságtalanul elpusztított. Gy. ezen gonosz tette fölött azután maga is mély bánatba merült, éjjel-nappal nem volt nyugodalma és végül elhatározta magát, a fegyverviselésről teljesen lemondani. Csupán egy szolga kíséretében tehát titokban felkerekedett és gyalog Rómába indult, hogy bűneit meggyónja és penitentiát gyakoroljon. De épen ez utóbbinak nagyságából látta, mily súlyos bűnök terhelik őt és azért elhatározá, hogy gyalog vonul Gallia felé, szt. Jakab országába és addig fog ott időzni, míg bűnbánó élete által bűneinek bocsánatát kiérdemelte. És a mint föltevő, akként cselekedett is.

III. *Az első fejezet másik része. Miként látott György egy öt fallal körülvett várost.* (das an der captaill des ersten capitl Wie der georg was Inn ainer ainsicht fünf Mauerdt.) Sok viszontagság után Gy. elérkezett szt. Jakab városa alá és annak papjainál tudakozódott, nem volna-e itt valahol magányos hely, hol bűneiért eleget tehetne. Még két napi járásnyira fekvő városba utalták és midőn sz. Vilmos várát és abban Miasszonyunk templomát megpillantá, öröm szállta meg szívét. Az öt fallal körülvett város, két magas hegy mögött, vad vidéken volt, melyet nagy víz övezett. Utat keresve a város felé, néhány emberrel találkozott, kiktől megtudta, hogy eddig csak egyetlen zarándoknak sikerült a városba bejutni, mert csak azok találnak oda, kik ahitattal keresik és ártatlanok.³⁾ György nagy vétkeinek tudatában, eltöklelte, hogy Patricius barlangját keresi fel ama vidéken, hol a nap leszáll. Nagy fáradsággal ugyan, de serényen átvonult a frank birodalmon Angolországba és eljutott sz. Patrik templomához. A káptalanbeliek és Pál prior, ki száz évnél is idősebb vala, barátságosan fogadták és megígérték, hogy elkísérik sz. Patrik barlangjaihoz, de ehhez előbb Miklós, chlochorni püspök engedélyét kell kieszközölnie.

IV. *Az első fejezet harmadik része. György elhozza Rikárd érsektől az engedélylevelet.* (Das drittail des ersten capitel wie georg Mueste nach brieffen lauffen zw großen herrn vnd dem ersten zw dem erczpischollff der hieß Richardt vnd patt denn.⁴⁾ Hetednapra György Chlochornba érkezett és Krisztus szeretetére kérte az érseket, bocsássa sz. Patrik barlangjába s ezt levélben is tudassa a káptalanbeliekkel, kik a barlang bemenetét őrizték. György megkapta a kívánt leveleket, egyik a chlochorni püspöknek, a másik a priornak szolt.

V. *György nagy örömmel kézbesíti a leveleket a káptalanbeliek*

¹⁾ Állítólag egymásba nyíló kilencz barlang volt.

²⁾ *Troja*, a mai Capitanata tartományban.

³⁾ Sz. Grál-monda!

⁴⁾ A czím az elbeszélés két sora által meg van szakítva.

priorjának. (Alls Nun georius hett die brieff ervarm nach seinem willen er kom rechtt hinwider zw dem prior der chorhern vnd gabt mit grossen freuden seines hereztu dem selbten prior brëff die In gesant wurdtn.) Miután a prior a leveleket tiszteletteljesen átvette, kanonokjaival megbeszélte a módozatokat, miként bocsássák Györgyöt a barlangba és miként készítsék elő útjára.

VI. *A második fejezet. Hogyan mondtak György felett halottas misét.* (Das andern capitl Wie man sang vnd lass übtter denn georius alls er tod wär.) A ki a barlangokba le akart bocsátkozni, annak bizonyos gyóntatóhoz kellett fordulni. Akként cselekedett tehát Gy. is és megnyerte az absolutoriumot. Azután ravatalra fektették és sz. Patrik templomába helyezték, hol közönséges módon beszentelték, mire öt nap egymásután kora reggel a vigiliákat, ezután requiemet és érte ismét vigiliákat mondtak, egészen úgy, mint halottnál, kit temetnek.

VII. *Hogyan kísérték Györgyöt a barlang kapujához.* (Wie der priorn gnd sein chorn herrn giengn mit dem georius zw der puezten vor der wepektenn). Miután az előkészületek akként megtörténtek, miként azokat sz. Patrik parancsolja, Györgyöt elkísérték egy kis szigetre. A körmenetben volt a király is más nemesekkel és sok nép. A sziget közepén állt egy kis kápolna erős ajtóval. A bejárat négy arasz hosszú és három arasz széles volt, az ajtó elé pedig nagy kő volt hengerítve, melyeknek mindegyike legalább nyolcz mászt nyomott és több mint harmincz évnél nem voltak helyeikből kimozdítva. Epen a fölött tanakodtak, miként lehetne a köveket elmozdítani. Gy. keresztet vetett magára és a sz. Háromság által megerősödvé, a köveket könnyedén félretolta. És mindnyájan csodálták és felismerték az Úr segítségét. Erre a prior a nép szeme láttára felzárta az ajtót.

VIII. *Harmadik fejezet. Hogyan bocsátkozott György a mélységbe, minő öltözte volt és hogyan áldották meg.* (Wie der georc abhin staig In die pueztn und wie man In hett schon dar Inn gesegent und was er antreugt das dritt capilltll). Az ajtó meglevén nyitva, a priör kíséretével egyházi díszet öltött és Györgyöt megáldá; György maga albat vett magára, feje és lába fedetlen maradt. Midőn Gy. az ajtóhoz közeledett, mondá: Uram Jézusom, az Istennek egy élő fia, könyörülj rajtam bűnösön — és belépett.*) A király azonban kérte a priort, nyujtáná a zarándoknak sz. Patrik keresztjét. Ezen keresztel jobbjában szállt Gy. a két mérföldnél mélyebb lejárathoz, melyben meredek lépcsők vezettek alá. A hit által megerősödvé, Gy. örömmel telt szívvel haladt a keskeny lépcsőn, a prior pedig ismét bezárta az ajtót és a köveket is előbbi helyeikre hengerítették.

IX. *Mily mély és minő sötét vala az üreg a föld alatt.* (Wie te vff die pueztn Ist vnter der erd vnd wie vinnstern.) György nagy sötétségben csigalépcsőn leszáll mintegy másfél mérföldre, majdan szilárd talajra jutva, folyton előre hatolt; ekkor Istenhez könyörgött, hogy adjon neki egy kis fényt, mely után tájékozhatná magát, mire ökörszemnagyságú világosság támadt. Megerősödvé és neki bátorodva gyorsította lépteit s minél mé-

*) «Cum ille perquireret, quod adiutorium contra hoc habere posset, dixerunt: cum te poenis affligi senseris, protinus exclama et dic: *Jesu Christe, fili Dei, misere mihi peccatori.*» Jacobus a Voragine, *Legenda aurea*. Lorinsen id. h., 120.

lyebbre haladt, annál teljesebb lett a világosság. Végre ajtóhoz ért, mely más útra vezetett. Itt mezőre ért, melyen nem volt sem fa, sem fű, sem kő és csak egyetlen út vitt át rajta, melyen Györgynek haladnia kellett.

X. *Negyedik fejezet. György fehér kápolnához érkezik és abban három egyenlő fehér férfit lát.* (Das viertt capittel sagt wie der georg kham zw aim weißen capelln vnd sach dar in dreÿ gleicht weiß man in ain gestalt.) Amint előrehaladt, fehér kápolnához ért, melynek két ajtaja volt. Gy. nagyon örült, mert azt hitte, hogy remetelak, hol valakit talál, ki majd útba igazítja. De a kápolna, melynek falai és teteje egészen fehérek valának, üres volt. Elhagyatottságában buzgón imádkozott Istenhez, adjon tanácsot és küldjön segítséget. Elvégezvén imádságát, három élemedett hófehér férfiú közeledett; egészen egyenlők voltak, szakállaik a köldökig értek és mint zarándokok haladtak. Gy. csodálkozott a látványon. A zarándokok a másik ajtón léptek a kápolnába. Az egyik alak Györgyhöz lépett és kérdezé, mit keresne itt? Az Istennek, a sz. Háromságnak és szűz Mária kegyelmét keresem. És az agg azon kérdésére, vajjon ellen akar-e mondani a sötétség hatalmának? Igenlőleg válaszolt Gy. az Úr irgalmának reményében, mert a szentlélek erejében való bizalmával mindenre hitt vállalkozhatni. Ekkor kezén fogta az agg férfiú, belebb vezette a kápolnába, keresztet vetett reá, hogy megerősítse és oltalmára legyen útjában, ha a pokol előtornáczában az ördöggel találkoznék¹⁾ és miként kényszerítse majd a folyton forgó pokoli hidat megállásra, ha odáig ér és állhatatos marad az imádságban, angyal fogja neki kinyilatkoztatni a pokol kínjait és a mennyország dicsőségét. Ily jóakarólag szólt az agg, míg a másik két öreg úr énekelt. Ezután mind a hárman eltűntek és György ismét magában volt a kápolnában.

XI. *Az ötödik fejezet arról szól, György miként látott három ezer ördögöt különböző állapotok alakjában.* (Das fünfft capittel erzagt Wie der georius sach drew taufen tewffl Inn der gestalt maniger lay tier und viechs.) A kápolnából jövet Gy. egy mezőre jutott, melyen három ezer ördög mindenféle szörnyű állati alakban tanyázott, fogaikat viasorgatták és Györgynek útját állták. Az utálatos szörnyek tüzet okádtak az útra és Gy. csak óvatosan tudott tovább haladni. Volt ezen ördögök közt, ki sóvár szemekkel nézte Györgyöt és megszólította. Gy. válaszolá: Krisztus urunk városát keresem. Mire az ördög viszonzá, hogy jól tudja, hogy Krisztust bűnei miatt feszítették keresztre a zsidók; az a pokolba van sülyesztve, a hol örökké kell szenvednie, s azért sem rajta, sem Györgyön nem fog segíteni senki. A keresztény hit tehát ostobaság, mely sem égben, sem a földön nem tetszik. Kövess engem, add nekem tested, lelked és én két nap alatt elvezetlek oda, a hol aranyban és drágakövekben bővelkedni fogsz és hatalmad lesz elődeid fölött, halálod után pedig birodalmunkba hozunk és oly hatalmas leszel mint minmagunk. Amint Gy. a hazug beszédet hallá, nyíltan vallá hitét Istenben, aki alászálla mennyekből, megtestesült Máriából a szentlélek által, emberré lett, és a zsidók által gyalázatos kereszthalálra íteltetett.²⁾ De Krisztus ez által megváltotta az egész emberi nemet, harmad napra ismét feltámadt, hogy soha többé meg ne haljon, és él mint az összes teremtmények királya. A mindenható

¹⁾ Itt a lap szélén újabbkori írással áll: Jesu Christe fili Dei vivi miserere mei.

²⁾ Itt György leírja Krisztus halálát és hatalmát.

Isten könyörüljön rajtam!» Erre teljes erővel megragadta az ördög és a tűzbe hajlítá. Önmagának is úgy tetszett, hogy összeégett; de csakhamar új erőt érzett, kiszökött a tűzből és könnyebb és ruganyosabb volt, mint valaha. Az ördögök pedig oly lármát csaptak, mintha az egész világ lábra kelt volna.

XII. *Kétezer ördög jól fegyverezett lovag alakjában közeledik Györgyhöz.* (Wie der georius sach gegenn Im ij taußent tewffl Inn Ritterlichter ge staltt wolgebapennt.) Az ördögöktől menekülve, útját folytatá és népes városhoz érkezett. Itt kétezer ördöggel találkozott, kik lovagok és nemes apródok módjára valának fegyverkezve, köztök sok lovag és gróf, kiket maga is ismert, midőn még a földön voltak. Ezek nagyon megörültek Györgynek és idejövételének célja után kérdezősködtek. Urunk irgalmaságát keresem. Amazok pedig mondák: Krisztus mint ember halt meg, nem tudott önmagán sem segíteni és sok bűne miatt pokolra taszítatott. Nem volt Isten fia, hanem korhely ember és rágalmazó. Hallálunk után mi is ide kerültünk e nagy városba, halhatatlanok vagyunk és az angyalokként csak nemes dolgokkal foglalkozunk, küzdünk, harczjátékot űzünk, viaskodunk és szenvedésektől örökre mentek vagyunk. Azért hagyj fel Krisztus iránti tudományoddal és bölcseségeddel; maradj nálunk, tagadd meg Krisztust hitével együtt, ki senkin nem segíthet. Gy. azonban hallván az álnok beszédet, hirdeté a keresztény hitet s midőn e szavakat mondá: «Istennek valóságos fia, irgalmazz én bűnös lelkemnek», tomboló viharban tört ki, melyben az ördögök lovaikkal együtt eltűntek.

XIII. *Hetedik fejezet. György egy szép asszonyt kétszáz szűzzel lát kivonulni egy városból, kiknek kísérete igen fényes vala.* (Wie Georius sach ain schone Frawn mit czbayn hundert Junkchfl aus ainer statt gengn Im herrn prangten gar schan.) Miután Gy. az ördögöktől megszabadult, hitében még inkább megerősödve, tovahaladt. Nemsokára rendkívül nagy várost pillantott meg, melyből gyönyörű asszony jött ki, a minő szépet a földön nem látott. Kétszáz és ennél is több szűzzel közeledett Gy. felé. A gyönyörű alak fején gyémántokkal díszített korona tündöklött. De midőn Gy. közelebb állt az asszonyhoz, észrevette, hogy egyik lába lóláb. Az asszony úgy tett, mintha ruhájával lábát elakarná takarni, de ez csak fogás volt, mert most bokái is előtűntek. Így állt Gy. előtt és köszönté mint fivérét királysága fővárosának színe előtt és kérdé, mit keresne itt. Viszonzá Gy.: Keresem az Úr Jézus Krisztus kegyelmét, melyet el kell nyernem. Mondá az asszony: Oh, kedves Györgyöm, tudd meg, hiteddel gyalázatosan meg vagy csalva. A te Krisztusod csufosan mult ki. Gonosz tette miatt lelke pokolra van kárhoztatva és nem tud önmagán segíteni. Hagyd el vallásodat s fogadd el barátságomat; árva vagyok és férjtelen s ezért jöttem elédbe. Hallottam, hogy nemes és lovag is vagy; téged választalak férjül és birodalmamban te leszel a leghatalmasabb úr. A mint azonban Gy. a csodaszép asszony édes, de mérges szavait megérté, elkezdé a keresztény hitet dicsőíteni és ismétlé az Úrnak édes szavait. Erre tűz hullott a városra, az asszony kíséretével nagy zajjal eltűnt és kiállhatatlan bűz keletkezett.

XIV. *Nyolczadik fejezet. György mindenféle kereskedőket lát egy városban.* (Das acht cappill ist Wie der georius sach inn ein statt allerlay chaufflewdt durch ainander gen mit Irer chauffman schapf.) Az Úr segélyével az ördögi asszonyoktól megszabadulva, bement a városba. Volt itt mindenféle nép, férfi és nő és mindnyájan kereskedők voltak, kik minden

gondolható árukat kínáltak. Üdvözölték Györgyöt, nevén szólították és mindenféleképp megkínálták, mert nem illik, hogy nemes ember ily ruhában, hajadon fővel és mezétláb járjon. Fizessen, a mikor tetszik; egyék, igyék és pihenjen, mert jól tudják, hogy az ördögök kifárasztották. Gy. azonban nem hallgatott alnok szavaikra és újból az Úrnak szavait hangoztatta. Midőn pedig Gy. elhagyá a várost, ez nagy zajjal és jajgatás közt leszállt a pokol fenekére.

XV. *Kilenczedik fejezet. Györgynek iszonyú tűzön kell áthaladni.* (Wie der georius ein v̄bter grauß feŵr durch das Muester genn vnd ist daß Nevnt cappilln.) Elhagyva a várost, Gy. oly útra került, melynek mindkét oldalán nagy tüzek lobogtak, melyekben irtózatossá ördögök az előttük hátukon fekvő, meglánczolt lelkeket verték és kintak. De Györgynek mind előbbre kellett menni és tömérdek sántát látott tüzes kígyók, viperák és varangyok képében, szőrösök valának, szemeik villogtak és hegyes fogaitat vicsozgatták. A mint megpillanták Györgyöt, felemelték taréjos fejüket és tüzet okádtak. Gy. lépést sem tehetett a nélkül, hogy e szőrnyekre ne hágott volna és a megkínzott lelkek gyötrelmei iszonyúval töltötték el. E nyomorúság láttára földre veté magát és az Isten irgalmasságához könyörgött. Fölkelve, keresztet vetett magára, összetaposta a viperák fejét és bátran elhaladt a szőrnyek fölött anélkül, hogy bántódása esett volna.

XVI. *Tizedik fejezet. György mintegy ötszáz dominicanust és minoritát lát processióban.* (Das czehent capilltn Ist Wie er sach prediger vnd myner prudter Woll v hundtert In einer pceß gegenn Im her genn.) Az úton végig menve, párosan haladó dominikanusok és minoriták processiója közeledett feléje, mintegy ötszáz. Barátságosan üdvözölték őt és elmondták, hogy ők is egykoron nemcsak keresztények, hanem papok és nagy professorok voltak. De miután a keresztény hit ravaszságát és gonoszságát éreztük, ellene mondtunk neki és Krisztusnak is. Ember nem lehet Isten és Isten nem lehet embernek alattvalója. Krisztus vakmerően Isten fiának nevezte magát. Mi is hittünk és sokáig megvultunk csalva. Krisztust igazságosan ítélték el és örökké a pokolban kell lennie. Azért, Gy., hagyj fel hitelenségeddel és az esztelenséggel, kövess minket és légy urunk és vezérünk mindörökké. Lásd, mindnyájan tanult emberek vagyunk, te pedig csak együgyű laicus vagy; illő tehát, hogy hallgass és kövess minket.

Gy. kissé gondolkozába esett azok fölött, miket a papok mondtak; de ő erős és állhatatos volt keresztény hitében, mert mégis csak gonosz és szomszédos ördögök voltak. Haraggal mondá tehát, hogy nagyon csodálja, miként lehetnek oly elkeseredettek az Úr ellen. Ő maga ugyan laikus és tudatlan, de jó és szilárd keresztény. Tudjátok meg tehát, hogy nem hiszem, miszerint ti valaha papok voltatok. Ezután elmondván magában az Úr szavait, keresztet vetett, mire az ördögök iszonyú tombolás és ordítás közt, nagy büzt gerjesztve, elfutottak.

XVII. *Tizenegyedik fejezet. Káptalanbeliek és világi papok szép processiója.* (Das ainlift capittl sagt wie ein schönem vnd ein große process anner gegen Inn herrn gie der geystleichten chornhern und auch Der jayphaffenn.) Miután Gy. az ördögök hatodik látványát megállotta, bátran tovább ment. Nemsokára a távolban nagy processiót látott jönni csupa kanonokokból, kiket ájtatos püspök követett, kezében ujnyi kereszttel. A püspök Györgyhöz lépett, erényesen mint barátját köszönté, ki bizonyára azért jött, hogy szavait meghallgassa. A püspöknek a szt. Lélek

sugallata folytán tudomása van arról, hogy Gy. ájtatos férfiú és nemes ember, de mégis csak laicus és azért a könyvekben járatlan. Épen ezért még sokat nem tud az igazi vallásból. Krisztus jó férfiú és ember és jövendő is vala, de lehetetlen, hogy Isten volt, mert Isten a legtisztább természet és nem születhetik bűnös és bűzös creatura által, minő az asszony, kiből lakozék. Azért hagyj el az eretnek hitet, mely sem Istennek, sem Krisztusnak nem tetszik, ki fölötte szent ember vala. Kövess engem és első leszesz tanácsomban. De Gy. állhatatosan megmaradt hitében és ismétlé a credot, mire a püspök haragra lobbant, kezével a keresztre ütött és szóla: Ha meg is engedem, hogy Krisztus fölötte szent ember vala, még is valótlán, hogy Isten és halála után ismét föltámadt. Gy. azonban erősen állíttá Krisztus Istenségét, mire a püspök haragjában összeszorítá fogait és a kezében volt keresztet csúfosan a földhöz vágta és lábaival taposta. Ezen tettről Gy. felismerte, hogy a püspök és összes papjai csak hiu ördögök, mire a püspök valamennyi ördögi csöcselékével megfutamodott.

XVIII. *Tizenkettedik fejezet. Hogyan találkozott György atyjával és három fivérével, kik nem voltak meghalva, midőn távozott.* (Wi der georius begebenen sein Vatter und sein prueder drey myt im vnd dennoch nycht gestorbt was als Er fur gabt Vnd ist das zij cap.) Midőn Gy. a sátánok hetedik látását is kiállotta és útját folytatta, atyjának képében jelent meg neki az ördög. György atyját Chrisaphánnak hívták és társágában valának György fivérei is más három ördög alakjában. A legifjabbik fiút Stephanusnak nevezték és ezt szerette Gy. leginkább. Midőn az ördög Györgyhöz érkezik, rendkívül barátságosan üdvözölte, mint legkedvesebb fiát megölelte és örvendett, hogy fia ez országba jött. Az atya tovább közölte vele, hogy ő utána való sóvárgás miatt haltak meg és az álnok világból ide jutottak, hol nagy tiszteletben és bölcs oktatásban részesülnek. Krisztus nagy csaló volt, midőn Isten fiának nevezte magát. Magam issokáig csalódásban éltem, de a sz. lélek felvilágosított és ellene mondtam a kereszténység tanának. Azért kedves fiam Gy., megakarlak menteni az örök kárhozattól és magas tisztességekre juttatni. Jog szerint atyádé vagy és ha engedetlen volnál, atyai átkom sujt. Legott tagadd meg Krisztust és ha nem teszed, én és bátyáid István öcsédet szemed látára lefejezzük. A mint Gy. ezt hallá, nagy félelem szállta meg szeretett öcséje miatt, más felől azonban a keresztény hittől sem akart elpártolni és haraggal monda az ördögnek, hogy erősen és teljes szívből hiszi, miszerint Krisztus értünk halt meg, kegyelme által megváltott minket és ezután is meg fog szabadítani minden gonosztól. Alig, hogy Gy. ekként szólt, az ördög kivonta kardját, megragadta Istvánt hajánál fogva és levágta fejét. Gy. felismervén az ördög művét, kiáltá: Uram, irgalmazz! Erre eltűntek a gonosz lelkek és Gy. halát mondott, hogy a kísértetből megszabadult.

XIX. *Tizenharmadik fejezet. Ifju leány jelenik meg György előtt és ajándékokat hoz neki.* (Das dreyzehent cappittel sagt wie ein czarte Junkchtfraw gegen In herr gie undpracht Im etlercht chlaynatt In einē chorbilein.) Midőn Gy. urának szolgálatától megvált és Pülln országból*) kivonult, néhány ékszeret adott egy leánynak, mert nagy bizalommal vi-

*) Apulia.

seltetett iránta. Az ördög most ezen leány alakját, hangját és modorát öltötte fel és kis kosarat vett kezébe, melyben azon ékszerek voltak, melyeket Gy. Apuliában hagyott; ezek közt vala három szép, ezüsttel kirakott őv is. A leány nyájasan szolt hozzá, örült jövetelén, mert régen vágyott őt látni. Isten küldé őt, hogy mint zárandoknő megoszsa vele a nyomorúságot. Angyal parancsára hozom neked ez ékszereket, hogy erősítésül és vigaszul használjad. Vedd, kedves bátyám, övedd magad az angyal szeretetével és az én szerelmemmel is. Fogadd a süveget is, melyet nemességgeddel örököltél, hogy méltóan jelenjél meg Isten színe előtt. Midőn Gy. a leányt megpillantá és szavait hallá, melyeknek hangját jól ismerte, és az ékszereket is felismerte, nagyon csodálkozott. Azonban erős volt hitében és tudta, hogy az nem leány, hanem ördög, ki őt meg akarja csalni, és szolt: Nem illik zárandokhoz ily világi ékességeket használni, és ellene is mondana szt. Patrik szabályainak, kinek nyomain most haladok s míg küszöbét át nem lépem, nem öltök más ruhát, mint melyet a priortól kaptam. Tartsd meg övedet és ékszereidet. A leány azzal igyekezett őt megengesztelni, hogy hiszen már legyőzte a gonosz szellemeket és most a paradicsomba fog belépni, hová felékesítve illik bemenni. Mennyegződre készülsz, melyen nem jelenhet meg mint ripók.¹⁾ Isten parancsa ellen cselekednél és örök kárhozatot vennél; azért öltsd magadra e ruhákat. Gy. a leány ezen szavai által nem csekély szorultságba jutott; azért Isten segítségével könyörgött, mire a leány élesen felsikoltott és nagy bűzben eltűnt.

XX. *Tizennegyedik fejezet. György égő tóhoz ér, mely telve volt lelkekkel, kiket az ördögök kínoztak.* (Das virzehennt Capittl sagt wie genis cham zw Einen premandtn see vnd Inn dem selbtigen see sach er aus der maßen vil sel die da muesten Leiden von de Teuffl.) Miután Gy. a szemtelen csábításon túl volt, égő tóhoz jutott, telve kavargó ólommal, szurokkal és kénnel, melyben számtalan lélek iszonyú kinokat szenvedett. A tó közepén pedig háromezer ördög rengeteg nagy, tüzes kereket forgatott, mely a szegény lelkeket összemarczangolta. A szegények az ördögök gúnykaczaja közt kimondhatatlanul szenvedtek. Gy. eliszonyodott e kinok láttára, de hitében még erősebb lett és Jézus Krisztus ismert szavait hangoztatá.

XXI. *Tizenötödik fejezet. Egy rendkívül nagy ház, melyben mindenféle árusok valának. A tizenkettedik látás.* (Das funfzehent capatl sagt von ainem Hauß das was wol ainer meil lang und auch als weitt an selbtern und wie aller Lay chauff Leud dar in war das ist zwelift gsicht.²⁾) A mint Gy. tovább haladt, egy nagy házhoz ért, mely egy mérföld hosszú és ugyanolyan széles volt, tetejét izzó vas és réz képezte és belsejében nagy tűz lángolt. A házban pedig vas- és rézfazekak voltak elhelyezve, melyekben ólom, réz és szurok forrt. Minden fazékban háromszáz lélek keservesen szenvedett és kínjaikban irgalomért esedeztek és kiáltottak. A ház hosszában jéghideg víz folyt és ebbe dobálták az ördögök a szenvedő lelkeket, honnan rövid idő múlva ismét a tűzbe visszahányták. E házon keresztül vezetett azon út is, melyen Györgynek haladni kellett. Rémület fogta el és a boldogágos szűzhöz könyörgött: mutatna neki más ösvényt, melyen céljához érne; ha azonban mégis a házon kellene átha-

¹⁾ Als ein Riboldt.

²⁾ A D initialis zöld kígyót ábrázol.

ladnia, gyorsan és sértetlenül segítse át rajta. Erre nedves utat pillantott meg a ház mellett és az Ur nevében arra tért.

XXII. *György mély iszapba bukik, de kimenekül.* (Wir dez Georius viel inn ein gar teuffe püezen Noch geschach Im nie kein Laide.) Midőn György a ház mellett elhaladt volt, mocsárhoz ért, melynek fenékén megszámlálhatatlan lélek fetrengett, a posványból pedig iszonyu bűdös gőz emelkedett. A mocsár szélén keskeny út vonult és midőn Gy. erre rátért, mint a hajított kő röpült a posványba. Istenhez kiáltott irgalomért és a gonosz szellemek ravaszságától megmenekült.

XXIII. *Tizenhetedik fejezet. György nagy hegyet lát, melyről a lelkek égbe kiáltanak.* (Das siben czehent cappittl sagt wie er sach einen gorßen vnd hohen perg da von die sel schriern gen himel und is das xij. cz.) Miután Gy. a mocsárból megmenekült, magas hegyhez jutott, melyet azonban köd és felhők környeztek. A sötétségen a szűzek panasza és könyörgései hatották¹⁾ át. Azután olyan szélvész zúgott a hegyről alá, hogy az egész világot elfújhatta volna. Midőn Gy. a szűzek jajgatását hallá, Istenhez imádkozott, hogy Mária közbenjárása által könyörülne a szegény lelkeken. A mint könyörgését bevégezte, a lelkek hangosan kiálták: Amen. Azután a lelkek imádkoztak Györgyért, hogy szándékát végrehajtsa és majdan egészségesen és vidáman öveihez ismét visszatérhessen. Gy. csodálkozva hallá az imádságot s megerősödvé tovább haladt.

XXIV. *Tizennyolcadik fejezet. György a pokol hídjához ér és szt. Mihály angyal megjelen.* (Das achzehent cappittl sagt wie Georius cham zw der hellischen prukk vnd wie Im da ein engl erschain der sand Michel was und trugt ain chranczt In der hannt.) Miután Gy. ezen is átment, rendkívül mély veremhez ért és ez volt a pokol; vas híd vezetett át rajta, mely éles volt mint a kard és oly gyorsan forgott, mint a madár. A verem pedig telve volt szurokkal, kénnel és minden másféle dologgal, mely egymásba olvadt, e mellett oly bűz emelkedett ki, hogy senki nem mert volna a hídra lépni. Gy. térdre borult, buzgón imádkozott a Mindenhatóhoz, egyedüli reményéhez és oltalmához. Alig hogy imádságát végezte, mintegy 24 éves finom, fénylő és szép ifjú jelent meg, zöld köntösben a spanyolok módjára,²⁾ mezitláb, fején gazdag arany koronával, kezében arany kereszttel, drága kövekkel diszítve, mint a korona. A keresztről és koronáról nagy fény sugárzott. Az angyal Gy. idejövetelének célját kérdezte, mire ez válaszolá: Urunk Jézus Krisztus kegyelmét keresni. Háromszor kérve kérte az angyalt, mondaná meg neki, vajjon a paradicsomban van-e már. Mire az angyal viszonzá: Én Mihály angyal vagyok, az Ur szolgálja, ki téged vezessen.

XXV. *Tizenkilencedik fejezet. Hogyan mutatta meg Mihály angyal Györgynek a pokol különféle kínzásait. Tizenhatodik látás.* (Das Neüczehent Cappell sagt vns wie der Enngl Sand Michelln wart dem Georius die penigung in dern werzen die manig valtig was vnd das wirdt getaylet inn seix tail vnd is sechzenhent gesicht.) Az angyalok fejedelme Györgyöt kezén fogta és monda: Akarod-e látni azok gyötrelmeit és kínjait, kik itt vannak a pokolban? Gy. akként nyilatkozott, hogy már sok csodadolgót látott. Szt. Mihály szolt: Mindent, mit eddig láttál, hozzá nem fogható pokol kínjaihoz. Kövess. A pokoli verem mellett elhaladva, városhoz érték,

¹⁾ Itt új és valamivel jobb írás kezdődik.

²⁾ Nach Art der Hispanier «od' d' prued».

mely felért a tengerrel és lángban állt. Ebben vagy háromszáz féle kínzást lehetett szemlélni. És ha az ég csupa papir és a csillagok mind írások volnának, nem lennének képesek a pokol kínjait leírni. Azok szenvedtek itt, kik bár bűneiket megbánták, mégis elégtétel nélkül haltak meg; azoknak lelkei, kik különös világi bűnöket követtek el, tüzes kötélekkel voltak felakasztva azon tagjaiknál fogva, melyekkel vétkeztek és melyek maró viperákká váltak. Más ördögök bizonyos hegyen szüntelen és irgalom nélkül nagy, tüzes kerekeket hajtottak, melyeken lelkek függtek.

XXVI. *A gonosz bírvágyó emberekről, kiknek nem vala mértékletes akaratauk.* (Von der pen der poßgen giervig Menschen de chain genuen Welln habten noch welln.) Azután Gy. kissé letékvén a hegyről, számtalan fazekat pillantott meg, melyekben megolvadt arany, ezüst és más ércz forrt. A fazekak körül kötözve számlálhatlan lélek hevert. Az ördögök felszakíták szájaikat és az izzó érczet torkaikba öntötték. Ez vala a kincs vágyók, latrok, rablók, uszorások, pénzhamisítók és mindazok elégtétele, kik csak gazdagság és pénz után vágyódtak.

XXVII. *A paráznák gyötrelme.* (Das ist de pen der vnkcheuschn.) A mint Gy. a távolba tekintett, ismét számtalan szenvedő lelket látott. Azok voltak, kik másokkal vagy magukon paráznaságot üztek. Minden lélek testében durva kár volt, melyet az ördögök ide-oda húztak, az asszonyokat pedig izzó vasalóval vasalták fel-alá az emléktől a szeméremig, a férfiakat pedig ágyékaik körül.

XXVIII. *A haragosak gyötrelmeiről.* (Das ist die pen der Neidign vnd der czarnigtn.) Ezután Gy. töméredek lelket látott, kiket éles késekkel vagdaltak. Ez vala azoknak gyötrelme, kik haragosak, bosszút lihegnek, gyűlölséget és örök ellenségeskedést táplálnak.

XXIX. *A falánkok gyötrelme.* (Von der pen der fräfigen.) Azután látta, miként bánnak azokkal, kik ételben és italban telhetetlenek. Étélök külsőleg syrruppal és sáfránnal gazdagon volt elkészítve, de ez merő méreg, italuk pedig epe és üröm volt és mindebből fölötte sokat kellett magukba venni, akár akartak vagy nem. Étkezés után ágyukba kényszerítették, melyekben tetűk, bolhák, poloskák, pókok, bogarak és mindenféle férgek hemzsegték. Aludni nem tudtak; csakhamar fel kellett kelniök és a dolgot újból kezdeni, miként ez a falánkok szokása.

XXX. *Az irigyek gyötrelmeiről.* (Von der pen vngunstigen.) Azután különösen látta az irigyek szenvedéseit. Éles kés járta át mellöket és a sebből tűz ömlött ki; jajgattak és fogaikat csikorgatták. Ily gyötrelmem illeti azokat, kik mindig azon vannak, hogy másokat sértsenek, szóval és tettel csaljanak, rágalmazzanak, mások becsületében gázolnak és egyébként rosszul cselekszenek.

XXXI. *Azon egyházi személyekről, kik az isteni tisztelet és jó tettek gyakorlásában hanyagok.* (Von der geistleichten perßn der priester di saumigt sind an dem goctz dienst vnd an den guetn Berchtn.) Azután látott egy nagy, hosszú házat, telve nyüvekkel, tetűkkel, balhákkal, darazsakkal és szúnyogokkal, cserebogarakkal és dongókkal, bögölyökkel és mindennel, mi szúró fulánkkal bír. A házban egyik ágy a másikat követte és azokban sokan megkötött kezekkel és lábakkal feküdtek, úgy hogy nem tudtak mozdulni. A férgek annyira csipték a bűnösöket, hogy égbe kiáltottak. Ez a szerzetesek és apácák kína, kik restek voltak az isteni szolgálatban és azt gyakran elaludták, óráikat elmulasztották és a szegény

embereket egyházi dolgokkal el nem látták, miként ez gyakran történik. Azért méltán másoknál többet is kell szenvedniök.

XXXII. *Látja anyja gyötrelmét és miként kérnek a lelkek segítséget Istentől és a szentektől.* (Das gesich wie er sein muetter hat gesechm in groser penn in der wercztn und wie di sel di hilff gotts und der heillign an Rueffen.) Ezután anyját látta Gy. keservesen égni és vele sok mást, kiket ismert, míg a földön éltek. Nagy ájtatossággal mondták a litániát. Gy. nagyon sajnálta anyja lelkét, de nem tudott rajta segíteni, sem vele beszélni, mert messze voltak egymástól, azonban felismerték egymást. György fölötte örült, hogy anyja a fentartottak közt volt, ellenben mélyen szomorkodott, hogy anyja lelke oly sokat szenvedett és e világon nem lehetett segítségére. Ekkor mondá szt. Mihály angyal, hogy most kéteaternél több lélek fog megszabadíttatni; azután az angyal még egy nagy fazekat mutatott, melyben szt. Patrik bűnhődött vétkeiért s mely azóta érintetlen marad.

XXXIII. *Angyal vigasztalja az elátkozott lelkeket.* (Das der Engl trost di sell Inn denn wercztn.) Ezután angyal szállt alá az égből és vigasztalta a lelkeket, hogy az Ur megkegyelmez nekik és megtartja őket az örök életre. Erre szt. Mihály megmagyarázta Györgynek, miként az Isten időről időre leküldi angyalát a pokolba, hogy a lelkeket szenvedéseikben vigasztalja.

XXXIV. *A pokolnak és azon pallónak látása, mely átvezet rajta.* (Das gesicht von der hellichtn pueztn stegt der darübert gett vnd ist stielln.) Azután Mihály megmutatá az elkárhozottak vermét, mely fölött egy ujjnyi széles és hegyes szegekkel megrakott palló vezetett át és mely gyaloghíd szélmalomként folyton keringett.

XXXV. *Hogyan vezette át az angyal Györgyöt a hidon és mutatta meg a pokolnak különféle kinjait, továbbá minő különbség van a pokol és az előbbnevezett helyek közt.* (Wie georius vnd der Enngl übert di prukeht ganngen Ist vnd wie der Enngl zaigtt georio die pen der hell gar mainge pson vnd wart was vntter schaidt ist vntt penen der Hel vnd der der vorgeNantten Werczn.) Midőn mindketten a hídfőnél álltak, szóla az angyal: A mennyiben hited Jézus Krisztusban és a szűz Máriában szilárd, átmehetsz a hidon, de ha lelked gyarló és mégis ráteszed lábad, a híd leszakad és a pokol mélységébe bukol. Gy. ismét esküvel fogadta, hogy hisz Jézus Krisztusban, az élő Isten fiában, ki a földet megváltotta az örök haláltól. Ezután az angyal rálépett a hidra és mondá: Kedves testvérem, vess keresztet magadra és lépj hozzám. Gy. akként cselekedett és az angyal megáldá őt. Azután Gy. jobbát nyujtá az angyalnak és mindketten Isten nevében megindultak.

Csakhamar megállt a híd és mennél tovább mentek, annál szélesebb lett a híd s midőn a közepére értek, mondá Mihály. Akarod most a poklot és az elkárhozottak lelkeit látni? Gy. igennel válaszolván, az angyal magasra emelte a keresztet, melyet jobbájában tartott és fenhangon megnyílásra kényszeríté a poklot, mely csakhamar meg is nyílt. Rettenetes tűz táruult fel előttök sokkal több ördöggel, mint a mennyit eddig látott; úgy nyüzsgtek mint a legyek a dögön: szaraczenok, pogányok eretnekek és gonosz keresztények. Legtöbb ott a pogány, mert ők birják a világ harmadát. Látta a mindenféle országból idekerült elátkozott fejedelmeket és királyokat is, sokféle népet, nemest és nem nemest, lovagokat és csatlósokat, bárók- és grófokat, helytartók- és várnagyokat, bírák és poroszlok,

szabók és vargák, timárok és asztalosok vegyest voltak, azután a szerzetesekből mindenféle predicator, barát és testvér, ágostoni és karthausi és sok más azon bűneikkel, melyeket nappal és éjjel elkövettek, azután volt ott sok világi pap is.

Majdan megmagyarázta az angyal a pokol és a purgatorium közti különbséget. A pokolbeli lelkek undorítóak és feketék, mint a szerzetesek és pedig azért, mert nincs reményök kínjaiktól megszabadulni, a purgatoriumbeliek szépek, épek, mert biztosak, hogy szenvedéseik véget érnek és azután bemennek az örök örömek országába. Azután elvezeté az angyal Györgyöt a híd másik végére, mire az ismét forogni kezdett. Midőn útjokat tovább folytatták, kérde Gy. az angyalt, vajjon nem létezik-e megváltás azon lelkekre nézve, kik a pokolban vannak. Nincs, válaszolá az angyal, mert sem bánatot, sem ájtatosságot nem ismernek.

XXXVI. *Az angyal Györgyöt szép réten vezeti át. Tizenkilenczedik látás.* (Das XSI gesicht von ainer schön lustigen Wißen do der Enngl Georio übtter fuerett.) Ezen felvilágosítás után igen nagy és szép rétre értek, melyen oly gyönyörű virágok voltak, minőket emberi szem még nem látott; mind egyformán magasak, de színre és alakra nézve igen eltérők voltak s oly édes illatot terjesztettek, mely a világ minden fűszerét fölülmulta. De út sehol nem látszott. Ekkor kezén fogta az angyal Györgyöt és a gyöngye virágok fölött elvezette, hogy ezen világ dicsőségének tanuja legyen.

XXXVII. *Édenkertről, melyben illatozó fák, virágok és éneklőmadarak is valának. A huszadik látás.* (Das XX gesicht von aienem schone lustign garttn do Manige wollustig paum vnd plaumē warn vnd wolsingund vogl.) A rétről kertbe értek, telve a legszebb fákkal és a legízletesb gyümölcsökkel, és a fákon a madarak oly bájosan énekeltek, hogy Gy. az angyalokat vélte hallani. A kertben kiválóan szép virágok is gyönyörködtek. Kérdé tehát Gy. az angyalt, vajjon eze-e a paradicsom, melyről a világ oly sok szépet mond? Nem, felelé az angyal, csak amannak előize. Azonban már itt sejtethet csodáit és gyönyöreit azon helynek, hol a válasszottak örökké örvendenek.

XXXVIII. *Szép aranyfalról és a paradicsom kapujáról. Huszonegyedik látás.* (Das XXI gesicht von ainer schonen gulden maure vn von den tor der paradis.) Rövid pihenés után nagy falhoz értek, mely színaranyból vala, csillogott és fénylett, mint a nap nyár közepén. Ezen fal köríftette a paradicsomot és a legnemesebb illatot árasztotta. A fal közepén emelkedett a kapu. Ide érkezve, az angyal magasra emelte a keresztet és megnyílásra szólítá a kaput. Erre a mérföldes kapu feltárult és az angyal Györggyel belépett.

XXXIX. *A mint György meglátta a paradicsomot. Huszonkettedik látás.* (Das XXij gesicht ist das der Jörrg hatt geschtehen das paradise.) A mint Gy. az angyallal a paradicsomba lépett, nagy térség terült el előttük, a melyen sem fa, sem fű, sem arany, sem ezüst és csakis ezen térség volt látható. A közepén tündérkövekből mesterségesen készült szép alkotmány emelkedett, hasonló egy régi dómhoz, különböző színekben és alakokkal.

XL. *Az angyalok körmenetéről és miként énekeltek a paradicsomban. Huszonharmadik látás.* (Das zj gesicht von der process der Enngl vnd se sankeht in dem paradis.) A paradicsomban lévén, szép körmenetben látta elvonulni az angyalokat, huszonnégyéves ifjak alakjában; a szentek leg-

édesebb énekét, a sanctust énekelték : Szent, szent, szent vagy Isten ! Ég és föld telve dicsőséggel. Üdvözíts minket a magasban. Áldott legyen az Úr, ki az Ur nevében jött ! — A kereszténység szokása, hogy a tanulók elől, a papok pedig utánok mennek ; ennél fogva a nevezetteket követték az angyalfejedelmek és külön dicsőítő énekeket énekelték a szt. Háromság tiszteletére, és minél előkelőbb vala az angyalok serege, annál magasabban hangzott énekük a többié fölött, végül pedig közösen kezdték a sanctust. Az angyalok ruhái zöldék valának, minőket az urak, szerzetesek és testvérek Hispaniában viselnek. *) Györgynek a processio nagyon rövidnek tetszett, mert az éneket vagy száz évig hallgatta volna.

XLI. *A szentek körmenetéről. Huszonnegyedik látás.* (Das ZX gesicht von der proceß der heillign.) Az előbbi körmenet után Gy. másikat látott, a mennybeli szentekét, szépen kilencz seregbe oszolva. Az első csoportban haladtak a patriárkák, a másodikban a próféták, a harmadikban a tizenkét apostol, a negyedikben az evangelisták, az ötödikben a szent martyrok, a hatodikban a szt. gyóntatók, a hetedikben a szűzek, a nyolczadikban az özvegyek és árvák. Mindezen szentek arany koronát hordtak ; a patriárkák ruhája fényes fehér, az apostolok és martyroké skarlátvörös, a gyóntatóké és a többi szenteké fehér vala, és mindnyájan az angyalok közös énekét, a Sanctus-t énekelték.

XLII. *Miután az angyal Györgyöt oltárra helyezte, a paradicsom rétegzeteire figgelmesteti. Huszonötödik látás.* (Das z9 gesicht wie der Enngl hies Georio merckhtn di schickhtung des pairß nach dem Er in auff dem Altter hett ge seczt.) Mig Gy. a processiót szemlélte, az angyal őt a paradicsom közepén emelkedő oltárra állítá és mondá : Tekints szerte és ismerd meg a paradicsom dicsőségét ; lásd, mit még szem nem látott és halld, mit fül még nem hallott és emberi szívbe még nem hatott, és mit Isten azok számára készített, kik őt szeretik. Gy. akként tett, miként az angyal mondá. És látott a minőt még soha nem szemlél. Látta az angyalok seregeit és nem volt képes észével a paradicsom nagyságát fölfogni, mely fölülmulja az egész világot napkelettől napnyugatig.

XLIII. *Az angyal megmutatja Györgynek a nyílt eget, Krisztust és anyját, Máriát, és miként nyert áldást. Huszonhatodik látás.* (Das z6 gesicht wie der Enngl hatt Georius zaigt denn offen himel und xpū vnd sein Muetter maria vnd wie im der segen ist gebt Worttn.) Mialatt Gy. az oltáron állt, az angyal felszólítá, nézne ég felé. Gy. akként cselekedett. És látta a csillogó eget, a legmagasabb és legpompásabb palotát és abban két trónust oly ragyogó fényben, melyhez képest a világ minden világossága sötétség. Az egyik trónon király ült égi fényben, mely az angyalokét messze fölülmulta, a valamivel alantabb álló másik gyémánttrónon a legszébb és a leggyöngédebb királynét látta oly pompás ruhában, hogy a világ minden mestere a ruha legcsekélyebb részét sem volnának képesek előállítani. És mondá Gy : Kedves mesterem és atyám, mi az, a mit láttam, ki a király a trónuson és a királyné oldala mellett ? Viszonzá az angyal : A palota Krisztus urunk és az örökké mellette levő anyjának Máriának külön lakhelye. Hajolj meg és kérjed áldásukat. Erre térdre borult Gy. áhitatosan imádkozott áldásért és azt meg is kapta ezen szavakkal : Atyámnak, az én és a sz. lélek békéje és áldása legyen fölötted és maradjon veled minden időben. Mire az ég összes szentjei Ament mondanak.

*) Als wie es die herrn vnd dy prueder tragn im lande hyspania.

Majdan Máriához fordult Gy. és ájtatosan elmondá az Angyali üdvözetet, utána a Salvé-t és az angyal figyelmeztetésére a következőket: Mária, a kegyelem anyja, az irgalmasság, ments meg ellenségtől és fogadj el halálunk idején.

A boldogságos szűz is azonnal megadta áldását, mire az ég összes szentjei hangosan Amen-t mondanak.

Es midőn Gy. az angyaltól kérdé, vajjon miért történt mindez vele, felelé az angyal: Miként szt. Istvánnak szenvedéseiben megnyílt az ég, hogy az ember fiát anyja jobbán láthatta, úgy tárta fel Isten előtted is. Elégédjél meg azzal, mit láttál. A szt. Háromság már megjelent a fehér kápolnánál ama három fehér agg alakjában és ők ugyanott megáldottak téged és oktattak, miként viselkedjél. Isten nagy dolgot mivelt veled. És ha egykoron meghalsz, mert meg kell halnod, Isten segítségével könnyen eljuthatsz a mennyországba kívánságod szerint.

XLIV. *Az angyal kijelenti Györgynek, hogy most nem maradhat a mennyországban. Huszonhetedik látás.* (Das sibten vnd czbanczgist Gesicht wie der Engl Georius hat kundet das Er Jetzund Nitt Moch Bey Inn dem paradiß.) Most álom szállta meg Györgyöt. Az álom azon buzgóságtól jött, melylyel Gy. szíve Isten iránt el volt telve. Az angyal szeliden felkölté és mosolyogva kérdé, vajjon itt akar-e maradni vagy a földre visszatérni. Gy. itt akart maradni; de az angyal értésére adta, hogy a földre vissza kell térnie, mert még halandó.

XLV. *Miként kért György néhány dolgot az angyaltól.* (Wie Georius Ettlichte Ding vom Enngl mitt pett Begerett.) A mint Gy. hallá, hogy nincs maradása, azzal fordult az angyalhoz, engedne meg neki négy kérelmet. Először is édes anyjának mielőbbi megszabadításáért könyörgött. Az angyal megígérte. Második kérdése az volt, meddig kell még élnie? Az angyal kiterőleg válaszolt, mert azt csak Isten tudja; de míg a küldetést be nem végzed, melylyel meg foglak bizni, a földön fogsz maradni. Harmadszor azt kérde Gy., mi válnék anyja lelkének leginkább javára? Az angyal a szt. misét és az irgalmasság hét cselekedetét ajánlá. A Pater-noster és a Credo is mindenkor javára vannak a léleknek. Végül újból kérte Gy., hogy anyja lelke mielőbb megváltatnék, mit az angyal az összes szentek segítségével és a szt. szűz erejével azonnal kieszközölni ígérte ez útja után, melyet ezennel befejezett.

XLVI. *Azon üzenetekről, melyekkel György megbizott. Huszonnyolczadik látás.* (Das z8 gesicht von pottschaft dew Georius emphollen warn Ettleichtenn grossen hern auf erden.). Miként az angyal mondá-néhány megbizást ad Györgynek, melyeket azonnal teljesíteni kellett. Levelek voltak a hyberni érsek, az angol király, a francia király és Innon centius római pápa részére, az ötödik a szultánnak szólt, és hogy mit beszéljen, azt is megmondta, mely különben megvolt azon levélben is, mely Györgynek szólt. A szultánhoz való megbizás miatt Györgynek aggodalmai támadtak, de az angyal biztatta őt, csak mondjon el bátran mindent, mi a levélben foglaltatik. Hogy mivolt a mondott levelekben, azt nem tudhatom.

XLVII. *Miként hozta az angyal Györgyöt vissza szt. Patrik kápol-nájába, miként kísérték zárdába és mennyire szerette a nép. Huszonkilenc-zedik látás.* (Das z9 gesicht wie der Engl georius wider pracht inn sannd pattercztn cappeln vn wie Er Inn das claster ward ge füertt vnd wie Inn das volkcht liebt hett.) Azután megfogta az angyal György kezét, kive-

zette a paradicsomból és rövid idő alatt elvitte sz. Patrik kápolnájába, honnan ezelőtt a barlangba és a pokolba szállt. A kápolna előtt várt Pál prior kanonokjaival, ott volt a király is lovagjaival és csatlósaiival. Mihály angyal pedig szóla Györgyhöz: Ideje, hogy megváljak tőled, kedves testvér, és visszatérjek ahhoz, ki engem küldött. Tartsd meg Isten törvényeit minden időben, őrizd meg a testvéri szeretetet mindenki iránt és teljesítsd azokat, a mikkel Isten helyett megbíztalak. Erre az angyal hüvelykujjával keresztetjelölt homlokára, szájára és szívére és hasonlót cselekedett *szent Györgyön* is és megáldá őt és mindazokat, kik a kápolna előtt voltak, mondván: A szt. Háromság békéje és áldása, az örökké szűz Mária, Isten anyjának és az ég minden szenteinek áldása legyen rajtatok minden időben. Amen.

Azután Györgyhöz fordulva, szólt tovább az angyal: A mit anyádra nézve ígértem, most teljesítem; azután bucsút vett és eltűnt. Az angyal szavait hallották az urak is, de nem tudták, ember vagy angyal volt-e? Most Pál prior felzárta a kápolna ajtaját és mindnyájan látták, a mint György teljes épségben a kápolna közepében állt. Örültek visszatértének, mert ők is hallották az angyal vigasztaló szavait. Most a kanonokok Györgyöt sz. Patrik kolostorába vezették, mi mellett nagy tolongás támadt, mert mindenki látni vágyott őt és ruhájából ereklyét óhajtott. Azért testéről leszaggatták ruházatát és haját is tépték, míg a király azt megtiltotta. Azután a király saját ruháját adta reá Isten szereteteért, ki e bűnbánó emberrel csodát tett, miként ezen könyvben meg van írva és miként ezt a püspökök levelei is bizonyítják a sz. Háromság nevében Amen.

Itt megszakadnak a barlangnak és a pokolnak és György magyar nemes loagnak mennyei örömeinek látásai és befejeztetett szt. Sebestyén után való csütörtökön, 1489. évben. Amen.

Hie hatt ein Endte das gesycht der werctzn vnd der Hell vnd der Freüde der himel des Edel ritter Jörg von Ungernn vnd ist ge volennndett wardtn an dem nägsten phinczt tag nach sand sebastian tag inn dem Jare MSLXXXViiiij. Amen.

Ein end In dem namen vn hernß Ihm xpt. Amen.

Vége Urunk Jézus Krisztus nevében Amen.

FELSMANN JÓZSEF.

AZ ATHÉNI MUZEUMOK.

(Folytatás.)

A VI. század művészetének emlékei még azok az Apollon Ptoos szoborművek, melyek közül az atheni nemzeti muzeumban megolvastunk 11 fejet, mellképet és más töredéket. Kiválik ezek közül, mely az orchomenosi Apollo-szobrához nagyon hasonló. Ez Overbeck szerint, úgy mint a therai Apolló a fémpléh-alakok után van mintázva. Sokan ezt a ptoosi Apollót az ismert clorore-i bronz-szoborhoz, meg a british muzeum Apollon Strangford-jához hasonlították; de, úgy látszik, köze-

lebb járnak az igazsághoz, kik Kanachos régebbi Apollójához hasonlítják, melyet egykorú pénzeken láthatni és melyet Kanachos, mint Pausanias mondja, maga is többször másolt.

Ezen osztályban volt alkalmunk azon kezdetleges szoborműveket is szemlélhetni, melyeket a műtörténészek a régi fa-idolumok (xoana) utánzatainak tartanak. Ilyenek vannak Athenben Delosból, Eleusisből, Ptoosból stb.

Ugyanezen teremben van egy merev alakítású női szobor torsója, melyet 1877-ben Delos szigetén találtak. Ez a régi ioni szobrászat egyik legérdekesebb emléke parosi márványból. Sokan *Nikének* tartják és szárnyakat gondolnak hozzá, de a jelesebb tudósok az alaknak inkább rohanó, mint repülő mozdulatában *Artemist* ismerik fel. Egy, ugyanazon korból való plinthuson a Chios-beli *Archermos*- és *Mikkiades* művészek neveit olvashatni. Ezen ingatag basisra alapították Overbeck, Petersen, és követőik azon véleményüket, hogy a mellette levő női szobor nevezett művészeknek tulajdonítandó, de Lolling és Sauer nagyon megrostálták az ezzel fontoskodó archæologusok korpáját. Egyedül a ruházat az, a mire nézve Overbecknek igazat kell adnunk (id. m. I. 111. l.), hogy az akropolisi muzeum nőalakjainak jellemző redőzetével egykorú.

Szintén jellemző itt egy prothesist ábrázoló féldombormű *Tegéd*-ből, mely mellé van egy más analog stele-nek gyps-lenyomata téve. Ez utóbbi Lakoniából való és ezt is volt alkalmam az idén a berlini muzeumban eredetiben megtekinteni. Valóban bámulatosan megegyeznek ezek a halotti szertartás előállításában.

Itt csakugyan meggyőződünk, hogy Athen a görög művészet legrégibb korszakaira nézve fölülmulhatatlanul gazdagabb minden más európai muzeumnál, bármennyit is hordtak el a művelt nemzetek kutatói.

Különösen síremlékek oly nagy számmal vannak összehordva ezen nemzeti muzeumban, hogy az ember néhány napi szemlélettel csak a legkiválóbbakat ölelheti fel.

Ezeket három csoportba osztjuk. 1. A stele-sírtáblák féldomborművek, melyeken a megholtnak életéből vannak jelenetek. Ilyeneket láttunk a mykenæi gyűjteményben is. 2. A templom- (ædicula) alakú kis síremlék. 3. A sírokon levő vázák. És pedig a kétfülű, keskeny amphora, meg az egyfülű magas lekythos, melyek eredetileg agyagedényeknek márványutánzatai voltak, később a rajtok levő féldomborművekkel rendes síremlékeké lettek.

A stele-k között feltűnő és mint Milchhöfer figyelmezteti a szemlélőt, a gyűjtemény valódi gyöngye egy pentelei márványemlék, melyen egy ifju vadász alakja úgyszólván kilép a féldomborműből. Öreg atyjá-

nak bús arczkifejezése oly megragadó, hogy Milchhöfer Lysipposnak vagy Praxitelesnek tulajdonítja.

A régibb tyrannus-korhoz tartozik Lyseas és Aristion steleje. Lyseas arczképe csak festékkel, Aristioné festett féldomborművel volt kiállítva. Lyseas ünnepies nyugalomban, papi méltósággal, Aristion a hadi felfegyverzés díszöltönyében, lándzsával kezében, sisakkal, paizsszal ellátva van ábrázolva. Aristion síremléke tanúsítja, mennyire kiegészítette akkor a festészet a szobrászatot. Aristokles, ki emlékünket készítette, a 60. Olympias idején élt attikai művész volt.

A boeotiai művészeti iskolából való két stele. És pedig Dermys és Kitylos kettős szobra Tanagrából. A másik Agathon és Aristokrates emléke Thespiából. Mivel mindkét síremléken egyidejű felirat látható, igazat kell adnunk Overbecknek (I. 208), ki ez utóbbit egy egész fejlődési korzakkal későbbre teszi.

Az attikai VI. és V. századi művészethez sorolható azon Orchomenosban talált síremlék is, melyet Alxenor naxosi művész alkotott. A megboldogultnak féldomborműví alakja botra támaszkodva sáskát tart az ágaskodó kutya elé. Az idomok stílusa után indulva, Overbeck a 70-ik Olympias idejében készültnek tartja ezen kedves kivitelű emléket, (hű képét adja Collignon id. m. I. 124.) és analognak tartja ezzel azt a stelet, mely a Borgia-féle gyűjteményben van és melyet a nápolyi muzeumban e sorok írójának is alkalmá volt egybevetni. A két alaknak megegyező testtartása meglepő és azért az orchomenosit közös típusnak lehet elismerni. Nem hiába véste reá oly önérzettel a naxosi művész: »Alxenor a naxosi készítő, ti pedig nézzétek meg!»

A sok archaistikus síremlék közül még meg kell emlékeznünk a Larissában talált steleről, melyen egy ifju chlamysba öltözve, petasussal a fején ügyes könnyedséggel van kivésve. Collignon (képe I. k. 135. sz.) az előhaladottabb ioniai iskolából származottnak mondja emlékünket. Melléje állítja Polyxena síremlékét, mely hasonló gyakorlottságra vall és szintén Larissából való. E kiváló szépségű féldomborművön egy versben kesereg a férj és a fiatal asszony hátramaradt szülei. *Polyxena* egyik kis fiacskája kecses mozdulattal almát tart a kezében.

A síremlékek leírását félbe kell szakítanunk, mert a muzeum besztása más termekbe visz.

Ha a következő terembe lépünk, egy ugrással *Pheidias* művésztének tetőpontját érzük el, mert meglátjuk az Athena-terem legnagyobb kincsét, *Pheidias Athena Parthenos*-szobrának egyik jó utánzatát. Ezt 1880. évi december havában találták meg Athenben a Varvakeion nevű gymnasiumnál (Brunn, Denkmäler 40.). Igaz, hogy ez csak római korból való utánzat, de a mennyire a chrys-elephantin (elefánt csont- és aranyból való) eredetét lehetett, elég hiven másolták márványból.

E mellett tanuskodik az, hogy Pausanias (I. 24, 5.) leírása, melyet Pheidias remekművéről ránk hagyott, pontosan ráillik ezen későbbi utánzatra. A Parthenos szűzies isteni alakja derült méltósággal és győzelemittas nyugalommal áll előttünk. Testén a jobb oldalon nyílt peplos omlik le egész bokáig. A rövidebb (ampechoniont) felsőruhát derékon kigyók övedzik körül. A szűziesen mérsékelt emelkedésű keblén kigyóktól szegélyezett ægis, melynek közepén a gorgoneion volt. Balról a paizsot érinti gyöngéden kezével, jobbájában a Nike szobrocskáját tartja. A varvakeioni szobor ezt úgy tünteti fel, mintha a győzelem istennője Athena kezéből származott volna elő. Sok vitatkozásra szolgáltatott okot az az oszlop, mely azt a jobbik kezet a mi szobrunkon támasztja. Azt kérdezték, vajjon megvolt-e ez Pheidias remekművén is? Overbeck Plutarchosra hivatkozva igennel felel ezen kérdésre, mert a kolossalis eredetnél technikai szükségletnek tartja. Rendkívül gazdagon volt a szorosan fejére illő attikai sisak díszítve. Pausanias ugyancsak Sphinxről szól, mert rajta volt, de az attikai tetra-drachmákon levő Parthenosképeken is úgy van a sisak, mint az athenei muzeumban levő utánzatunkon, hogy a sphinx két pegasus között tartja a középső taréjt. Nem kevésbé dúsan volt a paizs ékesítve, a mi a varvakeioni leleten is látszik. De nem időzünk tovább e remekmű leírásánál. Hű másait közlik Overbeck (I. 350. és 51. l.) és Collignon (id. m. I. 451. l.). Ez utóbbi annak az Athenának is a fejét teszi közzé, melyet 1885. Rómában találtak s onnan a Kauffmann-féle gyűjteménynyel Berlinbe került. A berlini muzeumban az idén szemléltem meg ezt és a sisakjának hátramaradt töredékén épen olyan két pegasust vettem észre, mint a varvakeioni Athená-én. (Beschreibung d. antiken Sculpturen, Berlin, 1891. 39. l.)

Ugyanebben az atheni muzeumban van egy másik Parthenos márvány-szobrocskája és ez az u. n. *Lenormant-féle Athena*, melyet 1859. a pnyxen találtak. Ez is Pheidias remekművének egyik másolata. És bár egyik-másik részletében, mint a paizs és basis tekintetében, jobban megközelíti az eredeti leírásokat, mégis általában nem ér fel a varvakeioni reproductióval. (Képét l. Overbeck I. 351 l. és Collignon I. 359. Schreiber Th. Die Athena Parthenos des Pheidias 1883. Leipzig.)

Ezen V. terem egy nevezetessége az u. n. *«Eleusisi relief»*, melyet 1859. találtak meg Eleusisban a propylaeáknál. Ez egyetlen nagyszabású vallásos féldombormű sok megbeszélésre szolgáltatott alkalmat. Sokan a rajta levő két női alakot Demeternek és Kore-(Persephone)nak tartották, a fiút pedig, mely a cselekvés főalakja, Triptolemosnak. Milchhöfer azonban azt állítja, hogy ha tisztában akarunk lenni e műemlékkel, tudnunk kell rendeltetését. Ez pedig kétségtelenül fogadalmi síremlékre vall. Így tehát egy az istenségek szolgálatának szentelt fiúra gondolhatnánk; annál inkább, mert a Demeternek tartott alak inkább a görög haja-

donok szerényebb öltözkékét viseli; haja is rövidre van vágva; holott istennőt gazdagabban öltöztettek volna, mint egy ujjatlan, kaczer kis chitonba és méltóságteljesebb arczkifejezést is adtak volna neki. Annyi azonban mindenesetre bizonyos, hogy ez az archaistikus iránynak Kr. e. V. századbeli virágzási korából való mestermű. Kékulé a Parthenon-reliefek előhírnökének nevezi. (Zur Geschichte d. griech. Kunst.)

Másik nevezetessége termünknek a *Tegea*-ból való töredékek, melyek ott 1878-ban Athena thea templomának homlokzatán találtattak. Ilyenek az emberfejek és egy művészi *radkan*-fő (Overbeck II. 21. l. 140. ábra). Ezeket a műértők egyhangúlag *Skopas*nak tulajdonítják. Érdekelte e sorok íróját az egyik életnagyságú ifjufej, mert ezt részben az olympiai Hermes, részben a Pompejiből való Doryphoros (lándzsavivő) fejével, melyet Polykletosnak tulajdonítanak s melyet kevéssel azelőtt a nápolyi muzeumban szemléltem meg, hasonlítják össze. Overbecknek azon véleményében teljesen megnyugodtam, hogy a tegeai fejnek Praxiteles Hermeséből egy vonása sincs, hanem inkább a Nápolyban láttam Doryphoros fejéhez hasonlít. Ennek csontos széles állkapcsa ismétlődik a tegeai fejeken. A Vatikánban megsemléltem a Lysippos-féle Apoxyomenost, mely szintén közelebb áll a tegeai fejek alakításához. Ennélfogva el kell ismernünk Skopas ezen renekeinek rokonságát a polopennosi művészet két főnebbi képviselőihez.

Egy remek női fej van még ebben a teremben, melyet előbb Praxiteles művének tartottak, most meg Skopasnak tulajdonítanak. Ezt az atheni Akropolis déli lejtőjénél találták. Ennek ókori copiáját a berlini muzeumban is láttam az idén, de meggyőződtem arról is, hogy mily gyarló utánzata ez az eredeti atheninek, melyet méltán Skopasnak tulajdonítanak. Gráf és Sybel a Herakles-fejekhez hasonlítja. Overbeck, Volters és Furtwänglerrel szemben kétségbe vonja azt, hogy Praxitelesnek lehetne tulajdonítani. (L. képét Overbeck II. k. 26 l. 144 sz.)

Nem hagyhatom említés nélkül azon, Praxitelesnek tulajdonított u. n. *Eubuleus*-főt sem, melyről az utóbbi években annyit írtak és bár Kékulé legújabb kiadásában (1893) fenntartja e nézetet, legtöbb műtész elfogadta Kern érvelését (Archæol. Mittheil. a. Athen 1891. Évf. 16. l.), hogy ennek Praxiteleshez semmi köze. Overbeck azért szó nélkül mellőzi, mint kétes műemléket.

A szomszéd *Hermes*-teremben ismét egy remekművet láttunk. A terem kiváló helyén tündöklök *Hermes* szobra *Andros*-ból, párosi márványból. Ezt Milchhöfer műérték tekintetében Athén legkiválóbb emlékének tartja, és a belvederi Antinooshoz hasonlítja. Ezt a Vatikánban volt alkalmam láthatni, és azóta Berlinben és Dresdában gypsz-utánzatokban, de nem láttam rajta oly feltűnő hasonlatosságot. Azt meg kell engedni, hogy a márvány oly művészi kezelése és az idomok oly

lágysága, a tagok oly könnyed mozdulata vonul végig e szoborművön, hogy nem hiába akadnak olyanok is, kik Praxiteles olympiai Hermésének másolatát látták benne.

Ezen teremben vannak még Despoina templomából *Lykosurából* 1889. idekerült szobortöredékek. Egy remek *Demeter*-fő, *Artemis* és a titán *Anytos*. Ezek a messenei Damophon vésőjét dicsérik és Overbeck Pausanias leírását meggyőzőleg alkalmazza reájuk. (Képeik Overbeck II. k. 231. tábláján.)

Nagyon jelentékeny adat Praxiteles művészetének megítéléséhez azon féldombormű, melyet 1887-ben Mantineában leltek és a melyet szintén ezen teremben szemlélhettünk. Ezen táblák *Apollo* és *Marsyas* mythosára vonatkoznak és Pausanias leírása nagynevű művésznk ezen alkotására épen ráillik. Overbecket ennek elfogadására Waldstein meggyőző érvelése bírta rá. (Pontos képüket v. ö. Overbeck II. k. 160. sz. külön tábláján.)

A következő *Themis*-teremben azon szobrászati maradványok vannak, melyeket az atheni görög archæologiai társaság 1890. *Rhamnosban* a Marathon mezejétől nem messze kiásatott. Méreteivel magára vonja itt figyelmünket Themis kolossalis márvány szobra. Pheidias tanítványa *Agorakritos* is képviselve van itt egy szobor-talpazattal, mely a Pausaniasnál leírt híres *Nemesis*-szobor basisa volt (Overbeck I. 383. l.).

A *Poseidon*-terem közepén magas márvány-talpazaton áll a Melosból való óriási Poseidon-szobor, mely azonban csak arra való, hogy az ilyen nagyméretű emlékekről is fogalmunk legyen. Egy alvó *bacchansnő* szobra a többször ismételt nyugvó Hermaphroditra emlékeztet.

Egyik jobb szobormű még az u. n. *Hermes* Alalanti (Lokris)-ból, mely ugyan merevebb és részleteiben élesebben kidolgozott, mint az androsi Hermes, de azért az összbenyomás tekintetében hátrább áll ennél. Milchhöfer mégis a gyűjtemény sikerültebb szoborműveihez sorolja.

Ezen teremnek, de sőt Overbeck szerint az egész atheni n. muzeumnak legválogatottabb díszei közé tartozik egy elesett *katona* szobra *Delosból*. Reinach egy nem ehhez tartozó basis feliratából következtetve a római Capitoliumban levő ú. n. haldokló gallushoz hasonlította és avval egy művésznek tulajdonította. Rómában láttam ezen remekművet és Voltersnek (Mittheil. d. arch. Inst. in Athen 1890) kell igazat adnom, ki megtagad minden tipikus közösséget a kettő között; hanem inkább a híres *pergamoni* gigantomachia alakjaival hozza rokonságba. A berlini régi muzeumban az idén foglalkoztam a pergamoni óriási oltár-emlékekkel és az (Overbeck-féle képes táblán II. 198. sz. C. alatt) egyik elesett harczos élénken emlékeztetett az atheni, illetőleg delosi legyőzött Galusra; Woltersnek sikerült a hozzáértőket meggyőzni, hogy ezen szobor-

hoz tartozik azon talapzat, mely *Nikerotast*, a görög művészet virágzási korának egyik jelesét nevezi meg emlékünknél alkotójának.

A *Kosmeták* termében az atheni Ephebosok gymnasiumainak felügyelői mellképekben láthatók. Ezen ókori görög gymnasiumi igazgatók érdekes individualis arczkifejezéseket tüntetnek fel. Ezek közül egy dús hajfűrtű fő azért ragadta meg figyelmünket, mert semitikus vonásaival a régi Krisztus-fejekre emlékeztet.

Innen a síremlékek nagy termeibe érünk. Ezek a féldomborműves kőemlékek legnagyobb részt csak ipar-czikkék és csak kevés olyan van, mely műérték tekintetében kiválik. Inkább a kegyeletteljes kifejezés rajtok az, mi a szemlélőt megragadja. Legtöbb alak egy másikkal úgy van viszonyba hozva, hogy kezet nyújt társának. Ez nem a mi fogalmaink szerinti búcsúzást, hanem Milchhöfer szerint az ábrázoltak közti vonatkozást, rokonságot, barátságot, szerelmet stb. hasonló viszonyt akar kifejezni. A művészetnek fejlettebb korában már nem volt az érzelmeknek ily interpretációjára szüksége. Rendesen a halottnak nevét is belevésték, olykor ezt a búcsúszót: «*χαῖρε!*» (Magyarul tán: Isten hozzád!) A legtöbbnek korát Kekulé a Kr. e. IV. és következő századokra teszi. Felállításuk módját láttuk az atheni görög archæol. társaság által kiásott régi temetőben, a Dipylon előtt.

Kiválóbb az az emlékkő, mely a *korinthusi* háboruban (394/93) elesettek sírja fölött a külső Kerameikosban állott. Az egyiknek, *Dexileos*-nak külön síremléke is látható a dipylon-temetőben. A többi 10 név között van egy Koroneanál elesett harczosé is. Ez az egyetlen nyilvános síremlék az ókori Athenből.

A lutrophorok, amphorák és nagy lekythosok nagy része a görög művészet előhaladottabb korából valók.

Egy óriási *lekythos* (egy fülű, magas vázák, melyeket előbb első lelethelyük után Marathon-vázáknak neveztek) a legrégiebbek és legszebbek egyike. Tömör márvány oldalán szép féldombormű van kivésve és helyenként kifestve. Egy lovagot két felfegyverzett legény kísér, a háttérben igen nagy bájjal megrajzolt női csoport búcsút int a távozónak.

Még egy feltűnőbb *lekythos* van hymettosi márványból. Ezen bemélyített véséssel egy ifju paizsot tart baljában, jobbját egy ülő nőnek nyújtja. E két alakon bámulatos ügyességgel van a szomorúság kifejezve. Az ifju háta mögött álló lefátyolozott nő alakja pedig valóban megható. Az edény tulsó oldalán egy leányka kosarat tart áldozatokkal, mint azt bemutatni szokás volt.

Az amphorákon és *lekythos*okon kívül vannak még itt lábnélküli könny-alakú *Alabastromok*, melyek kenőcsöt tartalmazó edények alabastromból és agyagból. Ezeket a sírokra szokták volt helyezni.

A római síremlékekkel megtöltött termet mellőzván, az *anathémák* termébe jutunk, hol különösen az Asklepeionnál, az Akropolis déli oldalán talált fogadalmi emlék-képek vannak. Ezen kőbe vésett féldomborműveken tanulságosak az áldozati módok szemléltetése. A mint például Asklepios családjával a templomban van és az imádók előhúrczolják az áldozati kost.

Egy *aediculum* Rhea vagy Kybele képével is érdekes. A phrygiai isten-anya csészével és kürttel (tympanon) kezében. Mellette egy oroszlán, és egy kis leány. Ez a templomocska alakú fogadalmi emlék különböző alakban látható az atheni muzeumban.

Az utolsó teremben vannak az u. n. *halotti tor* ábrozálására szánt fogadalmi síremlékek. Ezek a hősöknek és félisteneknek tartott holtak emlékének voltak szentelve. Többnyire pamagon (kliné) hever a megboldogult, kezében csészével vagy ivószaruval (rhiton), mellette áll az itallal felszolgáló ifju. Az asszony a megdicsőült lábánál hever, koszorut tartva, vagy tömjént füstölögtetve. Nem hiányoznak olykor a hű eb, a testőrök; a háttérben pedig az imádók csoportja, kik egyuttal a fogadalmi kép felajánlói.

A nemzeti muzeum alsó földszinti részét négy hosszú teremben, meg egy udvart a gazdag epigraphikus (feliratos) kőemlékek gyűjteménye foglalja el, melynek tudós rendezője, dr. Lolling, ottlétünkkor még élt és azóta távol hazájától jobb létre elköltözött.

Az atheni Nemzeti Muzeum tőszomszédságában van tisztán pentelei márványból dór és ioni stylusban megépítve

b) A polytechnikum. (Πολυτεχνειον.)

Ennek első emeletén van «az atheni görög archaeologiai társaság»*) gazdag váza-gyűjteménye. Ez egy 23 nagy üvegszekrénnnyel és tárlókkal telidesteli nagy teremből és egy kisebb teremből áll 7 nagy szekrénnnyel. Ezekben az agyag-edények műveltségi kor-rendben szakszerűen el vannak rendezve.

Ezek az ipartermékek sokáig nem részesültek kellő méltatásban,

*) Az atheni görög archaeologiai társaság (*H EN AΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ*) 1837-ben alakult, és azóta Athenben az Akropolis (Muzeum), Asklepeion, Dionysos-színház, az Olympieion és különösen a Dipylon melletti régi görög temető műemlékeinek felkutatásával, egy kiváló terracotta- és váza-gyűjtemény alapításával, Mykenében, Amyklében, Spartában, Epidaurus, Oropus, Eleusis, Tanagra, Rhamnusbán eszközölésai, végre az «*Εφημερίς αρχαιολογική*» és «*Πρακτικά*» című folyóiratok kiadásával a görög művelődéstörténet terén a tudós világ előtt nagy elismerést aratott. — R. V.

míg újabb időben mindig jobban és jobban belátja a műértő emberiség, mennyi művészi alkotó erő rejlik ezen emlékekben is.

A vázák a görög festészet szempontjából úgy, mint archæologiai és történelmi szempontból is fontosak. És azért a tudományos kutatás fokozottabb érdeklődéssel tanulmányozza őket.

Az atheni archæologiai társaság ezen gyűjteményével is többen foglalkoztak már különböző szempontokból. Más rendszert követett még Benndorf Otto (Griechische und sicilische Vasen-Bilder, Berlin 1870), mást Witte M., ismét mást Jahn Otto és Stephani. Collignon M. (Vases Peints du musée de la Société Archéol. d'Athènes. Paris 1878) már chronologiai rendben csoportosítja őket, a miben Kumanudis kéz-iratos jegyzéke nagy szolgálatot tett neki.

Igy három főcsoportba oszthatta a tárgyakat a lelet-helyek szerint megállapított korrendben. 1. Az őskor. 2. Vörös alap fekete képekkel. 3. Fekete alapúak vörös képekkel.

Ezen főcsoportokba sorolták újabban Collignon M. és Rayet O. (Histoire de la Ceramique grecque) a sok kisebb alosztályokat.

A *szigetek* művészetének osztályában vannak elhelyezve a Kreta, Syros, Amorgos és Thera szigeteken lelt kezdetleges edények, melyek még durva agyagból szabad kézzel és kevés ügyességgel készültek. Diszítésük ujjal vagy pálczával bemélyített körkörös vagy czik-czakkos idomokból áll. Ilyenek körülbelül a hazánkban lelt præhistorikus edények is.

A mykenæi korszak edényei már állatok rajzait mutatják, sőt az egyik töredéken katonák görög fegyverzetben vannak szemléltetve, a mint erről már fönnebb megemlékeztünk. Ezután láthatók itt mértani rajzokkal ékesített vázák, melyeket Conze, Brunn és Hirschfeld ázsiai eredetűeknek tartanak.

Gyűjteményünkben ezek mellé sorakoznak mindjárt az u. n. *dipylon*-vázák, melyeket úgy neveztek el, mert első jellemző alakjaikat a régi Athena temetőjénél, a kettős kapunál találták. Diszítésük szintén geometriai vagy pedig szegletes, nyulánk emberalakokból áll. Egy nagy három fülű dipylon-vázának nyakán négy nő- és négy férfialak cithera-játékos után tánczol. Az edény hasán struczmadár, lovak és más állatok képei vannak hosszúkás vékony vonásokkal megrajzolva. Egy másik érdekes váza e fajtából az, melyen ősrégi görög írással be van karczolva e felkiáltás: «Glaukos kalos». (Szép a Glaukos!) Két női alak mellett az a mondás azon szokásnak maradványa, hogy a hölgyek a kedvencz fiú nevét a vázán ily módon megörökítették (Milchhöfer).

A korai attikai edényfestés jellemző példánya Xenokles és Kleiosophos boros kancsója, melyet 1890-ben találtak a Dionysos-színházban.

Közvetlenül ezek mellett van az u. n. *korinthusi* stílus osztálya, melyet újabb időben általában a *keleti befolyású* régi ízlésnek mondanak.

Ennek kora a XI. századtól a VII. század közepéig tehető, a midőn a gazdag görög családok Boeotiában fényűzési tárgyaikat Aegyptusból, Phoenikiából és Lydiából hozatták. Ebből a korszakból való vázák mindenféle vadállatot, dämoni alakot, chimaerat, sphinxet stb. szemléltet, melyek körül az emberi alakok, harczosok is csak díszítésül szolgálnak minden jelentés nélkül. A «horror vacui» itt is észlelhető, mert minden üres tér legalább pálmalevelekkel és rosettákkal van befestve. Ezen kor leggyakoribb alakjai a kerek-talpú aryballos és bombylios, a kenőcs-tartó, kis alabastron és a mély kylix.

Figyelemre méltó azon korinthusi váza, mely az atheni muzeumban Chares és Timonidas régi korinthusi művészek neveit viseli magán és Achillest ábrázolja, a mint Troilos után leskelődik. A kép ezen korszakbeli szokás szerint mértani szalagdísz keretbe van foglalva. A feliratok «bustrophedon»*) módjára vannak balról jobbra és jobbról balra irányítva oly formán, mint a híres Kypselos-ládán, melynek eredetét a 30. olympiásba teszik.

Az edények színe ekkor még úgyszólván fehér, a képek különböző korok szerint világosabb sárga, majd sötétebb. Ezeknél, különösen a szelencze (pyxis), boros kancsó (oinochoë) és a cseppalakú edénykék (aryballok) a jellemző alakok. Formájuk még esetlen, talapzat nélküli, szájuk lóherealakú és jól illő fődővel vannak ellátva.

Most már az attikai ízlésre térünk át, mely szintén jókor, Kr. e. VI—V. században kezd érvényesülni. Az edényeknek a bronz-minták után kecesesebb alakot adnak, a talpazattól a fogantyúig a kihasalás tet-szetősebb gömbölyödést nyer. Így keletkezett a hydria, stamnos, amphora és lekythos. Az agyagnak savval való oxydálás által vidámabb színt adnak, mint a korinthusi halvány fehér alap-szín volt.

Ezen élénkebb sárga alapon vannak a fekete alakok festve.

Az attikai művészet ezen korából gyűjteményünkben kitűnik egy nyúlánk, magas amphora, melyen a prothesis (holtnak kiterítése) van megrajzolva. Ez a jelenet a fekete alakú edényeken többször ismétlődik. Remek az edény hosszú, keskeny nyakának festménye, mely egy sírdomb mellett álló, két női alakot tüntet fel. A síron áll ehhez az amphorához hasonló alakú edény. Szárnyas árnyék-alakok röpködik körül; alant kígyó kúszik, mint a sír őre. A sírdomb körül a szakértők ezt a feliratot fejtették meg: «Itt nyugsznak egy meghalt férfi szegény maradványai». Ez a mellett szól, hogy a sírokra is ily edényeket helyeztek el.

A szomszéd szekrényben már mythologiai jeleneteket látunk, a fekete alakok által kifejezve. Van ezeken trójai háború is, Herakles munkái,

*) Βουστροφῆδον annyit jelent, mint az a fordulat, melyet az ökrök szántás közben a barázda végén tesznek, hogy egy új barázdát kezdjenek.

attikai mythosok, Theseus mondája. Az egyikben Aktaeont marczangolják saját kutyái. A másikon Herakles Athena kíséretében a kentaurosoknál jár és bort merít egy nagy kancsóból. Egy másik tárlóban nagy hasú hydriák ugyanoly fekete alakokkal vannak kifestve. Többi között Herakles a kantharossal kezében pamlagon hever, mellette Athena guggol, mögötte Dionysos. Egy másikon Peleus elrabolja Thetist. Ismét egy másikon ősrégi négyes fogaton a lovak és kocsis neve is be van vésve. A szomszéd szekrény fekete festésű lekythosain Pelias leányai kost főznek meg, hogy Medea erejét próbára tegyék. Több ifjú alakja kettőt a tengerbe akar dobni. Talán Dionysos és a delfinekké átváltoztatott tyrrheni tengeri rablók. Ugyanaz a tárgy, mint a melyet ugyancsak Athenben Lysikrates emlékéen láttunk. Athena egy versenykocsira ül, a paripák mellett áll Herakles, előttük Hermes és Maja. Nacreussal küzd Herakles. Ilyen képekkel kifestett lekythosok mellett van ebben a szekrényben a legszebb *prothesis váza*. Overbeck nem hiába mondja, hogy egyetlen egy európai muzeum nem dicsekedhetik oly keramikai műkincscsel, mint a milyen ez a régi amphora, melyet a Kap Koliason találtak. A szomorú jelenet keserű egyszerűséggel és az alakok búskomor arczvonásaiban úgy meg van rajzolva, hogy a szemlélő önkéntelenül részvétre gerjed. A műizlés azon korszakra utal, mely a tökéletességgel határos. A fekete színekkel festő művészet ennél tökéletesebbet nem tudott alkotni.

Ezen kor agyagművein *Timagoras*, Amasis, Theson és Hermogenes vázafestők neveivel találkozunk.*)

Ezek a vázák már Pythagoras komoly tanításainak nyomai látszanak. A fényűzést és elpuhultságot az egyszersűég és szigor váltja fel. A himzett himationt az egyszerű fehér tunika szorítja le a divatban, az emberek fellépése kimért, méltóságteljes.

Korra nézve egyidejűek az utóbbiakkal a *panathenaei amphorák*. Ezeket olajjal megtöltve azon győztes athletáknak adták emlékül, kik Athena Polias nagy ünnepén kitűntek. Ilyeneket az egész régi Görögország területén találtak. Rendszeren ez a felirat látható rajtok: «*τῶν Ἀθηνῶν ἀθλοῦν*» (az athenei versenyekből). Némelyikén még az archon neve is rajta van, a ki akkor uralkodott. A fekete alakok az edényeken az egyik oldalon Athenát szemléltetik, mint a versenyek patronáját, jobbra-balra tőle oszlopokon a kakas mint harcziás madár vagy Niké. A másik oldalon a versenynek valamely jelene van megfestve. Ezek a panathenaei vázák csak attikai ipartermékek. Az elsőt 1813-ban találták

*) Klein, Die griechischen Vasen mit Meistersignaturen (Sitzungsberichte d. Wiener Akademie, 1883).

meg Athenben. Kitűnnek és első tekintetre felismerhetők alakjuknak előkelő karcsúsága által.

A következő termekben az V. század második felének műremekeihez érünk. Görögország virágzási korának délebből valók ezek, midőn ezen klasszikus földön minden a delelés verőfényének özönében uszott. Ekkor élt Polygnotos és Mikon és festményekkel díszítették az épülő Theseiont.

Ezen művészek alkotásainak hatása alatt készültek *a fekete alakra vörös színnel* festett váza-képek is. Itt már szabadabb és könnyebb meg-rajzolás, az alakok nagy változatossága és a conventionális kivitel helyett az egyéni kifejezés jut érvényre. Jól mondja azonban de Wite (*Etudes sur les vases peints*), hogy minden szabadság utáni törekvés daczára, a hajzat, a ruházat ránczvetése még sokáig az előző szigorúbb irány hatása alatt állott és a vázafestők jóval később érezték meg az attikai és peloponnosi szoborművészek iskoláinak hatását.

Ezen műizléshez tartozó egyik legremekebb alkotást láttam az idén a müncheni muzeumban. A fekete festésű amphorán Boreas elrabolja Orithyíát. Welcker éles kritikával felismeri e képnek megfestésében *Polygnotos* ízlését, ki a 75 olympias idején festé ki a lesché Delphiben. *)

Az agyagiparművészet ezen kora leghosszabb ideig tartotta fenn magát, addig, míg a senatus consultum a bacehanáliák eltiltásával a festészet ezen ágát is érzékenyen sújtotta. A vázák nagy része t. i. ezen ünnepek alkalmára készült. Különösen a *kottabos* nevű játékhoz készült serlegeken találjuk megőrkítve a legkitűnőbb váza-festők neveit: Euphroniost, Brigost, Sosiast, Dorest, Pamphaiost és Hieront (Brunn, *Gesch. d. griech. Künstler II. k. Vasenmaler*).

Ezen kor vázái közül kiemeljük az atheni muzeumból az u. n. *Sappho-vázát*, melyen egy nő papir-tekercsről olvas. A szalagon ezt betűzték ki a hozzáértők: «Ti az égi költészetnek istenei, én mint az újabb dalok hirnöke jövök» (*Θεοὶ ἡμερίων ἐπέων, ἔρχομαι ἄγγελος νεῶν ὕμνων*). Egy női alak lyrával áll kíséretül, a főalak alatt *Sappho* nevének nyomai olvashatók. Collignon A. (*Vases Peints etc.* 137—38. l.). Egy másikon Silen egy szikla-csúcson megjelenvén, ráijeszt egy asszonyra. Ismét vörös festményű, nyulánk, kecses ízlésű vázán lakodalmi menet látható fuvola-szó és fáklyafény kíséretében. A szolgáló karjain egy amphorát visz (*luthrophoros*), mely a menyasszony fürösztésére vízzel van tele. Mögöttük halad szerényen lefátyolozva a menyasszony.

*) Ezen delphii festményt iparkodik rekonstruálni *Weisäcker Pál* dr. *Polygnots Gemälde in d. Lesche d. Vinidier in Delphi. Stuttgart, 1895.* Két képpel.

Egy kentaur kantharossal és vállán faággal, melyen két nyul lóg le.

Legfinomabb és gyengéd kivitelű az a váza, melyen Eros egy ifjú vezet a kitharán játszó leány elé, ki mögött szolgáló áll.

Ez után jön az *aranyozott és dúsan színezett* vázák osztálya, mely a görög keramikának egyik különös faja. Ezen már az az érzékiesen szenvedélyes műalkotás nyilvánul, mely Praxitelest és Skopast jellemzi. Szélnek eresztett, redős ruházat és élénk taglejtések. A polytechnikum aranyozott edénykéi közül kitűnik az a gyönyörű aryballos, melyen Athene Pelopsot győzelme után megkoszorúzza. Collignon szerint ez ritka példánya a görög műízlés tisztaságának.

Ezen stilus legkiválóbb képviselője egy pyxis, melynek domborodásán örvongó mozdulatokkal mænadok tánczolnak.

Hasonló művészetű vázát láttam a berlini muzeumnak Furtwängler által nagy szakértelemmel rendezett agyagmű-gyűjteményében. Ez egy remek aryballos, melyen Dionysus van ábrázolva tánczoló nymphák között. Ugyanitt csodáltam *Sosias* művészi rajzait a híres berlini tálont melynek belsejét a főistenségek képei díszítik, külsején Achilles kötözi be a megsebesült Patroklos sebeit.¹⁾

Euphronius, ki Kachrylionnal együtt szerepelteti nevét a vázafestmények körül, ezen korszaknak egyik legkiválóbb művésze.²⁾

A IV. században az attikai vázák már egész Görögország fényűzés tárgyait képezik. Athen mindenfelé küldi szét ezen csinos iparműveket, melyek az agyag könnyedségére, a díszítés finomságára nézve páratlanok. Ekkor már féldomborművekkel, polychromiával és aranyozással együtt ékesítik a vázák oldalait. Az emberi és állati alakok társítva fordulnak elő. A legszebb darabok a IV. századból valók és illatszer-tartók gyanánt szolgáltak. Legnagyobbbrészt Athenben, Korinthusban, Megara és Tanagrában találták.

Mínthogy az egyénítés a szobrászatban Leocharesszel kezd az arczkép-ábrázolásban nyilvánulni, ugyanezen jelenséget tapasztalhatjuk az atheni váza-gyűjtemény ez utolsó korszakában is, hogy egyesek és családok magán-életéből veszik képeiknek tárgyát.

Az agyagedények külön osztályát képezik ezen muzeumban azok, melyeken a festmények féldombormű által vannak pótolva. Ha kevés ily emlék is maradt reánk, mégis a görög keramika csodaműveit képezik. Ezeknél a féldomborműveket először külön alakították és csak utólag alkalmazták az edény oldalára. Ezt az eljárást meggyőzőleg tünteti fel egy lapos tőkalakú váza, mely az atheni polytechnikumban látható és a

¹⁾ Archæol. Ért. 1890. évf. 180. l. 7. ábra.

²⁾ Klein, Euphronios, Wien.

melyen az Amazonok harcát feltüntető relief egy része lemállott a váza testéről.

Vannak továbbá szoboralakú vázák, melyeknél csak a szobor nyaka emlékeztet az edény eredeti alakjára.

Végre még valamivel bővebben kell foglalkoznunk azon érdekes váza-nemmel, melyet Attikán kívül sehol sem találtak. Ez a fehér *lekythos*, melynek márvány-utánzatairól már fenebb megemlékeztünk. Az edény hasa rendesen finom fehér mázzal van bevonva, melyre élénk színekkel festették rá az alakokat. Fényes fekete firnisz borítja a váza fejét, nyakát és talpát. Az európai muzeumokba csak nagy ritkán kerültek ezen *zar¹ ἐξοχήν* attikai edények, de annál többet láttunk belőlük az atheniekben. Ennek magyarázata az, hogy különösen Athene temetéseinél fontos szerepet játszott a görög-vázáknak ezen neme. A temetés vallásos szertartásainál tudvalevőleg Görögországban az általános szokásokon kívül, minden tartománynak külön divatja volt. Így esett meg az, hogy az említett vázákat csakis Athenben készítették és Attika határán túl nem terjedtek el.

Aristophanes is azon megjegyzéssel emlékezik meg róluk, hogy a holtak tiszteletével szoros vonatkozásban voltak; és oly művészekről szól, kik a halotti szertartásokhoz *lekythos*okat festenek.¹⁾ Költőnk továbbá arról is tanuskodik, hogy 392 óta kezdték a fehér *lekythos*okat készíteni. Valószínű, hogy az egész IV. és III. században divtak, mert sem arcaikus műízléssel, sem a római korszak izlésével készítettett *lekythos* nem maradt reánk. Ez a vázanem kivétel nélkül a görög műízlés legmagasabb fénykorának jellegét viseli magán.

Ezen nemes, karcsú idomú, magas, és csak egy füllel ellátott edények hosszukás oldalfalán oly jeleneteket látunk kifestve, melyek a márvány stéléken feltüntetett féldomborművekkel együtt a görög temetkezési szertartásokra vonatkozólag a legclassikusabb forrást képezik.

Ismerjük ugyan azon törvények szövegét is, melyek a temetési szertartásokat a görögöknél megszabják, mint a Keos számára kiadott rendeletet Julistól, mely valódi pedanteriával tüzi ki a temetés részleteit,²⁾ vagy Solon törvényét, mely *πρόθεσις*-t kötelezővé teszi, de a *lekythos*ok képei oly jeleneteket is szemléltetnek, melyenek különösen Attikában divtak.

Néhányat ime leírtunk a képek után:

¹⁾ *Ἐκκλησιασμοί*. 995. v.

²⁾ Decret von Julis auf Keos: Mittheil. d. deutschen archäol. Institutes in Athen I. 5. 239. Itt Wolters úrnak, az athenei német archaeologiai intézet igazgatójának is köszönetet kell mondanom, ki Athenben könyvtárukat rendelkezésemre bocsátotta.

Aldozatot mutatnak be a halottnak stéléje (sirköve) előtt és siratják Muzeumunk egy lekythosán tániákkal (szalagokkal) diszített stélé elé járul egy férfi- és egy nőalak. Az előbbeni kacsát, az utóbbi kalathosban gyümölcsöt vagy süteményt tart a siremlék felé.¹⁾ Egy másikon egy fiatalával kezében közeledik a stélé felé, a fiút egy setét chlamisban öltözött éltesebb nő alak vezeti. Egy kis szárnyas alak (a megholtnak *ψυχή*-je vagy *εἰδωλον*-ja) röpköd a sírkő körül, mintha csak a lantnak közeledő hangja indította volna meg.²⁾ Ismét más jelenet az, midőn a halottnak alakja maga veszi át az áldozatokat. Ez egy kiválóan szép polychrom lekythoson látható. A megboldogult egy női alakkal van feltüntetve, mely saját siremlékének alján ül és arcvonásai a világ legmélyebb fájdalomát tükrözik vissza. Egy másik nő előhordja az adományokat és egy kis leánykára pillant vissza, ki tartózkodva követi.³⁾

A siratásrendesen úgy van ecsetelve, hogy a közelálló szomorkodók fejükhöz kapnak, vagy egy nő a halott stéléjének lépcsőjére térdelve előre hajol, és szemrehányásokat tesz az elköltözöttnek a miatt, hogy elhagyta övéit. Ezt a siratást különben, mint ott a helyszínén hallottuk, az új Görögország némely vidékén még mai napig is megteszik az u. n. «Myrologos» című mondókákkal. Egy atheni vázán egy kétségbeesett nő haját tépi szeretett halottjának stéléje előtt. Ritka természet-hűség ömlik el az alakon.⁴⁾

A halott kiterítése számos lekythoson van megfestve. A megholt virágokkal diszítve van a halott-ágyon. Szalagok és koszorúk diszítik a váza többi üresen maradt részét annak jeléül, hogy a halotti szoba is így volt felékesítve. Egy nagy, a halottas ágy mellett álló lekythos-képe azt mutatja, mily szerepe volt ezen edény-alaknak a *πρόθεσις*-nél. A körülálló rokonság teljesen átengedi magát a fájdalomnak, míg egy kis emberalak szárnyakkal ellátva röpköd az ágy fölött (az elhunyt lelke⁵⁾).

Sirbatétel ritkán van megrajzolva a lekythosokon. Az egyik azonban, melyen azt Athenben láttuk, valóságos remekmű. Két szárnyas Genius gyengéd kimélettel tartanak egy női tetemet, melyet egy stélé alján felhantolt sirba tenni készülnek. Egy ifju a sírkőre támaszkodva búsan nézi a jelenetet. Oly nemes izléssel van ez a jelenet megfestve, hogy szinte vele érez az ember a gyászolókkal, mert az ifju női holttest csak szunnyadozni látszik.

¹⁾ Collignon M. Görög Archæológiája 263. I. levő 118. ábra..

²⁾ Collignon: Catalogue des artes peints du Musée de la Soc. Arch. d'Athen 1. r. 650.

³⁾ U. o. Nro 637.

⁴⁾ Ily gyönyörű polychrom lekythos látható a bécsi Muzeumban is V. ö. Bendorf C. id. m. 23. t.

⁵⁾ Collignon-Friesenhahn görög. Archæológiája 179. ábra.

Charon halotti bárkájával is, a mint kezében az evezővel lesi a parton levő és átszállani készülő halandókat, szintén gyakori tárgya a lekythosok képeinek.

Szóval ezen edények, úgy látszik, kizárólag a holtak kultuszának voltak szánva és jellemző rajtuk, az, hogy az atheni typust megkapó húséggel ábrázolják. A hosszukás jól kiszökő orr, az előre nyuló, hegyes áll, a tojásdad arc, mind olyan jellemző vonásai a görög szépségeknek, melyek a szobor-művészet classikus korszakában mindinkább tűnedezni kezdenek. Semmi sem tanuskodik tehát jobban a görög műérzék általános volta mellett, mint ezen mindennapi használatra szánt edények.

Ezekhez csatlakozik az attikai edénykéik egész serege, melyeken a házi és családi élet különféle jelenetei igazi mesteriességgel vannak kifejtve. Nők pipereszereikkel és társaságban, a gynaeikionban fonnak, te-referélnek, eljegyzési és szerelmes jelenetek, melyeken az Eros jelképezi a szereplők érzelmeit, igen gyakoriak.

A művészek még az apró-cseprő játékszereket is nagy gonddal állítják ki. Az ilyeneken kis kocsit vonó gyermekek, csigát hajtó és kutyán nyargaló fiuk megragadó húséggel vannak megfestve. (Collignon *Frieseenhahn*, *Griechische Archaeologie* 116 ábra.)

(Vége köv.)

Dr. RÉCSEI VIKTOR.

SIMAI «VÁRATLAN VENDÉG»-E ÉS «MESTERSÉGES RAVASZSÁG»-A.

(Vége.)

II.

A Váratlan Vendég fentebb említett kéziratából megtudhatjuk, miképen dolgozott Simai. Nem kiváló remekeket alkotó költő ő, de hajoljunk meg tisztelettel a szerényebb művek írója előtt is, mert szívében lángoló szeretet égett hazája iránt, s e szeretet egyszerű munkáira is fényt derít. Simainak nem volt nagy tehetsége, de volt érzéke az iránt, hol szolgálhat legsikeresebben hazájának. Láthatta, hogy az iskolában mily hatást gyakorolnak a magyar színműveks ettől buzdítva igyekezett a világi színpadot is ellátni magyar darabokkal. Ő az első, kinek darabját egyszerre adják az iskolában és a világi színpadon. Ő tehát a közve-títő az iskolai és a világi színpad között s ebben áll irodalomtörténeti jelentősége.

Égész működése bizonyítja, hogy eredeti gondolata nagyon kevés; színművei átdolgozások, néha összeróva nem is egy mű után. A Várat-

lan Vendégben is, de különösen a kéziratban több műnek elszórt morzsáit találjuk meg. Bizonyos szegénységnek jele az is, hogy a kéziratban és a Mesterséges Ravaszságban vannak közös szereplők és közös jelene-tek. Általában a Váratlan Vendég és a Mesterséges Ravaszság között sokkal szorosabb viszony van, mint eddigelé gondoltuk.

A V. Vendég kéziratában öt szereplővel többet találunk mint a nyomtatott darabban: *Éhesi* (Mest. Rav.-ban *Karakai*), *Jósa* szakács, *Lestár* és *Fulák* cigányok és egy *Lakós* (Mest. Rav.-ban is). Összesen kilencz jelenettel bővebb a kézirat: az I. fv. 1. és 2. jelenete közé van szúrva Köppents és inasa beszélgetése a kávéházról; ennek semmi jelentősége nincs. A 3. jelenetben Salamon zsidó németül kezdi mondókáját s csak később csap át a zsidós beszédbe. Az 5. jelenetben előforduló ének a kéziratban így kezdődik:

Nem tartom azt eszesnek,
Sem pediglen helyesnek,
A kik ha miben meg-esnek,
Vélik, hogy nagy kárban esnek.

Ezen nagyon is gyöngé versszak után következik az ismert három.

Az I. fv. utolsó jelenete helyett később egy más jelenetet találunk a margón, hol a három jó barát neve is más: *Akos*, *Tódor*, *László*. A nevekké úgy látszik, nem volt meglepődve, mert egy későbbi jelenetbe Korlát és Lodmér nevei fölé *Talán* és *Fonyó* neveket írta.

A II. felvonás Éhesinek, egy mindig éhes, mindig szomjas lézengő fráternek (Mest. Rav.-ban: *Karakai*, ingyen-élő hazug személy) monológjával kezdődik, melyben bőven elpanaszolja, hogy nincs reménye a jólakáshoz (Mest. R. I. f. 4. j.). A következő jelenetben Jósa szakácsot akarja minden áron rábírní, fogadja be konyhájába kuktának, mire azonban Jósa épen nem hajlandó. Éhesi ekkor cigányokat megy keresni, hogy majd ezek révén valahogy résztvehessen Pasallai lakomáján. A 4. és 5. j. közé szúrt jelenetben megjönnek a cigányok, *kik magyar szín-műben e helyt szerepelnek először*. Eddig a Házi Orvosságbeli Vak Sandit tartottuk az első magyar színpadi cigány-alaknak, azonban már Lázár B. is helyesen jegyezte meg*), hogy ez inkább csak a német muzsikusknak magyarított alakja. Nem is beszél jellemzetes cigánynyelven, míg e jelenetben a cigányok már saját különös ejtésükkal beszélnek. Simai jóval a Vak Sandi előtt viszi bele színművébe a mi törölmetszett cigányainkat, de mert e jelenet (a többi betoldott jelenettel együtt) a darab menetére fölösleges volt, a nyomtatott darabból kimaradt s jó időnek kellett elmúlnia, míg a cigány újra színműbe került. Ez a jelenet is bizonyítja különben, milyen élénk, kifejtett érzéke volt Simainak nem

*) Egyet. Phil. Közlöny, XII. k. i. h.

csak a nép nyelvének, hanem alakjainak színpadra viteléhez is. Íme a szóban levő jelenet:

Éhesi: De ki szerentsés ember vagyok én ma! Soha bizony nó! tsak nem el-hitettem már magammal, hogy ma biz éhen kel maradnom, de hála a' szerentsének, ne félj semmit Haskó, egyet lakom ma véled. Im itt érkeznek, a' kiket keresek vala . . . meg-szóléttom . . . meg-ály Dadé, hová sietsz oly nagy ló halálával?

Lestár: Tsak ide nem meszi, édes Uram, az harmadik háshó.

Éh.: Mi okra nézve?

Lest: Hallottuk, hogy valami Hertzegi Urak szállottak oda, majd azoknak szolgálunk egy néhány nótátskával, ha valamit kaphatnánk.

Éh.: Hát ha el-űznek magoktól, hová mentek azután?

Fulák: Soskhiro! ostán hasa megyünk a' sátorba 's vigik nyutó-zunk benne, mint eb a' posdorján.

Éh.: Maradjatok itt inkább . . . Mit kérnétek, ha vagy két óráig hegedülnétek.

Ful.: Meg-alkusunk nagy jó Uram.

Éh.: Hagy hallom, mit kérték hát?

Lest.: Hisen tudja ké nagy jó Uram, hogy mi sokat nem kérünk.

Éh.: Hagy hallom tsak.

Lest.: Azér a' két máráskáért solgálunk az Urnak.

Éh.: Ho hó, koma, nagy fát mozgatz te amint látom.

Lest.: Mért mosgatnék? El-hidje az Ur, Isten engem a Vargákat, olyan fain nótákat husok kennek, hogy a' másik annya is tánczba ugrik az Urnak.

Éh.: De koma, semmi se lesz abbúl, mint a' Samú nadrágjabúl . . . de azt az uj petákot ugyan tsak meg-adom, azután majd jó tartlak beneteket, hogy három nap sem éheztek meg utánna.

Ful.: Jaj mit gondol az Ur? többetskét igérjen, ha akarja, hogy szolgáljunk.

Éh.: Egy pénzt sem adok többet, vagy hegedültök, vagy nem.

Lest.: Isten néki hát . . . de ast a' rongyos nadrágotskát nékünk adjá az Ur.

Éh.: Nem adok többet, nem . . . ne a foglaló ha kell . . . de halljátok é, tudtok é szép nótákat vonni? . . .

Lest.: Hogy ne tudnánk? bibastala soskhéro, de az annya kinnyát is el-huzzuk az Urnak, ha akarja.

Éh.: Tsak rajta hát mit tudtok, mert ezt az ajtót fel-nem nyitják ám más külömben, ha tsak szépen nem hegedültök.

Ekkor jön Ravaszi, a ki nem jó szemmel nézi a muzsikusokat s elzavarja őket, mire Lestár így fakad ki:

— Jaj, pustaság kerülje-meg a' fejeteket . . . Már hát tovább

koma . . , — s ezzel odább állnak. Ravaszi meg Éhesit igyekszik lerázni nyakáról, a mi sikerül is neki (V. ö. Mest. R. I. 6.).

A III. felvonás öt jelenettel hosszabb a kéziratban ; a 4. és 5. j. közé van szúrva Éhesinek telhetetlen gyomráról szóló monológja (M. R. I. 6.); a következő jelenetben újra Éhesi panaszkodik Korlátnak és Lodmérnak, hogy olyan parancsolatot kapott, mely szerint napjában nem szabad többet ennie, mint egy ludat, két sódart, hat csirkét és egy sült malacot s csak kétszer szabad naponként lerészegednie (M. R. I. 2.). A 6. és 7. jelenet között ismét két jelenetet találunk ; az egyikben Bertók sajnálja Ravaszit, hogy pórul járt s egyben inti, hogy óvakodjék Lamberttől. (M. R. V. 3.). A másik betoldott jelenetben Pasallai kéri Köppentset «hogy legyen közbenjárója atyjánál». Az utolsó két jelenet egészen más, mint a nyomtatásban : egy *Lakós* elmondja, hogy Ravaszival baleset történt, feje szét van zúzva s haldoklik (M. R. V. 8.); oda hozzák a sebesült Ravaszit, ki bocsánatot kér, miközben esetről-esetre elmondja hunczutságait, mi persze nem esik jól Lambertnek s inkább megbocsát, mintsem nyögéseit hallgassa ; erre aztán Ravaszi is jobban lesz. (M. R. V. a.) E befejezés, különösen a véletlen közbejátszása miatt, sokkal gyöngébb, mint a Plautus-é s ezt később Simai is észrevette s azért változtatta meg Plautusnak megfelelőleg. Az említett két jelenet különben egészen a Comœdia satis lepida nyomán készült, mely szintén így végződik.

Hogy jött létre a *Váratlan Vendég* compositiója ? Bizonyos, hogy Simai nemcsak a Plautus-féle darab nyomán dolgozott ; előtte volt még a Comœdia satis lepida, Holberg műve, s bizonyosan még egy színmű, melyből Éhesi életrealó alakját vehette. A Mostellaria tárgyába aztán beillesztette e darabokból azon jeleneteket, melyek legjobban megragadták figyelmét, s az egészet az iskolai drámák mintájára szabta. Így jött létre az előttünk levő kézirat. De mi történt ? Be kellett látnia, hogy a darabot úgy a mint van, nem használhatja ; az iskolai színpad nem tűrte volna a duhajkodás, részegeskedés nagyon is alantas jeleneit, nem tűrte volna azon mosdatlan szájú kifejezéseket, melyek a *Váratlan Vendég* személyeinek ajakán nem is olyan ritkák. S mivel az iskolai színpadnak szüksége volt darabra, a Mostellaria tárgyán fordított egyet, fölhasználta az idegen drámákból a V. Vendégbe szőtt jeleneteket, maga is irt pár szintelen szerepet és beszélgetést, — s így jött volna létre a *Mesterséges Ravaszság*. Álljon itt rövidre fogott tartalma, hogy lássuk az említett darabokhoz való viszonyát :

Míg Telekes utazik, Gondosházi kezeli jószágait, de mert soká jó vissza az utazásból, elhatározza barátaival, hogy felosztják a vagyont. A birtokon élősködő Karakai erre megijed s az épen Telekes jöttét hírül hozó Ravaszival cselet forral Gondosházi ellen ; levelet irnak, a mely sze-

rint Telekes meghalt s rendelete, hogy a vagyont ossza fels a cselédeket jól megjutalmazva, bocsássa szabadon. Karakai ezektől reméli jutalmát. Mikor aztán Telekes megjön, Ravaszi elhitei Gondosházival, hogy barátjának lelke kísért; Gondosházi Telekest csakugyan kísértetnek nézi s meg akarja veretni. Utóbb minden kisül, Telekes megbocsát, még Ravaszinak is, kinek fejére egy téglá esett, de a bocsánat után meggyógyul.

A mint látható, a *Mostellaria* tárgya inkább útmutató volt, de azért hatása mégis észrevehető; ott az apa utazik, míg fia prédálja vagyonát, itt a jó barát van távol s gyámoltalan megbizottja kezében fog a vagyon; ott is hirtelenül és váratlanul jó, itt is rosszkor érkezik; egy kísértet mese csinálja a bonyadalmat abban, ilyen furfangosság teszi ebben is a darab velejét; a rókaesű inas viszi a főszerepet Plautus darabjában, a furfangos Ravaszi főszemély Simainál is; általános bocsánat vége a *Mostellariának*, megbéküléssel fejeződik be a *Mesterséges Ravaszság* is. E darab tehát halvány visszhangja a *Mostellariának*, bár vannak jelenetei, melyek részletekben is megegyeznek a Plautus-féle darabbal: ilyen Telekes megérkezése (*Most. II. 2.*), Ravaszi megfenyítésére való készület (*Most. IV. 4.*), s az utolsó jelenetnek is egy része megfelel a *Mostellaria* egy részének (*Theuropides* kérése). Karakai egészen a *Váratlan Vendég* *compositiójának* Éhesíje, Ravaszi megfelel *Tranionak* s a *V. Vendég Ravaszijának*. A darab vége teljesen azonos a *Comedia satis lepida* befejezésével. Hatással lehetett rá még más darab is, annyi azonban bizonyos, hogy a *Mesterséges Ravaszság* Simai minden más színművénel önállóbb; ezt bizonyítja még az is, hogy a darabnak szerkezete rendkívül gyöngé. Alig van bonyodalmá, több jelenet és több szereplő egészen fölösleges. A mit máshonnan vesz ügyesen tudja átalakítani, de a hol maga lábán próbál járni ereje cserben hagyja. Milyen szegénységi bizonyítvány például az, hogy Karakai csak addig mozog előtérben, míg a *Váratlan Vendég* kéziratából kiirt szerepe tart, azontúl nagyon jelentéktelen alak, s szerepét egészen Ravaszi veszi át. De Ravaszi is még gyöngébb, mint a *Váratlan Vendégben*; mily ügyetlenség tőle, hogy halálát költi annak, kiről tudja, hogy mindjárt megjelenik s minden tervét elrontja. A *Mesterséges Ravaszság* Simai leggyöngébb darabja, a mit keletkezésének körülményei eléggé megmagyaráznak.

Már e tárgyalásokból kitűnik, hogy a *Váratlan Vendégnek* előbb kellett készülnie, mint a *Mesterséges Ravaszásznak*. Eddig csak annyit tudtunk, hogy ez utóbbi 1773-ban készült Kecskeméten s megjelent 1775-ben Pesten, míg a *V. Vendég* csak az 1788-89-ki Magyar Muzeumban jelent meg. A *Váratlan Vendég* kézírata azonban bizonyossá tesz minket, hogy ez Simai első színműve. Legjobban bizonyítják azon jelenetek, melyek a két műben közösek. A *V. Vendégben* e jelenetek *compositióját* találjuk meg, föléírásokkal, javításokkal, törlésekkel s ez

javított szöveg van meg a M. Ravaszságban; e jelenetek a *kész* M. Ravasz-ságból így nem kerülhettek volna a kéziratba. Van egy egyfolytában írott jelenet, melynek csak a *közepe* van meg a M. Ravaszságban; ez a rész zárjelbe van téve és át van húzva, világos bizonyoságául annak, hogy a kész kéziratból került át a másik színműbe; megfordítva nem lehetne megmagyarázni. Meg aztán, ha a M. Ravaszság előbb készült volna, mi célja lehetett annak, hogy Simai a kész M. Ravasz-ságból egyszerűen átírjon egy másik színművébe egy csomó jelenetet? Ha darabjait a nyilvánosságnak szánta, ezt nem tehetette, míg a M. Ravaszság fentebb vázolt keletkezése természetes. Talán felhozhatjuk még a *Filargus* *) című iskolai drámát, mely úgy látszik átdolgozása a Simai darabjának (tartalma ugyanaz, a szereplők egy része is azonos a V. Vendég szereplőivel), mi azt bizonyítaná, hogy a V. Vendégnek már 1774 előtt meg kellett lennie, mert ez évben adták Tokajban a Filargust. Azon körülmény, hogy Simai a M. Ravaszság előszavában azt mondja, hogy «ez első zsenyéje vala igyekezetemnek», nem mond elient fejtegetéseinknek, mert ő bizonynyal a nyilvánosság előtt való megjelenést értette s e tekintetben csakugyan a M. Ravaszság az első. Különben is a V. Vendéget bevezet-
lennek is tarthatta s csak Kassán létekor, valószínűleg Kazinczy buzdít-
ására, javította át újra és adta ki Kazinczy folyóiratában.

Míg a V. Vendég fiókba zárva pihent, gyöngébb társa, a M. Ravaszság nagy sikert aratott mindenfelé és pedig nemcsak iskolai, hanem világi színpadon is. Nagy hatásra mutat, hogy németre is lefordították: Simai hagyatékából maradt ugyancsak a selmeczbányai keg. r. könyvtárban német fordítása. Címe le van tépve, a darab maga híven követi a magyar szöveget, csak az I. felv.-ban van egy jelenettel megtoldva; ez a jelenet a V. Vendég kézírata III. felvonásának 5. jelenetéből van átalakítva; a mi arra látszik mutatni, hogy a fordításban Simainak is része volt. Talán Kassán fordították, — ezt csak abból következtetjük, hogy Simai e mondása: «Messze van az igazságtól, mint Makó Jeruzsalem-től», így van fordítva: «Es ist so weit von der Wahrheit, als Wien von Kaschau». Talán adták is, — ok nélküli lefordítása legalább nem valószínű. A fordítás gyenge, néhol félre is érti Simait; a sok elemi hiba azt mutatja, hogy a fordító nem volt született német. Mutatónak álljon itt a két darab vége egybevetve:

Ravasz: Alázatos szolgálja va-
gyok az Uraknak! tsak ilyen ám a'
ravasz világ állapottya: addig kenyi

Fuchsmundi: Ganz unterthänigster
Diener ihnen meine Herrn... so
gehet es in der Welt, so lang tum-

*) Tartalmát l. Takáts S. *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy cz. munkájának* 123. s köv. lapjain. (V. ö. *Közl.* XVI, 777.) Magát a darabot, bár utána jártam, nem birtam megszerezni.

fenyi 's mázólja fel-vett dolgát, míg benne nem törik a bitsakja ... Engemet ebben senki se kövessen ám, ha tsak ravaszabb rókának bőrivel ki nem prémzi az eszét, mert benne szakad a nyaka. Éllyenek az Urak szerentséssen, és ha megérdemletük tapsollyanak.

melt man sich auf alle Art und Weise, nimmt grosse Sachen mit List vor, biss man nicht stecken bleibt ... Mein Beyspiel folge niemand, wann er nicht zehnmal listiger ist, als ich. Lebet wohl, und schenket mir euren Beyfall ...

Látni való, hogy a fordítás egészen gyarló és Simai zamatos magyarságát meg se közelíti.

.. CZECZKÓ ANTAL.

HAZAI IRODALOM.

Görög földön. Emlékkönyv a magyar tanárok 1893-ik évi tanulmányutjáról. Szerkesztették *Dr. Csengeri János* és, *Dr. Pasteiner Gyula*. Budapest, 1895. Franklin-társ. 2 frt 80 kr.

Azt a czélt, melyet gr. Csáky Albin volt közoktatásügyi miniszter 1893-ban kitűzött a görög-földi tanulmány-út tervezésével, el is érte. Erről fényes tanuságot tesz az az emlékkönyv, mely a tanulmány-útban részt vett harminczegy tanár benyomásait, élményeit, tudományos észleleteit, kedélyi emótióit eleven és közvetlen hangon beszéli el. Nem csak érdekes, de értékes munka is, melynek olvasása közben klaszszikus emlékeim testet öltöttek. Köszönet érte e derék munka szerzőinek és szerkesztőinek. A 19 nagy nyolczadívrétes, számos sikerült képpel illusztrált könyvet annál nagyobb élvezettel olvastam át, mert maga a szerkesztés a tizenöt szerző közt oly tapintattal osztá ki a munkát, hogy a különböző szerzők benyomásai és észleletei szép fokozatú egymásutánban alkotják meg a négy heti út képét. A hazulról elvitt ismeretek, klaszszikus olvasmányok emlékei összeolvadnak a beszélő romok benyomásaival: e romokat igyekeznek fölépíteni. Elkerülhetetlen volt ugyan, hogy ismétlések ne forduljanak elő, kivált a műemlékek méltatásánál érezni az ismétlést; de azért még ez ismétlések is érdeket nyernek az illető írók egyéni élményeinek világításában.

Nem lehet mondani, hogy mind a tizenöt közlemény egyenlő érdeket bír költeni, mert nem csekély művészet a leírás. Különösen egyet tapasztaltam. A hazulról hozott ismeretek könyvszagát lehet itt-ott érezni a ragyogó görög ég alatt élvezett élet eleven benyomása mellett. Elmondanak benne sok oly részletet, melyeknek tudását a legszerényebb igények mellett is föltételezni kell oly olvasóknál, kiknek e könyv szánva

van. Így az eleusisi kultus, a Dionysia, az olympiai versenyjátékok elbeszélése igen részletes, a nélkül, hogy valamiben eltérne a tankönyvek hangjától. És mégis, ha abban a kapcsolatban, abban a világításban olvassuk e részleteket is: a szobai légkör észrevétlenül végtelen távlatot ölt és Hellás «fénydús» ege nevet lelkünkbe. Hogy nem csak philhellen szellem bűve tart fogva, midőn e könyvet dicsérem, annak bizonyítására, egy pár vonással ismertetem. Kezdem első és utolsó cikkén. *Latkóczy Mihály* «Triesztől Athenig», *Gyergye Lénárd*: «Athentől Konstantinápolyig» cz. alatt összképet adnak az egész útról. *Latkóczy Mihály* megmutatta, hogy nem csak tehetséges philologus, de eleven és szellemes tollú tárczairó. A gyorsan iramló Esperón, magyar lobogó alatt: futtában, játsszú alakban rajzolja az egész út képét, megérintve minden helyet, melyet a könyv más-más cikkei tüzetesebben méltatnak. Sőt képet nyújt e nagyemlékű, de szomorú jelenű nép proletárjairól is: elvonul lelke előtt a mi felséges asszonyunk korfui palotája és a korinthusi csatornához fűződő magyar dicsőség megdobogtatja szívét.

Gyergye Lénárd cikkében komoly meghatottság uralkodik, mintha Konstantinápoly bűzös utczáin az istenek-lakta hellénföld álomképpé halványulna lelkében és a lelkes philologus még sóváran nézne utána. A szigetengeren megemlít minden emléket, mondát, mely Lesboszhoz, Tenedoszhoz, Abydoshoz és Sestoshoz fűződik. A trójai síkot csak a távolból látja és csak azt mondhatja el róla, mit már otthonról tudott: Jenischer-től északra bizonyos *Tumulusok* eszébe juttatják az Odyssea 24. énekének ama helyét, hol Agamemnon árnya elmeséli: mint temették el Akhillest Patroklossal egy sirban a Thetistől ajándékozott arany hamvvederben és mint állítanak az argosiak nagy emléket, hogy a késő utódok előtt is fenn maradjon neve. Hogy a mai Jenischer volna a sigeioni fok, azt biztossággal nem tudni, de hogy Agamemnon árnyával beszéde betölt... azt bizonyítja e tanulmány-út is. A honát szerető magyar Gyergyében is megszólal. Skutariba hajóz át és Guyon Richárd síremlékénél áldoz a kegyeletnek. Megható jelenetet képez az a maroknyi lelkes magyar: a magyar faj méltó képviselője, mely a konstantinápolyi St.-Benoit templomba vonul, hol Rákóczi hamvai nyugszanak.

Hollós Rupert beneczésánár miseáldozatot mutat be az úrnak. Bizony elmondhatjuk Aeneassal:

Quis iam locus,

Quæ regio in terris nostri non plena laboris?

Ez összkép részleteit tartalmazzák a közbelső cikkek. «Korfu és Ion-szigetek» cz. alatt *Gross Gyula* az Odyssea cselekvényének főszínhelyé t: az egykori Ithakát ismerteti. Ujat ez ismertetésben a Schliemann ásatásait ismertető Schuchardt művébe foglalt Ithakára vonatkozó fejezet

mellett nem találunk és szeretnők volna, ha *Ithaka* térképét, melyet könnyű szerrel meg lehetett volna szerezni, a szövegbe melléklí szerző, mert idézetei elevebb képet hagytak volna az olvasó lelkében. A mit Korfu multjáról elbeszél, az kiválóan érdekes. E tanulmány-út egyik eredménye épen az, hogy a mult emlékeit a jelen világitásában mutatja be: a gymnasiális, sőt egyetemi-tanításnál is hasznos és értékes anyagot szolgáltatott. A Kastrades-öböl mentén a Kastrades külvárosban az 1843-ban talált síremlék feliratát, melynek tartalmát ismerteti, mely a Kr. e. 6. vagy 7-ik századból származott, nyelvi és tartalmi érdekességénél fogva közölhette volna.

Olympiával két cikk foglalkozik: *Kárpáti Kelemen* Olympia multját és jelenét, *Dr. Horváth Balázs* pedig a Hera és Zeus templomait ismerteti. Kárpáti cikke az olympiai Altis alaprajzát mellékeli és a versenyekekről ír, talán bővebben is, mint kell vala és a végén nagyon is röviden emlékszik meg az ásatásokról és az olympiai múzeumról, különösen ennek drága kincseiről, valódi *χειμῆλιον*-jairól: a *Niké* és *Hermes* szobrokról. Óhajtottam volna, ha e múzeum kincseiről bővebben szól és az olympiai Altis térképe alapján részletesebb képet nyújt a mai Olympiáról; mert hiszen az olympiai versenyek történetét a kézikönyvekből ismerjük.

Dr. Horváth Balázs is megkérdi, ki volt Praxiteles? (70. l.) s felel is rá iskolai pontossággal; nem bír a tanítói hangból kiesni, de azért az ő cikkét tartom a könyv egyik legértékesebb és legtanulságosabb dolgozatának. A mit a Hera templom leírása kapcsán a Kypselos szekrényéről idéz Pausaniasból, a mit az olympiai Zeus szobráról elbeszél a nagy görög-utazó után: az kiegészíti azon műemlékek leírását, melyeket a helyszínén látott. Mert meglepő megerősítést nyer Pausanias megbízhatósága az ásatások alapján. Így az olympiai Zeus-templom keleti ormának szoborképeit Pausanias Paionios műveinek mondja, és tényleg az ásatások által napfényre hozott *Niké*-szobor fölirata tanuságot tesz Paionios mellett. E remek szobor, (fájdalom torzó) képe, leírása valóban felette becses. E dolgozatnak van még egy kiváló értékes része.

Kimutja a Megara kincsháza tympanonjának közepén talált szobor-csoportozatnak archaistikus jellegét az aiginai Athena-templom homlokzat-csoportjához viszonyítva, melylyel szemben viszont magasb fejlettségi fokot, sőt a tökély fokát érik el a Parthenon ormainak szobor-csoportjai. A fokok a következők: az egyes szobrok a nézővel szembe néznek a művészi illusio rovására, majd egy *alak* magaslik ki egész arczával szemközt nézve, míg a többiek egész testükkel és arczikkal feléje fordulnak: az Olympieion művészei a közép- és mellék-alakok e nagy ellentétet elsimítják, a Parthenon csoportjaiban már élettelses, közvetlen részese minden alak egy központi cselekvénynek. Mint az episodszerű rhapsodiák-

ból fejlik ki Homeros halhatatlan eposa : úgy domborodik ki a féldombor csoport egy egységes, pyramidalis formában csoportosított tömegben : a tömeg hatásának titkát bámulatos gyorsan oldá meg a görög plasztika. Dr. Horváth Balázs cikkének 6 része (84—85. l.) finom megfigyelésre vall. Jól tette azt is, hogy a Zeus-szobor és templom történetét elbeszéli, és mondhatom, eleven, közvetlen hangon figyelemre méltó észrevétele az is, hogy nem az Otricoli mellett tatált mellszobor az igazi másolatja a Pheidias Zeusának, hanem a Hadrian császár korából ránk maradt pénz, melyen Zeus «az örök nyugalom és fenség, a mindenhatóság, kegyesség és jószág kifejezője»... Anaxagoras és Perikles istene : tehetne volna hozzá.

Ezután következik öt cikk, melyek a régi és az új Athent tárják elénk. Az atheni akropolist Bódiss *Justin* magvas, szolid tudáson nyugvó és meleg érző szívvel megírt képe tünteti föl. Megérzik Bódiss cikkén ugyanaz a megfigyelés, melyet Taine gyönyörű könyvében (*Philosophie de l'art en Grèce*) találunk. A természet tanítá a hellent az arányosságra. A végtelen tenger a végtelen eszmére, a sokképpen tagolt talaj, a művészi keret szabatoságára irányzá a művészi ösztönétől hihetetlen gyorsasággal fejlődő hellén lelket. A szép arány titkát leste el és fejezte ki műveiben az a plasztika, mely Perikles korában csak úgy ontá a remek műveket, mintha csak a földből nőttek volna ki, mint ezt Plutarkhos meg is jegyzi Perikles életrajzában (XIII. f.). Helyes és a helyszínén közvetlen szemléletből merített megfigyelés Bódiss cikkében az, hogy Iktinos, Kallikrates és társai a templomok talapzatát, az architravokat, az övet és a homlokzat alját is sajátosan meggörbítették, mi az épületeknek mozgalmat, elevenséget, életet adott. Bódiss szép cikke után *Hollósy Rupert* cikke következik «Az akropolis építészeti emlékei» cím alatt. Michaelis művét felhasználva, hű képét adja a Parthenonnak. Művének e része beható és részletes. A szövegbe szőtt képek (egy metopon-szoborcsoportozat torzója : a kentaurok harczából egy jelenet, a keleti oromfalról egy heverő isten bámulatosan szép szobra, két nő alak, kiknek ruházata a plasztikus redőzet remekét láttatja, az övről két csoport : Arest, Demetert, Dionysost, és Hermest ábrázolja az egyik, Athene és Hephaistos ülő alakját a másik) megelevenítik a közvetlen szemlélet alapján készült ügyes leírást. A híres Athena Parthenosnak legértékesebb utánzatait a Varvakion gymnasium (az alapító nevérolgy nevezve) mellett 1879 decz. 30-án kiásott szobrocsonka és a Krim-félszigeten Kerts mellett 1830-ban talált arany mellérem. Ha e két mű képét behatóan vizsgáljuk, az *ὀβριμονία* (E. 747, γ. 135) egész félelmetes hatalmával döbbsent meg és mégis a női fenség bűve ejti meg lelkünket. Érdekes megfigyelése, hogy a propylaion régi képtárának falán a vakolat nyoma sem látszik, miből következteti, hogy a Polygnotos-féle képek fatáblákra festett képek valának. Tudosmányos becse van az Athena Hygieia szobrára vonatkozó észrevételének.

«Az atheniek Athena Hygieiának. Az atheni Pyrrhos készítette» szól a megtalált és ma is olvasható felirat. Mi mély, vallásos hangulatra vall e szoborról Plutarkhos nyomán közölt rege is! Érdekes tudni, hogy a Parthenon két orom-falát, a déli oldal mind a harminczkét metoponját és az öv nagy részét Carrey francia festő lerajzolta 1674-ben. Elgin lord rablását Byron örökíté meg az egyik oszlopon e felirattal:

Quod non fecerunt Gothi
Id fecerunt Scoti.

Az akropolison délnyugati irányba haladva, a *Niké apteros* (mi mély költészet rejlik e jelző alatt!) és az *Erekhtheion* leírása következik. *Váradi Károly* veszi át a szót. Ugy érzik e cikkben a közvetlen benyomás, hogy a legsikerültebbek közé sorozhatom. Tudományos érdeket költhet egy megjegyzése. Azt a vélelmet mondja ki, hogy az Erekhtheion voltaképp az attikai hősöknek s különösen Erekhtheusnak sírboltja (143. l.) «A tulajdonképeni Erekhtheionba vivő lépcsőzet, a Karyatidák csarnokából a talaj egyenlőtlenségénél fogva, mintha sírboltba vinne.» A talaj egyenlőtlenségének akadályozó körülményét a görög építész nem csak legyőzte, de az összbenyomásnak: az isten- és heroszkultus titokzatos összeolvadásának jelképezésére ügyesen használta föl. A Karyatidok az épület terhét az áldozati kosár viselésére emlékeztető könnyűséggel viselik. «Az én igám könnyű és gyönyörűséges» örökszép bibliai gondolatot juttatja eszünkbe. *Dóczi Imre* a Dionysos színházat ismerteti az ásátások alapján. A Dionysia elbeszéléséről már megemlékeztem. A közölt képek általánosan ismertek. Hogy a mit elmond, az alapos tudásból ered, azt Dóczinál felesleges is kiemelni. Nem veszi tőlem rossz néven, ha két észrevételt teszek. Egyik egy jegyzetere vonatkozik. A 151. lapon megjegyzi, hogy a latin *Liber* epitheton a Dionysos *Eleuthereus* nyomán keletkezett. Ezt oly bizonyossággal nem lehet állítani. Gruppe igen valószínű nézetét fogadom el, hogy e név a *Leibesos*-sal függ egybe és eredetileg a *libatio*-ra vonatkozhatott. A másik észrevételem, hogy az orchestráról a szinpadra vezető lépcső leírása kapcsán a *κλίμαξ χαρώδεις* valószínű helyét meg sem említi. A Dionysos Eleuthereus papjának karszékét, valamint a hyposkenion képcsoportozatát élénk tollal írja le. A *theorikon*-ra nézve azt állítja (154 l.) hogy, «a ki rászorult», kapta az államtól a két obolost. Oehmichen (Das Bühnenwesen der Griechen und Römer p. 211.) szóról-szóra az igazságnak megfelelően mondja: «Dass man aber das Schaugeld allen Bürgern ohne Ausnahme zahlte, auch denen, die das Theater nicht besuchen wollten oder konnten... das war durch die Sache nicht geboten...» és mégis behozta e rendszabályt Perikles, mit hibáztatni is lehet. Végre a rom-Athen felé emelkedett Görögország független, szabad állami élete folytán új életre pezsdült mai Athenbe vezet *Dr. Cserép*

József. Szép és modern város, eleven, nyüzsgő néptől ellepett utcák, zakatoló lármás üzleti élet-képét nyújtja Cserép jól meg irt czikke. A Hermes-utca, a Schliemann féle palota, az akadémia képeivel illusztrált czikk jól beosztott renddel ismerteti meg a szép új várossal. A *nép* életét jellemző apróságokat hoz föl: örömmel látom, hogy a *«graeca fides»* ma nem alkalmazható: a nép érintkezéseiben van nemesség, előzékeny udvariasság. Alaphangulata vallásos és nemzeties érzületre vall. Nem került volna nagyobb fáradságba, ha a mai Athenről térképet adott volna; úgy kalauzolója mellett jobban tájékozottuk volna magunkat. A központi múzeum kincseinek behatóbb ismertetésével még értékesebbé teszi vala czikkét.

A mai Athen képe után a régi Athen politikai nagyságának, erejének forrásához. a szabadságharcz szent helyéhez: *Salamishoz* vezet el *Samu Ferencz* czikke. A salamiszi csata történetét Herodotoszról elmondva, nyomról-nyomra eleveníti meg a helyek mai állapotának leírásával. Becses megjegyzése, hogy bár a salamiszi szoros hossza alig 8 km., szélessége pedig $1\frac{1}{2}$ —2 km.: azért érthető *ezernyi* hajó csatája, mert a hajók sokkal kisebbek valának. Aiskhylos *«Perzsák»* cz. darabjából vett idézet élénken vissza cseng lelkünkben Salamis rajza mellett. Konstatálja, hogy Xerxes a csatát Amphiale hegyfok és Phoon kikötő közt fekvő dombról szemlélhette (Herodotosz VIII 99), mely ma *Keratopyrgos* nevet visel és löpororony van rajta.

Eleusis-nak is van szentelve egy czikk, melyet *Buzássy Árpád* irt. Az ásások 1882-ben kezdődtek *Lefsina* falu vidékén, a régi Eleusis helyén. A Triptolemos szentély-maradványa az a híres dombormű, mely most az atheni nemzeti muzeumban van, melyen Demeter, Persephone és egy ifju: Triptolemos látható. A földművelés felavatását ábrázolta a szoborcsoportozat. Az ásások nem szüntek meg. Az eleusisi muzeum is egyre gyarapszik. Ezután leírja a romokat és elbeszéli az eleusisi ünnepeket.

Most következik a könyvnek tudományos érték szempontjából mondhatni legbecsesebb darabja. *«Tiryns, Mykene»* cz. alatt *Dr. Récsei Viktor* az archaeologiai kutatások gazdag bányájában vezet körül. Igen helyesen teszi, hogy Pausanias II, 16, 4-ből indul ki, hol a görög utazó Mykene pusztulását írja le és az Atridák földalatti kincsesházairól emlékezik meg. A Schliemann-Dörpfeld ásásai (1876—1884.) meglepő világot vetettek a homerosi kor egyébként csak költői képzeletben fölépített anax-palotáinak berendezésére. *Müller Iván* (Griechische Privatalterthümer, München 1893.) a végeredményeket egybefoglalva tárgyalja a mykeni kultúra ősmaradványait és párhuzamba állítja a homerosi költeményekben található vonatkozásokkal, melyekből Odysseus háza rendre épül föl előttünk. Récsei szép előkészülettel ment ki. Volta-

kép a görög út a Boissier szellemes kifejezése szerint: «un promenade archeologique». Ily sétához felfegyverzett szem kell: előismeretekkel kell neki indulni, hogy látni bírjunk. Réceit e tekintetben dicséret illeti s külön méltatást érdemelne derék dolgozata. A tudomány mai állását így foglalja egybe: «A mykenei kultúra a szigettengeren és Görögország keleti partján fejlődött és annak ápolói már görög törzsek voltak»; a phoeniczi hatásokat nem méltatja, mint Müller Iván, de nem is ezt vártam szerzőtől. A mit tőle várni lehetett, teljesíté. A föltalált nyomokat a homerosi kor műveltségének írásos emlékeivel hozza párhuzamba és így mintegy a homerosi leírás hézagaira mutat rá. Például, a tiryinsi ásatás deríté ki, hogy a ház tűzhelye (εσχάρα) a megaron közepén volt. Az ὀρσοθύρη kívülről a termék hosszán vonuló folyosó (λαύρα)-ból vezetett a terembe. Messze vezetne, ha Récei cikkét érdeme szerint méltatnám; de nem hallgathatom el egy tévedését. Azt állítja, hogy a tholos valószínűen nem kamra, hanem «ama félreeső hely, melyet az úgörög ἀποβάτος-nak nevez. Hisz Odysseus azzal akarta bosszúját kitölteni a kikapós szolgálókon, hogy a lehető leggyalázatosabb helyen akasztotta föl őket». E vélelem igen merész és a jóízlésbe ütközik. A tholos még azős kerek sátorépítés emléket őriz meg. Újból meg újból elolvastam és olvassa el utánam bármely szives olvasóm a χ. 442 és köv. sorait: egyebet nem lát, mint azt a tényt, hogy az udvar kerítése (εἶρος ἀλλης) és a tholos közt akasztották föl a rossz cselédnányokat és a tholos és a terem egyik oszlopához kötött kötelen függtek úgy, hogy lábuk nem érte a földet. Ki gondol itt ἀποβάτος-ra?

Meglepő eredménye az ásatásoknak, hogy a cserépedények és agyagszobrok közt olyanok is kerültek elé, melyekhez hasonló maradványokat Orchomenosban, sőt Eleusisban is találtak. A sírokhoz tartozó sírkövek és a sírokban talált arany ékszerek, bronz fegyverek, arany és agyagedények az atheni nemzeti muzeum kincsét alkotják. A mykenei ásatásokat 1886-ban Tsuntás vette kezébe: a trójai, tiryinsi és mykenei ásatások a mykenei kultúra központiségát bizonyítják. Még két szikről kell megemlékezni: Erdélyi Károly «A mai görögség» cím alatt e sokat szenvedett nép küzdelmeit beszéli el; főként a szabadságharcot megelőző klephtha-küzdelem szép rajzát adja; a mai görög népet jellemzi egy pár vonással. A Rhigas-féle hymnus szavait: «Ὁ χαρὸς τῆς δόξης ἡλθεν» . . . csak a jövő van hivatva valószínű. Erre a népet érdemesnek itéli. Egyáltalán a mi magyar lelkesedésünk keblére ölel minden igyekvő népet, mennyivel inkább a nagy emlékek örökösét: a hellént. Széchenyi szép szavait idézi Erdélyi: «A nemzetiség anyaga összeköt minden nemesb embert, habár nyelve, hazája különböz is».

Az egész könyv legterjedelmesebb, de tanulságokban is igen gaz-

dag cikke a *Dr. Molnár Istváné*, ki a gazdasági életet ismerteti a mai Görögországban.

A tárczairó könnyűségével tárgyal egy felette fontos és ugyancsak aktuális kérdést: miképpen lehetne a mi monarchiánknak és pedig különösen hazánknak felhasználva főként a korinthosi csatorna által meg rövidített tengeri utat a *német és orosz* kereskedelmi forgalom elé vágni és beviteli czikkeinknek piacot teremteni, viszont miként szerezhetnők be legfontosabb gyarmati czikkeinket, kivált a kávé egyenes összeköttetés útján. Dr. Molnár István, Korfu, Patras, Nauplia, Pireus, kereskedelem és pénzügy, a korinthosi csatorna czimek alatt adatokban gazdag, életteljes közvetlenséggel sok, de sok megszívlelni való dolgot mond el. *Ariés Viktor* úr, az osztrák-magyar konzulság tisztviselője, *Fodor István*, akkoriban az athéni villamos világítás igazgató mérnöke szívesen ellátták adatokkal. Kívül esik e folyóirat keretén Dr. Molnár cikkének részletes méltatása: elég annyit jeleznünk, hogy e mintegy *három* ívre terjedő tanulmány — eltekintve a könnyedség túlzott kereséséből eredő élcektől — komoly figyelemre méltó és illetékes helyen értékesítendő. Megragadja a magyar ember lelkét a *pontikonisi* (egérsziget) földnyelv, melyhez Odysseus kővé változtatott hajójának regéjén kívül Erzsébet magyar királyné neve is fűződik. Nem állhatom meg, hogy a szép olasz felirat szövegét ne közöljem: «Itt pihent Ausztriai Erzsébet; a szellők szeliden lehelltek rá és ez a szikla, mely neki virágokat nyújtott, szívesen őrzi emlékét».

A korinthosi csatorna története pedig Türr tábornok lángeszét dicséri: a magyar dicsőséget hirdeti világgá.

A szerkesztés tapintatos, szakértő gonddal állítja egybe a fenn ismertett cikkeket. A kép részletei egy egészbe olvadnak össze. Ha egy rövid négy heti tanulmányút hatása alatt is ilyen derék munka keletkezik mennyivel mélyebb és a tudomány fejlesztésére üdvösebb, intensivebb hatás remélhető, ha Athenben a magyar kormány tanulmány-alapítványokat tenne, szervezni Magyarországon görög iskoláját?

A görög szellem még nem végezte el a maga termékenyítő hatását. E hatás a tudomány és művészet ujjá születését idézte elé valaha a legmélyebb tanulságokat rejtő magában ma is.

Még egyszer fogadják a szerkesztők elismerésem kifejezését, kivált a görögépítő tanfolyam tanárainak a legjobb olvasmányt nyújtották.

HEGEDŰS ISTVÁN.

A magyar költészet kincsháza. A magyar költészet történetének, a verstannak, a költői műfajok elméletének ismertetése kapcsán műfajok szerint csoportosította és Erdélyi Pál, Kardos Albert, Négyesy László és Névy László szaktanárok közreműködésével a magyar tanuló ifjúság és család használatára tisztán oktatási célból szerkesztette *Endrődi Sándor*, a magyar nyelv és irod. r. tanára. Budapest. Az Athenæum irod. és nyomdai r. társulat kiadása. 1895. Nagy 8-r. CXXVI. és 1508 hasáb. Ára vászonkötésben 5 frt.

E kissé hosszúlélekzetű, de sokat mondó cím alatt ritka hasznos könyvvel ajándékozta meg az Athenæum a magyar közönséget, — oly könyvvel, mely címe szerint «Magyarország lelkes ifjúságának» ajánlva, bizonyára kedves könyve lesz annak, de azonfelül nagy szolgálatot fog tenni az irodalom tanárának is. Anthológiáink eddigelé — *Tatay István*: Költészeti és szónoklati remek; *Toldy*: A magyar költészet kézi könyve; *Zsilinszky Mihály*: A magyar költészet és szónoklat kézikönyve; *Győry Vilmos*: Koszorú; *Radó Antal* gyűjteményei, a különféle dalkönyvecskék — mind vagy alatta, vagy felette állottak annak, a mit ilyen könyvtől követelünk. Egyik tisztán irodalomtörténeti szempontból volt összegyűjtve, tekintet nélkül az æsthetikaira, másik csak egy-egy kor költőivel foglalkozott, legnagyobb részök minden rendszer nélkül összehalmozva, kiadók csekély becsű vállalatok voltak. Oktatási célúnak csak Tatay és Zsilinszky gyűjteményei felelhetnek meg annak idején, ma már ezek is minden részükben elavultak. Annál nagyobb örömmel kell üdvözlönnünk Endrődi gyűjteményét, mely — ha a könyv címe nem is mondaná — azonnal rávall tanárszerkesztőjére, kinek szeme előtt főleg az oktatási cél lebegett, s a kit épen a gyakorlatban sokszor érzett szüksége egy ilyen munkának vezetett az összeállításban. «Irodalomtörténeti és æsthetikai szempont a kettős, de egybeolvadó vezérelv», ez jellemzi a gyűjteményt. Irodalomtörténeti annyiban, hogy a költői műfajok történeti fejlődését irodalmunkban gazdag és jellemző szemelvényekben mutatja be, s így a tanításnál, különösen a költészettan tanításánál, sok fáradságtól, időrablól válogatástól kiméli meg a tanárt; æsthetikai pedig, mert a szemelvények felvételével a legtisztább ízlés vezette, igazán gyönyögeit halmozza össze költészetünknek s ez a könyvnek utat nyit a családba is, egyenlő gyönyörűségére minden tagjának.

A könyvet Kardos Albert tollából egy cikk előzi meg, mely tájékoztatást nyújt a magyar költészet fejlődéséről, egy második cikkben pedig Négyesy László a verstan szabályait foglalja össze. A költészet három nagy osztálya szerint a könyv is három nagy fejezetre oszlik: a lantos, elbeszélő és drámai költészet osztályaira, melyeknek keretén belül az alfajok csoportosulnak. A lantos költészet csoportjai elé Endrődi, az elbeszélőhöz Erdélyi Pál, a drámaihoz pedig Névy László írt bevezető cik-

kecskéket, melyek az illető műfaj meghatározását, főbb jellemvonásait foglalják magukban.

Leggazdagabb és legszebb a lantos költészet fejezete. Soha még a magyar lyrát ily teljességben, ily változatosságban, fejlődésében a legkezdettől egészen a csak minap megjelent termékekig, nem élvezhattuk. Az elbeszélő és drámai költészetnek aránylag kevesebb hely jutott. A rövidebb fajok: históriás ének, monda, mese, epikai dal, monolog, jelenet, teljesen megfelelnek úgy az oktatás céljának, mint a gyönyörködtetésnek is; de a hosszabb darabok: verses elbeszélés és regény, epos, a drámai főfajok oly egyes, kiszakított szemelvényekben, mint itt, nem teljesíthetik a nekik szánt feladatot. Ezeket egynehány sornyi rész, egy-egy jelenet alapján megismerni nem lehet, holott ez a könyv célja. Véleményem szerint a hosszabb műfajok szemelvényeit ki kell egészíteni a hiányzó részek rövid tartalmi elbeszélésével, a hogyan azt pl. Névy teszi költészettani olvasókönyvében. Csak a teljes egész fővonásainak ösmeretével hathat az egyes rész; így önállóan, kiszakítva az összefüggésből, támasz nélkül sem megérteni, sem élvezni nem lehet, oktatási vagy gyönyörködtető célját el nem érheti. Azt hiszem, hogy ezekből a fajokból talán kevesebb számú, de teljes darab, részint tartalmi kivonatban, részint idézett részletekkel, a könyv céljának jobban megfelelt volna.

Egy, még pedig nem jelentéktelen hiány érezhető továbbá: nincsen a gyűjteményben sem *parodia*, sem *travestia*, pedig nélkülök nem teljes a költészet köre. Ezeket, néhány *pasquillussal* (melyet a satira fejezete csupán nevéen említ) megszerezve, mint minden műfajhoz és egyikhez sem tartozót a végére lehetett volna függetlenül csatolni; irodalmunk elég gazdag bennük, de együtt, összegyűjtve alig találni kettőt-hármat.

A szemelvényeket kísérő szöveget és a bevezetést képező áttekintést más beosztásúnak szeretném. Itt a magyar költészet *időrendi fejlődése* szerint van feltüntetve, a korszakokon belül műfajok szerint. Sokkal jobbnak vélem, ha a könyv belső beosztásának megfelelőleg nem az időrend, — a mit minden irodalomtörténetben megtalálhatunk — hanem a *műfajok* lettek volna a beosztás alapjai. Egy-egy műfaj fejlődésének feltüntetése, *kezdettdől végig*, az egyes fejezetekhez csatolva, sokkal jobban kíséri vala a szemelvényeket, míg a mostani szöveg megint csak arra kényszerít, hogy magunk keressük össze az elméleti részt. Ez különben nem von le semmit a könyv értékéből, mert az elmélet úgyis csak mellékes ez esetben.

Az írók betűrendes névsorában Szalkay Máté-hoz jó volna hozzátenni, hogy ez Gaál József álneve, úgyszintén a híres «Ólmos botok» alá is (megjelent az Athenæumban, 1842. I. 53. sz.).

Még egy megjegyzésem van s ez a helyesírást illeti. Olyan könyv-

ben, mely hivatva van az ifjúság körében elterjedni, annak kedvenczévé lenni, mellözhetetlen a *helyesírás következetessége*; bármilyen szabályt is, de *egy*t kövessen és ne *több*t. Különösen áll ez az idegen *műkifejezésekre*. Itt föltétlenül egyöntetű eljárás követendő, s ezt a különben oly gondos kiadásban nem találjuk: *chronologia* mellett áll *karakterisztika*, *æsthetika* és *tragédia*; *himnus*, *lira*, *eposz*, *szatira* és *hymnus*, *dithyramb*, *rhapsodia*, *idyll*; *rondeau*, *genre* meg *sonett*; ilyen példamutatás föltétlenül zavarólag hat.

Mindezek azonban a könyv egészéhez képest csekély és könnyen pótolható és javítható hiányok és hibák. Azt hiszem, nem lesz tanár, ki nem fogná használni és legmelegebben ajánlani tanítványainak. Remélhető és kívánatos, hogy Endrődi *Kincsesháza* ép oly módon terjedjen el minálunk, mint *Wolff* hasonló *Poetischer Hausschatz*-ja a maga hazájában. Hisz a tartalmas belső tetszetős külső alakban is jelent meg: erős papír, éles nyomás, tartós vászonkötés; az ár pedig vetekedik a híres német stereotyp-kiadások olcsóságával, a mi mind az áldozatrakész kiadó-társulatot dicséri.

LEHR VILMOS.

M. Tullii Ciceronis epistulae selectae. Edidit *Joannes Csengeri*.

(Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum in usum scholarum edita curante *Aemilio Thewreuck de Ponor.*) Budapestini, 1894. Lampel. — S. r. VII és 216 lap. Ár 70 kr.

A szerző a levelek szövegének megállapításában a legjobb kéziratokat követte, főleg a codex Mediceust; ebben L. Mendelssohn kiadásának nyomán jár. A levelek megválasztásában is nagy gonddal járt el, úgy hogy a tanulóra nézve leginkább tanulságos, a nagy orator családi életére és politikai pályájára, valamint a vele levelező férfiakra leginkább jellemző leveleket találjuk könyvében. E tekintetben talán csak a 3. számú levél (*Epist. Q. Ciceronis de petitione consulatus ad M. fratrem*) volna kivetni való; ez már nem is levél, hanem hosszú lére eresztett korteskedés iskolája, a melyre Cicero valószínűleg nem szorult. Azt tartom, nem is jó, hogy leendő választók és választhatók elolvassák. A Prefatióban elsorolja szerzőnk azon olvasatokat, a melyekben S. Wesenberg kiadásától eltér, csupán a lényegteleneket hagyva el, továbbá a helyesírási eltéréseket és a hézagok megjelölését mellőzve, a melyekben amazt netalán nem követi. A leveleket egészen helyesen időrendben közli. Némi következetlenség csúszott be szerzőnk helyesírásába: a *cum* kötőszót a könyv elején több helyen (pl. a 2., 5., 7. és 13. lapon) *quum*-nak írja, a legtöbb helyen azonban, már az idézett lapokon is, *c*-vel. Iskolai kiadásban valóban célszerűbbnek tartom az etymologikus helyesírást, tehát: *quum*, *quotidie*, *iniicio* stb. eff. Az *epistula* szót is hol *u*-val, hol

o-val írja szerzőnk (pl. a 23., 24., 26., 46., 55., 68., 69., 78. és 90. lapon). A tanulónak munkáját megnehezíti az, hogy e kiadásban némelyfajú alárendelt mondat nincsen főmondatától vesszővel elválasztva. A 8. számú levél (ad Quint. fratr. I, 1.) inkább *λόγος συμβουλευτικός*, mint epistula; ebben Cic. a római provinciák helytartóinak teendőiről és kötelességeiről való nézeteit rendezett és szónoki fejtegetésben nyilvánítja ki. Ezen szempontból tekintve igen tanulságos kis értekezés. A 15. számú levél végén (ad Att. II, 22., 7.) *pudentem* helyett jobbnak tartom a kéziratok olvasatát: *prudentem*. A 33. számúban (ad fam. V, 12., 5.) a *Themistocli fuga redituque* kifejezésében felismeri szerzőnk a nehézséget, hogy Themistoklés nem tért haza, hanem a számkivetésben halt meg; a Praefatióban ezt írja: Post verba *Th. f. r. nomen Reguli* excidisse [puto]; azonban a szöveget nem változtatta meg. A 36. számú levélben (ad fam. VII, 5., 2.) jobb lett volna mellőzni a *M. + itivium* olvasatát, különösen mivel a Praefatióban e helynek semmi magyarázata sincs; így a tanárnak és tanulónak kell a szöveget megjavítania. Legjobb e helyen ezt olvasni: *M. Orfium*, mint a kiadások és fordítások szoktak; igaz ugyan, hogy ez a név sem ad teljesen kielégítő értelmet. A 79. számúban (ad fam. IV, 7., 6.) a *consilio* és *studio* határozókat talán jobb volna kötőszóval összekapcsolni. A 93. számúban (ad fam. XI, 27., 3.) az első mondat elején az *et* kötőszó helyett *etenim* nyilván helyesebb kapcsolatot adna. A 97. számúban (ad fam. XII, 22., 2.) *tyrannocloni* latinosan olvasható, eltérőleg számos más helyen előforduló, ugyanilyen módon használt görög szótól. Pont tőszámnevet jelentő számjegy után könnyen megtévesztheti a tanulót: azt gondolhatja, hogy a számjegy sorszámot jelent (pl. a 23., 24. 121., 199., 203. és 204. lapon.) A mi sajtóhiba a Corrigenda közt felsorolton kívül akad, azt a tanuló többnyire könnyű szerrel felismerheti és kijavíthatja. Nehézséget okozhat az 5. lap 5. sorában *cum*, helyesen *quam*; a 11. lap 20. sorában *genere*, helyesen *genera*. Véleményem szerint Csengeri e kiadását a középiskolai latin-nyelvi tanításban teljes sikerrel lehet alkalmazni.

Dr. POZDER KÁROLY.

Német olvasókönyv a német irodalomtörténet vázlatán belül.

Rhetorikai és poetikai függelékekkel ellátva. A középiskolák felsőbb osztályainak használatára szerkesztette *Demek Győző* dr., áll. főreálisk. tanár. Nagyvárad, Ungár J., 1894. 472 l.

E könyv — az Előszó szavai szerint — azzal a célzattal készült, hogy «a gymnasiumok és reáliskolák felsőbb osztályainak épúgy, mint a keresk. szakiskolák (akadémiák) igényeinek is megfeleljen». Kétségtől nem mindennapi és nem is könnyű feladatot tűzött maga elé a szerző, midőn nem egy iskolafaj egy vagy két osztályának, hanem a gymnasiumok V—VIII., a reáliskola V—VIII. és a kereskedelmi aka-

démia I—III. osztályának német irodalmi, irodalomtörténeti, retorikai és poetikai szükségleteit akarta kielégíteni — *egy* kötetben. Ily meglehetősen merész feladattal szemben valóban nem volna csoda, ha több szakismeret, több didaktikai tapasztalat és nagyobb akribia is, mint a mennyivel e könyv szerzője egyelőre rendelkezik, kudarcot vallott volna...

Ennyiféle problémát ily szűk keretben nem lehet sikeresen megoldani: a ki sokat markol, keveset fog. Az itt nyújtott irodalmi anyag így már csak mennyiség tekintetében sem felelhet meg az összes említett fokozatok didaktikai követelményeinek. A gymnasiumi német irod. tanításra vonatkozó utasítások pl. az V. osztály prózai olvasmányát illetően első sorban *középkori történeti* tárgyú szemelvényeket kívánnak a jelesebb *forrásokból* vagy a legkiválóbb *modern történetírók* műveiből. Könyvünk azonban csak *egy* (mindössze 4 lapra terjedő) ilyféle olvasmányt nyújt: a Raumertől való *Anfang der Kreuzzüge* cz. darabot (427. l.). A VI. osztályra vonatkozólag, ismeretes, úgy a gymn., mint a reálisk. tanterv nagy súlyt helyez a német *ballada-irodalom* ismertetésére, «főleg Bürger, Goethe, Schiller és Uhland balladáit közül a legkiválóbbak, alak, tárgy és alap gondolat tekintetéből legjobbak, olvasandók». Ezeket a „legkiválóbbakat” könyvünknek Goethéből és Schillerből közölt szemelvényei közt hiába keressük; elég annyit megjegyeznünk, hogy az *Erlkönig* hiányzik!... Schillertől azonban közölve van *Der Gang nach dem Eisenhammer*, a melyet ugyancsak kényes dolog az iskolában tárgyalni! — A tartalomjegyzékben a szerző meg is jelöli, hogy az egyes olvasmányokat mely osztályokban kívánja olvastatni, — nem volna azonban ajánlatos ez útmutatását szigorú zsinórmértékül követni. A Goethe lyrájából közölt szemelvényeket pl. mind az V—VI. osztálynak szánta, köztük a következőket is: *Grenzen der Menschheit; Das Göttliche; Aus den «Vier Jahreszeiten»*; *Sprichwörtlich; Gott, Gemüth und Welt*, — ugyane foknak ajánlja a Schiller műveiből vett *Sinnsprüche aus Wallenstein, Maria Stuart, Braut v. Messina, Wilh. Tell* cz. aphorizmaszemelvényeket és Schillernek *Die Künstler* cz. nagy bölcselkedő költeményét! Schillernek *Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte* cz. értekezését szerinte már az V. osztálytól kezdve lehet olvastatni stb. — E didaktikai szempontból kifogásolható hiányokat és tévedéseket leszámítva azonban elismerjük, hogy a szerző a könyv szűk keretén belül is érdekes és változatos olvasmány-anyagot állított össze, a mely a nevezetesebb írók munkásságának jellemzésére jól felhasználható és így legalább az irodalomtörténeti oktatásnak alkalmas alapjául szolgálhat.

Ez olvasmány-anyagot a szerző maga is a *német irodalomtörténet vázlatával* kapcsolta össze. E német nyelven írt vázlat a könyvnek

kétségkívül legsajátosabb része. Igaz, hogy a szerző az irodalomtörténet e tárgyalásában — a mint az Előszóban maga megmondja — különösen Wychgram J. lipcei igazgatónak «*Hilfsbuch für den Unterricht in der deutschen Litteraturgeschichte*» (² 1894) cz. vezérfonala után indult, de még így is sok benne a zavaros meg helytelen részlet. A német irodalom fejlődésében ő is kiemeli a Scherer-féle «*drei Höhepunkte*»-t (600, 1200 1800), de aztán rögtön megfélekedzik róla, hogy itt időpontokról van szó és a 600. évhez jegyzetekben hozzáteszi: «*Vorzügliche Denkmäler daraus [mintha korszakról szólt volna]: ein episches Bruchstück, Hildebrandslied genannt*» stb. — A nyelvrokonságról szólva, így osztályozza a skandináv nyelveket: «*Das Dänische, Schwedisch-Norwegische und Isländische*» (5. l.), — pedig ismeretes, hogy egyrészt a dán és svéd nyelvek közelebb rokonok, másrészt az izlandi a norvégnak származéka. Nem szabatos ez sem: «*Das Persische (Zend)*». Az idg. nyelvrokonságot feltüntető példaszók részben hibás alakban vannak közölve. — Az «első virágzás» korának tárgyalása nagyrészt szószerint egyezik a Wychgraméval. — Walthert egész határozottsággal *tirolinak* mondja (*Der Tiroler W. v. d. V.* 8. l.). — Hartmann v. Aue ismeretes költői elbeszélésének czíme szerinte *Gregorius vom Stein* (8. l.). — A *Gudrunlied* tartalma is Wychgramból van véve, a mi még nem volna hiba, csak aztán inkább egész pontosan ragaszkodnék hozzá, de pl. az illet: «*Wie einst ihre Mutter, viel vergeblich umworben, gibt sie endlich Herwig von Seeland ihre Hand*» (12. l.), így meg sem lehet jól érteni; avagy Gudrun anyja is Herwignek adta kezét? Wychgramból aztán látjuk, hogy a *viel vergeblich umworben* nem közbeszúrás. — A második virágzás korát megelőző átmeneti korszak tárgyalása (14—16. l.) jóformán nem egyéb, mint nevek és címek felsorolása. — A classikus korszakot bővebben tárgyalja. A Wielandról szóló fejezetben a «*heitere französische Literatur*» képviselőiül Voltairt és Rousseaut említi (25. l.). — Ez a jellemzés: «*jetzt bezeigen seine Schriften eine bedenkliche Neigung zu heimlicher Weichlichkeit und Lüsternheit*» (25. l.), igaz lehet, de nem való iskolakönyvbe. — A Lessingről szóló fejezet (47. l.) is sokban emlékeztet Wychgram előadására. A *Dramaturgiá*-ról szólva azt mondja könyvünk: «*Von den Einheiten lässt L. nur die der Handlung bestehen*» (49. l.), ez szószerint így van Wychgramnál is (59. l.), de így kétségkívül túlságos élesen van kifejezve, — mintha L. a másik két egységet hibáztatná vagy egészen elvetné, holott a *Dramaturgia* 46. darabjából tudjuk, hogy bár nem tartja őket lényeges kelléknek, mégis elfogadja az elsőnek következményeiképen és kimutatja jó hatásukat. — Lessing meséire vonatkozólag ugyancsak Wychgramból meríti ezt a jellemzést is: «*seine höchstkurzen [ez a szó persze nincs az említett forrásban] Fabeln sind ohne tiefere Gemüthsbeziehungen*» (49. l.). *Meséknél* ezt tudvalevő-

leg különben sem szokták hiányul megállapítani, de meg érdekes, hogy Lessing meséiről egy oly alapos Lessing-kutató, mint Erich Schmidt éppen mást mond: «Um so bewundernswerter erscheint es, dass Lafontaines Gegenfussler, der lakonisch simplifizierende Lessing in seinen comprimierten Prosafabeln doch nicht bloss unser Erkenntnisvermögen, sondern durch die prägnante Lyrik von Bekenntnissen und die parabolische Sinnigkeit manches Stückes auch Herz und Phantasie ergreift» (Lessing I, 392). — «Preussen und Sachsen, des Dichters ursprüngliches und Adoptiv-Vaterland» (50. l.): ily sorrendben nem felel meg egymásnak a két-két fogalom. — A *Minna v. Barnhelm* tárgyalásában egyebek közt ezt olvassuk: «Paul Werner, der Wachtmeister, und der Bediente Just, rauhe Kriegsgestalten...» (50. l.), éppen nem találó jellemzése e két alaknak, a kikben annyi a kedély, hűség és szívjóság! — Annál jobban jártak az *Emilia Galotti* személyei; Emilia szerzőnk szerint «Tochter des Grafen Odoardo Galotti», s ha a darab «Oberst Galotti»-ja gróffá lesz, Orsina, a ki már a darabban is valóságos grófnő, szintén részesül megfelelő rangemelésben: «... Prinzessin Orsina» (50. l.). — A *Nathan*ban meg a helyi viszonyok változnak: «Ein Tempelherr wird in Jerusalem gefangen» (51. l.), pedig maga a templomos elég világosan szól erről a drámában: «Ich bin ein Tempelherr, und ein gefangener —, setz' ich hinzu: gefangen bei Tebnin» (I. felv. 5.). — A *Nathan* alapgondolata: «Jene Religion ist die beste, die am meisten vor Gott und den Menschen angenehm macht.» (51. l.). És ennek a theoretikus tételnek kifejezésére íródott volna a dráma, ebben gyökereznék értéke, jelentősége, nagy híre? Wychgram legalább még a fontosabb praktikus követelményt is csatolja e tételhez. — A IV. rész címe: *Goethe-Schiller und ihre Zeit*. (A két költő könyvünkben gyakrabban is lép fel ily dvandva-compositum alakjában: *Goethe-Schillers Briefwechsel, ein Zeitgenosse Goethe-Schillers* stb.). Itt is találunk félszeg vagy legalább rosszul fogalmazott állításokat. Pl.: «Die Pfarrerstochter Friederike Brion von Sessenheim»; — «Besonders befruchtend für seine Gemüthswelt war seine Rechtsübung zu Wetzlar am Reichskammergericht»; — «der Erbprinz, derzeit schon Karl August v. Weimar»; — «als er 1794 mit Schiller einen herzinnigsten Freundschaftsbund eingieng»; — «ein Jahr nach der Iphigenie erschien Egmont, ein Trauerspiel; darin wird ähnlich, wie im Götz ein Zeitgemälde aus dem Leben der Niederlande angestrebt»; — «als ihm [Schiller], mit Ausnahme medicinischer Schriften, jegliche dichterische Production untersagt wurde». — A *Räuber* tartalmának vázlatában: «Seine Versuche aber, Karls Braut ihrem Bräutigam zu entfernen, gelingen nicht». — *Fiesco*: «ein Bild politischen Ehrgeizes und entgegenstrebender republikanischer Freiheitsliebe». — *Maria Stuart*: «die

poetisch freie Bearbeitung des aus der engl. Geschichte genügend bekannten tragischen Ereignisses, *wie es hätte sein können*». — *Jungfrau v. Orleans*: «In das von feindlichen Engländern u. Burgundern überflutete Frankreich tritt das einfache Bauernmädchen». — *Braut v. Messina*: «Sch. wollte darin die Forderungen der modernen u. antiken Tragik, theils durch die Schicksalsidee . . ., theils durch die verfehlte Anwendung des Chores im modernen Drama mit einander versöhnen». — *Tell*: «Der Dichter musste sich in mannigfache Studien vertiefen, um so ein lebendiges Bild der Landschaft malen zu können, *als er es that*».

Az újabb írók tárgyalásában is vannak kifogásolható dolgok és téves adatok. — Jean Paul nem 1773-ban (284. l.), hanem 1763-ban született. — A romantikusok jellemzésénél helytelen idézet: «Mondbeglänzte *Zauberwelt*» (308. l.), e. h.: *Zaubernacht*. — «Die 4 *Österreicher*: Anast. Grün, Seidl, der *Erlauer Erzbischof Ladislaus Pyrk* und der Optimist Lorm» (370. l.), — már legalább *magyar* iskoláknak szánt könyvben nem kellene Pyrkert «*Österreicher*»-nek mondani. — Lenau is miért éppen «*Österreichs* grösster Lyriker» (370. l.)? Az is rejtély marad a tanuló előtt, miért ő «der *unglückliche* Lenau»? (éppúgy 330. l. «der *unglückliche* Hölderlin»). — Raupach miért kerül a *Das jüngste Drama* cz. fejezetbe (412. l.) és nem Grillparzer, Grabbe s a többiekkel egy rovatba (382. l.)? És miért kerülnek a drámáról szóló eme fejezet végére (412. l.) a *dialektus-költők* (Hebel, Holtei, Groth, Reuter), mikor pl. Hebelről már előbb is (289. l.) bővebben szó volt, még pedig azzal a hozzátevéssel: «hier an richtiger Stelle»? — Ugyancsak a *dráma* fejezetét zárják be a *Förderer der Wissenschaften* is: első közöttük mint «Pfleger der Social- und Naturwissenschaften». Knigge, utolsó Mommsen, a kiról könyvünk azt a meglepő hírt közli, hogy «+ 1891»!

A könyv függeléke (445. s k. l.) a *stilisztika, rhetorika és poetika* vázlatát adja, de valóban nagyon is vázlatosan: a stilisztika és rhetorika együttvéve *öt lapra* terjed és olyan általánosságokra szorítkozik, hogy az iskolai tanításnál komolyan szóba sem jöhet. Izelítőül ideírjuk a «stilisztika» első tételét: «Die gewohnte Art [?] sich mündlich, besonders aber schriftlich auszudrücken, nennt man den Stil. Dieser ist entweder *prosaisch* (ungebunden), oder *poetisch* (zumeist gebunden); ersterer wird auch *einfach*, letzterer auch *schön* genannt [?]. Der einfache Stil ist die Art zu schreiben, wie gewöhnlich gebildete Personen zu sprechen pflegen» . . .

Az olvasmányokhoz csatolt *jegyzetek* meglehetősen következtetlenség-gel vannak megszerkesztve. Némely olvasmányhoz csupa német nyelvű magyarázat fűződik, (*Oberon* 27. l., *Lenore* 36. l.; *Gang nach dem Eisen-*

hammer 214. l.), másutt csupán magyar szövegű (*Taucher* 221. l.), másutt meg vegyesen vannak magyar és német jegyzetek, (15., 16. l., 100., 146. l. stb.); elvet hiába kerestünk ez eljárásban. Vannak azután felesleges magyarázatok (Nagy Károly 26. l., Princip 314. l.), bőbeszédűek (Musik 329. l.), nem elég világosak meg helytelenek (Kalif 26. l., Lucrez, 118. l., Demagog 240. l., entleiden 250. l., pathologisch 273. l., Hypochondrie 422. l. stb.), nem is említve a jegyzeteknek több helyt érezhető hiányát, a mire nézve persze a tanulók nyelvismeretének különböző foka mellett eltérők lehetnek a vélemények.

A könyv német nyelven írt fejtegetéseinek egyes *stilusbeli fogatkozásait* alkalmilag megemlítettük már. Ezeken kívül még jóval elemibb nyelvi hibák is fordulnak benne elő. A német declinatio szabályai ellen vét, pl: beim *Generalen* Tauenzien (47. l.); a praepositíók tanába ütközik: während *dem* russ. *Feldzuge* (362. l.); részben helytelen, részben szokatlan szóalakok és szerkezetek: ihre *Befolger* nannten sich Barden (20. l.); *herabschätzend* (21. l.); 1767 berief ihn das Hamburg'sche Theater als Dramaturg (47. l.); eine frühere *Günstlingin* des Fürsten (191. l.); des *von* warmem Patriotismus athmenden Werkes (192. l.) stb. — Az irodalmi használattal ellenkező kifejezések, részben provincialismuskok: *beiläufig* 200 an der Zahl (49. l.); da die Jungfrau, *wie bewusst*, auf dem Scheiterhaufen verbrannt wurde (192. l.); hierher zählen wir die Werke Z. Werners und durch sein erstes Drama Grillparzer (330. l.) stb.; — a syntaxis szempontjából pongyolaságok: «an B.'s Seite stand der gelehrte Anatom und Physiolog, aber auch als Lyriker nennenswerte: Haller» (16. l.); «vom königl. Hofe wurden sogar vergebliche Versuche gemacht ihn beständig an Berlin zu knüpfen» (188. l.); «erst nach der Bekanntschaft mit Goethe kehrt Schiller zur Poesie zurück und *dieser* verdanken wir seine herrlichen Balladen» (189. l.) stb.; — rossz helyen alkalmazott közbeszúrások: «ein umgedichtetes (besonders am Schlusse) Volkslied» (145. l.); «die tragische und komische oder trübe und heitere (in gewöhnlichem Sinne) Weltanschauung» (458. l.), stb.; — az ily közbeszúrások halmozása által nehézkessé lesz a stilus, pl.: «Am Platze werden hier die Ansichten eines hervorragenden Zeitgenossen Goethe-Schiller's, des als Staatsmann und Gelehrter (besonders Aesthetiker und Sprachforscher) berühmten: Wilhelm von Humboldt 1767—1835 (älterer Bruder des als Naturforscher berühmten: Alexanders) über Goethe's Hermann u. Dorothea sein» (183. l.). — Ebben a példában, de különben is igen gyakran különös kedvteliséssel és eredetiséggel — persze hibásan — használja a kettőspontot, pl.: «der Leipziger Professor: Gellert» (16. l.); «die meisterhaft ausgeführte und von A. W. Schlegel hochgepriesene: Lenore» (35. l.); «sein schurkischer Kammerherr: Marinelli» (50. l.); «der Öster-

reicherfeind : Richelieu» (244. l.); «der begabte Österreicher : H. J. v. Collin» (u. o.), stb. — Sajtóhiba igen sok van a könyvben, az utolsó lapon jegyzékbe foglaltakon kívül is.

Egy kiváló német pädagogus s ugyancsak olvasókönyv-író is, a nagyérdemű Mager, a következő — azóta röpke szóvá lett — jeligét írta olvasókönyvei címlapjára: *Für die Jugend ist das Beste eben gut genug*. Demek német olvasókönyve, a mint az előzőkből kitűnik, jelen alakjában távolról sem üti meg ezt a mértéket. Sajnáljuk, hogy a buzgó és törekvő szerzőnek, a kinek Tasso-kiadásáról Közlönyünk csak nemrég méltánylással emlékezett meg, ezen könyvéről ily ítéletet kellett mondanunk, de munkájának és egyáltalában munkásságának ép érdekében levőnek tartottuk a beható bírálatot és az igazságnak leplezetlen kimondását.

PETZ GEDEON.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Italo Pizzi, Storia della poesia persiana. Turin, 1894. Két kötet. 350 és 493 l.

Hammer korszakalkotó művének, a *Geschichte der schönen Redekünste Persiens* (I. kiad. Bécs 1818, II. Pest 1840) megjelenése óta nem jelent meg tartalmasabb mű a persa költészet történetéről Pizzi olasz nyelven írt munkájánál. Egyes kisebb-nagyobb monographiák s csak szakembereknek szánt dolgozatok mellett Ethé Barbier de Meynard s az imént elhunyt híres iránolog Darmstetter irtak a művelt közönség által is élvezhető modorú, rövidre szabott, vázaltszerű ismertetéseket Irán gazdag és sok tekintetben érdekes költészetéről. A persa irodalom iránt érdeklődő, a kit nem elégitettek ki ezek a rövid, kevés példát tartalmazó ismertetések és a persával specialisan nem foglalkozó orientalista, jobbnak nem látéban, a hirneves bécsi, újabb időben sokat ócsárolt keleti nyelvész művéből szerezhetett csak bővebb információt.

Italo Pizzinek a turini egyetem tanárának neve szakkörökön kívül Firdauszi fordítása által lett először ismeretessé. Mohl francia prózai fordításától eltekintve, ez az első teljes költs fordítása a híres persa hőskölteménynek valamely európai nyelvre.*) Persa irodalomtörténetének megírásával, mint azt előszavában előadja, nem annyira az ex professo orientalisták, mint a tudnivágyó művelt körök igényeit tartotta szem előtt. Egészen újat ezért keveset ad, jóllehet, műve a tudo-

*) Firdusi, *Il libro dei Re*, poema persiano, recato in versi italiani, da Italo Pizzi. Turin 1886—89. 8 köt.

mány mai színvonalán állva, természetesen megbízhatóbb Hammer különben is elavult könyvéénél. A IX. századtól az utolsó nagy persa írónak nevezett Dsámi haláláig (1492) tárgyalja a persa költészet történeti fejlődését. Hogy persául nem tudó olvasói érdeklődését felkeltse Persia Olaszthonban kevésbé ismert költői termékei iránt, számos darabot lefordítva, egész anthológiáját adja a persa költői irodalomnak. Valami négy-ötszáz kisebb-nagyobb szemelvényt közöl olaszul, hétnek kivételével mindannyit az eredeti persa szövegből fordítva. Jellemző az olasz nagyközönség bizalmatlanságára tudósaik nyelvismereteit illetőleg, hogy amint azt Pizza elpanaszolja, nehezen tudják elhinni, hogy az olasz ember egy exotikus nyelvből idegen mankó nélkül le tudna fordítani valamit (VIII. l.). A híres olasz indianistáról, Gorresióról (a *Rámájana* első kiadója és olasz tolmácsáról) is azt rebesgették honfitársai, hogy egy kukkot sem tudva szanszkritül, francziából fordította le Valmiki remekét. A persa nevek átírásában szerzőnk igen helyesen mellőzi a nem orientalistát csak zavaró tudományos transcriptiot és némi módosítással az olasz helyesírást követi.

Egy a tudomány mai követelményeinek teljesen megfelelő persa irodalomtörténet megírása óriási, csaknem áthághatatlan nehézségekkel jár. A legjelesebb írók művei kiadatlanul hevernek az európai nagy könyvtárak kéziratgyűjteményeiben. Még a kevésbé megbízható kritika nélkül készült keleti könyvmatú kiadások megszerzése sem mondható valami könnyű dolognak. Az újpersa nyelvtudomány alapját képező szótárakban hiába keresné valaki azt a philologiai szabatossgot, melyet az arab és a szanszkrit nyelvészet hasonnemű művei nyújtanak. Jól mondja ez okból Browne, hogy tökéletesen haszontalan dolog újabb meg újabb szótárakat összecompilálni addig, míg több pontos kritikai szövegkiadás nem áll rendelkezésünkre. A persa nyelvészet haladásának legfőbb postulatuma a régi kéziratokon alapuló tudományos szövegkiadások. ¹⁾ Mindez, bár kisebb mértékben, az irodalmi buvárlatokra is bénítólag hat. Az egyes írók életéről szóló forrásművek az úgynevezett *Tezkereh*-ek szép számmal vannak ugyan a perzsa irodalomban, de ezek is csak kéziratban vagy nehezen hozzáférhető persiai és indiai lithographiákban találhatók. Pizzi kevés hasznukat vette; Dauletsah Tezkereh-jének nyomtatásban megjelent részeit kivéve, jobbára másod kézből szerezte életrajzi adatait. Még oly általánosan ismert műveket, mint Lutf Ali Beg *Ateskedeh*-jét ²⁾ és századunk legnagyobb iráni tudósának Riza Kuli Khán-nak kitűnő munkáját a *Medhma'el fuszehá*-t sem látszik ismerni.

¹⁾ *Journal of the R. Asiatic Society. Description of an old Persian Commentary on the Kur'an* (1894) III. 425.

²⁾ Csak az első füzet jelent meg Bland kiadásából: *The Atesh Kedah or fire temple by Lutf Ali Beg*. London 1844.

Három korszakot különböztet meg a tágabb értelemben vett persa irodalom történetében. Az *ókort*, mely az iráni törzs első fellépésétől Nagy Sándor hódító útjáig terjed; a *középkort*, mely 226-tól Kr. u. Ardesir trónralépésétől a hetedik vagy nyolczadik századig terjed, és az *újkort*, mely Fridauszi, Rudegi és más persa költőkkel kezdődve, a XV. században elhunyt Dsámival ér véget. Az iráni ókorban tulajdonképi költészetről alig lehet szó: a Akhemenida királyok ékírási feliratai és az Aveszta száraz párbeszédei és oktató modorú értekezései közt alig akad egy néhány költői lendületű himnus. Ugyanez áll az egészen vallásos persa középkor reánk maradt terjedelmes theologiai műveiről. Valószínűleg az iráni középkornak is megvolt a maga szépirodalma, de erről, mint Barbier de Meynard mondja, hallgat a krónika és a régi iráni műveltség maradványai mit sem szólnak a különböző dynastiák alatti állapotáról a tudománynak és irodalomnak.*) Alig van a pehlevi nyelven írt vallásos iratok közt egy pár regényes elbeszélés-féle. Költői magaslatra a reánk maradt vallásos és hitvitázó könyvek szerzői közül egy sem tudott emelkedni. Még a túlvilági bűnhődést a hívők épülésére visio alakjában elbeszélő Arda Viráf fia könyvének ismeretlen szerzője sem tudott az unalmas theologiai modortól megszabadulni: Dante persa elődjénél hiába keresné valaki azt a magasztos költői fenséget, melyet a nagy olasz költőnél bámulunk. Arda Viráf poklában a szenvedők névtelen lények, nincs ott semmi szó az író kortársáról vagy őseiről; az író, úgy látszik, nem akart egyebet mint üdvös félelemben tartani a pokol gyötrelmeinek száraz felsorolásával a jámbor lelkeket. Egészen aulikus volt, úgymond Pizzi, kezdettől fogva az újpersa költészet. Minden valamire való költő udvaronc volt, ki obligált alkalmi versekben dicsőítette kegyelmes pártfogóját. Valóságos állami intézményt csináltak a költők rendjéből az egyes irodalomkedvelő uralkodók. A költőknek úgy megvolt a maga — költők királyának (*melik es-su'ará*) nevezett — feje, mint a kereskedők czéhjének az előljárója, kit hasonlókép a kereskedők királyának (*melik ut-tudsár*) hívtak. A költőknek ebből a függő helyzetéből magyarázható, hogy a persa költészet tele van csúszó-mászó hizelgéssel, élvezhetetlenekké tett alkalmi verselményekkel. Szemrehányást ezért nem tehetünk nekik, mert az irodalom akkori állapotában az író nem volt képes más módon megélni.

Az általános tájékoztató bevezetés után Pizzi a *lyrai költészetet* tárgyalja a mű első fejezetében. Az arab hódítás után a lantos költészet volt az első, mely életjelt adott magáról. Egészen arab mintára írták az újja éledő persa költészet első mívelői verseiket. Előre bocsátva — Ethé nyomán — az arab lyra általános jellemzését, a Rudegi előtti

*) *La poésie en Perse* (Paris 1877) 13 l.

s az ő korában virágzott persa költők ismertetésébe fog. Kazimirski-vel ő sem tartja igaznak a mervi Abbasznak, az első persa poetának, állítólag 808-ban Mamún khalifát üdvözlő versét. Kazimirski nyelvi kételyei mellett azt is igen gyanúsna tartja, hogy Abbasz után oly sokáig senki sem bátorzkodott anyanyelvén persául verselni, hanem a ki csak írt, az a hódítók nyelvét, az arabot használta. A Tahirida, Szaffarida és Szamanida családok idejében már sok a persa költő. Csak az a kár, hogy alig tudunk egyebet róluk nevüknél. Köteményeikből édes kevés maradt az utókorra, de ebből a kevésből is fogalmat alkothatunk az egyes költők nagy tehetségéről.

Időrendben az első igazi költő a szamanidák alatt élt *Sáhid*. Kortársai egyhangulag elismerték jelességét. A nagy Rudegit benső barátság fűzte hozzá. Halálát ékesszóló elegiában énekli meg Rudegi s panaszoja el az őt ért nagy veszteséget. Nemesen gondolkodó philosophus költő volt Sáhid, ki bölcselő módjára nyugodtan ítéli meg a világot. Magasztalja a jóerkölcsöt és tudományt, de keveset hisz a földi boldogság lehetőségében. A világot sötét színben látja: nincs ott szerinte más, csak szenvedés és hiábavalóság. Mintegy vigasztalásul a halálhoz fordul, mely egyedül képes az embert földi szenvedéseinek rabságából kiszabadítani. Szerelmi köteményei, csak kettőt birunk tőle, ugyanezt a melabús hangulatát tükrözik vissza. Pizzi őt köteményét fordította le.

Hosszasabban ír *Dakiki*-ről, ki, mint általánosan ismeretes, Firdauszi világhírű eposzának megkezdője volt. Igen találó jellemrajzát adja a nagytehetségű, korán elhalt költőnek. Pizzi Dakikiben beteges, nyughatatlan, izgékony, élni vágyó költői kedélyt lát. Mindezt a gyér életrajzi adatokon kívül fenmaradt pár verséből következteti. Dakiki szereti a bort és a szerelmet, — saját mondása szerint a megengedett és meg nem engedett dolgok közül négyet választott ki magának: egy rubint pirosságu ajkat, a lantnak zenéjét, vörös bort és Zoraoszter hitét. Reánk maradt versei az életörömet tükrözik vissza. Mint annyi más keleti poeta, az újraébredő tavaszi természet rajzával köti össze a gyöngéd érzelmek megnyilatkozását, a szerelmet, melyhez nála a tiltott bor élvezete járul. Pizzi az Ethé által közzétett szövegből ötöt fordított le a költő versei közül.

Igazi ellentéte a szenvedélyes, kissé elpuhult Dakikinek *Abul-Haszan el-Agacsi*, egy másik régi persa poeta, kit magas rangja megmentett a költők függő helyzetének rossz következményeitől. Tagadhatatlanul férfias hang uralkodik a persa tezkere-írók által megőrzött verseiben. Egyikben azt bizonyítgatja, hogy azért, hogy költő, nem elpuhult férfitlan ember ő. «Oh te kinek nincs tudomásod az én tehetségemről, akarod, hogy megtudjad, hogy nem elpuhult nevelésű vagyok? Hozz lovat, hurkot (lasso), könyvet, íjat, verset, tollat, cziterát, sakkot, bort és kockát.»

Az alig ismert Rudegi korabeli költők tárgyalásának kapcsán, mely Pizzi könyvének egyik legérdekesebb része, igen elismerőleg méltatja a mélabus *Giláni*-t. Nem maradt tőle az utókorra más, egyetlen egy költeményen kívül, de ez a verstöredék egy nemes érzelmes lélek sóhaja az eltűnt ifjuság után. Régiségének bizonyítéka, hogy a királyok könyvének halhatatlan szerzője egyik versében idézi költeményének végsorát.

Rudegi-nek az első igazán híres persa költőnek életét és irodalmi működését ismertetve megjegyzi Pizzi, hogy nem valami nagy kár, ha egy millió háromszázezer versre becsült divánjából oly kevés maradt meg, mert nincs az a költő, ki oly óriási termékenység mellett mindenben hasonló tudna maradni magához és költői tehetségéhez. Pompás természetleírásai olyan színharmoniókat mutattak, hogy Pizzi szerint csodálkozik az ember, hogy egy vaknak született hogyan képes lelki szemeivel annyit meglátni. Talán Rudegi vaksága is csak olyan volt, mint Homéré. Vannak persa írók, kik Rudegit nem is tartják vaknak. Állítólagos vaksága daczára derült világnézetet találunk verseiben. A szokásos módon panaszkodik kedvese kegyetlenségéről, felsorolja az álmatlan éjek szenvedéseit és a kelvésétőli távollét gyötrelmeit. Mint Háfiz, ő is a bort és a szerelmet tartja a földi nyomorúság gondűzőjének.

Persia legnagyobb íróját *Firdauszit*, csak újabb időben sorozták a persa lyrikusok közé. A persa irodalom történetének fáradhatatlan kutatójának, Ethének sikerült a hetvenes években egy oxfordi kéziratban a költő 15 versét feltalálni. Ezek közt nem mind igazi műve a nagy époszírónak: van ott egy pár kétségkívül hamisított későbbi költemény is. Szerelmi versei közt van két igazi anakreoni, melyekkel, Pizzi szerint, megmutatta, hogy mire lett volna képes mint lyrikus.*)

A mysticismus és a kétely gúnyolódó megénekklőit ismerteti Pizzi művének harmadik fejezetében. Elég világos érthető magyarázatát adja a persa szufizmus lényegének, melyet igazi persa tannak tart (ed è tutta persiana), de azért ő sem tagadja, hogy az különböző idegen elemeket vett fel magába. *Abu Szaid*-ről, a persa mysticismus első nevesebb képviselőjéről, részletesen szól. Veszedelmes tanában tagadja a szabad akaratot és keveset ad a külső istenitiszteletre: az ajak imádsága, melyhez a léleknek semmi köze, üres fecsegés. Lényegében *Abu-Szaid* szerint annyit ér a hit, mint a hitetlenség, — addig semmit sem fog használni a jótett, míg csak le nem romboltatnak a mecsetek és a theológok iskolái. Természetesen csak a hypokrita képmutatást érti a hit szó alatt, mely ellen valamennyi persa mystikus a gúny fegyvereivel harczol. — Kisebb tehetség Pizzi szerint a híres persa utazó, *Naszir Khoszev*, ki inkább

*) *Storia della poesia persiana*. I. 78. l.

gyakorlati tanácsokat ad műveiben és kevesebbet ügyel a formára. Erkölcstana tiszta, tanácsai üdvösek, s így méltán mondható Attár és Szaadi elődjének. Khoszrev mystikus tankölteményével a *Rúsenáj Námeh*-vel (a. m. fény könyvével) lépett a mystikusok sorába. Pantheistikus szellemenben az önismeretre alapítja tanítását, mely a legfőbb lény megismerésének egyedüli eszköze. A 'fény könyvéből' két terjedelmesebb mutatóványt nyújt olvasóinak Pizzi, olaszul. Khoszrev másik költeményét a *Sze'adet námeh*t mint nehezen hozzáférhető és nem valami nagy irodalmi becsű művet mellőzi. Naszir Khoszrev lyrai költeményei mindig ugyanazt a dolgot ismételtetik és Pizzi szerint semmi költői beccsel sem bírnak. — *Szenái*-nak az egész keleten elterjedt és szélkében olvasott mystikus művéről a *Hadikat ul-Hakikat*, azaz az Igazság kertjéről, mely Attár és Dseláledin Ruminak mintául szolgált, bővebben szeretne szólni, de nem állott egyéb forrás rendelkezésére a müncheni könyvtár egyik codexében található pár rövid töredéknél és Hammer német kivonatánál (I. 215. l.). — A nagy mystikusnak, Attár-nak csak három művét tárgyalja kellő részletességgel: a De Sacy által kiadott és francziára lefordított *Pend-námeh*-t, azaz a tanácsok könyvét, a Garcin de Tassytól közzétett *Mantik ut-tair* (a. m. madárnyelv) és a *Dseuher uz Zát*-ot, azaz a létezőnek t. i. istennek lényegét, ez utóbbit azonban nem az eredeti, hanem Hammer németje után. Attár egyéb műveit, melyek számát 114-re teszik és a Zsukovszkij által fölfedezett és kiadott *Dsumdsumeh námeh* (a. m. a koponya könyve) című mohammedán versbe foglalt mondát Jézusról nem veszi tekintetbe. *)

Dseláledin Rumi tanítását, mely a költészet ragyogó ruhájába öltöztetett pantheismus, ismertette, Pizzi nem mulasztja el megemlíteni, hogy ő is, mint Naszir Khoszrev, egy sajátos tan vall magáénak a fajok átalakulásáról, mely szakasztott mása a darwinismusnak. Nem tudjuk, honnét vette ezt a tant, de úgy látszik, hogy ez inkább nagy képzelőtehetségének, mint tudományos megfigyeléseinek gyümölcse. (I, 229.) Pizzi a mutatóványok során olaszra fordítja az ide vágó helyet a *Mesznevi*-ből Schefer kiadása és fordítása után. Ruminak a *Mesznevi*-nél kevésbé ismert s európai nyelvekre még le nem fordított lyrai költeményeit, melyek szintén teli vannak mystikus vallásssággal, ismertette, igen helyesen úgy ítél, hogy több lyrai lendület és az érzés nagyobb ereje van bennök, mint a költő főművében, a szentírás számba menő *Mesznevi*-ben. Bevett szokása szerint Rumi divánjából azaz lyrai költemény-

*) Isztoriko literaturnya szpravki pripiszyvajut jemu 114 otdjelnikh proizvedenij, iz kotorykh lis vjeszima njeznacsitelnaja szravnitelno csaszt izvjeszna sz tocsnymi zaglavijami. Legenda ob Iszuje i cserepje Zapiszki V. Otdjl. VII. 63 l.

kötetéből is ad egy teheráni könyomatú szövegből fordított mutatványokat.

A középkorban oly híres keleti tudós *Avicenna*, igazi nevén *Ibn Szina*, az első skeptikus. Ezelőtt, úgymond Pizzi, általános volt a hit a nem-orientalistáknál, hogy *Avicenna* arab eredetű. Pulci olasz költeményében Cordovából származtatja a híres orvos-bölcselőt. Pedig persa eredetű volt és Bokhara tartomány Kharmethin nevű városában született. Arab nyelven írt orvosi és bölcsészeti művei híressé tették nevét az egész mohammedán keleten. Philosophiai irataiból kitetszik, hogy *Ibn Szina* a pantheismusnak hódolt. Isten teremtettségét kétségbe vonva, azt hirdeti, hogy a legfőbb lényben kezdetől fogva meglevő lehetőség csírájából keletkezett a mindenség. A szabad akaratot tagadja s azt állítja, hogy nincs erény és bűn, hanem minden jó vagy rossz cselekedet az egyes emberi lelkek tökéletesebb vagy kevesebb jó voltának eredménye. Az emberiség gyarlóságát a test tökéletlen anyaga okozza. A halállal a lélek kiszabadulva testi börtönéből s visszanyerve előbbi tökéletességét, eredeti forrásához, Istenhez tér vissza. Mint a mystikusok, *Avicenna* sem hisz a mennyországban és a pokolban. Skepticismusa abban nyilatkozik, hogy nem hisz a csodákban és természet tudós létére mindennek észszerű okát kutatja. A tudatlanok és képmutatók ellen valóságos háborút folytat verseiben. Költeményei közül Pizzi szerint több héber fordításban is megvan a parmai könyvtár kéziratai közt. Néhány versében a mohammedán orthodoxia elleni tüntetésből dicsőeneket zeng a bornak. — *Avicenna* után az Európában is jól ismert *Omer Khajjám*-ról beszél Pizzi. Igen jól jellemzi a nagy kételkedő költészetét. Mutatványul hatvan válogatott költeményét a költő reánk maradt verseinek több mint tizedrészét ¹⁾ közli olaszul.

Végezve a vallásos rajongás és a kétely költészetének főbb képviselőivel az első kötet negyedik fejezetében külön szól *Szaadi* és *Hafiz*-ről. A nagy moralistának Európában is érdekük szerint méltatott műveit kellő alaposággal elemezi. *Omer Khajjam* kivételével valószínűleg *Szaadi* az egyetlen nyugoti olvasók által érthető és élvezhető keleti moszlim író, ki *Barbier de Meynard* megjegyzése szerint keleti népszerűségének egy részét nálunk is megőrizni képes ²⁾. *Szaadi* apróbb költeményeiről, melyek egy részét *Bacher* német fordítással kiadta, nem valami nagy dicsőretet mond Pizzi: kevés kivétellel nem látszik valami nagyinak az

¹⁾ Whinfield kiadása: *The quatrains of Omar Khayyám Persian and English* (Lond. 1883) ötszáz négysoros verset tartalmaz.

²⁾ De tous les poètes orientaux, Saadi est peut-être le seul qui puisse être compris en Europe, le seul qui puisse y conserver en partie la popularité dont il jouit chez les lecteurs musulmans. *La poésie en Perse* (Paris 1877) 77. l.

értékek, legfőlebb a költő életére nézve tartalmaznak érdekes adatokat. Hafizról és költészetéről bajos dolog ujat mondani. Annyit irtak már Persia első lantosáról, hogy az azt újra tárgyaló alig őrizheti meg önállóságát. Hafiz költeményeinek igazi értelméről, vajjon mystikus vagy szó szerinti értelemben kell-e őket venni, sokat lehet pro et contra felhozni. A kérdés még nincs megoldva. A költő halála után két részre szakadt tisztelőinek tábora. Az egyik minden szavát mystikusan akarta magyarázni és rejtett értelmet keresett a legtrivialisabb kifejezések alatt. A másik, mindent szó szerint értelmezve, a bort igazi bornak, a szerelmet földi szerelemnek mondta. Jellemző a keleti gondolkozásmódra, hogy az előbbi allegorikusnak nevezhető iskola jutott túlsulyra.

A második kötetben, mely az époszi költészettel kezdődik, nagy részletességgel és bő mutatóványokkal illusztrálja *Firdauszi* époszát a *Királyok könyvét*. — Jól felhasználja nyolcz kötetes *Sahnámeh*-fordítását és a persa époszról és koráról írt munkáját *). A Firdauszit utánzó, ugyanazt a mondanévt tárgyaló kisebb époszokat sem mellőzi. Így Aszadi Gersásp-námehjából és Szám könyvéből hosszabb szemelvényeket fordított le, részben kéziratokból. — Fakhri költeményéről, a híres *Visz és Rámin*-ről, Ethével ellenkezőleg igen szigoruan ítél. Szerinte ez az aligha pehleviből átültetett költeményféle a legostobább izléstelen poema, mely valaha egy nyomorult versfaragó kezéből kikerült (II. 87.). Nekünk, kik Fakhri költeményét élvezettel olvastuk, igazságtalannak látszik az olasz tudós lesújtó kritikája — meglehet a költemény erős erotikus színezete keltette fel a bíráló haragját.

A hatodik fejezet a *regényes költészetnek* van szánva és Nizámi s utánzói verses regéivel foglalkozik benne az író. A hetedikben a *gnomikus költészet*ről, a nyolczadikban végül az utolsó nagy persa költőről, *Dsámi*-ről van szó.

Érdekes, de kissé merész állításokat foglal magában Pizzi művének utolsó fejezete (*Le somiglianze e le relazioni tra la poesia persiana e la nostra del medio evo*, Storia della poes. pers. II. 413—489. l.), mely a középkori francia, olasz és provencai költészetben keleti, azaz persa rokon vonásokat akar felfedezni. Az itt felhozott hasonlóságok megítélése azonban nem az orientalisták, hanem a romanisták dolga.

DR. KÉGL SÁNDOR.

*) *L'epopea persiana studie e ricerche*. Firenze 1888.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

18. Hittrich Ödön: Megjegyzések Lucianushoz. (Budapesti ág. hitv. evang. főgymn. 5—17. l.) — A szerző az értekezésben feldolgozandó tárgyat a következőkben körvonalozza: «Tudjuk, hogy L. satirikus irataival közvetve sok hasznót tett a kereszténységnek, hogy az intelligensebb előkelő körök művei által mintegy elő lettek készítve a keresztény hit vallására; általuk lett megingatva a régi vallás tanaiban való hitük. Lucianus nem igen ismerte a kereszténységet; a mit ez új hitről tudhatott, az nagyon kevés volt; alsóbb körökkel úgy látszik, nem igen érintkezett ezért az új vallásnak nem is igen tulajdonított valami kiváló fontosságot; éppen azért sokkal enyhébb ítéletet mond róla, mint a görög istenekről és philosophiáról. Gondolkodásmódja, melyben mindig a szépet, jót s igazat követi, gyakran közel áll a keresztény felfogáshoz, úgy, hogy egyik-másik irata némely bírálót arra a gondolatra juttatott, hogy ha esetleg maga Lucianus titokban nem is volt keresztény, lehet, hogy némely művén keresztény correctorok is tettek némi változtatást. Ebből a szempontból tárgyalja Lucianus Demonaxát egy philologus, kinek hypothesisével az alábbiakban fogunk foglalkozni». Ezután áttér Schwarz *Über Lukians Demonax* cz. értekezésének (l. Zeitschrift f. d. öst. Gymnasien, 1878, p. 561.) ismertetésére s ezzel szemben azt akarja kimutatni, hogy a *Demonax* nincs annyira tele idegen interpolációkkal, mint Schwarz hiszi, a ki mindenütt egy keresztény corrector kezenyomát keresi a szövegben. Ezután a *Nigrinus*-ra tér át s ennek authenticitását bizonyítván, végül a következő eredményre jut (p. 17.): «Nigrinust is, úgy látszik, abban az időben írta, melyben már abbahagyta a rhetorikát; tehát 40 éves korában 165 körül és pedig athéni tartózkodásának elején, mikor még maga is több ideális vonzalommal viseltetett e város iránt, mikor még nem ismerte az athéni philosophusokat teljesen. Demonaxot 179 után 180 körül írta és pedig Athénben való tartózkodásának vége felé, öreg korában, a mit mesterkéletlen irányából következtethetünk. E két irat, bár keletkezésük közt, úgy látszik, 15 évnyi időköz van, már az első kiadásokban egymás mellé került, L. kisebb rhetorikai munkái és prolaliái közé (a B. corpusba), melyekre vonatkozólag (a Macrobian-tól eltekintve) általános a vélemény, hogy L. eredeti művei; éppen ezért Nigrinust és Demonaxot eredeti lucianusi műveknek tartom. Az első Lucianus-kiadásokban Rothstein szerint betűrendben következtek egymás után az egyes iratok, de ez a rend csakhamar meg lett zavarva s ekkor került egymás mellé a D. és N. című irat, tartalmuknak némi hasonlósága alapján. Lucianus ezen két művében a cynicus és a platonicus

iskola egy-egy érdeemes philosophusának képét rajzolta meg; minthogy philosophiával mélyebben maga sem foglalkozott, azért eme rajzokban sem igen kutatja az illetők philosophiai elveit, inkább csak a nagy közönség számára készült emlékiratok ezek, melyeknek legfőbb érdemük, hogy ama két kiváló férfiú emlékét napjainkig fenntartották».

A mi a végeredményt illeti, teljesen egyetértünk a szerzővel, de szerettük volna, ha a kérdést kissé bővebben és alaposabban tárgyalja. Lucianus magyarázatában annyi még a megoldatlan problema, hogy az ily specialis kérdések is nagyon megérdemlik a bővebb utánjárást.

NÉMETHY GÉZA.

19. Krauze Ervin: Az istenek és a fatum Vergilius költészetében. (A jászóvári prémontréi kanonokrend kassai főgymn., 1—22. l.) — A szerző világosan és szépen megírt értekezésében előbb Vergilius istenvilágát s ebben *Juppiter* szerepét, majd a fatumnak és *Juppiter*nek egymáshoz való viszonyát tárgyalja s végül a következő eredményre jut: «Összegezve a mondottakat, vizsgálódásainak végeredménye gyanánt azt állíthatjuk, hogy a fatum Vergiliusnál némileg az isteni gondviselés szerepét tölti be. Bizonyára érezte ő is, hogy az erkölcsi világrendben kell valami állandónak, örökkévalónak, egynek lenni, a mi mintegy középpontja legyen az erkölcsi világnak és kiegyenlítsen minden ellentétet. Tetszett neki az a felfogás, hogy íme tehát az istenek sem járnak el saját alanyi belátásuk, kényük-kedvük szerint, ők is függnek valamitől, mint az állami hatóságok a törvényektől. Van valami a világ fölött, a mi mindég változatlan, mindennel szemben egyforma, mindenkit kielégít az igazság szerint, és ez a fatum. A mit a keresztény vallás az egy isten eszméjében egyesít, az nála még zavarosan hol összefoly, hol megint szétválík és a vajúdás bélyegét viseli magán. Látjuk, hogy majd *Juppiter* felé, majd inkább a fatum felé hajlík istentanának súlypontja, határozottan azonban nem tud és nem mer egyikkel sem szakítani. Innen van a homály, ellenmondás, zavaros fogalmak a lelki élet és a vallás körébe eső dolgok rajzában, mint meg annyi bizonyága egy titáni szellem vergődésének, mely a kor hitéből, a bölcsészet eszméiből és saját elméleteiből egy egységes egészet igyekszik teremteni.»

Ezt az eredményt egész terjedelmében nem tehetjük magunkévá, minthogy a szerző elfelejtett megkülönböztetést tenni Vergilius a költő és Vergilius a philosophus között s ez a mulasztása okozta értekezésének alapjában elhibázott módszerét is. Krauze úr elszigetelve vizsgálta Vergiliust, holott a feltett kérdés szempontjából első sorban Homeroszszal kellett volna összehasonlítani s azt mutatni ki, hogy a hagyományos eposzi machinától mennyiben tért el s mennyiben vitte bele a philosophia egyes tanításait. Ily módon meg lehetett volna állapítani

annyit, hogy a költő a maga tisztultabb ethikai felfogásával lehetőleg nemesebb erkölcsi tartalmat igyekezett adni a népvallás meséinek, de hogy ő, a philosophus, a Lucretius tanítványa, a ki egész életében foglalkozott a metaphysika és ethika kérdéseivel s az Aeneis befejezése után életének egész hátralevő részét a philosophiának akarta szentelni, komoly problémát csinált volna magának Juppiter és a fatum viszonyából, azt senki sem gondolhatja, a ki e kor magas műveltségét ismeri. Krauze úr tehát tévesen látja a költő «titáni szellemének vergődését» a vallás körébe eső dolgok rajzában, mert egy Vergilius, ha a monotheismus, polytheismus vagy pantheismus kérdéseivel akart foglalkozni, nem szorult rá se a görög-római, se a zsidó, se más kinyilatkoztatott vallás tanításaira.

Rossz néven veszem a szerzőtől azt is, hogy illet tud írni mindjárt a 1. lapon: «Az ifjúság könnyelmű éveiben bölcsészeti tanulmányai ugyan *Epicurus léha tanainak* hívévé tették egy időre, de alapjában vallásos kedélye csakhamar ráunt ezekre.» Epicurus egyes hívei lehettek léhák, de hogy az ő philosophiáját *léha* jelzővel lehetne illetni, azt komolyan gondolkozó ember nem ismerheti el. Tessék csak elolvasni *Lucretiust*! Még furcsább a 16. lapon: «Bizonyos, hogy Vergilius idejében is általánosan istennek tartották a fatumot. Csak kevesen voltak, a kik a fatumról másként vélekedtek. Ezek közé tartozott Cicero és Vergilius. Cicero is felülemelkedett korának felfogásán.» Hát ez bizony se Vergilius se Cicero részéről nem volt nagy érdem, miután stoikus philosophia régen megalkotta a maga rendszerét; illet tehát nem szabad írni annak, a ki eredetiben tanulmányozza a görög és római irodalmat s a ki ily módon helyes fogalmat szerezhetett volna magának az antik műveltség magas fokáról, melynek qualitativ értékét a mai kor sem haladta meg.

NÉMETHY GÉZA.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. május 15-én *felolvasó-ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Wigand János*: Csiky Gergely «Vasember»-e és Sophokles «Antigoné»-ja.

2. *Kanyaró Ferencz*: Karácsonyi misztérium Toroczkról.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil, jegyző: Petz Gedeon m. titkár. Jelen voltak: Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula.

Katona Lajos, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly, Váczy János és Vári Rezső választm. tagok.

1. A f. é. ápr. 17-én tartott vál. ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. Az elnök bemutatja *Hartel* Vilmos lovagnak, a kit a Társaság múlt közgyűlésén tiszteleti tagjává választott, köszönő levelét, mely egész terjedelmében így hangzik:

Societati philologorum Budapestinensi s.

Praesidis Vestri uiri mihi amicissimi epistulis et diplomate huc misso a Vobis maximo honore affectus sum, qui in societatem Vestram me recipi uoluistis. uiris doctis, qui procul a negotiis publicis strepituque forensi res suas agunt, raro contingit, ut eos nanciscantur honores, quibus rei publicae administratores, fori oratores aliique id genus et principibus et multitudini facile conspicui cumulantur; et si quando contigerit, eos non tam uerae iustaeque suorum meritorum aestimationi quam Fortunae beniuolae fauori se debere non iniuria putant. ab iis uero cognosci plausumque ferre qui easdem artes colunt singulorumque merita iuste comparare et ponderare ualent, ut summa laus est ita plenissimum gaudium esse debet. quod quamquam toto corde et gratus amplector, non is sum, qui praeter ceteros hac Vestrae celeberrimae societatis laude me dignum esse fatear. in communi campo summa et optima hercle uolui, pauca assecutus sum. sed hoc unum possum profiteri in meorum collegarum numero non facile inuentum iri, qui Vestra studia eorumque felicissimos successus tanto animi studio tantoque amore sit persecutus.

Vos in hac tempestate nostrae disciplinae maxime contrariae et fere inimicae rem communem et strenue defendistis et mirum in modum auxistis; Vos exiguo temporis interuallo omnium uirorum doctorum oculos Vestrorum operum et uirtute et multitudine in Vos conuertistis. iuuenilis uigor qui in uita publica patriae Vestrae ubique conspicitur, studia Vestra accendere idem et implere uisus est. quae quo magis florent semperque florebut, eo maior semper apparebit honor quem tanta benignitate obtulistis

socio Vestro deuotissimo

Guilelmo de Hartel.

Örvendetes tudomásul vétetik.

3. A társaság *rendes* tagjaivá választatnak: dr. *Kacsorics* Kálmán somogyi földbirtokos (aj. P. Thewrewk Emil); dr. *Molnár* István budapesti I. ker. kath. gymn. tanár (aj. Vári Rezső), dr. *Reiszer* Ottó egri cist. r. tanár (aj. Horváth Cyrill); *Wohlmuth* Gyula nagybecskereki kegyesr. tanár (aj. Kis Sándor).

4. Cserhalmi Samu pénztárnok előterjeszti havi kimutatását, mely szerint a Társaság *bevételei* az 1894 decz. 27-től 1895 május 15-ig terjedő időközben 2258 frt 45 krt, *kiadásai* 1480 frt 14 krt tettek; a pénzkészlet 778 frt 31 kr. Tudomásul szolgál.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Kevés kérdése van a magyar nyelvtudománynak, a melynek hirdetésénél olyan egyetértés uralkodott volna, mint épen a rövid magánhangzók történetének tanításánál. Pedig grammaticai certant, de ebben az egy kérdésben — mindnyájunk nézete szerint — sziklatalajon álltunk s hamisítatlan bört mértünk. Kézpénznek tekintettük a régiek írásmódját, betűit, s olvastuk, a hogy írva találtuk. De hiba történt a rovásnál. Erre a hibára mutat rá *Szinnyei József* legújabb értekezése, a mely a fenti cím alatt a *M. Nyelvőrben* (XXIV. k.) és külön is megjelent (Budapest, Hornyánszky V. 1895. 25 l.) s beható és mély vizsgálat után megdőnti az eddig nem eléggé körültekintő vizsgálódásokra alapított zártabb hangzós elméletet. — Szinnyeinek régóta kedvelt themája az árpádkori magyar nyelv. Már a birtokos személyragozásról szóló jeles értekezésében (külön lenyomat 7. l., jegyz.) jelezte, hogy „más alkalommal részletesebben” szándékozik foglalkozni a H. B. olvasásával; egyetemi előadásain pedig, valahányszor a rövid magánhangzók tanáról volt szó, nem mulasztotta el megjegyezni, hogy az egy fokka zártabb hangzós elméletben jó okkal kell kételkednie. E kételkedéseit most szemtől szembe láthatjuk; mérlegelhetjük azokat az okokat, a melyek a Szinnyei tanítása mellett, s azokat, a melyek ellene szólnak. A szerző arra a megállapodásra jut, hogy „az Árpádok korabeli magyar nyelv hangzása a mostanihoz sokkal közelebb állott, mint eddig hittük”. S mi volt eddigi hívésünk? Mindnyájan azt vallottuk, hogy rövid magánhangzóink az Árpádok korában általában egy fokkal zártabbak voltak, azaz hogy mai $e < \bar{e}$, $\bar{e} < i$, $\bar{o} < \bar{u}$, $a < o$, $o < u$ volt.

Az egy fokkal zártabb rövid magánhangzót valló emez elmélet főleg a mai a , o hangzók egykori irott megfelelőiből merítette érveit, s aztán következtetést vont a többi rövid magánhangzókra. Nagyon természetes tehát, hogy Szinnyei is főleg a mai a és a mai o egykori megfelelőit vizsgálja. — A régiek írásában a mai a hang helyén részint a , részint o betűvel találkozunk. A kétféle írás közül szerzőnk először az a -ról szól, s rámutat arra, hogy az a -t három esetben találjuk következetesen írva ott, a hol ma a -t mondunk; mind a három esetben ez az a a legtöbb valószínűség szerint illabiális \bar{a} volt. Ilyen \bar{a} van: 1. jövevényszavakban; 2. szóvégén mint tövéghangzó vagy ragvéghangzó jele; 3. az \bar{a} hangzós szótagot megelőző \bar{a} illabiális volt (v. ö. *szakádát, álmás* stb.) A mai a hang helyén régi írásainkban nagyon sok esetben o betűvel is találkozunk ugyan, ez az írás azonban nem következetes, mert egy és ugyanazon szóban gyakran egy és ugyanazon nyelvemlékben hol a , hol o betűt találunk (v. ö. *tana : tona ; Bolatin : Balatyn : Bolotun ; Forkos : Forcas : Farkas* stb., stb.). E helyesírási ingadozások megmagyarázására nem elégséges, ha azt tesszük föl, hogy nyelvjárási eltérésekkel vagy az író ügyetlenségével állunk szemközt. A helyes megfejtést az a Volf Györgytől szerencsésen kiderített tény szolgáltatja kezünkbe, hogy a latinbetűs írás-olvasást a velenczés olaszoktól tanultuk. A velencei olaszok a XI. században az o betűvel kétféle hangot jelöltek: egy zárt o és egy nyiltabb a -féle hangot. A régi magyar o betű tehát hol egy zártabb o -féle, hol egy nyiltabb a -féle hang jele lehetett. Ezt a tételt a szerző jövevényszavakkal, Anonymus és Con-

stantinus Porphyrogenitus írásával bizonyítja, de a mi a mérleg serpenyő-jét döntőleg a Szinnyi nézete javára billenti, az a *val, nak* ragok *vol, noc* írása a KT.-ben. Már pedig ezek sohasem hangozhattak közép nyelv-állású *o*-val. Mindezek alapján kitűnik, hogy a mai *a* nem volt egy teljes fokkal zártabb.

Második fő tétele a szóban forgó elméletnek az volt, hogy a mai *o* régen *u* volt. Tekintve, hogy az olaszok *u, o* hangja a mienknél nyiltabb, igen könnyen eshetett meg, s meg is esett, hogy a szóban forgó hangot hol *u*, hol *o*-nak írták. Az *o* hang kapcsán itt emlitem meg az ószlovén *q* hangot, a melyet a szlavisták egybehangzó tanítása szerint *ō*-nak kell olvasni. A mai magyar nyelv *e* hang helyén majdnem kivétel nélkül *on, om*-ot ejt, pl. *roncsika* < ószl. *rqč. ka, donga* < ószl. *dqga, abroncs* < ószl. *obrqč, bolond* < ószl. *blqč* stb. stb. (a látszólagos kivétel *galamb, parancs, pisztráng lanka?* v. ő. Ásbóth: Szláv szók a magyarban 26). — Az ószlov. *q* helyén *um* csak *golumbya* 1224-ből (NySzót. I.31;) de *golombos* 1165-ből, *Zumboth* 1264-ből, de *Zombot, Zumboth* 1165, 1264, 1265-ből.

Szinnyi fejtegetései után el kell fogadnunk már most azt, hogy őseink az *q* helyén tényleg *ō*-t hallottak, vagy ha már a *zumbot* és *golomb* írásra valamit építeni akarunk, legfeljebb kissé zártabb orrhangú *o*-t, de semmi esetre sem *un, um*-ot.

Minthogy az egy fokkal zártabb magánhangzók két oszlopa, az *a* és *o*, a melyre az egész elmélet alapítva volt, megdőlt, meg kell dűlnie az egész épületnek, s így nem tartható fenn az sem, mintha az *ō* < *ü, ë* < *i, e* < *ē* lett volna. Ezekkel Szinnyi egész röviden végez.

A részletes vizsgálódás föladata kimutatni, mely szóban minő volt a hangszín. Szinnyi beható fejtegetései után azonban nem fogjuk többé állítani, hogy rövid magánhangzóink egy fokkal zártabbak voltak.

MELICH JÁNOS.

— Arany János «Toldi»-ja. *) Ilyen czímen jelent meg Arany örökeltű kis eposzáról a legújabb tanulmány. Szerzője nemcsak az irodalomban új ember, hanem az életben is még gyermekifjú, a mennyiben *Székely Aladár* a középiskolát sem végezte be. Így tehát nem csodálhatjuk, ha a műnek mind szerkezete, mind tartalma ellen számos kifogás tehető. De mi mindezeket mellőzzük s hajlandók vagyunk most a műnek csupán jó oldalaira vetni tekintetünket. A tanulmány tulajdonképp szövegkommentár akar lenni, a mely nem kíván a költeménnyel mint egészszel foglalkozni, még kevésbbé kívánja a cselekvényt tárgyalni avagy a jellemeket kidomborítani, hanem megelégszik azon szerényebb föladattal, hogy minden egyes éneket a nagyobb érthetőség kedvéért részekre tagol és hogy az ilyen egyes részekhez, mondhatnók minden egyes strophához megadja a szükséges nyelvi, stilisztikai s főképp lélektani magyarázatokat. Mindezt a szerző *költői elemzésnek* nevezi, bár e kifejezést még akkor sem tarthatjuk szerencsésnek, ha a *költői* szón *poetikai* volna értendő.

*) Tanulmány. Irtá *Székely Aladár*. Budapest. Franklin-Társ. 1895. 129 l. Ára 80 kr.

A pszichológiai megjegyzések között igen sok új s nem kevés helyes észrevétellel találkozhatunk, melyek a szerző éles szeméről s a költeményben való elmélyedéséről tanuskodnak. Így behatóan fejtegeti Toldi lelkiállapotát, mikor a nádasban bujdosik, vagy mikor a pesti utczákról a temetőbe vonúl; különben a szerző Toldinak még oly csekély tettet, sőt csak úgy odavetett szavait is igyekszik megvilágítani és okadatolni, a mi közben sok fölösleges munkát végez, mert gyakran olyasmit magyaráz, a mi nem szorult értelmezésre vagy a mit ő maga sem ért. Nyelvi és stilisztikai kommentárjaiban is sok helyt mutatkozik finom érzék, jó ízlés és kivált erős distinctio. Egyetértünk pl. a szerzővel, midőn e sorban «*Nemdenem a Toldi Lőrincz fia volnál?*» (XII. én.) a föltételes módot nemcsak igazoltnak, hanem természetesnek találja. Vele szavazunk akkor is, midőn Lehtől eltérve nem tartja a VI. ének komoly bucsújelenetében a legjobb helyen alkalmazottnak a torna-reszelés és tűszurkálás hasonlatát. (66. l.)

De még sem ez az, a miben a tanulmány legfőbb érdemét látjuk. A fiatal szerző bámulatos szorgalommal hordta össze és dolgozta föl mind azt az anyagot, a mit csak a magyar irodalom felmutathat a *Toldi*-ra vonatkozólag. Megtaláljuk a füzetben mindazt, a mi véleményét Toldy Ferencztől kezdve, a ki először részesítette Arany e művét tüzetes taglalásban, Kemény Zsigmondon, Gregusson, Salamon Ferenczen át Lehr Albertig, Riedl Frigyesig s a legujabbakig magyar aesthetikusok, kritikusok és nyelvészek nyilvánítottak *Toldi* nyelvéről, népiességéről, előadásbeli sajátosságairól, verseléséről, az egyes személyek jelleméről, mert a szerző a legmellékesebb kérdésben sem mond addig ítéletet, a míg a fölmertült nézeteket, az eddig folyt eszmecserét az olvasó előtt végig nem sorakoztatta. Ha tehát más nem, az a tanár, a ki éppen *Toldit* magyarázza az iskolában, igen jó segédkönyvet és megbízható pontos útmutatót nyer szerzőnek, ez ifjú tanulónak a füzetében.

Elismeréssel kell még nyilatkoznunk a szerző stílusáról. Egy kissé sokat szeret ugyan beszélni, de világosan fejteget, értelmesen magyaráz, tapintatosan vitatkozik, úgy hogy előadásmódja már egészen érett embert állít elénk. Meg vagyunk róla győződve, hogy néhány év múlva tartalmilag is sokkal értékesebb munkát nyújthat, ha továbbra is megőrzi az irodalom iránti mély érdeklődését és ha dolgozás közben ezentúl is oly rendkívüli szorgalmat egyesít lelkiismeretes pontosságával.

r—s—t.

— Péter apostol a népies hagyományban tudvalevőleg igen kedvelt és népszerű, de egyuttal a naiv komikum vonásaival felruházott alakként szerepel. Az e körbe tartozó facetiák, fabliauk, mesék két nagy csoportba oszthatók, a szerint, a mint az apostol szereplésének más-más oldalával foglalkoznak: egy részükben *földi vándorlásainak* mozzanataival ismerkedünk meg, más részük mint a *mennyország kapusát* mutatja őt be. Szereplésének ez utóbbi oldalával foglalkozik Binder Jenőnek *Szent Péter, a mennyország kapusa* cz. érdekes dolgozata, mely eredetileg a «Brassói Lapok»-ban (1895. 28., 29., 30. sz.), majd különlenyomatban is (Brassó, 1895. 16 l.) jelent meg. A nép tréfás felfogásának kiinduló pontjául, úgy

mond Binder, bizonyára a biblia amaz elbeszélései szolgáltak, melyekben a nagy apostol személye egy-egy emberi gyarlóság rabjának mutatkozik (a Megváltó háromszoros megtagadása, Malchus). «A középkorból reánk maradt legrégibb facetiák, melyekben sz. Péter szerepel, még Krisztus megtagadása révén vonják őt a komikum körébe; később azután a népnek mindig satirikus hajlama hova-tovább szaporítja a tréfás vonásokat, míg végre kialakul képzeletében a félig tisztos, félig bohókás öregnek typusa, minőnek Hans Sachs korától maig mutatja sz. Pétert a népek hagyománya.» Binder ezután Köhler Reinholdnak *Sanct Petrus der Himmelspförtner* cz. értekezésére (*Aufsätze über Märchen u. Volkslieder*, Berlin, 1894) utal s az ott felállított keretbe több magyar népmesét illeszt be, a melyek az Arany-Gyulai-féle Népköltési gyűjtemény, a Magyar Nyelvőr, Gaal György és Kálmány Lajos közléseiből ismeretesek. Több ide tartozó mesecsoporthoz, a melyeket Köhler tárgyalt, Binder nem találta meg változatát a magyar meseirodalomban, pedig — úgy mond — «nem lehetetlen, hogy a nép ajkán nálunk is forognak történetkéik pl. sz. Péternek az égbe hiába kívánczozó anyjáról (Olaszországban nagyon elterjedt mese), vagy azokról a mennyország kapujától elutasított lelkekről, kik az ég különböző lakóinak gyengéit hányva szemükre, jutnak oda be, vagy továbbá azokról, kik önként térnek onnan vissza, mikor megtudják, hogy benn van — a feleségük, stb» P.

— Szünidei tanfolyamok Jenában. Mint már több év óta, az idén is rendeznek Jenában, Rein és Detmer egyetemi tanárok vezetése mellett, szünidei tanfolyamokat. Ezek közül talán e Közlöny egyik-másik olvasóját is közelebből érdeklik az egyenesen *nem németországiak számára* is rendezett *német nyelvi és irodalmi cursusok*. Ezek két részre oszlanak: egy elemi cursusra kezdők számára és egy irodalmira haladóbbak számára. Az előttünk levő prospectus szerint az elemi cursus feladata minde-
nekelőtt a német nyelvérzék ápolása. A gondolatok szó- és írásbeli előadása egyszerű alakban a cél, melyet számos tervszerűen rendezett beszédgyakorlattal akar elérni. Az olvasott és megbeszélt anyaghoz grammatikai gyakorlatok is csatlakoznak. E cursus 18 leckeórára és hat sétára terjed, az utóbbiak szorosan a lecckékre vonatkoznak. A lecczék vezető szempontjai ezek: 1. A beszédgyakorlatok alapja a *szemlélet*. A szemlélethez való anyagot Jena és környéke adja. 2. A hol a szemléltetés lehetetlen, ott helyébe lép a *körülírás* (a már meglevő nyelvkészlet segélyével való magyarázás). 3. Ha az utóbbi nagyon is nehéz vagy hosszadalmas volna, a *fordítással* is élnek. Írásbeli fordításgyakorlatok ki vannak zárva. A gyakorlatanyag körülbelül a következő egységeket foglalja magában: 1. Jena és környéke. 2. A jenai csata (1806). 3. Schiller Jenában (1789—1799). a) Schillert meghívják Jenába, b) a Schiller-kert, c) házassága, d) barátsága Goethével. 4. Goethe «Erlkönig»-je (keletkezése és magyarázása). 5. Luther Jenában (befejező gyakorlat, melyet a résztvevők maguk készítenek rövid «stichwort»-ok alapján). A felsorolt tárgyegységeknek a következő kirándulások felelnek meg: 1. Schweizerhöhe-Stern-Forst. 2. Landgrafenberg, csatater. 3a) A város bejárása; a Schiller-házak megtekintése. 3b) A Schiller-

kert meglátogatása. 3c) Kirándulás Wenigenjenába; a templom megtekintése. 4. Séta az «Erlkönig»-hez és Kunitzba. Végül (kiváratra) utazás Weimarba, a Schiller-ház és Goethe-múzeum megtekintésére. Ez elemi cursust Scholtz rector vezeti. Tart augusztus 5-ikétől 25-ikéig. Még érdekesebb mint ez elemi cursus a haladottabbak számára való nyelv- és irodalmi tanfolyam, melyet Rausch dr. vezet. E cursusban a német nyelvi szóbeli és írásbeli gyakorlatok egyenesen a Jena és Weimar irodalomtörténeti emlékeiről való előadásokhoz, illetőleg társalgásokhoz (conversatiókhöz) fűződnek. A legtöbb előadás Jena és Weimar classikus helyeinek megtekintése kíséri. Kiváratra rendeznek két egy-egy napra terjedő kirándulást is Schwarzburg és Wartburgra. Az előadások a következőképen csoportosulnak: I. Schiller—Jena. 1. A legfontosabb tudnivalók a jenai egyetem történetéről. 2. A három Schillerház és a Schillerkert. 3. A wenigenjenai templom, melyben Schiller esküvője történt. 4. Schiller és Goethe barátsága. 5—7. Bevezetés Schiller «Wallenstein»-jébe. II. Goethe—Weimar. 8. A weimari fejedelmi ház. 9. A weimari kastély és park Goethe kertjével. 10. A weimari Schiller-ház. 11. A Goethe-ház. 12. A hercegi sírbolt (Fürstengruft). 13—15. Bevezetés Goethe «Hermann und Dorothea»-jába. III. Luther—Wartburg. 16. A Wartburg a Minnesängerek idejében. 17. Luther a Wartburgban. 18. Luther a jenai «Zum Bären» nevű vendégfogadóban. — Azt hisszük, e leckekezímek maguktól is ajánlják e cursusokat, melyekben a német nyelvvel és irodalommal foglalkozó tanáraink és tanárjelöltjeink igen termékenyítő módon gazdagíthatják egyrészt Lutherre, másrészt a német irodalom classikus korszakára vonatkozó ismeretüket. A kik esetleg e cursusokban részt akarnak venni, jól teszik, ha dr. Kármán Mór tanárnál (Budapest, Kerepesi-út 49.) jelentkeznek. W. J.

— Helyreigazítás. E Közlöny legutóbbi füzetében (409. s. k. 1.) Pröhle Vilmos «Az drják és ugorok érintkezéseiről» cz. kis tanulmányomat bírálja és olyan állításokat tulajdonít nekem, a melyeket füzetemben ő nem talált, én pedig enyéimnek nem ismerek.

Legyen szabad ez állítástomat egyetlenegy mondaton igazolnom. E mondat nálam így hangzik: «Ugorból, egyenesen ősmagyarból, került szanszkritba az indoskytha korban a *beka* szó *bhēka* alakban». Pröhle ezt így variálja: «Ugorból, egyenesen ősmagyarból került, a szanszkritba a *bēka* (*bhēkas*) szó» (412. l.).

A philologia a pontosság tudománya a szó kitünő értelmében. *Bhēka* és *bhēkas* közt — e szaklap olvasói tudják — lényeges különbség van. Tehát e módosított alaknak idézőjel közt nekem tulajdonítása ellen tiltakoznom szükséges.

Ugyanazon mondatomnak e szavait «az indoskytha korban»*) Pr. nem idézi, tán nem is olvasta, legalább tény, hogy tudomásul nem veszi és kezdi sok zavarral megállapítani a *bēka* szó átvételének korát, «mely még az árja-ugor őseiről érintkezés idejét is [Kr. e. circa 2000 év] megelőzte volna».

*) Indoskytha kor alatt a Kr. e. 50-től Kr. u. 150-ig terjedő időt értik.

Ezt az okoskodást, mely majd egy féllapra terjed, úgy mutatja be, mint az én szavaimból szükségképpen következő fölvetelt, melyet aztán (tulajdonképpen csak *saját* fölvetését) tudományosan czáfol, azaz czáfolásra nem méltónak ítél! Persze, ha azt a három szót Pr. elolvassa: e féllapnyi okoskodást czáfolatával együtt megtakaríthatta volna.

Egyéb megjegyzéseire észrevételem nincs. Aki így *idéz és olvas el* egy bírálattal alá vett dolgozatot, annak ítéleteire megjegyzést tenni, észrevételeit ellenőrizni fölösleges volna.

FIÓK KÁROLY dr.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Badics Ferencz dr. Magyar olvasókönyv. I. kötet. A középiskolák első osztálya számára. (8-r. 212 l.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. 1 frt. Vásonba kötve 1 frt 20 kr.

Ciceronis, M. Tullii, epistolæ selectæ. Ed. Joannes Csengeri. (8-r. 216 l.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. 70 kr.

Endrődi Sándor. A magyar költészet kincsesháza. A magyar költészet történetének, a verstannak, a költői műfajok elméletének ismertetése kapcsán műfajok szerint csoportosította és Erdélyi Pál, Kardos Albert, Négyesy László és Névay László szaktanárok közreműködésével a magyar tanuló ifjuság és család használatára tisztán oktatási czélból szerkesztve. (N. 8-r. CXXVI, 1508 l.) Bpest, 1895. Athenæum. Vásonba kötve 5 frt.

Giesswein Sándor dr. A vallás alapja és eredete, különös tekintettel a modern vallásbölcseleti elméletekre. (8-r. 60 l.) Budapest, 1895. Athenæum könyvnyomdája. 50 kr.

Madzsar Gusztáv. A magyar népköltés versalakjai. Bpest. Lampel R. (Wodianer). 1895. 8-r. 88 l. 50 kr.

Magyar Nyelvőr. Szerk. *Szarvas* Gábor. XXIV. köt. V. füz. (1895. máj.). — *Szimonyei* József, Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? — *Melich* János, Német vendégszók. — *Tóth* T. Albin, Az alanytalan mondatok. — *Kiss* Ignác, Faludi F. nyelve. — *Schmidt* Győző, Több alaposságot! — Helyreigazitások. Magyarázatok. — Kérdések és feleletek. — Népnyelv hagyományok.

Millig Lukács. A német kereskedelmi iránytan és levelezés segédkönyve. A magyar kereskedelmi középiskolák számára. 2. kiad. (8-r. 180 l.) Budapest, 1895. Kókai Lajos. 1 frt 20 kr.

Négyesy László. Stilisztika. Középiskolák IV. osztálya számára. (8-r. IV, 223 l.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. 1 frt 20 kr. Vásonba kötve 1 frt 40 kr.

Pázmány Péter összes munkái. A budapesti kir. m. tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hit-tudományi kara. Magyar sorozat. I. kötet. Felelet Magyarai könyvére. — *Kempis* Tamás Krisztus követéséről. — Az új tudományok hamisságának tíz bizonyossága. (4-r. XVIII, 588 l.) Budapest, 1895. Kilián Frigyes bizoni. 6 frt.

Wilkins A. S. A római irodalom története. Angolból. *Athenæum kézi könyvtára*. XV. kötet. (8-r. 100 l.) Budapest, 1895. Athenæum. Vásonba kötve 60 kr.

Zsilinszky Mihály. Taine Hippolyt Adolf mint történetíró. *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Kiadja a magy. tud. Akadémia. XVI. kötet. 3. szám. Budapest, 1895. Akadémia. (8-r. 43 l.) 40 kr.

II. Külföldi irodalom.

Ausgewählte Briefe von und an Chr. A. Lobeck und K. Lehrs nebst Tagebuchnotizen. Im Auftrage des Vereins für Geschichte von Ost- und Westpreussen, herausgegeben von *Arthur Ludwig*. I: 1802—1849. II: 1850—1878. Leipzig. 1894. Duncker und Humblot. XII és 1050. 16 mk. E gazdag és érdekes levelezésekből úgyszólván rekonstruálható a német philologia története a század elejétől 1878-ig. A címbeli hírneves philológusok levelein kívül vannak a gyűjteményben levelek a következőktől: Preller, Hermann. Joh. H. Voss, Nietzsche, Humboldt Sándor, Meineke, Thiersch, Hase, Westermann, Lachmann, Brücke, Nauck, Grimm Jakab, Littré, Schneidewin, Leutsch stb. stb.

Kern O. Die Gründungsgeschichte von Magnesia am Maiandros. Berlin, 1894. Weidmann. 4 mk. — A Magnesiában 1891—1893-ig kiásott oszlopcsarnok feliratainak kiadása és commentálása. A feliratok legnagyobb része a 200. Kr. előtti évből való s Artemis Leukophryne ünnepére vonatkozó feljegyzéseket, továbbá a város alapításának történetét tartalmazza.

Könnecke, Dr. Gustav. Bilderatlas zur Geschichte der deutschen Nationalliteratur. Eine Ergänzung zu jeder deutschen Literaturgeschichte nach den Quellen bearbeitet. 2. Aufl. Marburg, Elwert 1895. — E vállalat első kiadása, mely 1675 képet foglalt magában, 1888-ban jelent meg, ára 20 mk. volt; a mostani 2. kiadásból az első (Goethe és Schiller korára vonatkozó) két füzet jelent meg; az egész 11 füzetre van tervezve, egy-egy füzet ára 2 mk. A német irodalomtörténethez való emez illusztráció-gyűjtemény egyesegeknek és intézeteknek melegen ajánlható.

Litzmann, Berthold, Prof. Das deutsche Drama in den literarischen Bewegungen der Gegenwart. Vorlesungen gehalten an der Universität Bonn. Hamburg u. Leipzig, Voss. 1894. VIII és 216 l., 4 mk. — E könyv a jelenkori német dráma irányait tárgyalja. Mindenekelőtt kimutatja, hogy az 1870—71. évek nagy eseményei nem voltak a német költészetre oly hatással, mint a hogy várni lehetett volna. A nemzeti dráma terén Wildenbruch Ernő történeti drámáival áll be némi lendület. Nemsokára azonban a külföld realistikus irányai felé fordul az érdeklődés: Zola és Ibsen a német drámára is nagy, még pedig a szerző szerint káros hatással vannak. Ez áramlat eredetét, lényegét, céljait részletesebben tárgyalja, párhuzamba állítja vele a múlt századi Sturm- és Drang-mozgalmat. Majd Hauptmann és Suderman drámáit jellemzi s végül a jövőbe vet egy pillantást, azt a reményét fejezve ki, hogy a krízis lefolyása után erőteljesebb, nemzeti drámaírás fog kifejlődni. — Litzmann könyve Németországban nagy feltűnést keltett, nem rég már második kiadása látott napvilágot.

Sancti Paulini Nolani Pontii Meropii carmina. Indices voluminum XXIX et XXX. Recensuit et commentario instruxit Guilelmus de Hartel. Vindobonae, 1894. Tempsky (XLIII és 454 l.) 15 mk. Az egyházi írók bécsi kiadásának 30. kötete, mely nolai Paulinus műveinek második részét, a költeményeket tartalmazza. Mint a gyűjtemény többi kötetei, ez a kiadás is a kritikai módszer minden kellékével jeleskedik.

Seiler, Friedrich. Die Heimat der Indogermanen. Sammlung gemeinverständl. wissenschaftl. Vorträge, herausg. v. R. Virchow u. W. Wattenbach. Neue Folge 210. Hamburg, 1894. 36 l. 80 fill. — Seiler e füzetben Schrader-nek (v. ö. *Közl.* VIII, 693) és Penká-nak (*Közl.* XI, 58) az indogermán nép őshazájáról kifejtett nézeteit bírálja. Kimutatja, hogy Penka hypothesise, mely szerint az őshaza a skandináv félsziget déli részében keresendő, tarthatatlan. De másrészt Schrader fejtegetéseit se fogadja el s abból a tényből, hogy az ősnép ismerte Európa legfontosabb erdei fáit, az erdőben lakó miedvét stb., arra az eredményre jut, hogy az őshaza Oroszország középső részében lehetett.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1894-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva :

I. *Általános nyelvészet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia.

IV. *Ugor nyelvek.*

V. *Árja nyelvek* (a cigány nyelvvel).

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török.)

VII. *Magyar nyelv s irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvétettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál azonban csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén : egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtan s olvasókönyv. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtan s olvasókönyv. — 8. Magyarország ókori régészete.

IX. *German nyelvek.*

X. *Román nyelvek.*

XI. *Szláv nyelvek.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet és ethnographia.

a) Nyelvészet.

1. *Blunár János.* Vázlatok az egiptológia és assziológia köréből. Munkálatok. Kiadta a nyitrai magy. egyházirod. iskolája. 1894.

2. *Delbrück, B.* Vergleich. Syntax der indogerm. Sprachen. 1893. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közl. 24. köt. 229—233. l.

3. *Dunger, Herm.* Wörterbuch von Verdeutschungen entbehrlicher Fremdwörter. Ism. Simonyi Zs. U. o. 24. köt. 357—359. l.

4. *Giesswein Sándor.* Az összehasonlító nyelvészet fő problémái. — Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft. Ism. Mikros. Bölcs. folyóirat 316—318. l.

5. *Giesswein, A.* Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft, etc. 1892. Ism. Bódiss Jusztin. Kath. Szemle 657—674. l.

6. *Giesswein Sándor*. Az urali nyelvek helyhatározói demonstratív elemei. Budapest, 1894. Sz.-István t. (8-r. 29 l.) 40 kr.

7. *Goldziher Ignác*. Rainer főherceg papyrus-gyűjteménye. Bud. Szemle 78. köt. 1—20. l.

8. *Hegedűs István*. Az absolutus esetek. (Kísérlet az összehasonlító mondattan köréből.) Nyelvtud. Közlem. 24. köt. 296—305. l.

9. *Herrmann Antal*. Hunfalvy Pál emlékezete. Ethnogr. 147. l.

10. *Kluge, Friedrich*. Spracheinheit und Sprachreinigung geschichtlich betrachtet. Siebenb. deutsch. Tageblatt 6394. 95. 97—99. sz.

11. *Meyer, G.* Essays und Studien z. Sprachgeschichte u. Volkskunde. Ism. Pecz V. Nyelvt. Közl. 24. köt. 491. l.

12. *Müller, M.* Die Wissenschaft der Sprache. Ism. Brugmann Károly. U. o. 24. köt. 83—86. l.

13. *Petz Gedeon*. Az indogermán hangtan mai állásáról. Budapest, 1894. Franklin t. (8-r. 37 l.) 40 kr. Ism. Szamosi J. Erd. Múzeum 456. l.

14. *Phonetische Studien*. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 24. köt. 105—107. l.

15. *Schuchardt, Hugo*. Der mehrzielige Frage- und Relativsatz. Ism. Zolnai Gyula. U. o. 24. köt. 108—110. l.

16. *Schuchardt, Hugo*. Weltsprache u. Weltsprachen. Ism. Katona Lajos. U. o. 24. köt. 86—93. l.

17. *Setälä Emil*. Újabb nyelvtudományi módszerek. Finnből Szilasi Móricz. Bud. Szemle 80. köt. 349—374. l.

18. *Simonyi Zsigmond*. Esemény az uralaltáji nyelvészet terén. Akad. Értes. 138—142. l. — P. Napló 37. sz.

19. *Somogyi Ede*. Öt nyelvű szótár. A magyar, német, angol, francia és olasz nyelv szótára. I. köt. A—H. Budapest, 1894. Robicssek Zs. (8-r. 790 l.) 7 frt 50 kr.

20. *Szilasi Móricz*. Gabelentz György. Nyelvt. Közlem. 24. köt. 78—82. l.

21. *P. Thewreuk Emil*. Elnöki megnyitó beszéd. Phil. Közl. 162—172. l.

22. *Winkler, H.* Japaner und Altaier. Ism. S. Zs. Nyelvt. Közl. 24. köt. 286. l.

b) Ethnographia.

23. *Balassa József*. A szlavóniai magyarokról. Bud. Szemle 79. köt. 1—17. l.

24. *Borovszky Samu*. A hunn-magyar rokonságról. Ethnogr. 96—103. l.

25. *Dalmáth Mihály*. Nyílt levél József főherceghez. A muzsikuszigányokról. Hazánk 194. sz.

26. *Herrmann Antal*. A hegyek kultusza Erdély népeinél. Ism. Wlislöcki H. Élet 309. l.

27. *Herrmann Anton*. Magyarische Hochzeitbräuche in Siebenbürgen. Am Urquell 1894. V. 2. füz.

28. *Herrmann Antal*. A hegyek kultusza Erdély népeinél. Ism. Dr. Wlislöcki Henr. Ethnogr. 70. l.

29. *H. A.* Állatok nyelve. Ethnogr. 277. l.

30. *Huszka József*. Népies ornamentikánk forrásai. U. o. 155—159. l.

31. *Istránffy Gyula*. Mátralji palócz lakadalom. U. o. 38—51. l.
32. *Istránffy Gyula*. Mátravidéki palócz szokások. U. o. 120—127. l.
33. *Istránffy Gyula*. Újabb adalékok a palóczok néprajzához. 1. Temetési szokások. 2. Palócz gúnynevek. 3. Babonák. 4. Palócz népdalok. U. o. 181—198. l.
34. *Istránffy Gyula*. Felvidéki tót babonák. U. o. 338—350. l.
35. *Jankó János*. Népies építkezés a Biharhegységben. U. o. 66—69. l.
36. *Jetnografičeskoje Obozrienije*. Rövid ism. Nyelvt. Közl. 24. köt. 112. l.
37. *Karancsalji*. A palóczokról. Nyugatmagy. Híradó 19. 20. sz.
38. *Klein József*. Adalékok a körömről való néphithez. Ethnogr. 32—37. l.
39. *Kolumbán Samu*. Lózsád és népe. U. o. 238—254. 326—336. l.
40. *Lehóczky Tivadar*. Kútfők a magyar káromkodás történetéhez. U. o. 212—214. l.
41. *Lehóczky Tivadar*. Új adat cigányaink történetéhez. Századok 826—828. l.
42. *Márton József*. Növénynevek a nép nyelvén. Ethnogr. 37. l.
43. *Mátyás Lajos*. Főthi gyermekjátékok. U. o. 262. l.
44. *Mátyás Lajos*. A szigetvári néphitből. U. o. 336—338. l.
45. *Moldován Gergely*. Székelyek-e a mőczok? Erd. Múz. 343—358. 403—416. l.
46. *Munkácsi Bernát*. A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. Ethnographia 1—25. l.
47. *Munkácsi Bernát*. Az ugorok legrégibb történeti emlékezete. U. o. 160—180. l.
48. *Munkácsi Bernát*. A nászadomány szokása a régi magyaroknál. U. o. 214—216. l.
49. *Munkácsi Bernát*. A szegedvidéki magyar világteremtési regetőredékek változatai. U. o. 264—272. l.
50. *Munkácsi B.* Magyar Leviatán-regék. U. o. 272. l.
51. *Nagy Géza*. Monda és hagyomány. U. o. 26—32. l.
52. *Nagy Géza*. Honfoglaló őseink. U. o. 79—95. l.
53. *Nagy Géza*. Egy pár szó a szkithákról. U. o. 223—238. 279—320. l.
54. *Nagy Géza és Munkácsi B.* Nórablás emlékei a magyarságnál. U. o. 272—276. l.
55. *Pápai Károly*. Az ugor típus. Budapesti VI. ker. áll. reális. 1893/4 értes.
56. *Patkanov S.* Tip ostjačkavo bogatyrja po ostjackim bylinam i geroicseskim skazanijam. Ism. Munkácsi B. Ethnogr. 352—368. l.
57. *Perl Soma*. A nórablás a magyarságnál. Ethnogr. 350. l.
58. *Torma, Sofie v.* Ethnographische Analogien. Ism. Finály. Erd. Muz. 560—563. l.
59. *Trencsény Lajos*. Lakodalmi szokások Hajdú-Hadházon. U. o. 254—262. l.
60. *Versényi György és Wislockiné*. Adalékok a gyermekekről való magyar néphithez. U. o. 110—119. l.
61. *Wislocki Henrik*. Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. U. o. 320—326. l.

II. Aesthetika s műtörténet.

1. *Aesthetika.*

62. *Beöthy Zsolt.* Képösszetétel és hangulatváltozás. Athenæum 39—46. l.
63. *Bodnár Zsigmond.* A realismus bölcsészete. «Jókai». 39—43. sz.
64. *Botond.* Színbirálat. Magy. Szemle 29. sz.
65. *Botond.* Alkalmi költemények. U. o. 42. sz.
66. *Cherbuliez V.* Művészet és természet. Ford. Geőcze Sarolta. *Ism. l. m.* Bud. Szemle 78. köt. 142—144. l. — Székely György. Órálló 13. 14. sz.
67. *Császár Imre.* A művészetről. Budapest, 1894. Ifj. Nagel O. (8-r. 133 l.) 1 frt 20 kr. — *Ism. l. h.* Bud. Szemle 77. köt. 333—335. l.
68. *Császár Imre.* A művész-érzékenység. Magy. Génusz. 5. sz.
69. *Csengeri János.* A műfordítás megítélésének kérdéséhez. Phil. Közl. 214—223. l.
70. *Emerson.* Az emberi szellem képviselői. A m. t. Akadémia megbízásából fordította Szász Károly. Budapest, Akadémia 1894. (8-r. XVI, 199 l.) 1 frt 50 kr. *Ism. Dr. Nagy Mór.* Erd. Híradó 291. sz. — Alfa. Bud. Hirl. 358. sz.
71. *Erdélyi Gyula.* Naturalizmus. Magy. Szemle 18. sz.
72. *Erdélyi Gyula.* Meseköltészet-mesemondás. Föv. Lap. 117. sz.
73. *Erdélyi Károly.* A nő a népköltészetben. Délmagyar. Közl. 12—16. sz.
74. *Gáspár Imre.* A számnév a költészetben. Magy. Szemle 6. sz.
75. *Gáspár Imre.* A szójáték. U. o. 10. sz.
76. *Guyau.* Művészet és democratia. (Les problèmes de l'esthétique contemporaine művéből). Ford. Gurnesevits Lajos. Alföld 77. sz.
77. *Gyulai Pál.* A történelmi elem a költészetben. Bud. Szemle 77. köt. 459—467. l.
78. *H. S.* A modern s a klasszikus dráma. (Válasz Ludovicus ily című czikkére). Magy. Szemle 36. sz.
79. *Hanusz Istv.* Népköltésünk a geológiában. Föv. Lap. 7. 14. sz.
80. *Helfy Ignác.* Költészet a politikában és a politikai költészet. Egyetértés 30. sz.
81. *Hevesi Sándor.* Iskolák az irodalomban. Magy. Szemle 26—28. sz.
82. *Hevesi Sándor.* Élet és művészet. U. o. 40—42. sz.
83. *Horváth Cyrill.* Nemzetiesség. U. o. 31. sz.
84. *Káplány Antal.* 1. Párhuzam a tragicum és comicum között. — 2. A tragicum mint jellemképző eszköz. *Ism. Kelemen Béla.* Phil. Közl. 530—534. l.
85. *Káplány Antal.* A tragikum, mint jellemképző eszköz. *Ism. Waldapfel János.* Magy. Pædag. 217. l.
86. *Kardos Albert.* A magyar verstan a középiskolában. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 129—140. l.
87. *Kardos Albert.* Miért oly gyarló középkori verselésünk? Phil. Közl. 467—481. l.

88. *Kecskeméti Lipót*. A pessimismus a zsidók költészetében. Alföld 15. sz.
89. *Kelemen Béla*. Kölesey a komikumról. Phil. Közl. 649—662. l.
90. *Kovács Dezső*. A dráma és a regény határai. Kolozsvár. 1894. (8-r.) 1 frt.
91. *Kudora János*. Egyházi ékesszólástani tanulmányok 1892—94. Ism. Spuller Gyula. Magy. Sion 705—709. l.
92. *Kudora János*. A katolikus magyar egyházi ékesszólás jelenlegi állása. A budapesti tud. egyetem hittudományi kara által jutalmazott pályamű. Budapest, 1894. Pallas. (8-r. 48 l.) 50 kr.
93. *L—l*. A szenvedés költészete. Magy. Szemle 49. sz.
94. *Ludovicus*. A modern s a klasszikus dráma. Magy. Szemle 35. sz.
95. *Mitrovics Gyula*. A valóságérősről. Ism. Pap Károly. Erd. Muz. 509—511. l. — *k. f.* Athenæum. 137—139. l.
96. *Mitrovics Gyula ifj.* A napisajtó kritikája. Őrálló 6. 7. sz.
97. *Pap Ferencz*. A valóságérősről jelentősége és határai a művészetben. Budapest, 1894. (8-r. 69 l.)
98. *Pasquino*. A kritika morálja. Hét 28. sz.
99. *Piszer Imre*. A szépművészetek valódi czélja és föladata. Bölcs. folyóirat 82—126. 384—421. l.
100. *Silberstein Ötvös Adolf*. Dramaturgiai dolgozatok. I. kötet. Társadalmi arczképek. — Magyar esztétika. — Szerelem és vallásosság. Budapest, 1894. Wiener Izidor. (4-r. 183 l.) 2 frt. — Ism. Lázár Béla. Nemzet 328. sz. — Hazánk 360. sz. — Magy. Génusz 47. sz. — H—i L. P. Lloyd 236. sz. — *x*. Hét 41. sz. — A II. köt. ism. «Jókai». 52. sz. — *b—m*. Egyetértés 306. sz. — Délmagyar. Közl. 283. sz.
101. *Silberstein Adolf*. Im Strome der Zeit. Ism. S. K. Élet 3. sz. — L. H—i. P. Lloyd 236. sz.
102. *Szabados Ede*. A költészet viszonya a többi művészetekhez. Szatmári ref. főgymn. 1893/4 értes.
103. *Sziklay János*. Nemzeti szellem az irodalomban. Aradi Közl. 270. sz.
104. *Ujváry Béla*. Kritika a kritikáról. Föv. Lap. 150. sz.
105. *V. P.* Az új irodalmi irányról. Erd. Híradó 16. sz. (A realismusról.)
106. *Weszely Ödön*. A költő egyénisége. Tanulmány. Magy. Szemle 2. 3. sz.
107. *Weszely Ödön*. A költői hatás titka. U. o. 37. sz.
108. *Wigand János*. A költői igazságszolgáltatásról. Ism. Kulcsár Endre. Phil. Közl. 74—77. l.
109. *Wilt György*. A költészet. Magy. Szemle 18. sz.

2. Képzőművészetek.

110. *Alfa*. Feszty Árpád körképe. Bud. Hírl. 132. sz.
111. *Alfa*. A Szalon. Bud. Hírl. 326. 330. sz.
112. *Asztalos József*. Párhuzam a classicaí és keresztény festészet között. Sümegi realisk. 1893/4 értes. 3—17. l.
113. *Ballhorn Tivadar*. A színes görög szobrok. Művészi ipar. 39—50. l.

114. **Baross-szobor.** *Alfa.* A Baross-szobor-pályázat. Bud. Hirl.
65. sz.
115. *Hevesi Sándor.* Baross Gábor szobra. Magy. Szemle 11. sz.
116. *T. B.* Baross Gábor szobra. Hazánk 71. sz.
117. *V. K.* Az új szobor-harezról. (A Baross-émlék fölött.) Főv.
Lap. 125. sz.
118. *Viharos.* Baross Gábor szobra. P. Napló 66. sz.
119. *Bartók Lajos.* Idősb Lendvay Márton szobra. Magyarország.
18. sz.
120. *Beöthy Zsolt.* Éva. (Paczka Ferenczné rajza.) P. Napló
106. sz.
121. *Bihari Imre.* Molnár László. Magy. Szalon 21. köt. 881—
884. hasáb.
122. *Bojtorján.* Műtárlat. Hét 48. sz.
123. *Correggio. tt.* P. Lloyd 167. sz.
124. *Durm, Jos.* Handbuch der Architektur. Ism. i. Erd. Muz.
50. l.
125. *Esztegar László.* A szamosujvári emlékszobor ügyében.
Armenia. 201—206. l.
126. *Falke O.* A mohamedán díszítmény fejlődése. Művészi Ipar.
73—87. l.
127. *Fekete József.* Millenáris képek. Magy. Szalon 21. köt. 801—
814. hasáb.
128. *Fekete József.* Képzőművészet. I. Lotz Károly. II. Rippl
Rónay József. Képekkel. Magy. Szalon 22. köt. 43—58. hasáb.
129. *Feszty Árpád.* A magyarok bejövetele. — körképe. Vasárn.
Ujs. 19. sz.
130. *Feszty Árpád.* (Képpel). Hét 32. sz.
131. *Fittler Kamil.* A mintarajziskola és rajztanárképezde növen-
dékeinek iparművészeti tervezései. Művészi Ipar 63—72. l.
132. *Furtwängler, Ad.* Meisterwerke der griech. Plastik. Rövid
ism. n. Erd. Muz. 50. l.
133. *Garay János* szobra. (Képpel). Vasárn. Ujs. 43. sz.
134. *Gy. K.* Az Ybl-szobor pályázat. Hazánk 151. sz.
135. *Györgyi Kálmán.* A Nemzeti Szalon karácsonyi kiállítása.
Hazánk 352. sz.
136. *Györgyi Kálmán.* A józsefvárosi templom falfestményei.
Hazánk 356. sz.
137. *H—i, L.* Heinrich Lang. P. Lloyd 102. sz.
138. *Honi* művészeti szemle. Külföld 18. sz.
139. *Kacziány Ödön.* Magyar festőművészek. 1. Than Mór.
2. Lotz Károly. 3. Székely Bertalan. 4. Benczúr Gyula. 5. Vastagh
György. 6. Baditz Ottó. 7. Margitay Tihamér. Vasárn. Ujs. 49. sz.
140. *Karlovsky Bercei. N.* Főv. Lap. 294. sz.
141. *Kazár Emil.* A műcsarnok kiállítása. P. Napló 104. sz.
142. *Kazár Emil.* A műcsarnok pályázatai. P. Napló 110. sz.
143. *Képkiallításunk a műcsarnokban.* p. Kath. Szemle 110—
119. l.
144. *Koltai Virgil.* A szépművészetek miniszteriuma. Szépműv.
Lapok 8. sz.
145. *Kőrösi László.* Nemzeti Szalon. Főv. Lap. 57. sz.

146. *Kuhn Albert*. Allgemeine Kunst-Geschichte. Ism. r. Kath. Szemle 492—498. l.
147. *Laurroumet, G.* Meissonier. Ism. i—n. Erd. Muz. 51. l.
148. *Losonczi Lipót*. A bécsi műtárlat. Magy. Szemle 15. 16. 17. sz.
149. *Losonczi Lipót*. Csodás elem a képzőművészetekben. Magy. Salon 20. köt. 1247—1256. hasáb.
150. *Ludwig, Heinr.* Die Technik der Oelmalerei. Ism. J. K. Művészi Ipar 88. l.
151. *Lyka Károly*. A modern prerafaelista-művészet. Athenæum 74—83. l.
152. *Malonyay Dezső*. Anarchista festők. Élet 204—207. l.
153. *Mátyás-szobor. Fénylő*. A Mátyás-szobor-pályázat. Erd. Muz. 462—465. l.
154. *Gerő Ödön*. A Mátyás-szobor pályatervei. P. Napló 123. sz.
155. *Ö. Mátyás király lovas-szobra*. Vastagh Gy.-tól. Vasárn. Ujs. 19. sz.
156. *Menyhárt György*. A butor fejlődése a XVII. és XVIII. században. Művészi Ipar 12—38. l.
157. *Mihalik József*. Kecskeméti Ötvös Péter. Arch. Ért. 148—159. l.
158. *Mihalik József*. Nonnert Ötvös Pál. Arch. Ért. 234—238. l.
159. *Munkácsy. Munkácsy Mihály*. Naplótöredékek. Francziából ford. Malonyay Dezső. P. Napló. 132—140., 142. 144. 145. sz.
160. *Alexander Bernát*. A honfoglalás képe. Bud. Hirl. 56. sz.
161. *Beöthy Zolt*. Munkácsy Honfoglalása. Nemzet 60. sz. és P. Napló 60. sz.
162. *Borostyány Nándor*. Munkácsy «Árpád»-képe. Magy. Szalon 20. köt. 937—940. hasáb.
163. *Dobránszky Péter*. Árpád kritikussai. Bud. Hirl. 73. sz.
164. *Gerő Ödön*. Munkácsy Honfoglalása. P. Napló 56. sz.
165. *Jancsó Benedek*. Mit kellett volna festenie Munkácsynak? Hazánk 75. sz.
166. *K. D. dr.* Munkácsy «Honfoglalás»-ának átvétele. Vasárn. Ujs. 9. sz.
167. *Kacziány Ödön*. A honfoglalás. Munkácsy Mihály festménye. Magy. Szemle 10—12. sz. és Vasárn. Ujs. 10. sz.
168. *K—ny. Ö—n*. Munkácsy első vázlata a «Honfoglalás»-hoz. Vasárn. Ujs. 11. sz.
169. *Kazár Emil*. Munkácsy és «Árpád»-képe. Magyarország 61. sz.
170. *Kessler József*. Munkácsy «Honfoglalás»-a. Nemzet 56. sz.
171. *Liberius*. Munkácsy Mihály «Honfoglalás»-a. Magy. Sion 220—225. l.
172. *Mitrovics Gyula ifj.* Munkácsy «Honfoglalás»-a. Őrálló 29. 30. sz.
173. Munkácsy diadala. Főv. Lap. 33. sz. — (Honfoglalás-képéről).
174. *Nyáry Sándor*. A honfoglalás képe. Egyetértés 56. sz.
175. *Pekár Gyula*. Munkácsy Mihályról. Vasárn. Ujs. 5. sz.
176. *Pekár Gyula*. Munkácsy új képe. P. Napló 322. sz.
177. *Prém József*. Munkácsy és a pozsonyiak. Főv. Lap. 74. sz.

178. *Robin*. Munkácsy Mihályról. P. Napló 59. sz.
 179. *Roskovics Ignác*. Munkácsy Mihály. Magy. Szemle 9. sz.
 180. *Silberstein Adolf*. Munkácsy's «Landnahme». P. Lloyd 48. sz.
 181. *Szana Tamás*. Munkácsy vázlataiból. Magy. Szalon 20. köt.
 1165—1174. hasáb.
 182. *Szana Tamás*. Munkácsy-kiállítás. Főv. Lap. 274. sz.
 183. *T. E.* A honfoglalás körképe. Hazánk 118. sz.
 184. *Z. M.* Munkácsy Mihály multjából. Hazánk 57. sz.
 185. Munkácsy Mihályról. Magy. Génusz 7. sz.
 186. Műkincsek. (Magyar.) Nemzet 34. sz.
 187. *Müntz Eugène*. A Renaissance első munkásai Magyarországon. P. Napló 266. sz.
 188. *Nyáry Sándor*. Zichy Edmund gróf gyűjteményéről. Egyetértés 31. sz.
 189. *Nyári Sándor*. A művészet a leMBERGI kiállításon. Vasárn. Ujs. 42. sz.
 190. *Nyári Sándor*. Beatrice Cenci. Hazánk 178. sz.
 191. *Nyári Sándor*. Deák Ferencz dombormű arczképe. Magy. Szalon 21. köt. 495—498. hasáb.
 192. *Pasteiner Gyula*. A képzőművészeti társulat téli tárlata. Bud. Szemle 77. köt. 302—315. l.
 193. *Pozder Károly*. Szoborműveink. Budapesti V. ker. főgymn. 1893/4 értes. 1—28. l. Az intézet gipsz-öntvényeit ismerteti.
 194. *Radványi Béla*. A japán képzőművészet. Magyar Szemle 33—36. sz.
 195. *Radványi Béla*. A festés technikájáról. Magy. Szemle 20. sz.
 196. *Reza Dezső*. A nemzeti Szalon műtárlata. Hazánk 304. sz.
 197. *Riegl, Alois*. Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie. 1894. Ism. Menyhárt Gy. Művészi Ipar 89—91. l.
 198. *Rippl-Rónay József*. Modern festés. Magy. Szalon 22. köt. 59—64. hasáb.
 199. *Soós József*. Lionardo da Vinci élete és művészete. Kecskem. Katona J.-kör 1893. évkönyve. 91—99. l.
 200. *Sz. G.* Fadrusz Jánosról. Erd. Híradó 132. sz.
 201. *Sz. M.* A fametszés történetéből. Graphica. 2. 3. sz.
 202. *Sz. T.* Festőnők a tárlaton. Főv. Lap. 116. sz.
 203. *Sz—ly B—A.* A Szalon. Magy. Szalon 22. köt. 457—462. hasáb.
 204. *Szalai Emil*. Magyar festőművészet. Magy. Génusz. 52. sz.
 205. *Szalay Imre*. A XIV. és XV. századbeli ötvösség két remeke. 1893. Ism. h. Arch. Ért. 81. l.
 206. *Szana Tamás*. Művész-forradalom. Főv. Lap. 164. sz.
 207. *Szentgyörgyi Lajos*. Javaslatok a magyar díszítési motívumok gyűjtése tárgyában. Néptan. Lapja 5. sz.
 208. *Tavaszi kiállítás. Fekete József*. A tavaszi képtárlatról. Magy. Salon 21. köt. 225—238. hasáb.
 209. *Kacziány Odön*. A tavaszi műtárlat. Magy. Szemle 16. 17. 18. sz.
 210. *Laudátor*. A tavaszi tárlat. Magy. Génusz 17. 18. sz.
 211. *Mitrovits Gyula ifj.* Utóhang a tavaszi tárlatról. Órálló 46. 47. sz.

212. *Silberstein, Adolf.* Frühjahrs-Ausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 92. 97. 128. sz.
213. *Szana Tamás.* Tavaszi kiállítás. Főv. Lap. 107. sz.
214. *Telepy Károly.* A műcsarnokról. «Jókai». 7. és köv. sz.
215. Téli kiállítás. *Kacziány Ödön.* A műcsarnok téli kiállítása Magyar. Szemle 49—52. sz.
216. *Keszler József.* Téli műkiállítás. Nemzet 333. 343. sz.
217. *Mitrovics Gyula ifj.* A téli tárlat. Órálló 7—10. sz.
218. *Silberstein Adolf.* Winterausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd. 7. sz.
219. *Silberstein, Adolf.* Winterausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 286. 292. 300. 307. sz.
220. *Szana Tamás.* Magyar művészek a téli tárlatban. Főv. Lap. 329. sz.
221. *Szana Tamás.* Külföldi művészek a téli kiállításban. Főv. Lap. 331. sz.
222. *Székely Béla.* A téli kiállítás. P. Napló 329. 331. sz.
223. Teremtsünk magyar stylt a nyomdászatban. Graphica. 10. sz.
224. *Térey, Gabr. v.* Die Handzeichnungen des Hans Baldung gen. Grien, in Originalgrösse und in Lichtdruck-Nachbildungen nach den Originalen in Basel, Berlin, Bern, Besançon etc. etc. mit Unterstützung der Regierung von Elsass-Lothringen und der Stadt Strassburg. Strassburg, i. Elsass. J. H. Ed. Heitz 1893—94. Ism. Éber László. Művészi Ipar 51. l.
225. *Thallóczy Lajos.* Mátyás király és Beatrix domborműves arcképeinek történetéhez. Arch. Értés. 140—143. l.
226. *Ujházy Irma.* Huszár Adolfról. Főv. Lap. 286. sz.
227. *Valtrovics Mihály.* A szerb képzőművészet. Magyar. Szalon 22. köt. 355—358. hasáb.
228. *Velics László.* Az egyházi művészetek tanulmányozásáról. Kath. Szemle 30—51. 233—247., 419—440., 579—603., 799—812. l.

3. Színészet.

229. *Alexander Bernát.* Nemzeti színház. Bud. Hirl. 75. sz.
230. *Alfa.* A hangsúly a nemzeti színházban. U. o. 122. sz.
231. *Alfa.* Színházi dolgok. U. o. 225. sz.
232. *Bayer József.* Magyar színlap 1812-ből. Irod. tört. Közl. 485. l.
233. *Blaha Lujza.* Nemzet 282. sz. — Gömör 23. sz.
234. *Csongory Mariska.* (Képpel). Hét 25. sz.
235. *De Joux Ottó.* Egy színész tragédiája. Magyar. Szemle 21. sz. (Garriek-ről.)
236. *E. P.* Kapuzárás. Hazánk 179. sz. (A nemzeti színház idei saisonjáról.)
237. *Ferenczi Zoltán.* B. Wesselényi színjátszó-társasága Magyarországon 1806—1808. Erd. Muz. 527—545. 592—610. l.
238. *Gaal Mózes.* Molnár László mint Othelló. Nyugatmagy. Híradó 31. sz.
239. *Gaal Mózes.* Egy bohó vízfordóról (Tárca Blahánéről). U. o. 86. sz.

240. *Gergely István*. A színészek és színművészet. Magyarország. 326. sz.
241. *H. F.* Színházi bíróságaink. Színműv. Lapok I. évf. 2. 3. 7. szám.
242. *H—i. F—z.* A magyar színészeti lexiconból. U. o. I. évf. 8. 11. sz.
243. *H. S.* Olasz színtársulat Budapesten. Magy. Szemle 20. sz.
244. *H. S.* A nemzeti színház őszi programja. U. o. 34. sz.
245. *Haraszi Gyula*. Adrienne Lecouvreur. Hazánk 46—48. sz.
246. *Haraszi Gyula*. Duse Eleonora. Bud. Szemle. 77. köt. 67—90. lap.
247. *Harmat Géza*. Kúry Klára. Színműv. Lapok 7. sz.
248. *Hesperus*. Compagnia Comica Goldoniana. Élet 453—455. l.
249. *Hidvégi Ernő*. Bokody Antal. 1859—1894. Szepesi Közl. 11. sz.
250. *Hoffmann Sándor*. A nemzeti színház jövője. Magy. Szemle 12. sz.
251. *B. Horváth Miklós*. Régi színészekről. Föv. Lap. 171. sz.
252. *Ilisics Gy. Milován*. A szerb kir. nemzeti színház. Magy. Szalon 22. köt. 307—310. hasáb.
253. *Ivánfi Jenő*. Mounet-Sully Bécsben. Föv. Lap. 28. sz.
254. *Jászai Mari* — saját szerepeiről. Magy. Szalon 21. köt. 769—774. hasáb.
255. *Kassai Vidor*. (Képpel.) Hét 41. sz.
256. *Keczeri Ferencz*. Művésznőink. Színműv. Lapok II. évf. 5. sz.
257. *Kelemen László*. Az újkori színművészet az ezredévi kiállításon. U. o. I. évf. 16. sz.
258. *Keszler József*. A vígszínház ügye. Nemzet 286. sz.
259. A kiállítási színház terve. *yy*. Föv. Lap. 295. sz.
260. *Koltai Virgil*. Színészetünk helyzete. Zene- és színműv. Lapok. II. évf. 7. sz.
261. *Komáromi Mariska*. (Képekkel.) Magy. Szalon 22. köt. 249—252. hasáb.
262. *Kovács F. Nándor*. A kolozsvári nemzeti színház államosítása. Színműv. Lapok I. évf. 16. sz.
263. *Lauka Gusztáv*. Régi nagy színészekről. (Visszaemlékezések.) Föv. Lap. 93. 94. sz. (Egressi Gábor, Fánecs Lajos, Lendvay Márton, Megyery Károlyról.)
264. *Lewinsky-esték*. (Képpel.) Hét 47. sz.
265. *Luczián*. Színészetünk halottai. Magyarország 308. sz.
266. *Lukácsy Sándor*. Magyar színészet az 50-es években. Színműv. Lapok I. évf. 7. sz.
267. *Lukácsy Sándor*. Mikor én színész lettem. U. o. I. évf. 10. sz.
268. *P. Márkus Emilia*. Orsz.-Világ 45. sz.
269. *Mosdósy Imre*. Színműíró, színész és kritikus. Színműv. Lapok I. évf. 19. sz.
270. *Mosdósy Imre*. A monológok. U. o. II. évf. 6. sz.
271. *Mosdósy Imre*. A színészet decentralisatiója. U. o. II. évf. 8. szám.
272. A nemzeti színházról. Föv. Lap. 325. sz. — *Yf*. Élet 392—396. l.

273. *Paulay E. Alfa.* Paulay Ede. Bud. Hirl. 72. sz.
 274. *E. P. Paulay Ede.* Hazánk 78. sz.
 275. *Karczag Vilmos.* Paulay Ede önmagáról. Magy. Hirl. 72. sz.
 276. *Keszler József.* Paulay Ede. Nemzet 72. sz.
 277. *Robin.* Paulay Ede. P. Napló 72. sz.
 278. *Silberstein, Adolf.* Eduard Paulay. P. Lloyd 62. sz.
 279. *T(imár) Sz.* Paulay öröke. Egyetértés 238. sz.
 280. *Paulay Ede.* 1836—1894. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 11. sz. — Főv. Lap. 72. sz. — Magy. Salon 21. köt. 13—18. hasáb. — Orsz.-Világ 12. sz.
 281. *Pusztay.* Erd. Hiradó 284. sz.
 282. *Robin.* Márkus Emilia mint Gauthier Margit. P. Napló 69. sz.
 283. *Rosen Sándor.* A színész mint ember. Hazánk 109. sz.
 284. *Sas Ede.* A vidéki színészet és a vidéki sajtó. Színműv. Lapok I. évf. 14. sz.
 285. *Silberstein, Adolf.* Theaterfragen. P. Lloyd 164. sz.
 286. *Silberstein Adolf.* A nemzeti színház 1893—94-ben. Magy. Szalon 21. köt. 533—536. l.
 287. *Silberstein Adolf.* Nemzeti színház. Magy. Szalon 22. köt. 179—184., 403—408., 643—648. hasáb.
 288. *Solymosi Elek.* Színész-csevegés. «Jókai». 1. 2. szám. — 3. A «Piros bugyellár» és a «Próbaházasság» jubileuma U. o. 3. sz. — 4. U. o. 5. sz. — 5. (Küry Klára, Szirmai Imre, Vidor Pál, Szabó Antal). U. o. 6. 8. sz.
 289. *Solymosi Elek.* A színészet tanítása. «Jókai». 14. sz.
 290. *Solyom Ferencz.* Kiabálás a pusztába. (Vidéki komédiások-ról.) Főv. Lap. 238. sz.
 291. *Szana Tamás.* «Compagnia Goldoniana». Főv. Lap. 118. sz.
 292. *Szemlélő.* Színházi kérdés. Bud. Hirl. 192. sz.
 293. A szerb színészet Magyarországon. *H. Délvidék* 43. sz.
 294. *Szigeti József.* (Képpel.) Hét 49. sz.
 295. *Sziklay János.* Színészeti ügyeink köréből. Színműv. Lapok II. évf. 4. sz.
 296. Színészeti hírlapjaink. *Szuboticzi.* U. o. I. évf. 11. sz.
 297. Színházi kérdés. Hazánk 117. sz.
 298. *Szongott Kristóf.* K. Hegyesi Mari. (Képpel.) Arménia 239—242. l.
 299. *V. A.* A szerb udvari színházról. Orsz.-Világ 10. sz.
 300. *Váli Béla.* Országos színészeti congressus. Színműv. Lap I. évf. 4. sz.
 301. *Váli Béla.* A nemzeti színházi építkezés ankettjéről. U. o. I. évf. 13. sz.
 302. *Váli Béla.* Kántornéről. U. o. I. évf. 15. sz.
 303. *Váli Béla.* Herczeg Eszterházy olasz színháza. U. o. I. évf. 18. sz.
 304. *Váli Béla.* Az 1896. évi kiállítás színművészeti programvázlata. U. o. I. évf. 20. sz.
 305. *Váli Béla.* A kiállítás színművészeti osztálya. Orsz.-Világ 51. sz.
 306. *Váli Béla.* Serbische Schauspielkunst in Ungarn. P. Lloyd 304. sz.

4. Zene.

307. *Ábrányi K., id.* Zeneművei. Ism. M. G. Főv. Lap. 111. sz.
 308. *Ábrányi Kornél, id.* Hans von Bülow. P. Napló 46. sz.
 309. *Ábrányi Kornél, id.* Opera és zene. Magy. Szalon 22. köt. 185—190., 409—414., 637—644. hasáb.
 310. Adalék a magyarországi opera történetéhez. Közli Váli Béla. Színműv. Lapok II. évf. 4. sz.
 311. *Ambrozovics Dezső.* Magyar királyi Operaház. Hazánk 148. 149. sz.
 312. *Antolik Károly.* Az új hangrendszer. Zene- és Színműv. Lapok II. évf. 7. sz.
 313. *Auditor.* Az operáról. Élet V. évf. 10. 12. 14. sz.
 314. A. S. Zichy Géza gróf. Nemzet 69. és 109. sz.
 315. B. L. Konti József. Orsz.-Világ 8. sz.
 316. B. L. Verő György. Orsz.-Világ 5. sz.
 317. *Barna Izsó.* Huszárosan. Operette 3 felv. Első előadása a budai színpadon aug. 31.
 318. *Baumgartner Alajos.* Egy új skala. Zene- és színműv. Lap. II. évf. 6. sz.
 319. *Beer, A.* Hans v. Bülow. P. Lloyd 39. sz.
 320. *Beer, Aug.* Von der Königlichen Oper. U. o. 50. sz.
 321. *Beer, August.* Schluss der Opernsaison. U. o. 123. sz.
 322. *Beer, August.* Anton Rubinstein. U. o. 280. sz.
 323. Beethoven. Aradi Közl. 64. sz.
 324. *Berecz Ede.* A zene alapelmélete és az összhangzattan elemei rövid műszótárral. Iskolai és magánhasználatra. 4. teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1894. Dobrowsky és Franke. (8-r. 75 l.) 70 kr.
 325. *Bergmann Ágost.* Mi módon keletkeznek a zeneművek. Zene- és színműv. Lapok II. évf. 8. sz.
 326. *Berlioz.* Romeo és Julia. Drámai szimfonia. Első előadása a filharmonikusok estélyén. jan. 10. Ism. Molnár Géza. Főv. Lap. 11. sz.
 327. *Bertha Sándor.* Alboni Marietta. Nemzet 183. sz.
 328. *Bertha Sándor.* A magyar zene a milleniumon. Nemzet 280. sz.
 329. *Bokor József ifj.* A kis alamuszi. Operette. Első előadása a népszínházban márcz. 10.
 330. Bülow János. Orsz.-Világ. 9. sz.
 331. Bülow und das alte Pest. P. Lloyd 47. sz.
 332. *Demény Dezső.* Néhány gondolat az egyházi zene reformációjáról. Zene- és színműv. Lapok II. évf. 8. sz.
 333. *Eibenschütz Armin.* Néhány szó az operairodalom és a színművészetéről. Zenelap 16—17. sz.
 334. *Erkel F. Ábrányi Kornél, id.* Erkel Ferencz élete és működése. Kulturtörténeti rajz. Budapest, 1894. Schunda V. J. (8-r. 220 l.) 2 frt. — Ism. Braun Sándor. P. Napló 351. sz. — Arányi L. Nemzet 356. sz. — l. Magy. Hirl. 358. sz. — l. Bud. Hirl. 356. sz.
 335. *Ábrányi Kornél, id.* Erkel Ferenczről. Vasárn. Ujs. 5. sz.
 336. *Ábrányi Kornél, id.* Erkel Ferencz félszázados operája. P. Napló 28. sz.

337. *Arányi Lipót*. Hunyadi László. Ötven éves jubileum. Nemzet.
27. sz.
338. *Beer, Aug.* Der 50-jährige «Hunyady László.» P. Lloyd
23. sz.
339. *Hodossy Béla*. Erkel F. és «Hunyady László»-ja. Őrálló
11. sz.
340. *Lucián*. Hunyadi László. Opera. Bud. Hirl. 25. sz.
341. *Márkus Miklós*. Hunyadi László jubileuma. Magy. Hirl.
28. sz.
342. *Fanta, Ferencz*. Robert Franz. P. Lloyd 283. sz.
343. *Farkas Ödön*. A vezeklők. Opera. Első előadása az operában
ápr. 24.
344. *Gerő Károly*. A kis pékné. Színmű 3 felv. Első előadása a
népszínházban nov. 24.
345. *Gönczi Mór*. Operaházunk zenekara. Színműv. Lapok I. évf.
19. sz.
346. *H. F.* Színházaink katonai zenekara. U. o. I. évf. 9. sz.
347. *Harrach József*. Magyar Arion. 1. 2. rész. Ism. Balásy Dénes.
Phil. Közl. 237. l. — K. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 500—502. l. — M. J.
Gy. Magy. Pædag. 161. l.
348. *Hubay Jenő*. A cremonai hegedűs. Opera 2 képben. Zenéjét
írta —. Első előadása az operaházban nov. 10.
349. *Kalár Károly*. Zeneelmélet a nemzeti zenede előkészítő, 1. 2.
és 3-ik osztálya részére. Példákkal és írásbeli gyakorlatokkal. Budapest,
1894. Rózsa K. és neje. (8-r. 56 l.) 48 kr.
350. *Káldy Gyula*. Régi magyar harci és katonadalok. Magy.
Szalon 21. köt. 547—560. hasáb.
351. *Kárpáthi Lajos*. Goldmark Károly. Orsz.-Világ 39. sz.
352. *Kárpáthi Lajos*. Hubay Jenő. Orsz.-Világ 28. sz. és V. A.
U. o. 47. sz.
353. *Kereszty István*. A zenei évad. Hazánk 296. sz.
354. *Kereszty István*. Rubinstein. (1829—1894). Hazánk 329. sz.
355. *Kereszty István*. Színházi táborunk «Jókai.» 3. sz. (Szól
gr. Zichy Géza-, Paulay Ede-, Evva Lajos-, Nikisch Arthur-, Nemes
Ferencz- és gr. Festetics Andorról).
356. *Kereszthy István*. Operánk és jövője. Hazánk 274. sz.
357. *Kóbor Tamás*. Vidéki opera. Zenelap 15. sz.
358. *Konti József*. A cziterás. Operette 3. felv. Szövegét írta Murai
K. Zenéjét —. Első előadása a népszínházban febr. 23.
359. *Köszeghy Árpád*. A zene tragikumáról. Zenelap 3. sz.
360. *Láng Menyhért*. Mascagni a magyar zenéről. Vasárn. Ujs.
41. sz.
361. *Lortzing Albert*. A vadász. Víg opera 3. felv. Szövegét és
zenéjét írta —. Ford. Ábrányi Emil. Első előadása a m. kir. operában
febr. 10.
362. *Major Gyula*. «A magyar zene sajátosságai.» Színműv. Lapok
I. évf. 18. 19. sz.
363. *Major J. Gyula*. A szorosan vett hangversenyzene. Orsz.-
Világ 17. sz.
364. *Major J. Gyula*. A zenei gondolatok formái. Orsz.-Világ
18. sz.

365. *Manheimer, Jul.* Musikliteratur. P. Lloyd 228. sz.
 366. *Massenet E.* A navarrai leány. Lyrai epizód 2 felv. Első előadása az operaházban okt. 4.
 367. *Molnár Géza.* A jubiláló «Hunyadi». Főv. Lap. 27. sz.
 368. *Molnár Géza.* Három évig intendáns. U. o. 32. sz. (gr. Zichy Gézáról.)
 369. *Molnár Géza.* M. kir. operaház. 1884—1894. U. o. 267. sz.
 370. *Orlandus Lassus.* Zenelap 9. sz.
 371. *Prém József.* Új hang-skála. Főv. Lap. 58. sz.
 372. *Puccini, Giacomo.* Manon Lescaut. Opera 4 felv. Zenéjét írta —. Első előadása a kir. operában márcz. 17.
 373. *Raimann Rezső.* Arden Énok. Opera 1 felv. Első előadása az operaházban máj. 8.
 374. *Roger Viktor.* Klári. Operette 4 felv. Zenéjét szerzé —. Első előadása a népszínházban ápr. 14.
 375. *Rubinstein Antal.* Magy. Szalon. 22. köt. 491—494. hasáb.
 376. *Senex.* Budapest zeneévada. Élet 141—145. l.
 377. *S—x.* Vidéki opera. Hét 31. sz.
 378. *Silberstein, Ad.* Johann Strauss. P. Lloyd 249. sz.
 379. *Simplex.* A csöndes opera. Hét 21. sz.
 380. *Sivori Camillo.* (Nekrológ.) Főv. Lap. 54. sz.
 381. *Somogyi Mór.* Néhány szó a zongoratanításról. Zenelap 10. sz.
 382. *Sz. K. Kábdebo-Simay Rozália* zongoraművész. Arménia 233—235. l.
 383. A század legnagyobb tenoristája. Bud. Hírl. 272. sz. (Stéger Gyula.)
 384. *Sztojanovics Jenő.* M. kir. operaház. (1893—4 évad.) Magy. Szalon 21. köt. 661—664. hasáb.
 385. *Váli Béla.* A magyar királyi operáról. Színműv. Lapok I. évf. 9. szám.
 386. *Verő György.* Virágcsata. Operette. Első előadása a népszínházban ápr. 28.
 387. *Willmouth Bódog.* Népszerű hangversenyek. Színműv. Lapok I. évf. 19. sz.
 388. *Zeller Károly.* A bányamester. Operette 3 felv. Első előadása a népszínházban szept. 15.
 389. Zene az ókorban. Alföld 258. sz.
 390. *Zigány Árpád.* A Mediceiek. R. Leoncavallo legújabb operája. Élet 67—70., 136—140. l.
 391. *Zigány Árpád.* Sonzogno színházai és a m. kir. operaház. Főv. Lap. 244. sz.
 392. *Zigány Árpád.* Massenet. Werther. Lirai dráma 4 felv. Főv. Lap. 337. sz.
 393. *Zimay László.* Elemi és technikai gyakorlatok. Ism. Molnár Géza. Főv. Lap. 283. sz.
 394. *Zöldi Márton.* A m. kir. opera ma. Vasárn. Ujs. 40. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú czikkek.

395. *Balassa József*. Az olvasmány szerepe az idegen nyelvek tanításában. (Debreczeni főreál. 1893/4 értes. 1—12. l.) Ism. *r—s—t*. Magy. Pæd. 482—485. l.

396. *Bartos Fülöp*. A modern nyelvek tanításának nehézségei. Magy. Pæd. 497—508. l.

397. *Gaal Mózes*. Az ifjúság és a regényolvasás. Ism. Waldapfel János. Magy. Pæd. 371. l.

398. *Kálmán Miksa*. Az idegen nyelvek tanításának reformja. Ism. Waldapfel János. Magy. Pæd. 277—279. l. — Balassa Józsa. Phil. Közl. 65—68. l.

399. *Kováts S. János*. Az élő nyelvek tanításáról. Magy. Pæd. 234—249. l.

400. *Somogyi Béla*. A helyesírás tanítása népiskoláinkban. Néptan. Lapja 28—30. sz.

401. *Taritzky Ferencz*. A siketnémák nyelvoktatásának módszertana. Budapest, 1894. Dobrowsky és Franke. (8-r. 167 l.) 1 frt 50 kr.

402. *Toncs Gusztáv*. Költői olvasmányok fejtegetése a gymnasium ötödik osztályában. Magy. Pæd. 456—462. l.

2. Magyar nyelv.

403. *Cserép József*. A magyar irodalmi magánolvasmányok kérdésehez. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 481—483. l.

404. *Mórocz Emil*. A magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása a gymn. első osztályában. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 712—717. l.

405. *Pethes János*. A magyar nyelvi póttanfolyamok. Magy. Pæd. 449—456. l.

406. *Riszpler Rezső*. A magyar nyelv tanításáról a nem magyar-ajkú népiskolában. (Tanítók könyvtára 1. füz.) Pozsony, 1894. Stampfel K. (8-r. 16 l.) 15 kr.

407. *Váczy János*. A görög-pótló irodalmi tanfolyam. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 527—534. l.

3. Klasszikus nyelvek.

408. *Bakcsy Gergely*. Milyen módon olvassassuk Horatius műveit? Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 537—540. l.

409. *Boros Gábor*. Latin olvasmány az egységes középiskolában. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 476—481. l.

410. *Boros Gábor*. Ismét a latin olvasmányok. U. o. 27. évf. 620. l.

411. *Markusovszky Sámuel*. Görög nyelvtanítás homerosi szöveg alapján. Magy. Pæd. 18—35. l.

412. *Moser József*. Latin nyelvi tanóra a VIII. osztályban. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 435—437. l.

413. *Roseth Arnold*. A latin nyelvtani műszók. Ism. Pruzsinszky

János. Phil. Közl. 68—70. l. — Waldapfel János. Magy. Pædag. 274—276. l.

414. *Schmidt Attila*. A latin olvasmányok kérdéséhez. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 535—537. l.

415. *Tóth Sándor*. Latin olvasó-órák. A latin nyelvtanítás reform-jához. U. o. 27. évf. 198—205. l.

416. *Weber István*. Az alsófokú latin nyelvi tanítás methodikájához. Miskolczi kir. agymn. 1893/4 értes.

4. Német nyelv.

417. *Mihelics Károly*. A német nyelv középiskoláinkban s ennek tanítása főleg a III. és IV. osztályban. Ism. Petz Gedeon. Phil. Közl. 915—917. l.

418. *Molnár János*. A német nyelv a gymnasium III. osztályában. Ujvidéki kir. főgymn. 1893/4 értes.

419. A német nyelvi tanterv módosítása a szolnoki főgymnasiumban. Ism. Waldapfel János. Magy. Pædag. 276. l.

5. Francia nyelv.

420. *Theisz Gyula*. A francia nyelv elemi tanfolyama. 1893. Ism. Schack Béla. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 284—294. l.

IV. Ugor nyelvek.

421. *Cseremisiz. Szinnyei József*. Labialis illeszkedés a cseremisiz nyelvben. Nyelvt. Közl. 24. köt. 143—151. l.

422. *Eszt. Fonj! Fonj.* Eszthlandi népdal. Ford. Mauer Károly. Vasárn. Ujs. 29. sz.

423. *Koidula*. Az anya szíve. Esztből Vikár Béla. Élet 450. l.

424. *Finn. Budenz József*. Finn nyelvtan. (Hang- és alaktan.) 3. kiadás. Átdolgozta Szinnyei József. Budapest, 1894. Hornyánszky V. (8-r. 68 l.) 1 frt. Ism. Halász Ign. Nyelvt. Közl. 24. köt. 483. l.

425. *Budenz József*. A finn tanulmányok fontosságáról. Nyelvtud. Közlem. 24. köt. 343. l.

426. *Setälä Emil*. A finn nyelvtani irodalom áttekintése. U. o. 24. köt. 93—98. l.

427. *Setälä, E.* Oikeakielisyydestä stb. Ism. Simonyi Zs. U. o. 24. köt. 233—236. l.

428. *Setälä, E.* Lisiä Suomalais-Ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. Ism. Szilasi Mór. U. o. 24. köt. 485—489. l.

429. Suomi. II. jakso. 6. osa. Ism. Szilasi Mór. U. o. 24. köt. 237—240. l.

430. *Lapp. Halász Ignác*. Lappok Budapesten. P. Napló 100. sz.

431. *Simonyi Zsigmond*. Skandináv szók a lappban. Nyelvt. Közl. 24. köt. 202. l.

432. *Mordvin. Szilasi Mór*. Pótlék az erza-mordvin szótárhoz. U. o. 24. köt. 42—58. l.

433. *Szamojéd. Halász Ignác*. Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése. U. o. 24. köt. 443—469. l.

434. *Ugor. Budenz József*. Az ugor nyelvek összehasonlító alak-

tana. III. füzet. A szerző hagyatékával kiegészítette Simonyi Zsigmond. Budapest, 1894. Akadémia. (8-r. 96 l.) 60 kr.

435. *Fiók Károly*. Az árjak és ugorok érintkezéséről. Budapest, 1894. Pesti részv. ny. (8-r. 55 l.)

436. *Simonyi Zsigmond*. Osszét szók ugor nyelvekben. Nyelvt. Közl. 24. köt. 82. l.

437. *Vogul. Munkácsi Bernát*. A vogul nyelvjárások szóragozása. U. o. 24. köt. 6—30., 152—167., 306—333. l.

438. *Munkácsi Bernát*. A felső-lozvai vogul nyelvjárás. U. o. 24. köt. 41. l.

V. Árja nyelvek.

439. *Örmény. Arárátrián*. Ani város. Ford. Simay Gergely. Erd. Híradó 1. sz.

440. *Butágheáncz*. Emlékezet. Ford. Simay Gergely. Arménia 235. l. és Főv. Lap. 270. sz.

441. *Dzádurián*. Múzsza. Ford. Simay Gergely. Arménia 384. l.

442. *Mágisztrosz Mészériáncz*. A kakas és a drágagyöngy. Ford. Simay Gergely. Arménia 354. l.

443. *Molnár Antal*. Az örmény nyelv az indó-európai nyelvcsaládban. Arménia 172—175. 208—211. 236—239. 275—278. l.

444. *Pátkánián Rájdél*. 1. A hazafi. Ford. Simay Gergely. Főv. Lap. 84. sz. — 2. Az örmények óhaja. Szatira. U. o. 222. sz.

445. *Pátkánián Rájdél*. 1. Örményország bölcsője. Ford. Simay Gergely. Arménia 10. l. és Erd. Híradó 25. sz. — 2. Az örmény asszony gyásza. Arménia 77. l. — 3. A mus-i új nemzedék. U. o. 121. l.

446. *Sáházizján*. Az elnémult lant. Ford. Simay Gergely. Bud. Szemle 77. köt. 300. l.

447. *Sáházizján*. 1. Názáreáncz emlékére. Ford. Simay Gergely. Arménia 41. l. és Erd. Híradó 52. sz. — 2. A költő sírjára. Arménia 171. l. és Főv. Lap. 305. sz. — 3. Örményhon és fiai. Arménia 297. l. — 4. Éljen a munka. U. o. 314. l. és Erd. Híradó 225. sz.

448. *Perzsa*. A Sahnámé-ból. I. II. részlet. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle 80. köt. 426—438. l.

449. A pacsirta és az ibolya. Perzsa vers. Külföld. 5. sz.

450. Perzsa szerelmi lyra. Külföld 15. sz.

451. *Kégl, Alex.* v. Muhammed Hibelrúdi's G'ámi' ul—tamtil. Die erste neupersische Sprichwörtersammlung. Zeitschr. f. morgenl. Ges. 692—698. l.

452. *Kégl Sándor*. Amánat és a hindusztán dráma. Phil. Közl. 38—42. l.

453. *Kuun Géza gr.* Gurdézi szövege a magyarokról. Akad. Értes. 223—228. l.

454. *Szanszkrit. Fiók Károly*. Müller Miksa és a Rigvéda. Bud. Szemle 79. köt. 161—189. l.

VI. Keleti nyelvek s irodalmak.

455. *Goldziher Ignác*. Jelentés az orientalisták tizedik nemzetközi congressusáról. Akad. Értes. 683—706. l.

456. Arab. *Goldziher, Ign.* Ueber eine rituelle Formel der Muhammedaner. Zeitschr. d. morgenl. Ges. 95—100. l.
457. *Goldziher Ign.* Hebraische Elemente in muhammedanischen Zaubersprüchen. U. o. 28. köt. 358—360. l.
458. *Ibn Zuh. Fiam.* Külföld 23. sz.
459. *Schreiner, Martin.* Die apologetische Schrift des Salomo b, Adret gegen einen Muhammedaner. Zeitschr. d. deutsch. morgenl. Ges. 48. köt. 39—42. l.
460. *Schreiner, Martin.* Eine Kasida al-Gazâlî-s. Ges. 43—44. l.
461. Héber. *Ackermann, A.* Das hermeneutische Element der biblischen Accentuation. Ism. B. L. Magy.-Zsidó Szemle 110—112. l.
462. *Bacher Vilmos.* Zsidó irodalom Túniszban. U. o. 36—42. l.
463. *Bardowicz L.* Studien zur Geschichte der Orthographie des Althebräischen. 1894. Ism. Blau Lajos. U. o. 696—711. l.
464. *Engelsmann Izidor.* Backer Simon élete és művei. U. o. 42—46. l.
465. *Füredi Ignácz.* Teljes héber-magyar machzór 9 kötetben. Magyarra fordította —. Budapest, 1889—91. Ism. Dr. Krausz Sámuel. U. o. 197—206. l.
466. *Gelbhaus S.* Mittelhochdeutsche Dichtung in ihrer Beziehung zur biblisch-rabbinischen Litteratur. Ism. h. Phil. Közl. 82. l.
467. Héber költészet. 29. zsoltár. Külföld. 9. sz. 104. zsoltár. U. o. 27. 28. sz.
468. *Kaufmann, David.* Jacob Mantino. Une page de l'histoire de la renaissance. Versailles, 1894. (8-r. 66 l.) Különnyomat a «Revue des études juives, 1893. 27. kötetéből.
469. *Kecskeméti Armin.* Zsidó halottak. Magy.-Zsidó Szemle 113—122. l. (Cassel Dávid, Franck Adolf, Rabinovits J. M., Fischof Adolf, Fürst Lázár, Perls Mayer, Ehrentheil Mór és Back Izraelről.)
470. *Kecskeméti Lipót.* Jó könyvből. U. o. 468—478. l.
471. *Königsberger, B.* Sifre Suta. Ism. Blau Lajos. U. o. 711—713. l.
472. *Krausz Sámuel.* A görög s latin hangok kiejtése az ó-kori zsidó irodalom tanúsága szerint. Phil. Közl. 671—681., 781—789., 857—871. l.
473. *Molnár Lőrincz.* A sémi nyelvekről. Prot. egyh. és isk. lap. 25. sz.
474. *Molnár Lőrincz.* A héber nyelvről. U. o. 27. sz.
475. A «Rezdet» dalaiból. Eredeti chaldből fordítva Geró Attilától. Külföld 5. sz.
476. *S. Szabó József.* A héber irodalom hatása a görög irodalomra. Prot. Szemle 575—593. l.
477. *Vajda Béla.* Héber és aram abbreviaturák. Magy.-Zsidó Szemle 207—210. l.
478. *Vajda Béla.* Ézaiás könyvéből. U. o. 370—372. l.
479. *Török. Houtsma, M. Th.* Ein türkisch-arabisches Glossar. Ism. Goldziher Ign. Nyelvt. Közl. 24. köt. 364—367. l.
480. Kizmet 11. Törökvers. Külföld 3. sz.
481. *Knotz, Karl.* Török legenda. Külföld 19. sz.
482. *Mehemmed Dsela.* A mohácsi mező. Ford. Karácson Imre. Kath. Szemle 120. l.

483. *Munkácsi Bernát*. Ősi török-árja nyelvérintkezés. Nyelvt. Közl. 24. köt. 405—408. l.
484. *Nighjár Khanum*. (Képpel.) Hét 33. sz.
485. *Nighjár Khanum*. Imádság. (Münadsat). Ford. Karácson Imre. Kath. Szemle 276. l.
486. *Omar Chijam*. 1. Mily szép. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 44. sz. — 2. Jaj annak. U. o. 52. sz.
487. *Sinaszi efendi*. Isten dicsérete. (Ilahi). Ford. Dr. Karácson Imre. Kath. Szemle 275. l.
488. *Thomsen V.* Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi. Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvt. Közl. 24. köt. 1—5. l.
489. Apály, dagály. Suaheli vers. (Sababu ya maji . . .) Külföld 15. sz.
490. Az aranypalota. Chinai vers. Külföld 16. sz.
491. Keletafrikai költészet. Külföld 15. sz.
492. A királyfa. Chinai vers. Külföld 6. sz.
493. Japán költészet. Dalok. Külföld 13. sz.
494. Mukden. Mandzsuri vers. Külföld 26. sz.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. *Bibliographia.*

495. *Acsády Ignác*. Könyvek régi összeírásokban. Könyvszemle 209—221. l.
496. Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához. U. o. 345—356. l.
497. *Autobiography and Letters of George Pertz*. Ism. Horváth Sándor. U. o. 204. l.
498. *Die Bibliothek des Dichters Nikolaus Zrínyi*. Ism. K. J. Irod. tört. Közl. 119—121. l.
499. *Bojničić Iván*. A horvát-szlavón országos levéltár. Könyvszemle 97—110. l.
500. *Botond*. Naptárak. Magy. Szemle 45. sz.
501. A budapesti m. kir. egyetemi könyvtár kéziratainak címjegyzéke. Ism. Sch. Gy. Könyvszemle. 200. l.
502. *Catalogue de la bibliothèque de feu Ahmed Vefyk Palha*. Constantinople, 1893. Ism. Á. A. U. o. 89. l.
503. Címjegyzéke a budapesti magyar királyi tudomány-egyetem könyvtárának. XVIII. 1893-ik évi gyarapodás. Budapest, 1894. Kilián Fr. (8-r. 99 l.) 30 kr.
504. *Fejérfataky László*. Középkori kéziratok a szombathelyi papnövélde könyvtárában. Könyvszemle 13—17. l.
505. *Ferencki Zoltán*, Modern könyvtárak szervezéséről. U. o. 222—243. l.
506. *Graphikai szaklapok kiállítása*. Graphica. 5. sz.
507. *Die Handschriften in Göttingen*. Ism. Áldásy Antal. Könyvszemle 371—373. l.
508. *Havass Rezső*. Magyar földrajzi könyvtár. Ism. Jankó János. U. o. 198—200. l.

509. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1893-ban. Phil. Közl. 548—624. l.

510. *Horváth Ignác*. A magyar nemzetimúzeu mi könyvtár Ősnyomatványainak jegyzéke. Könyvszemle 17—47., 120—178. 250—293., 313—344. l. Eleje az 1893. évfolyamban jelent meg. — Önállóan is megjelent.

511. Die Incunabeln der kön. Universitäts-Bibliothek zu Bonn. Ism. Horváth Ignác. Könyvszemle 373. l.

512. *Kampis János*. A könyvpiacz. Magy. Szemle 11. sz.

513. *Karácsonyi János*. Szent-Gellért püspök müncheni kódexe. Könyvszemle 10—13. l.

514. Ifj. *Kemény Lajos*. Breuer Lőrincz életéhez. U. o. 95. l.

515. A képviselőház könyvtárának katalogusa. 1866—1893. Ism. Kudora Károly. Könyvszemle 82—84. l. — Hazánk 84. sz.

516. *Kéry Illés*. Nyilvános könyv- és levéltárak. Egyetértés 264. sz.

517. *Kincs Gyula*. A zilahi ev. ref. kollegium könyvtárának régi magyar nyomtatványai. Zilahi ref. főgymn. 1893/4. értes.

518. Kossuth Lajos könyvtára. — *B. L.* Könyvkeresk. Lapja 5. sz. — A pártok és a Kossuth-könyvtár. Hazánk 86. sz.

519. *Kőszeghy Sándor*. XVI. századi könyvtáraink történetéhez. Könyvszemle 302. l.

520. *Kudora Károly*. Könyvtártan. 1893. Ism. Récsey Viktor. Kath. Szemle 149—152. l.

521. *Mágocsy D.* Könyvek, könyvtárak, olvasók. Magy. Szemle 47. sz.

522. Magyar Nyomdászok Évkönyve. IX. évf. 1894. Ism. *rr.* Könyvszemle 201. l.

523. Nel giubileo episcopale di Leone XIII. Omaggio della biblioteca Vaticana. Ism. Á. A. U. o. 203. l.

524. *Nentwig, Heinr.* Die mittelalterlichen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Braunschweig. Ism. Horváth Sándor. U. o. 88. l.

525. *Pirenne*. Bibliographie de l'histoire de Belgique. Ism. Áldásy Antal. U. o. 87. l.

526. *Pr. B.* A franczia új könyvalak. Graphica. 11. sz.

527. *Ráth György*. A pannonhalmi Szent Benedek-rend nyomtatott imakönyvei a breviarium monasticum behozatala előtt. Budapest, Pallas, 1894. (8-r. 57. l.)

528. *Ráth György*. Unikumok könyvtáramban. Könyvszemle 1—9. l.

529. *Récsey Viktor*. A lipcei könyköteszet 350 éves jubileumi kiállítása. U. o. 357—360. l.

530. *Récsey Viktor*. A görög nemzeti könyvtár kézirat-gyűjteménye Athénben. U. o. 179. l.

531. *S. A.* Schröpfer András 1816—1894. Könyvkeresk. Lapja 16. 17. sz.

532. *Schönherr Gyula*. A thorni Corvin-Kódexről. Könyvszemle 305—313. l.

533. *Schönherr Gyula*. A berlini udvari könyvtár szakrendszere. U. o. 52—59. l.

534. *Schwenke, P.* Adressbuch der deutschen Bibliotheken. Ism. H. Á. U. o. 201—203. l.

535. *Szabados Ede*. A könyvekről. Szatmári Hirl. 19. 20. sz.
 536. *Szilágyi Sándor*. Az amsterdami biblia történetéhez. Könyvszemle 378. l.
 537. *Thaly Kálmán*. Kőszeg város könyveinek lajstroma 1614-ből. U. o. 114—120. l.
 538. *Varju Elemér*. Két könyvhagyományozás a XV. századból. U. o. 111—114. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

539. *Abonyi Árpád*. Novellái. 2 köt. Ism. m. Föv. Lap. 331. sz. — L. M. Magy. Szemle 50. sz. — Egyetértés 348. sz.
 540. *Abrányi Emil*. Epilóg. Ism. a—b. Bud. Szemle 78. köt. 310—323. l. — Föv. Lap. 1. sz. — Lévy Mih. P. Napló 108. sz. — Hazánk 27. sz. — H. Élet 116. l. — Magy. Szemle 6. sz. — „Jókai.” 7. sz. — Lásd 718. sz. a. is.
 541. *Adácsi*. Aquarellek és croquik a gazdatiszti életből. Ism. n. Bud. Szemle 77. köt. 488—491. l.
 542. *Adalbertus*. A múlt év irodalma. Szépirodalom. Egyetértés 6. sz.
 543. *Adorján Sándor*. Gólyafészek. Ism. Kozma Andor. Nemzet 339. sz. Rövid ism. Hazánk 364. sz.
 544. *Agai Adolf*. Vizen és szárazon. Ism. Lázár Béla. Nemzet 353. sz. — Prém Józs. Nemzet 345. sz. — P. P. Hét 48. sz. — Béla Henrik. Bud. Hirl. 350. sz.
 545. *Alapi Gyula*. Költemények. Rövid ism. Magy. Génusz 44. sz.
 546. *Alfa*. Ifjú Magyarország. Bud. Hirl. 282. sz.
 547. *Alfa*. Csempészek az irodalomban Magy. Szemle 40. sz.
 548. *Ambrus Zoltán*. Midás király. Ism. S—r. Hét 34. sz.
 549. *Andreánszky Jenő*. Katonásan. Vígj. 1 felv. Első előadása a nemz. színházban jan. 26.
 550. *Apponyi Sándor gr.* Maximilianus Transylvanus származása. Könyvszemle 244—250. l.
 551. *B. E.* Mind jeles írók vagyunk. Föv. Lap. 45. sz.
 552. *Babik József*. Magyarok hazája költők dalaiban. Eger, 1894. Ism. Magy. Szemle 40. sz. — Liberius. Magy. Sion 785—787. l. — Vasár. Ujs. 41. sz. — szky. Egri Ujs. 75. sz. — Élet V. évf. 4. sz.
 553. *Babik József*. A bethleemes játékok. Egri Ujs. 97. sz.
 554. *Balázs Ignác*. A törvény előtt. Ism. Bud. Hirl. 107. sz.
 555. *Balogh Arthur*. Könyvekről, írókról és kiadókról. Föv. Lap. 35. 36. sz.
 556. *Bánóczy József*. Jelentés az 1893. évi Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 183—192. l.
 557. *Bársony István*. Erdő-mezőn. Ism. E. P. Hazánk 55. sz. — Lenkei Henr. Magy. Szalon 22. köt. 191—198. hasáb. — Makai Emil. P. Napló 193. sz. — P. P. Hét 48. sz. — i. Élet 230. l. — Külföld 8. sz.
 558. *Bársony István*. Négysem közt. Ism. Delta. Magy. Szalon 22. köt. 631—636. hasáb. — Papp Dániel. P. Napló 351. sz. — P. P. Hét 48. sz. — Silberstein A. P. Lloyd 269. sz. — Magy. Génusz 46. sz. — Demokritos. Élet V. évf. 7. sz. — Bródy S. Magy. Hirl. 339. sz. — ik. Bud. Hirl. 309. sz.

559. *Bartalus István*. A művészet pongyolában. A zenész-életből. Ism. m. Főv. Lap. 204. sz. — Szilágyi Sándor. Nemzet 283. sz.

560. *Bartók Lajos*. Irodalmunk a nemzeti életben. Magyarország 7. sz.

561. *Bauer Lenárd*. A renaissance és kritikai szellem irodalmunkban. Ism. B. F. Irod. tört. Közl. 379. l.

562. *Békassy Helén*. Újabb költeményei. Ism. Főv. Lap. 354. sz.

563. *Békefi Antal*. A Kálvárián. Ism. Prém József. Főv. Lap. 239. sz. — Hazánk 174. sz. — Egyetértés 236. sz.

564. *Benedek Elek*. Magyar mese- és mondavilág. Ezer év mese-költése I. II. kötet. Széchy Gyula szövegrajzaival. Budapest, 1894. Athenæum. (8-r. 486. 489. l.) Egy kötet 3 ft. — Ism. r. Bud. Szemle 80. köt. 473—478. l. Benedek felelete. Főv. Lap. 336. sz. — Lázár Béla. Nemzet 33. sz. — Prém Józ. Főv. Lap. 270. sz. — Delta. Nemzet 277. sz. — Aradi Közl. 242. sz. — Szilasi Mór. Nyelvőr 464—471. l.

565. *Benedek Elek*. Huszár Anna. Regény. Ism. i. Bud. Szemle 80. köt. 317—319. l. — Lázár Béla. Nemzet 298. sz. — Magy. Szemle 48. sz. — Főv. Lap. 310. sz. — Magy. Génusz 46. sz. — E. P. Hazánk 283. sz. — Tábori R. P. Hirl. 308. sz.

566. *Benedek Elek*. Testamentum. Ism. Latkóczy Mihály. Magy. Pædag. 547. l. — Palágyi L. Magy. Szalon 22. köt. 425. l.

567. *Benedek Elek*. Irodalmi zenebona. Főv. Lap. 293. sz.

568. *Benedek Elek*. A kritika hangja. Főv. Lap. 330. sz.

569. *Beniczkyne Bajza L.* Herczegi korona. Regény. — Egy szégyen leány története. Regény. — Merész szavak. Ism. Zny I-n. Kath. Szemle 278—286. l.

570. *Beniczkyne Bajza L.* legújabb regényei. Ism. Magy. Génusz 23. sz.

571. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom története. Képes díszmunka a művelt közönség számára. II. kötet. Budapest, (1895.) Athenæum. (Megjelent eddig 17—31. füzetben.) Egy füzet 40 kr. — Ism. Órálló 28. sz.

572. *Beöthy Zsolt*. Jelentés az 1891/2. évi Péczely-féle regény-pályázatról. Akad. Értes. 660—664. l.

573. *Beöthy Zsolt*. A magyar szerelmi népköltészet. Hazánk 18. sz.

574. *Berczik Árpád*. A papa. A gr. Teleky-díjból 100 arannyal jutalmazott vígjáték. Első előadása a nemz. színházban jan. 12.

575. *Binder Jenő*. Néhány Mátyás királyról szóló trufánk. Ism. B. F. Irod. tört. Közl. 121. l.

576. *Bodnár Gáspár*. A családi tűzhely búban és örömben. Elbeszélések. Szatmár 1894. Rövid ism. Magyar Szemle 30. sz. — sz. Magy. Sion 383. l. — i. Kath. Szemle 681—684. l.

577. *Bognár Teofil*. Árgirus. Phil. Közl. 12—22. és 544. l. — Lásd 826. sz. a.

578. *Borostyány Nándor*. Mindszenti Katalin. Regény. Ism. Prém József Főv. Lap. 298. sz.

579. *Botond*. A napi szépirodalom. Magy. Szemle 22. sz.

580. *Bródy Sándor* összegyűjtött munkái 12 köt. Ism. Ignotus. Hét 30. sz. — Timár Szaniszló. Egyetértés 188. sz.

581. *Buday László*. Versek. Ism. Hevesi Sándor. Magy. Szemle 14. sz. — Lázár B. Nemzet 149. sz. — Prém Józ. Főv. Lap. 108. sz. —

Külföld 20. sz. — Magy. Génusz 16. sz. — Élet V. évf. 4. sz. — E. P. Hazánk 206. sz.

582. *Bursics Ernő*. Táttra alatt. Költemények. Rövid ism. Vasár. Ujs. 39. sz. — Palágyi L. Magy. Szalon 22. köt. 425. l.

583. *Cserhalmi Hecht Irén*. A francia romanticismus. Ism. Szabó Dávid. Phil. Közl. 148—152. l. — Színműv. Lapok II. évf. 6. sz.

584. *Czóbel Minka*. Fehér Dalok. Ism. Hazánk 69. sz. — Vasár. Ujs. 8. sz. — ik. Bud. Hirl. 59. sz.

585. *Dalmady Győző*. Hazafias költemények. 1856—1894. Ism. Prém. József. Főv. Lap. 121. sz. — Lázár Béla. Nemzet 265. sz. — Magy. Szemle 19. sz. — Pintér Kálmán. U. o. 28. sz. — N—s. Élet 459. l. — Vasár. Ujs. 19. sz. — «Jókai». 19. sz. — ő. Bud. Hirl. 141. sz. — E. P. Hazánk 212. sz.

586. *Dalmady Győző*. Orsz.-Világ. 24. sz.

587. *Dálnoky Lajos*. Házasság. Vigj. egy felv. Budapest, 1894. Ism. s. b. Hazánk 20. sz.

588. *Danko J.* Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Ism. Erdélyi Pál. Phil. Közl. 516—521. Kereszty Viktor. Magy. Sion 216—220. l.

589. *Dedek Cr. L.* Két XV. századbéli históriás ének a treboni könyvtárban. Könyvszemle 59—62. l.

590. *Demek Győző*. Adalék a «mondolatpör» keletkezésének történetéhez. Kisfaludy Sándor és Kazinczy viszonya egymáshoz. Irod. tört. Közl. 69—85. l.

591. *Deréki Antal*. A napraforgó. Népszínmű 3 felv. Első előadás a krisztinavárosi színikörben szept. 23-án.

592. *Ehen Gyula*. Elfeledt dalok. Szombathely. 1894. Rövid ism. Vasár. Ujs. 24. sz.

593. *Erdélyi Pál*. A honfoglalás regéje. Hazánk 61. sz.

594. *Farkas Imre*. Virágszálak. Debreczen, 1894. Rövid ism. Vasár. Ujs. 42. sz.

595. *Fejes István*. Összes költeményei. Ism. Prém József. Főv. Lap. 155. és 173. sz. — Vasár. Ujs. 16. sz. — Debreceni István. Órálló 43—45. sz. — E. P. Hazánk 212. sz.

596. *F. Ferenczy Ferencz*. A tündöklő csúcs. Ism. g. l. Bud. Szemle 77. köt. 170. l.

597. *Forgács*. A Kisfaludy-társaság kiadványai. Magy. Szemle 17. sz.

598. *Fülöp Árpád*. Egy nagypénteki misztérium. Ungvári kath. főgymn. 1893/4. értes. 51—95. l.

599. *Gárdonyi Géza*. Novellák. Tárcaák. Ism. B. E. Főv. Lap. 66. sz. — Hazánk 90. sz. — Zoltán Vilm. Győri Közl. 22. sz. — Alföld 42. sz. — Magy. Génusz 10. sz. — «Jókai», 18. sz. — ő. Bud. Hirl. 102. sz.

600. *Gárdonyi. Április*. Ism. Lázár Béla. Nemzet 149. sz. — di. Főv. Lap. 152. sz. — Magy. Szemle 21. sz. — E. P. Hazánk 220. sz.

601. *Gerő Attila*. Zsoltárok és zsoltoszmák a zsoltárok könyvéből. Ism. Prém József. Főv. Lap. 282. sz.

602. *György Aladár*. A «Hon» szerkesztősége. Magy. Szalon 20. köt. 761—768. hasáb.

603. *Gyulai Pál*. Elnöki megnyitó beszéde a Kisfaludy Társ. 47. ünnepélyes ülésén. Kisfal. Társ. Évlapj. 28. köt. 3—10. l.

604. *Gyulai Pál*. Jelentés az 1893. évi Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 201—203. l.
605. *Haber Samu*. Zsidó történetek. Ism. Satur. Élet 620. l.
606. *Hulász Gyula*. A Szajna partján. Ism. m. Főv. Lap. 323. sz. — Magy. Gênioz 40 sz.
607. *Halász Ignác*. Magyar népmese a norvégoknál. P. Napló 94. sz.
608. *Hanvai Kálmán*. Nagy Galeotto. Regény. 1894. Ism. Prém József. Főv. Lap. 68. sz. — Hazánk 76. sz.
609. *Heltai Jenő*. Kató. Ism. Lázár Béla. Nemzet 30. sz. — R. Élet 191. l. — Főv. Lap. 5. sz. — Magy. Gênioz 4. sz.
610. *Hentaller Lajos*. A szabadságharcz dalai. Rövid ism. Vasár. Ujs. 43. sz.
611. *Herczeg Ferencz*. Mutamur. Ism. r. Kath. Szemle 145—148. l.
612. *Herczeg Ferencz*. Gyurkovics leányok. Ism. r. Kath. Szemle 145—148. l.
613. *Herczeg Ferencz*. A három testőr. Bohózat 3 felv. Első előadása a nemz. színházban márcz. 2.
614. *Herczeg Ferencz*. Simon Zsuzsa. Ism. i. Bud. Szemle 80. köt. 153—157. l. — Kath. Szemle 145—148. l.
615. *Herczeg Ferencz*. Napnyugati mesék. Ism. I-s. Hét 50. sz. — Élet V. évf. 12. sz.
616. A hetvenes évek két írói tanyája. — r. l. P. Napló 316. sz.
617. *Hevessy Jenő*. Köny és mosoly. Szeged, 1894. Ism. Prém József. Főv. Lap. 127. sz.
618. *Horvát Árpád*. Közlemények iromány-tárczámból. Irod. tört. Közl. 101—118. l.
619. *Horváth Cyrill*. Irodalmi morál. Magy. Szemle. 15. sz.
620. *Horváth Cyrill*. A Margitsziget és kódex-irodalma. Magy. Szemle 22. 23. sz.
621. *Horváth Cyrill*. Régi legendáinkból. Kath. Szemle 72—80., 397—418. l.
622. *Horváth Cyrill*. Codex-tanulmányok. 1. Bod-codex. Lobkowitz-codex. 2. A tizenegyezer szűz legendája. Irod. tört. Közl. 60—68. l.
623. *Horváth Cyrill*. Pomerius. Ism. Crescens. Századok 250.—253. l. — Róna Béla. Élet 154. l.
624. *Horváth Döme*. Vegyes művek. I. köt. 1893. Ism. Prém. Józ. Főv. Lap. 25. sz. — P. K. Magy. Szemle 2. sz.
625. *B. H—th. M.* Lapszerkesztők. Főv. Lap. 310. sz.
626. *Hrabovszky Lajos*. Hétköznapi emberek. Arad, 1894. Ism. Censor. Főv. Lap. 4. sz.
627. *Huber Gyula*. Hulló levelek. Ism. Orpheus. Magy. Állam 50. sz.
628. *Huttkay Lipót*. Köny és mosoly. Rajzok és elbeszélések. Miskolcz, 1894. Ism. R. I. Magy. Szemle 27. sz.
629. *Ignotus*. Vallomások. Budapest, 1895. Ism. Kóbor Tamás. Hét 49. sz. — Élet V. évf. 12. — Béla Henrik. Bud. Hirl. 350 sz.
630. *Ignotus*. Versek. Budapest, 1895. Ism. Kóbor Tamás. Hét 49. sz. — Élet V. évf. 11. sz. — Béla H. Bud. Hirl. 350. sz.
631. *Ignotus K—s.* (Képpel). Hét 48. sz.
632. *Imre Lajos*. Adalékok a 90-es évek irodalmához. Irod. tört. Közlem. 199—208. 347—360. l.

633. Irodalmi izetlenségek *zeph.* Magy. Szemle. 39. sz.
634. *Iványi Ödön.* A püspök atyafisága. 3. kiadás. Rövid ism. Vasár. Ujs. 11. sz.
635. *Jakab Ödön.* Argirus. Tündérmese. Ism. Vasár. Ujs. 50. sz.
- Jancsó Benedek. Hazánk 359. sz. — Lázár Béla. Nemzet 345. sz. — I—s. Hét 51. sz. — Szana T. Főv. Lap. 354. sz. — Zid. Élet V. évf. 14. sz. — Bud. Hirl. 347. sz.
636. *Jankó János.* Igriczek a Bihar-hegységben. Erd. Múz. 32—38. l. — Lásd Kanyaró Ferencz megjegyzéseit »Regélő hét» czímmel. U. o. 396—398. l.
637. *Jánossy Zoltán.* Költemények. Debreczen, 1894. Ism. m. Főv. Lap. 194. sz.
638. *Justh Béla.* Sonettek. Ism. Főv. Lap. 354. sz.
639. *Justh Zsigmond.* Fuimus. Rövid ism. S—r. Élet V. évf. 14. sz.
640. *Justh Zsigmond.* Gányó Julcsa. Ism. Z—ny I—n. Kath. Szemle 286—290. l. — ik. Bud. Hirl. 59. sz. — »Jókai». 18. sz.
641. K—s. Szabóné Nogáll Janka. Hét 47. sz.
642. *Kabos Ede.* Fenér éjszakák. Ism. Z—ny I—n. Kath. Szemle 296. l.
643. *Kántor Imre.* Örökkévalóság. Ism. Lázár Béla. Nemzet 30. sz. — Vasár. Ujs. 15. sz. — y. Magy. Szemle 29. sz. — »Jókai». 13. sz. — E. P. Hazánk 206. sz.
644. *Karczag Vilmos.* A szülei ház. Vigjáték 1 felv. Első előadása a nemz. színházban jan. 26.
645. *Karczag Vilmos.* Az ideál. Vigj. 1 felv. Első előadása u. o. jan. 26.
646. *Kardos Albert.* Ludas Matyi a külföld népmeséiben. Phil. Közl. 444. l.
647. *Katona Lajos.* A magyar népmese irodalma. Ethnogr. 52—66. l.
648. *Katona Lajos.* Ludas Matyi. P. Napló 103. sz.
649. *Kenedi Géza.* Szénrajzok. Ism. Kozm. Andor. Nemzet 111. sz. — Robin. P. Napló 111. sz. — Magy. Szalon 21. köt. 427. hasáb. — Hazánk 166. sz. — x. Hét 23. sz. — Balog István. Győri Közl. 43. sz. — Egyetértés 98. sz. — Rövid ism. Vasár. Ujs. 23. sz.
650. *Keszler József.* Ötvös Adolf. Magy. Szalon 21. köt. 519—527. hasáb. — Nemzet 154. sz.
651. *Kiss Ferencz.* A kurucz költészet protestáns szempontból. Prot. Szemle 665—692. l.
652. *Kisteleki Ede.* Szabad ég alatt. Szeged, 1894. Ism. m. Főv. Lap. 122. sz.
653. *Kóbor Tamás.* Aszfalt. Ism. Benedek Elek. Főv. Lap. 52. sz. — Hazánk 166. sz. — R. I. Magy. Szemle 11. sz. — Hesperus. Élet 553—555. l. — »Jókai». 13. sz. — Béla Henrik. Bud. Hirl. 121. sz.
654. *Komócsy József.* Szerelem könyve. 3. kiad. Ism. »Jókai». 20. sz.
655. *Koronczy Imre.* A régi szombatosok és utódaik. P. Napló 101. sz.
656. *Kovássy Elemér.* Apró történetek. Ungvár 1894. Ism. Prém József. Főv. Lap. 127. sz.
657. *Kövé Ilma.* Vadrózsa kisasszony. Elbeszélések. Ism. Prém József. Főv. Lap. 201. sz. — Magy. Géniusz 27. sz.

658. *Kövér Ilma*. Az én mesterem. Magy. Szalon 20. köt. 916—920. hasáb.
659. *Kriza János*. Költeményei. *Ism. l. a.* Bud. Szemle 78. köt. 149. l. — Magy. Szemle 8. sz. — Vasár. Ujs. 6. sz. — Hesperus. Élet 556. l. — Birálják Gyulai Pál és Szász Kár. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 28. köt. 65. l.
660. *Lázár Béla*. Elbeszélések. *Ism.* Kozma Andor. Nemzet 173. sz. — Prém József. Főv. Lap. 298. sz. — E. P. Hazánk 196. sz.
661. *Lázár Béla dr.* Irodalmunk külföldön. Nemzet 16. sz.
662. *Lázár Béla*. Tárcaokról. Nemzet 86. sz.
663. *Lázár Béla*. A Fortunatus-mese a francia irodalomban. Phil. Közl. 390—393. l.
664. *Lázár Béla*. Agis a világirodalomban. Budapesti VII. ker. áll. gymn. 1893/4. értes. 3—33. l.
665. *Lengyel Sándor*. Görbeország. Rövid ism. Magy. Génusz 44. sz.
666. *Lenkei Henrik*. Újabb költemények. Rövid ism. Hét 47. sz. — Vasár. Ujs. 48. sz. — Satur. Élet. V. évf. 7. sz. — «Jókai». 48. sz.
667. *Lévay Mihály*. Dalok a magányból. 1894. *Ism.* Buday László. Magy. Szemle 48. sz. — m. Főv. Lap. 323. sz. — Vasár. Ujs. 46. sz. — Magy. Állam 287. sz. — Palágyi L. Magy. Szalon 22. köt. 425. s. kv. 11.
668. *Luby Sándor*. Álmodok az üdvörl. *Ism. m.* Főv. Lap. 235. sz. — Makai Emil. P. Napló 221. sz. — Magy. Szemle 33. sz. — Vasár. Ujs. 33. sz.
669. *Ludovicus*. Anarchia az irodalomban. Magy. Szemle 27. sz.
670. *Ludovicus*. Kirke a modern irodalomban. Magy. Szemle 47. sz.
671. *Lukácsy Sándor*. Az asszony verve jó. Népszinmű 3 felv. Első előadása népszinházban febr. 16.
672. *M. F.* Irodalmi társulat és ifjúsági lap. Magy.-Zsidó Szemle 82—86. l.
673. *Maczki Valér*. Adalék a magyar irodalomtörténet elméletéhez. Egri főgym. 1893/4. értes. 3—16. l.
674. *Maczki Valér*. Eger városa és a magyar irodalom. Egri Ujs. 14. 15. sz.
675. Magyar irodalmi szemle. Külföld 22. sz.
676. *Margitay Dezső*. A hivatal. *Ism.* Hazánk 180. sz.
677. *Márkus József*. Hamis bálványok. *Ism.* Papp Dániel. P. Napló 351. sz.
678. *Márkus Miksa*. Katalin asszony. *Ism.* Lázár Béla. Nemzet 298. sz. — Prém József. Főv. Lap. 312. sz. — Tar Lőrincz. Hét 45. sz. — Tábori R. P. Hirl. 308. sz. — E. P. Hazánk 291. sz. — Egyetértés 348. sz. — *ik* Bud. Hirl. 309. sz.
679. *Mezey Ferencz*. Izraelita magyar irodalmi társulat. Magy. Zsidó-Szemle 8—13., 243—246. l.
680. *Mezey Ferencz*. Az izraelita magyar irodalmi társulat megalakulása. U. o. 71—82. l.
681. *Mikszáth Kálmán*. Az eladó birtok. — Páva a varjúval. *Ism.* l. Bud. Szemle. 79. köt. 314—316. l. — Prém József. Főv. Lap. 217. sz.
682. Modern Irók. Külföld 11. sz. Bródy Sándor. U. o. 12—14. sz.

683. *Móra István*. Földszint. Ism. Vasár. Ujs. 47. sz. — T. L. Hét. 52. sz. — r. Élet. V. évf. 10. sz.
684. *Morgenstern Gusztáv*. Füst. Novellák. 1894. Ism. Prém József. Főv. Lap. 46. sz.
685. *Mótyán Vilmos*. Költemények. Ism. m. Főv. Lap. 28. sz.
686. *Munkácsi B.* Régi magyar népénekesei. Ethnogr. 373. l.
687. *Muzslai János*. Ballangó. Költői elbeszélés. 1894. Ism. y. Magy. Szemle 23. sz. — m. Főv. Lap. 180. sz. — Vasár. Ujs. 22. sz. — Hazánk 158. sz. — «Jókai.» 24. sz.
688. *Muzslai János*. A férj esküje. Színmű 3 felv. 1894. Ism. H. S. Magy. Szemle 4. sz.
689. *Nagy Mór*. Kolozsvári virágok. Ism. Vasár. Ujs. 21. sz.
690. *Novák Béla*. Kalászatok a történelem és a hazafias költészet mezején. Ism. Zlinszky Aladár. Phil. Közl. 71—72. l. — B. F. Irod. tört. Közl. 378. l.
691. *Palágyi Lajos*. Az ifjú szerzetes. Bölcselmi költemény. 1894. Ism. Lázár Béla. Nemzet 115. sz. — Prém Józ. Főv. Lap. 131. sz. — Magy. Szemle. 13. sz. — Hazánk 90. sz. — Vasár. Ujs. 16. sz. — Élet. 306. l. — Magy. Szalon 21 köt. 421—427. hasáb. — «Jókai.» 17. sz. — Béla Henr. Bud. Hirl. 121. sz.
692. *Palágyi Lajos*. Könyvekről. Magy. Szalon 22. köt. 425—428. hasáb. (Ismertette vannak: Benedek Elek Testamentum; Lévy Mih. Dalok a magányból; Redfeald Richard, Bursics Ernő Tatra alatt; Rózsa Miklós Szélesend; című munkák.)
693. *Pálffy A.* A régi Magyarország utolsó éveiben. Ism. l. b. Bud. Szemle. 78. köt. 478—480. l.
694. *Papp (Nógrádi) Gyula*. Költemények. Ism. Vasárn. Ujs. 28. sz. — Prém Józ. Főv. Lap. 251. sz. — Magy. Szalon 21 köt. 887. hasáb. — Külföld. 4, 5. sz. — E. P. Hazánk. 235. sz.
695. *Pázmány (Petri Cardinalis)* Opera omnia. Series latina. Tom. I. Dialectica. ed. Stephanus Bognár. 1894. Ism. i. Kath. Szemle. 490—492. l. — Kiss János. Böles folyóirat 549—554. l.
696. *Pekár Gyula*. Dodo főhadnagy problémái. Ism. Prém Józ. Főv. Lap. 106. sz. — E. P. Hazánk 111. sz. — Magy. Génusz 9. sz. — Vasár. Ujs. 17. sz. — Silberstein A. P. Llyod 57. sz. — «Jókai.» 11. sz. — ő. Bud. Hirl. 102. sz. — Magy. Hirl. 49. sz.
697. *Pekár Gyula*. Homályban. Novellák. Ism. Prém József. Főv. Lap. 177. sz. — E. P. Hazánk 198. sz.
698. *Petrik Géza*. Kalauz az újabb magyar irodalomban. Budapest, 1894. Könyvkeres. egyt. (8 r. 288. l.) 4 frt. — Ism. Geréb. Könyvkeres. Lapja 5. sz. — G. S. U. o. 6. sz. — Dézsi Lajos. Könyvszemle 369—371. l.
699. *Porzsozt Kálmán*. A sajtó ellen. Élet 197—200. l.
700. «Póstamunka» az irodalomban. Magy. Szemle 31. sz.
701. *Prém József*. A Toldy-kör vígjáték-pályázata. Nyugatmagy. Híradó 289. 290. sz.
702. *R. G.* A költői harcjátékok feltámadása. Főv. Lap. 134. sz.
703. *R—y Gy—a*. A Nádasdy-jutalom. «Jókai.» 21. sz.
704. *Rákosi Jenő*. «Jókai.» 17. sz.
705. *Rákosi Viktor*. Zuboly, Gyalu és társai. Ism. Prém József. Főv. Lap. 193. sz.

706. *Ráth György*. Gradeczi Horváth Gergely és Lám (Ambrosius) Sebestyén hit-vitája. Irod. tört. közlem. 150—167., 299—319., 412—427. 1. Önállóan is megjelent. (8 r. 56. l.)

707. *Reim Lajos*. Modern dalok. *Ism. m. Föv. Lap.* 260. sz. — «Jókai». 24. sz.

708. *Reményi Ede, ifj.* Argirus királyfi históriája. Magyarország 157. sz.

709. *Reviczky Gyula* összes költeményei. 1. 2. köt. Rendezte Koroda Pál. 1895. *Ism. Magy. Szemle* 46. sz. — *Vasárn. Ujs.* 50. sz. — Béla Henrik. *Bud. Hirl.* 350. sz.

710. *Róna Béla*. A magyar irodalom 1893-ban. *Magy. Salon* 20. köt. 1225—1239. hasáb.

711. *Rózsa Miklós*. Szélcsend. 1894. *Ism. m. Föv. Lap.* 323. sz. — *Palágyi L. Magy. Salon* 22. köt. 425. hasáb.

712. *Rudnyánszky Gyula*. Szerelem. *Ism. i. Föv. Lap.* 59. sz. — *N. R. Élet* 427. l. — *Laudator. Magy. Génusz* 10. sz. — «Jókai». 12. sz. — *Vasár. Ujs.* 9. sz. — *Egyetértés* 63. sz. — *y. s. Aradi közl.* 51. sz. — *E. P. Hazánk* 220. sz.

713. A Ruszt József népszínmű-pályázat. *Bud. Hirl.* 360. sz.

714. *Ruzitska László*. Ősz. Versek. 1894. Rövid *ism. bl. Magy. Szemle* 12. sz. — *Hazánk* 84. sz. — *Vasár. Ujs.* 25. sz.

715. *S. D.* Tanügyi sajtónk 1893-ban. *Néptan. Lapja* 14—16. sz.

716. *Sajó Aladár*. De profundis. *Rajzok. Ism. m. Föv. Lap.* 144. sz. — *h. j—ő. Magy. Génusz* 18. sz.

717. *Satanella* tárczái. 1894. *Ism. Prém József. Föv. Lap.* 63. sz. — *Magy. Génusz* 13. sz.

718. *Satur*. A jelenkori magyar irodalom. (Tanulmány sorozat.) 1. Áramlatok. *Élet* V. évf. *Mutatványsz.* és 2—4. sz. — 2. Bartók Lajos. *U. o.* 5. sz. — 3. Ábrányi Emil. *U. o.* 7. sz. — 4. Endrődi Sándor. *U. o.* 9. sz.

719. *Schrauf Károly*. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. *Ism. Váczy János. Századok* 355—357. l.

720. *Schrauf Károly*. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke. *Ism. Némethy Géza. Phil. Közl.* 521—523. l. *V. J. Századok.* 634—636. l. — *Prot. egyh. és isk. lap.* 36. sz. — *S. I. Bud. Hirl.* 240. sz.

721. *Sebők Zsigmond*. Maczkó úr utazása. *Ism. Ambrus Zoltán. Magy. Hirl.* 3. sz.

722. *Sensatio és irodalom. r. Föv. Lap.* 122. sz.

723. *Solymossy Sándor*. A Betlehem a népmisztériumokban s a dráma történetében. *Phil. Közl.* 106—121., 200—213., 287—305. l. Önállóan is megjelent.

724. Szabadelvű népköltészet. *Magy. Szemle* 33—35. sz.

725. *Szabó Ernő*. A történeti vígjáték a magyar irodalomban. I. rész. Kisfaludy, Kovács, Gaal, Szigligeti. Budapest, 1894. Pallas. (8 r. 48 l.)

726. *Szabó József*. A magyar prédikáció irodalomtörténeti áttekintésben. *Prot. egyh. és isk. lap.* 33. sz. — *Szentkúti Károly észrevétele. U. o.* 34. sz.

727. *S. Szabó József*. Egy vértanú-reformátor. *Prot. Szemle.* 349—354. l. (Fischer Andrásról.)

728. *Szabóné-Nogáll J.* Derű. *Ism. Papp Dániel. P.-Napló* 351. sz. — *Magy. Szemle* 49. sz.

729. *Szabolcska Mihály*. Hangulatok. Ism. v. e. Bud. Szemle. 78. köt. 475—478. l. — Kozma Andor. Nemzet 55. sz. — Tolnai Vilmos. Nyugotmagy. Híradó 55. sz. — *i—r*. Főv. Lap. 49. sz. — Sebestyén Gyula. P.-Napló 66. sz. — ifj. Mitrovits Gyula. Orálló 16. 18. sz. — Perényi Adolf. Délmagy. Közl. 39. sz. — Vasár. Ujs. 7. sz. — «Jókai». 9. sz. — Béla Henrik. Bud. Hirl. 121. sz. — Egyetértés 63. sz. — E. P. Hazánk 216. sz.

730. *Szalay Fruzina*. Versek. Ism. Vasár. Ujs. 1. sz. — *ik*. Bud. Hirl. 59. sz.

731. *Szász Gerő* költeményei. Ism. Vadnai Károly. Főv. Lap. 339. sz. — Vasár. Ujs. 50 sz. — Somló Bódog. Erd. Híradó 285. sz.

732. *Szász Károly, legifj.* Katolnai ur házasodik. Vigj. 3 felv. Első előadása a nemz. színházban nov. 9.

733. *Szécsi Ferencz*. A baba. Bohózat 3 felv. Első előadása a nemz. színházban febr. 16.

734. *Szeredai Leo*. Mosolygó figurák. Ism. Magy. Géniusz 11. sz.

735. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. A magyar tudományos Akadémia megbízásából írta —. III. kötet. Fa-Gwóth. Budapest, Hornyánszky V. 1894. (8 r. 1582 hasáb.) Ism. Váczy János Könyvzeemle 364—369. l.

736. *Szinnyei József*. A magyar hirlapirodalom 1894-ben. Vasár. Ujs. 6. sz.

737. *Szomaházy István*. Huszonnég óra. Ism. Kr. Magy. Szalon 22. köt. 509—512. hasáb. — Hesperus. Élet V. évf. 6. sz. T. L. Hét 45. sz. — Egyetértés 299. sz. — Tábori R. P.-Hirlap 308. sz. — *ik*. Bud. Hirl. 309. sz.

738. *Szomorj Dezső*. n. Nemzet 354. sz.

739. *Szomorj Károly*. Verses beszédek. Ism. Lázár Béla. Nemzet 30. sz. — Vasár. Ujs. 29. sz. — Magy. Szemle 3. sz. — «Jókai». 7. sz. —

740. *Tábori Róbert*. A templom kulcsa. Ism. Lázár Béla. Nemzet 298. sz. — Prém József. Főv. Lap. 352. sz. — Külföld 28. sz. — Magy. Géniusz 49. sz. — *ik*. Bud. Hirl. 309. sz.

741. *Taksonyi József*. Költemények. 1894. Ism. m. Főv. Lap. 136. sz.

742. *Tell Anasztáz*. A XVII. század szatirái. Ism. B. F. Irod. tört. közl. 122. l.

743. *Thaly Kálmán*. Három irodalomtörténeti adalék a Rákóczi-korból. Századok 904—907. l.

744. *P. Thewrewk Árpád*. Új hangok. Állatelégiák, szatirák. 1894. Rövid ism. Magy. Szemle 32. sz. — Főv. Lap. 180. sz.

745. *Thury Zoltán*. Tárzanovellák. Ism. Makai Emil. P.-Napló 221. sz. — m. Főv. Lap. 287. sz. — *ik*. Bud. Hirl. 309. sz.

746. *Thury Zoltán*. Regénymesék. Rövid ism. Vasár. Ujs. 21. sz. — Magy. Szemle 22. sz.

747. *Timár Szaniszló*. Írók és mecénások. Egyetértés 148. sz.

748. *Tóth Béla*. Magamról (Kiss Józsefnek.). (Képpel.) Hét 21. sz.

749. *Trencsényi Károly*. Az én világom. Zombor, 1893. Ism. Lázár Béla. Nemzet 30. sz. — Vasár. Ujs. 3. sz.

750. *Ujváry Béla*. Írói halhatatlanság? Főv. Lap. 290. sz.

751. *Vadnai Károly*. Jelentés az 1892/3. évi Karátsonyi-pályázatról. Akad. Értes. 193—201. l.

752. *Vadnay Károly*. A «Zách család»-ról. Nyílt levél Abonyi Árpádhoz. Főv. Lap. 280. 281. sz.
753. *Váli Béla*. Magyarországi olasz zenés-színművek. Színműv. Lapok. II. évf. 2. sz.
754. *Várady Antal*. Hamis Istenek. Ism. *Z—ny. I—n.* Kath. Szemle 293—296. l. — Mátrahegyi. Órálló 2. sz.
755. *Váradi Antal*. Rafael. Dráma 4 felv. Első előadása a nemz. színházban jan. 19.
756. *Váradi Antal*. Charitas. Szomorújáték 3 felv. Első előadása a nemz. színházban okt. 19.
757. *Váradi Ödön*. Vig karczolatok. Debreczen, 1894. Ism. *m.* Főv. Lap. 260. sz. — Magy. Szemle 41. sz.
758. *Varsányi Gyula*. Mulandóság. Ism. Élet 71. l. — Magy. Szalon 20. köt. 1362. hasáb. — «Jókai». 1 és 19. sz.
759. *Virág Ferencz*. Hajnal. Költemények. Pécs, 1893. Rövid ism. Magy. Szemle 9. sz.
760. *Virter Ferencz*. Mesevilág és valóság. 1894. Rövid ism. Vasár. Ujs. 3. sz.
761. *Vozári Gyula*. Mátyás király a magyar költészetben. Munkácsi főgym. 1893/4 ért. 3—47. l.
762. *Werner Gyula*. Andrásfalvy de Andrásfalva. Regény. Ism. Kozma Andor. Nemzet 350. sz. Prém József. Főv. Lap. 352. sz.
763. *Werner Gyula*. Anteusz. Regény. Ism. *Z—ny. I—n.* Kath. Szemle 290—293. l.
764. *Werner Gyula*. Nyárutó. Regény. N.-Enyed, 1894. Ism. Magy. Szemle. 31. sz. — Hesperus. Élet 618—620. sz.
765. *Weszei Károly*. Hervadás regéi. Ism. «Jókai». 14. sz. — Lázár Béla. Nemzet 30. sz.
766. *Zboray Aladár*. A realisták. Törvény ellen. Ism. Élet. V. évf. 9. sz.
767. *Zöldi Márton*. A pópa. Népszínmű 3 felv. Első előadása a városligeti színkörben, aug. 31.

3. Egyes írók.

768. *Almássy T. Almássy Tihamér*. A nyúl-románcz. (Visszaemlékezés a Tót leány századik előadása alkalmából.) Bud. Hirl. 76. sz.
769. *Almási Tihamér*. A «Tót leány» századik előadása. P.-Napló 76. sz.
770. *Alvinczi P. Sz. Kiss Kálmán*. Alvinczi Péter, a kassai magyar pap. Prot. Egyh. és isk. lap. 1—4., 6—9., 11., 13—17., 21., 24—26. sz.
771. *Apáczai. Apacii Csere, Johannis*. Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis. Cum præfatione Ludovici Felméri. Claudiopoli, 1894. (8. r. 27. l.) Ism. Hegedüs Istv. Tanáregyl. Közl. 27 évf. 546—548. l.
772. *Arany. Arany János*. Toldi. Költői elbeszélés. Magyarázta Lehr Albert. 10. kiadás. (Jeles írók iskolai tára XI.) Budapest, 1894. Franklin t. (8-r. 272 l.) 80 kr.
773. *Arany János és Petőfi Sándor* levelezése. Budapest, 1894. Ráth M. (16-r. XVI, 221. l.) 1 frt 80 kr.
774. *Aliquis. Arany János leánya*. Hazánk 347. sz.

775. *bs.* Hogyan dolgozott Arany? (Egy Arany-reliquia.) Egyet-értés 202. sz.

776. *Beöthy Zsolt.* Mikolt, Arany Csaba-töredékében. Bud. Szemle 78. köt. 65—75. l.

777. *Ényi László.* Egy-két irálytani óra «Toldi» nyomán. Ism. Rupp Kornél. Phil. Közl. 77. l.

778. *Mráz Elek.* Arany János «Tengeri-hántás»-a. Rozsnyói ev. főgym. 1893/4 értes.

779. *Ruprecht Alajos.* Szív- és jellemképző vonások Arany Toldijában. Szatmári kath. főgym. 1893/4 értes. 3—24. l. Különnyomatban is megjelent. Szatmárt, 1894. (8 r. 24. l.) Rövid ism. Magy. Szemle 32. sz.

780. *Szász Károly* beszéde az Arany-szobor leleplező ünnepén 1893 máj. 11. Kiszalud-Társ. Évlapj. 28. köt. 15—18. l. — Lásd 1122. sz. a. is.

781. *Bacsányi J. Nyáry Sándor.* Bacsányi János és felesége. (Képpel.) Vasár. Ujs. 48. sz.

782. *Balassa B. K. L. dr.* Balassa Bálint emléke. Magy. Szemle 21. sz.

783. *Spinóza.* Balassa Bálint halála. Bud. Hirl. 147. sz.

784. *Benkő J. y. s.* Két magyar tudós büntetése. Nemzet 25. sz. (Benkő Józsefről és Tertina Mihályról.)

785. *Bessenyei Gy. Bessenyei György.* A bihari Remete. Holmi. Debreczen, 1894. Ism. Dr. Illésy János. Századok 358. l. — Vas Miklós. Erd. Múz. 569—571. l. — Széchy Károly. Irod. tört. Közl. 241—250. l. — Főv. Lap. 54. sz. — Könyves Tóth Kálmán. Prot. egyh. és isk. lap. 18. 19. sz. — Sz. G. Sárosp. Lap. 11. sz.

786. *Farkas Lajos.* Bessenyei György áttérése. Nyirvidék 19. 20. sz.

787. Bessenyei György áttérése. Hazánk 76. sz.

788. *Bethlen M. V. Szócs Géza.* Bethlen Miklós élete és művei. Szentesi főgym. 1893/4 értes. 3—25. l.

789. *Bodor L. Versényi György.* Bodor Lajos. Erd. Múz. 479—487., 546—555., 610—616. l.

790. *Bródy S. Laudátor.* Bródy Sándor. Magy. Génusz 24. sz.

791. *Lázár Béla.* Bródy Sándor. Magy. Szalon 21. köt. 527—532. hasáb.

792. *Makai Emil.* Bródy Sándor. P.-Napló 172. sz..

793. *Szomory Emil.* Bródy Sándor. Orsz.-Világ 26. sz.

794. *Buzinkai M. Illéssy János.* Buzinkai Mihályról. Irod. tört. Közl. 452—454. l.

795. *Comenius. Szinyei Gerzson.* Comenius Sárospatakon. Sárosp. Lapok 19. 20. 23—25. sz.

796. *Csepreghy F. Csepreghy Ferencz.* A piros bugyelláris 100-ik előadása. Főv. Lap. 10. sz.

797. Csepreghy Ferenczről. (Képpel) Magy. Génusz 3. sz.

798. *Rothhauser, Max.* Das ungarische Volksstück. Zur 100 Aufführung des «Piros bugyelláris». P.-Lloyd 8. sz.

799. *Cserey Farkas.* — Lásd 812. sz. a.

800. *Cserei M. Domján István.* Cserey Mihály, a kálvinista. Erd. Múz. 670—677. l.

801. *Szigethy Lajos*. Cserei Mihály és historiája. Erd. Múz. 429—451. l.
802. *Csiky G. Kara Győző*. Csiky Gergely tanuló korában. *Ism. V. Századok* 60. l. — *B. F. Irod. tört. Közl.* 123. l. — *Váczy J. Phil. Közl.* 253—255. l.
803. *Sebestyén Károly*. Csiky Gergely Proletárjai Kopenhágában. *Főv. Lap.* 49. sz.
804. *Vadnai Károly*. Csiky Gergely emlékezete. *Bud. Szemle* 77. köt. 424—438. l. és *Kisfaludi Társ. Évl.* 28. köt. 136—148. l.
805. *Csokonai. Kraut Győző*. Csokonai mint ódaköltő. *Ism. B. F. Irod. tört. közl.* 381. l. — *Váczy J. Phil. Közl.* 347. l. — *Századok* 59. l.
806. *V. Szőcs Géza*. Csokonai és az olasz költők. *Irodalomtörténeti tanulmány*. Szentes, 1893. *Stark (N. 8-r. 49 l.)* — *Ism. Demek Győző. Phil. Közl.* 882—884. l.
807. Csokonainak egy ismeretlen levele. *Vasár. Ujs.* 46. sz.
808. *Czakó. Nógrádi Jenő*. Czakó Zsigmond két színműve. («*Kalmár és Tengerész*» és «*Végrendelet*».) *Esztergomi reálisk.* 1893/4. értes. 3—26. l.
809. *Dayka G. Illéssy János*. Hivatalos adatok Dayka Gábor életéhez. *Irod. tört. Közlem.* 189—198. l.
810. *Kölln Gyula*. Ujhelyi Dayka Gábor jellemrajza. *Ism. Váczy János. Phil. Közl.* 251—253. l.
811. *Dévai Biró M. Budai János*. Dévai Biró Mátyás, Budapest, 1894. *Hornvánszky.* (8-r. 15 l.) 4 kr.
812. *Döbrentey G. Döbrentey Gábor* három levele Cserey Farkashoz. 1. é. n. (1810.) 2. Kolozsvár, febr. 18. 1816.; 3. Kolozsvár, máj. 29. 1817. *Közli Ferenczi Zoltán. Irod. tört. közlem.* 230—234. l.
813. *Dugonics. Dugonics A. Toldi*. Kiadta Heinrich G. *Ism. b. j. Phil. Közl.* 354. l.
814. *Erdélyi J. Ballagi Géza* beszéde az Erdélyi-emléktábla leleplezésekor Nagy-Kaposton, szept. 16-án. *Akad. Értes.* 566. l.
815. *K. L. Erdélyi János*. *Hazánk* 263. sz.
816. *Szinyey Gerzson*. Erdélyi János emlékezete. *Ung.* 40—41. sz. és *Sárosp. Lapok* 39—40. sz.
817. *Váczy János*. Erdélyi János. 1814—1869. *Vasár. Ujs.* 37. sz.
818. *Faludi F. Illyefalvi V. Aladár*. Faludi Ferencz élete és költészete. Budapest, 1894. *Pallas.* (8-r. 42. l.)
819. *Fáy A. E. Gy.* Fáy András emléke. *Főv. Lap.* 54. sz.
820. *Frankenburg Adolf*. — *Lásd* 966. sz. a.
821. *Gálszécsi. Révész Kálmán*. Gálszécsi István hittani műve 1538-ból. *Prot. egyh. és isk. lap.* 34. sz.
822. *Görög D. V. S. V. Ferdinánd* magyar nevelője. *Vasár. Ujs.* 3. sz. (Görög Demeter.)
823. *Greguss Á. Kubányi Béla*. Greguss Ágost, a meseíró. *Szatmári Hirl.* 11—12. sz.
824. *Gvadányi. Széchy Károly*. Gróf Gvadányi József. 1725—1801. *A Rontó Pál* megjelenésének százados évfordulójára. Budapest, 1894. *Ráth M.* (8-r. 320 l.) 4 frt. — *Ism. Prot. Szemle* 424. l. — *Vadnai K. Főv. Lap.* 111. sz.
825. *Y—s. Gróf Gvadányi József*. *Vasár. Ujs.* 25. sz.
826. *Gyergyai. Binder Jenő*. Gyergyai Argirusának forrása. *Phil. Közl.* 375—389. l. — *Lásd* 577. sz. a. is.

827. Gyöngyösi I. *Kiss Gábor*. A murányi Vénus. Ism. B. F. Irod. tört. Közl. 123. l. — Rupp Korn. Phil. Közl. 78—81. l.
828. Győry V. *Szász Károly*. Győry Vilmos emlékezete. Akad. Értes. 119—129. l.
829. Gyulai P. *Gyulai Pál* költeményeinek díszkiadása. Vasár. Ujs. 50. sz. — Ó. Bud. Hirl. 343. sz. — Könyvkereskedők Lapja 25. sz. — Magy. Géniusz 52. sz. — b. m. Egyetértés 357. sz. — Baráth Ferencz. Hazánk 13—15. sz.
830. *Gyulai P.* Herr Offizier. Ford. Bodor Zs. Nyitrai Lapok 6. sz.
831. *Endrődi Sándor*. Gyulai Pál jubileuma. Főv. Lap. 348. sz.
832. *Horvát Cyrill*. Post festa (Gyulai Pál jubileumára). Magy. Szemle 48. sz.
833. *Rupp Kornél*. Gyulai Pál jubileuma. Győri Közl. 116. sz.
834. Gyulai Pál. «Jókai». 48. sz. — Lásd 1089. sz. a. is.
835. *Herczeg F. Tábori Róbertné*. Herczeg Ferenczről. Délvidék 25. sz. és Délmagyar. Közl. 136. sz.
836. *Horvát Árpád*. Horvát Árpád. 1820—1894. E. P. Hazánk 305. sz. — Róna Béla. Szatmár Hirl. 47. sz. — Czirbusz G. Magy. Állam 251. sz.
837. *Horvát E. Széchy Károly*. P. Horvát Endre és Blumauer. Irod. tört. Közl. 428—446. l.
838. *Huszár Gál. Thúry Etele*. Huszár Gál. Budapest, 1894. Hornyánszky V. (8 r. 28 l.) 4 kr.
839. *Ipolyi A. Ipolyi Arnold* leveleiből. I. A. levele Pajor Istvánhoz. Zohor IX, 13. 1859. Századok 73. l.
840. *Br. Mednyánszky Dénes*. Ipolyi Arnold magán leveleihez újabb adalék. Századok 458—472. l.
841. *Iványi Ö. Lázár Béla*. Iványi Ödön. Emlékbeszéd. Budapest, 1894. Grill K. (8-r. 50 l.) 50 kr.
842. *Jászai P.* Jászai Pál naplója. Közl. Czékus László. Irod. Tört. Közl. 86—101., 209—229., 360—377., 456—484. l.
843. *Jókai. Abonyi Árpád*. Az atyamester. Orsz. Világ 2. sz.
844. *Abonyi Lajos*. Mit köszönhetek én Jókainak? Főv. Lap. 6. sz.
845. *Abrányi Emil*. A Jókai vértanúja. (Első találkozásom Jókai Mórral.) Magy. Szalon 20. köt. 885. l.
846. *Abrányi Emil*. Jókai és a naturalizmus. Főv. Lap. 6. sz.
847. *Abrányi Kornél*, id. Jókai és a király-himnusz. Magy. Szalon 20. köt. 771—776. hasáb.
848. *Adorján Sándor*. Jókai közléről. U. o. 20. köt. 751—760. hasáb.
849. *Alexander Bernát*. Jókai Mór. Bud. Hirl. 6. sz.
850. *Andronicus*. Jókai emlékeim. Nemzet 6. sz.
851. *B. L.* Jókai Mórról. Orsz. Világ 2. sz.
852. *B—i L—s*. Jókai s a szerzői jog. P. Hirl. 6. sz.
853. *Bán Zsigmond*. Emlékek. Magy. Szalon 20. köt. 921. hasáb.
854. *Baróti Lajos*. Jókai és Petőfi. Hazánk 12. sz.
855. *Beksics Gusztáv*. Jókai Mór. Nemzet 6. sz.
856. *Benedek Elek*. A sárga rózsa. Főv. Lap. 301. sz.
857. *Beöthy Zolt*. Jókai új koszorúja. — Jelentés a Péczely-féle regénypályázatról. Akad. Értes. 660—664. l. és Hazánk 307. sz.
858. *Beöthy Zolt*. A sárga rózsa. Magy. Szalon 20. köt. 687. hasáb.

859. *Berczik Árpád*. Mesemondó. U. o. 20. köt. 845. hasáb.
 860. *Bodnár Zsigmond*. A nagy idők poetája. Magy. Szalon 20. köt. 851—854. hasáb.
 861. *Csengey Gusztáv*. Jókai és a regény-irodalom. Örálló 2. sz.
 862. *Cserhalmi Hecht Irén*. Jókai jubileuma az Olympuson. Magy. Szalon 20. köt. 901. hasáb.
 863. *Cserhalmi Hecht Irén*. Jókai mint színműíró. Színműv. Lapok I. évf. 14. sz.
 864. *Cziklay Lajos*. Mért nem maradt Jókai gyakorló ügyvéd? Magy. Szalon 20. köt. 791. hasáb.
 865. *Dalotti Ödön*. Jókai vörösbegyű szarkája. Kecskem. Lap. 1. sz.
 866. *Dedek Cr. L.* Az én Jókai — remniszczeniám. Magyar Szalon 20. köt. 829. hasáb.
 867. *Dénes József*. Jókai Mór ötven éves jubileuma alkalmából. Élet 42—44. l.
 868. *Déry Béla*. Az én megismerkedésem Jókaiával. »Jókai«. 2. sz.
 869. *Egressy Ákos*. Jókainak egy tanácsa, melyet — sajnálatomra — nem voltam képes megfogadni. Magy. Szalon 20. köt. 867. hasáb.
 870. *Endrődi Sándor*. Szélsend alatt. U. o. 20. köt. 819—822. hasáb.
 871. *Eötvös Károly*. Jókai ősei. Nemzet 5. sz. és P. Napló 5. sz., Egyetértés 5. sz.
 872. *Erdélyi Gyula*. A mit az akácza susog. — (Ábránd Jókairól.) Orsz. Világ 2. sz.
 873. *Erdélyi Pál*. Jókai Mór. Hazánk 12. sz.
 874. *Erdélyi Zoltán*. Miért nem köszönök én Jókainak? Magy. Szalon 20. köt. 777. hasáb.
 875. *F. A. dr.* Jókai Mór. Brassó 4. sz.
 876. *F. M.* Jókai és a Nyiregyházi Hírl. — Nyiregyh. hírl. 1. sz.
 877. *Ferenzy József*. Jókai mint hírlapíró. (Egyetemes könyvtár 69. sz.) Győr, Gross testv. (16 r. 31 l.) 10 kr.
 878. *Festetich Andor*. Jókai a nemzeti színházban. Magy. Szalon 20. köt. 905—908. hasáb.
 879. *Fördös Dezső*. Jókai diákeletéből. Kecskem. Lap. 1. sz.
 880. *Futó Ferencz*. Jókai apróságok. 1. A kire Jókai haragszik. 2. A ki Jókaira haragszik. Főv. Lap. 7. sz.
 881. *Futó Mihály*. Jókai Mór ünnepén. Hódmezővásárh. ref. főgymn. 1893/4. értes.
 882. *Futtaky Gyula*. Jókai Mór és Rudolf trónörökös. Magy. Szalon 20. köt. 803—812. hasáb.
 883. *Gelléri Mór*. Jókai mint iparos. Magy. Szalon 20. köt. 821. hasáb.
 884. *Gerlőczy Károly*. Jókai Mór háza. U. o. 20. köt. 683. hasáb.
 885. *Gerő Ödön*. Jókai és Ibsen. U. o. 20. köt. 909. hasáb.
 886. *Góbi Imre*. Beszéd a Jókai-ünnepen. Budapesti ág. ev. főgymn. 1893/4. értes.
 887. *Göde Jenő*. Jókai élete és költészete. Veszprém 4. sz.
 888. *Gopcsa László*. Jókai és a gyorsírás. Magy. Szalon 20. köt. 845. hasáb.
 889. *Gy.* Jókai az »Egy az Isten» földén. Hazánk 12. sz.

890. *Gyarmathy Zsigáné*. Egy régi köszöntő. Emlékezés. Föv. Lap. 6. sz.
891. *Gyulai Jókairól*. P. Napló 6. sz.
892. *Gyürky Ödön*. Jókai Mór. Magy. Állam 4. sz.
893. *H. M. Jókai Mór*. Zala 2. sz.
894. *H. S. ifj.* Jókai, a kertész. Hazánk 12. sz.
895. *Halász Gyula*. Jókai regényei külföldön. Magy. Szalon 20. köt. 923—928. hasáb és P. Hirl. 6. sz.
896. *Hegedűs Sándor*. Tessék megpróbálni. Magy. Szalon 20. köt. 685. hasáb.
897. *Helty Ignác*. Egy kis visszaemlékezés. Föv. Lap. 6. sz.
898. *Herczeg Ferencz*. Jókai Mór. Magy. Szalon 20. köt. 699—702. hasáb.
899. *Heresi József*. Jókairól. Szabad Szó 6. sz.
900. *Hock János*. Író és szónok. P. Napló 6. sz. (Jókairól.)
901. *Hollós Gyula*. Jókai Mór. Győri főrealisk. 1893/4. értes. 71—80. l.
902. *Hornyik József*. Jókai élete. Kecskem. Lapok 1. sz.
903. *József főherczeg* levelei Jókai Mór. Magy. Szalon 20. köt. 813. hasáb.
904. *József főherczeg*. Jókairól. Élet 41. l.
905. *Justh Zsigmond* Jókai nyomai. Magy. Szalon 20. köt. 793. hasáb.
906. *K—ay Ö—n*. Jókai lakóháza. Vasár. Ujs. 1. sz.
907. *Kalassay Sándor*. Jókai Mór és a diákélet. Sárospataki ifj. közl. 5. sz.
908. *Kapossy Luczián*. Jókai Mór. Irod. tört. Közlem. 234—237. l.
909. *Kapossy Luczián*. Jókai Mór. Dunántúli Prot. Lap. 1. sz.
910. *Karczag Vilmos*. Jókai emlékező tehetsége és népszerűsége. Magy. Génusz 2. sz. és Magy. Szalon 20. köt. 869. hasáb.
911. *Karpeles, Gustav*. Maurus Jókai. Nord. u. Süd. 1894. márcz. füz.
912. *Kassay Adolf*. Jókai Mór őseinek póre. Magy. Hirl. 6. sz.
913. *Katona Lajos*. Jókai, az etnografus. Hazánk 12. sz.
914. *Kerekes Sámuel*. Hogy ismerkedtem meg Jókai. Maros-vidék 3. sz.
915. *Kereszty István*. Jókai és színházaink. «Jókai». 2. sz.
916. *Kereszty István*. Mit dolgozott Jókai? P. Hirl. 6. sz.
917. *Kohut Adolf*. Jókai Berlinben és Bismarcknál. Nemzet 2. sz.
918. *Kolozsvári Aladár*. Jókairól. Mezőtúr és vid. 8. sz.
919. *Koltai Virgil*. Ime az ember. Hazánk 12. sz. (Jókairól.)
920. *Koltai Virgil*. Jókai Mór ötvenéves írói jubileuma alkalmával. (Röser J. gymn. 1893/4. ért. 3—10. l.)
921. *Kováts Antal*. Jókai mint regényíró. Kecskem. Katona J.-kör 1893. Évkönyve. 62—76. l. és Kecskem. Lapok 1. sz.
922. *Kovács Dezső*. Jókai regényei a színpadon. (A regény és dráma viszonya.) Erd. Híradó 1., 3., 4., 6. 8—10., 12., 13. sz.
923. *Kovács Zoltán*. Tarlózatok Jókairól. Máramar. Tanügy. IX. évf. 110—146. l.
924. *Kraut Gy.* Jókai Mór. 1844—1894. Jászberényi főgymn. 1893/4. értes. 41—46. l.

925. *László Samu*. Egy csók. (Jókai-reminiszcencia.) Győri Közl. 3. sz.
926. *Liberius*. Utóhangok Jókai Mór irodalmi jubileumához. Magy. Sion 43—56. l.
927. *Liszka Béla*. Jókai és Kecskemét. Kecskem. Lap. 1. sz.
928. *Lőrinczy György*. Jókai Mór. Gömör—Kishont. 2. sz.
929. *M. Jókai Mór* összes munkái. Könyvkeresk. Lapja 1. sz.
930. *Makai Emil*. Jókai a jubiláns. Magy. Szalon 20. köt. 887. hasáb.
931. *Márkus József*. A kő. (Jókai-reminiszcencia.) U. o. 20. köt. 903. hasáb.
932. *Mikszáth Kálmán*. Jókai Mórok. Vasár. Ujs. 2. sz.
933. *Mikszáth Kálmán*. Jókai mint képviselő. Magy. Szalon 20. köt. 693—698. hasáb és P. Hirl. 6. sz.
934. *Milkó Izidor*. Író és ember. U. o. 20. köt. 891. l.
935. *Mikó Izidor*. Jókai és a Jókaiizmus. P. Hirl. 6. sz.
936. *Murai Károly*. Alakok. Magy. Szalon 20. köt. 787. hasáb. (Jókai alakjairól.)
937. A művészek Jókainak. Vasár. Ujs. 1. sz.
938. *Nemes Ferencz*. Jókai színdarabjai. Magy. Szalon 20. köt. 827. hasáb.
939. *Névy László*. Jókai Mór. Magy. Génusz 2. sz. és a budapesti keresk. akad. 1893/4. értes. 3—22. l.
940. *Névy László*. Jókai Mór. Ötvenéves írói jubileumára. Kiadta a Petőfi-Társaság. Budapest, 1894. Athenaeum (8-r. 48 l.) 25 kr.
941. *Ó. I.* Jókai Mórnak pápai életéből. Dunántúli Prot. Lap. 1. sz.
942. *Orion*. Jókai Mór. Komáromi Lapok 1. sz.
943. *Palotai Csorba Ákos*. Hogy ismertem én meg Jókait? «Jókai». 7. sz.
944. *Pártényi József*. Jókai Mór mint városatya. P. Hirl. 6. sz.
945. *Pasquino*. A Jókai karriéreje. Nemzet 6. sz.
946. *Paulay Ede*. Jókai színművei. Főv. Lap. 6. sz.
947. *Pintér Kálmán*. Az ünnepelt Jókai. Magy. Szemle 1. sz.
948. *Popovics V. István*. Jókai a szerb irodalomban. Vasár. Ujs. 1. sz.
949. *Popovics V. István*. Jókai Szent-Száva-rendje. U. o. 2. sz.
950. *Prém József*. Jókai hódító ereje. «Jókai». 2. sz.
951. *Prém József*. Jókai Mór. Élet- és jellemrajz. Pozsony, Budapest, 1894. Stampfel K. (8-r. 28 l.) 20 kr.
952. *Prém József*. Jókai mint drámaíró. Magy. Génusz 2. sz.
953. *R. Jókai Mór*. Brassói Magy. Ujs. 3. sz.
954. *Radó Antal*. Jókai mint libretto-fordító. Magy. Szalon 20. köt. 797. hasáb.
955. *Rákosi Viktor*. Érintkezésem Jókáival. U. o. 20. köt. 899. hasáb.
956. *Réthy Gábor*. Jókai Mór munkái mint ifjúsági olvasmányok. Isk. Szemle (Csurgó) 1. sz.
957. *Révai Mór*. Hogy jött létre a nemzeti díszkiadás? Magy. Szalon 20. köt. 881—896. hasáb és P. Napló 6. sz.
958. *Révy Ferencz*. Jókai Mór. Budapesti áll. fels. leányisk. 1893/4. értes. 3—15. l.
959. *Salkind Leo*. Jókai. (A pétervári Novoszti cikke.) Nemzet 30. sz.

960. *Schwicker, I. H.* Maurus Jókai. Allg Zeitung. 1894. Beil.
1—2. sz.
961. *Scossa Dezső.* Jókai és a tisztek. Magy. Szalon 20. köt.
847. hasáb.
962. *Senex.* Jókai ötletei és leleménye. P. Hirl. 6. sz.
963. *Silberstein Ötvös A.* A nemzet írója. Magy. Szalon 20. köt.
779. hasáb.
964. *Simonyi Zsigmond.* Jókai mint nyelvművész. U. o. 20. köt.
823—828. hasáb.
965. *Solymosi Elek.* Hála Jókainak. U. o. 20. köt. 829. hasáb.
966. *Somló Sándor.* Jókai és Frankenburg. Orsz. Világ. 3. sz.
967. *Strausz Adolf.* Jókai a Keleten. Magy. Szalon 20. köt.
831. hasáb.
968. *Sturm Albert.* Jókai. P. Lloyd 5. sz.
969. *Szabó Endre.* Ének a Jókai szivéről. Magy. Szalon 20. köt.
875—880. hasáb.
970. *Szász Károly* beszéde Jókai Mór félszázados írói jubileumán,
1893. jan. 7. Kisfaludy Társ. Évl. 28. köt. 24. l.
971. *Szatmári Mór.* Jókai csókja. U. o. 20. köt. 795. hasáb és
Alföld 4. sz.
972. *Sziklay János.* Jókai kertjében. U. o. 20. köt. 783. hasáb.
973. *Szilágyi István* beszéde a «Jókai-jubileum» alkalmából.
Máramaros 2—3. sz.
974. *Szilágyi Sándor.* Jókai arcképe 1850 elejéről. Vasár. Ujs. 2. sz.
975. *Szinnyei József.* Régi időkben. Magy. Szalon 20. köt.
815. hasáb.
976. *Szomaházy István.* A meglopott Jókai. (Balatonfüredi emlék.)
U. o. 20. köt. 865—868. hasáb.
977. *Szűts Miklós* beszéde a nagy-kanizsai Jókai jubileumon. Zala
2. sz. (Jókai 50 éves hatásáról.)
978. *Tolnai Lajos.* Jókai Mór. Költészetének jellemzése. Magy.
Szemle 1. sz.
979. *V. S.* Jókai számokban. Orsz. Világ 2. sz.
980. *Vadnai Károly.* A lappangó költő. (Jókai életéből.) Magy.
Szalon. 20. köt. 835—844. hasáb.
981. *Vajda Emil.* Dr. Jókai Mór. Kolozsvár, 1894. Ajtai V. Albert.
(8-r. 55. l.)
982. *Váradi Antal.* Első találkozásom Jókaiával. Föv. Lap. 6. sz. és
Orsz. Világ 2. sz.
983. *Vértessy Gyula.* Jókai könyve. Magy. Szalon 20. köt.
889. hasáb.
984. *Zelestyei.* Jókai és a biblia. Religio I. félév 8—9. sz.
985. *Zlinszky Aladár.* Ünnepi beszéd Jókai Mór ötvenéves jubi-
leumán. Bácska 3. sz.
986. *Zoltán Vilmos.* Jókai. Győri Közl. 3. sz.
987. *Jókai Mór* önmagáról. Magy. Génusz 2. sz.
988. Jókai «Jókai»-ról. «Jókai.» 8. sz.
989. *Jókai Mór.* Utóhang a «Politikai Divatok»-hoz. Nemzet
337. sz.
990. *Jókai Mór.* Manlius Sinister. Rövid ism. Föv. Lap. 5. sz.
991. Jókai Mór írói működésének ötvenedik évfordulójára, 1894.

- Január 6. Kiadja a Jókai-jubileum rendező bizottsága. Budapest, 1894.
 Révai testv. (8-r. 318 l.) 1 frt.
992. A Jókai-család armálisa. Nemzet 178. sz.
 993. Jókai emlékek Kecskeméten. Kecskem. Lap. 1. sz.
 994. Jókai irodalmi működése. Főv. Lap. 6. sz. (Bibliographia.)
 995. Jókai írói működése. Vasár. Ujs. 1. sz.
 996. Jókai ismeretlen librettója. Hazánk 6. sz.
 997. Jókai regényei napi hírekben. Bud. Hirl. 6. sz.
 998. Jókai Mór. Főv. Lap. 6. sz.
 999. Jókai jubileuma. 1894. Jan. 6 án. — Lásd 1039. sz. a. is.
 1000. Jósika M. *Baráth Ferencz*. Báró Jósika Miklós. Vasár. Ujs. 17. sz.
 1001. *E. P. Eszter* szerzője. Hazánk 131. sz.
 1002. *Győrffy József*. A drezdai koporsó magyar földben. Hazánk 122. sz. (Jósikáról.)
 1003. *K(azár) E.* Jósika Miklós. P. Napló 117. sz.
 1004. *Lázár Béla*. Jósika. Nemzet 49. sz.
 1005. *Marusák Pál*. Báró Jósika Miklós. Születésének századik évfordulójára irta és felolvasta a soproni irodalmi és művészeti körben. Sopron, 1894. (8-r. 22 l.)
 1006. *Somfai János*. Jósika Miklós báró. P. Hirl. 118. sz.
 1007. *Tóth Lőrincz*. Jósika Miklósról. Magy. Szalon 21. köt. 775—798. hasáb.
 1008. Jósika-ünnepély. 1894. Május 5-én. Budapest, Kisfaludy-társaság. 8-r. 31 l. (Benne van: Szinnyey József. Báró Jósika Miklós a magyar irodalomban.)
 1009. Jósika Miklós kéziratgyűjteménye. Vasár. Ujs. 18. sz.
 1010. Jósika Miklós szülőháza és szurdoki lakása. Vasár. Ujs. 17. sz.
 1011. Jósika Miklós. Kolozsvár, ápr. 27. (Vezérezikk.) Kolozsvár 97. sz. és Ellenzék 95. sz.
 1012. *Jurkovich A. Brajjer Lajos*. Jurkovich Aladár utolsó műve. Torontál 240. sz.
 1013. *Justh Zs. Coppée, François*. Egy párisi magyarról. P. Napló 319. sz.
 1014. *Czóbel Minka*. Justh Zsigmond. Győri Közl. 96. sz. és Békés 41. sz.
 1015. *Julius*. Justh Zsigmond. Főv. Lap. 280. 283. sz.
 1016. *Leövey Klára*. Emlékezés korán elhunyt Justh Zsigmondra. Máramaros 1893. 45. sz.
 1017. *Pekár Gyula*. Justh Zsigmondról. P. Napló 283. esti sz.
 1018. *Róza Miklós*. Justh Zsigmond. Magy. Szalon 22. köt. 397—402. hasáb és Orosházi Közl. 45. sz.
 1019. Justh Zsigmond. (1863—1894). (Képpel.) Vasár. Ujs. 46. sz. — Hét 41. sz. — P. Napló 280. sz. — Magy. Génusz 42. sz. — E. P. Hazánk 287. sz. — Bud. Hirl. 280. sz. — Orsz.-Világ 22. sz.
 1020. *Károli S. Révész Kálmán*. Károli Sebestyénről. Prot. egyh. és isk. lap. 19. sz.
 1021. *Katona (Geleji.) Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz*. I. 1638. decz. 2. II. 1639. jan. 23. III. 1639. decz. 12. IV. 1640. jan. 4. V. 1640. VI. 1646. ápr. 10. — Ifj. Geleji Istvánra vonatkozó adatok. Közli Beke Antal. Irod. tört. Közl. 336—346. l.

1022. **Katona J. Bayer József.** Katona mint vígjátékiró. Irod. tört. közl. 168—177. l.

1023. **Érdúj helyi Menyhért.** A Melinda-affér eredete. Színműv. Lapok II. évf. 2. sz.

1024. **Gyulai Pál** beszéde Katona József szobra előtt Kecskeméten, 1893. jún. 11. Kisfaludy Társ. Évl. 28. köt. 19. l.

1025. **Heinrich Gusztáv.** Katona József Aubigny-drámája. Phil. Közl. 481—490. l.

1026. **Kováts Antal.** Katona József Bánk-bánja és a történelem. Kecskem. Katona J.-kör 1891/2. évkönyve. 47—57. l.

1027. **Nagy Géza.** Bánk-bán. Hazánk 316. sz.

1028. **Róna Béla.** Egy új Bánk-tragédia. Kisfaludy Sándor eddig ismeretlen műve. Phil. Közl. 309—316. l.

1029. **Kazinczy F. Kazinczy Ferencz** levelezése. A magyar tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Váczy János. V. köt. 1807. május 1. — 1808. június 30. Budapest, 1894. Akadémia. (8-r. XXII, 592. l.) 5 frt.

1030. **Mitrovits Gyula.** «Emlékezzünk régiekről.» A sárospataki főiskola Kazinczy-ünnepélye alkalmából. Órálló 48. sz.

1031. **Szathmáry József.** Kazinczy és a nyelvújítási harcz. Rimaszombati prot. főgymn. 1893/4. értes.

1032. **Szathmáry József.** Kazinczy és Vörösmarty. Gömör és Kishont 24—25. sz.

1033. **Kazinczy-ünnepély** Sárospatakon. Órálló 48. sz. (Szekely György emlékbeszéde Kazinczy egyéniségéről s érdemeiről.)

1034. **Kemény Zs. B. Horváth Miklós.** Kemény Zsigmondról. Visszaemlékezések. Föv. Lap. 346. sz.

1035. **Vadnay Károly.** A pesszimista. (Kemény Zsigmond egy jóslatáról.) Föv. Lap. 356. sz. — Lásd 1230. sz. a. is.

1036. **Kerényi. Latkóczy Mihály.** Egy magyar költő diákvevei. Nemz. Iskola 41. sz.

1037. **Kiss Imre. Illésy János.** Kiss Imre halotti beszéde Báthory Zsófia felett. Könyvszemle 48—51. l.

1038. **Kisfaludy A. Roboz István.** Kisfaludy Atala. «Jókai.» 16. sz.

1039. **Kisfaludy K. Farkas Imre.** Kisfaludy Károly. Jókai Mór és a fillokszera. Magy. Szalon 20. köt. 911. hasáb.

1040. **Kisfaludy S. Angyal Dávid.** Kisfaludy Sándor Bánk-járól. Phil. Közl. 410—412. l.

1041. **K. P.** Első költői örömmünnep hazánkban. Vasár. Ujs. 11. sz. (Kisfaludy Sándor tiszteletére tartott dalünnep.)

1042. **Komócsy. Borsai Komócsy József.** (1836—1894.) Hazánk 176. sz.

1043. **Palotai Csorba Ákos.** Apróságok Komócsy életéből. «Jókai» 26. sz.

1044. **Robin.** Komócsy József. P. Napló 169. sz.

1045. **Szana Tamás.** Komócsy József. 1836—1894. Föv. Lap. 169. sz.

1046. **Komócsy József.** Magy. Szalon 21. köt. 827—830. hasáb. — Vasár. Ujs. 25. sz. — Hét 25. sz. — Magy. Génusz 24. sz. — Magy. Hírl. 170. sz. — Orsz.-Világ 26. sz.

1047. **Kossuth. B. F.** Kossuth Lajos meghalt. Vasár. Ujs. 12. sz.

1048. *Bodola Lajos*. Kossuth búcsuzója. U. o. 12. sz.
 1049. *Baksay Sándor* Kossuth Lajosról. A künszentmiklósi templomban 1894. márcz. 28-án tartott gyászbeszédéből. Vasár. Ujs. 14. sz.
 1050. *Erdélyi Pál*. Kossuth Lajos, az Országgyűlési Tudósítások szerkesztője. Hazánk 86. sz.
 1051. *Fekete Gábor*. Kossuth a magyar népköltészetben. Torontál 72. sz.
 1052. *Jovanovics Szlobodan*. Kossuth Lajos. Magy. Szalon 22. köt. 347—350. hasáb.
 1053. *Jókai Mór*. Kossuth Lajos. Nemzet 81. sz.
 1054. *Jókai Mór* beszéde Kossuth ravatalánál. U. o. 91. sz.
 1055. *Kaas Ivor br.* Kossuth Lajos. P. Napló 98. sz.
 1056. *Karczag Vilmos*. Kossuth mint szónok. Magy. Géníusz 14. sz.
 1057. *Katona Lajos*. Kossuth a magyar nép dalában. Hazánk 81. sz. és Gömör-Kishont 12. sz.
 1058. *Koltai Virgil*. Kossuth és Petőfi. Hazánk 86. sz.
 1059. *Kozma Andor*. Kossuth Lajosnál. Nemzet 80. sz.
 1060. *Kőrösi László*. Kossuth az irodalomban. Magy. Szemle 12. sz.
 1061. *Krécsy Béla*. Kossuth Lajos három amerikai fényképe. Vasár. Ujs. 13. sz.
 1062. *Lowel*. Kossuth. Ford. Ábrányi Emil. Vasár. Ujs. 14. sz.
 1063. *Sebesztha Károly*. Kossuth mint szónok. Győri Közl. 29. sz.
 1064. *Tóth Béla*. Kossuth, a tudós. Hazánk 90. sz.
 1065. *Tóth Kálmán*. Kossuth a magyar költészetben. Vasár. Ujs. 12. sz.
 1066. *V. S.* Kossuth mint fiai nevelője. Vasár. Ujs. 12. sz.
 1067. *V. S.* Kossuth Angliában. U. o. 12. sz.
 1068. Kossuth Amerikában. U. o. 13. sz.
 1069. *V. S.* Kossuth két gyásza. U. o. 13. sz.
 1070. *V. S.* Kossuth mint szónok. Magyarország 88. sz.
 1071. *Váli Béla*. Kossuth Lajos mint színműiro. színműv. Lapok I. évf. 17. sz.
 1072. *Váli Béla*. Kossuth mint drámairó. U. o. II. évf. 7. sz.
 1073. *Várnai Sándor*. Kossuth és az egyház. Prot. Szemle 292—304. l.
 1074. *Várnai Sándor*. Kossuth a fogságban. Vasár. Ujs. 26—32. sz.
 1075. *Várnai Sándor*. Kossuth mint műfordító. Magy. Szalon 21. köt. 981—992. hasáb.
 1076. Kossuth Lajos. Vasár. Ujs. 12. sz.
 1077. Kossuth amerikai arczképei. Vasár. Ujs. 12. sz.
 1078. Kossuth dalok. Nagyvár. hirl. 67. sz.
 1079. Kossuth-irodalom. (Bibliographia.) Nyugotm. Híradó 74. sz.
 1080. Kossuth kéziratai. Vasár. Ujs. 12. sz.
 1081. Kossuth halála és temetése. U. o. 12—15. sz.
 1082. Kossuth mint szónok. U. o. 13. sz.
 1083. Emlékezetes helyek Kossuth életében. U. o. 12. sz.
 1084. Kossuth a magyar költészetben. Mezőtúr és vid. 22. sz.
 1085. *Kölcsy. Barabás Abel*. Kölcsy érzelmvilága. Délmagyar. Közl. 285—287. sz.
 1086. *Gulyás István*. Kölcsy Ferencz. Órálló 4—6. sz. — Lásd 89. sz. a. is.

1087. Köleséri S. *Szilágyi Sándor*. Adalék Köleséri Sámuel életéhez. Könyvszemle 303. l.

1088. Kőszeghy P. *Kőszeghy Pál*. Beresényi házassága. Történeti ének 1695-ből. A Varsóban levő eredeti kéziratról közli Thaly Kálmán. Toldalék: «Actio curiosa.» Magyar történeti színjáték 1678-ból. Kiadja a M. T. Akadémia történelmi bizottsága. Budapest, 1894. Akademia. (8-r. 200 l.) 2 frt. — Ism. Bayer József. Phil. Közl. 414—420. l. — Váczy J. Századok 350—354. l. — L. Irod. tört. Közl. 238—240. l. — y-s, Hazánk 181. sz.

1089. Kriza J. *Forgács*. Kriza János és Gyulai Pál. Magy. Szemle 14. sz.

1090. Kulcsár I. *Hindy Árpád*. Kulcsár István mint szerkesztő. Erd. Múz. 643—648. l.

1091. Lauka G. *Morvay Győző*. Lauka Gusztáv és Nagybánya. Torontál. 276. sz.

1092. Listhy L. *Illéssy János*. Gr. Listhy László életéhez. Irod. tört. Közl. 447—452. l.

1093. Lukács M. *Lukács Móricz* munkái. Összegejtötte Gyulai Pál. Kiadta a Kisfaludy-társaság. 2 köt. Budapest, 1894. Franklin t. (8-r. XLV, 449—459. l.) 6 frt.

1094. *Gyulai Pál*. Lukács Móricz. Bud. Szemle 77. köt. 1—44. l.

1095. Sz. K. Lukács Móricz. (Képpel.) Arménia 73—76. l.

1096. Madách. Az «Ember tragédiája» 100-adszor. Nemzet 132. sz.

1097. Mindszenti G. *Koncz Akos*. Az egri főegyházmegye két nagy költőjéről. 1. Mindszenty Gedeon. 2. Pájer Antal. Jászberényi főgymn. értes. 1893/4. 3—40. l.

1098. Molnár Gy. Molnár György reliquiáiból. Színműv. Lapok I. évf. 10. sz.

1099. Molnár György leveleiből. (Váli Bélához. Szeged, 1887. febr. 15.) U. o. II. évf. 1. sz.

1100. Pájer A. — Lásd. 1097. sz. a.

1101. Pájer István. — Lásd 839. sz. a.

1102. Pállya I. *Takáts Sándor*. Pállya István élete. Budapesti kegyr. főgymn. 1893/4. értes. 1—79. l.

1103. Petőfi. *Bán József*. Petőfi hazafias lyrája. Debreczeni kegyr. algymn. 1893/4. ért. 3—44. l.

1104. *Baróti Lajos*. Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról. Phil. Közl. 505—516., 681—692., 789—798., 871—881. l. Önállóan is megjelent.

1105. *Bartók Lajos*. Petőfi és Tóth Kálmán. Tóth Kálmán Emlék albuma 1894.

1106. *Csernátóni Gyula*. Petőfi és az 50-es évek költői. Petőfi-Múz. 20—28., 58—67. l.

1107. *Deák Gyula*. Pædagogiai eszmék Petőfi költeményeiben. Máramaros 43. sz.

1108. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi eltűnésének irodalma. Petőfi-Múz. 1—14., 88—93. l.

1109. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi fordításai. VIII. Moore Tamástól. U. o. 15—19. l. IX. Moreantól. U. o. 67—69. Elejét l. a m. évi folyamban.

1110. *Ferenczi Zoltán*. «Visegrád táján» cz. költeményhez. U. o. 28—31. l.

1111. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi néhány költeménye az eredeti kéziratok alapján. U. o. 31—39. l.

1112. *F. Z.* Repertorium a Petőfi-literatúrához. U. o. 46—48. 70—72., 103—104. l. Eleje a mult évben jelent meg.

1113. *Ferenczi Zoltán*. Variánsok Petőfi kézírataiból. (Egy újabb javított kritikai kiadás számára). U. o. 49—57., 99—101. l.

1114. *Ferenczi Z.* Les pigeons de la bourse. U. o. 69—70. l.

1115. *F. Z.* Egy kis Petőfi-ereklye. U. o. 69. l.

1116. *Ferenczi Zoltán*. Béranger és Petőfi. U. o. 73—78. l.

1117. *Ferenczi Zoltán*. A Petőfi szülővárosáról folyt viták. U. o. 80—87. l.

1118. *F. Z.* Egykorú bírálatok Petőfi műveiről. U. o. 103. l. Elejét lásd a mult évi folyamban.

1119. *Havas Adolf*. Petőfi Tigris és Hiénája. P. Napló 192. sz.

1120. *Hentaller Lajos*. Petőfi mint követjelölt. Episód a költő életéből. Budapest, 1894. Athenæum (8 r. 63. l.) 50 kr. — Ism. Gy. Erd. Múz. 578. l. — Vasár. Ujs. 39. sz. — *F. Z.* Petőfi-Múz. 101. l.

1121. *Imre Sándor*. Petőfi és némely külföldi költők. 1. Petőfi és a francziák. Bud. Szemle 79. köt. 274—299. l. 2. Whitmann és Petőfi. U. o. 355—386. l. 3. Petőfi és Heine. U. o. 80. köt. 80—103. l. 4. Petőfi és Burns. U. o. 220—255. l. 5. Petőfi és Leopardi. U. o. 439—466. l.

1122. *Kolozsvári Aladár*. Petőfi és Arany Szalontán. Mezőtúr és vid. 28. sz.

1123. *Koltai Virgil*. Petőfi Sándor. Sopron, 1893. Ism. Rupp Kornél. Phil. Közl. 359. l.

1124. *Mazuch Ede*. A nő Petőfi költészetében. Ung 19—20. sz.

1125. *Prém József*. Új Petőfi-fordító. (Schulpe Györgyről.) Főv. Lap. 315. sz.

1126. *Róna Béla*. Petőfi és Juliskája. Naplók, levelek. Budapest, 1894. Singer és Wolfner. (16-r. 108. l.) 1 frt.

1127. *Szabados Ede*. Petőfi epikus költészete. Szatmári Hírl. 53. sz.

1128. *Szász Zsombor*. Schöldström Birger «Harposlag och Svärds-klang». Petőfi Múz. 93—98. l.

1129. *Szedlitska Lajos*. Petőfi Debreczenben. Főv. Lap. 340. sz.

1130. (*Zöldi M.*) Petőfi apósa. Bud. Hírl. 229. sz.

1131. Petőfi Sándor vegyes művei. Ism. Hazánk 273. sz.

1132. Petőfi elutazása Pestről. Közli *F. Z.* Petőfi-Múz. 44—45. l.

1133. Petőfiné «Naplótöredék»-e. Közli *Ferenczi Z.* Petőfi-Múz. 39—44. l.

1134. Költemények Petőfihez. Közli *F. Z.* 27. Szüret után. Kerényi Fr. 28. Triolettek. Kerényi. Petőfi-Múz. 58. 29. l. — Herrmann Rollet. U. o. 79. l. — Lásd 773., 854., 1058. sz. a. is.

1135. *Pilárik I. Stomp László*. II. Pilárik István élete. Prot. Szemle 622—645., 692—708. l.

1136. *Pósa L. Posa L.* Kleine Geschichten. 1. Predigt. 2. Trauung. Ford. Bodor Zs. Nyitrai Lapok 6. sz.

1137. *Révai M. Kis Sándor*. Révai Miklós. Ism. B. F. Irod. tört. Közl. 381. l. — V. Századok 58. l.

1138. *Rimay J. Komáromy András*. Rimay János életéhez. Irod. tört. Közlem. 178—189. l.

1139. *Sárosy Gy. Leőrey Klára*. Emlékezés Sárosy Gyulára. Muraköz 19. sz. és Szolnok-Dobóka 16. sz.

1140. **Simai Kr. Illéssy János.** Adat Simai Kristóf életéhez. Irod. tört. Közl. 454. l.

1141. **Somló S. Körösi László.** A Teleky-díj nyertese. Magyar Szemle 13. sz. (Somló Sándor.)

1142. **Szabó I. Gadl Lajos.** Szabó István műfordításai. Ism. Heinrich Gusztáv. Phil. Közl. 534—537. l.

1143. **P. Szathmáry K. Abonyi Lajos.** P. Szathmáry Károly emlékezete. Kisf.-Társ. Évl. 28. köt. 97—109. l.

1144. **Szathmár-Némethi** levele Teleki Mihályhoz. Eperjes, 1669. 4. Mai. Közl. Koncz József. Könyvszemle 380. l.

1145. **Széchenyi I. Széchenyi István gróf** összes munkái. Össze gyűjti és kiadja a m. t. Akadémia. VIII. köt. Hirlapi czikkei. II. köt. (1843—1848.) Összeállította, bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. Budapest, 1894. Akadémia. (8-r. 692. l.) 5 frt. — Ism. l. Bud. Szemle 80. köt. 306—308. l. — Váczy János. Hazánk 4. sz. és az I—II. kötetet is Századok 242—250. és 829—836. l. — I-s. Hét 43—44. sz. A II. köt. ism. Egyetértés 257. sz. — E. P. Hazánk 259. sz.

1146. **Keményfy Daniel.** Széchenyi István utazásai 1825-ig. Magyar Szemle 4. sz.

1147. Széchenyi Béla gróf és a sárga könyv története. (Széchenyi Blick-jéről.) Nemzet 129. sz.

1148. **Zsilinszky Mihály.** Széchenyi és a nemzetiségi kérdés. Akad. Értes. 335—373. l. — Lásd 1683. sz. a. is.

1149. **Szegedi G. Szegedi Gergely** énekes könyve 1569-ből. Ism. D. Gy. Könyvszemle 84—86. l. — H. C. Kath. Szemle 323—330. l. Melich János. Erd. Múz. 179—181. l.

1150. **Szegedi Kis I. Földváry László.** Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja. Budapest, 1894. Hornyánszky V. (8-r. 222. II. l.) 2 frt.

1151. **Révész Kálmán.** Szegedi Kis István «Speculum Romanum Pontificum»-a. Prot. egyh. és isk. lap. 48. sz.

1152. **Szemere P. Máté Lajos.** Szemere Pál mint kritikus. Budapest, 1894. Pallas. (8-r. 41 l.)

1153. **Szerémi. Erdélyi László.** Még egyszer Szerémiék kesergő leveléről. Újabb felelet Szádeczky úrnak. Századok 62—69. l. — Szádeczky válasza U. o. 69—73. l. — Lásd 1191 sz. a. is.

1054. **Szigligeti. Váli Béla.** Szigligeti-reliquiák. Zene- és Színműv. Lapok II. évf. 7. sz.

1155. Emlékezés Szigligetire. Hazánk 73. sz.

1156. **Szvorényi J. Kassuba Domokos.** Szvorényi József. Ism. V. Századok 58. l. — B. F. Irod. tört. Közl. 124. l.

1157. **Tertina Mih.** — Lásd 784. sz. a.

1158. **Tofeus M. Koncz József.** Tofeus Mihály élete. 1893. Ism. Z. Századok 258. l.

1159. **Tomori A. Sebestyén Ede.** Tomori Anasztáz. Könyvkeresk. Lapja 18. sz.

1160. **Váczy János és Szilágyi Sándor.** Tomory Anasztáz. (1823—1894) (Képpel.) Vasár. Ujs. 42. sz.

1161. Tomori Anasztáz. Főv. Lap. 281. sz.

1162. **Tompa. Ruprecht Alajos.** Tompa hazafias allegóriái. Magyar Szemle 38. 39. sz.

1163. Az új Tompa-kiadások. Könyvkeresk. Lapja 17. sz.
 1164. Tóth E. *Pap Károly*. Tóth Éde élete és művei. Kolozsvár, 1894. (8-r. 227. l.) Ism. Széchy Károly. Irod. tört. Közl. 487—494. l.
 1165. Tóth K. *Baráth Ferencz*. Tóth Kálmán. 1831—1881. (Képpel). Vasár. Ujs. 22. sz.
 1166. *Dömötör Pál*. Tóth Kálmán mint lírikus. Magy. Génusz 23. sz.
 1167. *Fejér Adorján*. Apróságok Tóth Kálmánról. Föv. Lap. 152. sz.
 1168. *Gyürky Ödön*. Tóth Kálmán. Magy. Állam 125. sz.
 1169. *Horváth Cyrill*. Egy költő idillje. Magy. Szemle 7. sz.
 1170. *Horváth Cyrill*. A bajai idill. Orsz. Világ 23. sz.
 1171. *H. C.* A bajai Tóth Kálmán szobor történetéhez. Orsz. Világ 23. sz.
 1172. *Porzó*. Tóth Kálmán. P. Napló 152. sz.
 1173. *Réveur*. Tóth Kálmán. Hét 22. sz.
 1174. *Szana Tamás*. Az «Előre» költője. Magy. Hirl. 151. sz.
 1175. *Tábori Róbert*. Tóth Kálmán első és utolsó szerelme. P. Hirl. 153. sz.
 1176. *Vadnay Károly*. Tóth Kálmán emlékezete. Föv. Lap. 152. sz.
 1177. Tóth Kálmán. Hazánk 159. sz.
 1178. Tóth Kálmánról. (Képpel.) Orsz.-Világ 23. sz. — Lásd 1105. sz. a. is.
 1179. *Vajda J. Ábrányi Emil*. Vajda János. P. Napló 349. sz.
 1180. *Endrődi Sándor*. Vajda János. (Képpel.) Vasár. Ujs. 51. sz. és Föv. Lap. 350. sz.
 1181. *Fejes István*. Százezer forint. (Vidéki hang Vajda János érdekében.) Föv. Lap. 304. sz.
 1182. *Ignotus*. Vajda János. Magy. Hirl. 357. sz.
 1183. *Koroda Pál*. Vajda János. Magy. Szemle 51. sz.
 1184. *Zempléni Árpád*. Vajda János ötven éve. Élet V. évf. 5 és 8. sz.
 1185. *Zempléni Árpád*. Vajda János első diadalai. Nemzet 302. sz.
 1186. Vajda János jubileuma. Hazánk 351. sz.
 1187. *Vajkay K. Tóth Lőrincz*. Emlékbeszéd Vajkay Károly lev. tagról. (Emlékbeszéd a m. tud. akadémia elhunyt tagjai fölött. VIII. köt. 7. sz.) Budapest, 1894. Akadémia. (8-r. 36. l.) 30 kr.
 1188. *Váradi A. Rakodczay Pál*. «Rafael» és szerzője. Győri Közl. 34. sz.
 1189. *Robin*. Rafael a nemzeti színpadon. P. Napló 20. sz.
 1190. *Váradi Antal*. Rafael. Ism. Órálló 52. sz.
 1191. *Verancsics A. Acsády Ignác*. Verancsics Antal és Szerémi György. Irod. tört. Közl. 1—59. l.
 1192. *Virágh B. Végh Endre*. Virág Benedek élete és költészete. Ismerteti B. F. Irod. tört. Közl. 380. l. — Demek Győző. Phil. Közl. 350—354. l.
 1193. *Vörösmarty. Vörösmarty Mihály*. Csongor és Tünde. Színjáték 5 felvonásban. Magyarázta Torkos László. (Jeles írók iskolai tára. 46.) Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 178 l.) 60 kr. — Ism. Loósz István. Phil. Közl. 696—700. l.
 1194. *Petri Mór*. A két szomszédvárról. Zilahi ref. főgymn. 1893/4 értes.

1195. *Zlinszky Aladár*. Vörösmarty Fóti Dalának egy vitás helye. Phil. Közl. 718—720. l. — Lásd 1032. sz. a. is.

1196. *Zempléni T. Szana Tamás*. Zempléni Tivadar. Magy. Szalon 22. köt. 463—474. hasáb.

1197. *Zrinyi. Arany János*. Zrinyi és Tasso. A Zrinyiász népies kidolgozása. Ariosto első éneke. Budapest, 1894. Ráth M. (8-r. 139 l.) 70 kr.

1198. *Krajcsovics Soma*. A Zrinyiász vallási eszméiből. Ism. V. Századok 59. l.

1199. *Szokoly Lajos*. Emlékezés gróf Zrinyi Miklós a költő 1664. nov. 18-án történt haláláról. Muraköz 46—48. sz.

1200. *Thúry József*. A Zrinyiász. Irod. tört. Közlem. 129—150., 257—298. 385—411. l. — Önállóan is megjelent. Ism. P. Napló 182. sz.

4. Magyar nyelvészet.

1201. *Albert János*. A magyar nyelv jelene és jövője. Nyelvőr 241—247., 289—296., 343—349., — 393—400., 442—448., 491—497., 536—540. l.

1202. *Asbóth Oszkár*. Lapú és vidra. Nyelvt. Közl. 24. köt. 71—77. l.

1203. *Balassa József*. A magyar nyelvjárások osztályozása. Ism. Fischer-Colbrie. Oesterr. Literaturbl. 3. sz.

1204. *Balassa József*. Népnyelvi adatok gyűjtése. Nyelvt. Közl. 24. köt. 126. l.

1205. *Balassa József*. Hangíró készülék. U. o. 24. köt. 151. l.

1206. *Balassa József*. A magyar magánhangzók története. U. o. 24. köt. 257—286., 369—404. l.

1207. *Balassa József*. Az «œ» betű és hangja. Nyelvőr 182. l. — Kolumbán Samu. U. o. 221—223. l.

1208. *Balassa József*. A slávoniai nyelvjárás. U. o. 162—169., 212—217., 259—267., 306—312., 357—363. lap.

1209. *Ballagi Mór*. Német-magyar és magyar-német kézi szótár. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 535., 648. l.) 5 frt.

1210. *Barbarics Róbert*. Egy mondattani szerkezet kérdéséhez. Nyelvőr 60—63. l.

1211. *Bartha József*. Hangrövidítő tövek. U. o. 117—123. l.

1212. *Borovszky Samu*. Német kölcsönszók. Nyelvtud. Közl. 24. köt. 334—343. l.

1213. *Ebenspanger János*. A hienec nyelvbe olvadt magyar szavak. Ism. Balassa József. Phil. Közl. 349. l.

1214. *Gyulai Pál*. A Magyar Nyelvőrnek. Bud. Szemle 77. k. 171—174. l. (Felelet a Nyelvőr m. évi decz. számában megjelent cikkre, a «képez» szóról.)

1215. *H. Gy.* A phonetismus kérdéséhez. Bud. Szemle 77. köt. 394—405. l.

1216. *Heinrich Gusztáv*. Rege és monda. Phil. Közl. 121—125. l.

1217. *Kálmány Lajos*. Gyermekijesztők és rablók nyelvhasználatában. Rövid ism. N—s. Élet 156. l.

1218. *Kiss János*. A bölcselet magyar nyelve. 1. Lélektani műszók.

Böles. folyóirat 308—315 l. 2. Kerüljük az idegen szók használatát. U. o. 541—548. l.

1219. *Komáromy Lajos*. A népiskolai magyar nyelvtanok bírálatahoz. Nyelvőr 554—558. l.

1220. *Bánóczy József*. *Külföldi magyarok*. U. o. 133., 186., 277. l. — Volf György. 187. l. — Szarvas Gábor. U. o. 187—190., 280. l. — Pruzsinszky János. U. o. 278—280. l. — Harmath P. U. o. 417. — Lehr Vilmos. U. o. 523. l. — Prikkel Marián, Balassa József és Szarvas G. U. o. 559—561. l.

1221. *Mikó Pál*. Palóc megszólítások. U. o. 22—28., 68—72. l.

1222. *Mikó Pál*. Ritkább szavak. U. o. 378—382. l.

1223. *Mikó Pál*. A házi állatok a magyar szólásokban. U. o. 404—412., 448—458., 498—509 l.

1224. *Munkácsi Bernát*. A «lapu» és «nap» szók magyarázatához. Nyelvt. Közl. 24. köt. 203—210. l.

1225. *Munkácsi Bernát*. Az «ember» szó magyarázatához. U. o. 24. köt. 475—482. l.

1226. *Munkácsi Bernát*. A magyar fémnevek őstörténeti vallo-másai. (Kivonat.) Akad. Értes. 129—138. l.

1227. *Munkácsi Bernát*. Adalékok az iráni műveltség hatás magyar nyelvahagyományaihoz. Ethnogr. 72—76., 134—141. l.

1228. *Nádory Nándor*. A házi állatok a szólásokban. U. o. 561. l.

1229. *Nagy (Sassi) Lajos*. A magyar újságok stílusa. Főv. Lap. 136. sz.

1230. *Pap Ferencz*. Gondolatok Kemény Zsigmond nyelvéről. U. o. 113—116. l.

1231. *Péter János*. Az igenevek használata. A gyulaféhev. kath. főgym. 1893/4. értes. melléklete. (8-r. 88. l.) — Ism. Melich János. Nyelvt. Közl. 24. köt. 496. l.

1232. *Prikkel L. Marián*. Ősvallásunk egy-ek «nyelvi emléke». 1. A «nap» szó. Nyelvt. Közl. 24. köt. 31—41. l. 2. Az «ember» szó U. o. 344—354. és 470. l.

1233. *Ő*. A purizmus. Bud. Hirl. 190. sz.

1234. *Rácz Lajos*. Az Akadémia s az idegen szók írása. Őrálló 47., 49., 50. sz.

1235. *Schmidt Győző*. A pozsonyi codex nyelvi sajátosságai. Nyelvt. Közl. 24. köt. 59—70., 211—217. l.

1236. *Sebestyén Károly*. Helyesírás és túlterhelés. U. o. 24. köt. 124. l.

1237. *Simonyi Zsigmond*. Kombinált időalak. U. o. 24. köt. 127. l.

1238. *Simonyi Zsigmond*. Szókombinálás és szóképzés. U. o. 24. köt. 129—142. l.

1239. *Simonyi Zsigmond*. A német *ch* a magyarban. U. o. 24. köt. 500. l.

1240. *Simonyi Zsigmond*. A «felé» névutó irányhatározók mellett. Nyelvőr 132. l.

1241. *Simonyi Zsigmond*. Tájszó-tarlózat. U. o. 368—374., 428—432., 477—480., 525—528., 569—574. l.

1242. *Szabó Ernő*. A házi állatok a magyar szólásokban. U. o. 9—16., 63—68., 104—112., 155—162., 202—211., 251—258., 299—305., 353—357. l.

1243. *Szabó József*. A magyar helyesírás legfőbb nehézségeinek tankönyve. Nagy-Bánya, Molnár M. 1894. (8 r. 12 l.) 20 kr.

1244. *Szamota István*. A schlagli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátva. (A szójegyzék fényképével.) Budapest, 1894. Akadémia. (8-r. 111. l.) 2 frt. — *Ism. Bartal Antal*. Nyelvt. Közlem. 24. köt. 245—249. l. — *Kalmár Elek*. U. o. 249—255. l. — *Melich János*. Erd. Múz. 236. l. *Sch. Gy.* Könyvszemle. 86. l.

1245. *Szarvas G.* és *Simonyi Zs.* Nyelvtörténeti szótár. *Ism. Fischer-Colbrie*. Oesterr. Literaturblatt 3. sz.

1246. *Szarvas Gábor*. A furfangos ortologus. Nyelvőr 16—22. l. (Válasz *Volf Gy.* «A magyar helyesírás alapja» című cikkére.)

1247. *Szarvas Gábor*. A Budapesti Szemle és a Nyelvőr. U. o. 72—78. l.

1248. *Szarvas Gábor*. S mi ne tudnánk latinul? U. o. 124—130. l.

1249. *Szarvas Gábor*. Hogy állhat meg a nyílt *e* oly szótagban, melyre mélyhangú tag következik? U. o. 424. l.

1250. *Szarvas Gábor*. Német vendégszók. U. o. 515—521. l.

1251. *Szarvas Gábor*. Egy üldözőbe vett betű. U. o. 565. l. (*ly.* etűről.)

1252. *Szarvas Gábor*. A kérdőjel (?) alkalmazása. U. o. 566. l.

1253. *Szilasi Móricz*. Kombinált műveltető s mozzanatos igekepzők. Nyelvt. Közl. 168—202., 287—295., 409—442. l. Önállóan is megjelent (8-r. 78 l.) 50 kr.

1254. *Szily Kálmán*. A königsbergi töredékről. Akad. Értes. 399—402. l.

1255. *Szinnyei József*. Magyar Tájszótár. A m. t. Akadémia megbízásából szerkesztette. — I. köt. 3—6. füz. Budapest, Hornyánszky V. 1894. (4 r. 297—776. hasáb.) *Ism. Balassa József*. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 420. l. — *Fischer-Colbrie*. Oesterr. Literaturblatt 3. sz.

1256. *Szinnyei József*. A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. Nyelvőr 5—9., 56—60., 99—104., 151—155., 199—201., 247—251., 296—299., 349—353., 390—393., 438—442., 481—491., 529—535. l. Elejét lásd a múlt évi könyvészetben.

1257. A Tihanyi-codex. Szent beszédek 1530., 1531., és 1532. évből. A rontott góth betűkkel írott eredeti szöveg nyomán átírt és közli *Jalsovits Aurél*. Budapest, 1894. (8-r. XIV, 336. l.) 1 frt 50 kr. *Ism. Guzsvenitz Vilmos*. Magy. Sion 865—869. l. — *Magy. Szemle* 45. sz.

1258. *Veinstein-Hevess Kornél*. A Jordánszky és Érdy-codex. Nyelvőr 217—220., 267—274., 313—321., 364—367., 400—404., 458—463. l.

1259. *Volf György*. A magyar helyesírás alapja. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 32 l.) 30 kr.

1260. *Volf György*. Orthologia és phonetikus írás. Bud. Szemle 77. köt. 316—321. l.

1261. *Zolnai Gyulai*. Nyelvm emlékeink a könyvnyomtatás koráig. A magyar tudományos Akadémia megbízásából, 25 mellékletbeli s egy szövegközi hasonmással. Budapest, 1894. Akadémia. (4-r. IV, 296 l.) 6 frt. — *Ism. Szana T.* Föv. Lap. 359. sz.

1262. *Zolnai Gyula*. Helyesírásunk reformja. Hazánk 49. sz.

Egyes szók.

1263. *Agarad magammal*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 233. l.
 1264. *Albert*. Mélyhangú-e az Albert szó. Szarvas G. U. o. 323. l.
 1265. *Alít és uralaltjai* társai. Simonyi Zsigm. Nyelvt. Közl. 24. köt. 5. l.
 1266. *Áspa*. Melich János. Nyelvőr 97—99. l.
 1267. *Athual, fial*. Szinnyei József. U. o. 145—148. l.
 1268. *Backfisch* magyar nevezete? Szarvas G. U. o. 84. l.
 1269. *Baktat*. Szilasi Móricz. U. o. 433—435. l.
 1270. *Bedáll a Duna*. Mikó Pál. U. o. 33. l. — Szarvas G. U. o. 83. l.
 1271. *Bese*. Szarvas Gábor. U. o. 563—565. l.
 1272. *Billikom*. Prikkel Marián. U. o. 521. 559. l.
 1273. *Böszörmények*. Simonyi Zs. Nyelvt. Közl. 24. köt. 333. l.
 1274. *Burgonya*. (Eredeti magyar szó?) Szarvas G. Nyelvőr 420—423. l.
 1275. *Csélcsap*. Szilasi Móricz. U. o. 435. 558. l.
 1276. *Csonkahét*. Mikó Pál. U. o. 377. l.
 1277. *Csuklól-e a helyes, v. csuklasz*. Szarvas G. U. o. 568. l.
 1278. *Cukrázda v. czukrászda?* Szarvas G. U. o. 36. l.
 1279. *Czéczó*. Kalmár Elek. Nyelvt. Közl. 24. köt. 127. l.
 1280. *Darabont*. Melich János. U. o. 472—474. l.
 1281. *Diéta. Címer*. Melich János. U. o. 522. l.
 1282. *Díj, dija*. Goldziher Ignác. U. o. 193. l. — Szarvas G. U. o. 194—198. l. — Nagyszigethi Kálmán. U. o. 375. l.
 1283. *Dilettáns* = műkedvelő. Szarvas G. U. o. 36. l.
 1284. *Dörököl*. Melich János. U. o. 148. l.
 1285. *Dugába dől* szolásnak eredete. Szarvas G. U. o. 423. l.
 Ásbóth Oszkár. U. o. 476. l.
 1286. *Egész vágás szekér*. Szilasi Móricz. U. o. 524. l. —
 1287. *Egyetlen leány?* Szarvas Gábor. U. o. 320. l.
 1288. *Ejtél*. Melich János. U. o. 149—151. l.
 1289. *Előte, előtő*. Simonyi Zsigmond. U. o. 131. l.
 1290. *Eper, szeder*. Munkácsi Bernát. U. o. 1—3. l.
 1291. *Érzékelni, érzéklet*. Bánóczy József. U. o. 184. l.
 1292. *Eszterág*. Ásbóth Oszkár. U. o. 562. l.
 1293. *Fakó*. (Még egyszer a —) Nagyszigethi Kálmán. U. o. 29. l.
 1294. *Fardagály*. Simonyi Zsigmond. U. o. 33. l.
 1295. *Fölmerül*. Szarvas G. U. o. 322. l. — Mikó Pál. U. o. 377. l.
 1296. *Furkós bot*. Albert János. Hol termett «a furkós bot»? U. o. 3—5. l.
 1297. *Gugó*. Albert János. U. o. 31. l.
 1298. *Hadastyán*. Zolnai Gyula. U. o. 228. l.
 1299. *Hajdú*. Szarvas G. U. o. 84. l.
 1300. *Higgye v. higgye?* Szarvas G. U. o. 87. l.
 1301. *Hodály*. Balassa József. U. o. 130. l.
 1302. *Holval*. Prikkel L. Marián. U. o. 337—343. l.
 1303. *Hüen v. hiven?* Szarvas G. U. o. 84. l.
 1304. *Ing és pendel*. Albert János. U. o. 31. l. Mikó Pál U. o. 80—83. l.

1305. *Kacér*. Ásbóth Oszkár. U. o. 562. l.
 1306. *Kallatni*. Mikó Pál. U. o. 82. l.
 1307. *Kappan*. Melich János. Nyelvt. Közlem. 24. köt. 482. l.
 1308. *Karapol*. Melich János. U. o. 24. köt. 482. l.
 1309. *Kegyetek tudják v. tudja?* Szarvas Gábor. Nyelvőr 34. l.
 1310. *Kendtek v. kentek?* Szarvas Gábor. U. o. 321. l.
 1311. *Késátkodás*. Prikkel L. Marián. U. o. 79. l.
 1312. *Kész van*. U. o. 88—92., 134—140., 170—181., 229—233. l.
 1313. *Kifejez: kifejt*. Kalmár Elek. Nyelvt. Közl. 24. köt. 256. l.
 1314. *Kössuth-név*. Szigetvári Iván és Szarvas G. Nyelvőr 276. l.
 1315. *Követ fújni*. Szarvas Gábor, U. o. 385—390. l.
 1316. *Kurgat*. Szilasi Móric. U. o. 436. l.
 1317. *Különben v. különben?* Szarvas G. U. o. 569. l.
 1318. *Majla*. Szarvas Gábor. U. o. 275. l. — Melich János. U. o.
 415. l.
 1319. *Magyarnak Pécs, németnek Bécs*. Mikó Pál. U. o. 412—415. l.
 1320. *Megokolni*. Bánóczy József. U. o. 184. l. — Kolumbán Samu.
 U. o. 223. l. — Nagyszigethi K. U. o. 223. l.
 1321. *Megtestesül*. Kalmár Elek. Nyelvt. Közl. 24. köt. 167. l.
 1322. *Mennyekben v. mennyégben*. Szarvas G. U. o. 426—428. l.
 1323. *Minő, milyen*. Simonyi Zsigm. Nyelvt. Közlem. 24. köt. 408. l.
 1324. *Monda*. Nagyszigethi Kálmán. U. o. 30. l. — Prikkel L.
 Marián. U. o. 79. l.
 1325. *Nincs kész*. Bodonyi Nándor. U. o. 228. l.
 1326. *Olt-e v. ojt?* Szarvas G. U. o. 567. l.
 1327. *Örökkön-örökké*. Melich János. U. o. 185. l.
 1328. *Panyóka*. Simonyi Zsigmond. Nyelvt. Közl. 24. köt. 210. és
 354. l.
 1329. *Párlál*. Mikó Pál. Nyelvőr 475. l.
 1330. *Pruszlík*. Gaál Zoerárd. U. o. 80. l.
 1331. *Redő*. Szarvas Gábor. U. o. 274., 415—429. l. — Prikkel
 Marián. U. o. 376. l.
 1332. *A redő eredete s története*. Prikkel Marián. U. o. 509—
 515. l. — Szarvas G. U. o. 540—550. l.
 1333. *Rémerős*. Kőrösi Sándor. U. o. 477. l.
 1334. *Rögtön v. röktön*. Szarvas G. U. o. 569. l.
 1335. *A -ság -ség*. Bánóczy J. U. o. 224. l. — Bodonyi Nándor.
 U. o. 225. l. — Szarvas G. U. o. 227. l.
 1336. *Sohán*. Kalmár Elek. Nyelvt. Közlem. 24. köt. 30. l.
 1337. *Súrol*. Melich János. U. o. 416. l.
 1338. *Székfű*. Lehr Vilmos. U. o. 474. l. — Simonyi Zsigm. és
 Szarvas G. U. o. 524. l.
 1339. *Szelindek*. Simonyi Zsigmond. U. o. 185. l.
 1340. *Szemkör, szemhatár*. Bánóczy József. U. o. 183. l.
 1341. *Szent Mihály lova*. Riedl Frigyes. U. o. 471. l.
 1342. *«Szikkad» és családja*. Szilasi Mór. U. o. 49—56. l.
 1343. *Szontyolodik*. Szilasi Móric. U. o. 437. l.
 1344. *Szöllő v. szőlő?* Szarvas G. U. o. 567. l.
 1345. *Talán*. Valló Albert. U. o. 80. l.
 1346. *Tarisznya*. (Magyar szó-e?) Szarvas G. U. o. 324—326. l.
 1347. *Tárogató, hajdú*. Szarvas G. U. o. 84—86. l.

1348. *-ul, -ül* igei és határozói képzőnek megkülönböztető jele. Szarvas G. U. o. 86. l.
 1349. *Unuttei*. Zolnai Gyula. U. o. 550—552. l.
 1350. *Valaki és néki*. Simonyi Zsigm. Nyelvt. Közl. 24. köt. 368. l.
 1351. *Vatallé*. Szarvas G. Nyelvőr 565. l.
 1352. *Védi magát v. védekezik*. Szarvas G. U. o. 569. l.
 1353. *Végzetetlen*. Szarvas G. U. o. 425. l.
 1354. *Végtére*. Szarvas G. U. o. 425. l.
 1355. *Vidra*. Ásbóth Oszkár. Nyelvt. Közl. 24. köt. 498—500. l.
 1356. *Wrewasdan*. Schmidt Győző. Nyelvőr 552—554. l.
 1357. *Zzáner, zseni?* Szarvas G. U. o. 35. l.

5. Tankönyvek.

1358. *Belicza József*. Magyar nyelvtani kézikönyv. Sajtó alá rendezte Jancsó Benedek. 7. kiad. 1892. Bir. Albert János. Nyelvőr 442—448. l.
 1359. *Deme Károly*. Irálytan és az időmértékes verselésről. A polgári középiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 182 l.) 90 kr.
 1360. *Dengi János*. Olvasmányok a magyar stilisztikához középiskolák számára. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 170, VI. l.) 1 frt.
 1361. *Góbi Imre*. Szerkesztéstan. 1893. Ism. Tóth Sándor. Magyar Paedag. 207—213. l.
 1362. *Gööz József*. Magyar irálytan. Feladatokkal és olvasmányokkal egybekapcsolva polgári iskolák és rokon intézetek számára. 3. javított kiadás. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 257 l.) 1 frt 20 kr.
 1363. *Gööz József és Tóth József*. Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák második osztálya számára. Póra Ferencz közreműködésével. 2. javított kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 192. l.) 70 kr.
 1364. *Gyulay Béla*. Magyar olvasókönyv a kereskedelmi tanoncziskolák I. és II. osztálya számára. Az új tanterv szerint átdolgozta Barna Jónás. 2. rész. 3. kiad. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 174 l.) 1 frt.
 1365. *Gyulay Béla*. Magyar olvasókönyv polgári fiú- és leányiskolák számára. II. rész. A polgári és felsőbb népiskolák II. osztálya számára. 5. kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 124 l.) 80 kr.
 1366. *Jancsó Benedek*. Magyar irodalmi olvasmányok a görög nyelv pótlásául, a gymnasium VIII. osztálya számára. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 214 l.) 1 frt 40 kr.
 1367. *Kalmár Elek*. Iskolai magyar nyelvtan. I. r. 1893. Ism. Balassa Józs. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 116—119. l.
 1368. *Kalmár Elek*. Iskolai magyar nyelvtan elemzés alapján. A középiskolák alsó osztályai számára. II. rész. A második osztály számára. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 127 l.) 70 kr.
 1369. *Kalmár Elek*. Magyar olvasókönyv I. köt. 1893. Ism. Balassa Józs. Tanáregyl. Közl. XXVII. évf. 116—119. l.
 1370. *Kalmár Elek*. Magyar olvasókönyv. A középiskolák alsó osztályai számára. II. kötet. A második osztály számára. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 181 l.) 1 frt.

1371. *Koltai Virgil*. Szerkesztéstan. 2. kiad. 1893. Ism. Tóth Sándor. Magy. Paedag. 207—213. l.

1372. *Komáromy Lajos*. Magyar nyelvtan. Ism. Walter Károly. Néptan. Lapja 35. sz. — Albert János. Nyelvőr 494—497 l. — Komáromy L. megjegyzése. U. o. 554—558. l.

1373. *Kozáry József*. Rendszeres magyar nyelvtan. 3. kiad. 1894. Ism. Máthé György. Phil. Közl. 227—234. l.

1374. *Könnye Nándor*. Magyar-német és német-magyar zsebszótár iskolai és magánhasználatra. 2. bővített és javított kiadás. Bécs és Budapest, 1894. Deubler J. (16-r. III. 323 l.) 1 frt.

1375. *Maklári Pap Miklós*. Magyar nyelvtan és nyelvtanítás. Sárosp. Lapok 29—31., 33., 35., 41., 45. sz.

1376. *Mihály József*. Olvasókönyv a kereskedő tanonc-iskolák használatára. I. kötet. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 220, IV l.) 11 frt. — Ugyanaz. II. kötet. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 212 l.) 1 frt 20 kr.
1377. *Nagy László*. Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításában. 1—2. rész. Újjonnan átdolgozta Komáromy Lajos. Ism. Albert János. Nyelvőr 491—494. l.

1378. *Névy László*. Az írásművek elmélete, vagyis az irány, szónoklat és költészet kézikönyve. Iskolák számára és magánhasználatra. 9. nagy részben átdolgozott kiadás. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 242 l.) 1 frt 60 kr.

1379. *Névy László*. Olvasókönyv a kereskedő tanonc-iskolák I. osztálya számára. Függelékül: Közéleti iratok. A kereskedő tanonc-iskolák számára 1893-ban kiadott szervezethez alkalmazott 2-ik új kiadás. I. rész. Budapest, 1894. Kókai L. (8 r. 220 l.) 1 frt.

1380. *Riedl Frigyes*. Poetika és poetikai olvasókönyv. 2. javított kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 225 l.) 1 frt 40 kr.

1381. *Szerevitzner Lajos és Barna Jónás*. Magyar nyelvkönyv. 1894. Ism. Albert János. Nyelvőr 536—540. l.

1382. *Szántó Kálmán*. Irály- és költészet tan polgári és felsőbb leányiskolák használatára. 3. kiadás. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 112 l.) 60 kr.

1383. *Szántó Kálmán*. A magyar nemzeti irodalom története olvasókönyvvvel. Mindkét nemű polgári iskolák, felsőbb leányiskolák, tanító-képezdek és kereskedelmi középiskolák számára. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 384 l.) 2 frt.

1384. *Szántó Kálmán*. Olvasókönyv a magyar nemzeti irodalom történetéhez középiskolák számára. A halotti beszéd képmásával. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. XI. 353 l.) 1 frt 80 kr.

1385. *Szántó Kálmán*. Stilisztika. 1893. Ism. Vozári Gyula. Phil. Közl. 54—56. l.

1386. *Torkos László*. Magyar nyelvtan polgári- és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. A magyar kir. vallás- és közokt. miniszterium megbízásából. 2. jav. kiadás. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 102 l.) 50 kr.

1387. *Valentényi György*. Magyar tan- és olvasókönyv. Az alsó fokú iparostanonc-iskola I. osztálya számára. Különös tekintettel a tót- és német-ajkú tanulókra. Pozsony. 1894. Stampfel K. (8-r. 174 l.) 40 kr.

1388. *Vargyas Endre*. Magyar nyelvtan. 4. kiad. Budapest, 1892. Bir. Albert János. Nyelvőr. 397—400. l.

1389. *Veszely Ödön*. Stilisztika polgári iskolák számára. Budapest.
 1894. Lampel R. (8-r. 197 l.) 1 frt.
 1390. *Záray Ödön*. Magyar nyelvtan. 27. kiadás. Budapest, 1893,
 Bir. Albert János. Nyelvőr. 395. l.
 1391. *Zlinszky Aladár*. Szemelvények a magyar nemzeti lyra köréből. 1893. Ism. Balogh Péter. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 162—170. l. —
 Kardos Albert. Phil. Közl. 317—325. l.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú dolgozatok.

1392. *Akantisz Viktor*. A klasszikus ókor legszebb hősmondái. Schwab, Stoll és mások nyomán a művelt közönség számára. Budapest. 1894. Rozsnyai K. (8-r. 171 l.) 2 frt.
 1393. *Castelar Emil*. A római műveltség és a classikus művészet. Ford. Szathmáry Gy. Ism. Schmidt Attila. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 212—214. l.
 1394. *Hornýánszky Gyula*. A classica-philologia mint társadalomtudomány. Athenaeum 217—230. l.
 1395. *Nerrlich Paul*. Das Dogma vom klassischen Alterthum. Ism. P. Lloyd 118. sz.
 1396. *Pauly's Real-Encyclopädie der class. Altertumswissenschaft*. I. Ism. Vári Rezső. Phil. Közl. 326. l.
 1397. *Petri Elek*. Szegények gondozása az ókorban. Prot. egyh. és isk. lap 49—50. sz.
 1398. *Richter W.* A görögök és rómaiak játéka. Átdolgozta dr. Takács Menyhért. Kassa, 1894. Berkovics ny. (8-r. 222 l.) 1 frt 20 kr. Ism. Latkóczy Mihály. Magy. Paedag. 548. l.

2. Görög történet.

1399. *Alfa*. Egy színi előadás az ókori Athénben. Magy. Szemle 26. sz.
 1400. *Erdélyi Károly*. Utazás Görögországban. Temesvári kath. főgymn. 1893/4. értes. 3—32. l.
 1401. *Gergey Lénárt*. Görögországi tanulmányutam. Esztergomi főgymn. 1893/4. értes. 4—47. l.
 1402. *Gomperz, Theodor*. Griechische Denker. Ism. Hornýánszky Gyula. Phil. Közl. 57. l.
 1403. *Hám Sándor*. Athen. Kolozsvári kath. főgymn. 1893/4. értes. 1—38. l.
 1404. *Hollósi Rupert*. Görögországi tanulmányutam. Soproni kath. főgymn. 1893/4. értes. 3—36. l.
 1405. *Jakobovits Lajos*. Achilles és Herakles pajzsainak leírásairól. Phil. Közl. 265—286. l.
 1406. *Kalcsok Leó*. Róma és Karthágó a II. pún háború idejében. Ism. Bódis Juszti. Phil. Közl. 900—908. l.
 1407. *Keczer Géza*. A görögországi tanulmányút. Fehértempl. áll. főgymn. 1893/4. értes. 26—99. l.

1408. *Kirdly Pál*. Forrá-szemelvények a peloponnesusi háború történetéhez. Ism. Waldapfel János. Magy. Pædag. 280. l. — Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 911—913. l.

1409. *Lathóczy Mihály*. Magyar tanárok tanulmányútja Görögországban. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 149—162. l.

1410. *Lauser, Wilh.* Der delphische Apollo. Hymnus. Siebenb.-deutsch. Tageblatt. 6401. sz.

1411. *Ledniczky Ipoly*. Alkibiades és kora. Bajai kath. főgymn. 1893/4. értes. 1—29 l.

1412. *Schill Salamon*. Görög régiségek és a görög művészet története a gymnázium V. és VI. osztálya számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. VIII, 172 l.) 1 frt 40 kr.

1413. *Szedlacsek Lajos*. A görög játékvilágból. Magy. Pædag. 187—192. l.

1414. *Váradi Károly*. Három hét görög földön. Szegedi főgymn. 1893/4. értes. 3—76 l.

3. Görög irodalom.

1415. *Εἰκοσιπενταετηρίς τῆς καθ' ἡγεσίας Κωνσταντίνου Σ. Κόντου*. Athén, 1893. Ism. Pecz V. Phil. Közl. 701—703. l.

1416. *Jebb R. C.* A görög irodalom története. Ford. Fináczy Ernő. Ism. Dóczi Imre. Phil. Közl. 799. l.

1417. *Télfy Iván*. Új görög munkák ismertetése. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 5. sz.) Budapest, 1894. Akadémia. (8-r. 39 l.) 40 kr.

1418. *Aischylos. Aeschylus* Oresteiája. Drámai trilogia. A Kisfaludy-társaság Széher Árpád-féle pályázaton jutalmat nyert műfordítás. Görögből ford. Csengeri János. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 272 l.) 1 frt 50 kr. — Ism. Tóth Sándor. Főv. Lap. 75. sz. — Hegedűs Istv. Phil. Közl. 42—52. l. — «Jókai.» 9. sz.

1419. *Aisopos. Aesop*. 1. Az oroszlán és az egér. Ford. Bálinth Gyula. Főv. Lap. 125. sz. 2. A róka és az oroszlán. U. o. 152. sz.

1420. *Aesop*. A tök és a fenyő. Ford. Bálinth Gyula. Magy. Szemle 51. sz.

1421. *Anakreon. Anakreon*. A jó lecke. Ford. Ifj. Reményi Ede. Vasárn. Ujs. 8. sz.

1422. *Anakreon*. 1. Kedvesére. — 2. Bathylloszhoz. — 3. Futottam álmomban. Ford. Szent-Imrey Tamás. Máramar. Lap. 40. sz. — 4. Ne fuss kedves leányka. U. o. 50. sz. — 5. Érósz nyilára. U. o. 51. sz.

1423. Aristoteles. Lásd 1435. sz. a.

1424. *Epiktetos. Epiktetos* kézi könyvecskéje. Görögből fordította dr. Vajda Károly. Fehértempl. áll. főgymn. 1893/4. értes. 1—25. l.

1425. *Herodotos. Herodotos* történeti könyvei. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Geréb József. III. kötet. VII—IX. könyv. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 288 l.) 1 frt 40 kr. Ism. Némethy Géza. Phil. Közl. 412. l.

1426. — Ugyanaz Görögül és magyarul. Fordította . . . Geréb József. III. köt. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 468 l.) 2 frt 80 kr.

1427. *Homerós. Homéros* Iliásának II. éneke. Ford. Kollmann Gyula. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 908—911. l.

1428. *Homer Iliása*. IV. füzet. Görögből fordította folyó beszédben Télfy Iván. 2. kiadás. (Hellen remekírók magyar fordításban. 11. köt.) Budapest, 1894. Lampel R. (16-r. 301—396. l.) 30 kr.

1429. *Homer Odysseája*. III. füzet. Görögből fordította folyó beszédben Télfy Iván. (VIII. ének. 424. — XII. ének 303.) 2. kiadás. (Hellen remekírók magyar fordításban. 16. füzet.) Budapest, 1894. Lampel R. (16-r. 301—396. l.) 30 kr.

1430. *Csengery János*. Homeros poétikája. Bud. Szemle 77. köt. 406—423. l.

1431. *Sebestyén Gyula*. Az ismeretlen Homér-fordítóról. Phil. Közl. 34—37. l. (Simony Imre magyar fordításáról.)

1432. *Lukianos*. *Hittrich Ödön*. Megjegyzések Lucianushoz. Budapesti ág. ev. főgymn. 1893/4. értes.

1433. *Hittrich, Edm.* Aduotationes in Luciani Peregrinum. Phil. Közl. 316. l.

1434. *Platon*. *Platon* válogatott művei. Ford. Gyomlay Gyula. 1893. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 693—696. l.

1435. *Péterfy J.* és *Gyomlay Gy.* Platon és Aristoteles. Ism. Fináczy Ernő. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 418—420. l. — Dóczi Imre. Magy. Pædag. 373—376. l. — *Hittrich Ödön*. Phil. Közl. 234—237. l. — *cf.* Erd. Muz. 507—509. l.

1436. *Kassai Gusztáv*. *Πλατωνικά Ζητήματα*. Budapesti V. ker. főgymn. 1893/4. értes. 1—7. l. — Ism. Muller H. C. Phil. Közl. 63—65. l. Kassai válasza Pecz V. bírálatára (Erd. Muz. 1893. 9. füz.) Erd. Muz. 389—396. l.

1437. *Plutarchos*. *Plutarchos* párhuzamos életrajzai. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta Kacs Kovics Kálmán. I. köt. Budapest, 1894. Dobrowsky és Franke. (8-r. 483 l.) 2 frt 50 kr. — Ism. *i*—s. Bud. Szemle 77. köt. 486—488. l.

1438. *Thukydides*. *Serédi P. Lajos*. Thukydides történeti művének jelleme és főbb elvei. Ism. Kiss Ferencz. Phil. Közl. 250. l.

3. Uj-görög.

1439. *Christopulos*. Szerelmi- és bordalok. Ford. Pecz Vilmos. Erd. Muz. 465—467. l.

1440. *Paraskhos Achilles*. Az áruló sirja. Uj-görögből ford. Hegedűs István. Vasárn. Ujs. 44. sz.

1441. *Pecz Vilmos*. Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. Ism. Némethy Géza. Phil. Közl. 413. l.

1442. *Ποῦδης, Ε. Δ. Τὰ εἰδωλα. Γλωσσικὴ μελέτη*. Ism. Pecz Vilm. Erd. Muz. 47—49. l.

1443. Uj-görög dalok. I—IV. Külföld 8. 14. 17. sz.

4. Nyelvtanok.

1444. *Dóczi Imre*. Görög nyelvtan összehasonlító nyelvészeti alapon iskolai használatra. Második átdolgozott kiadás. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. X. 308 l.) 1 frt 60 kr. — Ism. Pecz Vilmos. Nyelvt. Közl. 24. köt. 363. l.

1445. *Maywald József*. Görög olvasó- és gyakorlókönyv. 2. kiad.

1893. Ism. Gyomlay Gyula. Phil. Közl. 225—227. l. — Dóczi Imre. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 170—173. l.

Értekezések s munkák.

1446. *Incze Béni.* Nominativus cum infinitivo és acc. c. inf. az Iliasban és Odysseiában. Phil. Közl. 125—140. l.

1447. *Krumbacher, Karl.* Mittelgriechische Sprichwörter. Ism. P. V. Erd. Muz. 235. l.

1448. *Prellwitz, W.* Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache. Ism. Mayer Gusztáv a Lit. Centralbl.-ból. Nyelvtud. Közl. 24. köt. 110—112. l.

1449. *Telfy, I.* Chronologie u. Topographie der griechischen Aussprache. Ism. Pecz Vilmos. Phil. Közl. 700. l.

Új görög.

1450. *Hatzidakis, G. N.* Einleitung in die neugriech. Grammatik. Ism. Pecz V. Nyelvt. Közl. 24. köt. 240—245. l.

1451. *Meyer, Gust.* Neugriechische Studien. Ism. Pecz Vilmos. Nyelvt. Közl. 24. köt. 489—491. l.

1452. *Pecz Vilmos.* Új-görög nyelvtan olvasmányokkal és bevezetéssel az új-görög nyelvtudományba. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 217 l.) 2 frt. — Ism. Cserép József. Erd. Muz. 628—632. l. — Hegedűs István. Nyelvtud. Közl. 24. köt. 492—496. l.

1453. *Horváth György.* Az új-görög nyelv. Kecskem. keg. r. főgymn. 1893/4. értes. 3—45. l.

1454. *Pecz Vilmos.* Az analogia az új-görög szavak képződésében. Phil. Közl. 22—34. l.

5. Római történet s régiségek.

1455. *Bozóky A.* Vallás-erkölcsi viszonyok a római császárság fénykorában. Ism. Székely István. Magy. Sion 296—300. l. — r. Kath. Szemle 334—336. l. — Nemes Imre. Bölc. Folyóirat 559—570. l.

1456. *Burány Gergely.* A római polgári perekben való bíráskodás a köztársaság idejében. Keszthelyi főgymn. 1893/4. értes.

1457. *Gáspár Leo.* Nevelés és oktatás a rómaiaknál Cicero és Quintilianus alapján. A kőszegi gymn. 1893/4. értes. 3—36. l.

1458. *Gohl Ödön.* A római birodalom pénzeiről. Szabadkai főgymn. 1893/4. értes. 3—88. l.

1459. *Lanciani Rudolf.* A régi Róma, a legújabb ásatások világításában. Fordította Luboczi Zs. Budapest, 1894. Akadémia. (8-r. 368 l.) 3 frt. — Ism. m. n. Bud. Szemle 79. köt. 152—155. l. — Tóth Sándor. Magy. Pædag. 423—431. l. — Főv. Lap. 97. sz. — Arch. Értes. 180. l.

1460. *Magyary Géza.* A házasságkötés módjai a rómaiaknál. Kecskem. Katona J.-kör 1891/2. évkönyve 77—91. l.

1461. *Perédi József.* Sociális bajok a római köztársaság utolsó száz évében. Kereszt. Magvető 189—200. l.

1462. Római régiségek dióhéjban. I. rész. Államrégiségek. II. rész. Vallás- és magán-régiségek. Veszprém, Krausz A. fia. 1894. (32-r. 55 és 64 l.) Egy füzet 20 kr.

1463. *Schmidt Attila*. A cannæi ütközet. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 438—441. l.

1464. Zs. Róma forradalmainak általános jellemzése. (509—300 Kr. e.) Lévai kegy. r. főgymn. 1893/4. értes. 3—46. l.

6. Latin irodalom.

1465. *Leffler Sámuel*. Római irodalomtörténet. Ism. Schmidt Attila. Phil. Közl. 523—525. l.

1466. *Rimeg Odón*. A Rómaiak lantos költészete a legrégibb időktől Horatiusig. Marosvásárhelyi kath. gymn. 1893/4. értes. 3—44. l.

1467. *Catullus. Máthé György*. De carmine LXIV. Catulliano. Lugosi főgymn. 1893/4. értes. 9—18. l.

1468. *Cicero. Ciceronis (M. T.) De Imperio Gn. Pompei*. Kiadta Rácz Soma. Ism. Dóczy Imre. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 624—627. l. — Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 800—802. l.

1469. *Cicero (M. T.) Két beszédje pro Sexto Roscio Amerino és de imperio Gn. Pompei*. Magyarázta Köpesdy Sándor. (Görög és latin remekírók gyűjteménye 34. köt.) Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 212 l.) 84 kr.

1470. *Rácz Soma. M. Tullii Ciceronis de Imperio Gnæi Pompei. Oratio ad Quirites I—III. füzet*. (Latin szöveg bevezetéssel). (Latin præparatiók 21—22. füz.) Budapest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 1—102 l.) Egy füzet 30 kr.

1471. *Ciceronak Archias költő védelmében tartott beszéde*. Kivonatolta Szilágyi István. M. Sziget, 1894. Rosenthal M. (8-r. 18 l.) 20 kr.

1472. *Rácz Soma. Cicero de imperio Cn. Pompei című beszédének phraseológiája*. Zombori áll. főgymn. 1893/4. értes. 3—26. l.

1473. *Schmidt Attila. Cicero és Horatius. Nagyszebeni áll. főgymn. 1893/4. értes.*

1474. *Besse Dávid. Cicero mint államférfiú*. Ism. Tóth Kálmán. Phil. Közl. 344—347. l.

1475. *Festus. Codex Testi Farnesianus, ed. Aem. Thewrewk*. Ism. Gn. Liter. Centralbl. 2. sz. — Vári R. Zeitschr. f. österr. Gymn. 24. l.

1476. *Theurewk E. Über die neue Festus-Ausgabe. Verhandl d. 42. Philologenversammlung. 1894. 250—255. l.*

1477. A Thewrewk-féle Festus. Akad. Értes. 567—577. l.

1478. *Firmicus. Némethy Géza. Szövegkritikai adalékok Firmicus Maternus astrologiájához*. (Kivonat.) Akad. Értes. 706—712. l.

1479. *Horatius. Horatii Flacci Carmina*. (Ódák és epodások). Magyarázta Boros Gábor. I. füzet. (Carmina. I. 1—37. II. 1—6.) (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 13. füz.) Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 48 l.) 25. kr.

1480. *Horatius. Szerelmi czivódás*. Ford. Martos Ferencz. Főv. Lap. 180. sz.

1481. *Horatius. I. 23. 30. III. 26. 30*. Ford. Zoltán Vilmos. Győri Közl. 52. sz.

1482. *Brassai Sámuel. Észrevételek Pozder Károly Horatiusáról*. Phil. Közl. 393—409., 490—505. l. — Lásd 1473. sz. a. is.

1483. *Livius. Livi T. Ab urbe condita libri. (Liber XXI. és XXII.)* Magyarázta Fodor Gyula. III. füzet. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 14. füz.) Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 97—144. l.) 25 kr.

1484. **Lucretius.** *Hegedűs István.* Lucretius Carus. Athenæum 84—108. 183—208., 309—331. l.

1485. **Lygdamus.** *Némethy Géza.* Lygdamus méltatásához. Phil. Közl. 1—12. l.

1486. **Quintilianus.** *Pacséri Károly.* Marcus Fabius Quintilianus nevelési elveiről. Tekintettel a római nevelés- és művelődésügy történetére. Pædagogiai tanulmány. Kassa, 1894. (8-r. 120 l.) 80 kr. — Ism. Latkóczy Mihály. Magy. Pædag. 548. l.

1487. **Sallustius.** *Sallustii Crispi Bellum Jugurthinum.* Magyarázta Kapossy Lucián. II. füzet. Bell. Jug. XXIII. — LVIII. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 9. füzet.) Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 49—96 l.) 25 kr.

1488. *Sallustius* Catilinájából. Kivonatolta Szilágyi István. M. Sziget, 1894. Rosenthal M. (8-r. 17 l.) 20 kr.

1489. **Seneca.** *Seneca.* (*L. Annaeus.*) Vigasztalások. Latinból fordította Lévay József. (Olcso könyvtár 327. sz.) Budapest, 1894. Franklin-t. (16-r. 165 l.) 30 kr.

1490. *Hegedűs István.* Seneca mint drámaíró. Phil. Közl. 89—106., 185—200. 361—374., 449—467. l.

1491. **Tacitus.** *Taciti (P. C.)* Ab excessu divi Augusti lib. I—VI. Ed. G. Némethy. 1893. Ism. Dr. Vári Rezső. Phil. Közl. 52—54. l.

1492. *Taciti (Cornelii)* Annales. Magyarázta Fodor Gyula. II. füzet. Annales. I. 18—79. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 15. füz.). Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 49—96. l.) 25 kr.

1493. *Taciti (Corn.)* Dialogus de oratoribus. A revised text, with introductory essays by W. Peterson. Oxford. 1893. Ism. Pozder Károly. Phil. Közl. 420—422. l.

1494. *Tacitus (Corn. P.)* Szemelvények nagyobb történeti műveiből. Szerkesztette, tárgyi és nyelvi bevezetésekkel, magyarázó jegyzetekkel, tartalmi kivonatokkal, tárgymutatókkal és a Julius F. család nemzetségi táblájával ellátta Gyomlai Gyula. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. XXVIII, 220 l.) 1 frt 20 kr.

1495. **Tibullus.** *Soós József.* Albius Tibullus költészete. Kecskeméti ref. főgymn. 1893/4. értes.

1496. **Vergilius.** *Vergilii (Maronis P.)* Aeneidos libri XII. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Pírchala Imre. II. kötet. VII-XII. 2. kiad. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 157 l.)

1497. *P. Vergilii Maronis* Aeneis. Magyarázta Várkonyi O. III. füzet. Aeneis II. é. 1-620 v. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 10. füzet.) Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 97—144. l.) 25 kr.

1498. *Virgil* Aeneise. Fordította Gyurits Antal. 1. füzet. 5. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 20. kötet.) Budapest, 1894. Lampel R. (16-r. 96 l.) 30 kr.

1499. *Dóczi Imre.* Præparatio Vergilius Aeneisének I. és II. énekéhez, IV. V. füzet. (Latin præparatiók. 18., 19. füz.) Budapest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 145-259. l.) Egy füzet 30 kr.

1500. *Krauze Ervin.* Az istenek és a fatum Vergilius költészetében. Kassai főgymn. 1893/4. értes. 1-22. l.

1501. *S. Szabó József.* Vergilius túlvilági képzelei a későbbi költőknél. Ism. Némethy Géza. Phil. Közl. 529. l.

1502. *Vietorisz József.* Vergilius költeménye az aranykorról. Nyiregyházi ág. ev. főgym. 1893/4 értes.

1503. Virgil és Racine. Külföld 28. sz.

1504. *Hegedűs István*. Janus Pannonius. Bud. Szemle 80 köt. 321—348. l. és Kisfal. Társ. Évlap. 28. köt. 110—135. l.

1505. *XIII. Leó pápa* költeményei. Az ifjúság számára magyarra fordította és bevezetéssel ellátta dr. Greksa Kázmér. Eger, 1892. lyc. nyomda. (8-r. 124 l.) 70 kr. — *Ism. y. Magy. Szemle* 25. sz. — *Hazánk* 242. sz.

7. Latin nyelvtanok.

1506. *Dávid István*. Latin olvasókönyv. (Livius, Ovidius, Phædrus műveiből.) A III. és IV. gymnas. osztályra. II. füzet. 1. r. Phædrus meséiből 27-től végig. — A római köztársaság története 1—34. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 16. füz.) Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 49—96 l.) 25 kr.

1507. *Dávid István*. Latin olvasó- és gyakorló-könyv az I—IV. gymnasiumi osztály számára. Schultz-Dávid latin nyelvtanához. 7. leányegében változatlan kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 318 l.) 1 frt 20 kr.

1508. *Gillhausen, W.* Lateinische Schulgrammatik. 11. Aufl. Berlin, 1893. *Ism. Pecz V. Phil. Közl.* 58. l.

1509. *Holub M.* és *Köpesdy S.* Magyar-latin szótár a középiskolák számára. Lényegében változatlan, második kiadás. Budapest, 1894. Lauffer V. (8-r. 690 l.) 2 frt 60 kr.

1510. — Latin-magyar szótár a középiskolák számára. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1894. Lauffer V. (8-r. 628 l.) 2 frt 40 kr.

1511. *Holzweiszig Frigyes dr.* Latin gyakorlókönyve az első osztály számára. Fordította és latin-magyar s magyar-latin szótárral ellátta Székely Ferencz. 2-ik átdolgozott kiadás. «Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. VII, 158 l.) 1 frt.

1512. *Némethy Géza* és *Pozder Károly*. Latin nyelvtan középiskolák és magántanulók használatára. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 170 l.) 80 kr.

1513. *Pirchala Imre*. Latin nyelvtan. Gymnasiumok számára. 2. javított kiadás. Pozsony, 1894. Stampfel. (8-r. VIII, 179 l.) 90 kr. — *Ism. Tóth Sándor. Tanáregyl. Közl.* 27. évf. 497—500. l.

1514. *Pirchala Imre*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gymnasiumok alsóbb osztályai számára. 2. leányegében változatlan kiadás. Pozsony, 1894. Stampfel. (8-r. 175 l.) 1 frt. — *Ism. Tóth Sándor. Tanáregyl. Közl.* 27. évf. 497—500. l.

1515. *Schultz Ferdinánd* kisebb latin nyelvtana. Átdolgozta Dávid István. A szerzőtől egyedül jogosított magyar kiadás. 8 javított, de leányegében változatlan kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 298 l.) 1 frt 20 kr.

1516. *Szöke Adolf* és *György Lajos*. Præparatio a Bartal-Malmosi-féle latinyakorlókönyvhöz. Középiskolák I. és II. osztályaszáma. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 76 l.) 50 kr.

Értekezések.

1517. *Bartal Antal*. Találkozásck a classicus és modern költészetben. *Phil. Közl.* 625—649., 721—757., 822—856. l.

1518. *Bartal Antal*. Dictionarium latinitatis Hungarorum. Akad. Értes. 503—510. l.

1519. *Mráz Elek*. Adalék a «magyarországi latinság szótárának» történetéhez. Phil. Közl. 543. l.

1520. *Obelcz József*. Az igeidők és igemódok a latin nyelvben. Nagykanizsai keg. r. főgym. 1893/4 értes. 3—27. l.

1521. *Obelcz József*. A mondatkiegészítők a latin nyelvben. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 255—259. l.

1522. *Soós József*. De Nicolai Istvánffy Pannoni latinitate. Ism. Jakoblovits Lajos. Phil. Közl. 72—74. l.

8. Magyarország ó- és középkori régészete.

1523. Az aquincumi múzeum. Vasár. Ujs. 21. sz.

1524. *Bella Lajos*. Scarabantiái emlékekről. Arch. Ért. 74—76. l.

1525. *Bella Lajos*. Csornai leletek. U. o. 131—135. l.

1526. *Bella Lajos*. Baboti leletek. U. o. 301—305. l.

1527. *Bella Lajos*. Diceus pohara. U. o. 392—394. l.

1528. *Bella L.* Ujabb ásatás a sopronyi Purgstallon. U. o. 448. l.

1529. Bericht des Vereins Carnuntum 1890/1. Ism. Kuzsinszky Bálint. U. o. 173—178.

1530. *Bisenius Antal*. A pozsonyi várkapolna festésének történetéhez 1563—1588. U. o. 143—148. l.

1531. *Cserni Béla*. Harmadik látogatás Apulumban. Gyulafehérv. kath. főgymn. 1893/4 értes. 3—100. l.

1532. *Czobor Béla*. A keresztény archeologusok első kongresszusa. Kath. Szemle 768—798. l.

1533. *Darnay Kálmán*. Tárkányi leletek. Arch. Ért. 192. l.

1534. *Dell J.* Ausgrabungen in Carnuntum im Jahre 1891. Arch. epigr. Mittheil. XVI. köt.

1535. *Domaszensky Alfréd*. Egy sopronyi kőemlék fölíratáról. Arch. Ért. 357. l.

1536. *Gerecze Péter*. Római emlékkövek a pécsi székesegyházból. U. o. 388—392. l.

1537. *Gróh István*. A geczalfalvi és ochtinai templomok falképeiről. U. o. 170—172. l.

1538. *Gróh István*. Az esztergomi Bakács-kápolna eredetéről. U. o. 325—331. l.

1539. *Haliczky Antal* jelentése a Transaquincum erőről. Közli Illéssy János. U. o. 382. l.

1540. *Hampel József*. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarországon. I. rész. Kétszáz képes táblával. Budapest, 1894. Akadémia. (8-r. 174. CC l.) 5 frt. Ism. Téglás Gábor. Bud. Szemle 80. köt. 478—480. l. — Arch. értes. 259. l.

1541. *Hampel József*. Keresztény emlékek a régibb középkorból. Arch. Ért. 23—53. l.

1542. *Hpl.* Két őskori bronzlelet Biharmegyéből. U. o. 194—198. l.

1543. *Hpl.* Fehérmegyei régiségek. U. o. 279—284. l.

1544. *Hpl.* A sodronyzománcz Harecias Frigyes kardján. U. o. 324. l.

1545. *Hollós László*. Régiségek Tolnamegyéből. U. o. 70—73. l.

1546. *Hollós László*. Tolnamegyei régiségekről. U. o. 353—355. l.
 1547. *Huszka József*. A Rubigall-féle ajtó a zólyomlipcei várban. U. o. 230—233. l.
 1548. *h. j.* Régiségek a lemergi kiállításon. U. o. 338—341. l.
 1549. *H. J.* Régészek nemzetközi értekezlete Szerajevóban. U. o. 341—351., 412—439. l.
 1550. *Jakab Elek*. Budvári és Budvárkörnyéki leletek. U. o. 210—216. l.
 1551. *Jósa András*. A kántorjánosi-i bronzleletről. U. o. 249—250., 355. l.
 1552. *Kanitz, F.* Römische Studien in Serbien. *Ism. Neudeck Gyula*. U. o. 79. l.
 1553. *Kárácz Leó*. Elefántesont-nyergek a n. Múzeumban. U. o. 53—57. l.
 1554. *Kárácz Leó*. A tarjánvégi sírmező, Hódmező-Vásárhelyen. U. o. 207—210. l.
 1555. *Kárpáti Kelemen*. Sabariai régiségekről. U. o. 166. l.
 1556. *Kárpáti Kelemen*. Sabariai régiségek. U. o. 448—450. l.
 1557. *Királyi Pál*. Dacia Provincia Augusti. 2 köt. Nagybecskerek, 1894. (8-r. X, 436. és VI, 624 l.) 6 frt. — *Ism. s. Századok* 432—436. l. — *Márki S. Erd. Muz.* 384—386. l. — *r. P. Lloyd* 138. sz. —
 1558. *Kuzsinszky Bálint*. Aquincum romjai. Egy melléklettel. 2. bővített kiadás. Budapest, 1894. Kilián Fr. (8-r. 30 l) 40 kr.
 1559. *Kuzsinszky, Valentin*. Die Ausgrabungen zu Aquincum 1879—1891. *Ism. Crescens*. Századok 254. l.
 1560. *Lehóczky Tivadar*. Bereg és hevesmegyei leletekről. *Arch. Ért.* 160—163. l.
 1561. *Lehóczky Tivadar*. A királyhelmecezi sírhalmokról. U. o. 250—252. l.
 1562. *Lehóczky Tivadar*. Feketepataki bronzlelet. U. o. 278. l.
 1563. *Lehóczky Tivadar*. A királyhelmecezi sírhalmok. U. o. 311—315. l.
 1564. *Lehóczky T.* Kőkori lelet a Kamjanka-hegyen. U. o. 446. l.
 1565. *Lehóczky T.* Ungmegyei bronztárgyak. U. o. 447. l.
 1566. *Lichtneckert József*. Két ismeretlen római telepről Fejérmegyében. U. o. 167—169. l.
 1567. *Mihalik József*. A Tornyos-németü bronzlelet. U. o. 18—20. l.
 1568. *Mihalik József*. A kassai sírleletről. U. o. 77. l.
 1569. *Mihalik József*. Kassai ötvösművek a miskolci ev. ref. eklézsia kincstárában. *Arch. Ért.* 331—338. l.
 1570. *Milleker Bódog*. A vattinai őstelep. U. o. 1—6. l.
 1571. *Myškovszky Viktor*. Adalék régi fatemplomaink ismeretéhez. U. o. 239—248. l.
 1572. *Myškovszky Viktor*. Sárosmegyei műemlékek. U. o. 404—411. l.
 1573. *Nagy Géza*. Harczias Fridrik első száz választó fejedelem magyar kardja. U. o. 315—323. l.
 1574. *Neudeck Gyula*. Tiberius útja az Aldunán. U. o. 114—130. l.
 1575. *Niederle, L.* Lidstvo v době předhistorické. *Ism. ab.* U. o. 366. l.
 1576. *Ornstein József*. A Szamosujvár mellett létezett római állótábor. U. o. 284. l.

1577. *Ornstein Örnagy*. Újabb leletek a Szamosújvár mellett volt. római telepről. Arménia 68. l.
1578. Pannoniai fibula. Arch. Ért. 94. l.
1579. *Récsei Viktor*. Pannonia ó-kori mythologiai emlékeinek vázlat. Esztergom, 1894. Buzárovics Gusztáv. (8-r. 114 l. és LV képes-tábla.) 2 frt 50 kr. — Rövid ism. Magy. Szemle 51. sz. — r. s. Arch. Ért. 367. l.
1580. *Récsei Viktor*. Római castrum Tokodon és újabb régészeti leletek Esztergom- és Hontmegyében. Arch. Ért. 65—70. l.
1581. *Récsei Viktor*. Néhány antik bronz-szoborcsocka a nemzeti muzeumban. U. o. 97—110. l.
1582. *Récsei Viktor*. Megkerült római oltárkö. (Csévről). U. o. 284. l.
1583. *Récsei Viktor*. Legújabb római lelet Pannonhalmán. U. o. 358. l.
1584. *Reinach S.* A herpályi paizsdudor. U. o. 395—404. l.
1585. *Reinach S.* Bronzes figurés de la Gaule romaine. Ism. H. J. U. o. 442—443. l.
1586. *Réthy László*. A margitszigeti árpádkori éremlelet. U. o. 60—62. l.
1587. Románkori bronztálak. *ab.* U. o. 95. l.
1588. *Schreiber. Th.* Die alexandrinische Toreutik. Ism. *h.* U. o. 440—442. l.
1589. *Simon István*. A Bihar-udvarii Árpád-kori temető. U. o. 217—220. l.
1590. *Smirnoff J.* Néhány «skythiai» régiség. U. o. 385—388. l.
1591. *Sötér Agost.* Gyakorlati útbaigazítás régi sírmezők tudományos föl kutatására. U. o. 289—295. l.
1592. *Sötér Agost.* Csunyi és oroszvári ásatások. U. o. 306—310. l.
1593. *Szelle Zsigmond*. A duna-földvári urnatemetőről. U. o. 63—65. l.
1594. *Szelle Zsigmond*. A legújabb urnatemető Duna-Földváron és a paksi rom. U. o. 361—365. l.
1595. *Szinte Gábor*. Kerek erőd Krivádia előtt. U. o. 110—114. l.
1596. *Téglás Gábor*. Római bányászok sírmezeje Zalatna közelében, a korábbi és botesti hegyoldalokon. Erd. Muz. 513—517. l.
1597. *Téglás, Gabr.* Neue Inschriften aus Dacien. Archæol.-epigr. Mittheil. XVI. köt.
1598. *Téglás István*. Darlaczi emlékekről. Arch. Ért. 163—166. l.
1599. *Téglás István*. Az oláhzsákodi bronztükréről. U. o. 356. l.
1600. *Tergina Gyula*. Horgosi ásatások. U. o. 198—206. l.
1601. *Varga Antal*. A hódmezővásárhelyi ásatásokról. U. o. 135—140. l.
1602. *Wimmer, L. F. A.* A bezenyei rúnás fibulák. U. o. 21—23. l.
1603. *Wosinszky Mór*. A gerjeni ásatások 1892-ben. U. o. 6—18.
1604. *Wosinszky Mór*. A varasdi (Tolnam.) népvándorlaskori sírmezőkről. U. o. 169. l.
1605. *Wosinszky Mór*. Alsó-nyéki ásatások. U. o. 296—301. l.
1606. *Ziehen Gyula*. Párhuzam a trieri és budapesti antik-gyűjtemények közt. U. o. 73. l.

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. Német.

1607. *Albrecht*. Nyáron. Külföld. 6. sz.
 1608. *Baumbach*. A három bimbó. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 20. sz.
 1609. Blumauer. — Lásd 837. sz. a.
 1610. *Bodenstedt*. *Mirza-Schaffy*. 1. A derült nap. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 43. sz. — 2. Azt mondog . . . U. o. 52. sz.
 1611. *Mirza-Schaffy*-ból. I—VII. Ford. Kolozsvári Aladár. Mezőtúr és vid. XI. évf. 3. sz. — 2. Az Isten adta a nap melegét. U. o. 8. sz.
 1612. *Mirza-Schaffy*. Zuleika. Ford. Vajda Ödön. Hét 50. sz.
 1613. *Mirza-Schaffy* dalaiból. 1. Fatimához. — 2. Hafiza. Ford. Zoltán Vilmos. Magy. Szemle 30. sz.
 1614. *Stern, Bernhard*. Intimes von Mirza-Schaffy P. Lloyd 66. sz.
 1615. *Cs. H. J.* Egy német parasztköltő. Külföld 26. sz. (Christian Wagner.)
 1616. *Dahn Felix*. A halál. Külföld 22. sz.
 1617. *Dranmor*. Mennék aludni már . . . Ford. Reviczky Gyula. Hét 45. sz.
 1618. *Ebers, Georg*. Im Schmiedefeuer. Roman. Ism. Silberstein Ad. P. Lloyd 290. sz.
 1619. Ebers György. (Képpel.) Külföld 13. sz.
 1620. *Eckstein E.* Nirvána. Ford. W. J. Szepesi Közl. 26. sz.
 1621. *Felsing Theodor*. Komödie. Ism. Külföld 23. sz.
 1622. *Felsmann*. Unser Frauen Wunder. Középkori német szemelvény a kalocsai codexből. Budapesti VIII. ker. főreálisk. 1893/4. értes. 3—15. l.
 1623. *Filtsch*. Zwei siebenbürgisch-sächsische Dichter. Blätt. f. lit. Unterhalt. 15. sz.
 1624. *Fischer Vilms*. Az ékes lepel. Ford. V. B. Élet 63. l.
 1625. *Geibel*. 1. Oly tiszta, olyan . . . Ford. Prém József. Magy. Génusz 13. sz. — 2. A szerelem. U. o. 52. sz.
 1626. *Geibel Manó*. Búzavirág. Ford. Mérő Károly. Arad és vid. 72. sz.
 1627. *Geibel*. Oly tiszta, olyan hűs az éj . . . Ford. Prém József. «Jókai». 1. sz.
 1628. *Gjellerup, Karl*. Pastor Mors. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 107. sz.
 1629. *Goethe*. *Goethe W.* Torquato Tasso. Ein Schauspiel. Kiadta és magyarázta Demek Győző. Nagyvárad 1894. Pauker D. (8-r. 166. l.) 60 kr.
 1630. *Goethe*. Hermann und Dorothea. Magyarázta Weber Rudolf. 3. kiadás. (Jeges írók iskolai tára. XIV.) Budapest, 1884. Franklin-t. (8-r. 85 l.) 30 kr.
 1631. *Goethe*. Faust első része. Ford. Szabó Mihály. 2. kiad. Debreczen, 1894. Rövid ism. Vasárn. Ujs. 11. sz.
 1632. *Goethe*. Le Faust. Traduit par François Sabatier. Ism. Gärtner Henr. Phil. Közl. 355—357. l.

1633. *Goethe*. A testvérek. Dráma egy felvonásban — után ford. Horváth Döme. 2. kiadás. Kecskemét, 1893. Ism. Prém József. Főv. Lap. 25. sz.

1634. *Góthe*. 1. Örök szerelem. 2. Első veszteség. Ford. Zoltán Vilmos. Győri Közl. 94. sz.

1635. *Goethe*. Eszembe vagy. Külföld 20. sz.

1636. *Cserny Ernő*. Goethe mint regényköltő. Gyöngyösi kath. nagy gymn. 1893/4 ért. 3—17. l.

1637. *Filtsch, Eugen*. Goethes religiöse Entwicklung. Siebenb. Tageblatt 6101—6104. sz.

1638. *Lorenz, O.* Goethe's politische Lehrjahre. Ism. Wertheimer E. P. Lloyd 14. sz.

1639. *Milko Izidor*. Casa Goethe. Nemzet 336. sz.

1640. *Schmidt, Albin*. Die Briefe von Goethes Mutter an ihren Sohn als Quelle zu seinen Werken. Ism. P. Phil. Közl. 445—447. l.

1641. *Vende Ernő*. Goethe mint nevelő. Ism. Waldapfel János. Magy. Pædag. 368. l. — Heinrich G. Phil. Közl. 259. l.

1642. *Götz J. N.* Gedichte. Kiadta Schüddekopf J. Ism. h. Phil. Közl. 358. l.

1643. *Greif*. 1. Aratáskor. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 43. sz. — 2. Az ő sirja. U. o. 52. sz.

1644. *Griesbach Agost*. Hans Sachs. Hazánk 314. sz.

1645. *Grillparzer Ferencz*. Sapho. Szomorú-játék 5 felv. Fordította Ivánfi Jenő. (Ölcső könyvtár 335. sz.) Budapest, 1894. Franklin-t. (16 r. 134 l.) 30 kr.

1646. *h.* Az ó-szász Heliand. Phil. Közl. 920. l.

1647. *Halm Fr.* Kérdések. Ford. Maróthi János. Bácska 82. sz.

1648. *Hamerling R.* Nem tud két szerelmes. Külföld 9. sz.

1649. *Hamerling*. Őszi válás. Ford. Pálmai Kálmán. Bud. Szemle 79. köt. 434. l.

1650. *Hartmann*. Esőcseppek. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 43. sz.

1651. *H(atala) J(ózsef)*. Gryphius András tragoediái. Rózsahegyi kath. főgymn. értes. 10—47. l.

1652. *Heine*. *Heine Henrik* válogatott költeményei. Németből fordította Ivanhoe. Budapest, 1894. Hornyánszky V. (8-r. XVI, 373. l.) 2 frt 40 kr. — Ism. Hesperus. Élet 555. l. — Omega. Külföld 2. sz. — Vasár. Ujs. 17. sz.

1653. *Heine* utolsó költeménye. Ford. Bónis Ilona. Hét 52. sz.

1654. *Heine*. Béke. Ford. Endrődi Sándor. Nyugatmagy. Híradó 22. sz.

1655. *Heine*. 1. Könyörgenek a Madonnához. — 2. Áll egy fenyőfa. — 3. Ha nyugszom csendes ágyban. Ford. Kolosváry Aladár. Mezőtúr és vid. 8. sz.

1656. *Heine*. Csak jönnek és tűnnek az évek. Ford. Prém Józ. «Jókai». 3. sz.

1657. *Heine*. «Dalok könyvé»-ből. I—V. Ford. Zoltán Vilmos. Győri Közl. 112. sz.

1658. *Heine*. 1. Dalok. I—III. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 79. köt. 251—253. l. 2. Epilog. U. o. 80 köt. 128. l.

1659. *Heine* emlékiratai. Valóság és költészet. Fordította és be-

- vezette Zollner Béla. (Olcso könyvtár 338. sz.) Budapest, 1894. Franklin-t. (16-r. 258 l.) 40 kr.
1660. *Bérczy Gyula*. Heine Párisban. (Kiadatlan okmányok alapján.) Főv. Lap. 235. sz. — Lásd 1121. sz. a. is.
1661. *Heinrich Gusztáv*. Giseke Miklós Detre. Phil. Közl. 817—822. l.
1662. *Hess, Adolf*. Christ. Weises historische Dramen und ihre Quellen. Ism. h. Phil. Közl. 920—922. l.
1663. *Hüllern*. Egy dal. Ford. Feleki Sándor. M. Génusz 43. sz.
1664. Hoffmann Heinrich. (Képpel.) Külföld 22. sz.
1665. Holmes, Dr. Oliver Wendell (1809—1894.) (Képpel.) Külföld 21. sz.
1666. *Holmes, O. W.* Emlékkönyvbe. Külföld 21. sz.
1667. A holt és élő költő harcza. Külföld 2. sz. (Heine és Rosegger.)
1668. *Holub Károly*. Temetőben. 1894. Ism. m. Főv. Lap. 260. sz.
1669. *Horvay R.* A XVIII. századi német mese. Budapest, 1894. (8-r. 64 l.) 50 kr.
1670. *Immermann*. Vágyódás. Ford. Béry Gyula. Főv. Lap. 225. sz.
1671. *Jensen, Wilhelm*. Heimkunft. Roman. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 81. sz.
1672. *Körner*. Három csillag. Ford. Maróthi János. Bácska 24. sz.
1673. *Körner*. 1. Enyelgés. Ford. Maróthi János. Gömör Kishont 8. sz. — 2. A temető. U. o. 48. sz.
1674. *Körös Endre*. Hugo Károly Bankár és bárója. Részlet Hugo Károly és munkái című tanulmányból. Budapest, 1894. (8-r. 49 l.)
1675. *Körös Endre*. Egy régi plágiumvád. Miért szűnt meg Hugo Károly magyar író lenni? Magy. Génusz 41. sz.
1676. *Körös Endre*. Hugó Károly ifjúsága. Irod. tört. Közl. 320—335. l.
1677. *Lenau, Lenau*. Hárman. Ford. Buday László. Orsz.-Világ 25. sz.
1678. *Lenau*. Berki dalok. Ford. Ereky Istv. Székesfeh. és vid. 62. sz.
1679. *Lenau*. A tó dalaiból. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 52. sz.
1680. *Lenau*. Köd. Ford. Havas István. Vasár. Ujs. 50. sz.
1681. *Lenau*. Nádas-dalok. Ford. Ivanhoe. Orsz.-Világ 50. sz.
1682. *Lenau* hattyúdala. Külföld 27. sz.
1683. *Lombroso*. Lenau és Széchenyi. (Lombroso «Lángész és elmekör» című művéből.) Magy. Salon 21. köt. 211—214. hasáb.
1684. *Lessing, Lessing*. A borozó. Ford. Mérő Károly. Aradi Közl. 112. sz.
1685. *Goezes Streitschriften gegen Lessing*. Kiadta Schmidt Erich. Ism. h. Phil. Közl. 357. l.
1686. *Kont, Ign.* Lessing archéologue. (Revue archéol. 1893.) Ism. Száraz Antal. Arch. Értes. 257—259. l.
1687. *Kont J.* Lessing et l'antiquité. Étude sur l'hellénisme et la critique dogmatique en Allemagne au XVIII-e siècle, Tome I. Paris, E. Leroux, 1894. (8-r. VII, 314 l.)

1688. *Liner Sándor*. Ne ámitson . . . Magy. Szalon 21. köt. 1257. hasáb.
1689. *Lingg Hermann*. Dal a szegényekhez. Ford. Bónis Ilona. Hét 49. sz.
1690. *Lingg*. A lázbeteg. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 43. sz.
1691. *Lorm*. 1. Az ember és a sors. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 43. sz. — 2. Végső cél. U. o. 52. sz.
1692. *Mauthner, Fritz*. Kraft, Roman. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 28. sz.
1693. *Móczár József*. Hugó Károly élete és színművei. Szeged, 1894. Grill K. (8-r. 103 l.) 70 kr. — Ism. Irod. tört. Közl. 250. l.
1694. *Mosen Gyula*. Álmodó tó. Ford. Szabó Sándor. Főv. Lap. 132. sz.
1695. *Müller-Guttenbrunn Á.* Im Jahrhundert Grillparzers. Ism. h. Phil. Közl. 261. l.
1696. *Nissel, Franz*. Mein Leben. Ism. L. H—i. P. Lloyd 127. sz.
1697. Ossip Schubin. (Képpel.) Külföld 12. sz.
1698. *Palágyi Lajos*. Sudermann. «Jókai». 15. sz.
1699. *Pröll, Karl*. Ein deutscher Humorist. Zur Erinnerung an Oskar Justinus. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 6400. sz.
1700. *Robin*. Sudermann a Nemzeti Színházban. P. Napló 96. sz.
1701. *Romer Tódor*. Hajnalban. Magy. Szalon 21. köt. 1267. hasáb.
1702. *Rückert*. Az ördög és a paraszt. Ford. X. Vasár. Ujs. 3. sz.
1703. *Rückert*. A rózsza születése. Ford. Sárkány Imre. Vasár. Ujs. 29. sz.
1704. *Scheffel*. A csók. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 43. sz.
1705. *Scherer*. Ne menj tovább! Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 52. sz.
1706. *Schiller*. *Schiller*. A női méltóság. Ford. Ereky István. Székesfehérv. és Vid. 72. sz.
1707. *Schiller*. A világ fölöstása. Ford. Simay Gergely. Árménia. 206. l.
1708. *Petényi István*. Sorstragédia-e Schiller Wallensteinja? Ism. Heinrich G. Phil. Közl. 810—813. l.
1709. *Popini Albert*. Schiller életének rövid vázlata. Ism. Heinrich Gusztáv. Phil. Közl. 441—443. l.
1710. *h.* A sárkányviadal. Phil. Közl. 262—264. l.
1711. *h.* Schiller Attila drámájáról. Phil. Közl. 922. l.
1712. *Schröder, Edw.* Die Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen. Ism. Heinrich Gusztáv. Phil. Közl. 238—242. l.
1713. *Schuller, Fr.* Baltisches Dichterthum. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 6168. sz.
1714. *Schulpe, G.* Adolf Friedr. Graf v. Schack. Pressb. Zeitung 111. sz.
1715. *Seeber, Joseph*. Der ewige Jude. Episches Gedicht. Ism. Kereszty Viktor. Magy. Sion 281. l.
1716. *Seidl*. A férfi fegyverei. Ford. Endródi Sándor. Magy. Szemle 6. sz.

1717. *Spielhagen, Friedr.* Stumme des Himmels. Roman. Ism. Silberstein Adolf. P. Lloyd 281. sz.
1718. *Storm.* 1. Koldusszerelem. — 2. Honvág. Ford. Maróthy János. Gömör-Kishont 27. sz.
1719. *Strindberg, Aug.* Die Berichte eines Thoren. Roman. Ism. D. J. Élet 76. l.
1720. *Sudermann H.* Az otthon. Dráma 4 felv. Első előadása a nemz. színházban ápr. 6.
1721. *Szakál Károly.* A Faust-monda keletkezése s legrégibb prózai feldolgozásai. Pápai ref. főisk. 1893/4. értes.
1722. *Tellmann, Konrad.* Unter den Dolomiten. Ism. Rothhauser. M. P. Lloyd 4. sz.
1723. *Traeger Albert.* Lesz álmod még . . . Ford. Telekes Béla. Hét 40. sz.
1724. *Träger Albert.* Dal az otthonról. Külföld 13. sz.
1725. *Uhland.* Szokásból. Ford. Róna Béla. Győri Közl. 43. sz.
1726. *Uhland.* Halálhangok. 1. A zene. 2. Az orgona. 3. A rigó. Egri Ujs. 81. sz.
1727. *Vogl J. N.* Látogatás a temetőben. Ford. Jakab Ödön. Magy. Szemle 24. sz.
1728. *Waldow.* A csók. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 52. sz.
1729. *Walter Christian.* Új hit. Külföld 26. sz.
1730. *Walther v. d. Vogelweide.* Suttog a szél. Ford. Halász Margit. Zalai Közl. 19. sz.
1731. *Heinrich Gusztáv.* Walther von der Vogelweide hazája. Századok 564—567. l.
1732. *Petz G.* Walther von der Vogelweide hazájáról. Phil. Közl. 447. l.
1733. *Petz G.* Egy kassai Vogelweider család. Phil. Közl. 546. l.
1734. *Wolff János.* Ein siebenbürgisch-deutscher Humanist. Segesvári ág. ev. főgymn. 1893/4. értes.

2. Nyelvtanok.

1735. *Albrecht János.* Német olvasókönyv középiskolák használatára gyakorlatokkal és nyelvtannal. I. kötet. Középiskolák alsó osztályai számára. 2. javított, lényegében változatlan kiadás. Pozsony, 1894. Stampfel K. (8-r. 176 l.) 1 frt.
1736. *Albrecht János.* Német olvasókönyv az olvasmányok alapján készült fordítási gyakorlatokkal. Gymnasiumok VII. és VIII. osztálya számára. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. IV. 304 l.) 1 frt 60 kr.
1737. *Barna Jónás.* Német nyelv- és olvasókönyv. A középiskolák alsó osztályai és a polgári fiu- és leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 164 l.) 90 kr.
1738. *Demek Győző.* Német olvasókönyv a német irodalomtörténet vázlatán belül. Rhetorikai és poetikai függelékekkel ellátva a középiskolák felsőbb osztályainak használatára. Nagyvárad, 1894. Ungár Jenő. (8-r. 471 l.) 2 frt.
1739. *Deutsch J. és Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák I. és II. osztályai számára. 3. átdolgozott kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 205 l.) 1 frt.

1740. *Felsmann József*. Német nyelvtan középiskolai használatra. 3. javított kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 192, IV. l.) 90 kr.

1741. *Fleischhacker Fridolin és Kárpáti Károly*. Német olvasókönyv szótárral középiskolák számára. III. kötet. Budapest, 1894. Lauffer V. (8-r. 328 l.) 1 frt 60 kr.

1742. *Graf Jakab*. Olvasókönyv és nyelvtan a német nyelv gyakorlati elsajátítására polgári és felsőbb leányiskolák számára. II. rész a 3-ik osztály számára. 3. javított kiadás. Budapest, 1894. Franklin-T. (8-r. 120 l.) 60 kr.

1743. *Harrach József*. Német olvasókönyv középiskolai használatra. III. kötet. 3. javított kiadás. Budapest, 1894. Franklin-T. (8-r. 224 l.) 1 frt.

1744. *Heinrich Gusztáv*. Német tan- és olvasókönyv közép- és felső iskolák számára. I. kötet. A stilisztika vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. 6. javított kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. 310, IV. l.) 1 frt 40 kr.

1745. *Heinrich Gusztáv*. Német olvasókönyv középiskolák számára. II. rész. 3. kiadás. Budapest, 1894. Eggenberger (8-r. 208 l.) 1 frt. — Ugyanaz III. rész. 2-ik javított kiadás. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 192 l.) 1 frt.

1746. *Heinrich Gusztáv*. Német tan- és olvasókönyv közép- és felső iskolák számára. III. kötet. Az irodalomtörténet vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. 5. javított kiadás. Budapest, 1894. Lampel R. (8-r. X, 431 l.) 1 frt 80 kr.

1747. *Hoffmann Mór*. Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák számára. III. rész. Budapest, 1894. Franklin-T. (8-r. 136 l.) 80 kr.

1748. *Hoffmann Mór*. Német tan- és olvasókönyv. III. kötet. A középtanodák V. és VI. osztálya, valamint a megfelelő felsőbb tanintézetek felső osztályai számára. A legújabb tanítás-terv utasításai nyomán. Tekintettel a synonymákra és idiotismusokra nyelvi és tárgyi jegyzetekkel ellátva. 3. átnézett és javított kiadás. Budapest, 1894. Franklin-T. (8 r. XIII. 335 l.) 1 frt 20 kr.

1749. *Hoffmann Mór*. A német nyelvtan főbb szabályai. Magánhasználatra németül tanulóknak. Új kiadás. Nagy-Kanizsa, 1894. Fischel F. (8-r. 108 l.) 50 kr.

1750. *László Antal*. Német nyelvgyakorló- és olvasókönyv. A német nyelv elsajátítására. A polgári iskolák I. és II. osztálya számára. Budapest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 204 l.) 80 kr.

1751. *Schack Béla*. Német olvasókönyv kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. III. rész. A felső (III.) osztály számára. Pozsony, 1894. Stampfel K. (8-r. 254 l.) 1 frt 60 kr. — Ism. Somogyi Gyula. Tanáregyl. Közl. 27. évf. 294—297. l.

1752. *Schack Béla*. Magyar szöveg német fordításra. A középiskolák s a velök egy fokon álló intézetek felsőbb osztályai számára összeállítva, szógyűjteménnyel és phraseológiával ellátva. 2. kiadás. Budapest, 1894. Franklin-T. (8-r. VIII, 263 l.) 1 frt 60 kr.

1753. *Szemák István*. Német olvasókönyv III. rész. A középiskolák V. és VI. osztályai számára. 3-dik lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1894. Lauffer V. (8-r. VIII, 314 l.) 1 frt 70 kr.

1754. *Toepler Theophil Eduárd*. Elméleti és gyakorlati német

nyelvtan olvasmányokkal középiskolák számára és magánhasználatra. 8. kiadás. Budapest, 1894. Franklin-T. (8-r. VIII, 340 l.) 80 kr.

1755. *Franke, Carl.* Reinheit u. Reichtum der deutschen Schriftsprache etc. Ism. Simonyi Zsigm. Nyelvt. Közl. 24. köt. 355—357. l.

3. Svéd, dán, holland.

1756. *Drachmann Holger.* Nirvána. Külföld 6. sz.

1757. *Hansum, Knut.* Neue Erde. Ism. Külföld 8. sz.

1758. Holland irodalom. Külföld 16. sz.

1759. *Ibsen.* Lille Eyolf. Skuespil. Kjöbenhavn. 1895. Ism. Lázár Béla. Főv. Lap. 350. sz.

1760. *Ibsen Henrik.* (Képpel.) Külföld 28. sz. — Lásd 885. sz. a. is.

1761. *Kielland Sándor.* Méreg. Regény. Norvégból ford. Ritoók Emma, 1894. Rövid ism. Magy. Szemle 10. sz. — Vasár. Ujs. 6. sz.

1762. *Lange E.* A mi csillagunk. Külföld 11. sz.

1763. *Sven Lange.* Engelke. Ism. Külföld 8. sz.

4. Angol.

1764. *B. F. Whitman* Walt, amerikai költő. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 4. sz. — Lásd 1121. sz. a. is.

1765. *Boz-Dickens Károly.* Az elátkozott. Karácsonyi rege. Ford. Mutschenbacher Gyula. N.-Szombat, 1894. Ism. dr. Pethő. Magy. Sion 963. l.

1766. *Burns.* A felföldön e sziv. Ford. Senex. Óralló 25. sz. melléklete. — Lásd 1121. sz. a. is.

1767. *Hajdu Gyula.* Ohnet György. Sáhra grófnéja. Zala 33. sz.

1768. *Harraden Beatr.* In varying moods. Ism. Külföld 18. sz.

1769. *Hood Thom.* Feleségemnek. Angolból Patyi István. Győri Közl. 35. sz.

1770. Leány-furfang. XV. századbéli skót ballada. Külföld 2. sz.

1771. *Longfellow* két sonettje. 1. Shakespeare. 2. Milton. Ford. Szász Béla. Főv. Lap. 170. sz.

1772. *Longfellow.* 1. Az arató és a virágok. Ford. Szász Béla. Főv. Lap. 3. sz. — 2. Zsoltár az életről. U. o. 70. sz.

1773. *Longfellow.* Sandalphon. Ford. Szász Béla. Bud. Szemle 78. köt. 464. l.

1774. *Longfellow.* Daybreak. Ford. Politzer Arnold. Mezőtúri Híradó 14. sz.

1775. *Marlowe Kristóf.* Doktor Faustus. Ford. Londesz Elek. Alföld 33. 45. sz.

1776. *Moore Th.* A nyár utolsó rózsája. Ford. Csáki István. Bácska 84. sz.

1777. *Moore Thomas.* Estharangszó. Külföld 7. sz.

1778. *Motherwell, William.* 1. Szerelemért. Ford. Prém József. Magy. Szalon 22. köt. 595. hasáb. — 2. Jeanie Morison. U. o. 21. köt. 995. hasáb.

1779. *Ouida, Louise de la Ramée.* (Képpel.) Külföld 3. sz.

1780. *Piatt Sarah.* Ne ígérj semmit. Külföld 20. sz.

1781. *Popini Albert*. Byron életéből és költészetéből. Máramaros 25—27. sz.
 - 1782. *Reményi Ede, ifj.* Kiváló angol Anakreonisták. Phil. Közl. 305—309. l. (Johnson Sámuel, Moore Tamás, Shelley Percy Bysslé-ről.)
 1783. *Shakespeare. Shakespeare.* Coriolanus. Fordította Petőfi Sándor. Bevezetéssel és magyarázattal ellátta Névy László. 4. kiadás. (Jeles írók iskolai tára. II. füz.) Budapest, 1894. Franklin-T. (8-r. 156 l.) 60 kr.
 1784. *Bormann Edu.* Das Shakespeare-Geheimniss. Ism. h. Phil. Közl. 814. l.
 1785. *Brandes György.* Lear király. P. Napló 312. sz.
 1786. *Dowden.* Introduction to Shakespeare. 1893. Ism. sz. Bud. Szemle 78. köt. 144—149. l.
 1787. *Timár Szaniszló.* Shakespeare első közönsége. Egyetértés 157. sz. — Lásd 1840. sz. a.
 1788. Shelley. Főv. Lap. 233. sz.
 1789. *Wallace, Lewis.* Ben-Hur. Regény Krisztusról. Ism. i. Kath. Szemle 838—840. l.
 1790. Wallace Lewis. Külföld 30. sz. (Képpel.)

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

1791. Bulletin de la société des Parlers de France. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közl. 24. köt. 98—105. l.
 1792. *Doumic René.* A francia irodalom mai áramlatai. P. Napló 276. sz.
 1793. *Erdélyi Károly.* A francia népdal. Magy. Szemle 13. 14. sz.
 1794. *Haraszi Gyula.* A legújabb francia lyra. Hazánk 20. sz.
 1795. *Kont Ignác.* A francia philologiai irodalom 1891—1893. Phil. Közl. 153—162., 242—250., 327—344., 423—435., 525—529., 703—711., 802—810., 884—900. l.
 1796. Revue d'histoire littéraire de la France. Ism. h. Bud. Szemle 78. köt. 155—159. l.
 1797. *Székelly Béla.* Új francia regények. Magy. Szalon 22. köt. 571—576. hasáb.
 1798. *Székelly Salamon.* A középkori francia vígjáték különös tekintettel a «farce Patelin»-re. Aradi főreál. 1893/4 értes. 1—33. l.
 1799. *Balogh Arthur.* Montesquieu és Rousseau. Athenæum 301—308., 437—450. l.
 1800. *Bárány Gyula.* Rousseau, Legouvé, Smiles. Isk. Szemle (Csurgó) 14. 15. sz.
 1801. *Baudelaire.* Abel és Kain. Ford. Szilágyi Géza. Élet 346. l.
 1802. *Béranger.* Az öreg koldusasszony. Erd. Híradó 95. sz.
 1803. *Béranger.* 1. Boldog öregség. Ford. Ereky Istv. Székesfehérv. és Vid. 51. sz. — 2. Hulló csillagok. U. o. 53. sz.
 1804. *Béranger.* A hulló csillagok. Külföld 16. sz.
 1805. *Béranger.* 1. A fecskék. — 2. Gonosz tavasz. — 3. VII. Károly. Ford. Zoltán Vilmos. Győri Közl. 27. sz. — Lásd 1116. sz. a. is.

1806. *Bisson*. A bombignac-i képviselő. Vigj. 3 felv. Ford. Máriaffy Dávid. Első előadása a nemz. színházban jun. 1.
1807. *Borostyány Nándor*. Látogatás Coppée Ferencznél. P. Hirl. 18. szám.
1808. *Bourget, P.* «Hazugságok.» Ism. «Jókai». 8. sz.
1809. *Bourget, P.* Téli rege. Ford. Buday László. Külföld 14. sz.
1810. *Bourget, Paul*. Un scrupule. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 171. szám.
1811. *Brunetiére* székfoglalója a francia akadémiaiban. K. Á. Bud. Szemle 78. köt. 337—350. l.
1812. *Chenier, André*. Halálra ítélve. Külföld 10. sz.
1813. *Chenier, André*. (Képpel). Külföld 10. sz.
1814. *Coppée Ferencz*. Idyll a háború alatt. Francziából fordította Molnár Gyula. (Olcso Könyvtár 330. sz.) Budapest, 1894. Franklin-t. (16-r. 108 l.) 30 kr.
1815. *Coppée, François*. Mon franc parler. Ism. Gallus. P. Napló 207. szám.
1816. *Daudet Alfonz*. A létért való küzdelem. Színmű 5 felv. Első előadása a nemz. színházban decz. 7.
1817. *Daudet Alfonz* a saját munkásságáról. Hazánk 247. sz.
1818. *Daudet Alphonse*. (Képpel). Külföld 4. sz.
1819. *Diderot*. (Képpel). Külföld 9. sz.
1820. *Enecke Heincr*. Chrestien de Troyes als Persönlichkeit und als Dichter. 1892. Ism. h. Phil. Közl. 83. l.
1821. *Feleki József*. Egy boldog író. (Legouvé Ernő). René Valléry-Radot után. Főv. Lap. 35. sz.
1822. *Ferrier Paul*. A 231-ik czikk. Vigj. 3 felv. Első előadása a nemzeti színházban ápr. 27-én.
1823. Francia regényirodalom. (A legújabb —.) Külföld 4. 5. sz.
1824. A fülemile. Ó bretagne románca. Külföld 11. sz.
1825. *Germain Aug.* A család. Vigj. 3 felv. Ford. Ivánfi Jenő. Első előadása a nemz. színházban szept. 28.
1826. *Goldziher Ignác*. Renan mint orientalista. Emlékbeszéd. (A m. t. Akademia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédek. VIII. köt. 2. sz.) Budapest, 1894. Akademia. (8-r. 100 l.) 1 frt. — Ism. Riedl Frigyes. Bud. Szemle 79. köt. 463—473. l.
1827. *Grénier E.* Souvenirs littéraires. Ism. S. E. Bud. Szemle 80. köt. 297—305. l. — Gallus. Napló 228. sz.
1828. *Grénier E.* Utazás az akadémia körül. Bud. Szemle 78. köt. 212—233. l.
1829. *Haraszti Gyula*. Molière életrajzának irodalma. Bud. Szemle 79. köt. 127—144. l.
1830. *Heredia*. Sonettek. 1. Nymphaeum. 2. A versenyfutó. 3. Antonius és Cleopatra. 4. Andromeda. 5. A száműzött. 6. A felejtés. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 78. köt. 306—309. l. 7. Artemis és a nymphák. U. o. 80. köt. 277. l.
1831. *Hugo Viktor*. 1. Elise. Ford. Ereky István. Orsz. Világ. 7. sz. — 2. Dal. U. o. 22. sz.
1832. *Hugo Viktor*. 1. Elise. Ford. Ereky István. Székesfehérv. és Vid. 57. sz. — 2. Éj. U. o. 77. sz. — 3. Dal. U. o. 81. sz.
1833. *Hugo Viktor*. A nagyanya. Ford. Politzner Arnold. Mezőtúri Hiradó 16. sz.

1834. *Hugo Viktor*. Isten mindenütt. Ford. Rácz Mihály. Munkácsy 13. sz. és Szolnok-Doboka 12. sz.
1835. *Hugo Viktor*. Villequier. Külföld. 3. sz.
1836. *Knyaskó Lajos*. Rousseau mint zeneszerző és költő. Torontál 41. sz.
1837. *L. A bohéme királya*. (Henry Murger). Bud. Hirl. 260. sz.
1838. *Lamartine*. Az ősz. Ford. Pekry Károly. Aradi Közl. 106. szám.
1839. *Legouvé Ernő*. Scribe Jenő. Ford. Feleki József. Főv. Lap. 70. szám.
1840. *Legouvé*. Corneille és Shakespeare. Ford. Feleki József. Főv. Lap. 180. sz.
1841. *Lenvaitre Jules*. Ohnet. Alföld 249. sz.
1842. *Loti P. Pécheur d'Islande*. Roman. 1893. Ism. Góbi Imre. Bud. Szemle 78. köt. 327—331. l.
1843. *Macher Ede*. A mese és Lafontaine. Ism. Horvay Róbert. Phil. Közl. 914. l.
1844. *Márkus József*. Szókimondó asszonyság. Magy. Szalon. 22. köt. 503—508. hasáb.
1845. *Mises*. A csók. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz. 43. sz.
1846. *Molière*. A tudós nők. Fordította Arany László. Magyarazta Greguss Ágost. 2. javított kiadás. (Jelez írók iskolai tára. IX.) Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 175 l.) 80 kr.
1847. *Nettement A.* A bölcsőnél. Francziából W. J. Borsodm. Lap. 9. sz.
1848. *Notter Antal*. Bernadotte. (Zola legújabb regénye.) Szépirod. Kert 21. sz.
1849. Pilleron és az ifjabb írói generatio. Külföld 26. sz.
1850. *Pekár Gyula*. Anatole Francenál. P. Napló 269. sz.
1851. *Pethes János*. Montaigne Mihály. Isk. Szemle. (Csurgó) 2—5. szám.
1852. *Pilon Edmond*. Sappho halála. Külföld 2. sz. és Erd. Hiradó 257. szám.
1853. *Prém József*. Paul Bourget. Főv. Lap. 100. sz.
1854. *Racine*. Phædra. Tragédia 5 felv. Francziából fordította Horváth Döme. 2. kiadás (Olcso Könyvtár. 339. sz.) Budapest, 1894. Franklin-t. (16-r. 102 l.) 20 kr.
1855. Racine. — Lásd. 1503. sz. a.
1856. *Reinach Jos.* Diderot. Ism. rf. Bud. Szemle 79. köt. 476—479. l.
1857. *Richepin*. 1. Zongora mellett. Ford. Makai Emil. Hét. 20. sz. — 2. Dal a csillagokról. U. o. 31. sz. — 3. Ének az életről. — 4. Ének a halálról. U. o. 27. sz. — 5. Blazirt szerelmesek. U. o. 44. sz.
1858. *Sanda Sermage*. Rózsahullás. Külföld 2. sz.
1859. *Sardou Victorien*. Szókimondó asszonyság. Színmű 4 felv. Első előadása a népszínházban nov. 9.
1860. *Silvestre Armand*. Viziontlátás. Ford. Sas Ede. Magy. Génusz 16. sz.
1861. *Souvestre Emil*. A fészek. Ford. Rácz Mihály. Vasár. Ujs. 33. szám.
1862. *Sully Prudhomme*. Virágok. Ford. Béry Gyula. Főv. Lap. 49. szám.

1863. *Sully Prudhomme*. A kristályváza. Külföld. 9. sz.
 1864. *Szomory Dezső*. Catulle Mendés. Orsz.-Világ 33. sz.
 1865. *Taine H.* Derniers essais de critique et d'histoire. Ism. S. E. Bud. Szemle 79. köt. 147—152. l.
 1866. *Theuriot André*. Az utolsó csók. Ford. Várnai Sándor. Élet 506. l.
 1867. *Voltaire*. Zaire. Dráma 5 fölvonásban. Francziából fordította Horváth Döme. (Olcsó Könyvtár. 340. sz.) Budapest, 1894. Franklin-t. (16-r. 110 l.) 20 kr.
 1868. *Moravcsik Géza*. Voltaire «Zaire»-ja. Phil. Közl. 662—671., 758—781. l.
 1869. *Zola. Zola Emil*. Lourdes. Ism. Salamon Ödön. Magy. Szalon 22. köt. 198—202. hasáb. — Főv. Lap. 105. sz. — Alfa. Bud. Hirl. 212. szám.
 1870. *Zola Émile*. Feleségemnek. Ford. Gerő Attila. Külföld 7. sz.
 1871. *Ankäupe György*. Zola és a naturalizmus taktikája. Magy. Sion 801—819. l.
 1872. *Erdélyi Károly*. Zola «Lourdes»-ja. Magy. Szemle 49—52. szám.
 1873. *Lyka Károly*. Zola Rómában. P. Napló 318. sz.
 1874. *Zigány Árpád*. Zola Milanóban. P. Hirl. 355. sz.

2. Nyelvtanok és értékezések.

1875. *Alexandre, Roger*. Le musée de la conversation. Ism. Kemény Ferencz. Phil. Közl. 61—63. l.
 1876. *Balassa József*. Egy régi francia nyelvtanról. Phil. Közl. 223—225. l. (Zákány József. Francia Grammatika. Debreczen 1828.)
 1877. *Hatzfeld, Ad. & Darmesteter A.* Dictionnaire général de la langue française. Ism. Nyelvt. Közl. 24. köt. 360—363. l.
 1878. *Isoz F. S.* Új francia társalgási nyelvtan, iskolai és magánhasználatra. 2. kiadás. I. rész. Budapest, 1894. Eggenberger. (8-r. 243 l.) 1 frt 40 kr.
 1879. *Loubens, Didier*. Les proverbes et locutions de la langue française. 1889. Ism. Kemény Ferencz. Phil. Közl. 59. l.
 1880. *Mendlik Alajos*. Francia olvasó- és fogalmazó-könyv kereskedelmi iskolák számára. Budapest, 1894. Lauffer V. (8-r. 132 l.) 70 kr.
 1881. *Theisz Gyula*. Francia nyelvtan haladottak számára. Budapest, 1894. Eggenberger (8-r. XVI. 180 l.) 1 frt 20 kr.

3. Olasz, spanyol.

1882. *Amicis, Edm.* A szív. Ism. Gyertyánffy István. Néptan. Lapja 4. sz. — Magy. Génusz 4. sz.
 1883. *Amicis Edmondo*. (Képpel.) Külföld 24. sz.
 1884. *Annunzio (Gabriel d')*. Az est. Külföld 25. sz.
 1885. *Ariosto* Örjögő Lorántja. Az éposz legértékesebb részei. Fordította, Ariostoról szóló tanulmányval bevezette és jegyzetekkel ellátta Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-társaság. 1., 2. köt. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. 390, 398 l.) 4 frt. — Ism. Lázár Béla. Nemzet. 63. sz. — Főv. Lap. 41. sz. — Hazánk 118. sz. — Magy. Szemle.

15. sz. — Vas. Ujs. 6. sz. — Magy. Salon 20. köt. 1359. hasáb. — Magy. Géníusz 14. sz. — Béla Henrik. Bud. Hirl. 121. sz.
 1886. *Bacelli Alfredo*. Halovány ég alatt. Külföld 26. sz.
 1887. *Balaquer Victor*. A szerelem könyvéből. Magy. Salon 20. köt. 1096. l.
 1888. *Belli, Giuseppi*. Pater Péter. Külföld 3. sz.
 1889. *Betteloni, Vittorio*. Szonett. Magy. Salon 21. köt. 45. hasáb.
 1890. *Blasco, Eusebia*. 1. Megnyugvás. 2. Csak azt ne! Magy. Salon 20. köt. 1139. hasáb.
 1891. *Brúnamonti, Alinda Bonacei*. Új tavasz. Külföld 18. sz.
 1892. *Cagna, A. G.* Aranylakodalom. Magy. Salon 21. köt. 197. hasáb.
 1893. *Cannizzaro, T.* Viszhangok. Magy. Salon 21. köt. 21. hasáb.
 1894. *Carducci Giosué*. Klasszikus és romantikus iskola. Magy. Salon 21. köt. 25. l.
 1895. *Castelar, Don Emilia*. (Képpel.) Külföld 20. sz.
 1896. *Cervantes*. Kétely (Dúda.) Külföld 10. sz.
 1897. *Cesareo, G. A.* A szicíliai bányászok dala. (A Don Juanból.) Magy. Salon 21. köt. 167. hasáb.
 1898. *Christen Ada*. Menyasszonynak. Ford. Prém Józs. «Jókai». 3. sz.
 1899. *Dalotti Ödön*. Petrarca és költészete. Kecskem. Katona J.-kör 1891/2 évkönyve. 58—66. l.
 1900. *Dante* kalandja. — Franc. Zacchetti adomája. Főv. Lap. 77. sz.
 1901. *Echegaray, José*. (Képpel.) Külföld 15. sz.
 1902. *Fava Onorato*. (Képpel.) Külföld 27. sz.
 1903. *Fenini Caesar*. Az olasz irodalom rövid története. A negyedik olasz kiadásból fordította Zigány Árpád. (Olcsó könyvtár. 325. sz.) Budapest, 1894. Franklin-t. (16-r. 269 l.) 50 kr.
 1904. *Fogazzaro, Antonio*. Miranda. Magy. Salon 21. köt. 109. hasáb.
 1905. *Gallego, Esperanza*. Az öngyilkos. Magy. Salon 20. köt. 1048. hasáb.
 1906. *Gauss Viktor*. Modern olasz írók és művészek. Magy. Salon 21. köt. 19—22. hasáb.
 1907. *Gil Constantino*. A hű szerető. Magy. Salon 20. köt. 1076. l.
 1908. *Graf Arturo*. Vándormadarak. Magy. Salon 21. köt. 125. hasáb.
 1909. *Grilo, Antonio*. Könnyek. Magy. Salon 20. köt. 1139. has.
 1910. *Guerrero*. A hűtelenhez. Külföld 20. sz.
 1911. *Kőrösi Albin*. A spanyol költészet gyöngyei. Ism. Vasár. Ujs. 52. sz.
 1912. *Landau, M.* Boccaccio in Ungarn. Zeitschr. f. vergleich. Literaturgesch. VII. évf. 227—229. — Heinrich G. czáfolata. Phil. Közl. 545. l.
 1913. *Lara Contessa*. Este. Magy. Salon 21. köt. 191. hasáb.
 1914. *Leopardi*. — Lásd. 1121. sz. a.
 1915. *Murrado, Giovanni* Notturmo. Magy. Salon 21. köt. 221. hasáb.
 1916. *Mazzoni, Guido*. Gyöngyvirág. Magy. Salon 21. köt. 60. hasáb.

1917. *Milelli Domenico*. Ne kérdezzétek Magy. Salon 21. köt. 205. hasáb.
1918. *Neera*. Látogatóban. Magy. Salon 21. köt. 95. hasáb.
1919. *Negri, Ada*. Zug a gép. Ford. Mikler Gusztáv. Élet 98. l.
1920. *Negri Ada*. A hó. Ford. Mikler Gusztáv. Külföld 30. sz.
1921. *Negri Ada*. Az utczagyerkőcz. Külföld 21. sz.
1922. *Negri Ada*. Én. Magy. Salon. 21. köt. 61. hasáb.
1923. *Negri Gaetano*. Rumori mondani. Ism. Z. A. Élet 72—75. l.
1924. *Núñez de Arce, Gáspár*. Emlékek. Magy. Salon 20. köt. 1061. hasáb.
1925. *Olasz lyra*. Külföld 21. sz.
1926. *Palacio Manuel*. 1. Hiába mondd Magy. Salon 20. köt. 1025. l. — 2. A szél. U. o. 1085. l.
1927. *Rapisardi Mario*. Nyugalom. Magy. Salon 21. köt. 147. hasáb.
1928. *Rapisardi Mario*. Halál és élet. Ford. Vikár Béla. Élet. 53. l.
1929. *Rivas herczeg*. (Enrique R de Saavedra) Az öregség. Magy. Salon 20. köt. 945. l.
1930. *Selgas J.* Regg és est. Magy. Salon 20. köt. 1150. has.
1931. *Sellés Eug.* Sirján. Magy. Salon. 20. köt. 951. l.
1932. *Sepúlveda, Ricardo*. Dolores. Magy. Salon 20. köt. 1127. hasáb.
1933. *Serao Matild*. Ioanna Ricardo. Ism. Hs. Élet 3. sz.
1934. *Serao Matilda*. (Képpel.) Külföld 18. sz.
1935. *Stecchetti Lorenzo*. 1. Tiszteld a holtakat. Külföld 10. sz. — 2. Ősz. Külföld 22. sz.
1936. *Stecchetti, Lorenzo*. A postuma című kötetből. Magy. Salon. 21. köt. 41. hasáb.
1937. *Szalai Emil*. A modern spanyol irodalomról és művészetéről. Magy. Salon. 20. köt. 941—946. hasáb.
1938. *Tar Lőrincz*. Angelo Gubernatis. Hét 29. sz.
1939. *Tasso*. A megszabadított Jeruzsálem. Ford. Jánosi Gusztáv. Ism. Béla Henrik. Bud. Hirl. 159. sz.
1940. *Tasso*. Lásd 1197. sz. a.
1941. *Ventura Ruiz Aquilera*. 1. A veterán. 2. Csatakép. Ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 468—471. l. — 3. Mór levelezés. U. o. 820—824. l.
1942. *Verano, Carlo*. Zene. Ford. Kolosvári Aladár. Mezőtúr és vid. 12. sz.
1944. *Vivanti Annie*. Ki tudja ? Magy. Salon 21. köt. 221. hasáb. Szemle 78. *Zanella Jakab*. Babér és szőlő-tő. Ford. Szász Károly. Bud. 1943. köt. 116. l.

4. Nyelvtan.

1945. *Somogyi Ede*. Olasz társalgási nyelvtan iskolai és magán használatra. A Gaspey-Sauer-tanmód szerint. A magyar nyelvhez alkalmazva. 2. javított kiadás. Budapest, 1894. Franklin-t. (8-r. VI. 302 l.) 2 forint.

1946. *Berghoffer József*. Contributi allo studio del dialetto Fiumano. Fiumei áll. főgymn. 1893/4 értes.

5. Román.

1947. *Carmen Sylva*. A szív. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 43. sz.
 1948. *Carmen Sylva*. Macska tempó. Külföld 7. sz.
 1949. *Carmen Sylva*. La servitude de Pelesch. Ism. Hazánk 215. sz.
 1950. *Carmen Sylva*. (Képpel.) Külföld 7. sz.
 1951. Román költészet. 1. A dombon. Al. Vlahuta. Külföld 4. sz. — 2. A részeges. U. o. 15. sz. — 3. Tegnap, ma, holnap . . . Al. Vlahuta U. o. 17. sz. — 5. A menyecske. U. o. 19. sz. és 22. sz.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

1952. *Afanaszjev Leo*. A levél. Magy. Salon 21. köt. 1315. hasáb.
 1953. Az árva. Tót néprománcz. Ford. Czeczko Antal. Magy. Szemle 10. sz.
 1954. Bessarábiai népköltészet. Az áruló. Külföld 23. sz.
 1955. *Brzak Dragomir*. A halott rózsája. Magy. Szalon 22. köt. 287. hasáb.
 1956. *Bulgakov Fedor*. Vigasz. Magy. Szalon 21. köt. 1169. hasáb.
 1957. *Burenin Vladimir*. Élet és halál. Magy. Szalon 21. köt. 1183. hasáb.
 1958. Csehow Pavlovics. (Képpel.) Külföld 26. sz.
 1959. *Cselingáridn Jakab*. A modern orosz irodalom. Magy. Szalon 21. köt. 1127—1136. hasáb.
 1960. A dal. Szláv népdal. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 52. sz.
 1961. Délszláv költészet. 1. Az átok; 2. A piczi. Külföld 4. sz. — 3. Fürdik egyszer egy gyönyörű szép leány. U. o. 11. sz.
 1962. *Dragasevics*. Szerelem. Magy. Szalon. 22. köt. 350. hasáb.
 1963. *Gál Kelemen*. Tolsztój gróf boldogságtana. Kereszt. Magvető. 133—148. l.
 1964. Galambpár. Cseh népdal. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 52. sz.
 1965. Horvát népköltészet. Alku. Külföld 8. 18. sz.
 1966. *Jovánovics Jován Zmaj*. 1. A lepke. Magy. Szalon 22. köt. 263. hasáb.
 1967. *Kogen Alexej*. A tenger. Magy. Szalon 21. köt. 1143. has.
 1968. *Kosztics Lázó*. Minadir. Magy. Szalon 22. köt. 345. hasáb.
 1969. *Krecsetov Szergej*. Aphorizmák. Ford. Szabó Endre. Főv. Lap. 129. sz.
 1970. *Kruglov Sándor*. 1. Ő büszke . . . Magy. Szalon 21. köt. 1175. hasáb. — 2. Tavasz. — 3. Mese. — U. o. 1315. hasáb. — 4. Ha balszerencse . . . U. o. 1326. hasáb.
 1971. *Kutuzov* dalaiból. Ford. Beszkid István. Magy. Génusz 16. sz.
 1972. Lengyel népköltészet. (A zsák.) Külföld 28. sz.
 1973. *Ler montoff M. J.* Álom. Ford. Telekes Béla. Hét 23. sz.
 1974. *Lon szki Miklós*. A kívánság. Magy. Szalon 21. köt. 1315. hasáb.

1975. *Machar S.* Szonett. Külföld 24. sz.
 1976. A macska. Lengyel népköltészet. Külföld 8. sz.
 1977. *Maikov.* Sötét völgy. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 43. sz.
 1978. *Mickiewicz Ádám* szonettjei. Lengyelből fordította és bevezette Béry Gyula. (Olcso könyvtár 342. sz.) Budapest. 1894. Franklin-t. (16-r. 72 l.) 20 kr.
 1979. *Mickiewicz Ádám* Sonetteiből. 1. Csütörtök. 2. Zarándok. 3. Bajdარი. 4. Alusta reggel. 5. A bagcsi-szeráj éjjel. 6. Alusta éjjel. 7. A három sirjai. 8. Judah. Ford. Béry Gyula. Bud. Szemle 77. köt. 148—152. l.
 1980. *Mickiewicz.* Szonettek. 1. Az akermani síkságon. 2. Bakcsiszeráj. Ford. Béry Gyula. Vasár. Ujs. 24. sz.
 1981. *Nedits Ljubomir.* Az élő szerb írókról. Magy. Szemle 22. köt. 265—274. hasáb.
 1982. *Nekrasoff.* Ne mondd! Külföld 13. sz. — 2. Eső előtt. U. o. 25. sz.
 1983. *Nenadovics Lyubomir.* Az öreg molnár. Magy. Szalon 22. köt. 319. hasáb.
 1984. *Nikitin.* Éj a parasztkunyhóban. Külföld 14. sz.
 1985. *Nikulin Iván.* Felhők. Magy. Szalon. 21. köt. 1311. hasáb.
 1986. *Piatkovszki Sándor.* Az orosz sajtószabadságról. Magy. Szalon 21. köt. 1145—1150. hasáb.
 1987. *Plescejev Alexej.* Előre. Külföld 19. sz.
 1988. *Plescejev Alexej Nicolajevic.* (Képpel.) Külföld 19. sz.
 1989. *Plescejev Alexej.* Kétely. Magy. Szalon 21. köt. 1245. has.
 1990. *Podhraczký Lajos.* Hunyady János a szerb népköltészetben. Főv. Lap. 21. sz.
 1991. *Podhraczký Lajos.* Orosz hirlapirodalom a múlt században. Főv. Lap. 111. sz.
 1992. *Podhraczký Lajos.* Orosz népköltészet a XVII. században. Főv. Lap. 333. sz.
 1993. *Polonski Jakab.* Remélj! Magy. Szalon 21. köt. 1199. hasáb.
 1994. *Puskin.* A próféta. Ford. Máthé Miklós. Magy. Állam 22. sz.
 1995. *Rurđrac Hilarion.* O četinskoj, štampariji, pre četiri stotine godina. Belgrad, 1893. Ism. É. M. Századok 165. l.
 1996. *Schmitt, Eug. Heinr.* Entwicklungsphasen von Leo Tolstoi. P. Lloyd 200. sz.
 1997. *Senoa, August.* Az én csillagom. Külföld 12. sz.
 1998. Szerb dal. Külföld 29. sz.
 1999. *Szabacsevski Sándor.* Gróf Tolsztoj Leóról. Magy. Szalon 21. köt. 1153—1170. hasáb.
 2000. *Szolovjev Vladimir.* Emlékezés. Abora. Magy. Szalon 21. köt. 1135. hasáb.
 2001. *Szymanovsky W.* Egyiptomi dal. Külföld 16. sz.
 2002. *Tofanov Konstantin.* Te sírtál . . . Magy. Szalon 21. köt. 1277. hasáb.
 2003. *Tolstoj Leo gr.* A keresztény szellem és a hazaszeretet. Ism. Külföld 14. sz.
 2004. *Tolstoj A. K. gr.* Nem eselszövés, sem gyűlölet . . . Külföld 18. sz.

2005. Tolstoj Leo Nicolajewic gr. (Képpel.) Külföld 14. sz.
 2006. *Tolstoj Leo gr.* A kék füzet. Ism. B—th O—ó. Főv. Lap.
 190. sz.
 2007. Tót népdalok. I—IV. Ford. Czeczko Antal. Bud. Szemle-
 79. köt. 124—126. l.
 2008. *Tulub Péter.* 1. Gyermek vagy Magy. Szalon 21. köt.
 1316. hasáb. — 2. Az éj. U. o. 1325. hasáb.
 2009. *Vrchlicky, Jaroslav.* Mese. Külföld 12. sz.
 2010. *Wlislöcki Henrik.* A bosnyák és bolgár vándorczigányok
 titkos törvényszéke. Hazánk 15. sz.
 2011. *Woronszky.* A czár parancsa. Ford. Máthé Miklós. Magy.
 Állam 264. sz.
 2012. *Zsemcsuzsnikov A.* Miért? Ford. Szabó Endre. Főv. Lap.
 129. sz.

XII. Vegyes.

2013. Pallas nagy lexikona. I—IV. köt. Ism. Bódiss Jusztin.
 Phil. Közl. 140—148. l. — IV—VI. köt. Ism. i. Kath. Szemle 834—
 838. l. — Tóth Béla. Bud. Hirl. 356. sz.

Összeállította : HELLEBRANT ÁRPÁD.

A PSEUDO-PHOKYLIDES.

«A (Phokylides)-kérdést Jakob Bernays oldotta meg classicus értekezésével: Ueber das phokylideische Gedicht (összegyűjtött érték. I. 192—266.), a mennyiben bebizonyította, hogy a hamisító az alexandrinus zsidók közé tartozott s a Kr. e. második évszázad és Nero uralma közti időben kell, hogy élt legyen». Ezt írja Wilhelm Christ a Phokylides-kérdésről.*) És valóban, a Phokylides egyedül neki köszönheti, hogy a kiléte fölött borongó nehéz, sűrű köd szétfoszlott, s belőle ha nem is egészen tisztán, de legalább körvonalaiban a valódi szerző alakja kifejlett. Érdemes volt a fáradságra, hogy végre kitudódjék, kitől ered voltaképpen ez a ποίημα νοιδετικόν. Érdemes volt egyrészt azért, mert a szerzőről a legkalandosabb föltevéssek, a legvaskosabb tévedések uralkodtak; de érdemes volt másrésztől azért is, mert e költemény évszázadokon keresztül a művelődni vágyók érdeklődésének középpontjában állott; az iskolákban kiváló szerephez jutott; serdülő gyermekek «classicus» tanulmányainak szeretett, minden pædagogustól melegen ajánlott tárgya volt; jobban divatban volt, mint akárhány valódi classicus.

A mindent fölforgató és megemésztő idő azonban eltemetett már igazibb nagyságokat is, mint e szegény zsidó gnomikust, ki saját érdeme, valószínűen saját akarata nélkül lett híressé. Főként azok ellen támad az idő, minden irodalmi munka igazságos bírāja, kik nem eléggé bátrak, hogy kimondják, a mi lelküket nyomja: az egész igazságokat; kik himezve-hámozva, az igazmondás Scyllái és Charybdisei közt éltöket féltő aggodással evezve egy szabad, független lépésre nem tudják elhatározni magukat. Az igazságos idő «megdönt minden hozzá hasonló irodalmat» — mondja Bernays

*) Geschichte der griechischen Litteratur bis auf die Zeit des Justinianus. (Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft; herausgegeben von Iwan v. Müller. VIII. B.)

Phokylidesről — «s e költemény híven tükrözi azt a végzetet, hogy a népek szellemi életére tartós hatást nem gyakorolhatnak ez oppor-tunus művecskék; mert az idő hatalmas ellentétek között mozog s minden kísérletet, mely a concretumot megalkuvással vagy elvo-nással akarja ellaposítani, megvetőn dob félre útjából!»

Ámde a költemény éppen tanulságainál fogva és philologiai érdekből is rászolgál, hogy foglalkozzunk vele; hogy megösmérjük a tudománynak rá vonatkozó megállapodásait s ha lehet, egy rövidke lépéssel előbbre vigyük a hozzá fűződő és még mindig megoldatlan kérdés teljes megoldását.

Egészen tisztán áll előttünk a költemény *sorsa*; ösmérjük a sors szeszélyes változásait, melyek teljes kényők szerint uralkodtak e művecskén; e sajátyszerű hullámmást, mely egyszer fölemelte a népszerűség habjain, majd meg feledéssel, sőt megvetéssel, szidal-mazással sújtotta le; ösmérjük az *ethikát*, mely soraiból kisugárzik, ezt a józan, szélsőségeket kerülő, a mérték üdvös voltát untalan hangoztató erkölcsöt, mely csak közepszerű lélek sajátja lehetett; ösmérjük a *forrást*, melyből meritett: az *ó-szöveiséget*, ember-szeretettől kiáradó jeligéivel, melyeket még Josephus Scaliger részére is föl kellett fedezni, mert ő keresztényi szelleműeknek tartotta őket; és a két apokryph könyvet, *Sirach* Jézus és *Sala-mon bölcseségének* könyvét, melyek még nagyobb hatással voltak rá az idő közelségénél fogva, mint maga az ó-testamentum.

Három kérdés vár még a végső tisztázásra: a szerző *kora*, *személye* és a *szöveg*. A két előbbi bizonytalan és nagy kérdés, hogy valaha is megoldható lesz-e? A szöveg pedig, bár van két jó codex is, de úgy el van rontva, hogy helyreállításához, végleges megállapodáshoz egy tökéletes editióban még éppen oly kevésbé vagyunk közel, mint Bernays előtt, bár ő egy-két, valósággal kitűnő emendatiót adott. Természetes, hogy mind a három kérdés józan és lehetséges megoldását ő jelölte ki először, de a végső megállapítást épp úgy tanítványaira bízta, mint Scaliger a Phokylides körüli kutatást.*)

Fölszólítása nem volt eredménytelen. Már két évre az ő kor-szakalkotó értekezése után megjelent Gustav Gomar dolgozata: *De Pseudo-Phocylide* (Philologus XIV. 91—112. l.); a

*) In Eusebium . . . *perpendant igitur totam illam poesim falso hac te-nus Phocylidi attributam: ubi invenient, in quo adhuc industriam exerceant.*

szövegről becses fölvilágosításokat ad Adolf *Hart*: Die Pseudophokylideia und Theognis im Codex Venetus Marcianus 522. (Jahrbücher für classische Philologie 97. [1868.] p. 331—336.). A másodrangú Codex Vaticanus (915.) leírását adja Hugo *Hinck*, Jahrb. f. class. Phil. 97. p. 336—339. és a Rheinisches Museum 26. kötetében. (Új folyam 1871.) Moriz *Schmidt* közöl egy coniecturát a Pseudo-Phokylides szövegéhez: Verbesserungsvorschläge zu schwierigen Stellen griechischer Schriftsteller ezimen. Végül fontos a szövegre nézve Arthur *Ludwich*: Lectiones Pseudophocylideae; eine Gedenkrede, gehalten an der Universität Königsberg. 1892.

E műveken kívül a Phokylides-kérdésnek Bernays óta nincs irodalma; de ez a pár értekezés is nagyot lendített a miletosi gnomikus mezébe öltözött alexandriai zsidó tudós való megösmerésén.

I.

A XV. század végén nyomtatták ki először e verset ποίημα νοοθετικόν ezímmel. A XVI. században páratlan népszerűségre jutott: iskolai auctorrá lett. *) A pædagogusuk hijján voltak a valódi iskolai auctoroknak, különösen pedig a gnomikusok közt nem akad-

*) A berlini királyi könyvtár lajstromában a következő kiadásai találhatók:

1. *Phocylidis moralia*; edita cum Constantini Lascaris Erotematibus aliisque. Venetiis apud Aldum. 1495, mense Martio.
2. *Phocylidis poema ad bene beateque vivendum*; editum cum Const. Lasc. Byzantini de octo partibus orationis etc. Venetiis apud Aldum non sine privilegio (*sine anno*).
3. *U. az* mense Octob. 1512 in 4°.
4. *Phocylidis et Pythagoræ Poemata Græca cum duplici interpretatione*. Vitis Amerbachii 1539.
5. *Phocylidis Poema ad bene beateque vivendum*. Venetiis, per Joann. Ant. de Nicolini 1540.
6. *Phocylidis Poema*, Lipsiæ 1578.
7. *Phocylidis Poema*; ed. cum Const. Lascaris Byzantini grammaticæ compendio. Venetiis. Apud Paulum Manutium Aldi 1557.
8. *Phocylidis Poema* cum Aldi Manutii Romani rudimentis grammaticæ Latinæ linguæ etc. Venetiis apud Aldum Apr. mense 1508. A XVII. század folyamán még több kiadást ért. A legnevezetesebbekkel alálkozni fogunk.

tak egyre sem, a kit vak bizalommal adhattak volna a fogékony tanulóifjúság kezébe. Mert a valódi görögökön egész természetesen saját pogány világnézetök és ethikájok volt érezhető; már pedig aligha volt kor valaha is, mely a keresztényi szellemre, a keveretlen evangéliumi nevelésre oly lelkiismeretes buzgalommal ügyelt volna, mint a reformatio küzdelmeinek e korszaka. Theognist, a kit szűkségből olvastattak, csakhamar elvetették. A fejlődő gyermekre nézve veszedelmesnek vélték az olyféle tanítást, mint Theognis 847. 848.

Λαῖ ἐπίβα δῆμῳ κενόφρονι, τύπτει δὲ κέντρῳ
ὀξεῖ, καὶ ζεύγλιν δούλοφον ἀμφιτίθει.

Különösen oly korban, mely az egyenlőséget, a szegénységet, az új-testamentum socialis tanait annyi lelkesült erővel magyarázta.

Mily harmonikus volt ellenben a kétféle oktatás, mikor a biblia után Phokylides, «a miletosi gnomikus» került sorra! A biblia igéi, mintha megcsendültek volna e régi pogány igéiben, ki annyi száz év, annyi száz mérföld távolságában élt a szentírás szülőföldétől. Azon nem ütköztek meg, hogy a miletosi pogány némelykor nagyon is erősen emlékeztetett Mózesre és epigonjaira. Sőt örültek is ez egyezésnek, mert csak újabb bizonyítékot láttak benne a szentírás isteni eredetére, mely kortól, távolságtól, cultustól és műveltségtől függetlenül, öntudatlanul támadt föl minden nemesebb, fölvilágosultabb lélekben. A «*sortes Vergilianae*» még mindig virágzott e korban s a *libri Sibyllini* ekkor lettek pogány költő keresztény szellemű revelatiói. E korban még mindig hitték, hogy a sibyllai könyvek divina quædam inspiratio eredményei s a legtudósabbak Suidas véleményét fogadták el, hogy Phokylides a sibyllai könyvekből lopta művét és nem — fordítva.

Friedrich *Sylburg* állította föl először a XVI. század végén azt a hypothesis, hogy talán zsidók és keresztények iktattak be néhány, a bibliából vett gnómát, hogy az egész költemény iskolai használatra alkalmasabb legyen. E halvány föltevésnél már tovább ment *Josephus Scaliger*, a ki in *Eusebium* p. 95. ezt mondja: — ut negari non possit aut unum ex Hellenistis Alexandrinis fuisse, cuiusmodi multipraestantissimi floruerunt sub Ptolomaeis, aut quod vero propius, Christianum. De okoskodása igen ingatag alapon áll és az ó-testamentumnak nem igen exact ismeretére vall. Oly-

féle föltevések, mint hogy pl. az az erkölcsi oktatás: «Ha ellenséged szamarát látod elesni, emeld föl», *csak* keresztényi eredetű lehetne, fogatékos ó-szövevségi ösmeretekre mutatnak.

Annyi azonban kétségtelenül kiderült már e félben maradt philologiai kutatás után is, hogy Phokylides nem valódi classicus; és e tény nagyon lelohasztotta a philologusok kutató kedvét. Men-nél világosabbá lön apokryph volta, annál jobban hanyatlott népszerűsége. És Scaliger jámbor fölszólítása, melyet 1608-ban írt, hosszú időközön keresztül nem talált visszhangra; ha foglalkoztak is vele, csak azért történt, mert egy nagy része belekerült a sibyllai oraculumok közé s az újjászületett philologia ekkor kezdte szétboncsolni ezt a nagy contaminatumot. Így írja Isak *Vossius* (1685.), de oraculis Sibyllinis, p. 237. Idem prorsus habet vetustissimus scriptor Judaeus, cuius gnomae sub Phocylidis nomine leguntur.

Egészben bátran elmondhatjuk, hogy a mű népszerűsége elébb megszűnt, mint az igazi, avatott philologus elérkezett volna, ki érdeme szerint méltassa, szövegét a sok folttól megtisztítsa, helyét az irodalomban kijelölje.

Nem küszöbölték ki egyszerre az iskolából, csak fokozatosan; miután a classica érdekét elvesztette, ethikai tartalma nem számíthatott különös hatásra, s így mindinkább kiszorították az iskolából vagy alárendeltebb helyet juttattak neki. De azért mégse fogadhatjuk el azt, a mit Bernays állít, hogy t. i. a 18. század végén már teljesen feledésbe merült volna. Még a mi századunkban is kiadták ismételve,¹⁾ sőt ugyancsak a mi századunkban adták ki még — utoljára — iskolák részére e költemény fordítását,²⁾ s a derék fordító bevezetésében kedves ajándékul ajánlja e költeményt növendékeinek, mert belőle sok nemes erkölcsi okulást szerezhetnek. Úgy látszik tehát, hogy a költemény még csak pár évtizeddel előbb is elég népszerű és becsült volt és úgyszólván szemünk előtt vesztette el végkép népszerűségét.

Mire iskolai jelentősége teljesen megszűnt, akkor megtalálta

¹⁾ W. E. Weber: Die elegischen Dichter der Hellenen. Frankfurt a. M. 1826. — Peyron: Variæ lectiones ad Phocylidem. Notitia librorum. Lipsiæ 1820.

²⁾ Joseph Nickel: «Phocylides». Mahngedicht in metrischer Uebersetzung von —. 1833.

Bernaysban a maga tökéletes méltatóját, kinek érdemeit a Pseudo-Phokylides körül nem lehet eléggé méltányolni. A classicus szépségű értekezés még egyszer feléje fordította a figyelmet, az érdeklődők ismét kezökbe vették a régi kéziratokat, a Mutinensist, a Vindobonensist, a Vaticanust. És mégis, oly hatása nem volt Bernays munkájának, minőt érdelmelt volna. Bergk még legújabb kiadásai-
ban is csaknem egészen megmarad a Bernays-előtti korszak álláspontján; a legújabb anthologia-kiadásban*) is megmarad a Pseudo-Phokylides Theognis közvetlen szomszédságában, holott Bernays és utána Gomar is erélyesen sürgették, hogy a görög gnomikusok közül eliminálják és a theologiai iratok közé helyezték; a szöveg nagy hibáinak egy részét se javítja ki a Bernays-féle javaslatok értelmében, pedig akárhány hely csakis ezek által lön érthetővé vagy magyarázhatóvá. Ugyanezt a hyperconservatív eljárást követi Brunck is, kire nézve Bernays vívmányai mintha egyáltalán nem is léteznének.

II.

Vajjon mi czélja lehetett az alexandriai zsidónak, mikor a régi miletosi gnomikus nevét vette föl? Csakugyan el akarta hitetni olvasóival, hogy az ő sorait olvasván igazi classicus mű van a kezökben? Műve értékét akarta e csselfogással emelni, mely jobban sikerült neki, mintsem maga is képzelte? Vagy abban a korban, mely a legtöbb apokryph irat szülője volt, szintén egygyel gyarapítani akarta a hamisítványok számát a hamisítás való tudata nélkül? E kérdést ma már bajos volna eldönteni. A homály, mely a szerző személyét fedi, ránehezkedik intentióira, cselekedeteinek rugóira is. Éppen azért óvatosan kell fogadni Bernays értelmezését, ki alig rejthető animóztatással támad a költőre, és határozottan azt állítja, hogy szándékosan titkolta a költő zsidó voltát és épp azért oly szabványokat és törvényeket, melyek specialisan mozaikus jellegűek, nem vett föl vagy szándéka ellenére, tudattalanul vett föl csak gnómái közé. Ez éles kritikából kiérezhető Bernays egyik legnagyobb hibája, hogy a neki nem sympathikus írókat, az övétől

*) Anthologia lyrica sive lyricorum Græcorum veterum præter Pindarum reliquiæ potiores. Post Theodorum Bergkium quartum edidit Eduardus Hiller. Lipsiæ. Teubner 1890.

eltérő jellemeket a lehető legsötétebb színben igyekezik föltüntetni. Az is igen eredeti, a mit U. A. Rohde mond (*De veterum poetarum sapientia gnomica*; Havniæ 1808), hogy t. i. Phokylidesnek kereszténynek kell lennie, nehogy a «fraus», melylyel egy ó-classicai név mögé rejtőzött, zsidóra nehezedjék és «nova iniuria in gentis miseriam» halmozassék. A legjózanabbul ítél még e kérdésben Heinrich Graetz,*) a ki azt mondja: «A zsidóságot jobban kiemelni, a pogányságot ostromozni tiltá szerepe, melyet jónak látott elvállalni.»

A kor, melybe a legújabb kutatások alapján mi fogjuk helyezni, még érthetőbbé fogja tenni, miért élt Phokylides ezzel az óvatossággal.

De még így is tiszteletet érdemel az a bátorság, melylyel pogányok közt élve, elnyomatás nehéz időiben, a monotheismus és a tisztább erkölcsök igéit meri hirdetni. Bernays kétségtelen adatokkal bizonyította be, hogy minden vonatkozás «istenekre», «égiekre» stb. vagy rossz olvasáson alapúl vagy azon a saajátszerű jelenségen, hogy Alexandriában a legkülönbözőbb felekezetek találkozáván, görög, egyiptomi, nemsokára római, zsidó: erős dæmonologia fejlődött ki, melynek hatása alól a zsidók se tudtak menekülni. Így magában a *Liber Sapientiae Salomonis*ban is tömérdek dæmonologikus phrasissal találkozunk.

A Phokylides monotheismusa egészen kétségtelen; ezt bizonyítják forrásain kívül *expressis verbis* a következő sorok:

- 8. s. πρῶτα θεὸν τίμα, μετέπειτα δὲ σεῖο γονῆας;
- 11. s. ἦν σὺ κακῶς δικάσης, σὲ θεὸς μετέπειτα δικάσει;
- 17. s. ψεύδορπον συγγέει θεὸς ἄμβροτος ὅστις ὁμόση;
- 29. s. ὦν σοι ἔδωκε θεὸς τοῦτων χρήζουσι παράσχου;
- 54. s. εἰς θεὸς ἐστι σοφὸς δυνατός θ' ἅμα καὶ πολύολβος;
- 106. s. πνεῦμα γάρ ἐστι θεὸς ὃς χρηταῖς θνητοῖσι καὶ εἰκων;
- 112. s. πάντες ἴσον νεκρὸς ψυχῶν δὲ θεὸς βασιλεύει.

De forrásai tanúsága szintén nagyon fontos és több tekintetet érdemel, mint a mennyire összes eddigi kutatói méltatták. E források, tudniillik a pentateuch, a Proverbia, Sirach és Salamon Bölcsesége, oly hatással vannak rá, hogy görög műveltségének, phraséologiájának is sajátos fordulatot adnak. Így történik aztán, hogy

*) Geschichte der Juden. II. Bd. 288. Leipzig. Oscar Leiner 1863.

megannyiszor egyenes ellentétbe jut a görög szellemmel és fölfogással.

Jellemző e tekintetben a polypus hasonlata, melyet Theognis, kiből költőnk nem egy phrasist merített, más fölfogással ad elő, mint Phokylides. Theognis 215. és köv. sorokban ezt mondja:

Πολύπου ὀργὴν ἴσχε πολυπλόκου, δς ποτὶ πέτρῃ,
τῇ προσομιλήσῃ, τοῖος ἰδεῖν ἐφάνη.

ὄν μὲν τῇδ' ἐφέπευ, τοτὲ δ' ἄλλοιός χροά γίνεσθ.

Ezzel szemben Phokylides (49—50) arra tanít:

μηδ' ὥς πετροφυῆς πολύπους κατὰ χώρον ἀμείβου·
πᾶσιν δ' ἀπλός ἴσθι τὰ δ' ἐκ ψυχῆς ἀγόρευε. *)

Ily éles ellentétek elképzeltethetik velünk egész helyzetét és szereplését. A léha és ingatag görögök, s minden valószínűség szerint már rómaiak közt élve, kiknek erkölceit Alexandria nem javította meg, ő tiszta meggyőződéssel, puritán fölfogással és a szentírás nagyszerű erkölcsi erejére támaszkodva adott oktatásokat az idegen népnek. Oktatásai elég merészek, mindenesetre erkölcsösek voltak, de lehetetlent nem szabad követelnünk tőlök. Mit használt volna a szerző, ha pogányoknak szánt műve már homlokán hordja zsidó eredetét? Igen természetes, hogy figyelembe se veszik s őt magát üldözik érte. Lejárt már akkor a zsidó hellenistáknak amaz aranykora, mely a Sirach könyvének görög fordítását, a Septuaginta létrejöttét, a Sapientiae Libri elterjedését szülte. Újkor jött, üldözésekben, sanyarúságban minden eddigit fölülmuló, s a zsidó költő, ha művének hatását akart biztosítani, nem léphetett föl álореза nélkül. Így azonban classicusként üdvözölték, olvasták és mind több becsben tartották. Ha tán a megbecsülés nagyobb volt, mint az érdem, nyugtassa meg igazságérzetünket az, hogy végzete utóbb mégis csak elérte e könyvet.

A mózesi tan szelleme lengi át az egész művet. — Előbbre való Isten tisztelete a szülőkénél; ne tanuskodjál hamisan; átkozott, ki a határkövet odább emeli; a cseléd bérét ne tartsd vissza;

*) Egyéb, jelentéktelen egyezéseket görög auctorokkal nem tartom szükségesnek egész szélességükben tárgyalni, mert ez egyezések nem erkölcs-tani jelentőségűek, legföljebb a phraseológiára vetnek világot. Így az 56. 3. οὐκ ἔτι γὰρ δύναιται τὸ τετυγμένον εἶναι ἀνικτον cf. Simonides Ceus (Fragm. 69) és τὸ γὰρ γεγενναμένον οὐκέτ' ἀρεκτον ἔσται Pindaros. Ol. II. 31. stb,

magadat a halottért meg ne csonkítsd; a lélek halhatatlan és a test föl fog támadni; a halottakat nem szabad kiásni, mert látásuk fertőztet; a lélek Istenből való szikra, Isten képmása; az orgazda egyenlőn vétkes a tolvajjal; tarts mértéket jó és balsorsban; a vér megfertőztet s azért tartózkodni kell tőle. Alig fogunk a szövegben csak egy gnómára is akadni, melynek, ha a szövege nem is, de a lelke, veleje a pentateuchban meg ne volna található. Mindent föl-vett belőle, a mi nem érintett zsidó nemzetiségi érdeket; az általános erkölcsi és hygienikus oktatásokat mind fölvette, hogy hirdesse a laza erkölcsű népnek, mi az igazi jóra vezető erkölcs. Mind azt, a mit közösen *δικαιώματα* (*ésszerűség törvényei*) neve alatt foglaltak össze; ezekhez csatolt még egy-két morális értékű parancsot is, melyek a zsidó rítusra vonatkoznak ugyan, de azért nem ütnek el nagyon egyéb népek szokásaitól.

Hogy az úgynevezett *ἐντολαί*-t (*engedelmességi törvényeket*) nem vette figyelembe, az egészen természetes; egyrészt feltette incognitóját is, másrészt pedig egészen meddő, zsidóhoz nem is illő *) foglalkozás lett volna a zsidók rituáléját, ünnepeit, bűjtjeit, étkezési törvényeit pogányokra octroyálni. Még a bálványimádás ellen se kelt ki egész határozottsággal, és pedig szintén óvatosságból; bárha az ő korában már a görög vallásosság végső hanyatlásnak indult és az Olympos lakói már jóformán elvesztették hatalmukat. E tekintetben is eltér e mű az összes alexandrinus zsidó termékektől; amazok mind kíméletlenül, szinte lázas gyűlölettel szólnak a pogányokról, s ha nem bántják őket, akkor is bántva érzik magukat a pogány nép durva obscurantismusától.

A következő fejezetben lesz alkalmunk látni, hogy merített Phokylides a szentírásból; lesz alkalmunk azt a tapasztalatot tenni, hogy az egész tízparancsolat belekerült, leszámítva a két engedelmességi törvényt (az I. és IV.), melyeknek itt nem lett volna semmi helyök. Annyit a versekre vetett futólagos pillantásból is kivehetünk, hogy a szerző etikája egészen emberi és ha nem is méltányolható, de teljesen nem szolgál rá az elítélésre se. Mert a saját eljárásának, az álnév használatának erkölcsi megítélé-

*) Gustav Gomar kétséges bizonyítékaival szemben is számtalan tekintélyre hivatkozhatom, hogy a zsidók ez időben se szerették a proslitákat, térítéssel nem foglalkoztak. L. Graetz idevágó kötetét.

sénél dicséretes czélját kell számba vennünk; a műben pedig el kell ismernünk, hogy a mit nehéz helyzetében megtehetett, a mit zsidó létére a rajta és fáján uralkodó pogánynak elmondhatott, azt becsületesen megtette, nyíltan elmondta.

A bibliával való összehasonlítás persze a mű költői értékéből semmit sem von le. Örök életű kincsesház e biblia, melyből a világ-irodalom legnagyobb alakjai merítettek s a mely, úgy látszik, csak gazdagabb lesz, ha merítenek belőle; s míg a kölcsönvettek maguk ideiglenes életet élnek, virágzanak, elhervadnak, lehullanak, elenyésznek: addig maga a könyvek könyve addig él, míg örökkévaló alkotója.

Phokylidesnek is az eredetiség e fogyatéksága a legkisebb hibája. Nyelve költőietlenségét, laposságát a tárgy maga okozza. s e száraz anyagot is helylyel-közzel valódi lendülettel, emelkedettséggel alakítja. Egyes helyek határozottan költőieknek mondhatók, bárha nem igazolhatják Scaligernek kissé túlzó dicséretét: «*Neque veroputo ullius veterum carmen exstare, quod cum poesi huius Phocylidis (si modo id ei nomen fuit) aut elegantia aut nitore aut cultu verborum conferri possit*», a hol természetesen a «veterum» nem a classicus kort, hanem az alexandrinismust jelöli (L. Bernays).

Eredeti gondolatokat nem igen lelünk benne; a biblia mondasainak görög versek alakjában való kifejezése pedig eléggé sikerült neki. Csak az a csodálatos, hogy e mű önállótlanága daczára s bár a bibliától elszakítva alig van értelme, mégis évszázadokon által független és dicsőségben nem szegény életet élhetett. Hogy mint kezdte meg pályáját, mint fogadták, arra nézve egyáltalán semmi adatunk sincsen. Annyi bizonyos, hogy az egyházatyák, kik nagy buzgalommal gyűjtötték, sőt saját szükségükhöz képest gyártották, meg is hamisították azokat a szerzőket, kiknek volt valami összefüggésük akár az ó-, akár az új-szövetséggel, a Phokylidest nem említik meg; sem Clemens, sem Eusebius, kik a hellenista irodalmat nagy buzgósággal gyűjtötték, nem vették fel gyűjteményökbe az ál-Phokylides intő költeményét.

III.

A phokylidesi kutatásnak legérdekesebb és talán legfontosabb része a szerző viszonyának megállapítása a zsidó iratokhoz. Hisz

e kutatás vezetett a mű írójának, korának, műveltségének fölfedezésére. A szembeötlő hasonlóság, mely a rövid, szaggatott gnomikus sorok és a biblia velős sententiái közt van, föltűnt már kezdetben is; csak hogy persze ez egyezést hajlandók voltak a pogányt megihlető inspiratio folyamányának tekinteni abban a korban, mely a libri Sibyllini-t valódi pogány terméknek ítélte és keresztény interpolációkkal tömte tele; mely a «sortes Vergilianæ» bigott komédiáit úzte. A fölvilágosultabb utókor ez egyezéseket az ó-szövetséggel egy pogány költőben interpolációk eredményének vélte, Josephus Scaliger pedig, ki az ó-szövetségben való járatosságának hiányait néha kellemetlenül árúlja el, kereszténynek tartotta a szerzőt miattok.*)

A kutatás ez irányban lassan haladt. A párhuzamos helyek lehetőn teljes kiaknázását a már említett *Rohde* kezdte meg, *Bernays* élesebben és rendszeresen, erkölcsstani methodus szerint, magasabb szempontból kísérelte meg. *Gomar* a munkát ez irányban is folytatta nem egészen szerencse nélkül, de zavarosan és rendszertelenül. Az egybevetések kiderítik, hogy Phokylides egészen az ó-szövetség hatása alatt áll; műveltségének, etikájának ebben van az alapja: ösmeretei a görög philosophiában, görög classicusokban való járatossága semmi kétséget se szenvednek ugyan, de mind ó-szövetségi fölfogásától függnek. Maga a görög műveltség pedig, mely e művön meglátszik, egészen határozottan alexandrinus színezetű; erre vall a halottak bonczolásának tilalma, mely egyiptomi szokás volt; erre vall már említett dæmonologiája; a hajózás és tenger leírása, melyet a palæstiniabeli zsidók ugyan keveset láttak; a Septuagintában való jártassága, és sok minden még megemlíendő körülmény (L. a következő fejezetet). Az alexandrinus jellemvonás épp oly biztosan megállapítható magán a stiluson is, mint az alexandriai görög apokryph iratok egész seregén vagy a

*) Scaliger *Eusebius egyházatya* I. kiadásában azt állítja, hogy a Phok. 140. s. *κτῆνος ἂν ἔχθροιο πέσῃ καὶ ὁδὸν συνέγειρε* keresztényeredetű; ezért a sorért tartja ő kereszténynek a szerzőt. A II. kiadásban már vissza kellett vonnia e præmissumot, mert belátta tarthatatlanságát; hanem a következményt már nem vonhatta vissza. Nyilvánvaló ez állítás helytelensége, ha a Phok. említett sorát egybevetjük Mózes: Exodus XXIII. 5. «Ha ellenséged szamarát lerogyni látod terhe alatt, késlekednél-e, hogy fölemeljed? Vele (ellenségeddel) együtt segítsed föl gyorsan!»

byzantinus szerzők művein, vagy akár a renaissance hamisított latin classicusain, kik Ciceronál ciceroibb latinságra törekedtek.

Az ó-szövegségből vett sorok a következők:

10. s. μή θλίψης πενίην· ἀδίκως μὴ κρῖνε πρόσωπον· =

Példabeszédek könyve XXII. 22. Ne üzd el a szegényt, azért mert szegény; se meg ne rontsd a szegényt a kapuban. — *Zakariás* VII. 10. Az özvegyet és árvát, a jövevényt és a szegényt meg ne nyomorítsátok.

15. s. σταθμὸν μὴ κρούειν ἐτερόζῳγον ἀλλ' ἵσον ἔλκειν =

Levit. XIX. 35. Ne cselekedjetez hamisságot az ítéletben, földnek mérésében, fontban, singben.

16. s. μὴδ' ἐπιорκήσης μήτ' ἀγνώως μήτ' εἰκαῖος

ψεύδορπον στυγέει θεὸς ἄμβροτος ὅστις ὁμώσειν =

Exod. XX. 20. A te Urad Istenednek nevét hiába ne vedd, mert nem hagyja az Úr büntetlenül azt, a ki az ő nevét hiába veszi.

19. s. μισθὸν μοχθήσαντι δίδου =

Levit. XIX. 13. Ne maradjon a napszámosod bére nálad reggelig.

20. s. γλώσση νοῦν ἔχμεν =

Péld. XX. 19. A ki megjelenti a titkot, a ki rágalmazó és a ki az ő beszédével elhitet, azzal ne barátkozzál.

22. s. πτωχῷ εὐθὺ δίδου, μὴδ' αἴριον ἐλθέμεν εἴπης =

Péld. III. 28. Ne mondjad ezt a te felebarátodnak: Menj el, azután térj meg, mert holnap adok.

18. s. τέρματα μὴ κλέπτειν· ἐπαράσιμος, ὅστις ἔλγεται =

Deut. XIX. 14. A te felebarátodnak határát el ne foglald. Ibid. XXVII. 17. Átkozott, a ki felebarátjának határát elfordítja.

39. 40. ἔσωσαν δ' ὁμότιμοι ἐπήλυδες ἐν πολιήταις·

πάντες γὰρ ξενίης πειρώμεθα τῆς πολυπλάγκτου =

Levit. XIX. 34. Mint a köztetek lakó, olyan legyen köztetek a jövevény is, és szeresd őt, mint tenmagadat, mert jövevények voltatok ti is Egyiptom földjén. *)

63. θυμὸς σπερχόμενος μανίην ὁλοόφρονα τεύχει =

Péld. XXIX. 22. A haragos háborgást szerez és a dühösködőbe sok vétek esik.

*) Nagyon érdekes megfigyelni a két összehasonlított hely különbségeit: miképpen ügyekszik a Pseudo-Phokylides az itt csaknem elkerülhetetlennek látszó nemzeti célzást — általános emberivé tenni.

67. σεμνὸς ἔρως ἀρετῆς· ὁ δὲ κύπριδος αἵσχος ὀφέλλει =
Péld. VI. 26. Mert a parázna asszony miatt jut az ember egy darab kenyérre.

81. 82. καλὸν ξεινίζειν ταχέως λιταῖσι τραπέζαις,
ἢ πλείστοις θαλαίαισι βραδυνοῦσας παρὰ καιρὸν =
Péld. XV. 17. Jobb a paréjnak étele, a hol szeretet vagyon, mint hizlalt ökröt enni ott, a hol gyűlölség van.

83. μηδέποτε χρήστης πικρὸς γένῃ ἀνδρὶ πένητι =
Levit. XXV. 35. 36. Ha a te felebarátod köztetek megszegényedik és megfogyatkozik, tégy jót vele. Ne végy tőle uzsorát.

84. μηδὲ τις ὄρνιθας καλιῆς ἄμα πάντας ἐλέσθω·
μητέρα δ' ἐκπρολίπησιν συνέχῃσιν σαυτῇ δὲ νεοσσός =
Deut. VI. 7. Mikor madárnak fészkére találasz az úton, melyben fiókák vagy tojások vannak, és az anyjok fiaival vagy tojásain ül: ne vegyed el az anyjokat mind fiaival egybe; hanem bocsásd el az anyjokat és a fiait vedd el.

103. καὶ τάχα δ' ἐκ γαίης ἐλπίζομεν εἰς φάος ἐλθεῖν
λείψαν' ἀπογομένων· =
Jób XIX. 25. 26. Én is jól tudom, hogy az én Megváltóm él, és hogy az utolsó ember a földből föltámad. Továbbá minekutána a férgek az én testemet megrágják és minekutána fölébrednek; ebben a testben meglátom az Istent.

114. οὐ πολλὸν ἄνθρωποι ζῶμεν χρόνον, ἀλλ' ἐπὶ καιρὸν =
XC. Zsoltár 10. A mi esztendeink napjai hetven esztendő vagy legföljebb nyolczvan esztendő; és azoknak is szinte a java nyomorúság, fáradtság, mely mikor hirtelen elmúlik, elrepülünk.

123. εὐεπίην ἀσχεῖν, ἥτις μάλα πάντας ὀνήσει =
Péld. XVI. 24. Mint a lépesméz, olyanok a szép beszédek; édesek a léleknek.

130. βέλτερος ἀλκήεντος ἔφυ σεσοφισμένος ἀνὴρ =
Péld. XXIV. 5. A bölcс férfiú erős és a tudós embert megerősíti a jószág.

135. 136. φωρὼν μὴ δέξῃ κλοπίμην ἀδίκων παραθήκην·
ἀμφοτέρωι κλωπες καὶ ὁ δεξάμενος καὶ ὁ κλέψας =
Péld. XXIX. 24. A ki osztozik a tolvajjal, az gyűlöli magát, és ha szidalmazza is, nem mer szólni senkinek.

132. s. Οὐχ ὅσιον κρύπτειν τὸν ἀτάσθαλον ἀνδρ' ἀνέλεγκτον,
ἀλλὰ χρὴ κακόν ποτρωπᾶσθαι ἐναργῇ =

Levit. V. 1. Ha valamely ember vétkezik, azaz ha hallotta a káromló beszédet és ő bizonyosság lehetne, hogy látta vagy hogy bizonynyal tudja: ha meg nem mondta azt, annak a bűnnek büntetését hordozza.

140. Κτήνος κ' ἦν ἐχθροῦ πέρη καθ' ὁδὸν συνέγειρε =
Exod. XXIII. 5. Ha látod, hogy ellenséged számára terhe alatt fekszik, nem segítsz-e fölemelni? Emeld föl azt ő vele együtt.

139. 147. 148. μὴ κτήνους θνητοῦ βορὴν κατὰ μέτρον ἔλхай.
μηδὲ τι θηρόβορον δαΐση κρέας, ἀργίποσιν δὲ
λεΐφανα λείπε κυσίν· θηρῶν ἅπο θήρες ἔδονται =
Levit. XIX. 16. Semmi állatot meg ne egyetek, melynek vére ki nem ontatott.*)

164. μύρμηκες, γαίης μυχάτους προλελοιπότες οἴκους,
ἔρχονται βιότου κεχρημένοι =
Péld. VI. 6. Eregy el a hangyához, ó te rest, nézd meg az ő útait és tanulj.

179. 180. μητροῦς μὴ φαῦς τὰ δεύτερα λέκτρα γονῆς·
μητέρα δ' ὥς τίμα τὴν μητέρας ἔχνια βάσαν =
Levit. XVIII. 8. A te atyád feleségének szemérmét föl ne fedezd, mert a te atyádnak szemérme az. Deut. XXII. 30. Ne vegye el senki az ő atyjának feleségét.

194. μὴ δὲ κασιγνήτων ἀλόχων ἐπὶ δέμνια βαίνειν =
Levit. XVIII. 16. A te bátyád feleségének szemérmét föl ne fedezed, mert a te bátyád szemérme az.

187. μὴ δ' ἀλόγοις ζώοις βατήριον ἐς λέχος ἐλθεῖν =
Levit. XVIII. 23. Semmi okatlan állattal ne egyesülj, hogy magadat azzal megfertőztesd.

189. μὴ παραβῆς εὐνάς φύσεως ἐς κύπριν ἄθεσμον =
Levit. XVIII. 22. Férfiúval ne egyesülj úgy, mint az asszonynyal, mert utálatosság az.

207. 209. παισὶν μὴ χαλέπαινε τσοῖς ἀλλ' ἥπιος εἶης·
ἦν δὲ τι παῖς ἀλίτη, κωλύετο υἱέα μήτηρ,
ἦ καὶ πρεσβύτατοι γενεῆς ἢ δημογέροντες =
Deuter. XXI. 18. 19. Mikor valakinek gonosz erkölcsű és engedetlen fia leend, ki az ő atyja vagy anyja szavának nem enged és

*) Ugyanezen fontos ritualis és egyszersmind egészségügyi intézkedés ismételtetik a pentateuch több helyén is, különösen a Deuteronomionban.

megdorgálják ötet és nem engedelmeskedik nekik: akkor megfogván azt az ő atyja és anyja vigyék el a város véneihez.

220. 221. εἶκαιν δὲ γέρουσιν

ἔδρης καὶ γεράων πάντων γενεῇ θαλέθοντας =

Levit. XIX. 32. A vén ember előtteljölj föl és becsüld meg az aggasztán arczát. Én vagyok az Úr!

226. δοῦλον μὴ βλάβῃς τι, κακηγορέων παρ' ἄνακτι' =

Péld. XXX. 10. Ne vádold a szolgát az ő uránál.

97. 98. μὴδὲ μάτην ἐπὶ πῶρ καθίσας μινύθοις φίλον ἡτορ

μέτρα δὲ τεῶχε γόοισι· τὸ γὰρ μέτρον ἐστὶν ἄριστον =

Deut. XIV. 1. Ti a ti uratok Isteneteknek fiai vagytok; annak okáért ne metéljétek meg magatokat, se hajatokat ne szaggassátok ki a halottért. — Levit. XIX. 28. A ti testeiteket a holt emberért meg ne metéljétek, meg se bélyegezzétek magatokat.

31. 33. 34. τὸ ξίφος ἀμφιβαλοῦ μὴ πρὸς ψόνον ἄλλ' ἐς ἄμυναν.

εἶθε δὲ μὴ χρήζοις μήτ' ἔκνομαι μήτε δικαίως,

ἦν γὰρ ἀποκτείνης ἐχθρὸν σέο χεῖρα μισαίνεις =

Gen. IX. 6. A ki az embernek vérét kiontja, ember által ontassék ki viszont annak vére.¹⁾

108. λυόμενοι κόνις ἐσμέν =

Gen. III. 19. Por vagy és porrá kell lenned.²⁾

Ha a szembeállítást így folytatjuk, könnyen meggyőződhetünk róla, hogy maga a szerző járult a legkevesebbel műve tartalmához. És egyszersmind azt is észre kell vennünk, hogy az ó-testamentum iratai még a mű dispositiójára is nagy betolyást gyakoroltak. A dekaloggal kezdődik, s benn van minden belőle, a mi a szerző elveinek megfelel, hogy t. i. a tisztán zsidó vonatkozású törvényeket hagyja el. Ennélfogva az első ige (*én vagyok a te Urad Istened, a ki kivezettelek Egyiptomból, a rabszolgaság házából*) és a negyedik (*megemlékezzél a szombatról, hogy azt megszenteljéset.*) kimaradt. A dekalog után a Leviticus 19. fejezetét használja

¹⁾ E párhuzamos hely — egyebek közt — mutatja, mennyire szelídít Phokylides a mózesi törvény zordon kegyetlenségén.

²⁾ A legfeltűnőbb párhuzamos helyeket, így az egész tízparancsolt földolgozását, fölöslegesnek tartottam megemlíteni, mert ezek *cuique per se clara et evidētia sunt*.

föl, melyről joggal mondták, hogy az a második revelatio, mert a tízparancsolat után a legfontosabb törvényeket tartalmazza. A szülék iránti tiszteletet, a birói igazság, a zálog hűséges megőrzése (Levit. XIX. 11. Egy a másnak semmit le ne tagadjon és egymást meg ne csaljátok. Phok. 13. παρθεσίην τηρεῖν πίστιν δ' ἐπὶ πάσι φυλάσσειν), a hamis eskü elkerülése, — ismét a tízparancsolatból — a határok tiszteletben tartása stb. mind a mózesi intelmek közé tartoznak.

De, mint későbbi vizsgálódásunkban látni fogjuk, nem csekélyebb fontosságú Phokylidesre nézve ama két apokryph irat sem, melyek a kanonba nem vétettek föl, de korukban s még azon túl is nagy népszerűsége jutottak s az alexandrinus zsidó szellemre hatalmas befolyással voltak; korra nem sokkal előzték meg a mi költeményünk szerzőjét s azért reá is egészen közvetlenül hatottak. Egyik a Sirach Jézus könyve, a másik a Liber Sapientiae Salomonis.

E két könyv a legnehezebb kérdésekben is üdvös fölvilágosításokat adhat; azonkívül pedig épp oly hasznos forrása volt a Pseudo-Phokylidesnek mindkettő, mint a pentateuch vagy Salomon példabeszédei. E tényt bizonyítják a következő párhuzamos helyek. *)

62. s. ὁ φαυχεῖ δ' ὁ πολὺς πλοῦτος καὶ ἐς ὕβριν ἀέξει =
Sirach. XIX. 3. Ne légy pazarló és ne szokjál a fecsérléshez, hogy koldusbotra ne juss.

91. 93. μηδὲ τραπεζοκόρους κόλακας ποιεῖσθαι ἐταίρους·
πολλοὶ γὰρ πόσιος καὶ βρώσιος εἰσιν ἐταῖροι,
καιρὸν θωπεύοντες, ἐπὴν κορέσασθαι ἔχωσιν =

Sir. VI., hol a barátokról van szó, ajánlja, hogy ne igen bizzunk bennök, mert némelyik, ha balsors ér, elfordul tőlünk, «s ha tudna gyilkosságot vallani ránk, kimondaná», majd a 10. és köv. versekben:

«Vannak asztali barátok is, kik nem tartanak ki a hűségben melletted. Mert jól megy a dolgod, hát pajtásod, él a házában, mintha ő volna a háziúr. De ha rossz a sorsod, ellened kél, sehol nem találod.»

*) E két könyvnek is csak oly párhuzamos helyeit idézem, melyek fontosak és a hol a szerző egészen rájuk támaszkodik.

153. 154. ἐργάζεο μοχθῶν ὥς ἐξ ἰδίων βιοτεύης·
πᾶς γὰρ ἄεργος ἀνὴρ ζῶει κλοπίμων ἀπὸ χειρῶν =

Sir. XLI. 30. A ki más asztalára számít, az nem akarja tisztességesen eltartani magát; mert mások ételeért vétkeznie kell.

213. 212. παιδὸς δ' εὐμόρφου φρουρεῖν νεότησιον ὥρην
παρθενικὴν δὲ φύλασσε πολυκλείστοις θαλάμοισιν =

Sir. VII. 25—27. Ha gyermekeid vannak, neveld őket, s hajtsd meg a nyakukat gyerekkoruktól fogva; ha leányaid vannak, óvd meg a testöket s ne kényeztesd el őket.

Még érdekesebb és tanulságosabb a Sap: Sal. hatásának vizsgálata, melyre — igen helyesen — Gustav G o m a r hívta föl a figyelmet. Így a lélek mivoltáról hirdetett tanítás kútforrása csak a Sap. Sal. lehetett.

A Phok. 106. πνεῦμα γὰρ ἐστὶ θεοῦ χρήσις θνητοῖσι καὶ εἰκὼν legteljesebb párhuzamos helye a Sap. Sal. II. 23.-ban keresendő: «Isten az embert örök életre teremtette, saját képmásává tette, hogy ugyanolyan legyen, mint ő».

Phok. 45. κτῆμα πόθεινον = Sap. Sal. VIII. 5. a gazdagság kíváncsatos dolog.

A 129. sor, melyet Bernays ki akart küszöbölni, mert nem találta helyét, és mert phraseológiája christologikus színezetű volt, a Sap. Sal.-szal való összehasonlítás által jogosúltságot és értelmet nyer, ha talán mostani helyét nem is tarthatja meg.

τῆς δὲ θεοπνεύστου σοφίης λόγος ἐστὶν ἄριστος; így hangzik a vers, melyet Bernays byzantinus interpolációnak vél és a παρθενικὴν τηρεῖν ἀγάπην δ' ἐπὶ πᾶσι φυλάσσειν-féle szándékos corruptioval közös szerzőre vezet vissza. Való dolog, hogy «az inspirált bölcsesség adta λόγος» egészen új-szövetségi phrasis; itt azonban nem a Joannes λόγος-áról van szó, hanem egész másnemű elmebeli képességről. Nézzük csak Salamon bölcsesége 7. fejezetét. A 24., 25. pontokban ez áll:

«A bölcsesség a leggyorsabb; mindenén átmegy és jár, olyan nagyon tiszta. Mert ő az isteni erő fuvallata, a mindenható fenségének egy sugara». Ugyan e fejezet 7. pontjában: «Azért könyörögtem s adatott nekem bölcsesség; kiáltottam s megjelent nekem a bölcsesség szelleme». A Sap. Sal. görög nyelven forgott közkézben s a fordításban e szerint πνεῦμα σοφίης καὶ λόγου szerepel, a mi megfelel a Phokylides-féle phrasisnak.

Annyi párhuzamos hely, köztük nem egy szó szerint egyező a Septuaginta phraseológiájával, már elegendő bizonyítékot nyújt arra nézve, hogy a szerző az ó-testamentom alapján áll. S e föltevés két dolgot involvál: 1.) hogy Phokylides nem pogány, a mi ezek után ki van zárva minden pogány dæmonologia daczára, és 2.) hogy nem keresztény, a mit tárgyi és személyi okok elég bőven igazolnak.

Oly kétségtelenek a tények, melyek Bernays e föltevése mellett szólnak, hogy a szövegnek magának is érdeke, hogy a polytheistikus phrasiseket elimináljuk, mert — mint látni fogjuk — a Bernays-féle correcturák egyébként is emelik a szöveg érthetőségét.

E szerint elfogadjuk a Bernays-féle javaslatot és a 67. sort így írjuk: μέτρα δὲ τῶχε γόοις; ezt a correcturát maga Bergk is, illetve Hiller elfogadta a görög lyrikusok anthológiájának 1890-i kiadásában. Az előbbi írásmód mellett: μέτρα δὲ τῶχε θεοῖς a szöveg is érthetetlen.

Ugyanúgy el kell fogadnunk még Bergk, Brunck, Hiller és Ludwich daczára is a Bernays-féle olvasásmódot: ὁπίσω τε νέοι τελέθονται az érthetetlen és egészen absurd ὁπίσω δὲ θεοὶ τελέθονται helyett. Oly phrasisek, mint Οὐρανίδαι, μάκαρες, Αἰδῆς szintén nem vezetnek bennünket félre ez alexandrinus tudós-költőnél, ki az epos-stilust valóságos alexandrinus-módra utánozza¹⁾; különösen ártalmatlannálesz e polytheistikus szólam, az Οὐρανίδαι ha összevetjük a zsoltárköltő szavaival (CXLVIII. 8.): «Tűz és kőeső, hó és nedvesség, szelek, kik az ő akaratjának engedtek.» Ezek a munkálkodó «égi hatalmak» a Phokylides Uranidái, nem az egymással czivódó, egymáson gúnyolódó, irigykedő, háborúskodó olymposi istenek.

Még jobban bebizonyítja e föltevés helyességét a 163. sor, mely a munka dicséretét zengő szakasznak befejező sora:

οὐδὲν ἄνευ καμάτου πέλει ἀνδράσιν εὐπετές ἔργον
οὐδ' αὐτοῖς μακάρεσσιν.

Az égieknek is kell dolgozniok, az isteneknek! Ezt mondja Phokylides és ezzel nyílt ellentétbe helyezkedik az igazi classicus fölfogással, mely szerint az istenek ῥεῖα ζῶοντες. Már csak ezek a

¹⁾ A kifejlett dæmonológiára nézve l. az előbbi fejezetet.

«μάκαρες» nem azonosak az alexandriai zsidó fáradozó, munkálkodó «boldog»-aival?

A mennyiben pedig műveltségénél, philosophiai készségénél fogva függ a görögöktől, hát egyenes ellentétben mutatja magát velök. A polypus hasonlatáról már volt szó*). De a görög fufangnak, tettetésnek, hazudozásnak egészben hadat üzent a puritán erkölcsű költő. A *græca fides* ellen valló nyílt harcza megérdemli a becsülést, különösen mikor látjuk, hogy a saját szavaikkal veri vissza őket, fegyverül használván föl ellenök azt, a mit eddig önmaguk forgattak fegyverül mások ellen.

Az a látszólagos egyezés, mely Phokylides és Theognis közt van, szintén jellemző. Theognis azt mondja (105).

Δειλὸς εὖ ἔρδοντι ματαιοτάτῃ χάρις ἐστίν·
ἶσον καὶ σπεῖρειν πόντον ἀλὸς πολιῆς,
οὔτε γὰρ ἂν πόντον σπεύρων βαθὺ λήιον ἀμῶς,
οὔτε κακὸς εὖ θρώων εὖ πάλιν ἀντιλάβοις.

Phokylides 152. s.

μὴ κακὸν εὖ ἔρξης. σπεῖρειν ἶσον ἔστ' ἐνὶ πόντῳ.

A gondolat nyilván ugyanaz és e sor megírására Theognis hatása kétségtelen; de Theognis δειλός-a alacsony származását jelent; Theognis szemében mindenki, a ki nem nemes, semmirevaló, hitvány. Phokylides κακός-a egyszerűen rossz erkölcsűt, erkölcsileg rosszat jelent.

De ez az idézet hathatósan bizonyítja egyszersmind azt is, hogy Phokylides nem keresztény; az evangéliumi tanítástól távol áll az, a ki ilyen oktatást ad!

A christologikus színezetű phrasisoktól nem szabad megtevesztetnünk magunkat, mint Bernays is teszi, ki a már említett 129. sor ellen egész apparatust mozgósít, holott a *θεοπνεύστου σοφίης λόγος*-nak egyáltalán nem kell keresztényi eredetűnek lennie, mint azt föntebb már ki is mutattam.

Ugyancsak keresztényi eredetűnek vélték a *παρθενίην τηρεῖν, πίστιν δ' ἐπὶ πᾶσι φυλάσσειν* sort; ebben az alakban tényleg közel is állott a gyanúsítás, különösen még corruptabb alakjában: *ἀγάπην δ' ἐπὶ πᾶσι φυλάσσειν*. De nyilvánvaló, hogy a szöveg el van rontva.

*) L. a II. fejezetet.

Mit keres a szüzesség megőrzése s az isteni és evangéliomi szeretet a kereskedőknek adott bölcs oktatások közt? A szüzesség megőrzéséről egyebütt van szó (a gyermeknevelés fejezetében), így még ismétlés is volna az ide semmi módon nem illő sor. Bernays «παρθενίην»-t ír és Gomar azt vallja, hogy ez «egregie emendatum». Úgy is van! Egy csapásra értelmet, a helyére jogot, a versbe illő színezetet nyer e sor, mihelyt e nem sok vakmerőséget követelő javítást elfogadtuk. «A rádbízott zálogot őrizd meg s mindenek fölött tartsd meg a becsületességet».

Csak egy byzantinus olvasó, ki a már corrumptált παρθενίην szent hangzásán fölbuzdúlt, lehetett oly korlátolt, hogy a πίστις-t is kiirtotta kevésbé szent hangzása miatt s helyébe ἀγάπην-t tett, hogy így teljes legyen e hely evangéliomi szelleme. Hogy közvetlenül a «ráadás»-ról szóló intelem után van a lelki tisztaságról és keresztényi szeretetről szó, azt talán föl se tűnt neki. És a korlátolt interpolator Brunckban hathatós pártfogót talált; mert ő — bár csak két rossz kéziratban találta, — mégis elfogadta és fölépítette rá ama hypothesis, hogy az egész mű keresztény eredetű. Szerencsére a πίστις, mely nemcsak a jobb kéziratokban, hanem Stobaeus Florilegiumában is megvan, kiküszöbölte a Brunck-ajánlotta ἀγάπην-t.

A παρθενίην és ἀγάπην megvan a sibyllai oraculumok gyűjteményében is. E gyűjtemény ugyanis a phokylidesi versek egy nagy részét közli (5—79), a mint hogy gyűjtőmedenczéje volt évszázadokon keresztül az összes ethikai tartalmu költeményeknek. Suidas azt véli Phokylidesről, hogy a sibyllai könyvekből lopta versét; tiszta dolog, hogy éppen fordítva áll, t. i. a contaminatióba belejutott a Phokylides is. Maga a contaminator kapva kapott a παρθενίην és ἀγάπην christologikus corruptióin, hisz ő maga is a saját új-testamentomi szája ize szerint «javított» Phokylidesen. Így az irigységről szóló részt megkurtítja, s helyette két byzantinus sort ad:

μη φονερός, μη ἄπιστος ἔσῃ, μη λοιδορός ᾖςθι
μηδὲ κακογνώμων, μη ψευδαπάτης ἀμέτρητος.

A kihagyott részben van szó a «μάκαρες»-ről és «Ὀδρανίδαι»-ről. Mért okozott volna magának a Sibylla byzantinus másolója nehézségeket e pogány kifejezésekkel?

A mit itt kihagyott, pótolja egy másik helyen az új-szövetség igéin alapuló intelemmel. A 96. sor után beiktatja:

αἷμα δὲ μὴ φαγεῖν εἰδωλοθύτων δ' ἀπέχεσθαι. I. Csel. könyve XII. 29. ἀπέχεσθαι εἰδωλοθύτων καὶ αἵματος κτλ. Az egyezés csaknem szó szerinti.

A sibyllinus könyv interpolatorainak egyéb ilyenműi «ténykedései» is élénken mutatják, mennyire igyekeztek az óvatos és a pogányokról és bálványaikról alig nyilatkozó Phokylidest saturálni a pogányság ellen való kifakadásokkal.

A byzantinus másolók egyáltalán gyalázatosan bántak el e könyvvel, és az új-kori philologia szemében valósággal hirhedtté tették. Annyi hamisítás, annyi interpolatio fűződik e munkához, hogy valóságos Augias-istállónak tekinti a kritikai módszerrel dolgozó philologia. Pedig e mű eredetileg igen nemes czélokra törekedett és sokkal több erejével a poesisnak, mint akárhány valóban classicus munka. Egyiptomi földön született, mint Phokylides is, és egy sajátos kornak sajátos szülötte.

A zsidók mindig rosszul érezték magukat a pogányok között; az első benyomás, melyet a zsidóság a pogányokra tett, mindig visszataszító volt¹⁾; a zsidók sajátos életmódjukban, viseletökben, vallási nézeteikkel valami különös, rejtélyes, titokzatos színben tűntek föl, melyet ezek nem tudtak megérteni s azért vagy mély borzalommal vagy gúnynyal szemlélték. Az ellentét pogányság és zsidóság közt oly éles volt, hogy minden cselekedetben meg kelle nyilatkoznia. A mi a pogánynak szent volt, az utálat tárgya volt a zsidó szemében; a mi azoknak közömbös, néki istenfélelem dolga. A zsidók elkülönödését a közös asztaltól, félelmöket a pogányokkal való házasságkötéstől, tartózkodásukat a sertéshústól és szombat napján meleg étkek élvezetétől a pogányok ferdeségeknél tekintették és bizalmas érintkezéseknek pusztán hitsorsaikra való korlátozását embergyűlöletnek.

Mindenik ország és minden tenger tele véled,
Mindenik ellenséged azért, a mi törvényed.²⁾

Fölületes szellemek e dolgokért a zsidóságot barbár babónának tekintették, mely az emberi nem ellen való szeretetlenségre tanít; ellenben a mély látásukat elragadta egy egyetlen Isten tiszta, képek nélkül való imádása, a zsidók egymáshoz érzett ragasz-

¹⁾ Graetz: Gesch. d. Juden. III. 284.

²⁾ Sibyll. III. 271—272.

kodása és mély részvéte, tisztaságuk, mérsékletességük, állhatatosságuk.

Ellenben több kényes pontot tárt föl a pogányság s a belőle eredt erkölestelen élet a zsidók éles szemének. A sivár bálványimádás mesés mythológiájával, mely isteneit még az embereknél is mélyebbre alázza; az örültség, melylyel bűnös császároknak, mint isteneknek áldoztak; a mindjobban elharapódzó érzékiség Görögország bukása folytán és a rómaiak érintkezése az elfajúlt népekkel; a házasságtörő élet és a nemi fajtalanság kicsapongásának naponta megújuló jelenségei, a tévhit, hitetlenség és elállatiasodás bacchantikus mámore csak annál büszkébbé tette a zsidókat saját szellemi tulajdonaikra s mintegy felhívta őket, hogy istenösmere-tük előnyeit érvényesítsék a pogány hittel szemben. Ott, a hol a görög nyelv az eszmecserét megkönnyítette, Egyiptomban, Kis-Ázsiában és Görögországban, szellemi villongásokra került a sor a zsidók és a pogányok közt. A zsidóság mintegy megidézte a pogányságot az igazság ítélőszéke elé, s az alacsony pogány gondolkozásmóddal az ő fölsőbbiségét állítá szembe.

A zsidók lelkében élő meggyőződés eszközt keresett, hogy az elbutítottaknak és elvakultaknak is érthetővé legyen; de mert a zsidóság gyűlölte a népek előtt, azért a műveltebbek bizonyos jámbor csaláshoz folyamodtak, hogy t. i. pogány költőkkel és jósokkal hirdették a zsidóság nagyságát. Így keletkeztek a Pseudorphikák, melyben alexandriai zsidók a mondák kódébe burkolt Orpheusnak zsidó gondolatokat adtak a szájába. A mint a római szellem elterjedt, s a jövőmondó Sibylla mondája ismeretessé lön, igyekeztek zsidó költők azt, a mit saját nevökben nem mondhattak ki, vagy a mivel nem számíthattak meghallgatásra, a római Sibyllának rovására írni. A Sibylla oraculum formájában mondja ki a zsidóság mélységes tartalmát, megrázza a lelkeket az egy Istenről való megfélemezés szörnyű következményeinek kiszínezésével, egymást véres háborúban fölemészítő népeknek a béke olajágát nyújtja arra az esetre, ha a zsidóság egyetlenegy örök életű Istenét ösmerik el, s boldogabb idők tündöklő képét mutatja, melyről a próféták jóslának. . .

Ime ez volt a sibyllai könyvek eredete; e leírás élénken emlékeztet minden vonásában a Phokylides keletkezésére. De tiszta zsidó jellegétől megfosztották mindakettőt; a Sibyllini libriket tel-

jesen, a Phokylidest is, a mennyire ez lehetséges volt, s a mennyiben a Sibylla könyveibe beiktatták.

De az alapos vizsgálat egészen kétségtelenné teszi, hogy a christologikus phrasisok byzantin eredetre vezethetők vissza: és e kétségtelen tudat csak egy nem lényegtelen adattal járúl amaz áldásos munkásság méltatásához, a melyet e bigott lelkek a vallás szent nevében barbár eszközökkel, az ó-kor hagyományain véghezvittek!

IV.

Fontos és igen óvatosan kezelendő az a kérdés, mikor írhatta Phokylides intő költeményét. Az ó-szövetségből vett idézetek egyrészt, az új-szövetségnek, általában pedig a kereszténységnek teljes nem ösmerése másrésztől, kijelölik a végső határt, a meddig el lehet mennünk. Az innenső határ megállapítása se lesz nehéz, ha tekintetbe vesszük, hogy szerzőnk számos helyet a Salamón bölcsességéről szóló apokryphonból és Sirach könyvéből merített. Ha e könyvek eredetének korát tudjuk, egy positiv adattal több van a Phokylides kora megállapításához.

Sirachra nézve eddig biztos megállapodások nincsenek. A legmegbízhatóbb adatokat Graetz könyve nyújtja (Gesch. d. Juden 2. II. 281. 1. Anm.). «Jézus Sirach, Eleázár fia, Jeruzsálemből», így nevezi magát a szerző gyűjteményének végén: Ἰησοῦς υἱὸς Σεираχ (Σίραχ) Ἱεροσολυμίτης. Az alexandriai szövegben még hozzá van téve: υἱὸς Σίραχ Ἠλεάζαρ. Minthogy Sirach volt a családneve, meg kellett atyja nevét is nevezni, mint szokás volt s ez Eleázárnak hangzott. Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy Sirach — mint családnevén nevezik — a második évszázad első felében élt, tehát még a hellenista zavarok idején, a makkabæusok harcának kitörése és az erőszakos görögösítés előtt. Mert unokája, ki művét héberből görögre fordította, azt meséli a fordításhoz írt előszavában, hogy Euergetes király 38. évében jött Egyiptomba. Ezen Euergetes csak a második, t. i. Physkon lehet, mivel az első csak 25 évig uralkodott. II. Euergetes testvérével, Ptolemaios Philopattorral együtt 170-ben kezdett uralkodni, és testvére halála után még 29 évig uralkodott, összesen 54 évig. Uralkodásának 38. éve tehát a 132. év Kr. e. Ezzel meg van adva nagatyjának kora is. A hellenista tévelygésekre és gázságokra vonatkozó cél-

zások bőven találhatók Sirach mondásainak gyűjteményében, melyek csakis ezen előzmények által lesznek érthetőkké. A gyűjteményt סִרַּח בֶּן סִרַּח vagy מִשְׁלֵי בֶּן סִרַּח név alatt idézik. Az egyházatyák σοφία Σειράχ vagy Ecclesiasticus néven nevezték. A könyvet sokat olvasták, mert a talmudi és agadidus irodalomban számos idézet van belőle.

Ennyit a Phokylides egyik legkiválóbb forrásának k o r á r ó l. Maga Sirach, mint költő nem volt kiváló, de erős erkölcsi érzéke, az erkölcstelen görögök ellen érzett lángoló gyűlölete, a régi, épségükben oly tiszta zsidó tanok iránt való lelkesedése tesz érdekemét. Gyűjteményében Salamon Proverbiumainak utánzására törekszik, rövid, szaggatott mondatokban, sentenciákban fejez ki egy-egy erkölcsi ítéletet; korántsem csap a túlságos szigorúságba, ridegségbe, mint az a moralistával könnyen megesik; sőt Salamon derűs philosophiája ömlik el egy-egy ironikus, finom megjegyzésén.

Tanács úr! szólj alapos ösmerettel,
Az illő hozzád; ám ne gátold a zenét meg.
Hol bort isznak, beszédedet ne hozd föl,
S idétlenül magad bölcseknek ne is mutasd.
Miként smaragd gyűrű az arany foglalatban
Édes bornál olyan a dal.*)

Gyűlöli a léha erkölcstelenséget, a fajtalanságot, melyet a görögök nagyban virágzóvá tettek, a nemi élet kicsapongásait, óva int e léhaságok következményeitől.

Éltem Ura és Atyja, Istene,
Szememnek ó ne adj érzéki vágyat,
A kéjtelgést távoztasd tőlem el,
A húsnek kéje hogy el ne ragadjon,
Szemérmertlenségnek ne adj te által!

S mind e sok bajjal szemben az egyedül üdvözítő panaceának a zsidó hitet vallja: a törvény, a tízparancsolat, főképp a szent eredetű tízparancsolat, melyet költői lelkesedésében alanyúl beszéltet:

Az Úr ajakáruul eredtem;
Felhőgomolyagként elleptem a földet,
Laktam a legmagasabb magason...
Az ég körében éltem...

*) Sirach 35, 3.

... Tenger vizein s a föld kerekén
 Népek, törzsek felett úr voltam én,
 Mindütt keresék nyugodalmat,
 Kinek földjén lakozzam.
 De a mindenség ura szóla nekem,
 Sátrát vere alkotóm számomra,
 És szóla eképp:
 «Jákob közt lakjál, Izraelben települj le» ..

Ez a Sirach nagy hatást gyakorolt a saját korára; lefordítva a görög nyelvre, Alexandriában is csakhamar igen népszerűvé lett, különösen a zsidó körökben. Már pedig az akkori udvar mindig tele volt zsidó tudósokkal, költőkkel és orvosokkal, és e környezetben támadhatott valamelyiknek az a gondolata, hogy Phokylides neve alatt ő is kiad a Jézus Sirachéhoz hasonló gyűjteményt.

Az ismeretlen szerzőre kétségtelenül nagy hatással kellett lennie Sirach könyvének. Szerkezete, daëmonológiája, erkölcei még külsőségei is erre a hatásra vallanak és pedig oly mértékben, a hogy azt sem Bernays, sem Gomar nem látta.

A Phokylides korának megállapítására ezzel megtettük az első lépést. Föltétlenül bizonyos ugyanis, hogy Alexandriában csak a fordítás, Sirach unokájának műve terjedt el; a fordítás szövegének és Phokylidesnek összehasonlítása a szók, fordulatok, phrasisok oly egyezését mutatja, mely nem lehet véletlenség szüleménye.

De, a mint láttuk, Sirach unokája 132-ben Kr. e. jött Egyiptomba, s így csak 130 utánra tehető az az idő, melyben Phokylides a Sirach könyvét megismerte.*)

Ez magában is megdönti Gomarnak különben is ingatag föltevését. Ő ugyanis azt véli, hogy II. Eurgetes Physcon alatt élt volna a szerző: e királynak az volt a gyöngéje, hogy drága könyveket vásárolt, hogy a pergamoni királyokkal kicsinyes hiúságból versenyezzen a tudomány pártolásában. Ennek szózhatta csak a nyakába valami csaló a maga munkáját a Kr. e. VI. században élt miletosi gnomikus nevével.

Hát argumentumnak nem valami meggyőző az, hogy Physcon

*) Phokylides igen valószínűen csak görögül olvashatta a költeményt, mert e korban az alexandriai zsidók már nem igen értették a héber nyelvet, maga Philo, a nagy tudós sem.

hiúsága adott volna indítékot a szerzőnek verse megírására; bajos is volna föltenni, hogy ennyire aljas motívumok vezették volna egy tisztán erkölcsi, gnomikus munka megírásában. Annyi nyelvel-beli készséggel, az epos stílusának oly ügyes utánzásával, minőt nála találunk, nem lett volna bölcsőbb eljárás, ha mindjárt egy egész epost ír és adja ki valamelyik nagy név alatt? Hisz az alexandrinismus és pergamenismus, a tehetetlenség és tudákosság aranykora, akárhány ily torzszülöttet hozott világra!

Mi sem a motívumot, sem a korbeli számítást nem tartjuk helyesen eltaláltnak és csodálkozunk kell Gomaron, ki annyi philologiai készség után ily «vilis et exilis sensus vir»-nek mutatkozik.

Az eddigiek szerint Gomar tévedése a korban pár évtized, a szerzőnek supponált indíték valószínűtlen. De azonnal kiderül Gomar tévedéseinek egész nagysága, ha a liber Sapientiae vizsgálatába fogunk.

Gomarnak e könyvre vonatkozó ismeretei igen szegényesek. Ottó de Gerlach nézetét közli, ki szerint a már említett VII. Ptolemaios Physcon alatt írták volna és Valckenaer gyanítását, ki Aristobulosnak tulajdonítja, a Septuaginta egyik fő alkotójának (Kr. e. a II. században). De mindkettő ma már meghaladott álláspont; s bár a liber Sap. kora végre még nincs megállapítva, de ebbe a korba már nincs a ki helyezné.

Graetz a kérdést így recapitulálja ¹⁾: Ama föltevéseket, hogy Salamon vagy Zerubábel, Sirach vagy Philo volna a szerző, rég elvetette a kritika, hanem megmaradt azon ingadozó eredményél, hogy a névtelen szerző a Ptolemaiosok idejében élt. E föltevésben megnyugszik Ewald (Geschichte des Volkes Israel III. utolsó félkötet 554); Zeller hajlandó a megírás korát még előbbre tenni (Gesch. d. griechischen Philosophie III. 2. 582. l.). E tudósok nem vették észre, hogy «Salamon bölcsesége» nemcsak a bálványimádás, hanem az emberek s uralkodók isten módra való tisztelete ellen is polemizál. Ismeri már tehát a római császárok istenítését s úgy látszik, hogy egyenesen Caligulának az istenségre való örült igényei ellen céloz. E tárggyal foglalkozik a XIV. 16—20.²⁾ El

¹⁾ Gesch. d. Juden. III. 442.

²⁾ 16. Így aztán idővel ez az istentelenség jognak tartaték, hogy a zsarnokok parancsából képet kelle tisztelni.

kell ismerni, hogy e polemia nem a Ptolemaiosok, hanem Caligula ellen irányul. Azokat a szenvedéseket, melyeket Caligula alatt túrtak el az alexandriaiak, szintén világosan festi le a szerző. Az egész II. és III. fejezet oly híven tükrözi vissza az alexandriai zsidók szenvedéseit a görög csócselék részéről, hogy szinte bámulatos, mint lehetett azt észre nem venni. *E szerint a szerző Philo kortársa.* Írása szenvedései hű osztályosainak védelme, a zsidóság panegyrikosa s a pogányság és császárimádás ellen intézett polemia. Ha a kevés idegen elemet eltávolítjuk belőle (keresztény eredetű interpolatiók), akkor a bölcsesség könyve az alexandriai zsidó szellem egy szép termékének tűnik föl, mely az alexandriai községnek Caligula alatt való megpróbáltatása idején született, hogy a megtört zsidókat fölegyenesítse s a bálványimádókat gyaláztatossággal megszégyenítse».

Philo (a philosophus), kinek a Sap. Sal. szerzője ezek szerint kortársa lett volna, 1-ben született és 60-ban halt meg Krisztus után.

A könyv hatása szerzőnkre kétségtelen biztossággal kimutatható. Ennélfogva Phokylides költeményének későbbi eredetűnek kell lennie a liber Sapientiae Salamonisnál. Ez a dolognak új fordulatot ad, melyre Bernays maga is alig gondolt s melylyel Gomar a priori ellenkezésben van.

A Phokylides-féle apokryph költemény a Krisztus utáni első század vége felé keletkezett, minden esetre a második felében.

Az egész zsidóság mondhatatlan kinokat szenvedett Caligula uralma alatt; ekkor volt szó először polgári jogegyenlőségük elvesztéséről s hogy ezt megakadályozzák, azért ment Caligulához

17. Ehhez hasonlóképpen, a mely népek őket szemtől szembe nem imádhatták, mivel hogy igen messze lakoztak távol országokban, a képeket lefestették, s a felséges királynak dicső képét csinálták vala, hogy tudván tudva hízkeljenek a távollévőnek úgy, mint a jelen valónak.

18. Így ösztökölte a művészek becsvágya is az értelmetleneket, hogy megszilárdítsák az ilyen bálványimádást.

19. Mert a ki a fejedelemnek jól akart szolgálni, az a képet minden művészettel a legfinomabban csinálta meg.

20. A tömeg azonban, melyet az ilyen finom csinálmány izgatott, elkezdte istennek tartani azt, a kit még röviddel előbb is embernek tisztelt.

amaz ösmert küldöttség, melynek vezetője a nemes Philo volt. A félkegyelmű császár szórakozottan hallgatta az ékesszóló követet és hülye kérdésekkel vágott beszédébe, hogy kíséretét mulattassa. Akkor jött épen Galliából s telve volt a lelke büszke önérzettel ama győzelmekért, melyeket a britteken vett s melyek egyedüli, de annál dicsőbb jelei a kagylók voltak, miket a britt tengerből hozott. Őrült dölýfében istennek tette meg magát és kényszeríteni akarta a zsidókat, hogy a jeruzsálemi szent templomban állítsák föl szobrát. A zsidók ereiben elhült a vér ily alávaló szentségtörés hallatára. Petroniushoz fordultak, Syria helytartójához, hogy eszközölje ki a császárnál istenkáromló rendeletének visszavonását. Petronius írt is a császárnak, de csak rontott a dolgon; mert akkor már Agrippa, a zsidó származású király kieszközölte a rendelet megmását és a császár már most haragra lobbanva, hogy egy szolgálja tanácsot ad neki s e maroknyi nép nem engedelmeskedik, elrendelte, hogy azért is állítsák föl a szobrát a templomban. De még mielőtt a zsidókat e csapás elérte volna, melyre egy utolsó, minden erejükkel vivandó harcz, véres lázadás lett volna a felelet, Caligula meghalt (41, január 24) gyalázatosan, egy prætorianus tribunus keze alatt.

Ez irtózatos üldözések közepette nagyon sokan voltak, kik őseik hitét elhagyták: Philo maga is említ számos példát; s előttünk van a legnevezetesebb s legszomorúbb, Josephus példája, kinek genialitása nem elég nagy arra, hogy elfeledtesse velünk jellemének nagy fogyatékoságát.

Másrészt azonban akadtak e korban is bátor férfiak, kik a zsidókat kitartásra, Isten iránt való csüggedetlen hűségre biztatták: írásaik tele vannak a szenvedésektől csak még lángolóbbá lett szeretet, rajongó hit, martyrhalálra készséges önfeláldozás megannyi jellemvonásával. Ilyen könyv a Salamon bölcsességének könyve. A hitehagyottak, de lélekben még mindig a zsidókkal tartók közé kellett tartoznia a mi Phokylidesünknek.

Minden jel arra mutat: zsidó voltát, a mennyire lehet, nem árulja el; a pogányság ellen egyenesen nem támad; régi görögnek a nevét veszi föl: egyszóval kitűnően beleillik abba a környezetbe, melyet a zsidó üldözések, a római császárok kora, Caligula, majd utána a már szelidebb lelkű Claudius kijelöl.

Ebben a korban nem tehetett többet, mint a mennyit tett,*)

*) Ez csak látszólagos ellenmondás Bernays-szal, ki azt mondja, hogy

s mint a mennyit hitehagyott társai elkövettek hitökért. Még nyiltabb és tisztesegebb ő amazoknál; legalább nyiltan az ó-szövetségből és korának zsidó íróiból merített; sőt a két apokryph munka indítékot is adhatott neki munkája megírására. Hogy aztán az ő ó-szövetségi vonatkozásait későbbi, műveltségben és ítélőképességben visszafejlődött századok nem vették észre vagy véletlennek nézték; hogy benne pogányt, majd meg keresztényt láttak; hogy kiábrándulásuk után egyszerűen csalónak tekintették; hogy Bernays is eltitkolhatatlan animozitással ír róla és Gomar egyszerűen csaló antiquariusnak itéli: arról a szegény alexandriai zsidó igazán nem tehet.

Ő megírta könyvét abban a hiszemben, hogy vele hitsorsosai helyzetén könnyít és a pogányokat megszegényíti s jobb útra téríti; mint Sirach és a Sap. Sal. szerzője nyiltan, úgy igyekezett ő lehetőleg leplezve, részben a saját személyes biztonságát féltve, részben műve hatásának érdekében a zsidóságnak a pogányságnál előbbre való voltát bizonyítani. Zsidó erkölcsöket hirdetett és a csalás két okból is ki van zárva: 1. mert az alexandrinus olvasó sokkal jobban ismerte a zsidó nép törvényeit, hogy sem oly sorokban, mint a vértílatomra vonatkozók, zsidó eredetükre ne gondolt volna; ezt a korlátoltságot csak a középkorról szabad joggal föltennünk (mint azt láttuk is); 2. az alexandrinus iskola híres nagyszerű grammatikai ismereteiről. Hogy helyezhette volna el e verset a classicusok közé a szerző? Hogy adhatta volna ki a nélkül, hogy csalását észre ne vegyék?

Szembe kell szállanunk magával Bernaysszal is, és minden áron megmaradnunk azon álláspontnál, hogy a mi költeményünk szerzőjét sem a mű elnevezésénél, még kevésbbé megírásánál nem vezette valamely rosszhiszemű szándék. Nincs e föltevésre semmi megállható okunk és az ellenkezőre annál több jogot szolgáltatnak a körülmények, a nehéz viszonyok, melyek között e költemény megszületett.

V.

S miután ekkép sikerült a költő motivumainak tisztas voltát bebizonyítani s őt a vádak alól tisztázni, bátran rámutathatnánk

Kr. u. 50 a végső határpontja a költemény szerzőjének, mert azontúl nem volt kedvök a zsidóknak proselytákat szerezni. Nem volt előbb sem és legkevesebbé evvel a költeménnyel.

a szerző személyére is. Hanem arról le kell mondanunk. Sokkal jobban elrejtőzött ama classicus név álarcza alá, sokkal vastagabb a köd, mely ama zavaros, álarczokat kedvelő korszak személyi kérdéseiben lebeg, hogysem remélhetnők még a valódi szerző kilétének földerítését.

A mi kísérlet e téren eddig történt, az természetesen mind elhibázott. Hiszen a költemény eredetének föltételezett korában volt az eredendő hiba. Bernays nem találgatott személyek közt, de ő nem gondolta azt se, hogy a költemény ily késői származású. Bámulatos éleslátásával kitűnően tud eligazodni a kegyes hamisítványok útvesztőiben, tudjuk, hogy Bentleyt kivéve nem igen akad philologus, kinek specialisan az apokryph iratok körül oly érdemei volnának, mint neki. A Herakleitos-töredékek kitisztázása, az Aristoteles neve alatt megjelent iratok mind mesterökre találtak e genialis kutatóban és nagy stilibában.

De a lehetőségnél soha nem ment tovább és nem érheti a vád, hogy valaha radicalis eljárást követett volna. Így hát e kérdésben is csaknem mindent neki köszönhetünk; a helyes nyomot, melyen a szerző idejét és személyét kell keresni; a szöveg nagy hibáinak corrigálását; az egyedül megállható fölfogást a műről és írójáról. De végső eredményre nem jutott a személyt illetőleg, a korra nézve se; s ezért azt tanítványaira hagyta, még mindig csekélyebb munkát hagyván reánk, mint Josephus Scaliger irodalmi végrendeletében — ő reá.

Gomar vélte a kérdést egy hozzávető hypothesis-sal megoldhatónak. Valckenaeer ugyanis úgy vélekedik, hogy Aristobulos, Physcon és Philometor nevelője a munka szerzője. Gomar nem állít e nézettel semmi argumentumot szembe, de viszont el se fogadja; ám úgy állítja össze a chronologiai datumokat, hogy meglátszik belőle a hajlandósága, hogy elfogadja őket. Ez az Aristobulos ugyanis a Kr. e. második század második felében még élt volna, Gomar 130 körül gondolja a vers eredét s így közel áll a gondolat, hogy Aristobulos szerzőségét elfogadja.

Aristobulos, ki Kr. e. II. évszázad közepén élt s kinek a Septuaginta létrehozásában vezérlő szerep jutott, előkelő papi családból származott, és a Philometor néven szerepelt VI. Ptolemaios udvarában élt; állítólag tanítója is volt a királynak, foglalkozott philosophiával és Aristoteles híve volt, mint utána megannyi nagy zsidó tudós.

Mint említettük, kétségtelen adatokból világos, hogy a biblia görög fordításában neki is nagy érdeme van; a tudománykedvelő királynak igen sokat magyarázta a pentateuch nehezebb helyeit. De egyetlen tárgyi vagy csak személyi adatot is nehéz volna találni, mely szerzőségét bizonyítaná. Sőt a személyi okok ellene szólnak annak, hogy egy férfiú, ki egész életében a zsidóság nyílt és férfias védelmezője vala, egy olyan szintelen, opportunisticus költeményben adja közre nézeteit, minő a *ποίημα νοθεύειν*. De meg, ha ragaszkodunk az idői föltevésünkhöz, akkor el kell ejtenünk Aristobulos szerzőségét egészen, mert ő már a II. század végén Kr. e. sem élt, annál kevésbbé utána. Ezt fönn kell tartani az Eusebius és Clemens Alexandrinusban előforduló anachronisticus tévedés daczára.

Hogy ki volt hát tulajdonképen a mű szerzője, azt a mi esz-kozeinkkel egyelőre nem lehet kikutatni. A zsidók korán szétszóródtak, nemzeti létüket elvesztve, pogányok országaiba. De bárhogy kínozták, bárhogy sanyargatták őket, ők soha se érezték magukat az alacsonyabb rendű népnek. Rendíthetetlen komolysággal, mély erkölcsi érzéssel, a valódi elme fölsőbbségének tudatában gúnynyal tekintettek a korlátolt pogányokra, kik annyi évszázaddal az ő egy igaz Istenök megnyilatkozása után bálványokat imádtak még. Türelmetlen elméjük és sanguinikus szivök nem tudott hallgatni, görögökkel, egyiptomiakkal, rómaikkal egyként erős és kiméletlen polemiába bocsátkoztak.

A folytonos polemiának, a pogányok ellen folytatott nehéz harcoknak egyik névtelen osztályosa volt a mi szerzőnk is. Nem a legelsők közül való, mert erkölcsi bátorságra nézve nála sokkal nagyobbakat is szült az alexandriai iskola. Tehetsége se legkiválóbb, mert hisz voltak akárhányan, kik nagyobb és maradandóbb művet alkottak. De érdekes sorsánál fogva, mely részére egészen más utat jelölt ki, mint talán barátai, hitfelei és elvtársai akár-melyikének. Az a tartózkodás, melylyel zsidó vallását vonakodott elárulni, a középkorban a classicus pogány hitelét szerezte meg neki és hozzá dicsőséget, számtalan kiadást és fordítást, rossz commentálást és interpolatiót. De a mint a fátyol valódi mivoltáról lefoszlott, mind jobban és jobban elfeledték. Mire a philologia kutatásai a magyar nemzetnek is kincseivé lettek, akkorra már a Pseudo-Phokylidest végkép elfeledték... Magyar irodalma a körüle támadt kérdésnek nincs.

SEBESTYÉN KÁROLY.

KARÁCSONYI MISZTÉRIUM TOROCZKÓRÓL.

Toroczkóról hozta egyik tanítványom ez érdekes misztériumot, mit a toroczkai ifjabb legénykéek egészen a legujabb időkig elő-előadtak; sőt elvándoroltak vele enyhébb teleken a magyarul tudó oláh falvakba is. Vagy kath. vidékről került ujabban Toroczkóra e misztérium; vagy, mi szintén nem lehetetlen, ugyanott a régi korból maradt fönn az elődök nem egy szokásához híven ragaszkodó népnél. Az Arany-Gyulai-féle Népköltési gyűjteményben közzétett misztériumokkal számos rokon vonást ismerünk fel benne; különösen a közbeszótt énekek szembetűnően mutatják a közös eredetet. A hosszabb énekek közül csak az első, a kezdőének tűnik fel előttünk önállónak, melyhez teljesen hasonló hiában kerestünk a többi misztériumban s mely bizonyosan egy régi és sokkal teljesebb szövegből szállt ily romlott alakban reánk. (Vesd össze az első szakot a *Népkölt. gyűjt.* I. köt. 46. l.)

A záróének részben azonos tartalmu, bár közlésünk jóval bővebb, a nagybányai misztériumok utolsó közös énekével. (U. o. I. 62., 63., 69.) A második énekhez hasonló szövegűt (»*Vajjon József mit gondoltál?*») csak Ipolyi Arnold gyűjtésében találtunk. (U. o. I, 106.) A harmadik (»*Mennyből az angyal . .*») több-kevesebb változtatással egész Erdélyben, az Alföldön és a Dunántul ismeretes; úgyszintén a hatodik is: »*Pásztorok, pásztorok, Keljünk fel!*» (Lásd u. o. 1., 18., 36., 40., 48., 52., 96., és 17., 18., 20., 37., 60., 61., 67., 71., 99. lapokon. *Erdélyi: Nép-dalok és mondák.* I. 311. l. stb.)

Az angyal énekének (»*Keljetek fel, pásztorok, pásztorok*») első sorát hasonló ismétléssel éneklik Orosházán, első és harmadik sorát Szegeden. (U. o. 79., 91.) Az ötödik ének (»*Menjünk, menjünk, mendegéljünk*»), úgy látszik, csak a toroczkói zárt völgyben maradt fönn, melynek kiválóan életrevaló népe a külvilággal szemben komoly zárkózottságáról, odahaza mélabús, dalos kedvéről ismeretes. Tanítóik már a gyermekkorban reá szoktatták őket, hogy a »szívet gyönyörködtető világi énekeket«, népdalokat, egy-egy templomi, sőt halotti énekkel és halottas búcsúztatóval is váltogatva, magoknak gondosan leirogassák. Ily módon apáról-fiúra szálló dalfüzetek voltak első alapvetői a híres Vadrózsáknak. (Lásd Kriza hálás elismerését volt tanítójáról, Sebes Pál toroczkai mesterről: *Vadrózsák.* I. 539.) Ily »Toroczkón Tzupor András«, vagy »Bosla Sára betűivel nyomtatott« dalfüzettel nem egyszer találkozhatunk úgy itt Kolozsvárt, mint Aranyosszék szomszédos falvaiban, sőt néha még benn a belső Székelyföldön is.

Cselekvény szempontjából a Szent József és Heródes közt lefolyó jelenet, úgyszintén a pásztorok jellemző ajándékvivése az Orbán Balázs

csíki misztériumával köti össze a bemutatott toroczka misztériumot; annyira, hogy e két darabot bizvást egymás testvérének nevezhetjük. (V. ö. *Népkölt. gyűjt.* I. 110—117.) Csakhogy míg a toroczka karácsonyi játékot komoly felfogás és gyakori énekek jellemzik; addig a csíki tisztán kath. s mégis profánabb misztérium feltűnően keveset dalol s inkább a drámai előadásra s ebben is főleg a tréfás mókára fekteti a fő súlyt. Ugyane szempontból ítélve az előbbi régibb misztériumnak kell tartanunk.

Itt átadjuk a szót ez érdekes népies műnek. Csupán még azt említjük meg: feltűnő előttünk, hogy egy magusnak, Gáspár királynak is jut külön eljátszandó szerep benne, a minek példáját eddig csak egy vizkereszti játékban találtuk. (*Népkölt. gyűjt.* I. 128—130.) A legtöbb betlehemes játék a békés magus helyett katonát, huszárt, törököt, szóval vitéz hadakozó férfiút állít a Jézus születésén örvendező jámbor pásztorok mellé.

Betlehemes ének.

MIND (*énekelnek*).

Juhok és pásztorok,
Áldás ti reátok!
Az isten báránya
Szentül sátorozzon,
Ember emberével
Békében lakozzon.
Ember emberével
Békében lakozzon...

A hold fényessége
Sütött a szemünkbe;
Szép angyali szózat
Hangzott a szívtinkbe *)
Mindenben, mindenben.

Szent szűz Mária
Könyörülj (*így!*) érettünk,
Hogy e világon
Boldogan élhessünk;
Hogy e világon
Boldogul élhessünk.

SZENT JÓZSEF (*Kívül*).
Felséges királyom,
Nyisd meg az ajtót!

Fogadj el, mint szegény,
Elfáradt szolgálodat.

HERÓDES.

Parancsolom, szolgálom,
Nézz ki sietséggel!
Ki merész' ajtómon
Kopogtatni olyan
Hős és bátor szívvel?

SZOLGA.

Ki vagy? Honnan jöttél?
Mi dolog, hogy éjszakára
Szállást nem kerestél?

SZENT JÓZSEF.

Császár birodalmából
Jöttem tihozzátok
Hogy az éjszakára
Nékem szállást adnátok.

HERODES.

Királyi házamnál
Sok vendégim vannak;
Idegennek szállást
Mostan nem adhatok.

*) E versszak csonkának hátszik.

Bár a piac
Közepén megfagysz;
De azért itten
Szállást nem kapsz.

SZENT JÓZSEF.

Oh, te kösziklához
Hasonló nemzetség!
Még a pogányban is
Vagyon kegyelmesség:
Hát te benned mért nincs
Uradoz kegyesség.

HERODES.

Bocsássad be szolgám!
Füttözzék, ha fázik.

SZOLGA,

Jere bé, barátom,
Füttözz' egy keveset!

SZENT JÓZSEF.

Jó estvét, felséges király!

HERODES.

Isten hozott, kedves barát!
Látod királyi házamnál
Mely sok vendégeim vannak;
Idegennek mostan
Szállást rem adhatok.

MIND (*énekelnek*).

Vajjon, József,
Mit gondoltál,
Hogy istálót
Választottál?
Nyugó helyet
Nem találtál
A városban;
Hanem inkább
Barmok között
A jászolban.

GÁSPÁR.

Felséges király!
Egy új király született!

HERODES.

Ki az az új király?

GÁSPAR.

Én vagyok első Gáspár, *) ki az
arábiai tartományokból megismer-
tem egy fényes csillag által, hogy
új király született és azonnal jöttem
felkeresésére és tiszteletére.

HERODES.

Talán tudván tudod,
Hallván hallod,
Hogy én vagyok
Királyoknak királya,
Héródeseknek Héródesse!
Kinek egy tappintására
Az egész föld megrendül!...

GÁSPÁR.

Felséges királyom,
Várjunk egy keveset:
Elbeszélem én az
Egész történetet.
Először fujjunk el
Egy szép kis éneket.

MIND (*énekelnek*).

Menyből az angyal
Jöve hozzátok,
Pásztorok,
Pásztorok!
Hogy Betlehembe
Sietve menjünk el:
Lássátok,
Lássátok!

ANGYAL (*énekel*).

Keljetek fel, pásztorok, pásztorok!
Kik juhoknál alusztok, alusztok.

*) A három királyok (magus) egyike. A vízkeresztí játékok egyik szokott alakja. Az eredeti szövegben «Szent József» jelzés állt Gáspár be-
széde fölött; bizonyosan azért, mert szükség esetében egy és ugyanazon
alak töltötte be mind a két szerepkört.

Megszületett uratok, uratok,
Néktek is Jézusatok,
Néktek is Jézusatok.

ELSŐ PÁSZTOR.

Ausz maj fratyé? (Hallod te barát-
tem?) mit mond az angyal, hogy
új király született!

MASODIK PÁSZTOR.

Hallom, hallom! Csak ne igen rán-
gasd a bundámot, mert most is elég
rongyos!

ELSŐ PÁSZTOR.

Jer, menjünk tiszteletére!

MIND *(énekelnek)*.

Menjünk, menjünk,
Mendegéljünk,
Úr Jézusnak
Tisztelegjünk!
Essünk térdre
Ő előtte:
Imádjuk, mint
Új urunkat.

ELSŐ PÁSZTOR.

Én kicsi Jézuskám!
Én vagyok a
Pásztoroknak legifjabb
Pásztora,
Ki juhok után legtöbbet
Futkározok;
Mégis Jézuskának egy kis
Sajtocskát adok.
Vegye jó néven,
Melyet most adhatok.

MÁSODIK PÁSZTOR.

En kicsi Jézuskám!
Én vagyok a
Pásztoroknak legöregebb
Pásztora,
Ki a juhok után alig
Czammogok;
Mégis Jézuskának egy kis
Báránycskát adok.

Vegye jó néven,
Melyet most adhatok.

MIND *(énekelnek)*.

Pásztorok, pásztorok!
Keljünk fel!
Betlehembe
Menjünk el!
Ime angyal jelenék,
Hogy Messiás születék,
Siessünk!
Ne késsünk!
Fáradtságot
Ő érette
Ne sajnálunk:
Talán még az
Éjszaka is
Rá találunk.

Betlehem várossába',
Rongyos istállójába'
Született,
Született
A kis Jézuska!

Istállóban, barmok közé,
Helyeztetvén a jászolyba.
Ime, mint fázik,
Könnyeitől ázik.

Nincsen dunyhája,
Sem fényes palotája;
Barmoknak szája
Melegítő kályhája.

*

Nosza tehát, jó gazda,
Ha elinditsz utunkra:
Házadnál maradjon
Istennek áldása;
Házadnál maradjon
Istennek áldása!

Egy-egy pohár jó borral
Beszélgezzünk jó móddal,
Hogy szívünk, rossz kedvünk,

Ujúlást is várjon...
 Hogy szívünk, rossz kedvünk
 Ujúlást is várjon.

*

Jó gazdák, megbocsássatok,
 Ha vétettünk ti nálatok!
 Köszönjük, mit adtatok!
 Örök áldás szálljon rátok!...
 Közli: KANYARÓ FERENCZ.

AZ ATHÉNI MUZEUMOK.

(Vége.)

Lássuk ezeken kívül az atheni polytechnikumban nagy mennyiségű közönségesebb agyagedényeket. A peliké és az egyfülű korsóalakú hydria rendszeren a mindennapi élet jeleneteit, a diszesebb kétfülű krater és a széles alacsony kantharos Bacchanaliakat szemléltetnek. A nagyobb terjedelmű kalpis, az öblös kelebe és az amphora domború hátán eljegyzési és lakodalmi jelenetek és körmenetek vannak kifestve, mint a «nympheutria» ajándékokkal és ékszerekkel edényeket vivő alakok.

Sajátságos edényalak ezen virágzási korból az u. n. rhyton, melynek alja szarvasfejet képez. Talapzata nincs és az állatfej szűk szája arra szolgál, hogy az italt sugár alakjában adta ki. Ezen edényt lakománál kézről-kézre adták. Az állatfej a legcsekélyebb részletekig igen szabatosan van kidolgozva, rajta és a nyakon vannak a festmények. Az atheni arch. társaság gyűjteményében több ily talányos serleget láttunk.

A termék közepén levő tárlókban továbbá különböző agyagtárgyak láthatók. Álarczok (holtakról lemintázva), diszített agyaglámpák nagy mennyisége, emberi és állati alakok és tagok, a milyeneket Pompeji realisztikus emlékeinek sorában is eleget látott az ember.

Vannak itt még az u. n. ex voto agyagtáblácskák (pinakes, *πίνακες* pinakia,)melyeken vörös alapra szintén sötét figurákat festettek. Nagyobb részt temetkezési szertartásokat örökítenek meg s azért a tudósok azt hiszik, hogy az ily pinax-ot a sir falaira illesztették. Athen elfoglalásától kezdve (Demetrios Poliorketes) a váza-művészet hanyatlott, a világos színek helyett rikító kék és rózsaszín kezd divatos lenni.

Sokáig azt hitték, hogy Kyrene volt a görög agyag-ipar főhelye, mígnem Birch és Murray kimutatták, hogy oda is a váza-művészet főhelyéből Athenéből szállították e fényűzési czikkeket.

Külön műhelyei voltak Boeotíának is, a mint ezt Thebæ, Thespiæ és különösen Tanagra leletei tanúsítják.

Főkép tanagrai agyag-művekkel van a polytechnikon terracotta-gyűjteménye tele rakva. Kilencz nagy szekrény annyira bővelkedik ezen

tanulságos ipartárgyakkal, hogy ismételt látogatásaink alatt sem ölelhetünk fel mindent.

Az agyagból készült szobrocskákat kor szerint csoportosítani nehéz, mert mint idolumok az emberek vallási szokásainak szívós volta miatt sokáig megőriztek oly műizlést, mely a kőszobor-művészetnél már rég túlhaladott álláspontnak volt tekinthető. A lelethelyek szerint is nehéz az osztályozás, mert bár tudjuk, hogy a legtöbb ily agyagmű Attikában és Boeotiában névszerint Tanagra, Peleponnesosban és a Kykládokon az ázsiai partokon, Rhodos, Ephesos, Pergamon és Tarsosban került napvilágra, mégis csak azóta lehetne a helyszinti jellegzetességet megállapítani, mióta ezen nevezett helyeken tervszerű ásatásokat rendeznek.

Igy még sem marad más hátra, mint a polytechnikum számtalan agyagszobrocskáit a kőszobor-művészet korszakába beosztani. És pedig: 1. primitív és archaikus műizlésűek, 2. az V. század szigorú izlését követők, 3. a IV. és III. század idomai, 4. a hellenismusnak Nagy Sándor által való terjesztésének korszakába eső osztályok.

Az agyagból készült görög szobrocskák legnagyobb számmal vannak a párisi Louvrebán, Berlinben és Atheneben. A két utolsó muzeumban levők egybevetése által eszközölhettem az imént közölt osztályozást.

Az első osztályba tartozó agyagszobrocskák nagyobbérszt merev alakok, mint az Athene Polias az akropolisi múzeumban. Ezek a valódi faszobrok (*ξύανα*) mintájára készültek és valószínűleg istentiszteleti célból.

Az archaikus jellegűek már a VI. század szoborművészetének hatását szemléltetik. Többnyire nyugodt, ünnepies tartású, ülő nőalakok, fejükön koszorúalakú diadéma, karjaikat térdeiken nyugosztalják. Ez az a helyzet, melyet a görögök «*ἐνθρονος*»-nak neveznek.

Ez agyagművek a Branchiadák szent útjának szobrait másolják. Lelethelyük: Tanagra, Rhodos és Tegea.

A második osztályba sorozottak az V. századnak kimért modorában vannak tartva. A koroplastok a szoborművészet remekeit látszanak utánózni, mert a technika tökéletes ismeretére vallanak. Ilyen az a Thespiában talált Hermes Kriophoros, mely a Pausanias által leírt, Kalamis készítette, Kriophoros hű másolatának látszik. Fején van a kis kalap (*χυνή*) és hóna alatt a kos, melyet Tanagra falai körül hordott, hogy a várost megmentse a pestistől.)*

*) Pausanias, IX (Boetika) 22. «*Ἐν Τανάγρα . . . Ἐς δὲ τοῖ Ἑρμοῦ τὰ ἱερὰ τοῦ τε Κριοφόρου καὶ ὃν Πρόμαχον καλοῦσι, τοῦ μὲν ἐς τὴν ἐπικλήσιν λέγουσιν, ὥς ὁ Ἑρμῆς σφίσιν ἀποτρέψαι νόσον λοιμῶδη περὶ τὸ τεῖχος κριὸν περινεγκὼν, καὶ ἐπὶ τούτῳ Κύλαμις ἐποίησεν. ἄγαλμα Ἑρμοῦ φέροντα κριὸν ἐπὶ τῶν ὤμων.*»

Ugyancsak e korbeli műízléssel vannak formálva a mellszobrocskák. Ezeknek valódi mintaképe ugyancsak Tanagrában talált (atheni muzeumban őrzött) Demeter, melyről Henrey mondja: még a szobormű márvány-szobrok között sem találunk oly emléket, melyen a gondolkozó, sőt elmélkedő arczkifejezés oly vallásos hangulatot keltene a szemlélőben.¹⁾

Sikerült reproductióját, valamint *Kore*-nak athenei agyagszobrait láthatni Collignonnál.²⁾

A harmadik osztályba a IV. és III. század műízlését követő agyagszobrok tartoznak. A koroplasták ezeket úgy alakították, hogy a test derekát állandó agyagmintákba nyomták, a fejet és kezeket s a többi végtagot külön mintázták. Míg a régebbi osztályok tárgyait a mythológiából könnyű volt meghatározni, addig itt az ezen korbeli agyagművek már a legváltozatosabb emberi alakokat szemléltetik. Nagyon tévedtek azok, kik ezen érdekes babákra is valami mythologiai sallangot akartak erőltetni. Sajátságos, hogy férfi-alakot kevesebbet látni közöttük. Athenben kitűnik egy fiú szobra, kinek kezében egy zacskó és ezekben golyóbisok látszanak.³⁾ De legnagyobb változatosságot tudnak az atheni koroplastok a női szobrok előállításánál felmutatni. Számtalan alakban látjuk ott a görög nők házi öltözetét feltüntetve. Közönségesen egy bokáig érő tunikából áll ez, mely derekán övvel van megerősítve, és egy felső köpenyből, a himation vagy kalyptrából, mely a ránczvetésben a legkülönbözőbb izléseket mutatja. Majd úgy be vannak ezen tanagrai hölgyek burkolva a himationba, hogy alig kacsintanak ki belőle szemek; majd pedig egy kis kalapocskó (petasos) árnyékolja nyílt tekintetöket, kezökben pedig ő lotos-virág-alakú legyezőt tartanak (ez alakban képezik a tanagrai nőszobrok állandó típusát) vagy végre fiatal leányok vannak ülő helyzetben ábrázolva, kiknek keble a jobb vagy bal vállról lecsúszott kalyptra alól kaczerül kidomborodik.

A görög archæologiai társulat Tanagrában eszközölt ásatásainak köszönhetjük, hogy meggyőződünk arról, hogy a IV. században már nemcsak mythologiai szobrocskákat, hanem a finomabb izlés által gondosabban megalakított egyéb szobrocskákat is eltemettek a kedves halottal, hogy életük egyik vagy másik mozzanatáról álmodozzanak a túlvilágon is.

A III. század agyagtárgyai a Pergamonban, Ephesosban, de főképp Myrinában talált dolgok. Ezeken a nagyobb ázsiai szoborművészeti

¹⁾ Monuments grecs, publiés par l'Association des études grecques 1873. T. I.

²⁾ Collignon-Friesenhahn «Griech. Archæol». Demeter 77. Koré 78.

³⁾ Collignon-Friesenhahn-nál m. 79. ábra.

iskoláknak, Trallas, Rhodos és Pergamonnak hatása elvitázhatatlan. Bár nagyobb részük a Louvrebe került, láttunk e korbeli típusokat nagy számmal Athenben is. Ezeknek agyaga már finomabb és sűrűbb, tehát az arcvonások, izmok és ruházat még tökéletesebben voltak alakíthatók. Aphrodite Knidosból, a tánczó Satyr (Praxiteles után) Eros és Psyche ölelkezve, az Aphrodite Anadyomene, a kiterjesztett szárnyakkal ábrázolt Eros (Praxiteles után) és több szoborművészeti remek bámulatos finomsággal van utánozva ezen csinos agyagművekben.

El nem hallgathatjuk azt sem, hogy számos komikus alakon is mulathatunk, sok álarczszerű torzkép és az élet mindenféle nevetséges situációját is utánozhatatlan ügyességgel örökítették meg ezen iparművek. Az ember szintén örül ezek szemléletén, hogy mennyire hasonlít az ember minden korban önmagához. Láttunk ott azonban sok, trivialis, erotikus, sőt botrányos jeleneteket agyagba mintázva, úgy, hogy az ember szinte Nápolyba képzei magát a pompeji múzeum azon extrakabineteibe, honnan nők és gyermekek ki vannak zárva. Ezeken csak az a sajnálatos, hogy oly finom anatómiai érzékkel vannak kidolgozva, mint kevés szobormű.

Nagy számmal vannak még eredeti negatív minták, melyekből a gyárakban ezeket a szobrocskákat formálták.

A legújabb gyár *Tharsosban* volt, melynek művein már Nagy Sándor utódai alatt való keveredés látszik. A görög isteneken kívül Men és Attys keleti istenek képeit is sűrűen alakítják olyformán, mint más helyen kimutattam, hogy Pannoniában a római uralom végén mennyire összevegyült a nyugati mythológiával Mithras, Baal stb. keleti istenek tisztelete.*)

A többi tárlóban vannak még kisebb agyag-tárgyakon kívül bronz-ékszerek is.

c) Az Akropolis múzeuma.

Ez az athenei Akropolis délkeleti sarkán oly mélyen van építve, hogy a templomok és egyéb ókori romok összbenyomását ne zavarja. Századunk 80-as éveitől a «Görög archæologiai társaság» az Akropolisson eszközölt ásatásai által annyi értékes tárgyat és műemléket hozott napfényre, hogy azóta az akropolisi múzeum az ógörög művészet-történetre nézve páratlan lón.

Az előcsarnokban már szebbnél-szebb féldomborművű emlékkő ragadja meg figyelmünket.

*) Ily agyag-szobrocskák sikerült képeit mutatja be *Martha Gyula*, a francia atheni intézet tagja: «Figurines en terre cuite du Musée de la Soc. Archeolog. d'Athenes. I—V. tábla.

Közből való okmány számba megy az a feliratos tábla, melyen Eukleides archon 402/403-ban a samosiaknak Athene demosa iránti jóindulatát dokumentálja. Athena istennő a fővárost, Hera pedig Samost jelképezi.

Hanem lépünk be az első terembe, mely a nagy *bikáról* van elnevezve. Híres ez a nagy szoborcsoport poros-kőből, melyből még a régi olympiai oszlopok is készültek. A mi csoportunkon a kékre festett bikát két oroszlán legyőzi és szétmarczangolja. Overbeck szerint ez a görög szobrászat egyik legősibb öröksége. A bika feje és az oroszlán mancsai az archaikus szobrászatnak legbámulatosabb alkotásaihoz tartoznak.

A bika fejét igen hű polychrom képen mutatja be Collignon (Hist. de la sculpture gr. I. k. 3 nagy tábla).

Az attikai művészet legrégebb emléke azonban az a féldombormű, mely egy homlokzat díszítésül szolgált és 1882-ben az Akropolison találatott. Herakles küzdelme a lernai hydrá-val képezi jobboldali felét; a baloldalon Herakles fogatját kocsisa Jolaos tartja. Figyelemre méltó ezen reliefnek naturalistikus megfestése. A hős és legényének mezítelen testrészei pirosas hússzínre, a szemek, hajzat, szakál feketére van festve (képe Overbeck id. m. I. k. 180. l.). Ugyancsak homlokzat díszítésül szolgált egy másik csoport, melyen Herakles Tritonnal küzd. Nehány tudós ezt az előbbivel összefüggésbe akarta hozni, de Overbeck sokkal nagyobb haladást észlel művészeti szempontból ez utóbbin. Még a technikában is oly különbséget lát, hogy 30 éves fejlődésnek tulajdonítja (I. 182. l.). Az sem bizonyít ellene, hogy mindkét szoborcsoportot a perzsa rombolás (480—479 Kr. e.) törmelékeinek rétegében lették. Ez csak annyit tanusíthat, hogy mindkét emlékünkből az V. és VI. századból ered. (Az utóbbi képe Collignonnál I. 207. l.)

Már sokkal jelentékenyebb előmenetelt mutat a műalkotás terén a szomszéd teremben levő két szoborcsoport. Herakles küzd a háromtestű Typhonnal. Ez az egyik rész.

A homlokzat másik felén pedig Echidna kigyóval birkózik meg a hős. Ezt a műértők a poros-kőszobrászat legkitünőbb remekének mondják. Brückner volt az első, a ki a tudományos világ előtt bemutatta ezt a fontos leletet. És Collignon is őt követi a csoport élénk színezésének leírásában. Jellemző a hajzat és a szemek aczéllék színezése. Nem tagadható a vésőnek még meglehetősen merev kezelése, de részleteiben meglepő ügyesség nyilvánul. (Typhon színezett képe Collignonnál I. k. II. tábla.)

Még ezen u. n. poros-technika hatása alatt készült az Akropolis-muzeum egy második remeke, de már hymettosi márványból és ez a sokszor megbeszélte *borju-vivő* szobra. Akartak neki más nevet adni,

Hermesnek, Theseusnak keresztelték el, de nem lehetett sikeresen meghatározni. Ez a műemlék a nemrég megtalált bázisán levő palæographikus jellegű felirat szerint (Kombos neve) a 60. Olympiadig vihető vissza. Van rajta még valami az ægyptusi arcok merevségéből, a redőzet csak egy-egy karczolással van jelezve, de a kivitel gondos és ügyes. Képe Collignonnál sokkal nagyobb præcisioval van visszaadva (I. 217. lásd 102. ábra), mint Overbecknél (I. 188. lap). Collignon áldozat-vivőnek mondja szobrunkat.

Ugyanitt van egy másik híres szobor, az *ülő Athena*, melyet nem épen megvetendő okadatolással id. Kalliástól szentelt és *Endoios* által készített emlékek tartottak. Ha az ismert miletusi szobrokkal összehasonlítjuk, megláthatjuk a jelentékeny különbséget. Amazok symmetrikus mozdulatlanságot árulnak el, míg az Akropolis ezen Athenájának tartása szabad könnyedséget, a lábak természetes helyzetet, a ruha redőzete és a hajfürtök nem stilizált rendszerességet, hanem élethű árnyékolást mutatnak (képe Overbecknél (I. k. 190. l.).

Kisebb jelentőségűek, de azért mégis említést érdemelnek e teremben a poros-kőből faragott két *irnok* szobrai, melyeknek térdén van az írotábla. Találkoztak, kik a híres *ægyptusi irnok* szobrával (Lonosóban) azonosították, de Overbeck ezt egyszerűen alaptalannak mondja.

Ezeken kívül vannak ezekben a termekben Athena-nak többé-kevésbé sikerült szobrai, melyeknek inkább ó-kori mythologiai értékük van.

Tanulmányozó társaságunk legnagyobb részére váratlan meglepetést tárt elénk az u. n. *archaikus terem*, melyben egész sereg, szingazdagságtól pompázó, gyönyörű hajzatú és rendkívül izléses ruházatú nő-szobor æsthetikai élvezetet nyújtott.

Mindegyik ezen nagyszámú női szobrok közül egyenes, sudár magasságú testtartásával bizonyos ünnepies tiszteletre gerjeszt. Lenge alsóruhájukat a balkézszel szellőztetik, a felső díszes paletot a feltartott jobb karjuk köré omlik és széle a karcsú mellkason és szép idomú halmon ránczot vet. A redőzet ritka műérzéssel az aprólékosságig finoman ki van dolgozva. A fejek már ovális, nemes alakúak, a szemeknek hosszú, setét pillái a tekintetnek különös bájt kölcsönöznek és a szép hajlású ajak szögletének felfelé irányulása örökké mosolygóvá teszi az arcokat, melyek Kekulé szerint oly nyájasan, ábrándosan néznek a szemlélőre. A hajzat különböző elrendezése oly nagy változatosságot tüntet fel, hogy bármely modern párisi friseur-nek becsületére válnék. Ezek a sűrű kontyok és fodros hosszú fürtök, melyek a dús kebelnek is méltó ékességeül hullámanak alá, a szakértőkben azt a véleményt érlelték meg, hogy itt vendéghajnak ábrázolásával van dolgunk. Colli-

gnon szerint az akropolisi muzeum e nő-szobrainak színezése az ó-görög polychromiának *legbecsebb emlékei*. És valóban az eredeti ornamentációval, gyengéd és discret világos színekkel festett, izléseesen redőzött és a test idomait kellő módon érvényre juttató ruházat ezeket az alakokat mint mindmegannyi menyasszonyt állítja elénk. Füleikben nagy kerek és szintén ékesített függők csüngenek, gömbölyű balkarjukon szép tekercs-zománczos karperecz diszlik. A jobb kar a legtöbb szobron hiányzik, mert a hajlásnál csak úgy volt beillesztve.

A mi ezen rendkívül érdekes szobor-alakok korát illeti, azzal már tisztában vannak a szakemberek, hogy a szigetek márványából készültek, részben pedig jófajta *parosi* márványból; másrészt nemcsak Athenében, hanem Delos szigetén, Eleusisben, de sőt Rómában is találtak ily művészettel készített szobrokat. Ebből azt következtetik, hogy ezek ioniai művészi iskolából kerültek ki és Athenbe csak importálták. Utóbb az ioniai művészek, a chiosiak és a parosiak Attikába költözvén, ezen művészi stílust itt is meghonosították.

Szobraink mivoltára vonatkozólag a lelethely ad némi felvilágosítást. Az Akropolis északi várfalánál, az Erechtheion szomszédságában találták 1886-ban. Papnók szobrainak nevezték el tehát a tudósok. És e mellett szól azon körülmény, hogy habár az arcokon bizonyos tipikus vonások el nem tagadhatók, legtöbbnél határozott individualis arckifejezés észlelhető.

Legkiválóbb köztük *Antenor* művésze, kiről bizonyos, hogy atheni származású és ő is a maga példányát parosi márványból állította elő. Az életnagyságú szobor a főnebb felsorolt előnyöket mind egyesíti, sőt a kivitel, a ruházat díszítése, a részletek finom kidolgozása még pompásabb, művészeibb. Talapzata pentelái márványból való és Antenor nevével felíratot tartalmaz. Hogyis ne lenne remek a híres *zsarnok-gyilkosok* (Harmodios és Aristogeiton) alkotójának szobra. Midőn e két gyilkos szobrát az ember a nápolyi muzeumban látja, nagy tisztelettel telik el a régiek anatómiai ismeretei iránt. A férfi-izmok ábrázolásának e remekét az egykorú művészek sokszor utánózták és valóban méltó párját képezi ezen régebben ismert csoportjának az akropolisi kecses nőalak. Collignon annyira nagyra tartja az archaikus leány-szobrokat, hogy nemcsak sokat foglalkozik velük díszes kiadású munkájában, hanem annak élére is ily színezett mintát helyez, mint az ó-kori görögművészet megkapó emléket. (Overbecknél a képek az I. k. 39., 41. és 43. táblán, Antenoré a 25. táblán.)

Ezen szobrokkal rokon két női fej, melyet 1882-ben a kinoni törmelék között, a Parthenontól keletre találtak. Ezt a két fejet a többi női szoborénál is művészeibbnek mondják a műértők; mert a szemek, az

orrok, a száj előkelő hajlása tekintetében felülmulják azokat. (Collignon I. k. tábla VI. heliogravure-ben mutatja be őket.)

Még két életnagyságú férfi bronz-fej az akropolisi muzeumból is ezen stilushoz tartozik és művészi voltuk miatt nem mellőzhetjük hallgatással. (Képük Overbecknél I. k. 198. l.)

Mielőtt tovább mennénk, még reá kell mutatnunk arra az *ifjú-fejre*, melyet az olympiai Apolló-főhöz hasonlítanak. Overbeck a hasonlóságot nem vonja kétségbe, de óvást tesz, hogy ebből műtörténeti vonatkozást lehetne tenni. Kritios, kinek e remek fejek tulajdoníttatnak, attikai művész volt. (Overbeck I. 49. képes tábla.)

Itt van még egy *Gorgoneion* is, mely nyelvét kiöltő érdekes torzkép. (Collignon I. 218.)

Ugyanebben a teremben a felső falon vannak a Parthenon Metopjainak gyps-utánzatai. Eredeti darab csak kevés van köztük. Tudvalevő, hogy a keleti- és nyugati rész még magán az épületen van, a többit a British-muzeumba vitték. Az akropolisi muzeumban csak egy csoport eredeti, melyen egy kentaur a lakodalmon részt vett lapitha nejét rabolja el. Ezen metopoknak igen találó és pontos utánzatai vannak a berlini és drezdai gypsöntvények muzeumában. Ott szemléltetőbben láttam előállítva ezeket, mint az akropolisi muzeumban.

Az az egy előnye van az akropolisi gyps-utánzatoknak, hogy ott a helyszínén az eredeti helyes elrendezés a képzeletet élénkebben foglalkoztatja.

A szomszéd-teremben az oromfal (és pedig a keleti) gyps-öntvényeken szemléltetve. Eredeti csak két töredék e csoportban: *Hephaistos*, kinek karja Zeus feje felé irányul, a második egy lovagló *Selene*. A nyugati oromfalból csak *Poseidon* mellkasa van meg itt eredetiben.

Nagyobb tanulságot, mint ezek a töredékek, nyújthat a Parthenon övéről maradt nagyobb szobor-csoport. Aphrodite, Apollon, és Poseidon, három ifju áldozati kalácsal, négy nő ezüst és arany kancsókka, férfiak zeneszerekkel; továbbá a *lovag- és kocsikörmenetből* néhány lovag, kocsira ülő harcosok stb.

A szomszéd-teremben vannak azon domborművek, melyek a *Nike*-templom mellett, az Akropolisba vezető propylaion-lépcső felett elhelyezve volt mellvéd- (ballastrade)-ről hátramaradtak. Ezek az áldozat elkészítésével foglalkozó gyöngéd női alakok. Különösen jellemzi ezeket a ruházat rendkívül könnyed alakítása oly annyira, hogy a ruha a test gömbölyű idomaihoz szinte hozzá tapad és az idomok szinte áttetszenek. (Overbeck I. k. 486.) Világíró ezek közül a *saru-kötő* női alak, melyet minden muzeumban számos reproductióban láthatni.

Végre itt vannak még az *Erechtheion* tövéről való szobor-maradványok, melyek nem úgy, mint a többi féldombormű a kőlapból kifaragva,

hanem fekete eleusisi kőalapra *applikálva* voltak. Élénk jeleneteket tüntetnek fel Erechtheus atheni fejedelem és Eumolpos eleusisi uralkodó harcaiból. Két, gyermeköket altató istennőnek alakja zárja be szemlénket. (Overbeck I. 123. kép.)

A meglehetős sötét muzeumtól az Akropolis tetejére érünk ki és elragadtatással szemléljük ismét Athena Parthenos kimagasló szentélyét, mely köré csoportosul mindez a drága műkincs.

Dr. RÉCSEI VIKTOR.

A «BOLYGÓ ZSIDÓ» IRODALMÁHOZ.

Neubaur kitűnő monographiájában¹⁾, melyben e mondának majdnem teljes bibliographiáját adja, többi között a következő munkát is említi: *Dissertatio historica, | de | Judaeo Non- | Mortali, | quam | adjurante Deo immortalis, | consensu | Amplissimae Facultatis Philosophicae, | Certaminis publici argumentum facient | Praeses | M. Christophorus | Schultz, | Regiom. Pruss. | et | respondens | Martinus Schmied, | Slavia Pomer. | S. S. Theol. & Philos. Stud. | in auditorio philosophorum, | Ad diem XXVI Januar. | Anno M DC L XXX IX. | Regiomonti, | Typis Friderici Reusneri, Ser. Elect. Brand. | et Academ. Typogr. Haeredum.* Hozzáteszi, hogy első kiadását nem látta s hogy Gaston Paris értekezése szerint²⁾ egy példány a párisi nemzeti könyvtárban van. Németországban csak későbbi (1693, 1698, 1711, 1734) kiadások ismeretesek, az első kiadás vagy lappang, vagy már egyáltalán elkallódott.

Véletlenségből e dissertatio első kiadásának teljesen ép példányára bukkantam a pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum nagy könyvtárában, hol C. VII. Újabb latin művek rovatában 202-dik szám alatt van bejegyezve.

Minthogy e füzet nem csak bibliographiai ritkaság, hanem sok nevezetes könyvészeti adatot is tartalmaz a *bolygó zsidó* mondájára nézve, nem tartom fölöslegesnek rövid ismertetését.

A monda a XVII. században érte legnagyobb elterjedését, midőn a *Westphaliai Dudulaeus Chrysostomos* számos (32 ismert) kiadást ért

¹⁾Dr. L. Neubaur: Die Sage vom ewigen Juden. Leipzig J. C. Hinrich'sche Buchhandlung 1884. 2. kiad. 1892., és ugyanazon szerzőtől: Neue Mittheilungen über die Sage vom ewigen Juden 1893. Ehhez v. ö. *Zeitschr. f. deutsches Altertum, Anzeiger* XX. (1894). 195. l. és *Literar. Centralbl.* 1893, 988. l. — Teljes bibliographiáját adja Neubauer, *Centralbl. f. Bibliothekswesen* X. (1893), 6. füz.

²⁾Gaston Paris: Le Juif-Errant. (Encyclopédie des Sciences Religieuses publiée sous la direction de F. Lichtenberger. Paris, Sandoz et Fischbacher, Tome VII (1880). Az értekezés különnyomatban is megjelent.

elbeszélésén kívül, igen sok «röpív», tudósítás jelent meg, melyek pontosan értesítenek a *bolygó zsidó* többszöri megjelenéséről, annyira, hogy e közbeszéddé vált tárgy tudományos vitákat is keltett, melyek egyrészt komolyan hittek valóságában, másrészt kételkedőleg nyilatkoztak, majd teljes lehetetlenségnek és kósza, koholt szóbeszédnek is nyilvánították. 1681-ben *Hadeck (Hadeck) János*, pfalzi pap, *Nathanielus Christianus* álnév alatt írt értekezésében újból a monda valósága mellett szól. Erre, mintegy feleletül jelent meg az említett értekezés Königsbergben, mely teljes tudományos készültséggel, főleg theologiai szempontból bonczolgatja és czáfolja a kérdést. A mint a czímből kitűnik, *Schultz Kristóf* tanár adta nyilvános vita tételéül *Schmied Márton* jelöltnek, a ki derekasan meg is felelt, s a vita eredményét egy kisebb, negyedréttű, tizenkét lapos, számozatlan oldalú füzetben ki is adta, több fejedelmi és előkelő pártfogójának ajánlva. Az értekezés XIX fejezetben, teljesen a retorika szabályai szerint szerkesztve, számtalan idézettel a bibliából, egyházi írókból és klasszikusokból fejtegeti tételét.

Rövid bevezetés után (§ I.) három csoportra osztja azokat az írókat, kik a bolygó zsidóról szólnak (§ II.).

I. Az első csoportba tartoznak azok, kik: verissimam credunt esse historiam. Ezek:

a) *Matthaeus Parisiensis*, S. Albanoi, angliai szerzetes (+ 1259), ki a mondát társának *Roger of Wendover* (+ 1237): «Flores Historiarum» című művéből vette át krónikájába. (*Chronica majora*. Edited by H. R. Luard. Vol. V. London. 1880). Értekezésünk szószerint idézi belőle az illető helyet.

b) *Névtelen*: Relation, oder kurtzer Bericht von zween Zeugen des Leidens | unsers geliebten Heylandes JESu Christi | derer einer ein Heide | der ander ein Jüde.

c) *Chrysostomos Dudulaeus* (1645-diki kiadás).

d) *Joh. Hadeck*. (Neubaur szerint Hadeck). Palatinus pastor. 1681, álnév alatt ily czímen: Nathanieli Christiano relation eines Wallbruders mit Nahmen Ahasverus ein Jude | welcher bey der Creutzigung des HErrn Christi gewesen | und von da annoch herumb wallen und leben soll. (Ennek eredetijét sem látta Neubaur.)

e) Ide sorolhatók azok a tudósítások, melyeket Mitternacht (l. alább) idéz régi kéziratokból.

II. A második csoportba tartoznak, kiknek: suspecta videntur omnia. Hinc suspendunt judicium, nec certi aliquid determinare audent (§ III.).

a) *Thomas Bartholinus* de latere Christi aperto, cap. VII. (Neubaur nem említi.)

b) *Henricus Bangertus*, Commentar de ortu, vita et excessu An-

tonii Coleri ICTi Lubecensis. Colerus, lübecki jogtudós és polgármester feljegyzését közli, mely szerint a bolygó zsidó 1603, januárius hó 14-én Lübeckben megjelent.

c) *Johannes Cluverus* (Klüver; + 1633, mint Meldorf-i superintendens, Holsteinban) *Historiarum totius mundi epitome*. Vratislaviae 1673.

III. A harmadik csoportbeliek: relationem hanc apertam redolere fabulam dicunt. (§ IV.)

a) *Julius Caesar Bulengerus*. *Historia sui temporis* (francia jezsuita. + 1628), a ki a többi között ezt mondja: «Eum ipsum esse qui visus fuerit Amburgi Anno 1564. *Credat Iudaeus Apella.*»

b) *Johannes Conrad. Dannhauer*. *Dramat. S. sive Christeis*. Theat. II. Phantas. I — *Christosophia* pag. 439 — *Lact. Catech. part. V. concione* LVII. pag. 1379. (Neubaur nem említi.)

c) *Aegidius Strauch*, wittenbergai tanár külön collegiumot tartott az egyháztörténelemben e czímen: *De immortali Judæo*. (Neubaur nem említi.)

d) *Caspar Sagittarius*. *Harmonia hist. pass. Jesu Christi. part. II.* pag. 725. (Neubaur nem említi.)

e) *Joh. Henricus Hottingerus*. *Historia Ecclesiastica*, part. III, pag. 540 (Neubaur nem említi.)

f) *Nicolaus Helvaderus*. *Sylva Chronologica circuli Baltici* 1625.

g) *Joh. Hornbeck* (Hoornebeck). *De convincendi Judæis*. Lugd. Bat. 1655.

h) *Joh. Sebast. Mitternacht* (a gerai gymnasium rectora). *Dissertationes de Johannis XXI*. 1665.

i) *Joh. Christophorus Rumetschius* *Schediasma Histor. — Theolog.* (Neubaur nem említi.)

j) *Gottfried Thilo*. *Meletema historicum de immortali Judæo*, 1668.

k) *Rudolphus Botoreus* (Rodolphe Bouthrays, párizsi ügyvéd). *Comment. hist.* 1594—1609. L. XI, pag. 305.

Ezen felsorolás után, mely az értekezés legbecsesebb része, következik tételekben és ellentételekben a tárgy valószínűségének czáfolata. A régi egyházi és világi történet írói hallgatnak róla (§ V), pedig nem csekély dolog: in toto Orbe unum aberrare hominem non mortalem (§ VI.); de a keresztény tanokba és hagyományokba már kezdettől fogva is becsúsztak koholt dolgok és történetek (§ VII.), mint azt Szt. Kristóf legendája is bizonyítja (§ VIII.). Hogy a bolygó zsidó mondája is ilyen, bizonyítja az ellentmondás az egyes írók közt. Így Matthæus Parisiensis és Cluverus azt mondják, hogy megkereszteltetése előtt *Cartaphilusnak*, utánna pedig *József-nek* hítták; Botoreus *Gergely-nek* (Gregorius) mondja; Libarius Alchimiájában pedig *Buttadeus-nak*; és Dudulæus Eizen Pál tudóstása szerint *Ahasverus-nak*. Dudulæus,

Helvader azt állítják, hogy ő maga Hamburgban és Naumburgban vargának (sutor) mondta magát, kinek Jeruzsalembe nem messze a város kapujától volt háza; Matthæus Parisiensis és Cluverus szerint Pilatus ajtónállója (janitor) volt; míg Botoreus és Bulengerus tímárnak (cerdo) állítják. Némelyek szerint kaptafával (forma sive formula calcei), mások szerint öklével (pugno) kergette el az Üdvözítőt, stb. stb. (§ IX.) Christus-ról sem tehető fel, ki a vele együtt keresztre szegzett latornak is megígérte az örök üdvösséget, hogy annyira megbüntette volna őt, holott kevesebbet vétett ellene, mint a többiek (§ X.). De vannak ellenvélemények (§ XI.), ezek azonban nem állhatnak meg külső és belső okoknál fogva (§ XII—XVII.); az egész nem más, mint a köznép közt elterjedt, koholt hír, mese: sed historię veritas non pendet a vulgo; hic enim fabulis delectatur, adeo ut bene dixerit B. Lutherus in colloquiis commensalibus: «Der grosse Hauffe will ein Mosen mit Hörnern haben.» Erről számos tudósítás szövege is elég bizonyosság, mint például: «Es haben uns (in diesem 1604 Jahr) unsere Sachsen für gewiss berichtet etc.» En in limine dolum! (§ XVIII.) A bolygó zsidó története tehát nem egyéb, mint: otiosi alicuius ingenii excrementum. (§ XIX.)

Az értekezést két, a vitázót dicsérő epigramma fejezi be; ezek elseje így hangzik:

Mortalis fuit, et nudum sine nomine corpus
 Judæus, de quo pagina nostra sonat.
 Ast tua laus experts lethi, tristisque sepulchri,
 Immortale sibi poscit in orbe decus,
 Hoc tibi sic quondam cum fœnore prosit *Amice*
 Ut prodesse aliis mente manuque quæas.

Sic Præstantissimo atque Doctissimo Domino Respondenti, Auditori
 suo perquam charo, ac streuno, applausit. Præses.

Talán nem egészen érdektelen, hogy a szóban forgó példány cím-lapján a XXVI *Januar* kelet ki van törölve, és melléje elfakúlt, alig látható vonásokkal IX *Februar* van írva. A vita valószínűleg nem az előre meghatározott napon esett meg, mikor az értekezés már nyomás alatt vagy talán már készen is volt.

Dr. LEHR VILMOS.

HAZAI IRODALOM.

Mythologiai képgyűjtemény, szerkesztette *Hauptmann Gusztáv*, cs. és kir. nyug. százados. Második sorozat (30 kép).

Szöveggönyv a mythologiai képgyűjteményhez. Második sorozat. Átnézte, átdolgozta és a hazai viszonyokhoz alkalmazta *Latkóczy Mihály*, az eperjesi kir. katli. főgymnasium r. tanára. Eperjes, 1893. — 8. r. 25 lap.

E gyűjtemény első sorozatát folyóiratunkban ismerttettem (XVII. 587—8. l.); sajnos, hogy emásodik sorozatképeiről sem mondhatok kedvezőbbítéletet, mintamazokról. A képek először is többnyire nem ábrázolják az illető mythologikus alakot legkifejezőbb, klasszikussá vagy typikussá vált megjelenésében, hanem másodrendű forrásművekből vannak merítve; másodszer a rajzolás módja sem mondható sikerültnek. Akárhány emberi alak szeme csillaga hiányzik, mint a szobroknál szokott, pedig az egész alak és kép olyan módon van rajzolva, hogy nem szobor, hanem élő lény vagy festmény rajzának látszik. A ki magyarázatot vagy inkább felvilágosító példát óhajt ezen állításomhoz, az nézze meg *Langl Griech. Götter- u. Heldengestalten* cz. művének pompás fénynyomatait: ezeken még a művészeti dolgokban járatlan ember is azonnal megismerné, hogy szobroknak képei. Szerzőinknél a magyarázó szöveg és a megmagyarázott kép között nincsen meg a kívánt egybehangzás, pl. mindjárt a 31. számnál: a képen *Aurora* feje felett nincsen csillag, kezében pedig nem fáklyát tart; ellenben a magyarázat nem szól a képen látható lovakról. A 33. sz. képen *Inno* haja elhibázott, *Bacchus* arcza nem kisedé. A 34. sz. kép a Louvre-ban levő *Dionysos*-t ábrázolja és tanulságosan hasonlítható össze *Langl XXXI. sz. képével*: főleg az arczon látható a két rajzban óriási különbség. Magyarázatában szintén több olyan dolog van, a mely a tanulóban (pedig azt tartom, tanulóknak készült az egész mű) helytelen fogalmakat kelt: pl. a *Dionysos* név származtatása csak úgy odavetőleg, a melyről a tanuló nem tudhatja, hogy helyes-e vagy nem; *Dionysos* indiai neve, *Divanishi*, helytelen. A 35. sz. kép a Farnese-féle *Héraklés*, *Langl XLIV. sz. képével* hasonlítható össze. A különbség az alak egész izomzatának rajzában óriási; kivált a balkez helyzete feltűnően rossz *Hauptmann* rajzában. A 36. sz. kép a vaticani *Ganymédes*. A *syrinx* a földön meg nem ismerhető; különben az egész még a jobb rajzok közé tartozik. A 37. sz. kép *Hébé*; arcának rúttságán kívül feltűnő hiba jobb karján az alsó és felső rész (könyökig) aránytalansága. A 40. sz. képen *Nyx* bal karja vállával nem függ helyesen össze. A legtöbb női alak felső teste tulságosan rövid az altest és a láb-

szárak hosszához mérten. Jó lett volna a magyarázatban megmondani, milyen nevezetes szoborművet ábrázol egy-egy rajz. Ellenmondás a magyarázatban az, hogy az 1. füzet 5. lapja szerint Lédának három gyermeke volt, a 2. füzet 15. l. szerint pedig négy. Szinte szégyellem (Sókra. tésszel szólva) kimondani az igazságot; de mindegy, ki kell mondanom: a 45. sz. képen *Flora*-nak jobb lábán *hat* ujjja van! A természetnek ugyanezen játéka sejthető a 48. sz. képen *Iris* lábán is. A felemelt láb feje rendesen elhibázott szerzőnk rajzain, pl. *Floráé* és a 38. számú képen is. *Flora* jobb kezével nem fogja ruháját, de a ruha mégis a megfelelő rúncokat veti. A többi kép közül szinte kiválik jóságával a 49. sz. *Isis*; a rajzoló határozottan legtöbb hibát követ el a meztelen emberi test rajzolásában. Az 50. sz. kép a S. Ildefonsoról nevezett csoport. *Hypnos* jobb kezének helyzete érthetetlen, mert nem fog semmit; bal lába feje egészen hibás, sőt még a kis oltár bal oldala is rossz: hiányzik az oldal éle az ökörfej felett. Az 52. sz. képen *Atlas*-nak nincsen koponyája. Magyarázatában nem szabatos kifejezés az (a 9. és 19. l.), hogy *Atlas* a *föld* gömbjét tartja. Az 53. sz. képen a *Nilus* vaticani csoportjában a sok kis fiu alakja ugyancsak nem sikerült; a víziló helyett krokodilus rajza látható. Az 55. sz. képen *Olympos* két válla feltűnően rossz; a vállak ilyes helyzete csak akkor természetes, ha olyan, mint *Daphnis* alakján Langl gyűjteményében. *Perseus* leírásában (56. sz.) szó sincs a Pégasosról. E rajz jobb a többinél: mint már említettem, a festmény-szerűnek rajzolása inkább sikerül a rajzolónak, mint a szobrok ábrázolása. A lovat csakis a szárnyak helytelen állása rontja el. Az 57. képen a kocsi rajza és a hőshöz való aránya, helytelen. Az 59. sz. kép, *Prometheus* a sziklához lánczolva, a sas és Héraklés, megint jobb, mert nagyrészt tájkép. Sajnálattal vagyok kénytelen kimondani, hogy e képgyűjtemény nem felel meg a méltányos kíválmaknak.

Latin-magyar kézi-szótár a középiskola számára. Szerkesztette *Holub M.* és *Köpesdy S.* Harmadik javított és bővített kiadás. Budapest, 1895. Kiadja Laufer Vilmos. — 8. r. 623 lap. Ára füzve 2 frt 40 kr.

A következő sorokban a címűl írt művet ismertetni óhajtom, nem bírálni, mert efféle mű fogatkozásait csakis a hosszabb használat derítheti ki, nem a könyvnek pusztá forgatása vagy akár átolvasása sem. Ismertetésemben mind azon adatokat felhasználtam, a melyeket a 2. és 3. kiadás szerkesztője, Köpesdy Sándor, a ki művét kétségen kívül leginkább ismeri, szíveskedett rendelkezésemre bocsátani. E szótár magyar-latin részének új kiadását, a mely szintén vaskos, majdnem 700 lapra terjedő kötet, nyomban követte az itt tárgyalt latin-magyar résznek új kiadása, a mely amannál közel négy ívvel kisebb, ennek a résznek előbbi kiadásánál azonban másfél ívvel nagyobb: ennyire terjed tehát az, a

mit K. művének emez új kiadásához hozzáadott. Ha e növekvés mineműségét tekintjük, azt látjuk, hogy az egyrészt abban áll, a mit ama klasszikus művekből vett, melyeket iskoláinkban olvasni szoktak, másrészt meg abban, hogy egyes szókhoz tárgyi magyarázatot adott. Mind a kettőt helyesen tette; az előbbivel a mű használhatóságát növelte, az utóbbival pedig tanításunknak egyik hiányosságán segített. Mert igaz ugyan, hogy tanításunk a klasszikus kor realitásának tekintetében az utóbbi években tetemesen javult, de tagadhatatlan, hogy a római élet viszonyaira vonatkozó külön útmutató művek híján tanulóink a realitásokból a kellőnél még mindig kevesebbet tudnak; az ide vágó legszükségesebbet óhajtották tehát K. szótárába beszorítani és a valóban létező bajon így segíteni. A szótárnak ilyen két rendbeli növekvése értékét határozottan emeli. Lássuk azonban, hogy úgy mondjam, a mű szellemi részének változását is. A ki a tanítás gyakorlatából tudja, hogy egyrészt tanulóink mily nehezen szoktathatók a latin szók egyes tagjai hangmennyiségének megismeréséhez és így a szók helyes kiejtéséhez, másrészt meg tapasztalja, hogy iskoláink egynémelyike arra nem is vet akkora ügyet, a mekkorát a dolog megérdemelne, azt kellemben lepi meg e kiadásban az a javítás, a mely a hosszúság és rövidség jeleinek folrakásában mutatkozik. Azt láthatjuk, hogy e megkülönböztető jeleket mindenütt alkalmazza a szerkesztő, a hol a tanuló ismereteinél fogva általános szabályt nem lehet adni, vagy a hol a szótag hangmennyiségét a tanuló gyökérszavából nem láthatja. Abban, hogy a rövidség jelét igen sok szótagon elhagyta, úgy látszik, az vezette a szerzőt, hogy az ilyen könyvekben a jeltelen szótagot rendszeren rövidnek szoktuk tekinteni. Általában a könyv nyomásának megkönnyítése végett bátran el lehet hagyni minden rövidségi jelt, csak meg kell a bevezetésben mondani, hogy minden jeltelen szótag rövid. A helyes, magyaros fordításra vezet az előttem levő szótárnak azon jó tulajdonsága, hogy az idegenszerűséget kerülte, pl. az anyagot jellentő melléknevek mellől a *-bóli*, *-beli* vagy *-ból böl való*-féle képzést elhagyta, mint: *adamantinus*, gyémánt (mn.); *aureus*, arany-, mn.; továbbá mellőzte szerzőnk a *valamit illető, valamihez tartozó* s több efféle idegenszerű körülírást, pl. ilyenben: *lituus auguralis* jóspálczá; persze még jobb lett volna ezt így fordítani: jóspálczája. Nagy jelentőségű valamely szótárnak ilyen tisztulása a helyes magyarság tekintetében, egyes szóalakokban is, de kivált egész kifejezésekben; amazokban szerzőnk, a hol csak lehetett, a helytelen képzést helyessel javította, emezeknél pedig az idegenszerű kifejezés helyébe magyarán hangzót tett. A rosszul képzett magyar szókat néhol zárójel között mintegy figyelemztetésül megtartotta, pl. *auctionor* (*árverez, árverést tart*), *kótavetyél*; másutt teljesen eltűnt a rossz magyar szó: *cadaver*, *holtest*, *tetem*, holott az előbbi kiadásban még így van: *hulla*. A következőt pedig, úgy

hiszem, ezen szótárban találhatjuk először: *cyllindrus* (a helytelen képzésű *henger* h.) *görög*; a Magyar Ny. Tört. Szótárában egy különálló esetre vonatkozólag ez olvasható: *görögfa*; a *görög* ige tájsházolásban a. m. hengereg, forog. Sajtóhibái, mint az ilyen sokféle, kisebb-nagyobb és jelekkel ellátott betűből álló könyvben szokott lenni, vannak ugyan e műnek is, azonban legnagyobbbrészt nem olyanok, hogy figyelmes tanuló a maga esztétől ki ne javíthatná. Általában K. szótárát úgy terjedelménél, mint tartalmánál fogva iskolai szótáraink legjobbjai közé sorozhatjuk.

Dr. POZDER KÁROLY.

Irodalmi dolgozatok. Irta *Baráth Ferencz.* Budapest, Franklin-társ., 1895. 8-r. 2, 360 l.

Baráth Ferencz irodalmi dolgozatait lapjaink sok dicsérettel emlegették megjelenésük alkalmával. S kétségtelen, hogy irodalmunk hasonló termékei közt a legjobbak sorába tartoznak, a milyenek az utóbbi évek alatt napvilágot láttak. Nem mondhatjuk ugyan, hogy új adatok csoportosítása, vagy régieknek új felfogása különös becset adna e tanulmányoknak; azt sem mondhatjuk, hogy új eszmék világa kápráztatná el bennük az olvasót: de szerkezet, előadás és stil egyformán a gondos íróra vallanak, a ki mondani valójával teljesen tisztában van, huzamosabban érleli gondolatait és szép formában tudja őket feltárni. Baráth Ferencz nem csekély mértékben érti azt az épen nem könnyű feladatot, hogy az írók műveiből az egyén gondolatvilágába vezesse olvasóját, hogy az emberi jellem szövevényeibe fényt vessen s az egész embert és író egy képben tüntesse föl. Némely dolgozatai valóságos essayeknek is beválnak, másokat az alkalom sugalt, de ezek sem méltatlanok a hosszabb, kidolgozottabb tanulmányokhoz.

Irodalomtörténet, æsthetika és kritika vegyülnek e dolgozatokba; némelyikben több a történet, másokban több az æsthetikai vizsgálódás, ismét másokban a kritikai eszmélkedés az uralkodó. Van olyan is, *Az ember fejlődése* című, a mely a philosophiai alapra fektetett pædagogiai vizsgálódás eredménye, s egyike a legsikerültebbeknek az egész könyvben. Tárgy szerint szintén eléggé változatos a tartalom. Régi és újabb magyar írók, költők és prózaisták, külföldi és régi classikus költők, regény- és drámaírók művei szolgálnak a tanulmány tárgyaiúl. Van egy összehasonlító irodalomtörténeti kisebb cikk is a könyvben, s három alkalm-szerű közlemény, a melyek közül a *Kossuth Lajos meghalt* címűnek maradandóbb bece is van.

Ellenben *Az aradi nap* című bátran el is maradhatott volna. Bizonyára e cikk jól szolgálta az alkalmat, a mely írásának forrása volt, s akkor hatásos olvasmány is lehetett: de e, többnyire értékesebb, dolgozatok közül annál inkább kihagyhatta volna a szerző, mivel egészen elütő

a tanulmányoknak tudományos színvonalától, sok krónikaszerűség van benne, s közeljár a lap-tudósító előadásához, a mi akkor egészen rendjén volt, mert az alkalom nemcsak megengedte, de sőt meg is kívánta ezt. Talán nem csalódunk, ha azt hiszszük, hogy Baráth Ferencz azért tartotta méltónak e cikkét is kidolgozottabb értekezései közé fölvenni, mivel annak a hangulatnak próbált benne kifejezést adni, a mely a jelenlevők keblét betölté az ünnepély alatt. Ez azonban sem nem oly jellemzetes rajz, sem nem oly benső megihatottság kifejezése, a mely maradandólag bevésődnék az olvasó lelkébe.

Kossuthról két cikk van a könyvben — hogy egy füst alatt szőlünk az alkalmoszerű dolgozatokról; — mind a kettő a kegyeletnek s a hazafi szívnek mintegy prózai elegiája, a nélkül, hogy az újabb kor eszmélkedő s világosan látó emberének ne volna bátorsága önvéleményét nyíltan kimondani. A két cikk tárgyánál fogva is szorosan összetartozik; nem egy gondolat újra ismétlődik a másodikban; de mind e mellett bizonyosan ez utóbbi a legjobb cikk volt mind azok közt, a melyek Kossuth halálakor napvilágot láttak. A *Kossuth Lajos 90. születésnapja* címűben egy-egy árnyalati tévedés előfordul ugyan, de azt csak a nem elég szabatos kifejezésnek rójuk fel. Például a Széchenyi és Kossuth közti párhuzamról mondhatjuk ezt főkép. «Széchenyi — írja Baráth F. — alkotmányunknak azt a gyökeres átalakítását, melyet Kossuth az 1848-ki országgyűléssel keresztül vitt, végrehajtani sem *nem akarta*, sem nem tudta volna». Akkor keresztül vinni még nem, az bizonyos; de hogy az egész átalakulást *akarta* már korszakalkotó művei megírásakor: azt bajosan lehet tagadni. Hogy nem tudta: abban már igaza van az írónak.

A *Kossuth Lajos meghalt* címűben a felfogás jellemzetessége s az előadás komoly nemessége egyaránt figyelemre méltó. Különösen szép a következő fordulat. Előadván a szerző, hogy a szabadelvű küzdőknek segítségére jött a februári forradalom s most «minden attól függött, lesz-e valaki, a ki a segítőtársat fölismeri s az eszmék közösségének szövetségét elfogadja», — így fűzi tovább gondolatait: «Kossuth fölismerte a jelt, megértette az idők szavát s mert és tudott azok szerint cselekedni. Mert. Ebben volt nagysága, végzete.» A párhuzamot azonban Kossuth és Mátyás király között nem tartjuk sem szerencsésnek, sem igaznak; az egész szertelen nagyítás színében tűnik fel, ha higgadtan vizsgáljuk. Baráth F. ezt írja: «Mátyás csak *igazságos* volt, de ő *Kossuth apánk*». Nem tudjuk, egy középkori királyra, a rendiség fénykorában, mondhatott-e nagyobb dicséretet a magyar nép, mint hogy: igazságos? S mily mély értelme volt az *egész* magyar nép előtt e jelzőnek? Voltaképe fogalmon azt is értette a nép, a mivel az író épen az ellentétet akarta kiemelni. A király, a minden jogok kútfeje, az igazság legfőbb őre és kiszolgálta-

tója, épen igazságszeretetével állított magának enyészhetetlen emléket a nép szívében, s halálával magát az igazságot is meghalni hitte. Nyilván többet értett a magyar nép az *igazságos* fogalmán akkor, mint a *Kossuth apánkon* jelenleg; emez aligha is olyan általános, mint amaz. Másfelül a Mátyás magasztalása négyszáz évig csorbitatlan a róla fenmaradt közmondásszerű sóhajban; nem tudjuk, vajjon félelnyi idő is milyen pusztítást visz véghez a Kossuth neve varázsán.

A Mikesről és Kármán Józsefről írt tanulmányok inkább a nagy közönség, mint a szakemberek előtt becsesek. Baráth F. nyugodt szemlélődéssel, higgadt tárgyilagossággal s mégis bizonyos sajátosságos alanyi érzéssel, a mely néha közeljár a megihatottsághoz, de egyszer-egyszer a fanyarsághoz is, adja elő azt a hatást, a melyet az írókkal való foglalkozás reá tett. Mondhatni, a kegyelet vezeti a szerzőt, hogy régi íróink emlékét megújítsa; de ez a kegyelet a Mikesről írt, különben szép dolgozatban mintha érzélgéssé fajúlna. Sikerültebbnek tartjuk a Kármánról írott tanulmányt, a melyhez a könyv végén egy fölötte fontos új adatot is tartalmazó jegyzet csatlakozik. A mit mult századbeli irodalmi viszonyainkról ír: nagyjából igaz is, valószínű is; de kár volt a Berzsényi példájára hivatkoznia, hogy rajzát rikítóbb színűvé tegye, mert a felhozott példa teljesen hamis felfogáson alapszik. Elmondván a szerző, hogy Csokonai mennyit küzdött ama nagy feladattal, hogy munkáit a közönség kezébe juttassa (néhányat sikerült is kiadni, tehát nem egészen *hiába* küzdött), így ír: «Bizonyára nem kis feladat abban az időben, ha meggondoljuk, hogy még 15 évvel később is *Berzsényi munkái évekig heverték kéziratban kiadó hiánya miatt s végre is alamizsna útján jelentek meg*». Igaz, hogy kiadóra nem talált Berzsényi, de munkái nem ezért késtek; ő maga akarta kiadni költeményeit, a pesti írók pedig kedveskedni akartak neki azzal, hogy közköltegen adják ki ódáit. De épen semmitől sem irtózott jobban Berzsényi, mint hogy azt mondják, hogy *alamizsnát* fogadott el; hiszen mikor a kispapok áldozókészsége először tudomására jutott: habozott, vajjon ne utasítsa-e vissza e készséget, a mely egy nemes vérből származó emberhez — az ő felfogása szerint — sehogysem illett, s csak barátai unszolásának engedett az adomány elfogadásában. Hanem ha már példát akart felhozni Baráth F. a későbbi időkbeli, sokkal inkább felhozhatta volna magát a széphalmi mestert, a kit írótlársai a haza föltératorának mondottak, s az előkelők (Teleki grófok, Prónay bárók, Dessewffyek, Csereyek, Wesselényiek, stb.) is osztottak e véleményben, de munkáinak kiadására az egy Wesselényi Miklós bárón kívül senki sem áldozott egy fillért sem, pedig Kazinczy kérve-kérte őket s nem is örökös adományra, csak kölcsönre. Vagy akár Révait is felhozhatta volna, sőt másokat is. Csak Berzsényi példája nem bizonyítja azt, a mit az író azzal bizonyítani akart. — Azt az ítéletét sem fogadhatjuk el egészen, hogy Kár-

mán prózája szebb és jobb mindenik kortársáénál, Kazinczyénál is. Az igazság talán inkább az, hogy csak a Kazinczy prózája versenyezhet vele nemcsak leveleiben, de akkori fordításaiban is, még inkább pedig abban az ódai hevületű előszavában, a melyet a Hamlet fordítása elé írt a korona őrszobájában, s a mit Göröghöz és Kerekeshez írt, sőt *Hivatalba bevezető beszédében* is.

Baráth F. irodalmi dolgozatai közül azonban kétségtelenül legbecsesebb a Thackerayról angol források után írt, minden tekintetben sikorúlt essayje s Aristophanesről szintén angol forrás alapján átdolgozott értekezése. Ez írók egyéni gondolkörébe s koruk viszonyaiba a magyar olvasó semmi más tanulmányból nem juthat oly alaposan, mint a Baráth Ferenczéből. Valóban alig tudnánk hamarjában egyetlen hasonló dolgot is megnevezni, a mely egy idegen világba oly szépen, oly fokozatos eszmetársítással tudná a művelt magyar olvasót bevezetni, mint e két, szóban levő, tanulmány. Ha más bece nem volna is az egész könyvnek, e két tanulmány elég volna kiadásának igazolására. Pedig van más is.

A kisebb dolgozatokat, nekrológokat nem említve, csak a terjedelmesebbekről kívánunk még néhány észrevételt tenni. *A magyar költők szerelme* című épen oly éles megfigyelés, mint gondos tanulmány eredménye, ámbár egyes részeiben kissé aránytalan: jelesebb költőkről néha kevesebbet mond, mint kevésbbé jelesekről. Berzsenyi ifjabbkori szerelmes verseit csak utánzásnak veszi, a miben, ismervén Berzsenyinek korán fejlődő forró kedélyét, alig lehet igaza. S ha már Tompának több szép költeményét adatokul használja: épen *Utolsó verseiről* kár volt megfélekedezni, a mely Tompa szerelmi, vagy családi érzést zengő lyrájának szinte legszebb, legmeghatóbb hangjait adja.

A *Gyulai Pál költeményei* című tanulmány nem utolsó bizonyítéka Baráth F. æsthetikai és kritikai műveltségének. Ítéletét jó részt mi is aláírjuk, bár itt-ott nem érthetünk egyet a kritikussal. Például a népmesék átdolgozását elég szerencsésnek találjuk s bár különösebb értéket nem tulajdonítunk is azoknak: azt az elismerést meg nem tagadhatjuk tőlük, hogy az eredetiek naiv hangját Gyulai szépen megőrizte. Valószínűleg maga a költő sem akart ennél többet elérni.

Hogy Gyulai egész költészetében küzd a formával: ez úgy általános-ságban mondvá, alkalmasint nem lehet helyes vélemény. A szerző nem mondja meg, hogy a benső, szerkezeti formát érti-e, vagy a külső, technikai alakot. Az elsőről épen nem állíthatni a formával való küzdést; a technikai formáról is csak némely helyen vehető észre. A ki a *Romhányi* mesterséges versszerkezetében is oly könnyedén mozog, az nem igen küzdhet a formával egész költészetében. Sőt némely költeményről maga a kritikus is elismeri, hogy a forma «szépen hozzásímul a tartalomhoz»:

tehát mintegy ellenmond a szerző önmagának. Különben Baráth F. is nagy méltánnyal szol a *Romhányiról*, a melyben leginkább egygyé olvad Gyulaiban a költő és kritikus; e tekintetben irodalmunkban alig van párja.

Van azon kívül a szerzőnek egy közbevetett megjegyzése, a mely — szerintünk — nyilván téves felfogáson alapszik. Ismeretes, hogy Gyulai versben és prózában többször ismétli Kemény Zsigmondnak azt a mondását, hogy a magyar politika mily nehéz. Ezt Baráth F. is kiemeli s ezt a jegyzetet veti utána: Ez igazság «különben annyira világos, hogy Keményénél kisebb elme is rájöhetett». A Kemény mondásának fontossága talán nem abban van, hogy ő ezt az igazságot észrevette, hanem hogy még egy oly genie is, mint Kemény Zsigmond volt, kénytelen vala bevallani, mily nehéz a magyar politika; még az ő élesen bonczoló elméje is nagyon szövevényesnek tartá annak összebogozott szálait, — azért csatlakozott Deákhoz, a kinek államférfiúi tehetségétől várhatta csupán e szövedék kibontását.

De a mit Baráth F. Gyulai Pál általános költői értékéről mond: azt készséggel aláírjuk mi is. A szerző szépen kiemeli Gyulai költészetének maradandó sajátosságait, midőn Szász Károlylyal és Lévy Józseffel összehasonlíttja. «A kor törekvései — írja Baráth F. — küzdelmei, szenvedélyei erősebben megvannak benne (t. i. Gyulaiban) társainál, s talán erősebben is hatott a korszellem alakulására, mint azok.»

A *Delibábok hősről* és Tolnai elbeszéléseiről írt kritikai észrevételek is mind talpraesettek, helyesek. Az analysise itt legerősebb a szerzőnek. A *Delibábok hőse* fény- és árnyoldalait leplezetlenül feltárja a kritikus, és semmi tartalékja nincs, hogy egyéni benyomásait elhallgassa. Úgy hiszszük, ez a kritika legkiválóbb mindazok közt, a melyeket ez akkor nagy feltűnést keltő műről összeírtak. Az olvasóra azonban zavarólag hat a bírálónak az a különös szokása, hogy csak számmal jelzi azokat a versszakokat, a melyekre észrevételei vannak. Még bántóbb ez Tolnai elbeszéléseiről írt bírálatában. Pedig máskülönben ez a cikk is becsületére válik a szerzőnek. Az olvasó épen a részletezést nem kísérheti figyelemmel, mert Baráth F. csak a lapokra és sorokra hivatkozik. Kár volt nem idézni a kifogásolt vagy megdicsért helyeket; ez a kiegészítés már nem nagyon sokkal növelte volna a könyvet.

Általában Baráth Ferencz tanulmányai nagyon megérdemlik a velök való foglalkozást. Baráth F. művelt és tanult író; előadása és stílje egyaránt ízléses, tiszta. Csupán reflexiói közül maradhattak volna el az útszéliek, vagy épen émelygősek, mint például a *szerilem* mivoltáról írt sorai (167. l.). Néha — nem tudjuk, akarva-e vagy akaratlanul — bizonyos kenetes, bibliai hangba csap az író, a mi önmagában semmi kifogás alá nem esik, de az egész cikk hangjából mégis mintha kirírna:

«És betölté e mi lakóhelyünket nagy örvendezés és fényesség egy ideig ; és következék erre nagy gyász és siralom» stb. E csekély kifogások azonban épen nem korlátoznak bennünket abbeli véleményünk ismételésében, hogy Baráth F. könyve egyike a legbecsesebb műveknek, a melyek a közelebbi években — hasonló irányban és tartalommal — megjelentek.

Dr. VÁCZY JÁNOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ERTEKEZÉSEK.

1893/94.

20. Zsigmond János: Róma forradalmainak általános jellemzése. (Lévai kegyesr. főgymn., 46 l.) — E dolgozat Róma történelméből a Kr. e. 509-től 300-ig (noha utóbb voltak az igazi nagy forradalmak) tartó idők forrongásait vázolja s a lefolyt eseményeknek okait igyekszik puhatolgatni: t. i. honnan magyarázható a patriciusok és plebeiusok annyi torzsalkodása s végre a kiegyezésnek létrejötté közöttük. A szerző valóban érdekes és hasznos themát szemelt ki magának, mely bővelkedik tanulságokban mind általán a hasonló viszonyok megítélésére nézve, mind az iskola szempontjából, a mennyiben a 4. osztály történelmi anyagának egyik érdekes részletét akarja megvilágítani mélyebb felfogás és elmélkedés alapján. Szép is, ha egy fiatal tanító belemélyed tárgyának részleteibe s elmélkedése eredményét iskolájoknak valamennyi növendéke számára hozzáférhetővé teszi.

A történelmi könyvekben nem több, mint néhány fejezet az, a mit e dolgozat felölel, még pedig: Müller-Mangold, Ókor 120., 122., 123. (részben) és 125. §§., Cserép, Róm. régiségt. 2. kiad. 16—19. ll. Természetes és világos a kézikönyvek előadása a szóban levő korról, mely szerint a királyok kegyetlenkedései és bűnei okozták elűzésöket, később meg a jog nélküli alsóbb nép nem tűrhette az urak önkénykedéseit; ugyanis az adósság-ügy, a hivatalokból való kizártság, a törvényeknek és telekügynek a plebsre nézve elszigeteltsége és igazságtalan volta, a patriciusoknak fenhéjazása s a jogos követelésekkel szemben való csökönyössége, holott a nép is úgy viselte a terheket mint az urak, végül a gyakori félreértések szülték meg a kétszázados harczot, mely a patriciusokat és plebeiusokat elválasztá egymástól s ellenségekké tévé a közös haza gyermekeit.

A mondottakból egyszerre látható, minő sok alkalmi vonatkozással lehet fűszerezni a római történelemnek jelzett szakaszát, akár az újabb korból is, különösen általános politikai és társadalmi tekintetben, úgy hogy a tanító igazán üdvös útravalóval szerelheti föl tanítványait

arra nézve, mint kell a helyes mértéket alkalmazni támadó és a támadott fél irányában, valahányszor forradalmak, társadalmi átalakulások és mozgalmak bírálata kerül napirendre. Alig fél század választ el bennünket hazánknak hasonló mozgalmaitól, s így már tiszta képet alkotunk magunknak a nálunk lefolyt analog viszonyokról és hozzájuk mérhetjük Róma átalakulását (bár a szerző épen semmi ügyet nem vetett a magunk történelmére). Csakhogy az ily összehasonlítások nem mindig adják meg a kellő kulcsot az igazság nyitjához, mert a közelebb eső kornak képe sokszor nagyon is elűt régi kor viszonyaitól s könnyen megtévesztheti a vizsgálódót. Azért folyton ébren kell tartani magunkban azt a tudatot, hogy amaz analógiák csupán érekkeltő színezései a régmúlt időknek, csupán tapasztalati tanulságok az élet hasonló körülményei számára s nem szoros kimagyarázásai az eseményeknek. A dolgok mélyére ható okoskodás azonban szívesen el-elidőz az ily helyeknél (v. ö. Mommsen, Boissier, Thierry, Fustel de Coulanges, Lanciani stb. műveit), főkép ha alkalmas adalékokat talál a párhuzam megvonására s a hasonzerű eseményeknek egymás mellé állítására. Bizonyos törvényszerűségek levonása és okulások merítése a czélja az ily-nemű elmékedéseknek, nem pedig a történelmi igazságoknak palástolása vagy épen elferdítése. Csakis a józan tanulságok levonása lehet tehát ilyenkor vezérlő elve gondolatainknak, korántsem az, hogy új eredményeket hámozzunk ki forrásainkból, mert az már a történelmi oknyomozásnak feladata. Ily irányban foghatjuk vizsgálat alá a szerző, munkáját is Rómának hajdani forradalmairól, a mennyiben ezek a politika v. morál szempontjából az életre egyes józan tanulságokkal kínálkoznak. Lássuk tehát, miként oldotta meg a cikkely írója kitűzött feladatát.

Megszivlelte Fustel de Coulangesnak és Montesquieunek*) elmékedéseit s ezekhez fűzte a maga bírálgatását. Meglátszik azonban rajta, hogy nem emésztette meg tárgyát s az igazi egységes szerkezetű elmékedések színvonalára nem törekedett fölemelni munkáját. Örökké ismétli a Fustelnek ismeretes felfogását, mely szerint valamennyi római

*) Hogy Montesquieu csak kritikával használható s állításainak másnap már mily kevés értéke van, mutatja műveinek számtalan bírálata (nálunk: Kemény Gábor, Bpesti Szemle 1859. évf., Schwarcz Gyula az akad. értekezések közt 1885., Balogh Arthur az Athenæum 1894. 3—4. sz., de különösen a Thierry (A római birodalom képe, XI. l.) és Janet (Politika és morál, 3. köt. 30., 51., 118. stb.) ll.) művei, a melyeket sokkal nagyobb haszonnal forgathatott volna Zs. úr is, mint ama fellegek közt járó bölcselőnek iratait, s akkor nem tartotta volna szentírásnak kedvelt írója felfogását.

intézményben föllelhető a vallásos elem, mely áthatotta Rómának egész társadalmát és összes intézményeit; de egyben belekeveri a Montesquieu-féle extravagáns tételeknek egész özönét is, a nélkül, hogy barátságos összehangzást teremtett volna legalább a felhasznált két szerző között. Közbevegyt, még több más írói nevet is, a melyek talán az említett könyvek olvasása közben tolultak eléje, de ezek csak még jobban koczkáztatják a dolgozat egységét. Vannak benne továbbá meg nem értett v. hibásan alkalmazott idézetek, a melyeknek még értelmével sem, nemhogy alkalmazhatóságával tisztába jött volna a szerző. De különösen feltűnt előttem, hogy a politika és morál alapkérdéseiben vajmi gyakorlatlan érzéke van, mert nagyon is kiforratlan egyéniség hatását teszi az olvasóra minden egyes nyilatkozata. Fő hibája mégis, hogy nem hatolt bele a kenyérkérdés, adósságügy, jog fejlődés, pénzügy és ipar, vámügy és gazdaság elveibe*) s így természetesen nem is tudott avatottan, szakértelemmel hozzászólni Róma mozgalmaihoz. Ám további buvárkodás, komoly elmélyedés, tetemes tapasztalat és higgadság, véleményem szerint, megadhatják majdan a szerzőnek azt a képességet, hogy ugyanezt a themát sikeresebben is megoldhassa, mint jelenleg tette.

Ezek után hadd okadatoljam czikkelyéről mondott véleményemet.

A 6. l. Franciaország jelen állapotát Fustel nyomán fonákul ítéli meg a szerző; mert az csak nem áll, hogy ott a mai társadalom haladását az gátolja, hogy a római és görög régiség lebeg folyton az emberek szeme előtt. Tudvalevőleg ugyanis abban van ott a fő nehézség, hogy a forradalom szakított a történelmi alappal, a megszakított fonalat pedig az ország nem bírta többé visszavenni, úgy hogy a társadalom mind maig sýnyi a szilárd erkölcsi és jogalap hiányát. — A 7. l. Montesquieu túlzott állítását teszi magáévá a szerző, mikor a római köztársaságot éig magasztalja; pedig ha Montesquieu szavai szerint Róma kormánya mindenha nyujtott orvoslást a hatalom visszaélései ellen: akkor ugyan honnan magyarázzuk a forradalmakat? Elhiheti a szerző, nagy igaza van Ménard Renének, mikor így nyilatkozik. (Az ókori művészet története, 130. l.): «Rómában sohasem volt meg a szabadság, legalább úgy, a mint a görögök értették. Egy elnyomó patricius-testület, (később a nobiles), de a mely voltakép mégis a nemzet politikai értelmiségének volt képviselője, s egy plebeius had, mely szinte szakadatlanul fegyverben állt, de a mely nem látta semmi hasznát a harcznak, melyben vérét

* Mily mások az ily művek: Pöhlmann, Geschichte des antiken Kommunismus u. Socialismus, München, Beck 1893.; Weber, Die röm. Agrargesch. 1891.; Nickel, Socialpolitik u. sociale Bewegungen im Altertum, 1894. Schöningh, Paderborn.

ontotta: ime a római köztársaság». Elmondhatjuk bizony, hogy kormányzat tekintetében a császárság egy-egy szakasza tesz csupán kivételt, a mikor az igazság és jog szellemében kormányoztak. — Nem értem, hogy mondhatja a szerző a 7. l. azt, hogy egyedül a patriciusok számíthatók a haladási (miért e szokatlan —ási?) párthoz? Vajjon mit ért Zs. úr haladó párton? Hisz' haladó pártnak tudtommal a reform- vagy forradalmi elemet nevezik! Pedig a patriciusok mindig a régit, az őscultust védték Fustel és a szerző szerint! A királyoktól is inkább a néphez való szításukat vették ők rossz néven, úgy hogy csak mintegy házi forradalom, vagyis pusztán személyváltoztatás volt a királyok elűzésének célja (miként a szerző maga is elismeri), utóbb pedig a demokratikus irány térhódítása volt az, a mi az urakat engedékenységre birta a plebszel szemben, a mint Thierry és Sheppard (*The Fall of Rome*, London 1861.) művei bizonyítják. — Nincs kifejtve a 10. l. a királyság eredete, mivolta stb. A szerző folyton hangoztatja a patriciusok jogi egyenlőségét, vallásukra való féltékenységét, elzárkózottságát stb. (Fustel szellemében), de a királyi jogok eredetét, formáját, mekkoraságát még csak nem is pedzi. Öröklött, vagy tisztán papi jellegű stb. volt-e a királyság? Pedig mindezt jól meg kell világítani! Valószínű, hogy a főpapi jelleg volt az uralkodó vonás benne, hisz' az etruszk befolyás csakhamar erre is rányomta bélyegét; de azért a Fustel állításai mégis túllőnek a célon, mikor úgyszólván kirekesztőleg papi vonásait hangsúlyozzák. — A 11. és 36. ll. Fustel után azt olvassuk, hogy a plebeiusoknak nem volt vallásuk és istentiszteletök. Ez lehetetlen. Megengedem, hogy nem volt olyan rendszeres és formákba öntött, mint a patriciusoknak; de hogy volt nekik, azt a vallásoknak, sőt a rómaiaknak történelme is igazolja. — Nagy tévedés továbbá, ha azt hiszi valaki Montesquieu nyomán, hogy a nép könnyen tűri, ha új adókat követelnek tőle. Ellenkezőleg! igen gyakran ez rázza fel az apathiából, mint Hollandiát Spanyolország ellen vagy Thökölyt is a német ellen stb. Mit sem szeret kevésbbé a nép, hanemha zsebébe nyulnak, nyomorogni engedik s egyre-másra nehéz adókkal sujtják; azonnal lázadásban tör ki, mihelyt módjában áll; ellenben a szabadság stb. eszméi sokkal ritkábban adnak fegyvert a kezébe. — A 12. és 14. ll. közt folytonos az ellenmondás; amott (fönn) a társadalmi szervezet teljes lerombolására célzó forradalomnak van mondva a királyok elűzése, emitt meg szelid átalakulásnak, mely az állam fentartó elemei közül tulajdonkép egyet nem döntött halomra. — A 16. l. első soraiban megint a Montesquieu-nak nagyhangú állítását tolmácsolja a szerző, mely szerint a hol a gazdagság megvetett, ott a születés és méltóság nem biztosíthatnak jogokat. Ennek czáfolatául ott van Sparta alkotmánya. — A 10. és 18. ll. érthetatlenné teszik a plebsnek katonai kötelezettségét; ugyanis egyszer

azt olvassuk, hogy köteles volt a plebs hadba vonulni (a minthogy igaz is), máskor pedig, hogy nem volt köteles. Azonkívül a 10. l. a plebsnek kezdetleges jelleme a későbbi consul-választással van magyarázva. Hát a cliensi intézmény kimagyarázása hol maradt? — A 19. l. ki van emelve a patriciusság önzéstelensége; mintha bizony a plebeiusok földjeinek elszedését is az őscultus nyilatkoztatta volna ki az uraknak és a hit tette volna köteleességgé a jogtalankodást. Ott van az igazi ok az állapotok tarthatatlanságára nézve a 21. lapon, a hol a szerző is elismeri, hogy bizony az adósok helyzete immár tűrhetetlen volt. — A 19. l. helyesen beszél a forradalmak okairól; ámde hogy' egyeztethek össze az itt mondottak a 7. l. végével? Abban azonban nincs igaza (19., 20. ll.) Zs. úrnak, ha mindjárt Aristotelés támogatja is theóriáját, hogy a kormányzatban részt nem vevő osztályoknak nagyobb jogokat kell biztosítani; mert a mennyi terhet visel kiki, annyi legyen a joga; míg privilégiumokat osztogatni nem ajánlatos. — A 27. lapon is Fustel állítását hangoztatja a szerző, hogy t. i. a patriciatust mindvégig a vallás érdekeinek megóvása vezérelte csökönyösségében és hogy még a plebs is méltányolta (22. l.) ezt az álláspontját; holott legfőlebb kezdetben lehettek a vallás érdekei oly döntő súlyúak az urakra nézve, míg később az elszegényedő patriciusság és a meggazdagodott plebeius-ság igen is érezte a kölcsönös közeledés szükségét. Innen van, hogy aránylag oly rövid idő alatt létrejöhetett közöttük a kiegyezés. Általában meg kell gondolni, hogy térben és időben történnek mindig az események, s az egyik korszaknak szelleme «*toto cælo*» különböztől a másiktól, nem szabad minden eseményt egyazon kaptafára huzni s ugyanegy mérővesszőhöz viszonyítani. Ép azért a kronológiával is le kell számolni, mert az évszámok pontos szemmel-tartása számtalan tévedéstől megóvjá az embert, s tény az, hogy a mi nem történhetett meg Kr. e. 500-ban, már lehetséges volt 300-ban. — A 28. l. ezen mondatban: «a plebs nem volt mindig szegény» helyett «mind» irandó. — A 29. l. a néposztályokat illető hatalomról elmélkedik a szerző (v. ö. 16. l.), s a szegény nemzetekre nézve igaza is van, mert ott a születés, meg egyéb erkölcsi motívumok döntenek a jogok tekintetében; csakhogy Rómában, mint vagyonos államban, már jó eleve a gazdagság határozott; pl. az ædilis-intézmény is elég pénz kívánt az illető tisztviselőktől, mert puffra csak nem rendezhettek játékokat és multságokat. — A 31. és 32. ll. is folyton az ős vallás izolált természetéről beszél a szerző, mintha még az idétt is régi erejében uralkodott volna az ősi cultus. Pedig ha egyéb nem, hát legjobban az a tény ingathatja meg a Fustel theóriáját, hogy Rómában az idegenek már kezdettől fogva nemcsak a legfőbb méltóságra emelkedtek, hanem politikai és vallási eszméik közül (etruszk, görög hatás) is nem egy igazi termékeny talajra lelt. Hogy' lehet a rómaiak

vallása tisztán öröklött vallás, hisz' még alapelemei is idegen befolyásra vallanak! Hogy ne férhetett volna tehát hozzája a plebs is jókorán? — A 7. és 8. ll. meg a 36. l. között eltérés van, a 44. l. pedig a zárójel közt levő mondat érthetetlen. — Végül nevezetes (45. l.) egy mult századi utopikus írónak, Condorcet-nak (l. Janet-nál III. kötet 466—78. ll.), megszólaltatása amaz eget-verő nyilatkozatban, hogy a gazdagság egyenlőtleniségének folytonos csökkenése már Kr. e. létesült az ötödfélszázados Rómában. Szép, ha igaz volna! Hát csakugyan oly boldog volt a római nép? Ám ha megfigyeljük Róma gazdasági viszonyait, mindjárt eszünkbe jutnak a Gracchusok, a kiknek sirba-szálltával mintha örökre letűnt volna Itáliában a telek-viszonyok rendezése! Ismerkedjünk csak meg Itália történelmével, tanulmányozzuk jelen viszonyait, olvassuk a nem rég lefolyt szicíliai lázadás okait (l. a Budapesti Szemle tavalyi évf., Colojanni Napoleon «In Sicilia», vagy Rossi Adolfnak, a Tribuna munkatársának, «L'agitazione in Sicilia» cz. művét), vagy kérdezzük ki a legműveltebb olaszokat és szegény vasuti munkásainkat: mind azt fogják mondani, hogy Italia est miseria patria, főleg a népre nézve s különösen mainap (v. ö. Erődi Béla utleírását a Földrajzi Közl. 1895. évf.). De így volt már az ókorban is.

Sokat szeretnék még mondani az értekezés tartalma ellen, de tovább nem folytatom. Szerettem volna a cikkelyről dicsérőleg nyilatkozni, mert a komoly dolgokban való buzgólkodást becsülöm mindenki-ben; de nem tehettem. Stílusát már nem is merem bolygatni, mert az is ép oly ki nem forrott egyéniség munkája, tele gyarlóságokkal, mint az egész elmélkedés. Azért végül csak egyszerűen összefoglalom véleményemet a dolgozat értékéről,

A cikkely írója a politikai, társadalmi és nemzetgazdasági tudományokban való kellő jártasság nélkül fogott a szóban levő nehéz kérdéshez. Az összefüggészett anyagot nem emésztette meg, nem tette egységessé. A dolgok mélyére hatoló tudás és megfigyelés hiányában sem önálló ítéletet az eseményekről, sem következetességet az események bírálatában nem találunk nála. Dolgozata telve van ellenmondásokkal, zavaros és biztos kronologia nélkül való; azért semmi esetre sem való arra, hogy az ifjuság Rómának politikai és társadalmi viszonyait, küzdelmeit okozati összefüggésekben megismerhesse belőle. Szóval a szerző, mielőtt cikkelye megírásához fogott, nem fontolta meg: quid valeant umeri, quid ferre recusent.

BÓDISS JUSZTIN.

21. Balassa József: Az olvasmány szerepe az idegen nyelvek tanításában. (Debreczeni állami főreáliskola, 1—12. l.) — Harmadiknak érkezem Balassa fenti értekezésének ismertetésével. Előttém már *Bartos Fülöp* a Középiskolai Tanáregyesületi Közlönyben (1894. nov. 4.) és

—*r—s—t* a Magyar Pædagiában (1894. nov.) foglalkozott vele. Azt hiszem azonban, hogy a Balassa vallotta elvek olyanok, hogy nem árt velök gyakrabban is foglalkozni, mert nagyon kívánatos, hogy teljesen átmenjenek a köztudatba; a legujabb jelen és a legközelebbi jövő nyelvtanítási módszere elől nem szabad, nem lehet elzárkóznunk. Az az elv, a melyet Balassa s vele együtt a magyar tanárságnak ma már jelentékeny része hangoztat, értekezésének első mondatában jut kifejezésre: Ne nyelvtant, hanem nyelvet tanítsunk. Ebből vezeti le ismert világos előadásával az olvasmány követelményeit. Megmondja, hogy az olvasmánynak kell a nyelvtanítás középpontjává válni, s felveti ezt a két kérdést: Milyen legyen az olvasmány, s milyen módon értékesítsük az olvasmányt?

Az első kérdést fejtegetvén, mindenekelőtt elítéli az összefüggés nélküli mondatok fordítgatását — «mi sem beszélünk összefüggés nélküli mondatokban; a mi mondataink nem arra valók, hogy szabályokat igazoljanak, vagy alkalmazásuk módját bemutassák». Tehát a tanítást mindjárt összefüggő szövegen kell kezdenünk. Ezt megállapítva, azt kérdezi Balassa, olvasmányul egyetlen nagyobb, talán az egész évre kiterjedő darab szolgáljon-e, avagy kisebb, magukban kerek elbeszélések, leírások stb? Nézete szerint az utóbbiak alkalmasabbak, egyrészt mert az ifju változatosságot kedvelő természetének jobban megfelelnek, másrészt mert több írónak stílusán nagyobb szókinccsel ismerkedik meg a tanuló. Az élő nyelvet tenni a tanítás középpontjává nem tartja helyes eljárásnak Balassa; értéktelen is rendesen az anyaga, meg azután gyorsan el is száll.

A III. pontban gymnasiumi és reáliskolai tantervünket és utasításainkat bontogatja Balassa a feldolgozandó olvasmányra való tekintettel. Sok helyes megjegyzést talál bennök, de hiányosnak tartja őket annyiban, hogy nem hangsúlyozzák eléggé ezt az elvet: «Ha németül és francziául tanítjuk a gyermeket, ismerje is meg a német és franczia népet»; s ebből kifolyólag kívánja, hogy az idegen nyelvi tanításnak célja több legyen, mint a mennyit tanterveink kívánnak: «a megtanulandó idegen nyelvnek élőszóbeli használatán kívül követeljük még meg az illető nép mai viszonyainak és történetének ismeretét is». Az elv nagyon helyes és külföldön már meglehetősen győzelemre is jutott, — például a múltkoriban ismertetett *English Student*-ben, I. Közl. XIX, 59., — de nálunk nagy akadályai vannak, különösen a német nyelvre nézve. Mint a hímes tojással, úgy kell ez irányban nemzeti önérzetünkkel bánni, — pedig ha őszinték akarnánk lenni, beismernők, hogy rémképekkel ijesztgetjük magunkat; a magyar fiút nem lehet germanisálni. Annaira azonban nem mennék, mint Balassa, a ki az idegen hazafiságot dicsérő költeményeket is megtűr az olvasókönyvben: erre semmi szükségünk. Teljesen

igaza van azonban abban, hogy felesleges dolog magyar tárgyú olvasmányokkal terhelni az idegen nyelv tanításánál a tanulót: «Hunyadiról és Zrinyiről, Budapestről és a magyar Alföldről ne német nyelven olvasson a fiú».

A felsőbb osztályokban, — folytatja Balassa, — lassanként meg kell ismertetni a tanulót az illető nép irodalmával, a mint az utasítások is megkövetelik; e mellett tárgyalni kell az illető ország földrajzát, történelmét, nagyobb városainak leírását; a legfelsőbb osztályokban be kell mutatni az idegen nép családi életét, szokásait (az újabb külföldi művek mindjárt ezen kezdik), politikai viszonyait, és az illető országokban tett utazásokról is kell olvasni a tanulónak.

Az olvasmányok feldolgozása három szempontból történik; alapul szolgál ez ugyanis: 1. a nyelvi anyagra, 2. tárgyi ismeretekre, 3. beszédgyakorlatokra. — A szókincs gyűjtése az olvasmányból történjék; a nyelv szabályai az olvasmányból inductíve vezettessenek le. A tanítás végső célja azonban az, hogy a tanuló beszélni is megtanuljon. E cél elérésére kérdésekre kell bontani az olvasmányt, melyekre rövidebb majd részletesebb válasz követelendő; lassanként a feleletből egész önálló elbeszélése az olvasottaknak gömbölyödik ki; a szóval elmondott történetet azután le is iratjuk a tanulóval. E módszerrel elérhetjük, fejezi be Balassa értekezését, hogy a fiú 6—8 év alatt necsak értse az idegen nyelvet, hanem beszélni is tudjon rajta.

Dr. SCHACK BÉLA.

22. Dr. Maczki Valér: Adalék a magyar irodalomtörténet elméletéhez. (Egri kath. főgymn., 3—16. l.) — Minden törekvés, mely irodalmi, tudományos kérdésekben elvek felvetésére irányul, öröndetes jelenségnek tekintendő, főleg, ha a forgalomba hozott gondolatok egyzersmind elősegítik az eszmék tisztázását is. A mióta Taine az irodalomtörténet célját és feladatát szabatosabban körvonalozta, s mióta az általa hirdetett módszert az angol nép irodalmának történetében alkalmazta is, divattá lett e tudományt a Taine gyűjtött fáklya világánál tekinteni, szokásba jött az irodalomtörténetet a külső és belső viszonyok finom bonczolgatásával tárgyalni. Az új eszméknek ott, a hol a nézetek különben is szétágazók, a hol megállapodásról, kiforrottságról még nem lehet beszélni, meg van a kiváltságuk arra, hogy éppen újságuk miatt, kezdetben legalább, nagyobb tért hódítsanak. Nem csodálom ennél fogva, ha ez érdekes, eredeti, alapvető munka nálunk magyaroknál is, — kik nem dicsekedhetünk oly teljes és egész irodalommal, mint az angol (melyről találóan mondja éppen «Az angol irodalomtörténet» írója, hogy mindig gondolkozott és érzett) — mind nagyobb és nagyobb hullámokat ver, hogy mind többen vannak olyanok, kik szeretnek az ott hangoztatott kérdések felett elmélkedni, nem

tekintve egyébiránt azt, hogy vajjon van-e egyszersmind rátermettség is bennük az elvek és módszer gyakorlati alkalmazására.

Maczki értekezésében, különösen annak II—IV. szakaszában, rendszertelen és elv nélkül szűkölködő irodalomtörténetünkhöz' (?) kíván eszméket szolgáltatni. Eleve is ki kell jelentenünk, hogy újat e megjegyzésekben, adalékokban keveset találunk, legalább keveset olyat, a mit forrása, Taine — kit nagy ritkán idéz csak, annál többször tacite visszhangoztat s több-kevesebb sikerrel végzett átöltöztetésekkel követ — el nem mond azon a 38 lapon, mely nagy műve I. kötetét bevezeti. (V. ö. Taine, Angol irodalomtörténet, ford. Csiky Gergely. Budapest, 1881. I. 1. 2. 3. 6. 7. 8. 9. 35. 36. 1. : Maczki, Adalék stb. 6. 14. 15. 1.) Evvel azonban én épen nem akarom Maczkinak — legalább — buzgósága értékét csökkenteni, még a megtévesztés gyanújával sem illetem, hisz észrevételeit maga is csak «adalék»-nak nevezi, a mivel már eo ipso lemondani látszik az eredetiség dicsőségéről, — de meg akarom hinni, felteszi, hogy, ha a nagy közönség előtt nem is, de mi előttünk, szakemberek előtt époly ismeretes meg nem nevezett forrása, mint ő előtte. Mind e mellett nem lett volna hátrányára, a mire különben a közszokás is példát adhatott volna neki, már csak az irodalmi tisztesség okán is, ha forrására vagy esetről esetre, vagy egyszer s mindenkorra hivatkozik. Még akkor is, ha Maczki egyébiránt arra számítana, elismernők szívesen azt az érdemét, hogy a mit forrása 38 lapon adott, azt ő rövid, áttekintő összefoglalásba tudta önteni, hozzá fűzve közléseihez egy pár eredeti észrevételt, egészséges gondolatot. Ezt meg kellett volna tennie már saját érdekében is, mert ez esetben nem nyerne egy kissé kétes jelleget az a dictatori hang, melyet irodalomtörténet-írásunk mai állapotáról szólóban (idézve Góbi Imrének egyik, e helyen, ugyancsak szerzőnkől írott «A regény dialektikája» cz. munkáról megjelent bírálatát, *Közl.* XVII., 770.) jónak lát felvenni. (8. l.).

Mind e körülmények azonban, nézetem szerint, nem foszthatják meg Maczki adalékjait azon igénytől, hogy velők, ha csak mint közvetett adatokkal is, közelebbről foglalkozzunk. Erre indít többek közt már az is, hogy megjegyzéseinek egyik része, mely — elismerjük — a legtöbb eredetiséggel dicsekedhetik, t. i. az irodalom korszakainak elnevezéséről szóló, hogy úgy mondjuk, egyenesen kihívja maga ellen a bírálatot.

A nemzeti irodalomtörténet célját és feladatát abban látom, hogy kimutassa lépten-nyomon a nemzeti genius hatását a nemzeti szellem fejlődésének minden alakjában, kimutatván egyszersmind a kölcsönhatást, összefüggést a világirodalommal, azokat a pontokat, melyeken a nemzeti szellem az idegen szellemmel érülkőzik. Ehhez képest magam is az irodalomtörténet szorosabb értelemben vett tárgyának, középpontjának, — a mi a tulajdonképeni lelket adja, — a költészetet, a költői irodalmat

tekintem. Ebben jut kifejezésre egy nemzetnek egyénisége, az érzések közvetlensége, az eredeti képzelő erő, s mindaz, a mi a nemzet charakteristikus vonásait teszi. Ámde a szépirodalom, mit a mondottakon érteni szoktunk, nagyon megszükitené az irod. fogalmának körét, minthogy annak történetéből oly elemeket zárna ki, melyek nélkül a nemzeti szellemről alkotott kép hiányos lenne. Nem értenők, nem érthetnők meg az egyes korok világnézetét, azokat a mozgató rugókat, melyek az emberek cselekvését irányították. Az irodalomtörténet nem lehet elművelődéstörténet, a korviszonyok áttekintő ismerete nélkül. S épen, mert az irodalom történetét, egy nemzet irodalmát teljesnek csak a kulturhistoriával való benső kapcsolatában látom, nem érthetek egyet Maczki felfogásával, ki nemzeti irodalmunknak már korszakai elnevezésével sem tud megbékülni, a tágabb értelemben vett kulturális, illetve vallási állásponttal, azokkal a még Toldy által megállapított korszakmeghatározásokkal, melyeket azóta korunkig, csekély módosítással, lényegében elfogadtak és követtek legkiválóbb íróink. Így pl. Beöthy is, kit pedig egyébiránt Maczki méltó elismerésben részesít, noha nyomban utána veti, hogy «az aggodalmak, melyeket a Beöthy eredményeire vetett első pillanat is képes támasztani irodalmunk történetészetének (?) ügye iránt, nem engedhetik a nyugodt pihenést». (7. l.). Következőleg helyteleníti B. irányát, «mely az irod. történet mozgató és fejlesztő rugóit a vallási eszmékben keresi» (u. o.); minek oka szerinte a «szóhüvelyezés», «szórszálhasogató apróléskodáson» kívül az, hogy nincs még e «szakmának» (?) elmélete (8. l.). Megkísérli egyuttal az eszköz és mód (élőszó, kézirat, nyomtatott könyv) alapján a már stereotyp kifejezésekkel vált elnevezéseket újjakkal helyettesíteni. Így: pogány kor — mondai kor; keresztény középkor — kodeksz-korszak; protestáns kor — sajtó kor; katolikus visszahatás kora — az irod. nyelv megalakulásának kora, stb. Én a sok között csak a három első elnevezéshez kívánok szólni. Elnevezéseknél, definitióknál fődolog, hogy a kifejezés, a név az illető fogalom tartalmát és körét kimerítse. És épen e szempontból a Maczki által javasolt elnevezések míg egyrészt ki nem állják a kritikát, másfelől épen azért hibásak, mert nagyon is esetlegesek és ruganyos természetűek. Tökéletesen igaz, hogy irott emlékünkből az őskorból nem maradt, hogy a legrégebb ilyen adat a XII. sz. második feléről, vagy a XIII. elejéről való; hogy tehát ősköltészetünk élő szó útján terjedt, s ivadékról ivadékra átöröklött monda alakjában jött át korunkra. Mindezek dacára ezen, a külső forma, a közlés eszköze után alkotott elnevezés sem nem eléggé kimerítő, mert szűk a fogalmi köre, sem nem eléggé bélyegző, mert nélkülöz oly jegyeket, melyek a teljes meghatározáshoz elengedhetlenül szükségesek. Egyes korokat, epochákat nem annyira a közeg, a forma alapján határozunk meg, mint igenis az egész kort átható és domináló esz-

meáramlatok vagy világnézet szerint, vagy a történelemnek oly kitetsző alakjai után, kik a legszabatosabban fejezvé ki koruk gondolkozását, hangulatát, míg egyfelől bennök testesül meg az idők lelke, másrészt maguk is letörülhetlen bélyeget ütnek saját korukra. (Árpádok, Nagy Lajos, Mátyás, Mária Terézia stb. kora, vagy az irodalomban : Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi stb.). Nem tartjuk tehát, bármennyire is tiszteljük értekezőnek következetességgel keresztülvitt álláspontját, sem szükségesnek az eddig használt elnevezés felcserélését, mert az már mintegy megcsontosodott, s így a szokásnak is van valami hatalma, sem pedig mindennek előtt helyesnek, minthogy meghatározásából a lényeges jegyeket — az általános kor- és közviszonyokat, a művelődési állapotokat — kirekeszti. Irodalmunk kezdeteire nézve pedig az nem lehet más, mint a pogányság kora. Hasonlóképen vagyunk a ker. középkor helyett ajánlott „kodeks-korszak”-kal is. Tény, hogy e korbelt irodalmunkat majdnem kizárólag codexeink képviselték. De éppen azon okokból, melyeket fentebb említünk, ez elnevezést sem tarthatjuk helyesnek és logikusnak. A «keresztény» szó találóan jeleli meg azt a korszakot, melyet a ker. művelődés szelleme hat át. A kereszténység hatására keletkeznek nálunk is, mint mindenütt, a művelődés tényezői, az egyházak, iskolák, ennek nyomában lendül fel a képzőművészet, alakulnak át nemzeti és közintézményeink, államéletünk, a kereszténység szellemét tükrözik vissza éppen az e korbelt irodalmat tevő codexek is.

A sajtó-korszak kifejezésnek az általános fogatkozásokon kívül, melyekben különben, mint látni, az egész rendszer szenved, egy más gyarlósága is van : kevésbé viseli magán a türelmesség és szabadelvűség színét. Ha a sajtó-korszak elnevezést elfogadjuk, mint egy évszázad kritériumát, akkor ugyanazon joggal lehetne így nevezni irodalmunk következő korszakait napjainkig, mert hiszen az eszköz, mely irodalmunkat fentartotta, a gondolat sokszorosításának e genialis tényezője volt. Nagyon megakadnánk azonban már magának a korszaknak pontos meghatározását illetőleg is ez elnevezéssel. Nem volna szabad mellőznünk azon körülményt, hogy hazánkban a Hess András által, Mátyás király támogatásával, 1472-ben Budán alapított nyomda már 1473-ben megkezdte működését, kiadván a budai krónikát. Nem volnánk mentek bizonyos anachronismustól sem, a mennyiben 1526 előtt, a melytől kezdődik művelődésünk és irodalmunk új szakasza : a protestáns, illetve Maczki szerint a sajtó-korszak, már voltak nálunk, ha nem is hazai, de úgy egyeseknél, valamint Mátyás híres könyvtárában külföldi sajtó-termékek. Van azonban, mint fentebb érintők, Maczki idevágó érveléseinél még egy körülmény, melyet szó nélkül nem hagyhatunk, már azért sem, mert, úgy látszik, hogy forrását régi és egyesektől következetesen táplált áramlatokból veszi. Azt mondja ugyanis M. : «A mohácsi vész után a magyar

nyelv s az irodalmi fejlődés lendületet vesz, de korántsem a protestantizmus miatt, legalább semmi esetre sem egyedül azért (?!), hanem a m. nyelv uralkodóvá, diplomacziái nyelvvé, Moldvában, Havasalföldön s Lengyelországban főúri divattá lesz azért, mert tiszta magyar fejedelmi udvarunk van keleti Magyarországon; irodalmi nyelvünket pedig fejleszti a sajtó, mely mostantól kezdve terjed el mindinkább.» (12. l.). A magyar nyelv fejlődését, a nemzeti kultúra emelkedését, szóval a nemzeti öntudat megszilárdulását a történelem adatai szerint első sorban is az a szerencsétlen-szerencsés helyzet eredményezte, mely szerint a török, kinek a mohácsi vész után fenhatósága alá került az ország keleti fele — az erdélyi fejedelemség — nem sokat törődött a nemzetiséggel; neki elég volt, ha fenhatóságát elismerték, s a kirótt adót pontosan megfizették. Ennek a, nemzetiség szempontjából kedvező politikának előnyeit felismerték a haza legjobbjai, a XVII. sz. Zrínyije, Pázmány Pétere, ki loyaltása és kath. volta mellett is vallotta az erdélyi prot. fejedelemségről, hogy: «Átkozott ember volna, ki titeket arra kinszeritene, hogy a töröktől elszakadjatok; mert noha nekünk elégséges hitelünk van a mi kegyelmes császáruk előtt, de csak addig durál az a német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni.» (Szalay L. Kémény J. önéletírása. Pest, 1856. I. 147—148. l.). Ez az egyik. A másik, a mi az irodalom felvirágzását érthetővé teszi, az, hogy Erdély fejedelmi trónján Bocskayak, Bethlenek és Rákócziak ültek, protestáns férfiak. Bátor harczosai annak a nagy eszmének, a reformationnak, mely szülő hazájában megteremtette az új egyházat, a nemzeti iskolát, a nemzeti nyelvet és irodalmat. Igazán sajnós, hogy még napjainkban is kell bizonyítgatni, hogy nálunk is a reformatio nyomán, illetőleg a prot. hatásra indult meg nemzeti művelődésünk, lendült fel irodalmunk az új vallás szolgálatában álló iskolákkal, nyomdákkal. E századtól, a méltán «nagy» nevezett XVI. századtól, azt tartom, hogy bármily nagy erőfeszítéssel sem lehet elvitatni a határozottan protestáns jelleget és színezetet. A nyomdákat, szám szerint 28-at, a reformatio hozta létre, s annak érdekében dolgoztak. Katholikus író kevés volt, s az a kevés is munkáit kényszerült a hon határain kívül, Bécsben adni sajtó alá (Ballagi A., A m. nyomdászat történelmi fejlődése. Bpest, 1878. 65. 66. l.). Az első nyomtatók, könyvkiadók prot. férfiak voltak, kik az új hit terjesztésére szánt írtaikban, a biblia-fordításokban (Komjáthi, Sylvester, Heltai, Károli, Dévai stb.), a vallási fejtegetésekben, hitvitázó iratokban, sőt a nép szóraztatására szolgáló népies termékekben is saját szellemöket juttatták kifejezésre. Csak a kor-szak végén lép fel az ellenpárt (1577. Telegdi M.) hasonló téren, hogy hatalmas szellemi erővel ellenactiót kezdjen. E kor elnevezésére is mi természetesen helyesnek tartjuk a «katholikus visszahatás» kifejezést,

noha egyébiránt még leginkább megállhatónak véljük az ajánlott elnevezések között a M.-tól javasolt «irodalmi nyelv megalakulásának korá»-t.

Még csak egy észrevételünk van itt, mielőtt a szóba hozott irodalomtörténeti módszer tárgyalására röviden áttérnénk. Nem tudjuk, mi okon állítja M. a különben tehetséges Ányost a francziás iskola élére, vagy úgy tünteti fel, mint ez irány legkiválóbb képviselőjét; mert rövid, oda vetett pár szavából nem lehet tisztán megérteni. Irodalomtörténetíróink jó nagy része eddig Bessenyei Györgyöt tekintette a francziás iskola fejének, s mi szintén e különben nem nagy tehetségű, de eleven, izgató szellemű, lelkes és széles körű munkásságot kifejtett írónkat tartjuk a francziások főképviseelőjének. M. nézetével meglehetősen elszigetelten áll, legfeljebb Szvorényi erősítheti meg álláspontján, ki szintén Ányost itéli az iskola legkiválóbbikának. (L. Szvorényi J., M. Irodalmi szemelvények, Bpest, 1873. II. kiadás. 278 l.).

Bármely tudomány, mint a dolgok ismeretének kapcsolata, nem lehet el elmélet és módszer nélkül, ez teszi az illető ismereteket összefüggő organismussá. Erre példát mutatnak a németek, de egyszersmind példák arra is, hogy a systematisálás igen gyakran szertelenségekbe is vihet. Ismertetésünk elején mondtuk, hogy a Taine módszere nem egy tekintetben ragadja meg a figyelmet, s hogy hirtelen, megkapó hatását épen annak köszönheti, mert a modern kutatás eredményeit értékesíti egy tudomány-ágban, a pszichologiai analysist viszi be az irodalmi tárgyalás módszerébe. Csak az itt már most a kérdés, hogy az irod. történetnek, mint olyannak, mint összefoglaló tudománynak lehet-e feladata a legapróbb részletekig menő analysis, a legelemibb kérdéseket bonczolató physiologiai lélektan, vagy elégségesnek tarthatja egy kornak, egy időszaknak tárgyalásában kimutatni az irodalom egy-egy kiváló képviselőjének, kimagasló alakjának helyét és viszonyát az előző korhoz, aztán saját korához, s azon hatást, befolyást, melyet kortársaira és követőire gyakorolt. Én azt hiszem, hogy az irodalomtörténet, főleg olyan, mely inkább iskolai czélokat és szempontokat kíván szolgálni, ennyivel beérheti.

Nem azt akarom a mondottakkal értetni, hogy feleslegesnek, mellőzendőnek tartanám egyes korok, irodalmi viszonyok oly módú tárgyalását, mely e munkát a legfinomabb elemzéssel, lélektani bonczolással végzi, s a mely nemben irodalmunk már ez idők szerint is remek példák nélkül nem szűkölködik. (Salamon F.: Zrínyi, a költő, Csokonai Dorottyája, Gyulai Pál: Katona és Bánk Bánja, Vörösmarty életrajza, Arany János emlékezete, s ugyancsak Gyulai Emlébeszédei). De nézetem szerint ez külön, specialis tanulmány tárgya, annak teréül kínálkozik egy külön műfaj — az essay —, mely megengedi, sőt lényegénél fogva megkívánja a Taine követelte széles alapvetést.

Különben azt hiszem, hogy előbb-utóbb, s talán rövid idő múlva, megtalálja nemzetünkben is a maga emberét az a magyar nemzeti irodalomtörténet, mely magasabb, tudományos szempontból, széles alapon, Taine modorában szólaltatja meg «ezer év századainak magyarjait». Hiszen, ha Maczki több türelemmel, kevesebb elfogultsággal és észszerű szigorral nézné azokat a törekvéseket, melyeket éppen a tőle megleckéztetett «mai száraz adatgyűjtésben tetszelgő tudós világ» elismerésre méltó buzgalommal fejt ki, be kellene látnia, hogy ők hordják össze azokat a homokszemeket, ők végzik azokat a detail-munkálatokat, melyek az általa óhajtott és messze jövőbe jósolt magyar irodalomtörténet monumentális épületéhez építő anyagul szolgálnak. Dr. MAJOR KÁROLY.

23. Székely Salamon: A középkori francia vígjáték különös tekintettel a «Farce Patelin»-re. (Aradi áll. főreálisk., 1—33. l.) — E dolgozat dicséretes szándék eredménye. A szerző célja a középkori francia vígjáték fejlődésének vázlatos ismertetése mellett bemutatni a régi francia drámairodalom egyik legérdekesebb termékét. A midőn a renaissance-korabeli drámaköltők erőszakkal elvágják a régi dráma fejlődésének menetét, a helyett, hogy a régi alapon fejlesztették volna tovább, a misztériumok s a farce-ok számtalan fajaikkal együtt az irodalmi megvetés s ezzel lassanként a feledés tárgyaivá lettek. Később, midőn az új izlés az irodalomban teljhatalmú urrá vált, a nagy király «nagy századában» csak néhány kiválóbb szellem, mint Molière, birta és merte méltányolni a régi költészet alkotásait. A középkori drámára hosszú időn át borult a méltatlan feledés s csak az újabb műbírálat kezdett behatódobban foglalkozni vele, a midőn a romantikus forradalom végre kikezdte a mindenható classikus drámát s figyelmét a középkorra irányozta. A francziák a renaissance kezdetén úgy bántak a régi drámával, mint később a politikában az ancien régime-mel: tabula rasát csináltak a multból. Innen a későbbi ingadozás a politikai kísérletezés terén, ép úgy, mint az irodalmi izlés dolgában, ellentétben a conservatív Angollal, a ki az irodalomban és politikában egyaránt a mult alkotásaiban leli föl az új irány biztos erőforrásait.

Mínthogy a francia műbírálat is csak újabban merült el a középkori dráma tanulmányozásába, természetes dolog, hogy a mi irodalmunk nem igen vett ezen költői termékekről tudomást. Ennélfogva elismerés illet ez irányban minden kísérletet s ezen szempontból méltányolnunk kell a szerző törekvéseit is.

Az előttünk fekvő értekezés egy általános bevezetés után a középkori vígjáték fajait sorolja föl s azután néhány különféle tárgyú farce és sottie tartalmának ismertetése után rátér a «Maître Patelin» tárgyalá-

sára, melyet részletesen fejteget, s végül a renaissance befolyásáról beszél a középkori vígjátékra. A tárgy felfogásában, egybeállításában és földolgozásában új dolgot nem nyújt a szerző, de a tárgyra vonatkozó irodalom áttanulmányozásában elég szorgalmat és gondosságot tanusít. Kár, hogy a föl kutatott anyag fölött kevésbbé képes uralkodni: innen van, hogy az általános jellemzések gyakran színtelenek és szétfolyók; innen van, hogy sok jellemző körülményt elhagy és sok mellékes dolgot főlemlít; innen van, hogy meghatározásai olykor homályosak; s innen van, hogy bőven alkalmazott idézeteiben nem mindig a lényegest emeli ki. Előadásának mértéke nem egyöntetű: néha úgy látszik, mintha a szerző az olvasóról mindazon ismereteket föltételezné, a melyek birtokában ő művét megírta; máskor kevésbbé fontos vagy általánosan ismert dolgok előadására is kiterjeszkedik. Mindezekre nézve néhány szembe- szökőbb példát hozok föl.

A farce és fabliau viszonyáról mindössze ennyit mond: «E műfaj szelleme *lényegileg* ugyanaz, mint a fabliau-é. Mindamellet nem lehet a *farce-t a fabliau helyettesítőjének* mondani. [Erről eddig nem is volt még szó az értekezésben.] Csak néha érintkezik az egyiknek tárgya a *másikkal*. Ha meg is van tehát a farce-ban a fabliau gunyoros szelleme, még is egészen független *amattól* [vagyis helyesebben mondva: *ettől*] és egészen *önálló, eredeti comicus alappal bir*, a melyet joggal egészen sajátjának vallhat [akkor hát *lényegileg* mégsem ugyanaz]. De sokat *kölcsönöz a farce önönmagától*.» Mindebből se a farce-szal, se a fabliauval nem jövünk tisztába. A fabliau epikai költemény volt, a mely a XIV. században letűnt, s a XV. században ott találjuk a helyén egyrésről a novellát, mint elbeszélő, másrésről a farce-ot, mint drámai műfajt. Tehát lényegileg a különbséget a fabliau és farce között első sorban a két műfaj sajátos jelleme határozza meg: a fabliaut elmesélték, a farce-ot előadták. A fabliau, mint epikai műfaj, többnyire kényelmesebben halad (nem beszélve a kis, adomaszerű fabliauról), míg a farce, ez a középkori bohózat, rendesen gyors menetű s rövidebb a moralitásoknál. Abban tényleg megegyeznek a fabliau és farce, hogy mindkettő szereti vagy az egyszerűen tréfás, vagy a satirikus elemet s szívesen hajlik az obscoenitás felé (ámbar van elég nagyon is sentimentalis és nagyon is erkölcsös fabliau). A vidámság kiárad belőlük, rajzolva koruk realis életét, gunyolva koruk vétkeit, a nélkül, hogy igényelnék a javítani akarást. Azt az általánosságban odvetett mondást, hogy «a farce egészen *önálló, eredeti, comicus alappal bir*, melyet joggal egészen sajátjának vallhat», — szerző nem igyekszik előttünk megmagyarázni, valamint azt sem értjük, hogy ezen állítás kapcsán mit akar azzal mondani, hogy a farce sokat kölcsönöz *önönmagától*, mert azzal, hogy «egy és ugyanazon anyagot átdolgozva és átgurva más név alatt más szerző hozza színre», csak

annyit mond, hogy az egyik farce írója plagizálja a másikat, de ezzel az illető műfaj «eredeti comicus alapját», s azt hogy mit kölcsönöz az illető műfaj *önmagától*, nem világítja meg.

Hasonló homályossággal szól az Adam de la Halle műveiről, melyek közül a «Jeu de la Feuillée»-ről azt mondja (kétségtől forrásai alapján), hogy az «az erkölcsi vígjáték vonásait bírja»; a «Le jeu de Robin et de Marion»-t pedig *drámai idyllnek* nevezi, hozzátéve, hogy de la Halle *jeu*-nek nevezi ugyan, de ma *víg operette*-nek hívják. Így aztán a midőn megjegyzi, hogy a «de la Halle által *teremtett műfaj* kihalt», világos, hogy e műfajra nézve szerzőnk előadásából nem tájékozódhatunk.

Néha a szerző csak úgy odavet egy-egy jelentősebb megjegyzést, a nélkül, hogy részletesebben kifejtene. A moralitásokról szólva megjegyzi: «Sajnos, ez utóbbi faj (t. i. a mely tárgyát a köz- vagy magán-életből veszi), mely valóságos drámává fejlődhetett volna, csak akkor jelent meg, midőn a renaissance csirájában elfojtotta». A moralitások fejlődésük végső fokán bizonyára nagyon közeledtek a mai vígjáték jelleméhez s az erkölcsi fogalmak alatt gyakran nem pusztá tipusok de egyének is rejtőztek. A fejlődés ez érdekes mozzanatáról: a XV. század e nemű moralitásainak öntudatlan közeledéséről a molièri vígjátékhoz, nem ártott volna szerzőnknek kissé behatóbban megemlékeznie. Legalább Petit de Juleville szellemes megjegyzését idézte volna, a ki ezt a viszonyt így világítja meg: «nevezzük csak Alceste-t Misanthropiának; Célimène-t Kaczérságnak; Philinte-t Optimismusnak; Arsinoét Negédességnek; a két marquist Dőreségnek és Balgaságnak s az egész dráma nem egyéb tiszta moralitásnál», — persze a lángész erejével megalakotva, a tökéletesség oly fokán, melyre a XV. század ügyetlen költői még nem emelkedhettek.

A moralitások jellemzése alkalmából így szól a szerző: «Az erkölcsöt nem választja el a moralitás a vallástól; a szerzőnek sejtelve sincs arról, hogy a valláson kívül létezik moral. Az erkölcsi elem mindig túlsúllyal bír *azonban* (!).» E megjegyzés kissé naiv, szemben azon korról, a melyről beszél s a melyben nemcsak a moralitás szegény költője, de általában senki sem gondolt az erkölcs és vallás határvonalainak megjelölésére.

A moralitásról végül megjegyzi, hogy ez korábban tűnt le a színpadról, «de azért megmaradt az iskolákban és a *paedagogusok lelkében* (!). Nemcsak a paedagogusok lelkében maradt meg, hanem ki is tört onnan s később kissé változott és megvedlett formában, mint «iskolai dráma» szerepelt nemcsak az iskolákban, hanem az irodalomban is.

A farce befolyásáról a modern vígjátékra, így szól a szerző: «Az *igazi comicum a naivitás és nevetségesnek hű festése*, a melyek a modern

vígjáték *legjobb tulajdonságait* képezik, részben a farce-nak köszönhetőek. Ismét szintelen általánosságok s a mellett az egymásmellé helyezések homályos és zavaros is. Kérdés: mik képezik a modern vígjáték *legjobb tulajdonságait*? Felelet: az *igazi comicum*, a *naivitás* és a *nevetségesnek látni festése*!!

A hol a szerző nem kénytelen korrajzi és műfaji jellemzéseket, meghatározásokat adni, a hol tisztán a tárgyalt művek paraphrasisait nyújtja, ott előadása élvezhetőbb. Ilyen a «Colin fils», a «Du Pâté et de la Tarte», a «Mimin» és a «Le Cuvier» című farce-ok tartalmának elmondása. Legtöbb gondot fordít a «Pathelin» meséjére, azonban itt meg kifárasztja az olvasót széles mederben folyó idézeteivel, melyek tárgyi és nyelvi szempontból nem mindig jellemzők s gyakran csak azért vannak, hogy — legyenek. Az idézetekre nézve különben megjegyzem, hogy kár volt őket középkori nyelven közölni. Ennek élvezése a magyar olvasótól nagyon is távol áll. Még a francia irodalomtörténetírók is (ha csak tehetik) elkerülik s pl. Petit de Juleville idézeteit modern fordításban mutatja be. Azt hiszem, a szerzőnk előadása is élvezhetőbb (s kevésbbé tudákos) lett volna ily alakban.

Végül nem mellőzhetem hallgatással a szerző előadásának nehézségét s stílusának idegenszerűségét. Az ilyesmikre lépten-nyomon rátalálunk; «a *magas papság*», «a bohózat nagy *tárházával birnak*»; vagy: a színész mégis *ért el* hatást; a farce-okat «nemcsak a nép, hanem a királyok és az udvarnak főemberei is *nézték végig*»; a farce nevét minden mulattató vígjátéknak *adták* sat.

Mindent összefoglalva, méltányolnunk kell a szerző szándékát, törekvését s a gondot, melyet tárgya áttanulmányozására fordított. A szerző, mint gondos ismerője a középkori francia drámának, bizonyára meg fogja találni a módot, hogy további dolgozataiban világosabb és élvezhetőbb képét nyújtsa a tárgyalt anyagnak, a melynek földolgozása nemcsak fölötte érdekes, de hálás feladat is, mert a szerző töretlen talajt mívelhet, a melynek termőképességét nálunk még nem merítették ki.

MORAVCSIK GÉZA.

24. Gohl Ödön: A római birodalom pénzeiről. (Szabadkai közs. főgymn., 88 l. és 2 képtábla.) — Örömmel üdvözlöm ezen igen hasznos és tanulságos értekezést, a melyet szerzője nagy gonddal és a legjobb forrásművek felhasználásával írt. Nagyon jó a jelenlegi pénzügyi tudni valónak fejtegetése (a 32. lapon); ennek hasznát az olyan tanuló is veheti, a ki különben a dolgozat többi részéből nem jegyez meg sokat. A 39. lapon levő jegyzet feletle szükséges tudni valóra tanítja az olvasót: a *sestertius*-szal való számításra és írásbeli jegyeire. A 63. s köv. l. igen jó a X. szakasz: a római pénzverés történetének

rövid, de világos összefoglalása. A füzet egy-két állításával mind amellet nem lehet egyetérteni. Más népek, kivált keleten, minden-
 esetre *másfél évszázadnál* több idővel előzték meg a rómaiakat a
 pénz használatában, ha ezt úgy értjük, hogy a római pénzverésre
 gondol itt szerzőnk (a 3. lapon.) Az *elektron*hoz (a 9. l.) érdekes meg-
 jegyeznünk, hogy abban a kevés elektron pénzdarabban, a melyet
 próbára tettek, több volt az ezüst az aranynál; v. ö. Dannenberg, Grund-
 züge d. Münzkunde, 8. l. Igaz, hogy Plin. 33, 80. mást mond. A 73. la-
 pon jó lett volna az olasz *soldo*-val a német *Sold*, a magyar *zsold*, a
 román nyelvekben használatos *soldat*, *soldato* stb., végre az ismert
 francia *sou* szót összefűzni. Ugyanott érdekes lett volna megemlíteni
 azt a véleményt, hogy a *Dukaten*, az arany pénz egy nemének elneve-
 zése talán inkább a Velenczében 1280 táján vert aranyok egyik feliratá-
 nak utolsó szavából lett: *Sit tibi Christe datus quem tu regis iste ducatus*
 (Dannenberg id. m. 220. l.); sőt már 1140-ben is ezt a mondatot
 verette aranyaira II. Rogerius mint apuliai herczeg. Nekem nyomós
 bizonyítéknak látszik e név nyugati eredete mellett a következő: ha a
dukát név kelet felől terjedt volna el Európában, akkor hazánknak a
 byzantiumiakkal való akkori viszonya következtében e szó valamilyen
 alakban a mi nyelvünkben is megvolna. Igen jó a numismatikai iro-
 dalom, a melyet szerzőnk a 81. l. összeállított; azonban a két táblának
 képeit nem lehet dicsérni. Ez azonban nem a szerző hibája. Néhány
 írás- és sajtóhiba kellemetlenkedik még majd a tanulónak olvasás köz-
 ben; így a 17. lapon *Ant.* e helyett: *Antonius* (a gentilis nevet nem
 szokás rövidíteni, tehát hibás még *Jul.* a 33., 40., 45., 60., és 66. l.);
 ugyancsak a 17. l. a jegyzetben *Nu.*, helyesen *N.* vagy *Num.*; ugyanott
Sepronius; a 47. l. *theupolis* nagy kezdőbetűvel kellene; az 50. l.
Méthér helyett *métér* kell; az 54. l. *Antonius* és M. Aurelius helyett így
 kellene: *Antoninus* (t. i. Pius) és M. Aurelius; ugyanott *Posthumus h*
 betű nélkül kellene; az 55. l. *Caec.* helytelenül van rövidítve, a 60. l.
pregrini sajtóhibás, *peregrini* helyett; a 63. l. szintén sajtóhiba *Ceasarea*;
 a 64. l. *unica* szintén az, *uncia* helyett; a 73. l. az említett keleti
 dynastia neve helyesen *Dánismend*; a 75. l. *Alexandro* helyett kell
Alessandro. Az egész könnyen kijavítható sajtóhibákat itt nem említem.
 A görög szók átírásában némi következetlenség van; és több hiba is
 látható; pl. 6. *Erichtonius*, 7. *euboeiai*; a következő átírás pedig egészen
 feleslegesen magyarosít: *tokszótész* (7.) Óhajtom, hogy a szerzőnek mód-
 jában legyen e hasznos értekezését nemsokára minden fogyatkozásától
 menten újra kiadhatnia.

Dr. POZDER KÁROLY.

VEGYESEK.

— Goethe első költeményei csak most, több mint egy század mulva, kerültek a nyilvánosságra. Göchhausen Lujza kisasszony († 1807.) hagyatékában, mely 1894. került a weimari Goethe-Schiller-tárba s melyből néhány év előtt az úgynevezett 'Ös-Faust' került elő, találtak egy 99 lapra terjedő, igen csinosan írt kéziratot, melynek czíme: *Annette, Leipzig 1767.* A kis kötet tartalma, alakja és kora kétségtelenné teszik, hogy ez az a kézirat, melyet 1767. Goethe barátja, Behrisch Ernő Farkas nagy gondnal lemásolt. A nagy költőnek elbeszélése önéletrajzában (*Dichtung und Wahrheit* VII.), valamint újabban napfényre került ifjúkori levelei oly pontosan írják le az Anna Katharina Schönkopf tiszteletére írt dalok és költemények másolatát, hogy itt a legszerényebb kételynek sem lehet helye. *Annette ou ma Muse ce que sont des synonymes*, írja Goethe 1767. aug. nővérének; és alább költői dolgozatairól: *Conclu fut que le tout seroit condamné à l'obscurité de mon coffre hormis douze pièces qui seroit écrites en pleine magnificence, inconnue jusque lors au monde, sur 50 feuilles in octavo minore et que le titre seroit 'Annette'.* Es az önéletrajz oly részletesen szól e kézirat keletkezéséről és külső ismertető jeleiről, hogy a tévedésnek még csak lehetősége is ki van zárva. — Talán nem szükséges bővebben kifejeznem, hogy e lelet mily rendkívüli jelentőségű. Értéke annál nagyobb, mert a 99 lapra terjedő füzetnek 88 lapja eddigelé teljesen ismeretlen költeményeket tartalmaz, még pedig jó részben oly burleszk, pikáns vagy legalább komikus jellegű elbeszéléseket, melyek az ifjú Goethe tehetségét és irányát egészen új világlátásban mutatják. A füzetben tizenegy nagyobb terjedelmű költemény, hat kisebb epigramma és egy háromversszakos dal foglaltatik, mely Behrischnek, a lelkes másolónak, Lipcséből való távozására is czéloz. Ez utóbbi így hangzik:

An meine Lieder.

Seid, geliebte kleine Lieder,
Zeugen meiner Fröhlichkeit;
Ach, sie kömmt gewiss nicht wieder
Dieser Tage Frühlingszeit.

Bald entflieht der Freund der Scherze,
Er, dem ich euch sang, mein Freund.
Ach, dass auch vielleicht dies Herze
Bald um meine Liebste weint!

Doch, wenn nach der Trennung Leiden
Einst auf euch ihr Auge blickt,
Dann erinnert sie der Freuden,
Die uns sonst vereint erquickt.

Álljon itt a kis füzet első költeménye is, mely egyúttal a gyűjtemény ajánlása:

An Annetten.

Es nannten ihre Bücher
 Die Alten sonst nach Göttern,
 Nach Musen und nach Freunden,
 Doch keiner nach der Liebsten;
 Warum sollt' ich, Annette,
 Die du mir Gottheit, Muse,
 Und Freund mir bist und Alles,
 Dies Buch nicht auch nach Deinem
 Geliebten Namen nennen?

Az Annette-könyvről eddigelé csupán a weimari Goethe-Schiller-tár igazgatójának, Suphan Bernátnak, a Goethe-társaság utolsó közgyűlésén 1895. június 8. tett előterjesztéséből tudunk. A teljes kézirat Goethe munkáinak (a weimari kiadásnak) sajtó alatt levő 37. kötetében fog megjelenni.

h.

— Halszky András Frigyes 1792. foglalta el mint a német nyelv és irodalom tanára tanszékét a budapesti egyetemen. Székfoglaló fölolvasása nyomtatásban is megjelent: *Antrittsrede bey Eröffnung des Lehrstuhles der Deutschen Sprache u. Literatur. Gehalten den 14. May 1792 von A. F. Halszky, Lehrer der Deutschen Sprache u. Literatur an der Königl. Ungarischen Universität zu Pesth. Gedruckt mit Königl. Universitätschriften.* 14. l. (A szerzőről l. bővebben Szinnyi művét *Magyar Írók élete és munkái* IV, 346.) — A beszéd igen üres. Szerző kifejti a német nyelv hasznosságát, tekintettel a német irodalom nagy virágzására; az udvarnak és hadseregnek hivatalos nyelve is a német, honfitársaink egy tetemes részének egyúttal anyanyelve. A magyar nyelvért lelkesedik a szerző és dicsőítve említi II. Lipót intézkedését, mely e nyelvet minden nyilvános tanintézetbe bevitte. «E nyelv. mondja, mély gyökereket fog verni és oly törzsszé felnőni, melyet semmi-féle idő nem fog megrendíteni». De a német nyelv tanítása még a magyar nyelvre is jótékony hatással lesz, mert anyanyelvünkbe is mélyebben hatolunk be, ha egy idegen nyelvet is tudunk.

Beszédéből nem egészen érdektelen és minden esetre jellemző a következő passzus, melyet teljes fordításban közlök: «Mily csodálatra méltók a németek haladásai a tudományok minden ágában! Egy Winkelmann ép annyi biztossággal mint szerencsével száll le az ókor labirintusába, hogy a régi művészet chaosából világosságot és rendet teremtsen; Euler meghatározza a bolygók útját; Herschel fölfegyverezett szeme egy új csillagzatot fődöz fel a világ számára; a mélyértelmű Kanth (!) megindítja a bölcséletet; Lessing, Klopstock, Wieland, Schiller, Willamov (!) első rangú költőkké lesznek. (Hát Goethe?) — Hazai tudósaink már korán ismerték föl a német tudomány értékét. Már a 16. században fordította le egy névtelen Hanns Sachsnek egy német költeményét. Manap igen sikerült magyar fordításokat olvashatunk Gellert, Kleist, Hagedorn, Uz, Klopstock műveiből; Gessner pásztorai ép oly naívu s kellemesen jelennek meg nyelvünk öltönyében, mint az Alpesek boldog piktorai (?). Hallgatással mellőzöm azt a

megszámlálhatatlan német regényt és színművet, melyeket hazánkiai hazai nyelvökre méltóknak ítélték».

H. Sachs művének magyar fordítása alatt szerzőnk valószínűen a Szegedi *Theophaniáját* (1575) érti, melynek tárgyát H. Sachs is feldolgozta. De tudjuk (kimutattam e közlőnyben 1887. XI, 163—175. l.), hogy a «*Theophania*» Selnecker Miklós darabjának (1560) tartalmilag hű és csak alakilag összevonó, rövidítő fordítása. h.

— Benjamin Constant naplója. Benjamin Constant (1767—1830), kit *de Rebecque* prædicatuma a rokonnevű híres festőtől megkülönböztet, egyike a francia irodalom legsokoldalúbb, legcomplicáltabb és legsajátságosabb alakjainak, ki nálunk sem ismeretlen. Politikai főmunkáját «Az alkotmányos politikai tanát» Perlaky S. fordította le magyarra (Bp. 1882), míg híres regénye, melynek 1. kiadása 1816-ban látott napvilágot, az Olesó Könyvtárban jelent meg (211. sz.: *Adolf*. Egy ismeretlen iratai közt talált történet. Fordította és bevezetéssel ellátta dr. Béri Moravesik Gyula, 148 l.) — Különösen az utóbbi években második hónapban (B. C. Lausanne-ban született) a francziák is sokat foglalkoznak Constant-tal, Mme de Staël híres és benső barátjával, még pedig a szónok, a népképviselő, az elméleti politikus és a vallás-történelmi író mellőzésével, csaknem kizárólag az emberrel. Egész sora az irodalmi közleményeknek, leveleknek, stb. látott napvilágot, melyek közül legérdekesebb és leghitelesebb a most megjelent *Journal intime de Benjamin Constant*, melyet *Melegari* kisasszony adott ki a párisi Ollendorff czégnél. Ez indította René Doumic-ot arra, hogy a *Revue des deux mondes*-ban (1895 január 15., 457.—68. l.) néhány mesterileg megírt és mélyen átgondolt lapon tanulmányozza a B. C. esetét (*cas*). Doumic a legapróbbrs zedi ezen complex lény minden elemét, azt az ok és okozat összefüggésében megvilágítja, minden nyilvánulását megbirálja, sőt gyakran elítéli és önálló ítéletét csattanósan erősíti meg a hős naplójának saját idézeteivel, melyek gyönyörű köntösben a nagy és keserű igazságok egész halmazát tartalmazzák. «Minden későn érkezik az életben: mikor a szív fogékony a boldogságra, nincs boldogság; s ha ez megérkezik, a szív már nem fogékony. — Az emberi nem bután születik és gazemberek által engedi magát vezetni, ez a szabály. — Bennem két egyéniség van: az egyik megfigyeli a másikat. A legjobb adomány, melylyel az ég megajándékozott, az, hogy önmagamból űzők gúnyt. — A körülmények vajmi keveset érnek, a jellem minden. — Mi a méltóság? Semmi». — Így ír B. Constant önmagáról, Doumic pedig mint valóságos lelki bonczoló és hóhér lépésről-lépésre elénk tárja azon hiányokat, melyek ezen pálya- és célzétesztett egyéniség egész életét és működését beárnyékolják. Soha semmi megállapodás, ellenben folytonos változás, tévedés és megszakítás, mely már gyermekkorában kezdődik (*il n'avait pas eu d'enfance*) s mely idővel meg-rögzött szellemi önzéssé (*égoïsme intellectuel*) fejlődött és hőséből, bár önmagán kívül mást nem ismert el és tisztelt, a leghatározatlanabb és legvigadozóbb egyéniséget érlelte. Képtelen volt akarni s egyedül a fájdalmat tisztelte. Életének és működésének sohasem volt képes határozott

irányt szabni, nemkülönben érzelmeinek sem: naplója és levelezése telve a legkülönbözőbb házassági tervekkel; szerencsétlensége, hogy szíve sohasem volt összhangban korával. Szóval B. Constant, ki a 18. század fin de siècle-jének embere, önmegfigyelő, önemésztő és öngúnyoló modorával sokban emlékeztet a mai századvégi típusokra. — Doumic tanulmányát, mint az irodalomtörténeti személyi analysisek mintáját melegen ajánlom szaktársaimnak és finomtollú fróinknak.

kf.

— Goethe vagy Schiller? E nagy költők hónapban néhány év óta -- nem tudom érdekel vagy sajnálkozással -- tapasztalhatni, hogy a «ki volt nagyobb?» meddő kérdése ismét szőnyegre került. Ez idő szerint, *Nietzsche* kezdeményezésére, a szegény Schillerre jár rá a rúd, kit O. Harnack a *Preussische Jahrbücher*-ben megjelent és Goethét magasztaló cikkében gúnyosan «*ein Rhetoriker*» elnevezéssel illet. A *Deutsche Revue* ezen kevésé méltányos hajsztát megsokalván, Schiller védelmére a nagytekintélyű B. *Litzmann*-t kérte fel, ki a visszahatást főleg azon politikai és társadalmi átalakulásokkal igyekszik indokolni, melyek az utóbbi évtizedekben Németországban létrejöttek. Ehhez járul az irodalmi kritika azon egyoldalú módszere, melyet Németországban Scherer V., a francziáknál Taine alapított meg és a mely a költői műveket azon *közeg* tanulmányozásával iparkodik megmagyarázni, mely azokat létrehozta. — Érdekes, hogy franczia részről (T. de Wyzewa a *Revue des deux mondes*-ban) Schillernek védelmére kelnek, mondván, hogy az ő műveit első sorban *szeretni* kell. Ennek híján íródott Sch. két legújabb életrajza is Brahm és Minor által, kik Scherer tanítványai és a kik még csak őszinte vonzalommal sem viseltetnek hősük iránt. Wyzewa, kit a Litzmann tanulmánya sem elégít ki, mely híján van a kellő melegségnek, — hivatkozással Mozart és Byron példáira, kiknek dicsősége és tekintélye annak idejében szintén mulófélben volt, de most fellendülőben van, — azzal vigasztalódik, hogy még Schiller is megéri a megtorlás idejét s eshetőleg nemsokára egy újabb *Nietzsche* fog feltámadni, ki a német kritikusokat megrójjá azért, hogy Goethe nevét a *nagy* Schillerével hozták kapcsolatba.

kf.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Balassa József, Magyar olvasókönyv kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. II. kötet. A második osztály használatára, poetikai bevezetéssel. Második kiadás. (8-r. 225 l.) Bpest, 1895. Lampel Róbert. Ára 1 frt 40 kr., kötve 1 frt 60 kr.

Brassai Sámuel. Elméleti és gyakorlati német nyelvtan. I. rész. Az egyszerű és egyszerűen bővített mondat. 14. javított, olcsó kiadás. (K. 8-r.

XV. 218 l.) Kolozsvár, 1896. Stein János. Ára 50 kr. — Ugyanaz. II. rész A tovább bővített mondat és mondatfüzés. 5. javított, olcsó kiadás. (K. 8-r. XIV. 266 l.) Kolozsvár, 1896. U. o. Ára 50 kr.

Byron Lord. Kain. Mysterium. Fordította Győry Ilona. A Kisfaludy-társaság Lukács Krisztina pályázatán megdicsért műfordítás. Kiadja a Kisfaludy-társaság. (K. 8-r. 143 l.) Bpest, 1895. Franklin-Társulat. Ára 1 frt.

Cristea Illés. Eminescu élete és művei. Tanulmány az újabb román irodalom köréből. (K. 8-r. 77 l.) Szamosujvár, 1895. Todorán Endre. Ára 1 frt.

Dávid István dr. Latin olvasó- és gyakorlókönyv az I—IV. gymnasiumi osztály számára. Schultzt Dávid latin nyelvtanához. Nyolczadik, lényegében változatlan kiadás. (N. 8-r. 318 l.) Bpest, 1895. Lampel Róbert. Ára 1 frt 20 kr., kötve 1 frt 40 kr.

Domaniczky István és *Horváth* Sándor. Katonai szótár, magyar-német rész. A honvédelmi miniszter megbízásából. (8-r. 151 l.) Budapest, 1895. Pallas. 1 frt 45 kr.

Erdélyi Múzeum. Szerk. *Szádeczky* Lajos. XII. köt. V. füz. (1895. máj.): *Téglás* Gábor, Dák várak Udvarhelymegye keleti és északi hegyvidékein. — *Bálint* Gábor. A mongol császárság története III. — *Boros* Gábor, Berzsenyi eszthetikai és kritikai munkássága II. — VI. füz. (1895. jun.): *Szamosi* János, A nők a régi görög irodalomban. — *Téglás* Gábor, Dák várak Udvarhelym. keleti és északi hegyvidékein II. — *Boros* Gábor, Berzsenyi eszthetikai és kritikai munkássága III. — *Cserép* József, A Sallustius- és Cicero-féle Invectiva. — *Wertner* Mór, A Kékényes-Rénold nemzetség Erdélyben. — Irodalmi Szemle. — Különfélék.

Garai Ede. Német olvasókönyv a kereskedelmi iskolák I. osztálya számára. (8-r. 163 l.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. 90 kr. Vásznonba kötve 1 frt 10 kr.

Gellért Jenő. Ányos Pál. (8-r. 85 l.) Bpest, 1895. Lampel Róbert Ára 60 kr.

Goethe. Faust. Első része. Fordította és kiadta Szabó Mihály. Második javított kiadás. (K. 8-r. 224 l.) Debreczen, 1894. Lepage Lajos bizom. B.-Csabán. 1 frt 20 kr.

Görög és latin remekírók gyűjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 2. kötet. (8-r.) Budapest, 1895. Lampel Róbert. — 2. kötet. *Schenkl* Károly dr. Khrestomathia Xenopon Kyrupaideiája, Anabasisa és Socrates nevezetességeiből. Ötödik, Elischer József által teljesen átdolgozott kiadás. (XV, 391 l.) 1 frt 50 kr.

Halász Ignác. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák I. osztálya számára. (8-r. 69 l.) Bpest, 1895. Lampel Róbert. Ára 40 kr., kötve 60 kr.

Heller Izidor. A bécsi színügy Mária Terézia és II. József alatt. A budapesti m. k. tudományegyetemen pályadíjat nyert értekezés. (8-r., 66 l.) Budapest, 1895. «Kosmos» műintézet nyomása.

Jannsen Harry. Epikuros tana az élvezetről. (8-r. 43 l.) Bpest, 1895. Hornyánszky Viktor. Ára 30 kr.

Kisfaludy-társaság, A —, évlapjai. Új folyam. 28. köt. 1893/94. (8-r. 167 l.) Bpest, 1895. Franklin-Társulat. Ára kötve 1 frt.

Könnye Sándor. Idegen-magyar zsebszótár. (K. 8-r. 158 l.) Székesfehérvár, 1895. Singer Ede. Ára 80 kr.

Latin iskolai klasszikusokhoz való praeparatió. Szerkeszti Dávid István. 17—18. füzet. (K. 8-r.) Bpest, 1895. Lampel Róbert. Egy-egy füzet ára 25 kr. — 17. füzet. *Horatii* Flacci Carmina. (Odák és epodosok.) Magyarázta Boros Gábor dr. II. füzet. Carmina II. 7. IV. végig. Epodon liber. (49—95 l.) — 18. füzet. *Vergilius*, P., Maronis Aeneis. Magyarázta Várkonyi Odilo. IV. füzet. Aeneis. II. 620-tól végig. III. 1—455. (145—192 l.)

Latin Praeparatiók XXIII. füzet. (K. 8-r.) Bpest, 1895. Singer és Wolfner. Füzetje 20 kr. — XXIII. füzet. *Geréb* József dr. Praeparatio Horatius válogatott satiráihoz. Első füzet. Tartalma: Satirae. I. 1. 4. 6. (1—48 l.)

Madách Imre összes művei. Kiadta Gyulai Pál. A költő arcképével. II. kiad. 3 kötet. I. köt.: Lyrai költemények. II. köt.: Drámai költemények. III. köt. Drámai költemények és vegyesek. (8-r. XXXVII, 264, 485, 486 l.) Bpest, 1895. Athenaeum. A 3 köt. ára füzve 10 frt, díszk. 14 frt.

Magyar Könyvszemle. Szerk. *Schönherr* Gyula. III. köt. II. füz. (1895. ápr.-jun.): *Thallóczy* Lajos, *Brebiri* Subics Mladen bán és Guillelmo Varig-nana. — *Zolnai* Gyula, A Batthyány-misekönyv magy. naptára és lapszéli jegyzetei. — *Dézsi* Lajos, *Bogáti* Fazekas Miklós élete és költői működése. — III. füz. (1895. júl.-szept.): *Varju* Elemér, Magyar könyvgyűjtők exlibrisei. — *Kollányi* Ferencz, Könyvek a XVI. és XVII. századi főpapi hagyatékokban. — *Kardosonyi* Ignác, Adalék krónikáink történetéhez. — Ifj. *Kemény* Lajos, Kassa város levéltára. — *Kereszty* István, A M. N. Múzeum könyvtárának hirlaposztálya. — *Varju* Elemér, Bibliographiai apróságok. — *Aludsy* Antal, Kéziratok sokszorosítása. — Magyar könyvesház. — Tárca. — Szakirodalom. — Vegyes közlemények.

Magyar Nyelvtör. Szerk. *Szarvas* Gábor. XXIV. köt. VI. füz. (1895. jun.): *Halász* Ignác, *Farkas*. — *Balassa* József. IV, ij. — *Melich* János, Német vendégszók. — *Tóth* T. Albin, Az alanytalan mondatok. — *Munkácsi* Bernát, A 'hód, honcsok' és még valami. — *Prikkel* Marián, A 'kutya' a magy. szólásokban. — *Kiss* Ignác, Faludi F. nyelve. — VII. füz. (1895. júl.): *Szilasi* Móricz, Arány, irány. — *Melich* János, Német vendégszók. — *Prikkel* Marián, A 'kutya' a magy. szólásokban. — *Kiss* Ignác, Faludi F. nyelve. — *Szinnyei* József, Mindnyájunkat érhet baleset. — VIII. füz. (1895. aug.): *Kicska* Emil, Alany és állítmány. — *Melich* János, Német vendégszók. — *Barcza* József, A 'Metamorphosis Transylvaniæ' mondattana. — *Kiss* Ignác, Faludi F. nyelve. — IX. füz. (1895. szept.): *Kicska* Emil, Alany és állítmány. — *Melich* János, Német vendégszók. — *Barcza* József, A 'Metamorphosis Transylvaniæ' mondattana. — *Kiss* Ignác, Faludi F. nyelve. — *Zolnai* Gyula. Müncheni töredékek. — Helyreigazítások. Magyarázatok. — Népnyelvhagyományok.

Margalius, Eduardus dr. Florilegium proverbiorum universæ latininitatis. Proverbia, proverbiales sententiæ gnomæque classicæ, mediæ et infimæ latininitatis. (N. 8-r. 548 l.) Bpest, 1895. Kókai Lajos. Ára 3 frt.

Mayncald József dr. Görög nyelvtan rövid, áttekinthető előadásban. Függelékül az ión szójárás vázlata. Gymnasiumi használatra. Harmadik kiadás. (8-r. 204 l.) Bpest, 1895. Kókai Lajos bizom. Ára 1 frt 40 kr.

Mihálffy Akos dr. Emlékbeszéd Szvorényi Józsefről. (8-r. 39 l.) Bpest, 1895. Szent-István társulat. Ára 40 kr.

Négyesy László. Szerkesztéstan. Gymnasiumok V. osztálya számára. (N. 8-r. 230 l.) Bpest, 1895. Lampel Róbert. Ára 1 frt 30 kr., kötve 1 frt 50 kr.

Nyelvtudományi Közlemények. Szerk. *Simonyi* Zsigmond. XXV. köt. II. füz. (1895. jun.): *Szamota* István, A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. — *Munkácsi* Bernát, A magy. magánhangzók történetéhez I. — R. *Prikkel* Marián, Ósvallásunk egy-két nyelvi emléke IV. V. — *Hegedüs* István, Értelmi egyezés a görögben. — *Szilasi* Móricz, Vogul szójegyzék I—L. — *Volf* György, Ószlovén, újszlovén. — Ismertetések és bírálatok. — Kisebb közlések. — III. füz. (1895. szept.): *Munkácsi* Bernát, A magy. magánhangzók történetéhez II. — *Melich* János, Adatok a szláv-ság magyar elemeihez. — *Szilasi* Móricz, Vogul szójegyzék M—P. — *Munkácsi* Bernát, Az 'est' eredete. — *Kalmár* Elek és *Négyesy* László, A Königsbergi Töredék versmértéke. — Ismertetések és bírálatok. — Kisebb közlések.

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. IX. kötet. Hehezet—Kacor. A szövegben 199 ábra; külön mellékletül 40 kép, ezek közt 6 színnyomat, 3 réznyomat, 10 térkép és 1 városi tervrajz. (N. 8-r. 1027 l.) Bpest, 1895. Pallas. Félbörbe kötve 6 frt.

Pázmány Péter összes munkái. A budapesti kir. m. tudományegyetem megbízásából egybegyűjtötte és sajtó alá rendezte Bognár István. Latin

sorozat. II. kötet. *Physica* (4-r. X. 614 l.) Bpest, 1895. Kilián Frigyes bizom. Ára 6 frt.

Popini Albert. *Horatius. Horatius, Mæcenas és Augustus arczképével. Tiburnak és Horatius villájának térképével.* (K. 8-r. 153 l.) Bpest, 1895. Kilián Frigyes. Ára 1 frt.

Rácz Gyula. Német nyelvtan dióhéjban. Középiskolai vizsgázók részére. (16-r. 35 l.) Nagyvárad, 1895. Kutasi D. Ára 30 kr.

Simonyi Zsigmond. A magyar határozók. A m. tud. Akadémiától Lukács Krisztina-féle jutalommal kitüntetett pályamunka. II. köt. (N. 8-r. 462 l.) Bpest, 1895. Akadémia. Ára 4 frt 30 kr.

Szántó Kálmán. Szerkesztéstan. A stilisztika második része. Középiskolák számára. (8-r. 212 l.) Bpest, 1895. Franklin-Társulat. Ára 1 frt 20 kr.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. A magyar tudományos Akadémia megbízásából. III. kötet. Fa-Gwóth. (8-r. 1582 l.) Bpest, 1895. Hornyánszky Viktor. Félbőrbe kötve 6 frt 50 kr.

Vass Bertalan dr. Horvát István életrajza. A m. tud. akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából. Horvát István arczképével. (8-r. 514, VIII l.) Bpest, 1895. Akadémia. Ára 3 frt.

Vergilii Maronis *Aeneidos Libri XXII.* Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Pirchala Imre. I.—VI. Harmadik kiadás. (K. 8-r. 171 l.) Bpest, 1895. Eggenberger. Ára 70 kr.

II. Külföldi irodalom.

Grundriss der iranischen Philologie. Herausgegeben von Wilh. Geiger u. Ernst Kuhn. I. Bd. 1. Lieferung. Strassburg, 1895. Trübner 160 l. 8 mk. — A strassburgi Trübner-czég, melynek kiadásában nemrég befejeződött a germán philologia encyklopédiája (szerk. Paul Hermann, 1891—1893, I. Közl. XIII, 766.) és befejezéséhez közeledik a román philológiát felölelő hasonló nagy mű (szerk. Gröber Gusztáv), most az iráni philológiára vonatkozó összefoglaló munkát indított meg. E munka nyelvtörténeti részeit Bartholomae, Geiger, Horn, Hübschmann, Salemann, Socin és Zukovskij dolgozzák fel. Az irodalomtörténeti rész dolgozótársai Ethé, Geldner, Marquart, Nöldeke és West; a földrajzi, ethnographiai és történeti részt Geiger, Kuhn, Justi, Horn stb. fogják megírni. Az egész műnek bevezetése lesz az iráni philologia története, mely Kuhn tollából fog megjelenni.

Manitius, M., Philologisches aus alten Bibliothekskatalogen. Frankfurt a. M. 1894. Sauerländer. VI. és 152 l. 3.60 mk. — Jegyzéke azoknak a klaszikus íróknak, kiknek neve a középkori kéziratgyűjtemények katalógusai-ban előfordul. Bővebb és teljesebb, mint Gottlieb műve (Lipscse, 1890). Végződik az 1300. évvel. Az anyag auctorok szerint van rendezve, és pedig a Teuffel irodalomtörténetében követett sorrend alapján. Betűrendes névmutatóval s becses jegyzetekkel.

Sidonius C. Sollius Apollinaris. Recensuit Paulus Mohr. Lipsiae. 1895. Teubner (XLVIII és 394 l.) 4 mk. — Annyiban érdemel különös említést, mert a kiadó felhasználta s értéke szerint méltányolta a Cod. Parisinus 18584 saec. X. jelzésű kéziratot, melyet Luetjohann, a nagy Sidonius-kiadás közrebozsátója is összehasonlított, de értéktelennek hitt. Miután Chatelain figyelmeztetett e kézirat fontosságára, új kiadás vált szükségessé. A szöveg nemcsak a párisi kézirat felhasználása következtében, hanem egyuttal Mohrnak az egykori írók nyelvhasználatában való igen nagy jártassága által sokat javult.

THEOGNIS SZÜLETÉSI HELYE ÉS IDEJE.

Mint az ókori nevesebb classicus írók valamennyiét, úgy Theognist is tárgyalták, magyarázták s fordították nemcsak a legújabb írók, hanem foglalkoztak már vele, — ha nem is a legalapossabban, — a XV. és XVI. század philologusai is, s hogy nem valami kielégítő eredménnyel, annak legfőbb oka mindenestre az, hogy Theognis is, e kiváló s már az ókoriak által is méltányolt elegiáköltő, — azon nem kis számú ókori írók közé tartozik, a kik műveinek reconstruálásánál és életük idejének s helyének hiteles megállapításánál az arra vonatkozó adatok kevés volta, vagy talán még inkább e kevés adatnak is megbízhatatlansága a legnagyobb akadályokat gördíti az azzal komolyan foglalkozó munkája elé.

E sorok csupán azon két kérdés tisztázását és megfejtését vannak hivatva elérni: hogy *hol* született s másodsor, hogy *mikor* született Theognis.

Természetes, hogy ilynemű kérdések megoldása nemcsak érdekes, hanem elengedhetlenül szükséges is. Áll pedig ez különösen a lyrikusokra s azoknak is legkivált azon részére, akiknek nemcsak műveik, költeményeik birnak politikai színezettel, — a meny nyiben a politikai viszonyoknak mintegy magyarázóí, — hanem a kik maguk is nem jelentéktelen részt vettek az egymás ellen törő pártok harczaiban s kik életviszonyainak alakulásánál épen koruk politikai küzdelmei képezték a leghatalmasabb tényezőt.

Ezen legutóbbiak között van Theognis is.

Theognis születési helye Megara, — ez kétségtelen, ezt kijelenti maga a költő is a most ismert gyűjtemény 22—23. versében:

«Θεόγνιδός ἐστιν ἔπη

Τοῦ Μεγαρέως . . .»

Hogy Megarában született, azt ennek alapján el is ismerte mindenki. Ehhez tehát szó sem fér. Annál nehezebben oldható meg

a következő, okvetlenül felmerülő kérdés, hogy *melyik* Megarában született. A görögök hat ily nevű várost laktak. ¹⁾ S hogy ezen kérdésre hirtelen meg nem felelhetünk, azt első sorban is az egymásnak teljesen ellenmondó adatok okozzák,

Suidas ugyanis, s. v. Θεόγνις ezt írja: Θεόγνις ὁ Μεγαρεὺς ἐν τῇ Σικελίᾳ. Tehát a sicíliai Megarát vallja költőnk születési helyéül. Az a kérdés, hogy a különben sem nagyon megbízható s nem valami hiteles adatokkal rendelkező Suidasnak hihetünk-e ezen állításánál? Annak elbírálásánál mindenekelőtt azon forrást kell figyelembe vennünk, a melyből ezen állítását merítette. Alig szenvedhet kétséget, hogy Platótól vette azt át, a ki De Legibus I. 630. ezeket mondja: «Ποιητὴν δὲ καὶ ἡμεῖς μάρτυρα ἔχομεν, Θεόγνιν, πολίτην τῶν ἐν Σικελίᾳ Μεγαρέων.» E helyeken Plató egy athenai polgárt beszéltet, ki e szavakat vendégének, a lakedaimóninak beszéli. Plató e helyének tévedését — bárha mint alább látni fogjuk, tévedésről itt aligha lehet beszélni, — már a scholiasta is meglehetős kétkedéssel fogadja s ezen idézett helyhez a következőket jegyzi: (p. 448 ed. Bekk.) «Περὶ Θεόγνιδος καὶ τῆς κατ' αὐτὸν ἱστορίας ἀμβολία πολλὴ ἐρίγνετο τοῖς παλαιοῖς· καὶ οἱ μὲν φασιν αὐτὸν ἐκ Μεγαρέων γεγενῆσθαι τῆς Ἀττικῆς· οὕτως ὁ Δίδυμος, ἐπιφύρομενος τῷ Πλάτῳνι ὡς παριστοροῦντι, οἱ δὲ ὅτι ἐκ Σικελίας». Azon körülmény, hogy már oly kiváló s régi grammatikus is, mint Didymos, kétségbe vonja Theognisnak sicíliai eredetét s az attikai Megarát mondja költőnk születési helyéül, mindenesetre elegendő ok arra, hogy Suidas fentebbi állításának, melyet Plató idézett helyéből merített, ne adjunk még feltétlen hitelt. Harpocration is, (a ki — mint Welcker is sejtí ²⁾ — e helyet éppen talán Didymosnak akkor még meglevő könyvéből írja ki) megecfázolja Plató állítását, s. v. Θεόγνις ezeket írja: Οὗτος δ' ἦν Μεγαρεὺς ἀπὸ τῶν πρὸς τῇ Ἀττικῇ Μεγάρων. αὐτὸς γὰρ φησιν ὁ ποιητὴς·

«ἦλθον μὲν γὰρ ἔγωγε καὶ ἐς Σικελίην ποτε γαίαν»,

ὁ μὴ ἐπιστήσας Πλάτῳν ἐν α' νόμων τῶν ἐν Σικελίᾳ Μεγα-

¹⁾ «Sed cum non una sint Megara, — sex enim enumerantur a Geographis, quae illa sint, — quaestio est.» Theognidis poetæ vita, per Eliam Vinetum, — az általa 1692-ben kiadott szöveges kiadás elején.

²⁾ *Theognidis Reliquiae*. Novo ordine disposuit, comment. crit. et notas adiecit Fridericus Theophilus Welcker. Francofurti 1826. Prolegomena p. XIV.

ρῶν πολίτην ἔφρασκεν. Vagyis hivatkozik magának a költőnek egy kijelentésére, a melyet — ebben semmi kétség — nem írt volna Theognis, ha — mint Suidas mondja, — csakugyan siciliai Megarából származott volna. E sorok (783—788) így hangzanak:

Egykoron én magam is jártam már Siciliában,
Megjártam szőlős Euboea síkjait is,
Meg Spartát, nádtelt Eurótas nagyhirű földjét,
És kiki mint jövevényt ott szívesen fogadott,
Boldoggá ám nem tehetett ott semmi szíveség:
Semmi se boldogítand annyira mint a haza.

Azokat a helyeket nevezi tehát meg a költő itt, melyeket száműzetése után bejárt. Volt tehát ekkor a többek közt Siciliában is, — de sehol sem érezte magát oly jól, mint hazájában. Már maga e hely is, melynek hitelessége kétségbevonhatlan, — teljesen elegendő volna Suidas állításának megerősítésére. Még erősebben megerősíthatjuk azonban magából Platóból is, ki a fent idézett helyen korántsem az állítja, hogy Theognis siciliai születésű, sőt épen ellenkezőleg: az athenai polgárnak szájába adott szavakból: «ποιητὴν δὲ καὶ ἡμεῖς μάρτυρα ἔχομεν Θεόγνιν» világosan kitűnik, hogy ő is meg van győződve, hogy Theognis *attikai*, s ezen állítást legkevésbé sem zárja ki a fönnebbi mondat folytatása: πολίτην τῶν ἐν Σικελίᾳ Μεγαρέων.» — vagyis azon körülmény, hogy a siciliai Megara polgárának mondja. Erre több oka lehetett s tényleg volt is. Kétségtelen, hogy Theognis volt Siciliában, hosszas száműzetésének nagy részét itt töltötte s Plató Siciliában jártakor sokszor hallhatta, hogy a siciliaiak őt magukénak mondják. Lehet, hogy maga a költő is szívesebben tartá magát a siciliai Megara polgárának, semmint az attikai (isthmosi) Megaráénak, mely száműzte őt. S nem lehetetlen az Elias Vinetus feltevése sem, mely szerint Sicilia költőnket a syrakusaiak megmenekülésére írott költeményéért — melyről különben csak Suidas tudósít s melyről Theognis műveinek tárgyalásánál bővebben szólunk, — polgárává tette volna. De ha még ez utóbbinak nem is adunk hitelt, már az előbbiek alapján is nevezhette őt Plató siciliainak épen úgy, mint pl. Macrobios (Sat. V. 19.) «vir Siculus»-nak mondja Aischylost. Így tehát nem lehet kételkednünk többé abban, hogy a Plató kifejezése inkább csak képletes s hogy ő maga is elismeri Theognisnak attikai voltát.

Hogy a költő hazáját illetőleg csakis az Attika mellett fekvő

u. n. isthmosi Megarát lehet értenünk, arra még számos más argumentumot is fel lehet hozni.

† A 773. sk. sorokban ezeket írja a költő:

Phoibos urunk, e szilárd várost te emelted

És a Pelopssarjnak, Alkathoosnak adád.

— — — — — ezért hát

Oltalmazd, Phoibos, ezt a hazát kegyesen.

Külellenségtől feltvén hazáját, a haza védistenéhez Phoiboszhoz fordul, ki a várost egykor Alkathoosnak építé s ajándékozá.

Ebből is kitűnik, hogy az attikai Megaráról van szó s hogy ez a költő tulajdonképeni hazája. Alkathoos ugyanis Tantalusnak, Korinthus királyának, unokája s Pelopsnak a fia,¹⁾ ki Megareusnak, az attikai Megara királyának a leányát, Euaichmét vette nőül s miután a király idősebb fiát Euippost megölő sárkányt legyőzte — sógorának Timoleusnak, Megareus király ifjabbik fiának halála után — ő örökölte meghalt apósának a trónját.²⁾ Megara királya Apollo segítségével falakkal vette körül a várost, mely azelőtt csak körül volt sánczolva.³⁾ A költők utóbb gyakran nevezik e Megarát Alkathoos városának.⁴⁾

Az attikai Megara mellett bizonyítanak azon sorok is (237—250.), melyekben Kyrnoshoz szólván elmondja, hogy mennyire fogják magasztalni dalaiért s mily nagy lesz majdan hírneve s így folytatja: (245—250.)

Ha meghalsz, sem hal ki hired, hisz az emberek egyre

Gondolnak majd rád és neved él örökön;

Megfordulsz az egész Hellasban, Kyrnosom, átszállsz

A szigetekre sima s halnevelő vizeken.

Nem paripák visznek, hanem az ibolyák-koszorúzta

Múzsák fensége, dús adománya emel.

Világos bizonyíték az is állításunk mellett, mert ha Sicilia lett volna a költő hazája s otthona, úgy semmi esetre sem mondhatta volna Kyrnosnak, kivel ő együtt él, hogy «hírneved átszáll

¹⁾ Apollod. III. 11. 7. és Xenoph. De venat. I. 9.

²⁾ Pausan. I. 39., I. 42. 1.

³⁾ Paus. I. 41. 5. Szól erről Raoul Rochette, Historie des colonies grecques. I. p. 350. Ezen alkalommal tett Apolló czitherát a kőbe s az azóta egyre czitherázott. (*Κιθαριστής λίθος*) Paus. I. 43. 4. Ovid. Metam. VIII. 15. sk., Euripides: Heracl. 279.

⁴⁾ Ovid. Metam. VIII. 8 és Ars am. I. 421. («urb. Alcathooi és Trist. I. 10. 39 (Alcathooi moenia).

majdan a szigetekre is». Ezen hely tehát, melynek hitelessége megdönthetlen, — okvetlenül arra vall, hogy a költő hazája a continensen volt.

Mindezen argumentumok kétségtelenné teszik, hogy *Theognis* szülőföldje csakugyan az Attika közelében fekvő Megara s hogy Suidas állítása a valónak meg nem felel s valószínűleg Plató idézett helyének félreértéséből származik. S kit ezen felhozott argumentumok sem győznek meg, az olvassa végig a költőnek műveit s minden esetre meg fog a felől győződni, hogy az ott leírt politikai viszonyok, pártharcok stb. csakis az attikai Megarára vonatkozhatnak.

Az egyetlen Camerariuson kívül, — ki Suidassal tart, — az attikai Megarát ismeri el a költő hazájául valamennyi ismertetője s fordítója, u. m. Scaliger, Passow, Elias Vinetus (Præf. ed. 1543.), Fridericus Sylburgius (Praef. ed. 1591.), Kallius (Nov. ed. 1766.), Fr. Theoph. Welcker stb.

Nehezebb s még több óvatosságot igényel a másik fontos kérdésnek a megoldása: hogy *mikor született Theognis*. Születési idejéről megemlékszik Suidas, még pedig két helyen. s. v. Θεογνις: «γεγονώς ἐν τῇ νθ' Ὀλυμπιάδι» s lejjebb s. v. Φωκυλίδης: «Φωκυλίδης, Μιλήσιος, φιλόσοφος, σύγχρονος Θεογνίδος· ἣν δὲ ἐκάτερος μετὰ χμζ' ἔτη τῶν Τροϊκῶν, Ὀλυμπιάδι γεγονότες νθ'.» Suidas tehát két helyen is azt állítja, hogy költőnk az LIX. Olympiasban, vagyis Kr. e. 540 táján született. Csakhogy ennek ellentmond egy másik értesítés. A Chronicon Eusebianumban u. i. az LIX. olymp. I. évéhez (ed. Vallars.) ez van jegyezve: «Theognis poëta clarus habetur.» Itt tehát ismét két egymásnak ellenmondó adattal van dolgunk: Suidas azt állítja s — mint láttuk — *két helyen is*, hogy 540 táján született, Eusebius pedig azt, hogy ekkor már mint költő *híres volt*, — vagyis — legalább 30 évet számítva ennek elérésére — 570 körül született. Kérdés, hogy melyik állításnak adhatunk hitelt. Minthogy sem Suidas, sem pedig Eusebius nem feltétlen hitelességű írók, már csak azért sem, mert a «született» s «virágzott» fogalmakat mindkettő gyakran összecseréli, — a kérdés megítélése s eldöntése végett magát a költőt kell meghallgatnunk.

Welcker minden megokolás nélkül elfogadja a Bergk álláspontját s Eusebiusnak ad igazat; azt tartja, hogy 540 táján virágzott. De Bergk maga sem képes valami döntő argumentumot felhozni véleménye beigazolására. Összes erre vonatkozó argumen-

tuma az, hogy a 761—768. és 773—782. sorokat a Harpagus-féle Kr. e. 544—540. években folyt hadjáratra vonatkoztatja *); már pedig ha a költő e hadjáratról megemlékszik s félti hazáját annak következményeitől, úgy minden esetre ekkor már férfikorban lehetett, vagyis 570 táján született. Az okoskodás nem rossz, de mint alább látni fogjuk, annyira erőszakos s oly valószínűtlen feltevéseken alapszik, hogy döntő számba alig is vehető.

A 761—768. versek így szólnak:

Ünnepi dalt zengjen hát újra a fúvóla s hárfa
S mink kedveskedvén isteneinknek ital-
Áldozatokkal — igyunk s vigadozva beszéljünk
Egymással, mit sem félve a méd sereget.
Itt az idő, hogy már jó s bűnélküli kedvvel
Ujra mulassunk, víg életet élve megint,
S hogy ne törődjünk semmit mostan már bajainkkal
S ádáz aggkorral, melynek a vége halál!

Ezen versek vonatkozhatnak akármely hadjáratra, vonatkozhatnak esetleg a Harpagus-félére is. De annál nehezebb a következő 773—782. verseknél egyetértetni Bergk véleményével s azokat Harpagus expeditójára vonatkoztatni

Phoibos urunk e szilárd város falait te emelted
És a Pelopssarjnak, Alkathoosnak adád!
A médeknek bős seregét hát tized el innen
Messze mitőlünk, hogy majd ha tavasz közeleg,
Néped örülve mutassa be néked a dús Hekatombát
S majd a vidám lakomán szóljon a czitheraszó
És oltáridnél az örömhang, s ünnepi ének.
Én mégis remegek látva a helleneket
Népet pusztító és dőre viszályban; — ezért hát
Oltalmazd Phoibos ezt a hazát kegyesen!

E sorokból világosan kitűnik, hogy a költő valamely fenyegető külellenségtől félti hazáját s ezen félelmében fordul a haza védistenéhez, Phoibushoz. Lehet e sorokat a Harpagus-féle expeditióra vonatkoztatni? Bizonyára nem, minthogy a Harpagus-féle hadjárat messze keleten, Ázsiában folyik le s legkevésbé sem fé-

*) A «Poëtæ lyrici Græci» című művében a 907-ik vershez ezt írja: «De Theognidis ætate multo rectius iudicant veteres grammatici, quam nostri homines; quæ v. 766 et 775 leguntur, ad Harpagi expeditionem referenda sunt, sed dicitur de hac re alias.

lemlíti meg Megarát, sem a költőt. E versek csakis oly ellenségre vonatkozhatnak, mely tényleg fenyegette Megarát s melynek győzelme veszélyessé is válhatott volna a költő hazájára. S ez nem volt, de nem is lehetett más, mint *azon perzsa hadsereg, a melyet Xerxes hagyott hátra Attikában* a LXXII. Olym. 2-ik (Kr. e. 479.) évében. S hogy ezen hadsereg által veszélyeztetve volt Megara is, az kiviláglik a történetíróknak erre vonatkozó nyilatkozataiból is. (Herod. VIII. 60. 1.)

Ha Suidasnak fentebb idézett állítását fogadjuk el, akkor költőnk, — midőn e sorokat írta, már 60—61 éves lehetett, míg Eusebius szerint legalább 90 évesnek kell ez időben lennie. Ezen utóbbinak természetesen már a fentidézett sorok hangja is el-lentmond.

Azt hiszem tehát, hogy aligha csalódunk, ha a Suidas kétszer is kijelentett állítását elfogadjuk. S hogy ez sokkal valószínűbb, mint az Eusebiusé, azt az említetteken kívül talán még jobban megvilágítja a költő hazájának története. *)

Az Attika közelében fekvő Megara alapítója Car király, Phoroneus fia s lakói a caretek, utóbb a lelegek. Az iónoknak — a dór-vándorlást megelőzőleg — Epirus és Thessaliából, (mások szerint Ázsiából) a Peloponnesusba történt betelepedésük után a lelegek uralmát itt is az iónoké váltá fel. Utolsó királyuknak, Hyperiónnak megöletése után, — a Delphi-jósda tanácsára — köztársasággá alakult át Megara s valószínűleg Attika fenhatósága alatt volt. Az athenaii Kodros halála után pedig a dórok, főleg a szomszéd Korinthos hatalma alá került Megara. Végre a X. Olymp. táján teljesen függetlenítette magát minden külhatalom alól s ezen időtől mint politikailag teljesen önálló állam rohamos fejlődésnek indult. S ebben az időben számos hatalmas s virágzó gyarmatot alapít, többek között a sicíliai Megarát.

A Kr. e. VII. században — «tyrannorum saeculum»-ban hatalmába kerítette Megarát Theagenes. Hogy ez mikor történt, azt már most pontosan meg nem határozhatjuk, de bizonyos, hogy még a XLII. Olymp. előtt, minthogy ekkor egyeduralma s hatalma már biztosított volt és a megaraiaknak az athenaiiak ellen Salamis birtokáért folytatott győzelmes harcaikban már ő volt a vezérük.

*) «De rebus Megarensium usque ad bella Persica». Scripsit Gedeon Vogt, Cassellis, 1857.

Hatalmához valószínűleg úgy jutott, hogy a nép nem lévén megelégedve a nemesség fenhatóságával, — állást foglalt elnyomói ellen s ennek élére állt az ügyes Theagenes s a néppárt segélyével a nemesektől elragadott hatalmat önmagának szerezte meg s mindent elkövetett arra nézve, hogy uralmát s személyét népszerűvé tegye. Ezt nagyszerű építkezései s más az állam jólétét célzó intézkedései által ¹⁾, úgy látszik, legalább egyidőre — meg is szerezte.

A XLVI—L. Olymp. táján, ²⁾ hogy miért, azt ki nem kutatjuk, — Theagenes elűzetett s azzal egyidejűleg a nemesek uralma kezdődött, mely újból felvette a harczot az athenaiakkal és — minthogy e harczokban szüksége volt a népre, — jól bánt azzal, oly annyira, hogy a népnek nem lehetett semmi kívánni valója. Később azonban, midőn e háborúk 570 táján békés elintézést nyertek, a nemesség — nem lévén annyira rászorulva a népre, — rosszabbul bánt azzal, s ez, valamint a politikai kudarcok, melyeknek eredménye Salamis szigetnek s a Nisaia kikötőnek elvesztése, ³⁾ — rövid idő alatt teljesen népszerűtlenné tette az addig meglehetősen kedvelt oligarchiát. Ennek csakhamar az lett az eredménye, hogy a nép, — a kit ezeken kívül még az önző s haszonleső demagógok is izgattak, ⁴⁾ — megbuktatta a nemességet és saját magának tartá meg a főhatalmat. Hogy azonban ez erőszakkal, forradalmi eszközökkel ment volna végbe, vagy hogy az oligarchák kiűzésével történt volna, — azt senki sem említi. S épen ezért nagyon is valószínű, hogy az *oligarchiát a demokratia nem egyszerre* váltotta fel, mert az bizonyára nem eshetett volna meg oly mozgalmak nélkül, a melyeket az ezen idők eseményeit megíró történetészek figyelmen s említésen kívül hagyhattak volna.

Tudjuk, hogy Theognis sok időt töltött száműzetésben, s azt is tudjuk — szintén saját nyilatkozataiból, hogy nagyon szerette hazáját. Azt tehát lehetetlen feltételeznünk, hogy önként ment volna száműzetésbe. Mindenesetre csak kényszerűségből tette azt. Ámde ezen időben szó sem lehetett arról, hogy a *lassan, fokozatosan* uralomra került nép erőszakosan száműzte volna a nemességet. Nem lehetetlen, sőt nagyon is valószínű, hogy ez időben

¹⁾ Paus. I. 40. 1. és I. 41. 2.

²⁾ Welcker: Proleg. ad Theogn. p. XIII. és G. Vogt: De rebus Megar. 81.

³⁾ Ged. Vogt: «De rebus Megarensium» p. 83.

⁴⁾ Aristoteles: Polit. V. 4. 3.

sokan a nemesek közül, 'főleg azok, a kik az oligarchia idejében szerepvivők voltak, hatalmuk s befolyásuk elvesztése után önkénytes száműzetésbe mentek. *Ezek között azonban semmi esetre sem lehetett Theognis*, nem, még akkor sem, ha — Eusebiusnak adván igazat, születési évét nem 540, hanem 570-re tennők, — mert a népuralom — az első — csak 560—550 körül jött létre, tehát Eusebius szerint sem lehetett még ekkor szerepvivő oligarcha s ki nem érdemelhette a vagyonekobbzással járó legszigorúbb száműzetést.

A demokratia, mely minden nagyobb rázkódás nélkül, csaknem békés s csendes úton jött létre, mindinkább erősült, olyanira, hogy idővel a néppárt bízván már-már megszilárdulni kezdő hatalmában, az otthon levő, de már minden erkölcsi befolyását elvesztett nemességgel szemben egyre elviselhetetlenebb módon kezdte éreztetni fölényét. S a nemesség látván a demokratia rohamos fejlődését s hatalmi túlkapásait, mely már nem csak erkölcsi fölényét semmisítette meg, hanem már anyagi előnyeit is veszélyeztette, — tömörült s a szomszédos államok oligarchikus kormányai által is támogatvatván, — hatalmának visszaszerzéseért fegyvert fogott. Utczai harcok folytak, mindkét fél erejének utolsó megfeszítésével folytatta a kétségbeesett harczot, melynek kimenetele mindkét félre nézve létkérdés volt.

Ezen harcok a jogaik s hatalmukért küzdő nemesség ismételt legyőztetésével végződtek. *S most, de csakis most vette s vehette kezdetét a reactió*, mely — mint ezen időben rendesen, — a legyőzött nemesség kiűzésével, javaiknak elkobzásával érte el célját: a demokratia tökéletes megszilárdulását. A száműzöttek s javaiktól megfosztottak között volt Theognis is.

Minthogy csupán csak ezen időt — LXIX—LXX. Olymp. — lehet elfogadnunk Theognis politikai száműzetése idejéül, s mint-hogy ez teljesen meg is egyezik a Suidas által kétszer megemlített születési idővel, az LIX. Olymp.-szal s az Eusebius adatát teljesen valószínűtlenné teszi, — azt hiszem, hogy a való igazságnak megfelelően cselekszünk, ha a Theognis születési idejéül az LIX. Olympiast fogadjuk el.

Dr. HOLOSNYAY IRÉN.

AZ OLYMPIAI ZEUS-TEMPLOM.

Nem igen van a classicus ókornak olyan barátja és ismerője, a ki ne a legmelegebben érdeklődnék Olympia szentelt földje és az ott található romok iránt, melyek tanui voltak a görög szellemi dicsőségnek, hol kultuszát úzték az igaz emberinek, a testi és lelki tökéletességek összhangjának.

Annnyival inkább érdeklődhethünk épen a Zeus-templom iránt, mely központját képezte az olympiai isteni tiszteleti cselekvényeknek, kiemelkedő központja volt azon festői épületcsoportozatnak, melyet az olympiai Kladeos partjára varázsolt a hellén világ erőteljes, minden mozzanatnál érvényesülő s eddig egyetemességében talán csak a japánokéval összehasonlítható szépérzéke.

De a Zeus-templom nemcsak mint a hellén kultusz egyik központja, hanem művészettörténeti és általános szépészeti szempontból is feletté érdekes és tanulságos. A tiszta dór stílt ugyanis teljes kifejlődésében és saját keretén belől lehető legfényesebb kivitelben mutatja fel. A görög szellem a mire csak képes volt e téren, mind azt itt elérte.

Maga a templom a tulajdonképeni *altis* délnyugati szögletében volt, délre a szintén az altis területén levő *Pelopeion*tól. Az épületek közül legközelebbi szomszédjai voltak, de már az altis falain kívül, délről a Buleuterion; délnyugatra a különféle vízvezetékekkel ellátott és ma úgynevezett *délnyugati épület*; nyugatra szintén különböző czélokra szolgáló épületcsoport van, a melyben a legjelentékenyebb a *byzanci templom*.

Általában az egész *altis* felülete emelkedett egy kissé, de azon a helyen, hol a Zeus-templom állott, lejtőt képezve, dél felé száll. Azonban a talajt itt földdel és kötörmelékkal feltöltötték, részben azért, hogy maga a templom az altis többi épületei között már a földszíneének az emelkedettsége által is kissé fölülemelkedjék. Ezért a Zeus-templom nem áll az eredeti talajon és a többi épületek színvonalán.

Az alapozás sem a diluvialis rétegen áll, mint ma szoktak építkezni. A fundamentum számára csak az alluvialis rétegig szálltak alá, az altis eredeti színvonalán alól, 1 méter mélyen. Ez után következik a körülbelül harmadfél méter magas feltöltés. Az alapozásnak e leereszkedése sem áll minden épületrészre, mert a hajó falainak alapozása két köréteggel kisebb mélységig nyúlik. Azt vették tekintetbe, hogy itt kevesebb terhet kell viselnie az alapfalnak, mint ott, hol az egész tetőzet súlyát tartó oszlopok állanak. Az oszlopok alatt az alapfal hét sor faragott kőből áll, s magassága 2.42 méter. *) Anyaga, mint az épület majd-

*) L. v. Laloux et Monceaux : Restauration d'Olympie. Paris. 1889. 69. l.

nem minden részének, úgy ennek is a poros, magyarul talán kagylókő (*πῶρος*, kalkstuff, muschel, sinterkalk, pierre coquille, calcaire). Már az eddigiekből is kitűnik, hogy az alapozás nem terjedt ki az épület egész quadratjára. Az illető helyeken egyes falakból állott, s e falak közti teret aztán szintén kitöltötték. A templom körül három lépcsőjű stilobat futott végig, s e lépcsőfokoknak úgy magasságuk, mint szélességük különböző volt, a mennyiben e két alsónak magassága 0.48 méter, míg a felsőé 0.56, s az alsónak szélessége 0.23, a másodiké 0.48, a harmadiké 0.56.¹⁾ Még a három lépcsőfok alatt, az alapfal is kinyúlt egy kissé, mintegy 4-ik fokot képezve, de ez egy színben állott a talajjal. Érdekes megjegyezni, hogy a lépcső, illetőleg stilobat sokkal nagyobb kődarabokból volt összerakva, mint maga a fundamentum, úgy, hogy itt egy-egy kő hosszúsága 2.60, s szélessége 2.43 métert tett ki. Az egyes kőlapok sem itt, sem másutt nem voltak valami ragasztékkal egymáshoz erősítve. E célra — alakú vaskapcsok szolgáltak, melyeknek hossza az alapépítménynél, és a cella falainál 0.28 és 0.34 m. között ingadozott. Megjegyzendő azonban, hogy e vaskapcsokat mindig csak oly helyeken alkalmazták, hol egy más kőlap azt elfedte, s így itt is a felső lap alá menő részen. Kezelését illetőleg még meg kell jegyeznünk, hogy ólomoldattal erősítették be a számára fűrt lyukba.²⁾ Az épület kiterjedésének a méretét is itt a stilobatonál kell fölvenni. A hossza a stilobat alsó fokánál 66.64 méter, a felső fokánál 64.12 méter; szélessége az alsó foknál 30.20 m., míg a felsőnél 27.68 m.³⁾ Ugyancsak itt kell azt is fölemlítenem, hogy a templom vízszintes irányú részei a teljes mértani pontosságú horizontális vonaltól némileg eltérnek. Ez eltérés nagyságát legpontosabban a stilobáton lehet helyenként megállapítani, s *Dörpfeld* is a Zeus-templomról szóló cikkelyében itt eszközölte méréseit. Alappontul azon helyet választotta, hol a stilobat leemlékedése a legkisebb, s az emelkedést ezen «O» felett fejezte

¹⁾ L. *Curtius és Adler*: Olympia. Tafelband I. XI.

²⁾ L. a fentidézett munkát Tafelband I. IX. és Textband 18. lap.

³⁾ Pausanias nyugati oldalának alsó lépcsőfokától a keleti feljáró alsó lépcsőjéig számítja a kiterjedést, nyilván azért, hogy az épületet minél impozánsabbnak mutassa be olvasója előtt. Most a felső fok szélességét és hosszúságát fogadják el a kiterjedés mértékéül; így Laloux et Monceaux, Diehl, Baumeister, Boetticher és mások. Ezek közül Diehl csak kerek számokban beszél az ő «Excursions archéologiques en Grèce»-jában. A «Restauration d'Olympie» szerzői pedig 64.10 : 27.69-et, Boetticher 27.66-ot említ. Én a Curtius és Adler vállalatának IX. tábláján levő méreteket tartottam szem előtt, miután a közzevetőknek legtöbb alkalmuk lehetett úgy a helyes fölvételekre, mint az eltérő méretek értékének eldöntésére. Egyebekben is e vállalat közléseit használok, s többi forrásaim esetleg eltérő adatait csak épen fölemlítem.

ki czentiméterekben, s azt tapasztalta, hogy az északi oldalon, kelettől nyugat felé mérve, a következő számok szerint emelkedik vagy száll: 2, 3, 4, 5, 7, 9, 9, 9, 8, 7, 6, 4, 3; míg a déli oldalon ugyancsak kelettől kezdve: 5, 4, 3, 4, 4, 4, 3, 2, 2, 0, 0, 0, 1 cm. az emelkedés és szállás, s a keleti oldalon dél felől számítva: 5, 5, 5, 5, 4, 2, ellenben a nyugatin szintén dél felől kezdve: 1, 2, 3, 3, 3, 3. Ezekből világos, hogy csak az északi oldalon lehet némi szabályosságról szó. Azonban, mivel a másik 3 oldalról vett mérések ellent mondanak annak, hogy itt előre kiszámított volt a magassági pontokat összekötő vonal hullámszája: az északi oldalon mutatkozó szabályszerűség is csupán a véletlen eredménye.¹⁾

Míg a legtöbb görög templomnál a stilobat egyszersmind feljáró is a pteronhoz, addig itt a keleti oldalon az alapépítménynek egy külön lépcsővel ellátott kiugrója (rampe, Rampe) szolgált e célra. Eredetileg ez keskeny, hosszú épületrész volt. Mind a 3 szabad oldalról 6 lépcső vezetett föl rá. A déli és az északi oldalon lévő lépcsők keskenyebbek, míg a keleti oldalon körülbelül kétszer oly szélesek, úgy hogy az a tér, mely a pteron talajával egy színben van, szabályos négyzetet ad, 6 méternyi oldalakkal. A római korban azonban már kiszélesítették észak és nyugat felől, s a méreteket már e változtatás szerint adjuk a következőkben: Hosszúsága az alsó lépcsőnél, nyugat-keleti irányban: 13·10 m.; s szélessége észak-déli irányban római kori bővítéssel együtt 16·30 m.²⁾. A templom hexastylos, a keskenyebbik keleti és nyugati oldalon 6, míg a hosszabb déli és északi oldalon 13 oszlop volt. Ez oszlopok közül épen egyetlenegy sem maradt fel, s csak első kőrégeik (tambour, Säulentrommel) találhatók saját helyökön, a méréseket is csak ezeken lehet eszközölni. Steinbrecht³⁾ a magasságot ez alapon 10·42 m.-ben állapította meg, míg mások 10·44-ről szólnak. Az átmérő különböző, mert a keskeny oldalon az oszlopok vastagabbak, míg a hosszú oldalon karcsubbak. Azonkívül felfelé vékonyodnak, és így minden oszlopnál alól és felül kell a vastagságot mérni. Így a hosszoldal oszlopainak vastagsága az alsó rétegnél 2·21, s a felső rétegnél 1·680; a keskeny oldalon alól 2·25 s felül 1·720 méter.⁴⁾ Aztán, hogy a magas, egyenes vonalak a szemet ne sértsek, középen felül, úgy látszik, kissé kiszélesedtek, kidomborodtak, de e kidomborodás nagyságát ma már nem lehet megállapítani. Az oszlop testén 20 csatorna van (hornyolás, horony), melyeknek szélei a dór rendszer szerint egymást érintik. Nyakát derekától három bevésés választja el, s ezeknek alsó széle a harmadiknak felső szélétől

¹⁾ L. U. o. Textband II. 18. lap.

²⁾ L. U. o. Tafelband I. IX.

³⁾ L. U. o. Tafelband II. 6. l.

⁴⁾ L. U. o. Tafelband II. 7. l.

0·232 méternyire van.¹⁾ Az oszlopfőt élesen rajzolt echinus képezi, melynek profilja közepén áll a heraionnak nyomott, s a parthenonnak egyenes echinusa között. Legjobban hasonlít az akropolisi Athéna templomához. Az oszlopfő alsó részén 4 gyűrű emelkedett ki, a melyek közül a legfelső 0·370 méternyire volt a nyakon lévő bevésés felső szélétől.²⁾ Az abacus magassága 0·420 m.³⁾ Az oszlopfő átmérőjének hossza: 2·610 m.

Az oszlopok, mint már említettük, több körétegből, nevezhetjük mi is, oszlopdobból állottak. A «Restauration d'Olympie» azt mondja,⁴⁾ hogy az oszlopdobok száma legalább 9—10 volt, azonban ez többre is vehető, a mint a déli oldálnak kelettől számítva az 5-ik oszlopa mutatja. Ennek minden része megmaradt, s a körétegek száma 15. A dobok magassága különböző, a mint azt az említett oszlopnak következő mérései is mutatják: 0·57, 0·74, 0·61, 0·77, 0·58, 0·88, 0·66, 0·62, 0·95, 0·58, 0·52, 0·73, 0·58, 1·21, 0·42.⁵⁾ E dobokat sem valami czémentszerű anyaggal, hanem vastag facsapokkal erősítették össze. Mindeniknek közepén oly vastag lyuk van, hogy ezért vasra gondolnunk sem lehet.

Az oszlopok anyaga a póros, melyet fehér, márványporból készült finom mázzal vontak be. E mellett az echinuson piros festés nyomait találták.⁶⁾

Valamint az oszlopoknak vastagságuk, úgy távolságuk sem egyenlő a hosszú és keskeny oldalon; sőt a szögleteken ismét kisebb, mint a közepén. Ugyanis a tengelyek távolsága a keskeny oldalon 5·23—5·24, s a hosszú oldalon 5·21—5·22 volt.⁷⁾ Érdekes itt a méreteken nyilatkozó proporciót megfigyelnünk. Láthatjuk, hogy az oszlopok magassága kétszerese a tengelyek távolságának, ez ismét kétszerese a póros lapok hosszúságának. Tehát *Libon*, az építő művész, nemcsak annyiban törekedett az arányosságra, a mennyiben a szimmetria szabályait érvényesítette, de az oszlopoknál a távolság és magasság viszonybahozatalával és a szögletoszlopok különös helyzetének figyelembevételével is. Hogy az épület minden egyes része æsthetikailag is megfelelően hivatásának, sokat adtak a szabályosságra, a mértani pontosságra az egész görög architektúrában

¹⁾ L. U. o. Tafelband I. XIV.

²⁾ L. U. o. Tafelband I. XIV.

³⁾ L. U. o. Tafelband I. XIII.

⁴⁾ L. *Laloux et Monceaux*: Restauration d'Olympie 71. l.

⁵⁾ L. Curtius és Adler: Olympia. Tafelband I. XIII. Ugyancsak ez oszlopnál az alsó dob átmérője: 2·21, s a tizediké: 1·835 méter.

⁶⁾ L. U. o. Textband II. 17. l.

⁷⁾ L. U. o. Textband II. 6. l. Ugyanezen munkának «Tafelband»-jában mások a méretek, u. a keskeny oldalra nézve 4·78—5·23, s a hosszú oldalra nézve 4·75—5·22.

Az építész az oszlopok helyét pedans pontossággal mérte ki itt is. Ezért, mint a «Handbuch der Architektur» kiemeli, a póros lapok közepén lyukat fúrtak, s azt ólommal kiöntötték és lecsiszolták. Ez ólommal kiöntött részen határozták meg aztán a kőlap középpontját, egymást keresztező 2 vonal által, hogy az oszlop is a szigorúan neki szánt helyre jusson. «Das poröse Material, mondja Durm e munkájában, in Olympia liess diese Massnahme wohl nothwendig erscheinen.»¹⁾

Azonban mind e méreteket szigorúan megállapítani nagyon nehéz feladat volt, s hosszas munka, s egybevetés eredménye, s még így is, habár csak egypár milliméter is, de mégis van különbség az egyik és másik munkában közölt számok között, sőt magában a kommisszió végleges munkájában, a mi főforrásunkban, is. Ennek az az oka, hogy nagyon hiányosan maradtak meg az oszlopdobok, sőt a déli hosszú oldalon az 1., 3., 4., 6., 7., 13., s az északi hosszú oldalon a 4., 6., 7., 12.; a keleti keskeny oldalon az 1., 3.,²⁾ s a nyugati keskeny oldalon minden helyen csupán csak nyomai vannak az oszlopnak, s egyetlenegy dob sem áll helyén. Azonkívül a déli hosszú oldalon a 2. és 3.-nak $\frac{1}{3}$ -a, s az északin a 11.-nek fele, s a keleti keskeny oldalon az 5-ikből is kisebb darabok hiányzanak.³⁾

Az oszlopokat, melyeket a lelki szemeink előtt álló romokból ime restauráltunk, a tetőzettel a 3 részre osztott gerendázat kötötte össze. Ennek részei voltak alól az *architrav*, középen a *triglyphon*, végre felül a *visszintes párkány* (geison, larmier).

Az architrav szélessége 2 m., magassága 1.75—1.77 m.⁴⁾ Sem hosszában, sem szélességében nem egy darab pórosból állott. Minden oszlopot külön kőlapok kötöttek össze, s e mellett az architrav szélességét, illetőleg mélységét is három kőlap tette ki. Ez egyes kőgerendák szélessége kívülről kezdve 0.78, 0.51, 0.71 m.⁵⁾ Ezek együttvéve adták ki a 2 m. mélységet, s a már ismertetett vaskapcsokkal voltak egymáshoz erősítve.⁶⁾ Látható ebből, hogy az architrav vastagsága, illetőleg

¹⁾ Handbuch der Architektur, unter Mitwirkung von Fachgenossen herausgegeben von Baudirektor Pr. Dr. Joseph Durm, Pr. Hermann Ende, Pr. Dr. Eduard Schmitt, Pr. Heinrich Wagner. II. Theil. Die Baustile. I. Die Baukunst der Griechen von Dr. Joseph Durm; II. Auflage. Darmstadt, 1892.»

²⁾ A hosszoldalakon elsőnek mindig a keletet, s a keskeny oldalakon a déli legszélsőt veszem.

³⁾ L. u. o. Tafelband I. VIII.

⁴⁾ A Tafelband XIV. tábláján 1.780-nak van a hosszoldal architrav-jának magassága, illetőleg vastagsága fölvéve, e lécztaggal együtt.

⁵⁾ L. u. o. Tafelband I. XIV.

⁶⁾ L. u. o. Textband II. 7. l.; ellenben e Tafelband XIV. tábláján

szélessége itt sem volt megfelelő az oszlopfő átmérőjének, s így az abacus kifelé és befelé 30 cm.-rel kinyúlt az architrav alól.¹⁾ Ezáltal tagozódtak azok a hosszú, s az esztetikai élvezetet kereső szemre mindenesetre rossz hatást gyakorló egyenes vonalak, melyeket máskülönben az architrav szélei képeztek volna. Az architrav felső széle az u. n. cseppekkel (*regiæ*, *Tropfen*) volt díszítve, melyek egy azokat összefoglaló kőlapból (*mutulus*, *Tropfenplatt*) függöttek alá úgy, hogy minden lap 6 cseppet foglalt össze, egy cseppsort alkotva. Minden oszlopra egy cseppsor, egy *mutulus* jutott, valamint minden oszlopközre is egy, a mint az közönséges volt a dór templomoknál. E cseppeknek magassága 0·065 m., szélessége alól 0·074; fölfelé vékonyodnak. A *mutulus* magassága 0·150; szélessége alól 0·075, s felül 0·068 m.

Az architravot a triglyphontól egy 0·170 m. magasságú, 0·075 m. szélességű, keskeny párkány, lécz (*Leiste*) választotta el, mely alól a *mutulus* és a cseppek csüngöttek alá. Valamint az architrav, úgy a triglyphon (*Triglyphenfries*, *frise avec les triglyphes*) sem egy darabból volt. A triglyphos hátsó lapja lépcsőzetszerűen volt bevésve, hogy így, bele illvén a hátul tőle fedett gerendáknak megfelelő véseteibe, a lesiklástól óva legyen. Ezért a hátsó kövek, egyenként különböző méretűek voltak; hosszúságok alulról fölfelé számítva: 0·790, 0·990, 1·020 m. volt, azon kődarabé pedig, mely a vízszintes párkánynak szolgált hátsó lapul 0·770 m.; magasságuk pedig a következő: 0·570, 0·580, 0·470 és 0·690 m.²⁾

Visszatérve a triglyphosokra, szintén meg kell különböztetnünk azokat, melyek a szögleten, s azokat, melyek a középén állottak. Azonban csak is a hosszú oldal középső triglyphosainak méreteit áll módomban közölni. Az ék alakú, felül nyomott félkörbe kijövő bevágások (*stria*, *striges*) mélysége 0·070 m.; szélessége 0·200. A nyílások egymástól való távolsága vagyis az ú. n. *via* szélessége 0·150 m. A triglyphosok szélessége 1·060 m.³⁾ A triglyphosok a bevéséseken felül még 0·215 m. magasságban *sima*, kissé kiemelkedő lécz következett; ennek megfelelő a metopokon is látható 0·180 m. magasságban. Ezek felett, mint az architravon, úgy itt is voltak cseppsorok, és pedig minden metopon és triglyphos felett. De a hosszú oldalakon 3 sorban volt 6-6 csepp, s így egy *mutulus*ról összesen 18 *regia* csüngött le. Az egymástól 0·245 méternyire álló *mutulusok* hossza 1·060, vastagsága 0·130, s szélessége 0·840 m. volt. Ferde

1·78-nak van a magasság fölvéve, míg a «*Restauration d'Olympie*» 1·761 m. magasságról beszél a 71. lapon.

¹⁾ L. u. o. *Tafelband I. XIII.*

²⁾ L. u. o. *Tafelband I. XIV.*

³⁾ L. u. o.

irányúak, s befelé a lejtősen haladó tetővel párhuzamosan, 0·150 méternyit emelkednek.

Egyébként pedig a triglyphos összes magassága a mutulusig 1·740 méter. Ugyanannyi a metoponé is.¹⁾

Míg a legtöbb gazdagabb diszítésű dór templom metoponjai relief-ékesítésűek voltak, addig itt a pteron kőlapjairól hiányzanak a domborművek, sőt *Dörpfeld* többször idézett tanulmányában²⁾ a léccen, s a lécz és mutulusok alatt megmaradt veres színnyomokat az architrav cseppjein, a triglyphoson található kék festésnyomokat nem tartja elegendőnek arra, hogy itt a színes diszítés további fejtegetésébe bocsátkozzék, sőt egy helyen azt határozottan tagadja is. A mi aztán másképen, ellentmondás nélkül nem képzelhető, mint ha növényi vagy más efféle díszre gondolt, s nem csak egyszerű bemázolásra.

A gerendázat harmadik része a vízszintes párkány (geison) volt. Ennek vastagsága, illetőleg magassága 0·420 m., s 0·840 méternyire nyúlik ki a triglyphosok felett. A keskeny oldalakon, a tympanon háromszögének alsó vonalait alkotva jórészt, némelyek szerint pedig egészben viselte a szobrászati dísz súlyát. A hosszoldalon e párkány közepe felé lejtősen ki volt vésve, úgy, hogy a felszíne tompa szöget képezett. E szög alsó és függőleges szára, illetőleg az ennek megfelelő sík mintegy a keskeny oldalak vízszintes párkányának voltak folytatásai, míg a szög másik szára, illetőleg az ennek megfelelő sík a lejtős tetőnek volt végződése, azt csatornaszerűen bezárta, s ezért a hosszú oldalak geisonjai esőpárkányok voltak. Egyébiránt e párkány vastagságában, illetőleg magasságában egy darab kőből állott, míg hosszúságában 1·30 m. kővekből volt összerakva, s oroszlánfejekkel diszítve, melyek a vízőkádó (Wasserspeier) szerepét vitték. Minden kő közepére esett egy oroszlánfő. Összesen 102 volt ezeknek a száma, melyek közül csak 32 maradt meg, többé-kevésbbé ép állapotban. Ezek, valamint a geison-kövek, melyekkel egy darabból vannak, úgy kidolgozás, mint anyag tekintetében különbözők. A megmaradtak közül ugyanis 14 parosi s 25 pentelei márványból készült. A vizsgálatok kiderítették, hogy ezek nem egykorúak. A parosi kőből készültek a régiek, s talán az eredetiek, míg a többi későbbi minden esetre többszöri javítás, pótlás és renoválás eredménye. A régieket mind a finom, mondhatni művészi, kidolgozás jellemzi. Általában stilizáltak pontosan párhuzamosan rajzolt fűrtökkel. Kétfélet lehet megkülönböztetni köztük. Egyik csoportba azok tartoznak, melyeknek aránylag kicsi fülük hegyes, s e fül előtt, hogy úgy fejezzük ki magunkat, az arc felé a sörény, a többi résztől eltérően bozontos, fűrtös; míg a másik

¹⁾ L. u. o. Tafelband I, XIV.

²⁾ L. u. o. Textband II. 7. és 17. l.

csoportban a fülek kerekék, s a szőr itt is gondosan rendezve van úgy, hogy a sörény az egész főt koszorúszerűen veszi körül. Az újabb különböző római korból származó fők közt vannak egész naturalistikus törekvésűek, bozontos, kuszált sörénynyel. Mások egyszerű utánzatai vagy épen másolatai a régieknek, de ezek közt is némelyek egész durvák és elnagyoltak, míg mások átmenetet képeznek a művészi kópia és kőfaragó munka között.¹⁾

Az oromfal (tympanon) két lejtős párkányából (sima) egész kődarabok nem maradtak meg, s ezért nagyon bajos a meghatározása úgy a foknak, a melyet emelkedésükkel képeztek, mint általában a tympanon magasságának és mélységének. A magasságot 3·25 méternek szokták fölvenni, míg a hosszúságot 25·95-nek. Mélységére különböző hypothesisek vannak. Dörpfeld, ki e kérdéssel alaposabban foglalkozott, maga is ingadozik. Értekezésében, melyben mintegy az eddigi kutatások összes eredményével számol be, 0·84 méternek veszi, de ugyancsak ő a restauratói kísérletek közt, a XII. táblán a hátsó lapot beljebb tolja 16 cm.-rel, s mélységét 1 méternyinek tünteti fel. Mindkettő inkább hypothetikus jelleggel bír, mivel a falból kőcsozzák nem maradtak. Az utóbbi fölvételnek az az előnye az előbbi fölött, hogy ez esetben biztosabb helyök van az alakoknak, melyek az oromfalat díszítették, míg, ha 0·84 m.-nek vesszük, akkor az összes súly a geisonra esik.

A gerendázat és párkányzat díszítéséről már eddig is szóltunk, de még színezéséről kell megemlékeznünk. Nem tudom teljesen osztani Dörpfeld fent ismertetett véleményét. Nézetem szerint a görögök, kik a polychromiának az építészetben is oly nagy barátjai, nem nélkülözhatték azt itt sem, ámbár a részletezésben odáig nem tudok menni, mint a «Restauration d'Olympie», melynek szerzői valóban irigylésre méltó francia fantáziával népesítik be a gerendázat egyes részeit mæander vonalakkal, pálmalevelekkel és gyöngysorokkal.²⁾ A görög decoratív falfestés élénk színei közé pompásul illhetett be a ragyogó, a nyomokból ítélve 1·05 m. átmérőjű aranyozott pajzs, mely a római kor óta kiegészítette

¹⁾ L. u. o. Textband II. Dörpfeldnek a Zeüs templomról szóló cikkekéhez mellékelte «Függelék» *Tren*-től 23. l.: A «Restauration d'Olympie» az oroszlanokkal nagyon felületesen bánik el, mi annyival is inkább bántó, mert kíváncsiságunkat fölkelti irántok a következő szavakban: «Les caux pluviales se déversaient pas de puissantes gueules de lions, taillées dans la masse, et qu'on peut ramener a trois types différent deux d'un beau style, le troisième d'un travail grossier». L. 71. l.

²⁾ L. Laloux et Monceaux: «Restauration d'Olympie» 73—74. l. s a 92. lap után.

a gerendázat ékítéseit.¹⁾ Mummius, római consultól, 146 (Kr. sz. u.)²⁾ szentelt 21 aranyozott bronz pajzs elhelyezése felett sok vita folyt már archæologusok és művészettörténészek között. Eleinte úgy vélekedtek, hogy a keleti keskeny oldal gerendázatán volt elhelyezve az összes úgy, hogy a triglyphoson minden metoponra jutott egy, s úgy szintén az architravon is minden triglyphos alá,³⁾ Laloux és Monceaux ellenben úgy vélekednek, hogy a hosszú oldalakon a legszélső, s a keskeny oldalakon minden oszlop felett egy-egy pajzs állott az architravon.⁴⁾ Azonban mind ez okoskodásokat megsemmisíti az, hogy az újabb ásatások alkalmával a metoponokon lyukakat találtak, a melyekbe minden valószínűség szerint Mummius pajzsai voltak beerősítve, e lyukak körül a pajzs szélének nyomait találták, s ez még inkább megerősíti annak a feltevésnek az igazságát, melyet a német megbízottak újabb publicatióikban közlésnek, s a mely már előbb is közzeggyőződésévé vált a német irodalomban, t. i., hogy 10 pajzs volt a keleti metoponokhoz erősítve, s a többi 11 a déli oldalnak keletre eső metopotonjain állott, s pedig azért éppen itt, mert ez oldalon vezetett el a nagy ünnepi út, s a közszemléletnek ez volt leginkább kitéve.⁵⁾ Az előbbi két elmélet mellett is szólnak tetszetős okok. Így a régibb «Ausgrabungen» feltevése a szimmetria szigorú szabályainak nagyon is megfelel, bár nézetem szerint ellenkezik a görög díszítő művészet szellemével az, hogy egy és ugyanazon motivum ily sűrű egymás mellett is égben alkalmaztassék, s mintegy zsufolttá és túlterheltté tegye az ékítést. A «Restauration d'Olympie» nézetének támogatásául felhozza, hogy «les Grecs avaient à interrompre ainsi la décoration sur les côtés de leurs temples, devant les pilastres du pronaos et de l'opisthodomé», s például a Theseus-templomot nyomban fel is hozza. Azonban mind ez érveknél sokkal hathatósabbak a metoponokon felmaradt nyomok, s hiába kísérlik meg francia szerzőink a karikát képező karczolat régibb festés maradványául tudni be, úgy okoskodván, hogy a pajzsok előtt is csak kellett valaminő dísznek lenni ott. A komoly kritika előtt nem bírhatnak becsesl azok a restaurációk sem, melyeket ők a festői díszítésre nézve publikálnak, a szemre bármily tetszetősek legyenek is az efféle gazdag kiállítású fototípiák. Ily részletekben még ornamentális dísz sem lehet helyreállítani akkor, midőn e nyomok vég-

¹⁾ L. *Pausanias* V. 10. 2.

²⁾ L. *Wilhelm Gurlith*: Über Pausanias. Graz 1890 349. l.

³⁾ «Ausgrabungen zu Olympia» III. XXXV.

⁴⁾ *Laloux et Moneaux*: Restauration d'Olympie 74. l.

⁵⁾ L. *Curtius és Adler*: *Olympia*. Textband II. 7. l. Továbbá *Flasch* A. cikkét Olympiáról, a *Baumeister*: *Denkmäler des klassischen Alterthums* II. 1102. lapját és *Boetticher* Olympiáját.

képen eltűntek. Különben is még kritizáló megjegyzésül csak annyit szabad legyen megemlítenem, hogy a görög épületek festői díszítései inkább a színekben, azok elevevességében, mint a rajz gazdagságában, részletességében tűntek ki.

Mindezekkel ellentétben már *Borrmann* és *Graef* az oroszlánfejes párkányon az alap szürkés kék, s a pálmalevelek, kacsok, és mæander vonalak pirosas sárga színének biztos nyomait találták,¹⁾ s a lejtős simán és könnyen, s a fantázia nagyobb igénybevétele nélkül kiegészíthetők e maradványok mæander vonallá s pálmalevélfkoszorúvá, mely díszet legfelül aztán gyöngyfűzér zár be. Azonban e nyomok és az elhíhetőség mindezeket a díszítéskiegészítéseket Laloux és Monceaux-ékénál csak igen sokkal egyszerűbb formákban engedik meg.²⁾

(Vége köv.)

Ifj. MITROVICS GYULA.

KOMJÁTI BENEDEK ÉS ERASMUS.

I.

Hosszabb idő óta foglalkozom a XVI. század vallási irodalmával. E század irodalmának termékei közül, mint a legrégibb magyar nyomtatott könyvet, első sorban Komjáti Benedek Sz. Pál leveleinek fordítását tanulmányoztam, annál is inkább, mivel e munka egyike azoknak, melyekhez az Akadémia jóvoltából hozzáférhetünk, s melynek tanulmányozásánál nem vagyunk kénytelenek a könyvtárak záros órái alatt végezni gyors és néha talán éppen ezért felületes munkát.

Maga a Sz. Pál leveleinek fordítása azonban korántsem valami vonzó és élvezetes dolog a Komjáti XVI. századbeli nyelvén, sőt a Vulgata megszokott csengő, klasszikus latin nyelve mellett bizony a legszárazabb olvasmányok egyike.

Engem a munka régies volta mellett, daczára hogy specialis studiumomnak körébe legelső sorban tartozott, még az a bizonyos titokzatosság is vonzott, mely Komjáti egyéniségét a nyalábvári nevelősködés előtt és után környezi. Másfelől meglepett Komjátinak az irodalomtörténetben mindenütt csak futólagos említése is. Kardos Albert, Bodnár Zsigmond, a kik a XVI. század vallásos irodalmával egyes szakmunkákban aránylag legterjedelmesebben foglalkoznak, csak futólagos, lé-

¹⁾ L. *Curtius és Adler*, Olympia, Textband II. 17. l.

²⁾ L. u. o. Textband II. 8. l.

nyegtelen megjegyzésekre szorítkoznak. Egyszerűen csak konstatálják a tényt, hogy sz. Pál leveleit fordította magyar nyelvre s azt, mint Perényi János nevelője, úrnőjének ajánlotta fel.

Irodalomtörténetíróink közül Szilády Áron foglalkozik vele leg-behatóbban, a ki az Akadémia által 1883-ban kiadott szöveghez nagyobb tanulmányt írt Komjátiról, melyben nemcsak az eddig ismert adatokat sorolja elő lelkiismeretes pontossággal, hanem kritikai méltatásba is bocsátkozik s hypothesisaival s az ezek után levont következtetéseivel a rendelkezésére álló adatok alapján teljesen tiszta, világos képet nyújt úgy Komjáti egyéniségére, mint munkája kritikájára vonatkozólag.

Ebből az értekezésből tudjuk a Komjátira vonatkozó adatokat, melyek szerint nevét, Benedictus Comjathinus születési helyétől vette. 1529-ben a bécsi egyetemi tanulók közt neve előfordul, de sem, hogy előbb hol tanult, sem, hogy Bécsben meddig volt, nem tudjuk. Ajánlása után már 1530-ban Huszt várába menekült, honnan Perényi Gáborné fia mellé tanítónak hívta meg. Mivel magát Ugocsában jövevénynek mondja, szülőhelye a nyitrai Komjáti volt.

A törökök elől való bujdosásának két oka lehetett. Vagy Szolimán 1529-iki hadjárata, midőn szept. 26-tól okt. 14-ig Bécsét ostromolta s ez esetben az egyetemről menekült el; vagy, a mi hihetőbb, Jahjaoglu Muhamed bég 1530-iki rablásai, ki szeptemberben az egész Mátyásföldet elpusztította s így Komjátit is fölégette s lakóit elhurcolta.

Ha ezen pusztulás elől menekült, akkor is igen kevés időt töltött azon állásában, melyet egyetemi tanulmányai bevégeztével szülőföldén vagy annak vidékén elfoglalhatott. Komjáti mint tanító, nevelő időzött Perényiné udvarában, de hogy meddig, azt nem tudjuk.

Ezek a Komjáti Benedek életére vonatkozó adatok.

Sokkal érdekesebb azonban az, a mi munkája értékére vonatkozik.

Komjáti, mint azt fordításának előszavában mondja, a fordítást 1532. márcz. 11-én végezte el; ajánlását azon év szept. 8-án írta.

Ámde Fraknói Vilmos *) 1879-ben a krakkói egyetem könyvtárában tett kutatásai alkalmával egy 1539-iki zsoltárkönyvet talált, melynek egykorú kötetén, a táblák belső részének beborítására magyarországi nyomtatványt használt föl a könyvkötő. A két töredék vizsgálásából kiderült, hogy egy ívrétű kiadványból a negyedik levélnek alsó felét képezik, továbbá, hogy a munka, melyből egy részlet fennmaradt, sz. Pál leveleinek magyarázatát tartalmazta. Fölfedezéséről a M. T. Akadémia 1879. okt. 13-iki ülésén számolt be, a hol a többek közt kijelenti, hogy a krakkói töredék a rómabeliekhez írt levél előtt álló bevezetés egy

*) A legrégebb magyar nyomtatvány. Könyvszemle 1879. 169—180. Felolv. a M. T. Akad. 1879. okt. 13. ülésén.

részét tartalmazza s megegyezik szóról szóra, betűről betűre Komjáti-nak a saját fordítása elé írt bevezetés szövegével.

Fraknoi ezek alapján két föltevést állapít meg: vagy a Komjáti munkája nyomtatott le azon munkából, melyhez a krakkói töredék tartozik; vagy megfordítva az utóbbi munka nyomtatott le Komjátié után.

A természetes magyarázat az volna, hogy Komjáti munkája két kiadást ért; erről azonban nincs tudomásunk, de meg bizonyos, hogy az 1533-iki krakkói kiadásnál régiebb nem is létezett; de *újabb* sem lehet a krakkói töredék, mivel a betűk formája s a nyomdai kiállítás egész jelleme sokkal régiebb, mint az 1533-iki kiadás.

Kérdés már most, hogy mikép kerülhetett a krakkói töredék tartalma betűhíven a Komjáti könyvébe?

Mivel Komjáti szerint Perényi Gáborné birtokában volt sz. Pál leveleinek egy régi fordítása s ha elfogadjuk — mondja Fraknoi — hogy a krakkói töredék nem Komjátinak egy ismeretlen kiadásából származik: szükségképen azt kell föltennünk, hogy sz. Pál leveleinek azon régiebb fordításából maradt fönn, melyet Perényi Gáborné megbírálás végett adott át Komjátinak, a ki két kifogást tett a régi fordítás ellen. Úgy találta, hogy nem hű és olvasása nehéz.

Komjáti a Luther által hirdetett tanok befolyása alatt állott. Ezen tanok közlönyévé tette fordítását, oly szabadon, mondhatnók önkényesen bánik el az előtte fekvő szöveggel, hogy inkább paraphrasist nyújt, mint fordítást, s főleg a hitnek és jó cselekedeteknek hatását a megigazulásra vonatkozólag oly messzire ragadtatik, hogy az eredeti szöveg úgy szólván egészen eltűnik szemei elől.

Elmondható tehát a maga theologiai álláspontjára helyezkedve sz. Pál leveleinek régi fordításáról, hogy neki nem tetszék, hogy jól magyarázták volna és a régi fordítást természetesen nem használható fel, azonban átvehette abból a bevezetéseket, melyek az apostol egyes leveleinek történetét és tartalmát objective adják elő.

Szilády Áron e föltevés ellen védelmébe veszi Komjátit, mert ez esetben őt «a legszégységtelenebb plagiatornak kellene nyilvánítanunk». A védelem mellett felhossa a Perényinéhez írt ajánlás s a rómabeliekhez írt levél argumentumának nyelvét, a miből kitűnik, hogy ezeket egy embernek kellett írnia.

Szent Pál leveleire — mondja Szilády — sok szent magyarázó doktorokat olvasott s az ezekkel való ismeretsége az argumentumnak mind első részéből, mind sz. Pál nyelve nehézségeit tárgyazó bevezetéséből kitűnik. Mindezeket figyelembe véve a Fraknoi által fölfedezett krakkói töredéket a Komjáti munkája első ívéből fennmaradt próbanyomásnak tartja, melynél a könyv nyomtatója, Vietoris minden tekintetben tökéletesebbet igyekezett előállítani.

II.

Szükségesnek tartottam a Komjátiával foglalkozó két kiváló író véleményét és felfogását részletesen ismertetni, mint olyant, mely a Komjátira vonatkozó eddigi kutatások eredményét s az irodalomnak róla ezek alapján ismert adatait jelöli meg.

Magam is e nyomokon indultam el, s a Komjáti sz. Pál leveleivel való beható foglalkozás közben feltűnt előttem, hogy míg a Perényinének szóló ajánlásban nyelve elég tiszta és erőteljes, addig már mindjárt a rómaiabeliekhez írt levél argumentumának nyelve erősen magán hordja az idegen ízt, főleg pedig önkénytelenül azt a véleményt keltette föl bennem az argumentumok és a levelek egyenlő nyelve, hogy mind a kettő latin fordítás után készült. Hogy csak az első lapoknál maradjak, az ily kitételek: «merth kiáltkeppen tetczyk es lattatyk vala az Abraham maradekynak perepwtynak es az Sido nepnek ygyrteknek Lenny.» (20—21. l.) «es effele ertelwmbe es velekwdesbe byzonyos hyendw nemely apoftolokath voltanak lenny.» (21. l.) «nem alytanak az poganokath myndwnwtstulfogwa az Euamgeliomnak tarsasagatul skwzwsulesetwl eltaoztatandoknak» (22. l.) stb. a legvilágosabban elárulják az acc. és nom. cum infinitivo szerkezeteket, a mi mégis könnyen arra a gondolatra bírja az embert, hogy a ki így ír, még a XVI. században is, csak a latinból való fordítás közben írhat így.

Komjáti az ajánlásban (11. l.) azt mondja, hogy sz. Pál leveleinek magyarságára sok szent magyarázó doktorokat olvasott s a melyiknek értelme és magyarázása neki jobbnak, igazbnak s alkalmasnak tetszett a sz. Pál írásához, azt írta és követte (11. és 12. l.).

Ebből az következik, hogy Komjáti egy, a theológiában rendkívül jártas s a sz. atyák írásait tekintve sokat olvasott, tanult és sokoldalú ember volt. Csakugyan az egyes levelek elé írt argumentumok egy talentumos és kiválóan művelt, tudós embert mutatnak.

Ám, ha Komjáti ilyen tudós ember volt, honnan vette azt? A bécsi egyetemen való rövid tartózkodása alatt? Hisz azután csakhamar Nyalábvárra került, hol, mint mondja, sok dolga volt. Vagy a nyalábvári bibliothekában szerezte ismereteit? A ki annyit tudott, mint a mennyiről az argumentumok tanuskodnak, az nem elégedhetett meg csupán a sz. Pál leveleinek fordításával. Annak, ha elkerült is a Perényi családtól, tovább kellett dolgoznia, hisz a tudóst űzi, kergeti a munka, az a tudás nem maradhat ismeretlen, egy kis körre szorítkozva!

A Fraknoi által fölfedezett töredék mégis sokat bizonyít. A két szövegnek szóról szóra való egyezése, — ha megjelenésük között a nyomás után ítélve 50 év különbség van — önkénytelenül azt a gondolatot keltheti, hogy a kettő közös eredeti után készült.

Hogy Komjáti egy meglevő régibb magyar szöveg egyes részeit nem illeszthette bele az ő munkájába, az kétségtelen. Más munkáját, egy már meglevő magyar fordítás részleteit hogyan használta volna fel, mikor, saját vallomása szerint, a Perényinénél levő sz. Pál leveleinek értelme neki nem tetszett.

Mindezek után szilárd meggyőződéseem volt, hogy a sz. Pál levelei előtt levő argumentumokat *nem Komjáti írta, hanem valahonnan fordította.*

De honnan? A sz. Pál leveleiben a hitnek és a jó cselekedeteknek a megigazulásra vonatkozó hatásánál nem a Vulgátát követi, hanem Luther szellemében ír. Az *eredeti latin szövegnek tehát, melyből Komjáti a sz. Pál leveleit* (az tehát argumentumokat nem tekintve csakis a leveleket) *fordította, a Luther latin szövegének kellett lenni.*

Luther pedig, a mint tudjuk, Rotterdami Erasmusnak az 1516-ban megjelent s a Vulgátától sokban eltérő latin fordítását és az ahhoz csatolt, az egyházi fölfogással ellenkező magyarázatait vette a saját fordítása alapjául.

Mintán Komjáti tehát Luther fölfogása szerint fordította sz. Pál leveleit, nem nehéz rájönni, hogy *Komjáti is Erasmusból fordította sz. Pál leveleit.*

A Komjáti fordításának az Erasmus eredetijével való összehasonlítása alkalmával rögtön szemünkbe ötlék Erasmus eljárása, a ki sz. Pál minden egyes levele előtt Argumentum czímen a levelek tartalmát s a reá vonatkozó fejtegetéseket közli.

A Komjáti fordítása előtt levő argumentumok pedig ezen argumentumokból vannak szóról szóra lefordítva.

E szerint tehát Komjáti egész munkáját Erasmusból fordította, magától az ajánló levélen kívül nem írt hozzá semmit sem.

A következő szemelvények szolgáljanak ezen állítás igazolására.*)

A rómabeliekhez írt sz. Pál levelének röviden való magyarsága és értelme.

(17. l.).

Mynth zent Hieronymus mongya es yrtha az philemonnakirth epistolan elwzwr zent Pál Apostalth hiwattatath Saulnak, az Pál newet kegyg vezeteken newwl mynth egy diadalmas nyeresegeth maganak tulaudo-

In Epistolam Pauli ad Romanos Argumentum.

(Iam quo res sit dilucidior, argumentum Epistolæ paucis explicandum. Atque ut exordiar ab ipso nomine, quamquam me non fugit). Hieronymum in commentariis, quos scripsit in Epistolam ad Philemonem,

*) Erasmus szövegénél a De Clerc féle kiadást használtam, megjelent Leydában 1703—6, 10 folio kötetben. A Komjátitól használt szöveg a 7. kötet 773—74. s köv. lapjain van. A zárójelbe tett latin szöveget egyszerűen kihagyta.

nytotta, lewth lenny az Sergius Paulus proconsultul, kyth az Christusnak megh nyerth, mykeppen olvasuk az apostoloknak irasokrol yrth kenywnek tyzen harmadyk rezeben Ismeglen nemelyeketh yr kyk azth mongyak hogy az Sidosagban mondatot Saulnak es az megh teressfordulas utan newethes elvaltoztatta lenni. De az Origenes doctornak mondasa es velekedese tetheyk iobnak es alkolmatosbnak. Mykeppen az o tŵrwennek kŵnyweybeegynéhanyath talalonk kŵlwmb kŵlwmb nevekwl hywatattakath, mint az Ididat Salamonnak, az Oziast azariasnak. Ismegh azonkeppen az Euangelionnak wj tŵruenybe Leui mondattatik Mathénak. Ilyen modon zent Palnak keth newe volth. Jolleheth ew az ŵnŵn epistolayban ŵnŵnmagath soha Saulnak nem newezy, de myndwnwth palnak. Netalantwl azert, hogy az palnak newe az gŵrwŵgŵknek es az Rmabelyeknek, kyknek yrua vala az leueleth, hallasokra keduesb es alkolatosb volna.

Az Koryntombelieknek yrth zenth Pal elsw Leuelenek rewyden ualo Magyarsaga es ertelme.

Az Corintus achainak el regŵnten anya feŵ varosa vala az tengŵr partyanak haznalatossagaerth, merth keth tengŵr kŵzwth valo zoros fŵld, mynd az egez Asianak igŵn ielŵs gazdag-sagos marha valczaghel es kereskŵdŵ komplarkodo varus. Zokoth kegyg lenny hogy ez fele varasokba valo erkwlczŵk nagywal feshlŵttebbek es gonozbak azerth hogy myndŵn felŵl myndŵn nemzet-czegbŵl, nem chyak kŵlwmb kŵlwmb erkwlczŵk, de megh kŵlwmb kŵlwmb vetkek es bwnŵk zoktanak be vetetny es elethnek nagy gonoz zabatzagat, az komplarkodoknak es kereskŵdŵknek nemzetczege ŵm ma-

in hac esse sententia, ut existimet Apostolum prius vocatum Saulum; Pauli vero cognomen ceu trophæum usurpasse a Sergio Paulo proconsule, quem Christo lucrificet, quemadmodum legimus in Actis Apostolorum capite XIII. Rursus alios esse, quibus placeat in Iudaismo dictum Saulum mutata religione simul et nomen mutasse: Proinde mihi vero proprior videtur Originis opinio, quemadmodum in veteris Instrumenti libris aliquot comperimus diversis nominibus notatos, velut Idida dictum, qui alias vocatus est Salamon: et Osiam alicubi dictum, qui alibi sit Azarias. Item in Evangelicis litteris Lucae dictum Levi, qui se in suo Evangelio Matthæum nominat: ita Paulo geminum fuisse vocabulum, quamquam ipse in suis Epistolis se nunquam Saulum appellat, sed ubique Paulum, fortassis ob id, quod Pauli vocabulum Græcorum et Romanorum, ad quos scribebat, auribus esset familiarius. stb.

In epistolam ad Corinthios priorem argumentum.

Corinthus Achaia metropolis olim erat ob portuum commoditatem totius Asiae, tum celeberrimum, tum opulentissimum.

Fere sit autem, ut eius modi civitatum mores multo sint corruptissimi, quod undique ex omni natione, non tam mores, quam vitia solent importari et magnam vitæ licentiam negotiatorum genus sibi vindicat.

ganak tulaydonyth, annakokaerth a Corintumbelyek, ioleheth az zenth Pal predicacioja myath, immaran ennekelwtte az euangeliomy tudomant és tanusagoth vettenek volna, demaga meglen az eleby zokasoknak és Eletwknek neminemw nyomdeky és ygey és maradeky naluk lakozyk vala, vgy annyra, hogy felelmes vala hogy az philosophosoknak myatta auagy annagy pogan bwlchyehtwl és az hazug hamys apostoloknak myatta, kyk az Sidosagra hywyak yngwrlyk vala, az meg h fezwlt Christusnak predicacyath mynth alazatost es tudatlanth meg utaluan, az Christus Jesusnak zeplwnekwl valo testamentomyatul el ydegwnwlnenek. Sewth zent Hieronymus doctor mongya az Galatasok leuelen, hogy megh az w ydeyebenis az Achaia belieknel az fele dolgoknak és zokasoknak maradeky voltanak volna, az kiketh zenth Pal az Coryntombelyeknek zemekre veth.

A corintombeliekhez írt második levélből.

Legh elwzwr okat adya az Corintombelyeknek myerth megh nem latogatta volna wket, mykypen az elsew leuelebe fogadta uala. Legh elwzwr nemynemw dolgokath bezeluen az w nyomorusagyrol és haborusagyrol, kyketh az Christus Jesusnak euangeliomyaerth zemued vala, meg ielwwthwen smegh mutogathuan anny sok nyaualyaba az elw Istent wneky vygaztallasara és vidamsagara volthnak lenny, az vtan legh ottan megh engeztely az Coryntombelyeknek azth, kyth az elsw leuelben parancyolth vala, az Satanas wrdegnek adattahny, hogy zeretettel esmeg hozzayok vennek az megh dorgaltattath, kyt bwnesth annakelwtte ky vettenek vala, ezeketh oly mynth az elsw és az masodyk Capitulumba yrya stb.

proinde Corinthii, tametsi predicatione Pauli vni pridem Evangelicam doctrinam acceperant, tamen adhuc ingenii vitæque prioris vestigia nonnulla, ac reliquiae manebant, adeo ut periculum esset, ne per philosophos, crucis prædicationem, ut humilem et indoctam fastidientes, et Pseudoapostolos ad Iudæismum invitantes, a Christi sinceritate alienarentur.

Quin divus Hieronymus in præfatione secundi libri commentariorum, quos scripsit in Epist. ad Galathas, testatur: sua etiamnum ætate apud achaicos horum quæ Paulus Corinthiis objicit exstitisse reliquias.

Primum reddit causas Corinthiis, quare non reviserit illos, quemadmodum pollicitus est Epistola superiore, prius quædam præfatus de suis afflictionibus, quas ob Evangelium Christi perpetiebatur, ostendens, in tantis malis Deum sibi fuisse solatio. Mox reconciliat Corinthiis eum, quem superiore Epistola iusserat tradi Satanæ, ut amanter reciperent castigatum, quem peccantem ejecerant. Hæc ferme capite primo et secundo. stb.

Az ephesusbeliekhez írt levélből.

Az Ephesos anya fű yeles varos vala regwnten az kysebb asyaba, mely varos babonasson és felette igen atta vala wnwñ magath az wrdŕgwñnek tyztwletyre és yelesben az sok elmyw dyananak, kyth mondnak vala mynden elw allatnak daykanyanak és felneuelwynec, mynth zenth Yeronymos yrya, mert az Ephesombely dyananak templomarwl mynd ez zelws vylagon hyres neuesrwł meg az pogan yro mesterwkes emlekwtenekek.

Ephesus, metropolis quondam erat Asiæ minoris, civitas superstitiose dedita cultui Dæmonum et præcipue Dianæ multimammie, quam volebant omnium animantium esse nutricem, ut indicavit Hieronymus.

nam de templo Ephesiæ Dianæ toto orbe celebratissimo, passim etiam ethnici meminere scriptores stb.

Azt hiszem, hogy a fordítás kétségtelen bizonyítékának egyelőre ennyi szemelvény elég.

Ezek alapján tehát Komjáti forrását megállapítottuk. Így tehát megczáfoltuk Komjáti azon állítását, melyet előszavában ír, hogy a fordításhoz «sok szent magyarázó doktorokat olvasott», mert bizony Erasmuson kívül semmit sem olvasott. Érthetetlennek találjuk továbbá szerénykedését, mintha ő oly munkát végzett volna, mint sz. Jeromos, ki az ó-testamentumot görögre fordította s kinek ezért sok irigye támadt, a kinek szerinte «csak árnyékába való tanítvány sem lehet».

A mit Szilády Áron Komjátinak az átvétel ellen való védelmére felhoz, hogy t. i. a krakkói töredék helyeit nem iktathatta be saját munkájába Komjáti, hogy az a hely, «a bevezetésnek tíz végső sora volna, s ha az összefüggést tekintjük öt oldalnál többre megy a bevezetés azon része, mely a rómabeliekhez írt levél szövegének nehezen érthető voltáról értekezik. Erről a töredékben úgy, mint Komjátinál előfordul ez a hely: «a második okát az nehezsegnek alojtom stb.», tovább Komjátinál ismét: «az harmadik okát alojtom stb.». Szintén így feljebb (25. l.) sem egyéb okaért nem alojtom, hogy stb.». A Cor. I. levél bevezetésében (117. l.) «az negyedik capitulomnak vége, az ötödiknek kezdetihez tesszik énnéköm tartozni stb.». Mindez nem azt bizonyítja, hogy Komjáti eredeti, hanem mint az idézetek fordítása: «Nec alia de causa opinor», «Porro quarti finis ad quinti initium mihi videtur pertinere» stb. mutatja, hogy bizony csak másoló.

Bámulom Komjátiban azt a végtelen könnyelműséget, hogy sehol nem tesz arról említést, hogy fordít, sőt ellenkezőleg azt állítja, hogy munkája megírásához sok doktorokat olvasott, vagyis más szóval, hogy sokat tanult, míg a sajátjaként föltüntetett argumentumokat megírta.

Pedig az összes érdeme az volt, hogy latinul és magyarul tudott.

Hogy Komjáti mennyire tanulatlan volt, s hogy még ott is, a hol a

saját nézetét látszik írni (mint a fentebbi idézetben is) Erasmus «opinor»-ját fordítja «álojtomnak», tehát a saját felfogásának, az idézett részekből kitűnik.

Az előszavában ígért szómagyarázatokban is Erasmust követi és pedig hogy mennyire vakmerően, az a rómabeliekhez írt levél argumentumának végső soraiból tűnik ki, hol így ír:

«Megh esmerte vala ezth zenth Petŵr apastalis ammasodyk lewelebe, walwan es mondwan az zenth Pal epystolayaba nemelyeketh erte-lŵmre nehezeketh, melyeketh az tudatlanok es az erwthlenŵk es az gyarlok megh veztŵttenek gonozultattanak az ŵ uezŵdelmekre, my penyg az ur istennek segetsegebŵl es malazthiabol ammynth ŵ fŵlsege segellŵth, az fele nehezsegŵketh magyarwl meghkwnyebbytŵttŵnk, egy deak zooth keth auagy harom igyuel kwnyeb ertelŵmnek okaerth ky ielŵnttŵnk es az mely igeketh my magonk hozza tettŵnk, vekony lineaul alol meg vontuk, *demaga vannak nemelyek az zenth Pal nyel-uenek oly ygŵn kyualtkeppen ualok, kiketh el nem valthattonk* tudny a mynth ezŵk: *a hyth, malazth, testh, hws, tagok, yhles, elme, erzekŵn-seegh, epeytes rontas. es ilyetenŵk egyebek*».

Erasmusnál e szöveg így van:

Agnovit hoc et Petrus Apostolus, in epistola secunda testans esse in Paulinis Epistolis quædam intellectu difficilia, quæ parum eruditi parumque firmi depravarent ad suam perniciem. Nos difficultates has pro virili conati sumus amoliri, nisi quod *quaedam Paulinae linguae adeo peculiaris sunt, ut aliquoties mutari non queant, velut hæc: fides, gratia, corpus, caro, membra, spiritus, mens, sensus, aedificare, aliaque huius generis*, quæ ut prorsus mutari non debuerunt, ita quoad licuit, emollire studuimus.

Az a néhány sor, a mit a magyar fordításra vonatkozólag közbeszúr, könnyen megtéveszthet bárkit is, hogy ezek után bátran Komjátinének tartsa az egészet.

Kétségtelenül megállapítva a Komjáti-féle bibliafordítás eredetijét, hátra van még, hogy a krakkói töredékről szóljunk.

A krakkói töredéknek a nyomdai műnyelven «Mittel-Schwabacher»-nek nevezett typusa annyira különös, hogy annak alapján a töredék nyomása a Komjáti-féle biblia nyomása előtt jóval régibbnek tűnik fel, s a XV. század utolsó éveiben megjelent könyvek emlékeztet, bár ugyanazon betűket ekkorig egyetlen könyvben sem sikerült fel-találnunk.

Hogy Komjáti nem egy már meglevő s esetleg Perényiné tulajdonát képező magyar fordítást használt, az kétségtelen abból, hogy Erasmusból fordított. Hogy a Komjáti szövege és a krakkói töredék betűszerint egyezik, az azt bizonyítja, a mit Szilády Áron állított, hogy

t. i. a töredék nem más, mint a Komjáti munkája első ívéből fenmaradt próbanyomás.

Hogy a krakkói szöveg Erasmus szövege, az elmondottak után tény, ha pedig Erasmus szövegének a fordítása, akkor mint magyar fordítás nem nyomathatott 1495 körül, már azért sem, mivel Erasmus eredeti latin munkája csak 1516-ban jelent meg. Luther pedig, a ki Erasmus szövegét fogadta el, 1522-ben publikálta az új tan alapjául szolgáló fordítást. Az új tan követői tehát nálunk is csak akkor értelmezhették a bibliát Luther, illetve Erasmus szellemében, — a magyar fordításnak tehát csak ez idő után lehetett keletkeznie.

Perényiné, mint az új vallás híve, csak ez értelemben kívánhatta magyarul ismerni a sz. Pál leveleit s csak ezt a szöveget fordíthatta Komjáti.

Röviden összefoglalva a mondottakat, *megállapítjuk, hogy Komjáti Benedek szöszerint fordította Erasmus sz. Pál leveleit az argumentumokkal együtt, s hogy a krakkói töredék Komjáti művéből való próbanyomás.*¹⁾

DR. RUPP KORNÉL.

HORVÁT ISTVÁN.

Irodalmunk régen adósa már Horvát Istvánnak, de azzal, hogy életrajzát s abban sokoldalú működése méltatását az alant jegyzett könyvben²⁾ megadta: még nem törlesztette le tartozását. Horvát annyit dolgozott, maga után annyi emléket hagyott, lelkességét a nemzedékek szellemébe oly maradandóan ültette át, s nemzeti kulturánknak ez okok miatt annyira nagy szolgálatokat tett: hogy hálás emlékezetünk nem érheti be az életírással, mely minden működésének csupán compendiumát teheti. Nagy munkásságban elfolyt évei, bámulatos apparátust maga után hagyott szorgalma és nemzetiségünkért fennlobogó tüze sokkal nagyobb érdemeket jegyzettek föl róla hazánk kulturájának ritkásan beírt lapjain, hogysem azokat egy kimerítő életrajzzal meg lehetne hálálni.

¹⁾ Mikor a Komjáti-féle argumentumok és sz. Pál leveleinek eredetijét Erasmusban megtaláltam, ezt közöltem *Szilády Áron* úrral, kitől értesültem, hogy időközben ő szintén ráakadt s hogy munkássága eredményét ő is feldolgozta. R. K.

²⁾ *Horvát István életrajza.* A M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából írta dr. *Vass Bertalan*. Horvát István arcképpével. Budapest, M. T. Akadémia, 1895. Sr. 514, VIII. l. Ára fűzve 3 frt.

Horvát azok közé az írók közé tartozik, kiknek életét sokkal könnyebb méltatni, mint megírni; műveit sokkal könnyebb kritikailag vizsgálni, mint a bennök rejlő célt megtalálni; érdemeit sokkal hamarabb be lehet látni, mint a nagy közönséggel megértetni. Hogy életének külső történetét megismertethessük, tárva állanak előttünk saját iratai s kora állapotának bőséges számban megmaradt emlékei; hogy tanait megbirálhassuk, elég a modern tudománynak átlagos színvonalán állanunk; hogy lelki életének egyetlen, hatalmas rúgóját megláthassuk — saját szavain és tettein kívül — kora véleménye és irodalmunkban hátra maradt emlékezete untig elegendők. De ha mindezt megtettük, mint a hogyan *Vass Bertalan* e munkát elvégezte, még nem végeztük el mindazt, a mivel emlékének tartozunk.

Ez a könyv minden gazdagsága daczára, mint minden könyv, akadémikus emléke ama tüzeslelkű magyarnak. Elvont, s arra, hogy mindenki megismerje Horvátot, nem eléggé népszerű, s nem eléggé kézzelfogható. Másra van szükség, hogy érdemét és lelkének csodás tűzét a legszélesebb körben elterjeszszük. Kézzelfogható, maguk nevében szóló emlékekre gondolunk: munkái egy részének kiadására, s művészi képmására, akár szoboralakban, munkássága legméltóbb helyén: a Múzeum kertjében, akár festmény gyanánt az egyetem aulájában, s a mi a legillőbb volna, mind a két helyen. E kötelességek elől egészen kitérni nem, csupán tőlük húzódozni lehet. Mert Horvát hatása igazában e két helyen jelentkezett: az egyetemen, hol generációkat nevelt a történetírásnak s hol generációkba oltotta bele, s épen a kellő időben, a fajszeretetet, s a Múzeumban, hol modern kulturánk anyjának, a könyvtárnak szentelte erejét, fáradságát és vagyoni áldozatait. Itt vannak hátrahagyott művei, s közöttük nem egy, a mely széles körben való publikálást követel. *Mindennapija*, ez a kilencz kötetes napló, tudósaink bibliográfiája s főként levelezése nagy tömegéből az érdekesebbek százai jöhetnek első sorban figyelemre. E műveket ma szelvében használják, de a modern nagyzás szelétől elragadtatva, csak kevesen jelölik meg forrásuk gyanánt; a modern olvasó nem is gyanítja, hogy a dicsérrettel kitüntetett iratokban Horvát István alapjain épült részleteket talál. Ez mutatja épen, hogy e művek még hosszú ideig forrásul fognak szolgálni, főként irodalomtörténetíróink számára s nélkülözhetetlenek középkori kulturánk művelői előtt. Kiadásuk tehát nem csupán igazságot szolgáltatna Horvátnak a lelkiismeretlen kutatókkal szemben, nem csupán maradandó helyet biztosítana nekik a hazai történet alapvető munkái között, hanem kétségbevonhatatlanul nagy hasznot hajtana irodalmi, művelődési és politikai történetünk kutatóinak. S mindezen fölül szemléltetően állítaná elő azt az alakot, a kiben a magyar léleknek oly bámulatos ereje lakott, a kiben a faji típusnak annnyi jellemző vonása

élt. — E művek kiadása alig volna hálátlan kötelesség s nem lenne ki-erőszakolt áldozat.

Távolabb állók talán vérmesnek ítélik e gondolatot, de ha annak méltányosságáról meg akarnak bizonyosodni, tekintsenek be a Múzeum könyvtárába s olvassák el Vass Bertalan könyvét. Amott a maguk szemével győződhetnek meg arról, a mit e könyv magyaráz, hogy Horvát századunk első negyedében ép oly szerepet töltött be a tudományos világban, melyet Kazinczy a szépirodalmiban és Széchenyi a politikaiban. Meggyőződhetnek róla, hogy e csodálatos méretű munkásságot csak egy óriási gondolat szülte szenvedély vihette véghez s egy nagy reménység lelkesítése segíthette — a mely Magyarország mai helyzetében tényleg megvalósult. Horvát a dogmáknál erősebb hittel hirdette, hogy a magyar a világ első nemzete, hogy nyelve alkotmánya a legtökéletesebb, hogy nagy multjához méltó jövőendő áll előtte. Eme jövőendő látva, annak biztosítására munkálkodott. Nemzetiségünknek kevés apostola volt, s közöttük a legrajongóbb épen Horvát. Hibázna, a ki őt rajongásaiból ítélné meg, hibázna az is, a ki csak műveiből akarná megismerni. Nincsen egyetlen munkája, a melyben emberi és írói jelleme teljes kifejlődésre juthatna, de viszont nincsen egyetlen szava, lépése vagy papírszeletkéje, melyre lelkének egy részét nem költötte volna. Komplikált jellem, ha külsőségekből akarjuk kiolvasni, egyszerű ha kulcsa kezünkben van.

Az ember azt hihetné, hogy Széchenyinek igaza volt, midőn őt őrülnék vélte, s íme ez az őrült elme, a legrendszeresebb munkát végezte, a mit csak végezhetett: a legrendszeresebben védelmezte, kutatta, és magyarázta fajunkat és művelődésünket. Azt lehetne hinni, hogy neki csak a hangyaszorgalma, csupán a rabszolgák munkabírása jutott adományul, s íme nála találjuk meg legelőször: hogy nem lehetünk addig a külföld gáncsaitól mentek, míg művelődésünk a multban és a jelenben tökéletesen ismertette nincs. Iratainak tömege szekrényeket tölt meg, s nincs egyetlen kötete vagy czikke, melyben megírta volna valódi énjét. Nevének írásában, a *h* elhagyásával, föladta a conservatív magyar nemes nyolczszázados traditióját, s viszont nem tudott korához annyira igazodni, hogy a *német muszáj* ne ingerelte volna. Házsártoskodó és autokrata volt a tudományos világban, s legjobb embereivel is ellentétbe tudott kerülni, de a magán és a tanári vagy hivatalos érintkezések és összeköttetések alkalmával feledhetetlen kedvességet vésett kortársai emlékezetébe. Érzékenysége könnyen föltámadott, s a *Rijzolatok*ot követő kritikai ostromok daczára utolsó pillanataig dolgozott; s míg lehető elfogult volt saját tanai iránt, sehol sem vindikálta magának a csalhatatlanságot. Nehéz munkával kereste kenyerét s könnyelműen egy vagyont költött könyvekre; s míg előbb a grammatika

tekintélyére s Révai tanítására esküdött, — később ábrándos etymológiákbatevedt, melyeket a grammatika nem helyeslehetett. Míg tisztelte a veneranda antiquitást, a futurum secundum lebegett szeme előtt, s míg az irodalom hőseivel benső összeköttetésben élt, lelkét már szinte elfoglalta a későbbi zsarnokoskodás.

Mennyi ellentétes vonás, s mennyit lehetne még előhozni! S ha ezek egyikét-másikat első pillanatra talán megfeythetjük kora viszonyai-ból, mégis nem egy marad oly problémának, a melyet csak lelkébe pillantva érthetünk meg. Horvátot nem egyszer gáncsolják hirtelen természete és tekintélyét óvó féltékenysége miatt, s feledik, hogy ez időszak kiváltságos alakjai többé-kevésbbé autokraták, sőt egyenesen tirannusok voltak. A szelíd lelkű Révai, kit alagyai után mélának s álma-dozónak ismerünk, későbbi polemiáiban nyers és darabos, s még kitűnő tanítványa, Horvát iránt is házsártos vala; Kazinczy, kinek a nyelv-újítás irodalmi diadalát köszönjük, ki a legprécieusebb levélfíró, síma, udvarias és finomkodó volt leveleiben, nem volt-e kíméletlen, vagy méltánytalan azok iránt, a kik elveit nem osztották? Szemere Pál, ez a nagy műveltségű férfiú, nem volt-e a gorombaságig szókimondó, a *Mondolatra* adott *Feleletében*, s nem ragadta-e magával a szent fáj-dalmú, s végtelenül kegyes Kölcseyt? Az erős Berzsenyitől még jól esik heves kifakadása s polemikus kritikai válasza, a heves Versey nem válogatja ütőit, a század elején felszínre került polemiák (Iliász-fordí-tása, Csathó-ellen, Auróra ügyében, a Lexikon érdekében stb.) nem vol-tak-e szerfőlött kemény hangon és szükség nélkül erős modorban tartva? Fejér György levele nem került megítélés alá, pedig az ugyan merészen odamondogatott benne Horvátnak. Csak épen Horvát volna összefér-hetetlen, zsarnok, házsártos, kötekedő? E kor irodalmában a végletek játszották játékaikat. Kölcsey, Szemere, Kazinczy s velők a kor minden epistolografusa, kik egyúttal ez időszak polemikusai is voltak, egyfor-mán kitűntek a síma udvariaskodásban s a haragos vitázásban. A XIX. század polemiái nem sokban maradtak a XVII. század vallási vitái mögött, a mi a pörlekedés keresetlen nyersségét, a stilust és a jelzők érdességét illette.

Horvát ebben az erős hangú korban mindenkor bizonyos mérsék-letet tanúsít. Sem levelei, sem polemikus iratai nem oly élesek, mint az említett vitákban megszoktuk. Zsarnokságát szerkesztői működése ide-jéből hangoztatták, s ebben van is némi jogosság. A *Tudományos Gyűj-teményhez* beküldött dolgozatok megéreztek kritikai szigorát, s ebben csak egy a sajnálatos, az, hogy alkalmazott mértékét a maga elfogult s részben téves tanaira alapította.

E tényben épen úgy van mentsége, miként minden, láttatra paradox, cselekedetében. Ő nagyon jól érezte, s ezt nem egy helyen

félreértetlenül ki is fejezte, hogy egész életét, egész munkásságát, vagyona nagy részét hazájának, nemzete emelkedésének szentelte. Mikor e tényekkel dicsekszik, valót állít, s azt öntudata elaltatása nélkül alig cselekedhetné. Egész élete nem más, mint e ténynek bizonyító igazolása, s egész élete sem egyéb, mint e célra való törekvés. Könnyű tehát belátni, hogy a nemzeti kulturának szentelt bámulatos munkája, nagy sikerei és kortársainak karban zengő elismerése után jogosítva hitte magát arra, hogy irányához, elveihez, tanításaihoz hiven járjon el szerkesztői működésében. S ugyanazok a körülmények, melyek őt zsarnokká tették, miként kortársai mondták, uralkodók levén egész pályáján, észrevétlenül hatottak egész fejlődésére, s rávisznek amaz ellentétek kiegyenlítésére, melyeket életében feltűnők gyanánt említettünk.

Horvát kora fiatalságában legfőként Révai hatása alatt a nemzeti nyelv, történet művelésére, a magyar faj védelmére szánta magát. Erre dolgozott, ezért élt; minden tettében erre tört s minden szavával ezt bizonyította. Lelkessége és ambíciója arányban állott szorgalmával és munkabíráásával, kutató szelleme mind mélyebben ragadta a tiszteletre méltó mult vizsgálatában, s a nemes pathos, mely őt lelkesítette, egyenesen a végtelenbe tört. Előtte kevesen s keveset dolgoztak, történetünk és irodalmunk szinte csak fölfedezendő volt, s ő, mert tisztán akart benne látni, egy emberi életet messze meghaladó vállalkozásba tüzelte magát. Itt elragadta heve s mohó vágya, hogy mennél többet megbírhasson, megbilincselte kritikáját. Nem tudott magán uralkodni, mikor mind újabb és újabb nyomokat vélt föltalálni nagy eszménye sikeréhez, s nem tudta megítélni saját erejét és a kitűzött munka nagyságát. Ha kritikusabb szellem, ha mélyebben gondolkodó ész, erősebb ítéletű elme és logikusabb fej lett volna, nem kerül bele pathosa útvesztőjébe; ha nem lett volna telhetetlen a kutatásban s rendszeres nyomozással dolgozik, maradandóbb műveket hagy hátra. Első dolgozatai, különösen a magyar érdeket védő értekezései, még a *történetíró* objectivitásában mutatják, későbbi munkálkodása már a *hazafi* subjectiv pathosa uralmát bizonyítja.

Az a gondolat, hogy nemzetének a multban való nagyságát neki kell szemmelláthatóvá tenni, teljesen erőt vett rajta; munkára vitte, de munkásságát már mechanikussá tette, mely sem az adatok mérlegelésében, sem a módszer megállapításában, sem a források kritikájában nem volt megbízható. Ilyen módon oly bámulatos apparatust hordott össze, a melyre példát bajosan találhatnak, oly anyagkészletet hagyott hátra, a melyet még ma sem merítettek ki. De viszont épen az adatoknak e bámulatos halmozásában szelleme kifáradt, alkotó ereje meggyengült — többet markolt, mint a mennyit meg birt fogni. S milyen ironikus az

élet! Mindenki tudja, hogy Horvát tévesztett úton járt őstörténeti nyomozásaiban s alig-alig vannak, a kik bámulatos munkásságát igazán ismernék. A ki teheti, használja nagy jelentőségű apparatusát s van, a ki elfelejt hálaképen hivatkozni rá, kire teljesen illik a könyvtárnok fatuma: aliis inserviendo, ipse consumidor. Kéziratainak tömege, dolgozasmódjának fönmaradt hire magyarázzák, miért kalandozott a délibábos tudomány mezején, s ugyanazok fejtik meg tévedését: a ki annyit tudott dolgozni egy nagy gondolat érdekében — csakis az tévedhetett nagyot. A mult dicsőségét kereste, a magyar faj világtörténeti szerepét és küldetését kutatta és ez a nemes föladat váratlan eredményekre vitte. Ekkor írta meg védelmező iratát és polemiáit. A siker elkapta, a népszerűség és hódolás megvesztegette ítéletét s előtte már csak a nagy föladat lebegett. Szemét arra függesztve, ment előre s nem vette észre az első félrelépést. Pedig egy hajszálnyi távolodás az egyenes vonaltól, a megtett út végén már áthidalhatatlan ürt mutat, míg az út elején játszva megjárható lett volna. Ha történeti kritikánk, összehasonlító nyelvészetünk és ethnographiánk az ő első félrelépésekor csak valamenynyire fejlett állapotban lett volna, Horvát sohasem írja meg a *Rajzolatokat* úgy, a mint megírta. Az első hibás lépést visszalépte volna, s vagy megállapodik, vagy ha tovább mehet, maradandót, alapos művet alkot. A kritika és az új tudományok delejtűje nélkül, hamis csillag után indult az őstörténet tengerén, s bármily drága teherrel volt rakott hajója, a kívánt révbe nem evezhetett. Munkásságából két positiv eredményt nyertünk: anyagkészletét, a melyet nekünk hátrahagyott, s azt a tanulságot, hogy őt irányra szerint ne, csupán munkássága mértékében kövessük. A hol ő járt — áldatlan terület az ősmagyarság felfödözésére, de a mit apparatusában nekünk elvégzett, talán egész nemzedékek munkáját végezte el. S éppen ebben van nem csupán tévedésének, hanem érdemének nagysága: hogy egymaga, mindenét kockára téve, egy egész nemzedéket mentett meg a tévedés útjától, mely minden tudomány fejlődésében a biztos haladás föltételeként tekintetik. Horvát nélkül történetünkben még soká uralkodhatnék Ptolemaeus rendszere, bár történetírásunknak nem ő Copernicusa; nála nélkül a pragmatikus őstörténelem mai fejlődését aligha éri el. Való, hogy tévedett — de oly korban, mikor tévedni is dicsőség volt, oly ügyért, a mely minden balsikert tiszteltté tesz s oly haszonnal, a melyért elég hálások nem lehetünk.

Ez a tévedés volt életének legnagyobb katasztrófája, s bámulnunk kell, látva azt az energiát, melylyel álmainak, vágyainak, munkássága czéljának meghiúsulását tűrte. Ő ekkortáiban nagyot remélt s Kazinczyhoz írt levelében ép oly nyíltan megmondotta, mit vár a *Rajzolatoktól*, mint a milyen őszinte volt minden dolgában. Éreznie kellett azonban, ha nem is azonnal, a kortársak s barátok leveleiből, de később a nyílt

polemia ledorongoló nyilatkozataiból, hogy műve nem sikerült, hogy őt esztendőnek egybefolyt éjjele és nappala hiában tölt el folytonos munkásságban. Horvát tűrte mindezt s dolgozott tovább. Nagy emótiót nem okozott nála s épen ezzel mutatta meg igazán, hogy a nemzeti dicsőség napszámosa. Abból a tipusból való, melynél a munka mindent meg-nemesít, kiknek szívében az öntudat nyugalma, mindennek élet veszi. Horvát csakugyan a nemzeti történetírás napszámosa s egyúttal áldozata volt. Elmaradott tudományosságunk helyzetében rejlik, hogy ez a vérmes szittya egy csillogó eszme fényétől, megkapatva elveszti látása biztosságát s eltéveszti útját. Valakinek kellett áldozatnak lenni — a haladás érdekében, ez Horvát volt.

Minde gondolatok és tények latba vetendők, mikor az *utolsó ázsiai magyar* szóba kerül, s nem szabad soha elfelejteni, hogy nem illik a magasan állónak az alatt járó kigúnyolni, s nem szabad tenni, különösen akkor, ha az alantállók emelték őt a magasabb helyre. — Rossz mérték, mely csak a siker után ítél, s a tudományban az ilyen eleve elvetendő; itt is, mint mindenütt, a *munka* és a *lemondás* adja az igaz érdemet. Vass B. a tudományos élet morálját így értelmezi Horvátról írt könyvében s védelmezi őt a mai gúnyos megjegyzések ellen. Azonban ő sem tud teljesen szabadulni az új iskola hatásától. A mi tény, azt határozottabban kellett volna fogalmaznia, hogy Horvát élete egészben véve tévedés, melyet lobbanó szívének és készületlen korának kell fölróni; viszont e kérdés megítélésében a tudományos és a történeti mozzanatokat élesebben el kell különíteni, vagy legalább tömören kellett volna kifejezni. Az egész kép, mely könyve olvasása után emlékezetünkben megmarad, szintelen és kevés árnyékolást mutat. Az adatok nagy tömegében, a részletrajzok sűrűségében Horvát szerényen megvonul, s a háttérül szolgáló kor rajza, nem hogy emelné, inkább leszorítja őt.

Horvát István bármely nagy irodalomnak s bármily élénk tudományos életnek becsületére vált volna. A tudomány fanatikusa mindig tiszteletre méltó jelenség, épen amaz eszme, gondolat vagy szenvedély miatt, melyből pathosa fakadt; de Horvát, bár munkásságának utolsó felében valóságosan az ősi dicsőség fanatikusa volt, nevét tudományos mozgalmaink és írói társadalmunk történetében csak olyan maradandóvá tette, mint az egyetemen s a muzeumi könyvtárban betöltött munkássága által. Korának előterében, nem, mint Kazinczy vagy Széchenyi gróf, a nemzeti érdek s az országos figyelem tárgya, hanem mint a még népszerűtlen tudományosság zászlótartója, nagy posítiót foglalt el s nagy hivatást töltött be. A nyelvújítás döntő harczaiban, bár Révai fegyverét forgatta, de súlyos csapásokkal verte ellenét; a magyar történet vitás kérdéseiben már a saját fegyvereivel hadakozott; a magyar diplomatikának alapját rakta le, a hazai könyvtártudománynak

első igazán készült munkása, történelmi kutatásaink folyásában szerencsés kezű művelője s történetírástunkban, mint *magyarul* író és revue-szerkesztő új utakat jelölt.

Mindez nem merítette ki bámulatra méltó dolgozó képességét, nagy kiterjedésű levelezésében nyelvészeti, irodalmi és művelődési kérdésekre gondolt s oly tárgyakat fejtegetett, melyek csak később váltak az irodalom szükségleteivé. Horváth Endrét ő izgatta föl az *Árpádiász* megírására, ő küldözgetett neki könyveket és utasításokat, s ha nem egyenesen, de közvetve ő tüzelte és irányította Vörösmartyt; az ifjú nemzedékben ő táplálta a régiek tiszteletét s ő vezette a fiatalokat új irányba. Toldy Ferencz tőle nyert ösztönt s méltatást; Szalay L. vezetése alatt indult nagy eredményű pályájának; azt a magánéletben, ezt katedráján fődözte föl. Nyilván szólnak e tények a mellett, hogy lelkét minden időben a magyarság haladása vezette. E néhány kikapott adat csak eszméltető kíván lenni Horvát pályája ismertetéséhez, hogy a tudomány, és az ősi dicsőség fanatikusát való világításban tüntessük föl. Mert őt egész pályája tárlatából kell méltányolni, nem ama kis távolság végéről, hol az új kritikai történetírás lámpája ég. Az ember s a magyar ember nagy alakját nem szabad elnyomnia bölcsejében ringó ethnographánk megtévedt historikus művelőjének. Ez az igazi szempont, a honnan nagy erényeit meglepődés nélkül nem vizsgálhatjuk.

Épen e miatt Horvát minden időben nagyobb alakja marad e század első felében élt írói társadalmunknak, mint történetírástunknak. Míg itt csupán efemer sikerek s egy nagy tévedés emléke fűződik nevéhez s óriási munkássága szinte feledésbe vész, ott maradandó nyomok s kiváló szolgálatok jelölik tevékenységét. Ő korának hőmérője volt. Minden mozgalomnak hű mutatója, sőt inkább előre bejelentője. Egyetemi hallgató korában nagy szorgalommal olvassa a magyar historikusokat. Budait, Prayt, Katonát, véleményt mond róluk s utána veti «hogy jó históriát írjunk, ahhoz más idő kívántatik.» Ez a megjegyzés némi fényt vet későbbi éveire, a mikor úgy találta, hogy már lehet históriát írni. A reformkorszak rajzából Horvát nem hiányozhatott. A nemzetnek tüneményes fölbuzdulása vetette meg a mai Magyarország alapjait s ez a fölbuzdulás részben Horvátnak meséin, történelmi köntösben szerteszálló meséin alapúl. S ha jól meggondoljuk, ez a tüzeslelkű, de ingatlag hitelű történetíró sokkal kedvesebb látvány, mint valami komoly tudományú történetíró, a ki Mariusként írja nagy multunk annaleseit. Az élet, ez a legnagyobb szcenikus, nem vak ösztönből, hanem tervszerűen állította Horvátot a huszas évek forrongásába történetíróul. A multnak merész meséi buzdítottak, épen úgy, mint a hogyan vigasztaltak az elnyomatás idejében Horváth M. és Szalay L., azonkívül

Toldy és Arany; amazok a historia nagy tanulságaival, az a multnak szellemi gazdagságával, ez a költészetnek csodás hatalmával.

Talán sikerült megérinteni a főtebbiekben azokat a pontokat, a hol a század elejének idegei összefutnak, bár gyakran aggódok azon, ha sikerül-e megértenünk e kort s éreznünk lelke vívódásait. Ebben a mostan folyó világban sem a nemzeti lét nagy kérdései nem élnek olyan eleven erőben, sem a nyelv öntudata nem olyan erős, mint Horvát korában vala. S neki ép úgy, mint társainak s az egész kornak különös ereje volt e hangulatot a nyelv pathosában is érzékíteni. Talán örökre elmúlt az idő, mikor költőink lantján a beszédnek és verselésnek közönséges módja is oly csodálatos erővel folyt. S még a prózaíró Horvát is, nem egy helyen tollát merész útra bocsátja, nem hogy utólerje Berzsenyit vagy éppen Vörösmartyt, hanem hogy éreztesse ama lendületet, melyet az egész kor minden téren fölmutatott. Mikor az emberek annyira józanok, mint ma, alig értik meg e tények jelentőségét, talán kicsinyelik is a nyelv pathosát. Ma biztosabban fogalmazzuk tudásunkat, de nem tudjuk gondolatainkat könnyedén szárnyra bocsátani, akkor kevesebbet tudtak, de jobban értékesítették. S a mai kor sem arra való, hogy benne nagy históriát írjanak. Az ilyen kicsinyeskedő foltozgató s kutató munkában megbénul a lélek intensív működése s az eszmények alatt maradnak, mint a szárnyaszegett madár, alig-alig röppennek magasabbra. A részletek uralkodnak az egészen, középületeinktől parlamentünkig, mindenütt a decoratió szerepel. Valóságosan arra születünk, hogy részletkérdéseket fejtegetsünk, monographiákat írjunk. Tudományos életünk hasonló tüneteket mutat s majd eljő az a kor is, mely minket ezért az előkészítésért meg fog dicsérni.

Irodalomtörténetírásunk is a kisebb kérdések felé fordult. Monographiákat termel s élet- vagy detailrajzokat ad. Főgondját adataira fordítja s lemond a kidolgozás és az alkotás magasabb eszményeiről. Megbízható, de terjedelmes; részleteiben gazdag, de fölépítése aránytalan, ítélete biztos, tudása sokoldalú, de a lélek szabadsága hiányzik belőle. Körülbelül ilyenek legújabb monografiáink s ilyen Vass Bertalan könyve is. Teljesen kielégít mindenkit, a ki Horvátot meg akarja ismerni. Mégis érezzük, hogy e biographián a kornak nyomasztó szelleme ül, hogy divatban lévő módszere elnyomja az író lelkesedését, mint a koturnus akadályozza a szabad és könnyű mozgást. Én nem közöltem volna sem a Tud. Gyűjteményben megjelent értekezések kivonatát és kritikáját, nem adtam volna annyi részletes korfestő képet, vagy ha igen, egybefoglalóan, nem nyomattam volna le néhány levelet, s különösen nem olyant, a mit úgyis ismerünk. Ezekkel a részletekkel s terjedően nem terheltem volna meg előadásomat, hogy határozott jellem- és korképeim annál élesebb színekben domináljanak.

Tudom, hogy az életrajznak mai formája s a pragmatikus irodalomtörténetnek mai gyakorlata mindezt követelik, de tudom azt is, hogy az előadás művészete nagyobb hatalom mind e követeléseknél. Az író szavahihetőségét nem a mindent bebizonyító adatesoportosítás teszi egyedül, hanem az a biztosság, melylyel ítéleteit meghozza s fogalmazza. Horvát kora szinte általánosan ismert ama munkák révén, melyeket erre újabb irodalmunk publikált, alakja ellenben részint helytelen, részint igaztalan világítást nyert. E szerint inkább reá, mint korára kellene gondolnunk, s főként ama szempontok kitzésére, a melyekből őt helyesen bírálhatjuk. A könyv írója érezte e követelményeket, de nem emancipálta magát a szokottá vált gyakorlat alól. Így hasznos, megbízható könyvet tudott írni, mely irodalmunknak is gazdagodását jelenti, melyért akadémiánknak is hálára vagyunk kötelezve, melylyel Horvátnak is tartoztunk. Mindamellet a művészet nem mostoha gyermeke az irodalomtörténetnek, s a ki tudományát művésziesen tudja megmagyarázni, tudósi tekintélyéből nem fog veszíteni. Bármilyen szívesen látjuk Vass könyvét, ezt a megjegyzést nem tudjuk tollban tartani.

ERDÉLYI PÁL.

HASE KIADATLAN JEGYZETEI

Lessingnek 'Wie die Alten den Tod gebildet' cz. értekezéséhez.

Lessing munkáit korán ismerték Franciaországban. A *Journal étranger*, mely 1754—1762-ig 45 kötetben jelent meg, számos cikket hozott róluk; meséit először d'Antelmy fordította le 1764-ben, az őt értekezéssel együtt, melyekben a hírhedt theoria foglaltatik; a Hamburgi Dramaturgiát pedig Cacault 1785-ben. Archæologiai dolgozatai sem maradtak soká ismeretlenek. Igaz ugyan, hogy a *Laokoon*-t, melyet a *Journal Encyclopédique* megjelenése évében (1766) jelzett, csak 1802-ben fordította le teljesen Vanderbourg, de Jansen, a ki a XVIII. század végén a Winckelmann műveit fordította, számos részletet közölt belőle. Azonban a *Laokoon*-t megelőzte a híres és kitűnő *Wie die Alten den Tod gebildet* cz. értekezés. E dolgozatról a *Revue archéologique*-ben (1893—94) elmondottuk mind azt, a mit a jelenlegi kutatás alapján róla tudhatunk. Itt csak a francia fordítás egyik példányában tartalmazott kiadatlan jegyzeteket akarjuk ismertetni.

Jansen 1787-ben a *Journal étranger* némi pótlásául egy *Recueil de piéces intéressantes concernant les Antiquités, les Beaux-Arts, les*

*Belles-Lettres et la Philosophie, traduites de différentes langues*¹⁾ cz. gyűjteményt indított meg, a mely Heyne főbb archæologiai dolgozatain kívül Lessing, Herder, Sulzer és Engel műveiből hoz fordításokat. E gyűjtemény hat kötetből áll s ma már eléggé ritkán található. A második kötet a Lessing említett értekezésének teljes fordítását adja. Az Institut de France könyvtárának példányára Maury (*Revue archéologique* 1847—48) figyelmeztetett, mert benne a nagyírú philologus Hase, ki e század első felében Párisban oly nagy tekintélyben állt, néhány hasznos jegyzetet írt. Minthogy ezeket eddig senki ki nem adta, a következőkben ismertetjük őket. Összesen tizenegy áll e példányban; de Hase Heyne dolgozataihoz is csatolt számos jegyzetet, egyet pedig Herder értekezéséhez, melynek ugyanaz a címe, mint a Lessingé. Ezt is közöljük.

A Lessing értekezését a Hempel-féle kiadás szerint idézzük, a hol az a XIII. 2. kötet 247—306. lapján található.

Lessing (254 l.) azt állítja, hogy a régiek egy ideális alak elfogadott ábrázolását mindig megtartották. «Die Ursache ist klar: ohne diese allgemeine Einförmigkeit ist keine allgemeine Erkenntlichkeit möglich.»

Hase: Cela est vrai, je crois, pour les époques où ces types étaient déjà adoptés. Mais dans les temps plus anciens il y avait aussi plus d'incertitude et plus de variété.

256. l. Winckelmann selbst merket in seinem *Versuche über die Allegorie* bei dem Schläfe an, dass auf seinem Grabsteine in dem Palaste Albani der Schlaf als ein junger Genius, auf eine umgekehrte Fackel sich stützend, nebst seinem Bruder, dem Tode, vorgestellt wären.

Hase: Ce génie semble représenter la Mort, et non le Sommeil; car on voit la Parque sur le même monument et on y lit le mot FATIS.²⁾

259. l. Auch die Flügel kommen noch mit grösserm Rechte ihm (dem Tode) als dem Schläfe zu. Denn seine Überraschung ist noch plötzlicher, sein Übergang noch schneller.

... Seu me tranquilla Senectus

Expectat, seu Mors atris circumvolat alis

sagt Horaz.

Hase: Et Homère II. π. (XVI) v. 681. 82.³⁾

¹⁾ Danzel-Guhrauer *Lessing-jében* (2. kiadás, II. köt. 38. jegyzet) 1786 sajtóhiba, mert a *Privilege du Roi* csak 1787-ből való.

²⁾ Lessing ezen emléket a 267. lapon adja. Az egyik alak *Somno*, a másik *Fatis* felirattal. Blümner szerint ez utóbbi a Sors istensége. Winckelmann tehát tévedt, ha csak nem akart szólni egy más emlékről, mely elveszett.

³⁾ Lessing értekezése elején maga is idézi e két verset, 254. l. Hase idézete II. 571-re javítandó.

568. l. A *διστραμμένος* szóról, a melyet oly soká vitattak és még vitatnak, Lessing azt mondja: Wie könnte man denn Einen mit überschlagenen Füßen auf Griechisch richtiger und besser nennen als *διστραμμένον* (κατὰ) τοὺς πόδας? oder *διστραμμένους τοὺς πόδας*, mit unter verstandenem ἔχοντα?

Hase: Cette explication est absurde. Quelle que soit l'étymologie de *διαστρέφω*, *διστραμμένοι* n'en signifie pas moins *distortus* (c'est ainsi que *διστραμμένοι πόδες* est encore employé par St. Jean Chrysostôme in Epist. ad Ephes. ed. Eton p. 865. lin. 11. pour exprimer le *valgus* des Latins) comme *interfectus* veut dire *tué*, quoique la composition du mot, de *inter* et de *facio* puisse se prêter à bien d'autres explications. L'usage seul décide de la valeur des termes; l'étymologie égare plutôt et n'est utile que comme une espèce de mnémonique, pour distinguer les grandes familles des mots.

U. o. Wenn Pausanias hätte *krumm* sagen wollen, warum sollte er nicht das so gewöhnliche *σκολιός* gebraucht haben.

Hase: *Σκολιός* se disait des envoûtements ou des sinuosités, mais non pas des jambes. L'explication de Herder n'est guère plus admissible. Pausanias quand il veut dire qu'une jambe est placée sur l'autre, se sert d'autres termes, comme El. II. 25, τὸν τε ἔτερον τῶν ποδῶν ἐπιπλέκων τῷ ἐτέρῳ.

268. l. Lessing egy síremlékről szól, a mely Cesi bibornok palotájában volt látható. Pighius és Boissard lerajzolták, de némi változásokkal. A palota 1527-ben leégett; a Boissard által lemásolt emlékek egy része ma a Farnese-palotában láthatók. «Ich vermuthe dieses, folytatja Lessing, von dem Hermaphrodit und dem vermeinten Kopfe des Pyrrhus.» És a jegyzetben: Hermaphroditus nudus qui involutum palliolo femur habet. — Caput ingens Pyrrhi regis Epirotarum, galeatum, cristatum, et armato pectore. Topogr. Parte I. p. 45. Winckelmann's Anmerkungen über die Geschichte der Kunst S. 98.*)

Hase: Il paraît, en effet, que le monument cité par Winckelmann est le même que celui qu'avaient publié Spanheim et Boissard. Il n'est pas étonnant que l'on trouve quelques différences dans la gravure donnée par ce dernier, beaucoup de monuments dans le Recueil de Boissard ayant été dessinés de mémoire.

270. l. Lessing azt mondja, hogy az Álmot nem ábrázolták mindig szárnyakkal; sem Ovidius, sem Statius nem említik ezen istenség leírásánál. «Brouckhuysen — hollandi philologus (1649—1707) — hat sich sehr versehen, wenn er vorgiebt, dass der letztere Dichter dem Schläfe sogar zwei Paar Flügel, eines an dem Kopfe und eines an den Füßen andichte.»

*) L. Blümner jegyzetét a Kürschner-féle Lessing-kiadásban 326. l.

Hase: Voyez cependant les bas-reliefs qui représentent la fable d'Endymion dans . . .¹⁾

271. l. Az ij, ugymond Lessing, nem mindig a szerelem jele; az Anthologia egyik költője egy síremlékre czéloz, a melyben az ij egy anya éberségét jelzi. E vers, a mely Antipater Sidoniustól való, így hangzik:

*Τόξα μὲν αὐθάσσει τὰν εὖτονον ἀγέτω οἴκου.*²⁾

Hase: On voit que le poète a trouvé quelque analogie entre le mot *τόξον* et l'adjectif *εὖτονος*.

274. l. Lessing azt hiszi, hogy a *διστραμμένος* szót eléggé világosan megmagyarázta.

Hase: Il est certain que la pose d'avoir une jambe croisée devant l'autre, indique le repos, mais l'explication du mot *διστραμμένος* donnée par l'auteur, n'en est pas moins erronée.

279. l. Az ötödik ábrán egy Centaurus a lyrát pengeti.

Hase: (németül) Von Centauren auf Todtenaltären spricht auch Visconti, Museo Pio Clementino tome IV.

U. o. Lessing azt véli, hogy a korsó és a rhyton szintén az Álom és Halál jelképei, ámbár jól tudja, hogy a lakomákon is szerepelnek.

Hase: Les génies sur le dos des Centaures ont probablement quelque rapport au culte de Bacchus, comme le vase et le rhyton qui sont par terre. Voy. Gruter, 606. 3. Smetius 132. 9. Montfaucon. Ant. expliquée V. table 79. page 92³⁾. Quelquefois le rhyton sert de soutien à la figurine d'un Centaure.

283. l. Lessing azt hiszi, hogy a genius a bőségszaruval, melyet Bagarris gemmáján látunk, szintén az Álom.

Hase: Je crois que Lessing confond ici la corne du Sommeil et la corne d'abondance. Les monuments les distinguent.

Herder hasoncizmú értekezésének francia fordításához *Hase* csak egy jegyzetet csatolt. Ez Herder V. levelére vonatkozik, a melyben azt olvassuk, hogy delphineek vagy más tengeri szörnyetegek a halottakat hátukon vitték; gyakran tritonok kísérik őket.

Hase: Il y a quelque analogie entre ces représentations et une

¹⁾ A jegyzet csonka; *Hase* nem említi a munkát. «Il a pu penser, frja nekünk Reinach Salamon, au bas-relief représentant le sommeil d'Endymion dans Righetti, Descrizione del Campidoglio, Roma 1833—36, 4 vol. gr. in fol. tome I. pl. 64 ou encore au bas-relief du Louvre apud Clarac, Musée de Sculpture, t. II. p. 165, No. 437 où le Sommeil paraît sous les traits d'un éphèbe avec ailes sur la tête et aux épaules.»

²⁾ L. Schöne jegyzetét a Hempel-féle kiadásban.

³⁾ Ez Amemptus síremléke, melyet Lessingnél (279. l.) is találunk.

peinture sur un vase de Hamilton, édit. de Naples tome III. planete 118 où des Néréïdes, à ce qu'il paraît, montées sur des monstres marins, traversent l'Océan pour apporter les armes à Achille.

Páris.

KONT IGNÁ CZ.

HAZAI IRODALOM.

Wilkins, A római irodalom története. Angolból. Budapest. 1895.
Az Athenæum r. t. kiadása. 100 lap. Ára kötve 60 kr.

Mi, kik a felsőbb osztályokban a latin nyelv tanításával foglalkozunk, már régóta érezzük egy oly könyvnek hiányát, mely röviden, világosan tájékoztatná a tanulókat a római irodalom történetében s a tanításnál vezérfonalul szolgálhatna. Wilkins könyve e célnak egészben véve megfelel; a külföldi kritika elismeréssel is fogadta. Belőle teljesen hasznavehető magyar könyvet is lehetett volna csinálni, ha oly fordítónak kerül a kezébe, a ki maga is kellőképen tájékozva van a római irodalom történetében, ismeri a mi viszonyainkat és szükségleteinket, ezek szerint teszi meg helyes tapintattal a szükséges módosításokat, és mindenekelőtt tud — *magyarul*. Ezeket a tulajdonokat, sajnálattal kell kijelentennem, a könyvnek névtelen fordítójában nem tudtam fellelni. Tulságos szorosan, mondhatnám, szolgailag ragaszkodik az eredetihez; hűségesen lefordítja annak még tisztán angol vonatkozású, ránk nézve sok tekintetben érthetetlen helyeit is, nem javítja az eredetinek esetleges tévedéseit, nem pótolja hiányait, hanem csak fordít, még pedig oly gyarló, sok helyt botrányos magyarsággal, hogy az ember igazán restelli, hogy ez a fordítás egyáltalában napvilágot látott.

Mínthogy nem eredeti munkáról van szó, nekem voltaképen csak is a fordítással kellene foglalkoznom; mindazonáltal nem tehetem, hogy rá ne mutassak az eredetinek néhány helyére, melyeket nézetem szerint okvetetlenül módosítani kellett volna a fordításban. Kérem ugyanis, mit ért a magyar ifjú abból, ha azt mondjuk neki, hogy *Chaucer* is sokat köszön a latin irodalomnak (3. lap); vagy fogja-e kellően méltathatni *Plautust*, ha ezeket olvassa jellemzésében: «Nem *Molière* ő, se nem *Cervantes*, sem *Thakeray*; inkább oly rangú, mint *LeSage* és *Smolett*» (18. l.); vagy miként értse a 91. lapon ezt a *shakespearei* idézetet: «Mi volt neki *Hecuba*, vagy mi ő *Hecubának*?» Ezek és ilyenfélék előfordulhatnak ugyan angol könyvben, de magyarba nem valók.

Pótlásra, javításra szorulnak, véleményem szerint, a következő helyek: A 2. lapon «a pontifexek által vezetett hatósági könyvek» latin

neve is kiteendő; a 10. lapon a Saturnius versnek némi magyarázata is elkelne. A fabula praetexta (11. l.), palliata (16. l.) és togata (24. l.) lényege s a köztük levő különbség jobban kitüntetendő. Erre legalkalmasabb az összehasonlítás; azért czélszerű lett volna az utolsó helyen, esetleg csillag alatt, mind a hármat összefoglalni s jellemző sajátságait röviden, de határozottan kiemelni. — Næviusnál (12. l.), tekintettel általánosan ismert sírjátára (itaque postquam est Orci traditus thesauro, *obliti sunt Romai loquier lingua Latina*), meg kellett volna említeni, hogy ő volt a római nemzeti iránynak előharczoja a mindinkább erősödő görög befolyás ellen; u. o. az «egyik előkelőbb család» nevét is meg lehetett volna mondani (Dabunt malum *Metelli Nævio poetæ*). Cicero életrajzában (31. l.) épen az nincs megmondva, hogy *mikor* született; aztán első beszédét nem 22, hanem 27 éves korában tartotta (33. l.); tanítója sem Melon volt, hanem Molon (34. l.). A 35. lapon homályos a következő hely: «Azonban ha hihetünk *az egy történetnek*» stb. Miféle ez «az egy történet»? Továbbá a 40. lapon: «Találtak belőle (t. i. De republica) hosszabb részleteket *egy későbbi kézirat alatt*». Vajjon ki fogja sejteni, hogy itt palimpsestosra kell gondolni? — Cicero műveinek felosztása a) beszédek, b) levelek, c) *dialogusok* szerint nem helyes; hogyan lehet ez utóbbi kategóriába foglalni szónoklattani és bölcséleti műveit? Vagy talán ezek mind *dialogusok*? — Lucretius Carus (nem Caros) művének címe: De rerum natura, nem: De natura rerum (53. l.). — Vergilius birtokának ismételt lefoglalása egy szóval sincs említve; pedig ez csak elég fontos esemény a költő életében. Két munkájának címe pedig Moretum és Copa, nem Muretum és Cupa (61. l.). — Horatius atyja «elég pénzt szerzett mint *collector*» (73. l.). Hát ez miféle hivatal volt? Georges szótára szerint collector = ein Mitleser, Mitschüler. Ezzel Horatius atyja aligha szerezte vagyonát. Suetonius azt mondja, hogy *exactionum coactor* volt. — A satírák (72. l.), epodosok (74. l.) és az ars poetica (76. l.) általános jellemzése hiányzik; a két elsőnek összehasonlítása itt is kívánatos. — Liviusnál (85. l.) nincs megmondva, hogy művének hány könyve maradt ránk; a decas-ok szerinti felosztásról pedig megjegyzendő, hogy az későbbi eredetű. — A 87. lapon Valerius Maximus (nem Maximius; így a tartalom-jegyzékben is!) és Cornelius Celsus (nem pedig Celsius) és még mások munkájának legalább a címét kellett volna megmondani. — Seneca művei közt (89. l.) a tragédiák egy szóval sincsenek említve; csak két lappal hátrább, Lucanusnál olvassuk ékes magyarsággal ezeket: «Meglehet, igaz hivatása inkább a dráma terén volt volna, ha megszabadul befolyása alól azon rhetorikai, feszengő (!) tragédiáknak (szörend!), melyek nagybátyja neve alatt *járnak*» (91. l.) — Végre a könyvhöz okvetetlenül a betűrendes tárgymutatót kellett volna függesztetni.

Ezek úgy nagyjából azok a helyek, melyeket nem lett volna szabad a fordítónak ilyen hiányosan és hibásan közölni, még ha úgy fordulnának is elő az eredetiben.

De áttérek már magára a fordításra. főleg annak nyelvezetére, melynek erőltettség, magyartalanság s botrányos hibák tekintetében, hála Isten, nem egykönnyen akad párja a magyar tankönyvirodalomban. De itt hadd szóljon maga a fordító. Csak néhány példát idézek mutatoul, *ex ungue leonem*!

Igen sokszor nem tudta megtalálni a kellő kifejezést; ilyenkor aztán csak úgy gondolom szerint veti oda, a mi éppen eszébe jut. Így keletkeztek aztán az ilyenek: A Flavius-ház uralma némikép ellenhatást szült, aránylag *együgyűbb*, de tudós és pontos írókban... és oly *fáradalmasan* pontos versírókban (8. l.); — írt sok ezer ép oly *együgyű*, mint hibátlan verset (93. l.); — mielőtt komoly kísérlet *esett* is volna (19. l.). Ilyenek még: *ügyszerű* stilus (20. l.); *őszinte* erély (28. l.); *hatékony* gyakorlata volt a szónoklásban (33. l.); szónoklatának *gyors hatékonysága* (48. l.); *közügybeli* felfogás (51. l.); *hatékony* elmével fejtegeti (54. l.); életfelfogása kevésbé (így!) *nyomatékos* (70. l.) stb. stb. Szerinte a cselszövések *felfedeződtek* (83. l.); a próza *íródott* (85. l.). Horatiusról kedélyesen azt jegyzi meg, hogy «igen kedves *egy pajtás* lehetett» (72. l.), és utóbb «ezek a tulajdonságok Horatiust a szeretetre legméltóbb (így!) *pajtás* tették» (75. l.). Máskor meg idegen szóval segít magán: ... támadja a stoikus nézeteket *agnostikus* álláspontból (44. l.); rajzai gyakran *groteskek* (98. l.). — Rosszul hat a birtokos jelző ragjának gyakori elhagyása; ilyenek: ... közvetlen *utóda nővére fia* (25. l.); mely a falusi *élet barátja lelkében* (63. l.); Horatius ugyan csak régiebb írókat követ, *melyek (!) művei* elveszték (77. l.) stb. — Sokszor hibás a szórend; így ... a nemzetnek, melynek *büszkén fogadott fiának* vallotta magát (14. l.) noha számos helyéből törvényszéki beszédeknek ép úgy, mint politikai szónoklatainak kitünik (35. l.); valószínűleg ez a könyv befejezetlen (56. l.); és *végez egy* fényes leírásával a napfogyatkozásnak (64. l.); és feltüntetni akarja (66. l.) stb. stb. — Helytelenül használja a *-va, -ve* képzős állapothatározót; így: Czim szerint huszonöt szomorújátékát ismerjük, közel fele részben a trójai mondakörből *véve* tárgyakat (14. l.); három könyvet küldött, harminczkilencz oly panaszos elegiát *tartalmazva* (83. l.) stb. — Sok helyen a hibás, pongyola szerkesztés miatt a mondat értelme oly homályos, hogy az ember azt se tudja, mit is akar voltaképpen mondani. Ilyenek: Azonban kétségkívül az ő szemében a módja kevesebb jelentőséggel bírt a szándokánál (55. l.). Vagy: A szónok Quintilianus számára ép úgy, mint valaha Cicero szemében a minden irányban művelt, hazafias tevékenységű férfiú (93. l.). E tekintetben valódi minta számba mehet ez a hatsoros periodus a 25. lapon: «De oly

népnek, mint a római e korban volt, mely többre jutott az ékesszólásban, mint bármely más értelmi tökéletességben, ép ez a mellékes eleme szerzett népszerűséget a tragédiának, kapcsolatban a régi és mindig új mondák halhatatlan vonzó erejével és, legalább a későbbi időkben, a színpadi kiállítás minden fényével, még pedig oly hallgatóság előtt, mely nem igen szokott még olvasni.» Tessék ezt megérteni. És ilyeneknek se szeri, se száma! Ezek közül még csak egyet idézek a benne nyilatkozó önkéntelen komikum miatt. A 40. lapon azt mondja, hogy Cicero a «De republica» című munkáját «előbb két könyvre tervezte, majd kilenczre bővítette és végre hatra szorította *egybe*.»

Már ezekben is boszantó a fordítónak gyámoltalansága a gondolatok kifejezésében és pongyolasága a szerkesztésben; de ez még csak hagyján; mert utóvégre is: Qualis vir, talis oratio. De nem talállok elég kemény szavakat azoknak a durva sérelmeknek megrovására, melyekkel a fordító lépten-nyomon illeti a helyes magyarságot. Csak néhány példát mutatok be; ezekből is untig ki fog tűnni, mily szánalmas gyenge lábon áll a fordítónak nyelvérzéke és grammatikai ismerete. Írhatna-e különben ilyeneket: Számítá*nd*nk mindazt (6. l.); — a melyeket leginkább tanulj*ák* iskoláinkban (7. l.); és két sorral alább: két időszakot kell külön tartani (!); — képos volt nem csekély adagban beléjök *öltetni* a római eredeti szellemet (14. l.); — viszonyba lépett Róma művelt köréhez (22. l.); — alkotói tudták, miként alkalmazzák görög mestereik szabályait a nélkül, hogy *eleven* önállóságukban valamit *veszszenek* (30. l.); — a nélkül, hogy férfias ítélete kárt szenvedett (30. l.); — a ki sok éven át bizalmas embere *lett* (32. l.); — alkalmat nyújtott, hogy két hadjáratban *vett részt* (32. l.); — bizonyítékát fogja látni bennök igen érzelmes és hajlékony egy léleknek (37. l.); — kénytelen volt úszni az árban (38. l.); — a 91-ik év *őszében* (39. l.); — két *féltestvér* (u. o.); — nagyban *adósa* a görög bölcseneknek (40. l.); és még szebben: Iratainak majdnem minden lapja *görög írók adósa* (46. l.); — a munka stílusa tökéletesen *fedi* feladatát (48. l.); — ez elmélet alkalmul szolgál, hogy az életmódról is *szól* bővebben (56. l.); — midőn Vergilius végre a latin nyelvhez illő egy verselést megalkotott (60. l.); — a szerelem hatása emberek és állatok *felett* (65. l.); — de ez a könyv sokkal *rövidebbre esett volna* a többinél (65. l.); — igen valószínű, hogy számos tökéletlen ódáját bölcsen *megsemmisített* (74. l.); — az epistolák első könyve *akkor* jelent meg, *míg* . . . (77. l.); — iratait *ép úgy Vergiliust*, már életében tanították az iskolákban (78. l.); — kikhez Horatius két költeményét *intézett* (78. l.); — ép oly világosak, *a mint* éles metszésűek (95. l.) stb. stb.

Nem folytatom odább ezt a bűnlajstromot; azt tartom ennyi is elég annak kimutatására, hogy a fordító nem tud magyarul. Ezeket

olvasva, önkéntelenül is eszembe jut boldog emlékü Pákh Albertnek egyik szerkesztői üzenete, mely némi változtatással e fordítmány elkövetőjére is ráillik: Kedves fordító, ucseg Isten, nem te magyar vagy! Így már érthető az is, hogy, noha volt bátorsága e munkára vállalkozni, sőt még ki is nyomtatni, miért nem tette ki becses nevét a címlapon. Nagy oka volt rá.

Teljesség kedvéért még a könyv helyesírásáról is szólok, mert ez sem következetes sem az idegen, sem a magyar szók írásában, a mint a következő példák mutatják: Párrhus, mīthologia, iapigiai (de azért: rhythmus!), etruszk, volseus, szamnit, oscus és oskus, Thukydides és Thucydides stb. Szintígy: kevésbbé és talán még többször: kevésbé, egyszer plane: kevesbb (84. l.); különbözni és különbözni; támasszon, de vesszen stb.

Sajtóhiba is akad szép számmal; ezek közül is említek néhányat: Compania (4. l.); végeztem unkáját (21. l.); inkább (24. l.); Scævala (31. l.); elyseumi (68. l.); elégettea (83. l.) stb.

A mondottak után röviden foglalhatom össze ítéletemet. A könyvnek tárgyi tekintetben is meglehetősen sok a fogyatkozása, melyeket a fordítónak okvetetlenül pótolni kellett volna; maga a fordítás pedig oly gyarló, magyarsága oly förtelmes, annyira kritikán alóli, hogy a könyvet egyenesen ki kellene tiltani az iskolákból. Lessing azt mondja, hogy a rossz könyveket legjobb agyonhallgatni. Én a jelen esetben ellenkezőleg vélekedem s épen az a célja e soraimnak, hogy az érdeklődő közönség figyelmét felhívjam a könyvre, de egyúttal megvásárlásától is óva intsem.

Budapest.

DR. MAYWALD JÓZSEF.

Színházi esték. A Színműírók és színészek új folyama. Irta Beöthy Zsolt. Budapest, Hornyánszky V., 1895.

E könyv ama színbírálatok gyűjteménye, melyeket Beöthy a nyolczvanas évek elején írt s a napi sajtóban közölt. Sok olvasója talán nem lesz, hanem az a kisebb közönség, mely ízlésénél, irodalmi műveltségénél fogva e fajta dolgozatok iránt érdeklődik, sok élvezetet és okulást fog belőle meríteni. Tökéletesen jól számít a szerző, mikor, az előszó tanúsága szerint, irodalomtörténeti s æsthetikai tekintetben vár hasznát könyvétől, melynek legkiválóbb oldalára mutat rá, midőn, kissé szerénykedve, módszerére, a lélektani elemzésre utal.

Van azonban az előszónak egy vallomása, mely különösen megragadta a figyelmemet: «az a meggyőződés vezetett, hogy a régi tanok egy részének elavulásából nem következik szükségkép a lemondás a kritikáról». Melyek azok az elavult régi tanok? Mi haszna látszik meg a színbírálatokon annak, hogy a kritikus, remélhetőleg, sutba dobta az elavult tanokat? E kérdésekre kerestem a választ a könyvben. Nem találtam

meg, s azt hiszem, más sem találja meg, ha csak a régiségben vissza nem megy Gottschedig és Baumgartenig. Beöthy dogmatikus æsthetikus (jó értelemben is: minden erős, szívós meggyőződés dogmatikus); tökéletesen hisz a normatív æsthetikában, nem sokat törődik a modernek zajgásával, kik alkotásaikkal is, elméletileg is hirdetik: a *széppel* végeztünk, most az *igaznak* ábrázolása van soron; nem nyugtalanítja a német metaphysika válsága, mintha Hegel és Schelling napja ma is delelőjén állana.

Ismétlem, a könyvből nem tájékozódhattam az iránt, melyek azok a poétikai vagy æsthetikai tanok, melyeket Beöthy avultaknak tart. Hadd mutassak hát rá egy pár, szerintem, avúlt tanra, melyhez Beöthy hittel és meggyőződéssel ragaszkodik, szerintem kritikáinak szemmel látható kárára.

Röviden érintem, hogy a *szép* eszméje kibillent az æsthetikai rendszerben elfoglalt centralis és fundamentalis helyéből, a Hegel-féle æsthetika alapvető része, a szépnek metaphysikája, összeomlott. Azt az igazságot tehát, mely az ilyenféle állításokban kétségkívül benne rejlik: «a műismerő szempontja egyes egyedül a *szépnek az a képzete*, melyet meg tudott szerezni magának (183. l.)» vagy: «egyetlen módja (a költőnek) arra, hogy a *rútát a szép világában szerepeltesse*: félelmissé kell tennie (147 l.)» — másképen kellene kifejezni, hogy e mondások ne hasonlítsanak valamely régi nóta töredékes szavaihoz, melynek teljes szövegét már elfeledtük, dallamára többé nem emlékezünk.

Több észrevételre nyújt alkalmat a könyv az *alapeszme* tanát illetőleg.

Az «eszme», «alapeszme», «alapgondolat» meglehetősen ingadozó értelmű kifejezés. Jelenti a tárgyat (Vorwurf, sujet), jelenti az eszmei tartalom magvát (Grundidee, pensée, idée maitresse), jelenti a főindítékot (motivum). Vonatkozhatik (drámáról levén szó) a dráma conceptiójára, a mikor is azt a valamit jelenti, a mi megragadta a költő lelkét, a mi mag gyanánt hullt lelke termő földjére, nem tekintve arra, mi is volt hát az a valami? Egy alak kiválósága, egy összeütközés erélye, az egyén sorsának megragadó csattanója, vagy mi? És terjesztve egy történeti és egy lélektani balhiedelmet: hogy minden dráma az ideális világfelfogás körében foganik, és minden dráma eszméből, tehát abstractióból sarjad. Ide vág a történeti költemények két fajtájának fejtegetése (90—91. l.) s ide *Bozóti Márta* fejtegetéséből a következő: «Anyá örökké, anyá a társadalmon kívül és a törvény ellenére is; anyá a vétekben és a bűnhődésben. A rege madara, ki gyermekét vérével táplálja. *E gondolatból sarjadt Bozóti Márta története* (143. l.).» Egészen a Gottsched utasítása szerint, csak a *gondolat* helyébe tegyünk *erkölcsi igazságot*, eképen: válaszs sz tanulságos erkölcsi igazságot, keress hozzá általános

történetet, mely azt az igazságot kifejezi, ruházd fel egyéni vonásokkal ezt a történetet, hogy személyek által menjen végbe.

Az alapeszme vonatkozhatik továbbá a kész drámára, s jelentheti a mű szerkezetének éltető lelkét, mozgató, vérkeringését, szabályozó erejét. Ezt a vitális erőt aztán a kritikus lepárolja, leszűri, tartalmas mondatba önti és megőrzi, nem egészen világos célra. Ez a tartalmas mondat pedig hol az életbölcseiség tétele, hol lélektani igazság, vagy erkölcsi tanulság, hol az sem, csupán tartalmas mondat. De hát ki látja ennek hasznát és micsoda hasznát? A kritikus, úgy látom, nem igen értékesítheti, lévén a szerkezet egységének biztosabb próbája: a lélektani alap vizsgálata; a néző vagy olvasó közönség pedig úgy van vele, mint az utas, a ki kigyönyörködven magát a szép vidékben, vezetőjétől szárított virágot kap, emlékeztetőnek a szép vidékre. Ugyan micsoda mélységei tárulnak fel előttem Csiky *Anna* című drámájának, ha tudom róla, hogy: «alapeszméje, mely megtestesül benne: egy élet tragikuma megmentőjévé lesz egy másik életnek az őket összekapcsoló szeretet által.» (126. l.)? Még rosszabb, ha az alapeszme tanulsággá fajul. «Laczi sorsa azt a gondolatot példázza, hogy feltételeink mit sem érnek, ha természetünkkel jönnek ellenkezésbe» (Dóczi: Utolsó Szerelem 170. l.). Shakespeare Julius Césárjának «tanulsága, végelemzésökig vezetve motivumait, nem más: mint az érzés erejének természetes diadala (240. l.).» Az ilyesminek constataciója ritkán több egyéni kedvtelésnél. Hová ragadhatja az embert e kedvtelés, mutatja Gervinus példája, a kinek sikerült bőszült eszme-vadászatával alaposan nevetségessé tennie az egész tant.

Véleményem szerint az alapeszmét minden drámától (regényről stb. nem is szólva) szigorúan bekövetelni, mint valami irodalmi útlevelet, s ha szép szerével elő nem adja, megmotozni s addig motozni, míg elő nem kerül valami eszme-féle, — felesleges dolog. Hagyján, ha mintegy magától kínálkozik; bár nem törvény, hogy magától kínálkozzék. Ha a kritikusok nem értenek egyet valamely dráma alapeszméjét illetőleg, nem következik, hogy a drámában van a hiba. Itt van az *Ember Tragédiája* (53—56. l.). Beöthy nem ért egyet Alexander Bernáttal és Szász Károlylyal a mű alapeszméjének kérdésében. Szerinte ez az eszme: az ember részessége a végetlenben. Nos hát ez az eszme a metaphysikának, vagy, ha úgy tetszik, vallásbölcseletnek sarkalatos tétele, megolvasható minden e fajta könyvben. Benne van az *Ember Tragédiájában* is, de nem alapeszméje. Az Úr mondja a már megtért, az ellökött gondviselést visszaesdő Ádámnak megnyugtatóra:

... most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percznyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete;

S ha ennek elragadna büszkesége,
 Fog korlátozni az arasznyi lét,
 És biztosítva áll nagyság, erény.

Érzi ezt maga Beöthy is, hogy így van, s miután először *alapeszmé-
 nek*, másodsor *főgondolatnak* nevezte, harmadszor, közben, kiengesztelő
 eszmének mondja, a mi talán mégis csak más dolog. Kiengesztelésről
 levén szó, ha a tragikumot Hegel fogalmazása szerint magyarázzuk
 (thesis, antithesis, synthesis = törekvés, bukás, az eszme kiengesztelő
 győzedelme), akkor az az eszme, hogy részesei vagyunk a végetlennek,
 iratlanul is benne van minden drámában, mondatlanul is kihangzik
 minden drámából, mely tragikus bukást ábrázol s rajta való megnyug-
 vást ébreszt. Az egyetemes, a világrend, az eszme, az absolutum (vagy
 akárminek nevezzük) győzedelme csak akkor nyugtat meg engem, a
 szemlélőt (magának az elbukott tragikus hősnek a legtöbb esetben nincs
 szüksége belenyugvásra), ha szívem, eszem, akaratom nemesebb impul-
 susaival részt veszek az absolutumban. Részem van a bukásban, részem
 van a győzedelemben, vesztes is vagyok, nyertes is vagyok, amaz leveri
 emez felemel. E nélkül a vak fatum győzött s én rémülten hódolok nek
 tehetetlenségem érzetében.

Igy állván a dolog, az *Ember Tragédiája* alapeszméjét Alexander
 fejezte ki helyesebben.

Áttérek a *vétség és bűnhődés* tanára, melyet a *költői igazságszolgá-
 tatás* nevéen is szoktunk emlegetni. Beöthy erről így tanít: «Vétségének
 súlyos következtései (Velitoriszról van szó, a *Thurán Anna* cz. drámában)
 rajta kívül álló okokból elmaradhatnak; de a kiengesztelés kényszerű-
 ségét a költői igazság nem engedheti el. Ez igazság feltétele minden
 költői műnek s csak felismerése és felmutatása által emelkedik az élet
 költészetté. Érvényesülésének szükségességéből és következtetességé-
 ből sarjad a költői hatás egyik nevezetes eleme; hiánya, megakadása,
 elégtelensége bánt és kijózanít. Ez nemcsak a tragikai, de mindennemű
 költői conceptionnak főtörvénye, nem az iskolák kánonaiból, hanem az
 emberi lélek természetéből folyó (98. l.).» Ime a merev, zordon, meg-
 alkuvástalan törvény, mintha csak Mózes hozta volna a Sinairól! Pedig
 csak a német metaphysika hozta, s a törvényhozó bukásával erejét veszti
 a törvény is. A mit ez a törvény magában foglal, sok is, meg kevés is.
 Kevés kiengesztelésnek, sok a költészet egész birodalmára kötelező
 kánonnak. Egyfelől a kiengesztelést az igazságszolgáltatásra, mely fő-
 képen büntető igazságszolgáltatás, szorítja, másfelől számtalan költői
 művet, egész irányokat, kirekeszt a költészet birodalmából. Az pedig,
 hogy az életet ez a költői igazságszolgáltatás emeli költészetté, tehát
 hogy a költészet azért magasabb sphæra, mint az élet, mert benne pon-
 tosan és hiánytalanul osztogatnak büntetést és jutalmat, a más világról

szóló theologiai tannak beletévedése a poétikába, jószándékú, népies torzításban.

Enyhébben nyilatkozik ugyanezen tan a könyv más helyén: «az igazságszolgáltatás a költészetben nem valami ideális *pium desiderium*. Ez lényegében csak egyféle lehet: a sérelem kiengesztelése, amaz erkölcsi felfogás alapján, melyen a művész és kora áll (150. l.).» Tehát a művész és kora erkölcsi felfogása érvényesül a költői igazságszolgáltatásban. Ebben az állításban kétségen kívül az a feltevés rejlik, hogy a művész és kora erkölcsi felfogása tökéletesen egyezik. De hát ha nem egyezik? Vagy ezt nem is szabad feltenni? S ha egyezniök *kell*, hol marad a haladás, a fejlődés a művészetben? Hogy csupán technikai részére szorul, előttem bizonyosnak tetszik. Hátha a művész, a költő nem mindig tolmácsa kora felfogásának, hanem olykor vezetője, irányozója? Ha támadja, hibáztatja, megtagadja korát? Micsoda erkölcsi felfogás alapján büntet és jutalmaz akkor? Olvashattuk nem régen, a *Revue des deux Mondes* egy füzetében, hogy a francia költői művekben lábra kezd kapni a megbocsátás theoriája, mely a tévedőket, botlottakat, elbukottakat az irgalom szemével tekint, felemeli, visszaadja az életnek, homlokegyenest ellenkezvén azzal a zordon bírói eljárással, mely minden hibára rámennydörgi az ítéletet, Ő Felsége a theoria nevében. Nem vagyok szószólója ez új áramlatnak; de tegyük fel, hogy az irodalomban polgárjogot szerez magának s elfogadtatja magát a társadalommal is: hová leszünk a költői igazságszolgáltatás kategorikus imperativusával? A művész és kora, a két jogos tényező, érvényesíti erkölcsi felfogását, megkegyelmez, s a kritikusnak csak az a szomorú joga és szerepe marad, hogy harsogtathatja a *jeszítsd meg*-et.

Elméleti aggodalmaimat megerősíti az a mód, a hogy a költői igazságszolgáltatás tana az egyes drámák megítélésében érvényesül. Beöthy hibáztatja Csiky *Szép Leányok* című darabjában, hogy a jó leány érdemén alól nyer jutalmat, a bukott leány pedig nem lakol meg, sőt jobb sors lesz osztályrésze, mint testvérének, a jó leánynak. «A derék leány, íme, annyi kínos megpróbáltatás után férjhez mehet *valakihez*, míveltségén és *egykori módján alól* s *talán* szerelem nélkül. A bukott meg, ki az életnek minden tiltott gyönyörűségét megkóstolta, *visszavétetik a tisztességes emberek közé* s *várhatja* azt, a kit szeretni fog. Hát igazság-e ez, vagy inkább tagadása az igazságnak? (133. l.)» Kiemeltem azokat a szavakat, melyek a költő igazságtalanságát túlozzák, hogy a theoriának legyen igaza. Az a *valaki* Csengő Imre, Terka (a derék leány) régi szeretője, abból az időből, mikor a lányasszonyt még nem «ütötte meg a főváros szele»; az *egykori mód* nyomorúság, majd kegyelemkenyér; a szerelmet a *talán* ismeretlen tényezővé degradálja; Lina (a bukott)

annyiban vétetik vissza a tisztességes emberek közé, hogy Csengő Imre, boldogsága első mámorában, keblére öleli, mint kedvese testvérét, kitől a kedves nem akar megválni; azt pedig, a kit szeretni fog, a boldogtalan, bukott leány várhatja. Mintha egy elrongyolott sorsjegyet, melyet a legkisebb nyereséggel már kihúztak, szorongatna markában, lesvevárva a főnyereményt.

Beöthy nem tudja megbocsátani Csikynek azt sem, hogy Stomfait, Bozóti Mártát (Velitoriszt már említettem) nem éri utól a büntető igazság keze. Stomfairól finom elemzéssel kimutatja, hogy jelleme kuszált, fejlődése érthetetlen, indokolatlan; ezek után beválik-e külön hibának, hogy nem lakol meg? A darab drámai életképnek indul, bohóskodó és érzékeny mozzanatok szövevényén át satirikus életképben végződik: Stomfai, leánya boldogságáért, másodszor is visszafogadja feleségét, a végtelenül jó és végtelenül együgyű asszonyt, és visszakapja a mandatumot Tallérossy Zebulon kezéből. Jutalom ez, vagy büntetés? Bozóti Mártáról sem lehetne szebben, igazabban kimutatni, mint a hogy Beöthy kimutatta, hogy története képtelen feltevésből indul ki, hogy ő maga csak amolyan műkedvelő uzsorás, igazi ok és cél nélkül, hogy a bebonyolítás tragikái kifejlést várát, de a helyett érzékeny játékká lapul el; — mire való új keresetet indítani ellene a társadalmi erkölcs képviselőjében?

Senki sem tagadja a drámának, a cselekvés költészetének mély erkölcsi természetét, sem az erkölcsi felelősség elvét. A kérdés azon fordul meg: pszichológiai szempont vezessen-e, vagy az erkölcsnemesítő társulatok szempontja? Azt követeljük-e a költőtől, hogy az az élet, a melyet ábrázol, ne állítsa feje tetejére az emberi gondolkodás, érzés, cselekvés igaz módjait és rugóit, vagy azt, hogy pontosan és hiánytalanul osztogasson jutalmat és büntetést? Az egyén, a kor, a társadalom pszichológiáját várjuk-e tőle, vagy azt, hogy a metaphysika által a priori megszerkesztett egyetemes világképbe illeszsze bele a maga külön költői világképét?

Lélektani módszer és metaphysikai orthodoxia nem fér össze egymással. Beöthy mester a lélektani elemzésben, de egyik lábával még mindig a német metaphysika concepcióinak megingott talaján áll. Innét van, hogy állása nem mindig szilárd, hogy bírálatában sokszor nem belőlről kifelé, hanem kívülről befelé magyaráz, az íróit leczkérteti, tantételeket olvas rá a fejére, az egyes költői műben az elmélet igazolását keresi, s mivel nagyon keresi, meg is találja. Könyve így is jeles könyv, a legjavából való, a mit irodalmunk ez idő szerint nyújtani képes. De magára, vagy inkább előszavára vessen, ha én még többet, még nagyobbat várok tőle, azt, a mit ebben a könyvében nem találtam meg egészen: hogy lerázván az avult tanok jármát, teljes szabadelvűséggel, tiszta történeti

pillantással, következetes lélektani módszerrel segítse áthidalni azt a szakadást, mely korunk művészetének alkotó munkája s a száz esztendeig uralkodott æsthetikai rendszer között mintha egyre mélyülne és szélesednék.

GÓBI IMRE.

A görögök és rómaiak játéka. Írta Dr. Richter W. Fordította Dr. Takács Menyhért, premontrei tanár. 83 képpel. Kassa, 1894. — 8. r. 222 lap.

E népszerű módon írt mű az előszó szerint éppen olyan érdekes lehet az olvasó közönségre, mint különösen a tanuló ifjúságra nézve, a melynek munkakedvét fokozni fogja az ókori remekírók szorgalmas tanulmányozásában. A fordító szeme előtt főleg a tanuláság érdeke lebegett, kiváltképen a testi nevelés tekintetében. Hasznosnak tartotta olyan kisebb munka lefordítását, a mely sok helyes nevelési elvnek gyakorlati alkalmazását írja le azon népeknél, a melyeknek nyelvét és irodalmát ifjúságunkkal megismertetni és megkedveltetni iparkodunk az egész középiskolai tanítás folyamán keresztül. Néhány megjegyzést kell azonban részint a fordításra, részint az eredetire tennem. A 9. lapon a *Kérakat* (die Keren) helytelenül írja így a fordító; *ai Kῆρες* magyarul mindenestre: a *Kérek*. A 10. l. Praxiteles *Hermésének* jobb kezébe pénzes zacskót vagy ilyesmit ad a szerző; ez nagyon valószínűtlen restauratio. A legjobb magyarázat az, hogy Dionysos baljában Kantharost tart Hermés felé, ez pedig a jobb kezében levő rhytonból sugárban tölt bele bort. Ez a cselekvés magyarázza meg legjobban azt, hogy Hermés nem a gyermek Dionysosra, hanem maga elé tekint. Baumeister, Denkmäler d. klass. Altertums, II, 1104. OO. 11. l. *Mormokylók* nem helyes; a mumusok gyűjtőneve *Μορμολύχεια*, l. Iwan Müller, Handbuch d. klass. Altertums-Wiss. IV, 1. Hälfte, 450. d. Ugyancsak a 11. lapon van az a szüntelen felmerülő félreértés, hogy Apollónnak csupa *ökre* van és ötven *ökret* lopott el Hermés (németül: die Rinder). Akár felhőt, akár napot (t. i. napszakát), akár a nap sugarát (*αὐγή*) jelent Apollón *marhája*, mindenképen nőnemű, tehát nem ökör, hanem tehén. V. ö. különben: Preller, Griech. Mythol.³ I, 313. Hom. hymn. in Merc. 72. 106. 107. stb. v. Különben *ὁ βοῦς* vagy *ταῦρος βοῦς* (Il. 1, 389.) vagy *βοῦς ἄροστρον* (Il. 7, 314. Od. 19, 420.) volna. A 19. lap legutolsó harmadfél sora és a 20. lap teteje nem függ össze a *legyesdi* játékkal, a melyet a megelőző sorokban leír a könyv. Ott valószínűleg a szövegnek egy része tévedésből elmaradt. Talán hasonló tévedésből olvasható a 37. lapon a következő: «Úgy látszik, hogy addig futottak, *míg a fölvert por egészen el nem lepte őket*». Így lehetetlen valami testgyakorlat idejének hosszát meghatározni. A 38—9. l. úgy tűnik fel a dolog, mintha a *diskost* bal kézzel dobták volna. V. ö. Guhl és Koner, Das Leben d. Griechen u. Römer⁴, 268. és

Rich, Ill. Wörterbuch, s. v. *Discobolus*. Ugyane helyen meg kellett volna említeni azt, a mi a 143. lapon olvasható, hogy a diskos-vetésben nem mindig valamely cél eltalálása, hanem gyakran csak a távolság volt a fő, a meddig a korong repült. A 39. l. alul és a 40. l. levő két ábrázolathoz meg kell jegyezni, hogy a leírásból nem lehet a *μεσάρχων*, a *hasta amentata* mivoltát megérteni. (V. ö. Guhl 294—6. l.) A 46. l. a vakaróvas helyes görög neve *στλεγγίς, στελγίς, ξυστροίς*, latinul: *strigilis*. 58. l. Homéros korában, illetve a görög hősmonda korában a lovat *csakis* befogták, de meg nem ülték. Rendkívüli Odysseus és Diomédész helyzete II. 10, 513. A 66. lapon rosszul van *Cloelianak* és leánytársainak története elmondva, Liv. II, 13. v. ö. Plin. 34, 29. A 77. lapon hibás e név: *Hileaira*; helyesen: *Hilaeira*; továbbá *Niobé* nem való az istennők közé; helyette valószínűleg *Phoibét* kell érteni, Preller, Griech. Myth. II, 98. Ugyane lapon nem jó az *astragalos* leírása; ez nem az állatok hátsó csombjait összekötő csuklót képező csont, sem pedig hátesont (mint a 80. l. olvasható), hanem a juh vagy kecske *bokájában* levő kis csont. A 80. lapon nyilván íráshiba van: «A *vájt* oldal hármát számít, a *homorú* négyet.» Homályos a 82. lapon a következő: «A későbbi időkben *minden ismertebb* tragikus költőt ezzel a névvel (t. i. Euripides nevével, a negyvenek adójának elrendelőjeével) hoztak kapcsolatba a vígjátékirók.» Azt értsük ebből, hogy több Euripides nevű tragikus költő is volt? Homályos a 83. és 84. lapon az, hogy három és két kockával játszottak, és a Venus-vetés mégis ebből állott: 1. 3. 4. 6. Hiszen akkor ehhez négy kocka kellett! 86. l. *Ólom kockával* nem igen lehetett volna hamisan játszani; a hamis játékos olyan kockával játszott, a melynek súlypontját ólom töltelékkel úgy igazították el, hogy a kockán rendszeren a legkedvezőbb oldal fordult felfelé. A 94. lapon téves fogalmat ad Plutarkhos anekdotonjának fordításában a következő: «Mi a legkárosabb? *Az ördög.*» Ez a fogalom hiányzott a görögök vallásában. A 99. lapon nem érthető, miért nevezték volna *gúnyból* Diodórost Kronosnak. A 100. lapon a vers 3. és 4. sora már világosan megmondja a dolgot. A 107. lapon az olasz *morra-játék* helytelenül van leírva; jól olvasható Guhl és Koner 334—5. l. és főleg szépen és világosan Rich szótárában s. v. *micatio*. A 109. l. kellemetlen hiba a következő: «Ezt (a delphii) védelmi szerződést . . . még ezer évvel később is, *Antonina* idejében, híven őrizték Olympiában.» Ez talán: zur Zeit der *Antonine*? A 123. l. érthetetlen e mondat: «Az *Altis* *annak* nyugati oldalán van bemutatva,» *Minek?* Vagy: az *ő saját* nyugati oldalán? Ennek sincs ide illő értelme. A 137. l. szintén érthetetlen az, hogy az öklözők valószínűs *kegyelem-ütlegetek* mértek egymásra. Szintűgy a 139. lapon ez: «. . . A taraxippos . . . mert *a már nem először versenyező* lovak gyakran megijedtek e veszélyes ponton.» A 143—4. lapon nagyobb baj van:

«Az 54. ábra az ókorban oly híressé vált *diskoszvető Myron* nyolczféle ábrázolatából az egyiket mutatja be. Ez az *úgynevezett diskobolos, Polykletosnak az iskolatársa volt*, a ki elkészítette annak tökéletes ércszobrát . . . » Az illető rajz a római Villa Massimi-ban levő híres *diskobolost, Myrón* szobrász művét ábrázolja. Nem áll az, a mi a 148. lapon olvasható, hogy az epinikionok dallamáról sejtelmünk sincsen. Megfejtették Pindar. Pyth. 1. első öt sorának régi hangjegyeit, l. Freund, Trienn. V, 39—42. és Dr. Harrach József, Magyar Arion, II, 2. szám. A homérosi *Skheria* inkább szárazföld volt, nem sziget (151. l.); v. ö. Preller, Griech. Myth. I, 516. Seiler, Vollständ. griech.-deutsch. Wörterb. über d. Gedichte d. Homeros u. der Homeriden⁷; s. v. Különös kifejezés a 152. lapon: «az a hét ember, a kik egykor Thebae ellen vonultak.» A 154. l. *Consus* nem a titkos határozatok istene, Preller, Róm. Myth.⁸ II, 24. A 169. l. szerint a római circusban a pálya egyszeri megfutásának *missus* volt a neve; jól megkülönböztetve így van a dolog: egy verseny neve volt *missus*, a pálya egyszeri megfutásának neve pedig *curriculum* vagy *spatium*. Guhl és Koner 723. A 172. laphoz meg kell jegyezni, hogy a *kékek és zöldek* harczeit Byzantionban vívták, Guhl 725. A 174. és 175. l. helytelen a *Jun.* és *J.* rövidítés; a gentilis neveket nem szabad rövidíteni. A 185. l. fenn e helyett: «az előbbieik nyomába léptek» a következőt kell olvasni: «az előbbieket üldözték» (t. i. a *retiarikusokat* a *secutores*). A 188. l. *M. Antonius* uralkodásáról van szó; itt *M. Aurelius Antoninust* kell érteni. A 202. laphoz meg kell jegyezni, hogy a régi *Liris* felső részét ma is *Liri*-nek hívják; csak alsó folyásában nevezik *Gariigliano*-nak. A 203. l. azt írja könyvünk Tac. Annal. 12, 56. alapján, hogy a Lacus Fucinuson vívott tengeri harczjátékban a küzdőknek, «miután sok megsebesülés történt, megengedettett, hogy a *harczot egymás megsemmítéséig folytathassák.*» Tacitus ezt írja: *Ac post multum vulnerum occidioni exempti sunt.* A 207. l. nem egyeztethető össze az, hogy egy régi okmány a *Kr. előtti 51. évből* bizonyítja azt, hogy a *Ludi Augustales* nagy összegbe kerültek; e játékokat később alapították. Ugyane lapon jó lett volna *Juvenalis* híres szálló igéjét latinul idézni: *Panem et circenses*, 10, 81. A fordításban jócskán van a helyes magyarság ellen való vétség; a helytelen *torna, talány* szót állandóan használja a fordító; helytelen továbbá a mutató névmásnak olyan alkalmazása, mint pl. mindjárt a 7. lapon: «Az apa határozhatott a gyermek sorsa felől, hogy t. i. megtartja és felneveli-e, vagy eltaszítja magától s egyszerűen kiteszi-e azt.» Ilyen a 10. l. 4. sorában, a 91. l. 5. és 8. s., a 149. l. 24. s., a 156. l. utolsó s., a 158. l. 11. s., a 176. l. 14. s., a 205. l. a szakasz czímében, a 208. l. 15. s. Egyéb magyartalanság; a 11. l. a *Gorgó kinezése*, a 22. l. a *gyermekek szívök vágya* szerint vígadtak (nach Herzenslust), a 24. l. *Nausikaa*, a *fejedelmi gyermek* (das fürstliche Kind), a

113—4. l., a hely tárgyakkal *volt megrakodva*, a 174. l. a vívójátékok *voltak meghonosodva*, a 193. l. *hogy néz ki* a nílusi ló, a 203. l. a hajóknak ne legyen nagy *játékterük* a visszavonulásra (Spielraum), a 210. l. Horatius *által* egy alkalmi éneket készítettetett, a 213. l. az ünnep *jelentőséggel bírt*, a 214. l. egy millió lakossal *bíró* fővárosban. Ugyanekkora baj a könyvben a tenger sok sajtóhiba, a mely főleg a görög szók leírásában mutatkozó hibákkal egyesülve a tanulót megtévesztheti. Pl. a 10. l. jegyz. *Amphitrion*, 12. *Phaeton*, 13. *Architas*, 24. *pagonica*, 51. *paidotribet* (paidotribést helyett), 58. *Sterpsiades*, 60. *hekatembaion*, 81. *haeterák*, 99. *Ptolomaeus*; érdekes a 102. lapon: *Athenaeos* és *Hymenaeos* felemás orthographiája, de legczifrább e tekintetben a 198. l. utolsó sorában: *aegyptomi*, ez latinosan kezdődik, görögös a dereka és magyarosan végződik! Nem folytatom az efféle hibák elsorolását. Igen sok a vessző helytelen alkalmazásából származó hiba. Különösen feltűnő, hogy a könyvben idézett költeményekben, a melyek mind magyar fordításban olvashatók, igen számos sor van, a melynek versmértéke nincs rendben. A könyvnek legérdekesebb része talán az V. fejezet, a találós mesékről.

DR. POZDER KÁROLY.

A magyar határozók. A Magy. Tud. Akadémiától a Lukács Krisztina-féle jutalommal kitüntetett pályamunka. Írta *Simonyi Zsignond* egyet. tanár. II. köt. Budapest, M. Tud. Akadémia. 1892. A borítékon és a végszóban: 1895. 462 l.

E II. kötet folytatását és befejezését képezi az 1888-ban megjelent I. kötetnek (I. *Egyet. Phil. Közl.* 1888. évf. 790—800. l. és 1890. évf. 538—547. l.). Az I. kötetben kizárólag a névragokat tárgyalta a szerző, bele nem értve a tárgyragot (-t) és személyragokat; e II.-ban a névutókra került a sor, ide csatolván néhány ragos főnevet, a melyek névutó számba mehetnek, és az igejelzött (-va és -ván) meg az igenevet (-ni).

A névutók elméletét, mondattanát tárja fel a tudós szerző e II. köt. lapjaiban vagy legalább — mondja szerényen ő maga végszavában — összegyűjtötte hozzá az anyagot a magyar nyelvnek egész életéből. Van is benne irodalmunk minden korszakából annyi példa, hogy az egyes szabályok teljes világosságban tűnhetnek elének.

Rendszeres nyelvtant nyújtani nem akart Simonyi, se nem szorítani rendszerbe nyelvünknek ezt a szakaszát; még annyi rendszerbe sem, a mennyit a ragok tárgyalásánál találtunk (I.). A névutók itt egyre-másra következnek, előbb a helyhatározók, s így aztán a többi, ilyen sorban *alatt, fölött, hegyett, előtt, után, mellett, között, által, túl, ellen, iránt, helyett, gyandánt, nélkül, szerint, miatt, végett, óta*. Ezek közé vannak szórva az elavultak: *elvé, viszett, enyett, idétt*; a kétes névutók: *kivül, belül, hoztatt, innen, szerte, képest*; a ragos nevek: *keresztül, fejében*,

nevében, tájban, számára, részére, módra; a jelen igejelzők: *fogva, nézve, mulva*; a mult igejelzők: *fogván, mulván*, s a ragos mult névjelző: *folytán*. Mivel azonban S. ebben a műben címleg nem a névutókról szól, hanem a magyar határozókról, hozzá csatolhatta még (289—329. l.) különbség nélkül az igenevet (-*n*), a jelen és mult igejelzőt (-*va*, -*ván*) és hozzá a mult névjelzőt (-*tt*). Sőt helyet foglalhattak ebben a valódi határozók (határozó szók) is, melyeket S. jelentés szerint sorol föl (330—371. l.). E kötetet befejezi egy rendszeres áttekintés (371—376. l.), egy betűsoros tárgymutató az I. és II. kötethez (377—395. l.) és egy hasonló szómutató (396—458. l.) Kalmár Elektől.

Könnyű volt Simonyinak ily vegyes alakokat (névutókat, ragos főneveket, igealakokat, határozókat) együtt tárgyalnia; megengedte ezt az általános név: *h a t á r o z ó*. Könnyű volt azért is, mert meg nem mondta, hogy mi a névutó, csak neki ment a «határozók» felsorolásának. Belőle nem tudni, mi a névutó, név-e, ige-e, ragos vagy képzett-e, alakilag vagy értelmileg különbözik-e a ragtól; ha ezt megmondja vala, akkor tudtuk volna, hogy a ragos név vagy igenév s jelen névjelző mit keres a névutók közt.

Hanem bizonyos rendszert még is találni az egyes cikkekben; a hol csak lehetett, elmondja a czímbeli névutóról először azoknak feltehetően a rokon (ugor) nyelvekben, a miben többnyire Budenzet vallja mesterének; az után jelentését ugyan e nyelvekben, alakulását a magyarban, különböző alakjait (olvasatait) régi íróinknál és végre mai jelentéseit (mondattani szereplését).

Mi is a határozó, az a Simonyi-féle? A mennyiben ezt a két kötetből láthattuk, S. szerint különbözik a határozó s z ó (pl. *itt, ma, hogy* stb.) a h a t á r o z ó t ó l. S mi ez az utóbbi? rag-e, névutó-e? egy sem, hanem ragos vagy névutós főnév. A határozó nem szerint helybeli időbeli, ok- és módbeli; az eredet- és irányjelentésűek néha a helyi alatt értendők, néha külön állanak. S e névvel: «helyhatározó, időhatározó» stb. nem a ragot vagy a névutót nevezi el, hanem a ragos vagy névutós összetételt, úgy hogy egy és ugyanaz a rag vagy névutó a főnév jelentése szerint különböző neveket visel. Így pl. *-ben* rag, mely eddigi nyelvtanosaink szerint egymagára helyrag (marasztaló) volna így *háboruban* időhatározó, *betegségben* állapothatározó, *részen* módhatározó; e helyi jelentésű névutó: *után*, így: «*harag után* (kibékült)» időhatározó, «*isten után* (te vagy legjobb emberem)» állapothatározó, «*törvény után* (ítél)» módhatározó. — Vajjon helyes-e egy és ugyanazt a szót vagy beszédrészt nem saját minősége szerint nevezni el, nem saját jelentései szerint o s z t á l y o z n i, hanem a «határozók» általános neve alá bujtatni s azon nevek jelentései szerint osztályozni, a melyeket a ragos vagy névutós n e v e k k ö l c s ö n ö z n e k: az legalább

is kétes. Nyelvünk átlátszóságának kárával jár egy és ugyanazt a ragot vagy névutót annyiféle cím alá sorozni, a minők az idő-, hely-, eredet-, ok-, mód-, vég-, cél-, eszköz-határozó. A hol aztán e magyar szavakkal be nem éri a szerző, előrántja a latin műszavakat: *essivus, factivus, ablativus, partitivus, lativus, prolativus, dativus, prædicativus*, s ki tudja szerit-számát elmondani mind azoknak a latinosságoknak, a melyek előttünk öregebb nemzedékük előtt ismeretesek abból a 48 előtti korszakból, midőn egy ismeretlen nyelvre, a latinra, ismeretlen eszközökkel, latin szavak segítségével tanítottak.

Erősen élek a gyanuperrel, hogy a határozók ez az elnevezése s alapul vett elmélete Simonyinál és utána a többi újabb nyelvtanírónál német nyelvtani kölcsönvétel, mely miatt a most még kézzel fogható ragjaink idővel úgy elenyésznek, mint a német szóvégzetek. A német nyelvben pl. ezekben: *Thür-e, Ihr-e, führ-e, viel-e* ugyanaz az *-e* végezet nálunk ezeket jelenti: *ajtó-nak, ajtó-t, ön-é, vezete-k, vezess-en, sok-an*; ezekben: *Mensch-en, viel-en, geb-en, gewes-en* ugyanaz az *-en* ezeket: *ember-é, -t, -nek, -ek, -eké, -eknek, -eket, sok-nak, ad-ni, -nak, -unk, vol-t*. S midőn a német látta, hogy egy és ugyanaz a rag annyiféle mondatviszonyt közvetít, úgy segített magán, hogy egyszer kis betűvel, máskor nagygyal kezdte a szót, egyszer *der*-rel, máskor *die*-vel s máskor *das*-szal, egyszer *ich*-vel, máskor *er*-rel toldotta meg az azonos ragú vagy képzőjű szótót.

A ragok és névutók elnevezésének említett sokfélesége ok nélküli, és árt a nyelvtani átlátszóságnak. Igen is helyén van felsorolni a határozók alatt, hogy mi minden szolgál a magyarban helyhatározásra, időhatározásra stb. S ott aztán találkozhatunk ragos meg névutós nevekkal, sőt igejelzői (*-va, -ván*) alakokkal is, de nem ott, a hol csak ragokat vagy névutókat várunk.

Különben S. ügyes megfigyelő képességéről és finom nyelvérzékéről tesz tanuságot egynéhány hason értelmű szó használatában. Ilyen pl. az *után* és *mulva* közti (68. l.). Mind a kettőnek egy német szó felel meg: *nach*. Ellenben e magyar szónak *óra* két német felel meg: *Uhr* és *Stunde*. Ebben a példában: «két óra *után* (ném. *nach zwei Uhr*) ott leszek» és «két óra *mulva* (*nach zwei Stunden*) ott leszek», az egyikben *után* az időpont (Uhr) elérékezését, a másikban *mulva* az időfolyam (Stunde) elteltét jelöli. E szerint volna: «hat nap *után* találkoztunk» am. *hatod napra*, és «hat nap *mulva* találkoztunk» am. *hatod nap után valamelyik napon*. — Egy másik finom megkülönböztetést tesz S. *óta* és *fogva* használata közt (287). Mind a kettő az idő kezdetét jelöli, de *óta* után az állítás (ige ideje) véget ér a jelenben vagy a beszélő idejében (jelenében vagy multjában), *fogva* után véget ér a jelenben és bármely más időben. *Ota* után a jelen idő használatos vagy a beszélő ideje,

fogva után bármely idő. Példákat l. Simonyinál i. h. — Nem kevésbbé érdekes megkülönböztetést tesz *gyanánt* és értelem-társai közt (214): *-ul, -nak, -képen, -ként*.

No de a bíráló tiszte nemcsak fényoldalait feltüntetni a kitünő új munkának, hanem gyengéit is elmondani. Csak az ilyen bírálat lesz pártatlan tájékoztatója az olvasóknak; csak az ilyen lesz tökéletesítő befolyással a mű fejlődésére.

330. l. *Hol*-ról S. azt állítja, hogy eredeti alakja *holt* volt. Elismeri, hogy a vég *-t* olyan mint ebben: *-kort, -koron*; hogy tehát ez a *-t* rag. Ezzel ellenkezik az az állítása, hogy *hol* eredetileg *kult* és *holt*, azaz, hogy *holt* nem *t*-ragos *hol*, hanem eredeti egy szó, melyből *hol* talán kopás útján származott volna. Szerintem *hol* az eredeti, és *holt* úgy mint *holott* ragos határozó. *Holt* szétnyújtás folytán lett *holott*; *holt* és *holott* egymáshoz úgy viszonylik mint *Kolozsvárt* és *Kolozsvárott*, *közt* és *között*. Tehát téves az is, hogy *közt* rövidülés volna *között*-ből (98. l.). *Köz-t* kötőhang nélkül ép úgy lehetséges mint *azt, kalauzt*; de ha kötőhangos, akkor kettőzzük a *-t* ragot. A kettőzés a XVII. században kezdődött; addig helyi értelemben is csak az egyszerű járta.

Azt is állítja S. (330), hogy *holott* ebből a két szóból lett: *holt ott*; így olvasható ez, mondja, két helyen két régi kéziratban. A hason értelmű határozók kettőzése (*csupán csak, ám de*) a magyar előtt nem ismeretlen, mindazonáltal beéri az egyszerűvel is (*csupán, ám, de*). A *t*-rag kettőzése (*azt-at, őt-et*) sem idegen, de azért *holtott* még sem maradt fenn.

A *t*-ragot mint tárgyragot S. említeni sem akarja (I 346); azt úgy mint az ige tárgyát kizárta a «határozók» tárgyalásából (I 1). Jól teszi. A ragok úgy mint a névutók eredetileg térbeli (helyi) értelműek s ebből lettek idő-értelműekké, a *-t* helyi értelméből pedig az egyenes tárgy, akár átható akár benható a cselekvő ige. Tehát akár «*ember-t* látok», akár «*ellen-t* állok», mind csak ugyanazt a helyi ragot alkalmazzuk; és semmi ellenvetésünk nem volna a «*-t helyrag*» elnevezése ellen, ha S. azt állítaná, hogy az elébb említett két példában mindegyikben a *-t helyraggal* élünk. De ha nevet kell adnunk a *-t* ragnak, mégis csak inkább nevezem a *-t* ragot eddigi szokás szerint tárgyragnak semmint «helyragnak» (184). A ragok eredeti jelentésénél fogva, mint elébb mondtuk, attól félni, hogy a «helyrag» nevet számos más rag is igénybe vehetné.

231. l. *nélkül* már a XV. században volt *nekül* és *nakul*. Az *l*-es beltoldat mint ebben: *ált-al* e h. *át-al*. Amit S. kevésbbé fontosnak mond (232. l.), az első *l* eltűnését, jobban mondva: az első *l*-től megóvását, mi e szó eredetének puhatólása kedvéért nagyon fontosnak tekintjük; de meg azért is, mert az *l*-telen *nekül* a nép közt nagyon terjedt (Simonyi u. o.). Az írástudó hamar megragadta az *l*-toldást és azonnal kész volt

mesterkéltszármaztatásával, így: *nél + kül* (= *kivül*). Ez utóbbit könnyen észére adta *kivül*, mely mint névutó személyesen így is hangzott: *nálam kívül*, most *rajtam kívül*. A végső *l* hozzájárulása is csak későbbi, mint *át-al*-ban. *Nekü, naku* eredetéről véleményemet l. *Egyet. Phil. Köz.* 1890. évf. 544. l.

Az *igenév ni*-je irányjelentésű; ezt következtetjük S. eme szavaiból (289. l.), hogy «az infinitivus minden nyelvben egy-egy elvont főnévnek határozói, még pedig többnyire irányhatározói esete». Ezután elbeszéli e *ni*-nek régi irodalmunkban különböző írását és tájonkénti kiejtését: *-ni, -nyi, -nya, -nye*; felfedezi nyomát a zürjén-votjákban, a hol *giz-ni* am. magyarul *ir-ni*. Az ember ezek után azt hinné, hogy S. a tájonkénti *nyi, nya, nye*-től eltekint s egyedül a *ni*-t veszi eredetinek, a mely a rokon nyelvben is fellelhető. Nem, neki szüksége volt *nye* alakra, hogy abból *nye-e* és *nye-a* nem létező alakokat képezzen s hogy ez Budenzhez közelebb vezesse, a ki *no, ne* alakokat fogadott eredetieknek, a mi megint *ma, mo, ms* (talán *me*?) alakokra vezet, s a mi azonos (?) a zürjén-votják *ni*-vel s talán a mi *-ni* igenevi képzőnkkel. Nyájas olvasó! mit mondasz hozzá? Végig sétálni számos ismeretlen nép táján s keresni, hogy a mi *ni*-nk melyikéhez hasonlít, s ha megtalálta, azt elejteni s más létező meg nem létező szótagokat előteremteni! E felajdulásunkkal még nem czáfoltuk meg finn-ugor tudásunk okoskodását; e végett ismernünk kellene nekünk is a zürjén, osztják, mordvin, lapp, szamojéd nyelveket s az ő szavaik eredeti kiejtését. Csak feltárni kívántuk a tekervényes módszert, melylyel a szóban forgó rokonságról meg akarnak győzni. Véleményem szerint meg kellett volna ebben az esetben elégedni, hogy sikerült feltalálnia valahol a föld kerekén a mi *-ni* alakunkhoz foghatót. Egy második kötelessége volt volna, rá utalni a **-ni* névragra (I. 355), mely irányjelentésénél fogva önkénytelen emlékeztet e két alaknak az azonosságára. Minden egyéb a nyelvhasznítóktól megszokott fitogtatása a sok nyelvtudásnak, akár hasonlítanak szavaik a mienkhez, akár nem.

S. nyelvhasznításának még egy másik fogását is bámulhatjuk ebben a *-ni* képző nyomozásában. Mintha az említett hasonlítás sikeretelenségét belátná, a *-ni* módképzőt ketté hasítja (*n-i*) s egyik részét, az *i*-t, egybe veti a *nek-i*-ben talált *i*-vel s rá fogja, hogy ez az *i* az, a mely irányjelentést kölcsönöz ennek is, annak is. Mintha bizony *nek-em, -ed, -i* más képzés volna mint a személyragozás pl. ebben: *ver-em, -ed, -i, ad-om, -od, adi*. Igaz, hogy ott van *vel-em, -ed, -e* (s nem *-i*), de itt van *kés-em, -ed, -e, verj-em, -ed, -e* s azért még sem mutató sem az *-e*, sem ennek másod alakja, az *i*; vö. pl. *szék-e, szék-i*, mint *messz-e, messz-i*. *Nek-i*-ben az irányjelentést nem a 3. személyű (*i*) ragban keressük, hanem a csupasz névragban (*-nek*). Ha a Simonyi *i*-je lényeges része volna *-nek*

ragnak, akkor nem *nek-em-et* mondanánk, hanem *neki-m-et*. S. tehát azt az értelmet, a melyet a névrag (-*nek*) magában rejt, rá fogja az -*i* személyragra (*nek-i*), s ezt (az *i-t*) mutató értelműnek minősíti, csak hogy -*ni* módképzőben az irányjelentést okadatolja, mit sem törődve azzal, hogy e *ni*-nek és *neki*-nek egyéb köze sincs mint az *i*-vég.

Hogy jutottak a ragos nevek s igejelzők a «határozók» közé, még csak megértettük, ha a névutókról jó tág fogalmat képeztünk. De hogy mikép sorolhatja S. az igenevet (infinitivus) a határozók közé (289. l.), arról feleljenek a — határozósok v. «határozatisták», ha szabad így képezni szót S. «vonzatisták» szava mintájára (I. 2). Az igenév főnevet pótol, a főnév ragos lehet, a ragos nevet pótló igenév, mihelyt az állítmány határozására szolgál, határozó számba jöhet; tehát az igenév határozó. Ez az erőszakos átmenés a lehetőségről a valóra, a pótlékról az igazira Simonyit nem feszélyezi. Ennek a felfogásnak természetes következménye volt, hogy az alanyi igenév *van*, *kell*, *lehet* stb. mellett a határozói igeneven kívül esik; a tárgyragos főnevet pótló igenév *akar*, *kiván*. *őhajt* stb. mellett hasonlóan más lapra való; mind ez «a határozói elmélet» kedvéért. Még csak beillettek *vágyik*, *sovárogoz*, *ásiszik* stb. mert ezek -*re* v. *után* vonzatúak (294. l.), de nem a különben hasonértelmű *akar*, *kiván*, *őhajt*, *szeret* stb. Ennyi kivételt teremtett a határozati elmélet! ilyen kipróbáltatásnak lett az kitéve, ha a ragos vagy névutó nevet párhuzamosítjuk az igenévvel!

300. l. «Látást láttam, ülést nem ültem», ezt középkori latinsággal szerintem így mondták: *quod ad visum spectat, vidi; sed quod ad sessum, non sedi*; meg úgy is: *ad visum non vidi; sed ad sessum sedi*. Ez a vonatkozó jelentésű latin *ad* ép oly értelmet kölcsönöz latin névének mint a minővel bír a magyar igenév ebben: «*lát*ni láttam, de *ül*ni nem ültem». E réven juthatott a tekintet értelmű igenév (*lát*ni) helyébe a ragos főnév (*látás*). S azért ez utóbbitól jogosabban tagadhatni meg a magyar eredetiséget mint az igenévtől.

A határozók felsorolása fonalán felemlíti S. a jelen igejelző (-*va* *ve*) szenvedő értelmű használatát. Szó van benne nemcsak az említett igejelző segítségével és *van*-éval körülírt időalakról, hanem általában aszenvedő értelmű idők jogosultságáról (307. 308. l.). Simonyinak ez az igejelzői használat annyira tetszik, hogy ennek sokkal eleveőbb szemléltetőbb kifejezést (308) tulajdonít mint a megfelelő cselekvőnek. Simonyinak *fáradva* *vagytok*, *izzadva*, *rekedve* *vagytok* jobb mint *fáradt* *vagytok*, *izzadt*, *rekedt* *vagytok*. Mert, azt mondja (308. l.), *fáradt*, *izzadt*, *rekedt* csak állapotot jelent, *fáradva*, *izzadva*, *rekedve* *vagytok* állapotot is, cselekvést is. S. iparkodik a nép szájából az országban meggyeszte hallott mondásokkal (309. l.) a szenvedő alak használhatása érdekében lándzsát törni. Hogy őt megczáfoljam, hamarjában a megýéket be nem

járhatam, a nép mondásait ajkáról el nem leshetem, hanem egy napi lapot, egy igen olvasottat veszek elő, annak egyik számában megszámlálom az állítmányi igéket s köztök külön a szenvedő értelmű alakokat. Ez a kicsi statisztika majd megmondja, melyiknek a használata ajánlatosabb, a cselekvő vagy szenvedő alaké és mily mértékben.

Addig is, a míg a számlálás munkáját megejtem, legyen szabad Simonyinak még egy-egy tévedését megvilágítanom.

«Valóban különös, mondja S. (308. l.), hogy *el van szakadva*, *ki van nyilva*, *el van hervadva* stb. mondásokat némelyek hibáztatják s idegenszerűnek mondják.» Alább még hozzá teszi, hogy e szenvedő alakú kifejezések «magyarosságához semmi kétség sem fér».

Megtartjuk a különbséget szenvedő alak és szenvedő értelem közt, melyet S. is e helyen hallgatag megtart. T. i. e két mondás *irva van* és *el van szakadva* szenvedő alakú, de szenvedő értelme csak *irva van* (átható) alaknak van. Szerintem mind a két alak helytelen vagy legalább is népszerűtlen; egyedül népszerű a fentebbiek helyett *írtam*-nak a három személye vagy, ha a személytől a cselekvést el akarjuk vonni, egyedül és kizárólag népszerű ez: *írták* és *írtak*. A benható *szakad*-nál először is azt kérdik, hogy, ha *elszakadt* egyedül helyes alakjának értelmén a szenvedő alak (*el van szakadva*) mit sem változtat, minek teremtette a nyelv tündére e benható ige szenvedő alakját? Nem is teremtette azt a romlatlan nyelv tündére, idegen szellem csempészte ezt belé.

A szenvedő alak elvonttá teszi a beszédet, nem jelöli meg a cselekvő személyt, csak a cselekvést; ilyen a lat. *saltatur*, a ném. *es wird getanzt*. E tudós beszéd-alakot népszerűsíti a német az ő *man*-jával: *man tanzt*, *man hat getanzt*.

A nép mindenütt egyenlő tudatlan; irtózik az elvont beszéd-től a német is, a magyar is. A német paraszt is inkább azt mondja: *man hat getanzt* sem mint *es wurde getanzt*. A magyar ezt így fordítja: *tánczoltak* s a jelenben *tánczolnak*; a hajdani magyar írástudó pedig *tánczoltatik*, *tánczoltatott* és *tánczolva volt*. Más példákat l. Simonyinál 306—309. A hajdani magyar paraszt is kerülhette a tudós szenvedőt; annál inkább használta ezt az írástudó, sőt ennek az volt a szabály, hogy akkor csinos a magyar irállya, ha eltérő paraszt ember beszédétől. Ezért volt régi irodalmunkban a sok latinosság és németesség. Másképp gondolkoznak mi ma. Azt mondjuk, helyesen az ír magyarul, a ki úgy ír, a hogy a nép beszél. Csak az az irodalom életerős, a melynek a nyelvezete a nép nyelvében gyökerezik. Ma kerüli a magyar író a régi tudós használta szenvedőt, mert a magyar (romlatlan nyelvű) nép sem ismeri.

Simonyi számos példát hozott a régi irodalomból, melylyel

bizonyítani akarja, hogy a szenvedő alak s többek közt az *irva van* nagyon szokásos volt. Simonyi eme példái mit sem döntenek az *irva van* ajánlása mellett. Nem a nép nyelvéből kölcsönzött alakok azok, hanem latin utánzatok, melyekhez a szabályokat a latin *syntaxis ornata* és a példákat a latin ékesszólás szolgáltatta. Régi íróinknak *hozzá van szokva* jobb volt mint *hozzá szokott*, mert *assuetus est*; *össze voltak esküve* jobb volt mint *összesküdtek*, mert *coniurati sunt*: *ülvén valának* szebb volt mint *ültek*, mert *erant considentes* volt a minta.

Simonyinak az új a b b korból idézett példái sem buzdítanak utánzásra. A tájak, a melyekről szemelte, idegen nyelvi befolyás gyanuja alatt állanak. *Össze voltak beszélgetve* (Veszprémből), *nem volt felkelve* (Baranyából), *meg voltunk hűlve* (Szaboleszből) oly tájakról erednek, a hol a tótság vagy némettség befolyása ismeretes. Sőt annak a makói kocsinak is, a kire S. hivatkozik (309), csak úgy hiszek, ha bebizonyítja, hogy a S. idézte mondókáját (*dél utánra már mással vagyok lefoglalkozva*, vö. *ángázsirt*) sem Bécsből, sem Berlinből nem hozta magával, sem nem szopta a budapesti vagy berlini *Volksblatt*-ből. Ha S. annyira éreklődött a némettség befolyásától megméltelyezett magyarság iránt, jött volna el száz lakta vidékre, pl. N.-Szebenbe; itt hallhatna ilyen magyarságot is mint: «ma *nincs van* szép idő, apám falusi bíró *van*, a *fiamak* egészségesek *vannak*, jó kinéznek», s több effélék, a melyek adatul kínálnak, pl. a «*van*» korlátlan alkalmazására. Egy második Szarvas Gábor kötet számra írhatná a magyartalanságokat, melyeket nyelvünkben a sok német katonatisztség élő szóval, a német sajtó német íróival s a magyar sajtó rossz fordítóival naponta forgalomba hoz.

Nincs arról szó, hogy a *-va* és *-ván* (igejelző) helyes használatától óvjunk — mert ilyen is van (l. Simonyi u. o. 310—317) —; de igen is arról, hogy a *van* segítségével a németsegből és latinságból nyelvünkbe csempészett idegenszerű szenvedő alakok terjesztése ellen küzdjünk, a melylyel magyaros ige-képzéseink mennek veszendőbe. Ilyen képzések az *-ódik*, *-ozik*, *-ul*, *-d* ige-képzések s még egyebek mint *esik* (*ejt*), *hajlik* (*hajt*), *gyül* (*gyújt*), *dől* (*dönt*), melyek az említett *van* és jelen igejelző árán elidegenednek, helyökbe pedig a *tatiktetik*-félék honosodnak meg.

Simonyi a példák számával akar állításának megnyerni. A jól megválogatott példák száma új nyelvi jelenségek alapos szabályozásánál soha sem sok. De kétes elméletek (v. ö. Arany J. nézetét a szenvedő alakról Simonyinál, u. o. 308. l.) ajánlására a mindenünnen összeszedett példák sokasága képes a nyelvrontásra hajló íróinkat tévutra vezetni.

Egészen mást mondanak a példák számai a kérdéses alakokról, ha egymagukra tekintjük, mint ezt S. könyve tünteti fel a 308—309. lapokon, és mást, ha a szenvedő alakokat és az egyidejűleg használt cselekvő

alakokat egy műben összeszámláljuk és a benne talált cselekvő alakokkal szembesítjük a szenvedőket. Hogy olvasóinkat is számadataink ellenőrzésére képesítsük, elővettünk egy közkezen forgó napi lapot, a Budapesti Hirlapot, ennek egy nem rég — 1895-diki július 7-én — megjelent számát. Ebben megnéztük, 1. hány cselekvő (*írok, írek, írtam*), 2. hány egyszerű szenvedő (*íratik, íraték, íratott*) és 3. hány körülírt (*írva van, lesz, volt*) szenvedő alak van. Megszámláltuk 23 lapon vagy 37 hasábon használt igeit és úgy találtuk, hogy összesen van benne 1983 állítmányi ige, s ezek közt cselekvő alak (1.) van 1860, egyszerű szenvedő alak (2.) 13, és *van*-nal körülírt szenvedő alak (3.) van 30. A többi 80 jelen igejelzői alak szabályszerűen csatlakozik hol cselekvő, hol szenvedő értelemben valamely határozott értelmű igehez.

Legterjedtebb volt e számban a cselekvő alak, 1860 ilyen alak 123 más alakkal (szenvedővel) szemben. Tartózkodás nélkül vallhatjuk tehát, hogy a magyar ember a Budapesti Hirlap említett számának tanúsága szerint kiválóan és túlnyomólag cselekvő alakban szerkeszti állításait, de ki nem zárja a szenvedő alakokat sem, majd meglátjuk, minő megkülönböztetéssel.

Legkiállhatatlanabbak a magyarnak a *tatiktetik* képzésű szenvedő igealakok. Meg is kímélte ezektől olvasóit a nevezett Hirlap 4 lapon keresztül; de az 5. lapon már megrohanta a börze tudósítója s több hasábra szóló levelében a 3 százalékos vaskapu-kölcsönről feltárja a lehetőségét, hogy «gyakorlatilag keresztül *vitessenek* azok a czélok, a melyek e dolognál szem előtt *tartattak*; mert a kölcsön a vámértékek visszatartása által *biztosítatik*, hogy a kötelezettség lehetőleg végre *hajtassék*». — A közgazdasági rovatában is olvasni, hogy «egy jegyzékbe *felvétetik* minden gyáros, a számadásnál pedig 1000 forint *vételeztetett* be és 100 jegy *adatott* el». Így megy ez még hatszor, összesen tizenháromszor, nem a magyaros laphoz illő módon *tetiktatiko*zva.

Van a szenvedő alaknak a magyarban egy másik tűrhető használata, a mult szenvedő alaknak körülírása *van*-nal, a melyet S. «*írva van*» két szóval jelképezett (305. l.). Tűrhető, mondom, e körülírás, ha az igető (*ír*) átható. Ilyen szenvedő értelmű körülírást találni a nevezett hirlapi számban *van* és módosulásaival (*volt, lesz, nincs*) harminczat. E szám is az 1860-hoz elenyésző kicsi, de nagyobb a *tatik*-félénknél. Ilyenek pl. ennek *van szentelve* az ő élete, A vőlegény *meg van hatra*, A férfi vászon-ruhába *volt öltöztetve*, A gyűlés 8-án *lesz megtartva*, Az *nincs* kellően *indokolva*, A piac *nincs megfertőzve* stb.

A tűrhetőség azonban a körülírt ige átható értelméhez van kötve. Mert az effélét, mint *le vagyok esve* és *le van feküdvé*, a melyeket S. helyeslőleg pártol, kénytelenek vagyunk kérlelhetetlenül kár-

hozzatni. Ilyen benható igető körülírása található a Budapesti Hírlap nevezett számában csak kettő: *meg van örülve* és *kővé volt meredve* egy fordított regény szövegében. S. ezekre és hasonlókra azt mondja, hogy magyarosak (308). Ha e «magyarosság» alatt S. a magyar szóanyagot érti, azt megengedjük; de nem azt, hogy a benhatóból szenvedő (értelmű) alakokat képezhessenek. E helyett: *leesett, lefeküdt, elszakadt, kinyílt, elhervadt* azt mondani, hogy *le van esve, le van fekiüdve, el van szakadva* stb. semmi egyéb mint a német minták utánzata: *er ist gefallen, ist gerissen, ist verblüht* stb. Nem magyarosságot látok én ezekben, hanem tiszta németességet.

Azt is állítja S., hogy *le van fekiüdve* elevenebb, szemléltetőbb mint *lefeküdt*. Csalódik S. és rosszul választotta példáját emez állítása bizonyítására. A latin *ventum est* pl. kifejezi a jövés szünetelését, a megérkezést; *pugnatum est* a harczolás befejezését, a békét. Mind a két igében (*ventum est* és *pugnatum est*) megvan a cselekvés elevensége (*venire, pugnare*) és az állapot szemléltetése (szünet után az érkezés, befejezés után a béke). De *fekszik*-ben, e példában, melyet S. oly szerencsétlenül választott, eleve hiányzik (nem a cselekvő alak, hanem) a cselekvés jelentése s ezzel együtt az elevenség és szemléltetés.

Azt hiszi továbbá S. (305), hogy folyó cselekvést csak *van* és jelen igejelzői körülírás (*írva van*) jelent s nem a pusztá mult (*írt, írtak, írták*); azt hiszi S., hogy a mult cselekvés eredményét a jelenben csak a körülírt alak fejezheti ki. Szeretném én tudni, hogy, ha S. pl. levelet írt, mikor mult cselekvésének (*írt*) az eredményét (a kész levelet) maga előtt látja, e levél aljára mit ír, «Kelt Budapesten, Írtam Budapesten» vagy «Kelve van Budapesten» s «Írva van Budapesten». — Félek, hogy S. a különféle értelmű multakat is valahol a latin nyelvtanban olvasta és félreértésből azt hiszi, hogy csak *scriptum est* jelenti a jelenben tartós mult cselekvést és csak *scripsi* a jelenben befejezett és eredménytelen cselekvést. Csak ott olvashatott S. valamit a *perfectum logicum*-ról és *p. historicum*-ról. Az említett latin nyelvtani megkülönböztetésekről vitatkozni most nem tartom helyén valónak. De nagyon sajnálnám, ha a latin műszók helytelen alkalmazásával és a félreértésen alapuló elméletével S. olvasóinak az említett körülírást ajánlatossá tehetné.

A magyar tud latinul s tud németül; mind a kettőben dívik a multnak igejelzős körülírása *van*-nal, s a tanult magyarnak közel esik a körülírt alak utánzása, akár átható az igető, akár benható. Ezért halljuk szerte ezt: *el vagyok fáradva, meg vagyok győződve*, pedig mondhatná így: *elfáradtam, meggyőződtem*. Lehet, hogy ilyesmit is mondanak: *le van esve, le van fekiüdve*. Hanem az már igen sok, mikor S. azokat *leesett* és *lefeküdt* fölé helyezi (308.l.). Ezeknek utánzására buzdítani Simonynak még akkor sem volna szabad, ha ilyen alakú benhatókat elvétve

egy Petőfi, egy Arany s egy Tompa használt volna. Ők költői minőségükben hozzányulhattak egy-egy ritka alakhoz, mert válogatva akartak írni vagy mert ezekben az alakokban egyedüliséget és eredetiséget kerestek. *Multa licent poetis.* De avval sem népszerűséget nem hajhásztak, sem utánzásra nem buzdítottak. Az óvatos nyelvtani tudós-nak pedig kötelessége a helyes magyarságot tiszta magyaros érzékkel megválogatni, a kevésbbé helyestől óvni, nem pedig a magyartalanságokat egyes íróktól czélzatosan használt mondásokkal vagy vidékenként burjánzó fattyu-hajtásokkal ajánlatossakká tenni.

A magyar tehát, ha népszerűen, ha magyarosan ír vagy beszél, egyáltalán nem használ *tatik*-képzést, sem szenvedő értelmű *van*-os körülírást. Ő a német *man*-os alakkal sem bír; ő szenvedő helyett a cselekvő többes 3. személyt használja.

Az elvontság kifejezése a többes számmal nem is egyedüli.

A nyelvhasznító tudomány azt sejtí, hogy a latin elvont főnevek *-a* végezte a semleges melléknevek többeséből lettek; vö. pl. e főneveket: *sapientia, reverentia*, a latin határozókat: *dextrā, sinistrā, eā, quā*, elvont nőnemek, a melyek megannyi melléknevek és névmások többes semlegesei.

A latin vagy német szenvedő alaknak egyenértékese, a többes 3. személyű ige, a Budapesti Hirlap nevezett számában 90-szer fordul elő, háromszorta többször mint a Simonyi-féle körülírás és hétszerte többször mint a tatikos idóalak. Előfordul e lapban, hogy csak egynéhány példát említsek, mindjárt az 1. lapon a következő igékben: A királyokat *ünneplik*, Koponyájukra koronát *illesztenek*, *Hízelegnek* a minisztereknek, A dolog természete megköveteli, hogy közhírré *tegyék* cselekedetét, Önt föbe *lőtték volna* (kétszer), Csak kilencz kötet jelent meg, a többi kötetet később *fogják* sajtó alá *rendezni*, Akarja, hogy az egyetemi hallgatókat komoly irányban *vezessék*. — S. is ismeri, úgy látszik, ezt az alakot. Egyetlen egyszer (305. l. a folyó cselekvésre egészen más fordulatok járatosak, *verik* vagy *veretik* stb.) mellékesen említi, de többször alkalmazza is, pl. a 7. lapon: *használták* (háromszor), a 8. lapon: *különb-séget tettek*, az utóbbit főnévvel *szerkesztették*.

Még mindig a jelen igejelző szenvedő értelmével összefügg a B. Hirlapban levő ilyen példa: Ezek *meglepre* néznek egymásra, Benne van Jókai regénye, két kötetre *szorítva* stb., összesen négyszer. Még többilyent l. Simonyinál u. o. 310. és 313 l.

Cselekvő értelmű az az átható tőjű igejelző, mely tárgyat megóvja, mint a B. Hirlapban ezek: Nemzetét *szeretve*, tudós barátok társaságában *töltve* idejét, hasznos lenni *iparkodik*, Férfikort *érve* lásson feladata megoldásához, Foglalkozzanak a tudományyal

nemcsak *gyűjtve* vagy *tanítva*, hanem teremő erővel *gyarapítva* is azt. — Ilyenfajta van itt összesen 23. Még több Simonyinál 311. l. — Gyakori még a *f ü g g e t l e n* igejelző, a minő *úgy szólva, kijelentve, elvéte, nézve, kezdve, fogva, mulva, illetve*, a B. Hirlapba sokszor, Simonyinál 314. l.

Ezzel befejezzük ellenvéleményünket a magyar igejelzőről s különösen a szenvedő értelmű igealakok használatáról. Iparkodtunk nézetünknek súlyt szerezni a Budapesti Hirlap számadataival. Hamarjában ennél jobb tanúbizonytságot elő nem ránthattunk. Napi lapokat s különösen a B. Hirlapot kiki olvassa. A hirlapok azok a csatornák, melyeken át a helyes magyarság értelmiségünk vérebe átmegy, új szavaink leggyorsabban közkeletűekké válnak, de egyszersmind az idegenszerűség a magyar közönség fülébe magát legkönnyebben behízelgi. E szemrehányásból dicsérő kivételt tesz a Budapesti Hirlap; vezérczikkei és eredeti tárczái a helyes magyarság szabályai szempontjából kiváló gondallal szerkesztvék.

Ezután visszatérünk megint Simonyi könyve ismertetéséhez.

S. állításai, a fentebbieket leszámítva, igen meggyőzők, nemcsak számos adatai, hanem az ellenvetések miatt is, a melyeket ő maga magának tesz. Így pl. *miatt* alatt a 258. l., *óta* alatt a 286. l. — A nevek, a melyekre állításai támogatására hivatkozik, majd mind tekintélyes nyelvtudósok; kevésbbé ismerhető el ilyenek a polyhistor *Brassai* és a még át nem rostált *Findly* utolsó műve (Hogy is mondják), mind a kettő bölcselkedő modorú. Visszatetsző a fontosabb nyelvtani tünemények bizonyítása közben a hivatkozás a makói bérkocsisra (309. l.) és a ráczalmási lányra (302. l.). — Szava járásában találtunk egy feltűnő szót: *furcsa*, pl. 278. l.: *furcsább* pleonazmus az, mikor —; 287. l.: *Kazinczy* alkalmazza néha ilyen *furcsán* ezt.

Sajtóhiba, a mi a «javítandók»-on (464. l.) kívül javítani való, elég ritka; de még javítandó lesz 22. l. *előbeszéd* h. *elő beszéd*, 63. *vstigium* h. *vestigium*, 130. *fében* h. *félben*, 240. *fölhalmozza* h. *fölhalmozva*, 245. *gedig* h. *pedig*, 257. *mai* h. *maig*, 321. *meg* h. *még*, 322. *közelebb a az* h. *közelebb az*, 325. *hasznalták* h. *használták*, 330. *régeiknél* h. *régieknél*, 355. *mindárt* h. *mindjárt*.

VERES IGNÁ CZ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Schillers Demetrius. Nach den Handschriften des Goethe- u. Schiller-Archivs herausgegeben von *Gustav Kettner*. (Schriften der Goethe-Gesellschaft, herausgegeben von Bernhard Suphan, IX. Band). Weimar, Verlag der Goethe-Gesellschaft 1894. 312. 1.

E czim alatt, a Goethe-Gesellschaft kiadványainak 9. köteteként, jelent meg a Schiller *Demetrius*-ára vonatkozó teljes hagyaték Kettner Gusztáv kiadásában. A kötet felöleli a Goethe- és Schiller-archivumban őrzött 442 folio-oldalnyi kéziratokon kívül a Schiller halála után Rudolf nevű szolgájától a Körner-féle kiadás számára készült másolatokat, nemkülönben sok, magántulajdonban levő egyes lapokat, s így a Goedeke-féle kiadásnál is tartalmasabb. A Goethe-Gesellschaft alapszabályai szerint a kiadók felhatalmazták, hogy a két költő közt fennállott baráti viszony egy emlékét is közzé tegyék. Ez együttműködésnek a *Demetrius* már annyiban is emléke, hogy Goethe sokáig foglalkozott a dráma befejezésének eszméjével. Égett a vágytól, hogy a halál hatalmával dacolva folytassa a Schillerrel való érintkezést. «Ein Geschiebe und Geröll von Alltäglichkeiten hat sich erdrückend über diesen Vorsatz gelegt», mondja röviden és jellemzően a kiadás előszavában Suphan, a Goethe-társaság kiadványainak szerkesztője.

Kettner Gusztáv kitünő bevezetésében első sorban a dráma keletkezését és különösen Schiller forrásait ismerteti teljességgel, különválasztva azokat az írókat, kik Petrejus *Muskowitische Chronica*-ja után Demetriust pur et simple csalónak és azokat, kik Margerettel és Grevenbruchhal valóban Iván fiának tartották, rámutatva arra is, hogy az a fel fogás, mely szerint Demetrius megcsalt csaló, legelőször De Thonnál (1621) található. Kiemeli továbbá, hogy La Rochelle kalandos regénye, *Czar Demetrius, histoire Moscovite* (Paris 1714), sokban befolyásolta a sambori előjátékot, mely Schiller későbbi elhatározása szerint elmaradt (L. Schiller *Demetriusa* cz. értekezésemet. Egy. Phil. K. XIV. k. 22. 1.). Legérdekesebb a bevezetés 3. pontja, melyben Demetrius tragikumát fejtegeti Kettner és rámutat arra az összefüggésre, mely Schiller Sophokles-tanulmányai, különösen az Oedipus rex tragödiájával való foglalkozása és drámánk között van. Egy Goethehez intézett levelében (1797. okt. 2.) Schiller az Oedipus tragikumának nagyobb hatását abban találja, hogy a megtörtént dolog, mivel megváltozhatatlan, természeténél fogva sokkal fellelmetesebb és az attól való félelem, hogy valami megtörténhetett, a lelket erősebben megrázza, mint ha attól fél, hogy valami megtörténhetik. Azt is előnyösnek találja, hogy az ilyen tragikumu darabba, minthogy csak a már megtörténtnek analysisét tartalmazza, oly cselekvény is beszorítható,

mely különben nem volna összeegyeztethető a tragikus formával. Már az Elfride- és Warbeck-tervek Schiller azon való fáradozásának gyümölcsei, hogy Oedipuss-zerű tragikumot mutasson be. Mindkét drámában a hős egész existenciája hazugságon épül. A *Demetrius*ban azután realis historiai viszonyokra alkalmazhatta Oedipus tragikumát. Mint ezt, az ő hősét is önmagába vetett feltétlen bizalommal a sors szédítő magasba emeli, hogy azután felnyissa szemét és beláttassa vele, hogy csak hazugság volt minden. A peripetia után az antik és modern költő útja eltér: Oedipus meghajol az istenek hatalma előtt, Demetrius nem gondol resignatióra, most már *akarja* bűnét, mely reá ártatlanul nehezedett vala. «Nun kommt im Demetrius die Macbethnatur Wallensteins zum Durchbruch», mondja Kettner. Illustratiója lehet e mondat egyszersmind annak a szellemes, nagy tudáson alapuló, összehasonlító eljárásnak, mely Kettneré is és mely a jellemeket atomjaira bontja, de midőn minden vonásra párhuzamot mintát és «befolyást» keres, kissé túl is lő a célon.

A dráma teljes taglalása, itt a kézirati anyagból való akképp való felépítése után, a milyen Schiller utolsó intentiója lehetett, következnek maguk a reliquiák: a két felvonásos hatalmas torso, azután a sambori jelenetek, a II. felvonás 1. jelenete régibb alakjában, Skizzen u. Entwürfe, Vorstudien összesen 200 lapon. Valóban tanulságos a nagy költő műhelyébe való bepillantás; nem nézhetjük meg hatottság nélkül itt-ott valóban sisyphusi küzdelmeit, legtöbb helyütt nem nézhetjük bámulat nélkül geniusának győzelmét.

TIMÁR PÁL.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

25. Weber István: Az alsófokú latin nyelvi tanítás methodikájához. (Miskolczi kir. kath. algymn., 16 l.). — A szerzőnek jelen dolgozatát senki sem fogja újságnak találni, a ki iskolaügyi lapjainkat figyelemmel kíséri. Minden évben többször is meg szokott ő jelenni a nevezett lapok hasábjain s szinte érezteti írásaiban azt a rendkívüli buzgalmat és gondot, melyet szaktárgyának tanítására fordít. Meglátszik dolgozatain, hogy nem kerüli el figyelmét egyetlen módszeres értekezés sem, a mely kezébe kerül; elfogadja vagy visszautasítja a cikkekelyek intelmeit, a szerint, a mint meggyőződése sugallja. Igazán örülhet az az igazgató, a kinek oldalán ily buzgó és odaadó professzor működik.

W. úr most is ilynemű dolgozatot tett közzé értesítőjökben, túlságos gonddal tereferélve mindenről, a mit a latin nyelvbéli írás és ki-

ejtés, továbbá az első és második declinatio körébe vág.¹⁾ Bizvást megadom neki elismerésem legnagyobb fokát s tiszta lélekkel ajánlom gondos értekezését minden pályatársamnak figyelmébe; mert ha nem tanulnak is belőle új, eddig nem hallott dolgot, de bizonyára megalkothatják magoknak egy igazi iskolamesternek a képét, a kihez hasonlót mentől nagyobb számban kívánok hazám intézeteinek.

Dolgozata elé csinos bevezetést tett, a melyben körülbelül minden felsorolhatót elmond a maga személyének bemutatására és eljárásának igazolására; megösmertet benne elveivel, de nem szólja le mások eljárását sem. Egyébként a Herbarték alapján áll, bátor érvényesíti a maga eszét is. Utasításainknak minden mondatát megszívleli s vagy magáévá teszi ajánlataikat, vagy ellenkezőleg nem fogadva el, okkalmóddal megkerüli őket. A Bartalék könyvét használja tanítása fonálául, de ezzel sem ért egyet mindenben; azért felhasználja az egykori Ratio intelmeit s egyes emberek, mint: Polgár, Nuber, Mórocz, Pirchala, Menning, Spengler, Perthes, Müller M. fejtegetéseit, valamint a folyóiratokbeli adalékokat is, de mindig okos kritikával.

Azonban én, a magam részéről, bármennyire méltánylom is a szerző hevét, melylyel tanítását bemutatja, még sem tehetem, hogy ki ne jelentsem ama meggyőződésemet, miszerint mégis csak hosszadalmas az az út, a melyen tanítását érvényesíti. Az ő módszere szerint ugyanis rendkívül keveset lehetne végezni s szüntelen olyan dolgokon kellene rágódni, a miket szigorú tanításmód vagy föltételez a deákokban vagy mint könnyen érthető és pótolható dolgokat a jó iskolai könyvre bíz, s nem hatolva a dolgoknak legfenekéig, az agyonbeszélés izetlenségeitől legtöbbször óvakodik. Szerintem az a jó tanítás, mely az olvasmányokból mentől többet végeztet, a darabok szókincsének pontos elsajátíttatására törekszik, a kifejezések fordulataira, szintűgy gondolatainak kimondására magtanítja növendékeit s végül valamely egyszerűbb szerkezetű grammatika²⁾ nyomán az olvasmányokból célzatosan ellesett szabályokat értelmesen (ez nem ellenmondás!) emlékezetbe véseti. Minek is az a sok szájbarágó magyarázat? Minek az a sok fontoskodás minden egyes szónál?! A maga helyén és idején úgyis előfordul minden szükséges dolog; azért egyszerűen hagyja el a tanító a más időben tárgyalandó dolgokat s csak is az odavaló dolgokba mélyedjen el! És ha figyelmet

¹⁾ Egyébként a mondott dolgokat Utasításaink (54. s köv. ll.) is nagy gonddal részletezik. A kezdő tanítás eme módszerének nemzeti szempontból való fontosságát találóan rajzolja Waldapfel a Budapesti Szemlének ez évi szept. füzetében, 408. l.

²⁾ V. ö. Székely István: Az eredménytelenség főokáról, Tanári Közl. 1894. decz. füz. 263. lap.

ébresztve s fentartva, egyszerű szavakban közli vagy keresteti az igazságokat, a kikérdezésnél és gyakorlatiratásnál az esetleges hiányokat pótolja, az ismétléseknél pedig pardont nem ismerve, szigorúan megkívánja a megkívánható dolgokat: akkor jó lélekkel elmondhatja magáról minden tanító, hogy bonum certamen certavit, cursum consummavit. — Igaz ugyan, hogy ezt az eljárást meglehetősen őszintén mondtam el, szinte a pædagógusok bosszuságára; de nem tehetek róla: én minden túlságnak ellensége vagyok s a hol csak megtehetem, rosszaságomat nem rejtem véka alá. Tessék csak a szerző értekezésének 9. lapjától végig olvasni az ott felsorolt néhány mondat elemzését s minden mondatnak a herbarti fokokon való átemelgetését (úgy látszik, a szerző a gyak. főgymn. vezetőjének tanítványa): majd meglátja bárki, hogy az ilyen tanítás inkább lankaszt, semmint ébreszt, mert a leczkét agyonbeszéli. Már pedig: est modus in rebus! — Ezzel azonban nem azt mondom, hogy így leírva érdektelenek a szerző módszereskedései; csak is az iskolában kárhóztatom az ily «de rebus omnibus et quibusdam aliis»-féle beszédeket.*)

Másik hibája a szerző cikkelyének, hogy telve van nemcsak jellemzetes és szükségbeli, hanem szükségtelen idegen szavakkal is. Azért teszem ezt szóvá, mert azt hiszem, az isk. értesítő arra is való, hogy a deákságnak jobb része olvashassa a reá vonatkozó, vele történt dolgokat, föltéve, hogy a szokásos értekezés ilyen tartalmú. Már pedig a szerző úgy ír, mintha a philosophiai stilusnak e nemű irtózatosságait akarná utánózni vagy meglopni s a Wundt-féle terminologia készletével át és átszőni a maga írásmódját. Megértik-e vajjon az ily stilust deákjai?

Egyéb hibák az értekezésben: 6. l. a *halljuk*-beli j-t a művelt kiejtésben tudtommal kimondjuk, s e szerint a j-re nézve semmi nehézség nincs; uo. a *Bruttium* szó helyett Bruttii kell (l. a Finály szótárát); uo. a *gymnasium*-szóban az a nem hosszú, mint a szerző hiszi! Azért meg kell mondani az iskolában, hogy a latinban kétféle a van. — I. l. a *coelum*-szó *ae*-val írandó (*cavilum*-ból!), másrészt nem igaz, hogy az egyház vagy a közélet ő-vel ejti, mert csak is újabban kezdték föl az ő-s ejtést. — 8. l. különös, hogy a szerző megrójjá azokat, a kik nem betű-, hanem szótag-hosszúságról írnak és beszélnek; pedig a magánhangzó hosszúsága csak kelléke vagy föltétele lehet a szótaghosszúságnak, míg máskülönben csak a szótagok jönnek tekintetbe versben is, beszédben is, nem pedig a magánhangzók. Uo. a Fries ellen való megjegyzés nem okadatolt, mert a Lehrproben und Lehrgänge (1892. 33. füz. 71. l.) cikkelye nem a positio-elmélet ellen szól, hanem ennek csupán iskolai érvényesítése ellen, minthogy különben sem egész biztosak a kutatás eredményei. Hol is található széles e világon tanító, a ki a latin kiejtés-

*) V. ö. Kovács Dániel cikkelyét a Tanári-Közl. 1895. év. 28—29. sz.

nek ilyen finomságait meg bírja tanítani: nūndinæ, māgnus, rēgnum, benignus, āgmen, infans, infestus, laudāns, mēnsis, insanus, cōnsul, mēnsa, cōntio, quintus, nūntius, vēndo, quindecim, nōndum, ardeo, Mārcus, Mārs, firmus, fōrsitan, ōrdo, ōrnare, iūstus stb.,*) vagy ha tudja is, mekkora nehézséget gördít ily kiejtéssel a latin nyelv tanulása elé? Uo. hibás a 3. pontban a szótagszámolás módja. — 9. l. a magyarban *rendesen* elmarad (?) a *van* ige, nem csak *néha*. — 13. l. az apró betűk közt irtózik a szerző a töves declinatióktól; alább pedig mégis csak *a*-csoportról beszél. — Végül megemlítem, hogy az igekötők magyaros használata nincs a szerző vérében (bár különben magyarosságra törekszik) s hogy magyar ember így nem beszél: «minden új esetalakot az ismert csoport casusával vetjük össze» (14. l.); igaz, hogy még a Beöthy-féle képes irod.-tört.-be (II, 559. l.) is befurakodott az a gyöngeség, hogy a főszerkesztő a tárgyatlan ragozás szabályát a visszamutató névmás után nem tartotta meg, viszont Simonyi tárgyatlan ragozást használt «némelyik» után (Magyar ny. I, 104. l.), sőt Szarvas Gábor őrt álló folyóiratában (1895. évf. 74. l.) egy növendék-nyelvész tollából ilyen szófűzést közölt: «a melyeket magyarázza», és ő maga (234. l.) épen a mondott tekintetben.

26. Obelcz József: Az igeidők és igemódok a latin nyelvben. (Kanizsai kegyesrendi főgymn., 27 lap). — O. úr már második ízben kerül ítélőszékem elé, s bár mindig meggyőző szorgalmáról s komoly gondolkozásáról, mert minden sorában érezteti a jóra törekvő tanítót: még sem mondhatom, hogy írásaival egészen megnyerné tetszésemet.

*) Putsche-Schottmüller (a Bach-korszakban nálunk is használatos) s több német szerző latin nyelvtana így diktálja. Nálunk először Thewrewk ajánlotta figyelembevételre az infans-nak ilyenmő kiejtését Verg. II. é.-éhez való függelékében Cic. or. nyomán; később meg Pecz V. tette szóvá e közlönyben a latinos kiejtést, midőn a Hartelnak Über die Aussprache des Lat. 1878. és a Bouterwek-Teggének Die lat. Orthoepie u. die Praxis 1878. cz. művét ismertette. Manap úgy vagyunk a kiejtéssel, hogy belenyugszunk, ha a pænultima-tól függő hangsúlyozást megtartják. Egyébként a magam és mások tapasztalása után mondhatom, hogy még azok is cserben hagyják a szabályokat, a kik irataikban, czikkelyeikben átokkal sujtják a régi «nemzeties» kiejtést. Az ide vágó irodalom: *Corssen*, Aussprache, Vocalismus u. Betonung, I. kötet és főleg *Seelmann*, Die Ausspr. des Latein nach physiol.-hist. Principien 1885., *Förster*, Archiv f. Lexikogr. II., 325. l.; *Marx*, Hilfsbüchlein für die Ausspr. der lat. Vocale in positionslangen Silben, 2. kiad. 1889.; *Faulde*, Die Reformbestrebungen auf dem Gebiete der lat. Orthoepie, 1888.; *Wagener*, N. Phil. Rundschau 1889. 25. l. Az egész irodalmat l. Deecke, Erläuterung. 6—22. ll.

Én ugyanis őt sokkal jobb tanítónak tudom, mint a minőnek dolgozataiban magát leképezi. Hivatottságából folyólag egész helyesen tanításba vágó dolgokat választ írásainak tárgyaiul, s ennél fogva azt várnám tőle, hogy az iskola-mester tapasztalatait vázolja; ámde e helyett maga elé vesz egy nagyobb nyelvtant (a jelen esetben Kühner Rafael dr.-nak grammatikáját, Hannover 1879.), azt jól-rosszul kivonatolja s néhány megjegyzésével fölereszti. Sokkal jobb' szerettem volna tehát, ha a közbeszótt néhány helyes megjegyzéshez hasonló adalékkal lép vala föl, semmint hogy a már százszor-ezerszer eldarált és hallott szabályokat vetette papírra. Érdeme bizonyos egységes felfogás az idők és módok alapértelméről Danielovics Kálmánnak e folyóiratban megjelent (*Tempora, modi*. 15. évf. 9. füz.) értekezése nyomán, s a kifejtett alapértelem bármily kétes is az újabb grammatikusok ítélőszéke előtt: nem lehet tagadni, hogy az iskolai magyarázatoknak rendszeresen átgondolt fonaláról tanusodik. De másrészt sokat levon az értekezés becsebből a tartalom föl-színessége, a stilus egyenetlensége, nemkülönben az a körülmény, hogy az újabb grammatikai munkáknak értékes vívmányait s főleg szabadelvű irányát egyetlen pontjában sem érinti, mert, úgy látszik, nem is ösmeri őket. Pedig nagyon tanulságos és érdemes dolog hozzájuk fordulni s megszivlelni állításait, ha azt akarjuk, hogy a Kühner-Szepesi-féle elvont és régóta meg nem szűrt szabályok béklyóiban szüntelen fönn ne akadjunk, a mikor a classicusokat olvastatjuk. Köztudomású dolog ugyanis főleg Stegmann kutatásai óta (*Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik*: 1885, 227. s köv. ll.; 1887, 252. s köv. ll.; 1890, 25. s köv. ll.; 1894, 17. s köv. ll.), hogy ama szabályok, melyek Menge (*Repetitorium der lat. Syntax und Stilistik*, 1890, Wolfenbüttel, 6. kiad.) és társai oly görcsösen ragaszkodnak, még magának Cicerónak irataiban sincsenek (hogy így szóljak) megtartva, sőt egyik-másik ellen 40—50 példa is idézhető épen a dogmává avatott class. íróból, miként Stegmann összeállításai mutatják. De azonfelül a latin nyelvi tanítás egyszerűsítő iránya is megkívánja, hogy az újabb isk. grammatikáknak e nemű ajánlatait figyelmünkre méltassuk; mert egy-két, pláne régibb nyelvtanírónak művei szinte lekötözik az ember eszét az avult röghöz, melyet gyermekkorában megszokott. Hogy a grammatikák megbízhatatlanságát világossá tegyem, csak két esetet hozok fel. Ismeretes a Schultzeék azon szabálya, mely szerint *natus*, *ortus*, *genitus* mellett az apa vagy anya neve pusztán *abl.*-ban áll, míg névmás mellett *ab* vagy *ex* elüljáró szükséges; holott Cic. maga ekkép írt: *ex rege Jove et Proserpina nati*: *de nat. deor.* III, 53., e *Volcano natus*: *de nat. deor.* III, 57., *quibus ortus sis, considera*: *Phil.* II, 118., *ex improbo patre probum filium nasci*: *Q. Rosc.* 30. Vagy ki ne emlékeznék a grammatikusoknak «*cum miraretur*» és «*cum diceret*»-féle követelődzésére? holott teljesen mindegy, akár

coniunctivust, akár indicativust használunk, miként Cic. is mondja: Errabas, cum arbitrabare (Verr. 5, 121.), vagy: Sustulisti hanc suspcionem, cum dixisti (Sull. 68.); ellenben: cum diceres, mihi gloriari videbare (fin. 2, 51.), vagy: inconstantiam refellisti, cum dixeris (Vatin. 3.). Azért is nem bírom eléggé ajánlani minden tanítónak, hogy az írókat is mentől többször forgassa s azok alapján iparkodjék a nyelvtanírók merev állításait kellő értékökre leszállítani, s ne tegyen úgy, mint Obelecz úr tette, hogy még egy-egy Nepos-beli mondatot is a Tóth Gy. nyelvtanából idéz, rekeszbe téve a Tóth nevét, mintha ő volna a szerzőjük.

Hogy azonban az értekezés tartalmát is szoros bírálat alá vegyem, elszámolom az alábbiakban főbb kifogásaimat a dolgozat ellen.

Mindjárt az actio- és tempusnak szellemes theoriája oly dolog, melyet nem volna szabad az iskolában végletekbe vinni, miként a szerző tette; mert qui plus probat, nil probat. Waldeck imígy ítél a nevezett elméletéről: «Eine rein zwecklose Theorie bleibt, die für das Erkennen und Beurteilen des Inhalts der einzelnen Formen absolut bedeutungslos ist» (Praktische Anleitung zum Unterricht in der lat. Gramm., Halle, 1892, 197. l.). Landgraf (Lat. Schulgramm., 2. kiad., München, 1892.), Deecke (Lat. Schulgr., Berlin, 1893.) és mások el is hagyták már könyvükből az egész elméletet, pedig a németek különösen szeretik az ilyen ködös dolgokat. De hogy a magyarban valósággal igazolhatatlan theoria, azt Kovács M. a Nyelvőrben (X.—XI. köt.) már régen kimutatta. Fő dolog a tanításnak ezen a fokán, hogy mentől kevesebbet bölcsekedjünk, hanem egyszerűen a két nyelv közötti eltéréseket tüntessük föl és csoportosítsuk. Maga Wetzels is, pedig ugyancsak sokat foglalkodik a latin igeidőekkel és módokkal (v. ö. Consecutio temporum, 1885.), erre helyezi a súlyt s beható elmélkedéseinek eredményeképen mindig kimondja, hogy az élet és gyakorlat sok esetben még sem igazolja a szigorúbb felfogást. És csakugyan olvassuk akár csak Liviust: hányszor nem tapasztaljuk, hogy a cicerói consecutio szabályait a történetírónak adatai teljesen halomra döntik, — hát még a Curtius- vagy Tacitusból vett példák! S kérdem: vajjon mit szól olyankor a deák, ha több auctorában a nyelvtannak merev és dogmákul föltüntetett szabályait nem találja érvényesülteknek s főleg ha ilyen példát is olvashat: tam hebes est, ut quidquid ei dixeram, cito oblivisceretur (Deecke, Erläuterungen, 444. l.). Valóban, itt volna már az ideje, hogy a fő szabályoknál többet ne taníttassunk deákjainkkal,*) a többit pedig bízzuk az olvasmányra s ott is mindig emeljük ki, hogy

*) Mintául szolgálhatnak: Schödel, Lat. Elementargramm., Lipse, 1892., nálunk pedig Pozder-Némethy, Pírchala (főleg a reálist. számára), a veszprémi (Krausz Árminnál) névtelen (törpe kiadás), Csengeri, Perthes-Kosztka, Dávid I. (legújabb) és Schmidt Attila (elsietett) könyve.

csupán az író felfogását tükrözi vissza az illető használat, s nem azt, hogy másképp nem is lehetne a dolgot felfogni vagy kifejezni. Különösen a föltételes mondatoknak félelmetes szakasza azon pont, a hol az író vagy beszélő tetszőleges felfogásának nagy tere volt és lesz is mindenha (v. ö. Polle cikkelyét a *Jahrbücher für class. Phil.* 1891, 264—6. és ugyanott a *Netuschilet* 851—5. ll.); a *consec. temporum* különösségeinek magyarázatában pedig bizonyára nagy részt kell juttatnunk az őshagyománynak és az analogiának, ennek a két hatalmas (v. ö. Simonyi, *Magyar ny.* I, 10. l.) tényezőnek, a melyek míg megőrzik a régít és a sokszor megmagyarázhatatlant, addig a meglevők mintájára folyton új és új alakot vagy használatot törvényesítenek.

Mint mondtam, a szerző nem az eleven használat kimutatására törekedett, hanem kedvelt theoriáját akarta mindenre ráhúzni. Pedig teszem az ismételt cselekvésnek gyakori kifejezése (v. ö. Drescher, *Progr. des Gymnasiums Amberg*, 1893) *perfectummal* mennyire bizalmatlanná tehetne volna őt saját felfogása iránt! hát még a *coniunctivus iterativus*-nak *cum* és *si* után való gyakoribb használata, mint az *indicativus*-beli időké! (v. ö. Sturm, *Über iterative Satzgefüge im Lat.*, prg. Speier, 1891). Egyébként az idők és módok használata nincs is kimerítőleg tárgyalva a szerzőnél, a mennyiben sem az *impf. de conatu*, sem a *levélstilus* nem olvasható értekezésében; nem találom továbbá a következményes mondatokban a *coniunct. impf.-ának* taglalását, sem a *coniunct. jövő ideinek* pótlását, ha kell (v. ö. Keppel, *Wie ersetzt die lat. Sprache den Konjunktiv Futuri*, *Blätter für das Gymn.-W.*, 1893, 391. s köv. ll.). Azt is látom, hogy az *irrealis* és *potentialis* különbözősége nem állt tisztán a szerző előtt (10—11. ll.), valamint hogy a tagadó vagy tiltó parancsolást (18. l.) nem méltatta kellőleg (v. ö. Elmer, *A discussion of the lat. prohibitive*, *American-Ithaca*, 1894. *Journal of Philol.* XV., 58. szám). Azonkívül a föltételes mondatok más mondatoktól való függésökben, a *futurum esse* és *fuisse ut*, továbbá a *consec. temp.* szorosabb érvényesülése mondatok szerint (belsőleg, külsőleg függő mellékmondatok, l. Schultz-Dávid és Szepesi-Budavári könyvében), az *antequam* és *priusquam*-os mondatok tüzetes leírása (14. l.), a hasonlító mondatok, de legfőképp a *cum*-os mondatok, a melyekről az utóbbi időben annyi fontosat írtak*), mind, mind

*) Hale, az amerikai-ithakai egyetem tanára, kinek művét Neitzert németre is lefordította ily czímen: «Die cum-Konstruktionen», *Lipsee* 1891. H. az eddigi felfogás ellen írt, melyet Hoffmann védett: *Die Konstruktion der lat. Zeitpartikeln*, 2. kiad. 1873. A közlető álláspontot l. Wetzelnél: *Das Recht in dem Streite zwischen Hale und Hoffmann über die Tempora und Modi in lat. Temporalsätzen*, 1892. Ugyancsak Halétól való a tárgyunkra vonatkozó nevezetes mű: *The anticipatory Subiunctive in Greek and Latin*, *Chicago*, 1894.

hiányzanak s a szerzőnek meghaladottságát a latin nyelvtani irodalom terén szemmel láthatólag bizonyolják. Manap már a mondattani s egy-szersmind lélektani alapú felfogás és megokolás járja, olyképen, a mint irodalmunkban Zolnainak (Tömlő Gy.) mondattani vizsgálódásai (Nyelv-tud. Közl.), Simonyinak, Pecz Vilmosnak (gör. mondattan) és Csengeri-nek (Homeros Odyss.-jegyz. végén) dolgozatai mutatják, s nem lehet eléggé sajnálnunk, hogy ez a természetes és egyszerű felfogás oly nehezen bír utat törni magának iskoláinkba.

Sokat tudnék még mondani az értekezés tartalma ellen, a melynek minden lapja (pl. 17. l. si colueris-t így fordította: tisztelted volna, stb.) szinte kihívja a czáfolatot; de mivel ismert dolgokat nem akarok ma-gaméi gyanánt árulgatni, lemondok a további okvetetlenkedésről. Csupán annyit legyen szabad még megjegyeznem, hogy O. úrtól a fönnebb mon-dottak ellenére is nem annyira az irodalom ismeretét, hanem az iskolai tapasztalatok hű leírását vártam volna.

BÓDISS JUSZTIN.

27. Vozári Gyula: Mátyás király a magyar költészetben. (Mun-kácsi áll. főgymnasium, 3—47. l.) — Mátyás király alakját s a hozzá-fűződő mondákat és egyéb költői termékeket rövid egymásutánban már második értesítőnk tárgyalja. A brassói reáliskola 1892/3 értesítőjében Binder Jenő, mesekincsünk e rendkívüli olvasottságú kutatója, foglal-kozott vele (*Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik*, v. ö. Közl. XIX, 73.), most Vozári Gyula írt róla egy nagy szorgalomra és ügyszeretetre valló tanulmányt. Megjelent mindakettő külön lenyomatban is. A két értekezés érdekesen egészíti ki egymást. Binder úgy mutatja be Mátyást, a mint alakja a nép képzetében él: a nép fiát, a ki vele együtt érez át szenvedést és örömet, királyi hatalmával védi igazaikat elnyomóik ellenében, gyönyörűségét leli becsületes szívők jámbor sugalmaiban s játszi elméjük pajzán kedvteléseiben, a ki vérekből való vér, érték, mert ő is érti őket, a kit közvetlen szeretetők melegével árasztanak el, mert jellemképe egy nagy uralkodó abstract körvonalai helyett a rokonszenves emberi vonások színes vegyülékéből alakul meg képzetükben. Vozári tanulmánya ellenben inkább úgy mutatja be, a mint a műveltek őrzik emlékét, a mint nemzetünk sorsának egyes phasisaiban alakja meg-megjelenik a műköltészet örökbecsű lapjain s a különböző korok ideál-jukat látják benne feltámadni, a mint küzdeniök segít, biztat és fölemel.

Igaz, Vozári értekezése épen e részt nem elégíti ki érdeklődé-sünket minden irányban. Megadja a hozzávaló anyagot, de a mélyebb felfogás, a nagy szempontokból való áttekintés dolgában marad ki-vánnivalónk. Ezt igyekezzünk némileg pótolni ez ismertetés folya-mán. A mi műve teljességét, az adatok szorgalmas felkutatását illeti,

csak elismeréssel adózhatunk neki s vidéki tanárnál mindez kétszeres érdem. Ama 47 lapon, melyre tanulmánya terjed, nem kevesebb, mint 67 munkáról számol be részletesen s nem csekély azok száma sem, a melyeket mellékesen említ. Öt műhöz nem férhetett hozzá, mert csak fővárosi könyvtárakban találhatók. Ezek: Gaal József, *A király Ludasson*, Szigligeti, *Mátyás fia*, *Mátyás király lesz*, Balog István, *Mátyás dedék*, Tóth Béla, *Mátyás király a fekete erdőben*. A többi hatvanhétről lelkiismeretesen számot ad s jobbra ismeri, felhasználja a róluk szóló jelesebb tanulmányokat is.

Kezdi a Mátyás-korabeli javarészt népi eredetű költeményekkel: a *Pesti gyerekek uccai éneke*, következik a Zrinyi idézte 1463-iki népének töredék Jajcza bevételéről, *Szabács viadala*, a *Both János veszedelmén* siránczó ének, végre a Mátyás halálára írt *Emlékdal*, melyet szó szerint egykorú írásmóddal közöl is, mint a legszebbet. Mindez énekekben a nagy, a kiváló uralkodó áll előttünk, nemzetének fia, a ki nagy tulajdonaival, igazságszeretetével, leereszkedésével annyira meg tudta nyerni szívét, mint többé senki utódai közül.

Ettől fogva másfélszáz éven keresztül csak a históriás énekek foglalkoznak Mátyással. De szárazságuk mellett is nagy keletnek örvendettek. «Jól esett a háborús vagy másként is nyomasztó korszak olvasóinak emlékezni ama multra, melyben a nemzet ép az ő idejökkel ellentétes, nagy események közepette hágott a harci dicsőség magas fokára, s a későbbi kor embere a silány jelennel szembeállított időre sóhajtvá gondolhatott vissza s meríthetett a szép multból vigasztalást a törpe jelenre, s némi reménység is kecsegtethette a késő maradékot arra nézve, hogy talán ismét eljő az az idő, mikor a Mátyáséhoz hasonló verőfényes napokban gyönyörködhetik egy kegyes uralkodó és erős fejedelem oltalma alatt a jóllét áldásaiban.» Ilyenek a Göröcsöni Ambrus *Históriás Enec-e*, melyet aztán Bogáthi Fazekas Miklós fejezett be s részben Temesvári István versezete a kenyérmezei ütközetéről, melyet Heltai Gáspár adott ki 1574-iki Cancionale-jában. Ide vehetjük még Liszti László *Clades Mohachiana*-ját, mely a Pars Nona végén szóba hozza Mátyás királyt is.

Liszti Lászlótól Bessenyei Györgyig, tehát 1653-tól egész 1778-ig nem szól az ének Mátyás királyról, a mikor Bessenyei megírja *Hunyadi* cz. eposzát. Az eposz töredék maradt s csak a Podjebrád ellen viselt cseh háborúig s a lengyel Kázmérral való viszály elbeszéléséig jut, meg lehetős krónikás rendben Vozári az eposz megítélésében egészen Závodszky alapjára helyezkedik, a ki a Szana-féle *Figyelő* 1873. folyamában részletesen ismertette a költeményt. Pedig Beöthy Zsoltnak *Szépprózái Elbeszélés*-ében a műnek sokkal szélesebb szemkörrrel és helyesebb alapon való megítélését olvashatta volna. (II. k. 255. l.) Bessenyei ebben is mesterét Voltaire-t követi, a ki IV. Henrikről ír eposzt,

dicsőítvén benne a béke megalapítóját a hosszú vallási és polgári háborúskodás után, a vallási türelmet, mely utódai alatt az ország kimondhatatlan kárára ismét veszendőbe ment. Ilyen ideálja Bessenyeinek Mátyás, a ki a kormányzásban II. Endrétől kér tanácsot, hogy uralmát szellemében folytathassa. Ezt Závodszy és Vozári egészen elítélik. Igen, mert II. Endrét a mi szemünkkel nézik, de Bessenyei, a ki a nyugoti eszmevilág s a magyar nemesi gondolkodás oly sajátos conglomeratumát mutatja, ebben egészen korának tolmácsa. A mult századbeli nemesség II. Endrében ideált látott, az aranybullában a nemesség jogainak alapvető törvénykönyvét, a 31. cikkben, mely a nemesi ellenállásról szól, a király fölé emeltetését.

... Győzni fog a magyar,

S Andrásnak ragyogó napja le nem menend! ..

így zeng Berzsenyi elragadtatásában, mikor a magyart újra feléledni látja. A mint a Henriade-ban Szent Lajos, a keresztes hadvezér jelenik meg Henriknek, úgy itt a magyar keresztes király árnyéka van felidézve Mátyás előtt.

A mult század második felében különben is sokat foglalkoztak a nagy gondolkodók a királyokkal. Bölcsészek és írók a király eszményét igyekeznek megalkotni. Az encyklopædisták állameszménye éppen nem a forradalom, hanem a felvilágosodott absolutismus; király kellett nekik, a ki észszerű törvények szerint uralkodjék. Gondoljunk csak Nagy Frigyes és Voltaire viszonyára; XVI. Lajos viszont a közvélemény nyomása alatt teszi miniszterévé Turgot-t. Humboldt kiadja ifjúkori munkáját: «Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen» s Dalberg csak az uralkodót várja, a ki a «Von den wahren Grenzen der Wirksamkeit des Staats» cz. művében letettelveket megvalósítsa. Ez az áramlat szülte Schiller Don Carlos-át, a hol — mint a 10. levélben maga mondja, — az államról alkotott eszményét rajzolja s a herczegben azt az alakot mutatja föl, a ki azt képes lenne meg is valósítani. II. József is ilyen ideálkirály akart lenni a trón magasán. Agis-t, a reformtervező királyt, az osztály és vagyonegyenlőség bajnokát heten választják drámai hősnek, köztük éppen Bessenyei is. Lázár Béla jeles értekezése (a budapesti VII. k. gym. 1893/4 értesítőjében) Sonnenfels hatását emeli ki Bessenyeire, mint a ki a költészetben nemzeti hős választását sürgeti, mert — úgymond — csak az a nemzeti költő, a ki nemzete temperamentumát tanulmányozta s vizsgálja. E hatások alatt választja Bessenyei, saját romlatlan magyar szívét is követve Budát, Etelét, Hunyady Lászlót és Mátyást egymásután drámai és eposzi hősökül.

Még világosabb e koráramlat Szentjóni Szabó László *Mátyás király* cz. drámájában. Gyulai, a ki az Olesó Könyvtárban e művet újabban

kiadta, bevezetésében helyesen emeli ki a költő intentióját, habár nem is ily széles alapra helyezkedve: «Szentjóni az ifjú Mátyásban a magyar király eszményét akarta fölmutatni a szintén ifjú Ferencz királynak s környezetében a dynasticus, de alkotmányához ragaszkodó magyar nemzetet: Szilágyiban és társaiban a hazafias aristocratiát, Vitézben az alkotmányos papságot, Erzsébetben a fenkölt lelkű és erélyes magyar nőt s a Hunyady-házhoz ragaszkodó vitézekben a hű és hálás magyar népet.

A népies meg a klasszikus iskola is szívesen fordult Mátyás felé. Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás*-ában hódol a Hunyadiak emlékének. *A tétényi leány Mátyás királynál* cz. vígjátékában pedig egy alkalmasint népies eredetű anekdota-hősvé teszi. Virág — s ez elkerülte Vozári figyelmét — egy drámai töredékben ünnepli Mátyás választását: «*Hungadi Mátyás 1458 királylyá választatik*». Berzsenyi *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* cz. költeményében magasztalja mint Mars és Apollo bajnokát, kinek kora után nem támadt több Titus és Trajanus, durva Nerók vasigája büntetett. Mátyás itt «fényes csillag az óvilág sötét ködében», a mult nagyszerű alakja az elhanyaglott jelennek. A klasszikus skola az ókori nagyjai mellett korán kezdte meg saját fenséges multunk kultuszát, habár nem igen remélte is fölrázhatni a puha ivadékok. E hangulat kifolyása Berzsenyi költeménye. Vozári tévesen sorozza Kisfaludy S. regéi után; egész korszak választja el tőle, mint mindjárt látni fogjuk.

Mátyás kultusza a romanticismus uralmával éri el tetőpontját. A romanticismus a mult tiszteletét hirdette a felvilágosodás egyeduralmával szemben, a classicismus fenséges hidegsége, formalismusa helyett a *nemzeti* eleven hevét. Feléled a középkor váraival és kastélyaival, lovagok és lantosok foglalják el a komolyszavú, kimért hősök helyét, a fenséges indulatok, nagyszerű tettek egyhangúságát párbajok zaja, kalandok izgalma, a szerelem csatája, az indulatok háborgása veri fel. Mily szívesen merült bele a magyar ebbe a világba, a ki sohasem hagyta abba egészen a nemzetinek kultuszát, a sívár jelen és alaktalan jövő helyett mily lelkesen varázsolta vissza a letűnt kor fényes napjait! S mennyire feltalált mindent Mátyásban! Ott a nagy király, a diadalmas hadvezér, a ki seregével leigazza Bécset, a magyar zsarnokát; a budai fényes udvar, a milyen talán sohasem lesz többé, előkelő társaságával, lovagok, tudósok, művészek gyűlőhelye, a hol versenyre kel a bajnok erő, a szépség, az ész. És a király mindenben leghatalmasabb! Helyt áll a viadalban, a tudósok vitatkozásaiban egyaránt, őt dicsőíti az ének, őt választja példaképül a lovag. De nem ví mindig a harcokban, nem mulat folyton az előkelők között; leszáll a nép közé, bejárja az országot s meghallgatja mindenki panaszát, igazságos, mert szereti nemzetét, véréből való vér, mint azóta senki az uralkodók közül. E kóborlásában, melyekre igazi

középkori kedvvel szánja magát, számtalan kaland hőse lesz, részint maga keresi, részint álruhája az oka, a szerelem pajkos manója vidáman enyeleg vele, szíveket zúz, majd összeforraszt, Szép Ilonka elhervad, de a szerető párok egész sorát teszi kegyelme boldoggá. Igazi középkori király, habár a renaissance hajnalán. Arany János óta Nagy Lajos a magyar középkor hőse, ő a magyar lovagkirály, s valóban az Anjoukkal vonult be a nyugoti lovagi szellem hazánkba; Nagy Lajos ideálja a Cid s Toldi azt mutatja, mily nehezen törődött bele finomabb formáiba a magyar őserő. De Arany fölléptéig költőinknél Mátyás a lovagkirály; Toldi is Mátyás korában szerepel náluk, a mint Dugonics hitte s a mint a néphagyomány tartja. Arany ebben is helyreállította a historiai igazságot.

Kisfaludy Sándor regéi közül öt játszik Mátyás korában, ú. m. *Csobáncz*, *A megbosszult hitszegő*, *Döbrönte*, *A somlai vérszűret* és *Ecseghvár*. Kisfaludy Károly egész cyklust tervez Mátyás korából, a mint az Gaal Györgyhez intézett leveléből kitünik. *Mátyás dedák* és *Szilágyi szabadulása* elküldetésekor írja neki: «Mindkettő részét teszi egy cyclusnak, melynek czíme lesz: *Mátyás kora* és ennek életéből mutat fel scénákat. Öt van. Szeretném tizenkettőre vinni fel.» Ezek e kettőn kívül: *Jánus Pannonius*, *A hűség próbája* meg a *Toldi*, melyet azonban megsemmisített s utóbb a *Toldi* balladafélét írta helyette. Azonkívül még a *Budai harczjáték* meg a *sastoll* szerepelnek Mátyás korában; tervezett még egy romános hőskölteményt is, az *Elté-t*, melyben Hunyadit akarta megénekelni. Kovács Pált alkalmasint a Kisfaludy *Mátyás dedák*-ja buzdította az *Alkirály* megírására.

Vörösmarty *Szép Ilonka*-ja még egészen romantikus szellemű, ellenben Czuczor már új hangot üt meg s vele és Garayval Mátyás kultusza új fázisba lép. Czuczor *Mátyás király*-át már úgy kezdi, hogy 'Mátyás király fölötte szereté A népet s az őt nem feledheté', hogy 'Ő nem volt nagyúrnak gyermeke, Ha tán nemes volt is, csak bocskoros És mint szegény, lett szolga, ostoros'. Ebből az alárendelt helyzetéből emelkedik a királyi trónra s 'Belőle oly király kerekedett, kinél különb grófful sem telhetett'. *A legszebb ének* költőversenyén is nem az a dalnok nyeri el a díjat, a ki a királynak hizeleg, hanem a ki az ország-nagyokhoz azzal fordul, hogy:

Honn és midőn csatára száll,
Tivéletek nagy a király.

S Mátyás válaszában meg is igéri:

Szegény s nyomott ügy őrfala
Lesz a királynak udvara.

Ime Mátyás a demokratia ideálja lesz; élő példája annak, hogy

a születésnél több az érdem, melyet a szellemi kiválóság szerez, ez emelt igazi nagyságra a múltban, ezt kell kívíni a jövőben.

Garaynál már a reformpárt heves, követelő hangja is megszólal, nem kerülve a gúnyt sem. *Mátyás király Gömörben* bíraskodik, kihallgatván a pór sérelmeit, aztán nagy áldomást ül az urakkal; isznak mindenre, csak 'egyért feledtek inni a vigadó urak'. Mátyás int s kiviszi vendégeit a szőlőhegyre, a hol 'a fő tövét kapálja pórén a póri nép'.

«Im dolgozott a munkás, míg vigadánk, urak!
Ne váltanók fel őket, hogy ők vigadjanak?»

Mátyásnak megy is a munka, de az úri nép, 'mely puhán nőtt és otthon lomhula', csakhamar kidől. A király komor arcot ölt és megdorgálja őket:

«A föld, urak, kemény rög s ki ezt megműveli,
Véres verejtékének gyöngyével öntözi.
Azért, ha máskor isztok, nem kell felednetek
Az áldomásba szöni, hogy «éljen népetek!»

Erdélyi János a *Választó gyűlésben* foglalkozik Mátyással s a nép szeretetét, rajongását fejezi ki az általa közakarattal választott király iránt. Vozári nem említi *Mátyás a szántó* cz. ismeretes költeményét, mely szintén a népies tárgykörbe vág.

Itt említhetjük meg a gondolkozásmódnak amaz új fordulatát, hogy midőn Petőfi arról értesült, hogy Arany Mátyásról eposzt tervez, azt írta neki: «Királyt ne válassz hősdnek, még Mátyást se».

A forradalom után Arany János, Tompa s a Petőfi nyomán támadt népies iskola cultiválja Mátyást. A magyar még mindig szeretett a múltba tekinteni, hisz nem volt jelene. Arany egész ballada-cyklust tervez a Hunyadiakról, de a régi fényes képek rajza nem sikerül már. Lelkének ifjúsága odavan, mint nemzetének rajongó kora is. A cyklus töredék marad; *Mátyás dalünnepéből* is csak 12 stanza készül el. Tompa nyugodtabb kedélyvel zengi a népregeket, mint a: *Király kútja, A budai országgyűlés, A jós festő, Mátyás királyról*; bár ezekből is kisugárzik az alapeszme, hogy a király személyes kiválósága, erélyes tapintata, mely maga győződik meg mindenről, nagy veszedelmeknek állhatja útját, megszünteti az ország egyenetlenségét, lakoltatja a vétkeket, ellenben:

Jaj az olyan királynak, ki kémlel, puhatol,
Holott minden csekély bűn nagy lármával lakol.

Ime az absolutismus kora Mátyásról.

Lisznjai Kálmán, (*Hogy hívták Mátyás királyt, Halálítélet és tudomány*) Tóth Kálmán, (*Kinizsi, Szilágyi Erzsébet, A mit az isten végzett*) Jókai Mór (*Dózsa Györgg*) nem adnak lényegesebb vonást Mátyás

jelleméhez, a letűnt nagy kort magasztalják, lelkesíteni a bús jelent, a nagy királyt, a nép barátját, a népmondák hőstét, népies költészetük alkalmás tárgyát.

Világverő Mátyás sirján még a virág zöldül;
A dicsőség hova tűnt el a szép magyar földről?
Leáldozó nap sütése alkonyodó égről:
Régi dal, régi dal, régi dicsőségről...

Vozári hosszasan foglalkozik még — néhány csekélyebb jelentőségű költeményen kívül — azon népszerű feldolgozásaival a Mátyás regekörnek, a melyek a *Jó könyvek* cz. irodalmi vállalatban láttak napvilágot. Szerzőik jobbára ismeretlenek. Véleményünk szerint e termékek inkább a népmondákat tárgyaló dolgozatba valók, a mint hogy Binder Jenő egyik-másikat tárgyalja is.

Ezekben igyekeztünk összefoglalni azon tanulságokat, melyekre Vozári érdemes dolgozata ösztönzést adott. Vozári munkájában egy helyt a Mátyásról szóló prózai művek bemutatását is kilátásba helyezi; örömmel vennők, ha teljesítené. Mátyást a modern történeti kutatás (Fraknói, Csánki, Ábel) új világításba helyezte s Riedl Frigyes e közelebb napfényre került adatokból művészi képet rajzolt a renaissance-királyról, mint Taine a XV. századbeli olasz fejedelmekről. Mert minket az emberi léleknek az a fejlődési stádiuma érdekel legjobban, mely Mátyásban kétségtelen kifejezést nyert: a korai renaissancnak a barbárságból kibontakozni kezdő humánus szelleme.

28. Bán József: Petőfi hazafias lyrája. (Debreczeni kath. algymnasium, 3—44. l.) . — Hasznos, de nehéz munkát végzett Bán József, midőn egy értesítőbeli értekezés keretében megismertette tanítványaival Petőfi hazafias lyráját. Bár helyesnek, kíváncsnak tartjuk, hogy legalább a VIII. osztály növendékei Petőfi lyráját egész terjedelmében áttekintsék: ez a feladat kétségkívül nagy pædagogiai tapintatot kíván. Ezt Bánnál részben megtaláltuk, részben fogyatékosnak ítéljük.

Mindenekelőtt helyeseljük, hogy a költeményeket inkább csak ismerteti, nem bírálja. Ha már az irodalmi kritikában is mind kevésbbé vagyunk barátai annak az eljárásnak, mely egy bevégzettnek vélt æsthetika szempontjából elítéli mindazt, mi előre megconcipiált ideáljának nem felel meg s a művet inkább annak az ideálnak mértékével kívánjuk mérni, melyet a szerző alkotott benne magának, a nevelő oktatásban kétszeres okkal kell óvakodnunk, hogy az irodalmi művekkel szemben bírák vagy épen bakókként ne lépünk fel. Gyönyörködtetve szépségeiben lelkesedést ébresztetni, erkölcsi okulást nyújtani a benne letett eszméken és

tiszteletre kelteni ama nagy egyéniségek iránt, kik koruk jellemvonásait tisztábban és nagyobb mértékben egyesítve magukban, azt remek alkotásokban ki is fejezték s ezáltal repräsentansaiivá lettek az utókor előtt: ez az irodalmi művek iskolai olvasásának főcélja. Így egyszersmind az irodalmi művek méltatását is helyesebben szolgáljuk. Schiller Tellje nem azzal hatott, hogy nincs benne igazi egység, Iphigenia, hogy nincs benne valódi drámai conflictus és Vörösmarty Jolánját sem Árpád ködbevesző alakja tette nemzeti költeménynyé. Petőfi hazafias költeményeit különösen sok gáncs érte, annál inkább kiemelendő Bán tapintata, hogy tanulmányában mindebből semmit sem éreztet. Kevesebb jót mondhatunk azonban értekezésének stílusáról, mely meglehetősen száraz, olykor pongyola (*segítve is lett volna a bajon, ki lett játszva a nemzet, ha Erdély kezét fog Magyarországgal, úgy, az állapotok feletti kesergés stb.*), holott költeményeket ismertetvén, akár szóval, akár írásban, hangunkon is meg kell éreznie annak a lelki mozgalomnak, melyet a költemény bennünk kelt.

Bán három részre osztotta dolgozatát Petőfi hazafias lyrájának három korszaka szerint. Az elsőhöz az 1844—45 évet számítja, a mikor Petőfi «egészen azon a nyomon halad, melyen elődei: Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty s Bajza. Ő is, mint ezek, korholja a jelent s legkisebb reményt sem helyez a jövőbe. Legföljebb a kifejezésmód változik nála.» «1846-ban fordulópont áll be Petőfi hazafias költészetében, a mennyiben most már nem elégszik meg az állapotok feletti (!) kesergéssel, egy lépéssel tovább megy, czélt tűz ki magának, izgat a nép érdekében s úgy tekinti magát, mint a nemzeti vágyak képviselőjét, a szabadság szószólóját.» Hazafias lyrájának harmadik korszaka «csaknem ugyanazon eszméket tünteti fel, mint a második, csak hogy szabadabb hangon. Változtak a viszonyok, felszabadult a sajtó, nem vetett hát gátat semmi a szabadszólásnak. Különösen két eszme érdekében száll síkra: a függetlenségért s a republicaért.» Itt Bánnál a pontosabb időmeghatározás hiányzik. Azt hiszem, e három korszakot időben is, jellemben is pontosabban meghatározhatjuk. Az első korszak tart a *Honfidal*-tól a *Dalaim* megjelenéséig, midőn Havas szerint «először csattan ki Petőfi lyráján a forradalmi hang», tehát 1844-től 1846 végéig, a mikorra Havas e költemény keltét teszi. Ebben a korban nagyjából még azon eszmekörben mozog, a melyben az addigi magyar hazafias lyra: a mult dicsőségét szembeállítja a silány jelennel s leghőbb vágya meghalni nemzeteért. A *Dalaim*-ban már fölveri a szolgaság türelmes népét, hogy tépje le lánczát: a jövődő harcziás képei világosan a szabadságért vívott forradalom képeivé alakulnak, melybe egyként belefoglalja honát s a nagyvilágot. Végre *A királyokhoz* (1848 márcz.) bevezeti a harmadik korszakot, midőn a népszabadságot csak republicában véli megvalósítható-

nak s a királyok izzó gyűlölete, a forradalom csatakiáltásai, majd véres képei ihletik.

Mindenképen olyan eszmevilág ez, mely csak mint egy hatalmas fejlődés eredménye érthető. Mint bontakoznak ki a mult dicsőség visszfényéből a jövő tündérképei; mint fordul ennek izgató varázsa alatt a költő mind erőszakosabban a nemzethez; mint lázít, korhol és lelkesít, robogó hadakkal, puskaporral, vérszaggal zaklatva a béke művein örülő jelent, majd álmoképeit valósulni látva, azt hiszi, egy nagyszerű világmozgalom élén áll s Cassius, Tell és Napoleon dicsőségében osztozik s eszméiből vakmerőn levonva a végkövetkeztetést respublikát és teljes socialis egyenlőséget hirdet, majdnem magára maradván a nemzet közt, mely nemrégén még lángolt érette; mint szerzi vissza kardja a népszerűtetet, melyet lantja eljátszott, hogy halála apotheosisá változtassa: mindez beható megvilágításra szorul, hogy szinte mesének ne tessenek.

Maga Petőfi előtt is csodásnak, ihletszerűnek tetszett ez a fejlődés. Mint általában, Bán is garmadával idézi azon helyeket, melyekben Petőfi olyanformán nyilatkozik, hogy «nem okoskodás után, de azon prófétai ihletből — vagy, ha úgy tetszik, nevezzük állati ösztönnek — mely a költőben van, világosan látta, hogy Európa naponkint közeledik egy nagyszerű, erőszakos megrázkódáshoz». Vagy: «Önök nem hiszik, hogy meglesz, én érzem, érzem előre, mint a kutya a földindulást».

Kétségenkívül inkább phantastikus mint positiv magyarázat. A magyar levegő régóta fegyverzajjal volt tele. Árpád hadai diadalmasan futamították meg Zalánt s Szondi, Zrínyi, Hunyadi, Toldi egymásután keltek ki sírjaikból megvédeni népük igazát. A francziaországi romanticismus, hol egy rokonérzelmű nép rázta le bilincseit, megtermékenyítette a magyar drámát is. «A peuple nouveau art nouveau» mondja ki az elvet Hugo Viktor, az új iskola feje, s valóban a forradalmak erőszakában nevelkedett ivadék költészete volt ez. *Hernani* előadása gyújtó szikraként esett a magyar színpad száraz repertoriumába. Látták a drámai hőst mint a népjog és szabadság hirdetőjét föllépni, keztyűt dobva a hatalomnak, melynek ők is harczot üzentek. Az ifjúság, mely tudott rajongani a szépért, a nagyért, tudott lelkesedni, önzetlenül szeretni, végtelenül gyűlölni: felhevült nemes képviselője láttára, kinek érzelmeiből és nézeteiből egy-egy szikra mindegyikben élt. Az ifjú nemzedék szenvedélyes tettvágya, mely a forumtól el volt zárva, a színpadon tombolta ki magát és Matamore-phrasisokkal sujtotta le a történelmi álarcz alatt rejtőző zsarnokot addig is, míg fegyvert foghatott ellene. A társadalmi balitéletek békóit oldozni, az osztályfaj és valláskülönbőség válaszfalait dönteni kezdték s a színpadon már régen véres harc dúlt az egyéni szabadságért, az ember- és polgárjogokért, mikor a forradalom első zászlóit kibontották. «Az ember azt hiszi, — mondja Taine — hogy mindent

személyes gondolatának ereje által tesz, pedig semmit sem tesz a környező gondolatok hozzájárulása nélkül; azt képzei, hogy a bensejében szóló gyenge hangot követi, pedig ezt csak azért hallja, mert megerősíti az ezernyi zugó, parancsoló hang, mely mindenfelől, távolról és közélről harsogva egyesül vele.» Széchenyit a jövő hasonló álmai zaklatták mint Petőfit s a *Kelet Népétől* kezdve minden munkája a forradalom vészkiáltása. A nagy emberben tisztább kifejezésre jut a korszellem, de csakis ez. Kemény Zsigmond Széchenyi-tanulmányában jóslatait böles és számító esze terményeinek mondja s nem valami idegingerültségének. A korviszonyok kellő figyelembevételével Petőfi harczi jósló költeményei is, minden nemes erkölcsi alapjuk daczára, nagyrészt csak úgy tűnnek fel, mint egy lázas agy szeszélyes alkotásai.

Ép oly bizarr, félszeg és ellenszenves, ha nem megbotránkoztató színben mutatkozhatnak Petőfi királyvesztő költeményei, ha azokat csak egyszerűen mint szelleme önkényes alkotásait s nem mint tanulmányainak és a korviszonyoknak gyümölcsét tüntetjük föl. Petőfi úgy mutatta be Jókait Pestre-jövelekor a Kammon-társaságnak mint a »legnagyobb francziát«, a mint azt Jókai *A tengerszemű hölgy*-ben regéli. Lamartine-nak *A Girondiak története* akkor egyik főolvasmánya volt a művelt fiataiságnak. Ezzel kapcsolatban Fourier, Proudhon és Saint-Simon-nak legalább a nevét szerettük volna megemlíteni látni. Ez még nem haladta volna túl az ifjúság szellemi látókörét, de nagy mértékben segített volna kedvelt költőjét minden irányban helyes világításba állítani.

Dr. ZLINSZKY ALADÁR.

VEGYESEK.

† **Szarvas Gábor.** (1832--1895). A magyar nyelvtudománynak két nagyja után elköltözött immár a harmadik is. A helyes magyarságnak lankadatlan bajnoka, a nyelvrontásnak kérlelhetetlen ostromozója örökre lehúnyta szemét, a melyre kegyetlen sorsa már régen homályt borított.

A ki figyelemmel kísérte a magyar prózai nyelv fejlődését az utóbbi negyedszázad alatt, annak el kell ismernie, hogy a mi elkorcsosult, elidegenesedett irodalmi nyelvünk ezen idő alatt mennyit javult, mennyivel épebb, mennyivel magyarosabb lett. Ez a nagy átalakulás legfőképen Szarvas Gábor érdeme. Az elszaporodott fattyúhajtások nyesegetését 1867-ben *Magyartalanságok* című értekezésében kezdte meg s aztán ernyedetlen buzgalommal és kitartással folytatta a *Magyar Nyelvőr*-ben. Soha még tudományos folyóiratnak minálunk oly széles körre terjedő és

erős hatása nem volt, mint ennek; és soha még folyóirat minálunk nem viselte magán a szerkesztő erős egyéniségének bélyegét annyira, mint ez. Szarvas Gábor és a Magyar Nyelvőr *egy* volt, egybe volt forrva. A magyarságnak, a magyar nyelvnek egész lelkéből való szeretete sugárzott ki minden sorából, de ez az igaz, erős szeretet soha még csak egyetlenegy nagyhangú hazafiaskodó szólamot sem csalt az ajkára vagy a tolla hegyére; soha sem csábította arra, hogy a nemzeti hiúságnak csak egy szóval is hizelegjen. Az ő szeretete abban a gondosságnak nyilvánult, a melylyel a beteg nyelvet napról-napra ápolta, orvosolgatta, s abban a kiméletlenségig is menő szigorúságnak, a melylyel lelkiismeretlen vagy tudatlan megrontóit ostromozta. Szigorúsága sokakban haragot, még többekben félelmet keltett; lelkes szeretete a legtöbbször fölébresztette a helyes magyarság iránti szunnyadó érzéket és érdeklődést. Soha még annyszor, mint az utóbbi negyedszázad alatt, nem kérdezték az emberek önnönmaguktól vagy egymástól, hogy ez vagy az jól van-e magyarul mondva; s a ki szóra nyitotta ajkát vagy tollat vett a kezébe, annak mindig a fülébe csengett a magyar nyelv őrének intő, korholó, oktató szava.

A népnek romlatlan, erőtől duzzadó, tősgyökeres nyelve és a régieknek zamatos magyarsága volt az a két forrás, a melyből Szarvas Gábor erőt merített. Nagy emlékező-tehetsége, éles bonczoló elméje, erős logikája és megtörhetetlen energiája voltak azok a fegyverek, a melyekkel diadalmaskodott. S ha ma már a nyelvhelyességről való fölfogásunk eltér is az övétől, mégis tagadhatatlan, hogy a mi irodalmi nyelvünknek nagy szüksége volt erre a negyedszázados korszakra, a melyben az ő szigorú, megalkuvást nem ismerő fölfogása uralkodott.

A Magyar Nyelvőr azonban nemcsak a nyelvhelyességi küzdelmek színtere volt, hanem számtalan nyelvtudományi kérdésnek tisztázója, a népnyelv kincseinek tárháza és a fiatal nyelvész-nemzedéknek nevelő iskolája is. Nélküle a magyar nyelvtudomány nem állana azon a fokon, a melyen ma áll.

A Nyelvőr huszonnégy évfolyamán kívül, a melynek jóformán mindenik füzetében olvashattunk Szarvas Gábertől egy-egy éles-elméjű fejtegetést, magyarázatot, bíráló, vagy vitatkozó cikket, még két nevezetes munkájában álltott magának maradandó emléket: az egyik a *Magyar Igeidők*, e mintaszerű nyelvtörténeti módszerrel írt pályamű, a másik a nagyszabású *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, a melyet Simonyi Zsigmonddal együtt szerkesztett.

Munkásságának java része életének abba a szakába esett, midőn már lassan ölt betegség pusztította erejét, és szeme világa is elborult. Az övének gyengébb lélek kétségbeesett tespedésben várta vagy maga kereste volna a halált; ő e helyett a szakadatlan munkálkodásban keresett enyhülést és vigasztalást. De nem találta volna meg, ha ott nem

állott volna oldalánál az ő áldottlelkű neje, Harrer Paula, a ki évek során át nemcsak önfeláldozó ápolója, hanem tudományos munkásságában is segítőtársa volt. Szarvas Gábor neve mellett az övé is meg lesz örökítve a magyar nyelv és magyar nyelvtudomány történetében. *Sz. J.*

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. október 9-én *felolvasó ülést* tartott, melyen Hegedüs István elnökölt és Fináczy Ernő első titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Fuchs Károly*: Homeros Iliasáról (bemutatja Fináczy Ernő).

2. *Rupp Kornél*: Komjáti Benedek és Erasmus.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: Hegedüs István, jegyző: Petz Gedeon m.-titkár. Jelen voltak: Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Katona Lajos, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly, Reményi Ede és Váczy János választmányi tagok.

1. A f. é. május 15-én tartott vál. ülés jegyzőkönyve felolvastatik és hitelesítettik.

2. A Társaság rendes tagjaivá választatnak: *Schwannauer* Ferencz kaposvári főgymn. tanár, 1895-től (aj. Fináczy Ernő) és *Simonides* István nagykanizsai főgymn. r. tanár, 1896-tól (aj. Kiss Ernő).

3. A Társaság tagjai közül elhunytak: Főt. *Rónai* István áldozópap, kegyesr. tanár Kecskeméten (r. tag 1892 óta); dr. *Mráz* Elek rozsnyói ág. h. ev. főgymn. tanár (rk. tag 1890 óta) és S. *Kispál* Mihály földbirtokos, volt marosvásárhelyi ref. főgymn. tanár (r. tag 1882 óta).

4. A pénztárnok előterjeszti havi kimutatását, mely szerint a Társaság *bevételei* az 1894 decz. 27-től 1895 okt. 9-ig terjedő időközben 3672 frt 40 krt, *kiadásai* 2829 frt 68 krt tettek; a pénzkészlet 842 frt 72 kr.

Végül néhány folyó ügy intéztetett el.

— Dukát, dutka. E *Közlöny* okt. füzetének 665. lapján ezt olvasom: «Nekem nyomós bizonyítéknak látszik e név (*Dukaten*) nyugati eredete mellett a következő: ha a *dukát* név kelet felől terjedt volna el Európában, akkor hazánkban a byzantiumiakkal való akkori viszonya következtében *e* szó *valamilyen alakban a mi nyelvünkben is meg volna*».

Ez ítélet nagyon is könnyen végez a meg nem vizsgált tényekkel. Úgy látszik, írójának nem volt nyílt alkalma ilyesmit hallani: „nekem egyetlen *dutkám* sincs”. Mely szólásmód ma is eléggé közkeletű Erdélyben; bár azt is el lehetjük, hogy a régi jó világban ez erélyes kifejezés használata még sokkal nagyobb körben el volt terjedve.

A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* a „dutkan” magyar voltának védelmére így nyilatkozik: «Dutkan: [nummi genus; geldsorte]. 1 dutkan tészen 3 garast (Pract. Arithm. 11.). Arany, tallér, dutkamat mind össze szerezzed (Szentm: TFiú. 2). Pengeti sok *réghi* dutkáját (7). Mi többet tizezer tallérnál, tizezer *ó dutkan pénznel* nem adunk (RákGy: Lev. 32). Testemnek tisztességes temetésére az *ó pénzben* háromszáz magyar forintot apró pénz

és [vajjon nem helyesebb volna: apró pénzt es = is?] két száz ó dutkát hagyok (Radv: Csal. III. 264.)» stb. stb. Ugyancsak a *Nyelvtörténeti Szótár*-ban a dutka ősapját is megtalálhatjuk ilyen alakban: «Dukát [nummus aureus; goldstück]. Bela kyal kezd verethny apro penzt, garast es duca-tot (ÉrdyC. 397).» Az Érdy Codexből vett ez érdekes idézet egyenesen rá mutat a most egyszer ártatlanul megtagadott Byzantiumra. Mert Béla király jussán éppen ide vezet a magyar dutka törzsfája. Azt pedig, hogy az Érdy Codexbeli *dukát* mint lett metathesissel pár száz év múlva a magyarosabb formájú *dutkává*, — e helyen fölösleges volna fejtegetni.

KANYARÓ FERENCZ.

— Francia munka Magyarország szellemi életéről. Nemzetünk ezeréves fennállásának ünnepe alkalmából *Kont* Ignác t. dolgozó-társunk, jelenleg a párisi Collège Rollin tanára, Magyarország szellemi életéről *La Hongrie littéraire et scientifique* cím alatt nagyobb munkát készített sajtó alá, mely E. Leroux párisi kiadónál fog megjelenni. Mindenekelőtt egy körülbelül 60 lapra terjedő bevezetésben művelődésünknek és irodalmunknak 1772-ig való fejlődését vázolja. Az ezután következő első rész a magyar irodalmi életet ismerteti részletesen 1772-től napjainkig. Különkülön fejezetet szentel a francia, a latin és a népies iskolának; majd a francia forradalomnak irodalmunkra való hatásáról szól; bemutatja a németes klasszikus iskola híveit, azután a két Kisfaludyt, Katonát és az 1830 előtti politikai, történeti és nyelvtudományi irodalmat. Még részletesebben tárgyalja az 1830 utáni időszakot. *Les trois grands poètes* cím alatt külön fejezetet szentel Vörösmartynak, Petőfinak és Aranyinak. Majd a nagy költők kortársait és epigonjait jellemzi. Külön fejezetet szánt újabb színműirodalmunk tárgyalásának. Erre regény- és novellaíróinkat, e rész utolsó fejezetében pedig politikai íróinkat és szónokainkat mutatja be. — A munka második része tudományos életünknek adja részletes képét. E rész első fejezete behatóan tárgyalja az Akadémia és tagjainak munkásságát, második fejezete egyéb irodalmi és tudományos társulataink működését. — A munka harmadik része oktatásügyünkről szól. — A mű 450 lapra fog terjedni; előfizetési ára 5 franc = 2 frt 50 kr. lesz; ez összeg a kötet átvételekor fizetendő. Előfizetésre jelentkezhetni a szerzőnél: M. Kont, Paris, 87, rue de Dunkerque.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Bartos Fülöp és *Chovánscsik* István dr. Francia nyelvtan (módszeres tanmenet) és olvasókönyv iskolai és magánhasználatra. II. rész. (Noel K. Francia nyelvtan II. rész.) 7. kiadás. (8-r. 205 l.) Budapest. 1896. Lampel Róbert. 1 frt. Kötve 1 frt 20 kr.

Cserép József dr. Római régiségek. A gimnáziumi római klasszikus írók olvasásához segédkönyvnek. Harmadik javított kiadás. A szövegbe nyomott számos képpel. (8-r. 176 l.) Bpest. 1895. Franklin-Társulat. 1 frt 40 kr.

Curtius György, Görög nyelvtana. (Alak- és mondatlan.) A Gerth Bernát közreműködésével javított tizenhatodik eredeti kiadás fordította Abel Jenő dr. Harmadik lényegében változatlan kiadás. Rendezte Pozder Károly dr. (8-r. 272 l.) Bpest 1896. Lampel Róbert. 1 frt 60 kr.

Czanyuga József. A magyar és német társalgási nyelv kézikönyve. Utmutatás úgy a magyar, valamint a német nyelvben való helyes és könynyű kifejezésre. Harmadik, javított és bővített kiadás. (16-r. 574, V. l.) Bpest. 1895. Lampel Róbert, 1 frt 20 kr. Kötve 1 frt 80 kr.

Erdélyi Múzeum. Szerk. *Szádeczky* Lajos. XII. köt. VII. füz. (1895. szept.) — Tartalom : *Findly* Henrik, Érdekes római régiség. — *Gopcsa* László, A magyarországi örményekről. — *Wertner* Mór, «Maran» bán. — *Cserei Mihály* végrendelete, I. — VIII. füz. (1895. okt.) *Versényi* György, *Medgyes* Lajos élete, I. — *Cserei Mihály* végrendelete, II. — Irodalmi Szemle. — Különfélék.

Görög és latin remekírók gyűjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 35. (8-r.) Bpest, 1896. Lampel Róbert.

35. *Úcero* M. T. Válogatott levelei. Magyarázta Köpesdy Sándor. Negyedik javított kiadás (192 l.) 84 kr.

Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 19—20. füzet. (K. 8-r.) Bpest, 1896. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25 kr.

19. füzet. *Horatius* Flaccus Szatirái. Magyarázta Gergye Lénárt (48 l.)

20. füzet. *Livii* T. Ab urbe condita libri. (liber XXI. et XXII. Magyarázta Fodor Gyula dr. IV. füzet. (145—192 l.)

Harrach József. Német olvasékönyv középiskolai használatra. I. kötet. Negyedik kiadás. (8-r. 168 l.). Budapest, 1896. Franklin-társulat. 80 kr.

Homer Iliasa. Bö szemelvényekben kiadta és bevezetésekkel ellátta Csengeri János dr. Második javított kiadás. *Homer* arczképével és egy színes térképpel. (8-r. LXXX. 262 l.) Bpest, 1896. Eggenberger. 1 frt 60 kr.

Jeles írók iskolai tára. III., XI., XXI., L., LI., LII. füz. (8-r.) Budapest, 1896. Franklin-társulat.

III. *Heinrich* Gusztáv. Német balladák és románczok. Első rész. Bevezetés. Bürger. Goethe. Harmadik javított és bővített kiadás. (179 l.) 70 kr.

XI. *Arany* János. Toldi. Költői elbeszélés. Magyarázta Lehr Albert. 11. kiadás. (272 l.) 80 kr.

XXI. *Schiller* Friedrich. Wilhelm Tell. Schauspiel. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel. Harmadik javított kiadás. (207 l.) 60 kr.

L. *Hebel* Job. Peter. Das Schatzkästlein. Válogatott darabok. Közép-, polgári-, kereskedelmi- és felsőbb leányiskolák használatára. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Kemény Ferencz. (XVI, 96 l.) 40 kr.

LI. C. *Salustii* Crispi. Bellum Jugurthinum. Magyarázta Hittrich Ödön dr. Egy térképpel. (145 l.) 50 kr.

LII. *Sophokles*. Elektra. Tragoedia. Fordította Csiky Gergely. Magyarázta Losonczy Lajos dr. (144 l.) 60 kr.

Lehr Albert és *Riedl* Frigyes. Magyar olvasékönyv. Első kötet. A középiskolák I. osztálya számára. Ötödik javított kiadás. Történeti térkép és illusztrációkkal. (8-r. 160 l.) Bpest, 1895. Franklin-Társulat. 80 kr.

Magyar Nyelvőr. XXIV. köt. X. füz. (1895 okt.) — Tartalom : Szarvas Gábor 1832—1895. — *Kicska* Emil, Alany és állítmány. — *Melich* János, Német vendégszók. — *Barcza* József, A «Metamorphosis Transylvaniæ». — *Kiss* Ignác, Faludi Ferencz nyelve. — *Pápay* József, Komló. — Helyreigazítások. — Magyarázatok. — Tájszó-tarlózat. — Népnyelvhiagyományok.

Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek encyklopédiája tizenhat kötetben. X. kötet. Kacs—Közellátás. A szövegben 212 ábra; külön mellékletül 41 kép, ezek közt 9 színnyomat, 9 térkép és 4 városi tervrajz. (N. 8-r. 965 l.) Budapest 1895. Pallas. Félbőrbe kötve 6 frt.

Violet Gyula. Mindszenti Gedeon élete és költészete. (8-r. 150 lap.) Eger, 1895. Szolcsányi Gyula. 1 frt. Díszkötésben 2 frt.

II. Külföldi irodalom.

Busse, Carl. Neuere deutsche Lyrik, ausgewählt und herausgegeben. Halle é. n. (1896), 471 l. Ára 2 mk. (Hendel'sche Bibliothek der Welt-literatur). — Jeles szakismerettel s ízléssel szerkesztett anthologia, mely főleg az 1848 után föllépett német lyrikusokkal ismertet meg, kik közt századunk nem egy kiváló, sajátos tehetségű vagy irányú költője szerepel. A rendkívül szellemes bevezetés (84 l.) igen érdekesen vázolja a német költészet fejlődését a nagy francia forradalomtól egészen napjainkig, mindig főtekintettel a lyrai költészet jellemző irányaira és főképviselőire. A kötet egyik mellékes jelessége (igen csinos kiállítása mellett) bámulatosan olcsó ára.

Daniel von dem blühenden tal, ein Artus-Roman von dem Stricker, herausgegeben von Gustav Rosenhagen. Breslau, 1894, 206 l. Ára 9 mk. — E kitűnő kiadásban befejezi a szerző e középkori műeposzra vonatkozó kutatásait és tanulmányait, melyeknek első becses eredményeit már 1890-ben tette közzé (*Untersuchungen über Daniel vom blühenden tal*, 124 l.). A kiadás a költemény összes kézíratain alapszik (ilyen van négy, mind XV. századi, Münchenben, Drezdában, Heubachban és Kopenhágában, de a drezdai kézirat a müncheniből van másolva, tehát értéktelen) s helyes módszerrel van megszerkesztve. A költő nyelvéről kimutatja szerző, hogy az nem bajor-osztrák, hanem közép-német (pl. Nürnberg-vidéki), azért a Stricker nem is tekinthető többé osztrák származású költőnek. Forrása (t. i. költői mű, melyet alapul vett volna) nem volt a Strickernek, bár Gaston Paris az ellenkezőt vitatja. A költő önkényesen alkotta meg lovagregényének tárgyát az előtte ismeretes francia, német s latin művekből, s bizonyos régies, a Roland-dalra emlékeztető stílben és módorban dolgozta föl a kalandos történetet. De Wolfram hatása reá nagyobb volt, mint Rosenhagen gondolja. Hogy a Stricker e költeménye bevezetésében Aubery de Besançonra hivatkozik, nem egyéb, mint Lamprecht Sándor-dalának utánzása; műve nyelv, stíl, előadás és felfogás tekintetében egészen más jellegű, mint a francia elbeszélő költemények. Nincs is eshetőleges forrása; a francia irodalomban semmi nyoma. A „Daniel” a legújabb kutatások szerint is (*Zeitschr. f. dtsch. Philologie* XXVIII, 43. l.) költőjéhez első ifjúkori műve.

Tropsch, Stephan. Flemings Verhältnis zur römischen Dichtung untersucht. Graz, 1895, 143 l. Ára 4 mk. — Fleming a XVII. századi német költők közt egyike a legjelesbeknek, a ki egyúttal mint termékeny latin költő is kiváló helyet foglal el. E szorgalmas tanulmányban kimutatja szerző, hogy Fleming német költészetére a római költők közül első sorban Vergilius és Horatius, azután Ovidius, Tibullus és Plantus voltak hatással; ellenben Martialis alig hatott reá, pedig Fleming számos epigrammát írt. De csak első költeményeiben vett át képeket, fordulatokat, eszméket stb. a római költőktől, később önálló alakítással teljesen sajátjává tette az idegen anyagot. Szerző talán e határon belül is kellenél többet tekint idegen befolyás eredményének, másrészt pedig nem lehetetlen, hogy Fleming közvetve modern írók műveiből merített.

AZ ELSŐ POLGÁRI TRAGÉDIA.

Diderot az általa propagált ujszerű dráma*) igazolására példákra is hivatkozik: az angol drámákra. Anglia, a hová a XVIII. században a francziák figyelme mindjobban fordul, az a föld, a honnan szétárad az a szellem, mely a classikus és monarchikus Franciaország rozszant épületét viharoként szétrombolja, a mely szellem a polgári drámának is életető lehellete. Angliából származnak a XVIII. század uralkodó eszméi mind; a francia irodalom a közvetítő szerepét játssza, a ki forgalomba hozza őket. A francziák akkor mind sűrűbben keresik fel Angliát, mind az országot magát, mind irodalmát, a melynek szelleme lassanként életető nedv gyanánt szívárogo be az egész francia életbe, még pedig ugyanakkor, midőn viszont Anglia irodalmában a francia classicismus (különösen a tragédiában) magát legerősebbnek érezte. A legnagyobbaknál, Montesquieunél és Voltairenél, ép úgy látjuk az angol befolyást, mint a «polgári» irodalom szűkebb körében. Marivaux pl. átülteti a morális hetilapokat és gondolkodásmódjukat; Destouchesnél nyilvánvaló az angol vígjátékírók hatása; Lachaussée is a sensualisták és moralphilosophok tanait szívta magába, Diderotról pedig ismeretes, hogy mennyi szál fűzi az angolokhoz. Anglia valószínűs termőföldje a polgári költészetet alkotó összes elemeknek, a melyek aztán a szellemi közlekedés csatornáin át jutottak el Franciaországba és Németországba.

A francia polgári dráma tulajdonkép a forma, a túlélte forma szülte reactió gyermeke. Midőn a megváltozott élet helyet követelt magának az irodalomban, a forma ellentállt. A forma és tartalom ellenkezése az utóbbinak javára oldódott meg. A polgári dráma a forma tagadása a tartalom érdekében. E küzdelemben a reform természetes szövetségese az angol irodalom; ennek úgy-

*) L. Phil. Közlöny XVII. k. 241. l.

szólván vezérmotivuma a tartalom, valamint a francziáié a forma. A francziának főgondja és legnagyobb büszkesége az alaki tökéletesség, irodalmának rendeltetése a művészi gyönyörködtetés; míg az angol eszméket és okulást keres, épülni vágy, nem élvezni. Az irodalom a francziának mulató-pajtása, az angolnak küzdőtársa. Mint hű apród kíséri az angol nemzet küzdelmes életének százados harczeit. A politikai és socialis küzdelmekben a lobogó: szabadság és jog; az irodalomban *erkölcs*! A nemzeti élet kérdései: függetlenség vagy zsarnokság? abszolút vagy alkotmányos uralom? önkény vagy jog? vallási s lelkiismereti szabadság vagy elnyomatás? Az irodalomé — mint a társadalom tükréé — pedig: erkölcsös legyen vagy nem? A két vezéreszme folyton segíti egymást. Midőn a jogeszme győz, az erkölcs is uralomra jut. Ekkor, a politikai, társadalmi s irodalmi eszmék kölcsönösen áthatván egymást, egy új irodalmat teremtenek, a *polgárit*.

A tényezők közül, melyek létrehozták, az első a politikai szabadság. Az 1688-iki forradalommal megkezdődik a népszuverenitásra alapított alkotmányosság korszaka, mely az angol népnek szerezte meg a szabadságot és jogainak sérthetetlenségét. A törvény uralkodott és a törvény előtti teljes egyenjogúság. A *Sacheverell*-pörben (1710) Stanhope tábornok kimondhatta, hogy »Anglia alkotmánya szerződésen alapul, és hogy az ország alattvalóinak különféle köz- és magánminőségeikben éppen oly törvényes jogczimük van a jogok birtoklására, melyeket a törvény elismer, mint a fejedelemnek a korona bírására.« A szabad szó és sajtó a törvényességnek őrei. Védő szárnyai alatt felvirágzik a jólét, melylyel karöltve jár a polgárság emelkedése. A kereskedelem fellendült és a nemzet büszkesége lett. Mily büszke lelkességgel szól Addison a *Spectator*-ban a londoni tőzsdéről! «Ha a tőzsdén vagyok és nézem mindazt a mozgalmas sürgést-forgást, gyakran elképzelem, mit szólna egyike az itt lefestett régi királyoknak, ha feltámadna és belépne a tarka-barka csöduletbe? Hogy bámulna, ha itt e téren, mely hajdan egy kis darabja volt régi birtokainak, a föld összes nyelvei egymásba zúgnak és hogy sokan, kik az ő idejében csak hűbéresei lettek volna valamely hatalmas bárónak, most fejedelmekként tárgyalnak oly összegekről, melyek nagyobbak, mint a minöket azelőtt valaha rejtett a királyi kincstár. A kereskedelem, a nélkül hogy tágította volna a britt területet, valami mellékországot adott nekünk, gyarapította a jólét bőségét,

földjeinket végtelenül értékesebbé tette és oly iparágakat keltett életre, melyek ép oly értékesek, mint a földek maguk.» E föld polgárai tudják és elégtelt önérzettel vallják, hogy az ország hatalmának alapköve az ő kereskedelmük. A nagy politikában is van szavuk. Hallgassuk csak, mint hangoztatják! A «Londoni Kalmár»-ban az öreg Thorowgood dicséri segédjét, mivel a közügyek iránt érdeklődik. «A tisztességes kereskedők, mint olyanok, gyakran hozzájárulnak országuk biztonságához; boldogságához pedig mindig. — Gondolj *foglalkozásunk méltóságára* és mindenha megvetéssel fogsz távol maradni mindentől, a mi hozzá nem méltó. — A kereskedő név sohasem becsteleníti meg a nemes embert és semmikép sem zárja ki.» (I. f. 1. j.) Mily magas öntudattal beszéli el aztán, hogy Spanyolország a háború viselésére a genuaiaktól kért kölcsönt s meg is ígérték; de midőn Erzsébet királynő felszólítására a City kereskedői közbenjártak, a genuai állam és bank «megfontolva igaz érdeküket, a londoni kereskedők barátságát elébe helyezik azon fejedelemének, a ki magát fennen a két India urának nevezi.» (U. o.)

A szabadságot szerző forradalomnak az utolsó Stuartok garázdálkodása és szabadság, alkotmány ellen törő üzelmei nyitottak kaput. Hasonló forradalomhoz vezetett az erkölcs terén az I. Károly királylyal bevonult zabolátlan erkölcstelenség s ledér kicsapongás. A puritánok mogorva, lélekölő erkölcsi ridegsége ép az ellenkezőjét érte volt el annak, a mit várt: gyűlöletessé tette magát az erkölcsöt. A királyság alatt beállt visszahatás azután az ellenkező végtelbe sodorta az angol népet. Az elnyomott szenvedélyek, felszabadulva, tomboló orgiát ültek. De az erkölcsi érzék mélyen gyökerezik az elmélkedő angolnak nemzeti jellemében. A mámorból ki kellett józanodnia. Rövid tévelygés után megint megtalálta a maga útját. Már II. Jakab alatt láthatók a változás jelei. Az udvar jó példát adott. A felső körök legalább egy kissé fékeztek magukat — habár Lord Chesterfield levelei még a romlottság ijesztő örvényébe engednek pillantanunk — a nagy középosztály erkölcsi élete azonban kifogástalanná lesz. A vígjátékban, mely a mindennapi élettel közvetlen szoros összefüggésben van, mint hű tükörben látjuk elvonulni az egész kort. Dryden, Wycherley, Congreve, Aphra Behn megbotránkoztató undoksága után következnek Farquhar és Vanbrugh — legalább szándékban — tisztességesebb termékei; Cibber és Steele már az ellenkező úton haladnak, a

szándékos moralisálás útján az unalmas erkölcsprédikáció pusztája felé.

Ugyanarra az útra tért csakhamar az egész irodalom. Az erkölcs a XVIII. század nagy praëoccupatiója. A mint a czélzatos erkölcsjavítás a szépirodalomnak vezérelve, úgy lesz az erkölcsstan a philosophia főfoglalkozása. Hogy éppen e korban válik ez a vonás dominálóvá, annak főokai az egyházi czivódások és ezeknek egyik eredménye, a deismus. A vallási küzdelmek a vallásosságot s erkölcsösséget tették az élet legfontosabb kérdésévé s az általános érdeklődés tárgyává. De a mint a vallási pártok tusája a buzgóságot mindkét részen fokozta, viszont mintegy a különböző irányu erők egészen új irányu eredője gyanánt mutatkozott a közömbösség s hitetlenség és megszülte a deizmust. A vallási harcok és üldözések közepette megszületett, a szabadság védő szárnyai alatt mindjobban terjed és hódít. A deismus pedig épenséggel a figyelem középpontjává tette a morált. Az angol a vallásban főleg az igaz erkölcs hozóját, kinyilatkoztatóját tiszteli. A deismus a vallás ellen fordulván, főteendőjének kellett tekintenie annak bebizonyítását, hogy az erkölcsösség független a vallástól. «Az erkölcsi tökéletességnek nem szabad úgy feltűnni, mintha csak fölülről parancsolva és kívülről adva volna:» — mondja Hettner, kimutatva a deismus és moralphilosophia fejlődésének összefüggését — «nyilvánvalóvá kell tenni, hogy magához az ember lényegéhez tartozik és hogy az ember csak ő benne találja meg rendeltetését és megalégedését. Ez belső oka annak, hogy miért vonul az egész XVIII. századon át ez a tanító, moralisáló vonás. Nem volt ez sem véletlen, sem, a mint többnyire felfogják, csak képtelenség a tulajdonképi metaphysikus bölcsekedésre, hanem a legszigorúbb történelmi szükségesség, hogy a deismus győzelme után a moralphilosophia mind határozottabban előtérbe lépett és végre csaknem kizárólagos uralomra jutott.» A kor áramlatának még a deismus ellenei, az egyház emberei, a positiv vallások hivei sem állhattak ellen. Ők is kénytelenek a kizárólag vallási vagy egyházi térről átlépni az erkölcsstan neutralisabb mezejére.

A politikai és erkölcsi átalakulással a társadalmi szellem sem maradhatott a régi. «Megjött az erkölcs, s vele az otthon (*home*) iránti érzék, a családi érzés.» (Taine, Az angol irodalom története.) A modern élet első sorban polgári, magánélet. A rend és törvényesség uralma alatt az egyesnek jóléte lesz az élet főgondjává;

a házi élet a maga bensőségével lefoglalja magának az embereket. Azért ad helyet a lovagi, kalandos, hősies irodalom a polgárinak, ép úgy mint a lovagi és monarchikus erkölcsök s szokások helyet adtak a polgári társadalomnak. Az új szellem teremthető ereje pedig két műfajt szólít életre: a *családi regényt* és a *polgári tragédiát*.

Az átalakulás előkészítői s előhírnökei az úgynevezett *moralis hetilapok*. A szemléleti erkölcsoktatás, a század irodalmi ideálja, ezekben találja legremélkebb megvalósulását. A derek, becsületes polgári s házi élet itt jelenik meg először igaz és hű, frissességükben vonzó képek kedves világában. A *Tatler* és *Spectator* páratlan sikere bizonyítja annak, hogy a néplélek bennök önmagára ismert. A külső sikernél még nagyobb volt mély hatásuk. Nemesítették az erkölcsöket s az ízlést és elvitték a nép minden rétegébe. Lehámozták a népről a nyers kérget és megmutatták alatta a tiszteletreméltó jó magvat.

A mit a *moralis* hetilapok megkezdtek, azt befejezte a *családi regény*. Megalapítója Richardson (1689—1761), egyszerű nyomdász, de éles megfigyelő, mély érzelmű és puritán erkölcsű. Nem is a költői ihlettség tette íróvá, hanem az a vágy, hogy hasznos elmélkedéseket a köznapi élet tárgyairól forgalomba hozzon. Barátai unszolására írta meg első művét (1740-ben), melynek címe jobban jellemzi különféle oldalait és céljait, mint egy hosszú fejtegetés: *«Pamela vagy az erény jutalma, bizalmas levelek, melyeket egy szép fiatal leány írt szüleikhez, s melyek azért hoztattak nyilvánosságra, hogy az erény és vallás elveit ápolják a mindkét nembeli ifjúság lelkében, mely munkának igaz alapja van s míg a szellemet kellemesen mulattatja az érdekes és megható események által, teljesen ment mindazon képektől, melyek a tisztán mulattatásra szánt sok munkában oktatás helyett felizgatják a szívet.»* Nemcsak hogy az addig divatos képzeletbeli lovagoknak és herczegnőknek ki kell szorulniok a valódi élet igaz alakjai elől, hanem egyszersmind egy demokratiai eszme győzelmesen nyilvánul a regény tanulságában: *az erény felér a ranggal*. Pamela, szobalány letére, méltó arra, hogy egy gróf nejévé legyen, még pedig azért, mivel a *polgári* leány ideálja. Szépségén és szeretetreméltóságán felül oly ártatlan, szerény és mindazon erényekkel ékeskedő, melyek a leendő feleség, háziasszony s családanya mintaképét sejtetik benne. Ha Pamela a családot boldogító női erény hym-

nusa, *Clarissa**) (1748) a családi élet tragédiája s ennél fogva megdicsőülése. Clarissát, a nőiesség remekét, saját szülői, testvérei, rokonai üldözik, egy lelketlen csábító ármányai s erőszaka tönkre teszik ugyan, de az erény pusztulásában is diadalmaskodik; a lelkiismeret nagyobb hatalomnak bizonyul, mint a szenvedély.

Diderot exaltált *Éloge*-ja (1761-ben Richardson halálakor) tanúskodik arról, hogy Richardson mily mélyen ragadta meg korának legjelesebbjeit ép úgy mint nagy közönségét. Fogymozgásai a mai olvasót visszariasztják, de a kortársak kevésbé érezték őket. A kitűnő jellemrajz, változatossága, pszichológiai éleslátása, a valóság aprólékos kiszínezésének művészete és az ügyes compositio, akkor mind új volt és méltán keltett elragadtatást. Egész Európa tapsa között foglalt a középosztály végleg helyet a költészetben.

Ez Richardson egyik érdeme, de célja nem ez volt. Az ő szeme előtt mindig az erkölcsösség lebegett. Az erkölcs zászlaja alatt történt a polgárság díszbevonulása az irodalomba. Ha czégérül oda nem írná, művei nemcsak egészükben, hanem a részletekben is lépten-nyomon árulnák el, hogy az ő költészetének célja, «a vétket gyűlöletessé és az erényt szeretetreméltóvá» tenni. Ezzel adózik korának, ezzel is folytatja a morális hetilapokat. Kevésbé folytató, mint inkább kezdeményező egy másik irányban. Az ő művei terjesztik és teszik divatosá az érzékenységet és ez költészetének egyik legtartósabb hatása, mert jóval túléli az erényt prédikáló irodalmat. Már Thomsonnak a természetet zengő költeményeiben (1726) rezdülnek meg a sentimentalismus húrjai s találnak lelkes viszhangra az olvasók kedélyeiben, de csak Pamelával, Clarissával és Grandisonnal kezd a költészetben az lenni, a mi a «Leitmotiv» egy Wagner-féle zenedrámában. Ő tőle származnak az édeskés ömlengések, a szívnek folytonos belső rezgése, pusztá érintésre csillapíthatatlan hullámozása, mely a szemet az ég harmatánál bőségebb és szüntelen megnyílásra kész könyforrássá változtatja, melynek részvétele zokogás, megindulás ájuldozás: szóval az érzékenység és symptomatikus tüneményei mind tőle származnak.

*) «*Clarissa* vagy egy fiatal leány története, mely magában foglalja a családi élet legfontosabb mozzanatait és nevezetesen feltárja a bajokat, melyek abból származnak, hogy a szülők és gyermekek házassági ügyekben nem óvatosak.»

Ugyanaz a szellem, melynek megnyilatkozása a Richardson-féle regény, ugyanaz hozta létre a polgári tragédiát, sőt ez még megelőzte a családi, erkölcsös és érzékeny regényt. 1731-ben jelent meg Lillo György híres *«Londoni Kalmár»*-ja és Drury-Lane közönsége ujjongva fogadta. Hisz a korszellemet tolmácsolta. Érezték, hogy nemcsak a modern lépett az elavuló, a jelen a múlt helyébe, hanem egyuttal a nemzeti a külföldinek, a hazai az octroyált idegennek helyébe.

Midőn a puritánok dühöngése által végpusztulással fenyegetett színház II. Károly alatt újra megnyílt, egy új dráma vonult be: a francia heroikus és udvari tragédia. A színi traditio meg volt szakadva; a régihez egyenesen visszanyúlni, az ellen tiltakozott a megváltozott korszellem; a tétovázó nemzeti géniusz nem találta saját útját. Támaszt keresett. Hová fordulhatott tehát, mint a francia classicismusnak fényesen ragyogó napjához? annál is inkább, mivel a király ízlése is ajánlotta és maga a színház most egészen udvari lett. Mint a dicső múlt ki nem irtható emléke hangzik az új törekvések formulája: «Shakespeare szelleme francia formában.» De tűz és víz soha sem egyesülhet. Sem Dryden, sem Otway, sem versenytársaik nem önthettek igazi nemzeti életet a klasszikus tragédiába, habár a színpadon uralomra juttatták, mely uralom két emberöltőn át tartott. Tarthatott pedig azért, mivel a költői érzék kiveszett; csak a nyelv zengésében és az épületes erkölcsi leczkékben tudtak gyönyörködni. Ez a színi irodalom francziás ruhába bujtatott erkölcsi minták tára, melynek fénypontja az Addison-féle Cato (1713). Hogy ugyanannak az Addisonnak keze formálta, a kinek czikkei a *Spectator*-ban a tartalom és forma összhangzása által a nemzeti szellem remek alkotásai: intő példája a természetellenes kísérletek hiábavalóságának.

Az angol dráma mintha csak leste volna az alkalmat, hogy levesse a szorító idegen öltönyt és fesztelen s természetes lehessen, mint azelőtt. Ezt az alkalmat szerezte Lillo György (1693—1739.) darabja: *The London Merchant or the History of George Barnwell*. Ez teszi e darabot emlékezetessé. Ez magyarázhatja a nagy tetszést is, melyet aratott. 38-szor adták egymás után. Bejárta a színházakat és kiadása sok ezer példányban kelt el. A tetszés az ország határánál nem állt meg. Franciaországban lefordították s átdolgozták (Mercier és Laharpe) és Németországban még nagyobb, maradandóbb hatást tett, mint Angliában. Lillo tudatában volt

ujítása jelentőségének s horderejének. «Megkísérlettem», mondja a kiadása elé tett dedicatióban, «kitágítani a komolyabb költészet területét.» Hát csak királyok és hősök sorsa lehetne tragikus? Miért nem minden emberé? Lillo feleletül egy merész ugrással leszáll a királyi s fejedelmi termekből egy több mint kétes jellemű hölgy bou-doirjába. Millwood ez, ritka szépségű, de még nagyobb elvetemedettsé- gű nő. Látjuk öltöző-asztala mellett, hogy készül hálójába keríteni az eszményi jóságú Thorowgood kereskedőnek tapasztalatlan, körülbelül 20 éves segédjét, a romlatlan, de gyenge s gyámoltalan Barnwell Györgyöt, a kit valami semmit nem mondó ürügy alatt lakásába csalt. Gyakorlottsága van, jól tudja már, hogy kell a lépvesszőt rakni; az ifju lépésről-lépésre menthetetlenül az örvénybe rohan. Eleinte bűne csak az, hogy az éjjeleket házon kívül tölti atyai érzelmű főnökének tudta nélkül; majd hazugságra, csalásra és végül mind nagyobb összegek elsikkasztására vetemedik. Hiába minden lelkifurdalása, hiába fogadja, mélyen meghatva jó főnöké- nek és nemes barátjának (Trueman) nagylelkűsége által, hogy jó utra tér s többé nem közeledik a veszedelmes nőhöz: Millwood ki nem bocsátja áldozatát kezeiből. Egy ügyesen játszott komédiá- ban szerencsétlennek adja ki magát és ezzel eléri azt, hogy az ifjut újra magához bilincseli és valóságos rabszolgájává teszi, a ki min- den szeszélyt s akármily lealázó bánásmódot eltűr. Barnwell gyorsan sülyed, annyira, hogy épen a midőn sikkasztásainak nyomára jött barátai a legnagyobb áldozatok árán becsületét meg- menteni készülnek, a szerencsétlen, üzve az olthatatlan pénzzszomjú Millwoodtól, útban van, hogy legnagyobb jóltevőjét, saját nagy- bátyját meggyilkolja. Egy megindító jelenetben, mely, Lessing tanúsága szerint, sok érzékeny néző szeméből könnyeket csalt, lát- juk az öreg urat, a mint egy elhagyott erdőrészben szokott esti sétáját teszi. Elmélkedik. Halálsejtelmek szállják meg. Egyszerre, álarcz alá rejtve dúlt vonásait, rárohan gyilkos unokaöccse és le- dőfi. Az öreg összerogy, nem ismerte meg a tettest és még haldol- kolva imádkozik Györgyért. Ez meg van semmisülve. Jajgatva és önmagát átkozva, borul a holttestre. De végtelen alávalósága érze- tén erőt vesz a gyávaság s megrémülve fut Millwoodhoz. Kedvesé azt várta, hogy kincsekkel megrakva fog visszatérni; midőn üres kezekkel, vérbe borulva jönni látja és megtévelydött viselete által saját biztonságát veszélyeztetve érzi, a vészt magától elhárítandó, maga küld rendőrségért. De már késő. Millwood szolgálai, meg-

botránkozva úrnőjük gazságán, már előbb feljelentették a véletlenül megtudott merényletet. A bűntettet meg nem akadályozhatták többé, de elég korán jöttek Millwood vesztére. A két bűnös együtt kerül börtönbe. Elítélik. Ezzel a darab természetes véget érhetne, ha Lillónak a szívreható példaadás kedvéért szüksége nem volna egy egész felvonulásra tele hosszadalmas érzékeny jelenetekkel és morális prédikációkkal. Elriasztó intésül a színpadon feállíttatja az akasztófát.*) Előbb még tanui leszünk a megható bucsújelenetek egész sorának. Míg Millwood dühöngve, Istent s embert káromolva megy a halálba, addig az eltévelyedett Barnwell töredelmes bűnbánó. Csak úgy peregnek az épületes szentenciák, midőn sorban meglátogatják a tisztas Thorowgood, szende leánya Mária, kinek titkos szerelméről Barnwell csak most értesül, és végre az ideális hű barát Trueman. Az utóbbival folytatott beszélgetés Diderot-t extasisba hozta. A drámai költészetről írt értekezésében a dialog finom szövéséről szólva, idézi e helyet:

Barnwell. Te nem tudod, mily örültem szerettem . . . s hogy szenvedélyem mily fokig nyomta el bennem a jószág érzelmét . . . Hallgass meg . . . ha tőlem azt követelte volna, hogy téged megöljelek, téged . . . nem tudom, nem teszem-e?

Trueman. Barátom, ne tulozd gyengeségedet.

Barnwell. Igen, nem kétkedem, meggyilkoltalak volna.

Trueman. «Mi még nem ölelkeztünk, jer!»

Erre így kiált fel Diderot: «Mi még nem ölelkeztünk.» Mily felelet arra, hogy «én teged megöltelek volna!» Ha fiam volna, a ki itt nem érezné az összefüggést, jobban szeretném, hogy sohasem született legyen. Igenis, nagyobb ellenszenvem volna iránta, mint Barnwell, nagybátyjának gyilkosa iránt.»

A lecke hatott is. Egy hiteles elbeszélés szerint egy inast e darab látása anuyira megindította, hogy Barnwelléhez hasonló vétségét bevallotta. Bűnbocsánatot nyert, jó útra tért és később derek, tekintélyes kereskedő lett. Ha Lillónak erről tudomása volt, bizonyára büszke megelégedést érzett. Hisz miként Richardson, Lillo is embertársai javítása végett ragadta meg a tollat, valamint ő is, mint amaz, a nép fia, egyszerű aranyműves. «Minél általá-

*) A francia fordító, a ki már Barnwell gyilkolását meg nem állhatta e jegyzettel kíséрни: *Quelle horreur sur la scène!* e nyers végjeleneteket egészen elhagyja.

nosabb hasznu valamely tragédia morálja», mondja darabja ajánlásában, «annál kitünőbbnek kell lennie a maga nemében.» Igyekszik is egész erejéből darabját minden tekintetben hasznossá tenni. E tendenczia kiri mindenünnen. Kerüljétek a bűnt és a gonoszságot, azt hirdeti az egész cselekvény és ugyanazt kiáltják Barnwell és Millwood lelkifurdalási gyötrelmei, durvasága s gyávasága első ballépése után, hasztalan erőlködései a megtérés irányában. Barnwell és Millwood szüntelen azt hirdetik: ne legyetek ilyenek! A többiek meg ideális példányképekül vannak odaállítva: láthatjuk Thorowgoodban, milyen az értelmes, becsületes kereskedő, atyai üzletfőnök és házigazda; Truemanban, milyen az igaz barát és mintaszerű segéd; Máriában, milyen a szerető érzékeny leány és szűzies barátnő. De ezzel az erkölcsitanító még nem tett eleget czéljainak. Beleszór a darabba a helyes erkölcsi és gyakorlati életre vezető mindenféle útmutatásokat. Megtanít arra, hogy mi a kereskedés fontossága és méltósága (III. f. 1. j.), hogy a munka a legjobb óvszer a gonosz ellen (II. f. 1. j.), hogy a rend szeretete a legbiztosabb vezető az üzletben (III. f. 1. j.), hogy a munkásokat nem szabad hiába várni, mert idejük drága (I. f. 1. j.), hogy a fiatal-ság milyen veszélyeknek van kitéve (II. f. 1. j.), hogy a böles mindig kész a halálra (III. f. 3. j.) stb. Hogy mennyire tölti be az erkölcs gondolata a szereplőknek — úgy mint a szerzőnek — egész lelkét, azt megértjük, ha a fiatal Barnwellt, szerelmi mámorában ilykép halljuk érvelni: «Az ég törvényét nem szabad megdönteni, és az azt kívánja, hogy uralkodjunk szenvedélyeinken.» (I. f. 2. j.) — Valóban, ha a leczke alkalmazhat sága és bősége volna a jelesség mértéke, mint Lillo kívánja, akkor az ő darabja csakugyan oly remek, a minőnek a korabeliek tekintették. Ma azonban nehezen fogható fel, hogy min lelkesedtek. A darab ügyetlen szerkezetű, hosszadalmas, bővelkedik naivitásokban s valószínűtlenségekben. A jellemzés rikító színeivel párosul a kóros érzélgés. Aesthetikai értéke semmis, de történelmi jelentősége nagy. A tragikus színpad a népe lett és első sorban a nép javát alkotó polgárságé. A közönség most otthon érezte magát, ha színházba járt. A mit látott, az nem valamely álomvilág képe volt, és a kiket látott, nem képzelmi lények, hanem közönséges emberek, nagyon is közönségesek. A darab jelentőségét még fokozza, hogy a mit a francia dráma elfogultságból nem mert, az benne megtörténik: a polgárt avatja tragikus hőssé; a polgári hős bukik s halállal bűn-

hődik, a tragédia szentesített szokása szerint. Ez hallatlan volt. E tény megdöntötte az elméletet s a tragikus költőnek nem kellett megállnia a polgári élet küszöbe előtt. De azért Lillo s közvetlen követőinek művei távol vannak az igazi tragédiától, oly távol, mint a valóság a költészettől, a szomorú a tragikustól: hőseik többnyire a rendőrséggel kerülnek összeütközésbe. A feledés számára készültek. De maradandó a műfaj, melyet kezdeményeztek. És azért megérdemlik az irodalomtörténet megemlékezését, mint a kik az első tisztást verték egy áthatalannak tetsző előítélet öserdejében.

Dr. GÄRTNER HENRIK.

AZ OLYMPIAI ZEUS-TEMPLOM.

(Vége.)

Miután így láttuk a gerendázatot, s a párkányokat, s azoknak diszítését, hátra van még a külső leírásból a tetőnek ismertetése, s erre térünk még rá a cellának és az egész belsőnek tárgyalása előtt. Mértani szabályossággal, külön e célra faragott márványlapok védték a templomot az eső ellen. A 0.65 m. széles kődarabok kissé ívszerűen egy szabályos henger oldalait utánozva domborodtak ki úgy, hogy domború oldaluk érintette a fatetőt, míg homorú oldaluk kifelé lévén fordítva, a vizet vezette le. Hosszú oldalaikon megvastagodtak, és mintegy párkányt képeztek, hogy a víz két lap közé ne folyhasson be. Vastagságuk itt 0.082 m. Két ily lapot szorosan egymásmellé illesztettek, s széleiket, melyek között a víz beszivárgott volna, még egy más fent élt alkotó, vályúszerű márványdarabbal fedték be, s úgy e vájt követ, mint az említett csatornaszerűen hornyolt lapokat egymás alá tolták.

Két márványlap felelt meg a geison egy 1.30 m. hosszúságú kődarabjának, a melyvel az alsó sor ugyanazon darabból állott. Ez által volt a geison is szilárdabbul helyéhez erősítve.

Hátsó lapjuk nem volt lecsiszolva, durván, szemcsésen hagyták meg, a miből az következtethető, hogy nem közvetlenül a fatetőre helyezték el ezeket, de a faszervezetre még vékony agyagréteget raktak, s ebbe illesztették be a lapokat.

Anyagukra Pausanias téved, mikor azt mondja,*) hogy pentelosi márvány. Igaz, hogy köztük nagy számmal van ilyen is, de ezek repa-

*) L. *Pausanias*. V. 10. 2.

raczió maradványai, míg az eredeti lapokat parosi márványból faragták.¹⁾

Közöttük találtak olyanokat is, melyeknek közepén ovalis lyuk volt, az eső becsorgásától védő, kiemelkedő kerettel látva el. Sokan ezeket úgy magyarázták, hogy a világosságot voltak hivatva a templom belsejébe bocsátani. Azonban ez merőben téves felfogás. Hiszen, ha felülről történt is a világítás, nem ilyen módon eszközölték azt. E nyílások oly kicsinyek, hogy bármily nagy területet fedtek is be, ily kidolgozású kőlapokkal mégis csekély világosságot eresztettek be, s még az is oly természetű lett volna, mely a nézőt zavarja; másrészt elég nagyok ahhoz, hogy az esővizet bővíben bebocsássák. E nyílások hivatása csupán csak a padnak a világítása. Ha egyáltalában a templom hypaethron volt, a felső világítás másképen, t. i. a tető közepén meghagyott nagyobb nyíláson át történhetett, a mint azt közönségesen szokták magyarázni. Azonban az egész kérdés nem csak a Zeus templomra, de minden görög épületre nézve rendkívül problematikus, és ma is vita tárgya. Oly nyílt kérdés eldöntésére, a melyen hosszú idő óta vitáznak a görög architektura legkitünőbb ismerői, szerénytelenség nélkül vállalkoznunk sem lehet. Mégis kételyeimet a felső világítással szemben nem hallgathatom el.

Nem gondolnám, hogy a görögök templomaikban kiállított értékes, és sokszor kényes anyagú kincseiket kitették volna csak annyi nedvességnek is, mennyi a világosságot bebocsátó nyíláson bejuthatott.

Aztán a Zeus templomban Phidias chryselephantinos Zeus szobra előtt egy értékes szövetű függöny állott. Azt sem hinném el, hogy e függönyt ide tették volna az esőnek, midőn az magát a szobrot úgy sem óvhatta volna meg a nedvességtől. Ezért én hajlandó vagyok, különösen az olympiai Zeus templomnál a mellé a nézet mellé állni, hogy csupán csak az ajtó adta a világosságot, annyi is inkább, mivel ennek a kiterjedése nagy volt ahhoz, hogy csupán csak mint ajtó szolgáljon; ugyanis, a nyomok alapján végzett számítás szerint az ajtó körülbelül 50 négyzetméternyi nyílást képezett.²⁾

A tulajdonképeni hajót körülvevő oszlop folyosónak szélessége a déli és északi oldalon 3·24 m., míg a keleti és nyugati oldalon 6·22 m., ha a talajon tesszük a méréseket.

A templom épületének tulajdonképeni magvát a 46·84 m. hosszú és 16·39 m. széles hajó képezte,³⁾ mely a szokásos módon három részre, a pronaos, opisthodomos és a cellára oszlott.

¹⁾ L. *Curtius és Adler*: «Olympia». Textband II. 7—8. l.

²⁾ L. u. o. Textband II. 17. l.

³⁾ L. u. o. Textband II. 9. l. A Tafelband I. IX. tábláján más a méret, t. i. a falak nélkül a szélesség 13·26 m.-nek, s a falakkal 16·03-nak

A hajó falain körül, egy fok, stilobatszerű lépcső futott, s a fal vastagsága e lépcsővel együtt volt 1·64 m., míg e nélkül, alól 1·33 m.,¹⁾ s magassága vezérmunkák rekonstrukciója szerint 14·76 m.-nek van fölvéve, mi nagyon valószínűnek fog tetszeni, ha a cellában felállított Zeus szobor magasságát figyelembe vesszük.²⁾ Jelenleg a falból csak nagyon alacsony rom van meg, s ezért szerkezetére sem lehet teljes biztonsággal következtetnünk. Már azt említettük, hogy az alapozásra sokkal csekélyebb gondot fordítottak, mint a pteron oszlopait tartó fundamentumra. A fal magasabb részeire vet világot 4 megmaradt kő, melyeknek hossza 1·28 m.; magassága 0·49, s szélessége csakis 1·24 m., tehát 9 cm.-rel kevesebb, mint a megmaradt falak vastagsága. Ebből nagyon helyesen az következtethető, hogy a fal bizonyos magasságot elérve, megvékonyult.³⁾ A mint ez adatból láthatjuk a vastagságot egy kődarab tette volna ki. Azonban a fal megmaradt részei mást mutatnak,⁴⁾ nevezetesen azt, hogy két egyenlő vastag kőgerenda, nevezzük így, volt I alakú vaskapocscsal összeerősítve, ez alkotta a vastagságot. Curtiusék műve, meg a szöveg, erről nem szól, ellenben az «*Handbuch der Architektur*» a köveknek hosszúságát 2·55, magasságát 1·75, s szélességét, illetőleg vastagságát 0·67 méterben adja.⁵⁾ Ellenben a másik kődarab méreteit mellőzi. Ha megkétszerezük a vastagságot 1·34 jön ki, mely épen megfelel a megmaradt falak vastagságának. Már most a Curtiuséknak a romokról felvett rézmetszetéből a Textbandjokban említett négy kődarabból s a Durmtól közölt méretekből levonva és összegezve a tanúságot, előttem úgy áll a dolog, hogy *Durm*-nak nincs igaza, mikor apodictice kimondja: a fal ilyen és ilyen kövekből van összerakva; sem *Dörpfeld* nem tesz helyesen, mikor mellőzi a keskenyebb kövek méreteit. Nézetem szerint a fal egy bizonyos magasságig míg 1·33—34 m. szélességét megtartotta, kettős kövekből volt összerakva, ellenben a hol megvastagodott, ott az egyes 1·24 m. szélességű kövek alkották.

Mindezek azonban a hajót csak délről és északról képező és bezáró épületrészekre vonatkoznak. Az opisthodomost és pronaost a pterontól nyugat és kelet felől nem fal, csak 2—2 falpillér és közöttük 2—2 dőroszlop választotta el. A mérték az opisthodomnál és a pronaosnál azonosak. — A pillér szélessége 2·35 m. Az oszlopnak átmérője nincs

van véve. A különbözőségnek valószínűleg az az oka, hogy a középen az oldalfalak kijebb vannak tolva, hihetőleg a földrengés következtében.

¹⁾ L. u. o. Tafelband I. IX.

²⁾ L. u. o. Tafelband I. XI.

³⁾ L. u. o. Textband II. 10.

⁴⁾ L. u. o. Tafelband I. VIII.

⁵⁾ L. «*Handbuch der Architektur*» II. Theil: Die Baustile. I. Baukunst der Griechen von Dr. *Joseph Durm*. Darmstadt 1892. 79. l.

említve sehol, ezért csak hozzávetőleg lehet megmondani, de mégis elég biztonsággal. Következtetve a pillér, s az oszlopot tartó kőlapok vastagságából, nem leszünk felületesek, ha az oszlopok átmérőjét részünkről 2·32 m.-ben állapítjuk meg. — Az oszlopfőről felesleges hosszasan szólnunk, mert hiszen teljesen hasonló a pteron oszlopfőjéhez, s ezért csak a pillér fejről kell egyet s mást megemlítenem. — A pillér testének kétfelé törekvő függőleges vonala, illetőleg lapja, a főben is fölfelé haladva egy darabig ívalakban meghajlik, s egy 0·08 m. átmérőjű kört illetve vályút képez. melynek mélysége (természetesen fölfelé) 0·015 m. — A bemélyedésnek fala 0·02 m. vastagságú, mely aztán kiszélesedve s profiljában hajlított ívalakot mutatva 0·14 m. magasban emelkedik. — Egy 0·015 m. kiugrás következik, honnan ismét 0·159 magasságban, egész a gerendáig emelkedik a fejezet, mely e helyen $\frac{2}{3}$ magasságban, profiljában körülbelül $\frac{1}{4}$ körívet mutat, befelé mélyedve s a körív végén a végpontok közé vont egyenessel körülbelül derékszöget képező s befelé dülő vonallal illetőleg lappal capitalis befejezést nyer.¹⁾ A pillérek és oszlopok felett rendes három tagozású gerendázat nyugszik. — Az *architrávnak* magassága illetőleg vastagsága 1·690 fent, az 0·170 m. vastag lécz alatt szintén meg van a pillérek és oszlopok felett a szokásos, alól 0·065 m. vastag cseppek a 0·170 m. magas illetőleg vastag 1·040 m. hosszú mutulushoz tapadva.

A triglyphon magassága 1·750²⁾ egyenként 1·440 m. széles dom-borműves metopon, s hét 1·040 m. széles triglyphos váltakozott rajta. A triglyphosok méretei a szögleten eltérők voltak, a középen levőkéétől. — Így a közepén a via szélessége 0·147 m., a stria-é 0·200, ellenben a szöglet triglyphosnak a keskeny oldalakon levő részén a stria mélysége 0·070 m, (megegyezik a pteronéval), szélessége 0·193 s a via szélessége 0·155 m. — Ellenben a hosszú oldalakra eső részen a stria mélysége 0·057, szélessége 0·152, a via szélessége 0·111 s az egész strygliphos kiterjedése a szélességi irányban 0·790 m.³⁾ Egészen sajátságos, hogy e szöglet strygliphosok alatti mutulusok hossza úgy a keskeny, mint a hosszoldalon csak 0·89 m.⁴⁾

A gerendázat harmadik részét a 0·475 m. vastag párkányzat képezte, mely hozzálapult a tetőhöz.

A pronadost az oszlopcsarnoktól 3 rácsajtó választotta el. Ezeknek

¹⁾ L. Curtius és Adler «Olympia». Tafelband I. XV. — A pronaos-oszlopai közül délről számítva az elsőből és az opisthodom a másodikból helyén nem maradt semmi sem. — L. Tafelband I. VIII.

²⁾ L. u. o. Tafelband I—XV.

³⁾ L. u. o. Tafelband I. XV.

⁴⁾ L. u. o. Textband II. 11. 10. l.

csak épen nyomuk maradt meg; ebből látszik, hogy szárnyas ajtók voltak. A középső nagyobb. Anyaguk valószínűleg fém lehetett. Az opisthodomban azonban szabad bejárás volt, s úgy látszik gyűlöhelyül szolgálhatott s a cellától elválasztó fala mellett végtől-végig kőpad nyúlt el. Ez elő és hátsó részek belsejébe lépve be a tér nagyságával kell ször is tisztába lennünk.

Szélességük a talajon mérve 4·90 m. míg fentebb pl. az opisthodommal a kőpad felett 5·11 volt. Hosszúságuk természetesen az egész hajó hosszúságának felelt meg 16·39 m. Az opisthodomból nem vezetett ajtó a hajó középső részébe a cellába csak a pronaosnál s ez itt 5 m.¹⁾ széles. E szám teljesen egyezik azzal, melylyel a Parthenonnál találkoztunk. — Ezért a magasságot is vehetjük olyannak, minő amott t. i. 10 m.-nek, annnyival is inkább, mivel ez, a fal magasságához a 14·76 m.-hez is nagyon jól illik.²⁾ Ugyancsak itt az ajtótérnek a szélessége a legnagyobb valószínűség szerint 2·09 m. lehetett. A romok nagyon rongáltak itt ahhoz, hogy biztos felvevést kockáztassunk.³⁾

Az opisthodomost a cellától vagyis a hajó középső termétől egy alól 1·63 s felül 1·32 m. vastag fal választja el.⁴⁾ Az ennek megfelelő fal a pronaosnál valamivel vékonyabb lehetett azért, hogy annál több tér jusson azon lépcsőzetre, mely a Pausaniasnál említett emeletre az oldalhajók galeriájára vezetett föl, a mennyiben a csigalépcső valószínűleg itt volt elhelyezve. A 28·74 m. cella hosszúsága 3 hajóra oszlott s a hajók a két, egyenkint 7 oszlopból álló oszlopsorral voltak egymástól elválasztva. — A déli hajó szélessége 1·49 m.; ellenben az északié 1·47 m. volt, míg a közép hajóé 6·50.⁵⁾ Miután Pausanias azt említi, hogy az oldalhajók emeletesek voltak, mitegy khórust képezve a templom belsejében, azért a mellékhajókat elválasztó oszlopsornak is magasságában kettősnek kellett lennie. És Pausaniasnak az oszlopmaradványok átmérője valóban nem is mond ellent. Részemről az átmérőt is ezen hozzátétel útján, de elég biztossággal mondhatom meg, miután méretét sehol sem találtam meg. Ugyanis az oszlopokat tartó kőlapok szélessége délen 1·78 és északon 1·80 m. Ebből következtetve az oszlopok átmérője

¹⁾ Flasch a Baumeister «Denkmäler des klassischen Alterthums»-jának a II. kötetében a 1101. lapon az ajtónyílás szélességet 4·80-nak mondja.

²⁾ L. u. o. Textband II. 17. l.

³⁾ L. u. o. Tafelband I. IX.

⁴⁾ L. u. o. Tafelband I. IX.

⁵⁾ E méret a Textband II. 11. lapjáról való s valószínűleg az oszlopoktól van számítva a szélesség. — Ellenben a Tafelband I. IX. tábláján 6·53 áll, melyeket az oszlopokat tartó kőlapok szélétől vettek föl.

1·76—7—8 lehetett. Nagy kár azonban, hogy biztos méretet nem közölnek az «Ausgrabungen» kiadói.¹⁾ Curtius és Dörpfeld alsó oszlopsor magasságát szintén csak összevetés és számítás alapján határozták meg 7·10 m.-ben, miután a darabokból nem lehetett egy teljes oszlopot összeállítani, a mint azt a pteronnál sikerrel megkísérelték. — Ellenben a gerendázat s a felső oszlopsor méreteit adni, a maradványok teljes hiányában meg sem próbálják.²⁾

A közép hajó 3, illetőleg 4 részre oszlott, melyeket egymástól leginkább a talaj burkolása választ el és különböztet meg. Az első rész hosszúsága 7·50 s a másodiké 9·50³⁾ s ez utóbbi a második oszlopsornál kezdődött. A harmadik rész, melyet a Zeüsz szobor basisa egészen betöltött az 5-ik oszlopsornál kezdődött, s 9·93 m. hosszú volt.⁴⁾ — Az első részt a II-iktől korlát választotta el, azért, hogy a Zeüsz szobrot magában foglaló 3-ik részhez bárki ne közelíthessen.

Ugyan ilyen célból el voltak rekesztve a mellékhajók is a közép-hajótól, ugyancsak a második oszloptól kezdve. A korlát a 2-ik oszloppártól kezdve az 5-ikig porosból volt, s szélessége az oszlopok egy horonyának felelt meg. Azonban az 5-iktől kezdve körül a Zeüsz basiának túloldalán is fémből volt. A korlátok nem lehettek ember magasságnyiak, mivel a gyülekezet ennek háta mögől nézte Phidias e remek műveit, az olympusi Zeus chryselephantinos szobrát.⁵⁾

A negyedik részt az oldalhajóknak mintegy folytatása a basis háta megetti keskeny 1·74 m. széles tér képezte. A Zeus basisától ezt is valószínűleg fémrész választotta el.⁶⁾ Ezek után még a padozatról és a padlásról kell megemlékeznünk. Az oszlopfolyósóra vonatkozólag mondja Dörpfeld: «Ihr Fussboden besteht aus Porosquadern, welche auf rostartig gelegten Schwellen ruhen».⁷⁾ Azonban e poros lapokat kovács, és mészkeverékkel bevonták, olyanformán, hogy a 2—6 cm. átmérőjű folyami kavicsot széthintették, s ráöntötték a mészkeveréket, s azután simára mázolták. Hogy a poroslapok egybevonása egyidejűleg történt-e a templom építésével? az bizonytalan, de nagyon valószínű. A rómaiak e betonszerű padlatra különböző színű márványlapokat raktak le. Ilyeneknek a nyomait találták német ásatók a pteron keleti oldalán, a pronaosban, és a cellában.⁸⁾

¹⁾ L. u. o. Tafelband I. IX.

²⁾ L. u. o. Tafelband I. XI.

³⁾ L. u. o. Textband II. 11.

⁴⁾ L. u. o. Textband II. 13. l. Ugyanitt a szélesség a IX. táblától eltérőleg (l. Tafelband I.) 6·65-nek van adva.

⁵⁾ L. u. o. Textband II. 11. l.

⁶⁾ L. u. o. Textband II. 15. l.

⁷⁾ L. u. o. Textband II. 9. l.

⁸⁾ L. u. o. Tafelband I. VIII.

A francia expedíció a pronaosban is csaknem teljesen ép római márványpadlót talált. A falak körül hosszúkás nagy cipolin-márványlapok voltak lerakva. Ezután befelé kisebb violaszín quadrát-lapok következtek (*brèche violette*), majd egyik oldalon négyzet, másikon téglalakú alabastrom (albâtre oriental), s legközepe 5 szögű lapok voltak szintén alabastromból. Ugyancsak 6 szögű lapok fedték a talajt az oszlopok között is, de anyaguk fehér márvány volt. A kíváncsi kutatók fől szedték a padlatot, s alatta az oszlopcsarnok talajával egy vonalban pompás, görög eredetű mozaikot találtak. A pronaos földje három egyenlő részre van osztva. A délre eső két részt külön-külön 0·930 meter széles kettős összefont meander vonal rámaként övezi körül, azonbelül hegyes szögű czakkos öv jön még, s aztán egy 0·715 m. széles palmett-koszorú, mely díszítést még 4 oldalról egy-egy vonal zár el azon 1·635 tritontól, mely a dísz magvát a hármaskereten belől, mintegy magát a keretet, teszi. A tengeri alak szájánál baljával csiga alakú kürtöt tart, jobbjaiban kard módjára valami sás-szerű vízi növénynek a levelét. A haltest egy-szerű csavarodásával kört képez, s ennek tetején ül egy nympa. A szokások alakítástól eltér a mozaik annyiban, a mennyiben a nympa méretei körülbelül negyed része a triton férfi testének, holott ha együtt ábrázolják őket, rendesen úgy viszonylanak egymáshoz, mint a valóságban a női test a férfihoz. — A halfark egy ágban végződik, s a délkeleti szögletben egy kis tengeri hal eviczkél.

A pronaos második, középső részeiben is hasonló, de már női alak volt, ezzel szembe fordulva a megfelelő északkeleti szögletben hallal, de már ezen más alak nem volt látható.

A pronaos harmadik, északi szögletét nem fedte teljesen mozaik, mert egy szoborműnek terjedelmes basisa foglalta el e hely nyugati kétharmadát. A szabadon maradt keleti egyharmadon ellenben a francia expedíció még épségben találta a márványlapok alatt a mozaikot. Azonban ez már másnemű ábrázolás. Nem volt oly egységes tárgya, mint az előbbi kettőnek. A díszítést keletről hegyes szögű zezzugos vonal zárta be, szintén az egésznek körülbelül kétharmadát tevő hosszúkás csikon tengeri halak mozognak. E csikot csigavonalakból szerkesztett koszorú választja el egy másik keskeny szalagtól, melyen már elnyúlt testű szinte a hieroglifek közt előjövő, szárnyas alakokra emlékeztető tengeri madarak láthatók. A dísz e részének nem volt semmi befejezése, semmi határvonala, mintegy rá mája, a többiekhez hasonlóan. Ezért ez arra a feltevésre vezet, hogy hátha a basist magára e mozaikra rakták rá. Csúpán az tart vissza e véleményről, hogy ez esetben a megmaradt részek egyeztek volna a másik két kép illető részeivel.

Az egész mozaik-padló természetesen színezve volt. A triton embertestének színezésében természetűsége törekedtek; a haj sárgás-

vörös; a nympa kezében lepelt tart s az sárga és veres, ugyanilyen a sás-szerű növény szára; veres a férfi és a haltest találkozásánál az átmenetet képező tengeri csigahéj, a halfark, a haltest egyes részei, s ugyan-csak vörös csikok vannak a kürtnek használt csigán. A haltest nagy része pedig sársa (filet jaune).¹⁾

Készítés módjára meg kell jegyeznünk, hogy 8 mm. vastag cément-rétegbe illesztették be az egyes köveket, mely töretlen folyami kavics volt, s csak egyes helyekre raktak tört kavicsot.

Különben az egész a mozaik a művészetnek valódi remeke. Nem nagy alkotás, de a kisszerű tárgygyal derekasan megbirkozik, s legyőzi a technika nehézségeit. S ez itt nem volt könnyű munka. A bohókás játssi, eleven mozdulatú tritont kacskaringós körvonalaival a mozaik kavicsaiból kirakni nehéz dolog, és nagy gyakorlottságot feltételez, s itt még sem találunk azért több szögletességet, mint bármely falfestményen, mely Pompeiből előkerült. Sőt, a mint az «Expedition scientifique de Morée»-ből látjuk még a színezésben is törekedett némi markirozásra.²⁾

A mozaikrom történetéből kell még annyit megjegyeznem, hogy azt a francziák csaknem teljes épségben találták, de fentartásáról, megőrzéséről nem gondoskodtak, vagy talán nem is gondoskodhattak. S a mit évszázadok, sőt ezredéveken át megóvott a római márványboríték, azt egypár évtized tökéletesen megrongálta, úgy, hogy ma már csak a déli triton van épségben, a másiktól alig maradt meg valami, a halas díszítés helyén meg épen csak a nyomokat lehet konstatálni. Ezért újabb munkák egyáltalában csakis a tritonokkal foglalkoznak. Curtius és Adler adnak annyit, a mennyit ma látnak, ellenben a «Restauration d'Olympie» rekonstrukciójában még a harmadik helyre is tritont illeszt, s a palmett és a meander koszorúkat teljesen kiforgatja alakjukból. Különösen ez utóbbi eljárást végképpen nem értjük. Hiszen a restaurálásnál semmi egyebet nem kellene végezni, csupán az 1829-iki expedíció rajzát lekopirozni. Bármely antik műtárgy helyreállításáról van szó, felkutatják és felhasználják a legszegényebb kútfőt is, s ime most, midőn az emlékek biztos rajzát bírjuk olyanoktól, kik saját szemükkel látták és szakértelemmel nézték, azt mellőzi minden eddigi restaurator.

A cellára térve át, annak padlója körülbelül 65 mm.-rel állt magasabban, mint az oszlopfolyosóé.

Az első részt poros lapok fedték, melyek hihetőleg ép úgy be voltak

¹⁾ L. «Expédition scientifique de Morée» 63—64. tábláját.

²⁾ Történetéről mi biztosat sem tudunk. Úgy látszik, nem egykorú a templommal, de csaknem bizonyos, hogy még görög munka. Furtwängler (Arch. Ztg. 1879, 152. l.) azt tartja, hogy Kyniska ajándéka. De e nézet téves, L. Curtius és Adler: Olympia Textband II, 10. l.

vonva kovakavicsos mészszel, mint az oszlopfolyosó padlata. Ezenkívül a délkeleti szögleten római márványpadló maradványai láthatók.

A cella második szakaszának padlója két részre oszlott. Keletre eső $\frac{1}{3}$ -át az első részhez hasonlóan póros lapok képezték, míg másik kétharmada egész sajátos szerkezetet mutat. Legalól 33 mm. vastag póros lapok vannak. E felibe ismét 28 mm. vastag póros lapokat helyeztek. Ezekbe 16 mm. mélyen a templom hosszirányával párhuzamban csatornákat véstek, s ezekbe bele illesztettek fehér mészkő gerendákat, melyek mintegy küszöbül, alsó gerendázatul szolgáltak a tulajdonképeni padlóhoz, de a mely ma már nincsen helyén. Ellenben a cella bel-sejében találtak 90 mm. szélességű, 93 mm. hosszúságú s 22 mm. vastagságú fekete eleusisi köveket, melyek padló gyanánt igen jól illenek a gerendázatra, s ezért nagyon valószínű, hogy a fekete eleusisi kövek képezték a padlót, illetőleg annak azon részét, mely a legfelsőbb réteg, s mely szemmel látható volt. 26 m² tér volt ilyen módon fekete padlóval bevonva. Még meg kell jegyeznünk, hogy le volt kissé mélyítve, s a nyomokból az következtethető, hogy itt számos oltár és agalma állhatott.

A cella e része körül még fehér pentelosi márványból kiemelkedő párkány futott végig az oszlopok között, hogy a nedvességet és a Zeus-szoborról lefolyt olajat összetartsa s illő helyen levezesse.¹⁾

A padlásról kell még röviden megemlékeznünk. A hajó padlása az oszlopcsarnokéval valószínűleg egy síkban volt, s anyaguk hihetőleg a fa, mely a szokásos diszítéssel volt ellátva. *Quatremère de Quinzy* még donga — boltozatos kőpadlásúnak tartja és rajzolja, de ez esetben annymennyi emlék csak maradt volna e bolthajtás köveiből, úgy mint az épület többi részeiből; de különben is Olympiában a kötető legelőször a Philipeionon jön elő.

Hátra van még az építkezés idejéről és vezetőjéről szólanunk. Zeusnak e pompás templomát, mely a dór stílt teljes kifejlődésében mutatja, és a monumentalis alkotásoknak valóban mintájául tekinthető, mint már említettük is egy helyt Pausanias feljegyzése szerint az elisi származású mester Libon építette. Az építés idejét is elég biztossággal megállapították. Pausanias²⁾ az 52 olympiasra teszi. Szerinte azon győzelem zsákmányából építették az elisiek, melyet ők a pisabeliek felett nyertek az 50-ik olympiasban. De Pausanias ez állításában valóban téved. E hadjárat nem adott elég alkalmat ily fényes áldozati tetterre. *Ulrich* Lajos kihirdette, hogy Pausanias felcserélte a háborúkat, és a Zeus-templom nem 50-dik o.-i harcznak köszönheti felépíttetését, de annak, mely a 76-ik o. végire, vagy a 77-iknek (482—469-ig) elejére esik,

¹⁾ L. u. o. Textband II, 12. l. és *Pausanias* V, 11. 5.

²⁾ L. *Pausanias* V, 10. 2.

s melyről Herodotból kapunk hírt. Ugyancsak Herodotból tudjuk, hogy a templom a 83-ik o. 3-ik évében Krisztus előtt 445-ben kész volt. Azonban azt is tudjuk *Purgold* kutatásai után, hogy a templom már két olympiással előbb is kész volt. Nevezetesen a spártaiak a 80-ik o. 4-ik évében 457-ben Tanagra mellett vívott harcuk zsákmányából szentelték az istenségnek az úgynevezett Tanagra-pajzsot, mely a keleti oromfal csúcsán a későbbi Niké alatt állott. *Furtwängler* más oldalról segítette elő az időkor meghatározását. Ő ugyanis abból indult ki, hogy a templom hordott föld felett emelkedett, s abból következtetett, hogy ez e tájékon levő s előkerült szobrok basisa humusrétegen van-e vagy hányt földön? Így a terminus post quem biztosan megtalálható, de az ante quem nem, mert némelyik szobor basisát feljebb emelték a töltés után. Azok az adatok, melyekhez így jutott *Furtwängler*, és a melyek *Ulrich* és *Purgold* derítették fel, beleillenek a 468—456-ba. És így több mint valószínű, hogy a templom a megszakítás nélküli 15 éven át ez időközben épült.²⁾

* * *

Ezekben igyekeztem összehordani Zeusnek olympiai templomához minden egyes követ, melyet a buzgó kutatók előkerestek, vagy a melyről ókori íróink megemlékeznek. Ezek alapján igyekeztem tollammal megrajzolni annak képét s biztosítani annak azt a hatását, melyet egy tiszta képtől a görög művészetnek s általában a szépek minden barátjára gyakorolnia kellett. Azért voltam a méretek felsorolásában oly pedáns, hogy lássuk: az a görög művészi szellem mennyire áthatotta az utolsó követ is. Nem volt ezeknek magukban külön céljuk; egy-egy figurális rész nem számított külön megfigyelésre: az összesért létezett minden. Olyanok, mint a homéri hexameternek lábai, melyek együttvéve oly kedves zenét adnak. S az egész méltó kifejezése az istenség nagy gondolatának, s lehetetlen, hogy a ki csak romjaiban látja is, ne érezze a gondolat súlyát és hatását. Az óriás póros quadrátok, az oszlopoknak hatalmas dobjai, melyekhez földrengés, szinte isteni beavatkozás kellett, hogy szétomoljanak, tolmácsolják e nagy gondolatot. Hát még az egész, óriás méreteivel, felséges nyugalomával, zavartalan harmoniájával, mily megdöbbentően szólt annak az istenségnek hatalmáról, melynek földi lakául épült! A dór rendszernek szigorú kimértsege, részeiben rideg formái: kifejező szavai e gondolatnak. A keleti oromfal mozdulatlan hideg alakjai is beillenek e rendszer idomai közé s tolmácsai a zordon fenségnek, melyet az egész alkotás kifejez, s melybe az enyhítő árnyalatot adtak a külső eleven színei, *Mummius* csillogó paizsai, és a csúcson lebegő Nike, ki, mint az Olympos küldötte, megkoszorúzta a halandók közül is azt, a ki méltó volt rá.

Ifj. MITROVICS GYULA.

²⁾ Lásd ezekre *Curtius* és *Adler* Olympiája Textbandjának első s második kötetét, s az *Archaeologische Zeitung* idézett folyamait.

NEMZETI ESZME ÉS TUDOMÁNY.

Nem volt szándékom, hogy egyhamar megint módszertani kérdésről beszéljek, megtettem ezt csak nemrég megjelent munkámmal (A class. phil. mint történetírás), melyet a Közlöny hasábjain, a jelen év májusi füzetében Dr. Vári Rezső úr bírált meg. De ép az imént említett bírálat oly erős formában s oly közvetlen módon győzött meg arról, hogy a mit írtam, azt nem bárki fiának írtam, hogy képes volt eredeti jó szándékomtól is eltántorítani. Hasonló meggyőződés ugyan, számomra a bírálat egyedüli néven nevezhető eredménye, még magában nem szükségkép szolgálna nyilatkozás okául; a mit kifejez, azt úgy is tudtam, arra nem is lehettem kíváncsi. De a bíráló úr a hamis egytetemesítés nem egészen szokatlan módjával egyéni nézetének olyféleképen ad kifejezést, hogy munkámban nemcsak számára, de egyáltalán érthetetlen s így szerinte logikátlan is vagyok. Evvel nyilván átlépte azt a határt, a melyen innen ezideig mint egymást ignorálható személyek állottunk; e nyilatkozata révén nyilván avval az ügygyel állok immár szemközt, a melynek előbbi munkám szolgálatot kívánt tenni. S valóban ügyszere-tetem diktáljon itt is minden szót a papírra, a miként csakis ez véteté fel velem a tollat.

Ily szempont abba a szerencsés helyzetbe hoz, hogy a föntjelzett bírálatot csupán annyiban érintsem, a mennyiben azt jelen értekezésem objectiv tartalmi érdeke megköveteli. Különben sincs eszem ágában sem, hogy előbbi munkámmal, a módszertant illető előbbi gondolataimmal itt kivonatossan újólag beszámoljak. Ezen lépésre tán csak mégsem lenne semmi okom, remélhetőleg a legtöbb érdeklődő szempontjából; ha viszont nem is kívánok jelenleg olyast mondani, a mi bizonyos módon nem amott kifejtett nézeteim alapját szolgáltatná, s így közvetve nem azokat magyarázná meg. Mert az a gondos figyelem, a melylyel a tudományszerkesztés kérdéseit elejétől fogva kísértem, az a fontosság, melyet nekik tulajdonítok, s az a buzgalom, melylyel mások mind jobban és jobban kiváló érdekűeknek és jelentőségűeknek tartják, s mint ilyeneket vitatják meg a módszertan gyakran mellőzött problémáit, mondom, mind e körülmény lehetségessé fogja tenni számomra, hogy könyv alakjában kiadott munkám pótlásául, kiegészítésül sorozatos rendben néhány oly kérdést tegyek szó tárgyává, melyeket annak idején különböző okokból mellőztem. Úgy hiszem, hogy ilyenformán nemcsak saját gondolataim tisztázásának, előző munkásságom könnyebb megérthetésének, de a tudomány, s így a class. philologia módszertanának is szolgálatot tehetek.

I.

Igyekeztem első mutatóványát közlöm e sorokban, melyek, főleg a tudás tartalmának és a nyelvi formának tekintetbevételével általános módszertani problémánkat a nemzeti eszmével való viszonyában tárgyalják. Szántszándékkal hagytam el mindezeideig e viszony feszegetését; a ki kizárólag elméleti szempontból beszél, annak kevés alkalma nyílik e tárgyat még csak érintenie is. Nem akarom ily nyilatkozattal azt állítani, hogy egyrészt, a mit nemzeti géniusnak nevezünk, s a min itt az egyénre történő vonatkoztatásában a kutatónak azt a lelki mikéntjét kell értenünk, a mely különböző nemzetek fiaiban egyszerűs mind különböző is lehet, másrészt a nemzetek különös tudományos feladatait, a miként ezek a helyi elkülönzés és történeti folytonosság alapján jelentkeznek, hogy e kettős nemzeti momentumot, mondom, az egyetemes tudmánynyal bizonyos összeköttetésbe nem lehetséges hozni. De viszont ép oly tagadhatatlan, hogy az ilyformán előálló elméleti specialitások, ha csakugyan őket a nemzeti lelkesedés tudatosan felvett békói meg nem magyarázzák, csupán annak az egyetemes emberi eszmének kényszerű, gyakorlati megszorítása mellett keletkezhetnek, a mely előtt — legalább gondolatban — minden a nemzeti szempont nélkül lehetséges vagy szükséges. Ne jusson senkinek eszébe, hogy e beszéd után akár homályos, zavaros philosophálással, akár a különben nem minden tekintetből megvetendő internationalismussal vádoljon. Vagy olyan végtelen nehéz a mai világ gyakran annyira szűkkorlátú s néha nevetségesen egyoldalú nemzeti elkülönzései közepett még tudást szomjazó embernek is addig a gondolatig felkapaszkodni, a hol többé nem a fajilag megkülönböztetett egyént, hanem az egyénben az embert látjuk? Ne mondja senki ellenetesként, hogy az az egyetemes, általános, közös ember (egészen mindegy, bárhogy is nevezik), a bölcsélet elvont fogalma, melyet a valóságban hiába keresünk, melyet ott sehol sem fogunk megtalálni. A faj, a nemzet fogalmai nem kevésbé azok; s vagy álljunk meg az egyedül reális kiinduló pontnál, a való egyénnél, a mivel minden általánosítás s így minden tudomány is megszűnik, vagy tegyük meg azt az utolsó lépést is, mely tudásunkat egyedül képes a relativ igaz megköthetőségéből kiemelni.

A mi a gyakorlati életben kivihetetlen, az a tisztán elméletiben egyedül szem előtt tartandó kívánság lesz. Az állam követelményei mindig helyükön vannak ott, a hol a megélhetés parancsszavával lépnek fel; a nemzeti tekintetek, de feltétlenül csakis a gyakorlati téren, hasonlóképp, a hol a fajszeretet természetes befolyásával az erkölcs határán belül hatnak; de mindkét követelménycsoport annál inkább veszít erejéből, mennél messzebb távolodik eredeti mozgatójától vagy

sajátos tevékenységi körétől. Az a kettős lépcsőzetes sorrend áll ilyformaképen előttünk, melyek közül egyik a gyakorlatban az anyagi szükségétől az emberi belsőnek ideális igényeihez, a másik az elmélet terén, ha nem a sympathia meghamisított, úgy legalább is egyoldalú s idegen szempontoktól alterált tételeitől a tisztán és mindenütt igazhoz vezet. Ha az államnak, a nemzet e közös akarati tényezőjének, már az egyén primitivebb érzelmi nyilatkozataival szemben sincs jogigénye, miként fogadhatnók el a tudatos nemzeti feszélyezést azon szellemi szükségleteinkkel szemben, melyek a legnagyobb nemzetközi hatalomhoz, az igazhoz vannak kapcsolva?

Ne tessék egy pillanatra sem felejtetni, hogy elméletről elméletileg beszélek. Arról a tudásról van szó, a mely a czélt saját magában keresve és találva meg, mellékeseknek láttatja a körülményeket, melyek között megszületik, jelentékteleneknek a practicus folyományokat, melyek belőle következnek. E szempontból a délvidéki ember előtt egészen hasonló fontosságúak az éjszak természeti tűneményei, mint azok számára, kik a jegesmedvékkel egy társaságban laknak; a jelen emberei ép oly érdeklődéssel tekintik a múlt eseményeit, mint azokat a köröttük végbemenő jelenségeket, melyek talán egyéni jólétükhöz a legközelebb állanak. Vagy helyesebben, mindnyájan az érdeknek olyan fokát hozzák kutatásaikhoz, az értékbecslés olyan mértékét alkalmazzák tudástárgyaikkal szemben, a mint ezt a tudáskörük összességéről megállapított egységes fogalom megköveteli. A természettudós így önkénytelenül az egész külső világ folyására kénytelen visszatérni a maga szűkebbkörű vizsgálódásainál is, a lelki élet kutatója pedig ahhoz a fogalomhoz, melyet a lelkiség *κατ' ἐξοχήν* hordozójáról, az emberről megalkotott.

Nem új dolgokat mondok el itt, de minden esetre olyanokat, melyeket mai társadalmi viszonyaink között nagyon is sokan hajlandók felejtetni, bármennyire nem illenék őket felejtetni. Megengedem, hogy erősen felébredt és mindinkább növekvő nemzeti érzésünk, — hogy egyenesen hazai állapotainkról beszéljek — tekintve hosszas tudományos elmaradottságunkat, bizonyos ellenkezésbe léphetett az internationalis jellegű tiszta tudás követelményeivel. Ez ellenkezés épúgy kiterjed a tudás tartalmi mint formai részére. A ki első sorban jó hazafi, az annak a töméntelen elméleti feladatnak megoldását, mely nemzeti életünkre vonatkozik, vagy vele bármiféle összefüggésben van, bizonyára más szempontra való tekintet nélkül minden egyébnél fontosabbnak és értékesebbnek fogja tartani; a maga álláspontjáról — semmi kétség — teljes joggal. Ugyancsak ő kötelességének fogja gondolni, hogy minden írott mű formáiban szintén a nemzeti szellem különös követelményeire, a nemzeti sajátosságokra feltékenyen ügyeljen, mint a hogy a faji specialitásokat különben is mindenütt hajlandó lesz előtérbe tolni. Visszautasítja

majd ekként az idegen gondolkozásmódok egész osztályait; a logikai formák szerepelosztása mellett még nagyobb gondot fordít majd azok külső egyenértékére, s így a nyelvre, a beszédre; egyszóval sok habozás nélkül képes lesz pálczát törni minden tartalom felett, a mely nem a magyar szellemnek megfelelően van megconcupiálva, s nem magyarosan előadva. S valóban, sem az egyöntetű elvszerűséget és következetességet nem tagadhatjuk meg ily «nemzeti tudományos» godolkozásmódtól, sem azt a kiváló érdemet, melyet az egy egész közösségnek faji természetével conformis felvilágosítása és nevelése körül szerez. Mi magyarok különösen fontosnak tarthatjuk, hogy végre megtettük a nagy felfedezést, hogy a nemzeti eszme alatt egyéb más is lappang, mint a gyakran oly üres politikai jelszavak halmaza; örülhetünk annak a kapcsolatnak, a melynek révén állami aspirációink és a tudomány érintkezésbe léptek. Sőt a nemzeti eszme befolyása alatt álló elméleti törekvéseknek jogosultságát addig a pontig beláthatjuk, hogy azokat tudatos célzattal és pontatlansággal a külön névvel megjelölt «nemzeti tudomány» fogalma köré is csoportosíthatjuk; ha ugyanis a tudomány fogalmát nem akarjuk az egyetemesség gondolatával s az elméletnek minden practicus tekintet kizáró felfogásával szükségkép egybekapcsolni. De természetesen ily engedmény által, legalább a tudás szempontjából nem mint egyenrangú vetélytársakat állítjuk a nemzeties elméletet az egyetemes mellé; sőt az érintett szétválasztás legfőbb feladata részünkről ép az lehetne csak, hogy e distinctió folytán megakadályozzuk azt a nálunk már annyira dívó fogalmi zavart, a melynek révén a nemzetiesen átfomált tudomány a tiszta, az elkülönzés minden korlátait ignoráló tudás rovására teszi meg a maga követelményeit.

Az elmélet mind e két fajánál — mondjuk a nemzetközi és a nemzeti tudománynál — más a cél, más az eszköz, más az értékjelölő, s így az eredmény is más-más megbíralás alá fog esni. Így jelen álláspontunknál a két különlétjogú, sok tekintetben egymásba átmenő, de még több esetben ellentétes fogalom elválasztását szükségkép meg kell kívánnunk, ha a legmakacsabb, legkellemetlenebb tévedésektől meg akarunk szabadulni. Az előbbi, a mint már kifejtettük, az önczélú ismeretek tisztán elméleti alapját vallja a magáénak, az igazság egyedüli ellenőrzése mellett állít; a nemzeti tudomány, a miként a nemzeti eszme képezi forrását, úgy a célát tekintve is ez eszme felé van irányítva. Nem akarom evvel azt mondani, hogy ilyképen az igazságra való minden figyelem nélkül teszi meg állításait egy nemzet szolgálatában; akkor semmikép sem volna tudománynak nevezhető, a mit csak imént annak neveztünk. De mégis, a mennyiben számára a tudás tárgyát kizárólag egy nemzet élete határozza meg, s ilyképen mint tudomány elzárkózik az ismeretek képzelhető teljességétől, igazságai is egyoldalúak

lesznek; a mennyiben a nemzeti érzés befolyása alatt vállalkozik feladatára, hogy nemzeti elméletet adjon, az igazság figyelembevételével sem kerülheti ki a practicus érzelmi következményeket. A míg az, mit önczélú tiszta tudásnak neveztünk, a maga sajátos tárgyában keresi a fontos vagy mellékes értékmutatóját, addig a nemzeti ezt is dirigens eszméjéhez alkalmazza, a mi által nyilván a mérés igen különböző eredményei létesülnek. A mi egy nemzet különös szempontjából a legnagyobb jelentőséggel bír, az nagyon másodrendű lehet az egyetemes emberiség álláspontjáról; viszont ennek épenséggel nem mellékes tünetényei érintetlenül hagyhatnak egy zárkózott közösséget. A tiszta tudomány, mely kizárólagos fontosságának a tudás tartalmát tekinti, keveset hederít majd közlésének formáira, ha ugyan nem a gondolati kategóriákra általában, melyek tartalmának első, közvetlen, bár nem fajilag elkülönített alakítói, de mindenesetre a nyelvbéli kifejezésre, a mennyiben ezt akár mint egy faj sajátos productumát, akár mint a művészet obiectumát tekintjük. Nem ilyképen a nemzeti tudomány, a melynek ép alaptermészetét a tartalom és külső formának olyféle kölcsönös áthatása fogja megadni, mely feljogosít arra, hogy nemzetiesen speciálisnak tartsak. Amott mindegy lesz, hogy milyen nyelven s milyen hosszú mondatokban beszélnek, itt a munka értékének egyik vezérlő szempontja, hogy nyelvezetemmél is milyen szolgálatot teszek a nemzeti ügynek.

E kitérés után újból hangsúlyozom, hogy az egyetemes tudásról elméletileg akarok beszélni. Midőn követelményként állítom fel, hogy az mint tiszta tudás minden képzeltető feszélyezéstől szabaduljon, nyilván nem érthetem melléje, hogy az ilyforma emancipatio még a tudomány legkiválóbb képviselőinél is teljes mértékben sikerülhet, s így annál kevésbbé, hogy átlagos kutatóknál. Hiába, környezetünk befolyásától nem leszünk képesek sohasem szabadulni, s e befolyást majd kiválóképen a nagy tömeggel ható nemzeti momentum gyakorolja. Sikertelen fáradság véges határainkat le akarni rontani, a mint azt némely philosophus mondaná. Mások meg majd joggal ama különös irányokra, alakulásokra mutatnak, melyeket más-más viszonyok között még az egyetemes elméleti kutatás is felvett, feltüntetik a franczia, német, angol tudomány sajátosságait, s a külön névvel jelölt különbségeket immár senki sem fogja kétségbe vonni. De mi mindezt nagyon jól tudhatjuk, a nélkül hogy küzdelmünket az abszolút igazság után fel kellene adnunk. A siker problematicus lehet, hacsak a tisztán látott cél lebeg a szemeink előtt. Megengedhetjük a tudatlan nemzeti befolyás még oly nagy mértékét a kutató egyénekben, a nélkül, hogy e mértéknél meg kellene állanunk; a mint előbb a kutatás tudatosan nemzeti jellegét acceptálhattuk, a nélkül, hogy felejtettük volna, hogy ilyféle tudás az igaznak szempont-

jából legfőlebb csak előzetes lépcsőzet lehet az egyetemeshez. A nemzeti eszme elméleti követelményei szükségkép találkoznak itt az átlagos emberi lélek, s így tudásképesség természetes berendezésével. A nemzeti elmélet igényei meghallgatást nyernek, mert sokak hajlamának és szellemi horderejének megfelelők. De mivel, különösen az elmélet terén, a nemzetinek sohasem szabad felejtienie az általános emberit, a mi fölötté van, ez utóbbinak lehető elérése itt egyén és egész közösség számára egyformakép a keresendő ideál marad. Szükségképeninek gondoljuk a kizárólagosan nemzeti tudományt, a hol nemzetközi érintkezést nem ismernek; de ép oly szükségszerűnek az egyetemeset, a hol az érintkezés nincs kizárva. Ott, hol a tudományos fejlődés a természetes utakon halad, az egyetemes elmélet avval a növekvő contactussal egyenes arányban szorítja ki a hazait, a nemzetit, a melylyel az idegennel, a külföldivel viszonyba lép; ha így csak lassan, lépésről-lépésre a tudós munkásság egész terjedelmét, az elmélettel foglalkozók összességét illetőleg, talán rohamosan, átmenetek nélkül a szabad egyest tekintve. Az egyéni kiválóság itt is, mint mindenütt, az átlagosnak a közönsnek hatalmas mozgatója lesz, mert belőle emelkedett ki. Midőn egyéni nagyságot egyáltalán nem képzelek, hacsak a közös emberihez viszonyítva nem, úgy e tétel az elmélet terén kettős bizonyossággal lesz igaz. Nagy tudósok jelentősége valóban nem egyszerűen abban keresendő, hogy faji érdekeik vagy sajátásaik hatalmas megtestesítői; amazok magokban értéktelenek, hacsak azon egyetemes emberi tudástörékvések közé bele nem illeszthetők, melyeknek csak constitutív elemeit képezik, s kiegészítő ellentéteikkel nem compensáltatnak az egyénben. Egy Böckh nagyságát nem magában az a részletkutatás vagy annak a critikai apparatusnak tömege teszi ki, a melylyel honfiai közül most különösen annyian visszaélnek; egy Taine kiválóságát nem egyszerűen az a magas szempontokra törekvő általánosító képesség, a melylyel nem egy francia a legexoticusabb badarságokat mondotta el; egy Grote érdemét nem magában véve az a józan reális felfogás, a mely nem egy honfitársát arra készíti, hogy minden elméletnek megvetésével a pénztárczájának éljen.

S a mint az imént felhozott nagy példáknál a lelki képességek internationalis elemeiben és a tudós egyéniségének egységes kifejlődésében találjuk meg a kiválóság rúgóját, az elméleti tudás igaz biztosítékát, bármennyire befolyásolja is a mélyen fekvő nemzeti jelleg amazok alaptermészetét, a tiszta elmélet szempontjából így lesz a tudósok szerényebb osztályainál is, a tudásnál általában is, hol majd csak a mérés eredménye más, nem a mértékegység. Ám tekintsük az egyén szellemi minőségét, elméleti productumainak fontosságát a nemzeti eszme szemüvegén keresztül, a míg az elméletet magunk is csak mint a nemzeti élet egy

különös megnyilatkozási formáját fogjuk fel; szívesen megengedtük, hogy a megbírálás e módja mindig a maga helyén van, hacsak a maga körén belül meg is marad. E szempontból a világ első tudóseit esetleg a tudás huszadrangú képviselői mögé helyezhetem, s valóban teljes joggal; az igazságtalanság ott kezdődik, a hol az egyetemes tudásra irányuló egyéni szabadsággal szemben is föntartom bírálólul a nemzeti szempontot. Ha az elvben oly könnyen elválasztható nemzetközi és nemzeti tudomány számára az egyetemesen igazat közös mértékjelzőnek teszem meg, s ha ezáltal a két fogalmat elkülönzésekből együvé olvasztom, vagy helyesebben azt a csak imént is említett egymásutánt állapítom meg közöttük, a mely minden nemzetit az egyetemes emberi mögé rendel, evvel együtt a kutató egyén is szükségkép kibontakozott nemzeti és faji megkötöttségéből. Az egyén feszélyezője sohasem az egyetemes emberi, hacsak emberi voltunk véges természetét nem veszszük tekintetbe; avval nem osztja a faji elkülönzést, avval nem él megkötött állami életet; az csak az ideál, czél lehet számára. Az egyén legszebb éveit, gyermekéveit környezetének feltétlen hatása alatt tölti el, s talán legsympathicusabb érzelmei folyton e környezetnek, a saját fajbeli testvéreinek és nemzetének lesznek fentartva. De eljöhét az idő, az érett kor ideje, midőn szabadságot is követel a feszélyezés mellett környezetétől. A lassan fejlődő és változó érzelmek mellett gondolatai is lesznek, melyek természetökhöz híven rombolják le a társas együttélés szükség-szerű s néha oly kedves korlátait. Bizonyára mindezt a nem teljes lelki harmónia megszüntetése nélkül, de egyszersmind egy új gondolati világ megteremtésével, a melyre ép oly féltékenyek leszünk, mint mindennapi realis környezetünkre. Ne tessék nagyítással vádolni, ha az elmélet terén beálló tudatos nemzeti feszélyezést az egyéni szabadság kíméletlen támadásának mondom, itt csakugyan arról van szó; bocsássák egyszersmind meg soraimnak talán naivan lelkes hangulatát, az igazolás reményével írhattam így, hisz a tudomány mindent szabadságának köszönhet.

Már előbb is megengedtem, hogy hazai viszonyaink különös alakulása folytán mintha több joggal hangsúlyoznánk minden nemzetit az idegennel szemben, sőt hogy egyenesen a szabadság zászlaja alatt harcolhatunk még mindig az idegen ellenében nemzeti ügyünk mellett. Bizonyára a legtöbb magyar ember előtt annyira világosnak és természetesnek fog az érdekküzdelem ez az iránya feltűnni, hogy ámulattal fogadná a tétel megfordítását. S teljes igazsága van, a míg idegen alatt bármely más hasonlóan exclusiv nemzet fogalmát érti, mint a minő a saját magáé; joggal teszi, a míg az egyedül lehetséges nemzeti átalakulások közepett a saját nemzeti létének biztosítására nem lát garantiát. De hisz én nem is a politicalai és magánélet mindennapi követelményei-

ről beszélnek; nem is a tudásról, a mennyire az a nemzeti élet művelésére fontos és szükséges, s nem egy idegenből importált kizárólagos kutatás-irányról, a melylyel a hazai ellentétbe léphet. Meddőnek, sőt hibásnak tartom a vitát, hogy vajjon a német, francia, angol vagy egyéb más elméleti irányzat és gondolkozásmód nyerjen-e præponderantiát hazai tudományunkban; ha csak egyik közülök az egyetemes tudás kollékeivel nem identificálja magát, s ugyan melyikök tehetné? Már maga az egyetem szó, melylyel ismereteinket illetni akarjuk, lehetetlenné tesz minden kizárólagosságot. Az egyetemes, a közös senkinek sem ellensége, mert az összes külön alakulások lehetőségét magában foglalva, mindnyájok fölé helyezkedik. E szempontból más nemzetekkel megismerkedni, azok kiválóságát ellesni, utánozni nem annyit jelent, mint az idegenkedés szerepében tetszelegni; itt csak az lehet a cél, hogy a sehol együtt nem található, egyénileg és nemzetileg csak részleteiben és rendezetlenül megnyilatkozó általános emberit felismerjük, ennek segítségével állapítsuk meg a magunk egyéniségét. S a részek talán egyenlően fontosak, mert egymást egészítik ki; bármely nemzetből vonjuk is el őket, mint egy typicus gondolkozásmód megállapodott tömegét, vagy bármely egyéni kiválóságból, a mely az egyetemes emberinek keresésében valamely nemzeti alapból jutott el amannak megtestesítéséhez. Azt gondolom, hogy a teljes nemzeti elzárkózás helyett, a melynek jogosultsága, sőt lehetősége nem a modern világból való, még nemzeti ügyünknek is jobb szolgálatot teszünk az egyén e nemzetközi tudáskeresésének előmozdítása, mint hátráltatása által. Igaz, azt is mondhattuk, hogy a tudomány minden ilyforma adeptusa egy elveszett lélek a nemzetiesen egységes lelkek köréből. Az ily veszteség kikerülése a külső jog szerint csak a nemzeti állam parancsszava folytán volna lehetséges; s evvel tényleg elértünk a kényszer és szabadság olyforma összeütközéséig, a hol nemzeti érdek és akarat csak a zsarnok szerepét viheti.

Talán valaki újból úgy vélekedhetnék, hogy a kifejezések ok nélkül keresettek és túlzottak; felvethetné a kérdést, hogy ugyan hol vannak azok a törvényes repressaliák, a melyek véleménye szerint annyira liberális hazai viszonyaink között a szabad gondolkozást torolnák meg. De én azt hiszem, hogy az a mind általánosabbá növekvő elfogásmód, a mely válogatás nélkül a nemzetinek jelszava alatt éltet vagy öl, bár nélkülözze is a törvény külső kötelmét, a mi szempontunkból minden törvénynél veszedelmesebb. Sokak meggyőződéséből fakad, hozzá tehetem, hogy többnyire tiszta és önzetlen meggyőződéséből, melynek egyedüli hibája, hogy a maga sajátos határait nem ismeri; ő maga szellemi erő, hozzátehetem, hogy a leghatalmasabb, a mely nagyot alkot és teremt, de egyoldalúan, kíméletlenül, minden más érdek szem-

előtt tartása és megóvása nélkül. A nemzeti eszmének természetes hajlandósága van, hogy exclusivvá legyen; nincs érzéke a szükséges tulajdonelhatárolások iránt, mert csak magát ismeri, s így igazságtalan, intolerans lesz. Könnyen kimagyarázhatjuk ekként tévedéseit, de kötelességünk csak annál sürgetőbbé válik, hogy azok ellen szót emeljünk. A nemzeti felfogás hatalmi túlterjeszkedése annál rohamosabb, mentől következetesebben vonja le önkéntelenül, észrevétlenül saját gondolatainak consequentiáit; az ilyen logica valóban nem veszett ki a világból a maga spontán megnyilatkozásaiban. A mi csak nemrég egyedül hirlapjaink feladata volt, hogy a tudományt kizárólag a nemzeti rőf szerint mérje, az immár a tudomány hivatásszerű művelői között is általánossá kezd lenni. A legtöbb esetben, a mint mondtam, nem tagadom a jóhiszeműséget, bár az utczai crieurök, a camelot-k sem hiányzanak. Annál több joga és értelme van az erélyes, s ha kell, kíméletlen ellenszegülésnek.

II.

A hol a nemzeti szempont a tudománynyal érintkezik, ott az a külső formának, a nyelvnek iparkodik a legelső helyet biztosítani. Beszéltünk már e tünemény természetes voltáról, nyelvében él a nemzet, a nyelv hozza azt egységének tudatára, a nyelv lesz döntő ismérv hozzátartozói felett, a nyelv gondolkozás- és érzésmódjának letéteményese. A nemzeti nyelvre irányuló túlzott tekintet már olyformán is meghamisíthatja az igaz tudást, hogy a reális tudástárgyak kutatása helyett előtérbe tolja a nyelvbeli, tehát formális vizsgálódásokat. Veszít evel jelentőségben a történettudomány, az irodalomtörténet, a nyelv ez alkalmazott æstheticáját beszámítva, veszítenek a természettudományok. Nem lehet a véletlennek betudnunk, hogy a nemzeti fellendülés napjaiban megszületett akadémiánk eredetileg nyelvtudományi társulat volt, hogy első osztálya mind e mai napig megtartotta vezető állását. De a kapcsolatos nemzeti-nyelvi befolyások tulajdonképeni súlypontját még sem itt kell keresnünk; sokkal veszedelmesebbek azok, mert a tudomány és művészet teljes confundálásán alapulnak, vagy legalább is ezt érik el eredményképen, a hol minden tudástartalmat egyformakép a saját szempontjuk alá állítanak. Mondhatnám, hogy egész kérdésünknek, a tudomány és nemzeti eszme viszonyának, itt van a punctum salienne.

Tűrhetők a nemzeti kívánalmak, melyek első sorban a hazai relatiók elméleti tisztázását sürgetik, amíg a tudományos feldolgozás, előadás mikéntjét érintetlenül hagyják; az a követelmény meg, hogy csakis nemzeti geniusunknak megfelelő módon gondolkozzunk, s hogy kerüljük az idegenszerű gondolatársulásokat, ilyen fogalmazásában, a mennyire t. i. a kevésbé veszedelmes nemzeti előítéletek mellett főleg

a gondolkodás categoriáira alkalmazzuk, s figyelmen kívül hagyjuk, hogy az magában a nyelvben miként jut kifejezésre, szerencsére elég általános jellegű és bizonytalan, hogy teljesítése felett pro és contra disputáljunk. De a nyelv külső existenciát nyert és megállapodott forma, vagy az utóbbinak legalább is lennie kellene; követel, mert csakugyan megvan. Ám követeljen, a mennyire a kölcsönös megérthetés szempontjából neki, mint a közlés legkiválóbb, mondjuk egyedüli módjának, követelnie bárhol is joga van. Azután követeljen művészi tökélyt ott, a hol a vele élő annak elérését céljául tűzte ki. A tudós első sorban közölni akar, s a szükséges szókinszi ismerete mellett, a nyelvtani correctségen és az érthetőségen túl tudástartalma teljesen független a nyelvbeli kifejezéstől.

De úgy első pillanatra bármily világos is legyen a határ egyetemes és nemzeti szempont, tudomány és *aesthetica*, vagy közelebbi megjelölésével *rhetorica* között, sőt bármennyire tisztán tüntesse is fel a nyelvek evolúciója azt a fejlődésirányt, a melynek révén azokból, mint a hangbeli symbolismusnak természetes, s így nem csekély mértékben széptanilag is befolyásolt formáiból a tudomány szolgálatában a gondolatok közlésének minden esetre értelmes, de conventionális értékű módja lesz, mindazonáltal — mondom — a rosszúl felfogott hazafiság és helytelenül alkalmazott ügybuzgóság folyton segítenek amazok között a világos határokat elmosni. Nálunk már maholnap nem ritka a példa, hogy egy a tudás keresésében eltöltött hosszú életet oly módon parentálnak el, első sorban formális tekintetekből, hogy az élet összes fáradsalmait kárba vesztett munka volt, mert azok a fellendült ifjú Magyarországi igényeit nem értették meg, s így nem is elégítették ki. A mennyivel őszintébben vallhatom magamat is az ifjú Magyarország egyik jelentéktelen tagjának, annál jobban kell éreznem az ilyféle bírálat igazságtalanságát. Azután még sűrűbben találkozunk az egyes tudományos munkálatok criticáinál ama többé épen nem szokatlan eljárás-móddal, a mely édes keveset törődik az irott mű tartalmi részével, de annál aprólékosabb vizsgálat alá veszi a külső formát, a nyelvet, s ha kell, ez utóbbi szemponttól vezéreltetve mondja ki a halálos ítéletet a bíráló szuverén jogánál fogva. Itt majd sorra kerülnek a kérdések, hogy vajjon könnyű stílusban ír-e az író, nem-e hosszabbak mondatai, nehézkesebbek mondatelrendezései, mint ezt a nyelv géniusa megengedi, ment-e irányja az idegen formák és fordulatok gyanújától is, ment-e az idegenből kölcsönzött kifejezésektől, egyszóval megadja-e a könnyű, élvezetes, magyar fül számára harmonicus olvasmány lehetőségét, s mind e kérdések és feleletek mellett a munkának tartalmi értéke, ha ugyan csak ez is a nemzeti szemponttal a legdirectebb viszonyban nincsen, majdnem beszéd nélkül, érintetlenül marad.

Szántsándékkal mondom, hogy majdnem; hál' Istennek egyelőre szokatlan közöttünk az olyforma megítélés, a hol a tartalomtól egészen, egyáltalán eltekintenek. Sőt nem tudom, hogy nem-e Vári úré a kétése dicőség, hogy az imént említett végetet is bemutassa ama bírálatában, melyről értekezésem bevezetéseként szó volt, s melyet itt természetesen csak mint a «magyarosság» kizárólagos szempontjából megejtett criticák tanulságos példáját teszek újlag beszéd tárgyává. A bíráló itt kereken kimondja, hogy az előtte fekvő munka tartalmát nem értette meg, s azért mégis bírál; a forma maga is elég alkalmat nyújthat számára, hogy az egész fölött ítéletet mondjon. S evvel elértünk a szóban forgó irány végső következményéig; az ilyen bírálat kínálkozó alapot szolgáltat, hogy a criticus saját rovására eső furcsaságokat leszámítván, a nemzetiesen formális elmélet tévedéseit egyenesen belőle vonjuk el, annak bölcséletét segítségével állapítsuk meg. Az ilyen bírálat condensálva és túlzottan rejt magában mindazt, a mit különben sok helyről kellene összekeresgelnünk vagy csak lehetségesnek következtetnünk; ha esetleg kevés is benne a personális logica, annál inkább megtaláljuk benne azt a rejtett következetességet, melyet egy domináló idea, mint itt a túl-hajtott, határait átlépő nemzeti eszme saját magától is megteremt, s a mely következetességet a «földalatti logica» találó nevével illették. Itt a bírálatban a külső formának szempontja, a mely magabazárt és önmagát kielégíti, intransigens állást foglal el a tartalmi nehézségekkel; s ez kereken kimondatja a bírálóval, persze a maga egyéniségének megfelelő modorban, hogy «a mit hazai középiskolát végzett lateiner ember meg nem ért, az megírva nincs és logikailag is helyesen megconciálva nincs».*) Evvel logica, érthetőség nyilván a társalgás könnyed, esetleg mulattató nyelvbéli kifejezésétől van függővé téve, s a netán e közben fellépő subjectiv nézetek kikerülése végett egy hazai intézmény feltétlen kompetenssége elismerve, az érettségi vizsgálatok bizottságáé. Hiszem, hogy a néha exclusiv és türelmetlen nemzeti eszme nem sok ehhez hasonló furcsaságnak lesz közvetett okozója, mint a csak imént hallott, de talán tanulságnak ez a példa is elég, hogy a maga végleteiben miféle gondolatokat képes megérlelni némelyek fejében.

Tudom nagyon jól, hogy a beltartalom és külsőforma kérdése, melyet most a nemzeti eszmével való kapcsolatában tárgyalok, eddigi világos eredményeink mellett is sokkal subtilisebb jellegű, semhogy még oly pontos és határozott kifejezések biztosíthatnák tárgyalóját a félreértés veszedelmétől. Így nem is tagadhatok meg magamtól néhány további megjegyzést a kérdést illetőleg, még a terjengősség esetleges vádjával szemben sem. A mire első sorban is súlyt kívánok helyezni,

*) E. Ph. K. 1895. máj. füz. 402. 1.

2
 az az a fönnebb már kifejtett elválasztás, a mely szerint bizonyos természetes reservek mellett a tartalom független a nyelvbeli kifejezéstől; mindegyik más szempont alá esik, mindegyik mást fog bírójának elismerni. De talán már magok az ott kijelölt reservek, a nyelvtani correctness és az érthetőség is nehézségeket okoznak, közelebbről tekintve őket. Mikor mondhatunk valamely irott munkát nyelvtanilag correctnek? E kérdésnél, mely a nyelvben jelen alkalomból csakis a közlés mechanicáját látom, a közönséges, minden született magyar nyelvtudásán alapuló grammaticát érthetem csupán. Tudom, hogy tudok magyarul; még senki, a kivel beszéltem, magyarságomat nem vonta kétségbe, ha mindjárt mondhattam és írhattam is olyat, a min holmi 2 Zápolya a fejét csóválta. Ha egy-egy complicáltabb mondatra, egy-egy szokatlanabb szófüzésre meg is teszik a megjegyzést, hogy «ez nincs magyarul», a legtöbb esetben a tartalom idegen a megjegyző számára és nem maga a nyelv. Különben is csak szorosan nyelvtanról beszélek és nem stilisticáról. Hát a mi az érthetőséget általában illeti; hol találjuk meg a második feltétel számára az illetékes ítélőforumot?

Én ugyan újból nem a végzett nyolcz osztályhoz kötném a criticus qualificatióját; sőt elég bátor vagyok bevallani, hogy hamarjában nem nevezhetek embert vagy akár emberosztályt, mely a szóban forgó feladatra speciálisan hivatva volna. Azt azonban világosan látom, hogy a kérdéses ítélet a kellő tartalmi ismeret híján nem lesz lehetséges; s így az, a ki pusztán a nyelv széptani formáira ügyel, vagy csak a mindennapi nyelv conventionalis megértésével rendelkezik, eo ipso hátráljon meg a kísérettől, hogy a szavakba átfordított idegen lelki tartalmat saját magában reconstruálja. A mi meg majd magának az írónak igyekezetét illeti, hogy gondolatjait formákba öntse és mással is közölhető állapotba hozza, ez igyekezetnek, mondom, legfőleg csak egyik oldalát képezhetné, hogy az öntés és közlés oly módon történjenek, hogy az olvasó a közlöttet mentől gyorsabban, könnyebben vagy élvezetesebben tegye a magáévá. Az író a saját belső tartalma nem kevésbé fogja munkájában irányítani, sőt annak a gyakran nagyon is negligált szempontnak kellene mindig az első helyet fentartania, hogy gondolatjai minél biztosabban, körülhatároltabban kerüljenek a felszínre. Persze a végső stiláris eredmény felett sok tekintetben magoknak a gondolatoknak s azok kapcsolatainak minősége, mélysége fog dönten; de én részemről csak nagyon természetesnek gondolom, hogy a dolgok alapjára ható gondolkodás hű és exact szóátfordításai nem mindig a legkönnyebb és elfogadott értelemben legélvezetesebb olvasmányt nyújtják.

Mindez állítással természetesen semmit sem akarok egyrészt azok érdeméből levonni, a kik a nyelv conventionalis jegygyűjtemény-jellege mellett annak æsthetikai természetére is ügyelnek, a kik úgy

mint tudós írók egyszersmind rhétorok vagy poéták is, másrészt azok jelentőségéből, a kik a könnyű, tiszta, mindenki számára érthető, fáradság nélkül világos előadás tehetségével bírnak. A nyelvkezelés mind e két oldala egyenesen nemzeti szempontból lesz kiváló fontosságú; a rhetorikai remek csupán a nemzeti nyelv szelleméhez való alkalmazkodása által lehet azzá, a könnyű nyelvezet meg mindennapi társalgás formája lesz, az egész nemzetnek nemcsak köztulajdona, de bizonyos értelemben saját alkotása. És így csak magától érthetőnek kell gondolnunk, hogy e nemzeti titulus alatt, sőt esetleg az emberi tehetségek általánosabb jogcíme alatt is a legnagyobb dicséretekkel halmozzuk el az itt szóba jövő kiváló egyéneket. Sőt nyilván elmélet és gyakorlat, tudomány és *aesthetica* között felállított distinctiónk sem lehet annyira merev, hogy be ne kellene azt látnunk, mennyire előnyére szolgálhat a tudományos tartalomnak, ha megírója a nemzeti nyelv széptani követelményeinek is eleget tesz, s ha az írott oly módon van előadva, hogy azt az illető nyelven beszélők zöme, maga az egész nemzet, a tudósok exclusiv csoportjával szemben is képes megélni. Nemcsak holmi nyilvános szónoklatok vagy felolvasások külső formáját felöltő irodalmi népszerűsítésről beszélek; a legkomolyabb és legeredetibb tudástartalom is nyerhet a kifejezések könnyedsége és választékossága által, különösen a kevésbé exact, eredményeiben kevésbé kézzelfogható történettudományoknál, a hol például nem ritkán a nyelv *aestheticájának* egy-egy ügyesen megválasztott formája, egy-egy képies hasonlat, egy-egy *emphaticus* felkiáltás, fogják a tartalom mibenlétét talán még az író számára is előnyösen megvilágítani. Széptani, költői kifejezésekkel, fordulatokkal úgy is telve van nyelvünk: használjuk őket mindnyájan, sajnos, nem egyszer a világos értelem rovására, tudatlanul is, s így módunkban sincs, hogy ellenök remonstráljunk. A mellett a közhasználatú nyelvtől való távolodásnak is megvannak a maga határai; az író jobban körülírhatja egy-egy tág kifejezés értelmét, használhat szokatlanabb, idegenszerű szókat, eltérhet a társalgás rendes stilitikájától, de mindezzel új nyelvet csak képiesen szólva teremthet. Valóban az egyéni teremtés lehetősége aránylag kevésbé zsugorodik össze a multtól hagyományozott, s a nagy tömegben folyton élő mindennapi nyelvgyakorlással szemben. Így soha nem is haboznék, hogy különben teljesen egyenlő tartalmú feltételek mellett a babért annak az írónak adjam, a ki formális szempontból inkább kielégít.

A tartalom és forma alkudjék² meg egymással, a mennyire a tartalom károsodása nélkül lehet; egyesítse magában mindkettőnek követelményeit az, a ki képes reá. De mindazonáltal, ha már most valaki a hosszúra nyújtott fejtegetést avval a megjegyzéssel akarná szükségtelennek láttatni, hogy ilyforma kibékülés lehetősége a tartalom és

forma szembeállítását jogtalannak vagy feleslegesnek tünteti fel, a megjegyzővel szemben csak a máris mondottakra kellene hivatkoznom. A kibékülés lehetősége még nem szünteti meg mindkettő lényegében az azontalanságot, a megnyilatkozás más-más körét, s így egyszersmind a megítélés más-más forumát. Ha a könnyed vagy szép előadást főleg a tehetség dolgának tekintjük, az emberi tehetségek véges voltánál fogva valóban nem egy ok fog amellett szólani, hogy a kapacitás e nemét külön rubrikában méltassuk, s felette hozott ítéletünkkel ne præjudicáljunk magának a tartalomnak, a mi méltánytalan lenne; ha ellenben a stílus főnnevezett előnyeit véleményünk szerint a gyakorlat fogja legfőképp biztosítani, mért ne válaszszuk külön annyival inkább a begyakorlás ezt a módját a tartalomtól, a mennyivel könnyebben az utóbbinak szentelt idő gátolhatta meg a kutatót a stílári exercitiümokban? De mindezen felül, s evvel szintén érintett pontra hivatkozom, a tartalom és forma nemcsak hogy nem azonosak, de igen gyakran ellentétesek is.

És ép ez a második pont, a melyre kérdésünknel, az illetékességi körök imént tárgyalt elválasztása mellett, súlyt kívánok helyezni. A mennyivel inkább távolodik el a tudástartalom az ismeretek ama sphærájától, a mely a nagy közönségre is érdekel bír, s a mely így a társadalom zöme előtt ismeretes, közhasználatú nyelvhez, vagy a sokaktól élvezhető rhetoricaihoz mért, vagy a mennyivel inkább fokozódik a tudományos szükség, hogy a tudás a mindennapi empirismus ellenében a szigorúan körülírt és egymástól elhatárolt fogalmak viszonyait tüntesse fel, annyival inkább, mondom, fog a társalgási vagy rhetoricai nyelv elégtelensége e feladatok megoldásában kitűnni, annál inkább a tudományos nyelv maga is a közhasználatútól, s az æstheticaitól nem kevésbé távolodni. Oly állítás ez, melyet a kimerítés, letárgyalás lehetősége, de szüksége nélkül is teszek meg. Senki sem kételkedhetik, hogy az egyszerűen leíró vagy elbeszélő módor mily irányban fog különbözni az igazi tudomány általános, elvont nyelvezetétől, s hogy e különbözetet majd miféle indító okoknak kell betudnunk. Mindnyájan éreztük, hogy az a practicus mondatelrendezés, mely ismeretet ismeret mellé helyez, esetleges monotonasága daczára is kevésbé fárasztó, olvasása a figyelem kisebb megfeszítésével jár, mint azé a syntacticusé, mely a megismerteket talán nem a legelső pillanatban szembetűnő viszonyosságukban, alárendeltségükben mutatja be; a mely mondatelrendezés hosszadalmasabb, nehezkesebb lehet, de a nélkül, hogy másban, mint a való összeköttetésének és elrendezésének kutatásában, tehát a tudomány igaz feladatának megoldásában lenne azzá. Az a következetesség is, melylyel fogalmainknak, s így szóbeli kifejezéseinknek is határozott, változhatatlan tartalmat tulajdonítunk s így phraseológiánk megállapodott

rendszerével állunk tudástárgyunkkal szemközt, vagy az a jelentőség nem kevésbé, melyet kutatásaink közben egyes fogalmaink kapnak, s most már e fontosságukban, szokatlan megisméltésekkel nyernek leírt gondolataink között kifejezést, mondom, mind e két körülmény is hozzájárulhat nyelvezetünk nehézkességéhez, látszólagos sötétségéhez, ha mindjárt egész természetesen a figyelmes olvasó és gondolkozó számára, legalább a homályosságot illetőleg, ép az ellenkező irányban tesz mindkettő szolgálatot. S nem-e ugyanazon eredményhez vezet, ha a tudomány feladatához képest nyelvezetemben is oly módon pontos akarok lenni, hogy az állításaim szűkebb vagy tágabb értelmezését egyformakép kizárja, hogy különösen általános enuntiatióim általa ama határok közé legyenek szorítva, melyek között egyedül jogosultak? Gyakran majd itt sem fogom kikerülhetni a mondatok túltömöttségét, de ha valahol, hát ép itt sok esetben csak a figyelem hiánya vagy a gondolkodási képtelenség beszélhet majd homályról az ellenkezője helyett.

Küzdelmet írok le ekként az ismeret kifejezésre törekvésében, a tartalom és forma küzdelmét. Erős küzdelmet, a melynek csak befejeztét tünteti fel az elhangzott hang vagy leírt szó, de a melynek eredete minden külső symbolismusnál sokkal mélyebben fekszik. Annál szívósabb harczt, minél őszintébb a törekvés nem elégedni meg a kifejezés elreppenő és magában értelmetlen külső jelével, hanem mentől többet felszínre hozni a lélek gyakran ismeretlenül gazdag készletéből. Sokszor a saját lelki tartalmunk előbukkanását a nyelvnek, e nem egyszer egész homályossá vált közhasznalatú jeggyűjteménynek gondtalan elfogadása akadályozza meg; sokszor a széptani tekintetek, melyek gondolataink precizizálásától rettentenek vissza. Nem akarom korántsem állítani, hogy nem a külső formát öltött ismereti tartalmunk foglalja el gondolkozási tevékenységünk legfőbb pontját, melyre a magunk és mások kedvéért is egyformán törekednünk kell; de azután az a külső forma is a hozzátartozó tartalomban lelje meg magyarázatát és találja fel bírálóját, s megjelenésének csinja felett ne az aesthetica, érthetősége, világossága felett ne a köznap nyelvismeret döntsön. A tudós számára a kiinduló pont és végeztél egyaránt a tartalom és ne a forma legyen! A tartalom úgy is alkalmazkodni fog a formához, a mennyire a fönnebb tárgyalt követelmények azt szükségessé teszik; de az alkalmazkodás ne menjen azon határokig, hol csak a tartalom lehet a vesztes. Pedig nagyon sok esetben a tartalom drágán vásárolja meg egyezségét a formával, holott ennek kedvéért egy gondolatunkat sem szabadna feláldoznunk.

III.

De minden előbbi állításom annyira összefüggésben van egyrészt az egyénről alkotott felfogással, a mely szerint annak egyik legfőbb

törekvését képezze legalább az elmélet terén nemzeti körülhatároltságából szabadúlni, másrészt magának a tudás gondolatának megconcipiálásával, a mely azt minden formális tekintet fölé emeli, hogy igazán van okom félni a homályosságtól, mint a kinek alkalmam nem nyílt, hogy ép e lényeges két fogalom, a kutató egyén és a tudás fogalmainak fejtegetését már bevezetésként in extenso adjam. Itt az olvasótól mindannak gondolati pótlását kérem, a mit a tárgyról már előzetesen el nem mondtam. Mert maga az a szembeállítás föntkifejtett értelmében a tartalom igazságát szomjazó egyén és a közlés formáit megfigyelő nemzeti érdek között, legalább én előttem oly világosan áll, hogy semmiféle ellenpélda nem képes meggyőződésemben megingatni. Szívesen hivatkoznak ily tekintetből a francia írókra, mint a nemzeti nyelv és az egyetemes tartalom követelményeinek összeegyeztetésében a legfőbb mesterekre, de talán ép ez a példa néhány további argumentumot szolgáltat majd a mi tételünköz.

Először is egy pillanatra se felejtjük, hogy a francia nyelvvel mint egy régi, a legapróbb részleteiben kifejtett, a tudás minden ágához adoptált nyelvvel állunk szemközt. Már pedig az összehasonlítás szükségkép hamis vagy félrevezető lesz, ha ilyen nyelvet bármely más, a culturának nem hasonló fokán levő nyelvvel vetünk egybe. Az, a mi sok tekintetben fejletlen, nem minden tudományos tartalomhoz egyformakép alkalmazott magyar nyelvünknel erőszakoltnak, nehézkesnek, idegenszerűnek fog feltűnni, az ugyanily formában nem szükségkép lesz azzá a francia nyelvénél. Az utóbbi fejlődésének, kiművelődésének természetes menetében, ha szabad egy látszólag paradox állítást használnom, a maga kijelölt és átléphetetlen határain belül nemzetközibbé lett. Nem azt értem ezen, hogy nélkülözi, a speciálisan francia vagy román gondolkozás megfelelő nyelvi fordulatait; de ezek magok is, legalább a tudományos irodalom nyelvében, az egyetemes gondolkozás követelményeihez igazodva rég elvesztették exclusiv nemzeti jellegüket. A mi a magyarban mint a zamatos népnyelv egy-egy virága az irodalom részéről folyton bebocsátást követel, az ott már régóta, ha nem conventionalis használatú, úgy archaismus vagy provincialismus. Ők, a boldog francziák, e tekintetben eljutottak odáig, a hová nekünk csak jutnunk kell. A felfelé küzdés zavaros állapotaiban kétszeres nyög gyanánt nehezedik a külső kifejezés a tudás-tartalomra.

A második szempont, melyet ugyancsak ne téveszszünk figyelmünk elől, az az auctoritás útján teremtett megállapodottság és uniformitás, mely a francia nyelvet jellemzi. Míg minálunk a legprimitívebb orthographiai elvekről is disputálni lehet, a míg mi néha a legnagyobb zavarban vagyunk kifejezéseink, mondatfűzéseink megengedhető volta felett, a míg egyszóval irodalmi nyelvünk legalább is a teljes folyás és

nem a megkristályosodottság állapotában van, addig a francia nyelvvel a formákba zárás ezt a processusát már rég elvégezte a francia akadémia. Nem arról van itt szó, hogy bármely testület mennyi joggal ragadja magához nyelvi tekintetben a szuverén törvényhozási gyakorlást, s hogy az élő nyelv, a maga lassú, de szüntelen változásaiban mennyire lesz a törvényhozó elismerése mellett is törvényszerűvé; de az író egyéni álláspontja ily paragraphusokba szedett nyelvvel szemben nyilván egészen más lesz, mint az olyannal szemközt, a hol, ismét irodalmi alkalmazásában, majdnem minden kétes, bizonytalan. A francia író mindenesetre tudja, hogy mihez kell alkalmazkodni, ha francziául akar írni; sőt legelső nevelésétől kezdve vérévé vált, hogy mit tartson az irodalmi nyelvvel való élés sine qua nonjának. Arnold, az angol essayista, a francia nyelv e megállapodottságának, a francia akadémia e directiv hatalmának tudja be kiváló prózaistáik lehetőségét, az angol költői nyelv fölényével szemben; én legalább a nyelvbeli kifejezés azt a megbecsülhetetlen sajátságát tulajdonítom e körülményeknek, hogy az ember a folytonos fennakadás kellemetlensége, a különböző difficultások veszedelme nélkül írhat, mert ismeri azon határokat, melyek között az írás egyáltalán lehetséges. Mindez épenséggel ne legyen ellenkezésben avval, a mit a tartalom és forma ellentétéről eddig mondtam; itt először is csupán azon conventionális szókincs és nyelvi formák megállapításáról van szó, melyek nélkül a tartalom közlése különben is lehetetlen volna.

A megállapodott nyelvrendszer nyüge lehet az egyénnek, feszélyezője a tartalomnak, ha egyebet is kívánna adni a közlés szükséges jegyeinél; ezen belül csak attól a nagy munkától kíméli meg az egyént, melyet különben tapogatózva annak magának kellene elvégeznie, azzal a külső mezzel látja el a tartalmat, melybe mint készbe szívesen, mert könnyen burkolózik. Azután nem is a mindig szűk korlátok között mozgó népnyelv vagy a családiasan pongyola társalgási nyelv rendszerezését illetik a szóban levő megállapítások; irodalmi közeget teremtenek, a tudomány nagy és szétágazó követelményeihez conformisan. A tudós így a szigorú nyelvtörvények mellett is elég lehetőséget talál, hogy elvont gondolatjait formába önthesse minden nyelvi barbarismus nélkül; a rendelkezésére álló formai készlet elég bőséges, hogy az ne csak a különféle gondolati tartalmakat, de a rokontermészetűek nuancaitis kifejezésre juttassa. Az olyan szélesalapra fektetett, liberális rendszerezítés, a minő a francia nyelv, az olyan irodalmi nyelv csak segítheti a tudóst hátráltatása helyett. Ilyforma megállapodottságot kívánnék tudományos szempontból a mi magyar nyelvünk számára is, a hol azonban ne felejtjük, hogy érte a nemzeti érdekből, a nemzeti poesis szépeiből is fel kell áldoznunk valamit.

A nyelvi purismus, az orthologia túlzott követelményei mellett, legegyszerűbb gondolataink szüntelenül harcban lesznek a külső kifejezéssel.

Csupán ez előzetes tudnivalók után láthatunk a francziák híres formaérzékének megbeszéléséhez. Sőt még itt is distinguálnunk kell: talán újból nem nagy öröme azoknak a criticusoknak, a kik soha meg nem szakított, símán elegáns tárgyalási módért örömet megbocsátanak a tartalmi pontatlanságnak. Mit értsünk a szándékosan általánosságban használt «formaérzék» alatt? Csakis egyszerűen a nyelvi kifejezésre vonatkoztassuk, eddigi használatunkkal megegyezőleg, a míg t. i. a gondolati tartalom s a külső jegy, a gondolati közlés processusának e két elengedhetetlen feltétele csak mintegy folyó viszonyosságukban érdekelt, vagy vonjuk-e a forma fogalma alá azt a kívánatos elrendezést is, melyet a nyelvbe átfordított tartalom a maga egységes voltának követelménye alatt a kutató egyén által nyer? A tudományos beszédnél nem elég, hogy a külső nyelv pillanatról-pillanatra fedje lelki belsők æquivalenseit; de egyszersmind a maga szűkebb körén belül is az egyén lelki világának azt a sajátosságát teljes mértékben kifejezésre kell juttatnia, hogy az a maga részekre bomlásában is átérzett összetartozást tüntet fel. És ép a különböző gondolati részek ezt a rendezett összefüggését, mely még a heterogén elemekből is egy határozott egészet alkot, de mely a hasonlóság szempontja alatt a tökéletes egygyéolvasás stádiumát is elérheti, nevezem a tudományos gondolkodás egységének. Egyszerűen a saját magával való identitást az egyénben elszigetelten képzelt singuláris fogalom, vagy a fogalmi elzárkózás némi átlépése után a singuláris ítéletben felmutatható gondolat, egy egyszerű mondat tárja elénk; de e primitiv elemek még oly tömegénél, kapcsolódásaik még oly különbéleségénél is megmarad az identitás forrásából merített követelménynek itt, hogy azon egyszerű elemek csoportjai egy közös központra legyenek visszavezethetők, egy általános fogalomban, egy vezérlőgondolatban, — eszmében, — szempontban találkozzanak, a mindent felölelő egyéni öntudat egységének háttérével. Az ilyféle gondolkodást, mint tudatlanul minden psychicus nyilatkozatot, részeinek az a tudatos kapcsolata jellemzi, melyet csak az alsóbb fokon hasonló természetű anyagi világból vett példával akarunk akkor megértetni, midőn organicusnak mondunk. Itt tényleg egy fogalmamban, egy ítéletemben a kifejtésre képes fogalmak és ítéletek tömegét valósággal egyet alkotva képzelhetem el, mely egység csak elrejtetten öleli fel alkotó elemeit viszonylagos elrendezésökben, alárendeltségökben, ellentétökben, a mint t. i. őket a gondolkodás szerves munkássága már előzetesen csoportosította.

S ha már most megfordítva ez egyeknek képzelt általános tartalmak kimagyarázásában, részletezéseiben keresvén a tudós író igaz fel-

adatát, avval a kérdéssel állok először is munkája elé, hogy a maga tárgyát mennyire képes a föntkijelölt követelménynek megfelelően szemem elé tárni, hogy mennyire érteti az meg velem már taglaltsága, berendezése, tárgyalási egymásutánja által is tartalmának «organicusan egységes» voltát, s ha mondom, mind e kérdést a helylyel-közzel változó tartalomtól elkülönítve, a forma szempontja alá állítom, s egyszerűen szerkesztéstani problémát látok bennök, a francziák valóban értenek a szerkesztés mesterségéhez, sőt néha túlságosan kiváló formalisták. Munkáik nem az elaprózott, összefüggéstelen ismeretek halmaza, mint pl. a német philologusoké olyan gyakran. Bevezetések világosan utalnak a mű szándokára, a tudományos vállalkozás minőségére; a megfejtés tartamán keresztül, a tárgyalás alatt érzékelhető vonalhoz hasonlóan húzódik végig az az egységes szempont, melynek mintegy az egész munka szentelve látszik, a melyért minden kitérés, minden részletezés történik, a mely mindent magára vonatkoztat és összetart; befejezéseik röviden és találóan resumálják a kutatás eredményét, melyet nagyon gyakran nem nehéz egy pontosan formulázható mondatban kifejezni. Sőt a francia tudományos munkák itt-ott ennél is többre képesek. Gyakran, ha szabad e hasonlattal élnem, egy költemény vagy legalább egy jól megconciált regény külső benyomásával hatnak; minden rész művésziessen elrendezve, néhol még az érdekösszeütközésnek s a catastrophának itt képzelhető analagonja, vagy a mindent betetező morál. Nehezen lesz a formának, a művészi törekvéseknek szentelt e kiváló figyelem bármily tartalommal egyformakép összeegyeztethető; sőt bizonynyal nem egyszer csupán a gondolati pongyolaságnak, a valón eszközölt szándékos másításnak, vagy a szabad képzeletnek becsempészett eredményeivel lesz csak lehetséges annak a művészi követelménynek eleget tenni, mely mindent harmonicusan, formásan akar, s mely az író tudóssal szemben mint önálló s túlságosan merész exigens szerepel. S bár e túlzások, a művészi hajlandóság ez aberrációi, s a tudásnak velök járó meghamisítása nem is hoznak zavarba azt az igaz alapot illetőleg, melylyel kapcsolatban vannak, s mely eredeti kiindulópontunk volt, t. i. a tudományos gondolatvilág egységének követelménye, úgy ugyancsak azok figyelmeztessenek majd arra, hogy tudományos szempontból a különös gondolat tartalom maga határozhat csupán közlésének minden formai megtestesítése és elhelyezkedése felett, hogy a tudományos gondolkodás, bármennyire «szerves» legyen is részei között az összefüggés, s ez bármennyire az æsthetikai formalismus követelményeire emlékeztessen is, távol áll minden oly széptani tekintettől, mely idegenből áthozva kívánná helyette a törvényhozó irányzerepét átvenni. A mint itt a külső nyelvi kifejezés egyáltalán tartalmi egyenértékével csupán az utóbbinak directívája alatt szövetkezhetik, úgy a szerkezeti forma is a

tartalom kizárólagos irányítása mellett, minden æsthetikai, művészi befolyás figyelembevételével. S a mi magát a gondolati tartalmat illeti?

Belső világunk a külső valótól függ. A mit arról, gondolati egységről mondtam, az csak addig a határig lehet elfogadható, a míg csakugyan az egyén azt az őszinte törekvését fejezi ki, hogy az a reális külsőt igaz ismeretei révén ily gondolati egységben fogja fel, a míg tehát magukban a külső világ való kapcsolataiban találja meg törekvéséhez a jogot. Ne keressünk formailag tetszetős kapcsolatokat ott a külső világ jelenségei között, a hol ilyeneket azok magoktól nem nyújtanak, s alkalmunk sem lesz, hogy hasonlókat kifejezésre juttatni iparkodjunk. Mert gondolati világunk nyelvbeli megérzőkítése, a mint t. i. az az elrendezés, megszerkesztés formáiban jut érvényre, közvetett jellegénél fogva még inkább csak a való halvány másolata lehet. A beszéd szerkezeti formái értékkel bírnak, a míg csakugyan annak a belső szükségnek jogos eredményeivel járnak együtt, a mely a világ jelenségeit elkülönzésök helyett abban a kapcsolatban akarja feltüntetni, melyre az egységesítő gondolkodás képesít. Alkalom adtán még bővebben utalhatok majd arra, hogy a francziáknál e helyes általánosító és rendező hajlandóság igazán mily szoros viszonyban van itt tárgyalt művészi formalismusukkal. De a hol bármely más szempont kíván ugyanily irányban meghallgatásra, s a francziáknál azon önkéntelen következetesség révén, melyel minden formalismus mint önálló erő hat, ez is megtörténhetik, ott vagy csak a máskülönbben tiszteletre méltó és a tartalom megértését megkönnyítő, de annak belső lényegére értéktelen ügyességről, virtuositásról lehet szó, vagy a tudomány veszedelmes meghamisításáról.

Nem tagadhatom el magam előtt, hogy a szerkezeti forma kedvéért tette concisus kitérésemben nem egy magyar gondolkozó számára újból homályos vagy érthetetlen lehetek; s bár a saját ügyetlenségem is megmagyarázhatja egy bizonyos mértékig a hibát, talán azonkívül az a körülmény is, hogy fejtegetéseim néhány lélektani felvételen nyugosznak, s a lélektan, sajnos, még nem képezi nálunk, legalább is minden humánus tudástárgygyal foglalkozónak természetes, elengedhetetlen alaptudományát, s hogy a mellett a szóban levő lélektani feltevések ép oly jellegűek, melyek a tudománynak nálunk leginkább szokásos felfogásával és módszertani gyakorlatával merev ellentétben vannak. Nem azt akarom ez utóbbi állításommal mondani, hogy kutatóink előtt mindig a tudatos szándék formáját ölti fel a törekvés, hogy a tudománykörök egészei helyett a szétdarabolt ismeretek rendszertelenségét tekintésük céljukul, de tényleg, a most elsősorban szemem előtt tartott történeti disciplinánál kiválókép, különböző gondolkozási fogyatékoságok s idegen, főleg német befolyásnak együttes működése addig a

fokig specialisálta, vagdosta darabokra a tudástárgyakat, addig a pontig tünteti fel a részletismeretek egyszerű anyagmegállapítását és gyűjtését a tudós egyedüli feladatának, hogy minden rendszerezítés, viszonykeresés, általánosítás, egységesítés lehető tévedéseiről hosszasan beszélni a mi szempontunkból legalább is időszerűtlennek tartom, s az utóbbiakat — összes képzelhető tévedéseik mellett — magyar ember előtt mindig szívesen fogom tudományos követelményekként hangsúlyozni.

Sőt a francziáknál is, a kik pedig annyi időn keresztül lehettek a gondtalan általánosítás, s az alaptalan gondolatesoportosítás fültanúi, még azoknál is, mondom, inkább az önkéntelen ellenhatásnak, s nem a lélektani feltevésekkel indokolt meggyőződésnek benyomását teszi reám azon modern kutatási irány, mondhatjuk iskola működése, főleg az utolsó évtizedek tudós generációjából, a mely szintén csak tudományos alaptények kiderítésével foglalkozik, szedett-vedett tudástörmelékeket tudomány megalkotására elegendőknek tart, s mint ilyenkor kikerülhetetlen, sokszor nem lépi át a holt betűnek primitív megértését. De e tudósiskola a mi szempontunkból ép közvetlen természeténél fogva lesz figyelemre méltó.

Nem időzhetem jelenleg hosszasan ismertetésénél. A mint könnyen gyanítható, főleg a történetírás körén belül, vagy speciálisabban a philologusok között toborozza híveit. Képviselőit, a mint szintén természetes, először is az École des Hautes Études- és Collège de France-ban, a francia eruditio e fészkeiben, a mellett az Académie des Inscriptions et Belles-Lettres tagjai között, s csak másodsorban fogjuk a Sorbonneban, a nagy közönség és tanuló fiatalság ez intézetében megtalálni és ellenkező okból éppenséggel nem az Académie des Sciences morales et politiques padjaiban, mely az Institut előbb említett sectiójának mintegy kiegészítő magasabb, fokát képezi. Ez iskola idegen befolyástól nem egészen ment; s elég felvilágosító körülmény, ha ellenfelei a németnek feltétlen utánzásával vádolják híveit. Mint az ellenhatások legtöbbször, egyoldalú; az igazság bizonyos mértékét rejti ugyan magában, amennyire t. i. tisztába hozott, pontosan megállapított alapismereteket követel, de czéljának restringált volta, mely amaz első elemekkel meg is elégszik, végeredményeinek tudományos értékét kétségessé teszi. Ő csak tényeket, s ezek közül is inkább csak a materialisabb jellegűeket keresi; mint történetkutatás beéri az institutiók hol irodalmi úton, hol az epigraphika segítségével eszközölt constataálásával, s irtózik az intézmények mögött rejlő ideák feszegetésétől. Fontossága mindenestre nagy ott, a hol még kellőképp nem igazolt részletkérdésekkel áll szemközt, s létjoga mindig kétségbevonhatatlan, midőn magát bevallottan csak is előkészítő jellegűnek tartja. De a hol különben is a kuta-

tási nyersanyagnak majdnem végleges megszűnte a panasz, ott az ő buzgólkodása is fölösleges vagy egyenesen rossz irányba terelt; ha meg a tudomány valóságos műhelyének akar látszani, az csak annyiban lesz elfogadható, a mennyiben a műhely és munkások mellett atelier-eket és művészeket is concedál. Gyakorolhatott ugyan s még folyton gyakorol túlzásai daczára jótékony befolyást is a francia tudományos világra, ép ennek különös viszonyai folytán, nemcsak a tetszetős, de nem szigorúan igaz ideatársítások ellensúlyozójaként, de a tudománynak amaz egyedül megengedhető, s ez iskola számára oly természetesen kínálkozó felfogása által is, hogy az mint öncélú existentia minden egyéb, köznapian practicus vagy külső formai tekintettől távol áll: a francia fül számára hosszú időn keresztül nem az első pillanattól világos igazság, melyet szintén főleg Németországból kellett importálniok. De ezért mégis ép az egyetemes tudomány szempontjából a szóban lévő kutatási irányt nem fogjuk kielégítőnek mondhatni, mert az igaz tudomány létezésének megadja ugyan annak egyetemes felfogásával külső biztosítékát, de a belső sine qua nont, a tudomány egységét figyelmen kívül hagyja. És mindez ellenvetéseink daczára most, midőn a tartalom és forma szembeállítását a francia tudomány körén belül, a tudomány egységes gondolkozásának szempontja alatt tárgyaljuk, joggal mutathatunk rá ép az itt szóba hozott iskolára, melyet az egységesítő gondolkozással kapcsolatos szerkesztéstani formalismus legvégső ellenhatásának tarthatunk. Nem mondom, hogy csakis a gondolatok csoportosításában és megszerkesztésében kifejezésre jutó alakszerűség az, a mi a reactiót előidézte; a kérdés ennél complicáltabb, melyet helyszűke miatt bár nem magyarázhattam ki végkép, de a melynek sokoldalúságát legalább is éreztettem. De a külső világ felfogásának két végétét csakugyan az a kettős mód képezné, melyek közül az egyik az egyes tapasztaltat ragadja meg, ezt pontosan kifürkészi, de ezen túl nem is megy s legföllebb mechanicus módon lajstromozza a megismerteket és a másik a nem mindig tiszta tapasztalatokat önkényszerű vagy a maga æstheticai normájainak megfelelő viszonyban állítaná össze egészsze. Nem mintha a francziáknál akár az egyik, akár a másik irányt szigorúan keresztül vinni sikerült volna; de maga a kivihetetlenség nem a principiumok ellentéte ellen bizonyít. Tanúságosnak mindenesetre elég tanúságos az érintett antithesis, s kérdésünket bizonyára nem olyanképen dönti el, mintha a francia irodalom itt tárgyalt szerkezeti formalismusa, a mely sokszor csak a tudomány meghamisításával válhatott a francia világos előadás alapjává, ellenbeszéd nélkül maradt volna.*)

*) Az itt szóba hozott iskola módszertani és pædagogiai követelményeit illetőleg, l. Ferd. Lot *L'enseignement supérieur en France*, Paris,

S ha már most hosszúra nyúlt, de nem egészen idegenben kalandozó kitérésünk után a tartalom és forma amaz általánosabb ellentétének tárgyalására térünk vissza, hol a forma nevén az egész folyó nyelvbeli kifejezést, mint a tartalmi előadásnak complicált eszközét, összes rhetoricai, stilusbeli tulajdonaival értettük, s felvetjük a kérdést, hogy vajjon a francziáknál a mondottakon kívül a külső hangok cultusa mindig békességben fért-e meg a tartalom követelményeivel, hogy vajjon a franczia tudomány az imént tárgyalt véglet egyenes keresése nélkül nem érezte-e a tetszetős és könnyed közlés általános kívánalmainak ráháramló inconvenientiáit, úgy a franczia módszertani fejtegetések egyik legfontosabb és legsajátosabb irányára bukkanunk, a melyet Renan epochalis értekezése után majdnem minden számottevő methodológusunk ritka egyetértéssel követett, s követ mai napig is, s a mely thesisünkkel teljes egyetértésben a tudomány magvát a közlés feszélyezésétől kívánja felszabadítani. Beszélhettem volna már e módszertani irányról előbb szerkesztéstani problémánkkal kapcsolatban is, de most mégis inkább helyén lesz, mert szélesebb alapon történhetik.

Renan¹⁾ a tiszta tudomány nevében szólal fel; criticája főleg «a felsőbb oktatás» ama nagyhangú, de üres tartalmú előadásai ellen irányúl, melyek mulattatók, sőt a közönség számára egy bizonyos mértékig tanulságosak is lehetnek, de a mint nem a komoly tanulmány eredményei, úgy semmiesetre nem is annak élesztői. Renan a francziák közt talán először hangsúlyozza a pædagogia és tudomány szoros kapcsolatát, s az előbbinek viszonyait tekintve, van oka, hogy az utóbbinak sorsáért őszintén aggódjék. Olvassuk el csak néhány soros, de mégis annyira érzékeltető rajzát, melyet az akkori facultások, e modern athénéek működéséről ad, egészítsük csak ki az ilyformán nyert benyomást azon érdekes ismerettségével, melyet Liard a franczia felsőbb oktatás történetéről szóló művében főleg az akkori vidéki előadások természetét illetve nyujt,²⁾ s legalább megközelítőleg elképzelhetjük, hogy az a kényszer, melyet egy legjobb esetben művelt, de mindenesetre nem tudós publicum a külső formát, a nyelvezetet illető követelményeivel az előadóra gyakorol, mely fokig sülyesztheti le a tudomány képviselőjét, az iskolát s velők együtt a tudományt magát is. Azt gondolom, hogy a Sorbonne és Collège de France mai viszonyai csak halovány visszfényét tüntethetik fel a múlt

1892. E munkát bírálja Gaston Paris: *Le haut enseignement historique et philologique en France*, Paris 1894. (hirlapi cikkek különkiadása).

¹⁾ *Questions contemporaines*, 2. édition, Paris, 1868 (az első 1864) p. 69—115: *L'instruction supérieure en France*.

²⁾ Louis Liard, *L'enseignement supérieur en France 1789—1893*, tome 2. Paris, 1894. Különösen p. 276. s köv.

állapotjainak; pedig idegenre még manapság is eléggé feltűnő, midőn a padban jobb oldala mellett egy öreg úr szunyókál, a ki bizonyára csak okosabb tennivaló híján foglal itt helyet, a bal oldalon meg egy vén asszony jegyez, a kinek táskájában az ember minden egyebet inkább feltételezhetett volna az írókészleteknél. A tanár nem kevésbé igazodik tanulósgúához, mint az író a maga közönségéhez; vegyük el bármelyiköktől az őt tudományképviseleti jellegénél fogva megillető hallgatóságot, s az elméleti igazság a gyakorlati élet köznapiasságában vagy a rhetorica banalitásai között pusztul el. Renan indítatva érzi magát, hogy a francia tanszék akkori szereplőjét egy helyen az ókori színészszel hasonlítva egybe, a ki elérte célját, midőn elmondhatták róla, hogy «saltavit et placuit», más helyütt meg egy IV., V. századbeli rhetorral, és felteszi, «hogyha az Ausoniusszal egykorú grammaticusok sírjaikból kelnének fel, s a francia felsőbb oktatás egyik termébe lépnének, a saját iskolájokba gondolnának lépni». Renan tudja, hogy az előadások nyilvános és ingyenes volta mellett a francziák formaszeretete első sorban a tudományos decadentia okozója. Nem mintha a tartalom és forma szükségkép kizárnák egymást az egyes emberben, «s nem volna a képzelhető legnagyobb tökéletesség, a hol ezek kezét nyujtanak egymásnak»; ha nem egy nagyhangú rhetornak bombasticus vagy egy kellemes társalgónak fecsegő modorában, úgy a tudós világosan fejtegető előadásában, mint a minőre példát Renan maga is szolgáltat. De ugyancsak ő azt is látja, hogy a tartalom és forma, alakulásaik összességében tekintve őket, mint egyetemi jelenségek egyszersmind ellentétbe is szoktak helyezkedni, vagy a tartalom érdekében legalább is külön választhatók. A francia formalisticus szellemet más irányban «hasznosnak, talán szükségesnek is» mondja; de ép oly kevésbé tagadja, «hogy túlságosan megfészkelte magát a felsőbb oktatás terén, a miből az első kézbeli kutatások valószínű értékesökkenése következett be». S szavai szemrehányólag szólnak az Ecole normale-hoz irányítva, «hogy az az intézet, melyre Franciaország a felsőbb és középiskolák tanárságának nevelését bízta, legalább a mi irodalmi osztályát illeti, csupán a stílus iskolája, s nem olyan, a hol tartalmat is lehetne tanulni». Renan így a francia tudomány regenerációját ép az utóbbinak, a tartalomnak kizárólagos szemelőtt tartásával képzelheti csak. Kutatni kell, visszahatolni tudásunk forrásaiig, lehetőleg első kézből meríteni, pontos és új ismeretekkel tudományt alapítani vagy gazdagítani; «minden cultura, a mely folyton maga körül forog felfrissülés nélkül, szükségkép szónoki declamációkká korcsosul». S e pontnál kedvező alkalmúl kínálkozik neki, hogy a német egyetemek bámulatos serény munkásságára utaljon rá, mint a melyek «még mint másodrangú intézetek is, a történetírás és philologia terén, rosszul dotált privátdocenseikkel a tudománynak nagyobb szolgálatot tesznek, mint az

aristocraticus Oxford milliós jövedelmei mellett és lusta fellowival». Nem mintha a tudás netovábbjának tekintené a részletismeretek azt a szertehányt nagy tömegét, melyet a német eruditió már az ideig is napfényre hozott; ő így a nyelvi formalizmussal szemben elfoglalt oppositójában nem jut abba a veszedelmes túlzásba, melybe a fönt említett történetphilologiai iskola. Egy más helyen joggal emeli ki, s ne felejtjük, hogy Renan ezt már a 60-as években elmondhatta, hogy a német specializálók, criticusok aranykorának vége, s azt is, hogy az előbb-utóbb szükségkép minden tudományban bekövetkező általánosításokat csak annak a hiánynak nagysága hátráltathatja, melyet az anyagának részletkérdéseiben még esetleg nyújt. Nála ugyan nem domborodik ki kellőképp az a meggyőződés, hogy az elkülönített tényeket kereső speciális kutatás s az általános végeredményeket mindenki számára érthető modorban megfogalmazó és előadó vulgarizálás között igaz középhelyen fekszik az a tudás s az a tárgyalási modor, mely a részletekből olyforma tudományos egészlet állít elénk, mely minden előzetes lépést magában foglalva, a megértéséhez a részletismereteket is feltételezve, s így távol a közszájon forgó banalitásoktól, a nagy közönség számára minden részlettudásnál hozzáférhetetlenebb. De azért egybeült teljes meggyőződéssel idézi Burnouf mondását, hogy igazi philologia nincs bölcsélet és történettudás nélkül, s a mi itt még fontosabb, kereken kimondja, hogy «a történetkutatásnál nem szabad az eredeti források tanulmányát az irodalmi feldolgozás és bölcsélet munkájától elválasztani, ha ama veszedelmes megoszlást nem akarjuk a jövőben állandósítani, a mely szerint a competens palæographus, diplomatista, philologus külön végzi munkáját a minden specialitás híján levő tehetségektől». Valóban Renan e szavai nem-e a mélyenlátó, s a franciaia határon túl is hangzó jóslás hatását gyakorolják reánk, ha a történetírás legújabb fejlődésére tekintünk? Csakugyan az itt kimondott munkaegyesítésben rejlik a tudományos ideal. Csak a ki mindent apróra ismer, az általánosíthat jogosan, az rendezhet, csoportosíthat, nem sablonszerű külső formák szerint, de a tudástartalom belső lényegének megfelelően; a részletismeretek tömege megnehezítheti a tudományos gondolkozás egységesítő feladatát, de lehetetlenné ezt semmiesetre nem szabad tennie. Különben Renan irodalmi munkásságát magát is annak példájául lehetno felhoznunk, hogy a tudományos fáradozás e kettős iránya mily kibékítő módon találkozhatik; a mellett hozzátehetjük, hogy a mint a zsidókról írt nagy történeti munkája nem nélkülözi a critikai alapot, úgy bizonyára több is az ismeretek tetszetős vulgarizálásánál. Ő Franciaország specialis körülményeiből vonva le a módszertani követelményeket, helyesen a tudományos alapot biztosító forrástanulmányok jelentőségét hangsúlyozza; s a mint fönt ismertetett értekezésében, úgy igen gyakran

egybeült is elméleti fejtegetéseihöz azt a practicus követelményt csatolja, hogy maradjanak meg bár a facultások a szerzett ismeretek letétémnyesei, mulattassák, oktassák bár ezentúl is a nagy közönséget, a Collège de France-nak, kedvencz intézetének, szerepe a tudomány megteremtésében, tudósok nevelésében álljon, a nyelvi formák minden tekintete nélkül.¹⁾

Szántszándékkal időztem hosszasabban Renan gondolatainál; mert a szemünk előtt tartott iránynak, mondhatnók a tartalmi érdekből a forma ellen intézett kitöréseknek, nemcsak első, de egyszersmind oly természetű megnyilatkozásai, melyek a messzire tekintő és meggyőző igazságból fakadva nemcsak nem hangozhattak el a pusztában, sőt a francia módszertani vitatkozások jellegét mind e mai napig döntőleg meghatározták, vagy legalább manapság is kifejezik. Franciaország tudományának, iskoláinak viszonyai sok tekintetben változtak azóta; de a mint könnyen érthető, nem oly rohamosan, nem annyira, hogy a Renanéhoz hasonló támadások utána indokolatlanok lettek volna, vagy most is ne lennének helyökön. Különböző szempontokból, más és más argumentumokkal, a felfogás engedékenyebb vagy hevesebb formájában, a mint látni fogjuk, a túlzástól sem menten, vitatják meg náluk az elmélet emberei a módszertani kérdést, de lényegében mindig ugyanazt a kérdést, miként kell a tudománynak erőteljes és önálló külön existenciát teremteni. Valóban, midőn Albert Dumont, a jeles archæologus, a francia és német szellemnek mély átértésével és mindkettőnek igazságos appreciálásával megírt értekezésében²⁾ már a két nemzet középiskolai nevelését is különböző tudományos hajlamaik és igényeik mutatójává teszi, s a német tanítás exactabb és tartalmasabb természetével szemben kimondja, hogy a francia mestert majdnem kizárólag «az irodalmi ízlés» tekintete vezérli; hogy nála ép ez a rhetorikai szempont a görög nyelvet addig a pontig háttérbe szorítja, hogy a lycéekben úgyszólván nem is képezi az a tanítás tárgyát; hogy ugyancsak a formális tekintet a humánus tudományok oktatásában mindent elhanyagoltat, a minek határozottabb társadalmi, erkölcsi s nem pusztán formai irodalmi jellege van; mondom, akkor Dumont is más oldalról tekintve és más szavakkal leírva ugyanazt mondja, a mit Renantól hallottunk. Ő ép azért a grammaticai és philologiai ismeretek nagyobb terjedelmű és biztosabb elsajátításában keresi a remediumot; szerinte ez vezethet csak a tudomány alaposságához és a tudósok nagyobb szervezkedéséhez, a mely utóbbi bizonyos

¹⁾ Renan itt kifejtett módszertani nézeteihez az idézett «Questions contemporaines» című munkáját egészében figyelembe ajánlom.

²⁾ Notes et discours 1873—1884, Paris, 1885 című munkájának «Les études d'érudition en France et en Allemagne» cz. cikkét p. 23. s köv.

határok között tényleg a német tudomány erős oldalát képezi. A jól disciplinált kutató a szervezett kutatás veszedelmeitől különben sem félti nemzetét; a francia tudományos módszer szerint soha sem lesz a némettel teljesen egyenlő: mert «az a mi a tudományban emberi, a fenkölt eszmék, melyek néha túlságos gyorsan siettetik annak haladását, az ízlés és kellem csábjai, a lelkesedés minden erkölcsi szépért és rendszerért, a francziát örökkön vonzani fogják».

Vagy vegyük Bréal fejtegetéseit *) a kezünkbe, s tőle is ugyancsak azt az ítéletet fogjuk hallani, hogy a befejezett és simított munkák előszeretete túlságos helyet biztosított a stilusgyakorlatoknak a francia iskolában. Szerinte az Université még akkor is francziára tanít, midőn a classicus nyelvek egyikével foglalkozik. Ha ő is Németország felé tekint, s annak tudományos intézeteit és módját mintakul állítja oda, az egy bizonyos határig, t. i. a mennyire szavai a *nemzetien practicus* és *formalis* kényszer ellenhatásaként a tudomány önczélú és önálló létjogát illetik, vagy a kutatásnak teljes magárahagyottsága és tapogatózása helyett a szervezett kutatásnak és tudós nevelésnek egy bizonyos nemét követelik, kétségkívül jogosult; de ugyancsak őt, különben a német viszonyoknak saját tapasztalásból is jeles ismerőjét, mintha már az ellenhatás túlzásaitól sem lehetne menteni, midőn a német állapotok feltétlen *præconizálásában* felejteni látszik, hogy a tudományos kutatás szervezett voltának, a tudóshadseregnek is meg vannak a magok óriási hátrányai, már a hol, mint Németországban, annyira *exclusivvá* lettek, s hogy ily tudománynak a francia földbe való egyszerű átlántálása nem jelenthet egyebet, mint a művészi tekinteteknek és nemzeti nyelvnek formalismusa helyett egy másik nem kevésbbé kártékony növényt nagyra növesztetni, «a német philologizálás» alakszerűségét. A kutató egyéniségét teljesen a módszer szigorú követelményei absorbeálják itt; a kutatás egy-egy eredményeit a részletismeretek az a nagy tömege foglalja el, mely-lyel szemben Dumont is megjegyezte, hogy «mihelyt egy általános gondolat magaslátára emelkedünk, önkéntelen kérdésként merül fel bennünk, hogy mire való a tények ily összehalmozása». Alkalmam nyílnék itt újlag a szerkezeti problémánkkal kapcsolatba hozott francia történetphilologiai iskolára visszatérni, a mely erejét a túlzott ellenhatás ugyanezen forrásából merítve, sőt részben mint e módszertani elmélet szülőtte, az ily szóba hozott tudományos veszedelmek illusztrálására alkalmas például szolgálhatna. Egyszerűen megjegyezni mindenesetre nem érdeketlen, hogy a mint a francia tudomány tényleges gyakorlatában a nemzeti művészi formalismus ellenhatása perversus módon is meg-

*) *Excursions pédagogiques*, 2. éd. Paris, 1884. Különösen p. 62. s köv. «*Les études classiques*» fejezetet.

nyilatkozott, úgy a módszertani elmélet kiváló emberei sem voltak mindig képesek a francia tudomány nagy hézagainak keresésében annak erejét jogaihoz juttatni. A mint amott a tényleges kutatásban az emberi elme meglehetősen látszik az összefüggéstelen részletismeretekkel, mert a tudományos gondolkodás egységének szem elől tévesztése a tudós egyéniségének teljes háttérbeszorításához vezetett, s ilyképen a tudomány, mely az a tartalom kapcsolataiban feltüntetett egészét feladatának körén kívül hagyja, nagyon könnyen bizonyos módszeres eljárás egyszerű alkalmazásával súlyod, hol az ellentétek különös találkozása folytán a tartalom ismét keveset dönt, keveset határoz, úgy itt a módszertani elmélet is a tudós egyén azt az önmegtágadását követeli, a melynek folytán legfőleg a nagy számot gyarapítja, a tudós landwehr számát, de maga semmiesetre sem egyéniség; s a mely önmegsemmisítéssel szemben mintha joggal vethetnők fel a kérdést, hogy igaz, de elkülönösökben kétesértékű tudástermelékekért érdemes volt-e azt az individualitást feláldozni, a mely előbb legalább a képzelet szabad játékában nyilatkozhatott meg? Kétségkívül minden tudománynak úgynevezett szerény munkásokra szüksége van; csak azután csupa szerénységből a közepes tehetség hangyaszigalmát, részletismereteik, lajstromozó kedvét ne állítsák fel keresendő ideálnak, s e túlságos szerénység emezek javára ne szüntessen meg minden különbségtételt a tudomány előkészítése és a tudomány között.

De hisz nekünk nem is az æsthetikai-nyelvi formalismus ellenhatásának egyenes és indirect módon megnyilatkozó túlzásáról kell beszámolnunk; nekünk elegendő tudnunk, hogy az az ellenhatás tényleg megvan, a mely nyomatékkaal hangsúlyozza, hogy szépen írni vagy előadni nem feltétlenül a tudós tulajdona, hogy szépen írni vagy beszélni nem annyit tesz, mint tudni is valamit, hogy a tudás és közlés egyszerre külön, sőt könnyen ellentétes terrenumok. S felhozzam-e kérdésünkkel kapcsolatban a francia felsőbb oktatás legújabb alakulásait? Látuk, hogy a pædagogiót az elmélet emberei joggal mily szoros viszonyban fogták fel az egész tudományos világ állapotával; a tudomány képviselői tán kivétel nélkül az iskola padjaiból kerülnek ki, s ha nem mindjárt elejétől fogva, manapság már a legtöbb francia pædagógus megdönthetetlen tétele, hogy az egyetemi előadásoknak bár nem egyedüli, mindenesetre legmagasabb feladatok tudósokat nevelni. A mióta az irodalmi és math.-természettudományi fakultásoknak rendes tanuló hallgatóságok van, (ez sem régi dolog, 1883-ban volt a szakszerűen tudományos tanítás conferentiáinak megnyitó ünnepélye a Sorbonneban), azóta minden esztendőben ép a megnyitók alkalmából az ünnepi szónokok egy-egy újabb pædagogiai módosítás vagy eredeti intézmény bejelentésével állhattak elő, melyek különbféleségök mellett is a céltudatos

irány közösségével bírnak: a fakultásokat a lehetőség határán belül a minden idegen befolyástól ment tiszta tudomány intézeteivé tenni. A mulattató, formailag tán tökéletes, de tartalmilag szükségkép felületes és hiányos, mert nagy közönség számára szánt rhetorikai előadások, fényes cours-ok mellett, a conferenciákkal a tanulóság komoly tanulmányát is lehetővé tenni; a facultások tanárságát a baccalauréat vizsgáitól felszabadítani, hol a középiskolák érettségiző fiatalsága a maga encyclopaedicus, de szintén inkább formailag befejezett és tetszetős, mint tartalmi tekintetben becses ismereteivel számol be, a hol így a tudomány képviselői mint vizsgázók nem csupán idővesztésökről panaszkodhatnak, de tán még jobban annak a levegőnek veszedelmesen contagiosus voltáról, melyben kérdéseikkel szünetlenül mozogniok kell; azután magokat a facultások hallgatóit a minutiosusan körülírt, s ismét túlságos nyelvkezelési igényekkel fellépő vizsgálati programmoktól megszabadítani, s helyettök nemcsak az egyéni iniciatívának, szabadságnak nagyobb teret, de a tudás tartalmi oldalának is több értéket biztosítani; s végül mind e feltételek mellett, a tudomány kizárólagos szempontja alatt, a tudás egységének szemelőtt tartásával, a különálló facultásokat testületi egyetemekké összeforrasztani: ime ezek a facultásoknál a tudományos kíváncsalmak, részben elérve, részben a megtestesülés stadiumában, végül egyrészt, csak mint a jövő zenéje, *pium desideratum*-ként megformulázva.*)

Tudom, hogy midőn ekként leírásommal a francia facultások törekvését a tudomány függetlenségének biztosításába helyezem, a küzdelemnek egyik, kétségtől nagyfontosságú, de nem mindent megmagyarázó irányát tüntethetem fel a nyelvi formalismus ellenhatásában. A practicus életnek érintkezése az elméletivel, vagy a mi itt evvel egyértelmű, a gyakorlati tekintetek helytelen becsempészése a theoria világába, a mely Franciaországban a nagy forradalomtól megindítatva, s Napoleon practicus geniejétől rendszeresítve, kisebb-nagyobb hullámmal napjainkig tartott ott, s a melynek káros következményeivel kell nálunk a tudomány embereinek még szünetlen számolniok, az, miként sejtetni engedték már is, tovább vitte a maga befolyását a nyelv egyszerű tekinteténél. Hisz ép e befolyás következtében lett francia földön minden nevelés és tudás ideáljául az az egyöntetűség felállítva, mely ha nem is mozdítja elő az elmélet terén az egyéni kiválóságokat, s nincs is követhető harmoniában tehetségeink és hajlamaink különbözésével, mindenesetre egy aránylag művelt, s a mi a fő, egyformaságánál fogva zártkörű, nemzeti neveltségével tömör, államfentartó középosztály meg-

*) V. ö. különösen Lavissee: *Études et étudiants*, Paris, 1890, Berthelot: *Science et Philosophie*, Paris, 1886, néhány pædag. fejezetét, s Liard id. m.

teremtését előmozdíthatja. E befolyás következtében nyerték el a phalanstère-szerű középiskolák, encyclopaedicus tudásokkal, nem mondom a legfőbb, de a kizárólagos tekintetet; e befolyás növelte nagyra az általános meggyőződést, hogy a szabad kutatás kétes vagy a skeptiszt növelő eredményeinél többet jelent, s kevésbé veszedelmes a biztos, megállapodott ismeretek gondtalan propagálása, melyet majd a közép-szerűség óriási tömegéből előbukkanó nagyságok, mint az állam szolgái, nemcsak instructiv, de élvezetes módon is teljesíteni fognak. Ez a befolyás helyezte bármely mesterség igényeit a tiszta tudományéinak fölébe: minden ipariskola a maga sajátos basisán, szakkövetelményeknek megfelelően keletkeztetett, módosulhatott, csak a tudomány volt nemzeti, állami, számára többé-kevésbé idegen tekintetek vezetése alá helyezve, képviselői a nemzeti szellem kényszerű hordozói és az állam fizetett megbízottai. Ha olykor nagyon közvetettnek is látszhatott az a dicsőség melyet az igazságon kívül minden egyébtől eltekintő tudós a maga vívmányaival nemzetére is hoz, annál közvetlenebbnek és parancsolóbbnak a szükség, hogy az állam polgárai számára jeles vizsgázókkal rendelkezék, s annál democraticusabbnak a gondolat, hogy az állam a privát-vállalkozású színházak mellett a maga jóvoltából is gondoskodik polgárainak élvezetéről, s a tudomány csarnokai így egyrészt vizsgálati termékké lettek, másrészt ingyenes mulató helyekké, minőknek őket már Renan jellemezte. S ha ily körülmények között a centralisált államhatalom, a mely a tudományt teljesen a közigazgatás egyik segédeszközévé tette, még engedett egy kis szabad teret, a hol a tiszta tudás a maga öncélúságában állhatott fenn, az legfőlebb magában a központban, Párizsban volt, a hol az élet kiapadhatatlan forrásai között a tudomány is előbb bukkanhatott rá a maga sajátos éltetőjére, mint az elhanyagolt vidéken, mely a nemzeti érdek elengedhetetlen követelményeitől eltekintve, az elméleti szükségnek addig az alacsony pontjáig súlyodt, hogy a felsőbb iskolák decentralisatiója, új tudományos központok teremtése, új erők felélesztése a francia paedagógiának még most is egyik legégetőbb feladata. Valóban ily összességökben szemlélve azon következményeket, melyek a tudománynak nemzeti vagy állami, mert francia szempontból identicus érdek alá való helyezését szükségképp kísérte, a viszonynak nyilvánvalóan csak egyik irányát érintettük, a nemzeti nyelv és tudomány kérdésében. De ha nem is nyílt alkalmunk a teljes kimagyarázásra, ép amazt, az eredeti kérdést is felvilágosító módon szolgálhatja az a befejezésként adott néhány szó, melylyel a francia nemzeti eszme és egyetemes tudomány ellentétességét a maga complexitásában akartam bemutatni.*)

¹⁾ V. ö. Taine. Les origines de la France contemporaine utolsó, VI. kötetét, a L'école fejezet alatt.

Talán nincs szükségem, hogy összes eddigi fejtegetéseim consequentiáinál hosszasan időzzek. Azokat vagy könnyű levonni, vagy magam is levontam, s csupán az ilyfajta problémáknál oly gyakori félreértés félelme késztet, hogy velök még egyáltalán foglalkozzam. Ha bármely nemzetnek s az egyetemes tudománynak érdekeit külön választandóknak mondom, azalatt nyilván nem azt értem, hogy soha ne találkozzanak; csak a nemtalálkozás lehetőségét állítom, s ennek mint jogosnak való elismerését követelem. Ha közelebbről a nemzeti és tudományos érdekek ellentétéről beszélek, az nyilván nem jelentheti azok kölcsönös kizárását minden esetben, feltétlen megférhetetlenségeket; csupán annyit, hogy a nemzet és tudomány fogalmai, kizárólagos principiumaik alapján tekintve, mint a tünetények általános kifejezései egymással ellentétben állanak, mert az egyikben, a nemzet fogalmában ép azt látom meghatározó jelként bennfoglalva, a mit a másik, a tudomány fogalma, mint nemzetközi jelenségesoportok jelzője egyenesen tagad. És ugyanez álljon a tartalom és nyelvi forma fogalmairól is, melyek közül az elsőt mint a tudomány valóságos lényegét, a másodikat nemcsak a gondolat külső repraesentansaként, de egyszersmind a nemzeti teremtető erő egyik alkotásaként fogtuk fel, s mely így mint a nemzeti eszmének határozott képviselője is szerepel. Nem azt állítom, hogy az egyes ember, az egyén nem tehet egyformán eleget az itt felmerülő kettős követelménynek; ily állítást számos példával lehetne megczáfolni. De tudományos szempontból nem-e jogos csupán annyit követelhetni, hogy érthető tartalmat adjunk? A mellett az ellentét itt sem kizárólagos; az itt is csak azt fejezheti ki, hogy a hol általánosságban a formai gond nyomul előtérbe, ott a tartalom veszít általa, s hogy megfordítva az egyetemes tudomány tartalmi követelményei a magok általános jellegökben a nemzet egészén alapuló nemzeti nyelvével ellenkeznek. S mindezt nemcsak a hazafiatlanság vádjának félelme nélkül, sőt azzal az erős meggyőződéssel mondhatom, hogy szavaim mögött közvetve több rejlik a hazafiságból, mint nagyon sok megszokott honfíui nyilatkozat mögött. Közvetve mondom. Az elméleti és gyakorlati tér különválasztása mindenesetre arra késztetne, hogy a tudomány szolgálatában minden nemzeti tekintetet figyelmen kívül hagyjak; de a miként ez őszinte vallomásból egy csöppet sem következik, hogy az imént említett elválasztás egyenes segítségével a gyakorlati élet érzelmi igényei ne nyerjenek teljes kielégítést, úgy a felett is disputálni lehet, hogy nemzeti szempontból nem-e maradandóbb és értékesebb az a befolyás, melyet a tudomány a maga intact tisztaságában a nemzeti életre közvetve gyakorol, mint a különböző nemzeti missiók chaosába merített, csak is az «úgynevezett» jelzővel illethető nemzetien elzárkózott tudomány maga. A kérdést mindenesetre fel lehet vetni; hazai viszonyaink szerintem eléggé indokolnák, midőn a

nemzeti érdekek rövidlátó kielégítése egyrészt a mult tudományos szerzeményeit is veszélyezteteti, mely utóbbiaknak persze sok esetben az egyetemes helyett egyszerűen idegen, első sorban német jellegök van, s mint ily félszegségek correcturára szorulnak, másrészt a teljes nemzeti elzárkozást tünteti fel a jelen programmjául. A francia tudományos állapotoknak csak imént adott történeti rajza gondolkozóba ejthetne. Amott egy századnál többnek kellett elmúlnia, míg a forradalomtól elsőpórt egyetemek közül az első ismét feltámadhatott poraiból: a lillei egyetem megnyitását csak e napokban ülték. Pedig a hatalmas francia nemzet, a maga imponáló anyagi és erkölcsi erőinek birtokában, mennyivel inkább zárkozhatott el nemzeti sajátágaiba a komoly veszedelem félelme nélkül? Mi lenne velünk magyarokkal, ha azon kis körön nem akarnánk túllépni, melyet nemzeti buzgóságunkban magunk körül vonhatnánk? Hallom az ellenvetést: az idegenből a jót nemzeti szellemünkbe kell beleolvasztani, ez utóbbihoz idomítani. De figyelmen kívül hagyva a kérdést, hogy ilyképen a nemzeti mennyire maradna még meg csakugyan annak, a tanács helyes lehet mindenütt-egyebütt, de hogy a tudományt illetőleg nem fogadhatjuk el, azt minden előző szavammal bizonyítani akartam. A tudomány az a tiszta forrás legyen, a melyből minden nemzet kedve szerint meríthet, s ne az a zavaros folyadék, melyet előbb a speciális talaj földjétől kell megtisztítani. Újból mondom, mennyire nem félek, hogy nemzetellenes gondolatokkal joggal vádolhatnának. Még feltételezve is elbizakodott módon, hogy e nézeteim némi csekély befolyást elérni képesek lennének, azok magok a nemzeti aspirációk igaz igényeinek ép oly kevésbé árthatnának, mint a legcsekélyebb mértékben sem kívánnak ellenök szólani. Legyünk erős, tudatos, tömör nemzet, de ne az örök igazság feladásával; tartsuk meg becses tulajdonainkat, assimiláljuk magunkba az idegent ott, a hol lehetséges, legyen külön nemzeti culturánk is, csak ne felejtsük soha, hogy a mi speciális holdunk felett a mindenség napja is ragyog, s a bolygók csak is ettől kaphatják visszfényöket. Azt gondolom, hogy ha jelen értekezésem segítségével csak egy gyenge ujjmutatást is tehettem e ragyogó nap felé, nagyobb hazafias tettet vittem végbe, mint nem egy azon honfitársaim közül, kik a hirlapirodalom monopolizált hazafiságával rendelkeznek.

Dr. HORNYÁNSZKY GYULA.

CSIKY GERGELY «VASEMBER»-E ÉS SOPHOKLES «ANTIGONE»-JA.

Annak idején, mikor a görög nyelv ellen amaz országos és a görög-pótló tantervre vonatkozó törvényjavaslat intencióihoz mindenkép méltatlan hajsza folyt, egyik napilapunk Csiky Gergelyt is megkérdezte, vajjon igaz-e, hogy az ő műsája is a görög classicismus emlőin táplálkozott? A szinpadi hatás nagymestere — ama lap állítása szerint — feleletül nem mondott kevesebbet, mint: hogy ő bizony Paul de Kocktól tanult legtöbbet.

Bármily valószínűtlennek lássék is e válasz — tudva különösen, hogy Csiky mennyit s mily behatóan foglalkozott úgy a régi mint az újabb korok klasszikusaival — még sincs okunk föltétlenül kételkedni a nyilatkozatnak se valódiságában se őszinteségében. A nagyérdemű író a hozzá intézett kérdésre utóvégre is csak ötletszerűen felelhetett s nem érthetetlen, hogy első pillanatra azon műveire gondolt, a melyekkel legzajosabb sikereit aratta, t. i. azon sziműveire, a melyekben a mindennapi élet komikumát vagy tragikomikumát rajzolta s a melyeken kétségkívül meglátszik a Paul de Kock-féle írók hatása.

Különben is bajos a költőtől megkivánni, hogy szabatosan számot adjon azon benyomásokról, a melyek művei megírásánál ihlették. Még az olyan öntudatos számítással dolgozó író is, a milyen Csiky volt, nem alkothat a «bajos örültség»-nek bizonyos foka nélkül; a költő nagyobbára mégis csak öntudatlanul szedi magába a benyomásokat; s az a kérdés, hogy mily hatások alatt jött létre valamely műve, ha nem kényelmetlen, a legjobb esetben is közömbös rá nézve.

De ha közömbös e kérdés a költőre, épen nem az a kritikára vagy az irodalomtörténetre nézve. Ép azért nem tartom érdektelennek — már az említett laptudósításra való tekintetből sem — azon benyomásról adni számot, a melyet nem rég Csiky «Vasember»-ének újabb olvasása közben nyertem: hogy sokérdemű költőnk *eme talán legjobb tragédiáját Sophokles «Antigoné»-jának hatása alatt írta.*

Első pillanatra ugyan hálásabb témának látszanék a Schiller «*Ármány és szerelem*»-ével való összehasonlítás. Habár nyilván nagyon különböző a két darab főszereplőinek jelleme, mégis a cselekvény külső motívumai, egyes fordulatai, a mindkét műben nagy szerepet játszó és sokban hasonló cselszövény elég szilárd támpontokat szolgáltatnának az összehasonlításra; míg az «*Antigoné*»-val való egybevetés — már a Vasemberben rajzolt viszonyok teljesen modern volta miatt is — első tekintetre erőszakoltnak látszik. De hámozzuk ki modern köntösükből

a «Vasember» főszemélyeit, s ráismerünk az «Antigone» utánzott szoboralakjaira; távolítsuk el a cselekvénynek amúgy is laza és sokrészben mesterkéltén kötözött szálait s megkapjuk az «Antigone» cselekvényének mintegy lélektani organismusát.

Már a két mű alapeszméje is lényegében egy; talán még a szót is «Antigone»-ból vette Csiky. Kreon mondja:

. . . . Jegyezd meg jól, *legkönnyebben dől meg a makacs,*
Keményszívű, miként a tüzedzette vas
Erős bár és merev, gyakran megreped
 S apró forgácsokká törik szét csakhamar

Mind a két darab a vasnak, hajthatatlanságnak, a dacz pathosának a tragédiája. Kreon meg akarván szilárdítani a rászállott államkormányt, kiméletlen rendszabályokhoz nyúl, a melyekkel mélyen sérti Antigonének, fia menyasszonyának, családi kegyeletét. A leány, a kit amúgy is csak kegyelemből tart házában, nyíltan ellene szegül s kihívó daczával mintegy rákényszeríti Kreont, hogy megsemmisítse. Fia, ki figyelmeztette volt, hogy ha Antigone meghal, ő is vele hal, öngyilkossá lett menyasszonya holtteste mellett agyonszúrja magát. Anyja megátkozza férjét mint fiúgyilkost s szintén öngyilkossá lesz. Kreon meg van semmisülve.

Bárdi biztosítani akarván szerzett vagyoni állását, kiméletlen eszközökhöz nyúl, a melyekkel mélyen sérti a fia által szeretett mágnás leánynak, Edithnek családi kegyeletét és önérzetét; a leány, a kit kegyelemből tart házában, nyíltan ellene szegül s kihívó daczával arra indítja Bárdit, hogy megsemmisítse. Fia, a ki figyelmeztette volt, hogy Edith nélkül nincs rá nézve becse az életnek, öngyilkossá lett menyasszonya holtteste mellett szíven szúrja magát. Az anya férje szemébe vágja a fiúgyilkosság vádját s elhagyja. A vasember forgácsokra van zúzva.

Az alapproblema s a jellemek körvonalainak az adott vázlatból is kilivágló egyezését harmonikusan teljessé teszi nem egy fontos részletnek, a jellemzés és cselekvény fontosabb árnyalatainak, főleg pedig a dictióban lüktető pathosnak feltűnően egyező volta.

A «vasember» — a mint a vázlatból láttuk — Kreon. Valamint ez a Labdakidák házában, Bárdi az elzüllött aristokrátiának — (a Szentgáliaknak) romjain építi fel hatalmát; mind a kettő többé-kevésbé parvenu és szerencsében elbizakodott.

Kreon: Szerencse jár velem mindenben mondhatom . . .

Bárdi: Király vagyok . . . messze földön

Szavamra hallgat és indul a nép.

Mindkettő a rideg ész, merev meggyőződés, zord erély embere. Ezekkel a tulajdonságokkal emelkedtek fel s ezekkel akarják — az általa-

nos szétzúllás közepette — megtartani, a mit szereztek. Kreon vaskézzel, kemény példával akarja megtörni a pártos szenvedélyt, hogy fiának nyugodtan adhassa át a trónt; Bárdi kiméletlenül védekezik a nagyúri világ léhaságával szemben, hogy befolyásától fiát megóvja. S íme szilárdan intézett politikájoknak egy leány áll útjába: a «gyöngé nem» támad fel ellenök, amelyeket ők oly kevésre becsültek, a gyengéd érzelmek fegyvereivel, a melyeket ők, a rideg ész emberei olyannyira kicsinyelnek. Ez mindkettőt kihozza sodrából:

Kreon: Én a míg élek asszony rabja nem leszek.

. . . Rossz asszonyoktól megvédekem fiam szívét.

Ne hagyj nyugodt értelmet megtántorolni csábos női báj miatt.

Bárdi: Mit! egy pár szép szemért, egy kis nyavalygó

Szerelmi sóhajtásért megtagadjam

Munkámat, múltamat, jövőmet? . . .

. . . Nekem kell észrevennem milliónyi

Gondom között nekem kell arra is

Ügyelnem, hogy ez együgyű fiút

Be ne hálózza egy kalandornő!

De már a kicsinylő hang szenvedélyessége is elárulja, hogy érzik, mily veszedelmes ellenféllel állnak szemben.

Az ellenfél *Edith*, illetve mintaképe *Antigone*. A rideg ész és erély embereivel szemben az érzés előkelőségét, a szív fenkölségét képviselik. A családjuk iránti kegyelet kötelessége s ennek büszkesége tölti el szívöket. A Labdakidák szerencsétlenek, de szenvedélyes szívök különb az érzéketlen Kreonénál; a Szentgáli-család tönkre mehetett, de azért felette áll szívnemesség és gyöngédség dolgában a parvenu Bárdinak. A hogy *Antigone* tenyerén hordozta a «bűnös» *Oedipust*, oly gyöngéd szeretettel csüng *Edith* léha apján. Viszont épúgy gyűlöli Bárdit, a hogy *Antigone* sohase szívélhetette Kreont:

. . . Szavadban eddig sem lelék

Kedvet, sem a jövőben nem lelek soha,

mondja nyíltan szemébe.

Edith meg így fakad ki:

Gyűlölöm

A mi körülvesz, megvetem hatalmát.

Szív gyöngédsége, lángész alkotása

Lélek-nemesség, ősök érdeme

Mind semmi itt e dölyfös pór előtt.

A családjok iránti szeretet annyira áthévíti «izzó» szívöket, hogy *Haemon*, illetve *Andor* iránti szerelmök ez alatt szinte kialszik.

Annyival szenvedélyesebben csüngnek ezek arájokon. *Haemon* és *Andor* tökéletes hasonmások. Szenvédélyes de gyöngéd szívvel s apjok

vasakaratával birnak. Természetesen *engedelmes* fiuk; úgy nevelte őket a két erélyes apa. Azért is ezek először engedelmességöknél fogva kísérik meg őket eltéríteni kedvesöktől. Haemon szavára:

Atyám tied vagyok, te adsz nekem irányt . . .

helyeslőleg szól *Kreon*:

Atyád akaratát mindennél többre tartsd,
Azért kíván a férfiú engedelmes magzatot
Hogy megtorolja ellenin bántalmait
És barátját szeresse ő is apjaként.

Bárdi nem különben:

Én adék fiamnak
Éltet, vagyont és nevelést, jövőt;
Tőlem nyert mindent, tőlem vegye hát
Gondolkozását és érzelmeit.

De a fiuk engedelmessége csak bizonyos fokig terjed, odáig, a hol szerelmök kezdődik. Szerelmi szenvedélyökben határozottak és nyíltak. Mégis előbb nem mulasztják el megkérlelni a kemény apai szívet; és kérlelik azzal a gyöngédséggel, bölcsességgel, a melyet a fiui szeretet és igaz szerelem sugall.

Haemon: Rám nézve oh atyám e földön nincs nagyobb
Öröm, mint látni a te boldogságodat;
Csak azt az egy hitet vedd el, csak azt ne véd,
Hogy csalhatatlan vagy mindenben, mit beszélsz.

Andor: Kérve kérlek, hallgass meg engem is.
Mért vagy elfogult? Nem látod be, hogy te is
Csak oly igaztalan vagy, mint azok?
Ismerd el, mindenütt vannak hibák
S erények s mindenütt van érző és nemes szív.

Midőn a szelid és okos kérlelés nem használ, nyíltan kiegyenesedik bennök a dacz:

Haemon: Ha ő meghal, még más is sirba száll vele,
. . . . Míg ez a két szem látja őt
Nem hal meg addig ő.
Dühöngj azokkal, a kik elbirják dühöd.

Andor: Szerelmemről le nem mondok soha . . .
Lemondok kincseidről és kezem
Munkájával szerzem meg, a mi kell.

A két zsarnok apa erre egyformán határtalan haragra gerjed:

Kreon: Atyáddal mersz daczolni elfajult fiú?
Oh hitszegő fiú, ki asszony rabja vagy!
Majd megtanítlak észre térni esztelen.

Bárdi pedig: Nem fogsz hajolni! S ezt arczomba vágod?

Hol vagy? Te — te daczolni mersz velem.

Jer! nem hajolsz? Majd megtörlek, czudar!

Kreon ugyan nem emeli kezét ütésre mint Bárdi, de érdekes egyezés, hogy úgy Bárdi mint Kreon egyformán félreértik fiok fenyegetését. Haemon azon szavára:

«Ha ő meghal még más is sírba száll vele»,

így felel *Kreon*:

Hah vakmerő! Még engem fenyegetni mersz!

Bárdi is így szól:

Hallod, no hallod ezt a hangot!

Nézd mily haraggal villog rám szeme . . .

Üss meg hát no. Vagy tán párbajra hívsz

Szép hölgyedért!

És most Kreon kérlelhetetlenül végrehajtja Antigonén kiadott parancsát, míg Bárdi ugyanolyan kiméletlenséggel tör Edith ártalmatlanná tételére, hiszen hatalmokban vannak a lázadók: Antigone a testvére, Edith az apja bűnénél fogva. A módnak (a váltó-históriának), a melylyel Bárdi Edithet a halálba kergeti, Antigonében természetesen nyoma sincs; de a gondolkozásmódban, a melylyel kegyetlen tettét mindenik végrehajtja, sok a hasonlóság. Mindketten érzik eljárásuk szívtelenségét szükségesnek találják lelkismeretüket megnyugtattni; a megnyugtató okoskodás mindeniknél sophisma:

Kreon: Ember nem laktá sivatagba vitetem . . .

. Annyi ételt hagyva ott,

Hogy a vérbüntől ment maradjon városunk.

S később:

Hadd haljon meg ott,

Vagy befalazva éljen még néhány napot,

Haláláért a bűn ne szálljon én reám,

Csupán a napvilágtól fosztom meg szemét.

Bárdi is ilyenformán biztatja magát, midőn a Szentgáli báró hamis váltóját felhasználja:

Úgy van . . . Megtörtént. Nézem kezem.

Nem szennyes . . . tiszta most is, mint előbb.

Tükörbe nézek, látom arczomat

S nem látok foltot homlokom felett.

Ki az? Ki jár itt? Hah ki les reám?

Következik a «vad szigor» gyászos következményeinek s a két vasmember megtörésének rajza. Ez mind a két darabban annyira egyező, hogy szinte szabályos párhuzamot alkotnak.

Az ellenmondást nem tűrő két zsarnok környezetében sokáig elnémult az őszinte vélemény; de midőn végzetes makacsságok gyümölcsei érni kezdenek, itt is, ott is akad bátor igazmondó, a ki még gyászosabb következményekre — a fiukat érő biztos veszedelemre — figyelmezteti őket. Az apai szív mind a kettőnek a sebezhető pontja s mindkettő egyszerre megpuhul.

A görög műben *Tiresiás* jós figyelmezteti Kreont, eleinte jóakaró kimélettel:

Vedd azt szivedre oh fiam! Hiszen közös
Sorsunk mindnyájunknak, hogy tévedhetünk.
Ne gyilkold meg hát a holtat!

De midőn Kreon gyanúsítással felel, a felbőszült jós kiméletlenül dörgi oda rémes látásait:

Tudd meg, lesnek reád libegve bosszuért
Az égi és az alvilági istenek.
Nincs messze az idő, hogy nők és férfiak
Siránkozása tölti majd be házadat . . .
Ez volt a nyíl, mit bántalmadra válaszul
Haragvó lelkem íjasként szívedbe lőtt.
S most gyermekem vezess lakomba engemet . . .

A nyíl talált. Kreon összerezzen s enged:

. . . Megrendül rá egész valóm!
Oh jaj! Nincs már erőm a daczra, engedek.
. . . . Fel, fel cselédeim!
Siessetek az órjas sziklabolt felé.
Én is megyek. . .
Magam oldom fel őt, kit megköték magam.

Csiky tragédiájában a jós szerepét neje *Anna* játssza, a ki eddig az «*Antigone*» chorusaként mindenben igazat adott a vasembernek. Most azonban, miután ez Szentgálit a halálba kergette, megnyílik a szeme, jóslátás szállja meg s ő is haragvó íjasként lövi férje szívébe a nyílat:

Én nem tudom, mi történt, mit tevél;
Csak félig látok, félig sejtenem kell.
De a mit látok, abból is tudom,
Hogy a halál szegődött társaul
Gyilkos makacsságodnak. Itt az egyik
Halott, kinek reád kiált a vére.
Talán utána halt már lánya is,
Utána vész fiam, a te fiad.
Hát isten vagy te
Hogy akaratod mindenek felett áll?
Ha ezt hívéd, csalódtál. . . .

Én gyöngé asszony,

Fiadnak anyja, korlátot vetek
Zsarnokságotnak. Es most üss meg, öl meg,
Mást én nem mondhatok, nem tehetek.

A nyíl itt is talál, Bárdi le van győzve;

Mily gyöngé lettem, szégyelem magam;
..... Mondd neki:
Azt akarom, hogy éljen és szeressen.
Várlak fiammal, asszony ne feledd.

De itt is, amott is késő már! Mire Kreon megjelenik a sziklabolt-nál, a levegőben függ már a szegény leány hurokba font finom fátyollal a nyakán. Haemon még él, de midőn atyja közeleg, kirántja kardját s atyja szeme láttára megöli magát. Kreon karjaiba veszi fia holttestét s zokogva viszi a palotába; s midőn nejének öngyilkosságáról értesül s arról, hogy megátkozta őt, fiának gyilkosát, jajgatva omlik össze:

Ah szegény anya! Ah fiam!
Ide szolgák! Vezessetek el!
Mert semminél kevesebb vagyok.

Bárdi is későn engedett. Mire ő megjelenik az ajtóban, Edith a bevett méregtől már meghalt, fia pedig ott a szeme láttára döfi keblébe a tört. S mikor neje reá támad:

El innen gyilkos! Áldozatjaid
Holttestét ne érintsd! —,

kétségbeesve felordít:

Rablók elvitték minden kincsemet!
Koldus vagyok!
Asszony! Fiam holttestét akarom,
S vedd érte mindenem! Fiam! Fiam!

Ha a vázolt összehasonlítás elegendő is arra, hogy megállapítsuk az «Antigoné»-nak a «Vasember» létrejöttében való részét, mégsem alkalmas arra, — a mi nem is volt célunk — hogy vele Csiky drámájának értékét kisebbsítsük. Csiky a képzeletébe fölszított benyomásokat oly összehangzóan olvasztotta egy teljesen modern conceptióba s az átvett lélektani motívumokat egy annyira önálló s a Sophokles-ét felülmúló bravórral alkotott drámai mechanizmus rugóivá tette, hogy művét teljesen eredetinek kell tekintenünk.

Igaz, hogy e mechanizmus leghatásosabb mozzanataiban: a hatást vadászó expositióban (Edith kijelenti, hogy csak akkor lesz Andoré, ha lemond atyja vagyonáról s mintegy megtagadja apját) s a mesterkélt szőtt bonyodalomban (Bárdi közvetve váltóhamisításra csábítja Szent-

gálit) nincsen meg a lélektani alap; úgy hogy a «Vasember»-nek mara-
dandóbb becse csak azon jelentékeny erővel rajzolt helyzetekben van, a
melyek a Sophokles darabjában is megvannak, ha nem is oly mozgal-
mas, de nem kevesebb drámai erővel rajzolva. S ha így mégis csak azt
kell megállapítanunk, hogy a mi a «Vasember»-ben a legértékesebb, t. i.
az erőteljes pathos, a hajthatatlan dacz pathosa, — hogy úgy mondjam —
a *vas*, az az attikai fegyverkovács fiának műhelyéből való: végeredmé-
nyül azt nyerjük, hogy Csiky többel tartozik Sophoklesnek. mint a
mennyire talán gondolt.

Megjegyzem, hogy a két mű hasonlósága először az «Antigoné»-
nak Csiky által eszközölt fordítása alapján tűnt szemembe — vagy tán
helyesebben: fülembé; s a mennyiben a hasonlóság megállapításánál
különösen súlyt helyeztem a két dráma dictiójában lüktető pathosnak
egyező voltára, valakinek az juthatna eszébe, vajjon nem az a körül-
mény vezetett-e félre, hogy az Antigone használt magyar fordítása és a
«Vasember» egy tollból eredt?

Azt hiszem, az a körülmény, hogy Csiky lefordította az «Anti-
gone»-t, még pedig előbb, mintsem «Vasember»-ét megírta: egyenesen
megfejt az e művében kétségtelenül meglevő Sophokles-reminiscentiákat.

WIGAND JÁNOS.

URBICIUS (= MAURICIUS) TAKTIKO-STRATEGIKUS MUNKÁJÁNAK FIRENZEI KÓDEXE.

Folyó évi június havában a m. tud. Akadémia 200 forintot utal-
ványoztatott ki alulirottak abból a czélból, hogy nevezett a tervbe vett
Leo Sapiens kiadásához Urbiciusnak firenzei kódexét áttanulmányoz-
hassa. Leo Sapiens t. i. emlékszerű taktikájában régibb taktikus és
strategikus írókat igen jelentékeny mértékben kiírt, s ezt tette neveze-
tesen Urbiciusnak taktiko-strategikus művével is. Mivel Leo Sapiens.
Taktikájának a firenzei *Mediceo-Laurentianus* Plut. LV. cod. 4. a fő-
kézírata, e kézirat pedig ugyancsak Urbiciusnak említett művét is tar-
talmazza vala, a Leo szövegét kiadó nem megbízható munkát végezhetett
volna, ha nem ismeri Urbiciusnak a firenzei kéziratban ránk maradt szö-
veghagyományát. A firenzei Urbicius szöveghagyománya különben el-
eddig ismeretlen volt; kutatásaim most azt igazolják, hogy ez a szöveg-
hagyomány volna alapjául fektetendő egy esetleges új Urbicius ki-
adásnak is.

A firenzei kódex *Urbicius*-nak tulajdonítja azt a munkát, melyet
Scheffer János Upsalában, 1664-ben először (s utoljára is) kiadott *Arrianus*

Taktikájával együtt a köv. czímmel: ARRIANI | TACTICA | & MAURICII | ARTIS MILITARIS | LIBRI DUODECIM | Omnia, | Nunquam ante publicata, | GRAECE primus edit, VERSIONE | Latina NOTIS que illustrat | JOANNES SCHEFFERUS | ARGENTORATENSIS | UPSALIAE | CUM REGIO PRIVILEGIO | Exeudit HENRICUS CURIO S. R. M. & Academiae | Upsaliensis Bibliopola, Anno MDCLXIV. 121 + 544 l. 8° (Megvan a bécsi csász. és kir. udvari könyvtárban). Hogy a munka a firenzei kódexben kifejezetten Urbiciusnak van tulajdonítva, már magában véve is ok arra, hogy ne a Mauricius nevet idézzük szerzőjéül. De ez oly kérdés, melyet megoldásához közelebb vinni itt nem szándékom. Itt csak az a kötelességem, kimutatni, hogy a Leo Sapiens Taktikájának legjobb hagyománya, azaz a firenzei hagyomány, Urbicius taktiko-strategikus munkájának ugyancsak firenzei hagyományára vezethető vissza.

Hogy említett nevezetes kéziratunk egészében miket tartalmaz, azt legszabadosabban állapította meg K. K. Müller a Festschrift für Ulrichs cz. emlékműben (Würzburg, 1880. 106—138. lapjain) kiadott értekezése elején; mi itt elegendőnek tartjuk megemlíteni, hogy kéziratunkban Urbicius fol. 3^r—67^v foglaltatik azzal a czímmel: Οὐρβικίου τακτικά στρατηγικά. Fol. 131^r—132^r τὰ ἐς ὕστερον ἐκβληθέντα ἀπὸ ἄλλων βιβλίων γνωμικά czímmel az a fragmentum foglaltatik, mely Scheffer kiadásában a 195. lap 3. sora Τοιαύτη szavától a VIII. fejt. 2. §-ának végéig a 201. lap 8. soráig terjed.

És most hadd vessük össze néhány helyét Urbiciusnak és Leónak; közöljük először az editio princeps és unica romlott Urbicius — szövegét, azután azt, melyet a firenzei hagyomány nyújt és végre a készülőben levő Leo-szöveget.

Urbicii I. 1. (ed. Scheffer) :

Εἰς τὸ τοξεύειν πεζῇ συντόμῳς εἴτε ῥωμαῖσι, εἴτε περσισι, ἢ μὲν ταχυτῆς καὶ ἐκτινάσσεσθαι (!) παρασκευάζει τὴν σαγίτταν, καὶ ἰσχυρῶς βάλλεσθαι, ὅπερ τῶν ἀναγκαίων ἐστὶ, καὶ τοῖς ἐφίπποις χρήσιμον. ὥσπερ οὖν καὶ τὸ βραδέως τοξεύειν ἀχρεῖον ἐστὶ, καὶ εἰ δόξει ἢ σαγίττα εὐστόχως βάλλεσθαι, εἰς τὸ τοξεύειν πεζῇ ἀπὸ διαστήματος εἴτε κατὰ κονταρίου, εἴτε κατὰ ἐτέριου σημείου εἰς τὸ τοξεύειν ἐπάνω ἵππου τρέχοντος συντόμῳς, ἔμπροσθεν, ὀπισθεν, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, εἰς τὸ πηδᾶν ἐφ' ἵππους, καὶ εἰς τὸ τοξεύειν συντόμῳς ἐπάνω ἵππου τρέχοντος, μίαν ἢ δευτέραν σαγίτταν, καὶ ἀποτίθεσθαι τὸ τόξον τεταμένον ἐν τῇ ἰδίῃ θηκαρίῳ, ἂν πλατὺ ἐστίν, ἢ ἐν ἄλλῳ ἡμιθηκαρίῳ ἐπὶ τούτῳ γινομένῳ, καὶ ἐπιλαμβάνεσθαι καὶ τοῦ κονταρίου ἐκ τοῦ νώτῳ ἀναβασταζομένῳ. Εἰ τὸ ἔχειν μὲν τὸ τόξον ἐν τῇ θηκαρίῳ, κρατεῖν δὲ τὸ κοντάριον, καὶ συντόμῳς ἀποτίθεσθαι αὐτὸ ἐν τῇ νώτῳ, ἐπιλαμβάνεσθαι δὲ τοῦ τόξου. Ταῦτα δὲ καλόν

ἐστὶ καὶ ἐν τῇ ὁδοιπορεῖν τοὺς στρατιώτας ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ ἐπιτηδεύειν ἐπάνω τῶν ἵππων ποιεῖν. ἐκ τούτου γὰρ καὶ ἡ ὁδὸς ἀνεμποδίστως διανύεται, καὶ οἱ ἵπποι οὐ συντρίβονται.

A *Laurentianus* hagyománya :

Εἰς τὸ τοξεύειν πεζῇ συντόμως, εἴτε ῥωμαῖστί, εἴτε περσιστί· ἡ γὰρ ταχυτῆς καὶ ἐκτινάσσεσθαι παρασκευάζει τὴν σαγίτταν, καὶ ἰσχυρῶς βάλλεσθαι, ὅπερ τῶν ἀναγκαίων ἐστὶ καὶ τοῖς ἐφίπποις χρήσιμον· ὥσπερ οὖν καὶ τὸ βραδίως τοξεύειν ἄχρειόν ἐστι, κἂν εἰ δόξῃ ἡ σαγίττα εὐστέχως βάλλεσθαι.

Εἰς τὸ τοξεύειν πεζῇ ἀποδιαστήματος συντόμως, εἴτε κατακονταρίου εἴτε καθέτερου σημείου.

Εἰς τὸ τοξεύειν ἐπάνω ἵππου τρέχοντος συντόμως, ἔμπροσθεν, ὀπισθεν, δεξιᾷ, ἀριστερά.

Εἰς τὸ πηδᾶν ἐφίππου (*olvasandó* ἐφ' ἵππον).

Εἰς τὸ τοξεύειν συντόμως ἐπάνω ἵππου τρέχοντος μίαν ἢ δευτέραν σαγίτταν, καὶ ἀποτίθεσθαι τὸ τόξον τεταμένον ἐν τῇ ἰδίᾳ θηκίῳ, εἰς πλατὺ ἐστίν, ἢ ἐν ἄλλῃ ἡμιθηκίῳ ἐπὶ τούτῳ γινομένῳ, καὶ ἐπιλαμβάνεσθαι τοῦ κονταρίου ἐκ τοῦ νώτου ἀναβασταζομένου.

Εἰς τὸ ἔχειν μὲν τόξον τεταμένον ἐν τῇ θηκίῳ, κρατεῖν δὲ τὸ κοντάριν, καὶ συντόμως ἀποτίθεσθαι αὐτὸ ἐν τῇ νώτῳ· ἐπιλαμβάνεσθαι δὲ τοῦ τόξου.

Ταῦτα δὲ καλὸν ἐστὶ καὶ ἐν τῇ ὁδοιπορεῖν τοὺς στρατιώτας ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ ἐπιτηδεύειν ἐπάνω τῶν ἵππων ποιεῖν. ἐκ τούτου γὰρ καὶ ἡ ὁδὸς ἀνεμποδίστως διανύεται, καὶ οἱ ἵπποι οὐ συντρίβονται.

Ezt *Leo* következöképen adja :

Taktika VII. 4: Εἰσπηδήσεις καὶ δρόμους κατὰ τε ὁμαλῶν τόπων καὶ ἀνωμάτων, τοὺς δὲ καβαλλαρίους γυμνάσεις εἰς τὸ τοξεύειν συντόμως· ἡ γὰρ ταχυτῆς καὶ ἐκτινάσσεσθαι παρασκευάζει τὴν σαγίτταν καὶ ἰσχυρῶς βάλλεσθαι, ὅπερ τῶν ἀναγκαίων ἐστὶ, καὶ τοῖς ἐπὶ ἵππων ὀχουμένοις χρήσιμον. καὶ ἔτι εἰς τὸ τοξεύειν πεζῇ ἀπὸ διαστήματος συντόμως, εἴτε κατὰ κονταρίου, εἴτε κατὰ ἐτέρου σημείου.

VII. 5. Εἰς τὸ τοξεύειν ἐπάνω ἵππου τρέχοντος συντόμως ἔμπροσθεν, ὀπισθεν, δεξιᾷ, ἀριστερά· εἰς τὸ πηδᾶν ἐφ' ἵππους· εἰς τὸ τοξεύειν συντόμως ἐπάνω ἵππου τρέχοντος μίαν ἢ καὶ δευτέραν σαγίτταν, καὶ ἀποτίθεσθαι τὸ τόξον τεταμένον ἐν τῇ θηκαρίῳ, εἰς πλατὺ, ἢ ἐν ἄλλῃ ἡμιθηκίῳ ἐπὶ τούτῳ γινομένῳ εὐκαίρως· καὶ ἐπιλαμβάνεσθαι τοῦ κονταρίου ἐκ τοῦ ὤμου βασταζομένου.

VII. 6. Καὶ εἰς τὸ ἔχειν μὲν τὸ τόξον τεταμένον ἐν τῇ θηκα-

φίω, κρατεῖν δὲ τὸ κοντάριν καὶ συντόμως ἀποτίθεσθαι αὐτὸ ἐν τῷ ὧμῳ· ἐπιλαμβάνεσθαι δὲ τοῦ τόξου.

VII. 7. ζ τινὰς δὲ αὐτῶν καλὸν ἐστὶ καὶ ἐν τῷ ὁδοιοπορεῖν τοὺς στρατιώτας γυμνάζεσθαι ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ καὶ ἐπιτηδεύειν αὐτὰ ἐπάνω τῶν ἵππων ποιεῖν. ἐκ τούτου γὰρ καὶ ἡ ὁδὸς ἀνεμπόδιστος ἐκτελεῖται καὶ οἱ ἵπποι οὐ συντρίβονται.

Másik példa gyanánt szolgáljanak a következő párhuzamos helyek:

Urbicii (ed. Scheffer) III. 15. fej.:

Περὶ μανδράτων τῇ δευτέρᾳ τάξει διδομένων.

Παραγγεῖλαι δὲ καὶ τῇ δευτέρᾳ τάξει, ὥστε τῷ μέσῳ τόπῳ, ἔνθα συμβαίνει τὸν ὑποστράτηγον τάσσεσθαι αὐτῷ, πείθεσθαι («*Puto hanc distinctionem esse vitiosam, et post τάσσεσθαι, comma scribi oportere*» *Scheffer*), καὶ κανονίζειν, ὥστε ἐν τῷ καιρῷ τῆς συμβολῆς ἀπὸ τριῶν καὶ τεσσάρων σαγιττοβόλων τῆς πρώτης εὐρεθῆναι αὐτήν, ἵνα ἐὰν τραπῶσιν οἱ ἐχθροί, αὐτῇ, ὡς δηφένσωρ καὶ βοηθός, ἐν τάξει ἐπακολουθῇ καὶ μὴ ἀπομείνῃ. Εἰ δὲ ἐκεῖνη τραπῇ διὰ τῶν τῆς τρίτης τάξεως ταγμάτων ὑποδέχεσθαι τὸ βαρυνόμενον μέρος, καὶ ἐρχόμενον εἰς καταφυγήν, καὶ ἅμα τοῖς τῆς πρώτης τάξεως ἐπέρχεσθαι συντεταγμένως φυλάττεσθαι, καὶ μὴ ἐπιδιώκειν ἀτάκτως τοὺς ἐχθρούς. Εἰ μὲν τοι ἀμφίβολος ἡ μάχη τῆς πρώτης τάξεως φαίνεται, καὶ διώξεις, καὶ ἀντιδιώξεις γίνονται, χρὴ ἀναμένειν καὶ θεωρεῖν τὴν τοῦ πράγματος ἔκβασιν, ἐπιβαλεῖν τε δεύτερον ἢ τρίτον φωνᾶς βρυχυόδεις, πρὸς τε διανάστασιν τῶν μαχομένων, καὶ κατάπληξιν τῶν ἐχθρῶν, καὶ μὴ σπουδάζειν συμμίγνεσθαι (*sic!*), ἢ ἐγγίζειν πολὺ τῇ πρώτῃ, ἵνα μὴ φύρσις τις καὶ ἀλλόκοτος τροπὴ παρακολουθήσῃ. Εἰ δέ, ὡς εἰκός, συμβῇ, καὶ τὴν δευτέραν τραπῆναι μέχρι τῶν νωτοφυλάκων, ἥτοι τῆς τρίτης τάξεως ἔρχομένης σπουδάζειν ἀνακαλεῖσθαι ἑαυτήν. Εἰ μὲν τοι ἐξ ἐνέδρας τινὸς διὰ τοῦ νώτου ἔφοδος μηνυθῇ, καὶ ἐπέλευσις ἐχθρῶν, εἰ μὲν ὀλίγοι εἰσὶν οἱ μηνυόμενοι, καὶ ἀρκεῦσιν (*sic!*) οἱ τῆς τρίτης τάξεως ἑαυτοὺς πέμπειν. Εἰ δὲ μὴ ἀρκεῦσιν, ὡς ἔστιν ἡ τάξις, ἀντιστρεφομένων τῶν προσώπων, καὶ τοῦ βάνδου μετὰ τοῦ ἄρχοντος εἰς οὐρὰν ἐρχομένου, ὡς ἀμφίστομος ἡ τάξις τὴν συμβολὴν ἀρμοδίως ποιεῖται. καὶ τρεπομένων τῶν ἐχθρῶν τοὺς νωτοφύλακας, εἴτε ἔν, εἴτε δύο βάνδα εὐρεθῶσιν ἐπαφίεναι. Οἱ δὲ πολλοὶ εἰσὶ οἱ μηνυόμενοι, τότε τρανσμοῦτα, καὶ ἔρχονται ἐπὶ οὐρὰν οἱ δεκάρχαι κατὰ τάγμα, ὥστε ἐκεῖνο τὸ μέρος μέτωπον γίνεσθαι. Πᾶσι δὲ γενικῶς παραγγεῖλαι, τὴν δευτέραν τάξιν μηδὲνα θαρρήσαι παρελθεῖν, καὶ κακῶς, ὡς εἰκός, τφοπὴ τις τῇ πρώτῃ τάξει γένηται.

Ezt a firenzei szöveggyománny így adja:

Ozim nincs: Παραγγεῖλαι δὲ καὶ τῇ δευτέρᾳ τάξει, ὥστε τῷ μέσῳ τόπῳ, ἔνθα συμβαίνει τὸν στρατηγὸν τάσσεσθαι αὐτῷ, ποιεῖσθαι καὶ κανονίζειν, ὥστε ἐν τῷ καιρῷ τῆς συμβολῆς ἀπὸ τριῶν, τεσσάρων σαγιττοβόλων τῆς πρώτης εὐρεθῆναι αὐτήν, ἵνα ἐὰν τραπῶσιν οἱ ἐχθροί, αὐτὴ ὡς δηφένσω (!) καὶ βοηθός, ἐν τάξει ἐπακολουθῇ, καὶ μὴ ἀπομείνῃ. Εἰ δὲ ἐκείνη τραπεῖ (!) διὰ τῶν τῆς τρίτης τάξεως ταγματῶν ὑποδέχεσθαι τὸ βαρούμενον μέρος, καὶ ἐρχόμενον εἰς καταφυγὴν, καὶ ἅμα τοῖς τῆς πρώτης τάξεως ἐπέρχεσθαι συντεταγμένως, καὶ μὴ διαλύεσθαι μέχρι τελείας ἐκβάσεως τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἐπὶ τὸ φοσσάτον ὑποστροφῆς (sic!), ἀλλὰ εἰ συντεταγμένως, φυλάττεσθαι καὶ μὴ ἐπιδιώκειν ἀτάκτως τοὺς ἐχθρούς. Εἰ μέντοι ἀμφίβολος ἡ μάχη τῆς πρώτης τάξεως φαίνεται, καὶ διώξεις καὶ ἀντιδιώξεις γίνονται, χρὴ ἀναμένειν καὶ θεωρεῖν τὴν τοῦ πράγματος ἔκβασιν, ἐπιβάλλειν τε δεύτερον ἢ τρίτον φωνὰς βρυχμῶδεις, πρὸς τε διανάστασιν τῶν ιδίων, καὶ κατὰπληξιν τῶν ἐχθρῶν, καὶ μὴ σπουδάζειν προχεῖρως συμμίγνυσθαι, ἢ ἐγγίζειν πολὺ τῇ πρώτῃ, ἵνα μὴ φόρσις τις καὶ ἀλλόκωτος (!) τροπὴ παρακολουθήσῃ. Εἰ δέ — ὡς εἰκός — [fol. 24^v.] συμβεῖ (!) καὶ τὴν δευτέραν τραπῆναι μέχρι τῶν νωτοφυλάκων, ἥτοι τῆς τρίτης τάξεως ἐρχομένην σπουδάζειν ἀνακαλεῖσθαι ἑαυτήν. Εἰ μέντοι ἐξ ἐνέδρας τινὸς διὰ τοῦ νότου ἔφοδος μηνυθεῖ (!), καὶ ἐπέλευσις ἐχθρῶν, εἰ μὲν ὀλίγοι εἰσὶν οἱ μηνυόμενοι, καὶ ἀρκοῦσιν οἱ τῆς τρίτης τάξεως ἑαυτοὺς πέμπειν. Εἰ δὲ μὴ ἀρκοῦσιν, ὡς ἔστιν ἡ τάξις, ἀντιστρεφομένων τῶν προσώπων, καὶ τοῦ βάνδου μετὰ τοῦ ἀρχοντος εἰς οὐρὰν ἐρχομένου, ὡς ἀμφίστομος ἡ τάξις τὴν συμβολὴν ἀρμοδίως ποιεῖται. καὶ τρεπομένων τῶν ἐχθρῶν τοὺς νωτοφύλακας, εἴτε ἔν, εἴτε δύο βάνδα εὐρεθῶσιν ἐπαφιέναι. Εἰ δὲ πολλοί εἰσιν οἱ μηνυόμενοι, τότε τρανσμοῦτα, καὶ ἔρχονται οἱ δεκάρχαι ἐπὶ οὐρὰν κατὰ τάγμα, ὥστε ἐκεῖνο τὸ μέρος μέτωπον γίνεσθαι. Πᾶσι δὲ γενικῶς παραγγεῖλαι, τὴν δευτέραν τάξιν μηδένα θαρσῆσαι παρελθεῖν, κἂν κακῶς, ὡς εἰκός, τροπὴ τις τῇ πρώτῃ τάξει γένηται.

Urbicius e helyét *Leo* következésképen dolgozta fel:

XII. 90: 'Ομοίως δὲ καὶ τῇ δευτέρᾳ τάξει παραγγεῖλῃς, ὥστε τὸν μέσον τόπον, ἐν ᾧ συμβαίνει τάσσεσθαι τὴν σὴν ἐνδοξότητα, ποιεῖσθαι σοι (πεῖθεσθαί σοι a kódex, de Urbiciusból javítandó) καὶ κανονίζειν ἡγουν στοχάζεσθαι, ὥστε ἐν τῷ καιρῷ τῆς συμβολῆς ἀπὸ τριῶν ἢ τεσσάρων σαγιττοβόλων τῆς πρώτης παρατάξεως εὐρεθῆναι αὐτήν, ἵνα, ἐὰν τραπῶσιν οἱ ἐχθροί, ὡς δηφένσωρ αὐτὴ, ἡγουν ἐκδικητῆς καὶ βοηθός ἐν τάξει ἐπακολουθῇ καὶ μὴ ἀπομείνῃ.

91. Εἰ δὲ τραπῇ τι τῶν τῆς πρώτης τάξεως ταγματῶν ὑποδέχεσθαι τὸ βαρούμενον καὶ ἐρχόμενον μέρος εἰς καταφυγὴν, καὶ ἅμα τοῖς τῆς πρώτης τάξεως ἐπέρχεσθαι συντεταγμένως, καὶ μὴ διαλύεσθαι μέχρι τελείας ἐκβάσεως τοῦ πολέμου, καὶ τῆς ἐπὶ τὸ φροσσάτον ὑποστροφῆς, ἀλλὰ ἀφιέναι οὕτως συντεταγμένως φυλάττεσθαι, καὶ μὴ ἐπιδιώκειν ἀτάκτως τοὺς ἐχθρούς.

92. Ἐὰν δὲ ἀμφίβολος ἡ μάχη τῆς πρώτης τάξεως φαίνεται, καὶ διώξεις καὶ ἀντιδιώξεις γίνονται, χρὴ ἀναμένειν καὶ θεωρεῖν τὴν τοῦ πράγματος ἔκβασιν, καὶ ἐπιβάλλειν δεύτερον ἢ τρίτον φωνὰς βρυγμῶδεις πρὸς τε διανάστασιν τῶν μαχομένων καὶ κατάπληξιν τῶν ἐχθρῶν· μὴ σπουδάζειν δὲ προχεύειν συμμίνυσθαι ἢ ἐγγίξειν πολὺ τῇ πρώτῃ παρατάξει, ἵνα μή τις φόβος καὶ ἀλλόκοτος τροπὴ ἐν τῇ συμβολῇ τῆς μάχης παρακολουθήσῃ.

93. Εἰ δέ, ὡς πολλάκις συμβαίνει, καὶ ἡ δευτέρα παρατάξις τραπῇ μέχρι τῶν νωτοφυλάκων, ἤγουν τῆς τρίτης τάξεως ἐρχομένην σπουδάζειν ἀναλαμβάνεσθαι αὐτήν.

94. Ἐὰν δὲ ἀπὸ ἐνέδρας τινὸς διὰ νότου, ἤγουν ἀπὸ ὀπισθεν ἔφοδος μηνυθῇ καὶ ἐπέλευσις ἐχθρῶν, ἐὰν μὲν ὀλίγοι εἰσὶν οἱ μηνυόμενοι, καὶ ἀρκοῦσιν οἱ τῆς τρίτης τάξεως, τότε αὐτὴν κατ' ἐκείνων ἐκπέμπειν· εἰ δὲ μὴ ἀρκοῦσι, τότε καθὼς ἐστὶν ἡ τάξις, ἀντιστρέφοντων τῶν προσώπων, ὁμοίως δὲ καὶ τοῦ βάνδου μετὰ τοῦ ἄρχοντος εἰς οὐρᾶν, ἤγουν ὀπίσω, ἐρχομένου, ὡς ἀμφιστόμου, ἡ τάξις τὴν συμβολὴν ἀρμοδίως ποιεῖται, — καὶ τρεπομένων τῶν ἐχθρῶν τότε τοὺς νωτοφύλακας, εἴτε ἐν, εἴτε ὀδο βάνδα εὐρεθῶσιν, ὡς κούρσορας κατ' αὐτῶν ἐπαφιέναι.

95. Ἐἰν δὲ πολλοὶ εἰσὶν οἱ μηνυόμενοι τὴν ἔφοδον ποιεῖν, τότε παραγγέλλει τὸ μετὰ λαξὸν, καὶ ἔρχονται οἱ δεκάρχοι ἐπὶ οὐρᾶν ἤγουν στρέφονται ὀπισθεν κατὰ τάγμα, ὥστε ἐκείνο τὸ μέρος τῆς οὐρᾶς μέτωπον γίνεσθαι.

97. παραγγέλλει δὲ καὶ καθόλου πᾶσιν, ὥστε μηδὲνα θαρρήσαι τὴν δευτέραν τάξιν παρελθεῖν, κἄν, ὡς εἰκός, τροπὴ τις τῇ πρώτῃ τάξει γένηται ἵνα stb.

VÁRI REZSÓ

HAZAI IRODALOM.

Dicta Catonis quæ vulgo inscribuntur Catonis disticha moralia. Iterum edidit *Geyza Némethy*, Academiae Litterarum Hungaricæ sodalis. Budapestini, sumptibus Academiae Litt. Hung. MDCCCXCV.

E munka első kiadását, mely a budapesti V. ker. kir. kath. főgymnasium 1891/2. tanévi értesítőjében jelent meg, ismertette már Vári Rezső e folyóirat 1893. évi folyamának 609. lapján. Ez alkalommal, hivatkozva Weyman (Wochenschrift f. klass. Phil. 1892. p. 1169.) és Mueller Lucián (Berl. Phil. Wochenschrift, 1893. p. 12.) elismerő bírálataira, sajnálatát fejezte ki, hogy a mű hozzáférhetőbb helyen nem jelent meg. A bajon azóta segített a M. T. Akadémia classica-philologiai bizottsága, mely annyira méltányolta a Némethy munkáját, hogy ez évben második javított kiadásban bocsátotta közre «Editiones criticæ scriptorum Græcorum et Romanorum» című vállalatában s így az egész tudós világ számára használhatóvá tette.

Mint hogy a munkatárs nagyon kényes helyzetben van, midőn a szerkesztőről a saját folyóiratában kell írnia, megelégszem ezúttal azzal, hogy közlöm külföldi tudósoknak a műre vonatkozó nyilatkozatait, melyek úgyis fölöslegessé teszik saját véleményem nyilvánítását.

Mueller Lucián, szent-pétervári tanár, a híres fogas kritikus, újra elismeri a munka jó tulajdonságait, melyeket már az első kiadásnál kiemelt, de sajnálja, hogy a kiadó nagyon kevésbé fogadta meg a bírálatában adott jó tanácsokat s megmaradt a maga conservatív álláspontján, holott a conjecturalis kritikának nagyobb tért kellett volna engednie. (L. Berl. Phil. Wochenschrift, 1895. p. 1095.)

C. W. (Carl Weyman) a Wochenschrift für klass. Phil. 1895. évi folyamának 601. lapján így ítél: «Die erste von Némethy bearbeitete Ausgabe der Dicta Catonis erschien 1892. in den «*Annales*» eines Budapester Gymnasiums, und *die Anerkennung*, welche ich derselben in dieser Wochenschrift 1892, 1169. zollte, kann ungeschmälert auf die vorliegende zweite übertragen werden.»

H. H. (Herrmann Hagen) a Literarisches Centralblatt-ban (1895, p. 1087.) így nyilatkozik: «Die vorliegende zweite Bearbeitung der Disticha Catonis von Geyza Némethy, Mitglied der ungarischen Akademie der Wissenschaften, hat vor der ersten (erschienen vor 3 Jahren als Beilage der Annales des kgl. kathol. Gymnasiums zu Budapest) den unlängbaren Vorzug voraus, dass der mit der neueren Cato-Literatur, zu welcher er selber reiches Material beigesteuert hat, wohlvertraute Herausgeber zur Herstellung des arg verdorbenen Textes die kritischen Versuche der Neuzeit überall sorgsam zusammengesucht und verständ-

nisscoll verwerthet hat. Dass er mit den letzten Herausgebern den von Schenkl ans Licht gezogene Veronensis gegenüber der vornehmlich durch den Matritensis und Turicensis vertretenen zweiten Redaction auch hier zur kritischen Grundlage gemacht hat, können wir angesichts der vielfach klar in die Augen springenden Beschaffenheit der von dieser Handschrift gebotenen Lesarten *nur aufs Wärmste begrüßen.*»

Végül a Görres-féle Historisches Jahrbuch-ban (XVI. Bd. 3. Heft, München, 1895. p. 688.) C. W. tollából a következőket olvassuk: «Die Sammlung kerniger, je ein Distichon umfassender Sittensprüche, welche ihr unbekannter Verfasser, ohne eine Fälschung zu beabsichtigen, unter dem Namen des alten Moralisten Cato erscheinen liess, wird schon um die Mitte des 3. Jahrh. von dem ersten christlich-lateinischen Dichter, Commodianus, benutzt und spielt eine sehr bedeutende Rolle in der Literatur des Mittelalters. *Der ungarische Philologe Némethy hat das Verdienst, die erste verlässige Ausgabe des wichtigen Werkchens geliefert zu haben.* Denn die Edition von Bährens im 3. Bande der Poetæ Latini Minores kann schon deshalb nicht als verlässlich gelten, weil Bährens — ganz abgesehen von seiner willkürlichen Conjecturalkritik — den als trefflichen Führer erkannten Veronensis wiederholt ohne Grund verlässt und der monostichischen Redaction Columbans zu grossen Einfluss auf die Textesgestaltung verstattet hat. Némethys Ausgabe erschien 1892. in den Annales eines Budapester Gymnasiums und war infolge dessen schwer zugänglich. *Erst die zweite Bearbeitung, welche er im Auftrage der ungarischen Akademie der Wissenschaften als Bestandtheil der von dieser Körperschaft herausgegebenen Sammlung kritischer Ausgaben griechischer und lateinischer Schriftsteller veröffentlichte, wird seinem Texte gebührende Verbreitung verschaffen.*»

SZABÓ SÁNDOR.

Szájru! szájra. A magyarság szálló igéi. Gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla. Budapest 1895. Az Athenæum kiadása. 446 l. Ára kötve 3 forint.

Rég nem fogadott a napi sajtó művet oly egyetértő elismeréssel, mint Tóth Béla könyvét. S mondjuk ki mindjárt azt is, hogy kevés munka szolgált rá e dicséretre oly becsületesen, mint a magyarság szálló igéinek e derék gyűjteménye, melyet a hozzá fűzött magyarázatok nem közönséges gondnal és fáradsággal egybe hordott garmadája komolyan számba vehető és veendő tudományos dolgozattá avat. Ilyennek vették történelmi, nyelvtudományi és bölcséleti folyóirataink is, a melyek mind előbb tették meg rá egészben szintén elismerő megjegyzéseiket, mint a miénk; holott tán éppen ennek illett volna róla legelőször és legalaposabban szólania.

Mert Tóth Béla munkájához egy tudománynak sincs annyi köze, mint az egyetemes philológiának, a mely ugyan itt, a szálló igék terén, a folklorisztikával kerül határvillongásba, de mégis magának követelheti, már régibbsége czímén is, az elsőbbséget. Rajtunk szárad, ha bűn, s mi dicsekedhetünk vele, ha érdem, hogy ez elsőbbséget a philologia számára megőriztük, mert két helyről is régóta nekünk jutott megbízás szinte már egy éves terhét rójuk le felerészben, midőn e megjegyzéseket végrevalahára papírra vethetjük.

Szívesen tettük volna előbb is; de azért halogattuk napról napra s órul óra, mert emberségesen meg akartuk szolgálni azt a sok szép tanúságot, a mit Tóth Béla könyvéből immár egy álló esztendeje mind-úntalan merítünk, midőn hol ebben, hol abban a kérdésben megbízható kalauzolására bízuk magunkat. Azt hittük ugyanis, hogy semmivel sem tanúsíthatjuk illőbben hálánkat ama sok érdekes adatért, a mit e jórészt töretlen, csak kisebb és könnyebb felében járt úton haladó munka nyújt, mint ha a gyűjtőnek műve Bevezetésében (X. s k. l.) bírálóihoz intézett óhajtatását tőlünk telhetőleg teljesíteni iparkodunk.

Csak hogy ehhez legalább is akkora, ha nem még nagyobb munkát kellene magunkra vállalnunk, mint a minőt Tóth Béla körülbelül egy évtizeden át, részben a saját szemeink előtt, ritkaszerű szorgalommal és igazán aggóskodó lelkiismeretességgel végzett; s mindezt csak azért, hogy mindössze néhány aprócseprő botlását helyreigazítsuk, vagy művének itt-ott egy-két hézagát kipótoljuk. A mint mi őt ismerjük, munkája második kiadásáig ő maga is annyi újabb adalékot fog az egyszer nagy kedvvel és páratlan rátermettséggel megkezdett mű kiegészítéséhez és mind tökéletesebbé tételéhez összehordani, hogy valamennyi bírálója együttevén, s ha még annyian lennének is, a felét sem tudná neki a kezére adni.

Mert csak látni kellett azt a fáradságtól, utánjárástól és kutatástól vissza nem rettenő buzgalmat, a melylyel e mű évek hosszú során át készült s mikor már-már készen volt, meg újra átrostálás, pótlás és javítás, kiegészítés és helyreigazítás alá került, hogy végre igazán «nonum in annum» olyan alakban jusson napvilágra, a minőben csak a szó legjobb értelme szerinti «amateur» munkás szokta művészi kedvtelése gyümölcseit közkinccsé tenni.

Valóban nem is a mi korunk lázasan kapkodó, hebehurgya könyvtákolási módján, hanem a becsületesebb, fontolva járó s minden szót latra vető régi jó idők tisztos eruditiojával készült e könyv, a mely épen ezért úgy válik ki a mai vásári munkák sorából, mint valami középkori tudós barát vallásos ihletű, műgonddal másolt kézírata a körforgó gép óránkint tízezerszámra ontott lappéldányai közül.

Jól esett szívünknek ezt a mai napság mind ritkább műgondot

kiemelnünk, a melyre Tóth Béla könyvének eddigi ismertetői érdeménél kevesebb ügyet vetettek, ebben is hódolváu korunk tudományos terén is mindegyre demokratább szellemének, a mely könyv és könyv közt sem szeret jobban különböztetni, mint ember és ember között. Hozzánk, a legarisztokratikusabb, mert a legtöbb ember felfogása szerint jóformán fölösleges tudomány művelőihez illik leginkább e különbséget a kor áramlatával szemben is nagyra tartani, s a hol szemünkbe ötlík, érdeme szerint méltatni. Midőn ezt tesszük, nemcsak a philologia, hanem az ő emlőin nevelkedett izléstudomány nevében is köszönetet mondunk e derék könyvért, a melyen nem csupán a gyűjtő és magyarázó hangyaszorgalma, hanem a választékos stilus kiváló mesterének csiszoló műgondja is meglátszik. De megérzik ezeken kívül a *magyarság*-nak az a jóízű, őseredeti zamatja is, a mely Tóth Béla írásait oly sajtászerűen megkülönbözteti legtöbb kortársa *magyaros*-ságától.

Mert ez a könyv, bár részben nekünk ugyanaz s eredetileg tán egyáltalában sem igen akart más lenni, mint a mi a németnek az ő Büchmannja, az olasznak a maga Fumagallija s a francziának sok más hasonló munka mellett Fournier gyűjteményei: ez a könyv nekünk jóval többet ad, mint a mennyit az említettek a maguk nemzetének, mert sokkal inkább át van hatva a mi népünk szellemétől, mint azok a magukétól, sokkal erősebben lüktet benne a mi vérünk, mint azokban az övék.

Csak egybe kell vetnünk a Tóth Béla könyvének első és a többinél jóval nagyobb részét, a «magyar történet» (1—128) s a következők közül a «magyar irodalom» (175—238) 'czímű fejezeteket az idézett munkák analog részeivel, hogy ez állítást teljesen igazolva lássuk. A szálló igék minden népnek legalább is annyira hozzája tartoznak a lelke inventariumához, mint a velük oly közel rokon közmondások; sőt a népnek bár nem a legszélesebb, de annál súlyosabb rétegét illetőleg még jellemzőbbek a tulajdonképeni közmondásoknál, a melyek legnagyobb része sokkal kozmopolitább mint a szálló igék legtöbbje. Ezek közt ugyanis még az idegen eredetűek némelyike is, legalább alkalmazásában a nemzeti történelem viszontagságainak hű tükre. A honiak pedig már csak azért is, mivel túlnyomó többségük alkalmoszerű, annyival jellemzőbbek egy-egy általános tapasztalatot kifejező közmondásnál, a mennyivel több a jelzéke az egyednek a fajnál s ennek a nemnél.

De ez a sok közül csak az egyik s nem is a legnevezetesebb oka a szálló igék gyűjtése nagy fontosságának, a melyekben, mint már jeleztük, a philologián kívül a folklorisztika is jogot formál. Még pedig egynél több szempontból; holott a philologia beéri velük szemben azzal, ha szövegük a közszájon forgó alaknak és a többnyire nem egészen ugyanígy

hangzó eredetinek autentikus képét nyújtja egymás mellett, továbbá források a lehetőségig pontosan meg van jelölve.

S ez épen a bökkenője a dolognak, a mely miatt néha töméredek fáradsággal járó kutatás sem vezet a kívánt eredményre. Elég e részben a gyűjtőtől annyit látunk, hogy minden csak valamennyire hozzáférhető segédeszközt felhasznált s nem röstellt semmi munkát, a mi egyik-másik idézet igazán bajosan előkeríthető gazdájának a nyomára juttathatja. Hogy e munkát nem koronázhatja kivétel nélkül minden egyes esetben teljes siker és hogy itt a pótlásnak, helyreigazításnak és kiegészítésnek se vége se hossza, az a dolog természetével jár. S így van ez bizony Tóth Béla munkájában is, a hol nem egy helyen csak a második, vagy harmadik kézig juthatott el a forrásjelzés, némely helyütt még itt is adós maradván a pontosabb adatokkal.

A miben mi ez alkalommal tisztünk szerint valamicskét a kezére járhatunk, az sem lesz egyéb, mint e nem épen számos esetek némelyikében egy-egy pontosabb idézés, itt-ott egy kis helyreigazítás is, a miből e sorok olvasói közül a tárgy iránt érdeklődők, ha Tóth Béla könyvét szorgalmasan forgatják, bizonyára még eleget jegyezhetnek lapjai szélére. A gyűjtő nevében is kérem őket, hogy ezzel be nem érve, bocsássák az ügy érdekében e becses adalékaikat az ő rendelkezésére, a ki, mint már ez első kiadás Bevezetéséből is kitetszik, egy-egy porszemnyi járulékért is hálásan nevezi meg útbaigazítóját, ebben is dicséretesen elútván a mások tollaival ékeskedők légijától. Igaz, hogy magát szerényen csak dilettánsnak tartván, ezt a fényűzést sokkal könnyebben megengedheti magának, mint a tudomány hivatásszerű, bár nem mindig egészen hivatott papjai, a kik más papokhoz hasonlóan az oltárról élnek s így nem is lehetnek a keresetük dolgában olyan finnyások, mint az «amateur» tudós. A ki csupán csemegéül élvezi és becsüli a tudományt, a melyet amazok a mindennapi kenyérért művelnek, az rendesen több tisztelettel és mélyebb áhítattal nyúl hozzá s a saruit leoldva lép templomába, nem úgy mint a szenthely benfentesei, a kik sokszor ugyancsak megbotránkoztatják lomosságukkal az ilyen tisztességtudó zárándókat.

E jámbor hadzszik egyike Tóth Béla is, ki, mint egyéb írásaiból is szépen kitetszik, a nyelvről s mindarról, a mi a nemzet e legdrágább kincsével több-kevesebb vonatkozásban áll, olyan hitet vall, a minőt a vele élők közül vajmi kevesen ápolnak szívükben, a vele visszaélők meg épenséggel nem vesznek komolyan. Ezért olyan becses előtte, hogy semmi fáradság sem elég nagy neki e kincs egy szemerkéje felkutatására; s mikor szálló igéi egybehordása és forrásaik nyomozgatása közben egy-egy ily szemerkére lel, mindig dúsan megjutalmazva érzi magát a sok vesződségért, a mibe ily utánjárás kerül. Vajha minden tudósunk ugyanilyen nemes idealizmussal művelné a maga szakmáját, mint ez az ama-

teur, a kiben a szerényen háttérbe vonuló philologuson és történetbúváron kívül még egy egész embert tisztelünk és szeretünk: a magyar széppróza egyik legnagyobb mesterét.

Meglátszik a hajmeresztő nyelvrontás e mai korában oly ritka írásművészetnek ez a minden apróságra kiterjedő gondja Tóth Béla legparányibb jegyzetkékjén is, a melyek egynémelyike a benne foglalt érdekes elsőrendű adaton kívül még nem egy mellékes tanulságot is nyújt. E jegyzetkék kivált a «magyar történet» és «magyar irodalom» című fejezetek szálló igéit illetőleg nagyon becsesek s majdnem kivétel nélkül a gyűjtő saját utánjárását és óvatos kritikáját dicsérik. E szinte a gyötrődésig menő óvatosság hazai dolgokban sehol sem hagyja el a források felkutatásában és pontos kijelölésében fáradhatatlan magyarázót, a kinek az alábbiakban mindössze egy-két külföldi, kivált a klasszikus nyelvekből vett idézetére teszünk néhány megjegyzést. A mit még ezeken kívül a továbbiak során Tóth Béla némely magyarázatához fűzünk, az jobbára csak egy-egy óvatos kérdőjel ugyanazok fajtájából, a minőket a legtöbb helyen, a hol nem egészen bizonyos a maga dolgában, ő sem mulaszt el adatai mellé illeszteni.

A görög írókon kezdve, mindjárt a második helyen említett (239. l.) *homéri kaczaj*-ra vonatkozólag ide jegyzem, hogy Friednek «Lexikon fremdsprachlicher Citate» (Reclam Univ. Bibl. 2538—2540, 166. l.) című kis könyvecskéje e szálló igének franczia alakjára nézve Oberkirch báronő emlékiratait idézi. Az II. IV. 164 és VI. 448. verseiről csak annyit mond (239. l.) Tóth Béla, hogy Scipio Karthago romjain idézte («indézte» u. o. sajtóhiba), de azt elmulasztja megemlíteni, hogy ez adat honnan való. A mindjárt utána következő *stentori hang*-nak is elő lehet talán szorgalmasabb utánjárással az olyanféle népszerűsítőjét keríteni, a minő Mme la baronne d'Oberkirch a «homéri kaczaj»-t illetőleg. *Mentor* (240.) kétségtelenül a Fénélon «Télémaque»-ja óta oly népszerű typusa a «bölc, öreg tanácsadó»-nak. A τὸν δ' ἀπαμειβόμενος-t illetőleg (240. l.) nem ártott volna oda jegyezni, hogy Arany J. «Elveszett alkotmány»-a III. é. 138. sora élén idézi. A «Homérnak tulajdonított» (240.) *Βαρφαρομαζία*-ról meglehető biztosan tudjuk, hogy a Kr. e. V. században élt káriai Pigrés írta. Ezzel együtt helyreigazítandó mindjárt az is, hogy Csokonaink az ő «Békaegérharcz»-át «homéri motivum után» írta. Hesiod (Tóth Béla rendesen a németes «Homér», «Hesiod», «Herodot» stb. alakokban használja a görög tulajdonneveket, Vergilius nevét pedig megátalkodottan Virgilius-nak írja. Ez egy kis makacsság a különben minden apróságban tanulni szerető s tanultságát mutatni nem restellő szorgalmas «diák» részéről) egyetlen helyének idézésével (240. l.) pontatlan a «verseiben» kifejezés s nem elég a melléje zárójelben tett (309.) szám. U. o. az «Alkaiosnak tulajdonított mondás» sem jelzi, hogy kinek

ἀντίοχος ὁ ἰσχυρὸς

a tekintélye alapján tulajdonítják neki. Ép így a következő s még több görög eredetű szálló igénél is beéri Tóth Béla az ilyen általános kifejezésekkel, mint «tulajdonítják» (241. l.), «eredőnek látszik» (u. o.), «eredőnek hiszik» (244. l.), «tartják» (u. o.) stb.

A 242. l. élén idézett phædrusi «*Non dum matura est*» *Nondum*-ra javítandó. Mindjárt utána szintén csak sajtóhiba az «*Aesopilus graculus*» «*Aesopicus*» helyett. A 244. l. említett s Vergilius Aen. X. 284.-re támaszkodó szálló ige közkeletűbb alakjában így hangzik: «*Audaces fortuna iuvat*». A «*fortes fortuna adiuvat*», a melyről (mindjárt az előbbi fölött) Tóth Béla csak azt írja, hogy «Simonides igéjének tartják», ez alakban Terentius «*Phormio*»-jából (I. 4.) való. A 245. l. elején lévő pindarosi ἄριστον μὲν ὁδὸν-t illetőleg a pontos helyjelölés Ol. 1, 1. Pontatlan a nyomban utána következő két szálló ige idézése is. A 246. l. második igéje tévesen van a Herodotos (7, 152) nyomán eredt «*relata refero*»-val kapcsolatba téve, mert majdnem szórul szóra megvan Sallustius Jug. 17. c. végén, a hol e mondás így hangzik: «*Ceterum fides eius rei penes auctores erit*». Az Euripidestől eredő *varietas delectat* ezen alakját (246. l.) három latin szerzőnek is tulajdonítja Tóth Béla, de egyiknél sem idézi az illető helyet. A 247. lapon említett ovidiusi «*Gutta cavat lapidem*» helytelenül van a magyar «lassú víz partot mos» közmondással párhuzamba állítva, mert ezt rendesen más értelemben használjuk. Az ovidiusi mondás első felének eredetijeül tekinthető Choirilos-féle töredék forrása nincs pontosan idézve. Ép így adós marad a gyűjtő a 247. s k. lapon idézett hippokratesi mondások pontos helyével, valamint a 249. s k. lapon említett (Platónak tulajdonított) szálló igékével is. A *punctum saliens* alatt talán még sem «mindennek az eredetét, okát értjük», mint Tóth Béla (250. l.) mondja. Az aristotelesi eredetű *Tabula rasa* e latin verzióját Fried (i. h. 113.) Columnai Guido fordításaul idézi, a minek különben nem nézhettem utána.

Hiányzik a hely pontos megjelölése a 251. l. Bacon és Menander-féle idézeteinél s nincs forrásra utalás az Euklidesnek tulajdonított mondást illetőleg (u. o.). Hol említi Lukianos Abderát «a világ c-úfja gyanánt»? Wieland «*Die Abderiten*» cz. regényének csak az első része jelent meg a «*Teutscher Merkur*» 1774. évi folyamában, mert az egészet 1773 és 1776 közt írta.

A Sallustiusnál Appius Claudius verseiből idézett «*Faber est suæ quisque fortunæ*», ha jól emlékszem, Terentiusnál is megvan valahol kissé másított alakban. De hol? Lehet különben, hogy csalódom. A Plautusból került idézetek közé csak tévedésből vetődhetett (252. l.) a *Phormio* (III, 3, 8) *sapienti sat*-ja. A Trinumusból való *tunica proprior pallio* helyett helyesen *propior* olvasandó. Ugyanitt (253. l.) hiányzik a sor megjelölése. (Friednél sincs meg i. h. 116. l.) Cicerónál

az enniusi «amicus certus...» mondást l. Laelius 17, 64. (Az utóbbi szám T. B.-nál hiányzik.) A *Hinc illae lachrymae* (e szót T. B. mindig így írja, később Vergilius Aen. I, 462 nyomán a 266. lapon is) Szenczi Molnár Albert-féle fordítását («Ez ám a bökkenője»), a mely egészen helytelen, kár volt idézni (253. l.), A Terentius Eunuchusa prologusából idézett hely ott a 41. versben van. A *Lucus a non lucendo* ötletéből közbeszúrt kedves kis intermezzo során meg lehetett volna említeni, hogy Abel német ægyptologus még a legutóbbi időkben is elég érdekesen, bár nem mindig a legszerencsésebben elevenítette fel ezt a «Gegensinn» szerint való etymologiai elméletet. A nélkül, hogy ezt mulasztásul rónók fel, azt azonban már mégis csodáljuk, hogy T. B., a lelkiismeretes újságíró és figyelmes újságolvasó, elmulasztotta (260. l.) megemlíteni, hol és mikor változtatta II. Vilmos *Regis voluntas*-ra a Ciceróból vett «*Salus populi suprema lex esto*» mondást?

A 262. lapon idézett *bis dat, qui cito dat* tréfás magyar fordítása («bis dat, a ki nem *biztat*») szintén elfért volna a könyv sok hasonló magyar specialitása közt. A 263. lapon előbb Vergiliusnak, majd alább mindjárt Ovidiusnak is tulajdonított «*Parce pater...*», vagy «*Væ, væ, care pater...*» forrásával a gyűjtő adós maradt. Pedig ilyeneknél kár a pusztá szóhagyományra való hivatkozásnál megállani. Pytheas Thuléról való híradását (265. l.) jó lett volna közelebből megjelölni. Legalább is Strabóra (Geogr. I. p. 60. Edit Paris.), vagy Pliniusra (Nat. Hist. IV. c. 27.) hivatkozhatott volna a gyűjtő. Ugyane lapon helytelen a vergiliusi (Georg. I, 145.) «*Labor omnia vincit improbus*»-nak «A szorgalmas munka mindent legyőz» fordítása. Mindjárt utána a szintén vergiliusi «*Sed fugit interea, fugit irreparabile tempus*» (Georg. III, 284) ötletéből megemlíthető lett volna az ismeretes konyhalatin diák-nóta:

Lauriger Horatius (helyesen Vergilius)
 Tu dixisti verum;
 Fugit colo citius
 Tempus, edax rerum.

De honnan a *colo citius*? Honnan a *tempus edax rerum*? (Felhasználom az alkalmat e kérdések felvetésére. Talán e sorok olvasói közül többen is meg fognak rá felelni. Feleletüket a szerkesztőség szíves lesz velem közölni.)

Nem helyes a Horatius Epod. 2. kezdetének fordításában (272. l.) a *nem adósa senkinek* (= *solutus omni foenore*), mert e fordításnak a költemény végén határozottan kicsillanó satirikus éle ellentmond. Itt kapzsi pénzszerzőről, tehát valóságos *uzsorás*-ról van szó, a ki vizet prédikál és bort iszik; azaz, ha tetszik, épen megfordítva: boldog idylli életről ábrándozik, s benn a városban harácsolja a pénzt. Az *ab ovo*

mondás azon értelme szerint, hogy «Ádámon és Éván» kezdeni, helyesebben mindjárt a másik hasonló kezdetű (272. lapon említett) szálló ige kapcsán jöhetett volna, nem pedig jóval alább külön (276.). Hogy csakugyan «Credat Judæus *apella*» és nem «*Apella*» olvasandó-e «a legújabb és legjobb Horatius-kiadások» ellenére is, mint T. B. *Ziffer Károly* dr. tekintélyére hivatkozva (I. «Az izraeliták körülmételése történeti és orvosi szempontból», Budapest 1880) véli (272. s k. l.), azt döntsék el mások, nálamnál tudósabbak, a horatiusi szövegkritikában jártasabbak. Ez az *apella* mindenesetre hapaxlegomenon lenne s tán a versmértékbe sem illenék bele?

Az *obscurus fio* kapcsán említett (275. l.) Széchenyi István-féle «Nem érek rá röviden írni» szellemes mondást alighanem francia forrásból (talán Mme de Sévigné levelei valamelyikéből?) idézte a legnagyobb magyar. A 276. lap szószörnyetegéhez egy sokkal kellemesebb hangzású és könnyebb ejtésű öles spanyol szót idézhetek, a 11 szótagú *disproporciónadisimamente*-t, a melynél egyébiránt még hosszabbak is vannak (persze tréfás célzattal) Aristophanesnél s egész komolyan is a szanszkrit nyelvben. A mint mondják, a bekebelező nyelv sem egészen szegény ilyenekben. Egyhangúságával azonban a fiume *italianissimik* «legmegengedhetlenebbeknek»-je kétségtelenül valamennyi hasonló nyelvbeli *Boa constrictor* fölött is megérdemli az első pályadíjat.

A 282. lapon idézett Seneca-féle *Cui prodest scelus is fecit* elv kapcsán annak szokottabb *cui bono* alakját is meg lehetett volna említeni. A 284. lapon Persiusból (I, 46) s alább Juvenalisból (VI, 165) is idézett *rara avis* Horatiusnál is meg van. (Sat. I, 2, 26.) A Petronius-féle «*qualis dominus, talis est servus*» (285. l.) helyesen nem egészen így, hanem ekként hangzik: «*plane qualis dominus, talis et servus.*» (Satiricon 58. c.)

A «*cherchez la femme*» szálló igének (287. l.) egy a T. B.-nál idézettnél vaskosabb római őse is van, de értem, hogy a nagy közönségnek szánt könyvében a gyűjtő ezt a csakis férfitársaságba való mondást nem idézhette (Hor. Sat. I. 3., 107.).

A 294. lapon lévő «*Contra vim mortis non est medicamen in hortis*», melyet T. B. «a salernói orvosiskola hagyományaihoz tartozónak» vél, könnyen származhatik Aeschylos Eumendáinak (638) e helyéből is:

ἄπαξ θανάτῳς οὐτις ἐστ' ἀναστάσις ··
τούτων ἐπαῖδας οὐκ ἐποίησεν πατήρ.

S ezzel a modern nyelvekből vett idézetekre térve át s csak úgy sebtében böngészgetve közöttük, nehogy ez ismertetést végtelenre nyujtsuk, mindössze még csupán a következők megemlézésére szorítkozunk.

A 316. l. *lune de miel*-jére a francziák tréfaszóval a *lune de fiel*-t rímeltetik. A Clement-féle «Qui nous délivrera des Grecs et des Romains» följajdulásnak Frary hirhede s nálunk is (még pedig a boldogult Trefort miniszter aegise alatt) lefordított röpirata (La Question du Latin) szerzett alig megérdemlett népszerűséget. A 321. lapon elmesélt, mulatságosan boszantó összetévesztésnek (csehek = bohémiens = cigányok = magyarok) még csak nem régiben is akadt egy újabb kiadása. Az aligmúlt prágai kiállítás zenei osztályában, a Dvořák mester emléktárgyai sorában ott pompázott egy amerikai tisztelőjének verselménye, a melyben a cseh zeneszerzőt «dicsőmagyar»-nak apostrophálja a yankee költő. De Dvořák elég szerény és igazságszerető volt az illető helyet plajbászszal kijavítani.

A *chauvin* szó eredetének a 323. lapon olvasható magyarázata népetymologia, még pedig a legjavából. Ez a szó bizony sokkal régibb, mint a mai értelemben vett *chauvinizmus* és a *kálcínitista* (*Calvinus* francia neve *Chauvin*) rajongókat jelentette eredetileg.

A 336. lapon Wielandnak tulajdonított «Den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen» ugyan nála is meglehet, de közmondás. S itt egyben megemlíttük, hogy a szálló ige és a közmondás közötti határvonalat néha igazán vajmi bajos megtalálni. Egészben véve azonban mégis helyes a kettő közt az a megkülönböztetés, melyet könyve Bevezetésében Tóth Béla tesz. Ámde jó e mellett mindig azt is figyelembe venni, hogy eredetileg minden közmondás is *valakinek* a mondása volt s csak szálló igévé változott után lett mindjobban felkapott, utóbb szerzője nevének s hírének elkallódtával, egy egész nép közkinceseül tekintett mondássá. Goethe aligha az első, a ki 1827-ben a *Weltliteratur* szót használja (337. l.). Mert nagy igaza van Terentiusnak, hogy *nullum est iam dictum, quod non sit dictum prius* (Eun. Prol. 41.), a melyet Tóth Béla is idéz (254. l.). Ennél jobb mottót a szálló igék gyűjteményei elé keresve se lehetne találni. A «regényes olasz bandita *fogalmát*» nem kellett Vulpius Keresztély Ágostnak megalkotnia (a ki mellelleg mondva Goethe sógora volt), de az már igaz, hogy, a «Rinaldo Rinaldini» című rablóregényt (melyet Tóth Béla a 341. lapon említ) csakugyan ő írta.

A Seume-féle «Wo man singt...» kezdetű szálló ige, melyből rendszeren csak a Tóth Bélánál (241. l.) idézett két sort halljuk, teljesen és helyesbítve, így hangzik:

Wo man singt, da lass dich ruhig nieder,
Ohne Furcht, was man im Lande glaubt;
Wo man singt, da wird kein Mensch beraubt:
Bösewichter haben keine Lieder.

Különben tessék megpróbálni! A Rinaldo Rinaldinik dalos hazája

e holdkóros német vers legsattanóbb czáfolata. A 343. l. sokat emlegetett szálló igéje:

«Auf dem Dache sitzt ein Greis,
Der sich nicht zu helfen weiss»

bizony nem «csak nálunk» járatos, hanem a németeknél is, a kik egy régi bolondos diáknótából idézik, a mely így kezdődik:

«In der grossen Seestadt Leipzig.»
(*Allgemeines Deutsches Kommerzbuch* 27. Aufl. Lahr, 1886. 571. l.)

S ennyi tán elég is lesz mára. Végül még csak azt, hogy a fenti apró-cseprő rovasok is mind csak annak a nagy figyelemnek a csekély jelei, a mivel e szép és annyiféle tanúltsággal bővelkedő könyvben lapozgattam. Véle való alaposabb foglalkozásra, sajnos, nem lévén eddig elég időm, érje be egyelőre a jeles gyűjtő és magyarázó hasznos munkájának e tökéletlen, de legalább őszinte jóakarát sugallta méltatásával.

KATONA LAJOS.

Kazinczy Ferencz versei. Kiadta *Kazinczy Gábor*. Harmadik kiadás. Budapest, Franklin-Társulat, 1895. (Olcso Könyvtár, 354. sz.)

Kazinczy Ferencz válogatott versei kétszer, 1858-ban és 1861-ben, jelentek meg a Heckenast-féle *Magyar remektrók* (gyémántkiadás) sorozatában, Kazinczy Gábor előszavával és jegyzeteivel. Azóta Abafi Lajos a Nemzeti Könyvtárban adott egy *összes* kiadást két kötetben (1879), mely nem csupán az eredetieket tartalmazza, mint a Bajza és Schedel által az Akadémia megbízásából rendezett kiadás (1836), hanem a fordításokat is, lehető teljesen. Kazinczy költeményeinek ez utóbbi kiadása az Abafi-féle gyűjtemény jobb darabjai közé tartozik, ámbár úgy a szöveghez, mint az elrendezéshez itt is sok szó fér. Azonkívül a Nemzeti Könyvtár kiállítása legkevésbé sem felel meg az úgyn. könyvtár-kiadásokhoz (library edition) fűzött igényeknek, úgy hogy igazán itt az ideje, hogy az Akadémia Kazinczy-bizottsága, mely nagy csendességben idestova már tíz esztendeje működik, valahára Kazinczy eredeti műveinek kiadását is, irodalmunk Prometheusához méltó formában és teljes kritikai apparatusal, megindítsa.

Az előttünk fekvő kis kötet, mely a Kazinczy Gábor-féle válogatott kiadás újabb lenyomata, a nagy közönség igényeit óhajtja kielégíteni, s mint ilyen, a kritikus részéről némi elnézésre tarthatna számot, legalább addig, míg egy végleges kiadás meg nem jelenik. Ezt az elnézést készen is tartottuk számára, de csak bizonyos határig, a meddig t. i. Kazinczy gondolatkinése érintetlen és csorbítatlan marad. Sajnálattal constatóltuk azonban, hogy e kiadás jóval túlesap azon a határon, a botlások egymást érik benne, — olyan botlások, melyek éppen nem tartoznak a «tudva és

akarva» történetek közé, — s bosszantó értelmetlenséget, zavart és kaphoniát okoznak ott, hol a hamisítatlan józan ész leczkéit s a tiszta, correct stíl példányait tanultuk csodálni. Kazinczyt (hogy egy elmés magyar ember mondását variáljuk, mely nincs a Tóth Béla könyvében) vagy jól kell kiadni, vagy sehogy, de ki kell adni (tehát mindenesetre jól). A correctnesset semmiféle *olcsó* kiadásnak el nem engedjük, annál is inkább, mivel úgy vagyunk meggyőződve, hogy az a legdrágább kiadás, a melyik rossz.

Olvasóink tájékoztatására hadd iktassunk ide néhány hibát, melyeket a sok közül kiböngésztünk.

28. S ah, *szabad* a remegő spréai szép Amazon! (S ah, *szalad*, stb. Bajza-Schedel, 49.)

34. *Bejára*, s maga, az északi sark vihar-üzte vidékit. (*Béjára*, stb. Abafi, II, 111.)

37. . . ki *resztre* itt dalán? (. . . ki *reszte* itt dalán? BSch., 78.)

48. *Ajándokot* maradjon: az tenéked (*Ajándokod* maradjon, stb. A., II, 105).

62. Áld *szenvedéseim* közt nyögésem (Áld *szenvedésim* közt nyögésem. BSch., 37.)

64. Tátott szájjal

Vára reám,

Hogy *elnyelhessem*,

A még iszonyúbb!

És *elnyelé!* (Hogy *elnyelhessen* . . . És *elnyele!* BSch., 48.)

71. Elszédíte az öröm s jobb korrallal *bíztatta*; jaj de . . (Elszédíte az öröm s jobb korrallal *bíztata*, stb. A., II, 195.)

79. Holdjait itt *szánta*, mint Xenophon, itt vere lantot (Holdjait itt *szántá*, stb. BSch., 55.)

80. Meg nem tántorodott, szennyetlen! monda; *de* tarts itt (. . . *te* tarts itt, stb. BSch., 97.)

84. *Fölfele* tart mindég, lefelé nem az emberi lélek (*Fölfele* tart mindég, stb. BSch., 162.)

86. Nyögnek *mint* szeretett Erzsijök alta körül. (Nyögnek *mind* stb. BSch., 95.)

87. Werke des *Geistes* und der Kunst sind für den Pöbel nicht da. (Werke des *Geists*, stb. Goethe-citatum.)

92. Francia csín, és német erő, s *nere* Hesperianak (. . . s *here* Hesperianak. BSch., 155.)

93. Berki szokottat imád. *Nékem* az kecses a mi szokatlan (*Nekem* az kecses, stb. BSch., 110.)

95. *Adhat* nem lélek, s *tehér* és *tereh* nem csupa rest test. (*Adhat* nem lélek, s *teher* és *tereh* nem csupa rest test. BSch., 157.)

95. *Én* Vendome-piacon, mint minden párisi polgár. (*És* Vendôme-piacon, stb. BSch., 158.)

95. Kárischt mond s Pszikhét, ha Pszüchét kell mondani *a* Cháriszt (. . . ha Pszüchét kell mondani s Cháriszt. BSch., 108.)

96. Megvan az ; s svábnál Győri *Giehr* leve. (Megvan az ; *a* svábnál Győri *Giehr*i leve. BSch., 108.)

97. *Be* czifra szókkal élsz, s poeta nem vagy. (*Te* czifra szókkal élsz, stb. BSch., 113.)

104. A víz lakói

Mint szótlanak. (A víz lakói *Mind* szótlanak. BSch., 120.)

107. Méltó lakát minden-isteneknek. (Méltó lakát *a* minden-isteneknek. BSch., 131.)

108. *Nagyon* tanítá zengzetem csudálni. (*Nagyom* tanítá, stb. BSch., 132.)

109. *Éltemet* én is Mársnak dedíáltam (*Életemet* én is, stb. BSch., 149.)

110. Megállasz-e, *térted* hogy ölelhessem ? (Megállasz-e, *térded*, stb. BSch., 149.)

113. *Birtokom* egy gyöngé leány és egy magas asszony (*Birtokomon*, stb. BSch., 129.)

113. Titkos hívei közt hirdeti *írva* nevem. (Titkos hívei közt hirdeti *sírva* nevem. BSch., 129.)

117. *Botjaidat* sűrű felleg tölti be. (*Boltjaidat*, stb. BSch., 134.)

118. De *miért* adátok *nekem oly* csúf gágogást ! (De *mért* adátok *nekem ily* csúf gágogást ! BSch., 135.)

123. Jer, kérlek, s Eratóm *miatt* adott ajakimra, figyelmezz. (Jer, kérlek, s Eratóm *mit* adott, stb. BSch., 167.)

127. *Hangjait* a kiterült egeken úgy *dörgének*, a mint (*Hangjaid* a kiterült egeken úgy *dörgenek*, stb. BSch., 170.)

130. Ez komornyik gondja s a szabódé. (Ez *a* komornik gondja, stb. BSch., 181.)

131. Hogy *ő* a kised új Papfriust (Hogy *ők* a kised, stb. BSch., 182.)

135. A verselés *legrégibb* neme (A verselés *legrégiebb* neme. BSch., 191.)

145. *Λόγος ἄρ' εἴς* ! (*Λόγος*, stb., BSch., 226.)

148. *Oh ! nem az sokszor árt.* (*Oh nem ! az sokszor árt.* BSch., 228.)

151. *Ha* ló koromban illő megpihennem. (*Hajló* koromban, stb. BSch., 200.)

153. Erőm *elfeledni* a döbbenést. Azonban . . . (Erőm *elfedni* a döbbenést, stb. BSch., 203.)

156. Melyet Cyrill s társa hirdete (Melyet Cyrill és társa, stb. A., II, 33.)

168. *Mint azt magyarra tenni vágysz (Mind azt magyarra, stb. BSch., 246.)*

169. *Az angol tőd például (Az angolt tőd például, stb. BSch., 247.)*

170. *Al úton minden más, s kiáltozá (Al úton, stb. BSch., 248.)*

181. *Jon görög neve a taralyi mezei-violának. (Íon görög neve a tavaszi mezei-violának. BSch., 300.)*

Jelentéktelen, de azért érezhető mulasztás, hogy a fordított költeményeknél a szerző neve a szövegben hiányzik, s ha az olvasó nem tudja, pl. hogy *Orpheus és Eurydike* Vergilius, *Prometheus* Goethe, a *Hárfa* meg Pyrker után készült, csak győzze türelemmel, utána járni a tartalomjegyzékben. Ezek után pedig nagyon furcsán hangzik az a lelkes óhajlás, melylyel Kazinczy Gábor az Előszót végzi, «hogy e kiadás egyik vehiculuma legyen a nagy ember minél szélesbb körökben ismeretetésének, s egyszersmind mintegy úttörője munkái teljes kiadásának.» *Credat Iudæus Apella!*

HAVAS ADOLF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Legújabb Hans Sachs-irodalom.

A németek a múlt év őszén ünnepelték a nagyhírű nürnbergi varga-költő születésének (1494. novemb. 4.) négyszázados évfordulóját. E jubiléum igen gazdag irodalmat eredményezett, melyben azonban a tudományos értékű művek nem épen nagyszámúak; a legtöbb könyv vagy felolvasás oly alkalmi természetű és népszerű irányú, hogy alig érdemelte meg a nyomdafestéket. A következőkben csak a valóban becses és többé-kevésbé maradandó értékű termékekre hívom föl olvasóink figyelmét, de egyszer-másszor, az összefüggés szerint, egyes régibb alkotásokra is kell majd kitérnem.

A jubiléum legfontosabb és legörvendetesebb terméke a költő összes munkái új kiadásának befejezése. E kiadás, mely voltaképp H. Sachs saját kiadásának (1558—79, öt köt.) lenyomata, 1870-ben indult meg a stuttgarti „Literarischer Verein” költségén és Keller Adelbert szerkesztésében, a ki az első tizenkét kötetet egyedül adta sajtó alá. A XIII. kötetből (1880) Goetze Ödön, a legkitünőbb Sachs-kutató, lett dolgozótársává, a ki Keller halála (1883.) után egyedül folytatta és szerencsésen befejezte a nagy vállalatot. Már 1892-ben jelent meg e kiadás XXI. kötete, melylyel az eredeti öt kötetes kiadás teljesen le volt nyomtatva;¹⁾

ezt követte 1894-ben a XXII. kötet, mely H. Sachsnek oly műveit tartalmazza, melyek életében megjelentek ugyan nyomtatásban, de a költő nem vette föl munkáinak teljes kiadásába; valamint oly dolgozatait, melyek a szerző kéziratában maradtak reánk és vagy sohasem vagy csak legújabbán elszórtan, többnyire folyóiratokban jelentek meg nyomtatásban. Goetze közreműködése lényegesen javára vált e nagy vállalatnak, mert e kitűnő philologus sohasem elégszik meg (mint kezdetben Keller tette) a régi kiadás egyszerű lenyomatásával, hanem mindig tekintettel van a költő fennmaradt kézírataira, melyek alapján a szöveget számos helyen javítania sikerült. E nagy kiadásban természetesen H. Sachs mesterdalai (több mint 4000 darab!), melyek sohasem jelentek meg nyomtatásban,²⁾ nem foglaltatnak. De Goetze (Drescher Károly közreműködésével) ezeknek kiadását is tervezi.

Ugyancsak Goetze adta ki a költő Siegfried-drámáját (Halle, 1880), mely mondatörténeti szempontból is fontos, a mennyiben a nibelungmondának egy részben eltérő változatát tartalmazza, valamint H. Sachs összes farsangi játékait (*Sämmtliche Fastnachtspiele*, Halle 1880—87, 7 füzet, 85 darab) és összes meséit és elbeszéléseit (*Sämmtliche Fabeln und Schwänke*, u. o. 1893—94, 2 köt., 387 darab), pontos időrendben és közvetlenül a költő kéziratából, az egyes darabok forrásainak (a mennyire eddig ismerjük) megjelölésével és tekintettel a földolgozott mesék egyéb prózai vagy költői földolgozásaira.

E kitűnő, alapvető kiadások mellett a többi, válogatott kiadások nem jöhetnek tudományos szempontból tekintetbe, de azért Goedeke Károly és Tittmann Gyula érdemes kiadása (*Dichtungen von Hans Sachs*, Leipzig 1870, 2. kiad. 1883—85, 3 köt.), valamint a dr. Arnoldé (*H. Sachs Werke*, Kürschner-féle gyűjtemény, 1884, 2 köt.), becses és hasznos munkák maradnak, melyek főleg igen alkalmasak arra, hogy a kezdőt H. Sachs életének és irodalmi munkásságának tanulmányozásába bevezessék.

A jubilæumnak köszönhetjük H. Sachs több jeles életrajzát is. A nürnbergi mester életrajzai közül a legrégibb, Ranisch Salamon magister és tanár műve (1765), még ma is becses, de természetesen igen ritka és számos részleteiben elavult munka, melyhez nagy jelentőségű moz-

¹⁾ E kiadás 1430 költői művet (mesét, elbeszélést, drámát, dalt) tartalmaz.

²⁾ H. Sachs e mesterdalait sajátkezűleg tizenhat nagy kötetbe írta össze, melyek közül azonban hét kötet eddigelé még nem került elő. Egyéb, utóbb legnagyobbbrészt nyomtatásban megjelent költeményeit, tizennyolcz kötetbe írta össze, melyek közül hat lappang.

galom fűződik. Ugyanis egy évtizeddel ez életrajz után jelent meg Goethe gyönyörű költeménye: *Hans Sachsens poetische Sendung* (1776, a Wieland folyóiratában, 'Teutscher Merkur'), mely ez egész nemzet figyelmét és érdeklődését a nürnbergi költőre fordította és azonnal éreztette széleskörű hatását. Wieland nyomban kijelenti, hogy «a mesterdalnokok fejedelmének» műveit válogatva ki fogja adni; Goethe maga 1777-ben színre hozza H. Sachs egyik farsangi játékát (*Vom Narrenschneiden*); Lessing egy 1779. jan. 10. kelt levelében szükségesnek mondja, hogy a nürnbergi mesternek kitűnő prózai dialogusai is újra közzététessenek; Herder (a ki előbb szintén félreismerte volt a mesterdalnokot) utóbb ismételve (pl. *Werke-Suphan* XVI. 226; XVIII, 163.) nagy elismeréssel szól a keveset ismert és sokat gáncsolt költőről. De e lelkes törekvések nem jártak megfelelő eredménnyel. Wieland belyett Bertuch Fr. Justin ad ki mutatványokat, a német 'Ernius' műveiből (1778), de a közönség hidegen fogadja a tervet, úgy hogy a kiadás maga létre sem jön. Hasonlóképp vagy nem sokkal nagyobb sikerrel járnak Hässlein J. H. (1781), Tieck Lajos (*Deutsches Theater*, 1817), Vulpius C. A. (1819, *Vorzeit* III.) és Büsching J. G. (1816—24) is.¹⁾ A legközelebbi H. Sachs-életrajz,²⁾ Hoffmann J. L. műve, csak majd egy századdal jelent meg Ranisch érdemes munkája után (1847), de már népszerű irányánál fogva nem igen öregbítette ismereteinket. Hasonló becsüek Haupt Ottó (1868) és Lützelberger Gyula (1876, 2. kiad. 1891) könyvei is, bár ez utóbbi az újabb kiadásban tetemesen javult.

A nürnbergi mesternek első kitűnő, a tudomány igényeinek minden tekintetben megfelelő életrajzát egy francia szakferfiú írta, Charles Schweitzer, *Un poète allemand au XVI. siècle. Etude sur la vie et les oeuvres de Hans Sachs*. (Paris 1887, de csak 1889. kiadva, XXI., 479 l.). Szerző alaposan ismeri Sachs életét és műveit, nagyon tájékozott a XVI. század szellemi életében, helyes kritikával bírálja a költőre vonatkozó, részben igen megbízhatatlan hagyományt és vonzó, rokonszenves módon rajzolja Sachs emberi és költői egyéniségét. E könyv, mely eddig kiadatlan költeményeket is tartalmaz, a H. Sachs-irodalomnak egyik legbecsesebb, marađandó értékű terméke, mely a további kutatásra máris

¹⁾ L. e. törekvésekről: B. Suphan érdekes adalékát: *Hans Sachs in Weimar. Gedruckte Urkunden zum 400. Geburtstage des Dichters*. Weimar, 1894. E könyvet kiegészíti ugyanazon szerzőnek egyidejűleg megjelent, szépi gondolatokban gazdag, de egy kissé affectált stílusban írt előadása: *H. Sachs, Humanitätszeit und Gegenwart*. Weimar, 1894.

²⁾ Furchau Frigyes Sachs-könyvét (Leipzig 1819) nem ismerem; Goedeke sem említi, de Arnold idézi. Talán regényféle?

fölismerhető kedvező hatást gyakorolt. Művének e kimagasló érdemei mellett Schweitzer tévedései és előadásának némely hézagai csekély jelentőségűeknek tűnnek föl; de kétségtelen, hogy a költő nyelvéről és verseléséről szóló függelék (p. 455—479) igen kifogásos és téves állításokban is elég gazdag.¹⁾

És ezzel már elérkeztünk azon munkákhoz, melyek a négyszázados emlékünnap alkalmából létrejöttek. Első helyen említendőek itt Goetze Ödön jeles dolgozatai, a ki a nürnbergi költőt egy kis népszerű, csinos rajzokkal díszített, igen sikerült, de természetesen a tárgynak csupán leglényegesebb érdemeire szorítkozó füzetben (*Hans Sachs*, Bamberg, 1890, 76 l.) tárgyalta, azután velős rövidséggel, de egyúttal a legmegbízhatóbban megírta életrajzát (*Allgemeine Deutsche Biographie* XXX, 113—127. l.)²⁾ és igen szép emlékbeszédet mondott róla a Nürnbergben 1894. novemb. 5. tartott H. Sachs-ünnepen (*Hans Sachs, Festrede*. Nürnberg, 1894.). Goetze kiadásai és dolgozatai (számos kisebb tanulmánya is jelent meg folyóiratokban) a Sachs-kutatás legfontosabb, nélkülözhetetlen alapkövei.

Kevésbé sikerült Rud. Genie két Sachs-műve. Az egyik: *Hans Sachs' Leben und ausgewählte Dichtungen* (Berlin, 1888, 137 l.), mely népszerű irányú s főértéke abban van, hogy a költőnek tizenkét jellemző művét (nem mindig kifogástalan, de általában élvezetes) modernizálásban közelebb hozza a jelenkorhoz. Másik könyve elsőrangú dísmű: *H. Sachs und seine Zeit. Ein Lebens- und Culturbild aus der Zeit der Reformation* (Leipzig, 1894, 524 l., fényes kiállításban, 166 rajzzal és számos melléklettel), mely azonban, két úrnak akarván szolgálni, sem a tudomány, sem a nagy közönség igényeit nem elégíti ki kellően. A szerző nagyon sokat markol: a XVI. századnak, főleg a korabeli Nürnbergnek teljes, minden oldalú képét akarja adni, és tényleg szól is patriciusokról s polgárokról, költőkről s művészekről, a czéhekről és kiváltságaikról, szokásokról, intézményekről stb. De ez a tarka anyag néha kétes értékű forrásokból van merítve és nem igen forr össze igazi művészi rajzzá, a hős maga pedig sokszor egészen mellékes alakká lesz, melynek képe nélkülözi az egységes és biztos vonásokat. Legjobb és magában véve is kitűnő tanulmány a mesterdalnoki intézmény történetét és korábbi viszonyait

¹⁾ Pedig e kérdésekre vonatkozólag is van egy-egy, ha nem is kifogástalan, de mindenesetre érdemes és a további kutatást lényegesen megkönnyítő monographia: C. Frommann, *Versuch einer grammatischen Darstellung der Sprache des H. Sachs* I. Nürnberg 1878, — és W. Sommer, *Die Metrik des H. Sachs*, Rostock 1882 (e könyv alkalmából igen tanulságos cikket írt Reinh. Bechstein, *Germania* XXVIII., 375).

²⁾ Igen becses még Jul. Sahr alapos és érdekes H. Sachs-életrajza a „*Zeitschrift für den deutschen Unterricht*“ IX. (1895) évfolyamában.

tárgyaló terjedelmes (246—279. l.) ötödik fejezet, míg a XI. fejezet (Sachs drámai művei és színrehozataluk) feltűnő fogyatkozásokban sínlődik. De a közlött képek, rajzok, faksimilék stb. igen szépek és kétségtelenül nagy kelendőséget biztosítanak e gyönyörű könyvnek, mely újabb kiadásában bizonyára jobban fogja kielégíthetni a tudomány igényeit is.

Természetes, hogy a Sachs-jubiläumot sehol sem ülték meg oly lelkesen, mint a költő szülővárosában, melynek tanácsa (az ünnepségeken kívül) két jeles kiadvánnyal járult ez év gazdag irodalmához. Az első munka, mint már címe is mutatja (*H. Sachs-Forschungen. Festschrift zur 400. Geburtsfeier des Dichters. Im Auftrage der Stadt Nürnberg herausgegeben von A. L. Stiefel.* Nürnberg, 1894, 471 l.), kizárólag a szakkörökhöz fordul; nem egységes alkotás, hanem becses, a tudományt öregbítő kutatások és tanulmányok gyűjteménye. Az értékes kötetnek tizenhárom darabja közül főleg három dolgozat érdemel kiváló figyelmet: Stiefel érdekes és értékes tanulmánya H. Sachs meséinek, regéinek és elbeszéléseinek forrásairól; *) Goetze Ödön fontos és új adatokban gazdag dolgozata a költő kéziratairól, és Keinz F. nagy alapos-sággal írt értekezése a H. Sachs mesterdalnok-társairól, a XVI. század összes eddig ismeretes mesterdalnokainak felsorolásával s ismertetésével. E kötetben találkozunk a francia Sachs-munka jeles szerzőjével, Charles Schweitzerrel is, a ki „a közmondások és közmondásszerű kifejezések szerepéről Sachs műveiben” érdekes megfigyeléseket közöl.

A nürnbergi tanácsnak másik kiadványa az egész H. Sachs-irodalom legszebb, legbecsesebb és legolcsóbb terméke: *Hans Sachs. Zum 400-jährigen Geburtsjubiläum des Dichters. Im Auftrag der Stadt Nürnberg von Ernst Mummenhoff, Stadtarchivar.* Nürnberg, 1894, 141 l., számos igen tanulságos korabeli rajzzal; ára kötve 50 fillér, azaz 30 krajczár!). E könyv a legalaposabb kutatásokon nyugszik, de vonzó, meleg előadásával nem a szakemberekhez, hanem az egész művelt közönséghez fordul. Szerző új kutatások és teljesen megbízható adatok alapján meséli el a költő életét és igen szépen, de minden elfogultság nélkül, tehát nem kongó hymnusokban, hanem lehetőleg H. Sachs szövege alapján jellemzi költői egyéniségét és nagyszámú műveit. A ki H. Sachsra vonatkozólag a tudomány legbiztosabb eredményeivel kellemes előadásban és igen tanulságos (korhű) rajzok kíséretében meg akar ismerkedni, annak e minden tekintetben kiválóan sikerült könyvecskénél szebb és jobb kalauzt senki sem ajánlhat.

Az önállóan megjelent monographiák sorából elég lesz a következő négyet kiemelnem, melyek nemcsak a legértékesebbek, de egyúttal tájé-

*) A színművek forrásait már előbb tárgyalta szerző, *Germania* XXXVI, 1—60 és XXXVII, 203—30.

koztató képet is adnak a H. Sachs-kutatásnak mai irányairól. A legszélesebb körű ezek közül Waid. Kawerau könyve: *Hans Sachs und die Reformation* (Halle, 1889, 100 l.), mely a költő viszonyát a hitújításhoz tárgyalja és tanulságosan mutatja, mikép lett a buzgó katolikusból, a ki ifjú éveiben a boldogságos szüzet megénekelte és dogmatikai problémákat foglalt, természetesen nagy kínnal, versekbe, a reformáczió egyik leglelkesebb híve. A történeti szempont ajánlatossá, sőt szükségessé tette a kor egész szellemi és vallási életére való kiterjeszkedést, a mi által e könyv becses és tanulságos művelődéstörténeti adalékká lett. A költő működésének egy másik ágát tárgyalja F. W. Thon (*Das Verhältnis des H. Sachs zu der antiken und humanistischen Komödie*, Halle, 1889, 51 l.), a ki, a mester viszonyát az ókori és a korabeli latin drámához vizsgálja. E tanulmány voltakép csak részlet egy nagyobb szabású, készülő munkából, de ezen töredékességében is becses irodalomtörténeti adalék. Legbematottban Benedictus Chelidoniumus egyik színművének (‘Voluptatis cum virtute disceptatio’) H. Sachsra gyakorolt hatását kutatja, kit bevezeteskép ‘aristophanikus századának’ egyik legjellemzőbb alakja gyanánt mutat be. Hasonló irányú Drescher Károlynak, Goetze alapos dolgozótársának, két jeles tanulmánya (*Studien zu H. Sachs*. I. *H. Sachs und die Heldensage*. II. *Neue Folge*. (Forrástanulmányok). Berlin, 1891, 105 és 102, LIV. l.), melyekben szerző a költő viszonyát egy oldalról a német hősmondához, más oldalról az ókori mythológiához vizsgálja, melyeknek köréből a nürnbergi mester ismételve választotta elbeszélő és drámai műveinek tárgyait. A német hősmondát, korának ismereteihez mérten, nem legkitűnőbb művészi földolgozásaiból, hanem csak későbbi gyarló rimelésekéből ismeri H. Sachs, kit nem is kapcsol benső, talán hazafias viszony e tárgyhöz; jellemző tanító irányára, hogy a hősmonda összes alakjai közül a hű Eckartot szereti legjobban és idézi legtöbbször. Az antik mythologiai tárgyakra vonatkozólag főforrásai Ovidius átváltozásai és Boccaccio könyve ‘De claris mulieribus’, mely utóbbi, a ‘Decamerone’ mellett, H. Sachs egyik legkedvesebb könyve volt. Végre Wahl György két programm-értekezésben (*H. Sachs und Goethe*. Koblenz, 1892 és 1893) behatóan tárgyalja Goethe viszonyát a XVI. századi mesterdalnokhoz, kinek hatását a legnagyobb német költőnek, élete legkülönbözőbb korszakaiból származó munkáiban folktatni és kimutatni törekszik. Mind e tanulmányok tehát nem æsthetikai irányuak; főcéljuk: megérteni a költőt, földeríteni műveltségének elemeit és fejlődését, viszonyát a korabeli irodalomhoz és szellemi élethez, fölismeri gondolkodásának alapjait és törekvésének céljait. Sachs a humanismus, renaissance és a reformatio korának gyermeke, de egyzersmind e szellemi áramlatok egyik főképviselője és főtérjesztője a XVI. századi Németországban. Minél jobban hatolunk be műveibe,

annál rokonszenvesebbé és kiemelkedőbbé válik alakja, melyet a tudós önhittség a következő században tudatlanságból és gyermekes előítéletből nevetségessé tett, míg végre a XVIII. század — első sorban Ranisch életrajza és Goethe költeménye révén — a félreismert mesternek helyesebb fölfogását előkészítette.

A folyóiratokban megjelent és folyton megjelenő, költőnk életének egyes mozzanataira vagy valamelyik munkájára vonatkozó tanulmányoknak felsorolása nagy és talán hálátlan munka volna. Legyen elég megjegyeznem, hogy a szakértségek érdeklődésének előterében jelen leg első sorban H. Sachs forrásainak fölkutatása áll, tehát oly feladat, mely a nürnbergi mester működésének körén messze túlmegegy és az általános és összehasonlító irodalomtörténetet is becses és tanulságos eredményekkel gazdagítja. A rengeteg népszerű Sachs-irodalom *) legnagyobbbrészt olyan, mint a népszerű irodalom-történet általában: értéktelen szószaporítás, mely már hangos elismerést érdemel, ha nem hemzseg a tudatlanságnak és tájékozatlanságnak néha inkább mulattató mint bosszantó virágaitól. Ez irodalomtól minden téren tartózkodni kell, a XVI. századi mestert illetőleg annál is inkább, mert, mint láttuk, van a Sachs-irodalom terén több igen jól és szépen megírt tudományos értékű és irányú munka, mely a legbiztosabb alapokon nyugszik és egyúttal érdekes és vonzó olvasmány is.

HEINRICH GUSZTÁV.

Benedicti Regula monachorum. Recensuit *Eduardus Woelfflin*. XV+85 l. Lipcse, Teubner, 1895. Ara 1.60 márka.

Nursiai Benedeknek 73 fejezetből álló s 529 körül készült reguláját Magyarországon két tanító-rend (ciszterci és benczés) is alapjául vallja szervezetének, s mindjárt belépte után minden benedekrendi novi-

*) Utolsó terméke: Dr. Nover, *Hans Sachs* (Hamburg, 1895, Virchow-Holtzendorff-féle vállalat, 58 l.), szintén felszínes, megbízhatatlan és nem ment a tévedésektől. Csak néhány példa: a 9. l. beszél 'az összes tudományok nürnbergi tölcseréről', holott tudjuk, hogy csak 'a költészet tölcseré' van; a 10. l. önéletrajzi vallomásoknak vesz két elbeszélést, melyekben a költő régi, ismeretes meséket beszél el; a 15. l. komoly alkotásnak jellemez egy parodikus minnedalt s ugyanott sok önkényes toldással meséli el Ulrich von Liechtenstein életét; a 31. l. leírja, hogy az ősz költő mikép varr cipőket, holott tudjuk, hogy H. Sachs nem folytatta mesterségét élete utolsó szakában (a halottak jegyzékében: 'gewesener Schuhmacher'); a 49. l. beszél a 'hörnerner' Siegfriedről; u. o. azt mondja, hogy a költő munkáinak száma 6048, de ennyi csak 1567-ben volt, Sachs pedig 1576. halt meg; az 50. l. olvasható 'Urstätt' képtelen alak e. h. 'urstedt' t. i. feltámadás stb.

eziusnak meg kell tanulnia betéve a regulának legnagyobb részét, — s még sem vesszük észre, hogy valami nagyobb publicatiót, érdemesb fordítást vagy magyarázatot (exegesis, expositio) adtak volna róla eleddig főleg a benedictinusok, nem mondom, a világ, de legalább a maguk számára. Tapasztalatom szerint az apród-esztendősek mesterei restelték ezt a fáradságot, s mivel a régi deákos világban nem is volt rá szükség, csak hagyták egész a legújabb időig fordítatlanul. De természetes volt e paragon-hagyás mind maig; hisz úgy is latinul kellett megtanulnia minden rendtagnak a regulát, s ekkép a magyar fordítás nem is oly sürgetős: gondolták magukban a regula tanítói. Azonkívül szent Benedek reguláját rendkívül könnyű megérteni, s legfőlebb néhány szó az mindössze, a mit egy VI. osztályból belépett deák meg nem ért. Végre úgy is latinul olvassák fel mindennap a szerzet tagjai előtt a regula fejezeteit, úgy hogy valósággal vérévé változhatik minden benediktinusnak a regula minden egyes szava.

Azonban a más nemzetbeli benediktinusok megelőzték a magyarokat s ritka szorgalommal igyekeztek a szerzetesek nyugati patriarchájának szelid reguláját az érdeklő világ számára is megközelíthetővé tenni. Szebbnél szebb fordításaik (v. ö. Seiler, *Die Übersetzungen der Benediktinerregel*, Halle 1874.) és magyarázataik¹⁾ igazán fölkellették bámulatomat, a midőn noviczius-mesteri könyvtárunkban vizsgálódva, egész sorát láttam az exegesiseknek stb.; bár egyéb dolgokkal való elfoglaltságom sohasem engedé, hogy tartalmukkal tüzetesen is megismerkedtem volna, hacsak azt föl nem hozom, hogy tanító mesteremnek lithographált ívei egy-egy jó könyv hatása alatt készülvén, közletve nékem is kijutott olvasásukból.

Irodalmunkban többször olvashatni szent Benedek regulájának jóságos szelleméről. Szentimrei Márton könyve (*Szent Benedek élete és hatása*, 1880.), mely szent Benedek 14 százados ünnepére készült, s a történelmi kézikönyvek (ide értve főleg az egyháztörténelmeket) jellemzései átültetik a művelt közönség érzésébe azt, hogy szelidebb szabályzatot, tapintatosabb és atyaiabb intelmeket nem találhatni egy rendalapítónak regulájában sem.²⁾ És ez igaz is. Nem számítva ugyanis a büntetés-

¹⁾ Az első commentariust Paulus Diaconus, Festus epitomatora, írta hozzá; utána írt Hildemar stb. V. ö. Schmidtnek *Benedikt* cz. értekezését a Kirchen-Lexikon II. (2. kiad.) 324. l., a hol minden magyarázat fel van sorolva.

²⁾ Már Nagy Gergely pápa «discretionē praeicipua»-nak mondja (Dialog. II, 36.) a regula szellemét. Irodalmunkban Beöthy Zs. (*Szépprózai elbeszélés* cz. művének több helyén és a győri Kisfaludy Károly-szobor lelepezésekor mondott emlékbeszédében) szokta ihletett ajkára venni sz. Benedek szellemének dicséretét. V. ö. még a Pallas-lexikon *Benedek* czikkelyét.

nemek akkori zordon eszközeit, de a melyeknek alkalmazását Benedek egészen az előjárók bölcsességére bízta, le vannak beléje rakva a szabad és józan fejlődésnek, a szellemi és anyagi haladásnak föltételei. Ez magyarázza a regulának minden időkhöz és viszonyokhoz való alkalmazhatóságát, a művészet, tudomány és gazdaság terén való bevalását. Fő-fő tulajdonsága pedig, hogy az előjáró kezét nem köti meg, hanem teljes szabadságot ad néki minden helyen és időben. Függetleníti egymástól az egyes provinciákat; nem kívánja, hogy a provinciák egymásnak alárendeltjei legyenek, vagy világpolgáriaskodjanak, hanem csupán azt, hogy Krisztus békés szellemében munkálkodjanak a különböző országok anyagi és szellemi haladásán. Nem türelmetlen, nem aggressiv, nem elhatalmasodást czélzó, vagy pusztán anyagiakról szóló szabályzat ez, hanem tapintatos norma az apátok, a családfők s a közös élet testvérei kezében, a mely csak akkor nem válhatik be, ha nem önmagából meríti fölfrissülését, hanem teszem a jezsuiták katonai szervezetét, vagy szent Bernátnak szigorú puritanismusát utánozza.*) Fölismerte ezt a legmodernabb pápa, XIII. Leo is, a kinek fő gondja szent Benedek rendjének és szellemének fölvirágoztatása.

Pannonhalmán eddig két ósdi fordítás volt található kéziratban, a melyek azonban soha sem forogtak közkézen, ú. m. egy a 17. századból névtelen szerzőtől s egy a jelen századból Nyulasy Antal egyházi költőtől. A rendnek legutóbbi noviczius-mestere, Labach Berthold, a class. philológiának Pannonhalmán 12 évig tanára, 14 éven át pedig az apródok mestere, végre kiadta a regulát két nyelvű formában, Schmidt Ö. 1880-ki kiadása nyomán (a mely 15 újabb kézirat alapján készült) a mai korhoz méltólag abból az alkalomból, hogy a monte-cassinói benediktinusok épen most készülnek kiadni a szerzetesség ez evangeliumát a világ minden művelt nyelvén. Természetesen a magyar benzések sem maradhattak ki a számításból s hamarosan kinyomatták itthon az úgy is több év óta készen levő regulát. Ugyanekkor egy hasznos magyarázatot (*Szerzetes szellem*, Győr) is adott ki a pannonhalmi szeminarium neveléstan-professzora, Mázy Engelbert dr., a mely bár pusztán fordított mű néhai Wolter Mórnak, a beuroni congregatio alapítója- és főapátjának művéből (a kinek rendjét a Hohenzollernok «művészek» neve alatt a májusi törvények után is fenn óhajtották tartani Németországban), mégis alkalmas könyv Benedek szabályzatának a mai kor színvonalán álló megértetésére.

*) V. ö. Szent Bernátnak a művészetre vonatkozó felfogását Békefi dr. művében: A pilisi apátság, 289. l., a hol szent Bernát a clugnyi benzések ellenében hevesen megtámadja a templomban levő festményeket és faragványokat, mert a czisztercieknek a szigorú egyszerűség van parancsolva azért az üvegfestmények is tiltva voltak templomaikban stb. stb.

Azonban az eddigi kiadások nem voltak egész hű példányai az eredeti regulának. Az egyes iskolai kiadások szerzői ugyanis aszketikus és gyakorlati szempontból kisebb-nagyobb mértékben le-letörülték a szerintök grammatikátlanságoknak ítélt nyelvi dolgokat a szent atya szövegéről, holott ezzel a kései latinság himporától fosztották azt meg. Oly kiváló grammatikusnak, a minő Wölfflin Eduárd, az *Archiv für Lericographie* szerkesztője, kellett tehát a philologiai kritika műszereivel hozzálátni, hogy négy régi (Oxoniensis, két Monacensis és Sangallensis, a melyek a VII. és IX. század között készültek s a melyekre az újabb kéziratok mind visszavezethetők) codex alapján a lehető leghelyesb szöveget nyerjük. Ekkép Wölfflin a szent atya reguláját a római decadens irodalom termékeinek sorozatába iktatta (eddig hasztalan kerestük még Teuffelben is), s immár csak a philologusok s egyúttal a theologusok szorgalmától függ, hogy a benne rejlő nyelvi vagy egyéb (pl. liturgiai stb.) okulásokat kiaknázzák és közkinccsé tegyék. Elősegítik ezt a gondos előszó és index is, a melyeket Wölfflin e művéhez csatolt. Különösen ajánlatos, hogy a szent atya forrásait (biblia, szent Ágoston, Cassianus, Cæsarius Arelatensis, szent Vazul, sz. Jeromos, Chrysostomos), a melyeket regulája írásakor használt, kikutassuk; azonkívül hogy a népies latinságnak kézzelfogható példáit összeszedjük belőle, mert hogy többet ne is említsek, sok közmondás emlékeztet a Cato-féle sententiákra is, a melyeknek tehát alkalmasint eredeti formáit olvashatjuk a szent atya szövegében (v. ö. Némethy, *Dicta Catonis*, 2. kiad., Bpest, 1895, 15—17. ll.; Otto, *Sprichwörter der Römer*, 310. l.; Pitra, *Analecta sacra et class.* I, 1888, 117. l.). Grammatikai tekintetben pedig meglátja belőle az ember, mint alakult át a latin nyelv a későbbi romanizált nyelvvé; bár én mindig abban a nézetben voltam és vagyok másokkal egyetemben, hogy a későbbi román elemeknek megvolt jó korán a nép között való elterjedtségök, sőt hogy nyomaik már a korai irodalomban kimutathatók (*Egyetemes Philol. Közl.* 1893, XVII. évf. 392. l.). A vulgaris latinságnak ime néhány különossége szent Benedek regulájában: dico quod vagy quia, odivi, a caput, cum antefanas, de sedilia sua, sine litteras, excepto hos qui; nominativusok: hymno, verso, többes nominativusok: missas, hymnos; egyéb sajátosságok: hunc expleto, tenentes ipsos infantes subdiaconi (= a magyarban is szokásos nominativus absolutus, l. Thewrewk *Aristophanes-glossariumát*), caballo (= caballum), mox ut = simulatque stb. stb. Természetesen beható feldolgozás mind alakítani, mind mondattani szempontból még száz és száz különöséget tudna felsorolni, a melyek méltó tárgyát tehetnék egy tanári dolgozatnak. Azért melegen ajánlom fiatal kartársaimnak s minden érdeklődő nyelvésznek figyelmébe Wölfflinnek kritikai kiadását, a melynek csupán azt a fogyatkozását említem meg, hogy nem használta fel az einsiedelni kéz-

iratot; holott már a híres Mabillon, francia benczés, a diplomatika megalapítója (Horváth Árpád róla írta akadémiai székfoglalóját) igen nagyra becsülte s keltét legkésőbb a IX. század első tizedébe helyezte.

BÓDISS JUSZTIN.

PHILOLOGIAI PROGRAM-ÉRTEKEZÉSEK.

1893/94.

29. Gáspár Leó: Nevelés és oktatás a rómaiaknál Cicero és Quintilianus alapján. (Köszegi szent-benedek rendi gymn. 36 l.). — Fiatal tanáraink jól teszik, ha próbaévek lefolyása alatt valamely nevelésbe vagy tanításba vágó kérdésnek megvitatását tűzik ki maguknak feladatul, vagy a mi még gyümölcsözőbb, egy-egy nagy pædagógusnak iratait olvassák és tanulják át tüzetesen. Ha így töltik el próbaéveket, egész életükre megvetik maguknak azt az alapot, a mely folyton fogva tartja lelköket a tanításnak és nevelésnek elméleti vagy gyakorlati kérdései iránt. Úgy van a tanítói pályán is, mint általában bármely pályán, hogy a zsenge-évek szorgalma s az alattok szerzett ismeretek és erkölcsi készségek nyújtják jórészt biztosítékát a későbbi haladásnak és sikeres működésnek.

Gáspár úr helyesen fogta fel helyettes-tanárságának célját és jelentőségét, mert a jelennek és jövőnek egyaránt meg akarta adni a maguk járandóságát; az utóbbinak az imént említett szempontból, az előbbinek pedig azért, mert a pædagógiai és didaktikai utóvizsgálatnak kívánalmait szem előtt tartva, egy nagy nevelőnek a maga szakjába vágó könyveit végig olvasta és megemésztette. Ehhez vette még a görög philosophiával és művelődéssel behatólag foglalkodott Cicerónak ide vágó némely iratait is, és mondhatni, nem sikertelenül olvasztotta egygyé a képet, a melyet a két író műveiből alkotott magának a rómaiak nevelés- és tanítás-ügyéről. De egyúttal ez az a pont, a mely tán sokaknak visszatetszhetik, t. i. a két írónak összevegyítése; mert a megfelelő nézetek nem domborodnak ki kellőleg abban a tekintetben, mennyi az egyik, s mennyi a másik írónak sajátja belőlök (v. ö. Browning-Kármán neveléstörténelmének elkülönítő tárgyalását). Legyünk azonban igazságosak! Két oly rokon lélek, mint Cicero és Quintilianus, barátságos összhangban megférnek egymás közt mindig, akár csak Péter és Pál a nap-tárban, s csak néha-néha akadunk egy-egy pontra könyveikben, a melyek elkülönítést kívánhatnak. Sőt ellenkezőleg valósággal kiegészítik egymást, mintha csak egymás kedvéért írtak volna a nevelésről; hisz az egyik írónál hiányzó kérdések a másikban szinte biztosan érintvék. Így

adnak ők ketten egységes, kerek és tiszta képet a czímbeli kérdésről, minden idők nevelőinek és tanítóinak okulására.

Élvezettel olvastam e kis dolgozatot, mely kitűzött feladatának, hogy a nevezett két íróból a nevelésre és oktatásra vonatkozó helyeket összehasonlítsa, teljesen megfelel. Azt is mondhatom, hogy szerzőnk nem értette félre az idézett helyeket, hacsak «A grammatikus iskolája» cz. szakasznak egyes hiányait ide nem sorolom; mert a 30. laptól fogva úgy veszem észre, hogy nem igen ösmeri a szerző a Quintilianusnál előforduló grammatikai vagy egyéb műszók (pl. *præpositio* stb.) azon időbeli értelmét (v. ö. Fröhde, *Anfangsgründe der röm. Grammatiken*, Lipcse 1892; Jeep, *Zur Geschichte der Lehre von Redeteilen bei den lat. Grammatikern*, Lipcse 1893); de máskülönben is a részletezés, a tantárgyak sorozata nem üti meg szerintem a kellő mértéket. De mindezeket illetőleg bármikor megtalálhatja nagyobb művekben a maga megigazítására szolgáló adatokat, sőt egy, nem régiben itthon megjelent könyvecsében is, melynek czíme: Pacséri Károly, M. F. Quintilianus nevelési elveiről, tekintettel a római nevelés- és művelődés-iggy történetére, pædag. tanulmány, Kassa 1894 (120 l. Maurer). E művecske szolid tudással tárgyalja Quintilianus nézeteit s legfőlebb egy helyen veti el a súlykot, a hol t. i. Pauer előadásai nyomán a physiologiának merész állításait készpénz gyanánt fogadja; bár még oly kiváló szakember is, minő Ziehen dr. (v. ö. Tanári Közl. 1895/6 105. l. Kardosnak tudósítását), kiemeli megbízhatatlan voltukat. Ugyanitt megtalálhatja a Quintilianusra vonatkozó irodalmat is, a nagy római régiségtanok és művelődéstörténelmek (Becker-Göll Gallusa, Stoll, Rothenberg, Krause, Friedländer, Zoeller könyvei, Richter-Takács: A görögök és rómaiak játékai, Kassa 1894) pedig még bővebb adalékokkal szolgálhatnak a szerzőnek, tárgyára vonatkozólag.

Kisebb hibák persze találhatók a cikkelyben, és számos kiegészítő adattal volna bővíthető a szerző előadása az elrendezésre stb. vonatkozólag, a melyek egységesebbé s tisztultabbá tehetnék dolgozatát (v. ö. különben Bohatta könyvét: *Erziehung und Unterricht bei den Griechen und Römern*, *Gymnasialbibliothek*, 21. köt., Gütersloh, 1895). Némely neveléstani megjegyzései sem olyanok (*concertatio*, házi nevelés), hogy szó ne férhetne hozzájuk. Stilusa könnyed és szerencsésen kikerüli a latin nyelv nyügét. Az analogia és etymologia értelméről a rómaiaknál vesse össze a szerző a Tély-féle *encyclopædia* 89-ik lapjával a maga rövides beszédét (29. l.). A 21. lapon levő adat Cicerónak két fiáról pedig bizonyára csak úgy helyes, ha egy fiú- és egy leány-gyermekeket értünk rajta.

Mindezen apróságok azonban nem csökkenthetik a szerző iránti őszinte elismerésemet, melylyel fönnebb adóztam neki. Szolgáljon buz-

dítására első évi szorgalmas és eredményes működése; hatoljon mind mélyebbre a római tanításügy kérdéseiben; fesse meg kissé rideg rajzolatát üdítő, pihenést nyújtó alakzatokkal, — szóval vessen széles alapot s adjon kellő történelmi háttérrel további munkálatainak.

BÓDISS JUSZTIN.

30. Lázár Béla: Agis a világirodalomban. (Budapesti VII. ker. állami főgymnasium, 28 l.). — Ez irodalomtörténeti tanulmányban, melynek egy része a *Közöny*-ben (XIV, 1890) jelent meg, szerző öt vagy hat Agis-drámát tárgyal, melyeknek szerzői: Gottsched (1745), Besenyei (1772), Laignelot (1779, és ennek paródiája, Radet műve), Alfieri (1783) és Obernyik (1854), és megállapítja, helyes felfogással és ítéllettel, e színművek viszonyát a forráshoz és egymáshoz. E darabok mind (az utolsó egészen más jellegű) a XVIII. század második feléből valók és szerzőnek igaza van, hogy e kort benső viszony kapcsolta e tárgyhoz. Az egyes darabokat szerző érdekesen jellemzi, s ítéletéhez általában hozzájárulhatunk. Csak kár, hogy előadása és stílje oly erősen éreztetik a hirlapírót. Vannak mondatai, melyeket alig lehet megérteni, mások meg oly affektáltak, oly szándékosan kifecszamítottak, hogy a józan izlésű olvasó valósággal elbúsulhatja magát.*) De ezek végre is nem lényeges hibák és a dolgozat érdeméből nem vonnak le sokat.

Minket legjobban az első két darab, Gottsched és Besenyei művei, érdekelnek, melyeknek egymáshoz való viszonyáról szerzőnek e folyóiratban polemiája volt Binder Jenővel. Ez utóbbi vitatta, hogy Besenyei ismerte a német költő drámáját, míg arra egyetlen nyom sem utal, hogy Plutarchus Agisát olvasta volna; míg Lázár most is ragaszkodik régi felfogásához, hogy a magyar költő Plutarchus alapján dolgozott és hogy Gottsched darabjából, melyet csak látott, csupán egyes, nem lényeges elemeket vett át. Mind a ketten egy hihetetlen furcsaságot tételnek föl: Binder, hogy Besenyei nem olvasta Plutarchust, ki Agis történetének főforrása, Plutarchust, kit az ő korában minden aszszony és leány olvasott; — és Lázár, a ki felteszi, hogy Besenyei el nem olvas egy darabot, melynek előadása reá valamelyes hatással volt, talán e tárgy földolgozására sarkalta! A dolog lényegét tekintve természetesen mind a kettőnek van igaza: Bindernek, a ki Gottschedet és Lázárnak, a ki Plutarchust hangsúlyozza. Abban is igazuk van, hogy e kettőn kívül harmadik forrásról nem akarnak tudni, pl. egy Agis-novelláról. Ez esetben egyéb forrásra nem is lehetne gondolni, mint esetleg egy francia Agis-drámára; — de minthogy Gottsched, a ki forrásait oly

*) Az sem illő dolog, hogy „platt, verstiegen und zweideutig“ szerinte magyarul a. m. „lapos, alacsony, elnyújtott!“

lelkiismeretesen említi, ilyenről nem szól, sőt határozottan és világosan kijelenti, hogy egyes egyedül Plutarchust használta, jó lesz, ha mi sem beszélünk ilyen képzeleti faktorról. Különben megjegyzem, hogy én is, meg nagy számú tanítványaim is (nemcsak Pesten, hanem Párisban is) nagy lelkesedéssel hajszoltunk ily régibb francia Agis-drámát, de minden siker nélkül.)*

E két darabon kívül részemről csak az Alfieriét és Obernyikét ismerem. Az előbbinek jellemzése helyes, de azért kár az olasz költőt «nagy, de rendetlenül fejlődött» írónak nevezni, mert ez izetlenség. Az is furcsa, a mit a 21. lapon olvasunk: «Az a vad elkeseredés, melylyel (Alfieri) olaszul, majd élete végéveiben görögül tanult, valósággal tragikus alakká tették (kicsoda? az elkeseredés?), mert célját el nem érve (micsoda célját?), reményeiben csalódva halt meg». Végre még örülnünk kell annak, hogy derék magyar ifjaink nem tanulják a német és a görög nyelvet «vad elkeseredéssel»! — Az Obernyik darabjáról mondott ítélet persze helyes. De nagyon kíváncsot volna, ha oly olvasott és gondolkozó fő, mint Lázár, jobban tartózkodnék a jelszóktól. A 27. lapon ezt írja: «A klasszikus jellemegységet a romantikus, élére (mire?) állított helyzetekkel nem Obernyik-féle tehetségnek sikerülhet összeegyeztetni. (Mily szőrend!) Organikus hibája volt a darab kegyetlen ellene» (azaz: a darab organikus betegségben múlt ki.). Ez csupa szó! Klasszikus jellem-egység — ez talán egységes jellemzés, de miért klasszikus, hisz az egységes jellemzés minden irányban és iskolában a drámának egyik főkelléke. Aztán a romantikus, élökre állított helyzetek — ezt is bajos megérteni, és mért nem férne ezzel össze az egységes jellemzés? És: organikus hiba, — ez is szó! Hisz minden rossz darabnak van organikus hibája, de meg kell mondani, hogy ez a hiba voltaképp micsoda. Tudom, hogy Lázár tudja, hogy miről beszél, sőt azt is tudom, hogy igaza van. De annál inkább szeretném, ha világos fogalmakkal dolgoznék és ne elcsépeelt, százféle értelmezésre alkalmas jelszókkal.

Még csak egy megjegyzést. A 6. lapon azt mondja Lázár, hogy Gottsched a *Cato*-ját «példaképpül állította oda, mint az igazi drámaírási szabályai szerint írt minta-darabot»! Ez állítás könnyen vezethet félreértésre. Gottsched ismételve utalt arra, hogy e darabja a dráma szabályainak megfelelő; de ebben semmi önhittség vagy öndicsékvés nem nyilvánult. Nagyon érdemes e darabjának első kiadásához (1732) írt előszavát elolvasni. Ennél szerényebb előszót még nem írt költő soha! Költészet-

*) És kortársai is ráolvasták volna ezt a forrást, ha ilyen létezett volna. De bár számtalanszor fejéhez vágták Addisont és Deschampsot (bár ok nélkül, l. alább előszavát) az *Agis* viszonyáról valamely régibb darabhoz, senki sem tud.

tanának megjelenése után három esztendeig várt (mondja itt), hogy végre valahára már írjon német ember is tragédiát, mely a poetika szabályainak megfelel. Ő maga nem mert darabbal előállani, mert nem érzi magát elég nagy tehetségnek. De minthogy nálánál hivatottabb költő nem akar jelentkezni, földolgozta maga Cato történetét, de most is «sajnálja, hogy a németek közt e munkára nálánál ügyesebb író nem vállalkozott». «Ép e tehetetlenségem tudata okozta, (folytatja), hogy nem mertem Cato haláláról egészen új mesét alkotni»; hanem megalkotta azt Addison angol (1712) és Deschamps francia (1715) Cato-drámáiból¹⁾, mindegyikből átvéve mindazt, a minek hasznát vehette. Főczélja pedig volt: a szabályoknak teljesen megfelelő darabot írni, hogy a német nézőknek és íróknak illet is lehessen mutatni. Meg van elégedve, ha az angol és francia darabok jó oldalait el nem rontotta, mert minden, a mi az ő darabjában dicséretes, e két színműből való,²⁾ míg a mi rossz benne, egyedül az ő műve és tragikai tehetetlenségének következménye. Végül belátja, hogy talán jobb lett volna, ha egyszerűen fordítással áll elő, mint hogy most saját magát, úgyszólván, tragikus költőnek feltolja. Ez csak nem az önhittség nyelve és stílje? Gottschednek annyi a bűne, melyért megérdemli a történet ostorát, hogy nem szükséges még újakat is koholni, hogy annál nagyobb elszántsággal üthessük.

Bocsánat e kitérésért, melyért Lázárt semmiféle felelősség nem érheti. Dolgozata, a főlemlítettem gyengéi mellett is, figyelemre méltó tanulmány, melynek különösen Bessenyeire vonatkozó része (főleg viszonyát Sonnenfeldhez és Voltairehez illetőleg) becsületére válik. Csak kevesebb modorosság, egyszerűbb stíl, természetesebb kifejezés! A hirlapíró jargonja csak hirlapba való, — bár ott se találkoznánk vele!

HEINRICH GUSZTÁV.

31. Dr. Mráz Elek: Arany János «Tengeri hántás»-a. (Rozsnyai ág. h. ev. főgymn. 11 l.) — E néhány lapnyi dolgozat nem akar egyébb lenni, mint egyszerű költemény-magyarítás. A szerző Arany e kései balladájáról körülbelül elmond mindent, a mi csak az iskolai értelmezéshez szükséges s a mi csak belefér egy tanítási óra szűk keretébe. Találó vonásokkal rajzolja Arany lelki állapotát, azon ősz-utói virágzását, mely-

¹⁾ Az is becsületére válik Gottschednek, hogy még 1735-ben lefordíttatta nejével Addison Cato-drámáját, mely az övének alapja. Tehát épen nem dugta el, nemhogy tagadta volna forrását.

²⁾ Crüger János kiszámította (a Kürschner-féle gyűjteményben), hogy a Gottsched *Cato*-jában 1648 vers közöl csak 174 teljesen a német költő birtoka. A számítás nem egészen tárgyilagos, de Gottsched önállósága csakugyan rendkívül csekély. Ezt ő jól tudta és beismerte, úgy hogy midőn e darabot néha dicséretesen említi, voltaképen nem is a maga munkájáról szól.

ből utolsó balladáái, köztük a *Tengeri hántás* is fakadtak. A költő ez években subjectivebb, mint valaha; kisebb-nagyobb lyrai költeményei sohasem termettek oly bokrosan, lelke mélyét soha sem tárta fel annyira, mint végső éveiben. Subjectivebb hang és forma uralkodik ekkori balládáin is, melyek leginkább pszichológiai állapotokat s főképp az örületet festik.

E sikerült bevezetés után szerző ismerteti a *Tengeri hántás* tárgyát. A rövidke értekezésben ez a rész foglal el legtöbb helyet, de ugyan-csak ez ad alkalmat legtöbb kifogásra. A szerző ugyanis a tárgy forrását keresve, elfogadja Riedl Frigyesnek egy hypothesisét, hogy t. i. a ballada Aranyinak egy ifjúkori novellájára viendő vissza. Azonban én ez összehasonlítást erőszakosnak tartom, úgyannnyira, hogy a két tárgy között vakmerőség bármily kapcsolatra is gondolni, hogy az egyiknek a másikkra vonatkoztatása nem egyéb, mint a különben genialis Riedlnek egy genialisan szeszélyes ötlete.

A novellában egy falusi pap beszéli el a kertben ülő vendégének, hogy volt egy jóra való cselédje; a csúf harangozó sokat járt körülötte, de a leány egy faluroszsza-féle csinos legény után bolondult. A legény úgy akarja házi tűzhelyét megalapítani, hogy ellop hat ökröt, miért is börtönbe kerül. A leány ekkor keservében férjhez megy a harangozóhoz, hűségese felesége lesz, de az öreges férj folytonos féltékenységgel gyötöri. A pap elválasztja az össze nem illő párt, holott már gyermekük is van. Az asszony most nagyanyjához vonul, majd gyermeke halála után visszatér urához, a kit kuruzsló szerrel akar féltékenységből kigyógyítani. A szert méregnek nézik, az asszonyt tömlőcbe vetik, a hol szegyenében megöli magát. Még be sem végezte elbeszélését a pap, mikor félreveri a harangot; tűz van, a börtönéből kiszökött faluroszsza gyújtott fel egy kazlat, a melynek tüzebe magát is beleveti.

A balladában a tanyásgazda beszéli a tengeri hántóknak Dalos Eszti esetét, a ki szép volt, de a kit szépsége nem mentett meg a szerencsétlenségtől. Utána vetette magát Tuba Ferkónak, a juhászbojtárnak; egy darabig folyik a szeretkezés, de egyszerre csak eltűnik a bojtár, s mire jó sokára hazakerül, Dalos Eszti már másodmagával van — a hant alatt. A sírtól nem tud elszakadni Tuba Ferkó, rossz időbe', jó időbe' mindig odamén, a míg végre *felszalad a boglyára, azután a falu hegyes tornyára*, a honnan lezuhanva szörnyet hal.

Hol e két eseményben a hasonlatosság? Hiszen a két cselekvénynek a magva egészen elüt egymástól. A jellemek oly távol állanak egymástól, a mennyire csak lehet; a tragikum, ha ugyan a novellában van ilyesmi, egészen más dolgon fordul meg az egyik cselekvényben, mint a másikban.

Az ilyen erőszakolt összehasonlítás csak a forráskutatás hitelét

rontja, csak az összehasonlító irodalomtörténetnek, a commentáló philológusnak a komolyságát veszélyezteti.

Szerző aztán folytatja a ballada magyarázatát, megvilágítja a szerkezet keretes voltát, értelmezi a homályosabb, a burkoltabb kifejezéseket, fejtegeti az előadás, a hang népies voltát, egyszersmind az egyes jellemzőbb sorokhoz találó párhuzamokat idéz a népköltészetből. Rövidre fogott, de többnyire helyes megjegyzései közé talán tévedésből csúszott a következő: «Az alexandrin sorokat Arany mesterileg párosítja az ősi nyolczasokkal», holott a hatsoros strófa két 11 és négy 8 szótagú sorból alakult s főképp e leglyraibb két sorunknak a használata teszi oly dallamossá, oly lyrai menetűvé az egész költeményt.

Csak a dicsérettel és magasztalással lett volna jó a szerzőnek egy kissé fukarabbul bánni. Nem mondom, hogy az iskolának szánt fejtegetésben nyomatékosabban rá kellene mutatnunk a hibákra, — bár szelintem e ballada hibától sem ment, — de bizonyára mértéket kell tartanunk a dicsérésben, mert ha minden elismerésünket reászórjuk a *Tengeri hántás*-ra, mi jut Aranyra e nembeli igazán klasszikus tökéletességű műveire, *A walesi bárdok*-ra, *Ágnes asszony*-ra stb.?

A magasztaló hangot azonban mentik a szerzőnek fiatal évei, melyek azóta — fájdalom — már meg is szakadtak, a mit annál is inkább sajnálhatunk, mivel a dolgozatnak szerkezete is, előadása is a nemes igyekezeten kívül jóra való tehetségre mutatnak. KARDOS ALBERT.

32. Péter János: Az igenevek használata. (Gyulafehérvári r. k. főgymn. 88 l.) — Ez értekezés szerzője dicséretes buzgalommal és lelkiismeretességgel gyűjtötte össze mindazt, a mit nyelvészeti irodalmunkban az igenevekről mondtak. Nem ragaszkodik a dolgozat címéhez, s nemcsak az igenevek használatát tárgyalja, hanem szól eredetükről, alakjaikról s egyáltalán tárgyalása körébe von mindent, a mi az igenevekre, habár csak mellékesen is vonatkozik. Az egész dolgozaton meg látszik, hogy szerzője inkább csak a gyűjtő, s nem a kutató munkáját végezte. Elolvasott mindent, a mit e kérdésről irtak, példákat is gyűjtött az igenevek használatának megvilágítására mind a régi, mind a mai írók nyelvéből, egyes esetekben a nép nyelvéből is, bár ez utóbbi forrást legkevesebbé igyekezett kihasználni. Az igenevek mai alakjait tárgyalva is valósággal kirí a mai népnyelv ismeretének hiánya: a nyelvjárások irodalmát a szerző, úgy látszik, legkevesebbé tartotta figyelmére méltónak.

Értekezését rövid bevezetéssel kezdi, melyben az igenevek fontos szerepéről, hogy úgy mondjam, hasznáról beszél a nyelvben. Idézi Veres Ignácnak szavait: «hogy a kötésszók és névmások gyakori alkalmazása irányunkat el ne iszapolja, nyelvünk oly segédeszközöket is teremtett, melyek ezt szabatosá, tömötte teszik». (*A magyar név- és ijejelző cz.*

programmértekezésben ; v. ö. PhK. X, 698.) Kár volt a szerzőnek különben érdemes dolgozatát ez elmélkedéssel kezdenie, mert mindig helytelen s a nyelv természetes fejlődésével ellenkező felfogás, ha az egyes nyelvtani alakok keletkezését ily szándékos s öntudatos alkotás eredményének tekintjük. A nyelv fejlődése folyamán mindig változik, új alakok keletkeznek és vesznek el ; e változás azonban sohasem céltudatos változtatás és teremtés eredménye. A stílista sem tehet egyebet, mint hogy a nyelvnek kínálgató eszközeit a maga céljaira a lehető legalkalmasabban felhasználja ; új alakokat, új eszközöket még ő is csak a meglevők analógiájára teremthet. Az igenek is a nyelv természetes fejlődésének alkotásai. A stílista felhasználhatja őket a maga céljaira, s kétségtelen, hogy egyes alkalmazásuk a nyelvbeli kifejezést rövidebbé, szebbé teszi. Ez elmélkedés után megokolja a szerző, hogy miért használja az 'igenév' szót Veresnek 'név- és igejelző' elnevezése helyett. Ez valóban felesleges fáradság ; Veres elnevezése teljesen elszigetelt jelenség, az 'igenév' pedig majdnem általánosan elfogadott s az iskolában is meghonosult műszó, úgy hogy ép az ettől való eltérést kellett volna esetleg megokolnia. E felesleges bevezetések helyett a szerzőtől inkább az igenek osztályozásának bővebb magyarázatát vártuk volna.

Az egyes igenek tárgyalásában együtt találunk jóformán mindent, a mit róluk el kell mondani. Néha még egészen jelentéktelen, s a tárgyalásra nézve semmi befolyással sem bíró dolgokat is elmond szerzőnk ; ilyen pl. a gyermeknyelvből vett idézet a 7. oldalon. A fontosabb kérdésekről szólva Péter rendesen összeállítja a rájuk vonatkozó eddigi véleményeket, s ezzel az egyes kérdéseknek mintegy történetét vázolja ; a legtöbb esetben végül maga is elfogadja egyik vagy másik nyelvész véleményét, bár megesis az is, hogy kétségben hagy bennünket a maga véleményéről, mint pl. a főnévi igenév -ni képzőjének eredetét illetőleg.

A nagy szorgalomról és olvasottságról tanuskodó dolgozaton azonban mégis meglátszik, hogy kezdő nyelvésznek munkája. Ítéletében néha ingadozik, kifejezései nem elég szabatosak, s állításai ellen gyakran alapos kifogást tehetünk.*) A -ni képzőről szólva helytelen az az állítása, hogy szenvedő igékhez nem járulhat, hisz saját példái közt (12. l.) is találhat czáfólo adatokat. A főnévi igenév ragozásáról szólva, azt állítja szerzőnk, hogy a személyrag «rámutat arra a személyre, a ki a cselekvést végzi v. a kire a cselekvés hat». Majd egyes példákat elsorolva, mindig úgy beszél, hogy a cselekvés az első (vagy második stb.) személyre vonatkozik. Pedig az igenév személyragja mindig csak a cselekvő személyt jelöli és sohasem azt, a kire a cselekvés hat vagy vonatkozik. A bevég-

*) Több helyes megjegyzést tett ez értekezés egyes részleteire Melich János a Nyelvtud. Közleményekben megjelent ismertetésében (XXIV, 496.).

zett cselekvés igenevéről meg azt állítja, hogy vagy a cselekvőt, vagy a cselekvés tárgyát *jelenti* (57. és 60. l.), pedig csak rájuk vonatkozik, de sem az egyiket, sem a másikat sohasem jelentheti.

BALASSA JÓZSEF.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi november 13-án *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Hegedűs István*: Accusativus a görögben.
2. *Gyomlay Gyula*: Demosthenes «A koszorú ügyében» tartott beszédének retorikai és ethikai méltatása.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Elnök: P. Thewrewk Emil, jegyző: Petz Gedeon m. titkár. Jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Geréb József, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Katona Lajos, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly és Váczy János választmányi tagok.

1. A f. évi okt. 9-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve felolvasatik és hitelesíttetik.

2. Az elnök jelenti, hogy dr. *Georges* Károly Ernő, a Társaság tiszteleti tagja, f. é. aug. 27-én elhunyt. — Részvétellel tudomásul vétetik.

3. Az elnök jelenti, hogy a Társaság új alapszabályai a belügy-ministeri megerősítéssel ellátva leérkeztek. — A választmány ezt tudomásul veszi, Bermüller Ferencz vál. tagnak, a ki ez ügyben a ministeriumban személyesen eljár, köszönetet szavaz és elrendeli az alapszabályoknak a Közlönyben való közzétételét.

4. A Társaság rendes tagjává választatik dr. *Findly* Gábor tanár Kolozsvárt, eddig rk. tag (aj. Hegedűs István).

5. A pénztárnok jelenti, hogy az 1894 decz. 27-től 1895 nov. 13-ig terjedő időköz *bevételei* 4609 frt 90 krt, *kiadásai* 3503 frt 58 krt tettek; a pénztári maradvány *1106 frt 32 kr.* — Örvendetes tudomásul szolgál.

6. Cserhalmi Samu pénztárnok arra való tekintettel, hogy az év végére körülbelül 300 frtnyi pénztári fölösleg várható, indítványozza, hogy a választmány Budenz József és Hunfalvy Pál nevére két 100—100 forintot alapítványt tegyen. — Elfogadtatik.

7. Petz Gedeon másodtitkár arra való tekintettel, hogy az új alapszabályok értelmében 20 budapesti és ugyanannyi vidéki választmányi tag választandó, azt indítványozza, hogy a választmány már most küldjön ki candidáló bizottságot azzal az utasítással, hogy az a deczemberi választmányi ülésnek a jelölésre vonatkozólag javaslatot tegyen. — A választmány magáévá teszi ez indítványt s a candidáló bizottságot Maywald

József elnöklete alatt Hegedűs István, Katona Lajos, Némethy Géza és Petz Gedeon választmányi tagokból alakítja meg.

8. Cserhalmi Samu pénztárnok azt az indítványt terjeszti a választmány elé, hogy az «Egyetemes Philologiai Közlöny» 1896-tól kezdve két kötetben jelenjék meg. Mindkét kötetnek közös címe lenne a jövőben is «Egyetemes Philologiai Közlöny», de ezen kívül az egyik kötet címlapjára ez lenne nyomandó: *I. Classica Philologia*, a másikéra pedig: *II. Modern Philologia*. Egyelőre mindegyik kötet 30—30 ívnyi terjedelemben jelennék meg. Az előfizetési ár egyelőre 6 frt maradna, a rendes és rendkívüli tagok egyelőre 5, illetve 3 frtnyi tagdíj fejében kapnák mind a két kötetet. Idővel, majd évek múlva, ha egy-egy kötetnek 40—50 ívnyi lesz a terjedelme, vagy fel lehet emelni a tagdíjat, vagy a kötetekre külön-külön is el lehetne fogadni előfizetést. A nyomdai és expeditionalis költségeknek az eddigi mértékben leendő fentartása céljából a két kötet egyes füzetei nem volna külön-külön kiadandók, hanem minden hónapban az egyikből is, a másikkól is 3—3 ív, összesen 6 ív volna egyszerre kiadandó ugyanazon közös borítékban olyformán, hogy a füzetek mindegyik felerészének külön-külön lapszámozása volna s a két fél könnyen el lenne egymástól választható. A Közlönynek ily beosztása mellett annak terjedelme a végtelenségig nőhetne s idővel a folyóirat 3 kötetben is jelenhetnék meg a közös gyűjtő cím alatt. — A választmány ez indítvány alapos megfontolása és tárgyalása céljából külön bizottságot küld ki, melynek tagjai Heinrich Gusztáv alelnök s Némethy Géza és Petz Gedeon szerkesztők.

9. A választmány elhatározza, hogy Némethy Gézának «Ovidius szerelmek» cz. értekezését, mely a Közlöny XVI. évfolyamában magyarul megjelent, a Társaság külön kiadványaképen latin átdolgozásban is közrebocsátja.

— Ilosvai Péter életéhez. Dávid Ferencz «Az egy atya istennek és az ő áldott szent fiának, az Jesus Christusnak istenségekről igaz vallástétel» cz. 1571-ben kiadott s Caroli és Melius Péterrel vitázó munkájának Ss3. levelén ezt írja: «— Ha az Atya ő magától való Isten és külemb tulajdonság; a Fiú is ő magától való Isten és külemb tulajdonság; a szent Lélek is ő magától való Isten és külemb tulajdonság, avagy szömély: bizonynyára három külembező és egyenetlen Istened vagyon. Miképpen tenéked Caroli Péter, Mellius Péter és *Illyosvai Péter* egy közenséges embersegtek vagyon, de tulajdonságtokban és szömélyetekben külembeztek és egyenetlenek vagtok: azonképpen a te Háromság Istened is, kit vallotok.» E vonatkozásból először is az derül ki, hogy Ilosvai Péter 1571 táján kétségtelenül kálvinista volt; másodsor az, hogy már 1571-ben ismerték a nevét annyira, hogy Dávid F. nem állja őt a más két híres kálvinista Péter mellé sorozni harmadik társnak. Azt is bizonyosra vehetjük, hogy Dávid Ferencz nem a hittudós vitatkozások alkalmával ismerte meg az egyszerű iskolamester nevét, hanem sokkalta inkább költői műveiből. S mivel mint Szabó Károly Régi M. Könyvtárában láthatjuk, Ilosvai műveinek legrégibb ismert kiadásai csak az 1574-dik évvel kezdődnek: Dávid Ferencz

följegyzését Toldi Miklós költőjének életéhez becses adalékul kell tekintenünk. Mert nagyon is valószínűvé teszi azt, hogy már 1574 előtt voltak Ilosvainak a közönség kezén forgó több rendbeli kiadott művei.

— Gyöngyösi egy félreértett helye. E Közlöny 1889. évi I. pótkötetében a 126. lapon olvasom Gyöngyösi Istvántól idézve:

«Elvárom a sorsnak vagy *hattyát* vagy *vakját*.»

A különben igen érdekes tanulmány szerzője *hattyúra* magyarázza Gyöngyösi e «hattyát» s ily értelmezést vet utánna: «*fehérét*». Aligha találta el értekező a költő gondolatját, a ki e helyen minden bizonynyal a kockakvetésre gondolt, a sors jelentkezésének e klasszikus módjára, mely az ő hősének egyaránt mutathat *hatot*: a legtöbb szemet, a legnagyobb szerencsét, vagy *vakot*: a fehér lapon egyetlen nyerő pontot sem. Gyöngyösi félreértett helye tehát a mai helyesírás szerint így alakul:

Elvédom a sorsnak vagy hatját vagy vakját.

KANYARÓ FERENCZ.

— Dukát = dutka? E Közlöny legutóbbi füzetében (XIX, 758) a többek közt ezt olvasom: „Azt pedig, hogy az Erdy Codexbeli *dukát* mint lett metathesissel pár száz év múlva a magyarosabb formájú *dutká*-vá, — e helyen fölösleges volna fejtegetni. Nem akarom kérdezni, vajjon mért magyarosabb a *dutka* a *dukát*-nál; azt sem hozom föl, vajjon a *dukát* értékében egy-e a *dutká*-val, — azt azonban igenis óhajtottam volna, hogy az idézet írója a *dukát* > *dutka* metathesist bővebben magyarázza. Ilyen metathesis-re példa nincs. De fölösleges is e magyarázathoz nyúlnunk, ha ismerjük a két szó etymológiáját. Más úton kaptuk a *dukát*-ot, s ismét más úton a *dutká*-t. — A *dukát* közép-latin eredetű, s hozzánk valószínűleg dél-szláv vagy német közletéssel került (s nem olasz révén, mint Kőrösi újabb dolgozatában olvasható); bizonyítsák ezt a következő adatok: klat. *ducatus* (Forcellini), *ducatus* . . . Monetae Veneticae aureae species (Ducange II, 946), ol. *ducato*, rom. *ducatu* (3. una moneta de auru, Laurianu) || horv. *dukat* (Daničić) szerb *dukat* (Karadžić), t. *dukát* (Bernolák), cseh *dukát* (Rank), lengy. *dukacik* (*dukatowy* Trojanski) || aln. *ducat*, fném. *dukat*, *dukatén* = goldmünze drei thaler am wert (also genannt, weil, wie man behauptet, könig Roger II von Sicilien als herzog von Apulien, zuerst diese goldmünze 1140 prägen liess, mit der inschrift: „sit tibi, Christe, datus, quem tu regis, iste ducatus“. . . Andere leiten ursprung und namen von Longino, einem ravenatischen fürsten im sechsten jahrhundert; die ital. goldducaten heissen jetzt gewöhnlich *zechinen*, während man die ausländischen ducaten *ungari* nennt. Grimm II. 1487). — Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a *dukát* klat. eredetű; a *dutká*-ra vonatkozó adataim pedig azt igazolják, hogy a *dutka* alnémet eredetű, s hozzánk cseh-től révén került; adataim ezek: aln. *tüte* (Kluge), ném. *düttchen* (*düttgen*, *dötken*, silbermünze, welche sich seit 1440 in Norddeutschland verbreitete, Meyer K. Lex. 1894; e pénznemnek másik neve *böhm* hiess der silbergroschen in Schlesien, 30 im thaler = 12 denar, Meyer K. Lex.) || lengy. *dydek* („stříbrný groß silbergroschen Matz. 150),

dudek (. . . 3. silbergroschen Trojanski), cseh *dudek* (. . 3. münze Renk), t. *dudek* (v. ö. *má dudki* . . . ,pénzes ember, van pénze' Bernolák). — A magy. *dutka* a többes számból való átvétel (v. ö. *má dudki*), vagy pedig a *dudek* mellékalakjának, a *dudká*-nak a mása.

Helyreigazításunk tehát odairányúl, hogy a *dutka* és a *dukát* két külön átvétel: s kétféle közletéssel kerültek bele nyelvünkbe a *dukát* délszláv vagy német, ellenben a *dutka* kétségtelenül cseh-től réven.

MELICH JÁNOS.

— A német Bánk-regény. Midőn 1879-ben a Bánk-bán történetének német földolgozásait fölktattam és ismerttettem, Csery Péter regényének (*Ottó vagy a zabolátlan indulatok állozatja*, 1822) német eredetijét nem tudtam kimutatni. Irodalomtörténeti és könyvészeti következtetések segélyével azon meggyőződésemmek adtam ugyan kifejezést, hogy ez az eredeti a következő című regény: *Leithold, ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leiden-schaften* (Wien, 1782), de a regényt magát már nem tudtam semmiféle könyvtárban megkapni. Most Sauer Ágost prágai egyetemi tanár megkerítette e regényt és kifejti (Haupt-féle *Zeitschrift, Anzeiger* XXI, 133. l.), hogy föltevéseim és következtetéseim minden tekintetben helyesek voltak. A *Leithold*, melynek szerzője eddigelé ismeretlen (csak Katona nevezi Müllernek), mert a könyv névtelen, csakugyan a keresett német Bánk-regény, melyet Csery, úgy látszik, elég szabadon fordított magyarra. A szereplők nevei a német munkában részben mások, mint Csery átdolgozásában. András magyar király természetesen megmaradt; de a királyné nem Gertrud, hanem Eleonore; testvére nem Ottó, hanem Leithold, és a hős nem Bánk-bán, hanem Zancebanus herczeg. Legérdekesebb, hogy a bán neje már itt Melinde. A cselekvény főrészelein, úgy látszik, nem változtatott Csery; de kisebb módosításokat eszközölt, melyekről azonban csak akkor fogok szólhatni, ha a regényt megszerezhettem. Sauer nem szól a regény forrásáról. Valószínű, hogy Bonfinius e forrása, de a gyilkos főúr neve gondolkodóba ejt: Zancebanus oly képtelen alak, hogy mégis csak bajosan származhatik Bonfiniusból. Nem tartom azért lehetetlennek, hogy a német szerző egy közvetett földolgozásból merített, melynek egy vagy két vastag sajtóhibája félrevezette. Vagy a ronda és hanyag bécsi utánnyomathnak büne ez a fura név? Végül megjegyzi Sauer, hogy Grillparzer eshetőleg ismerte ezt a gyarló tákolmányt, persze ifjú éveiből, midőn minden keze ügyébe eső könyvet elolvasott. Ez esetben e regény tette őt talán figyelmessé a Bánk-tárgyra, melyet utóbb természetesen a történeti források alapján beható tanulmányok tárgyává tett.

h.

— Blicher von Steinach a német középkornak egyik legkiválóbb epikusa, kinek *Der umbehanc* (A függöny) cz. költeményét, mely kétségtelenül szerelmi történeteknek keretes elbeszélése volt, első rangú kortársak, mint a strassburgi Gottfrid és az emsi Rudolf, rendkívül dicsérik. E munka elveszett, és Pfeiffer föltevését (*Freie Forschung*, 1867), hogy egy névtelen töredék, melynek hőse Ainunê (t. i. Oenone?) e költeménynek egyetlen

fönmaradt részlete, épen újabban ismételve támadták meg. Így Bliggertől mindössze csak két igen szép szerelmi dal maradt volna reánk, a költőnek nagy epikai művét pedig végleg elveszettnek kellene tekintenünk. Meyer M. Rikárd más véleményben van; szerinte (Haupt-féle *Zeitschrift* XXXIX, 1895, 305—326. l.) a német középkornak egyik legérdekesebb és legszebb költeménye, a *Mauricius von Craun* című szép elbeszélés (legújabban kiadta Schröder Edvárd, 1893), melynek szerzője ismeretlen, a Bligger-féle *Umbehanc*-nak fönmaradt töredéke. Meyer cikke igen jól van írva és mindenképen érdekes tanulmány, de épen nem meggyőző. Főindokai stilisztikai természetűek; de ezek hogyan legyenek bizonyítók, midőn Bliggertől mindössze csak két kis dalunk van, melyekből stíljének jellemző vonásait meg kell állapítanunk? Következtetései tehát nagyon vékony alapon nyugszanak és részemről tartok tőle, hogy úgy fog jární, mint Pfeiffer a maga föltevésével: nem igen fog hívökét hódítani.

h.

— Hans Sachs Bánk-áramája színre került 1629-ben a csehországi Egerben. Ez évi szept. 25. a következő kéréssel fordultak az egeri városi tanácshoz (mai helyesírással): *«Es haben E. E. und Hochw. Getreue Informatores Juventutis jeder Zeit dahin gesehen, wie dieselbe durch bequeme Mittel und vorgestellte Herrliche Exempel zur Pietät, Eloquenz und guten Sitten angewiesen werden möchte. Wann dann wir uns in dergleichen auch zu exercieren bedacht, also haben wir mit Vorbewusst E. E. und Hochw. eine schriftliche Comoediam mit 12 Personen: Andreas der Ungerisch König mit Bancbano, seinem getreuen Statthalter, zu agieren vorgenommen. Gelanget demnach an E. E. und Hochw. unser gehorsames, demüthiges, hochfleissiges Bitten, dieselben wollen günstig geruhen, diese unsere gute Intention zu promovieren, und weil wir solche unsere Comoediam ohn alle heidnische und ungeziemliche Ärgerniss, in aller Zucht und Reverenz jedermänniglich vor Augen stellen wollen, einen Raum in der Burg um die Gebühr vergünstigen. Welches um E. E. und Hochw. nach unserm geringen Vermögen hinwiederum zu bedienen jederzeit beflissen verbleiben E. E. und Hochw. gehorsame unterthänige Christoph Fleischmaun m. p. Jacob Birckner m. p.»* (Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, XXXIII, 1895, 328. l.). — A folyamodók városi iskolamesterek voltak. A darab, mint az elég pontosan idézett cím is mutatja, kétségtelenül Hans Sachsnek 1561. decz. 17. elkészült szomorújátéka: *«Ein tragedi, mit zwölf personen zu spielen: Andreas der ungarisch König, mit Bancbano, seinem getreuen statthalter»*. Midőn másfél évtizeddel ezelőtt a nürnbergi mesternek e reánk nézve első sorban érdekes művét kiadtam és magyaráztam (*Bánk-bán a német költészetben*, Budapest, 1879), még nem utalhattam oly adatra, mely kétségtelenné tette volna, hogy e darab tényleg színre is került; csak azon általános természetű meggyőződéssemnek adhattam kifejezést, hogy H. Sachsnek minden darabját tényleg elő is adták. E felfogásomat az újabb kutatások eredményei fényesen igazolták, — a fenti adat a Bánk-tragédiára vonatkozólag is. Hogy az előadás megtartatott, bizonyítja a városi levéltárnak a fenti folyamodványra vonatkozó adata, mely szerint a kapus, mivel ez előadás alkalmával fűtött és tisztogatott, 15 krnyi jutalomban részesült.

h.

— Tieck Lajos német-philologiai működését tárgyalja Klee Gotthold egy igen alapos és tanulságos tanulmányban (*Zu Ludwig Tiecks germanistischen Studien*, Bautzen, 1895, 4-r., 31. l.). Hogy Tiecknek irodalom-történeti dolgozatai (pl. a Minne-dalok, Ulrich von Liechtenstein, a Német színház stb.) fontos helyet foglalnak el a tudomány történetében és hogy részben rendkívüli hatással voltak a kortársakra (pl. Grimm Jakabra), azt eddig is tudtuk. Klee most kimutatja, hogy igen fontosak és jó részben nagy befolyásúak voltak e rendkívül sokoldalú és bámulatos szorgalmú írónak nyilvánosságra nem került és befejezetlenül maradt tervei is. Tieck mindenfelé kutat kéziratok után és maga is folyton másol kéziratokat. Főleg vonzotta őt a Nibelung-eposz, melyet egy nagyszerű munkában közzétenni és újnémre lefordítani szándékozott. De úgy járt itt is, mint nagy Shakespeare-művével: oly nagyszabású, a tárgy minden legkisebb részletére kiterjedő, a szomszédos kérdéseket is felölelő művet akart adni, hogy az egész nagyszerű terv terv maradt, rendkívüli szorgalommal és áldozatokkal gyűjtött anyagát pedig mások (pl. a Nibelungokra vagy Rother királyra vonatkozólag von der Hagen) aknázták ki. Sokat foglalkoztatta őt a 'Hősök könyve' (*Heldenbuch*) is, melyet Rómában a vatikáni könyvtárban más terjedelmes kéziratokkal együtt lemásolt, de erre vonatkozólag is Hagen lett örökösövé. Tieck nem volt philologus; de hogy szorgalma és tehetsége még a philologia terén is mire képesítették, mutatja Rother-másolata, mely szigorúbb követelményeknek is megfelelhet, míg Adelung pl. e költemény kéziratát olvashatatlannak mondta és csak teljesen érthetetlen töredékeket tudott belőle közölni. De szórakozott, igen sokfélélt felölelő munkássága és terveinek túlzó méretei meggátolták a költészet terén is fáradhatatlan tollú Tieck Lajost abban, hogy tervbe vett kiadásainak csak kis részét is befejezze. Levelezéséből (és Klee több igen fontos eddig ismeretlen levelét közli, melyekből első sorban merít) látjuk azonban, hogy kortársai tudtak munkásságáról és hogy Tieck buzgalma és buzdítása másokra serkentőleg hatott. Munkásságánál és hatásánál fogva azért kimagasló hely illeti meg őt a német philologia történetében, főleg ennek első korszakában, midőn a közönség figyelmét és rokonszenvét felkölteni a régi irodalom ismeretlen kincseire utalni és az új tudománynak lelkes munkásokat toborzani kellett. E feladatnak Tieck kitünően felelt meg, miért is alig van a régi német irodalomtörténetnek szakasza, melyben az ő buzgó kezdeményezéséről ne kellene megemlékezni. Klee dolgozata, hogy még erről is megemlékezzem, minden tekintetben sikerültebb és eredményeiben is becsebb, mint Steiner Bernát részben rokon tárgyú tanulmánya: *Tieck und die Volksbücher* (Berlin, 1893, 88 l.), mely sem a teljes anyagot nem öleli föl, sem a tárgyait nem dolgozza föl kellő módszerrel.

h.

— Helyreigazítások. Szükségesnek tartok egy pár röviden tájékoztató megjegyzést Veresnek Magyar Határozóimról közölt jóakarató, de — sajnos — sok részletre nézve tévedő bírálatára (Közl. XIX, 726).

1. Hibáztatja, hogy meg nem mondtam, mi a név utó. De hisz én azt értem e műszón, amit minden iskolai nyelvtan ért rajta: a határozók viszonzyszavait.

2. Hibáztatja, hogy annyiféle határozót különböztetek meg. Ezért ne engem okoljon, hanem magát a nyelvet. Azt gyanítja, hogy a határozók elmélete nálam «német nyelvtani kölcsönvétel». Mások — több joggal — azt vetették szememre, hogy sehol a világon nem részletezték még annyira a határozókat. (Egyébiránt iskolai nyelvtanaim legújabb kiadásában pædagogiai okokból rendkívül egyszerűvé tettem a dolgot.)

3. V. tagadja hogy a *holott* szó *hol*+*ott* összetétele volna, de tagadását semmivel sem okolja meg. Pedig csak bele kellett volna néznie a NySz.-ba vagy a MKszókba: akkor látta volna, milyen gyakori a régiségben a *hol* ott írásmód és a *hunott* alak is (*hun* + *ott*). — Szerinte «téves az is, hogy *közt* rövidülés volna *között*-ből». Hol maradt a bizonyítás? Még a *rajta* is **rajatt* volt eredetileg (l. TMNytan 660). — V. szerint a *t* kettőztetése csak a XVII. sz.-ban kezdődött. De hát mire való a NySz.? Ott van a XVI. sz.-ból Pesti G.-ból *heuzerttek*, Heltaiból *közetek*, *köztünk*, és Félegyháziból *közzötted*.

4. V. szerint «akár *ember-t* látok, akár *ellen-t* állok, mind csak ugyanazt a helyi ragot alkalmazzuk,» mint a *között*-ben. Hogy a tárgyrag s e helyrag azonosításában semmi valószínűség nincs, arra nézve felvilágosítást adnak a rokon nyelvek; l. MNévragozás 40. 85; TMNyelvtan 681. 650.

5. A *nélkül* eredetibb formája V. szerint *nekül* és *nakul*, semmi köze a *-nál nél* raghoz és szerinte a japáni nyelvből magyarázható meg! Az ember alig hisz a szemének. Semmit annyira bebizonyítottanak nem tarthatunk, mint azt, hogy a *nélkül* a *-nál nél* és *kül* elemekből lett. Hisz nyelvemlékeinkben még megvannak az eredeti formák: a) *peldanal kyl* stb., b) *ijnél* és *nyilnál kül* stb., c) *náladnálkül* stb. Az utóbbi összetétel (*nálad* + *nál-kül*) maga is földeríti a dolgot.

6. Nagyon megrója V., hogy az infinitivusról ismertetem Budenz véleményét, de azt nem teszi meg, hogy megnézné az Ugor Alaktan idéztem szakaszát s tanulna valamit Budenzről. — Azt mondja, kötelességem lett volna ráutalni itt a *-ni* névragra is. Hát pedig csakugyan ráutaltam a 291. lapon lent, ezekkel a szókkal: «vö. MNévragozás 43.» — Hogy a *neki i*-je nem személyrag, mint V. véli, hanem az infinitivus *i*-jével azonos, arról l. TMNytan 669.

7. V. meg nem foghatja, mikép sorolhatom az infinitivust a határozók közé. Itt ez érdekes tárgy kifejtésére nincsen terem, csak utalok a MHat.-on kívül az indg. infinitivus gazdag irodalmára, pl. Jolly tanulságos könyvére (*Der Infinitiv*), Brassai élelmelméjű tárgyalására (MMondat, M. Akad. Értesítő, a ny.- és szépt. oszt. közl. 1863. 3,396), s arra, amit magam írtam e tárgyról Nyr. 19, 246.

8. *„Látni láttam“* helyett a nyelvjárási *„látást láttam“* V. szerint ennek a középkori latin szerkezetnek (?) az utánzása: *ad visum non vidi*. De hol maradt a bizonyítás? És mi köze lehet a tárgyragos *látást* alaknak a prapositions *ad visum*-hoz?

9. V. szerint az *„el van szakadva“* «helytelen vagy legalább is népszerűtlen (732)..., latin utánzat (733),... tiszta németesség (735).» Szerintem ellenben országszerte járatos a népnél is, s ezt be is bizonyított-

tan. Németesség már csak azért sem lehet, mert a német (*es ist zerissen*) nem különbözteti meg e két jelentést, melynek erős különbségét — úgy hittem — minden magyar embernek határozottan éreznie kell: *el van szakadva* és *elszakadt*; hiszen ha valami *elszakadt*, abból nem következik, hogy még most is *el van szakadva*! V. szerint ezek közt nincs különbség. Hogy van, azt nem kell nekem fejtegetnem, mert Szarvassal szemben már ezt kifejtette tüzetesen és rendkívül éles logikával Kicska Emil, Nyr. 10,293—303!

Sok apróbb tévedés is tarkítja V.-nek e szerkezetről való fejtegetését: hogy a szabolcsi nyelvre «a tótság vagy németség befolyása ismeretes» (733), hogy én a *fekszik* igében a cselekvés jelentését látom (735), holott én ott a *lefekszik* igéről szóltam, melyben a cselekvést senki sem tagadhatja.

10. Amit a 736. lapon a latin formákról mond, az rettenetes félreértéseken alapszik. *Dextrā, quā* stb. nem többes semleges, hanem nőnemű ablativus, a. m. *dextrā manu, quā viā. Sapientia, reverentia* szintén nem volt soha többes semleges, hanem ellenkezőleg: «a nyelvhasznító tudomány azt sejtí,» hogy a *bona, mala*-féle semlegesek eredetileg nőnemű elvont főnevek voltak, s ezt a többi közt a görög semlegesek congruentiájából következteti (l. Ásbóth: A hangsúly a szl. nyelvekben 34. stb.).

Még csak azt nem értem, miért furcsálja V. annyira, hogy én több ízben a *furcsa* szóval élek. SIMONYI ZSIGMOND.

— Nyilatkozat. Az Egyetemes Philologiai Közlöny mult havi füzeté (XIX, 713) bírálatot közöl Wilkins római irodalomtörténetének fordításáról. A kiadás, mely a bírálatnak alapul szolgált, sajnos, pontosabb revisio nélkül került sajtó alá. A kiadó társulat azért felszólításomra már öt hónap előtt kivonta a példányokat a forgalomból, illetve szét se küldte. A napokban jelenik meg egy újabb lenyomat, mely, remélem, megfelel minden jogos követelésnek. Budapest, 1895. nov. havában. *Az Athenaeum kézikönyvtára történelmi csoportjának szerkesztője.*

— Hibaigazítás. 753. lap 7. sor: *Jolánját* h. olv.: *Zalánját.*

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Aeschylus 568.
 Aesopus 568.
 Alkibiades, és kora 246.
 Anakreon 568.
 Aristophanes, kiadása 336.
 Athén, muzeumok 384. 459. 628.
 Barna Ignác, 155.
 Benedicti regula 845.
 Catonis Dicta 826.
 Catullus, 64. költeménye 419. — irodalma 571.
 Cicero, és Horatius 152. — epistulae selectae 490. — irodalma 571.
 Classica philologia, módszeresítése hazánkban 177. 292. — mint történetírás 401. 781. — irodalma hazánkban 569.
 Epiktetos, kézikönyve 153. — irodalma 568.
 Euripides, Iphigenia Taurisban 329.
 Festus 571.
 Firmicus Maternus, novae emendationes in F. M. 1. 353. — irodalma 571.
 Fröhlich Róbert, 155.
 Görög földön 480.
 Herodotos 568.
 Homeros, irodalma 568.
 Horatius, és Cicero 152. — irodalma 571.
 Igeidők, latin 742.
 Igemódok, latin 742.
 Infinitivus, historicus 81. 211.
 Irodalom, a római lantos költészet 420. — görög 568. — latin 571. — római irodalomtörténet 713. 864.
 Játékok, görög és római 723.
 Klasszikus nyelvek 530.
 Latin, scriptum 51. 139.
 Livius 571.
 Lucianus, megjegyzések Lucianushoz 505. — irodalma 569.
 Lucretius 571.
 Lygdamus 572.
 Muzeumok athéni 384. 459. 628.
 Mykene, kulturája 89.
 Mythologia, Pannonia mythologiai emlékei 120. — képgyűjtemény 640.
 Nyelvtan, új-görög 323. — görög nyelvtanok 569. — latin nyelvtanok 573.
 Nyelvtanítás, latin 739.
 Olympia, Zeus-templom 682. 771.
 Oppianus, szövegjavítások 30.
 Ovidius, és Gyöngyösi 37.
 Pädagogia, 530. 849.
 Pannonia, mythologiai emlékei 120.
 Pénz, római 664.
 Phokylides, Pseudo- 595.
 Plato, *Ζητήματα Πλατωνικά* 144. — *ἔπιγον* 257. — irodalma 569.
 Plutarchos, párhuzamos életrajzai 223. — Theseus 225. — Romulus 226. — Lykurgos 227. — Numa 228. — Solon 229. — Publicola 229. — Themistokles 229. — Camillus 230. — Fabius 231. — Alkibiades 231. — Coriolanus 231. — irodalma 569.
 Pseudo-Phokylides 595.
 Quintilianus 572. 849.
 Régiségek, római 570.
 Sallustius, Bellum Catilinæ fordítása 66. — irodalma 572.
 Seneca, vizsgáztatásai 47. — irodalma 572.
 Scriptum, latin 51. 139.
 Szótár, latin-magyar 641.
 Tacitus 572.
 Theognis, születési helye és ideje 673.
 Theodulus, pásztori költeménye 433.
 Thukydides 569.
 Tibullus, költészete 344. — irodalma 572.
 Történet, görög 567. — római 570. — Róma forradalmai 648.

Újgörög, nyelvtan 323.
 Urbicius (Mauricius) 820.
 Vergilius, költeménye az aranykor-
 ról 345. — az istenek és a fatum
 506. — irodalma 572.
 Zene, görög 69.

II. Magyar philologia.

Alexandrinus 15. 168.
 Arany János 16. 28. 143. 751. —
Tengeri hántás 853. — *Toldi* 147.
 510.
 Bajza József 28.
 Báróczy Sándor 316.
 Berzsenyi Dániel 319. 645. 749.
 Bessenyei György 25. 748. — *Agis*
 Csery Péter 860. [851].
 Csiky Gergely 719. — *Vasember-e és*
Sophokles Antigóné-ja 813.
 Csokonai Vitéz Mihály 311. — *Dayka*
verseiről 24. — *Cs. és Kazinczy*
 310.
 Czákó Zsigmond 151.
 Czuczor Gergely 750.
 Dayka Gábor 24.
 Dráma, iskolai 74.
 Erdélyi János 751.
 Garay János 28. 751.
 Gyöngyösi István 191. 859. — *Ovidius-*
ból vett hasonlatai 37.
 Gyulai Pál 124. 646. — *A tudós* 74. —
Romhányi 646.
 Horváth Adám 314. 749.
 Horvát István 700.
 Ilosvai Péter 858.
 Jókai Mór 149. 253.
 Katona József 860.
 Kazinczy Ferencz 143. 304. 836.
 Kármán József 645.
 Kemény Zsigmond 126. 127. 647.
 Kerényi Frigyes 28.
 Kisfaludy Károly 751.
 Kisfaludy Sándor 319. 750.
 Komjáti Benedek 691.
 Kossuth Lajos 127. 644.
 Kölcsey Ferencz 143.
 Lukács Móricz 124.
 Madách Imre 218. 719.
 Magyar irodalomtörténet, elmélete
 655. — Magyar költészet 488.
 Magyar nyelv, szavainak száma 425. —
 M. az Árpádok korában 509. —
Dukát, dutka 757. 859. — Magyar
 határozók 726. 862. — Igenevek
 855. — Nyelvemlékek 327. —
 Szálló igék 827.

Magyar nyelv és irodalom 534.
 Magyar nyelvtan 232. 350.
 Magyar olvasókönyv 232.
 Magyar philol. irodalom 1894-ben
 516.
 Mátyás király a magyar irodalom-
 ban 73. 746.
 Mikes Kelemen 645.
 Misztérium 624.
 Obernyik Károly 852.
 Pázmány Péter 403.
 Petőfi Sándor 28. 143. 418. 751. 752
 Péczeli József 16.
 Péter apostol a népies hagyomány-
 ban 511.
 Ráday Gedeon 23.
 Révai Miklós 317.
 Simai Kristóf 392. 474.
 Szabó László, Szentjóbí, 748.
 Szarvas Gábor 755.
 Szász Károly 157.
 Székely Sándor, Aranyosrákosi, 348.
 Tompa Mihály 26. 28. 751.
 Ugor nyelvek 50. 531. — Ugorok és
 árjak érintkezései 409. 513.
 Verseghy Ferencz 26. 317.
 Vörösmarty Mihály 27. 28. 750.
 Zrínyi Miklós gr. 17. 65. 189. — *Zrí-*
nyász, vallási eszméi 44. — vallás-
 erkölcsi eszméi 189. 275. 366.
 Zrínyi-sor 15. 168.

III. Germán philologia.

Ahasverus-legenda 346. 636.
 Angol nyelv 59.
 Bánk bán, a német költészetben 320.
 860. 861.
 Betulius, Xistus 175.
 Bligger von Steinach 860.
 Bolygó zsidó 1. Ahasverus-legenda.
 Böhme Márton (Martinus Bohemus)
 427.
 Cramer K. G. 137.
 Dráma, német 515.
 Ekhart mester 245.
 Faust-monda 248.
 Fleming P. 760.
 Gellert 24.
 Germán nyelvek és irodalmak 176. 577.
 Goethe 669. 841. — Első költeményei
 666. — G. mint regényköltő 423.
 — *Faust* 248. — *Götz* 136. —
Hermann u. Dorothea 175. 339. —
Tasso 331. — *Wahlverwandtschaften*
 424. — *Wilhelm Meister* 134. 424. —
Werther 134. 424.

Gottsched 851.
 Grillparzer, Bánk-drámája 320.
 Günderode Karolina 349.
 György-legenda 439.
 Halszky A. F. 667.
 Hartmann v. Aue 432.
 Hebel J. P. 74.
 Heliand 431.
 Herder 342. 712. — *Cid* 77.
 Hildebrand Rudolf 255. 351.
 Holberg 394.
 Hösmonda, német 428. 844.
 Jean Paul 352.
 Károly-legenda 349.
 Keller Gottfried 255.
 Klopstock 344.
 Körner Tivadar, Zrínyi-drámája 77.
 Lessing 342. — *Laokoon* 111. 709. —
Wie die Alten den Tod gebildet 709.
 Lillo György 767.
 Luther Márton 431.
 Lyra, újabb német 760.
 Mesterdalnokok 413.
 Milton, 111. — leírások époszaiban
 111. 213.
 Mörike E. 429.
 Német irodalomtörténet 492.
 Német nyelv, etymol. szótára 176. —
 Személynevek 77.
 Német olvasókönyv 491.
 Opitz 22.
 Regény, német 133. — Lovag- és
 rablóregények 133.
 Richardson 765.
 Sachs, Hans 176. 413. 668. 839. 860.
 Schiller Frigyes 176. 342. 669. —
 æsthetikája 175. — *Bürgschaft*
 100. — *Demetrius* 738. — *Geister-*
seher 137. — *Kabale und Liebe*
 813. — *Räuber* 137. — *Wallen-*
stein 171.
 Shakespeare 139. 179. 719.
 Spiess H. 137.
 Stricker 760.
 Tauler J. 245.
 Thackeray 646.
 Tieck Lajos 862.
 Voss J. H. 344.
 Vulpius Ch. A. 138.
 Weber, Veit (L. Wächter) 136.
 Wolfram von Eschenbach 171.
 Zschokke H. 138.

IV. Román philologia.

Boileau 57.
 Calderon 444.

Cervantes 172. 138. — *Don Quijote*
 346.
 Charlemange, voyage de, 21.
 Dráma, polgári 761. — Középkori
 francia vígjáték 661.
 Chateaubriand 55.
 Chénier, André 59.
 Chrestien de Troyes 171.
 Colardeau 24.
 Constant, Benjamin 668.
 Corneille, Pierre 58.
 Diderot 761.
 Francia irodalom, az északi irodal-
 mak befolyása 169.
 Francia nyelv, kiejtése 416.
 Francia verselés 17.
 Gautier, Théophile 56.
 Hugo Viktor 56. 139. 754.
 Lambert li Cors 22.
 Maître Patelin 661.
 Molière 57. 393.
 Montaigne 58.
 Montesquieu 649.
 Rabelais 57. 58.
 Racine 58.
 Regnard 393.
 Roman d'Alexandre 21.
 Román nyelvek alakulása 130.
 Román nyelvek és irodalmak 584.
 Ronsard 20.
 Rousseau 55.
 Sand, George 57.
 Sévigné, Mme de, 56.
 Staël, Mme de, 57. 139.
 Tasso, Torquato 192. 275. 333. 379.
 Valla, Lorenzo 176.

V. Egyéb szakok.

Æsthetika 406. 519. 717.
 Árja nyelvek és irodalmak 242. 432.
 532. 672.
 Árjak és ugorok érintkezései 409.
 513.
 Ethnographia 517.
 Indogermanok őshazája 515.
 Keleti nyelvek 532.
 Nemzeti eszme és tudomány 781.
 Nyelvtanítás 653.
 Nyelvtudomány 516.
 Pædagogia 530. 849.
 Persa irodalom 497.
 Philologia halottjai 1894-ben 172.
 Szláv nyelvek és irodalmak 590.
 Vallástörténet 239.
 Verstan 15. 21. 168.
 Zene, a görögök zenéje 69.

A Budapesti Philologiai Társaság 1895-ben.

I. A Társaság tisztségviselői :

Elnök: *Ponori Theurewk Emil* Első titkár: *Findczy Ernő*
 Alelnök: *Heinrich Gusztáv* Másodtitkár: *Petz Gedeon*
 Pénztárnok: *Cserhalmi Samu.*

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

Badics Ferencz
Bermüller Ferencz
Csengeri János
Gyomlay Gyula
Hegelüs István
Katona Lajos
Maywald József
Némethy Géza
Pozder Károly
Reményi Ede
Váczy János
Vári Rezső.

VIDÉKIEK :

Bászel Aurél
Bódiss Jusztin
Dóczi Imre
Geréb József
Horváth Cyrill
Nátafalussy Kornél
Pecz Vilmos
Petrovich Ferencz
Pirchala Imre
Spitkó Lajos
Szamosi János
Veres Ignác.

III. Tiszteleti tagok :

- József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alesúth.*
Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszti.
Dr. Brassai Sámuel, ny. egyetemi tanár, Torda.
 † *Dr. Georges Károly Ernő, tanár, Gótha.*
 5 *Dr. Gyulai Pál, egyetemi tanár, Budapest.*
Dr. Hartel Vilmos, az udvari könyvtár igazgatója, Bécs.
Müller Miksa, egyetemi tanár, Oxford.
Nogáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad.
Dr. Schuchardt Hugó, egyetemi tanár, Grác.
 10 *Dr. Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest.*
Dr. Télfy Iván, ny. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Torma Károly, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Vámbéry Ármin, egyetemi tanár, Budapest.

IV. Alapító tagok :

<i>József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alesúth...</i>	100	frt.
† <i>Dr. Ábel Jenő, volt egyetemi tanár, Budapest</i>	150	„
<i>Dr. Gyulai Pál, egyetemi tanár, Budapest</i>	100	„
† <i>Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár, Budapest</i>	100	„
5 <i>Gr. Kuun Géza, Maros-Németi</i>	100	„
<i>B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Bikity</i>	100	„
<i>Nogáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad</i>	100	„
<i>Dr. Székely István, állami főgymn. tanár, Nagy-Szeben</i>	100	„
Összesen	850	frt.

V. Rendes tagok:

A *-gal jelöltek 1895-ben kiléptek; a †-tel jelöltek meghaltak.

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag?
	*Abday József ---	Nagy-Écs ---	plébános. ---	1886
	Dr. Acsay Antal ---	Budapest ---	k. r. theologiai tanár	1885
	Alexits György ---	Budapest ---	keresk. akadémiái tanár	1889
	Dr. Angyal Dávid ---	Budapest ---	egyetemi könyvtártiszt	1881
5	Gr. Apponyi Sándor ---	Lengyel ---	főrendiházi tag ---	1888
	Babich Pál ---	Bék.-Csaba ---	ág. h. ev. algymn. tanár	1894
	Dr. Badics Ferencz ---	Budapest ---	gymn. helyett. igazgató	1894
	Dr. Balassa József ---	Debreczen ---	főreálisk. tanár ---	1885
	†Dr. Baligó János ---	Temesvár ---	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
10	Balogh Péter ---	Szolnok ---	áll. főgymn. tanár. ---	1883
	Dr. Baló József ---	Budapest ---	áll. tanítóképezd. tanár	1886
	Bancsó Antal ---	Sopron ---	ág. ev. lyceumi tanár ---	1890
	Dr. Bánóczy József ---	Budapest ---	orsz. izr. tanítók. igazg.	1891
	Baráth Ferencz ---	Budapest ---	ref. főgymn. tanár ---	1881
15	Barbarics L. Róbert ---	Pécs ---	r. kath. főgymn. tanár	1882
	Bárdos Remig ---	Esztergom ---	r. kath. főgymn. tanár ---	1892
	†Dr. Barna Ignác ---	Budapest ---	magánzó ---	1881
	Bartha József ---	N.-Beeskerek ---	főgymn. tanár ---	1890
	Dr. Bászel Aurél ---	Fehértemplom ---	állami főgymn. tanár	1874
20	Dr. Bauer Simon ---	Lőcse ---	állami főreálisk. tanár ---	1886
	Bayer József ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Becker Nándor ---	Nyíregyháza ---	ág. h. ev. főgymn. tanár	1892
	Dr. Beöthy Zsolt ---	Budapest ---	egyetemi tanár ---	1881
	Dr. Berger E. János ---	Budapest ---	egyetemi tanár ---	1884
25	Bergmann Ágost ---	Eger ---	áll. főreálisk. igazgató	1895
	Bermüller Ferencz ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1874
	Binder Jenő ---	Brassó ---	állami főreálisk. tanár	1883
	Bódis Juszti ---	Pannonhalma ---	benzész tanár ---	1888
	Dr. Bognár Teofil ---	Sopron ---	r. kath. főgymn. tanár	1894
30	Dr. Borcsa Mihály ---	Kolozsvár ---	ref. gym. tanár ---	1888
	Dr. Boros Gábor ---	Nagyszeben ---	áll. főgymn. tanár ---	1881
	Bozsenik Béla ---	Ujvidék ---	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Bresztyák József ---	Budapest ---	főgymn. tanár ---	1892
	Breznyik János ---	Selmeczbánya ---	kir. t., ág. ev. főgymn. ig.	1874
35	Dr. Burány Gergely ---	Keszthely ---	gymn. igazgató ---	1881
	Burián János ---	Losoncz ---	állami főgymn. tanár ---	1885
	Buzássy Ábel ---	Pécs ---	r. kath. főgymn. tanár	1890
	Csapó Antonin ---	R.-Komárom ---	benzész gym. tanár ---	1894
	Dr. Császár Árpád ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1885
40	Csathó Imre ---	Budapest ---	áll. közép-iparisk. tanár	1892
	Dr. Csengeri János ---	Budapest ---	gyakorló főgymn. tanár	1881
	Cserei József ---	Temesvár ---	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Cserép József ---	Arad ---	főgymn. tanár ---	1882
	Cserhalmi Samu ---	Budapest ---	p. ü. min. számellenőr ---	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag ?
45	Cserni Ernő	Gyöngyös	gymn. tanár	1887
	Csiky Lajos	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1885
	Csomár István	Munkács	állami főgymn. tanár	1881
	Nagyné Csorba Mária	Kaposvár	polg. leányisk. igazgató	1887
	Dr. Csősz Imre	Vác	r. kath. főgymn. tanár	1883
50	Czeplédi István	Nyitra	gymn. tanár	1892
	Czweck Sándor	Rózsahegy	k. r. tanár	1895
	*Dr. Danielovics Kálmán	Munkács	állami gymn. tanár	1884
	Dávid István	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Demek Győző	Nagyvárad	főreálisk. tanár	1890
55	Dévay József	Budapest	p. ü. min. tisztviselő	1888
	Dőczy Imre	Debreczen	ref. főgymn. tanár	1881
	Drajkó Béla	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1881
	Elischer József	Nagyszeben	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Ákos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
60	Dr. Erdélyi Károly	Temesvár	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Dr. Erdélyi Pál	Budapest	muzeumi tisztviselő	1883
	Dr. Erődi Béla	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1881
	Exner Győző	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1885
	Esztergályos Ágoston	Nagy-Kanizsa	k.-rendi tanár	1895
65	Fábián Imre	Jászó	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Faludi Miksa	Székesfehérvár	keresk. akad. igazgató	1881
	Faragó János	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1889
	Farkas Ignác	Temesvár	r. kath. főgymn. tanár	1894
	Farkas József	Budapest	k.-rendi korm. segéd	1895
70	Fejér Adorján Géza	Baja	eziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Fekete István	Selmeczbánya	ág. h. ev. lyceumi tanár	1888
	Fekete József	Budapest	tan. és nev. int. tulajd.	1890
	Fekt Ferencz	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Ferencz Valdemár	Pancsova	állami főgymn. tanár	1883
75	Ferszigán János	Belényes	főgymn. tanár	1890
	Dr. Fialowsky Lajos	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Fináczy Ernő	Budapest	állami főgymn. igazgató	1881
	Dr. Finály Gábor	Kolozsvár	főgymn. tanár	1892
	Fleischlacker Fridolin	Sopron	áll. főreálisk. tanár	1895
80	Fludorovics Zsigmond	Vác	k.-r. főgymn. tanár	1885
	Fiók Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Fodor Gyula	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Friml Aladár	Trencsén	kir. főgymn. tanár	1883
	Dr. Fraknói Vilmos	Róma	püspök	1881
85	Fülöp Árpád	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1894
	Füredi János	Pozs.-Sz. György	kegy.-rendi gym. igazg.	1886
	Gaal Mózes	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Dr. Gál Kelemen	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Gärtner Henrik	Losonez	tanár	1885
90	Dr. Geréb József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1882
	Geréb Márton	Kolozsvár	ref. főgymn. tanár	1875
	Géresi Kálmán	Debreczen	ref. főiskolai tanár	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
95	Gergye Lénárt	Esztergom.	r. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Giesswein Sándor	Győr	püspöki szentsz. jegyző	1892
	Glósz Miksa	Csiksomlyó	r. k. főgymn. tanár	1888
	Góbi Imre	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1893
	Grátzer Pius	Győr	benczés tanár	1894
100	Grósz Jakab	Munkács	állami főgymn. tanár	1892
	Grúz Zsigmond	Esztergom	benczés tanár	1895
	Dr. Gulyás István	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	Guttenberg Pál	Budapest	polg. és ker. isk. tanár	1892
	Dr. Gyárfás I. Tihamér	Brassó	főgymn. tanár	1888
105	Dr. Gyomlay Gyula	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1892
	György Lajos	Losonc	állami főgymn. tanár	1881
	Győry Gyula	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyulai Ágoston	Budapest	Fer.-J.-nevelőint. tanár	1883
	Gyürky Ödön	Budapest	B. Kath. Kőr titkára	1890
110	Hager József	Marosvásárhely	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Háhn Adolf	Székesfehérvár	állami főreálisk. tanár	1881
	Hajnal Imre	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Dr. Halász Ignác	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Dr. Hám Sándor	Kolozsvár	r. kath. főgymn. tanár	1889
115	Dr. Harrach József	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1889
	Haslinger Ferenc	Arad	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Hatala Péter	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Hegedüs Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Hegedüs István	Budapest	egyetemi tanár	1881
120	Dr. Hegedüs Pál	Eger	áll. főreálisk. tanár	1895
	Hehelein Károly	Ungvár	plébános	1881
	Dr. Heinrich Alajos	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Gusztáv	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. tanár	1881
125	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. könyvtárnok	1881
	Dr. Hénaf Tamás	Veszprém	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Henning Rezső	Nagyszeben	állami főgymn. tanár	1889
	Herald Ferenc	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Herzl Mór	Budapest	magánzó.	1881
130	Himpfner Béla	Arad	kath. főgymn. igazgató	1882
	Dr. Hittrich Ödön	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1885
	Hofer Károly	Budapest	kir. főigazgató	1874
	Dr. Hoffman Frigyes	Brassó	állami főreálisk. tanár	1882
	Hoffman Mátyás	Nagybánya	főgymn. tanár	1892
135	Dr. Hóman Ottó	Budapest	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Hornyánszky Gyula	Nagyszeben	főreálisk. tanár	1893
	Dr. Horváth Cyrill	Eger	cziszt. rendi tanár	1888
	Dr. Horváth József	Csurgó	ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Illésy János	Budapest	orsz. levéltári fogalmazó	1894
140	Incze István	Léva	kegy.-r. gym. tanár	1888
	Istvánffy Pál	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Iványi Ede	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1884

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
145	Jakoblovits Lajos	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Jancsó Benedek	Budapest	kir. kath. gymn. tanár	1888
	Janda Gy. Bernardin	Pannonhalma	benczés r. tanár	1888
	Dr. Janicsek József	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1893
	Janny László	Kecskemét	kegy. r. főgymn. tanár	1882
	Jánosi Boldizsár	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Kacs Kovics Kálmán	Tótgörgy	nagybirtokos	1895
150	Kanyaró Ferencz	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Kapás Lajos Aurél	Sátoralja-Ujhely	megyei tisztviselő	1886
	Dr. Kapossy Endre	Székesfehérvár	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
	Káposztássy Juszinián	Eger	főgymn. tanár	1881
	Kapszdorfer Gyula	Rozsnyó	főgymn. tanár	1888
155	Dr. Kardos Albert	Debreczen	áll. főreálisk. tanár	1892
	Dr. Kardos Czelesztin	Esztergom	benczés tanár	1894
	Dr. Kárpáti Gárol	Sopron	áll. főreáliskolai tanár	1895
	Dr. Kassai Gusztáv	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Kassuba Domokos	Eger	kir. kath. főgymn. ígtó.	1893
160	Dr. Katona Lajos	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Dr. Keil Alajos	Losonc	állami főgymn. tanár	1892
	Kemény Ferencz	Budapest	igazgató	1892
	Kempf József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1882
	Kenessey Dezső	Budapest	ref. főgymn. tanár	1892
165	Király Béla	Sopron	ev. lyceumi tanár	1894
	Király Pál	Budapest	pedagogiumi tanár	1874
	Dr. Kirez Jakab	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1886
	Kiss Albert	Igló	ág. h. ev. főgymn. tanár	1891
	Kiss Béla	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1895
170	Dr. Kiss Ernő	N.-Kanizsa	kegyesr. tanár	1893
	†S. Kispál Mihály	Marosvásárhely	földbirtokos	1882
	Dr. Kis Sándor	Nagybecskerek	kegyesr. főgymn. tanár	1886
	Kolonics Lipót	Székesfehérvár	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Könye Nándor	Beregszász	áll. reáliskolai tanár	1889
175	Dr. Kont Ignác	Páris	profess. au Collège Rollin	1881
	Korber Imre	Csiksomlyó	r. kath. főgymn. zenetan.	1891
	Kosztka György	Pécs	főreálisk. tanár	1895
	Kotunovics Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. igazg.	1881
	Kovács Endre	Sátoralja-Ujhely	főgymn. tanár	1892
180	Kovács József	Léva	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Dr. Kovalik János	Trsztena	kir. kath. algymn. tanár	1883
	Köpesdy Sándor	Budapest	állami főgymn. igazg.	1874
	Kőrösi Henrik	Pécs	áll. főreáliskolai tanár	1888
	Kőrösi Sándor	Fiume	főgymn. tanár	1892
185	Krajcsovics Soma	Szarvas	ág. h. ev. főgymn. tanár	1895
	Krasznopolszky József	Kis-Szeben	kegy.-r. gymn. tanár	1892
	Krasznayánszky Károly	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Krausz Jakab	Budapest	polg. iskolai tanár	1881
	Dr. Krausz Sámuel	Budapest	orsz. izr. tanítók. tanár	1894
	Krauze Ervin	Kassa	főgymn. tanár	1893

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Kresméry Károly	Nagykikinda	gymn. igazg.	1886
190	Kroller Miksa	Pannonhalma	benedekr. perjel	1884
	Kroll Rudolf	Léva	kegyesr. főgymn. tanár	1892
	Kuczmann Fülöp	Győr	benczés főgymn. tanár	1893
	Kulesár Endre	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1892
	Dr. Kunos Ignác	Budapest	ker. akadémiai tanár	1884
195	Kutruéz Rezső	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1891
	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	muzeumi segédőr	1885
	Dr. Kvacsala János	Dorpat	egyetemi tanár	1891
	Labancz Mihály	Léva	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Lakatos Vince	Keszthely	prem. kan. gymn. tanár	1893
200	Dr. Láng Nándor	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Lászlófy Kamill	Győr	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Latkóczy Mihály	Losoncz	áll. főgymn. tanár	1887
	Dr. Lázár Béla	Budapest	tanár	1887
	Lehr Albert	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1882
205	Dr. Lehr Vilmos	Pozsony	ev. lyceumi tanár	1891
	Lenkei Henrik	Budapest	főreálisk. tanár	1885
	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Lichtenegger József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Lintner Lajos	Budapest	k. főreálisk. tanár	1874
210	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Liszka Etele	Baja	főgymn. tanár	1889
	Dr. Losonezi Lajos	Késmárk	ág. h. ev. lyceumi tanár	1885
	Löffler József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Lyka Miklós	Budapest	magánzó	1893
215	Macher Ede	Pozsony	áll. főreálisk. tanár	1892
	Mácska Lajos	Kecskemét	kegyesr. főgymn. tanár	1888
	Madarász Pál	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1885
	Madzsar Gusztáv	Makó	polg. iskolai tanár	1885
	Malatinszky János	Zsolna	kir. kath. algymn. tanár	1881
220	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. h. ev. lyceumi tanár	1881
	Martinkovics Iván	Mármárosház	gymn. tanár	1888
	Mártoncsik Lajos Albert	Jászó	kath. főgymn. tanár	1895
	Márton Jenő	Pozsony	ág. h. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártony Lukács	Kézdivásárhely	min. gymn. tanár	1893
225	Marusák Pál	Sopron	áll. felső leányisk. igazg.	1888
	Máthé György	Lugos	áll. főgymn. tanár	1885
	Matskássy József	Budapest	felső leányisk. tanár	1881
	Matter János	Csurgó	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Dr. Maywald József	Budapest	kath. főgymn. tanár	1877
230	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
	Medgyesi Lajos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1892
	Dr. Mérei Kálmán	Sopron	r. k. főgymn. tanár	1888
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
	Dr. Mócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
235	Molnár István	Budapest	kath. gymn. tanár	1895
	Dr. Molnár Samu Pál	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Mondik Pál	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Moravcsik Géza	Budapest	reálisk. tanár	1881
	Moravszky Ferencz	Nyiregyháza	ág. h. ev. főgymn. tanár	1892
240	Mórocz Emilián	Rév-Komárom	kath. algymn. tanár	1886
	Dr. Morvay Győző	Nagybánya	áll. főgymn. tanár	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Munkácsy Elek	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Nagy Iván	Nagy-Oroszi	a Magy. Tud. Akad. tagja	1895
245	Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1890
	Náményi F. Lajos	Nagyvárad	irodaifőnök	1887
	Nátafalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgymn. tanár	1894
250	Dr. Négyesy László	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1888
	Németh Regináld	Győr	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Némethy Géza	Budapest	kir. kath. főgym. tanár	1884
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Novák Béla	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
255	Oraftsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
	Pacher I. Donát	Kőszeg	r. kath. gym. igazgató	1884
	Dr. Pác Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. tanár	1888
	*Palmer Kálmán	Budapest	országközi tisztviselő	1888
	Pap Ev. János	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1885
260	Papp Mihály	Halas	ref. főgymn. tanár	1885
	Papp Mózes	Szék.-Keresztur.	unit. gym. tanár	1894
	Dr. Pauler Gyula	Budapest	országos levéltári igazg.	1887
	Paulik A. Miklós	Kassa	szepesmegyei áldozár	1883
	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1882
265	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Pécsey Ödön	Budapest	k.-r. tanár	1895
	Perényi Otmár	Győr	benézés tanár	1890
	Petrovich Ferencz	Nagyvárad	kir. tan., lat. sz. kanonok	1874
	Dr. Petz Gedeon	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1883
270	Pfeiffer Antal	Temesvár	r. kath. főgymn. igazg.	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1886
	Pirchala Imre	Pozsony	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Polgár Alajos	Szegzárd	polg. isk. lat. nyelv tanára	1894
	Polgár György	Miskolcz	kir. kath. algymn. igazg.	1886
275	Popini Albert	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1887
	Posch Árpád	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Pozder Károly	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1876
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1883
	Pruzsinszky Pál	Kis-Ujszállás	gymn. igazg.	1895
280	Dr. Radinovich Iván	Budapest	belügymin. s.-titkár	1888
	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	min. fogalmazó	1885
	Dr. Radó Antal	Budapest	hirlapíró	1883
	Ranschburg Viktor	Budapest	Athenaeum kiad. h. fön.	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
285	Dr. Récei Viktor	Pannonthalma	könyvtáros	1884
	Réger Ede	Vác	k.-r. tanár	1895
	Dr. Reibner Márton	Miskolcz	kir. kath. gymn. tanár	1890
	Reiszer Ottó	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1895
	Dr. Reményi Ede	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
290	Réti Ferencz	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Dr. Román Sándor	Budapest	egyetemi tanár	1881
	†Rónai István	Keeskemét	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Rózsa Vítál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
295	Dr. Rupp Kornél	Budapest	főgymn. tanár	1888
	Sáfrány Károly	Veszprém	főgymn. tanár	1883
	Salamin Leó	Sopron	állami főreálisk. igazg.	1881
	Samu István	Kaposvár	állam. főgymn. tanár	1883
	Sarudy György	N.-Szalonta	gymn. tanár	1890
300	Dr. Schack Béla	Budapest	keresk. akad. tanár	1885
	Schambach Gyula	Budapest	kir. algyimn. tanár	1895
	Schill Salamon	Budapest	orsz. rabbi képző int. tan.	1882
	Schlott Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Schmidt Attila	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
305	Dr. Schnabel Róbert	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Schreiner Márton	Berlin	rabbiképezdei tanár	1892
	Schuber Mátyás	Déva	áll. főreálisk. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Szeben	ág. h. ev. tanítókép. tanár	1888
	Schüsler Albert	N.-Kanizsa	k.-rendi főgymn. tanár	1895
310	Schvannauer Ferencz	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1895
	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest	muzeyumi hivatalnok	1895
	Serédi Dénes	Pápa	benczés tanár	1890
	Serkei Szabó József	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Sinka Sándor	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
315	Simonidesz István	N.-Kanizsa	főgymn. tanár	1895
	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Soós József	Kisujszállás	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Spitkó Lajos	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	Stern Ábrahám	Budapest	izr. fiúisk. tanár	1895
320	Strache Tivadar	Budapest	prem. tanár	1895
	Straub József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Strauch Béla	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1885
	Stromp József	Kis-Ujszállás	ev. ref. gymn. tanár	1885
	Szabó Iván	Pannonthalma	benczés tanár	1895
325	Szabó Jakab Elek	Kékkő	plébános	1885
	Szabó Szilveszter	Esztergom	főgymn. tanár	1881
	Dr. Szakal Károly	Pápa	főgymn. tanár	1895
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1881
330	Szalay Gyula	K.-Félegyháza	közs. kath. főgymn. tanár	1888
	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
335	Szántó Kamill	Baja	cziszt.-r. főgymn. tanár	1891
	Szegess Mihály	Veszprém	k.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Székely György	Sárospatak	ref. főgymn. tanár	1885
	Székely Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Szemák István	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
340	Dr. Széplaki János	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1895
	Szerelemhegyi Tivadar	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
	Dr. Szilágyi Albert	Szék.-Udvarhely	állami főreálisk. tanár	1888
	Szilágyi István	Mármaros-sziget	ref. lyceumi igazgató	1881
345	Szilasi Mór	Budapest	állami főgymn. tanár	1874
	Szinger Kornél	Szeged	főgymn. tanár	1888
	Dr. Szinnyei József	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Szinyei Endre	Sárospatak	ref. főiskolai igazgató	1874
	Szkunzevics Kornél	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1883
350	Szlávnits György	Budapest	gymn. tanár	1892
	Szölgyémy Ferencz	Szolnok	állami főgymn. tanár	1890
	Szuchy Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Szücs István	Budapest	k.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Takács Menyhért	Kassa	prem. főgymn. tanár	1893
355	Dr. Takács Sándor	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1887
	Tamási István	Kolozsvár	szövetárnyezégn. üzlettárs	1888
	Teleky László	Röcse	polg. és köz. iparisk. tan.	1892
	Tell Anasztáz	Győr	főgymn. bevezetés tanár	1891
	Dr. P. Thewrewk Emil	Budapest	egyetemi tanár	1874
360	Timár Pál	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Tomózy Endre	Budapest	kegyesr. tanár	1895
	Dr. Tóth György	Léva	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarna-Méra	római kath. lelkész	1894
	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1885
365	Travnik Zsigmond	Trencsén	leányiskolai tanár	1892
	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
	Ulár Pál	Kolozsvár	unit. főgymn. igazgató	1893
	Dr. Váczy János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Vajdasy Géza	Ungvár	kir. kath. főgymn. tanár	1874
370	Dr. Váli Béla	Budapest	közokt. min. fogalmazó	1882
	Varga József	Pozs.-Sz. György	róm. kath. gymn. tanár	1889
	Dr. Vári Rezső	Budapest	kir. kath. gymn. tanár	1886
	Várkonyi Odilo	Esztergom	főgymn. tanár	1888
	Vass Sámuel	Nagy-Körös	ref. főgymn. tanár	1881
375	Veress Ignác	Nagy-Szeben	kir. főgymn. főigazg.	1881
	Dr. Versényi György	Kolozsvár	állami f. leányisk. tanár	1885
	Dr. Vietorisz József	Nyiregyháza	ág. h. ev. főgymn. tanár	1892
	Volf György	Budapest	gyakorló főgymn. igazg.	1874
	R. Vozáry Gyula	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
380	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főreálisk. tanár	1875
	Waldapfel János	Budapest	tanár	1894
	Dr. Wargha Samu	Pannonhalma	alperjel	1882

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
385	Dr. Weninger László	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1888
	Dr. Werner Adolf	Eger	czist.-r. főgymn. tanár	1892
	Wigand János	Pancsova	állami főgymn. tanár	1881
	Wirth Gyula	Budapest	kir. k. gymn. tanár	1895
	Wolf Béla	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1885
	Wohlmuth Gyula	Kolozsvár	kegy. r. tanár	1895
	Zichy Antal	Budapest	főrendiházi tag	1881
390	Dr. Zimányi József	Szeged	főreálisk. tanár	1885
	Dr. Zindl Béla	Losonez	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Zlinszky Aladár	Pozsony	kir. k. főgymn. tanár	1888
	Dr. Zolnai Gyula	Budapest	kir. k. főgymn. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	benczés tanár	1887
	Zombory J. János	Budapest	kir. k. főgymn. tanár	1894
	Zsoldos Benő	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1883

VI. Rendkívüli tagok:

5	Alter Béla	Kolozsvár	k. r. tanárjelölt	1895
	Bankl Gualbert	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Bausz I. Teodorik	Pápa	benczés tanár	1894
	Bálint József	Kolozsvár	minorita tanárjelölt	1894
	Berger Amand	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Bitter Illés	Pécs	cziszt. rendi tanár	1889
	Bölesházy István	Budapest	tanárjelölt	1888
10	Borsodi Miklós	Baja	cziszt. rendi tanár	1888
	Chilf Márk	Budapest	bölcsészethallgató	1895
	Csokonay Zsigmond	Pécs	cziszt. r. főgymn. tanár	1892
	Csudáky Bertalan	Budapest	gyakorló tanár	1895
	Danko Placíd	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1894
	Dánczer Béla	Budapest	tanárjelölt	1894
	Eckker Modeszt	Pannonhalma	benczés papnövendék	1894
15	Dr. Esztégár László	Budapest	tanár a L. M.-f. főgymn.	1890
	Eyszrich György	Kun-Félegyháza	gymn. tanár	1891
	Fölkel Béla	Ungvár	r. kath. segédlelkész	1889
	Gasparovits Lajos	Budapest	bölcsészethallgató	1895
	Görtl Arnold	Budapest	bölcsészethallgató	1895
	Hallay Zoltán	Pásztó	tanárjelölt	1894
	Haraszi Sándor	Keszthely	prem. főgymn. tan.	1893
20	Hatala József	Rózsahegy	k. r. tanár	1891
	Heller Izor	Budapest	bölcsészethallgató	1895
	Huszár Vilmos	Budapest	bölcsészethallgató	1893
	Dr. Illyefalvi Vitéz Aladár	Budapest	gyak. főgymn. tanár	1892
	K. Incze Béla	Késmárk	ág. h. ev. lyceumi tanár	1886
	Incze József	Szentes	főgymn. tanár	1890
	Jakobinyi Alajos	Kolozsvár	k. r. tanárjelölt	1895
25	Kardoss Gyula	A.-Dabas	nevelő	1893
	Károly J. Vilmos	Eger	cziszt.-r. tanár	1891

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
35	Kaunitz Lajos ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1895
	Király Lajos ---	Kolozsvár ---	kegy.-r. tanárjelölt ---	1895
	Konss József ---	Ujpest ---	tanárjelölt ---	1894
	Dr. Kováts S. János ---	Brassó ---	főreálisk. tanár ---	1888
	Kövér Sándor ---	Ujpest ---	polg. iskolai tanár ---	1890
	Kugel Sándor ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1895
	Lähne Vilmos ---	Sopron ---	tanár ---	1883
40	Latzkó Hugó ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1895
	Loósz István ---	Szabadka ---	főgymn. tanár ---	1892
	Dr. Máthé Lajos ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1891
	Mészáros Jenő ---	Temesvár ---	polg. isk. tanár ---	1890
	*Mészáros Sándor ---	Alsó-Kubin ---	ker. és polg. isk. tanár ---	1891
	Metzingh Lajos ---	Ujvidék ---	áll. polg. és keresk. tanár ---	1892
	*Mihalik Sándor ---	Resiczabánya ---	polg. isk. tanár ---	1890
45	Molnár Gy. Ervin ---	Pannonhalma ---	benczés tanárjelölt ---	1894
	Molnár József ---	Kisujszállás ---	ref. gym. tanár ---	1888
	†Dr. Mráz Elek ---	Rozsnyó ---	ág. h. ev. főgymn. tanár ---	1890
	Orbán Lajos ---	Budapest ---	prem. tanárjelölt ---	1893
	Pazár Béla ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1894
	Polacco Arnold ---	Róma ---	tanárjelölt ---	1894
	Prikkel Márián ---	Pannonhalma ---	benczés tanárjelölt ---	1894
55	Prónai Antal ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1895
	Rafain Jakab ---	Kolozs-Monostor ---	kath.alap. urad. ellenőr ---	1888
	Rádits Duzsán ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1894
	Róna Lajos ---	Budapest ---	miniszteri tisztviselő ---	1891
	Rorák Imre ---	Szabadka ---	főgymnasiumi tanár ---	1891
	Rózsa Géza ---	Székely-Udvarh. ---	áll. főreálisk. tanár ---	1891
	Ruzsicska Aurél ---	Győr ---	benczés tanár ---	1894
60	Schmidt Frigyes ---	Karczag ---	ev. ref. gym. tanár ---	1889
	Dr. Schmidt Márton ---	Pozsony ---	kir. kath. főgymn. tanár ---	1888
	Dr. Sebestyén Károly ---	Budapest ---	gyak. főgymn. tanár ---	1891
	Sörös Pongrácz Pál ---	Pannonhalma ---	benczés tanárjelölt ---	1894
	Simon Géza ---	Karczag ---	gymn. tanár ---	1888
	*Dr. Simsay Lajos ---	Munkács ---	állami gym. tanár ---	1888
	Dr. Solymossy Sándor ---	Pozsony ---	tanár ---	1887
65	Sróth Péter ---	Zaj-Ugrócz ---	polg. isk. tanár ---	1891
	Szabó István ---	Érsek-Ujvár ---	gymn. tanár ---	1887
	Dr. Szadilek János ---	Trsztena ---	tanár ---	1888
	Szakács Béla ---	Pannonhalma ---	benczés tanárjelölt ---	1894
	Szauntner Zsigmond ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1895
	Szilágyi Oszkár ---	Pannonhalma ---	benczés tanárjelölt ---	1894
	V. Szőcs Géza ---	Vizakna ---	birtokos ---	1888
70	Weiller Gyula ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1895
	Wellmann Rezső ---	Budapest ---	nevelő ---	1893
	Weszely Ödön ---	Budapest ---	polg. isk. tanár ---	1889
	Wollanka József ---	Budapest ---	tanárjelölt ---	1895
	Zakkay Aladár ---	Deés ---	polg. iskolai tanár ---	1890

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
5	Arad --- --- ---	Királyi főgymnasium --- --- ---	1883
	Aszód --- --- ---	Ág. h. ev. algymnasium --- --- ---	1888
	Balázsfalva --- --- ---	Gör. kath. főgymn. tanári kara ---	1890
	Bécs --- --- ---	Gerold et Comp., könyvkereskedés	1890
	Békés --- --- ---	Ev. ref. algymnasium --- --- ---	1883
	Belényes --- --- ---	Gör. kath. főgymn. igazgatóság ---	1883
	Besztercebánya --- --- ---	Ág. h. ev. algymnasium --- --- ---	1883
10	" --- --- ---	Kir. kath. főgymnasium --- --- ---	1886
	Bonyhád --- --- ---	Ág. h. ev. algymnasium --- --- ---	1893
	Brassó --- --- ---	Ciurciu J. Nicolae, könyvtár ---	1891
	" --- --- ---	Zeidner H., könyvtár --- --- ---	1892
	" --- --- ---	M. kir. állami főreáliskola --- --- ---	1894
15	Budapest --- --- ---	Csaplár Benedek, keg.-rendi tanár	1883
	" --- --- ---	Kilián Frigyes, könyvtár --- --- ---	1894
	" --- --- ---	Pfeifer Ferdinánd, könyvtár --- ---	1883
	" --- --- ---	" " " " " " " " " " " "	1883
	" --- --- ---	" " " " " " " " " " " "	1883
20	" --- --- ---	I. ker. áll. polgári tanító-képezde	1886
	" --- --- ---	II. ker. kir. kath. főgymnasium --	1886
	" --- --- ---	II. ker. állami főreáliskola --- ---	1890
	" --- --- ---	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1883
	" --- --- ---	IV. ker. ág. h. ev. főgymnasium	1883
	" --- --- ---	V. ker. állami főreáliskola --- ---	1890
	" --- --- ---	VI. ker. áll. polg. tanítónő-képezde	1886
25	" --- --- ---	VI. ker. áll. főreáliskola --- --- ---	1892
	" --- --- ---	VIII. ker. gyakorló főgymnasium	1886
	" --- --- ---	VIII. ker. cziszt.-r. tanárképző ---	1893
	" --- --- ---	VIII. ker. főreáliskola --- --- ---	1895
	" --- --- ---	IX. ker. hely. hitv. főgymnasium	1885
30	Csiksomlyó --- --- ---	Róm. kath. főgymn. igazgatóság ---	1883
	Debreczen --- --- ---	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár	1888
	" --- --- ---	Állami főreáliskola --- --- ---	1884
	Déva --- --- ---	Állami főreáliskola --- --- ---	1883
35	Eger --- --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- --- ---	1883
	" --- --- ---	M. kir. állami reáliskola --- --- ---	1895
	Eperjes --- --- ---	Evangelikus collegium --- --- ---	1883
	" --- --- ---	Evang. colleg. Magyar Társaság	1890
	" --- --- ---	Kir. kath. főgymn. --- --- ---	1883
40	Érsekújvár --- --- ---	Gymnasiumi könyvtár --- --- ---	1883
	Erzsébetváros --- --- ---	Állami gymnasium --- --- ---	1892
	Esztergom --- --- ---	Szentbenedekrendi székház --- ---	1893
	" --- --- ---	Közs. reáliskolai igazgatóság --- ---	1887
	Fehértemplom --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1892
45	Fiume --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1886
	Gyöngyös --- --- ---	Közs. kath. főgymn. igazgatóság	1890

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető ?
	Gyömk.	Ev. ref. gymnasium	1886
	Győr	Holdházy János, v. püspök	1888
	"	Máxa Ferencz, könyvtáros	1890
	"	Szentbenedekrendi székház	1885
50	Győr-Szent-Márton...	Pannonhalmi könyvtár	1886
	Gyulafehérvár	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
	Hajdu-Böszörmény...	Ev. ref. gymn. könyvtár	1886
	Hajdu-Nánás	Ev. ref. algymnasium	1886
	Hód-Mező-Vásárhely	Dr. Imre Lajos, főgymn. tanár	1893
55	Jászberény	Kath. főgymnasium	1885
	Jászóvár	Jászóvári könyvtár	1886
	Kalocsa	Érseki főgymn. könyvtár	1890
	Kaposvár	Állami főgymnasium	1883
	Kassa	Főgymnasiumi önképző-kör	1890
60	"	Állami főreáliskola	1883
	Kecskemét	Állami főreáliskola	1894
	"	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Keszthely	Premontrei társház	1888
65	Késmárk	Ág. h. ev. lyceumi igazgatóság	1883
	Kézdivásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1895
	Kis-Kun-Halas	Főgymnasiumi könyvtár	1888
	Kis-Szeben	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Kisujzállás	Ev. ref. főgymnasium	1886
70	Kolozsvár	Ev. ref. főgymnasium	1883
	"	Tanárképző-intézeti igazgatóság	1883
	"	Kath. főgymn. önképző-kör	1890
	"	Stein János, könyvtáros	1892
	"	Kalazantinum	1895
75	Komárom	Szentbenedekrendi székház	1883
	Körmöcbánya	Áll. főreálisk. igazgatóság	1883
	Kőszeg	Szentbenedekrendi székház	1886
	Kun-Félegyháza	Holló László főgymn. igazgató	1886
	Kun-Szent-Miklós	Ev. ref. gymn.	1886
80	Laibach	Dr. Lergetporer Pál	1891
	Léva	Kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Liptó-Rózsahegy	Főgymnasiumi könyvtár	1886
	Lőcse	Kir. főgymnasiumi igazgatóság	1883
	"	Állami főreáliskola	1888
85	Losonez	Állami főgymnasium	1883
	Lugos	Róm. kath. főgymn.	1886
	Mármaros-Sziget	Reform. lyceum	1886
	"	Róm. kath. algymn.	1886
	Maros-Vásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1884
	"	Református főtanoda	1883
90	Mezőtúr	Ev. ref. főgymnasium	1883
	Miskolcz	Reform. lyceum	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
95	Munkács --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1883
	Nagybánya --- ---	Marossy Sándor, áll. főgymn. tanár	1887
	" --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1883
	Nagy-Enyed --- ---	Bethlen-főtanoda --- ---	1883
	Nagy-Kálló --- ---	Áll. gymnasium igazgatósága --- ---	1886
100	Nagy-Kanizsa --- ---	Polgári iskola --- ---	1883
	" --- ---	Kath. főgymnasium --- ---	1883
	Nagy-Károly --- ---	Kegy.-r. főgymnasium --- ---	1883
	Nagy-Kikinda --- ---	Gymnasiumi tanári kar --- ---	1885
	Nagy-Szalonta --- ---	Közs. gym. igazgatóság --- ---	1887
105	Nagy-Szombat --- ---	Érseki főgymnasium --- ---	1883
	Nyitra --- ---	Huszár István, könyvtáros. --- ---	1887
	" --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- ---	1883
	Pancsova --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1887
	Pápa --- ---	Tóth Dániel, ref. főisk. tanár ---	1886
110	" --- ---	Szentbenedekrendi székház --- ---	1890
	Pécs --- ---	Zircz-cziszt. főgymnasium --- ---	1883
	" --- ---	Valentin Károly fia, könyvtáros ---	1892
	Podolin --- ---	Gymnas. tanári könyvtár --- ---	1886
	Pozsony-Szt-György ---	Algymn. igazgatóság --- ---	1886
115	Privigye --- ---	Kath. algymn. igazgatóság --- ---	1890
	Rimaszombat --- ---	Egyesült prot. főgymnasium --- ---	1882
	Rozsnyó --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- ---	1883
	" --- ---	Ág. h. ev. főgymnasium --- ---	1895
	Sajó-Kaza --- ---	Báró Radvánszky Béla koronaőr ---	1892
120	Sárospatak --- ---	Trócsányi Bertalan, könyvtáros ---	1888
	Sátoralja-Ujhely --- ---	Kath. gym. tanári könyvtár --- ---	1883
	Selmeczbánya --- ---	Kir. kath. gym. igazgatóság --- ---	1883
	Sepsi-Szent-György ---	Székely-Mikó-kollegium --- ---	1883
	Sopron --- ---	Schwarz Károly, könyvtáros --- ---	1891
125	" --- ---	Thiering Gyula, könyvtáros --- ---	1883
	" --- ---	Szentbenedekrendi székház --- ---	1883
	Szabadka --- ---	Főgymnasiumi igazgatóság --- ---	1883
	Szakoleza --- ---	Gymnasiumi igazgatóság --- ---	1886
	Szamos-Ujvár --- ---	M. kir. állami főgymnasium --- ---	1883
130	Szarvas --- ---	Főgymn. tanári kar --- ---	1883
	Szászváros --- ---	Ev. ref. Kun-kollegium --- ---	1894
	Szatmár --- ---	Kir. kath. főgymnasium --- ---	1883
	" --- ---	Ev. ref. gym. tanári kar --- ---	1890
	Szeged --- ---	Endrényi Imre, könyvtáros --- ---	1894
135	" --- ---	Somogyi-könyvtár --- ---	1885
	" --- ---	Főgymnasiumi önképző-kör --- ---	1884
	Székely-Udvarhely ---	Ev. ref. collegium --- ---	1890
	" --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1886
	" --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- ---	1887
	Székesfehérvár --- ---	Főgymnasiumi igazgatóság --- ---	1886
	" --- ---	Főreáltanoda --- ---	1889

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
140	Szentes... ..	Városi gymnasium... ..	1883
	Szent-Király... ..	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár	1894
	Szilágy-Somlyó... ..	Róm. kath. gymnasium... ..	1891
	Szombathely... ..	Főgymnasiumi igazgatóság... ..	1883
	Tata... ..	Kegyesrendi gymnasium... ..	1886
145	Temesvár... ..	Katholikus főgymnasium... ..	1893
	"... ..	Állami főreáliskola... ..	1883
	Trsztena... ..	Kir. kath. algymnasium... ..	1886
	Új-Verbász... ..	Községi algymnasium... ..	1886
	Ujvidék... ..	Kir. kath. magyar főgymnasium... ..	1883
150	Ungvár... ..	Kir. kath. főgymnasium... ..	1886
	Vác... ..	Főgymnasiumi igazgatóság... ..	1886
	Versecz... ..	Községi főreáliskolai igazgatóság... ..	1891
	Veszprém... ..	Kath. főgymn. igazgatóság... ..	1884
	Zalaegerszeg... ..	Állami gymnasium... ..	1895
155	Zenta... ..	Közs. gymn. igazgatóság... ..	1883
	Zilah... ..	Reform. tanodai igazgatóság... ..	1884
	Zircz... ..	Zircz-cziszterci apátság... ..	1883
	Zombor... ..	Állami főgymnasium... ..	1895

Jegyzet. 1894 végén volt: tiszteleti tag: 11, alapító: 7, rendes: 354, rendkívüli: 74, előfizető: 155, összesen: 601. Ezen kimutatás szerint van 1895 végén tiszteleti tag: 13, alapító: 8, rendes: 385, rendkívüli: 73, előfizető: 158, összesen: 637.

Kimutatta 1895. évi december hó 4-én

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG ALAPSZABÁLYAI.

I. SZAKASZ.

A társaság czíme, célja és eszközei.

1. A társaság czíme: *Budapesti Philologiai Társaság*; székhelye Budapest.

2. A társaság érintkező pontja akar lenni a magyar állam területén lakó philologusoknak; azon van, hogy a szigorú philologiai módszert művelje, ismertesse és terjeszsze; egyrészt a classikus ókort illető tanulmányokkal foglalkozik, másrészt a magyar s esetleg más nyelvet és irodalmat is törekszik működése körébe vonni.

3. A társaság e célok előmozdítására:

a) felolvasásokat és vitatkozásokat rendez a philologia említett köreiből vett tudományos kérdésekről;

b) szakszerű folyóiratot ad ki;

c) esetleg önálló philologiai műveket ad ki vagy kiadásukban közreműködik.

II. SZAKASZ.

A társaság tagjai.

4. A társaság tagjai tiszteletiek, alapítók, rendesek és rendkívüliek.

5. *Tiszteleti tagokká* oly egyének választhatók, a kik a philologiai tudományok terén kiváló érdemeket szereztek. A tiszteleti

tagok egyszersmind tagjai a választmánynak, melynek üléseire meghívottnak.

6. *Alapító tagok* azok, a kik a társaság részére legalább száz forintot (kétszáz koronát) fizetnek le vagy ez összeg 5%-os kamatjának évenkénti fizetése mellett a felajánlott összegről kötelezvényt adnak. Ha az alapító egyszersmind rendes tag is, külön tagdíjat nem fizet.

7. *Rendes tag* lehet a tanügy terén működő minden férfi vagy nő, azonkívül minden más állású egyén is, a kitől a társaság céljainak előmozdítását remélheti.

8. *Rendkívüli tag* csak egyetemi hallgató lehet.

9. A rendes és rendkívüli tagokat a választmány, a tiszteleti tagokat a közgyűlés választja.

10. Rendes vagy rendkívüli taggá csak az választható, a kit a társaság valamely rendes vagy tiszteleti tagja ajánl. A megválasztott a választmány határozatáról értesítést kap s a neki megküldött kötelező nyilatkozatot aláírva visszaküldi.

11. A tiszteleti tagságra való ajánlást a rendes közgyűlés előtt egy hónappal kell a választmány elé terjeszteni. Ezen indítvány csak abban az esetben kerül a közgyűlés elé, ha a választmány azt magáévá tette. A tiszteleti tag megválasztására a közgyűlésnek két harmad szótöbbsége szükséges. Külföldi egyének csak a magy. kir. belügyministerium előleges beleegyezése mellett választhatók a társaság tiszteleti tagjaivá.

III. SZAKASZ.

A tagok köteleességei és jogai.

12. A tagok kötelesek a társaságot céljainak előmozdításában támogatni és az évi tagdíjat minden év június 30-áig az időszerinti pénztárnok kezéhez megfizetni. Julius 1-én túl a tagdíjhátralékok postai megbizással szedetnek be.

13. Az oly tagoktól, a kik tagdíjukat 3 éven át nem fizették, a választmánynak jogában áll azt bíróilag behajtani. A hátralékos tagdíjak iránti per felvételére az időszerinti pénztárnok lakására nézve illetékes bíróság jogosult.

14. A rendes tagok három-három évre öt forint (10 korona) évi tagdíj fizetésére kötelezik magukat. Azon tag, a ki egy-egy há-

roméves időszak végén nem jelenti be kilépését, úgy tekintetik, mint a ki kötelezettségét újabb három évre hallgató elvállalja. A rendkívüli tagok egy-egy évre három forint (6 korona) tagdíjat fizetnek. A kilépni szándékozó tag ebbeli szándékát az első titkár útján a választmánynak írásban bejelenteni tartozik. A kilépés csak az e pont elején említett kötelezettség teljesítése után történhetik meg.

A társasági év összeesik a naptári évvel.

15. Minden tiszteleti, alapító és rendes tagnak szavazó joga van; azonkívül választó és választható. Jogában áll továbbá:

a) új tagot ajánlani (10. §.);

b) a választmányhoz írásban indítványt beadni, esetleg a közgyűlés elé terjesztés végett is (22. §.);

c) az első titkárnál való bejelentés mellett felolvasást tartani.

d) Minden tag megkapja a társaság folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közlönyt.

IV. SZAKASZ.

A társaság felolvasó ülései.

16. Felolvasó ülést a társaság havonként, rendszeren egyszer tart, kivéve július, augusztus és szeptember hónapokat.

17. A társaság minden felolvasó ülése nyilvános.

V. SZAKASZ.

A közgyűlés.

18. A társaság a januárhavi felolvasó ülés napján *rendes évi közgyűlést* tart a választmánytól megállapított napirend szerint.

19. A közgyűlés tárgyai:

a) az elnök megnyitó beszéde;

b) esetleg közérdekű felolvasások;

c) az első titkár évi jelentése;

d) az évi számadások megvizsgálásáról szóló jelentés s az évi költségvetés megállapítása;

e) a tisztviseleknek, a választmánynak és tiszteleti tagoknak megválasztása;

f) esetleges indítványok tárgyalása.

20. A közgyűlés határozatra képes, ha legalább annyi tag van jelen, a mennyi a budapesti tagok számának egy negyedrésze. Ha ennyi tag nincsen jelen, új közgyűlés hivandó össze s ez a jelenlevők számára való tekintet nélkül határoz. Csak a jelenlevő tagok szavazhatnak; határozatot az általános többség hoz. Egy tag kívánságára az elnök titkos szavazást rendel el.

21. A tisztviselőknék s a választmányi tagoknak megválasztása a szavazólapok beadásával történik általános szótöbbséggel. Ha általános szótöbbség nem éretnék el, akkor a két legtöbb szavazatot nyert egyén közt szorosabb választás történik. Egyenlő szavazatnál a sors dönt.

22. A közgyűlésen csak oly indítványok tárgyalhatók, a melyeket a választmány előzőleg megvitatott (l. 15. §. *b*).

23. A választmánynak joga van esetleg *rendkívüli közgyűlést* is egybehívni. Ily rendkívüli közgyűlés 20 tag kívánságára is egybehivandó.

VI. SZAKASZ.

A választmány.

24. Minden ügyet, mely nem a közgyűlés tárgya, a társaság választmánya intéz el. A választmány tagjai: *a)* az elnök; *b)* az alelnök; *c)* az első titkár; *d)* a másodtitkár; *e)* a pénztárnok; *f)* a szerkesztők; *g)* 20 budapesti és 20 vidéki választmányi tag; *h)* a társaság tiszteleti tagjai.

25. A választmány minden felolvasó ülés után és közvetlenül a közgyűlés előtt rendes választmányi ülést tart.

26. Az elnököt és alelnököt, a titkárokat és a pénztárnokot a közgyűlés választja 3—3 évi megbízással. A szerkesztőket a M. T. Akadémia classica philologiai bizottságával egyetértőleg a választmány választja titkos szavazással 3—3 évre. A választmányi tagokat a közgyűlés választja egy évi megbízással. A volt tagok újra választhatók.

27. Az *elnök*, vagy ha akadályozva van, az *alelnök*, elnököl a felolvasó és választmányi üléseken és a közgyűlésen; ő képviseli a társaságot egyesek és hatóságok irányában; aláír a titkárok egyikevel együtt minden fontosabb iratot; utalványozza a közgyűlés

által megállapított költségeket, sőt kivételes esetben a költségvetési előirányzatban nem foglalt összeget is utalványozhat 10 frt (20 korona) erejéig, az ily utalványozás azonban a választmány legközelebbi ülésén bejelentendő.

28. A *titkárok* intézik az irodai ügyeket, ők vezetik a jegyző-könyveket és nyilvántartják a tagok számát. A fontosabb irományokat az elnökkel együtt, a kevésbbé fontosakat maguk állítják ki. Az első titkár a rendes közgyűlésen jelentést tesz a társaság évi működéséről.

29. A *pénztárnok* az Egyet. Phil. Közlönyben történő nyugtázás mellett átveszi a pénzt; kifizeti az elnök által aláírt utalványokat; havonként számot ad a választmánynak; gondoskodik, hogy a társaság készpénze a választmány belátása szerint gyümölcsözőleg elhelyeztessék, és az év végén benyújtja a részletes számadást a választmánynak, mely azt a közgyűlés elé terjeszti.

30. A *szerkesztők* a társaság folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közlönyt, saját felelősségük mellett szerkesztik, de a választmány határozatainak eleget tenni tartoznak.

31. A *választmányi tagok* kötelesek a választmányi ülésekben résztvenni, az elnöktől vett megbízásokban eljárni és szükség esetén az elnök felszólítására ideiglenesen a titkári vagy pénztárnoki teendőket is elvállalni.

32. A választmány csak akkor határozatraképes, ha legalább nyolcz tagja van jelen. A vidéki választmányi tagok fontosabb esetekben írásbeli szavazásra szólíthatók fel. Határozatot az általános többség hoz.

VII. SZAKASZ.

Az alapszabályok módosítása és a társaság feloszlása.

33. A társaság alapszabályait csak a közgyűlés módosíthatja, általános szótöbbséggel. A módosított alapszabályok helybenhagyás végett a m. kir. belügyministeriumhoz terjesztendők fel.

34. A társaság feloszlását egy évnegyeddal előbb kihirdetett közgyűlésen az összes tagok két harmada, vagy, ha ennyi tag nem gyűlt volna össze, egy hasonló módon kihirdetett újabb közgyűlésen a jelenlevő tagok határozzák el, két harmad szótöbbséggel.

35. Feloszlás esetében a társaság vagyona a M. T. Akadémia I. (nyelv- és széptudományi) osztályára száll. A társaság feloszlása esetében a vagyonának hovafordításáról szóló közgyűlési határozat fogantatás előtt a m. kir. belügyministeriumhoz terjesztendő fel.

36. A társaság azon esetben, ha az alapszabályokban meghatározott cél és eljárást, illetőleg hatáskörét meg nem tartja, a mennyiben további működésének folytatása által az állam érdeke vagy a társaság tagjainak vagyoni érdeke veszélyeztetnék, a kir. kormány által felfüggeszthető s a felfüggesztés után elrendelendő szabályos vizsgálat eredményéhez képest végleg fel is osztható, vagy esetleg — különbeni feloszlás terhe alatt — az alapszabályok legpontosabb megtartására kötelezhető.

37. A jelen alapszabályok a ministeri megerősítés napján lépnek életbe.

Kelt Budapesten, a Budapesti Philologiai Társaság 1894. évi december hó 30-án tartott rendes évi közgyűléséből.

Dr. FINÁCZY ERNŐ s. k.
a Budapesti Philologiai Társaság
első titkára.

PONORI THEWREWK EMIL s. k.
a Budapesti Philologiai Társaság
elnöke.

44263. szám.

*Látta a m. kir. belügyminister azzal a meghagyással, hogy a közgyűlési és választmányi jegyzőkönyvek hitelesítendőek.
Budapesten 1895 május 20.*

(P. H.)

A minister meghagyásából:

Jekelfalussy s. k.
ministeri tanácsos.

